

Л.М. Бостан, С.К. Бостан

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

2-ге видання, перероблене та доповнене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2008

УДК 340.15 (1-87 (075.8))

ББК 67.3 (0)я73

Б 85

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2.-2041 від 01.12.2003 р.)*

Науковий редактор:

Тимченко С.М. – доктор історичних наук, професор кандидат юридичних наук.

Рецензенти:

Лукашевич – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України; кафедра історії і теорії держави і права Запорізького національного університету;
Зайцев Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент

Бостан Л. М., Бостан С. К.

Б 85 Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2008 — 730 с.

ISBN 978-966-364-713-5

Пропонована книга є другим, переробленим і доповненим, виданням опублікованого у 2004 р. навчального посібника, котрий призначався для забезпечення навчання з дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» у вищих закладах юридичної освіти III–IV рівня акредитації. Зберігаючи основні змістові характеристики попереднього видання (висвітлювання загальної історії держави і права на основі порівняльного та проблемно-хронологічного методів з урахуванням зв'язків з іншими навчальними дисциплінами, насамперед із теорією держави і права; застосування нових підходів до періодизації історичного процесу державо- і правотворення в зарубіжних країнах; детальнішого висвітлення історичних засад таких основних галузей права як конституційне, кримінальне, цивільне та суміжних з ним галузей права та ін.), автори водночас переробили й доповнили ту частину посібника, зміни котрої зумовлені дидактично-методичними потребами навчально-виховного процесу у зв'язку з приєднанням України до Болонської конвенції в галузі вищої освіти. Зокрема, змінена (укрупнена) колишня модульна побудова навчального матеріалу, доповнений джерельний (документальний) матеріал, додані тести для модульного контролю та перероблені деякі завдання для самостійної роботи. Новим у цьому виданні є наведений у додатках до нього комплекс навчально-методичних матеріалів, необхідних для організації навчального процесу за модульно-рейтинговою системою навчання.

Для викладачів, аспірантів і студентів (курсантів, слухачів) вищих юридичних навчальних закладів та факультетів.

ISBN 978-966-364-713-5

© Бостан Л. М., Бостан С. К. 2008.

© Центр учбової літератури, 2008.

Передмова

Починаючи знайомство з навчальними дисциплінами, котрі необхідно опанувати для отримання вищої юридичної освіти, Ви, шановні першокурсники, напевно, звернете увагу на те, що серед них «забагато історій». На першому курсі це, зазвичай, «Історія України», «Історія держави і права України» та «Історія держави і права зарубіжних країн», на старших курсах — «Історія вчень про державу і право». Наш педагогічний досвід показує, що концентрація стількох таких історичних дисциплін на першому році навчання (зазвичай це перші три навчальні дисципліни) нерідко наводить тих, хто навчається, на думку: а чи дійсно зазначений заклад готує саме майбутніх юристів? Поквапимося Вас заспокоїти.

По-перше, Вам як майбутнім юристам потрібно усвідомити, що Ваш професійний рівень залежить від багатьох чинників. Одним із них є розуміння того, що поза історичним контекстом неможливо пізнати сучасні державно-правові явища, оскільки в суспільстві завжди зберігаються залишки минулого, є основи сучасного й зачатки майбутнього¹. Історичні дисципліни відіграють провідну роль в ознайомленні з вітчизняною та світовою політичною й правовою культурою, знання якої дає можливість не повторювати помилок, глибше зрозуміти сучасні державо- і правотворчі процеси, прогнозувати основні тенденції їх розвитку.

По-друге, «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн» та «Історія вчень про державу і право» — за змістом та фаховим спрямуванням визначені вітчизняними освітянськими стандартами як юридичні дисципліни, котрі разом із «Теорією держави і права» формують підвалини (фундамент) вивчення сучасних держави і права, що зумовлює їх місце в системі юридичної освіти як фундаментальних дисциплін. Цим і визначається потреба пошуку різноманітних форм їх вивчення, підготовки відповідного навчально-методичного забезпечення.

Стосовно «Історії держави і права зарубіжних країн» слід відзначити, що за роки незалежності в Україні було видано декілька україномовних підручників і навчальних посібників², але вважати достатнім забезпечення навчального процесу з цієї фундаментальної дисципліни, на нашу думку, ще не можна. Завдання, що стоять перед сучасною вітчизняною юридичною освітою, вимагають оновлення змісту навчального курсу через переосмислення усталених положень та оцінок історичного процесу державо- і правотворення в зарубіжних країнах, нових підходів та форм організації самого навчального процесу з посиленням елементу самостійної роботи студентів (курсантів). Прагнення врахувати зазначене зумовило появу певних змістових та структурних особливостей пропонованого навчального посібника.

По-перше, єдиний за своїм змістом, він складається з двох частин (модулів). В основу такого поділу покладено насамперед деякі концептуальні підходи до періодизації історії держави і права зарубіжних країн. Зокрема автори здійснили спробу розглянути державу і право зарубіжних країн не як надбудовний елемент соціально-економічної

¹ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / 2-е изд. — М.: Аванта+, 2001. — С. 110.

² Дивись бібліографічний список літератури наприкінці книги.

формації, а як «продукт» людського суспільства відповідної епохи³. Цих епох дві: епоха кастово-станового суспільства та епоха громадянського суспільства. Оскільки кожному з них відповідає певний історичний тип держави і права, який визначається соціальною сутністю держави і права тієї чи іншої епохи, то в історії держави і права зарубіжних країн доцільно було б виділити два великих історичних періоди: 1) держава і право країн епохи кастово-станового суспільства; 2) держава і право країн епохи громадянського суспільства⁴.

По-друге, стосовно історії держави і права епохи громадянського суспільства пропонується відмовитися від традиційного поділу історії держави і права зарубіжних країн західної цивілізації на новий і новітній періоди, який сьогодні ґрунтується не на сутнісних, а на формальних підходах. Відомо, що відправним пунктом новітнього часу вважалася Жовтнева революція 1917 р. в Росії та поява соціалістичної держави і права, котра, згідно з марксистською теорією, мала прийти на зміну буржуазній. Поява такої нової держави справді могла б послужити початком якісно нового періоду в історії держави і права, однак події кінця ХХ століття показали, що новий тип держави виявився нежиттєздатним і, відповідно, нетривалим. За незначним винятком, колишні соціалістичні країни повернулися до державно-правових орієнтирів, закладених першими західноєвропейськими буржуазними революціями. Подальші революційні потрясіння, дві світові війни, інші масштабні події певним чином змогли вплинути тільки на форми держави (після Першої світової війни, наприклад, розпалися чотири великі імперії — Російська, Австро-Угорська, Германська та Османська), а не на їх сутність. Тому виділення чотирьох періодів в історії держави і права, на нашу думку, є доцільним для «внутрішньої» періодизації таких країн, як СРСР та деяких інших, що пройшли через етап існування соціалістичного типу держави. Поширювати цей підхід на всі інші країни і — особливо — на розвинуті західні, котрі визначили основні світові тенденції розвитку держави і права, немає достатніх підстав. Історичний досвід показує, що державно-правовий розвиток західних країн у подальшому відбувався еволюційно, і його слід розглядати як єдиний і в той же час нерівномірний процес.

По-третє, ця нерівномірність була зумовлена специфікою розвитку країн певних регіонів світу й рівнем їх зрілості для переходу до якісно нового етапу суспільних відносин. Першими на цей шлях стали західні країни, з певним відставанням від них — східні (у Японії, наприклад, «революційна» епоха Мейдзі наступила на більш як 200 років пізніше, ніж в Англії). Хоча в нову епоху східний світ зазнав сильного впливу Заходу — «вестернізацію», він узагалі, а держава, і особливо право, зберегли традиційні риси свого розвитку. Тобто поряд із формаційним у посібнику використовується цивілізаційний підхід до явищ, котрий дозволяє розглядати державно-правові явища з урахуванням специфіки їх розвитку в країнах, що належать до двох макроцивілізацій — *західної* та *східної*.

По-четверте, оскільки запропонований навчальний посібник повною мірою є доповненням до наявного сьогодні в Україні поки ще єдиного підручника з «Історії держави і права зарубіжних країн»⁵, у якому здійснена спроба охопити державно-правову історію максимальної кількості країн світу, то він спрямований на більш широке висвітлення історії держави і права лише тих країн, котрі зробили суттєвий внесок у світову скарбницю правової культури.

З огляду на це, особливу увагу приділено таким країнам західної цивілізації, як Англія, Франція, США та Німеччина — країнам, котрі, поклавши початок двом найбіль-

³ Див.: *Лейст О. Э.* Общество, право и государство // Проблемы теории государства и права: Учебное пособие. — М.: ПРОСПЕКТ, 1999. — С. 36—62.

⁴ У сучасній історико-правовій літературі все ще домінує періодизація історії держави і права, в основу котрої покладено формаційний критерій. Згідно з цією періодизацією, виділяються чотири періоди: 1) давній; 2) середньовічний; 3) новий; 4) новітній.

⁵ Див.: *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.

шим і найвпливовішим правовим сім'ям світу — англо-американській та романо-германській, визначили основні тенденції державно-правового розвитку в епоху становлення громадянського суспільства. Інтерес до окремих держав східної цивілізації зумовлений дещо іншими причинами. Країни далекосхідної локальної цивілізації або ієрогліфічної культури (насамперед Японія і Китай) є яскравим прикладом гармонійного поєднання традиційного та західного елементів у державно-правовому будівництві, а досвід соціалістичного Китаю, котрий останнім часом розвивається досить динамічно, є повчальним для постсоціалістичних країн, у тому числі й України. Не менш корисним є державно-правовий досвід і деяких країн близькосхідної локальної цивілізації або мусульманської культури, зокрема, нашого сусіда — Туреччини, під певним впливом якої традиційно перебуває мусульманське населення півдня України, батьківщини ісламу (Саудівської Аравії), деяких країн Перської затоки (Бахрейн, Іран, Ірак, Кувейт), що зацікавили нас своєрідним поєднанням монархічних (теократично-абсолютистських) державних форм і високим рівнем «соціальності», специфічним змістом встановлених там республіканських форм правління й політичних режимів.

Окрім змістових, пропонований посібник має і деякі дидактично-методичні особливості. Зокрема він спрямований на впровадження у навчальний процес сучасних технологій навчання, нестандартних, творчих підходів засвоєння та подачі навчального матеріалу. Це передусім модульна система навчання та рейтингове оцінювання знань, які у світлі вимог Болонської конвенції набувають особливого значення для сучасного розвитку вітчизняної освіти. *Модуль* — змістовий блок навчального матеріалу, що розглядає одне фундаментальне поняття або групу споріднених питань, котрі логічно й функціонально між собою пов'язані, є основною дидактичною одиницею навчального посібника. Він структурно складається з двох модулів та п'ятих підмодулів (змістових модулів)⁶, котрі у свою чергу об'єднують у своїх межах певну кількість тем курсу.

Матеріал кожної з тем містить у собі «навчальну» та «методичну» частини. Основу «навчальної» частини складає підготовлений авторами курс лекцій, спрямований здебільшого на формування певної системи знань. «Методична» частина містить завдання, спрямовані на формування у тих, хто навчається, навичок та вмінь володіння поняттями, категоріями й термінами, які увійшли до арсеналу загальнолюдської політичної і правової культури (складання словника термінів та понять); використання принципу історизму під час розгляду різних подій та державно-правових явищ (складання хронологічних таблиць); уміння працювати з правовими джерелами (витяги з них поміщені наприкінці кожної теми), аналізувати їх. Крім того, пропонуються різні форми завдань для закріплення та перевірки знань, одержаних під час лекцій та самостійного вивчення матеріалу: а) продовжити думку; б) відповісти на контрольні питання; в) виконати тестові завдання; г) скласти юридичні казуси; д) підготувати реферат з пропонованих тем; е) готуватися до вивчення матеріалу наступної теми тощо. Під час виконання самостійних завдань є можливість використовувати деякі *джерела* (документи), витяги з яких поміщені після кожної теми, а також *додаткову літературу*. Новацією слід вважати й систему поточного та підсумкового контролю знань, вмінь та навичок студентів, успішність котрих має бути оцінена за рейтинговою (багатобальною) шкалою.

При підготовці цього посібника використано матеріал підручників та навчальних посібників з «Історії держави і права зарубіжних країн», монографій і статей, перелік яких наведений у бібліографічному списку. Певний внесок у підготовку окремих фрагментів посібника зробили члени студентської наукової проблемної групи «Держава і право зарубіжних країн: історія і сучасність» — Данііл Бостан (підбір термінів та понять, завдання для самостійної роботи під рубрикою *продовжте думку*), Олексій Гуржій та Вікторія Харченко (матеріали з історії китайської держави), Ілля Муляр та Віра Смірна (матеріали з історії поліції, джерел кримінального права Японії), Наталія Степаненко (матеріали з історії конституційного права зарубіжних країн).

---

⁶ Докладніше про це дивись у «Вступі» (§2. Історія держави і права зарубіжних країн як навчальна дисципліна) та Додатку А «Навчальна програма дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн».

Автори вдячні рецензентам: першому проректорові Запорізького Гуманітарного університету «ЗІДМУ» (м. Запоріжжя), докторові юридичних наук, професорові В. Г. Лукашевичу; начальникові кафедри теорії і історії держави та права Національного університету внутрішніх справ (м. Харків), кандидатів юридичних наук, доцентів Л. О. Зайцеву; кафедрі історії та теорії держави і права Запорізького національного університету за висловлені поради під час роботи над рукописом посібника. Слова вдячності за прихильне ставлення до здійсненої нами роботи над першим виданням цього посібника та висловлені побажання щодо його вдосконалення адресуємо також докторові юридичних наук, професорові Б. Й. Тищику (Львівський національний університет); докторові юридичних наук, професорові М. В. Никифоруку (Чернівецький національний університет); кандидатів юридичних наук Н. М. Пархоменко та кандидатів юридичних наук О. В. Кресіну (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України); кандидатів історичних наук, доцентів В. М. Пальченкової (Гуманітарний університет «ЗІДМУ»). Ми готові й надалі прийняти до уваги пропозиції щодо подальшого покращення структури та змісту навчального посібника, співпрацювати з усіма, хто побажає залучитися до підготовки нових навчальних видань з історії держави і права зарубіжних країн.

Використовуючи дотепер словосполучення «Історія держави і права зарубіжних країн», ми насамперед вели мову про навчальну дисципліну, котра посідає особливе місце в системі юридичної освіти. Але ж будь-яка навчальна дисципліна неодмінно має під собою фундамент у вигляді однойменної науки. Тобто «Історія держави і права зарубіжних країн», з одного боку — *юридична наука*, а з іншого — *навчальна дисципліна* (навчальний курс, предмет). На питання, що ж між ними спільне та особливе, спробуємо відповісти нижче.

§1. Історія держави і права зарубіжних країн як наука

Науку «Історія держави і права зарубіжних країн» можна визначити як сформовану в результаті цілеспрямованої діяльності людей та відповідних дослідницьких установ систему знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах.

На відміну від загальної історії, історико-правова наука не досліджує суспільство взагалі, а лише вивчає історичні процеси розвитку складної системи державних і правових інститутів.

Основна її **мета** — *виявити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права, їх специфіку порівняно із закономірностями й тенденціями розвитку як інших окремих елементів суспільства, так і суспільства в цілому.*

З вищезазначеного виходить, що **предметом** вивчення науки історії держави і права зарубіжних країн є *конкретні процеси виникнення й розвитку державно-правових інститутів та явищ, що розвиваються у хронологічній послідовності й виявляються в певному географічному просторі (зарубіжні країни).*

Чому треба досліджувати далеке й не дуже далеке минуле цих інститутів?

Передусім тому, що глибоке розуміння суті сучасних державно-правових інститутів неможливе без відповідей на такі питання:

- як вони виникли?
- які основні етапи пройшли у своєму розвитку?
- які причини зумовили їх зміни, заміну одного державно-правового інституту іншим?
- як вони вплинули на подальший розвиток держави і права?

Саме на ці та інші питання дає відповіді наука «Історія держави і права зарубіжних країн» або «Загальна історія держави і права», як її називають дехто з учених. Стосовно її найменування відзначимо, що в Україні назва «Історія держави і права зарубіжних країн» використовується повсюдно. В інших країнах (насамперед у Росії) є прихильники як першої (О. А. Жидков і Н. А. Крашеніннікова), так і другої назви (В. Г. Графський, К. І. Батир, О. А. Омельченко та ін.). На нашу думку, більшу рацію мають останні, тобто ті, хто називає зазначену науку «Загальною історією держави і права». Однак мусимо уточнити: предметом її дослідження має бути держава і право не тільки зарубіжних країн, а й «своїх» країн. Лише тоді ця історія буде «загальною» і зможе визначити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права незалежно від

будь-яких «країно-просторових» меж. Поділ на «зарубіжні країни» та «Україну» має здебільшого формальний характер і певною мірою прийнятний для відокремлення предмета викладання історико-правових дисциплін у системі юридичної освіти. Це, однак, має здійснюватися за умов дотримання жорстких міждисциплінарних зв'язків між «Історією держави і права України» та «Історією держави і права зарубіжних країн».

1.1. Виникнення й розвиток загальної історії держави і права

Спроби пізнати, пояснити причини історичних змін у політичному устрої та праві починаються з народженням історичних і політичних знань в історії світової культури. *Історіографія* (гр. *graphō* — писати; писати історію) держави і права починається з праць давніх істориків, серед котрих необхідно зазначити насамперед *Геродота* з його «Історією» (V ст. до н. е.) і *Полібія* з «Загальною історією» (II ст. до н. е.). Однак передумови переростання історико-правових знань у науку склалися лише наприкінці XVII ст. і розвивалися вони ще в рамках загальної історії. У 1685—1696 рр. в Галле професор *К. Келлер* (Целларіус) видав латинською мовою «Всесвітню історію» в трьох томах, у котрій уперше в загальній історії було застосовано її розподіл на *давню, середню і нову*.

Як самостійна галузь наукового знання історико-правова наука бере початок з XIX століття. Велику роль у накопиченні історико-правових знань відіграла **історична школа права** в Німеччині (її представники: *Ф. Савіньї*, *Г. Ф. Пухта*). Народи, на думку прибічників цієї школи, живуть своїм історичним життям; кожен із них створює своє національне право зі своїми особливостями. При цьому те, що властиве одному народові, не може бути в будь-яку епоху сприйняте без втрат іншим. Разом із тим, право одних народів далеко не рівнозначне іншим за своєю цінністю й значущістю для історії. За *Ф. Савіньї*, є народи-віртуози права, і тільки їх історія становить науковий інтерес (до таких він зарахував римлян, германців). Його шеститомна робота «Історія римського права в середні віки» (1831 р.) стала чи не першим досвідом висвітлення в науковій історії держави і права *проблемної історії*, що охопила цілу низку правових систем Західної Європи. Подальший її розвиток, з більш широким охопленням проблем, країн, пов'язаних з такими іменами, як *М. Гуго*, *К. Ейхгорн* та ін.

І послідовники, і критики історичної школи, звернувшись до спеціальних історико-правових досліджень, у найкоротший термін завершили перетворення загальної історії права в науку.

У **першій половині XIX ст.** під впливом загальної історичної науки й політичної економії, що швидко розвивалася, сформувався новий підхід до оцінки закономірностей змін історико-правових явищ, що його обстоювали представники так званого **соціологічного напрямку**. Форми держави і права, на їх думку, живуть не самостійним життям, а підпорядковані іншим, більш масштабним змінам у соціальному житті народів, пов'язаних із відносинами власності, економічним ладом.

У своїх дослідженнях з історії становлення національних держав у Європі, з історії Французької революції XVIII століття *Ф. Гізо*, *О. Тьєрі*, *Ж. Мішле* прагнули показати вплив класової боротьби буржуазії («третього стану») з дворянством на зміни форм держави, на правову політику влади і взагалі — на крах старого й формування нового правопорядку в Європі. Це було вже визнанням ідеї класової боротьби в історії як визначального чинника розвитку права й державної організації.

Ідея класової боротьби стала ключовою для соціальної філософії та історико-юридичної концепції **марксизму**, що склався в 40-х роках XIX ст. під сильним впливом соціалістичної ідеології. У працях фундаторів цієї ідеології — німецького економіста й філософа *К. Маркса*, публіциста й суспільного діяча *Ф. Енгельса*, а також їх найближчих наукових послідовників *Ф. Лассалья*, *П. Лафарга*, *К. Каутського*, *В. Плеханова*, *В. Леніна* та інших — роль класової боротьби була представлена вже як головний чинник усіх змін у світовій історії, включаючи зміни державних форм, правових інститутів, культури і навіть ідеологій.

Марксизм був лише крайнім утіленням соціологічного підходу до історії держави і права. Однак і інші дослідники стали розглядати юридичні явища тільки як продовження економічного ладу. Так, англійський історик права *Ф. Метланд* вважав, що економічні відносини — це «основа, з якої розвиваються всі державні установи, правові переконання, мистецтво і навіть релігійні уявлення»⁷.

Розвиток у середині XIX ст. науки соціології, а згодом поява *порівняльно-історичного* методу поклали початок виникненню так званої **порівняльно-історичної школи права**. Правознавці й історики стали шукати загальні риси розвитку правових і державних систем різних народів і таким шляхом встановлювати загальні закономірності змін історико-правових інститутів. Загальну історію держави і права при такому підході почали розуміти тільки як порівняльну історію.

Великий внесок у порівняльно-історичні дослідження права зробили німецький історик і правознавець *А. Пост*, котрий написав **«Нариси із загальної порівняльної історії держави і права» (1878 р.)**; англієць *М. Мен*, який присвятив своє життя дослідженню права стародавніх народів і найдавніших форм державності; француз *Р. Даррест*, з ініціативи котрого було почато видання загальноєвропейського за значенням **«Журналу історії французького і зарубіжного права»**.

Накопичення й узагальнення значного фактичного матеріалу в XX ст. зробило можливим видання до Другої світової війни таких фундаментальних робіт, як багатотомна **«Історія права»** німецьких учених *Й. Колера* та *Л. Венгера (1914 р.)*, **«Історія права»** американських істориків права *Д. Вігмора* і *У. Сигля (1924 р.)* та ін.

Після Другої світової війни низки фундаментальних праць з історії права, політичних інститутів видали француз *Ж. Еллюль* (**«Історія інститутів»** у 5-ти томах 1969 р.); англієць *А. Тойнбі* — фундатор так званого *цивілізаційного підходу* в дослідженні державно-правових явищ, який створив з 1934 по 1957 рр. десять томів *всесвітньої історії цивілізацій* (робота відома під назвою **«Досвід дослідження історії»**); швед *Е. Аннерс* — автор навчального курсу **«Історія європейського права»** у 2-х томах (1974—1980 рр.) та ін.

У цілому ж історія права дещо поступилася своїм значенням у загальній юридичній науці *порівняльному правознавству*, яке внаслідок особливостей розвитку більшості західних систем права стало історичним. У зв'язку з цим не можна не відзначити роботу *Рене Давида*, що вийшла також російською мовою в кількох виданнях під назвою **«Основні правові системи сучасності»**.

1.2. Вітчизняна наука загальної історії держави і права

В Україні проблемами загальної історії держави і права займалися вчені провідних на той час (друга половина XIX ст.) університетів. Серед них — професор Харківського університету *М. Ф. Володимирський-Буданов* (1838—1916 рр.), автор близько 100 робіт у галузі історії права Росії, України, Білорусії, Польщі, котрий у своїх дослідженнях, зокрема, в **«Огляді історії російського права» (1886 р.)**, простежив історію держави і права Росії з найдавніших часів до видання Зводу Законів у XIX ст., виклав історію розвитку основних галузей права (державного, кримінального, цивільного), а також суду та процесу.

Не можна обійти увагою ще одного відомого українського юриста того часу, професора Київського університету *О. Ф. Кістяківського* (1833—1885 рр.), котрий значну увагу приділяв історичному правовому досвіду різних народів. Свідченням тому є історичний нарис науки кримінального права, який було поміщено в передмові до **«Елементарного підручника кримінального права»**, виданого в 1882 році.

Захоплення історією серед правників України було зумовлено набуттям досить значного поширення в той час у Західній Європі порівняльно-історичної школи права. По-

⁷ Цит. за: *Омельченко О. О.* Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. — М.: Остожье, 1998. — Т. 1. — С. 23.

чаток історико-порівняльного методу в українській юридичній науці в Україні поклав *М. Іванішев* — вчитель *О. Ф. Кістяківського*. Сам же *О. Ф. Кістяківський* своєрідно визначив мету, використання цього методу, а саме: «Пошук початків справедливості в тих загальних нормах права, які можна виділити з різноманіття всіх часів і народів»⁸.

Базуючись на історико-порівняльному методі в поєднанні з соціолого-позитивістським підходом до пояснення процесу походження і функціонування права, *М. Ф. Володимирський-Буданов* та *О. Ф. Кістяківський* звернули увагу на звичаєве право, правосвідомість народу, що виникали на ґрунті певних суспільних відносин, на діяльності судді, що обирався народом і протистояв монополії законодавчої влади в руках держави. Ці вчені утворили своєрідну історико-соціологічну течію, яка представляла історичну школу права в Україні.

Після революції, у 20—30-х рр. ХХ ст., вивчення історії зарубіжних країн, у тому числі історії держави і права, по суті припиняється. Тільки наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. відбувається поступове його відновлення. Центром, зрозуміло, стала Москва. У 1940 р. вийшли перша програма та лекції нового навчального курсу, складені *П. Н. Галанзою*. У 1944—1947 рр. колектив авторів видає перший у СРСР курс загальної історії держави і права у 4-х томах. У 60-х роках під редакцією *П. Н. Галанзи* вийшов двотомник з «Історії держави і права зарубіжних країн», праці, присвячені історії держави і права окремих країн Стародавнього Сходу (*О.А. Жидков, Е.А. Скрипільов*), Стародавньої Греції (*С.Ф. Кечек'ян*), Стародавнього Риму (*Ю.М. Бірюков*).

Вивчення держави і права зарубіжних країн також відроджувалося і в Україні. Це було пов'язано передусім зі створенням Харківського юридичного інституту, котрий згодом стає центром юридичної освіти й правової науки всієї України. Відродження української школи загальної історії держави і права пов'язано з іменами *В. М. Катрича, А. Й. Рогожина, М. М. Страхова, Б. Й. Тищика* та ін.

У 70—80 рр. свій внесок у розвиток науки історії держави і права зарубіжних країн зробили, зокрема, *К. І. Батур, О. А. Жидков, Н. А. Крашеніннікова, К. Ф. Федоров, З. М. Черніловський*. Радянська історіографія держави і права, як і вся історична та юридична наука того часу, перебувала під впливом ідеології марксизму, яка у висвітленні й оцінках історії держави і права визначним вважала *соціологічний класовий підхід*. Суть його полягала в тому, що при вивченні історії державно-правових інститутів дослідники повинні були дотримуватися таких вимог:

1) визнання основою розвитку держави і права матеріальних умов життя, в яких головну роль відігравали виробничі відносини. Тому в дослідженнях тих років більше уваги приділялося висвітленню соціально-економічних аспектів, ніж юридичних;

2) визначення першопричиною всього розвитку, в тому числі державно-правових явищ, боротьби суперечностей, виразниками яких виступали антагоністичні класи;

3) розуміння, що ці суперечності призводили до гострої класової боротьби та соціальних революцій, котрі зумовлювали зміни типів держави і права. Головною рушійною силою в цих перетвореннях виступали пригноблені народні маси.

4) визнання критерієм оцінки результатів боротьби за все прогресивне, як і всіх історичних фактів, подій та явищ, комуністичного *принципу партійності*, який зобов'язував «стати на точку зору передового робітничого класу, оскільки його інтереси співпадають з об'єктивними законами історичного розвитку»⁹.

Перераховані вище вимоги у своїй сукупності ставали *методологічними засадами* будь-якого історичного, у тому числі й історико-правового дослідження.

Події останніх десятиліть ХХ ст. призвели до суттєвих змін у розвитку нашого суспільства у цілому і в науці зокрема. Визнання людини як найвищої цінності у світі зумовило необхідність переглянути методологічні засади насамперед гуманітарних наук,

⁸ Див.: *Кістяковский А. Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права. — К., 1882. — С. 32.

⁹ Див.: *История государства и права зарубежных стран: В 2-х тт. / Под ред. П. Н. Галанзы.* — М., 1963. — Т. 1. — С. 17.

відмовитися від класового підходу в оцінках суспільних явищ, фактів, подій. Ці спроби було зроблено і в історико-правовій науці.

Словосполучення *методологічні засади* є похідним від *методологія* — поняття, на яке потрапляють студенти (курсанти) на початку вивчення майже кожної дисципліни, особливо фундаментального циклу. Наш педагогічний досвід показує, що з'ясування першокурсниками питання про методологію науки, що вивчається, викликає значні труднощі. І це не дивно, оскільки порівняно з радянським періодом, коли все в цьому питанні було зрозуміло (дивись вище), сьогодні навіть серед учених немає цілісного уявлення та єдиного підходу до цієї проблеми. Спробуємо розібратися в означеній складній проблемі, подавши наше бачення методології, точніше методологічних засад історії держави і права зарубіжних країн.

1.3. Методологічні засади історії держави і права зарубіжних країн

Методологічні засади історії держави і права зарубіжних країн — це сукупність методів пізнання й пізнавальних принципів, за допомогою яких досліджуються процеси виникнення та розвитку державно-правових інститутів у зарубіжних країнах.

Методологія історії держави і права зарубіжних країн у структурному відношенні умовно має три рівні.

Перший, вищий рівень, являє собою комплекс загальнофілософських методів пізнання та пізнавальних принципів. Кожна наука вивчає певне коло явищ, але окрема наука, навіть група наук не може дати цілісної картини світу, скласти певний світогляд. Таке уявлення дає *філософія* — наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. Вона виступає основним методом пізнання реальної дійсності, який використовується в усіх науках, (недаремно філософію ще називають наукою наук).

Ядро філософського методу пізнання становлять два загальнонаукові методи пізнання: *діалектичний* і *метафізичний* (раніше визнавався тільки діалектичний. — Л. Б., С. Б.).

Стосовно нашої науки *діалектичний метод* дозволяє розглянути всі державно-правові явища в русі, в органічному зв'язку з розвитком економічних, соціальних, культурних та інших процесів, що відбувалися в суспільстві з найдавніших часів до сьогодення.

Метафізичний метод, навпаки, дозволяє розглянути державно-правові явища не у їх розвитку і взаємному зв'язку, а в певному стані спокою й нерухомості.

Ці два методи виступають не кожний окремо, а в єдності, у певному зв'язку. Наприклад, розглядаючи процес походження та розвиток держави в тій або іншій частині світу ми, використовуючи *діалектичний метод* пізнання, реконструюємо цей процес у русі, упродовж певного проміжку часу і враховуємо всі чинники (соціально-економічні, культурні та ін.), котрі сприяли державотворенню. *Метафізичний метод* дозволяє розглянути, наприклад, суть держави (рабовласницької, феодалної), яка фактично не змінювалася, а перебувала в певному стані спокою століття й навіть тисячоліття. Звичайно, провідним у цьому зв'язку є, у силу свого динамізму, діалектичний метод.

Філософські, загальні методи пізнання виступають базою для *пізнавальних принципів*, тобто таких засадничих керівних положень, за умов дотримання котрих можливе одержання істинних знань. Щодо кількості даних принципів серед вчених немає єдності. Якщо подивитися через призму історико-правової науки, то можна виділити *три* таких принципи:

а) принцип історизму, що передбачає розгляд державно-правового явища, яке вивчається, у його розвитку, внутрішньому постійному русі з урахуванням усіх зв'язків, що утворюють те історичне середовище, у якому певне явище існує. У галузі історії держави і права зарубіжних країн принцип історизму відіграє суттєву роль у процесі висвітлення генези й подальшого розвитку життя того чи іншого державно-правового

явища в історичній ретроспективі та перспективі, дослідження місця і значення державно-правових явищ у сукупній системі явищ певної епохи, розкриття зв'язків між різними явищами минулого й сучасності, усвідомлення специфічної логіки історико-правових процесів;

б) принцип об'єктивності, котрий дозволяє виявити тенденції й закономірності процесу виникнення та розвитку державно-правових явищ тільки за наявності знань, отриманих унаслідок глибокого та всебічного вивчення всієї сукупності фактів, що стосуються питання, яке має бути розглянутим. Довільний підбір фактів унаслідок несумлінності дослідника, або ще гірше, з метою досягнення будь-якої вигоди (найчастіше політичної) призведе до нереальної, неправдивої інформації про те чи інше державно-правове явище;

в) принцип соціального гуманізму, котрий передбачає оцінку фактів, подій та явищ не з позицій інтересів окремих соціально-класових сил, а з точки зору їх значимості в системі загальнолюдських цінностей, суспільного прогресу в цілому.

Таким чином, верхній рівень методології являє собою сукупність загальнонаукових пізнавальних методів та принципів, які є базовими для всіх наук, у тому числі й історії держави і права зарубіжних країн.

Другий рівень представляє собою сукупність загальнонаукових дослідницьких методів та прийомів (не плутати з методами пізнання.— Л. Б., С. Б.). Серед загальнонаукових дослідницьких методів ми б виділили логічний метод, що проявляється насамперед в таких дослідницьких прийомах як *аналіз, синтез, індукція й дедукція*.

Аналіз є прийомом наукового дослідження, суть якого полягає в роз'єднанні цілого на складові елементи. За допомогою *синтезу* узагальнюються зведені у єдине ціле дані, набуті за допомогою аналізу. *Індукція* — логічний умовивід, що веде дослідника від аналізу окремих фактів до загальних висновків, *дедукція*, навпаки, веде дослідника від загальних висновків до окремих явищ.

Третій рівень — це сукупність спеціальних дослідницьких методів та прийомів, за допомогою яких дослідник з'ясовує реальну картину розгляданого ним процесу. До спеціальних дослідницьких методів, характерних для історичної (в тому числі й історико-правової) науки, належать такі: *хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації, порівняльно-історичний* та інші, котрі використовуються залежно від мети й завдань дослідження, джерельної бази та інших чинників.

Початковим методом будь-якого історичного дослідження є *хронологічний метод*, котрий передбачає вивчення фактів, подій та явищ у суворо визначеній хронологічній послідовності. Цей метод є оптимальним при розгляді історії державно-правових інститутів на невеликому історичному відтинку часу і, як правило, відносно однієї держави або народу.

В історії держави і права зарубіжних країн *хронологічний метод* у «чистому» вигляді використовується рідко. Найчастіше за все застосовують його різновид — *проблемно-хронологічний метод*, який передбачає систематизацію джерельного матеріалу з окремих проблем, у межах котрих відновлюється ланцюг державно-правових подій у хронологічній послідовності. Але і цей дослідницький метод не вирішує проблеми, що виникають в ході аналізу великої кількості однопорядкових історичних фактів та виявлення схожості юридичних інститутів різних країн.

Цю проблему вирішує *порівняльно-історичний метод*, який орієнтує дослідника на вивчення конкретних державно-правових явищ шляхом зіставлення їх окремих якостей та рис з показниками інших однотипних та одночасних явищ (*синхронне порівняння* — порівняння по «горизонталі») або зіставлення явищ (можливо, одного й того ж явища) на різних етапах їх еволюції (*діахронне порівняння* — порівняння по «вертикалі»).

Дослідження процесу виникнення й розвитку державно-правових інститутів упродовж багатьох тисячоліть неможливе без поділу цього величезного проміжку часу на ряд менших періодів, що виділяються на основі певних критеріїв. У цьому суть ще одного дослідницького методу — *методу періодизації*.

Сучасна література з історії держави і права зарубіжних країн свідчить, що в цьому питанні існує певна невизначеність, пов'язана зі спробами перегляду *старих* і неостаточним виробленням *нових підходів* до періодизації загальної історії держави і права.

В основі старого, марксистського підходу лежала категорія «суспільно-економічна формація»¹⁰. З позицій *формаційного* підходу певним рівням соціально-економічного розвитку людського суспільства відповідає певний тип держави і права й відповідний період їх існування. Це має такий вигляд:

I період — *рабовласницька держава і право* — IV тис. до н. е. — сер. I тис. н. е. — **стародавній світ**;

II період — *феодална держава і право* — сер. I тис. н. е. — XVII—XVIII ст. — **середні віки**;

III період — *буржуазна держава і право* — XVII—XVIII ст. — поч. XX ст. — **новий час**;

IV період — *соціалістична держава і право* — з 1917 р. (з *Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії*) — **новітній час**.

У наш час устої вищенаведеної періодизації похитнулися. Зроблена спроба цю чітку схему — рабовласницька, феодална, буржуазна, соціалістична держава і право з властивими їм періодами замінити іншими категоріями. Досить поширеною у останні часи є періодизація, заснована на так званому *цивілізаційному* критерії. Прихильники цього підходу, в основі котрого лежить категорія «цивілізація»¹¹, вважають, що тип держави і права та періоди їх існування зумовлені тією або іншою цивілізацією, де духовно-культурні чинники і передусім релігійні, панують над об'єктивно-матеріальними.

Аналізуючи ці два підходи, доходимо висновку, що в обох із них є свої позитивні та слабкі сторони. При *цивілізаційному* підході нечіткість у визначенні самого поняття «цивілізація», де суспільство й держава характеризуються переважно за зовнішніми ознаками культури, часом важко вловимими, досить складно провести чіткий розподіл на окремі періоди.

Слабкою стороною *формаційного* підходу є абсолютизація економічного впливу на суть держави, тому у *формаційну* схему не вкладається історія держави і права східних країн, котрі відрізнялися не тільки особливістю, «азіатською» системою виробничих відносин, пов'язану зі стійкою багатокладністю, але й найглибшим впливом на все суспільне й державне життя релігійної ідеології, традицій та інших подібних чинників.

З огляду на вищесказане, спробуємо, використовуючи позитивні сторони обох підходів, подати своє бачення періодизації історії держави і права зарубіжних країн.

1.4. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн

Історію державно-організованого суспільства, на нашу думку, можна поділити на *дві великі епохи*, котрі обумовили сутність та відповідні форми держави і права, саме:

Епоха кастово-станового суспільства, де *держава* за своєю суттю є виразником інтересів вузьких класових угруповань (рабовласницька та феодална держава), а *право* цього періоду — це *право-привілей* пануючих класів, яке юридично закріплювало існуючу соціальну нерівність.

Епоха громадянського суспільства, формування якого починається з перших буржуазних революцій. На цьому історичному етапі *держава* починає виражати загально-соціальні інтереси, *право* закріплює соціальну рівність людей, котрі вперше в багатовіковій історії людства, незалежно від їх соціального стану і походження, стали

¹⁰ «Суспільно-економічна формація» — історично визначений щабель у розвитку людського суспільства, що характеризується єдністю продуктивних сил і виробничих відносин (економічний базис), які визначають сутність надбудовних структур, якими є, зокрема, держава і право.

¹¹ За А. Дж. Тойнбі «Цивілізація» — це відносно замкнутий і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних і інших ознак, два з яких залишаються незмінними: 1) релігія і форми її організації; 2) територія.

юридично (це ще не означало фактично. — Л. Б., С. Б.) рівноправними учасниками суспільного життя.

Так, основним критерієм розподілу на ці дві великі історичні епохи виступає соціально-економічний стан суспільства. Водночас слід зазначити, що їх хронологічні межі не є однаковими для всіх зарубіжних країн. Це обумовлено, на нашу думку, вже цивілізаційними рисами (соціально-політичними та духовними) того чи іншого суспільства. Визнання існування двох великих цивілізацій — *західної* та *східної* — зі своїми специфічними шляхами розвитку передбачає необхідність здійснити періодизацію держави і права зарубіжних країн у рамках цих *двох цивілізацій*.

В історії держави і права:

а) країн *східної цивілізації* виділяються:

I період — IV тис. до н. е. — кінець XIX — поч. XX ст.;

II період — кінець XIX — поч. XX ст. — продовжується.

б) країн *західної цивілізації*:

I період — I тис. до н. е. — середина XVII—XVIII ст.;

II період — сер. XVII—XVIII ст. — продовжується.

Хронологічні межі:

• **першого періоду** обох цивілізацій зумовлені часом виникнення держави і права у станово-кастових суспільствах (рабовласницьких і феодалських) і часом припинення їх існування;

• **другого періоду** — *початком становлення* в зарубіжних країнах держави і права громадянського суспільства (буржуазної держави), пов'язаного із західними буржуазними революціями середини XVII ст. і кінця XVIII ст. (Англія, США, Франція), буржуазними перетвореннями й революціями в Азії в *другій половині XIX* (реформи 60-х рр. в Росії і Японії) — *початку XX ст.* (Росія, Іран, Туреччина, Китай). Еволюція держави і права громадянського суспільства продовжується, тому кінцеві межі другого періоду, на нашу думку, ще важко визначити.

У свою чергу, в межах цих великих цивілізацій можна виділити т.зв. «локальні» цивілізації, наприклад, *давньосхідна, далекосхідна, арабська (мусульманська)* — для *східної цивілізації* та *антична (південноєвропейська), східноєвропейська, західноєвропейська, американська* — для *західної цивілізації*. Приміром, історію держави і права країн *західної* цивілізації, котрі були й залишаються панівними в соціально-економічному та політичному (але не в духовному. — Л. Б., С. Б.) розвитку, можна розподілити на такі періоди.

I-й період (держава і право епохи станово-кастового суспільства):

1.1. Держава і право країн Античного світу — I тис. до н. е. — сер. I тис. н. е. (*рабовласницька держава і право*);

1.2. Держава і право країн Середньовіччя — сер. I тис. н. е. — XVII—XVIII ст. (*феодалська держава і право*):

а) ранньофеодалська держава і право;

б) держава і право часів сеньоріальної монархії;

в) держава і право часів станово-представницької монархії;

г) держава і право часів абсолютної монархії.

II-й період (держава і право громадянського суспільства).

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття. Залежно від ступеня наближення фактичного стану суспільства до його соціального ідеалу, державу і право епохи громадянського суспільства можна поділити на два періоди:

2.1. Держава і право часів формування основ громадянського суспільства — сер. XVII ст. — сер. XX ст.;

2.2. Держава і право періоду становлення громадянського суспільства — сер. XX ст. — продовжується.

Таким чином, ми бачимо, що періодизація історії держави і права західних країн в основному вкладається у відому формаційну схему, яку на базі вивчення саме європейських країн вивели класики марксизму. За традиційною періодизацією, **другий період**

охоплює *Новий* і *Новітній* часи. Але ми не схильні виділяти *Новітній час* як окремий період у державно-правовому розвитку. Відомо, що відправним пунктом Новітнього часу вважалася Жовтнева революція 1917 р. і поява *соціалістичної держави*, котра згідно з марксистською теорією повинна була прийти на зміну буржуазній.

Поява такої нової держави справді могла б послужити початком якісно нового періоду в історії держави і права, однак події кінця ХХ ст. показали, що новий тип держави виявився нежиттєздатним, і відповідно, недовговічним. За незначним винятком, колишні соціалістичні країни повернулися до державно-правових орієнтирів, закладених західними буржуазними революціями двісті й більше років тому. Тенденція державно-правового розвитку періоду *Нового часу*, що тоді визначилася, виявилася домінантною й продовжується понині.

Історичний досвід показує, що сучасне право, яке утвердилося внаслідок згаданих вище революцій, засновувалося на нових принципах, розвивалося плавно, еволюційно, що не дає підстав для виділення істотних і чітких внутрішніх хронологічних рубежів. Що стосується держави, то тут відбувалися більш складні процеси, але й вони не мають достатніх підстав для виділення окремих періодів. «Пересування» початку Новітнього часу з Жовтневої революції 1917 р. на закінчення Першої світової війни (1918—1920 рр.) також не вирішує питання.

Справді, після цієї війни суттєві зміни відбувалися у формах європейських держав — з політичної карти Європи майже за два роки (1917—1919 рр.) зникли три великі монархічні імперії — Росія, Німеччина і Австро-Угорщина, і на їх теренах виникли унітарні держави з республіканською формою правління й більш-менш демократичним режимом. Але головне — суть (буржуазна) абсолютної більшості держав світу (за винятком СРСР і Монголії), з притаманними для цього типу держави ознаками, кардинально не змінилася. Буржуазна держава вдосконалювалася, часом зигзагоподібно, залежно від соціально-економічних («Велика депресія» 30-х років) та політичних умов (встановлення диктаторських політичних режимів). Результат показує, що спроби виділити для західних країн окремі хронологічні рамки, котрі б визначили новітню епоху, не мають достатніх аргументів.

Вищесказане не стосується історії держави і права конкретних країн, де ті або інші події кардинальним чином вплинули на суть і форми держави і права (Росія — Жовтнева революція 1917 р.; Німеччина — прихід Гітлера до влади та ін.) і можуть стати основою для відповідної періодизації. Початковою й кінцевою ж датою того або іншого періоду загальної історії держави і права можуть стати події, що кардинально змінили державно-правовий розвиток зарубіжних країн, сутність держави і права.

1.5. Значення вивчення історії держави і права зарубіжних країн

Історію нерідко називають пам'яттю народу, вона є гігантською лабораторією світового соціального досвіду. У нинішніх складних умовах становлення української держави і права використання історичного досвіду зарубіжних країн може виявитися як ніколи доречним. Чимало з сучасних проблем, у тому числі труднощі державно-правового розвитку — неврегульованість процесу здійснення державної влади; піднесення і спад соціальної активності громадян, передчасні радощі й запізніле розчарування від непередуманих реформ, соціальна несправедливість, всесильна й непереможна бюрократія, правовий нігілізм тощо, ідуть з минулого. Розуміння цього є важливою умовою їх подолання.

Унаслідок своєї пізнавальної цінності, інформативності історія держави і права — дієвий інструмент формування історичної свідомості. Ця наука дає можливість не тільки глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, але й прогнозувати подальший розвиток держави і права. Вона певною мірою озброює юристів, котрі працюватимуть у ХХІ ст., знаннями, що можуть допомогти в практичній діяльності з подальшого реформування державно-правових інститутів України передусім на основі демократи-

зації економічного й політичного життя, в охороні прав громадян і т. д. Цим і зумовлений один із чинників значимості «Історії держави і права зарубіжних країн» для вищої юридичної освіти.

§2. Історія держави і права зарубіжних країн як навчальна дисципліна

Історія держави і права зарубіжних країн як *навчальна дисципліна* (навчальний предмет, курс) за своїм змістом, метою, завданнями, джерелами й літературою дещо відрізняється від науки історії держави і права зарубіжних країн.

2.1. Особливості історії держави і права зарубіжних країн як навчальної дисципліни

Навчальна дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн» має багато схожих рис з однойменною наукою, оскільки є концентрованим виразом змісту останньої. Водночас навчальна дисципліна, порівняно з наукою, має свої певні особливості.

По-перше, вона, як і наука, є також системою наукових знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах, але ж не в повному, а в концентрованому обсязі, який визначається відповідними документами з організації навчальної роботи. Згідно з ними на вивчення цієї дисципліни відводиться певна кількість годин (сьогодні за різними освітньо-професійними програмами це 162, 171, 190 годин), котрі у свою чергу розподіляються в певних пропорціях на аудиторні години й години самостійної роботи. При вирішенні питання, що з великого розмаїття наукових знань повинно перейти у зміст навчального предмета, потрібно, на нашу думку, виходити з того, що повнота і структурна впорядкованість змісту дисципліни, особливо такої «насиченої» конкретним матеріалом, як історія держави і права зарубіжних країн, не може ототожнюватися з однойменною наукою. Структура та зміст навчальної дисципліни має формуватися не за логікою функціонування тієї чи іншої науки, а за логікою формування в тих, хто навчається, передусім професійних якостей. При цьому науковий матеріал необхідно використовувати з урахуванням завдань навчальної дисципліни, відповідності змісту навчання до пізнавальних можливостей тих, хто навчається, часових лімітів навчання, профілю підготовки спеціалістів.

По-друге, завдання дисциплін вужчі, ніж ті, що стоять перед наукою. Навчальна дисципліна націлена на те, щоб студенти, курсанти, слухачі накопичили певну суму знань з проблем виникнення, розвитку та функціонування державних і правових інститутів у зарубіжних країнах, виробили певні навички й уміння аналізу, оцінки фактів, подій та явищ минулого, їх використання в сучасних умовах. Тобто мета, завдання, котрі стоять перед дисципліною, мають передусім навчальний, дидактичний характер.

По-третє, наявність у навчальній дисципліні більш жорстких, ніж у науці, міждисциплінарних зв'язків. Це впливає з того, що майбутній юрист повинен засвоїти знання з усіх предметів комплексно, а не окремо. Тому в структурно-логічній схемі викладання дисциплін між ними передбачено взаємозв'язок і спадкоємність.

При визначенні змісту навчального матеріалу ми виходимо з наявності синхронного (горизонтального) взаємозв'язку *історії держави і права зарубіжних країн* передусім із двома навчальними дисциплінами: *історією держави і права України й теорією держави і права*. Урахування цих взаємозв'язків дозволяє реалізувати принцип єдності національного й загальнолюдського при висвітленні спільного та особливого в процесах державотворення і правотворчості в різних країнах, з'ясувати об'єктивну роль своєї держави в контексті європейського та світового розвитку. Водночас використання зв'язків між цими двома історико-правовими дисциплінами допомагає уникнути повторів у навчанні. Зокрема, ми майже не розглядаємо державно-правові інститути Австрії, Росії та СРСР, коли у їх складі знаходились українські території. Що стосується *теорії*

держави і права, то при всіх об'єктивно наявних відмінностях у підходах та методах вивчення державно-правових явищ, інститутів та установ у теорії і історії держави і права є багато спільного: 1) обидві ці дисципліни, акцентуючи увагу на минулому в розвитку держави і права, не залишають поза увагою й сьогодення; 2) приділяючи значну увагу причинам та умовам зародження держави і права, вони в той же час центральне місце відводять закономірностям їх розвитку; 3) досліджуючи процес виникнення, становлення і розвитку держави і права в цілому, вони водночас тримають у полі зору і процес розвитку держави і права окремих країн.

Діахронний (вертикальний) взаємозв'язок історії держави і права зарубіжних країн з іншими навчальними курсами виявляється в тому, що вона є вихідною для *галузевих юридичних дисциплін*, оскільки висвітлює історичні підвалини тієї чи іншої галузі права, ознайомлює тих, хто навчається, з понятійно-категоріальним апаратом окремих її інститутів. У пропонованому нами навчальному курсі значна увага приділена проблемам становлення й розвитку таких галузей права, як державне (конституційне), цивільне та суміжні з ним галузі права, кримінальне право та процес.

2.2. Система навчального курсу, його програмне забезпечення

Система навчального курсу «Історія держави і права зарубіжних країн», її зміст і взаємозв'язок з іншими навчальними дисциплінами визначається відповідними нормативними документами з організації навчального процесу у вищих закладах юридичної освіти III—IV рівня акредитації. Серед них: освітньо-професійні програми (ОПП), навчальні плани закладу освіти, навчальні програми дисципліни. З перелічених документів до тих, хто навчається, безпосереднє відношення має навчальна програма дисципліни, оскільки оцінка знань, умінь та навичок кожного з них здійснюється залежно від рівня опанування ними програмного матеріалу. Тому зазначений документ має бути «відкритим» для ознайомлення як у процесі навчання (у бібліотеці, на кафедрі тощо), так і для використання в процесі проміжних та підсумкових контрольних заходів (іспитів).

Навчальна програма нормативної (є ще вибіркові) дисципліни є складовою державного стандарту освіти. Вона складається з таких компонентів:

— *пояснювальна записка*, яка містить інформацію щодо місця, значення, завдань навчальної дисципліни та вимог до знань і вмінь, що їх необхідно набутися в процесі навчання;

— *загальний зміст програми*, у котрому розкривається структура й тематичний зміст навчальної дисципліни;

— *перелік основної й додаткової літератури*.

На відміну від колишніх радянських часів, коли всі навчальні заклади мали неухильно дотримуватися однієї єдиної «типової» навчальної програми, сьогодні в цьому питанні існує певна свобода, котра дає можливість фахівцям з історії держави і права зарубіжних країн або дотримуватися традиційного погляду на структурну побудову та зміст програми, або ж висувати альтернативні варіанти.

До останніх ми зараховуємо й себе, пропонуючи власне бачення структури та змісту цього документа (Додаток А). Його відмінність від традиційного полягає у спробі використати замість:

— *країнознавчо-хронологічного* підходу до викладу матеріалу, який по суті відображає «історію зарубіжних країн з їх державою і правом», *проблемно-порівняльний*, котрий більше сприяє висвітленню саме «узагальнюючої історії держави і права» зарубіжних країн;

— *чотирьохланкової структури* програми, в основі котрої лежить періодизація історії держави і права за суспільно-економічними формаціями (рабовласницька, феодальна, буржуазна і соціалістична держава і право), — *двохланкову* (держава і право кастово-станового та громадянського суспільств), що запропонована нами;

— звичайного (тематичного) дидактично-методичного підходу структурування програмного матеріалу, — модульний, який дає можливість розглядати систему форм та методів організації навчального процесу з дисципліни як завершену сукупність змістових модулів.

Застосування модульної системи дозволяє інтегрувати й диференціювати зміст навчання шляхом угруповання кількох тем навчального матеріалу в одному блоці — модулі, що забезпечує скорочення курсу навчання без особливого збитку для повноти викладу та глибини засвоєння навчального матеріалу, запобігає повторів, а відтак заощаджує відведений для опанування дисципліни час. Наявний досвід використання модульної системи навчання в багатьох вищих навчальних закладах нашої країни показує, що вона, особливо після приєднання України до Болонського процесу, стала впроваджуватися, зокрема, через скорочення аудиторного навантаження тих, хто навчається, і переносу центру ваги на самостійну роботу.

Серед загальних вимог до змісту навчальних програм, форм та методів організації навчального процесу з дисципліни за модульною системою основною є правильність модулювання. Воно має спиратися на розуміння навчального модуля як логічно завершеної частини навчального матеріалу, що його мають цілісно сприймати й засвоювати ті, хто навчається. При цьому «відокремлення» такого матеріалу повинно здійснюватися не стільки за формальними, скільки за змістовими ознаками. Слід визнати, що в попередньому виданні цього посібника останню вимогу ми повною мірою не врахували і тому модулі виявилися формально визначеними, занадто дрібними. Цей чинник та слушні зауваження фахівців зумовили зміни, котрі ми внесли при модульному структуруванні навчального матеріалу в пропонованому посібнику.

Виходячи з того, що основною метою цієї навчальної дисципліни є не отримання певного набору знань про конкретні факти, події, явища, а формування в тих, хто навчається навичок історичного мислення на основі узагальнення історико-правового матеріалу через призму специфічних обставин певних історичних періодів, увесь навчальний матеріал поділений на два великих модулі. В основу такого поділу покладено запропоновану нами періодизацію історії держави і права, де змістовим критерієм визначено соціально-політичний тип суспільства:

Модуль 1. «Держава і право кастово-станового суспільства»;

Модуль 2. «Держава і право громадянського суспільства».

Таке структурування навчального матеріалу сприятиме формуванню в тих, хто навчається, знань про державу і право кожного з зазначених суспільств, усвідомленню різниці між ними як такими, що мають різну соціальну сутність, і відповідно, різне соціальне призначення, зрозуміти й оцінити особливості сучасної держави і права, перспективи її розвитку.

Вдаючись до таких дій, ми ризикуємо натрапити на критику з боку тих, хто вважає ці модулі занадто великими. Але у практиці організації навчання за модульною системою часто використовується поділ великого модуля на менші за обсягом блоки навчального матеріалу — підмодулі, котрі дають можливість тим, хто навчається, просуватися у напрямку кінцевої дидактичної мети шляхом засвоєння окремих порцій навчального матеріалу.

З огляду на вищезазначене модульна структура пропонованої нами навчальної програми «Історії держави і права зарубіжних країн» матиме такий загальний вигляд:

Модуль 1. «Держава і право кастово-станового суспільства»

Підмодуль 1.1. «Держава і право країн стародавніх цивілізацій»

Підмодуль 1.2. «Держава і право країн середньовічних цивілізацій»

Модуль 2. «Держава і право громадянського суспільства».

Підмодуль 2.1. «Держава в країнах західної цивілізації»

Підмодуль 2.2. «Право в країнах західної цивілізації»

Підмодуль 2.3. «Держава і право в країнах східної цивілізації»

При проектуванні модулів та підмодулів ми виходили з того, що вони мають бути компактно структуровані, методично забезпечені, змістовно-інформаційно наповнені на основі таких принципів навчання, як *професійне спрямування, проблемність, інтегративність* змісту й форм навчальної діяльності тих, хто навчається.

Реалізація принципу *професійного спрямування* при вивченні історії держави і права зарубіжних країн передбачає насамперед відбір навчального матеріалу з урахуванням профілю вищого навчального закладу, майбутньої спеціальності його випускників; принцип *проблемності* — постановку та вирішення укрупнених та узагальнених проблем, котрі б висвітлювали європейські або всесвітньо значущі явища в історії держави і права, що мають цінність для світової правової культури в цілому і для України зокрема; принцип *інтегративності* — тісний взаємозв'язок історії держави і права зарубіжних країн з іншими навчальними дисциплінами, який забезпечує синтез, наступність та безперервність отриманих знань.

Виходячи з розуміння того, що теорія держави і права є базовою дисципліною всієї юридичної освіти, ми здійснили спробу структурувати програмний матеріал так, щоб була можливість розглянути історичний розвиток державно-правових інститутів через призму таких ключових проблем теорії держави і права, як походження держави, форма держави та окремі її елементи, сутність, функції й механізм держави; форми (джерела) права, правові відносини, їх суб'єкти на різних історичних етапах; світові правові сім'ї, їх виникнення й розвиток; галузі права та правові інститути в різних країнах у їх історичному розвитку тощо.

Реалізація навчальної програми дисципліни потребує відповідної системи дидактично-методичних засобів опанування її матеріалу. Складові цієї системи звичайно визначаються іншим нормативним документом вищого закладу освіти — *робочою навчальною програмою дисципліни*. В ній зокрема відображається конкретний зміст навчальної дисципліни, послідовність та організаційно-методичні форми її вивчення, обсяг часу на різні види навчальної роботи, засоби і форми поточного, проміжного та підсумкового контролю. До робочої програми входять:

- *тематичний план [структура залікового кредиту]* (див. у додатку А);
- *пакет методичних матеріалів для проведення поточного та підсумкового контролю* (Додатки Б, В);
- *тематика й методичні рекомендації підготовки курсових робіт* (Додаток Д);
- *перелік навчально-методичної та фахової літератури* (Додаток Е);
- *технічних засобів навчання* тощо.

Досягати ефективності в управлінні процесом засвоєння матеріалу можливо за умов своєчасного інформування викладача тими, хто навчається, як вони сприймають, розуміють навчальний матеріал. Як показує практика, ефективною формою контролю є рейтингова система оцінки знань, умінь та навичок, сутність котрої полягає в тому, що навчальна робота студентів оцінюється за багатобальною шкалою.

Рейтингова система оцінки знань, умінь та навичок порівняно з наявною і понині у вищих закладах освіти чотирибальною (на відміну від дванадцятибальної в середньоосвітній школі) системою оцінювання більше сприяє:

- розширенню діапазону оцінки знань, умінь та навичок;
- стимулюванню мотиваційного компонента навчання через чітке усвідомлення тими, хто навчається, кінцевого результату їх праці, оцінка котрої залежить не від суб'єктивної волі викладача, а від кількості набраних упродовж усього періоду вивчення дисципліни балів;
- створенню умов для ритмічної роботи студентів упродовж усього періоду навчання;
- індивідуалізації навчання, розширенню меж самостійної роботи тих, хто навчається;
- уведенню справжньої змагальності в навчальний процес;
- виявленню серед студентів тих осіб, які мають нахил до науково-педагогічної діяльності, створенню резерву кадрів викладачів;
- формуванню персонального складу студентських груп для подальшого навчання в навчальних закладах зі ступеневою освітою тощо.

2.3. Джерела та література

На відміну від науки історії держави і права зарубіжних країн, у навчальній дисципліні є свої особливості щодо використання джерельної й літературної бази. Предметом безпосереднього дослідження в науці виступають першоджерела (закони, що збереглися на базальтовому стовпі, металевих табличках, папіруси, древні рукописи та ін.), у навчальній дисципліні — оброблені (перекладені, систематизовані тощо) ученими першоджерела, уміщені, як правило, у різного роду хрестоматіях, збірках, спеціальних виданнях. Нижче наводимо перелік хрестоматій та збірок, у яких зосереджені джерела з усього курсу, та які можуть бути використані в навчальному процесі переважно при розгляді узагальнювальних питань.

1) Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. для студ. юридичних спец. вищ. закл. освіти / За ред В. Д. Гончаренка. — Т. 1—2. — К.: ІнЮре, 1998.

2) Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. для студ. юридичних спец. вищ. закл. освіти / В. Д. Гончаренко (ред.), В. Д. Гончаренко (упоряд.). — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.

3) *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія.—К.: Вентури, 1995.

3) Історія держави і права зарубіжних країн (практичні завдання для вивчення пам'яток права) / Укл. Бостан Л. М., Бостан С. К. — Запоріжжя, 1998.

* * *

4) Документы по истории зарубежного права.— М., 1987.

5) *Крестовская Н. Н.* История государства и права зарубежных стран: Практикум. — Х.: ООО Одиссей, 2002.

6) Сборник документов по всеобщей истории государства и права. — Л.: ЛГУ, 1977.

7) Хрестоматія по історії держави і права зарубіжних країн: для вузів по спец. «Правоведення» / Под ред. і с предисл. З. М. Черниловского.— М.: Юрид. лит., 1984; 2-е изд. — М., 1994.

8) Хрестоматія по всеобщей истории государства и права / Под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой. — Т. 1—2. — М.: Юристъ, 1996.

Що стосується літератури, то теоретично в навчальному процесі можна використати всі досягнення наукової думки в цій галузі, але реалії такі, що, найчастіше, ті, хто навчаються, використовують навчальну літературу. У сучасних умовах вона найбільш оперативно відображає зміни, що відбулися в історико-правовій науці, і це пов'язано з тим, що навчальна література виявилася найбільш вигідною в матеріальному плані для видання і відповідно найбільш запитаною. Про це свідчить зокрема те, що з середини 90-х років деякі підручники з історії держави і права зарубіжних країн були перевидані двічі і більше разів.

Видану останнім часом навчальну літературу, зміст котрої охоплює весь навчальний курс «Історії держави і права зарубіжних країн», можна умовно класифікувати за двома групами: вітчизняна й зарубіжна (видана переважно в Росії).

Оскільки вітчизняна навчальна література відповідає нашим освітнім стандартам, то вона буде **основною** при вивченні тих чи інших тем курсу. З метою уникнення повторів нижче наводимо бібліографічні дані найпоширеніших на сьогодні в Україні підручників та навчальних посібників:

1. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.

* * *

2. *Глиняний В. П.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Одеська національна юридична академія. — 5-е вид., перероб. і доп. — К.: Істина, 2005.

3. *Каценко С. Г.* Загальна історія держави і права. — К., 2006.

4. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — 5-е вид., доп. — К.: Атіка, 2006.

5. *Федоров К. Г.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. — К., 1994.

6. *Хома Н. М.* Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. — К.: Каравела, 2004.

7. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. — 2-е вид. переробл. і доп. — К.: Олан, 2003.

У цих виданнях реалізовано в основному країнознавчий принцип у висвітленні проблем державно-правового розвитку зарубіжних країн. Робота О. О. Шевченка, яка відзначається лаконічністю, являє собою конспективний виклад матеріалу з історії держави і права зарубіжних країн; працю К. Г. Федорова відрізняє більш глибоке, ніж в інших роботах, висвітлення суто історичного матеріалу і хороший стиль. Останнє, а також наявність матеріалу, що дає уявлення про історичне минуле державно-правового життя скандинавських країн, є характерною рисою навчального посібника В. С. Макарчука. Книга Н. М. Хоми приваблює насамперед великою кількістю й розоматтям завдань для самостійної роботи; посібник В. П. Глиняного як велика праця (768 с.) являє собою комплекс матеріалів для підготовки до семінарських занять з курсу «Історія держави і права зарубіжних країн», а в підручнику М. М. Страхова використано порівняльно-історичний метод при викладенні матеріалу, наочні засоби (схеми).

З російської навчальної літератури найбільш фундаментальним є доповнений та перероблений підручник з «Історії держави і права зарубіжних країн» у двох частинах під редакцією О. А. Жидкова та Н. А. Крашеніннікової. У цьому виданні міститься низка нових підходів: зроблена спроба відходу від формаційного критерію періодизації історії держави і права зарубіжних країн та використання цивілізаційного; застосування країнознавчого принципу викладу матеріалу поєднується з проблемним, активно використовується порівняльно-історичний метод, теми досліджені глибоко і ґрунтовно.

«Загальна історія держави і права» за ред. К. І. Батира написана з урахуванням нових досягнень, але в традиційних межах «формаційної» періодизації й країнознавчого принципу викладу матеріалу. Перед кожним періодом дається його загальна характеристика (в передмові до кожного з них), держава і право Китаю висвітлені упродовж усієї його історії, а не як раніше, коли представлено було тільки давній і новітній періоди. Робота написана доступною мовою, добре оформлена.

Під аналогічною назвою вийшов і авторський двотомник О. А. Омельченка. В основу підручника покладено лекційні курси, що їх читав автор у вищих навчальних закладах. Це наклало певний «живий» відбиток на стиль викладу матеріалу, на окреме авторське тлумачення. Автор урахував специфіку побудови подібних курсів у ряді європейських університетів. Зберігши країнознавчу схему, він увів комплексні теми, що охоплюють багато країн і народів та присвячені всесвітньо значущим явищам історії держави і права.

Окремо слід відзначити підручник В. Г. Графського «Загальна історія права і держави», у якому вчений, спираючись на думку про більш давнє походження права, ніж держави, уперше пропонує висвітлення навчального матеріалу за схемою: «право-держава». Робота підготовлена на високому науковому рівні, містить контрольні питання, перелік додаткової літератури для більш глибокого вивчення тем. Її особливістю є й те, що в канву «матеріальної» історії автор вплітає історію окремих ідей про державу і право.

Особливу популярність продовжують залишатися у студентів авторська робота З. М. Черніловського, двотомник «Історії держави і права зарубіжних країн» під редакцією П. Н. Галанзи (він побачив світ у 60-х роках ХХ ст.). Вони відзначаються насамперед органічним поєднанням науковості і доступності викладу матеріалу.

Тому як додаткову, що узагальнює всі теми навчального курсу, рекомендуємо використати таку літературу:

1) Всеобщая история государства и права / Под ред. К. И. Батыра.— М.: Юристъ, 1999 та наступні перевидання;

2) *Графский В.Г.* Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Изд-во НОРМА, 2000 та наступні перевидання;

3) История государства и права зарубежных стран: Учебник для юрид. фак. и инст. — Т.1. / Под общ. ред. проф. П. Н. Галанзы, Т. 1. — М.: Юрид. лит-ра, 1963; Т. 2.— М.: Юрид. лит-ра, 1969;

4) История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов по спец. «Правоведение» / Под ред. О. А. Жидкова и Н. А. Крашенинниковой. — Ч. 1—2. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1998 та наступні перевидання;

5) *Омельченко О. А.* Всеобщая государства и права: Учебник в двух томах.—Т. 1—2. — М.: Остожье, 1998 та наступні перевидання;

6) *Черниловский З. М.* Всеобщая история государства и права: (Ист. гос-ва и права заруб. стран): Учебник для вузов по спец. «Правоведение». 2-е изд. перераб. и доп.— М.: Высш. школа, 1983; 3-е изд. — М., 1995 та наступні перевидання.

Що стосується окремих аспектів навчального курсу, то після кожної теми під рубрикою «**Додаткова література**» запропоновано перелік спеціальної літератури, яка висвітлює матеріал всієї теми або його частини. Однак перед вивченням того чи іншого конкретного питання необхідно ознайомитися з його висвітленням в узагальнювальній літературі, перелік якої — ще раз звертаємо на це Вашу увагу — з метою запобігання повторів міститься тільки в цьому параграфі та бібліографічному списку наприкінці книги.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Розпочніть роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Методологія	Історіографія
Модуль (навчальний)	
Суспільно-економічна формація	
Цивілізація	

Завдання 2. Розпочніть роботу над складанням хронологічної таблиці за такою формою:

Час (дата, рік, століття, період)	Країна	Події

Завдання 3. Спираючись на матеріал цієї глави, відповідні розділи іншої навчальної літератури, **складіть схему**: «Місце історії держави і права зарубіжних країн у системі юридичних дисциплін».

Завдання 4. Ознайомтеся із підходами авторів різних підручників з історії держави і права зарубіжних країн щодо методології цієї науки, зробіть висновки.

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Метою історії держави і права зарубіжних країн як науки є.....
2. Предметом науки історії держави і права зарубіжних країн є.....
3. Ф. Савіньї, М. Пухта — це представники..... школи права.
4. Представниками соціологічної школи права були.....
5. Починаючи з сер. XIX ст., домінуючою в історико-правовій науці стала.....
..... школа права.
6. М. Ф. Володимирський-Буданов та О. Ф. Кістяківський представляли .....
..... течію в.....школі права на Україні.

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Процес виникнення й розвитку загальної історії держави і права.
2. Процес виникнення та розвитку вітчизняної науки історії держави і права зарубіжних країн.
3. Співвідношення науки та навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн».
4. Систему навчального курсу «Історія держави і права зарубіжних країн».
5. Джерела і літературу з навчального курсу «Історія держави і права зарубіжних країн».

Завдання 3. Порівняйте основні методологічні положення вітчизняної науки «Історія держави і права зарубіжних країн» 40—80-х рр. і 90-х рр. XX ст., зробіть висновки.

Завдання 4. Покажіть значення вивчення «Історії держави і права зарубіжних країн» для майбутнього правоохоронця.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 1-ої теми

Завдання. Повторіть:

1. Матеріал шкільного курсу з «Всесвітньої історії» (6 кл.) у тій його частині, де висвітлюються передумови та процес виникнення держави у країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія та Китай).
2. Матеріал шкільного курсу з «Основ правознавства» (9 кл.), а саме:
  - а) поняття «держави», «суспільство», «історичний тип держави»;
  - б) теорії виникнення держави.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Аннерс Е. История европейского права: Пер. со швед. / Ин-т Европы.—М.: Наука, 1996.
2. Библиография по всеобщей истории государства и права (1918—1978 гг.) / Составитель В. Н. Садиков. — М.: Юрид. лит., 1979.
3. Бостан Л. М. Можливості та перспективи використання модульно-рейтингової системи оцінки знань, вмінь і навичок курсантів при вивченні історико-правових дисциплін // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1997. — № 2. — С. 144—155.
4. Бостан Л. М. Реалізація діяльнісного підходу при вивченні курсу «Історія держави і права зарубіжних країн» // Вісник Запорізького юридичного інституту.—1998.—№ 1(3).— С. 190—196.

5. *Бостан Л. М.* До питання про модульну побудову робочої програми навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1999. — № 2(7). — С. 266—273.

6. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Деякі методологічні і методичні аспекти викладання історії держави і права зарубіжних країн у вищих юридичних закладах системи МВС України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. — К.: КІВС; «МП Леся», 2003. — № 8. — С. 149—155.

7. *Завальнюк В.* Принцип історизму в право- і державознавстві // Право України. — 1998. — № 2.

8. *Давид Р., Жофре-Спинозы К.* Основные правовые системы современности. — М., 1997.

9. Историческое и логическое в познании государства и права. — Л., 1988.

10. Історичні джерела права: Навчальний посібник / Укл. В. І. Граб. — Полтава, 1998.

11. Історія органів внутрішніх справ: Науково-бібліографічний довідник / За ред. Л. О. Зайцева, О. А. Гавриленко, В. М. Часнікова. — Харків.: Ун-т внутр. справ, 2000.

12. *Музиченко П.* Методологічні принципи та методи пізнання історико-правових явищ / Юридична освіта і правова держава. — Одеса, 1997.

13. *Никифорак М. В.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. програма / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2005.

14. *Новицкая Т. Е.* Вопросы методологии истории государства и права // Вестник Московского государственного университета. Серия «Право». — 1997. — № 1.

15. *Онищенко Н. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Програма курсу для студ. Київського ун-та права / Київський ун-т права. — К.: Видавництво Київського ун-ту права, 2001.

16. Програма курсу «Історія держави і права зарубіжних країн» для перепідготовки слухачів за спеціальністю 7.060101 «Правознавство» / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Юридичний факультет; Інститут післядипломної освіти / В. Г. Ціватий (підгот.). — К., 1997.

17. Програма навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М. М. Страхов (уклад.). — Х., 2002.

18. *Темнов Е. О.* Деидеологизация методологических подходов в историко-политических и государственно-правовых исследованиях // Государство и право.—1992.—№ 3.

19. *Тойнби А.* Постигание истории. — М., 1991.

20. *Хачатурян В. М.* История мировых цивилизаций с древнейших времен до конца XX века: Пособие для общеобразоват. учебных заведений. — 4-е изд. — М.: Дрофа, 2000.

Модуль 1

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ КАСТОВО-СТАНОВОГО СУСПІЛЬСТВА

ПІДМОДУЛЬ 1.1.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ТЕМА 1. Виникнення держави у країнах давньосхідної цивілізації. Основи їх суспільного ладу

ТЕМА 2. Функції, механізм та форми давньосхідних держав

ТЕМА 3. Право країн стародавнього Сходу

ТЕМА 4. Виникнення держави в країнах античної цивілізації. Основи їх суспільного ладу

ТЕМА 5. Функції, механізм та форми античних держав

ТЕМА 6. Право країн античної цивілізації

ПІДМОДУЛЬ 1.2.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ТЕМА 7. Ранньофеодальна держава і право в країнах Європи

ТЕМА 8. Феодальна держава в країнах Західної Європи

ТЕМА 9. Західноєвропейське феодальне право

ТЕМА 10. Феодальна держава у країнах Сходу

ТЕМА 11. Право країн середньовічного Сходу

Модуль 1

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ КАСТОВО-СТАНОВОГО СУСПІЛЬСТВА

ПІДМОДУЛЬ 1.1.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ТЕМА 1. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ У КРАЇНАХ ДАВНЬОСХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ОСНОВИ ЇХ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Держава і право як феномен людського суспільства завжди приваблювали допитливих, тих, хто прагнув зрозуміти, що вони собою уявляють, для чого створювалися, у чому їх сенс і призначення. Величезна кількість спроб дати пояснення щодо причин і умов виникнення держави і права породила множини теорій їх походження: патріархальну, теологічну, договірну, органічну, психологічну, матеріалістичну, теорію насильства тощо¹². Кожна з цих теорій, як напевно Вам відомо з навчального курсу «Теорія держави і права», має під собою насамперед певне логічне підґрунтя, в той час як ступінь історичної обґрунтованості більшості з них не є досить високою.

Відносно теорій походження держави такою, котру можна вважати більш історично обґрунтованою, є матеріалістична, спираючись на котру вітчизняне державознавство (при усій тій критичній оцінці, що сьогодні зазнає марксизм) продовжує пояснювати причини виникнення держави як владної інституції в людському суспільстві.

§1. Загальні закономірності виникнення держави

Історія людства складається з двох великих історичних періодів: *первісного суспільства* і *державно-організованого (цивілізованого) суспільства*. Держава — атрибут останнього, але ж вона зародилася в надрах первісного суспільства, тому не випадково увага теоретиків, істориків держави і права тощо прикута в тому числі і до процесів, що відбувалися в суспільстві додержавного періоду.

Процес формування державної організації відбувався протягом тривалого часу. Для нього характерно виникнення та зникнення певних утворень, діяльність визначних осіб, інших подій, пов'язаних із конкретними історичними явищами. Про ці сторони життя народів того часу збереглося дуже мало історичних відомостей, тому усе, що відомо сьогодні про виникнення держави, не більш ніж історична реконструкція цього процесу. Ступінь її точності не піддається перевірці, тому точніше було б говорити про найбільш загальні закономірності її формування.

---

¹² Докладніше див.: *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. — М., 1999; *Тимошенко В. І.* Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX — початок XX ст.). Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — С. 9—42.

1.1. Соціальна влада у первісному суспільстві

Особливістю соціальної влади і соціальних норм цього періоду було те, що вони по суті входили в саму життєдіяльність людей, виражаючи і забезпечуючи соціально-економічну єдність роду. Це було пов'язано з недосконалістю знарядь праці, низькою їх продуктивністю. Звідси — необхідність у спільному проживанні, у колективній власності на засоби виробництва і розподілі продуктів на основі рівності. Подібні обставини впливали на природу влади і соціальні норми первісного суспільства.

Соціальна влада, що існувала в додержавний період, характеризувалася такими ознаками:

1) поширювалася тільки в межах роду, виражала його волю і базувалася на кривних зв'язках;

2) була безпосередньо суспільною, будувалася на засадах первісної демократії, самоврядування (тобто суб'єкт і об'єкт влади тут збігалися);

3) органами влади виступали родові збори, старійшини, воєначальники тощо, котрі вирішували всі найважливіші питання життєдіяльності первісного суспільства.

Процес переходу від такої, додержавної за змістом, соціальної влади до державної організації відбувався упродовж тривалого часу (за сучасними даними він становить понад 2 млн років)¹³, але найбільш інтенсивним був тоді, коли первісні люди вступили в епоху *неолітичної революції*.

Неолітична революція і перехід людства (на рубежі VII—V тис. до н. е.) від привласнюючого господарства до виробляючої економіки мали найрізноманітніші і глибокі наслідки в соціальній сфері:

а) перехід від прообщини (первісного стада) до родової общини, від родової общини до общини виробників;

б) поява ранніх осілих землеробських общин у регіонах, сприятливих для проживання людей;

в) їх успішна господарська діяльність.

Різке збільшення чисельності і щільності населення призвели до розростання землеробських общин. Це знаходило своє вираження, насамперед, у відокремленні нових сімейно-кланових груп. На території хліборобсько-родової общини могло розміститися декілька поселень, які зі зростанням і пожвавленням господарського життя трансформувалися у поселення міського типу.

Згодом ускладнювалася внутрішня організація сімейно-родових груп, їх члени набували нових культурних і виробничих навичок, починався поділ праці (на землеробство, скотарство, ремісництво) у різноманітних її видах. Все це сприяло підвищенню ефективності суспільного і колективного виробництва. Виробляюче господарство могло не тільки задовольняти мінімальні життєві потреби членів сімейно-кланового колективу, але і створювало свого роду «надлишки», тобто додатковий продукт. Ці надлишки спочатку реалізовувалися за принципом внутрішньородового еквівалентного обміну, але поступово все частіше стали переходити до сфери міжобщинних зв'язків, набуваючи характеру товару.

Становлення товарного виробництва вело у свою чергу до подальшого зростання *додаткового продукту*, до накопичення багатства, чого не було раніше в родовому суспільстві. З'явилася об'єктивна основа для виникнення майнової нерівності між окремими сімейно-клановими общинами, а також і в самих родових групах.

Поступове зростання суспільного продукту призвело до поглиблення майнової диференціації, а отже, і до закріплення за общинно-родовою верхівкою майнових, і відповідно соціальних привілеїв. Однак надання вождю цих привілеїв не означало ще відмови від принципу еквівалентного (рівноцінного) обміну, оскільки вони розглядалися лише як компенсація за здійснення ним достатньо складних функцій і ту серйозну від-

¹³ Див.: История государства и права зарубежных стран. Часть I. Учебник для вузов / Под ред. проф. Крашенинниковой Н. А. и проф. Жидкова О. А. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. — С. 3.

повідальність, яку на себе він брав. Зайняття родових посад у сімейно-клановій групі давало вождям у нових умовах не тільки престиж і авторитет, що було характерно для попереднього етапу обшинного ладу, але й особливий, більш високий статус. При цьому виборні процедури, що відбивали давню демократичну традицію, ще зберігалися.

Обов'язки ватажків сімейно-родових обшин ставали усе більш різноманітними. До них відносилися:

- організація суспільних робіт;
- перерозподіл земельних ділянок залежно від зміни чисельного складу групи;
- підтримка відносин із сусідніми сімейно-клановими колективами;
- перерозподіл додаткового продукту, що добувався або провадився не вождем особисто, як це було в стадії еквівалентного обміну, а зусиллями всієї групи (нова і найважливіша функція).

У результаті неолітичної революції й ускладнення соціальної і господарської структури відбулися глибокі зміни в здійсненні влади у середині сімейно-кланових груп. Влада вождя, як і раніше, зберігала додержавний характер, але здійснювані ним функції, особливо розподільна, наближали її до політичної, державної, оскільки вона набувала великої сили й обов'язковості для членів сімейно-родової обшини. Влада ставала більшою мірою владою становища, найвищого управлінського статусу і не пов'язувалася, як це було колись, з особистими якостями вождя. Саме тому не просто авторитет, а його владні функції починають набувати найвищої цінності в очах членів групи, які все частіше вступали у гостре суперництво за лідерство. Амбіційні прагнення до влади підкріплювалися бажанням нав'язувати свою волю колективу, одержувати від влади цілком визначені майнові й особисті привілеї.

1.2. Протодержава

Одним із найважливіших наслідків неолітичної революції, що мали пряме відношення до генези держави, був розвиток міжродових зв'язків і формування надобщинних структур. Їх виникнення й подальша еволюція проходили значною мірою спонтанно й одержували під впливом конкретних історичних фактів різноманітні форми. Деякі з них були типовими для одних народів, але не отримали розвитку в інших. Особливо помітну роль у процесі становлення державності зіграла одна з форм міжобщинних зв'язків і організаційних структур — *племінний лад*.

Природним результатом еволюції общинного ладу (особливо за часів пізньородової общини) було виникнення великої кількості нових сімейно-кланових обшин, що призвело до появи більш значних соціальних утворень — братерств (фратрій) і племен, а іноді і до союзу племен.

Плем'я, як правило, мало свою територію, назву, мову (або діалект), свої релігійні і побутові обряди. Поступово складалися й органи племінного самоврядування, насамперед, племінна рада, у котру звичайно входили вожді (старійшини) усіх родів, що складали плем'я. Члени племінних рад, а також вождь племені, обиралися одноплемінниками і могли бути ними ж й усунуті. Будь-який з них мав можливість на засіданні ради висловлювати свою думку з приводу рішень або дій вождя.

Діяльність племінних органів *сприяла*:

- організації колективних робіт;
- розширенню зв'язків між сімейно-клановими групами (зокрема, міжобщинному обміну продуктами);
- врегулюванню міжкланових конфліктів, а також відносин з іншими племенами.

Спочатку ці органи вирішували лише ті питання, що виходили за межі інтересів окремих сімейно-кланових груп. Але поступово, у міру розвитку виробляючої економіки, ускладнення внутрішньоплемінної організації центр ваги в родоплемінному самоврядуванні змістився на племінний рівень, що неминуче підривало значимість і усталеність общинної демократії.

Важливим етапом у передісторії держави і права стало, поряд з утворенням складних надобщинних структур, формування принципово нових основ управління суспільством, яке за своєю суттю стало вже переддержавним. Новий тип управлінської діяльності визначався потребами громадського життя, ускладненням господарської діяльності і всієї системи соціокультурних зв'язків людей.

Поряд з іншими видами суспільного поділу праці (відділення скотарства від землеробства тощо) відбувалося виокремлення управлінської діяльності, що поступово перетворювалася у професійну. Поділ людей на дві нерівні за чисельністю групи (керуючих і керованих) почав набувати більш суспільного значення, що стало останньою сходинкою у процесі утворення держави.

Керівні посади давали їх володарям великі матеріальні вигоди, дозволяли їм нав'язувати свою волю колективу. Управлінська верхівка, що формувалася, не бажала втрачати владу і привілеї, прагнула закріпити її за своїми сім'ями і кланами. Організаційна діяльність набувала політичного характеру, а адміністративно-общинна знать перетворювалася у державну. Нерідко общинна верхівка, використовуючи свій традиційний авторитет і систему релігійно-міфологічних обґрунтувань, консолідувалася у замкнену, закриту для більшості одноплемінників групу станового або кастового характеру. Так виникла *протодержава*.

У процесі формування протодержави змінювалося і становище вождя, який усе більше спирався на адміністративну ієрархію, посилюючи тим самим свою владу. Таким чином, протодержава виникла не як зовнішня відносно родоплемінної системи сила, а як логічне і природне продовження общинних структур. Вона скріплювалася загальними інтересами і потребами сімейно-кланових груп, але відрізнялася від попередніх систем соціального управління створенням складної адміністративної ієрархії. Верхівкою цієї ієрархії став вождь, влада якого набула авторитарного і сакрального (релігійного) характеру.

Протодержава об'єднувала декілька поселень (груп поселень) навколо одного значного центру — як правило, це був культовий храмовий центр, що мав релігійне значення для всієї нової спільноти. Значний за розмірами, він об'єднував кілька тисяч осіб, служив осередком багатства спільноти, придушував, підкоряв собі периферійні поселення, встановлював васальні стосунки із сусідами під час активної військово-завойовницької політики.

Глава центрального поселення очолював округ, що склався по периферії. Він носив особливий ранг-титул. Головне його право — мобілізація членів общин на спільні роботи, господарська користь від яких визначалася ним і які були основою для появи надлишкового продукту, що перерозподілявся потім між членами общин. На Сході особливу неминучість таких робіт визначала необхідність іригації.

Такий рівень політичної ієрархії складали *глави підпорядкованих общин*. При них постійно існували військові ради. Особливий прошарок еліти складали особи, пов'язані з релігійно-культовими церемоніями й обрядами, хоча глави культів, як правило, ті ж вожді і правителі.

Така організаційно-політична структура оформлялася остільки, оскільки в ній посилювалася централізація, а автономія окремих общин ставала слабшою. Саме від сили центру починало все більше залежати виживання всієї спільноти. Це призвело до зміцнення політичної єдиначальності як єдиного в тих ранніх історичних умовах засобу затвердити сильну організацію. Одноособова влада легше набувала релігійно-священного характеру — так відкривався і шлях до правового обґрунтування цієї влади.

Процес управління відтворювала і зміцнювана соціальна нерівність, яка по-своєму впливала на еволюцію влади. Його економічну основу складав загальний контроль над ресурсами. Перерозподіл їх правителями перетворювався в регулярні роздачі вродзріб і зворотне отримання їх у вигляді данини як державної повинності. Матеріальні вигоди з цієї данини отримували вже не весь народ, а ті прошарки, які були більш причетні до політичної верхівки, ті, хто починав розглядати колективний продукт як частину того, що

дістанеться йому, як його власність. Це вже *класи*, що різнилися залежно від розмірів привласнення суспільного продукту і причетності до управління. Розрив у соціальному статусі став політичним: протодержава еволюціонувала у ранню державу.

1.3. Рання держава

Рання держава уже *більш чисельна спільність*: до декількох десятків або сотень тисяч жителів, які давали потрібний кількісний рівень праці і продуктів, відчуваних на користь держави. На цьому етапі населення могло бути різнорідним етнічно, особливо якщо мало місце завоювання; етнічні розходження могли і доповнювали соціально-політичну ієрархію.

Адміністрація держави мала, як мінімум, *три рівні* — кожний із своїми задачами і функціями:

1) *Центральна адміністрація* (як правило, адміністрація домінуючого округу) була цілком самостійним утворенням, що відокремилось від родів, общин, кланів і займалось виключно загальнодержавною діяльністю.

2) *Адміністрація областей* успадкувала організацію і завдання старих протодержав; як правило, вона навіть знаходилася в клановій спадкоємності до них.

3) *Общинна адміністрація* — найбільш традиційна і найдавніша за походженням, у цей час вона ще нероздільна з традиційно общинним самоврядуванням (виборністю, колективними органами), але повноваження її стали більш елементарними: головне — виконати рішення вищого рівня.

Розподіл за рівнями закріплював, як правило, утворення професійних класів-станів: жерців, воїнів, переписувачів, ремісників, складальників податків тощо.

Розвиток ранньої держави проходив в умовах зміцнення міського життя. Міське життя закріплювало класове відокремлення, престижне споживання еволюціонувало в інший спосіб життя — починалося розшарування на культуру верхів і низів. Релігійна ідеологія закріплювала культурне протиставлення іншим народам: наші боги — найбільші у світі, їх представники на землі — священні і недоторкані, народ наш обраний. Ця ідеологія, яка використовувалася пануючим прошарком у власних інтересах, ставала політичною ідеєю влади.

Товарний обмін підштовхував появу *приватної власності*, у відокремленні якої були найбільш зацікавлені сформовані пануючі прошарки. Водночас оформлювалися примусово-каральна функція держави, поліцейська діяльність. І поруч із цим розвивалася сфера права, яка охороняла ці відносини.

З оформленням всіх суттєвих елементів державності і правової системи починалася їх видозміна. Вона в різних народів і на різноманітних континентах відбувалася в різний час і розтяглася на століття і навіть на тисячоліття.

§2. Виникнення давньосхідної держави

Найбільш ранні державні форми стали виникати на Сході, переважно в південній частині Азії і частково в Північній Африці. В передній Азії, у долині рік Тигру і Євфрату, знаходилися Вавилон і Ассирія (раніше Шумер і Аккад), тут же по сусідству були розташовані Хетська держава, Фінікія, єврейські царства, Урарту й інші найдавніші держави; в Африці, в долині Нілу, знаходився древній Єгипет. У процесі утворення вони пройшли загальний для країн цього регіону шлях плавного переростання первісного родоплеменного суспільства в державу. Отут проявилися як описані вище загальні закономірності державотворчих процесів, так і окремі, специфічні для цих країн особливості.

Процес виникнення державності розглядається звичайно на прикладі таких країн як Єгипет, Вавилон, Індія, Китай, держави давніх євреїв. Ми також будемо дотримуватися цієї схеми, оскільки для цього є ряд вагомих підстав:

- **по-перше**, у цих країнах найбільш яскраво проявилися загальні закономірності переходу від первісного ладу до державного;
- **по-друге**, перераховані держави і створена їхніми народами культура, у тому числі і правова, зробили помітний вплив на подальший розвиток цивілізацій;
- **по-третє**, їхнє минуле досліджено краще, ніж інших країн Стародавнього Сходу, краща їх джерельна і літературна бази.

2.1. Стародавній Єгипет

Держава Стародавній Єгипет склалася в північно-східній частині Африки, у долині, розташованій по нижній течії Нілу. Все сільськогосподарське виробництво Єгипту було пов'язане з його щорічними розливами, із дуже раннім будівництвом тут іригаційних споруджень, на котрих і почала вперше використовуватися праця рабів-військово-полонених. Природні межі Єгипту служили захистом країни від набігів ззовні, створенню етнічно однорідного населення — *давніх єгиптян*.

Поливне землеробство, що розвивалося досить інтенсивно, сприяло соціальному розшаруванню, виділенню управлінської верхівки на чолі із первосвящениками — жерцями вже в першій половині IV тис. до н. е. В другій половині цього тисячоліття з'являлися перші державні утворення — **номи**, що виникли внаслідок об'єднання навколо храмів сільських общин для спільного ведення іригаційних робіт.

Територіальне розміщення древніх номів, розташованих уздовж єдиної водної магістралі, дуже рано призвело до їх об'єднання під владою сильнішого ному, до появи у Верхньому (Південному) Єгипті єдиних царів з ознаками деспотичної влади над іншими номами. Царі Верхнього Єгипту **до кінця IV тис. до н. е.** завоювали весь Єгипет [цар **Менес** (Мернер) — 3200 р. до н. е.]. Характер господарства, пов'язаний із постійною залежністю населення від періодичних розливів Нілу, і необхідність управління з центру працею багатьох людей щодо подолання їх наслідків обумовили і ранню централізацію староегипетської держави.

Історія Стародавнього Єгипту поділяється на окремі періоди:

- 1) **період Раннього царства (3100—2800 рр. до н. е.)**, або період царювання перших трьох династій єгипетських фараонів;
- 2) **період Древнього**, або **Старого царства (біля 2800—2250 рр. до н. е.)**, у який включається час царювання III—IV династій;
- 3) **період Середнього царства (біля 2250—1700 рр. до н. е.)** — час царювання XI—XII династій;
- 4) **період Нового царства (біля 1575—1087 рр. до н. е.)** — час царювання XVIII—XX династій єгипетських фараонів.

Періоди між Древнім, Середнім і Новим царствами були часом господарського і політичного спаду Єгипту. Єгипет Нового царства — перша в історії світова імперія, величезна різноплемінна держава, створена шляхом завоювань сусідніх народів. До її складу увійшли Нубія, Лівія, Палестина, Сирія й інші, багаті природними ресурсами, області. Наприкінці Нового царства Єгипет почав занепадати, став здобиччю завойовників, спочатку персів, потім римлян, що включили його до складу Римської імперії в 30 р. до нашої ери.

2.2. Стародавній Вавилон

Вавилонська держава розташовувалася в Азіатському Міжріччі (між ріками Тигром і Євфратом). Перші держави на цій території виникли на **початку III тис. до н. е.** Це були невеличкі міста-держави, у суспільному і державному ладі яких тривалий час збе-

рігалися пережитки родоплемінної організації. Найдавнішим населенням країни, що заклало основи цивілізації в Міжріччі, були *шумери*. Від цього народу отримала свою назву держава Шумер, історія якої нараховує сім століть.

На північ від шумерів у Міжріччі мешкали *аккадці*, що поступово захопили всю територію Шумера і створили досить сильне Шумеро-Аккадське царство, яке проіснувало близько ста років.

Біля 2000 р. до н. е. Міжріччя було захоплено кочовиками — *амореями*, які перемогли Шумеро-Аккадське царство і розселилися широко на його території. Одним з їх опорних пунктів став Вавилон, що був значним поселенням вже в останньому столітті існування Шумера. Сприятливе географічне положення забезпечило піднесення Вавилону. Він став столицею невеличкого царства. Перші п'ять вавилонських царів значно розширили свої володіння. За часів правління шостого царя — *Хаммурапі (1792—1750 рр. до н. е.)* — Вавилон перетворився в столицю величезної держави, яка включала в себе велику частину Міжріччя. Створена Хаммурапі держава, яка одержала назву за назвою її столиці — Вавилон, була значним, але не міцним державним об'єднанням.

Після смерті Хаммурапі Вавилон зазнав ряд важких поразок від своїх сусідів і в **1595 р. до н. е.** його було знищено *хетами* і *касситами*, що правили Міжріччям біля 400 років.

Нове піднесення Вавилон пережив в VII—VI ст. до н. е., коли з **626 р. по 539 р. до н. е.** існувало т.зв. «**Нововавилонське царство**». У VI ст. до н. е. воно було завойоване *персами*, а з III ст. до н. е. фактично припинило своє існування.

2.3. Давньоєврейська державність

У безпосередній близькості від Вавилону виникла державність і в євреїв. Єврейські кочові племена з'явилися на землях історичної Палестини на початку **II тис. до н. е.**, вийшовши через р. Євфрат. Приблизно в XIII-XII ст. до н. е., у період тимчасового ослаблення впливу Єгипту на держави Палестини і Фінікії, союз споріднених племен із загальною назвою *Ізраїль* витиснув і підпорядкував собі племена *ханаанейв*, що жили там. У результаті асиміляції (мови були близькі) ізраїльський народ сформував загальну осілю цивілізацію з землеробською культурою. У політичному відношенні це була стадія формування надобщинних владних структур. Союз племен управлявся радами родової знаті і так званими «суддями» — виборними вождями. Зберігалися племінні народні збори, але найбільше значення мало внутрішньообщинне управління із беззаперечною владою глави роду-клану.

У XI ст. до н. е. під впливом зовнішньої небезпеки з боку нових племен *филістимлян* (звідси і грецька назва «Палестина» — *Л. Б., С. Б.*) ізраїльські общини і племена утворили єдину протодержаву. На зборах представників племен був обраний перший цар Ізраїлю — *Саул*. Надалі обрання (або загальнонародне затвердження) носія влади стало принципом ранньої державної організації.

Початок формування реальної державної організації визначається за часом правління спадкоємця Саула — царя *Давида (кінець XI — поч. X ст. до н. е.)*, коли з'явилася наймана армія, і особливо знаменитий біблійний мудрець цар *Соломон (X ст. до н. е.)*. За часів його правління була встановлена тверда система державних податків, постійна армія, система державно-розподільного господарства.

У **928 р. до н. е.** під впливом різних зовнішніх і внутрішніх чинників єдина староеврейська держава розпалася на два окремих царства: Ізраїльське, що об'єднало більшість із старих племен, із *центром у м. Наблус*, і Іудейське, із *центром у Єрусалимі*, де правили нащадки царя Давида. У соціальному відношенні обидва царства були однотипними й еволюціонували в напрямку класового суспільства, але політичні традиції стародавньої державності виявилися недовговічними.

Наприкінці VIII ст. до н. е. Ізраїльське царство було завойовано Ассирією. Іудея, в свою чергу, на початку VI ст. до н. е., потрапила під владу Нововавилонського царст-

ва — населення було виселено, почалися десятиліття так званого «вавилонського поло- ну». Пізніше політична спільність єврейського народу відновилася, але Палестина під- пала спочатку під владу персів, потім імперії Олександра Македонського і, нарешті, Римської імперії.

2.4. Стародавня Індія

Стародавня Індія — одна з коликос людської цивілізації — розташовувалася на пів- острові Індостан у міжріччі Інду і Гангу. Першими її жителями були *дравіди*, яких че- рез століття змінили численні племена, що відрізнялися один від одного укладом жит- тя, мовою, віруваннями, культурою. Ці племена створили одну з найдавніших світових цивілізацій. Мохенджо-Даро і Хараппа — два найбільших міста того часу — були сто- лицями політичних об'єднань. Джерела не дають достовірних знань про класову струк- туру і політичну організацію Хараппського суспільства, проте наявні свідчення дозво- ляють судити про його розшарування і розклад первіснообщинного ладу. У XVIII— XVII ст. до н. е. під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників Хараппа переживала період занепаду. Це пов'язують, у першу чергу, з приходом у серед. II тис. до н. е. *арійських* племен.

Період із середини II тис. до н. е. до першої половини I тис. до н. е., який одержав в історії назву ведичного, відзначений утворенням класового суспільства і держави. Зна- чні досягнення в галузі виробництва обумовили розшарування суспільства.

З посиленням соціальної нерівності **раджа** — військовий вождь племені, що ра- ніше обирався зборами і міг бути усунутий ними, усе більш піднімався над плем'ям, підпорядковуючи собі органи племінного управління. За посаду раджі велася боро- тьба між представниками знатних і могутніх родів у племені. Згодом ця посада ста- ла спадковою.

Спочатку велику роль продовжували відігравати народні збори, що впливали на призначення царя. Поступово зі зборів одноплемінників вони ставали зборами знаті, наближених царя. Зменшення ролі народних зборів пов'язано з посиленням царської влади.

Органи племінної адміністрації поступово перетворювалися в державні органи. За- няття вищих посад у державній адміністрації було привілеєм рабовласницької знаті. Усе більшого значення набував **пурохита** — царський жрець, що виступав також ас- трологом, радником царя.

Племінна дружина поступово переростала в постійне військо на чолі з начальни- ком — **сенапаті**. Народ обкладався податками, які перетворилися з добровільного під- ношення вождю племені або дарунка богу, в жорстко фіксовану подать, яка сплачува- лася царю через спеціальних чиновників.

Так на базі родоплемінних колективів виникли державні утворення, звичайно неве- личкі за територією, які приймали форму монархій або республік.

Самою значною і сильною державою того часу була **Магадха**. Найвищої могутності вона досягла в **IV-III ст.ст. до н. е.** при династії **Маур'єв**, що об'єднала під своєю вла- дою майже всю територію Індостану.

Магадхсько-Маурійська епоха розглядається як особливий етап в розвитку давньо- індійської державності. Це був період значних політичних подій. Створення об'єднаної індійської держави сприяло спілкуванню різноманітних народів, взаємодії їх культур, стиранню вузьких племінних рамок. В епоху Маур'єв були закладені основи багатьох державних інститутів, що одержали розвиток уже в наступний період.

У той же час імперія Маур'єв була конгломератом племен і народів, що стояли на різних ступенях розвитку. Незважаючи на сильну армію, міцний апарат управління, Маур'ям не вдалося зберегти єдність держави. В **II ст. до н. е.** Індія розпалася на безліч державних об'єднань.

2.5. Стародавній Китай

Історія Стародавнього Китаю звичайно поділяється на ряд періодів, що отримали назви від імені правлячих династій:

1. Період **Шан (Інь)** (XV—XI ст. до н. е.);

2. Період **Чжоу** (XI—III ст. до н. е.). У цей період виділяються особливі періоди: Чуньцю (VIII—V ст.ст. до н. е.) і Чжаньго — «царств, що борються» (V—III ст. до н. е.).

3. Період **Цинь і Хань** (III ст. до н. е. — III ст. н. е.).

1. Період Шан (Інь). Перші осередки цивілізації міського типу в Стародавньому Китаї почали виникати в II тис. до н. е. у долині ріки Хуанхе на базі родових груп іньських племен, що перейшли до осідлого способу життя. В інському Китаї внаслідок розкладу родоплемінних зв'язків, які прогресували, поділу праці, почав виділятися, з одного боку, пануючий прошарок родової аристократії: правитель — **ван** і його наближені, родичі, сановники, племенні вожді; з іншого — рядові одноплемінники, а також *чужаки-іноплеменники, які перетворювалися, як правило, у рабів.*

Створення початкового примітивного державного утворення в Шан (Інь) було пов'язане з необхідністю організації виробництва, зрошення земель, запобігання згубних наслідків розливу рік, захисту територій. Це знайшло своє вираження, *по-перше*, у перетворенні племенного вождя в обожнюваного правителя *інського* царства, що володів значною владою, *по-друге*, в утворенні адміністративного апарату, що складався з численних управителів, воєначальників, жерців і інших, що протистояли значній частині общинників. В епоху Інь почала затверджуватися верховна власність **царя** на землю. Цьому сприяли уявлення про *вана* як про земне божество.

2. Період Чжоу. Соціальний і політичний розвиток народів усього басейну ріки Хуанхе було значно прискорене завоюванням царства Інь наприкінці XII ст. до н. е. *чжоуськими* племенами, які прийшли із заходу і встановили панування над населенням усього Північного Китаю, над безліччю розрізаних родоплемінних колективів, що знаходилися на різних стадіях розкладу родових відносин. Чжоуський *ван* був поставлений перед необхідністю організації управління величезною територією. З цією метою він передав зайовані землі в спадкові володіння своїм родичам і наближеним, які разом із землею одержували і відповідні титули.

Спочатку влада титулованих власників уділів стримувалася силою центральної влади. Проте в VIII ст. до н. е. авторитетні правителі, що були вірними підданими *вану*, починали набувати фактично повної незалежності. Влада *вана* обмежувалася його володінням-доменом. Становлячись місцевими царьками, правителі самі вже давали землі за службу, обростаючи своїми васалами, своїм апаратом управління.

Таким чином, у *чжоуському Китаї панувала роздробленість із характерною для неї міжусобицею, що призводила до захоплення то одним, то іншим місцевим царством позицій гегемона, до поглинання ним більш дрібних царств.*

Тривалі безупинні війни призвели до економічного спаду, до руйнації іригаційних споруджень і, нарешті, до усвідомлення необхідності зближення народів Китаю. Виразниками нових настроїв стали проповідники конфуціанської релігії, що закликали до об'єднання країни «без пристрасті і знищення людей». Незважаючи на війни, у період Чжань посилювалися економічні і культурні контакти різноманітних районів і народів, наслідком чого стало їх зближення, «збирання» земель навколо семи значних китайських царств.

В історії Стародавнього Китаю **V ст. до н. е.** було *переломним етапом.* У цей час починають діяти чинники, які привели до об'єднання царств у єдину імперію, де стало панувати конфуціанство як основна політична ідеологія. Завдяки впровадженню залізних знарядь праці відбувався різкий підйом економіки. Освоєння нових земель, поліпшення іригаційних споруджень, зростання сільськогосподарського і ремісничого виробництва сприяли розвитку товарно-грошових відносин, складанню ринку, виділенню купецтва. В цих умовах відбувався інтенсивний розклад общинної і затвердження приватної власності на землю, створення значного приватного землеволодіння.

Наслідком цих обставин стало те, що в останньому столітті до н. е. у Китаї виникло протиборство двох тенденцій у розвитку суспільства:

- з одного боку, розвивається значна приватна власність на землю, заснована на експлуатації селян-орендарів, найманих робітників, рабів;

- з іншого — формується широкий прошарок податного селянства, безпосередньо підпорядкованого державі. Це були **два** можливих шляхи розвитку:

1) *через перемогу значної приватної власності на землю — шлях роздробленості, усобиць;*

2) *через зміцнення державної власності на землю — створення єдиної централізованої держави.*

3. Період Цинь і Хань. Носієм другого шляху виступило **царство Цинь**. У **221 р.** до н. е. воно переможно закінчило боротьбу за **об'єднання країни**. Основи соціальних порядків, державна машина, створені в циньському Китаї, виявилися настільки пристосованими до потреб імперії, що майже без усяких змін були перенесені в **Хань**. Ставши традиційними, вони фактично збереглися в імператорському Китаї до буржуазної революції 1911—1913 років.

§3. Особливості суспільного ладу країн Стародавнього Сходу

Вище були розглянуті процеси розкладу родоплемінних відносин і виникнення держав у країнах Стародавнього Сходу. Насамперед, ми познайомилися з тією матеріальною базою існування цих країн, тобто із *територією*, яка є *першою і найважливішою ознакою* держави. У той же час держава не може існувати без людей, що діють між собою, стають суб'єктами всеосяжної системи суспільних відносин, яку звичайно іменують **суспільним ладом**. Це питання, на перший погляд, є чисто «історичним» і відноситься до «цивільної» історії. У принципі так, але юрист не може обходитись без знань хоча б таких основних елементів суспільного ладу, як форма власності, що складає основу економічного життя держави, соціально-класова структура суспільства, основні риси духовного життя й ін., які мають вирішальний вплив на форми й зміст державно-правових інститутів цього суспільства.

3.1. Загальні риси суспільного ладу давньосхідних країн

Як і на етапі виникнення протодержав, однією з основних **соціальних форм**, що відіграла вирішальну роль в еволюції давньосхідних суспільств державної епохи, була **сільська община**. Вона значною мірою визначала характер політичної влади в цих суспільствах, роль і функції давньосхідної держави, особливості правових систем.

У *Стародавньому Китаї*, наприклад, основою соціального життя протягом тривалого часу були **патронії** (*цзун*), які об'єднували декілька сотень (до тисячі і більш) сімей, що належали до однієї родинної групи. Структура замкнутих сільських общин із натуральним характером виробництва, із поєднанням ремесла і землеробства в рамках кожної общини, слабким розвитком товарно-грошових відносин складала основу соціального життя й у *Стародавній Індії*.

Сільська община, зміцненню позицій якої сприяли колективні зусилля її членів по створенню іригаційних споруд, мала величезний вплив на уповільнення процесів класоутворення, на форми земельної власності і засоби експлуатації в давньосхідних суспільствах. Тут безпосереднім власником землі була сама община. Водночас і держава виступала в ролі верховного власника землі, владно-власницькі права якого реалізувалися в отриманні з общинників податку.

Лад багатоукладного господарського життя визначав виключно неоднорідний соціальний склад давньосхідних суспільств, який можна диференціювати в межах трьох основних соціально-класових утворень:

1) *пануючий соціальний прошарок*, куди входили придворна і служива аристократія, командний склад армії, заможна верхівка землеробських общин та ін.;

2) *вільні дрібні виробники* — общинники-селяни і ремісники, що жили своєю працею;

3) різноманітні категорії осіб, позбавлені засобів виробництва: *раби, залежні підневільні робітники* та ін.

На Сході була відсутня чіткість соціально-класових меж, наприклад, існували різноманітні категорії залежного населення, що займали проміжні позиції між вільними і рабами, або деякі перехідні категорії вільних (від дрібних землевласників до пануючого прошарку, зокрема, до дрібного купецтва і чиновництва). Станово-правовий статус індивіда в суспільстві, як правило, не співпадав, а розходився з його соціально-економічним становищем.

3.2. Особливості суспільного ладу давньосхідних країн

Загальні закономірності розвитку давньосхідних багатоукладних суспільств не можуть перекреслити конкретні *особливості* кожного з них. Ці особливості були пов'язані:

— із домінуючим положенням того або іншого укладу і різноманітними формами їх взаємодії;

— з особливостями їх соціальних і політичних інститутів;

— зі специфічними рисами їх культурно-цивілізаційного розвитку: особливостями побуту, світорозуміння людей, засобами релігійної орієнтації.

У **Стародавньому Вавилоні**, наприклад, значне царсько-храмове господарство співіснувало з дещо відокремленим общинно-приватним господарством, основою якого була праця вільних общинників-селян, які сплачували податок державі. У царсько-храмових господарствах використовувалася праця рабів і осіб, що знаходилися у тому або іншому ступені залежності, ряди яких поповнювалися за рахунок вільних хліборобів, що втрачали свою общинну ділянку. Наявність сильного царсько-храмового господарства з відносно розвинутим ремеслом, яке широко здійснювало торгові операції за допомогою купців, послабляло податкову експлуатацію общинників-селян.

Деякі особливості виявилися й у соціально-класовій структурі давньовавилонського суспільства. У середовищі вільних людей виділялися дві групи. *Перша* — *авілуми* («людина», «син людини»), *друга* — *мушкенуми*, особи більш низького соціального статусу («падаючі ниць»), тобто такі, які б'ють чолом, звертаються до царя з проханням про прийняття на службу).

До *авілумів* належали вищі царські службовці, що поряд із великими службовими наділами володіли ще й общинною землею. *Мушкенум* був царською служивою людиною нижчої категорії. Залежність *мушкенумів*, напевно, і визначалася тим, що вони не були нащадками «своїх» і не мали коренів в общині. Розходження між цими соціальними групами особливо яскраво проявилися в нормах права, які регулювали різні суспільні відносини: охорони власного життя, здоров'я, честі і членів їх сімей.

Для торгівлі зерном, придбання відсутніх на їх землях корисних копалин, металу, а також каменю, лісу й інших будівельних матеріалів ще общини Шумеру й Аккаду стали посилати в тривалі подорожі своїх торгових агентів, що одержали згодом назву *тамкар* — тобто *лихвар, кредитор, торговець*, людина, пов'язана із торговою, лихварською діяльністю палацу. Будучи залежними, *тамкари* тим часом користувалися широкою свободою фінансово-торгової діяльності, укладали значні торгові угоди, об'єднували капітали, створювали торгові організації.

Залежнообов'язковим було і ремісниче виробництво, що розвивалося головним чином у царському господарстві. Царськими доглядачами контролювалося не тільки ремісниче виробництво, але і збут продукції. У Нововавилонському царстві практикувалося навчання рабів кваліфікованому ремеслу. Але представники таких найважливіших ремесел, як ковалі, теслярі, броварники володіли тим або іншим рівнем самостійності, створювали фахові об'єднання та ін.

Ще більшою своєрідністю характеризувалася соціально-класова структура **Стародавньої Індії**. Процес соціального розшарування давньоіндійського суспільства, що почався в надрах розрізнених племінних общин, призвів, на відміну від інших давньосхідних суспільств, не до формування класів (рабовласників і рабів), а до виникнення особливих станових груп — **варн**¹⁴, перші згадки про які можна знайти в самому ранньому творі ведичної літератури — **Ригведі**. *Варн* було чотири:

1. Брахмани (святихнослужителі, жерці). Формуванню *варни* жрецької верхівки брахманів сприяла монополізація ними на визначеному етапі історичного розвитку відправлення релігійних церемоній, знання ведичних гімнів.

2. Кшатрії (воїни, правителі). Ця особлива військова верхівка, військова аристократія почала складатися в процесі завоювання аріями річкових долин у Північній Індії. До цієї категорії спочатку входили тільки арії, але в ході асиміляції завойованих племен варна кшатріїв поповнювалася і місцевими вождями, главами сильних родових груп, на що, зокрема, вказує існування в Стародавній Індії особливої категорії «вратія-кшатріїв», тобто кшатріїв за обітницею, а не за народженням.

3. Вайш'ї (хлібороби, ремісники). Назва третьої *варни* походить від слова «*вайш*» — народ, плем'я, поселення. Це основна маса трудового люду, хліборобів і ремісників. Відокремленню кшатріїв від своїх одноплемінників — *вайш'їв* — простолюдинів сприяло уявлення, що кшатрії — повновладні розпорядники багатства, яке приносить війна, у тому числі і рабів-військовополонених.

4. Шудри (слуги). Члени цієї *варни* були представниками скорених аріями племен. Вони займали найнижче становище серед *варн*. Шудри формально не були рабами, але вони повинні були обслуговувати зі смиренністю вищі, т. зв. «двічінароджені» *варни*.

На найнижчому щаблі серед вільних людей, але таких, що знаходились за межами *варн*, стояли так звані «недоторкані» — **чандали** й ін., народжені від змішаних шлюбів.

І на найнижчій ступені цієї складної ієрархічної градації знаходилися власне раби (**даси**), яких тривалий час ототожнювали із шудрами. Рабська праця в Стародавній Індії не була основою виробництва; рабство тут носило патріархальний характер.

Дещо іншою була соціально-класова структура давньоіндійських республік — **ган**. У **ганах** були раби, але основну масу працездатного населення складали хлібороби, селяни. Панівне положення займали **кшатрії**, їх знать — **раджі**. Брахмани тут не мали такого авторитету, як в інших частинах імперії (Маур'єв. — Л. Б., С. Б.). Відвідуючи **гани**, брахмани скаржилися, що до них ставляться без належної поваги. Становище громадян республік залежало від того, чи належить він до кшатріїв. Усі, хто не належали до цієї **варни**, перебували на нижчих суспільних щаблях. У цьому своєрідність суспільного ладу давньоіндійських республік.

Таким чином, рабовласницькі відносини тут тісно перепліталися із станово-варновими, кастовими. Як в Індії, так і в інших країнах Стародавнього Сходу, рабство мало свої особливості. Це було рабство при ще не зжитих цілком общинних відносинах, при пануванні державної й общинної власності на землю. Крім того, воно ще не втратило деякі властиві патріархальному побуту риси.

¹⁴ До кінця I тис. до н. е. стародавня система *варн* видозмінилася. *Варни* стали дробитися і перетворюватися у вузькі фахові і майнові групи — із своїми інтересами, правилами поведінки, навіть із своєю адміністрацією, що діяла за цеховим принципом. Таких спадково замкнутих груп стало нараховуватися декілька сотень — вони одержали назву **каст**. Касті склалися в особливу ієрархію залежно від почесності або малопочесності занять, якими займалися її члени. Існування цих станів є чи не найважливішою особливістю індійського суспільства аж до Нового часу.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Неолітична революція Протодержава Рання держава	Авілум, аккадці, амореї, арії, брахмани, ван, вайш'ї, варни, гани, даси, дравіди, кшатрії, мушкенуми, ном, пурохита, раджа, сенапати, тамкари, фети, філістімляни, чандали, шудри, шумери

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій виникнення та розвитку держав Стародавнього Сходу за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Визначте, використовуючи матеріал першої теми, в яких її частинах застосовані **спеціальні методи історико-правового дослідження**: хронологічний, про-блемно-хронологічний, порівняльно-історичний, періодизації.

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Важливим моментом у переході від родового суспільства до державної організації був розвиток на останньому етапі первіснообщинного ладу особливої організації управління, яка дістала назву.....

2. Адміністрація ранньої держави була представлена.....

3. Механізм становлення публічної влади в країнах Стародавнього Сходу характеризувався тим, що.....

4. Значення географічного фактору в утворенні держав Стародавнього Сходу полягає у тому, що.....

5. Об'єднання, як домінуючий фактор, мало місце при виникненні таких держав Стародавнього Сходу, як.....

6. Фактор завоювання відіграв значну роль при виникненні держави в.....

7. Своєрідність соціально-класової структури давньосхідного суспільства полягає в тому, що.....

Завдання 3. Схарактеризуйте:

1. Вплив неолітичної революції на процес формування політико-правового суспільства.

2. Процес виникнення протодержав та ранніх держав.

3. Державотворчі процеси у країнах Стародавнього Сходу.

4. Спільні риси та особливості суспільного ладу країн Стародавнього Сходу.

Завдання 4. Порівняйте соціальну структуру Стародавнього Вавилону і Стародавньої Індії, зробіть висновки.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 2-ої теми

Завдання. Повторіть матеріал шкільного підручника з «Основ правознавства» (9 кл.), а саме:

а) поняття і сутність функції держави; державного механізму; форми держави; форми правління; форми державного устрою; форми державного (політичного) режиму;

б) співвідношення понять «державний механізм» і «державний апарат».

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Государство и социальные структуры на Древнем Востоке. — М., 1989.
2. Дандамаев М. А. Рабство в Вавилоне. — М., 1974.
3. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. — М., 1959.
4. Жидков О. А. История государства и права Древнего Востока. — М., 1963.
5. Крамер С. История начинается в Шумере: Пер. с англ. 2-е изд. — М., 1991.
6. Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии. — М., 1992.
7. Куценков А. А. Эволюция индийской касты. — М., 1992.
8. Мечников Л. И. Цивилизации и великие исторические реки: Географическая теория развития современных обществ: Пер. с фр. — М., 1996.
9. Ламберт-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика: Пер. с англ. — М., 1992.
10. Страхов Н. Н. Возникновение государства и права. — Харьков: Изд. Харьк. юрид. ин-та, 1954.
11. Страхов М. М. Всесвітня історія держави і права: Вип. 1. Держава і право Стародавнього світу: Учебний посібник. — Харків: УВС, 1994.
12. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник. — Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. — Львів: СПОЛОМ, 1999.
13. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посібник. — Л.: Світ, 2001.
14. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн. Част. 1. Історія держави та права країн Стародавнього Сходу. — Львів, 2002.
15. Якобсон В. А. Некоторые проблемы исследования государства и права древнего Востока // Народы Азии и Африки. — 1984. — № 2, 3.

Давньосхідна держава, будучи рабовласницькою, являла собою організацію панування над рабами і дрібними виробниками — селянами і ремісниками. Основне її завдання полягало в охороні рабовласницької власності і відповідної форми експлуатації величезної маси рабів і незаможної частини вільного населення, в придушенні, у разі необхідності, їх опору. Як відомо, *суть держави* проявляється в її функціях. Розглянемо функції давньосхідної держави.

§1. Функції давньосхідних держав

Під функціями держави, як відомо із шкільного курсу «Правознавства», або ж з курсу «Теорія держави і права», якщо така тема вже вивчена, розуміють *основні напрямки діяльності держави, в яких знаходять своє вираження суть і соціальне призначення управління суспільством*. Як і сьогодні, так і в давні часи життєдіяльність суспільства здійснювалася в двох основних сферах: *всередині країни і за її межами*. Тому при розгляді цього питання ми будемо дотримуватися загальноприйнятої класифікації функцій держави, а саме, розподіл їх на *зовнішні і внутрішні*.

Серед *внутрішніх функцій* давньосхідних держав можна виділити наступні:

1. Організаційно-господарська. Життя давньосхідних народів було пов'язане з великими ріками, їх водними режимами. Це обумовлювало необхідність здійснення з боку держави централізованих заходів щодо забезпечення нормального функціонування іригаційних споруд, організації координації розрізненого суспільного виробництва, забезпечення життєвих умов розвитку общини, яка виступала як її опора.

2. Ще одна функція, яку можна було б віднести до блоку економічних функцій — це **охорона рабовласницької власності** на знаряддя і засоби виробництва. Основна діяльність стародавніх держав були спрямована на забезпечення економічної основи рабовласницької держави, а саме:

- **охорону**, передусім, державної власності на землю, і
- **підтримку** рабства, рабовласницької системи господарства, рабовласницьких виробничих відносин. Ця сторона діяльності забезпечувала економічні інтереси пануючого класу, сприяла збільшенню його багатства.

3. Для держави того періоду найважливішою була діяльність, направлена на забезпечення існування пануючих рабовласницьких класів. Це функція **утримання в покорі** маси рабів і інших соціально-принижених категорій населення, **придушення, у разі необхідності, їх опору**.

4. Ще одна важлива функція рабовласницької держави — **ідеологічна**. Державна ідеологія того часу — це релігійна ідеологія, яка ґрунтувалася на різних морально-етичних, релігійних цінностях і відводила особливе місце правителю. Так, наприклад, ще в древньому царстві (III тис. до н. е.) **єгипетським фараонам** став привласнюватися священний титул «сина бога Сонця», почав складатися особливо урочистий ритуал їх поховання. Як символ величі фараонів будувалися знамениті піраміди, які вселяли простим людям священний страх і повагу перед тронем. Знаменита Хеопсова піраміда займає площу в 54 000 і більше м² і має висоту до 160 метрів, кожна її сторона в довжину сягає до чверті кілометра, на неї укладено понад 2 мільйони каменів кожний по дві з половиною тонн вагою. На цілі десятиріччя тисячі людей відривалися від продуктивної праці і притягувалися до примусових робіт, націлених на зведення цих грандіозних споруд. Віддаючи сили на зведення величних гробниць фараонів, єгиптяни піклувалися і про власне посмертне існування.

Особливе значення мала ідеологічна функція в **Китаї**. Тут держава протягом віків формувала уніфікований світогляд, прославляючи правителя-деспота, підтримувала

міф про божественне походження імператора — «сина неба». І в Стародавній Індії, і в Стародавньому Вавилоні, незважаючи на їх історичні особливості, царі також незмінно звеличувалися. Їх імена ставилися поруч з іменами богів. У Вавилоні цар являвся людиною, яка, однак, у силу своєї обраності богами, наділялася божественною царственістю, що прославляла його над людьми.

В **зовнішній сфері** рабовласницька держава здійснювала наступні **функції**:

1. Функція оборони країни і мирного контакту з іншими народами. Вона була спрямована на діяльність по зміцненню армії і проведенню в ній реформ, які полягали в заміні військового ополчення, що збереглося як пережиток родового ладу, постійною або найманою армією.

2. Функція захоплення чужих територій включала діяльність рабовласницьких держав по організації і проведенню військових походів з метою захоплення не тільки нових земель, але і найголовнішого — військовополонених для поповнення армії рабів, а отже, підтримки системи рабства. Крім того завоювання інших земель давало можливість збільшити кошти державної скарбниці.

3. Діяльність по управлінню завойованими територіями, які не входили у власні землі даної держави. Завойовані території перетворювалися в провінції, якими управляли намісники — ставленики центральної влади. Управління ними полягало, головним чином, в організації збору податей. Зазначимо, що дана функція не була постійною. У період здійснення централізації і утворення рабовласницьких імперій ці провінції включалися до їх складу не як зовнішні землі, а як частина власної території.

Для практичного здійснення функцій рабовласницької держави необхідні були державні органи, державні установи, спеціальні органи насильства і придушення, які у своїй сукупності складали **механізм рабовласницької держави**.

§2. Державний механізм країн Стародавнього Сходу

Характерними рисами **механізму** давньосхідних держав були: *1) домінування* в системі державних органів переважно *тих* з них, які *пригнічували*: збройні сили, поліція, в'язниці, суди і інші організації рабовласників; *2) його простота* — він не був таким громіздким, як, наприклад, механізм сучасної держави.

Простота державного механізму давньосхідних держав пояснювалася:

а) рівнем розвитку суспільства;

б) співвідношенням класових сил, яке, незважаючи на відносну нечисленність рабовласників по відношенню до кількості рабів, було вочевидь на користь перших;

в) однорідністю політичних сил, що були при владі, відсутністю різних угруповань і підрозділів, що не викликало потреби в численних органах, які виражали їх інтереси.

Схематично державний механізм являв собою централізовану систему державних органів і установ, що складалася з *двох горизонтальних* рівнів управління:

— центрального чиновницького апарату, очолюваного безпосередньо монархом;

— місцевого чиновницького апарату (рівня областей і рівня общини), і, як правило, *трьох вертикальних* рівнів управління, що знайшли своє вираження в діяльності *трьох основних* давньосхідних відомств: *1) військового; 2) фінансового та 3) публічних (суспільних) робіт*.

2.1. Центральний державний апарат

Вершиною **Давньоєгипетської** держави був **цар-фараон** (від слова «перо», що в перекладі з єгипетської означає «високий будинок», в єврейській транскрипції «паро», а в грецькій «*фараон*»), якому приписували божественну гідність. Цар — бог за життя і після смерті, нащадок бога. Цар не вмирає, а «заходить у свій вічний горизонт».

Фараону належала вся повнота законодавчої влади. Він здійснював законодавство одноосібно, йому допомагали в цьому лише вищі сановники країни («радники царських наказів»). Всі зобов'язані були сліпо коритися його наказам. Фараон стояв також на чолі усього адміністративного апарату. Йому належала вища судова і вища військова влада. Як нащадок богів, як посередник між богами і людьми фараон був також і верховним жерцем.

Аналогічним було становище глави держави — *імператора* і в **Китаї**. Він також обожнювався. Тут держава протягом віків формувала уніфікований світогляд, прославляючи правителя, підтримувала міф про божественне походження імператора — «сина неба». Вища законодавча влада була однією з важливих ознак його широких повноважень. Правитель сам очолював централізований багатоступеневий бюрократичний апарат, а всі імперські чиновники, незалежно від рангів і постів, були під його суворим контролем.

Але в багатьох давньосхідних державах — це стосується передусім Вавилону і Індії — влада верховних правителів обмежувалася радою знаті, народними зборами або самоврядними багатосімейними міськими общинами.

У **Давньовавилонській** державі всі три «гілки» влади — *законодавча, виконавча і судова* — були зосереджені в руках царя. Разом із тим *царська влада* не була *абсолютною*. На відміну від Єгипту й Китаю, давньовавилонський цар розглядався як намісник і служитель бога на землі. Тобто глава держави не був самостійним, його діяльність направлялася зверху, богом. Знизу царська влада обмежувалася сильним духовенством і правлячою верхівкою багатих міст. Три священних міста Вавилонії: *Hunnur, Cunnar* і *Вавилон* мали пільгові грамоти, що давали їм привілейоване становище. Цар не мав права ув'язнювати громадян цих міст, вимагати у них солдат, примушувати працювати в храмових господарствах. Охоронцями недоторканості прав міст виступали жерці. Правителі **Стародавньої Індії**, наприклад, не мали у своєму розпорядженні необмежених законодавчих повноважень. Навіть у великій, відносно централізованій державі Маур'єв (IV—II ст. до н. е.) велике значення мали колегіальні органи державної влади, такі як *мантрипарішад* — *рада сановників*, дорадчий орган при царі.

Чиновництво. Найбільш розвинений чиновницький апарат був у Єгипті. Він представляв величезну армію чиновників різних рівнів. Очолював цю армію *візир (джамі)* — всемогутній голова усього бюрократичного апарату. У його руках були зосереджені адміністративна, судова і військова влада.

Значною була також роль іншої поважної посадової особи — *охоронця печатки*, або головного скарбника. Скарбник завідував державними складами, в яких зберігалися натуральні приношення. Йому підпорядковувалися два скарбники царя, що керували роботами каменоломень, мідними рудниками і виконували, крім того, функції військового і морського міністрів.

Крім цих чиновників існували доглядач «білої палати» і доглядачі двох царських житниць. Важливою була роль «начальника всіх царських робіт», який був свого роду царським архітектором і міністром громадських робіт, що стежив також і за порядком виконання повинностей, які лежали на вільному населенні.

У **Вавилоні** до утворення єдиної шумеро-аккадської монархії головною посадовою особою був доглядач палацу — *нубанду*. Він відав усіма громадськими роботами, землеробством, фінансами, командував також військами. Йому підкорялися місцеві правителі, на яких лежала турбота про збір податків і нагляд за виконанням усіх повинностей, що покладалися на населення. Цей порядок управління, при якому правителі царського палацу були вищими посадовими особами в державі, зберігся і за царя Хаммурапі. Однак з розширенням влади царів за межі Шумера апарат ускладнювався. *Нубанду* відав тепер виключно організацією робіт, які були пов'язані з повинностями населення. При царі з'являється й інша посада — *ісакку*, правитель (намісник) багатьох міст. У джерелах згадуються й інші посадові особи, які в супроводі солдат і кур'єрів роз'їжджали по країні, виконуючи завдання уряду в самих віддалених її частинах.

Таким чином, у Вавилоні також, як і в Єгипті, існувала велика кількість посадових осіб, але, на відміну від Єгипту, серед них був суворий розподіл обов'язків, своя особлива компетенція.

В **Індії** для управління країною було створено центральний апарат, що очолювався *сімома* або *вісьмома міністрами*, призначеними царем з числа людей «благородного» походження і вірних цареві. При царі існувала рада, в яку входили міністри. На засіданнях ради обговорювалися питання про управління державою, про війну і мир, про витрати царської скарбниці і безпеку держави. З одним із своїх міністрів — *вченим брахманом* — цар обов'язково радився перед прийняттям остаточного рішення.

2.2. Місцевий апарат управління

У кожній з держав існували органи *місцевого управління*, які підкорялися єдиному центру в особі монарха. В **Єгипті** на місцях державне управління здійснювали голови номів. Вони представляли вищу судову і адміністративну влади в *номі*, збирали податі в скарбницю. Правитель *ному* титулувався «завідувачем областю», «начальником доручень» або «першим після царя». На місцях були також місцеві судді, писарі, завідувачі складами тощо.

У **Вавилоні** з розширенням території держави спостерігалось прагнення провести сувору централізацію управління. Царі позбавляли місцевих *патеці* їх світської влади, зберігаючи за ними лише їх жрецьку гідність, або перетворювали їх у своїх намісників, у підлеглих обласних правителів — *шакканакку*. Крім цих обласних правителів, відомі також *рабіануми* — посадові особи, що очолювали більш дрібні територіальні одиниці. Їм підкорялися квартальні старости в місті, а в сільській місцевості — органи громадського управління. Названі чиновники очолювали в своїх областях усю адміністративну діяльність по збору податей, мобілізації населення на публічні роботи, відповідали за прибуття ополченців в армію.

В **Індії** існувала чітка структура органів управління на місцях і розміщення загонів військ для збереження суспільного спокою на території декількох селищ. На чолі кожного селища стояв *сільський староста*, на чолі десяти селищ — *десяцький*, на чолі двадцяти — староста *двадцяти*, двох сотень селищ — *соцький* і тисячі селищ — *тисяцький*. В обов'язки цих посадових осіб входило збереження громадського порядку в підпорядкованих ним селищах і боротьба із злочинцями. Крім того сільський староста був зобов'язаний стягувати з населення продукти, які мали щодня доставлятися цареві.

У містах також існувала чітка система управління. Для кожного міста призначався головний управляючий всіма справами. Крім того, в містах були міські ради, що склалися з шести колегій з п'ятьма членами в кожній. На колегії покладалося управління всім складним і різноманітним життям міст. Коло обов'язків кожної колегії було суворо визначене. В Індії діяльність всіх органів управління контролювалася спеціальними чиновниками на чолі з особливим міністром. У кожне місто і сільський округ призначався контролер, який повинен був спостерігати за діями всіх посадових осіб на місцях.

Схожа система управління на місцях існувала і в **Китаї**. Так, на чолі кожної провінції стояли *губернатори*, які ділили свою владу з представниками військового відомства, що очолювали розквартировані там армійські підрозділи. Тільки в прикордонних областях цивільні і військові функції зосереджувалися в руках губернатора.

Керівництво общиною здійснювали *староста* і «*батьки-старійшини*». Нижчий адміністративний персонал, починаючи з волосних старійшин, не входив до складу чиновництва. На чолі міського самоврядування стояла *рада старійшин*. Бюрократичний контроль розповсюджувався і на органи місцевого самоврядування. Система взаємного стеження, відповідальності діяла на всіх рівнях: від сільської общини, побудованої на основі кругової поруки, до вищих чиновників, що відповідали за порушення наказу або за погану роботу підлеглих йому чиновників.

Таким чином, ми бачимо, що найбільш централізованою була система місцевого управління в Китаї. Вона відрізнялася від інших країн Стародавнього Сходу більшою організаційною стрункістю, суворо окресленим колом повноважень посадових осіб і відповідних установ.

2.3. Судові органи

У кожній з держав обов'язково існували органи **судової влади** і органи **по підтримці «правопорядку»**.

В **Єгипті** суд не був відділений від адміністрації. Вищі посадові особи, наприклад *джаті*, були і верховними суддями. Однак джаті вирішував справи не одноосібно, а на чолі якої-небудь колегії суддів: у *раді десяти*, яка відала одночасно судовими й адміністративними справами; в *«палаті шести»*, що виникла пізніше і здійснювала вищу судову владу, яка поширювалася на всі судові установи країни.

У період Нового царства існувала вища судова колегія, що складалася з 30 суддів — вихідців із знатних громадян різних міст. Це був *кенбет* — центральний суд країни. Нарівні з ним існували *кенбети* округів і окремих міст. Існували ще храмові суди, що склалися повністю або в переважній більшості з жерців. Вони були організовані при всіх більш-менш значних храмах і розбирали справи, пов'язані з храмом або його персоналом. Місцеві судові установи — номові суди розбирали справи під головуванням правителя *ному*.

На чолі всієї судової організації стояв цар — верховний носій вищої судової влади. Цар міг особисто вирішити будь-яку справу, відмінити будь-яке рішення. До нього могли звертатися зі скаргами або проханнями про помилування всі вільні громадяни.

У давніший період у **Вавилоні** судова влада належала жерцям. За часів Хаммурапі нарівні з реформою адміністрації було проведено реформу суду, яка призвела до заміни духовних суддів — жерців світськими. Ця реформа безпосередньо вплинула на зміцнення царської влади і посилення політичної централізації в країні. Вища судова влада в державі належала цареві. Він здійснював її або сам, або через особливих — «царських суддів», які діяли за його дорученням. Ці «царські судді» обиралися або з середовища професійних суддів, або з числа представників місцевої влади.

Судові функції здавна виконували в Вавилоні органи адміністрації. *Шакануку* — правитель області виступав у ролі судді по справах, особливо важливих з точки зору охорони громадського порядку. *Рабіанум*, покликаний підтримувати порядок у місті, також виступав іноді у ролі судді.

Крім органів місцевої адміністрації, що здійснювала суд за допомогою різних колегій, існували професійні судді, які, однак, нарівні з судовими функціями виконували також і деякі адміністративні. Цього роду судді були в кожному окрузі і підпорядковувалися безпосередньо цареві. На суддю покладалася деякі функції по управлінню царським (державним) майном, нагляду за станом майна, що належало містам.

В **Індії** правосуддя, за вченням брахманів, вважалося одним із головних завдань держави. Цар був наділений правом судити, карати, тому вища судова влада належала йому. Також як і в Єгипті, суд не був відділений від адміністрації, цар здійснював судову владу спільно з призначеними з брахманів радниками. На допомогу своїм радникам він призначав ще по троє брахманів, досвідчених у священних книгах. На всі судові посади в державі призначав також він. У країні були нижчі і вищі суди. Якщо рішення справи нижчим судом не задовольняло одну із сторін, вона могла звернутися до вищого суду для нового розгляду.

Наявність спеціального судового відомства в імперії Цинь на чолі з *тинвесем* і провінційними суддями свідчить про певне виокремлення в **Китаї** судових функцій з загальноадміністративних, яке, однак, проводилося непослідовно і стосувалося переважно тільки карних справ. Провінційний суддя був одночасно і начальником в'язниці в окрузі. Судове відомство («відомство покарань») суворо стежило за застосуванням карних законів. Усі справи про найбільш тяжкі злочини проходили через нього, особливо справи, пов'язані з перевищенням влади чиновниками.

Разом з тим у ханьському Китаї майже всі адміністративні органи володіли судовою владою. Припинення зловживань чиновників покладалося також на представника верховного цензора в провінціях. Нижчим судом по цивільних справах була повітова адміністрація. Якщо в повіті справа не була вирішена, вона направлялася губернатору провінції, який у разі її складності міг адресувати справу в центр, начальнику судового або іншого відомства. Останньою інстанцією виступав сам імператор, який міг безпосередньо розбирати судові справи.

Таким чином, можна зробити висновок, що вищою судовою владою в кожній з перерахованих вище держав володів монарх, йому підпорядковувалися всі судові органи держави. Судова влада не була чітко відмежована від адміністрації, і в основному судові функції виконували органи адміністрації. У всіх державах існували і вищі, і нижчі суди. Причому в Єгипті існували ще храмові і номові суди; в Вавилоні — професійні судді. У Єгипті і Вавилоні судова влада досягла більш високого рівня розвитку, ніж в Індії або Китаї.

Опорою апарату державного управління і найважливішою складовою частиною державного механізму країн Стародавнього Сходу служили *поліція* і *військо*.

2.4. Поліція

На жаль, джерел, що відображають діяльність поліції того часу збереглося не так багато¹⁵ і стосуються вони в основному **Єгипту**, який був країною добре розвинуеного поліцейського апарату. Існувала поліція явна і таємна, прикордонна варта, спеціальні охоронні загони, поставлені спостерігати за безпекою каналів і інших важливих споруд, служба охорони фараона і вищих сановників. Набиралася поліція переважно з нубійських негрів, що попали до єгиптян у полон, які виконували передусім роль катів і наглядачів над рабами.

Поліція примушувала до роботи на рабовласників і разом з військом придушувала при необхідності опір, зганяла величезну кількість рабів на будівництво іригаційних споруд і доріг, храмів і пірамід. Усипальниці фараонів уже тоді приваблювали своїм багатством. Пограбування царських меморіалів хоч і каралося суворо: відрізали ніс, вуха, руки, саджали на кілок, але це не зупиняло грабіжників. Тому було створено спеціальний поліцейський підрозділ — охорона пірамід.

Поряд із цим карні закони покладали на поліцію переслідування фальшивомонетників, підробку листів і паперів, шахрайство у галузі мір і ваг, зобов'язували її розшукувати вбивць і карати осіб, що ухилялися від надання допомоги постраждалим на дорогах, карати смертю за «порушення клятви».

Подібні ж закони були в **Єрусалимі**, вони наказували поліції охороняти «публічну дисципліну і порядок», вилучати надлишки продовольства для забезпечення ним вільного населення, переслідувати осіб, що відступили від «заповідей Мойсея»¹⁶.

Підпорядковуючись безпосередньо суддям або особливим чиновникам на місцях, які призначалися з рабовласників главою держави — фараоном, царем або верховним жерцем, рабовласницька поліція в Єгипті й інших країнах Стародавнього Сходу ще не мала спеціального статусу. Здійснення (нею) функцій тісно перепліталось з діяльністю трьох відомств — військового, фінансового і суспільних робіт, характерних для всіх держав східної деспотії.

2.5 Військо

Постійна армія в **Єгипті** в період Давнього і Середнього царств обмежувалася особистою охороною фараона і загонами, призначеними для внутрішньодержавних цілей. На місцях у храмів і в розпорядженні державних складальників податей була своя по-

¹⁵ Див.: Історія органів внутрішніх справ: Науково-бібліографічний довідник / За ред. Л. О. Зайцева, О. А. Гавриленко та ін. — Харків.: Ун-т внутр. справ, 2000.

¹⁶ Див.: *Дегтерев Л. М.* Полиция буржуазных государств. — М., 1966. — С. 8.

стійно озброєна сила. У разі війни набиралося ополчення. Кожний *ном* виставляв встановлену кількість рекрутів; такий же обов'язок лежав на храмах і на великих землевласниках, на користь яких були встановлені повинності селян. Пізніше з'являлися загони «колісничних»; тобто воїнів, що билися на запряжених кіньми колісницях. Армія відображала таким чином майнову диференціацію, що існувала в суспільстві. Широкий розвиток у період Нового царства отримала в Єгипті система найманих військ.

Відмінною рисою Єгипетської держави був різко виражений військовий характер. Загарбницька політика, яку вели єгипетські фараони протягом декількох століть, наклала особливий відбиток на всю систему державного управління. Державний апарат пристосовувався до потреб військової політики. Військові командири наділялися функціями громадських чиновників.

У **Вавилоні** за часів Хаммурапі військо формувалося в основному з ополченців. Було і постійне військо з найманців і рабів. Воно складало особисту гвардію царя і несло поліцейську службу. При ньому було створено постійну армію з вільних воїнів (*«редум»* і *«байрум»*), яким надавалися ділянки землі за військову службу. Для обробки землі на час відсутності воїна, який знаходився у поході, йому давалася робоча сила. Закони Хаммурапі, прагнучи захистити воїнів від насильства начальників, останнім загрожували стратою у випадку, якщо вони зроблять спробу привласнити собі працю або майно воїна. Всі ці нововведення зміцнили армію, підвищили її боєздатність.

Армія в **Індії**, особливо в період існування імперії Маур'єв, була грізною силою для сусідніх країн. Керівництво армії покладалось на військову раду, що складалася з 30 чоловік, які об'єднувалися в шість колегій, на чолі кожної стояв старший офіцер — *адхуакша*. Крім колегій, що відали чотирма родами військ індійської армії — піхотою, кавалерією, слонами і колісницями, існували колегія по управлінню військовим флотом і колегія, що відала транспортними коштами армії. В Індії існувала розвинута система військового навчання.

Армія відіграла величезну роль і в **Kumai**, історія якого відома досить частими війнами і селянськими повстаннями. Війни вплинули безпосередньо на становлення китайської держави. Основу військової сили ранньокитайських держав складали воїни-напівпрофесіонали, що входили до армійських груп і розміщалися у військових поселеннях і таборах. Джерела повідомляють про 14 армій, що знаходилися в розпорядженні *вана*. Посади командуючих групою армій передавалися у спадщину. Воїнські повинності в імперії Цинь існували поряд з будівельними і гужовими. В армію брали чоловіків від 23 до 56 років, які повинні були пройти річну підготовку, нести гарнізонну службу протягом року і один місяць на рік служити в ополченні за місцем проживання. На охорону державних кордонів без вказівки термінів служби направлялися передусім чиновники, що провинилися, ті хто втратив свободу за борги, заручники, бродячі торговці і, тільки в останню чергу, вільні землеробці.

Поступово формувалася і постійна армія, що знаходилася на місці скарбниці. Вона складалася з охоронців імператора, частин, що охороняли столицю. Так, ловити бандитів і розбійників було обов'язком військового відомства. Начальник імператорської гвардії, охоронець *вана*, займав важливе місце при дворі.

Найвищого рівня розвитку армія досягла в Єгипті, Індії і Китаї, оскільки ці держави вели загарбницьку, завойовницьку політику. Але і в Вавилоні, за часів Хаммурапі, армія також досить зміцніла завдяки його спробам правового закріплення положення воїнів, їх майна, їх недоторканості. В Індії була досить розвинутою система військового навчання.

Армія і правоохоронні органи (суди, поліція), які виконували функції придушення опору рабів і охорони рабовласницької власності, займали провідне місце в механізмі давньосхідних держав. Але ці впливові органи не являли собою самостійної сили. Вони були складовою частиною ще простої, але вже досить стрункої системи державних органів. Основними принципами організації і діяльності механізму держави давньосхідних країн були: класовий *принцип представництва інтересів* різних верств населення у всіх ланках державної влади; *зосередження всієї влади* в руках однієї людини — прави-

теля, якому підкорявся централізований, бюрократично-чиновницький апарат, що забезпечував закріплення класової нерівності, експлуатацію рабів і незаможної частини вільного населення; *антидемократизм* у формуванні і діяльності державних органів; *свавілля* і *деспотизм* у діяльності складових частин механізму держави в їх взаємовідносинах з населенням країни.

§3. **Форми давньосхідних держав**

Давньосхідні держави набули своїх остаточних форм не відразу. Їх державно-політичний розвиток почався з етапу *номових держав* — адміністративно-господарських об'єднань общин, що тільки починали втрачати свій родовий і первісносуспільний характер. Це наклало відбиток на *форму політичного режиму*, який багато в чому ще зберігав риси демократизму і егалітаризму родоплемінного ладу, і на одну з перших державних *форм правління* — *монархію*.

3.1. Давньосхідні монархії

Ранню давньосхідну монархію не можна характеризувати як монархію в пізнішому значенні — настільки своєрідною вона була за своїми зв'язками з суспільством, що її породило. За характером ці зв'язки головним чином мали більш економічно розпорядливий, релігійний і військово-адміністративний характер, ніж політичний і правовий.

Давньосхідна монархія виникла шляхом переродження влади виборного релігійного і господарського вождя союзу общин, на базі якого утворилася протодержава, у владу правителя-монарха. Основні його функції — виконання обов'язків жерця і організація публічного господарства — визначали і зміст влади:

- *по-перше*, правитель наділявся повноваженнями відправляти релігійний культ, виконувати і тлумачити волю божества, організовувати святилища, релігійні церемонії, приносити жертви і вимагати жертвних підношень; у цих межах правитель діставав права контролювати діяльність общин і навіть окремих сімей, звідси ж виникали повноваження правителя втручатися у внутрішньородові і сімейні справи;

- *по-друге*, правитель отримував повноваження регулювати збір продуктів, які виділялися на загальнодержавні потреби, встановлювати розміри податків або натурального відпрацювання, розподіляти земельний (або інший ресурсний) фонд країни, організувати в разі необхідності видачу продуктів населенню або привілейованим верствам, визначати міру участі общин, родів і кожного підвладного в загальнодержавних роботах.

Спочатку монарх, як вождь надобщинного виборного управління, зберігав прихильність до інститутів традиційного управління старшинства — радам жерців, старійшин, знаті.

На наступному етапі свого розвитку давньосхідна монархія характеризувалася посиленням ролі і влади монарха як військового вождя союзу племен або *номів*. Правитель наділявся повноваженнями щодо керівництва об'єднаним військом, бойовим командуванням, з часом і по власне первинній організації державної військової сили. Тут рішучіше оформлялися його поліцейські і репресивні повноваження, опорою яких були постійні військові загони, що створювалися при ньому як раніше при військовому вожді. На основі цього ступень його примусових владних повноважень стає значно вищою: зрештою монарх здобував право визначати долю підданого, аж до питання про життя і смерть. Це свідчило про встановлення особливого політичного режиму, при якому піддані живуть у постійному страху, не захищені законом. Оскільки цей режим дістав назву **despoteia** (з древньогрецької — необмежена влада), давньосхідну монархію стали іменувати *східною деспотією*. Однак це не зовсім правильно, тому що **східна деспотія** — це своєрідна форма держави, яка характеризувалася:

- *монархічною формою правління* з необмеженою владою спадкового монарха (деспота), який обожнювався і виступав одноосібним законодавцем і вищим суддею;

• **централізованою державою, значно збільшеною в розмірах до рівня імперії**, як наслідок завоювання, з повноцінною і самостійною системою адміністрації, суду, фінансів, підпорядкованою єдиним державним потребам;

• **деспотичним режимом**, із всеохоплюючим наглядом за безправними підданими з боку розгалуженого адміністративного апарату, підпорядкованому деспоту.

Концепція «східної деспотії» бере свій початок ще від «батька історії» Геродота (V ст. до н. е.). У літературно-політичних дискусіях XVIII ст. про правильно побудовану державу «деспотія» визначалася як неправильна, згубна для суспільства монархія, де государ владний був вільно розпоряджатися не тільки адміністрацією країни, але і майном, і навіть життям підданих. Приклади такого свавільного правління черпали, як правило, з історії середньовічного Сходу (Туреччини, Персії) або історії давнини. Твердження, що і давнім, і середньовічним суспільствам Сходу органічно властива однаково деспотична форма держави, міцно трималося протягом XVIII—XX ст., аж до останнього часу. Дійсно, в тому або іншому вигляді вказані вище риси можна виявити в історії імператорського Риму, феодалної Азії і навіть у більш пізній час Європи. Але *своєрідність східної деспотії* полягала в причинах, обумовивших її появу й існування.

Основною з них є збереження протягом досить тривалого часу поземельної общини і досить слабого розвитку приватної власності на землю. Необхідність створювати і підтримувати в порядку іригаційні споруди, без яких не могло розвиватися землеробство в давньосхідних країнах, підвищувало значення держави, передусім, його правителя. У масовій свідомості правителі наділялися всесильними повноваженнями не тільки внаслідок божественного характеру своєї влади — царственості, але і внаслідок одноосібної ролі, що відводилася їм у підтримці безпеки, правосуддя, соціальної справедливості в суспільстві. Своїм консерватизмом, своєю відчуженістю від зовнішнього світу, своїм небажанням втручатися в політику («заважати» зосередженню такої необмеженої влади — Л. Б., С. Б.) сільська община сприяла перетворенню центральної влади в деспотію.

Поряд з загальними рисами східні деспотії окремих країн мали свої особливості. Більш ґрунтовний аналіз державно-правових інститутів країн Стародавнього Сходу показує, що до «класичних» східних деспотій можна віднести лише Єгипетську і Китайську. У Вавилоні і Індії влада верховних правителів, як уже зазначалося, не була абсолютною. Влада царя Стародавньої Індії обмежувалася *мантрипарішадом*, а давньовавилонського — сильним духовенством і верхівкою багатих міст.

3.2. Давньосхідні «республіки»

Характеризуючи основну форму давньосхідних держав — монархію, було б неправильним обійти увагою факт існування в країнах Стародавнього Сходу й інших державних форм. За даними відомого сходознавця І.М. Д'яконова, в Месопотамії існувало кілька десятків шумерійських міст-держав з **аристократичною формою республіканського правління**. Є відомості про існування ранньокласових республік і в Стародавній Індії. Такі форми правління звичайно затверджувалися там, де збереглися міцні родові традиції. Найчастіше республіки, так звані «*гани*» і «*сантхи*», знаходилися в лісовій, важкодоступній місцевості.

Організація влади тут засновувалася на демократичних засадах. Для країн Стародавнього Сходу вона мала унікальний характер. Посада глави держави в *гани* була виборною і змінною, фактично він здійснював виконавчу владу. Будь які накази (укази) та інші розпорядження видавалися головою виконавчої влади тільки від імені *гани*. Найбільш важливі питання вирішувалися в **раді *киатрійів-раджей***, куди входили вожді знатних родин цієї варни. Склад ради досягав 500 чоловік. Обраний правитель республіки залежав від даного органу.

Джерела вказують на існування народних зборів, сходи всіх вільних громадян перших трьох варн, де також розглядалися державні справи. У тих *ганах*, де влада зосере-

джувалася у народних зборів, форма держави являла собою, умовно, «унітарну демократичну республіку», там, де влада належала раді, — «унітарну аристократичну республіку».

Таким чином, ми бачимо, що навіть для самих ранніх державних форм характерна певна різноманітність. Домінуючою, звичайно, є східна деспотія, що являла собою централізовану імперію з деспотичним державним режимом і монархічною формою правління. Характерною рисою монархії цього часу є визнання вищого, божественного авторитету і необмежених деспотичних повноважень правителя.

Давньосхідні монархії, що виникли як логічне і природне продовження соціальних форм управління протодержав з їх складною адміністративною ієрархією на чолі з вождем, влада якого набула авторитарного і сакрального (релігійного) характеру, виявилися більш ефективними для забезпечення функцій великих держав — імперій того часу. Республіканські ж форми правління для Стародавнього Сходу — скоріше виключення з правила. Традиції примітивної плеємінної демократії, які вони зберегли на певному етапі, виявилися життєздатними для маленьких державних утворень. У кінцевому результаті на Сході вони поступилися місцем, що закономірно, монархічним формам правління.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Східна деспотія Імперія	Адхиакша, баірум, візир, джаті, ісааку, кенбет, мантрипарішад, нубанду, рабіанум, редум, тинвей, фараон, шакануку.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій виникнення та розвитку держав Стародавнього Сходу за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. На основі матеріалу §2 другої теми, **визначте**, які *спеціальні методи історико-правового дослідження* були у ньому **використані**.

Завдання 4. Складіть схему державного механізму однієї з країн Стародавнього Сходу (на вибір): Єгипет, Вавилон, Індія, Китай.

Завдання 5. Складіть порівняльну таблицю «Форма давньосхідних держав» за приблизною схемою:

Назва країни	Форма правління	Форма державного устрою	Форма політичного режиму
1. Єгипет			
2. Вавилон			
3. Індія			
4. Китай			

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Серед внутрішніх функцій давньосхідних держав можна виділити:.....
2. Серед зовнішніх функцій давньосхідних держав можна виділити:.....
3. Характерними рисами механізму давньосхідних держав були:.....
4. Основою східної деспотії було.....
5. Особливість східної деспотії в Стародавній Індії і Стародавньому Вавилоні полягала в тім, що.....
6. З давньосхідних країн *республіки* існували в.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Внутрішні та зовнішні функції давньосхідних держав, їх обумовленість.
2. Центральний апарат і роль його чиновництва в здійсненні влади давньосхідних держав.
3. Місце і роль судових та правоохоронних органів у механізмі давньосхідних держав.
4. Спільні риси та особливості форми держави країн Стародавнього Сходу.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 3-ої теми

Завдання. Повторіть шкільний матеріал з «Основ правознавства» (9 кл.), а саме:

- а) визначення понять: право, джерело права, кодекс, кодифікація, галузь права, правовий інститут, норма права, правопорушення, злочин, судовий процес;
- б) визначити як співвідносяться поняття «галузь права» та «інститут права».

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Бонгард-Левин Г. М. Индия эпохи Маурьев. — М., 1973.
2. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер.— М., 1959.
3. Индия в древности / Под ред. В. В. Струве. — М., 1964.
4. Рогожин А. И., Страхов Н. Н. История государства и права рабовладельческого Китая.— М., 1960.
5. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина и Н. Н. Страхова. — Харьков, 1981.
6. Страхов М. М. Всесвітня історія держави і права. Вип. 1: Держава і право Стародавнього світу: Учебний посібник. — Харків: УВС, 1994.
7. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник. — Т. 1: Історія держави і права країн Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. — Львів: СПО-ЛОМ, 1999.
8. Тищик Б. Й. Історія держави і права Стародавнього світу: Навч. посібник. — Л.: Світ, 2001.
9. Якобсон В. А. Некоторые проблемы исследования государства и права Древнего Востока // Народы Азии и Африки. — 1984. — № 2, 3.

§1. Виникнення права

Питання про те, коли і як починається виділення права із звичаїв первісного суспільства, як і чим взагалі відрізняється право від звичаїв, напевно, ніколи не будуть мати конкретних і повних відповідей. Все, що відомо сьогодні про становлення права з пам'яток тих епох — це лише історична реконструкція цього процесу, міру точності якої дуже важко перевірити. Цим, зокрема, зумовлена поява різних підходів до розуміння генези (походження) права.

Серед них домінує положення займає точка зору про те, що *держава та право нерозривні у своїй генезі, і держава по суті є першопричиною права*. Такого роду позиція обумовлена зокрема тим, що, *по-перше*, феномен взаємозв'язку держави і права осмислюється стосовно сучасної дійсності багатьох країн світу. Однак те, що ми спостерігаємо зараз, не означає неможливості виникнення права раніше виникнення держави.

По-друге, досить широким розповсюдженням положення марксистської доктрини, згідно з якою поява держави і права зумовлена диференціацією суспільства при переході людства від економіки привласнюючого характеру до економіки виробляючої. Тим самим розподіл суспільства на класи виступає загальною причиною виникнення держави і права.

По-третє, в цьому підході можна побачити вплив школи юридичного позитивізму, що зародилася в першій третині XIX ст., згідно з положеннями якої право є продуктом держави.

Останнім часом нарівні з цією домінуючою думкою серед вчених з'явилися небезпідставні спроби обґрунтувати *виникнення права раніше за державу*¹⁷. Вони базуються на тому, що право виникає не тому, що є держава, а тому, що певні суспільні відносини, потреби, інтереси не можуть бути виражені, структуровані, реалізовані нормально поза і крім правових форм. Вони є об'єктивною й історично-логічною причиною виникнення, існування і функціонування права.

Право настільки складне явище, що воно не може мати тільки одну-єдину причину, наприклад, економічну. Для його виникнення об'єктивно необхідна ще низка причин і умов соціального, духовного, політичного, ідеологічного характеру, а також необхідний «матеріал», з якого «робиться» право, — воля, інтереси, мотиви, цілі, ідеї, цінності. Держава цей матеріал лише обробляє, систематизує, «підганяє», «шліфує», тобто додає йому потрібної форми і визначає його юридичну силу. Але «матеріал» цей був ще до виникнення держави, тому розглядати проблему походження права пропонується як проблему *походження «архаїчного права»*, по суті першого типу права, що являє собою звичаєве право періоду додержавної епохи.

Ця точка зору базується не тільки на певних теоретичних конструкціях, але і на історико-правових дослідженнях. Мається на увазі праця шведського вченого Е. Аннерса «Історія європейського права», в якій феномен права розповсюджується на родовий лад суспільства, де діє т. зв. «примирливе право»¹⁸. Свої дослідження з цієї проблеми він присвятив північногерманським народам часів середньовіччя, але без уваги не залишив і «архаїчні правові культури» найдавніших часів і країн, до розгляду яких ми і переходимо.

§2. Спільні риси та особливості права давньосхідних країн

З часу свого виникнення право тісно пов'язано з історією суспільства, відображає спільні риси й особливості його соціального, економічного, політичного і духовного розвитку.

2.1. Спільне у праві давньосхідних країн

Структура станово-кастових суспільств, яким було і давньосхідне суспільство, прямо і відкрито закріплювалася правом, а держава, що впливала на формування змісту

¹⁷ Див: Проблемы теории государства и права. — М., 1999. — С. 296—309; Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Изд-во НОРМА, 2000. — С. 36—52.

¹⁸ Див.: Аннерс Е. История европейского права. — М., 1996. — С. 10—20.

права, виражала і захищала інтереси привілейованих станів або каст. Тому серед найважливіших загальних рис права давньосхідних країн слід назвати:

По-перше, те що воно було *багатоступеневим* внаслідок особливої ієрархічної структури, де розрізнялися вищі, менш високі за соціально-правовим становищем, нижчі, непривілейовані, нарешті, безправні стани, кожен з яких мав особливий правовий статус. Право того часу *відкрито закріплювало соціальну нерівність*, що виявлялося передусім у приниженому становищі рабів. Незалежно від того, чи міг раб мати сім'ю або володіти в інтересах господаря тим або іншим майном, на Сході він виступав як річ і у такому статусі розглядався чинним правом.

По-друге, *основним принципом реалізації давньосхідного права була законопослушність (законопокірність)*, тобто відповідність поведінки кожного члена суспільства статусу свого стану, дотримання заборон, беззастережне виконання наказів влади. Опорою законопокірності часто були традиції, релігійно-етичні норми, але право станового суспільства завжди було зобов'язуючим наказом, даним зверху: правителем, його чиновниками, церквою, господарем — тими, хто був наділений владою.

По-третє, *право Стародавнього Сходу нерозривно пов'язано з релігією і релігійною мораллю*. Правова норма тут, за рідкісним винятком, мала релігійне обґрунтування. Правопорушення — це одночасне порушення норми релігії і моралі.

По-четверте, *основним джерелом права давньосхідних держав протягом віків залишалися звичаї*, які, будучи продуктом громадської творчості, протягом тривалого часу не записувалися, а зберігалися в усній традиції і пам'яті одноплемінників. Це знайшло відображення у тому, що майже у всіх пам'ятках давньосхідного права можна знайти посилання на древніх мудреців — священних авторитетів, які охороняли звичаї. Норми права спиралися на сталі зразки поведінки, що склалися в минулому, орієнтувалися на них. Звичай, що наповнюється новим соціальним змістом, санкціонований державою, залишається основним джерелом права і тоді, коли з'явилися письмові документи.

По-п'яте, *писане право країн Стародавнього Сходу було ще незавершеним*. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї, стали судовою практикою. З цим пов'язані їх неповнота, нерозробленість ряду інститутів і норм, їх казуїстичний характер, бо правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку. У правових системах, що формувалися в давньосхідних суспільствах, які повільно еволюціонували, знайшли відображення норми старого родового ладу, наприклад, передбачення колективної відповідальності членів сім'ї або навіть усіх членів сусідської общини за вчинки, скоєні одним з них, кровної помсти, самосуду, таліону. Поява майнових, станових, професійних і інших відмінностей призвели до прямого перекидання в нормах давньосхідного права ідеї первіснообщинного ладу про рівність (еквівалентність). Ці норми виходили з того, що ціна крові знатного, багатого вища за ціну крові бідного, незнатного.

По-шосте, *спільні традиційні риси давньосхідного права значною мірою визначалися* тривалим існуванням у країнах Стародавнього Сходу таких соціальних форм, як *община*, велика патріархальна сім'я. У всіх нормах давньосхідного шлюбно-сімейного і спадкового права простежуються, наприклад, такі традиційні риси, як кокірливе, принижене становище жінок, дітей в патріархальній сім'ї, нерівність спадкових прав жінок і чоловіків тощо.

По-сьоме, в давньосхідному праві відсутнє ще *уявлення про галузі права*, про чіткі відмінності злочинів від приватних правопорушень. На перший погляд, правові документи Стародавнього Сходу викладені не тільки безсистемно, але і без будь-якої внутрішньої логіки. Але внутрішня логіка викладу норм у цих правових пам'ятках присутня. Вона визначається або релігійними концепціями про тяжкість, гріховність тієї або іншої поведінки людини в Вавилоні і в Китаї або релігійною концепцією світобудови, станово-варнового розподілу в Індії.

Говорячи про загальні елементи правових систем країн Стародавнього Сходу, не можна не побачити і специфічних рис їх правових принципів, інститутів і норм, пов'язаних з особливостями духовної культури, релігії, тієї або іншої системи цінностей.

2.2. Особливе у праві давньосхідних країн

Характерною *особливістю* права Стародавнього Єгипту — країни «поголовного рабства», засилля адміністративно-командного царського апарату, з його доведеними до абсолюту контрольно-регулюючими функціями, є те, що не було створено навіть умов для загальних уявлень про правоздатність, правовий статус особи.

Найважливішою *особливістю* давньоєгипетського права є обґрунтування його правових норм. Основи права при фараонів, що займав положення богоподібного самодержця, ґрунтувалися на його, фараона, особистій волі. Але в той же час правові норми тієї епохи виправдовувалися тим, що існував загальний принцип: *обвинувачення і контробвинувачення мали бути рівноцінними*. Тут має місце характерне для багатьох правових систем прагнення мотивувати правові норми відповідно до етичної норми, в основу якої було покладено принцип рівності (т.зв. «принцип еквівалентності»), який виражався у формі вимоги справедливості і законності. У стародавніх єгипетських правових джерелах є чітко виражені формулювання, наприклад, принципу ретельної перевірки відповідності позовів, що взаємно висуваються. Даний принцип був представлений в символічній формі у вигляді двох урівноважених чаш ваги. Таким чином, спочатку типово єгипетський символ пізніше (в античну епоху) сприймався як алегоричне зображення ідеї справедливості. І навіть сьогодні він, як і раніше, продовжує відігравати ту ж роль.

Особливим у праві єгиптян того часу є також те що:

а) їх т.зв. «карне право», в порівнянні з таким у асирійців і вавилонян, відрізнялося м'якістю і тільки в обмеженій мірі вираженим принципом помсти — *таліону*: життя за життя, око за око, зуб за зуб, принципом, який домінує в клинописних текстах сучасного йому близькосхідного права;

б) жінка, в переважній більшості випадків, володіла тими ж правовими можливостями, що і чоловік.

Для Стародавнього Вавилону характерна досить рання поява письмового законодавства, що було обумовлено особливими умовами становлення і розвитку держави; досить раннім розвитком товарно-грошових відносин, внутрішньої і зовнішньої торгівлі; меншою, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу, залежністю від релігії.

У Стародавньому Китаї і релігія, і право спочатку відкидали ідею рівності людей, виходили з визнання відмінностей між членами китайського *Китайське традиційне право* — це передусім *карне право*, що включало норми шлюбно-сімейного, цивільного права, порушення яких спричиняло кримінальне покарання.

На відміну від Китаю, де теологія як така не відіграла суттєвої ролі, давньоіндійська цивілізація мала *яскраво виражений релігійний характер*. Всі сторони життя в давньоіндійському суспільстві регулювалися суворо розробленими етико-релігійними нормами. Тому у давньоіндійському суспільстві особливу цінність мав вчений брахман, який виконував функції вихователя людей в дусі неухильного дотримання *дхарми* (правил поведінки релігійного індуся — Л. Б., С. Б.), варнових норм і ритуалу. Цим багато в чому пояснюється специфіка джерел права в Стародавній Індії, серед яких особливе місце займали брахманські повчальні твори — *дхармашастри*. В них знайшли відображення особливості традиційного права індуїзму, що пережило століття.

Особливий вплив на зміст *староєврейського* права зробили релігійні розпорядження іудаїзму з його прихильністю до ідеї богообраності ізраїльського народу, ідеалам підкорення соціальної поведінки священним заповідям. Орієнтація правозастосування на сімейні, значною мірою, общинні цінності, кінець кінцем зробила староєврейське право вузьконаціональним. Це забезпечило йому тривале життя і використання його в тих країнах, офіційні доктрини яких негативно відносилися до іудаїзму.

§3. Джерела права країн Стародавнього Сходу

Найдавнішими джерелами права давньосхідних країн були *звичай*. В той же час, як свідчать історичні джерела, збереглися окремі письмові правові пам'ятки, датовані III—II тис. до н. е.

3.1. Джерела права Вавилоу. Закони царя Хаммурапі

З найдавніших джерел права Стародавнього Сходу, що дійшли до нас, слід відзначити правові пам'ятки Міжріччя: **закони Урукагіні** (бл. 2400 р. до н. е.), шумерські закони часів правління **династій Ісіна і Ларси** (XXI—XVIII ст. до н. е.), «**Закони Хаммурапі**» (XVIII ст. до н. е.).

У цьому ряду центральне місце займають **Закони вавилонського царя Хаммурапі**. Вони були вибиті на великому (біля 2 м) чорному базальтовому стовпі. Вгорі лицьової сторони стовпа зображений рельєф царя, який стоїть перед богом Сонця Шамашем — захисником суду. Під рельєфом накреслено текст законів, що заповнює обидві сторони стовпа.

Текст розділяється на *три частини*. Першою частиною є значний за обсягом вступ, в якому Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, «щоб сильний не гнобив слабшого». Потім подається перелік благодіянь, які Хаммурапі надав містам своєї держави. Після вступу розміщені статті законів, які, в свою чергу, закінчуються ґрунтовним висновком.

Всього пам'ятка нарахує **282 статті**. Вони не містять загальних принципів, відсутня система у викладі, хоч певна логіка має місце.

При складанні збірника в його основу було покладено старе звичаєве право, шумерійські судєбники, нове законодавство.

Закони Хаммурапі представляли скоріше реформоване законодавство, що так і не дійшло до всіх районів Вавилонської держави. Вони не являють собою вичерпну кодифікацію законів, і, отже, ще більша кількість звичаєвих правових інститутів, відомих з матеріалів інших джерел, ще не піддана обробці. Це, мабуть, залежало від характеру реформ законів, що містилися в джерелах, і було виключно звичайним явищем для законодавства більш пізніх епох. Здавна відомі і закони, що мали силу, не потребували поправок і навіть не вимагали свого закріплення в письмовій формі. Всі, кому потрібні були відомості про закони, були більш-менш знайомі з основними правовими нормами, свідчення про які передавалися далі в традиційній усній, і часто досить точній формі.

Стосовно загального рівня юридичної техніки Законів Хаммурапі потрібно зазначити, що *його правові норми* носять явно виражений *казуїстичний характер*. Але при цьому всі представлені випадки розбираються досить докладно. Ці закони, як правило (що було типово для будь-якого казуїстичного тексту), починаються зі слова «якщо», після котрого подається опис конкретної ситуації, до якої і відносилася відповідна юридична норма цивільного або кримінального права. Вавилонська система правових норм реалізовувалася на базі судових процесів, що проводилися державними чиновниками. Будь-який процес завжди прив'язувався до конфліктних ситуацій, які можна було досить легко спостерігати. Ці події мали бути сформульовані у вигляді простих тверджень або спростувань, яким пізніше можна було надати силу доказів, що підкріплювалися клятвою або доводилися божим судом.

Закони Хаммурапі на відміну від інших східних кодифікацій не містять релігійного і морального елементу.

3.2. Давньоегипетські та давньоєврейські пам'ятки права

З інших давньосхідних царів, можна відзначити єгипетського фараона **Рамзеса II**, під час царювання якого (XIII ст. до н. е.) з'явився «закон», зміст якого було направлено на зміцнення єгипетської армії, закріплення соціальної організації суспільства і бюрократизацію державного апарату.

До цього ж часу відносять виникнення староеврейського права. Напівлегендарний пророк **Мойсей**, з ім'ям якого пов'язується початок освоєння євреями Палестини, в **XIII ст.** до н. е. склав релігійні заповіді і перші закони. Реальна більшість приписаних Мойсею правових розпоряджень, що ввійшли до старозавітної книги Біблії «Ісход» і «Левіт», з'явилися в Іудейському царстві в IX—VII ст. до н. е.

Стародавні правила, приписані в Біблії пророку Мойсею, встановлювали організацію староеврейського суспільства на суворій і вузьконаціональній основі. Єврейська община формувалася як замкнений соціальний організм, пов'язаний загальними традиціями, релігійними правилами і, головне, особливими відносинами з Богом, недоступними іншим народам. Згідно із заповітом, єврейський народ уклав свого роду «політичний договір» з Богом, за яким народ зобов'язувався зберігати передані через Мойсея правила і закони, але і Господь повинен був дотримуватися свого особливого благоволення до народу. Такий умовний договір вніс у політичну організацію і основи правового життя древніх іудеїв вагомий теократичний елемент.

Основою всього староеврейського права стали так звані *Десять заповідей*, згідно з Біблією, передані через Мойсея єврейському народу прозрінням. Заповіді стали принципово новим словом в історії права: вперше оформилися не казусні, а загальні правила правової поведінки, хоч і значною мірою релігійні за змістом. Заповіді умовно містили три групи розпоряджень:

Перша — головні вимоги староеврейської релігії: *єдинобожжя, заборона на поклоніння іншим богам і на ідолопоклонство*.

Друга — постанови релігійно-життєвого характеру, вимоги до способу життя: *домання суботнього, вихідного від всіх справ дня, шанування батьків*.

Третя безпосередньо стосувалася загальних правових відносин і заборони такої поведінки, яка, за заповітом, вважалася злочинною не тільки в людському, але і в релігійному значенні: *не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не лжесвідчи на ближнього твого, не бажай дружини ближнього твого, ні дому його, ні поля його, ні раба його, ні вола його, ні всього, що є у нього*.

У **VIII ст. до н. е.** в Єгипті з'являється кодекс царя *Боххоріса*, що складався з восьми книг (40 сувоїв). За цими законами вперше було заборонено обернення в рабство боржників, а селянам дозволялося проводити відчуження і заставу своїх наділів. Вперше застосування права перестало бути монополієм жерців і договори перестали писати мовою священних формул.

3.3. Правові джерела Китаю

Поява писаних законів у **Китаї** фактично відноситься до **VI—V ст. до н. е.**, хоча, згідно з історичною традицією, в X ст. до н. е. в царстві Чжоу ніби існував Карний кодекс, що нараховував 3 тисячі статей. Поява писаного законодавства в **сер. I тис. до н. е.** була пов'язана з посиленням соціального розшарування китайського суспільства. Не випадково одним із перших писаних законів був **Закон про поземельний податок**, прийнятий в **VI ст. до н. е.** в царстві Лу, що закріпив ліквідацію общинного і встановлення приватного землеволодіння.

Одним з перших матеріальних свідочств писаних законів у Китаї став знайдений бронзовий триножник з текстом **«Огляду законів»**, датований **536 р. до н. е.** Його основою стало поняття «у син» — п'яти найбільш поширених видів покарань за злочини: таврування, відрізання носа, відрубання однієї або обох ніг, кастрація і страта. Лише на рубежі **V—IV ст. до н. е.** з'явився один з перших зводів законів — **«Книга законів царства Вей»**. Він складався з **6 розділів**: закони про злочини, про розбійників, про ув'язнення, про ввіймання злочинців, про знаряддя страти і тортур.

Цей збірник поклав початок подальшій практиці розробки збірників законів. У ханьському Китаї в **III—II ст. до н. е.** проводилася величезна робота по опису, перепису, коментуванню і відновленню древніх законів. **«Книга законів царства Вей»** була в цей час доповнена ще рядом розділів, зокрема нормами права про військову справу, державне коневодство і фінанси.

3.4. Правові пам'ятки Індії

Специфічні риси права, що відобразили особливості культурного, соціально-економічного і державного розвитку **Стародавньої Індії**, виявилися передусім у дже-релах права, серед яких особливе місце займали **дхармашастри** — збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (*дхарм*) і **артхашастри** — *трактати* про політику і право. Поняття **дхарми** багатогранне. Це і релігійна добродетель, і мораль, і норма поведінки, і зведення правил, обов'язкових для кожного правдивого інду, що регламентували різні сторони його життєдіяльності.

Нарівні з терміном *дхарма* в давньоіндійському праві існувало поняття «*н'яя*», схоже з європейським — **закон**, яке мало вужче значення у порівнянні з *дхармою*. *Н'яя* означала загальноприйнятну норму поведінки, порушення якої спричиняло покарання, що застосовувалося державою.

На жаль, точного часу появи *дхармашастр*, які в подальшому відтіснили *артхашастри*, не відомо. Вони містили матеріали різного походження і достовірності, сліди пізніх вставок, численних виправлень. Практично жодна *дхармашастра* не може бути датована більш точно, ніж в межах двох-трьох століть, бо ці брахманські твори будувалися за традиційними канонами, властивими літературі даного жанру, а саме коментар *священних книг індусів* — *вед*, з незмінними посиланнями на древніх мудреців.

З *дхармашастр*, із змістом яких можна хоч частково ознайомитися, потрібно відзначати *Манусмріті*, або *Закони Ману* (II ст. до н. е. — II ст. н. е.). Поява **Законів Ману** і подальших *дхармашастр* знаменувала якісно новий етап у розвитку правової думки Стародавньої Індії, яка все більше зазнавала світського впливу і пристосовувалася до потреб практичного застосування. Це позначилося на поглибленні самого поняття *дхарми*, яке тлумачилося в контексті правил життя чотирьох *варн*.

Правові норми в Індії були більш упорядковані. Починаючи із *законів Ману*, вони стали будуватися на основі 18 мотивів (норм) судового розгляду.

Перша група мотивів стосувалася *договірних відносин* — несплата боргу, застава, продаж чужого, участь у торговому або іншому об'єднанні, потім йдуть норми, що стосуються несплати платні, порушення угоди, скасування угоди купівлі-продажу, суперечки господаря з пастухом.

Наступна група мотивів мала *іншу спрямованість*. Від зобов'язальних відносин укладач переходить до конкретних т.зв. *деліктів* — *злочинів*. Це спори про кордон (земельних ділянок), наклеп і образа дією, крадіжка, вбивство, насильство і перелюбство. Всі ці діяння, а також потрава худобою урожаю, раніше інших були закріплені в *дхармашастрах*, які склали ядро давньоіндійського деліктного права. Вони входили в поняття *хилса* — шкоди, нанесеної особистості людини.

Подальші мотиви судового розгляду, непрямо пов'язані з попередніми, стосувалися порушення норм шлюбно-сімейного і спадкового права, а також азартної гри, що прирівнювалася до злочинів.

Маючи внутрішню логіку, система викладу норм у *шастрах* відповідно до 18 мотивів судового розгляду значно відрізнялася від сучасної галузевої системи, бо тут не можна розділити норми цивільного і кримінального права та ін.

Поява писаних законів на Сході стала найважливішою віхою в розвитку права Стародавнього Сходу, але вони не могли змінити властивий всьому порядок, за яким безпосередньому наказу вищестоячої особи, аж до правителя, або правилам моральності, зведеним у ранг загальноприйнятих настанов, відводилося головне місце в регулюванні життєдіяльності тієї або іншої країни давньосхідного суспільства. Закони не витіснили і досить поширених у всі часи на общинному рівні норм звичаєвого права, які продовжували регулювати різноманітні сторони суспільних відносин.

§4. Правові інститути давньосхідних країн

За недостатністю джерел ми не маємо можливості схарактеризувати *державно-правові інститути*, тобто сукупність норм, які регулювали суспільні відносини у процесі організації та здійснення державної влади. Оскільки ці норми походили безпосередньо від вищої влади і охоплювали своїм регулюванням відносини, суб'єктами яких були особи при владі, то і необхідності їх надійного закріплення не було.

Цього не можна сказати про т. зв.

- *цивільно-правові інститути*, які регулювали майнові та пов'язані з ними немайнові відносини,

- *кримінально-правові інститути*, котрі визначали злочини та відповідні до них міри покарання.

Так як норми цих інститутів відносились до широкого кола осіб, які мали їх знати, то вони знайшли своє відображення та закріплення у «законодавстві» тих часів. Тому ми маємо можливість більш детально з ними ознайомитись.

4.1. Цивільно-правові інститути

Серед цивільно-правових інститутів найдавніших часів слід відмітити: *інститут права власності, зобов'язань, спадкування, інститут, який регулював сімейно-шлюбні відносини.*

Правове регулювання власності

Правові пам'ятки країн Стародавнього Сходу надають можливість розглянути розвиток форм власності і, зокрема, становлення приватної власності на землю, рабів та інше майно.

Поряд з державною власністю досить рано з'являється *приватна власність* на *рухоме майно* — рабів. Власність на раба захищалася дуже енергійно. У **Вавилоні** людину, яка вивела за міську браму чужого раба, сховала рабів-утікачів або рабину, чекала страта. Цирульник, який виводив тавро раба, втрачав пальці. За Законами Хаммурапі, якщо раб скаже хазяїну «ти не мій пан», то такому рабу слід було відрізати вуха. В той же час раб *мушкенума* мав право оженитися на вільній дівчині, мати дім, майно.

Тривалий час зберігалася *общинна земельна власність*. Але поступово починала розвиватися і державна (палацева) власність на землю. Великими землевласниками в Єгипті та Вавилоні були храми. Закони царя Хаммурапі розрізняють власність палацеву, храмову, общинну і приватну, включаючи в перелік об'єктів приватної власності поле, сад, дім, рабів та інше майно. В цих Законах розглядається і особливий правовий режим так званого майна «*ілку*». Таке майно у вигляді поля, сада, дома, худоби надавалося воїнам за умови їх служби. Воїн володів і користувався майном «*ілку*», але не мав права продати, обміняти його. Якщо ж воїн відмовлявся йти в похід, посилав замість себе іншу людину, він мав бути страчений, а його майно переходило найманцю.

У порівнянні з іншими країнами Сходу, власницькі майнові відносини у **стародавніх євреїв** були розвинені слабше. Їх земельні володіння тривалий час не набували статусу сімейної власності: вважалося, що євреї володіють землею як би на умовах спадкового утримування від Бога за обов'язок виконувати його закони. Землі ділилися в роду по сім'ях на 49 років, в 50-й, «ювілейний» рік проводився повний перерозподіл земель, прощалися всі борги, відпускалися на волю раби. Перерозподіл власності проводився і в кожний 7-й, «суботній» рік. Тим самим право намагалось зберегти умовно патріархальну рівність сімей. Кожний єврей, старший за віком 20 років, зобов'язаний був нести з наданого сім'ї володіння військову службу (Тим, хто щойно одружувався, надавалася відстрочка від «призову» на один рік).

На особливому положенні була земельна власність священнослужителів — *левітів*, або храмова, яка практично знаходилась в їх необмеженому розпорядженні і ніяким педілам не підлягала.

Правове регулювання зобов'язальних відносин

Давньосхідному праву були відомі різні види договорів. *Купівля-продаж* — один з найпоширеніших і найдавніших видів договору. На Сході продавалися різноманітні товари, в тому числі земля і раби. Але під час продажу землі необхідним було дотримання особливих формальностей. У **Єгипті** такий договір укладався в присутності свідків. Імена свідків і ціна фіксувалися в особливому документі, де записувався і текст клятви, яка проголошувалася при укладанні договору. В **Індії** при продажу землі переважне право купівлі належало родичам, сусідам і кредиторам, і лише після них можливість купити землю отримували всі бажанчі. Ціну землі визначали 40 сусідів. Якщо внаслідок «змагання» покупців була запропонована більш висока ціна, ніж встановлена сусідами, то залишок надходив до казни.

Не менш важливим був договір *позики*. Позичаючи гроші або зерно, боржник сплачував дуже високі відсотки. В **Єгипті**, як забезпечення договору, фігурував навіть заклад мумії (майбутньої — Л. Б., С. Б.) самого боржника. У **Вавилоні**, де спершу неспроможний боржник ставав рабом, Хаммурапі був вимушений дещо обмежити сваволю кредитора. Боржник одержував можливість при відсутності грошей віддати борг зерном, при відсутності зерна — хатнім майном, передати кредитору засіяне поле. Якщо і це було неможливим, то приходилось віддавати в боргову кабалу строком на три роки членів сім'ї боржника. Коли врожай боржника гинув через повінь або засуху, то він звільнявся від сплати відсотків за цей рік.

Своєрідністю відзначався договір *позики* в **Індії**. Розмір відсотків залежав тут від *варни* боржника: для *брахмана* він становив 2 % на місяць, для *кушатрія* — 3 %, для *вайши* — 4 %, для *шудри* — 5 %. Кредитору дозволялось будь-яким засобом примушувати боржника до сплати боргу: хитрістю, насильством тощо. Якщо боржник не мав змоги вчасно сплатити борг, наслідки залежали також від *варни*, до якої він належав. Боржник рівної або нижчої *варни*, ніж кредитор, повинен був відробити борг. Боржник вищої *варни* мав право сплачувати борг поступово.

Добре відомі були також договори *дарування, перевезення, оренди, зберігання* тощо. В **Індії** практикувалось *надання речі напрокат, спільне користування житлом, зерно-сховищем* тощо.

На кінець рабовласницького періоду набув поширення договір *особистого найму*. Наймані робітники використовувались в землеробстві, скотарстві, торгівлі. Широке розповсюдження одержав і договір *земельної оренди*.

Правове регулювання сімейно-шлюбних відносин

Цей інститут був досить розвинутий у всіх народів Стародавнього Сходу, особливо у **євреїв**. У їх релігійно-правовій традиції сім'я займала значно більше місця в загальному укладі, ніж це було в інших народів Сходу. Зберігання сімейних устоїв зумовлювало інші правові начала і в майнових, і в карно-правових відносинах. Залишаючись патріархальною, старосврейська сім'я в більшій мірі обмежувалася кровнородинними зв'язками, які доповнювалися релігійною спорідненістю.

Шлюб для євреїв визнавався не тільки бажаним, але і прямо обов'язковим для всіх, хто досягнув 13 років; від шлюбу звільнялися тільки ті, що «вивчають закон», а для священиків шлюб не був заборонений. Формально шлюби могли бути і різноплемянними, але священного характеру їм додавала тільки релігійна єдність.

Форми шлюбу у країнах Сходу були різними. Він укладався від імені батьків нареченого і нареченої. У євреїв батько або брат виступали також у ролі жерця при його укладанні. Самій процедурі передувало обов'язкове заручення, а весілля здійснювалося через 7 днів. Укладався шлюб або письмовим договором, або узаконенням співжиття. Часто шлюб був неприхованим продажем дівчини. Так в **Індії**, в деяких випадках наречений сплачував за дівчину гроші або давав батькам бика або корову. У **Вавилоні** наречений сплачував батькові дівчини особливу викупну платню — *терхатум*.

Становище чоловіка і дружини в шлюбі істотно відрізнялося. У євреїв при першому вступі в шлюб жінка зобов'язана була засвідчити свою непорочність, в іншому випадку наречена могла бути вбита перед будинком свого батька. Для чоловіка в принципі допускалося багатоженство заради дітородіння, однак мати більше трьох дружин вважалося порушенням заповіді. У **Вавилоні** чоловік при наявності дружини мав право взяти собі ще наложницю. Порядок визначення старшинства дружини був різним, наприклад, в **Індії** він визначався варноюю приналежністю, в **Китаї** головною дружиною вважалась перша.

Досить детально в законах регулювалися взаємні обов'язки чоловіка і дружини. Чоловік повинен був надавати прожиток дружині, одягати її і мати з нею співжиття. Дружина зобов'язувалася бути вірною і слухняною чоловіку; всі свої майнові придбання повинна була передавати йому. В **Законах Ману** відверто сказано про панування чоловіка над своєю жінкою. Вважалося, що ані дівчина, ані літня жінка не мають права щось робити з власної волі навіть у своєму домі. В дитинстві жінка повинна підкорятися батькові, в молодості — чоловікові, після смерті чоловіка — своїм синам. Дуже обмеженими були і майнові права жінки. **Вавилонський** шлюб будувався на дещо інших основах. Тут дружина могла сама укласти договори, виступати в суді тощо. Деякою майновою самостійністю користувалась заміжня жінка в Єгипті.

Розірвання шлюбу, як правило, міг вимагати лише чоловік. В **Індії** вважалося, що ані продана, ані покинута дружина не звільнялась від свого чоловіка. Однак, «якщо дружина не народить дітей, — стверджували Закони Ману, — можна взяти іншу на восьмому році, якщо народжує дітей мертвому — на десятому, якщо народжує (тільки) дівчат — на одинадцятому, але якщо говорить грубо — негайно». Відповідно до **Законів Хаммурапі** причиною розлучення могли бути безплідність дружини, серйозна хвороба та ін. Жінка не могла укласти новий шлюб, якщо чоловік потрапив у полон, залишив общину тощо.

У **законах Моїсея** розлучення визнавалось можливим з ініціативи і чоловіка, і дружини. Жінка могла розлучитися без будь-яких причин, якщо вона була взята заміж у віці молодше ніж 13 років. У решті випадків необхідно було обґрунтувати порушення чоловіком його подружніх обов'язків. Заборонялося поновлювати вже колись розірваний шлюб.

Найбільш своєрідним інститутом давньосхідного шлюбного права був звичай, що у **євреїв** має назву *левірат*. Після смерті чоловіка, вдову зобов'язаний був взяти заміж його брат або старший родич. Відмова розглядалась як грубе порушення звичаю і образа: вдова, знявши свої черевики, плювала в обличчя відказнику.

Правове регулювання спадкових відносин

По-різному вирішувалось і питання про успадкування. В **Китаї** спадкоємцем був старший син першої дружини. Коли не було синів, право успадкування переходило до інших родичів померлого, і тільки за їх відсутністю спадкоємницею ставала дружина. Сини були головними спадкоємцями і в **Індії**. Але тут вирішального значення набувала належність матері до певної *варни*. Наприклад, якщо брахман мав дітей від жінок різних *варн*, то син *брахманки* одержував 4 частки, син *кшатрійки* — 3 частки і т. д. Трохи інший порядок був у **Вавилоні**. Спадщина розподілялась тут порівну між синами. Дочки одержували свої частки у вигляді приданого. В **Єгипті** діти (і сини, і дочки) успадковували порівну. Щоправда, деяку перевагу отримував старший син. У євреїв старший син повинен був в будь-якому випадку отримати половину майна. При відсутності сина могли успадковувати і дочки, за відсутністю їх, вступали в свої права брати, дядьки по батькові. Вдова мала право на повернення приданого і на виділення спеціальної частини колишнього майна.

4.2. Злочини і покарання

Злочини у давньосхідному праві

В розробці правових питань, пов'язаних із злочинами і покараннями, домінуюче положення займав **Китай**. Традиційне право Китаю розвивалося в основному як карне право, норми якого пронизували сферу і шлюбно-сімейних, і інших цивільних відносин. По-

няття злочину пов'язувалося з виявом злочинної волі людини. Правопорушник розглядався як «низька людина». Його «низькість» визначалася тим, що він виступав носієм цієї згубної, злочинної волі, яка, залежно від характеру злочину, могла зруйнувати або весь світ, або порядок, гармонію в тій соціальній групі, до якої злочинець належав.

У ханьському Китаї, згідно з конфуціанським принципом «якщо воля добра, людина не порушує закон», стало складатися специфічне вчення про форму провини, враховуватися злочинна воля при визначенні міри покарання. Вимога врахування волі злочинця була закріплена законом в **120 р. до н. е.** Відповідно до неї в китайському праві стали виділяти *навмисні* і *ненавмисні* злочини, злочини, здійснені *з наміром* і *без такого*, а також *помилкові*. Одне покарання наступало за умисний наклеп, інше, більш легке, за донос, що не підтвердився. Покарання за тілесне пошкодження залежало від того, було воно нанесено з «лиходійським наміром» або в бійці.

В цьому проявилася певна закономірність, яка пройшла через століття і майже тисячоліття. Ще задовго до того, в Законах Хаммурапі, інколи брався до уваги намір особи, яка вчинила злочин. Так, необережне вбивство під час бійки каралося не стратою, а штрафом. В індійському праві розрізнялись злочини *навмисні*, *випадкові* та *вчинені через незнання*. Були відомі поняття *крайньої необхідності* та *необхідної оборони*. Людина, яка обороняла себе, жінку або брахмана і убила того, хто нападав на них, не чинила злочину.

Концепція «злочинної волі» в Китаї визначала і зміст таких інститутів, як *співучасть* і *груповий злочин*. Ще на рубежі нової ери склалася особлива норма, згідно з якою ватажком у злочинній групі вважалася особа, що безпосередньо замислила злочин, спланувала його. Злочин визнавався *груповим*, якщо його було здійснено за попередньою змовою, в іншому випадку учасники злочинної групи відповідали кожний окремо. Виділення ватажка, ідейного натхненника злочину, вина якого вважалася особливо тяжкою в порівнянні з іншими учасниками злочинної групи, було кроком уперед.

Перелік **злочинів і провин**, заслужувувалих покарання, був величезним. Наприклад, у кодексі Му-вана (період Чжоу) нараховується 3000 провинностей, за які призначалося те чи інше покарання¹⁹.

Серед них, перш за все, можна виокремити т.зв. **злочини проти держави**: змова, заколот, видача державної таємниці і т. д. В **Китаї** за часів династії Цинь за найменше висловлення де-небудь незадоволення імператором все навколишнє населення знищувалося. Той, хто ганьбив існуючі порядки і посилався на давнину, карався смертю разом з усім родом.

В **Індії** тяжке покарання було передбачене за незаконне носіння зброї з «ворожими» намірами, самий високий штраф накладався за ганьбу своєї країни або села. Якщо непокоря наказу глави села каралося штрафом, то можна уявити, як тяжко каралося непокоря наказу царя.

До цієї групи злочинів також належали т.зв. **посадові злочини**, до яких, наприклад, в **Індії** відносилися: хабарництво службовців царя, їх зловживання, складання помилкових наказів та ін. У **Китаї** ще в давнину була введена та стала традиційною відповідальність вищестоячих і нижчестоячих товаришів чиновника, що здійснив помилку або провину по службі. В III ст. до н. е. введено і відповідальність чиновників, які знали про вину свого колеги і не донесли на нього.

Суворо каралися і ті, які чинили **релігійні злочини**. У **євреїв** найтяжчим злочином вважалося пряме *порушення заповідей*. До таких були віднесені: створення богів-кумирів, лихослів'я на адресу родичів, порушення польової межі, мінливий суд, перелюбство з рідними, твариноложество і гріховні сексуальні дії, таємне вбивство і наймане вбивство. Всі ці види злочинних дій (конкретні злочини могли бути більш різноманітними) однозначно каралися смертю.

Схожим на *давньоєврейське право* в цій частині, було *давньоіндійське право*. Так, до *великих гріхів* Закони Ману відносять такі діяння, які спричиняли за собою ритуальну нечистоту винного і необхідність тяжкого спокутування, зокрема, вбивство брахма-

¹⁹ Див.: Всеобщая история государства и права / Под ред. К. И. Батыра. — М., 1999. — С. 57.

на, пияцтво, крадіжка, перелюбство з дружиною *гуру* (вчителя), а також співтовариство з таким грішником. Їх наслідком було покарання аж до позбавлення всієї власності і вигнання з країни. Відповідне покарання покладалося за таке діяння, як ганьба богів і святинь тощо.

Знає давньосхідне право і **злочини проти особи**. Закріплені в **Законах Хаммурапі** такого роду злочини: *навмисне або ненавмисне вбивство* (вбивство дружиною чоловіка, невдала операція лікаря, що спричинила смерть хворого, доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора тощо), *тілесні пошкодження, образа словом і дією, помилкові обвинувачення, наклеп* тощо є характерними для всіх країн Сходу.

В **Індії** самим тяжким злочином вважалося вбивство брахмана, тілесні пошкодження розглядалися в контексті образи дією, до їх числа відносилися, наприклад, дотик, замахування, удар.

Одним з великих гріхів і тяжких злочинів було *перелюбство*. В **Законах Ману** норми про перелюбство йдуть услід за вбивством. Всі, винні в перелюбстві (якому дається дуже широке тлумачення, що включає, зокрема, таємну бесіду з чужою дружиною, послужливість, загравання з нею, дотик до її одягу і прикрас тощо. — *Л. Б., С. Б.*), підлягають страті. Відмінностей між перелюбством і зґвалтуванням (позбавлення честі дівчини проти її волі) не проводилося. Цей злочин спричиняв тілесне покарання, відрізання пальців, якщо злочинець був не рівний за становищем з потерпілим. Рівний за становищем звільнявся високим штрафом. Невірно дружину, «знахабнілу внаслідок знатності родичів», Закони Ману рекомендували зацькувати собаками, а її коханця спалювати на розжареному залізному ложі. Карався чоловік за злочинне співжиття з вільною жінкою, при цьому враховувалося її соціальний стан і чи охоронялася вона. Якщо *шудра* мав співжиття з жінкою з вищої *варни*, він підлягав кастрації.

Наступну групу склали **злочини проти власності**. Злодії і покупці краденого у приватних осіб, за Законами Хаммурапі, суворо каралися, але особливо охоронялася власність палацу або храму. До майнових злочинів, крім крадіжки і грабежу, відносилися зняття з раба його знаків рабства, шахрайство *тамкара* відносно позикодавця, пошкодження і знищення чужого майна, зокрема, затоплення через недбайливість чужого поля водою зі свого арику або дамби, потрава поля худобою тощо. У давньоіндійському праві майнові злочини: крадіжка, грабіж розглядалися як однопорядкові явища із злочинами проти особи, наклепом, перелюбством, бо майно в правосвідомості стародавнього індуса було немов би продовженням особистості, нерозривно пов'язане з нею.

Також були відомі **злочини проти сім'ї**, сімейних устоїв. Суворо каралися: вбивство батька, матері, чоловіка, їх поранення або образа. За Законами Хаммурапі — це кровозмішення, невірність дружини, її розпусна поведінка, зґвалтування, викрадення і підміна, втеча жінки від чоловіка, приховування втікача, увезення заміжньої жінки тощо. У **Китаї**, відповідно до канонів конфуціанської моралі, виділялися такі злочини, як неповага до батька, до старших у сім'ї. У **Вавилоні** сину, який ударив батька, слід було відрубати руку.

В окрему групу можна виділити **воєнні злочини**. У тому ж Китаї суворо карався воїн, що не виявив мужності, перейшов на бік ворога, порушив військову дисципліну і т. д.

В **Індії** були злочини, направлені проти самої системи *варн*. Жорстокого покарання зазнавав *шудра*, який видавав себе за брахмана, людина нижчої *варни*, яка насмілювалась зайняти місце поруч з представником вищої *варни*.

Покарання у давньосхідному праві

Покаранню у Стародавньому Сході надавалось особливе значення. В **Індії** воно розглядалось як основний засіб управління. «Де покарання процвітає, — сказано в Законах Ману, — там піддані не обурюються».

Покарання відрізнялися жорстокістю, їх основною метою часто було залякування. Наприклад, широко застосовувалася кара на смерть. У Законах Хаммурапі вона згаду-

ється більш ніж у 30 випадках. Закони Ману, Кодекс Му-вана проводять відмінність між простою стратою (відрубання голови) і *кваліфікованою*. У Вавилоні, Індії, Китаї злочинців спалювали, топили, саджали на палю, закопували живцем у землю, розрізали на частини. Найсуворіші покарання були властиві **Китаю**, де смерть передбачалася в 200 випадках. В **Індії** ця міра покарання могла бути замінена в ряді випадків сплатою вищого штрафу — 1000 пан (середній штраф 500 пан, нижчий 250 пан), що ставило в нерівне правове становище бідного і багатого злочинця. До *брахманів* смертна кара не застосовувалася, до неї прирівнювалася своєрідна цивільна смерть, пов'язана з публічним оголенням, тавруванням, вигнанням з варни і країни. У **Китаї** також дозволялося відкупитись від кари на смерть.

Часто зустрічались покарання, які передбачали каліцтво: відрубання ноги, руки, відрізання носа, язика тощо. В **Індії** від такого покарання можна було відкупитись, сплативши певну торбу грошей. В іньському **Китаї** застосовувалося биття палицями, відрізання носа, підсмаження на вогні, відрубання руки, ноги, виколювання очей. В Уложенні Му-вана було виділено *п'ять основних покарань*, три «*ісін*» (відрізання носа) — за 1000 різних провинностей; «*фей син*» (відрізання ніг) — за 500 провинностей; «*чужин*» (кастрація для чоловіків і перетворення в рабинець-затворниць жінок) — за 300 провинностей. Крім перерахованих, у кодексі ще вказані биття палицями, удари батогами, відрізання вух тощо.

Практикувалося також таврування злочинців. Ще шаньсько-іньському Китаю, наприклад, була відома особлива система символічних покарань («*сян*»), коли відрізання ноги замінювалося фарбуванням тушшю коліна, смертна страта — носінням полотняної сорочки та інші. Суспільство тим самим намагалося перевиховувати злочинця, виставляючи його на загальне засудження і презирство. Пережитки символічних покарань зустрічались і в період Чжоу, де за 1000 різного роду провинностей застосовувалося покарання «*мо-сін*» (клеймо тушшю на обличчі).

Покаранням також було обернення в рабство, конфіскація майна, заслання. У Китаї засуджених відправляли на важкі роботи в рудники, на будівництво різних споруд.

Часто карали не тільки винного, але і його родичів. У глибоку давнину винищувався весь рід злочинця. У циньському Китаї за державні злочини страчували не тільки злочинця, але і три покоління його родичів по лінії батька, матері і дружин. Страті таких злочинців передували всі інші покарання, спочатку татуювання, а потім забиття палицями. Тим злочинцям, хто наводив наклеп, лихословив, ображав, проклинав імператора, відрізали язика.

Розповсюдженим видом покарання були **грошові штрафи**. Дуже часто зустрічалося відшкодування збитків. В **Єгипті** крадіжка храмового майна каралася штрафом у розмірі сторазової вартості краденого. В **Індії** *кшатрій*, *вайш'я* і *шудра*, що не мали можливості відразу сплатити увесь штраф, повинні були його відробити. Брахман мав право виплачувати його поступово.

Тривалий час у давньосхідному праві зберігались пережитки родового ладу. Так, у **Законах Хаммурапі** передбачалася *можливість самосуду*. Злодія, якого піймали під час пожежі, наказувалося кинути у вогонь. Зберігався принцип колективної відповідальності общини. Якщо на її території траплялося пограбування і грабіжника не було встановлено, то відповідальність покладалася на общину в цілому. Багато статей Законів Хаммурапі побудовано на принципі *таліону* — «око за око, зуб за зуб». Китайські правителі протягом тривалого часу безуспішно боролися з цим пережитком.

У всіх правових збірниках виразно проявився класовий характер покарання. В **Індії** покарання залежало від варни. За недозволені зносини з *брахманкою кшатрій*, наприклад, карався штрафом, *вайш'я* — конфіскацією майна, а *шудру* чекала кара на смерть. У **Законах Хаммурапі** покарання визначалося кастовою приналежністю сторін. Якщо *авілум* виколє око *авілumu*, то вступав у дію принцип таліону, коли таке ушкодження заподіяне *мушкемуму*, винний сплачував штраф. У **Китаї** значні пільги було надано чиновництву. За невелику провину чиновника понижували в ранзі, за більш серйозну — позбавляли посади, і тільки за такий злочин, як зрада, його чекала смертна кара.

4.3. Судовий процес

Характерною рисою судового процесу в країнах Стародавнього Сходу було те, що в судочинстві не проводилося відмінностей між цивільними і карними справами. У **Єгипті, Вавилоні, Індії** судова справа починалася з подачі позовної *заяви* і свідчення в суді позивача, потім відповідача, якого потерпілий, як правило, мав сам доставити в суд. Виключення робилося для особливо небезпечних злочинців, розшук і арешт яких були справою царських чиновників.

У **Китаї** справа могла починатися не тільки із заяви, але і з *доносу* в повітову управу або окружне управління. Донос, особливо стосовно крадіжки і вбивств, мав бути точно визначеним, неточність спричиняла за собою покарання. «Право» на донос залежало від соціального стану особи, її місця в системі кривородинних зв'язків, за винятком доносу про злочин проти государя і держави. Жорстоко, на основі принципу «повернення обвинувачення», карався брехливий донощик. У цьому випадку донощиків загрожувала та ж кара, яка передбачалася особі за правдивий донос. Заборонялися під загрозою смертної кари доноси на батьків, діда, бабку й інших близьких родичів, крім вбивства батька, при якому донести можна було навіть на матір. Підлягали удавленню раби, що донесли на свого господаря, за винятком обвинувачення останнього в заколоті і зраді. Заборонялись анонімні доноси, засуджені за таким доносом звільнялися.

Докази суду в давньосхідних країнах, як правило, *представляли* самі *позивач* і *відповідач*. Важливим засобом доведення були показання *свідків*. В **Індії** існувало жорстке правило, коли свідок повинен бути рівним за соціальним статусом тій стороні в процесі, відносно якої він свідчить. Лише у разі тяжких злочинів (крадіжка, насильство та ін.) свідки не перевірялися дуже ретельно. І тільки при відсутності належних свідків дозволялося приймати свідчення дитини, старого, учня (відносно вчителя), родича, раба і жінок. Лжесвідчення вважалося злочином, що кареться іноді штрафом, рівним десятикратній сумі позову, або вигнанням з країни.

Показання свідків було особливо надійним, якщо воно супроводжувалося *клятвою*. Кожний, хто приносив клятву, передбачав у ній те покарання, якого він повинен буде зазнати, якщо клятва виявиться помилковою. У Вавилоні клятва могла звільнити від переслідування людину, що «не затримала збіглого раба», пастуха, що не зберіг стадо через причини, які від нього не залежали, вирішити суперечку між орендарем і орендодавцем про стягнення збитків, зняти всі обвинувачення з жінки, на яку зведено наклеп чоловіком та ін. Відмова від клятви в суді означала втрату спірної речі або суми. Клятва давалася перед жерцями, клялися їм'ям царів, богів, святилищ.

З давніх часів застосовувався суд божий — *ордалії*, тобто «випробування вогнем, водою, отрутою, вагою». Так, у вавилонському та індійському праві неодноразово згадується випробування підозрюваного в річці. В **Індії**, оцінюючи показання свідків, суддя повинен був стежити за їх голосом, рухами, жестами тощо.

Майже в усіх давньосхідних державах важливу роль при вирішенні майнових справ відігравали такі докази як *письмові документи*. Відмінна особливість документу — його формалізм, що поєднувався з діловою стислістю. Щоб виключити можливість внесення будь-яких змін, на правовий документ ставилася печатка. З метою правильного його складання видавалися юридичні довідники, допомоги, в яких приводилися практичні приклади їх складання.

Судовий процес відбувався публічно, у формі *змагання* сторін — *потерпілого*, який виступав як обвинувач, і *обвинувачуваного*, тому він називався звинувально-змагальним.

Згодом з'являються елементи т. зв. **розшукового процесу**, коли держава починає відігравати все більш активну роль у виявленні та затриманні злочинців, їх звинуваченні в суді. У **Китаї** та **Індії** з цією метою використовувалися спеціальні агенти, система кругової поруки тощо. Основним доказом стало визнання обвинувачуваного, а для цього застосовувалися тортури. Циньське керівництво з розслідування карних злочинів свідчить про застосування тортур у судах у тому випадку, «якщо злочинець був викритий, але відмовлявся визнати себе винним, або якщо злочинець міняв своє свідчення в

ході дізнання». Діяв принцип презумпції винності обвинувачуваного. Гарантією від зловмисного застосування тортур, биття палицями було покарання слідчого каторжними роботами за смерть обвинувачуваного під тортурями.

Судова справа вважалася закінченою після видачі суддею рішення, яке він не міг змінити. У **Єгипті**, наприклад, воно оголошувалося без мотивів. Суддя безмовно прикладав до лоба тієї сторони, на чю користь вирішена справа, зображення істини, яке він носив на шії. Рішення суду про страту приводилося у виконання негайно і публічно.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій виникнення та розвитку права Стародавнього Сходу за запропонованою раніше формою.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Звичасве право Державно-правовий інститут Цивільно-правовий інститут Кримінально-правовий інститут Звинувально-змагальний процес Розшуковий процес	Артахаштра, веди, дхармаштра, левират, мосін, н'я, ордалія, сян, терхатум, химса.

Завдання 3. Використовуючи текст Законів Хаммурапі (**документ № 1**) і Законів Ману (**документ № 2**):

а) покажіть специфічність правового закріплення та регулювання:

- майнових відносин;
- сімейно-шлюбних відносин;
- злочинів та покарань.

б) класифікуйте статті за видами злочинів.

в) визначте статті, в яких знайшли відображення:

- соціальна структура Вавилону та Індії;
- поняття «необережне вбивство», «крайня необхідність», «необхідна оборона».

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Загальними рисами давньосхідного права є.....
3. Особливостями права країн Стародавнього Сходу є:
  - а) в Єгипті.....
  - б) в Китаї.....

- в) в Вавилоні.....
 г) в Індії.....
 д) у стародавніх євреїв.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Різні погляди щодо походження права.
2. Джерела права країн Стародавнього Сходу.
3. Цивільно-правові інститути країн Стародавнього Сходу.
4. Кримінально-правові інститути країн Стародавнього Сходу.
5. Загальні риси та особливості судового процесу.

Завдання 3. Порівняйте:

- 1) види злочинів за Законами Хаммурапі і Ману;
- 2) види покарань за Законами Хаммурапі і Ману.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 4-ої теми

Завдання. Повторіть матеріал шкільного курсу «Всесвітньої історії» (6 кл.) про країни Античного світу: Афіни, Спарта і Рим.

Джерела

Документ № 1

**ЗАКОНИ ХАММУРАПІ, ЦАРЯ ВАВИЛОНУ
(витяги)**

1. Якщо людина почне, присягаючись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, а цього не докаже, то її треба вбити.

3. Якщо людина виступить у судовій справі свідком звинувачення, але не докаже цього, і якщо ця судова справа стосувалася життя, то цю людину треба вбити.

4. Якщо ж вона виступила свідком у судовій справі стосовно хліба або срібла, то вона повинна зазнати кари, що застосовується у такій судовій справі.

5. Якщо суддя буде розглядати судову справу, прийме рішення, виготовить документи з печаткою, а потім своє рішення змінить, то цього суддю треба викрити в зміні рішення і він повинен сплатити суму позову в цій судовій справі у 12-кратному розмірі, а також має бути на зібранні піднятий зі свого судового місця і не повинен повертатися і засідати із суддями у суді.

6. Якщо людина вкраде надбання бога або палацу, то цю людину треба вбити; а також того, хто прийме з рук крадене, треба вбити.

8. Якщо людина вкраде або вола, або вівцю, або осла, або свиню, або човна, то, коли це боже або палацове, вона може віддати його у 30-кратному розмірі, а якщо воно належить мушкенуму, вона може відшкодувати у 10-кратному розмірі; якщо ж злодію нічим віддати, то його треба вбити.

12. Якщо продавець чужої речі пішов до долі (помер. — Л. Б, С. Б.), то покупець одержує у п'ятикратному розмірі позов, поданий у цій справі, із дому продавця.

13. Якщо свідків цієї людини немає поблизу, то судді призначають їй термін до закінчення шостого місяця. Якщо на шостий місяць вона не приведе своїх свідків, то вона брехун, повинна зазнати кари, що накладається у такій судовій справі.

14. Якщо людина вкраде малолітнього сина людини, то її треба вбити.

15. Якщо людина введе за міські ворота раба, або рабиню палацу, або **мушкенума**, або рабиню мушкенума, то її треба вбити.

16. Якщо людина сховає у своєму домі раба-втікача або рабиню, що належать палацу або мушкенуму, і не приведе їх на клич глашатая, то цього господаря будинку треба вбити.

17. Якщо людина спіймає у степу раба-втікача або рабиню і доставить його панові його, то пан раба повинен дати їй два **сиклі** (сикль — 8,4 г) срібла.
20. Якщо раб втече з рук того, хто його вловив, то ця людина повинна поклястися перед богом панові раба і буде вільною від відповідальності.
21. Якщо людина зробить пролом у домі, то перед цим проломом її треба вбити і зарити.
22. Якщо людина пограбує і буде схоплена, то її треба вбити.
23. Якщо грабіжника не буде схоплено, то пограбована людина повинна, клянучись, показати перед богом все, що у неї пропало, а громада і **рабіанум** (*рабіанум* староста громади. — *Л. Б, С. Б.*), на землі і у межах яких здійснено грабунок, повинні відшкодувати їй, що у неї пропало.
25. Якщо у домі людини спалахне вогонь і людина, що прийшла гасити його, зверне свій погляд на пожитки господаря дому і візьме щось із пожитків господаря дому, то цю людину треба кинути у цей вогонь.
26. Якщо **редум** або **баїрум** (*редум і баїрум* — воїни, що відбували службу у царя і які одержували за це земельну ділянку та інше майно у користування. — *Л. Б, С. Б.*), якому наказано виступити у царський похід, не піде, або, найнявши найманця, пошле його замість себе, то цього редума або баїрума треба вбити; найнятий ним може забрати його дім.
28. Якщо редум або баїрум попаде в полон, перебуваючи на царській службі, а його син може відбувати повинність, то треба віддати йому поле і садок, і він буде відбувати повинність свого батька.
31. Якщо ж він буде відсутнім тільки один рік і повернеться, то треба віддати йому його поле, садок і дім, і він сам буде відбувати свою повинність.
35. Якщо людина купить у редума великих або дрібних тварин, яких дав йому цар, то вона втрачає своє срібло.
40. **Надітум** (надітум — жриця. — *Л. Б, С. Б.*), **тамкар** (тамкар — торговець або лихвар, що знаходиться на службі у царя. — *Л. Б, С. Б.*) або зобов'язаний іншою повинністю можуть віддати своє поле, свій садок, свій дім за срібло. Покупець повинен відбувати повинність, пов'язану з полем, садом або з будівлею, які він купив.
42. Якщо людина орендує поле і не виростить на ньому хліб, то її треба викрити у тому, що вона не виконувала необхідної роботи у полі, і вона повинна віддати господарю поля хліб, як її сусіди.
43. Якщо вона не обробить поле і кине його, то вона повинна віддати господарю поля хліб, як її сусіди, а поле, яке вона закинула, повинна виорати, заборонувати і повернути господарю поля.
46. Якщо вона не отримає орендної плати або віддасть поле за половинну чи третинну долю, то хліб у полі землероб і господар поля повинні ділити за домовленим співвідношенням часток.
52. Якщо землероб не виростить на полі хліб або кунжут, то це не повинно змінювати його договір.
60. Якщо людина дасть садівнику поле для насадження саду, а садівник посадить сад і буде вирощувати сад протягом чотирьох років, то на п'ятий рік господар саду і садівник ділять між собою порівно; господар саду має вибрати і взяти свою долю першим.
102. Якщо тамкар (крупний торговець) дасть позику шамаллуму (*шамаллум* — дрібний торговець, який одночасно виконує доручення тамкара — *Л. Б., С. Б.*) сріблом, а той зазнає збитків там, куди відправиться, то він повинен повернути тамкарові основну суму.
104. Якщо тамкар дасть шамаллуму хліб, вовну, масло або інший якийсь товар для продажу, то шамаллум повинен порохувати срібло і віддати тамкарові. Шамаллум має одержати документ з печаткою про срібло, яке він віддає тамкарові.
105. Якщо шамаллум буде неухажним і не візьме документ з печаткою про срібло, яке він віддав тамкарові, то срібло, на яке немає документа з печаткою, не додається до рахунку.

117. Якщо людина має на собі борг і віддасть за срібло або віддасть у боргову каба-лу свою дружину, свого сина або свою дочку, то вони повинні служити у будинку їх покупця або лихваря три роки; на четвертий рік треба відпустити їх на свободу.

124. Якщо людина віддасть людині на зберігання срібло, золото або щось інше при свідках, а та відмовиться перед нею, то цю людину треба викрити, і вона повинна повернути все, від чого відмовлялась, у подвійному розмірі.

128. Якщо чоловік візьме жінку без письмового договору, то ця жінка не дружина.

129. Якщо дружина буде захоплена такою, що лежить з іншим чоловіком, то треба їх зв'язати і кинути у воду. Якщо господар жінки збереже життя своїй дружині, то і цар збереже життя своєму рабу.

130. Якщо чоловік згалтує жінку, яка не пізнала чоловіка і живе у будинку свого батька, і ляже на її лоно, а його схоплять, то цього чоловіка треба вбити; ця жінка звільняється від відповідальності.

131. Якщо дружину звинуватить під клятвою її чоловік, а лежачою з іншим чоловіком вона не була захоплена, то вона має поклястися богом і може повернутися у свій дім.

134. Якщо чоловіка буде полонено і в його домі відсутні засоби для харчування, то його дружина може ввійти в дім іншого; ця жінка не винна.

135. Якщо чоловіка буде полонено і в його домі відсутні засоби для харчування, і тому його дружина вийде в дім іншого та родить дітей, а потім її чоловік повернеться й досягне своєї громади, то ця жінка повинна вернутися до свого першого чоловіка; діти йдуть за своїми батьками.

138. Якщо чоловік кидає свою першу дружину, яка не народила йому дітей, то він повинен віддати їй срібло в обсязі її викупу, а також відшкодувати їй посаг, який вона принесла з дому її батька, і може кинути її.

141. Якщо дружина, яка живе у будинку чоловіка, захоче піти і стане розтринькувати, розоряти свій дім, ганьбити свого чоловіка, то її треба викрити, і якщо чоловік вирішить кинути її, він може кинути її; він може їй у дорогу не давати ніякої плати. Якщо її чоловік вирішить не кидати її, то він може взяти шлюб з іншою жінкою, а та жінка повинна жити у домі свого чоловіка як рабиня.

144. Якщо чоловік візьме шлюб із безплідною жінкою, ця безплідна жінка дасть своєму чоловікові рабиню і створить таким чином дітей, а цей чоловік захоче взяти наложницю, то цього не треба дозволяти цьому чоловікові, він не може взяти наложницю.

146. Якщо чоловік візьме шлюб із безплідною жінкою, вона дасть своєму чоловікові рабиню і та народить дітей, а потім ця рабиня стане рівнятися до своєї господині, то оскільки вона народила дітей, її господиня не може віддати її за срібло; вона може накласти на неї знак рабства і зарахувати до решти рабниць.

150. Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, будинок або рухоме майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого через суд; мати може віддати те, що буде після неї, своєму синові, якого любить; братові вона не повинна віддавати.

153. Якщо дружина дозволить умертвити свого чоловіка через іншого чоловіка, то цю дружину треба посадити на кілок.

159. Якщо чоловік, який приніс шлюбний дарунок у дім свого тестя, віддав викуп, зверне свій погляд на іншу жінку і скаже своєму тестеві: «Я не візьму твоєї дочки», — то батько дівчини може забрати все, що йому було принесено.

168. Якщо батько захоче вигнати свого сина і скаже суддям: «Я виганяю свого сина», то судді мають вивчити його справу, і якщо син не здійснив тяжкого гріха, достатнього для позбавлення його спадщини, то батько не може позбавити його спадщини.

169. Якщо він здійснив стосовно батька тяжкий гріх, достатній для позбавлення його спадщини, то вони повинні на перший раз простити його; якщо ж він здійснив тяжкий гріх вдруге, то батько може позбавити свого сина спадщини.

170. Якщо чоловікові його дружина народить дітей і його рабиня також народить його дітей і батько за свого життя скаже дітям, яких народила йому рабиня: «Мої ді-

ти», — зарахує їх до дітей дружини, то після того, як батько піде до дот, діти дружини і діти рабини повинні ділити між собою надбання батьківського дому порівну; спадкоємець, син дружини, при розподілі має вибрати і взяти свою частку першим.

175. Якщо раб палацу, або раб мушкенума візьме шлюб із вільною і вона народить йому дітей, то господар раба не може претендувати на те, щоб дітей повернути у рабство.

192. Якщо усиновлений євнухом або усиновлений *зікрум* (жрицею. — *Л. Б, С. Б.*) скаже своєму батькові, що виростив його, або матері, яка виростила його: «Ти не мій батько» або «Ти не моя мати», то йому треба відрізати язик.

195. Якщо син вдарить свого батька, то йому треба відрізати пальці.

196. Якщо людина пошкодить око іншій людині, то треба пошкодити її око.

197. Якщо вона зламає кістку людині, то треба зламати їй кістку.

198. Якщо вона пошкодить око мушкенума або зламає кістку мушкенума, то вона повинна відважити одну *міну* срібла.

199. Якщо вона пошкодить око рабові людини або зламає кістку рабові людини, то вона повинна відважити половину його купівельної ціни.

200. Якщо людина виб'є зуба людині, рівній собі, то треба вибити їй зуба.

201. Якщо вона виб'є зуба у мушкенума, то вона повинна відважити 1/3 міни срібла.

202. Якщо людина вдарить по щоці вищого за становищем, ніж вона сама, то треба на зборах вдарити її 60 разів канчуком із волової шкіри.

203. Якщо хтось із людей вдарить по щоці когось іншого із людей, хто рівня йому, то він повинен відважити йому одну *міну* срібла.

204. Якщо мушкенум вдарить по щоці мушкенума, то він повинен відважити десять сиклів срібла.

205. Якщо раб людини вдарить по щоці когось із людей, то треба відрізати йому вухо.

206. Якщо людина вдарить людину під час бійки і поранить її, то ця людина повинна поклястись: «Я вдарив його випадково», а також заплатити лікарю (за лікування).

207. Якщо та помре від побоїв, то вона повинна поклястись, і якщо покійник — хтось із людей, вона повинна відважити 1/2 міни срібла.

208. Якщо покійник — хтось із мушкенумів, то вона повинна відважити 1/3 міни срібла.

209. Якщо хтось із людей вдарить дочку людини і спричинить викинення її плоду, то він повинен заплатити за її плід 10 сиклів срібла.

210. Якщо ця жінка помре, то треба вбити його дочку.

211. Якщо він спричинить побоями дочці мушкенума викинення її плоду, то він повинен відважити 5 сиклів срібла.

212. Якщо ця жінка помре, то він повинен відважити 1/2 міни срібла.

213. Якщо він вдарить рабину людини і спричинить викинення її плоду, то він му- сить відважити два сиклі срібла.

214. Якщо ця рабиня помре, то він повинен відважити 1/3 міни срібла.

215. Якщо лікар зробить людині тяжкий надріз бронзовим ножом і вилікує цю людину або зніме більмо людини бронзовим ножом і вилікує око людини, то він повинен одержати 10 сиклів срібла.

216. Якщо хворий хтось із мушкенумів, то він має одержати п'ять сиклів срібла.

217. Якщо хворий — раб людини, то господар раба повинен віддати лікареві два сиклі срібла.

218. Якщо лікар зробить людині тяжкий надріз бронзовим ножом і спричинить цій людині смерть або зніме більмо людини бронзовим ножом і пошкодить око людини, то йому треба відрізати пальці.

219. Якщо лікар зробить тяжкий надріз бронзовим ножом рабові мушкенума і спричинить йому смерть, то він повинен відшкодувати раба за раба.

222. Якщо хворий хтось із мушкенумів, то він повинен віддати три сиклі срібла.

223. Якщо хворий — раб людини, то господар раба повинен віддати лікареві два сиклі срібла.

226. Якщо перукар без відома господаря раба зголить рабський знак не свого раба, то цьому перукареві треба відрізати пальці.

229. Якщо будівельник збудує людині дім і зробить свою роботу неякісно, так, що збудований ним будинок завалиться і спричинить смерть господарю будинку, то цього будівельника треба вбити.

230. Якщо він спричинить смерть сину господаря будинку, то треба вбити сина цього будівельника.

231. Якщо він спричинить смерть рабові господаря будинку, то він повинен віддати господарю будинку раба за раба.

232. Якщо він знищить пожитки, то він повинен відшкодувати все, що він знищив; за те, що збудував будинок не якісно, так, що він завалився, повинен відбудувати будинок, що завалився, за свій рахунок.

278. Якщо людина купить раба або рабиню і до того, як виповниться місяць, він захворіє на падучу, то покупець може повернути його своєму продавцю, і цей покупець отримає срібло, яке він зважив.

279. Якщо людина купить раба або рабиню і на нього буде вчинений (віндікаційний) позов, то за позов відповідає тільки його продавець.

282. Якщо раб скаже своєму господарю: «Ти не мій господар», то той має викрити його як свого раба, і потім його господар може відрізати йому вуха.

Документ № 2

ЗАКОНИ МАНУ (витяги)

Глава I

31. Задля процвітання світів він (мається на увазі божественна суть — Пуруші — *Л. Б., С. Б.*) створив із своїх вуст, рук, стегон і ступнів відповідно брахмана, кшатрія, вайшія і шудру.

88. Навчання, вивчення Вед, жертвопринесення для себе і жертвопринесення для інших, подання і отримання милостині він встановив для брахманів.

89. Охорону підданих, подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед і неохильність до мирських утіх він вказав для кшатрія.

90. Пасіння тварин, а також подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед, торгівлю, лихварство і землеробство — для вайш'я.

91. Але тільки одне заняття Владика (Ману) вказав для шудри — смиренне служіння цим варнам.

96. Із живих, істот найкращими вважаються одухотворені, серед одухотворених — розумні, серед розумних — люди, серед людей — брахмани.

98. Лише народження брахмана — вічне здійснення *дхарми* (гідності, добродійності. — *Л. Б., С. Б.*), адже він народжений для дхарми і визначений для ототожнення з Бхармою (Богом-Творцем).

100. Все, що існує у світі — власність брахмана; внаслідок зверхності народження тільки брахман має право на все це.

101. Брахман їсть тільки своє, носить — своє і дає — своє; адже інші люди існують завдяки милості брахмана.

Глава III

13. Для шудри призначена дружина шудрянки, для вайшія — шудрянки і своєї варни, для кшатрія — ті обидві і своєї варни, для брахмана — ті три, а також своєї варни.

Глава VII

8. Навіть якщо цар — дитина, він не повинен зневажатись, думаючи, що він тільки людина, оскільки він — велике божество з тілом людини.

65. Армія залежна від військового начальника, контроль над підданими — від армії, скарбниця і країна — від царя, мир і його протилежність — від посла.

95. Хто особисто захоплює колісницю, коня, слона, парасольку, гроші, зерно, тварин, жінок, все інше добро і недорого цінний метал — це його.

97. Нехай воїни віддадуть кращу частку царю — так сказано у Веді; не захоплене окремо повинно бути царем розподілене між всіма воїнами.

114. Підкору треба забезпечувати, розташувавши загін воїнів між двома селами, трьома, п'ятьма, а також сотнями сіл.

115. Треба призначити старосту для кожного села, керівника десяти сіл, керівника двадцяти і ста, а також керівника тисячі.

116. Сільський староста нехай сам повідомляє належним чином про злочини, вчинені у селі, керівнику десятима селами, керівник десятима — керівнику двадцятьма.

117. Керівник двадцятьма нехай все це повідомляє керівнику сотні, а керівник сотні сіл — особисто керівнику тисячі.

118. Те, що має бути дане царю жителями села щоденно: харчі, питво, паливо і т. ін. — нехай збирає сільський староста.

120. За їх діями у селах, а також за приватними справами, нехай наглядає особисто сановник царя — вірний і невтомний.

121. У кожному місті треба призначити одного, який думає про всі справи, високоповажного за становищем, грізного на вигляд, що нагадує планету серед зірок.

133. Цар, навіть гинучи, нехай не бере податі із знавця Веди...

137. Нехай цар щорічно змушує простий люд, що живе у країні самостійним промислом, платити те, що називається податком.

138. Цар може змушувати виконувати роботу один день щомісяця ремісників усіх фахів і шудр, що живуть своєю працею.

Глава VIII

1. Цар, бажаючи розглянути судові справи, нехай з'являється підготовленим у суд разом з брахманами і досвідченими радниками.

9. Але, якщо цар не розглядає справи особисто, тоді необхідно призначити вченого брахмана для їх розгляду.

63. У судових справах мають допускатися свідки, гідні довіри, із усіх варн, що знають всю дхарму, яким чуже почуття жадібності.

68. Нехай свідчать стосовно жінок — жінки; стосовно двічінароджених — такі ж двічінароджені, чесні шудри; стосовно шудр, щодо низьконароджених — низьконароджені.

73. За різниці (у свідченнях) свідків цар має віддати перевагу (думці) більшості, за рівності — наділеним видатними якостями, при різниці між різними — брахманів.

114. Або треба змусити (звинуваченого) взяти вогонь, пірнути у воду або ж торкнутися голів дружини і синів кожного зокрема.

115. Той, кого палаючий вогонь не обпалює, кого вода, піднімає на поверхню і (з ким) незабаром не трапиться нещастя, має вважатись чистим у клятві.

Глава X

268. Якщо брахман зневажливо поставився до кшатрія, на нього мають накласти штраф в 50 пан, вайш'я — 25, шудри — 12.

270. Народжений один раз, якщо він ображає двічі-народжених, то він заслуговує на відрізання язика, тому що він самого низького походження.

279. Той член, яким людина, нижча за своїм походженням, вдарить вишого, саме він у нього має бути відрізаним, такий припис Ману.

379. Брахман підлягає оголенню голови замість смертної кари, для інших же варн — може бути застосована смертна кара.

381. На землі немає вчинка більш не відповідаючого дхармі, ніж вбивство брахмана, тому царю не слід навіть думати про його вбивство.

417. Брахман може впевнено привласнювати майно шудри, бо в нього немає ніякої власності, оскільки він той, майно якого забирається хазяїнові.

Примітка:

Документи № 1—2 використані з:

1) Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — С. 3—17;

2) Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. I. — С. 50.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Буткевич О. Международное право Древнего Египта // Государство и право. — 2000. — № 5.
2. Жидков О. А. История государства и права Древнего Востока. — М., 1963.
3. Волков И. Законы Вавилонского царя Хаммурапи. — М., 1914.
4. Крашенинникова Н. А. Индусское право: история и современность. — М.: МГУ, 1982.
5. Крашенинникова Н. История права Востока: Курс лекций. — М., 1994.
6. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права. XVI—X вв.: Памятники и исследования. — М., 1960.
7. Рогожин А. И., Страхов Н. Н. История государства и права рабовладельческого Китая. — М., 1960.
8. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина и Н. Н. Страхова. — Харьков, 1981.
9. Самозванцев А. М. Правовой текст драхмашастри. — М., 1991.
10. Страхов М. М. Всесвітня історія держави і права: Вип. 1. Держава і право Стародавнього світу: Учебний посібник. — Харків: УВС, 1994.
11. Тищик Б. Й. Історія держави і права Стародавнього світу: Навч. посібник. — Л.: Світ, 2001.
12. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн. Част. 1 — Історія держави та права країн Стародавнього Сходу. — Львів, 2002.
13. Якобсон В. А. Некоторые проблемы исследования государства и права древнего Востока // Народы Азии и Африки. — 1984. — № 2, 3.

ТЕМА 4. **ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ В КРАЇНАХ АНТИЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ОСНОВИ ЇХ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ**

§1. Виникнення держави в античному світі

Історія цивілізації з властивою їй державно-правовою організацією людського життя починається, як вже було показано, зі Стародавнього Сходу. Її новий і більш високий рівень розвитку пов'язаний з античним (греко-римським) суспільством, яке сформувалося на півдні Європи в басейні Середземного моря.

1.1. Передумови виникнення держави на півдні Європи

Свого апогею і найбільшого динамізму антична цивілізація досягла в період з I тис. до н. е. до поч. I тис. нашої ери. Саме до цього часу відносяться вражаючі успіхи греків і римлян у всіх сферах людської діяльності, в тому числі і в політико-правовій. Саме античності людство зобов'язане багатьма шедеврами літератури і мистецтва, досягненнями науки і філософії, унікальними зразками демократичної державності.

Греко-римський світ склався не на пустому місці, не ізольовано, не за типом «закритого суспільства». Ранні осередки цивілізації і перші протодержави виникли в середземноморському басейні ще в III—II тис. до н. е., причому не без помітного впливу східного світу. У подальшому, особливо в період «великої колонізації» (VIII—VII ст. до н. е.), із заснуванням цілого ряду грецьких поселень (міст) на азіатському узбережжі, взаємодія двох цивілізацій стала ще більш тісною і глибокою. Грецькі міста в Малій Азії Мілет, Ефес і ін. стали відкритими воротами, через які здійснювалися торгіві, культурні й інші зв'язки тогочасного Сходу і Заходу. Всезростаючі політичні контакти греків, а пізніше римлян, зі східними країнами дозволяли їм використовувати і переосмислювати чужий, заморський державно-правовий досвід, шукати свої більш раціоналістичні підходи до законотворення і політики.

Створення перших протодержав, а потім і більш великих державних утворень на півдні Балканського півострова і на островах Егейського моря в III—II тис. до н. е. *було результатом завоювання греками-ахейцями автохтонного (корінного) населення цього регіону (пеласгів, минойців)*. Завоювання призвело до перемішування і до схрещування різних культур, мов і народів, що породило високу крито-мікенську цивілізацію, представлену цілим рядом держав, що приходили в занепад або підносилися (Кносське, Мікенське царства).

Монархічний характер цих держав, наявність великого державно-храмового господарства і земельної общини свідчили про їх схожість з типовими східними монархіями. Крито-мікенські традиції ще довго позначалися на подальшій державності греків-ахейців, для якої була характерна наявність общинного укладу, пов'язаного з царським палацом, що виконував функції верховного господарського організатора.

Однією з *найважливіших особливостей* в утворенні держави в Стародавній Греції було те, що сам цей процес внаслідок постійної міграції і переміщення племен йшов хвилеподібно, уривчато. Так, вторгнення в XII ст. до н. е. в Грецію з півночі *дорійських* племен відкинуло назад весь природний хід становлення державності. «Темні віки», що пішли за дорійським вторгненням (XII ст. до н. е. — перша половина VIII ст. до н. е.), а потім і *архаїчний* період знову повернули *еллінів* до племінної державності і протодержав.

Особливості процесу становлення державності в античному світі (як і в країнах Сходу) багато в чому зумовлювалися *природно-географічними чинниками*:

а) Греція, наприклад, була гірською країною, де було мало родючих і придатних для вирощування зернових культур земель, особливо таких, які вимагали б, як на Сході, проведення колективних іригаційних робіт;

б) в античному світі не могла набути поширення і зберегтися земельна община східного типу, проте тут склалися сприятливі умови для розвитку ремесла, зокрема металообробки. Вже в III тис. до н. е. греки широко використовували бронзу, а в I тис. до н. е. знаряддя із заліза. Це сприяло індивідуалізації праці та підвищенню її ефективності. Широкий розвиток обмінних, а потім і торгових відносин, особливо морської торгівлі, сприяв швидкому становленню ринкового господарства і зростанню приватної власності. Соціальна диференціація, що посилювалася, стала причиною гострої політичної боротьби, внаслідок якої перехід від примітивних держав до високо розвинутої державності проходив стрімкіше, і з більш значущими соціальними наслідками, ніж це мало місце в інших країнах стародавнього світу;

в) природні умови вплинули на організацію державної влади в Греції і в іншому відношенні. Гірські хребти і затоки, які розтинали морське узбережжя, де проживала значна частина греків, виявилися істотною перешкодою для політичного об'єднання країни і тим більше робили неможливим і непотрібним централізоване управління.

Таким чином, самі природні бар'єри зумовили виникнення численних, порівняно невеликих за розміром, і досить ізольованих один від одного міст-держав — *полісів*. Полісна система була однією з самих значних, унікальних рис державності, характерних не тільки для Греції, але і для усього античного світу.

З точки зору своєї внутрішньої організації античний поліс являв собою закриту державу, поза якою залишалися не тільки раби, але і чужаки-іноземці, навіть вихідці з інших грецьких полісів. Для самих же громадян поліс був свого роду політичним мікрокосмосом зі своїми священними для даного міста формами політичного устрою, традиціями, звичаями, правом тощо. Значні відмінності в економічному житті, в гостроті політичної боротьби, в самій історичній спадщині були причиною великої різноманітності внутрішнього устрою міст-держав.

До VI—V ст. до н. е. на перший план серед декількох сотень давньогрецьких полісів висунулися два найбільш великих і сильних у військовому відношенні міста — держави: **Афіни і Спарта**. Під знаком антагонізму цих двох полісів розгорталася вся подальша історія державності Стародавньої Греції.

1.2. Виникнення держави в Афінах

Територію Аттики (область Греції, де згодом виникла Афіньська держава) населяло в кінці II тис. до н. е. чотири групи племен, кожне з яких мало свої *народні збори, раду старійшин і виборного вождя — базилевса*. Перехід до виробляючої економіки з індивідуалізацією праці призвів до розділу общинної землі на ділянки зі спадковим сімейним володінням, до розвитку майнової диференціації, поступового виділення родової верхівки і зубожіння маси вільних общинників, багато з яких перетворювалися у *фетів-батраків, які* за борги потрапляли в рабство. Ці процеси прискорювалися завдяки розвитку ремесла і торгівлі, чому сприяло приморське положення Афін. Багаті сім'ї стали і першими власниками рабів, в яких обертали військовополонених.

Родоплемінна організація влади починала пристосовуватися до забезпечення інтересів соціальної верхівки. У народних зборах зростав вплив знатних родів, з їх представників формувалася рада старійшин і обирався *базилевс*. Первісне суспільство перетворювалося в політичне суспільство, часто зване *військовою демократією*. Але і воно, зберігаючи традиції родоплемінної організації влади, не було у змозі вирішити, або хоча б стримати, розвинені в суспільстві антагонізми між класом рабів, що складався, і вільних, між рядовими общинниками і родоплемінною верхівкою. Важливу роль відіграли і зовнішні чинники його існування.

Передумовами для об'єднання племен Аттики під єдиною владою стали:

- географічне положення, що вимагало пристосування господарювання до умов навколишнього природного середовища;
- виснаження локальних природних ресурсів, що посилювалося з переходом до виробляючої економіки;

- розвиток обміну, пов'язана з ним інтенсифікація міжплемінних контактів і, як наслідок, ослаблення кровнородинних зв'язків і асиміляція родів і племен;
- необхідність врегулювання і усунення виникаючих конфліктів, що виходило за племінні рамки.

Наслідком цього, і водночас важливим етапом у тривалому процесі утворення держави в Афінах, були **реформи**, що пов'язуються, за традицією, з ім'ям легендарного героя **Тезея**. Вони розглядаються як результат поступових змін, що відбувалися протягом ряду століть і завершилися до VIII ст. до н. е. Однією з таких реформ був **сіноїкізм** — об'єднання племен, що населяли Аттику, в єдиний афінський народ. У результаті *сіноїкізму* в Афінах була створена Рада, що керувала справами всіх чотирьох племен. Старій родоплемінній організації було завдано *першого удару*.

Афінський поліс стає територіальною формою політичної організації суспільства, яка наполегливо вимагала одноманітного (незалежного від племінних відмінностей) і, отже, централізованого управління суспільними справами, активнішого регулювання соціальних відносин, що розвивалися. До цього досить монолітне родоплемінне суспільство опинилося в складному становищі. Ще зберігалися міжродові і міжплемінні зв'язки, але вже виникали нові гострі конфлікти в зв'язку з майновою диференціацією, що посилювалася в Аттиці. Ці конфлікти, які найбільш виразно виявилися в суперечностях, що поглиблювалися між вільними афінянами і різними групами неповноправного і залежного населення (фети, іноземці, раби і т. д.), створювали *підґрунтя для формування нових механізмів влади*.

Виникла необхідність у політичній (державній) владі, яка стояла б над суспільством і здатна була виступати, з одного боку, засобом угоди і примирення, а з іншого — силою підкорення і поневолення. Початок цьому було покладено закріпленням не тільки соціальної, але і політичної нерівності між вільними, їх розділенням (що також приписується Тезею) на **евпатридів** — *благородних, геоморів* — *землеробців і деміургів* — *ремісників*.

До *евпатридів*, родоплемінної верхівки, перейшло виключне право на заняття громадських посад, що вело до подальшого відділення публічної влади від населення. *Геомори і деміурги* разом з торговцями і бідняками, що складала більшість вільних, поступово усувалися від безпосереднього активного управління *громадськими* справами. За ними збереглося лише право брати участь у народних зборах, роль яких в цей час значно зменшилася. Разом з тим становище дрібних землевласників ставало все більш важким. Вони розорялися і вимушені були закладати за борги землі. Разом із заставою землі виникала і боргова кабала, за умовами якої несправний боржник міг бути проданий в рабство за кордон.

Архонти і ареопаг. *Евпатриди*, спираючись на своє багатство і виключне право на заняття громадських посад, поступово *обмежували владу базилевса*, пов'язану з традиціями родової демократії. Його функції переходили до нових, виборних з *евпатридів* посадових осіб — **архонтів**. Спочатку посада *архонта* була довічною, потім її обмежили десятирічним терміном. З VII ст. до н. е. стали обиратися дев'ять архонтів терміном на один рік. **Колегія архонтів** не тільки перейняла військові, релігійні і судові функції *базилевса*, але згодом *взяла в свої руки все керівництво країною*.

Майже в той самий час виникає ще один новий орган публічного управління — **ареопаг**. Замінивши *раду старійшин*, *ареопаг* обирав і контролював архонтів, здійснював вищу судову владу. До складу *ареопагу* входили всі колишні і діючі архонти, тобто знов-таки представники *евпатридів*.

Античне суспільство перетворювалося в політичне суспільство, що знаходилося під владою, яка виділилася з нього і стала над ним. Минулій єдності суспільства і влади приховив кінець.

Одночасно продовжував розвиватися й інший процес, характерний для виникнення держави, **територіальний розподіл населення**. У VII ст. до н. е. країна була розділена на **округи** — *навкрарії*, жителі яких, незалежно від племінної приналежності, мали на свої кошти будувати, споряджати і екіпірувати військовий корабель.

Реформи Солона. К VI ст. до н. е. в Афінах виникає надто складна обстановка. Розвиток товарно-грошових відносин призвів до подальшого соціального розшарування «вільного» населення. Серед евпатридів і геоморів виділялися багаті землевласники, деяка частина евпатридів бідніла, а геомори перетворювалися в батраків, що обробляли чужу землю, отримуючи за це 1/6 частину врожаю, або потрапляли в боргову кабалу, втрачали свободу і продавалися у рабство за кордон.

Зростала економічна роль багаті торгівельно-ремісничої **верхівки городян**, як і раніше відчуженої від влади. Зростало і число бідняків *фетів*. Все більш нестійким ставало становище середніх і дрібних землевласників та ремісників. У результаті серед вільних виник цілий комплекс суперечностей між:

- багатими і евпатридами, що збідніли, але все ще утримували владу;
- багатіями із землевласників, торговців і ремісників, які прагнули до влади і використовували з цією метою невдоволення бідноти, середніх і дрібних власників.

Це вже були суперечності між багатю родовою аристократією і народом (*демосом*), очолюваним багатіями.

Для їх пом'якшення і згуртування всіх вільних в єдиний пануючий клас потрібні були глибокі соціальні і політичні перетворення. Початок їм поклав **Солон**, обраний архонтом в **594 р. до н. е.** Хоча Солон був евпатридом, він розбагатів на торгівлі і користувався довірою серед широких верств населення. **Головною метою його реформ було примирення інтересів різних ворогуючих угруповань вільних.** Тому вони носили компромісний, половинчатий характер.

Реформи Солона стали важливим етапом в утворенні держави в Афінах:

1. Передусім Солон провів *боргову реформу* — *сисакфію*, яка означала пряме втручання у відносини власності. Заборгованість бідняків була анульована. Афіняни, що попали в рабство за борги, звільнялися, а продані за борги за кордон, викупувалися. Боргове рабство в Афінах надалі відмінялося. *Сисакфія* *посягала на інтереси родової знаті* і була поступкою демосу. У той же час Солон не виконав важливої вимоги бідноти — не зробив перерозподілу землі, хоч і встановив максимальний розмір земельного володіння. Але дозволивши в інтересах багатих афінян вільну купівлю-продаж землі і дроблення земельних володінь, він зробив неминучим подальше обезземелення бідноти.

2. З ім'ям Солона пов'язана також *цензова реформа*, яка була направлена на знищення спадкових привілеїв знаті, заміну привілеїв за походженням привілеями за багатством. Солон закріпив розподіл громадян на **чотири розряди** за майновою ознакою.

У **перший розряд** зараховувалися ті, хто отримував прибуток не менше за 500 *медимнів*²⁰ або відповідну кількість інших продуктів у рік. Їх називали *пентакосіомедими*;

У **другий** — такі, що отримували не менш як 300 медимнів — *вершники*;

У **третій** — ті, які отримували не менше за 200 медимнів — *зевгити*;

У **четвертий розряд** зараховувалися всі інші громадяни — *фети*.

Кожний розряд мав певні політичні права: громадські посади могли займати тільки громадяни перших трьох розрядів, а посаду архонта (і, отже, члена ареопагу) тільки громадяни першого розряду. Бідняки, що входили в нижчий, четвертий розряд, цього права, як і раніше, були позбавлені. Але вони могли брати участь у народних зборах, роль яких зростала. Збори стали розробляти закони, обирати посадових осіб і приймати від них звіти.

3. Одночасно Солон зробив поступки і бідноті, і евпатридам: інтереси перших отримали відображення в створенні *нового судового органу* — *геліей*, в яку міг бути обраний будь-який афінський громадянин незалежно від його майнового становища. В інтересах інших було створено новий орган управління — **Раду чотирьохсот**, що обиралася з громадян перших трьох розрядів, по 100 чоловіків від кожного племені, де ще зберігалися родові традиції і вплив евпатридів.

²⁰ *Медими* — міра сипучої речовини (зерна), яка дорівнювала 52,5 л.

Реформи завдали удару по родовій організації влади і привілеях родоплемінної аристократії. Вони були важливим етапом формування державної організації в Афінах.

Але компромісний характер реформ перешкодив вирішенню гострих суперечностей. Реформи викликали невдоволення родовою аристократією і не задовольнили повністю *демос*. Боротьба між ними продовжувалася і призвела через деякий час до встановлення **тиранії Пісистрата**, а потім його сина (560—527 рр. до н. е.), які закріпили успіхи демосу в боротьбі з аристократією і змінили політичний устрій, створений Солоном. Однак, при підтримці Спарти, що побоювалася посилення Афін, тиранія була скинута. Зроблена слідом за цим спроба аристократії захопити владу закінчилася невдачею. Спираючись на бідноту, багата торгово-реміснича верхівка афінських рабовласників, очолена **Клісфеном**, вигнала *спартиатів* і закріпила свою перемогу новими реформами.

Реформи Клісфена. Проведені в **509 р. до н. е.** реформи ліквідували в Афінах залишки родового ладу. Вони знищили старий розподіл населення на чотири родові *філи* (племені).

1. Аттика була розділена на **10 територіальних філ**, кожна з яких включала три території — *третії*, що знаходилися в різних місцях: міську, прибережну і землеробську. Вони поділялися, в свою чергу, на *деми*. Така структура *філ* підірвала політичні позиції земельної аристократії, оскільки на перших двох територіях переважали торгово-ремісничі верстви рабовласників. Селянство було звільнене від впливу древніх родових традицій, на яких засновувався авторитет знаті, доступ до участі в політичній діяльності отримали і ті, хто не входив в місцеву племінну організацію. На *зміну кровнородинному* прийшов *територіальний принцип розподілу населення*.

2. Клісфен скасував *Раду чотирьохсот* і на основі знову створеної територіальної організації населення *заснував Раду п'ятисот*, що формувалася з представників 10 *філ* по 50 чоловік від кожної. Рада керувала політичним життям Афін у період між скликанням народних зборів і здійснювала виконання їх рішень.

3. Був створений *це один орган* — **колегія десяти стратегів**, який також комплектувався з урахуванням територіальної організації населення: по одному представнику від кожної *філи*. Спочатку стратеги мали лише військові функції, але пізніше вони відтіснили на другий план архонтів і стали вищими посадовими особами Афінської держави.

4. З метою запобігти спробам аристократії реставрувати старі порядки за часів Клісфена в практику народних зборів було введено особливу процедуру, що отримала назву **остракізм**. Щорічно скликалися народні збори, які визначали голосуванням, чи немає серед співгромадян небезпечних для держави осіб. Якщо такі особи називалися, збори скликалися вдруге і кожний учасник писав на **остраконі** (глиняному черепку) ім'я того, хто, на його думку, був небезпечний. Осуджений більшістю голосів удалявся за межі Аттики терміном на 10 років. Остракізм, спрямований спочатку проти родової аристократії, використовувався згодом в політичній боротьбі між різними угрупованнями, що існували в афінському суспільстві.

Реформи Клісфена завершили тривалий процес становлення держави в Стародавніх Афінах. Диференціація владних функцій, що почали зароджуватися після Тезея, призвела до створення органів їх здійснення. У результаті поступово виник спеціальний і постійно діючий апарат здійснення політичної влади. Паралельно йшов процес монополізації влади над суспільством цим апаратом. Його влада **стала державною владою, а апарат її здійснення — державним апаратом.**

Так, слідом за революцією в економічних відносинах відбувалася соціальна революція, а потім і революція політична, яка завершилася виникненням держави. Всі вони не були одноразовими актами. Виникнення держави в Афінах супроводжувалося запеклою боротьбою між родовою аристократією і демосом, що завершилася перемогою *демосу*. Період найбільшого розквіту влади демосу — **демократії** в Афінах приходиться на V—IV ст. до н. е.

З кінця **IV ст.** Афіни вступили в смугу кризи. Переживаючи внутрішні протиріччя, ослаблена загальним невдоволенням, афінська демократія виявилася безсилою і не змогла вчинити опір **Пелопоннеському союзу** на чолі зі Спартою, а потім і Македонії. У **338 р. до н. е.** фаланги Пилипа Македонського розгромили грецькі війська. Через два роки Афіни разом зі всією Грецією були включені його сином Олександром до складу Македонської імперії, а потім однієї з держав, що утворилися після її розпаду. У **II ст. до н. е.** після вторгнення римських легіонів, Афіни, як і вся Греція, перетворилися в одну з провінцій Римської держави.

1.3. Виникнення держави у Спарті

Іншим полісом, що значно вплинув на історію Стародавньої Греції, була **Спарта**. В основі виникнення держави в Спарті, яке відносять до VIII—VII ст. до н. е., лежали загальні закономірності розкладу первіснообщинного ладу. Але якщо в Афінах ці закономірності привели практично до майже повного відмирання родоплемінних відносин, то в Спарті процес виникнення держави відрізнявся *суттєвими особливостями* і супроводжувався збереженням значних залишків родової організації.

Головною особливістю історичного розвитку Спарти було втручання в становлення класового суспільства зовнішнього чинника насильницького характеру. Міграція племен на Балканському півострові, що почалася в XII ст. до н. е., супроводжувалася військовими зіткненнями між ними. Об'єднання завойовників — **дорійських** племен з місцевими **ахейськими** в долині Лаконії призвело до утворення спартанської общини і дозволило їй в VIII—VII ст. до н. е. розширити межі своїх володінь, поневолити населення завойованої сусідньої області Мессенії і поставити в залежність населення, що жило на периферії завойованої території.

Завоювання сприяло виникненню спільної власності завойовників на землю — основного в тих умовах засобу виробництва — і на рабів. Разом з нею відбулася і чітка класова диференціація — **спартіати** перетворилися в пануючий клас рабовласників, а підкорені жителі — в рабів або неповноправних громадян.

Організація соціальної влади у спартіатів була типовою для періоду розпаду первіснообщинного ладу: *два родоплемінних вожді* — **архагетти** (як результат об'єднання дорійських і ахейських племен), **рада старійшин, народні збори**. Оскільки чисельність підкореного населення приблизно в 20 разів перевищувала чисельність завойовників, об'єктивно *виникла потреба в організації політичної влади, яка б забезпечила панування верхівки спартіатів над масою поневоленних.*

Цього ж вимагала необхідність єднання спартіатів, збереження деяких елементів родоплемінної спільності, а також аграрний характер господарства Спарти, відома ізоляція території країни, замкненої гірськими хребтами, що перешкоджало розвитку зовнішньої торгівлі і товарно-грошових відносин. Сукупність всіх цих обставин обумовила збереження значних елементів військової демократії і в умовах класового суспільства, що остаточно оформилося.

Соціальний і політичний устрій Спарти цього періоду було закріплено **ретрою** (договором), що приписується легендарному законодавцю **Лікургу**. Лікург, як історична особистість, ймовірно, не існував, час його реформ точно не встановлений. Вважається, що **ретра** відноситься до VIII — VII ст. до н. е., а остаточно «лікургов лад» склався до кінця VII — початку VI ст. до н. е. Ретра (можливо, їх було декілька) намагалася вирішити **два основних завдання**: *а) забезпечити єдність спартіатів шляхом заборони майнового розшарування між ними; б) створити організацію їх спільного панування над завойованим населенням.*

Монолітна соціальна структура пануючого класу, що перетворився в могутню військову організацію, сприяла швидкому піднесенню Спарти серед грецьких держав. До V ст. до н. е. вона встановила свою гегемонію майже над всім Пелопоннесом. Застій в соціально-економічному і політичному житті, духовне зубожіння зробили Спарту

центром реакції в Греції. У цьому була її сила і в той же час її слабкість. У IV ст. до н. е. в спартанському суспільстві почалися незворотні процеси: відбувалася майнова диференціація, розвивалися товарно-грошові відносини, колишній аскетичний спартанський спосіб життя залишався в минулому. Масове розорення рядових спартіатів призвело до втрати ними земельних наділів і пов'язаних з ними повних прав. Єдність спартанської общини була зруйнована, її військова міць значно зменшилася — число повноправних спартіатів скоротилося, з'явилися найманці. Втрата в IV ст. до н. е. Мессенії, внаслідок македонського завоювання Греції, підірвала економічну основу Спартанської держави.

В III ст. до н. е. на вимогу спартіатів, що розорилися, робилися спроби відновити старі порядки, але вони зазнали краху. Остаточо ослаблена Спарта, що роздиралася внутрішньою боротьбою, як і всі грецькі держави, в середині II ст. до н. е. підпала під владу Рима.

1.4. Виникнення держави у Римі

Час заснування міста Рим, який історична традиція пов'язує з іменами легендарних Ромула і Рема, і відносить до **753 р. до н. е.**, характеризується процесами розкладу первіснообщинного ладу у племен, що розселилися біля ріки Тибр. Об'єднання шляхом воєн трьох племен (подібне афінському сіноїкізму) древніх *латинів*, *сабінів* і *етрусків* призвело до утворення в Римі общини. Члени найстаріших римських родів називалися патриціями.

Розвиток скотарства і землеробства сприяв майновій диференціації і появі приватної власності. В цей час виникає і патриархальне рабство, джерелами якого стають переважно війни. Разом з тим зароджується класовий розподіл суспільства.

З майновою диференціацією соціальна структура римської общини ускладнювалася. В родах стали виділятися окремі багаті аристократичні сім'ї. До них переходили кращі земельні ділянки, що вважалися ще колективною власністю общини. Вони отримували і велику частку військової здобичі. Разом з тим із общинників, що збідніли, а іноді, із відпущених на волю рабів, з'явилася і відокремлена соціальна група — так звані *клієнти*. Будучи особисто вільними, але обмеженими в правах, вони знаходилися під заступництвом патронів з патриціїв, за що, в свою чергу, повинні були робити їм майнові і особисті послуги.

Сприятливі для скотарства і землеробства кліматичні умови, вигідне, з точки зору обміну і торгівлі, географічне положення і війни залучали в Рим все більше прийшлого населення з сусідніх племен. Ці люди не входили до римської общини і отримали назву *плебсу*. *Плебс* поповнювався і за рахунок тих, хто розорювався і втрачав зв'язок з общиною. *Плебеї* залишалися вільними, але були обмежені в майнових і особистих правах. Вони могли отримувати земельні ділянки тільки з вільної частини общинного земельного фонду, не мали права одружуватися з членами общини і були позбавлені можливості брати участь в управлінні її справами.

На чолі римської общини стояв виборний вождь — *рекс*. Хоч за традицією його називали царем (звідси «період царів»), його повноваження були обмежені. Як і у афінського базилевса вони зводилися головним чином до військових, релігійних і судових. Органом управління була **рада старійшин родів** — *сенат*. Загальні питання розглядалися на **народних зборах**. Однак їх рішення могли бути знехтувані *сенатом* і *рексом*. Останній міг видавати загальнообов'язкові постанови.

В організації римської общини привертає увагу чіткість її побудови. В общину входило **300 родів**, що об'єднувалися в **30 курій**, які, в свою чергу, входили в **3 триби**. Якщо триби виникли внаслідок об'єднання трьох племен, то стрункість організації общини носить на собі явний відбиток свідомої діяльності, викликаної потребою «закнути» общину в умовах обмеженості її земельного фонду і необхідності його розширення воєнним шляхом. Останнє підтверджується і тим, що народні збори скликалися

по куріях — *куріатні коміції*. Кожна курія в зборах була представлена тільки воїнами (100 піших і 10 кінних) і мала один голос.

Воєнізований характер римської родової організації дозволяв їй якийсь час підтримувати свій замкнений характер. Але в Римі розвивалися процеси, які неминуче повинні були прискорити її крах. *Зростання чисельності плебсу, концентрація в його руках ремісничого виробництва і торгівлі перетворили плебеїв у своєрідну, щоправда, етнічно неоднорідну, з переважанням етрусського елемента, общину*. Соціальне значення і сила цієї общини зростали. В середині неї, також як і в римській общині, розвивалася майнова диференціація.

З'явилися багаті *плебеї* — *ремісники і торговці*, які починали відігравати все зростаючу роль в економіці Риму. Вони гостро відчували своє безправ'я. Разом з тим збільшилося число плебеїв-бідняків, багато з яких ставали неоплатними боржниками патрициїв і попадали в боргову кабалу. Зростання збіднілої частини плебсу в умовах зростаючої чисельності рабів значно посилювало небезпеку.

Становище ускладнювалося і тим, що римляни були вимушені залучати плебеїв до участі у військових походах. Невідповідність, що розвивалася між великою роллю, яку в житті Рима став відігравати плебс, і його безправним становищем, породила боротьбу плебеїв за урівняння їх у правах з членами ослабленої внутрішніми протиріччями римської родової общини, представленої її провідною силою — *патриціями*. Перипетії цієї боротьби невідомі, але її результат очевидний — вона закінчилася перемогою плебеїв, зруйнувала замкнену римську родову організацію і розчистила тим самим шлях до утворення держави.

Таким чином, *виникнення держави в Стародавньому Римі було результатом загальних процесів розкладу первіснообщинного ладу, породжених розвитком приватної власності, майнової і класової диференціації*. Але ці процеси були прискорені боротьбою плебеїв за рівноправність з членами римської общини, що остаточно зруйнувала основи родового ладу Стародавнього Рима. **На зміну полісу, як політичній общині, прийшла держава.**

Історична традиція пов'язує закріплення перемоги плебеїв і виникнення держави в Стародавньому Римі з реформами *рекса Сервія Туллія*, що відносяться до VI ст. до н. е.

Реформи Сервія Туллія. Реформи Сервія Туллія поклали в основу общинної організації Риму **майновий і територіальний принципи**.

1. Все вільне населення Риму було розділено на майнові розряди. В основу розподілу було покладено розмір земельної ділянки, якою володіла людина (пізніше, з появою в IV ст. до н. е. грошей, була введена грошова оцінка майна в *ассах* — дрібній римській монеті). Цей розподіл виглядав таким чином:

I розряд — до **100 тис.** ассів

II розряд — до **75 тис.** ассів

III розряд — до **50 тис.** ассів

IV розряд — до **25 тис.** ассів

V розряд — до **11 тис.** ассів

Над першим розрядом підносилися *вершники* — патрициї і плебеї, майно яких оцінювалося **понад 100 тис.** ассів; нижче п'ятого розряду знаходилися *пролетарі* (від римського «proles» — потомство, ті, у яких не було нічого, крім дітей. — Л. Б., С. Б.), ремісники, музиканти. Кожний розряд виставляв певну кількість озброєних чоловіків, з яких формувалися *центурії* (сотні): *вершники* — **18** центурій; перший розряд — **80**; другий третій, четвертий — по **20**; п'ятий — **30**; військові ремісники — **2**; військові музиканти — **2**; пролетарі — **1**. Усього було **193** центурій.

Найбільш важливим в цій частині реформ було те, що центурії стали не тільки військовими, але і політичними одиницями. З часу реформ нарівні з *куріатними* народними зборами стали скликатися народні збори за центуріями — *центуріатні коміції*, де кожна центурія мала один голос і голосування за традицією починалося з центурій вершників і першого розряду. Якщо ці центурії виступали спільно, думка інших не мала значення.

Голосування припинялося, як тільки солідарно висловлювалися перші **98** центурій. Рішення народних зборів за центуріями отримувало силу закону, і ці збори відтіснили на другі ролі народні **збори по куріях**. У всьому цьому можна побачити тонкий політичний розрахунок, розуміння дійсних цілей державної організації, що створювалася.

2. Друга частина реформ — **розподіл вільного населення за територіальним принципом** — посилила процес ослаблення кровнородинних зв'язків, що лежали в основі первіснообщинної організації. У Римі було утворено **4** міських і **17** сільських територіальних округів, за якими зберегли стару назву племен — **триби**. У трибу входили і патриції, і плебеї, що жили в ній і підкорялися її старості. Він же збирав з них податки. Трохи пізніше по територіальним трибам також стали скликатися свої збори — **трибутні коміції**, в яких кожна триба мала один голос. Їх роль тривалий час залишалася другорядною, але розподіл населення за трибами, в яких патриції і плебеї мали однакові обов'язки, свідчило про появу в організації публічної влади в Римі, з її територіальним, а не кровнородинним принципом, державних ознак.

Реформи Сервія Туллія, таким чином, завершили процес зламу основ родового ладу, замінивши його новим соціально-політичним устроєм, заснованим на територіальному розподілі і майнових відмінностях. Включивши плебеїв до складу «римського народу», допустивши їх до участі в *центуріатних* і *трибутних* народних зборах, вони сприяли консолідації вільних, забезпечували їх панування над рабами. У той же час Реформи Сервія Туллія не усунули повністю політичних і соціальних обмежень плебеїв. Подальші два віки в історії Риму характеризуються продовженням боротьби плебеїв за зрівняння їх у правах з патриціями.

Новоутворена Римська держава в своєму розвитку пройшла декілька періодів:

1. Період розкладу родового ладу і виникнення Римської держави — **753—509 рр. до н. е.**
2. Період республіки — **509—30 (27) р. до н. е.**
3. Період монархії — **30 (27) р. до н. е. — VII ст. н. е.**, який в свою чергу поділяється на кілька *етанів*:

а) *принципат* — **30 (27) р. до н. е. — 284 р. н. е.**;

б) *домінат* — **284 р. н. е. — VII ст. н. е.**);

• домінат періоду єдиної імперії — **284—395 рр.**;

• домінат періоду Західно-Римської імперії — **395—476 рр.**;

• домінат періоду Східно-Римської (Ромейської) імперії — **395 — VII ст. н. е.**

Відносно періодизації *домінату*. В історико-правовій літературі склалася стійка думка про те, що з падінням Західно-Римської імперії (476 р.) історія держави Стародавнього Риму завершується, а історія права, що пережило давньоримську державність, продовжує розвиватися і в остаточному, концентрованому вигляді проявляється у Зводі законів візантійського імператора **Юстиніана I (528—565 рр.)**.

З першою частиною цього твердження, тобто припиненням історії Давньоримської держави в зв'язку з завоюванням варварами Західно-Римської імперії, ми б не погодилися, тому що державно-правові інститути Римської імперії продовжували своє життя ще певний час на її Східній частині, т. зв. Ромейській (Східно-Римській) імперії.

Столиця, і, відповідно, весь центральний апарат єдиної імперії, були перенесені в Константинополь ще у першій третині IV століття. Успадкована від Римської імперії державно-адміністративна і правова організація аж до VII ст. кардинальних змін не зазнавала. До цього ж часу Ромейська імперія за своєю сутністю залишалася ще рабовласницькою державою: тільки в VI—VII ст. було знищено значне землеволодіння рабовласницького типу, рабська праця перестала відігравати основну роль у виробництві.

Невідповідність старих рабовласницьких державно-правових інститутів новим феодальним відносинам, які склалися, призвело у другій половині VII ст. до занепаду Ромейської імперії і, таким чином, до завершення історії рабовласницької Римської держави. Своє життя Стародавній Рим, як феодальна держава, на нашу думку, продовжив під іншою назвою, а саме Візантія²¹.

²¹ Назва Візантія з'явилася в епоху Відродження.

§2. Спільні риси та особливості суспільного ладу античних країн

В античному світі не могла набути поширення і зберегтися земельна община східного типу, проте тут, особливо в Греції і Римі, склалися сприятливі умови для розвитку ремесла, зокрема металообробки. Широкий розвиток обмінних, а потім і торгових відносин, особливо морської торгівлі, сприяло швидкому становленню ринкового господарства і зростанню приватної власності. Соціальна диференціація, що посилювалася, призвела до більш чіткого, ніж на Сході, оформлення різних за правовим статусом соціальних груп — класів: *вільних* і *невільних*. У їх межах існували більш дрібні соціально-класові утворення, але, на відміну від давньосхідних держав, античні, з їх меншою чисельністю населення і не такою багатокладністю господарського життя, відрізнялися більшою чіткістю соціально-класових меж.

2.1. Вільні категорії населення

Серед класу *вільних* виділялися: *повноправні*; *обмежені в правах*; *неповноправні*.

Повноправне населення Стародавніх Афін складалося із *заможних верств* (землевласницької аристократії, власників майстерень, рудників, судовласників, купців, лихварів і т. п.), яким протистояла велика маса вільної *бідноти*: ремісників, землеробів тощо.

У **Стародавній Спарті** повноправними громадянами вважалися тільки *спартіати*, які і складали пануючий клас давньоспартанського суспільства. При збереженні спільної власності громадян на землю приналежність до пануючого класу підтримувалася наданням кожному спартіату в користування земельної ділянки — *клерум*, разом з прикріпленими до неї рабами. Праця останніх забезпечувала засобами існування спартіата і його сім'ї. *Клери* не можна було продати, подарувати або заповідати. Це був своєрідний заслон проти порушення єдності серед спартіатів.

З метою підтримки такої єдності спартіати повинні були брати участь у суспільних трапезах — *сиссітіях*, що організовувалися за рахунок встановлених щомісячних внесків спартіатів. Порції учасників *сиссітії* були рівними. Почесні частки отримували посадові особи. Однаковими були одяг і озброєння воїнів. Підтримці єдності спартіатів сприяли і встановлені Лікургом правила проти розкоші. Спартіатам заборонялося торгувати, для них вводилися важкі, незручні в обігу залізні монети.

Однак ці обмеження не могли завадити розвитку майнової диференціації, що підірвала єдність і «рівність» спартіатів. Оскільки земельні ділянки успадковувалися тільки старшими синами, інші могли отримати лише ділянки, що залишалися після смерті володаря, який не мав спадкоємців. Якщо таких не було, вони переходили в розряд *гіпомейонів* (ті, що опустилися. — Л. Б., С. Б.) і втрачали право брати участь у народних зборах і сиссітіях.

Повноправними в **Стародавньому Римі** вважалися особи, які належали до кожного з родів, що входили до складу римської общини і були зараховані в одну з курій. Такими були, як вже відомо, *патриції*, під якими спочатку розуміли корінних і повноправних членів римської общини. До **III ст. до н. е.** стара патриціанська знать стала вже вироджуватися і поступатися своїм місцем новій аристократії, так званим *нобіліям*. В цей же час у рядах пануючого класу виокремилася ще одна група — *вершники*, яка претендувала на розподіл влади разом з *нобіліями*. Їх назва перестала відповідати їх первинному призначенню — комплектуванню кінноти в армії, оскільки остання стала формуватися з інших категорій громадян і навіть чужоземців. «Нові вершники» займалися комерцією і лихварством і поповнювали ряди *фінансової і торгової* аристократії.

З розвитком рабовласницького ладу і розширенням державних кордонів значно виріс і зміцнів клас рабовласників. Остаточо оформився і становий розподіл в ньому. Ряди *нобілів* і *вершників*, що поріділи в період громадянських війн, поповнювалися багатими рабовласниками з Італії і провінцій — *муніципалами*, провінційною знаттю, а

також державними чиновниками. Нобілітет перетворився в сенаторський стан. Сенатори займали вищі посади в державному апараті й армії і ставали найміцнішою опорою імператорської влади. Стан вершників перетворився в служивий стан, що постачав кадри для імператорської адміністрації в Римі, провінціях і для командних посад в армії.

Більш значною за чисельністю була **провінційна знать**, яка ще не оформилася за станами, але вже відігравала впливову роль у місцевому управлінні. До неї примикали римські і неримські власники ремісничих майстерень, судовласники і торговці.

На нижчих соціальних сходинах античних держав знаходилися вільні, але **обмежені в правах** жителі цих країн. До них, зокрема, в Афінах відносилися **метеки** — іноземці; у **Стародавній Спарті** — **періеки** — жителі периферійних, гірських районів Спарты. Вони були особисто вільні, володіли майновою правоздатністю, але не користувалися політичними правами і знаходилися під наглядом особливих посадових осіб **газпромотів**. На них розповсюджувався військовий обов'язок: вони повинні були брати участь у битвах як важко озброєнні воїни. Основне заняття **періеків** — торгівля і ремесло. За своїм становищем вони були близькі до афінських **метеків**, але на відміну від останніх, вищі посадові особи держави могли стратити їх без суду.

У **Стародавньому Римі**, крім повноправних громадян, були дві категорії неповноправних: **клієнти** і **плебей**.

Клієнт знаходився в особистій і спадковій залежності від повноправного члена общини, що називався його патроном. Відносини між патроном і клієнтом виражалися в тому, що клієнт, входячи в сім'ю патрона, зобов'язаний був слідувати за ним на війну, допомагати йому працею або коштами, відноситись до нього з повагою і т.д. Патрон у свою чергу зобов'язаний був протегувати клієнта і захищати його перед судом, оскільки клієнт не мав можливості сам захищати свої інтереси. Інститут **клієнтели** зустрічається майже у всіх народів. Його походження викликано умовами існування родового суспільства, в якому всяка людина, що не належала до цього суспільства, вважалася не тільки чужою, але навіть ворогом.

Плебей були особисто вільними людьми, мали право власності на землю, повинні були платити податки і від'їжджати на військову службу. Вони могли придбати майно, здійснювати операції і самостійно від свого імені виступати на суді, тобто володіли цивільною правоздатністю, за винятком права одружуватися з патриціями і патриціанками. Тому вони не потребували патронату.

Але плебей були позбавлені можливості брати участь в управлінні справами римської общини, а саме: брати участь у народних зборах, займати різні посади і отримувати свою частку землі під час розподілу державних земель. Протягом багатьох століть плебей боролися за зрівнювання в правах з патриціями і на початку **III ст. до н. е.**, домоглися свого, стали поповнювати нарівні з патриціанською знаттю ряди **нобілів**.

Питання про походження **клієнтів** і **плебейів** є дискусійним. Ймовірно, що до розряду **клієнтів** попадали «чужаки», тобто чужоземці, які не мали ніякого племінного зв'язку з римлянами. Відносно плебейів існує припущення, що вони були переселенцями з племен, родинних за своїм походженням з римлянами. Такими племенами були **латини**, які не вважалися ворогами і тому не потребували патронату.

На правах іноземців тривалий час у **Римі** були так звані **перегрини** — жителі римських провінцій. З розширенням кордонів Римської держави зростала і їх чисельність. Центральна влада стала перед проблемою визначення їх правового статусу, що було здійснено на початку II століття. У **212 р.**, владою імператора Каракалі, право громадянства було надане всім вільним жителям Римської імперії.

До **третьої категорії** відносно вільних, але **неповноправних**, жителів античних держав потрібно віднести т.зв. **люмпен-пролетарів** (Стародавні Афіни і Рим) і **ілотів** (Стародавня Спарта).

Ілоти — поневолені жителі Мессенії — були власністю держави. Вони надавалися в розпорядження **спартіатів**, обробляли їх землю і віддавали їм біля половини врожаю (на домашніх роботах **спартіати** використовували рабів з військовополонених). Ілоти практично самостійно вели своє господарство, не були товаром, як раби, і вільно роз-

поряджалися частиною врожаю, що залишалася у них. Їх економічне і соціальне становище було близьким до становища майбутніх кріпосних селян. Вважається, що вони мали сім'ю і утворювали якусь подібність общини, яка була колективною власністю общини *спартіатів*.

Лоти брали участь у війнах Спарти як легкоозброєні воїни. Вони могли викупуватися на волю, але в інших відносинах були абсолютно безправними.

2.2. Невільні категорії населення

До цієї категорії входили **раби**. Соціальний статус раба в античних державах відрізнявся від статусу раба в давньосхідних суспільствах. На самій ранній стадії рабство і тут зберігає свій патріархальний характер, але надалі експлуатація рабської праці різко інтенсифікується і вона стає, як і праця дрібних виробників, основою економічного життя. Нарівні з такими характерними для країн Давнього Сходу джерелами рабства, як *війна* і *боргова кабала* (перетворення боржників в рабів) в античних країнах, особливо в Римі, джерелом «живого товару» стають *провінції* і *колонії*. Так, у II—I ст. до н. е. римлянами в рабство було звернено біля 500 000, у той час як римських громадян нараховувалося біля 400 000²². Таке ж співвідношення спостерігалось і в інших античних державах.

Розрізнялися **державні раби** і **раби приватних осіб**. *Державні раби* мали своє господарство, могли придбати власність і тому нерідко знаходилися в кращих умовах, ніж раби приватних осіб. З державних рабів в Афінах, наприклад, була складена поліцейська варта, що охороняла порядок у народних зборах, судах, громадських місцях, а також вербувалися в'язничні служителі, виконавці судових вироків, писарі. Рабська праця широко застосовувалася не тільки для домашніх послуг, у сільському господарстві, але і в промисловості. Раби працювали в майстернях, що виготовляли продукцію для продажу на ринку, нерідко для вивозу за кордон, на рудниках, каменоломнях, у самих різних галузях народного господарства.

Однак незалежно від того, яке місце займав раб у виробництві, він був власністю свого господаря і розглядався як частина майна. Його могли продавати, купувати, могли безкарно вбивати. Таке становище природно породжувало відповідні протиріччя в рабовласницькому суспільстві.

По-перше, рабовласницький лад породив *протилежність між розумовою і фізичною працею*. Рабовласники все більше перекладали на рабів тяготи фізичної роботи і зрештою відмовилися від продуктивної діяльності. Відрив розумової праці від фізичної, перетворення розумової діяльності в монополію пануючих класів нанесли величезний збиток інтелектуальному розвитку людства.

По-друге, відділення ремесла від землеробства і скотарства породило *протилежність між містом і селом*. Активізація ремесла, розширення, передусім, торгівлі, позитивно вплинуло на розвиток міста. Але в той же час це призвело до розорення села, бо посилювалася експлуатація селянства і дрібних виробників, які обкладалися великими податками. Обезземлені селяни і розорені дрібні ремісники утворили численну верству жабраків — *люмпен-пролетарів*, наближених за своїм становищем до рабів.

По-третє, *рабська форма праці і рабовласницька форма власності* породили *суперечність між рабами і рабовласниками* — основне протиріччя рабовласницької епохи.

Подальший економічний розвиток все більше показував невігідність рабської праці. Ніякий наглядчик і ніякі покарання не могли замінити економічного стимулу. Позбавлений необхідного, вороже ставлячись до свого господаря, раб робив тільки те, до чого його безпосередньо примушували, і робив так, щоб уникнути батога. Будь яке нове зняття виявлялося в його руках недовговічним.

²² История государства и права зарубежных стран / Под ред. Н. А. Крашенинниковой и О. О. Жидкова. — М., 1996. — Ч. I. — С. 128.

Розуміючи це, рабовласники періоду Римської імперії стали шукати більш ефективні форми експлуатації рабської праці. Такими стали *пекулій* і *колонат*.

Пекулій — частина майна господаря (земельна ділянка, ремісничий майстерня тощо), яку він надавав рабу для самостійного господарювання і отримання частини прибутку від нього. *Пекулій* дозволяв господарю більш ефективно використовувати своє майно для отримання прибутку і зацікавлював раба в результатах своєї праці.

Колонат — своєрідна система оренди землі з боку осіб (що іменувалися *колонами*), які попали в економічну залежність від землевласників. Колони були не рабами, ними ставали збіднілі вільні, звільнені і раби. У колона було особисте майно, він міг укладати договори і одружуватися. Він стає в сільському виробництві такою ж помітною, а згодом і більш помітною фігурою, як і вільний селянин і раб. Ряди колонів згодом поповнювали не тільки вільні і звільнені, але і «варвари», що селилися в прикордонних областях Римської держави. Колонат з договору оренди, що укладався на певний термін (5 років), внаслідок неминучої заборгованості колонів ставав довічним, а потім і спадковим. Аналогічний процес спостерігався в містах, де ремісники спадково прикріплялися до професії і включалися в ремісничі колегії.

Але це вже були форми експлуатації періоду занепаду рабовласницького ладу. Господарство ж періоду його розквіту будувалося на відносинах панування і підкорення. Швидке зношення робочої сили рабів і їх масова загибель внаслідок нещадної експлуатації не турбувала рабовласників, оскільки «знаряддя праці, що розмовляло» легко і швидко могло бути замінено новим.

Це забезпечувало відносно дешевизну робочої сили. Як вже було відзначено вище, кількість рабів у багатьох містах Греції і Риму перевищувала кількість вільного населення. Виникає питання: яким чином відносно нечисленний клас рабовласників міг використовувати величезну масу рабів і тримати їх у покорі? Це досягалося за допомогою створення такої системи державних органів, яка могла виконувати функції рабовласницької держави.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. *Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці* основних подій виникнення та розвитку античних держав за запропонованою раніше формою.

Завдання 2. *Продовжте роботу над складанням словника* основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Поліс Остракізм Пекулій Колонат	Архонти, ареопаг, архагети, ахейці, базилевс, епатриди, етруски, гелія, геомори, гіпоймени, деміурги, демос, дорійці, зевгити, ілоти, курия, латини, метеки, нобілі, остраконе, патриції, перегрини, періеки, плебс, плебеї, пролетарі, рекс, ретра, сабіни, сенат, сісахфія, сісцитії, спартіати, триби, фети, центурії.

Завдання 3. *Використовуючи* текст документа № 1, *доведіть*, що в Спарті мало місце штучне стримування процесів майнової диференціації у суспільстві.

Завдання 4. *Використовуючи* текст документа № 2, *підтвердьте*, що реформи Солона мали компромісний характер.

Завдання 5. Використовуючи текст документа № 2, **заповніть** таблицю: «Розподіл населення Афін за реформами Солона».

Розподіл громадян (розряди)	Політичні права

Завдання 6. Використовуючи текст документа № 3, **покажіть** що реформи Клісфена остаточно зруйнували родовий лад в Афінах.

Завдання 7. Використовуючи текст документа № 4, **заповніть** таблицю: «Розподіл населення Риму за реформами Сервія Туллія».

Розподіл громадян (розряди)	Кількість центурій	Політичні права

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Особливість процесу становлення державності в античному світі полягає у тому, що.....
2. Держава Стародавня Спарта виникає в..... ст. шляхом.....
3. Передумовами для об'єднання племен Аттики під єдиною владою стали:.....
4. Особливість виникнення Стародавнього Риму як держави полягає в тому, що.....
5. Спільне в реформах Солона в.....(країна) і Сервія Туллія в..... (країна...) полягає в тому, що.....
6. Своєрідність соціально-класової структури античного суспільства на відміну від давньосхідного полягає в тому, що.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Процес виникнення античних держав.
2. Роль суб'єктивного чинника у становленні державності в античному світі.
3. Спільні риси та особливості суспільного ладу античних країн.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 5-ої теми

Завдання. **Повторіть** матеріал шкільного підручника з «Основ правознавства» (9 кл.), а саме, що таке: **республіка, різновиди республіканської форми правління.**

Джерела

Документ № 1

ПЛУТАРХ ПРО РЕФОРМИ ЛІКУРГА (витяги)

Про законодавця Лікурга не можна повідомити нічого строго достовірного... про його закони і про устрій, який він дав державі, існують суперечливі оповіді...

Із чисельних нововведень Лікурга *першим і найголовнішим* була Рада старійшин. У поєднанні з... царською владою, маючи з нею рівне право голосу у вирішенні найважливіших справ, ця Рада стала запорукою добробуту і розсудливості... Двадцять вісім старійшин тепер постійно підтримували царів, чинячи опір демократії, але одночасно й допомагали народові берегти батьківщину від тиранії.

...Нікому із звичайних громадян не дозволялось проголошувати свою думку, і народ, збираючись, лише затверджував або відхиляв те, що запропонують старійшини і царі.

Але після натовп шляхом вилучення і додавання став викривляти і ламати затвержені рішення, і тоді царі Полідор і Теопомп зробили до ретри (ретра — усний договір, закон) такий припис: «Якщо народ постановить помилково, старійшинам і царям розпустити», — тобто рішення прийнятим не вважати, а піти і розпустити народ з тої причини, що він викривляє і переінакшує краще і найкорисніше.

...Перших старійшин Лікург призначив із тих, хто брав участь у його задумі. Потім він постановив замість померлих кожного разу обирати з-поміж громадян тих, хто досяг шестидесяти років, тих, які будуть визнані найдоблеснішими...

...Народ і в цьому випадку, так само як у інших, вирішував справу криком. Претендентів вводили не усіх відразу, а по черзі, у відповідності із жеребом, і вони мовчки проходили через збори. Обраним оголошувався той, кому кричали найдовше і найголовніше за інших...

...Лікург надав державному управлінню змішаного характеру, але наступники його, бачачи, що олігархія все ще надто сильна... надівають на неї, ніби вуздечку, владу ефорів — наглядачів

Створення посади ефорів сприяло не послабленню, а зміцненню держави: воно тільки на першій погляд було поступкою народові, а насправді ж — посилило аристократію.

...Відмовившись від надмірної влади, спартанські царі, разом з тим, позбавлялись ворожості і заздросів...

Друге і найсмівливіше із перетворень Лікурга — переділ землі:

...Лікург... умовив спартанців об'єднати усі землі, а потім розподілити їх знову і надалі зберігати майнову рівність... Він розподілив Лаконію між переїками, або, інакше кажучи, жителями околиць, на тридцять тисяч наділів, а землі, що входили до міста Спарти, на дев'ять тисяч, за кількістю сімей спартіатів... Кожен наділ був такого розміру, що давав сімдесят медимнів (медимн — 52,5 л) ячменю на одного чоловіка і дванадцять на жінку і відповідну кількість рідинних продуктів...

...Потім Лікург ліквідував у Спарті непотрібні і зайві ремесла..., щоб завдати розкошам і прагненню до наживи ще більшого вдару, Лікург провів третє і найкраще перетворення — встановив загальні обіди: громадяни збиралися разом і усі їли одну й ту ж саму їжу...

На обіди збиралось осіб п'ятнадцять, інколи більше чи менше. Кожен обідаючий приносив щомісячно медимн яшного борошна, вісім хоїв (хой — міра рідини, що дорівнює 3,283 л.) вина, п'ять мін (міна — одиниця ваги, від 440 до 600 г.) сиру, дві з половиною міни шовковиць і, нарешті, зовсім незначну суму грошей для купівлі м'яса і риби...

...Займатися ремеслами їм було суворо заборонено...

...Низькою і рабською вважали вони будь-яку ручну працю, будь-які турботи, пов'язані з наживою...

Документ № 2

ПЛУТАРХ ПРО РЕФОРМИ СОЛОНА (витяги)

Оскільки нерівність між бідними і заможними стала тоді, так би мовити, безмежною, держава перебувала у надзвичайно небезпечному стані. Увесь простий народ був боржником заможних: обробляли землю, віддаючи заможним шосту частку врожаю,.. інші брали у заможних у борг гроші під заклад тіла, їх лихварі мали право віддати в

рабство, причому, одні залишалися рабами на батьківщині, інших продавали на чужину. Дехто змушений був продавати навіть власних дітей (ніякий закон не забороняв цього) і втікати з батьківщини через жорстокість лихварів. Проте, величезна більшість, і до того ж люди великої фізичної сили, збирались і умовляли один одного не залишатися байдужими глядачами, а обрати собі вожаком надійну людину і звільнити боржників, які пропустили строк плати, а землю переділити і повністю змінити державний лад.

Тоді найрозсудливіші люди в Афінах, бачачи, що Солон, — мабуть, єдина людина, за якою немає ніякої вини, яка не є спілником заможних у їх злочинах, і у той же час не пригнічена злиднями, як бідні, стали просити його взяти до своїх рук державні справи і ліквідувати протиріччя. Між іншим, Фаній Лесьбоський (письменник IV—III ст. до н. е.) розповідає, що сам Солон для врятування вітчизни вдався до обману обох сторін: бідним він таємно обіцяв розподіл землі, а людям заможним — забезпечення боргових зобов'язань.

Його обрали архонтом, одночасно і посередником, і законодавцем. Усі прийняли його із задоволенням: заможні — як людину заможну, а бідні — як чесну...

Першим актом його державної діяльності був закон, у відповідності з яким існуючі борги були скасовані і у майбутньому заборонялось давати гроші у борг «під заклад тіла»...

Солон не вгодив ні тій, ні іншій стороні: заможних він розгнівив тим, що знищив боргові зобов'язання, а бідних — ще більше тим, що не здійснив переділу землі, на який вони сподівалися...

... Бажаючи залишити усі вищі посади за заможними, як було раніше, а до решти посад, до яких раніше простий люд не допускався, допустити і його, Солон ввів оцінку майна громадян. Так, тих, хто виробив у сукупності п'ятсот мір продуктів, як сухих, так і рідинних, він поставив першими і назвав їх «пентакосіомедимнами» (п'ятисотмірниками), другими поставив тих, хто міг утримувати коня або виробляти триста мір; цих називали «вершниками»; «зевгитами» (зевгит, той, хто володіє парою волів, коней) були названі люди третього цензу, у яких було двісті мір тих і інших продуктів, разом взятих. Всі решта називалися «фетами», їм він не дозволив займати якусь посаду; вони брали участь в управлінні лише через участь у народних зборах і могли бути суддями. Останнє здавалось спочатку незначним правом, але пізніше стало у достатній мірі важливим, тому що більшість важливих справ потрапляли до суддів. Більш того, на рішення по тих справах, які Солон передав посадовим особам, він дозволив також апелювати до суду.

Солон створив раду Ареопага із архонтів, які щорічно мінялися; він сам був його членом як колишній архонт. Але, бачачи, у народа нахабні задуми і зверхність, народжені знищенням боргів, він створив другу раду, обравши до неї по сто осіб від кожної із чотирьох філ. Їм він доручив попередньо, раніше народу, обговорювати справи і не дозволяти винесення жодної справи на народні збори без попереднього обговорення. А «верхній раді» (Ареопагу) він передав нагляд і охорону законів...

Документ № 3

АРІСТОТЕЛЬ ПРО РЕФОРМИ КЛІСФЕНА (витяги)

... Він (Клісфен) почав з того, що розподілив усіх громадян між десятьма філами замість чотирьох. Він хотів змішати їх, щоб більша кількість людей одержала можливість брати участь у справах держави. Звідси й пішов вислів: «не рахуватися філами» — відповідь тим, хто хоче дослідити походження. Потім він створив Раду п'ятисот замість чотирьохсот, по п'ятдесят від кожної філи, а до того було по сто.

Окрім того, Клісфен поділив і країну по демах на тридцять часток: десять узяв із демів приміських, десять — із демів прибережної смуги, десять — із демів внутрішньої

смуги. Найменувавши ці частки третіями, у кожну філу він призначив за жеребом три третії, так, щоб до складу кожної філи входили частини із всіх цих областей.

Далі, він змусив вважатися демонтами жителів кожного із демів, щоб люди не відрізняли нових громадян, називаючи їх по батькові, а щоб публічно називали за назвою демів. Ось чому афіняни і називають себе за назвою демів. Створив він і посаду демархів, які мають ті ж обов'язки, що й колишні навкрари, оскільки деми він створив замість навкрарій. Стосовно назв, то деяким із демів він дав їх за містечками, деяким — за іменем засновників, оскільки вже не всі деми були зв'язані з місцевостями.

... У результаті цих змін державний лад став більш демократичним, ніж солонівський. Це і зрозуміло: Закони Солона знецінила тиранія, залишаючи їх без застосування; між тим, видаючи інші, нові закони, Клісфен мав на увазі інтереси народу. Разом з ними було видано і закон про остракізм.

Вперше на восьмому році після встановлення цього порядку, за архонта Гермокреонта, ввели для Ради п'ятисот присягу, яку проводять ще й тепер. Потім стали обирати по філах стратегів, по одному від кожної, керівником же усієї армії був полемарх.

Документ № 4

ТІТ ЛІВІЙ ПРО РЕФОРМИ СЕРВІЯ ТУЛЛІЯ (витяги)

... Перекази серед нащадків називали Сервія засновником станового поділу держави, який визначив різницю у справах і становищі. Він встановив ценз, річ благочинну для держави, якій було суджено досягти такої величі: військові і громадські обов'язки були розподілені не поголовно, як раніше, а за майновим становищем; тоді введені були класи і центурії, і на основі цензу було здійснено розподіл, зручний для мирного і військового часу.

Із тих, хто мав 100 000 асів або більший ценз він утворив 80 центурій — по 40 центурій старших і молодших; громадяни, що входили до їх складу, були названі першим класом; старші були призначені для охорони міста, молодші — для ведення війни за містом. Зброю для захисту тіла визначено їм: шолом, круглий щит, поножі, панцир — все із бронзи; зброя наступальна — спис і меч. До цього класу було приєднано дві центурії ремісників, які відбували службу без зброї; на них було покладено спорудження військових машин.

Другий клас створено із тих, хто мав ценз від 100 до 75 тисяч асів, і з них створено 20 центурій старших і молодших. Зброю призначено: замість круглого щита — довгуватий, а все решта — те ж саме, окрім панциря.

Ценз третього класу визначено у 50 тисяч асів, з них створено стільки ж центурій і з тим же віковим поділом. У озброєнні також не зроблено ніяких змін, окрім того, що віднято поножі.

Ценз четвертого класу 25 тисяч; з нього створено стільки ж центурій; озброєння змінено: їм призначено тільки довгий спис і дротик.

П'ятий клас чисельніший: із нього створено 30 центурій; вони носили з собою лише пращі і пращні камені; до них були зараховані горнисти і трубачі, поділені на дві центурії; ценз цього класу був 11 тисяч.

Із решти населення, що мало менший ценз, створено було одну центурію, вільну від військової служби. Організувавши і розподіливши таким чином піхоту, він набрав 18 центурій вершників із найзаможніших громадян, які...перш за все запрошувались до подачі голосів, потім — 80 центурій першого класу; якщо там виникала різноголосиця, що траплялось нечасто, то треба було запрошувати і другий клас, і майже ніколи не спускалися так низько, щоб дійти до останніх.

... Розподіливши усе місто, усі його частини і заселені пагорби на чотири відділи, він назвав їх *трибами*, як я думаю, від слова tributum (податок), рівномірне стягнення

якого у відповідності з цензом встановлено ним же; але ці триби не мають ніякого відношення до поділу на центурії і до їх кількості».

Примітка:

Документи № 1—4 використані з: *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — С. 18—19, 20—21, 22—23, 30—31.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис. — Л., 1976.
2. *Бирюков Ю. М.* Государство и право Древнего Рима. — М., 1969.
3. *Галанза П. Н.* Государство и право Древнего Рима. — М., 1969.
4. *Кареев Н.* Государство-город античного мира. Изд. 3-е. — СПб., 1913.
5. *Кечекьян С. Ф.* Государство и права Древней Греции. — М., 1966.
6. *Колобова К. М.* Возникновение и развитие Афинского государств. — М., 1958.
7. *Кошеленко А. Г.* О некоторых проблемах становления и развития государственности в Древней Греции // От доклассовых обществ к раннеклассовым. — М., 1987.
8. *Ливий Тит.* История Рима от основания города: В 3-х т. — Т. I. — М., 1989; Т. 2. — М., 1992.
9. *Маяк И.* Рим первых царей. Генезис римского полиса. — М., 1963.
10. *Немировский А. И.* История раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства. — Воронеж, 1962.
11. *Нечай Ф. М.* Образование Римского государства. — Минск, 1972.
12. *Перетерский И. О.* Всеобщая история государства и права. — Ч. I. — Вып. 2 — Древний Рим. — М., 1954.
13. *Разумович Н. Н.* Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. — М., 1989.
14. *Соловьев С.* Раннегреческая тирания (к проблеме возникновения государства в Греции). — М., 1964.
15. *Страхов М. М.* Всесвітня історія держави і права: Вип. 1. Держава і право Стародавнього світу: Учебний посібник. — Харків: УВС, 1994.
16. *Тицик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник. — Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. — Т. 2. Історія держави і права Стародавнього Риму Львів: «СПОЛОМ», 1999.
17. *Тицик Б. Й.* Історія держави і права Стародавнього світу: Навч. посібник. — Л.: Світ, 2001.
18. *Федоров К. Г.* Афины — правовое государство античности. — Краснодар, 1991.
19. *Фролов Э. Д.* Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986.
20. *Штаерман Е. М.* К проблеме возникновения государства в Риме // Вестник древней истории. — 1989. — № 2.

§1. Функції держав античного світу

Рабовласницькі за своєю суттю античні держави мали ті ж функції, що і держави Стародавнього Сходу. Однак, специфічність полісної організації, географічні і кліматичні умови їх існування, інші чинники обумовили більшу або меншу значимість окремих з них.

1. Серед **внутрішніх функцій** античних держав *організаційно-господарська* вже не відігравала тієї важливої ролі, як у державах Стародавнього Сходу, оскільки тут не було такої необхідності в організації публічних іригаційних робіт. Це обумовлено також і тим, що ринкові відносини, які склалися на основі приватної власності, особливо в Афінах і Римі, не потребували жорсткого державного регулювання.

2. Зберегла своє минуле значення функція **охорони рабовласницької власності** на знаряддя і засоби виробництва. На відміну від держав Сходу, основними напрямками діяльності античних держав були: забезпечення передусім *охорони* приватної власності на землю, *підтримка* рабства, рабовласницької системи господарства, яка в античних країнах досягла свого апогею.

3. Особливої значимості в античному світі набула функція **придушення опору рабів**, яка здійснювалася, головним чином, позазаконним примусом: методом відкритого озброєного придушення повстань рабів, фізичним знищенням інших непокірних соціальних категорій населення без суду і слідства. У Спарті, наприклад, це т.зв. *криптії* — своєрідні «профілактичні» війни спартіатів проти беззбройних ілотів, що супроводжувалися масовими вбивствами останніх лише тому, що вони за чисельністю приблизно разів в 20 перевищували спартіатів²³. У Римі в **10 р. н. е.** було ухвалено закон, за яким вбивство рабом свого пана каралося знищенням всіх рабів, що проживали в даному господарстві. У виконанні цієї функції стародавньої держави найбільш яскраво виявляється її сутність як держави рабовласницької.

4. **Ідеологічна функція** в античному світі, можливо, не так яскраво проявилася як на Сході, але в її існуванні також виявився безпосередній зв'язок державної ідеології з релігійною. У Римі, наприклад, релігійні нововведення встановлювалися Сенатом, в Афінах не було свободи совісті, релігія мала державний характер і забезпечувалася державним примусом.

У названих країнах до цієї державної функції відноситься і організація видовищ для люмпен-пролетарів, культивування поглядів на фізичну працю як таку, якою мали займатися тільки раби і трудовий люд. Ця робота проводилася в широкому обсязі і мала на меті вигідне рабовласникам ідеологічне виховання населення.

Зовнішні функції залишалися ті ж, що і в країнах Сходу, але наповнилися вже новим змістом:

1. **Функція оборони країни і мирного контакту з іншими народами** в тій частині, що стосується діяльності по зміцненню армії, мала місце передусім у Спарті і особливо в Римі, якому на рубежі нашої ери у військовому відношенні не було рівних. Сюди потрібно віднести і те, що в античних державах велике значення мала зовнішня торгівля, яка сприяла встановленню зв'язків з іншими країнами мирним шляхом. Особливо проявилася ця функція в Стародавніх Афінах, які здійснювали колонізацію значних територій від Іспанії до північних і східних берегів Чорного моря. У цей час активізувалася дипломатична діяльність, направлена, як і раніше, на придбання союзників для ведення війн.

2. **Функція захоплення чужих територій** особливого значення набула в Стародавньому Римі. Починаючи з **I ст. до н. е.**, на її виконання націлені були всі державні орга-

²³ Див.: История государства и права зарубежных стран. Учебник для вузов по спец. «Правоведение» / Под ред. О. А. Жидкова и Н. А. Крашенинниковой. 2-е изд. — М.: МГУ, 1996. — Ч. 1. — С. 118.

ни і державні ресурси. В результаті Рим став самою могутньою на ті часи імперією, про що мова піде більш детально в третьому параграфі.

3. У тому ж Римі найбільш чітко виявилася **державна діяльність по управлінню завойованими територіями**, які не входили у власні землі даної держави. На перших порах провінції мали досить велику самостійність, свій побут і свої органи, але у міру централізації і утворення імперій вони включалися до їх складу не як зовнішні землі, а як частина власної території.

В античних державах, як і на Сході, для практичного здійснення цих функцій було створено спеціальний механізм. В порівнянні з давньосхідними державами, Спарта, Афіни і республіканський Рим (до I ст. до н. е.) дали світу нове уявлення про **механізм держави** як основний суб'єкт здійснення державної влади.

Як вже було відмічено, перші протодержави, а потім і більш великі державні утворення на півдні Балканського півострова і на островах Егейського моря, виникли ще в III—II тис. до н. е. *Монархічний характер* держав крито-мікенської цивілізації, наявність великого державно-храмового господарства і земельної общини свідчили про їх *схожість з типовими східними монархіями*.

Однак розпад патріархально-общинних зв'язків, на які спиралася одноосібна влада царя (*базилевса, рекса*), зростання опозиції з боку аристократичних сімей, що володіли великими багатствами і суспільним впливом, мали своїм результатом практично у всьому античному світі знищення царської влади. За своєю структурою, принципами організації і діяльності механізм античних держав відрізнявся від давньосхідних. Колишні повноваження монарха перейшли до владних органів, що формувалися шляхом виборів; у діяльності державного механізму спостерігалися гласність і відкритість, в організації державних органів — спроба розподілу влади, щоправда багато в чому ще умовного, на законодавчу, виконавчу і судову.

Вищезазначені риси, однак, були притаманні античним державам періоду республіки. Державний механізм Риму постреспубліканського періоду сильно відрізнявся від колишнього. Це обумовило структуру подальшого викладу матеріалу, який присвячено спочатку порівняльній характеристиці державного механізму та форм античних республік, а потім монархічного Риму.

§2. Державний механізм античних республік

2.1. Законодавчі органи

В усіх античних державах законодавчими органами виступали **Народні Збори**.

У системі влади **Стародавніх Афін народні збори — екклесія** — були головним і вирішальним державним органом. Право участі в їх роботі мали всі повноправні афінські громадяни (чоловіки), що досягли двадцятирічного віку, незалежно від їх майнового становища і роду занять.

Повноваження народних зборів були дуже широкими і охоплювали всі сторони життя Афін. Тут приймалися закони, вирішувалися питання війни і миру, обиралися посадові особи, обговорювався і затверджувався державний бюджет та ін. Крім того *екклесія* мала повноваження з охорони ухвалених нею законів. З цією метою створювалася спеціальна колегія *номофілаків*, що спостерігала за суворим виконанням владними органами всіх основних законів афінської держави. Все це говорить про ту значну роль, яку відігравали афінські народні збори в системі органів державної влади.

Цього не можна сказати про народні збори в **Стародавній Спарті**. *Апелла* (так вони називалися. — Л. Б., С. Б.) скликалася від випадку до випадку за рішенням посадових осіб. Брала участь у зборах спартіати, які досягли 30-річного віку і зберегли свої земельні ділянки. При надзвичайних обставинах скликалися надзвичайні збори, в яких брали участь представники найбільш знатних і впливових сімей. До їх компетенції входили

ло: обрання посадових осіб, питання законодавства, війни і миру, союзу з іншими державами та ін., але всі рішення *апелли* знаходилися під контролем окремих органів виконавчої влади.

У Стародавньому Римі періоду республіки існували три види народних зборів — 1) *центуріатні*, 2) *трибутні*, 3) *куріатні*.

1) Головна роль належала *центуріатним зборам*, які забезпечували, завдяки своїй структурі і порядку прийняття рішень інтереси переважаючих аристократичних і багатих кіл рабовласників. У компетенцію *центуріатних зборів* входило прийняття законів, обрання вищих посадових осіб (консулів, преторів, цензорів), оголошення війни і розгляд скарг на вироки про смертну кару.

2) *Трибутні збори*, залежно від складу жителів триб, що брали участь у них, ділилися на плебейські і патриціансько-плебейські. Спочатку їх компетенція була обмеженою. Вони обирали нижчих посадових осіб (*квесторів*, *едилів* та ін.) і розглядали скарги на вироки про стягнення штрафу. Плебейські збори, крім того, обирали плебейського трибуна, а починаючи з III ст. до н. е., вони отримали право на прийняття законів, що призвело до зростання їх значення в політичному житті Риму. Але разом з тим, внаслідок збільшення на цей час кількості сільських триб до 35 (4 були міськими), жителям віддалених триб ставало важко прибувати на збори, що дозволило багатим римлянам значно посилити свої позиції у цих зборах.

3) *Куріатні збори* після реформ Сервія Туллія втратили колишнє значення. Вони лише формально вводили в посаду осіб, обраних іншими зборами, і, зрештою, були замінені зборами тридцяти представників курії — *лікторами*.

Народні збори в Римі скликалися за рішенням вищих посадових осіб, які могли і перервати їх роботу, і перенести її на інший день. Вони ж головували на зборах і оголошували питання, які підлягали розгляду. Учасники зборів не могли змінювати внесені пропозиції. Голосування по них було відкритим і тільки в кінці республіканського періоду було введено таємне голосування.

З вищесказаного можна зробити висновок, що найміцніше закріпилася в системі влади Афінівська *екклесія*, інші ж знаходилися в певній залежності від виконавчої влади. Особливо виразно це простежується в Стародавній Спарті.

2.2. Виконавчі органи

Формально на чолі виконавчої влади *Спартанської держави* знаходилися два царі — *архагетти*. Їх влада, безсумнівно, була успадкована від влади родо-племінних вождів і втілювала об'єднання двох племен (*ахейців і дорійців*) в одну державу. Царі виконували функції військових вождів, були верховними жерцями, здійснювали по деяких справах судову владу. Помічниками *архагетів* виступали *ефори*, які з середини VI ст. до н. е. поставили царів під свій контроль і фактично стали керувати державою.

Ефорів було п'ять, їх щорічно обирали в *апеллі* з числа всіх громадян. Вони утворювали єдину колегію і виносили свої рішення за більшістю голосів. *Ефори* займали виключне положення в державі і своїм піднесенням були зобов'язані знати, що побоювалася посилення царської влади. У їх руках майже цілком знаходилися зовнішні відносини, внутрішнє управління країною. Звіт про свою діяльність *ефори* давали тільки своїм наступникам, що нерідко призводило до зловживання ними своєю владою. Ефори скликали *апеллу* і *герусію*, керували їх діяльністю.

Герусія (рада старійшин) також збереглася від родоплемінної організації. Вона складалася з 28 найзнатніших представників спартіатів, що досягли 60 років, і двох *архагетів*. Члени *герусії* — *геронти* — обиралися народними зборами довічно і не несли відповідальності за свою діяльність. Герусія попередньо обговорювала справи, які могли розглядатися на народних зборах. Вона мала в своєму розпорядженні практично необмежену компетенцію, засідала щодня і керувала всіма справами, в тому числі військовими, судовими, фінансовими, виступала судовою інстанцією проти царів. З посиленням влади *ефорів* значення *герусії* зменшилося.

В Афінах виконавчу владу здійснювали Рада п'ятисот (*буле*) і посадові особи.

Рада п'ятисот була робочим, виконавчим органом при екклесії. До її складу обиралися повноправні громадяни, які досягли тридцятирічного віку, по 50 чоловік від кожної з 10 філ. Сюди могли увійти представники всіх розрядів населення. Компетенція *Ради* була досить широка. Під керівництвом і безпосереднім контролем *Ради 500* діяв весь фінансовий і адміністративний апарат афінської держави. Цей факт говорить про значну роль, яку грала Рада в системі влади давньоафінської держави. Термін повноважень членів *Ради* — один рік; після закінчення його кожний *булет* представляв звіт про свою роботу. Повторне обрання дозволялося через декілька років, і лише один раз, тобто кожний рік, Рада оновлювалася. Її члени отримували платню в розмірі 5 *оболів* (дрібної монети, рівної приблизно 0,7 г. срібла. — *Л. Б., С. Б.*) за кожний день фактичної служби і один *обол* на обід.

Магістрати

В системі органів виконавчої влади в **Афінах** значну роль відігравали *посадові особи (магістрати)*, які або обиралися відкритим голосуванням на народних зборах, або визначалися жеребкуванням. Демократичні кола Афін віддавали перевагу жеребкуванню, але перед цим кандидати проходили передвиборну перевірку — *докімасію*, яку проводило *буле* або за його дорученням — *спеціальні колегії*. Кандидат у магістрати мав бути повноправним громадянином, приписаним до певного *дему*, «придатним» фізично, повинен був брати участь в культурі Аполлону, шанувати могили предків. Обраний магістрат отримував деякі привілеї: право на почесне місце в театрі, на церемоніях, на час магістратури звільнявся від позовів до нього приватних осіб. Разом з тим йому заборонялося покидати країну, робити заповіти, дарування, він зобов'язаний був звітувати перед органами народовладдя.

Повноваження посадових осіб визначалися рішеннями народних зборів. Магістрати зобов'язувалися виконувати рішення *Ради* або зборів у межах своєї компетенції. В утворенні магістратур забезпечувалося рівне представництво *демів* і *філ*; органи територіального самоврядування зберігали свій контроль за їх діяльністю.

Майже всі магістратури були **тимчасовими** (не більше ніж на один рік без права переобрання) і колегіальними: кожна з посадових осіб будь-якого рівню мала до 10 рівноправних йому колег. Усі посадові особи були підзвітні. Вони, після закінчення терміну служби, були зобов'язані давати звіт про свою діяльність, головним чином з фінансових питань. Так звана *епіхейротонія* (голосування руками. — *Л. Б., С. Б.*), що відбувалася в народних зборах, могла привести посадових осіб або до затвердження їх звіту, або до усунення з посади і віддання під суд.

Магістратури в основному розподілялися на **3** категорії:

Першу складали *архонти*, які виконували доручення *буле* по підтримці державного порядку, мали право помилування, покарання, затримання громадян і негромадян Афін.

Другу складали численні *епіметети* — головним чином помічники інших посадових осіб, а також фінансові чиновники.

Третю, нижчу групу, складали підлеглі — *іперети* (писарі, реєстратори, судові виконавці), функції яких виконували раби або відпущені на волю.

Особливу категорію посадових осіб складали *стратегу* — в кількості десяти, яким доручалося військово-управління і командування. Ця посада не була оплачуваною і поручалася тільки багатим і видним громадянам; в стратеги могли переобирати, наприклад, Перікл займав цю посаду 15 років. Обов'язки між стратегами розподіляли народні збори, але нерідко в надзвичайному порядку всі державні справи доручалися одному, який отримував звання *стратега-автократора*.

Схожою на афінську, але більш розгалуженою, була система органів виконавчої влади у **Стародавньому Римі**.

Важливу роль у системі вищих органів влади Римської республіки відіграв Сенат. До його законодавчих повноважень належали питання затвердження законів, прийнятих, наприклад, *зборами центуріатів*, видання загальних постанов, що стосувалися благоустрою і громадської безпеки. В фінансовій галузі Сенат розробляв державний бюджет і встановлював податки. У зовнішньополітичній сфері він вів переговори з іншими державами або спостерігав за веденням таких переговорів, укладав мирні угоди. Важливі повноваження мав *Сенат* в питаннях військового будівництва: встановлював чисельність армії, призначав воєнначальників в армії та провінції, виділяв кошти на ведення війни, оголошував надзвичайний стан тощо.

На відміну від *булевітів*, *сенатори* не обиралися. Спеціальні посадові особи — *цензори*, що розподіляли громадян за центуріями і трибами, раз на п'ять років складали списки сенаторів з представників знатних і багатих сімей, що вже займали, як правило, вищі державні посади. Це робило *сенат* органом верхівки рабовласників-аристократів, фактично незалежним від волі більшості вільних громадян.

Роль урядової влади в Римі грали *магістратури* (державні посади). Як і в Стародавніх Афінах, в Римі склалися певні принципи заміщення магістратур: виборність, терміновість, колегіальність, безоплатність і відповідальність.

За деякими окремими винятками, *магістрати* обиралися *центуріатними* або *трибутними* зборами на один рік. Як і в Афінах, абсолютна більшість *магістратур* були *колегіальними* — на одну посаду обиралося декілька чоловік. Але специфіка колегіальності в Римі полягала в тому, що кожний *магістрат* мав право самостійно ухвалювати рішення. В той же час, це право могло бути відмінене його колегою (*право інтересції*). Винагороди магістрати не отримували, що, природно, закривало шлях до магістратури незаможним. Магістрати, за невеликим винятком, після закінчення терміну їх повноважень могли бути притягнуті до відповідальності перед народними зборами, що їх обрали.

Ще одна істотна відмінність римської магістратури — *ієрархія посад* (право магістрату вищого рівня відмінити рішення магістрату нижчого). Влада магістратів поділялася на *вищу* — *імперіум* (*imperium*) і *загальну* — *поместас* (*potestas*).

До *імперіум* відносилася вища військова влада і право укладати перемир'я, право скликати сенат і народні збори і головувати в них, право видавати накази і примушувати до їх виконання, право суду і призначення покарання. Ця влада належала *диктатору, консулам і преторам*. *Диктатор* мав «найвищий імперіум, який включав право за суджувати до смертної страти, що не підлягало оскарженню. *Консулу* належав «великий імперіум» — право виносити смертний вирок, який міг бути оскаржений в центуріатних зборах, якщо його було винесено в місті Рим, і не підлягав оскарженню, якщо був винесений за межами міста. У *претора* був «обмежений імперіум» — без права засуджувати до смерті.

Влада *potestas* належала всім магістратам і включала в себе право віддавати розпорядження і накладати штрафи за їх невиконання.

Магістратури ділилися на: **1) ординарні** (*звичайні*); **2) екстраординарні** (*надзвичайні*).

1) До ординарних магістратур відносилися посади консулів, преторів, цензорів, квесторів, едилів та інші. *Консули* (в Римі обиралися два консули) були вищими магістратами і очолювали всю систему магістратур. Особливо значущими були військові повноваження консулів: набір в армію і командування нею, призначення воєначальників, укладання перемир'я і розпорядження військовою здобиччю.

Претори з'явилися в сер. IV ст. до н. е. як помічники консулів. Внаслідок того, що останні, командуючи арміями, часто були відсутні в Римі, то преторам перейшло управління містом і, що особливо важливо, керівництво судочинством, яке дозволяло їм, завдяки *імперіуму*, видавати загальнообов'язкові постанови, створювати нові норми права. Спочатку обирався один претор, потім два, один з яких розглядав справи римських громадян (*міський претор*), а інший — справи з участю іноземців (*претор перегринів*). Поступово число преторів збільшилося до восьми.

Цензори — їх було два — обиралися раз на п'ять років для складання списків римських громадян, розподілу їх за трибами і розрядами і для складання списку сенаторів. Крім того, до їх компетенції відносилось спостереження за моральністю і видання відповідних **едиктів**.

Квестори, що були спочатку помічниками консулів без спеціальної компетенції, згодом стали відати (під контролем сенату) фінансовими витратами і розслідуванням деяких карних справ. Число їх, відповідно, зростало і до кінця періоду республіки досягло двадцяти.

Едили (їх було теж два) спостерігали за громадським порядком у місті, торгівлею на ринку, організовували свята і видовища.

Колегії «двадцяти шести мужів» складалися з двадцяти шести чоловік, які входили в п'ять колегій, що відали наглядом за в'язницями, карбуванням монети, очищенням доріг і деякими судовими справами.

Особливе місце серед магістратів займали **плебейські (народні) трибуни**, які мали право накладати вето на неправомірні дії майже всіх магістратів.

2) Екстраординарні магістратури створювалися тільки в надзвичайних обставинах, коли Римській державі загрожувала особлива небезпека — важка війна, велике повстання рабів, серйозне внутрішнє безладдя. За пропозицією сенату один з консулів призначався **диктатором**. Він мав необмежену владу, якій підкорялися всі магістрати. Право вета плебейського трибуна на нього не розповсюджувалося, розпорядження диктатора не підлягали оскарженню, і за свої дії він не ніс відповідальності. Щоправда, в перші століття існування республіки диктатури вводилися не тільки в надзвичайних обставинах, а і для вирішення конкретних завдань, тому повноваження диктатора обмежувалися їх рамками. У період розквіту республіки до диктатури майже не вдавалися. Термін диктатури не повинен був перевищувати шести місяців.

Як і на Сході, провідну роль у системі виконавчої влади механізму античних держав відігравали **збройні сили і поліція**, які, насамперед, використовувалися для захисту існуючого ладу і поповнення армії рабів військовополоненими.

Військо

Загальновідоме відношення до збройних сил у **Спарті**, де головним обов'язком спартіатів вважалася військова служба. Вони мешкали на території, що об'єднувала 5 селищ і нагадувала своєрідний військовий табір. Дітей для підготовки до виконання цього обов'язку, починаючи з 7 років, віддавали на державне виховання в спеціальні школи. Спеціальні посадові особи — **педономи** виховували у них дисциплінованість і беззаперечне виконання вказівок старших, силу і витривалість, військові навички і хоробрість. Навчання закінчувалося в 20-річному віці. З 20 до 60 років спартіати несли військову службу. Вони разом з **періеками** виступали як важкоозброєні воїни — **гопліти**. Легко озброєні **ілоти** складали допоміжну озброєну силу. Командування всією армією здійснювали **архагети**, помічниками яких були **полемархи**. Їм, у свою чергу, підкорялися **лохаги**, що стояли на чолі основного підрозділу спартанського війська — **лоха**, який нараховував 500 воїнів. У складі армії була і кіннота — «триста вершників», свого роду кінна гвардія, яка охороняла **архагета** на війні і забезпечувала безпеку держави в мирний час.

Внаслідок своєї військової могутності Спарта об'єднала навколо себе ряд полісів Південної Греції (Пелопоннесу), що утворили т. зв. **Пелопоннеський союз**. У війні, що виникла на Балканському півострові Пелопоннес між Пелопоннеським союзом під егідою Спарті і **Морським союзом** під егідою Афінів (**431—404 рр. до н. е.**), останні зазнали поразки. Причини цього, зокрема, були і в організації афінського війська.

В **Афінах**, на відміну від Спарті, військове навчання юнаків, т. зв. **ефебів**, здійснювалося з 18 до 20 років, а всі громадяни віком від 20 до 50 років були зобов'язані нести військову службу. Афінське військо, як і спартанське, складалося з **гоплітів, кінноти,**

легкоозброєної піхоти. Остання поповнювалася з числа *фетів* і *найманців* з жителів Криту, Родосу і Фракії.

Як в Спарті, так і в Афінах був сильно розвинений флот. І якщо в сухопутних збройних силах переважала Спарта, в морській справі перевага була, як правило, за Афінами.

Однак найбільшого розвитку армія досягла в **Стародавньому Римі**. Первинна військова організація Риму була простою. Постійної армії не було. Всі громадяни з 18 до 60 років, що мали відповідний майновий ценз, мали брати участь у військових діях (причому, клієнти могли виконувати військові обов'язки замість патронів). Кожний розряд заможних громадян виставляв певну кількість центурій, що об'єднувалися в легіони. Командування армією сенат доручав одному з консулів, який міг передати його претору. На чолі легіонів стояли військові *трибуни*, *центуріями* командували **центуріони**, загони кінноти (*декурії*) очолювалися **декуріонами**.

Велика військова активність Риму сприяла змінам у його військовій організації: в IV ст. до н. е. в армії з'явилися добровольці, яким стали платити гроші; в III ст. до н. е. з'явилися легіони від союзників, організованих Римом *муніципій* і приєднаних до нього провінцій. У цей же час було знижено майновий ценз, з яким пов'язувалось виконання військового обов'язку. Це викликало зростання невдоволення основного контингенту воїнів — селянства, що відривалося від своїх господарств, які приходили через це в за-непад, і обумовило необхідність реорганізації армії.

Найбільш великою реформою була військова реформа **Марія (107 р. до н. е.)**, що вводила добровільне вербування найманців в постійну армію замість колишнього цивільного ополчення з вільного населення (землевласників). Добровольцями пішли люмпен-пролетарі, оскільки їм стали сплачувати за службу і давати повне спорядження. Армія професіоналізувалася, перетворювалася в постійну і ставала самостійною декларованою політичною силою, а полководець, від успіхів якого залежав добробут легіонерів — великою політичною фігурою.

Пануючий клас Риму всіма силами прагнув зміцнити армію і сформувати громадську думку на користь служби в ній. Наприклад, тільки служба в армії могла відкрити дорогу до кар'єри на політичному терені. Величезне значення мала військова дисципліна, яка підтримувалася суворими заходами, особливо в поході. Широко застосовувалися тілесні покарання, аж до страти. Чималу роль відігравала зацікавленість солдат у поповненні числа своїх рабів і в збільшенні своїх земельних володінь.

Поліція

В **Афінах** поліція знаходилася в розпорядженні одного з *архонтів* — голови центрального магістрату, уповноваженого стежити за дотриманням порядку. Йому підкорялася поліція, яка не тільки боролася зі злочинцями, але і вистежувала таємні збори, спостерігала за розважальними зборищами, бенкетами й іншими заходами такого роду. В архонта були помічники — *асессори*, в обов'язок яких входило спостереження за поведінкою і моральністю народу, а також припинення фактів неробства, дармоїдства, розгульного способу життя, аморальної поведінки жінок. Під їх керівництвом поліція стежила за санітарним станом міста, оберігала пам'ятники старовини, визначні пам'ятки ландшафту.

Поліція діяла у контакті з *агарономами* і *метрономами*. Перші стежили за тим, щоб товари на ринках були без підробок і домішок, другі — за правильністю міри і ваги.

У боротьбі з кримінальною злочинністю афінська поліція активно співпрацювала з так званою *колегією одинадцяти*, яка обиралася Радою 500. Вона здійснювала нагляд за в'язницями, виконувала вироки. Їй були підсудні справи розбійників, нічних і кишенькових злодіїв, інших злочинних елементів суспільства; тут проводилися обов'язкові для того часу тортури рабів, якщо вони проходили свідками у справах.

У зв'язку з неprestижністю поліцейської служби в Афінах, її підрозділи формувалися, як правило, з *метеків* і рабів (переважно скіфів). Функції своєрідної кінної поліції виконували *раби—токсоти*.

У **Стародавньому Римі** пануючий клас рабовласників створив ще більш розвинену, ніж в Афінах, поліцейську систему. Римська поліція сформувалася в період республіки, коли в державному механізмі, створеному рабовласницькою аристократією, зміцніли *ординарні* магістратури. Носіями вищої поліцейської влади в цей період були *консули*, які і керували придушенням масової непокори рабів, організацією і проведенням каральних експедицій в провінціях, відновленням громадського порядку. У компетенцію консулів входило також кримінальне переслідування громадян, видача ордерів на арешти і обшуки.

З піднесенням Риму над завойованими провінціями і загостренням класової боротьби в **388 р. до н. е.** була заснована посада *претора*, який відповідав за охорону суспільного порядку у столиці і здійснював загальне керівництво її поліцією. У розпорядженні претора були два помічники: *цензори* і *еділи*, що обиралися із середовища патрициїв. Цензори повинні були здійснювати нагляд за моральністю і суспільною дисципліною громадян, проводити перепис населення, управляти громадськими будинками, стежити за станом і безпекою шляхів, керувати суспільними роботами, на яких використовувалися головним чином раби. На *еділів* покладалася основна турбота про «вулиці» і «бруківки», тобто підтримка порядку в громадських місцях. Під їхнім безпосереднім керівництвом діяли вже численні до цього часу ряди поліцейських, озброєних мечами, щитами і батогами.

2.3. Судові органи

Пережитки родоплемінного ладу, що існували в **спартанському** суспільстві, відбилися і на судовій державі. Як і в давньосхідних державах, судова влада перепліталася з адміністративно-політичною і здійснювалася одними і тими ж органами. *Архагети* виконували судові функції з питань усиновлення або видання заміж спадкоємиці, що мало значення при розподілі земельних ділянок.

Здійснення правосуддя по карних справах вважалося функцією *герусії*, однак фактично воно було захоплене *ефорами*. З одного боку, вони порушували карне переслідування проти посадових осіб і навіть царів, а з іншого — самі керували розглядом цих справ в *герусії*. Приватних осіб кожний *ефор* міг судити і карати одноосібно.

Для розгляду найтяжчих політичних злочинів: *замах на захоплення тиранічної влади, військова поразка й інші злочини проти держави*, об'єднувалися всі три органи державної влади. Якщо *герусія, апелла і ефори* не приходили до єдиної думки, то зверталися до волі богів, яку запитували через оракула. Це по суті означало, що рішення справи знову таки переходило в руки *ефорів*.

Схожою на спартанську була і судова влада в **Римі**. У період утворення держави злочини проти Римської держави розглядалися царем. У першу половину періоду республіки порушення карного переслідування і судочинство по карних справах здійснювалися спочатку консулами, а потім преторами. Апеляція в *центуріатні коміції* на смертний вирок, винесений магістратом, спричиняла за собою новий розбір даної справи. Але *центуріатні коміції* могли або відмінити вирок магістрату, або затвердити його. Змінювати вирок вони права не мали.

У деяких випадках судовим органом ставав *сенат*, головним чином у справах про повстання і заколоти, організовані проти Риму союзними йому народами.

Суд над членами сім'ї — *агнатами* — проводився домовладикою. Розправа над рабами чинилася їх господарями, але нерідко покарання рабів здійснювалися особливими служителями поліції безпеки, що знаходилися в розпорядженні трьох магістратів. При придушенні повстань рабів масові страти ставали справою солдат або спеціальних поліцейських служителів.

Розгляд цивільних справ доручався суддям, обраним сторонами за участю магістрату з числа сенаторів. Деякі судді, що вирішували справи як посередники (розділ, розмежування), називалися **арбітрами**. Справи з питань торгівлі на ринках розбиралися *едилами*. Спори між римлянами і іноземцями розглядалися преторами у справах *перезринів*. У муніципіях судочинство знаходилося у веденні префектів.

Цивільні справи, як і раніше, розглядалися приватними суддями, які призначалися претором за угодою сторін. Якщо такої угоди не було, то призначення судді проводилося або на розсуд претора, або жеребкуванням. Іноді для розгляду цивільних справ призначалися колегії з кількох приватних суддів (трьох, п'яти). Існували також спеціальні судові колегії **децемвірів** і **центумвірів** (з 10 і 105 суддів). *Децемвіри* вирішували спори про громадянство, а *центумвіри* про спадщину.

В **Афінах** у порівнянні з Спартою і Римом було зроблено значний крок уперед в судоустрої. При збереженні незначних архаїчних форм, афінський суд представляв собою самостійний орган державної влади, структура якого характеризувалася певною системністю.

Вершиною цієї системи була *геліея* — вищий судовий орган, що нараховував до 6000 осіб (по 600 чоловік від кожної з 10 територіальних філ — *Л. Б.*, *С. Б.*). Члени *геліеї* обиралися жеребкуванням на один рік з громадян, що досягли 30 років. У її складі функціонували 10 колегій, в кожній з яких було по 500 діючих суддів і 100 запасних. З метою запобігання можливим зловживанням колегіям було невідомо, коли їх закличуть до виконання обов'язків. Це вирішувалося жеребкуванням у день суду.

Геліея виконувала роль:

своєрідного конституційного суду, володіючи важливим правом відхиляти законопроекти, прийняті народними зборами;

суду першої інстанції у справах про державні злочини і про зловживання посадових осіб;

апеляційної інстанції у справах, розглянутих іншими судами.

Деякі судові функції виконував *ареонаг*. Під головуванням *архонта-базилевса* він розглядав справи про навмисне вбивство. За дорученням народних зборів *ареонаг* міг провести розслідування справ про державні злочини. Але коли мова йшла про особливо тяжкий злочин, роль суду виконували народні збори.

Справи про ненавмисні вбивства розглядалися *судом ефетів*; розбій, крадіжка й інші майнові злочини — *колегією одинацяти*.

Цивільно-правові спори про майно були у веденні третейського *суду диететів* і (по дрібних справах) колегії *сорока*. За часів Перікла виникли суди по *демах*.

Таким чином, можна зробити висновок, що механізм античних держав істотно відрізнявся від механізму давньосхідних держав. Більше того, вироблені тоді принципи його побудови і діяльності з деякою поправкою на час не втратили свого значення і сьогодні. Це:

а) принцип *представництва інтересів громадян* у всіх ланках державного апарату;

б) принцип *розподілу влади*;

в) принцип *гласності і відкритості* в діяльності державного апарату;

г) принцип *демократизму* у формуванні і діяльності державних органів. Але в цьому плані не слід забувати, що антична держава — це держава обраних і тому саме вони брали участь у цьому процесі.

§3. Форми республіканських античних держав

3.1. Форма афінської держави

Аналізуючи юридичні характеристики **форми правління Афінської держави** періоду її розквіту (V—IV ст. до н. е.), ми приходимо до висновку, що вона безумовно була **республікою**. Про це передусім свідчать засоби формування органів державної влади:

заміщення державних посад на основі принципів виборності, терміновості, колегіальності, винагороди, а також підзвітності і відповідальності перед демосом.

За характером державного режиму Афіни вважають республікою «*демократичною*». Ми свідомо беремо це слово в лапки, бо розуміння демократії в античній Греції зумовлене тогочасним рівнем розвитку афінського суспільства. Воно було обумовлене двома принципами: *ісономія* (рівність перед законом) і *ісегорія* (рівність в праві голосу). Рівність у *політичних правах* обумовлювалася особливим статусом громадянина, який міг якимсь чином протистояти всьому суспільству. В Афінах, певною мірою, гарантіями такого статусу була визнана священна *недоторканість житла* (кожний суверенний у своєму будинку, і ніхто з посадових осіб не мав права входити туди, встановлювати домашні порядки — Л. Б., С. Б.) і право *ефесії*, яке передбачало *можливість опору рішенням магистратів*, якщо ті не відповідали інтересам громадянина. Це виражалось в тому, що громадяни мали безумовне право участі в основних інститутах влади і контролю за посадовими особами, причому побудовані вони були таким чином, що за життя одного покоління практично кожний повноправний громадянин (якщо не було виняткових обставин) неодмінно хоч раз брав участь у *раді, гелієі, діяльності магистратів*.

Але значення афінської демократії не слід перебільшувати.

По-перше, у рабовласницьких державах (і в Афінах також) не було відомих представницьких органів *народовладдя* (парламент, муніципалітети тощо). Народні збори такими вважати не можна, тому що вони охоплювали лише вільне населення, причому тільки його чоловічу частину, і поступово були витіснені органами власне державного апарату. Як правило, питання виносилися не рішенням суспільства, а з ініціативи магистратів. Отже, епоха рабовласництва народного представництва як такого не знала; антична демократія була демократією лише для нечисленної верстви населення — рабовласників, перш за все знаті.

По-друге, афінська «демократія» могла існувати тільки за умов здійснення політики примітивного соціалізму. Публічний сектор економіки відіграв важливу роль у прибутках *полісу*, регулярні хлібні, грошові, земельні роздачі вважалися обов'язковою частиною діяльності держави; більш того, демос тільки в цьому вбачав значення і виправдання полісу. В такому розумінні демократії фінал закономірний і відомий.

«Демократія» в Афінах не була гарантією від імперських підходів до оформлення **державно-територіального устрою**. Після реформ Клісфена Афіни являли собою своєрідну *унітарну* (полісну) державу з відповідною територіальною організацією. Вся територія держави ділилася на **100 демів** (умовних слобод). Кожний громадянин мав бути приписаний до такого *дему* із занесенням в списки, з яких починалося право громадянства. *Дем* мав самоврядування: на зборах обирали *демарха*, а також кандидатів у *Раду 500* і в *архонти*. *Демі* об'єднувалися в **10 філ**, кожна з яких мала свій храм і своїх виборних лідерів, користувалася правами самоврядування (робота зборів філі, діяльність виконавчої комісії, обрання представників у загальнополісне управління).

У середині V ст. до н. е. стала виявлятися тенденція політичної гегемонії Афін над іншими державами. У 446—433 рр. до н. е. оформився **Афінський морський союз**, куди увійшли майже всі держави Греції (окрім Спарти). У союзі зберегли автономію тільки три колишніх поліси, для інших держав афінська *екклесія* стала органом політичної влади, фінансове пограбування сусідів супроводжувало демократію і навіть зміцнювало її владу. Тобто ми маємо підстави визначити форму афінської держави як своєрідну «республіканську імперіальну».

3.2. Форма спартанської держави

На відміну від Афін Спарта увійшла в історію як зразок аристократичної військово-табірної держави, яка з метою придушення величезної маси підневільного населення (*ілотів*) штучно стримувала розвиток приватної власності і безуспішно намагалася збе-

регти рівність серед самих *спартіатів*. Це відбилося на формі спартанської держави взагалі і формі її правління зокрема.

За засобами формування державних органів Спарти (шляхом виборів) *форму правління* спартанської держави можна схарактеризувати як *республіку*, бо в цілому положення спадкових *архагетів* скоріше було почесним. На відміну від Афін, де реальна влада належала *екклесії*, *апелла* в Спарті скликалася рідко, і, як вже було сказано, вирішальної ролі в політичному житті не відігравала. Влада на перших порах належала двом царям — *архагетам*, а згодом — невеликій групі представників знатних сімей, що довічно перебували членами *герусії*, і п'яти *ефорам*, які, щоправда, обиралися народними зборами, але управляли без дієвого контролю, і по суті звітували перед своїми наступниками — представниками тих же знатних родів. Оскільки представники родової знаті — *аристократія* — володіли реальною виконавчою і законодавчою владою в спартанській республіці, то і державний режим, який там склався, з певною часткою умовності, можна було б назвати *аристократичним*.

У формі *державного устрою* спартанської держави спостерігаються такі ж риси, як у афінській, з тією лише різницею, що імперське спрямування Спарти виявилось набагато раніше. Це було зумовлено передусім очевидним військовим лідерством Спарти серед інших полісів півдня Еллади. В VI ст. до н. е. навколо Спарти склався *Пелопоннеський союз* кількох областей і полісів, який повів активну боротьбу за лідерство в Елладі. У кожному з міст союзу влада передавалася спеціальній раді з 10 аристократів, а Спарта ставила *гармостів* — намісників з військовими і фінансовими функціями. У самій метрополії — Спарті — взаємовідносини історичних інститутів влади дещо змінилися у бік переважання *архагетів* (вони стали очолювати *ефорат*) і *герусії* (яка отримала право вета на рішення зборів).

Як відомо, в Пелопоннеській війні (431—404 рр. до н. е.), у війні двох «республіканських імперій», в боротьбі двох державних режимів: афінського «демократичного» і спартанського «аристократично-воєнізованого», перемогу одержала, що в принципі закономірно, Спарта. Своєрідна державна форма, яка склалася в Афінах і Спарті у вигляді «республіканської імперії», вже в той час, і в подальшому (а з таким явищем ми зустрінемося в XIX—XX ст. — Л. Б., С. Б.), містила в собі протиріччя, які вимагали свого вирішення. Для того періоду історичного розвитку закономірним був шлях встановлення державної форми у вигляді «монархічної імперії», що і показав досвід (щоправда, недовговічний) імперії Олександра Македонського і (більш тривалий) Риму, простими провінціями якого стали в подальшому Спарта і Афіни.

3.3. Форма римської держави

Розглядаючи провідний елемент форми держави станово-кастового суспільства — **форму правління**, слід зазначити, що в **509 р. до н. е.** в Римі, після останнього (сьомого) рекса Тарквінія Гордого, своєрідна «монархія», яка існувала доти, поступилася місцем республіканському ладу.

Лад Римської республіки відрізнявся деякими важливими властивостями, що закріпили особливий політичний рівень взаємодії суспільних інтересів громадянина з інтересами всього суспільства. У цьому значенні римська республіка була новим найважливішим етапом в історії античної держави, можливо, навіть більш змістовним для подальшої державно-правової історії, ніж уклад грецьких полісів, які засновувалися переважно на «прямому народовладді» і, в якійсь мірі, архаїчному верховенстві демократії.

Різні інститути Римської республіки були по-різному взаємопов'язані з політичною волею народу:

- *двоє зборів*, одні з яких були спочатку чисто плебейськими;
- *колегіальність магістратур* з правом *інтерцесії* одного з магістратів у справах іншого;
- *невтручання* однієї магістратури в справи іншої (свого роду розділення влади);

- суворе дотримання *терміновості* всіх без виключення магістратур і *відповідальності* магістратів за зловживання;
- спроба відділення *судової* влади від влади виконавчої;
- *виключні повноваження* народних трибунів;
- наявність *Сенату* як органу, що призначався і володів вищим авторитетом, хоча був позбавлений виконавчої влади.

Все це разом характеризує форму правління римської держави **V—II ст. до н. е.** як *республіку* з розподілом влади між *демократією* і *аристократією*, де вплив останньої був переважаючим. Це пояснювалося тим, що, хоча народні збори і вважалися органами влади римського народу і уособлювали властиву полісу демократію, не вони переважали в управлінні державою. Це були *сенат* і *магістрати* — органи реальної влади *нобілітету*.

Поєднання «народного суверенітету» з «представницьким органом», цілком незалежним від основної маси народу, і з колегіально-одноосібним управлінням створювало особливий уклад взаємної політичної урівноваженості, яка вже в давні часи уявлялася ідеалом гарантій від державних зловживань. Владні інститути Риму, крім того, мали в своєму розпорядженні різні повноваження і права взаємного контролю, що створювало особливу систему політичних стримувань — важливу для запобігання суб'єктивізму в державній діяльності.

Аналіз внутрішніх взаємозв'язків елементів форми античних держав, які існували до нашої ери, показує, що визначальним чинником, який забезпечив наявність республіканської форми правління і відповідного «демократичного» (Афіни), «аристократичного» (Спарта) або «демократично-аристократичного» (Рим) державного режимів, була форма державно-територіального устрою цих держав, а саме *полісу*, своєрідної «унітарної» держави, як виявилось, найбільш сприятливого до втілення ідей республіканізму. Досвід Афіні і Спарти свідчить, що поєднання «республіканізму» як основного принципу правління і «імперіалізму», як основного принципу державно-територіального устрою, не мало перспективи. Про це також яскраво засвідчив подальший розвиток форми римської держави.

§4. Форма та державний механізм монархічного Риму

4.1. Рим від полісу до імперії

Зміни у формі державного устрою Риму почали відбуватися наприкінці **IV** — на початку **III ст. до н. е.**, що було зумовлено наступними чинниками:

По-перше, на цей час завершилося державно-політичне становлення римського полісу і римська державність спиралася на розвинену систему республіканських інститутів влади й управління, закріплених у праві і в політичних традиціях.

По-друге, Римська держава, створивши могутню, нову за своїми бойовими і організаційними можливостями армію, перейшла до активної завойовницької політики — спочатку в самій Італії, а потім і далеко за її межами.

Протягом III ст. до н. е. Рим підкорив Центральну і Південну Італію (Північна була підкорена ще до 288 р. до н. е.), вступивши в політичне і військове зіткнення з греко-італійськими державами і Карфагеном, який панував тоді на Середземномор'ї.

Італійські племена і напівдержави утворили разом з Римом умовну Італійську федерацію під пануванням Риму, членство в якій забезпечувало її мешканцям деяку близькість до римлян в правовому становищі. Союзницькі народи кількісно значно посилили римську армію. Це дало можливість, хоч і після важких двох Пунічних воєн, знищити Карфагенську державу і підпорядкувати собі велику частину її володінь у Середземномор'ї.

До початку II ст. до н. е. внутрішня криза Македонської держави зробила її легкою здобиччю Риму. Більше ніж через півстоліття Рим розповсюдив свою гегемонію на всю

Грецію. В областях, які приєднувалися, формувалася нова система управління, яка будувалася на домінуванні виконавчо-військової влади, що призначалася Римом і представляла його інтереси. Так з'являлися перші *провінції*. Рим з *полісу* став перетворюватися на Римську *імперію*. Із занепадом найбільших елліністичних держав — Селевкідів і Єгипту, які в I ст. до н. е. підпали під владу Риму, його імперія охопила майже весь середземноморський світ і Близький Схід, почавши військово-політичний наступ на північ і захід Європи.

Формування імперії було не тільки особливою військовою і політичною задачею Римської держави. Цей процес створював особливий фон для існування і перетворень самої державної організації. Військова і політична перевага Риму зробила римський народ особливим, пануючим народом. Так, колись досить гостра, різка соціальна різниця всередині полісної общини відступила перед перевагами єдності. Протягом IV — II ст.ст. до н. е. форма правління Риму залишалася в головному незмінною.

З кінця II ст. до н. е. давньоримську державу охопила криза, що торкнулася всіх сторін рабовласницького суспільства. Різномірні конфлікти і соціальні протиріччя (повстання рабів, особливо під керівництвом Спартака — 74 р. до н. е.; боротьба між *оптиматами* і *популярами** та ін.), ускладнені не дуже вдалим для Риму зовнішніми війнами, створили якісно нову державно-політичну *ситуацію: республіканська організація вже не відповідала суспільним настроям і часу*. Рим став прямувати до військової монархії, із зразками якої зіткнувся під час східного завоювання. Цьому сприяло декілька історичних чинників:

По-перше, державна організація республіки зберігала — в інститутах магістратур, часом з дуже значними владними повноваженнями, політичну можливість встановлення одноосібної влади.

По-друге, безперервні війни, викликані ними посилення армії, перетворення її з початку I ст. до н. е. в практично постійну, висувало видних полководців у політичні лідери; військове керівництво перетворилося в самостійний і державний інститут, що домінував над іншими.

По-третє, Рим ставав величезною державою — навіть не середземноморського, а світового масштабу, і влада в такій імперії вже за природою своєю (в умовах античного суспільства) не могла бути побудована інакше, як на монархічних засадах.

По-четверте, за роки воєн і криз різко визначилося соціальне розшарування «римського народу». Рабовласники, які представляли величезний клас, численний люмпенізований плебс, що існував значною мірою за рахунок державних роздач хліба (тільки в Римі в середині I ст. до н. е. таких було 320 тисяч)²⁴, призвели до становлення нового засобу життя, для якого була характерною вимога «хліба і видовищ», яка у наступні часи стала хрестоматійною. Звичайно, твердження, що «падіння моральності» знищило Римську республіку, не зовсім правильне, але її соціальну базу воно безсумнівно підірвало.

По-п'яте, зростання приватних рабовласницьких господарств на території всієї імперії вплинуло на виключне становище «римського народу». Принісши його в жертву, римляни сприяли консолідації рабовласників на всій її великій території в пануючий клас, пов'язаний єдністю корінних інтересів. Тим самим було створено новий плідний соціальний фон для еволюції форми римської держави.

Найголовнішим показником кризи республіканської державної організації стало формування в I ст. до н. е. інституту *військово-політичної диктатури* однієї особи, яка стала в Римі майже постійним інститутом.

Першим етапом на шляху становлення нової влади була диктатура **Суллі (82—79 рр. до н. е.)**, визначного воєначальника і лідера оптиматів, що отримав від Сенату режимі: були скорочені повноваження народних трибунів, змінені сфери діяльності де-

* **Оптимати** — рух (партія), який виражав інтереси багатих і аристократичних республіканських прошарків; **Популяри** — рух (партія), що виражав інтереси нових легіонерів, офіцерства і люмпенізованого плебсу.

²⁴ *Омельченко О. А.* Всеобщая история государства и права. — М., 1998. — Т. 1. — С. 153.

жимі: були скорочені повноваження народних трибунів, змінені сфери діяльності деяких магістратів, введено розправи над громадянами і конфіскації їх майна без судів, за списками, складеними диктатором (т. зв. *проскрипції*).

Другим етапом — військова диктатура **Юлія Цезаря (45—44 рр. до н. е.)**. Після перемоги в розв'язаній ним громадянській війні, Цезар, проголошений *імператором*, зосередив в одних руках найбільш значну магістратуру: безстрокове диктаторство, довічну владу трибуна, цензорські повноваження, зберігши ще і права великого жерця-понтифіка. Незабаром його було вбито запеклими республіканцями, але старий порядок остаточно розхитався. Необхідність найшвидшого виходу з внутрішньої смуги стимулювала передачу всієї можливої влади одному з духовних спадкоємців Цезаря — *Октавіану Августу*.

Правління **Октавіана Августа (30 (27) р. до н. е. — 14 р. н. е.)** стало завершальним, третім етапом становлення нового ладу. Формально всі установи і магістрати старої республіки зберігалися, але їх повноваження змінювалися, а головне — найважливіші зосередилися в одних руках. Ще до нашої ери Август послідовно закріпив за собою звання *імператора* (29 р.), першого сенатора — *принцепса* (28 р.), проконсула провінцій (23 р.), трибунську владу (23 р.), посаду консула (19 р.), верховного понтифіка (13 р.), цензора (12 р.). Влада Сенату стала повністю залежати від *принцепса*, про народні збори тільки згадували. Активна законодавча діяльність Августа (привласнений в 27 р. титул «благословенного» став спадковим) зовні була направлена на збереження патріархального укладу і моральності «суворої республіки» і сприяла створенню нового правового укладу майбутньої монархічної імперії.

Історія римської монархічної імперії, як вже було відзначено раніше, поділяється на два періоди:

а) принципат — 30 (27) р. до н. е. — 284 р. н. е.;

б) домініат — 284 р. н. е. — VII ст. н. е.):

домініат періоду єдиної імперії — 284—395 рр.;

домініат періоду Західно-Римської імперії — 395—476 рр.;

домініат періоду Східно-Римської (Ромейської) імперії — 395 — VII ст. н. е.

4.2. Принципат

Принципат (від «принцепса») зберігав ще видимість республіканської форми правління і майже всі установи республіки. Збиралися народні збори, засідав сенат. Як і раніше, обиралися консули, претори і народні трибуни. Але все це було вже не більше, як прикриття постреспубліканського державного устрою.

Імператор-принцепс поєднав у своїх руках повноваження всіх головних республіканських *магістратур*: диктатора, консула, претора, народного трибуна. Залежно від роду справ він виступав то в одній, то в іншій якості: як цензор він комплектував сенат, як трибун відміняв за своїм рішенням дії будь-якого органу влади, заарештовував громадян за своїм розсудом, як консул і диктатор, визначав політику держави, віддавав розпорядження по галузях управління; як диктатор командував армією, управляв провінціями тощо.

Народні збори, головний орган влади старої республіки, прийшли в повний занепад, про що писав Цицерон, назвавши гладіаторську гру тим заняттям, що приваблювало римських громадян більше, ніж збори *коміцій*. Звичайним явищем стали такі ознаки крайньої міри розкладу *коміцій*, як підкуп голосів, розгони зборів, насильства над їх учасниками тощо. Збори позбавлялися свого споконвічного права обирати на посади магістратів.

Сенат, уже за часів Августа, наповнився провінційною знаттю, всім зобов'язаною *принцепсу*, і особливо тими з вершників, які досягли сенаторського звання. З *органу влади*, що розповсюджувався на «місто Рим», *сенат перетворився* в свого роду загаль-

но імперський владний інститут. При всьому тому, становище його було приниженим, а повноваження обмеженими. Законопроекти, надходили до сенату від *принцепса* і забезпечувалися його авторитетом. Зрештою виникло і затверджувалося неписане правило, згідно з яким: «все, що вирішив *принцепс*, має силу закону».

Осередям вищих установ імперії зробився двір принцепсу, що перетворився в своєрідну канцелярію з безліччю відділів, які виникли паралельно з республіканськими магістратурами. *Вибори* самого *принцепса* належали *сенату*, але і це стало чистою формальністю. У багатьох випадках справа вирішувалася *армією*. Тому у цей час здійснюється низка державних реформ, спрямованих, головним чином, на посилення рабовласницької армії і поліції, які стали надійною опорою *принцепса*.

Поліція. Відповідно до реформи, приписуваної імператору Августу, корінній реорганізації піддавалася поліція Риму, на чолі якої був поставлений *префект* міста, наділений широкими повноваженнями в сфері охорони громадського порядку. У його підпорядкуванні знаходилися 14 поліцейських комісарів, що очолювали міські квартали, відали там усіма справами і відповідали за безпеку і порядок у кожному з них. Комісари мали помічників в особі квартальних капітанів, агентів-донощиків і офіцерів сторожових поліцейських рядів. Через них комісари і префект міста в столиці стежили за виконанням законів і попереджали їх порушення, спостерігали за способом життя городян і перешкоджали всьому, що могло зашкодити суспільному добробуту міста рабовласників. Крім префекта міста, у Римі були засновані посади префекта сторожової служби, префекта масових і спортивних ігор, комісара суспільних робіт, головного інспектора по очищенню міських вулиць та інші, що також мали поліцейську владу. Ще за часів правління Цезаря тут була створена і «поліція моральності», що, подібно до афінської поліції, стежила за дотриманням законів, спрямованих проти розкоші в одязі і зайвих витрат на бенкети, здійснювала нагляд за жінками легкої поведінки, вела безуспішну боротьбу з ледарством.

Переслідуючи рабів, а також незаможні категорії вільних громадян, поліція Риму вдавалась до послуг провокаторів. Проте спеціальних органів «таємної» поліції у стародавніх римлян не було і використання провокаторів у поліцейській практиці носило не систематичний, а, скоріше, випадковий характер.

За зразком Риму була перебудована поліція й в інших значних містах і великих провінціях імперії. На чолі провінційної поліції стали *легати* вищого рангу, уповноважені підтримувати порядок і суспільну безпеку рабовласників на місцях. Під їх керівництвом проводився збір податків з місцевого населення, велася боротьба з карною злочинністю. Провінційна поліція мала свою розгалужену мережу таємної агентури, що використовувалася для стеження за піданими і здійснення заходів щодо попередження повстань рабів. Придушення масових хвилювань серед населення провінцій здійснювалося також за допомогою добірних імператорських військ — так званих *преторіанських кагорт*, що виконували одночасно й поліцейські функції.

Розрізняючись за рівнем розвитку, структурою й обсягом повноважень, поліція Риму та інших рабовласницьких країн у той же час мала ряд загальних ознак: *по-перше*, вона охороняла новий у порівнянні з первіснообщинним ладом суспільний порядок, що закріплював панування рабовласників; *по-друге*, вона направлялася не тільки проти рабів, але і проти незаможних прошарків вільного населення, повинна була примушувати саме їх до дотримання нового порядку; *по-третє*, за винятком керівних поліцейських посад, вона комплектувалася переважно з рабів, що пояснюється збереженням наслідків старого родового побуту і відсутністю ще у держави достатнього морального авторитету, щоб вселяти повагу до ремесла, яке колишнім членам родового суспільства неминуче повинно було здаватися таким, що не заслуговує на поважне відношення.

4.3. Домінат

Вже в період принципату рабовласницький лад у Римі почав переживати занепад, який в II—III ст. переріс в чергову кризу. Як вже було відзначено, в цей період заглиблювалося соціальне і станове розшарування вільних, посилювався вплив великих земле-

власників, зростало значення праці колонів і зменшувалася роль рабської праці, приходив у занепад муніципальний лад, зникала полісна ідеологія — на зміну культу традиційних римських богів приходило християнство.

Економічна система, заснована на рабовласницьких і напіврабовласницьких формах експлуатації і залежності (*колонат*), не тільки перестала розвиватися, але і почала деградувати. *Починаючи з III ст.*, ставали частішими і поширенішими повстання рабів, майже невідомі початковому періоду принципату. До повсталих рабів приєднувалися колони і вільна біднота. Становище ускладнювалося визвольним рухом підкорених Римом народів. Від загарбницьких воєн Рим почав переходити до оборонних. Різко загострилася боротьба за владу між ворогуючими угрупованнями пануючого класу. Після правління династії *Северів* (199—235 рр.) наступила півстолітня епоха «солдатських імператорів», які приводилися до влади армією і правили півроку, рік, найбільше п'ять років. Більшість з них були вбиті змовниками.

Принципат пригнітив дух громадянства у римлян, республіканські традиції залишилися вже в далекому минулому, останній оплот республіканських установ — *сенат* остаточно *підкорився принцепсу*. *З кінця III ст.* почався новий етап в історії римської державності, коли Рим перетворився в *монархічну* державу з абсолютною владою глави держави (*імператора*). Остаточний перехід пов'язують з приходом до влади *Діоклетіана*. Ставши римським імператором в **284 р.**, він наказав іменувати себе *Домінусом* (господин), у зв'язку з чим форма римської держави цього періоду отримала назву *домінат*. Її основними *рисами* були:

1) *Влада імператора стала необмеженою*, на що, зокрема, вказувала наявність у них таких титулів, як Август і Домінус. Імператори стали обожнюватися, деякі з них після смерті оголошувалися богами зі своїми релігійними культурами, що віддалено нагадували монарха найдавніших часів. Населення держави перетворилося з громадян у підданих імператора, які стали розглядатися навіть як його раби — *серви*.

2) *Складався розвинений апарат чиновників*, розподілених за рангами, з ієрархією, що визначилася і правилами підвищення в посаді. *Рада*, що існувала за часів принципату, перетворилася в *державну раду* — *консисторіум*. З відокремленням цивільної влади від військової з'явилися *цивільні* і *військові* чиновники. Окремо стояла третя група чиновників — *приворні*, які відіграли велику роль в управлінні паляцом імператора.

3) Старі республіканські установи втратили будь-яке загальнодержавне значення. Римом став управляти *префект*, що призначався імператором і був його підлеглим. *Сенат* перетворився в *раду міста* Рим, а *магістрати* — в *муніципальних посадових осіб*.

Найбільш важливі кроки в еволюції форми і механізму Римської держави нового часу пов'язані з правлінням імператорів *Діоклетіана* і *Костянтина*. У правління *Діоклетіана* (**284—305 рр.**) були проведені військові, адміністративні і територіальні реформи, що додали імперії нового вигляду і значно посилили центральну імператорську владу.

4) Внаслідок *політико-територіальної реформи* імперія була розділена на дві частини — *західну* і *східну*. Діоклетіан в 285 р. призначив собі співправителя — цезаря, якого через рік було оголошено Августом, з такою ж, як у Діоклетіана, владою по управлінню частиною імперії. Але законодавство ще залишалось єдиним, оскільки закони видавалися від імені обох імператорів. Кожний з них призначав собі співправителя — *цезаря*. У результаті виникла *тетрархія* — правління чотирьох, що розповсюджувалося на **100 провінцій**. Рим було виділено в особливу 100-у провінцію, але місто Рим перестало бути столицею імперії. Столицю Західної імперії перенесли в Медіолан (Мілан), а потім в Равенну. Столицею Східної імперії стала Нікомедія, розташована на східному березі Мармурового моря.

Після двадцятилітнього правління Діоклетіана і боротьби за владу між його спадкоємцями наступив період тридцятилітнього правління *Костянтина* (**306—337 рр.**), який знову відновив єдність влади.

Костянтин продовжив реформи Діоклетіана, зокрема його політико-територіальну реформу. Тетрархія була скасована, але в кожній з двох частин імперії утворили по *дві префектури*, якими управляли префекти, що були наділені цивільною владою. Військова влада в префектурах належала *військовим магістрам* — двом начальникам піхоти і двом начальникам кінноти. Префектури ділилися на *діоцези* (6 в західній частині імперії і 7 в східній), очолювані *вікаріями*; *діоцези* — на *провінції*, якими управляли *ректори*, *провінції* — на *округи* з окружною адміністрацією.

5) У військовій області професія воїна ставала спадковою. В армію стали широко притягуватися варвари, що отримували римське громадянство і можливість просуватися по службових сходах аж до вищих посад.

6) Прагнення правлячої аристократичної верхівки до централізованого управління увінчалось під час царювання Діоклетіана підпорядкуванням усіх поліцейських сил Риму начальнику імператорської канцелярії, який відіграв роль, аналогічну ролі першого міністра.

7) Якщо ці заходи Костянтина були продовженням справи, започаткованої ще Діоклетіаном, то стосовно питань релігійної політики цього не можна сказати. У 313 р. імператорським едиктом християнство було визнано рівноправним з іншими релігіями, що існували в імперії, а потім, після хрещення Костянтина в 337 році, — державною релігією.

Армія, чиновництво і християнська церква стали трьома головними опорами *домінату* — військовою, політичною й ідеологічною. Нарешті, враховуючи, що східна частина римської держави менше, відносно західної, зазнавала нападів варварських племен і була економічно більш розвинутою, Костянтин на місці давньогрецького міста *Візантій* заснував нову столицю, давши їй назву **Константинополь (330 р.)**. *Перенесення столиці в Константинополь закріпило процес розпаду імперії на дві частини: Західну і Східну. Остаточне відділення Східної імперії прийшлося на кінець IV століття*. З приходом на Константинопольський престол імператора Аркадія (395 р.) західна і східна частини старої римської держави більше політично не об'єднувалися.

На початку V ст. Західно-Римська імперія зазнавала постійного натиску кочових племен і германських народів з півночі. Соціальна криза всередині самої імперії, розпад її військової організації зробили Рим нездатним до реального протистояння новим силам. У **476 р.** германський вождь *Одоакр* скинув з престолу останнього римського імператора, ім'я якого, за дивним збігом обставин історії, було як і засновника Риму — *Ромул*.

4.4. Східно-Римська (Ромейська) імперія

Західно-Римська імперія, старий Рим, припинив своє існування, але історія рабовласницької римської держави мала продовження, що можна, на нашу думку, розглядати як наступний етап її розвитку.

Цей етап пов'язаний з існуванням Східно-Римської (Ромейської) імперії, яка, на відміну від Західно-Римської імперії, що в V ст. потрапила під владу кочовиків і варварських племен, укріпила свою незалежність і самостійність. Були успішно відбиті навали вандалів і остготів. Багатству і стійкості імперії сприяли більш високий рівень розвитку торгівлі, ремесел у грецьких і малоазійських володіннях, особливий характер сформованого аграрного ладу, де значне місце займало державне і церковне землеволодіння.

У IV—V ст. Ромейська імперія зберігала успадковану від Римської імперії державну й адміністративну організацію практично без змін. Видозмінювався тільки військовий устрій: найважливіше місце зайняли племена кочовиків і слов'ян, які поселялись у при-

кордонних областях імперії як *федерати*. З ними встановлювалися особливого роду союзи на умовах виконання військової служби. Це визначило надалі особливу організацію місцевого і військово-фінансового управління. Свого розквіту і найбільшої могутності Ромейська імперія досягла в правління імператора **Юстиніана (528—565 рр.)**. Були здійснені великі зовнішні завоювання, під його владою опинилися Палестина, Єгипет, північне узбережжя Африки, Італія, південь Іспанії. Середземне море стало внутрішнім морем імперії. За часів правління Юстиніана були проведені важливі правові й адміністративні реформи.

Держава цього періоду представляла **централізовану монархію з деякими обмеженнями влади** імператора, в якій склався досить розвинутий військово-бюрократичний апарат. Вона успадкувала, з тими або іншими особливостями, основні риси державних форм пізньоримської держави.

На чолі держави стояв **імператор**, спадкоємець влади римських цезарів. Він мав *ую повноту законодавчої, судової і виконавчої влади і був верховним покровителем і захисником християнської церкви*. Греко-православна церква відігравала величезну роль у зміцненні авторитету імператора. Вона розробила й освятила офіційну доктрину божественного походження імператорської влади і проповідувала єднання держави і церкви, духовної і світської влади. На відміну від католицької (західної), православна церква значно більшою мірою економічно і політично залежала від імператора, була прямо підпорядкована йому. Юстиніан I, наприклад, нерідко поводився з вищими церковними ієрархами (єпископами і патріархами) як із своїми чиновниками.

Влада імператора в IV—VII ст. не була абсолютною. При всій широті повноважень імператор був обмежений, по-перше, необхідністю відповідати «загальним законам» держави і, по-друге, відсутністю принципу успадкування престолу. Новий імператор *обирався сенатом, «народом Константинополя» й армією*. Роль останньої в обранні імператора неухильно падала.

Ще в IV ст. імператорським указом «**народу Константинополя**» — різноманітним соціальним прошаркам і угрупованням населення столиці, що збирались на константинопольському іподромі, було надано право висловлювати проханя і пред'являти імператору вимоги. На цій основі виникли особливі спортивно-політичні організації, так звані міські партії — *діми*. Соціальну опору двох найбільш значних *дімів: венетів* — («блакитних») і *прасинів* — («зелених») — складали різноманітні угруповання панівного класу. Перших підтримувала *сенаторська і муніципальна аристократія*, других — *торгово-фінансова верхівка* міст. У IV—VI ст. роль *дімів* у політичному житті була значною і ромейські імператори повинні були нерідко робити ставку у своїй політиці на одну з названих партій.

Іншим чинником, що стримував самовладдя імператора, була наявність особливого державного органу ромейської аристократії — **константинопольського сенату**, де могли розглядатися будь-які справи держави. Його вплив забезпечувався самим складом сенату, до якого входила практично вся правляча верхівка панівного класу Ромейської імперії. Обговорення державних справ сенатом, а також його право брати участь в обранні нового імператора забезпечувало аристократії значне місце в управлінні справами імперії.

Саме тому ранньоромейські імператори, включаючи найбільш могутнього з них — **Юстиніана I**, визнавали в законодавчих актах необхідність «згоди великого сенату і народу». Це свідчить про сталість деяких політичних традицій, що зберігалися ще з часів республіканської державності.

Після Юстиніана Ромейська імперія поступово приходила в занепад: була втрачена велика частина її володінь на Близькому Сході й в Малій Азії, змінювалася соціальна структура суспільства і стара державна організація. Через деякий час імперія змогла відродитися, але вже у вигляді нової за своїм типом та формою держави. На нашу думку, саме цю державу слід приймати за феодальну Візантію, яка стала спадкоємницею Старого Риму і новим етапом в його історії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Право інтерцесії Принципат Домінат Тетрархія Християнство	Апелла, архагети, аристократія, асесори, гармости, герусія, геліея, гопліти, декурії, докімасія, диктатор, діоцези, еділи, екклесія, ефеси, ефори, епіхейротонія, ісономія, ісегорія, консул, консисторіум, метрономи, криптії, квестори, імперіум, магістрати, претор, принцепс, провінція, раби-токсоти, префектури, полемархи, потестас, сенат, серви, стратег, цензори, центурії.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій розвитку механізму та форми античних держав за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи матеріал теми та документів № 1—2, **складіть порівняльну таблицю:** «Державний апарат античних республік» за приблизною схемою:

Держава	Назва державного органу	Функції	Джерела формування	Спільне, особливе

Завдання 4. Використовуючи матеріал теми та документів № 1—2, **відобразіть форму держави** античних країн за приблизною схемою:

Назва держави	Форма правління	Форма державного устрою	Форма політичного режиму

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Менша, ніж у країнах Стародавнього Сходу, значимість організаційно-господарської функції античної держави була обумовлена.....

2. Посилення таких функцій держави, як:

- оборона країни і мирний контакт з іншими народами,

- захоплення чужих територій, управління завойованими територіями найбільший прояв мали в таких античних країнах, як....., що було обумовлено.....

3. Знищення царської влади в державах античного світу було обумовлено.....

4. Екклесія, центуріатні, трибутні, куріатні коміції, апела — це.....

5. Функції виконавчої влади в Спарті, Афінах і Римі виконували.....

6. Призначення магістратів на посади в Стародавніх Афінах і Римі здійснювалось на принципах.....

7. Відмінність механізму формування і функцій Ради 500 (буле) в Афінах і Сенату в Римі полягає в тому, що.....

8. Відмінною рисою в реалізації принципу колегіальності в роботі афінських і римських магістратів було.....

9. Поліцейські функції виконували в:

Стародавніх Афінах.....

Стародавньому Римі.....

10. Відправлення правосуддя було функцією в

Стародавній Спарті.....

Стародавньому Римі.....

Стародавніх Афінах.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Функції держав античного світу, пояснити їх обумовленість.

2. Законодавчі органи, визначити їх спільні риси та особливості.

3. Виконавчі органи, визначити їх спільні риси та особливості.

4. Судові органи, визначити їх спільні риси та особливості.

5. Механізм формування і функціонування армії та поліції в країнах античного світу.

6. Різновиди античних республік, покажіть їх спільні риси та особливості.

7. Процес еволюції форми державно-територіального устрою Стародавнього Риму, його причини.

8. Процес еволюції форми державного правління у Стародавньому Римі.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 6-ї теми

Завдання. Повторіть шкільний матеріал з «Основ правознавства» (9 кл.), а саме, що таке джерело права, закон, кодекс, кодифікація, конституція, галузь права, правовий інститут, норма права, правопорушення, злочин, покарання, судовий процес;

Джерела

Документ № 1

АРІСТОТЕЛЬ ПРО СПАРТАНСЬКІ УСТАНОВИ (витяги)

Неладна справа у Лакедемоні і з інститутом геронтів...

Особи, що знаходяться на посаді геронтів, трапляється, доступні підкупові, і часто державні інтереси приносять у жертву своїм особистим вигодам.

...Усі магістратури підконтрольні ефорам. Власне ця обставина і дає ефорам надто велику перевагу...

Разом з царями, (коли вони залишали країну), ефорів посилали як осіб супроводження, їх особистих ворогів, і вважали порятунком для держави, коли між царями виникали протиріччя.

...Він (Лікург) бажав, щоб інститут сиситій (сиситії — спільні обіди), був демократичним;... але сиситії виявилися інститутом найменш демократичним. Справа в тім, що брати участь у сиситіях людям дуже бідним нелегко, між тим, за традицією, участь у них є показником належності до стану громадян, адже той, хто неспроможний робити внески у сиситії, не користується правом громадянства.

АРІСТОТЕЛЬ ПРО ДЕРЖАВНИЙ ЛАД АФІН (V—IV ст.ст. до н. е.) (витяги)

Порядок обрання посадових осіб. Рада п'ятисот і народні збори. На усі загальні посади, що входять до кола звичайного управління, афіняни обирають кандидатів за жеребом, за виключенням скарбника військових сум, завідуючого глядацьким фондом і наглядача водогонів. На ці посади обирають підійманням рук, і обрані таким чином виконують обов'язки від Панафінів до Панафінів (свята на честь богині Афіни). Окрім того, підійманням рук обирають і на всі військові посади.

Рада складається із п'ятисот членів, що обираються за жеребом, по 50 від кожної філи. Обов'язки пританів (чергові члени Ради) виконують кожна із філ по черзі, як випаде жереб, перші чотири — по 36 днів кожна, а наступні шість — по 35 днів кожна (як відомо, афіняни рахують рік по місяцю),

Ті із складу Ради, які виконують обов'язки пританів, мають загальний стіл у фолі (фол — будинок круглої форми), одержуючи на те гроші від держави. Потім вони збирають і Раду, і народ — Раду щодня, крім вихідних днів, а народ — чотири рази за кожну пританію. При цьому вони складають програму: скільки справ і що власне мають обговорити на Раді кожного дня і де має відбуватися засідання.

Окрім того, вони призначають і народні збори. Одні — головні, на яких мають проводити перевірку дій влад — чи знаходить народ їх розпорядження правильними, потім обговорюють питання стосовно продуктів і захисту країни; потім, у цей день, можуть робити надзвичайні заяви (про злочини проти держави) усі бажаючі; нарешті, мають читати опис майна, що підлягає конфіскації і заяви про затвердження у правах успадкування і про спадкоємницю, щоб усім було відомо про кожну спадщину, що відкрилася.

У шосту пританію, окрім зазначеного, притани ставлять на голосування підійманням рук ще й питання щодо остракізму — чи вважають проводити його чи ні, і, на кінець, такі справи, коли хтось, наобіцявши щось народові, не виконає того.

Другі народні збори призначають для розгляду клопотань; тут кожен бажаючий, поклавши молитовну гілку, міг розповісти народові про які захоче особисті або громадські справи. Решта, двоє народних зборів, відводяться для усіх інших справ...

Головою пританів є одна особа, обрана за жеребом. Вона головує протягом ночі і дня, і не можна займати цю посаду а ні довше, а ні двічі одній і тій же людині. Голова зберігає ключі від храмів, у яких знаходяться скарбниці і документи держави і державна печатка. Він зобов'язаний весь час залишатись у фолі, так само як і третина пританів, яким він накаже. І коли притани зберуть Раду або народ, він обирає жеребкуванням дев'ятьох проедрів (проедр — член Ради, що головує у Раді і на Народних зборах), одного від кожної філи, за виключенням тієї, яка виконує обов'язки пританів, і з їх середовища, у свою чергу, одного голову і передає їм порядок денний. Останні, одержавши його, стежать за порядком і оголошують питання, що мають обговорюватись, ведуть підрахунок голосів і вирішують взагалі усі справи; вони мають право і розпустити збори. Бути головою не можна більше одного разу на рік, а проедром можна бути один раз у кожну пританію.

Окрім того, притани проводять на народних зборах вибори стратегів, гіппархів (начальник кінноти) та інших посадових осіб, що мають відношення до війни, у відповідності з тим, як вирішить народ...

Раніш Рада мала право штрафувати, кидати у в'язницю і карати стратою... Народ відняв у Ради право смертної кари, заковувати в кайдани і штрафувати. Він прийняв закон, що коли Рада визнає когось винним або накладе стягнення, то ці звинувачувальні вирокі і стягнення фесмофети (фесмофети — архонти, що головують при розгляді найважливіших судових справ) повинні подавати на розгляд суду, і те, як вирішать судді повинно мати законну силу.

... І народ ні з яких питань не може прийняти постанову, якщо про це попередньо не зробила висновки Рада або, якщо цього не внесли до порядку денного притани. Через це кожен, хто протягне якийсь законопроект без дотримання цих умов, підлягає звинуваченню у протизаконні.

Архонти... Стосовно ж так званих дев'яти архонтів... Тепер обирають за жеребкуванням шістьох фесмофетів і секретаря до них, окрім того, архонта, базилевса і полемарха — одного від кожної філи по черзі...

...Коли проводять докімасію (перевірка чиїхось прав на зайняття посади), перш за все запитують: «Хто у тебе батько і з якого він дема, хто батько батька, хто мати, хто батько матері і з якого він дема?», або виконує він свої обов'язки по відношенню до своїх батьків, чи платить податі і чи ходив у військові походи. Дізнавшись про це, голова каже: «Запроси свідків для підтвердження цього». Коли він приведе свідків, голова запитує: «Чи хоче хто-небудь виступити із звинуваченням проти нього?» І, якщо хтось виступить із звинуваченням, він надає слово і для звинувачення і для захисту, і після того ставить питання на голосування — у Раді підняттям рук, а у суді — поданням камінчиків. Якщо ж ніхто не захоче виступити із звинуваченням, він відразу ж проводить голосування.

Архонт, базилевс і полемарх... можуть тільки тоді розпочати виконання обов'язків, коли пройдуть докімасію у суді, а після закінчення своєї служби вони дають звіт.

Архонт відразу після зайняття посади оголошує через глашатая, що усім надається володіння майном, яке кожен мав до вступу його на посаду і володіти до кінця його правління...

... Йому подаються скарги з державних і приватних справ. Він розглядає їх і направляє до суду. Сюди входять справи про погане обходження з батьками (ці процеси не пов'язані ні з яким стягненням стосовно того, хто хоче виступити звинувачувачем), про погане ставлення до сиріт (ці спрямовуються проти опікунів), про погане поводження із спадкоємицею (ці спрямовуються проти опікунів і чоловіків), про завдання збитків сирітському майну (ці теж спрямовуються проти опікунів), про божевільля, коли хтось звинувачує іншого у тому, що він божевільний...; справи по обранню ліквідаційної комісії, коли хто-небудь не бажає розподіляти спільне майно; справи про встановлення опіки, з причин вирішення спорів про опікунство...

Архонт також підкується про сиріт, про спадкоємиць і про жінок, які заявляють, що із смертю чоловіка вони залишились вагітними. При цьому він має право на винуватців накладати дисциплінарні стягнення або притягати до суду. Він здає в оренду майно сиріт і спадкоємиць до того терміну, поки дівчині не виповниться 14 років, і бере від орендарів забезпечення. Нарешті, він же стягує з опікунів утримання, якщо вони не видають його дітям. Ось такі обов'язки архонта.

Базилевсу подають скарги на непорядність, а також у тих випадках, коли хтось виборює у іншого право бути жертвом. Він розбирає усі спори між родами і жерцями з питань богослужіння. Нарешті, у нього порушуються усі процеси про вбивство, і в його обов'язки входить оголошувати злочинця позбавленим захисту законів...

Полемарх приносить жертву Артеміді і Еналію (Еналій — одне із імен бога війни Арея); влаштовує надгробні змагання на честь загиблих на війні... У нього ж слухаються приватні судові процеси стосовно метеків...

Фесмофети мають повноваження, перш за все, призначати, які судові комісії і у які дні мають чинити суд, потім передавати керівництво цими комісіями посадовим особам: ці останні діють відповідно тому, як укажуть фесмофети. Вони повідомляють народ про надзвичайні заяви, ставлять на розгляд справи про зміщення посадових осіб через перевірочне голосування, різного роду пропозиції попередніх вироків, скарги на свавілля і заяви про те, що запропонований закон непридатний... До них же поступають скарги, при яких потрібен заклад — на протизаконне привласнення громадянських прав і на звільнення від такого звинувачення через підкуп, якщо хтось, давши хабаря, виправдається у суді про привласнення громадянських прав. Про злочини сікофантів (осіб, що займалися доносом і наглядом за громадянами), хабарництво, обманне внесення до

списку державних боржників, неправдивий виступ на суді поійнятого, про намірене невиключення із списку державних боржників, так само, як і про внесення у цей список, про подружню зраду. Вони ставлять на розгляд докімасії для усіх посадових осіб, справи про осіб, не прийнятих до дему демотами, і звинувачувальні вироки Ради. Окрім того, вони призначають для розгляду і приватні позови, що стосуються великої торгівлі і рудників, а також стосовно рабів, у випадку, якщо раб образить вільну людину.

Вони ж затверджують угоди (договори, що забезпечують юридичний захист угодам між громадянами різних держав) з іншими державами і керують процесами, що ведуться на базі цих угод, і справами про неправдиве свідчення перед Ареопагом.

Посади які обирають підійманням рук. Обирають підійманням рук також і на всі військові посади, у тому числі десятих стратегів — раніше одного від кожної філи, а тепер від усієї кількості громадян...

Підійманням рук обирають ще десятих таксіархів (начальників піхоти) — одного від кожної філи. Кожен із них командує громадянами своєї філи і призначає лохагів (лохаг — командир загону).

Підійманням рук обирають і двох гіппархів з усього складу громадян. Вони командують вершниками, при цьому кожен бере собі по п'ять філ. Вони мають ту ж владу, що й стратеги над гоплітами.

Вибори за жеребкуванням, повторність зайняття посад.

Серед призначених за жеребкуванням посадових осіб раніше, одні обирались із усієї філи разом із дев'ятьма архонтами, інші, що обирались у храмі Фесея, розподілялись по демах. Оскільки в демах розпочалася торгівля місцями, то і на ці посади тепер обирають із усієї філи, за виключенням Ради і вартових. Обрання останніх передають у деми.

Жалування одержує, по-перше, народ, за звичайні народні збори — одну драхму (драхма — срібна монета 4,37 г, вона складалась із шести оболоів), а за головні — дев'ять оболоів. У судах одержують по три оболі; члени Ради — по п'ять оболоів, а ті, які виконують обов'язки пританів, одержують додатково на харчування один обол. Окрім того, дев'ять архонтів одержують на харчі по чотири оболі кожен, до того ж вони утримують глашатая і флейтиста.

Військові посади можна посідати декілька разів, а з решти — жодної не можна посідати повторно; тільки членом Ради можна бути двічі.

Організація судів. До складу судових відділень вибори проводять за жеребкуванням дев'ять архонтів, кожен в одній філі, а секретар фесмофетів — у десятій філі...

Суддями можуть бути особи, віком старші 30 років, за умови, що вони не є державними боржниками і не позбавлені громадянської гідності...

Більшість судових відділень складаються із п'ятисот одного члена, їм надається судити у громадських справах. Коли необхідно поставити особливо серйозну справу на обговорення тисячного складу, до гелісії обирається подвійний склад суду. Справи виключної ваги передаються на розгляд одної тисячі п'ятисот суддів, тобто потрійного суду.

Документ № 3

АФІНСЬКИЙ ЗАКОН ПРОТИ ТИРАНІЇ (336 р. до н. е.) (витяги)

...Якщо хто-небудь повстане проти народу заради встановлення тиранії, або встановить тиранію, або знищить права народу афінського або демократію афінян, то людина, яка вб'є того, хто вчинив якусь із цих дій, нехай буде чистою. Не буде дозволено членові ради Ареопагу, який знищив права народу або демократію афінян, ані входити в Ареопаг, ані засідати в синедріоні, ані брати участь у раді Ареопагу відносно будь чого. А якщо хто-небудь із членів ради Ареопагу, який знищив права народу афінян або демократію афінян, увійде в Ареопаг, або візьме участь у синедріоні, або братиме участь

у раді з будь-якого приводу, нехай він буде позбавлений громадянських прав, він сам і його рід, а майно його належатиме народові, богині ж надійде дев'ята частина.

Примітка:

Документи № 1—2 використані з: *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — С. 19—20, 23—29.

Документ № 3 використаний з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. I. — С. 87.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Аристотель.* Афинская полития // Соч.: В 4-х томах. — Т. 4. — М., 1983.
2. *Бирюков Ю. М.* Государство и право Древнего Рима. — М., 1969.
3. Властелины Рима: биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. — М., 1992.
4. *Галанза П. Н.* Государство и право Древнего Рима. — М., 1969.
5. *Катрич В. М.* Історія рабовласницької держави і права стародавньої Греції. — К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1969.
6. *Катрич В. М.* Держава і право стародавнього Риму. — К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1974.
7. *Кареев Н.* Государство-город античного мира. Изд. 3-е. — СПб., 1913.
8. *Кечекьян С. Ф.* Государство и право Древней Греции. — М., 1966.
9. *Колобова К. М.* Возникновение и развитие Афинского государства. — М., 1958.
10. *Немировский А. И.* История раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства. — Воронеж, 1962.
11. *Перетерский И. О.* Всеобщая история государства и права. — Ч. I. — Вып. 2. — Древний Рим. — М., 1954.
12. *Разумович Н. Н.* Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. — М., 1989.
13. *Соловьев С.* Раннегреческая тирания (к проблеме возникновения государства в Греции). — М., 1964.
14. *Страхов М. М.* Всесвітня історія держави і права: Вип. 1. Держава і право Стародавнього світу: Учебний посібник. — Харків: УВС, 1994.
15. *Тищик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник. — Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. — Т. 2. Історія держави і права Стародавнього Риму Львів: «СПОЛОМ», 1999.
16. *Тищик Б. Й.* Історія держави і права Стародавнього світу: Навч. посібник. — Л.: Світ, 2001.
17. *Федоров К. Г.* Афины — правовое государство античности. — Краснодар, 1991.

§1. Право грецьких полісів

В епоху античності право досягло зрілості й досконалості не відразу. На ранніх етапах свого розвитку воно мало схожість з правовими системами країн Сходу. Розвиток права в Стародавній Греції здійснювався в межах окремих полісів, і рівень розвитку їх демократичних інститутів, в свою чергу, знаходив відображення й в праві.

1.1. Основні риси права Афін і Спарти

Затвердження полісної системи мало результатом активізацію правотворчої діяльності та її поступове звільнення від релігійно-міфологічної оболонки. На зміну неписаним звичаям, тлумачення яких нерідко довільно здійснювалося світською або жрецькою аристократією, прийшов **закон**, який мав світський характер і був виражений звичайно в письмовій формі. Таким чином, право в античному світі, з'являється в своєму чистому вигляді як авторитетний і обов'язковий регулювальник полісного життя, позбавлений будь-якої містичної або релігійної сили.

Але були й свої винятки, зокрема в Спарті, де звичаєве право залишалось переважачим. Навіть закони, які за переказами приписуються Лікургу, мають усний характер. Відсутність права приватної власності на землю, серйозні утиски в розвитку договірних відносин, сім'я, яка була «заморожена» на стадії парного шлюбу, кримінальне право, норми якого не встановлювали міри покарання, а лише вказували на злочинні дії — все це свідчило про нерозвиненість права Стародавньої Спарти. Тому право Спарти характеризується значним збереженням в ньому залишків минулого, пережитків родового устрою.

У Афінському праві спочатку також діяло звичаєве право, яке і в подальшому продовжувало відігравати досить важливу роль. Але з часом воно поступилося місцем закону. Визнання *законодавства*, а не *звичаю*, як основної форми правотворчості, супроводжувалося кодифікацією правових звичаїв, які склалися в архаїчну епоху.

Серед таких збірників, зокрема, **Закони тирана Драконта** в Афінах (біля **621 р. до н. е.**), які були присвячені головним чином новій організації суду, покаранням за різні порушення священного й суспільного укладу. Вони скасували будь-які привілеї, в тому числі родової знаті, в сфері кримінального покарання. Практично за будь-який злочин, зокрема, за крадіжку, навіть крадіжку овочів з городу, Драконт карав смертю. Коли Драконта спитали, чому він за велику частину злочинів призначив смертну кару, він, як говорять, відповів, що «дрібні злочини, на його думку, заслуговують цього покарання, а для великих він не знайшов більшого»²⁵. Тільки за посягання на недоторканність особи міг бути призначений штраф. Злочином вважалося нанесення образи не тільки самому потерпілому, але і всьому його роду, тому скарги в суд могли подавати як потерпілі, так і їх родичі. Закони передбачали можливість примирення злочинця з рідними убитого або з тим, кому було заподіяно збиток. Формою реалізації цієї можливості стала компенсація, вид і розміри якої встановлювалися угодою сторін (або в худобі, або в грошах) — вельми своєрідним інститутом додержавного афінського права.

За деякими даними, закони Драконта (за винятком покарань за вбивства й тяжкі злочини) були скасовані Солоном у процесі проведення ним всеосяжної кодифікації афінського права. Як зазначав Солон, життя суспільства повинно регулюватися правом і законами, прийнятими при загальній згоді. В грецьких містах-державках у громадян з дитячих років виховувалася повага й навіть шана як до законів, так і до встановлених в них полісних порядків.

²⁵ Цит. за: *Омельченко О. А.* Всеобщая государства и права: Т. 1. — С. 120.

1.2. Правові інститути Стародавніх Афін і Спарти

Цивільно-правові інститути

Регулювання майнових відносин. Афінське право не знало чіткої відмінності між речами. Але майно розподілялося на *рухоме* (гроші, коштовності, раби, худоба) і *нерухоме* (земля). Серед речових прав були відомі володіння й власність, причому приватна власність вважалася похідною від державної. Це стосувалось передусім земельної власності. Між державною й приватною земельною власністю існував органічний зв'язок — приватна власність на землю вважалася похідною й своє походження вела від державної, а державна існувала в формі приватної. Тому, незважаючи на остаточне затвердження з часів Солона приватної власності, вона носила ще відбитки колишніх колективістських уявлень про спільність майна й вважалася такою, що надана державою. Архонти, вступаючи в посаду, щорічно оголошували про збереження за громадянами майна, що належало їм.

У Спарті тривалий час зберігалася громадська власність на землю, яка була розподілена на невідчужувані ділянки — *клери*. Крім них існували й інші землі (придбані в округах, заселені *періеками*), відчуження яких вважалось можливим, але визнавалось ганебним. Тільки в IV ст. д. е. було ухвалено закон, який дозволяв дарування земельних ділянок, що відкривало таким чином можливість для переходу земельної власності з рук в руки.

Регулювання зобов'язальних відносин. Афінське право розрізняло зобов'язання з *договорів* і зобов'язання з *делікту* — *спричинення шкоди*. Були відомі такі види договорів: *купівлі-продажу*, *найму*, *позики*, *підряду*, *займу*, *зберігання речей*, *товариства*, *доручення*, *комісійний договір*. Основою виникнення договорів вважалася угода сторін, що не вимагала особливої формальності. Але найбільш важливі договори укладалися, як правило, в *письмовій формі*. В залежності від характеру договору відповідний документ підписувався або обома сторонами (*договір купівлі-продажу*), або однією із зобов'язаних сторін (*договір позики*).

До реформи Солона невиконання договірних зобов'язань тягло за собою особисту відповідальність боржника. Після реформи засобами забезпечення договірних зобов'язань було визнано *завдаток*, *поруцительство третіх осіб* і *застава*. Якщо від виконання договору відмовлявся покупець, він втрачав свій завдаток, продавець же був зобов'язаний повернути подвійну суму задатку. При поруцестві матеріальні гарантії виконання договору брали на себе треті особи.

Особливе значення в історії Афін мала *застава землі* — *ипотека*, за якою закладена земля залишалася у володінні й користуванні боржника, позбавленого, однак, права розпоряджатися нею. При невиконанні зобов'язання боржником закладена земля переходила до кредитора. Закладені рухомі речі знаходилися у володінні кредитора, який міг їх продати, якщо боржник не виконав зобов'язання.

Зобов'язання з деліктів виникали при нанесенні збитків майну (пошкодження або знищення майна, спричинення збитків тощо). Вони спричиняли компенсування збитків, а шкода, заподіяна свідомо, відшкодовувалася в подвійному розмірі. Відповідальність виникала й тоді, коли шкода була результатом дій підвладних осіб — дітей, рабів. Раб міг бути переданий потерпілому в вигляді компенсації за заподіяний збиток. При нанесенні шкоди особі (а в деяких випадках і майну) виникала відповідальність за злочин.

Регулювання сімейно-шлюбних відносин. Вступ до шлюбу в Афінах вважався обов'язковим, однак безшлюбність не спричиняла покарань. Він укладався за допомогою договору між нареченим і главою сім'ї нареченої. Наречений був зобов'язаний сплатити за наречену. Розрізнялися дві форми укладання шлюбу: **а) *енгієсія* (*engiesis*)** — звичайний договір нареченого з батьком або покровителем нареченої; **б) *енідікасія* (*epidikasia*)** — укладання шлюбу перед посадовою особою або судом. Остання форма застосовувалася лише в деяких виняткових випадках:

- при видачі заміж дівчини-спадкоємиці (*епіклерос* — єдина дочка-спадкоємиця);
- при видачі заміж дівчини, дочки особи, яка стала їй батьком,
- при одруженні усиновленого.

В «демократичних» Афінах жінка знаходилася під владою батька або чоловіка. Положення її в сім'ї було приниженим. Розлучення для чоловіка було вільним, для жінки досить ускладненим. Влада батька над дітьми до Солона практично нічим не обмежувалася (він міг навіть продати сина в рабство). Згодом вона слабшала, але залишалася значною. Діти зобов'язані були коритися батькові, він міг позбавити сина спадщини за непокору, а дочку видати заміж на свій розсуд.

Регулювання спадкових відносин. Успадкування здійснювалося за **законом** і за **заповітом**. Згідно із законом, спадкоємцями першої черги були сини. Дочки могли отримати спадщину лише при відсутності сина вмерлого батька. Позашлюбні діти були позбавлені спадкових прав. При відсутності прямих спадкоємців успадковували бокові родичі. Успадкування за заповітом з'явилося за часів реформ Солона. Заповіт вважався дійсним, якщо при його складанні заповідач знаходився в здоровому глузді й не зазнавав фізичного або психічного насильства. Заповідати мав право лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні, жінки, прийомні сини.

Злочини й покарання

Афінське право в питаннях *про злочини й покарання* зберігало багато пережитків родового ладу. Про це свідчить те, що вбивство розглядалося як справа родичів вбитого, а не держави. Вважалася припустимою операція, згідно з якою вбивця був зобов'язаний сплатити відшкодування збитку родичам убитого. За відсутністю найближчих родичів вбивця сплачував десяти членам тієї фратрії, до якої належав убитий. У тих випадках, коли родичі порушували переслідування проти вбивці, їх позов мав характер приватного обвинувачення **dike** (*dike*), а не обвинувачення, що стосувалося інтересів держави **графе** (*graphe*). Вбивця міг уникнути покарання, добровільно відправившись у вигнання. Однак, у разі повернення, він вважався таким, що стоїть поза законом і міг бути вбитий безкарно.

Відмінність двох форм карного обвинувачення — *dike* і *graphe* пояснюється тим, що афінська держава вийшла безпосередньо з первіснообщинного ладу. В обох випадках обвинувачення порушувалося й підтримувалося потерпілим. Однак при *dike* обвинувач вимагав відшкодування збитку або штрафу, і лише при *graphe* справа йшла, власне, про покарання винного.

Злочини. Афінське право розрізняло **злочини**, націлені: **а) проти держави**, і **б) проти особистих інтересів**.

а) Найбільш тяжкими вважалися такі **злочини**, як *державна зрада; обман народу; образа богів; внесення протизаконних пропозицій в народні збори* тощо.

Зрада, у випадках коли дії винної сторони створювали серйозну небезпеку для держави й державного устрою, давала підставу для обвинувачення в **ейсангелії** (*eisangelia*), тобто в державній зраді. У ряді випадків поняття зради зливалося з поняттям «обман народу».

«**Обман народу**», що виражався, наприклад, в «нечесній» поведінці оратора в народних зборах, також міг спричинити процес про *ейсангелію*. Помилковий донос у справах про політичні злочини давав підставу притягнути донощика до суду за обвинуваченням в **сикофантії**.

Образа богів, безбожжя, нечестивість вважалися важкими державними злочинами, оскільки релігійна ідеологія і культ в Стародавній Греції були тісно пов'язані з державою. Релігія ж мала державний характер.

Іншу групу злочинів складали **злочини проти сім'ї**. Вони переслідувалися в одних випадках в порядку приватного обвинувачення, а в інших — в порядку обвинувачення, що представляло державний інтерес. Злочином вважалася *погане ставлення дітей до батьків, опікуна до сиріт, родича до дочок-спадкоємиць*. При цьому збиток, заподіяний майну вказаних осіб, порівнювався до поганого поведіння з особою й також давав

підставу для висунення відповідного звинувачення. *Зрада дружини* давала чоловікові право убити винного на місці. Якщо ж чоловік не вчиняв розправи, проти винного могло бути висунуте обвинувачення в порядку *graphe*. Однак, якщо це обвинувачення виявлялося необґрунтованим і чоловік затримував людину невинну, то можливим було зустрічне обвинувачення з приводу необґрунтованого притягнення до відповідальності. Карне переслідування застосовувалося у випадку *викрадення дівчини*, причому скаржнику надавалася можливість вибирати в цьому випадку між *dike* і *graphe*. Публічний позов (*graphe*) був передбачений і для обвинувачення в *звідництві*.

б) Злочинами проти особи, крім *вбивства*, вважалися: *нанесення ударів, лайка, наклеп, образа* тощо. Навмисне нанесення ран каралося вигнанням з конфіскацією майна.

При **крадіжках** покарання було різне, залежно від того, чи був злодій захоплений на місці крадіжки, чи ні. Якщо злодій був впійманий на місці злочину, його можна було піддати ув'язненню, а нічного злодія в цьому випадку — навіть убити. Якщо ж злодієві вдавалося сховатися й обвинувачення пред'являлося через деякий час після крадіжки, злочин міг дати підставу для *graphe* лише в тому випадку, якщо крадіжка була здійснена на базарі, в бані або іншому будь-якому громадському місці. В інших випадках пред'являвся позов *dike*, що загрожував винному штрафом в розмірі не більше подвійної вартості вкраденої речі.

Покарання. В Афінах застосовувалися такі покарання:

Смертна кара призначалася при найбільш серйозних злочинах, таких, як *умисне вбивство, державна зрада, безбожжя*. При цьому засуджений міг виконати вирок сам, прийнявши отруту. Іноді для цієї ж мети йому пропонували на вибір меч або мотузку.

Продажем в рабство каралися «професійні» розбійники і грабіжники.

Позбавлення волі застосовувалося тільки як міра з метою попередження втечі.

Покарання для рабів і вільних були не однакові. У тих випадках, коли вільний звільнявся, сплативши невеликий **штраф**, раб зазнавав **тілесного покарання** (воно застосовувалося лише для рабів). Звичайними покараннями вільних були штрафи й конфіскації.

Широко застосовувалося як покарання **безчестя** — *атимія*, яка полягала у звичайному позбавленні деяких політичних прав і супроводжувалася в ряді випадків конфіскацією майна. Іноді *атимія* означала повне позбавлення прав, в тому числі права звернення зі скаргою до суду.

В Спарті *атимія* передбачала більш важкі покарання. Вона застосовувалася для тих, хто виявив на війні боягузтво, втікши з поля битви або здавшись у полон. Крім того в Спарті застосовувалися ще й такі покарання як смертна кара (скинення в провалля зі скелі, задушення), вигнання, грошові штрафи тощо.

Судовий процес

Починати судові справи могли лише повноправні афінські громадяни. Інтереси жінки й неповнолітнього в суді представляв глава сім'ї, *метека* — його *простат* (покровитель), раба — його володар.

Процес *dike* починався після подання заяви потерпілого або його законного представника — *кіріос* (*kyrios*). Людина, яка почала процес, могла його припинити, не довівши справи до винесення рішення.

Процес *graphe* починався за заявою будь-якого повноправного громадянина, незалежно від того, були порушені його особисті інтереси чи ні. Людина, що почала процес *graphe*, мала довести справу до кінця під загрозою штрафу в 1000 драхм. Ніякої матеріальної користі у разі виграшу справи вона не отримувала. Виняток складали справи про порушення фінансових прав держави, про незаконне користування державним майном, про несумлінну опіку. В цих випадках скаржник отримував частину майна, яке конфісковувалося, або частину накладеного на винного штрафу. В разі програшу справи він підлягав штрафу в 1000 драхм, якщо при винесенні рішення на його користь голосувало менше однієї п'ятої частини з числа суддів.

Вигоди, що створювалися для обвинувачів в деяких видах процесів, спонукали окремих афіань спеціально займатися доносами, що призвело до утворення особливого розряду професійних донощиків — *сикофантів*, які викривали різного роду зловживання, але, разом з тим, досить часто не зупинялися й перед сумнівними обвинуваченнями.

Виклик обвинуваченого або відповідача в суд здійснювався не органами держави, а самим обвинувачем (позивачем), який перед свідками закликав обвинуваченого або відповідача з'явитися в призначений день і годину в суд, точніше, до тієї посадової особи, яка давала напрям справі. При нез'явленні справа слухалася заочно.

Посадова особа, що отримала скаргу, передусім, сама проводила розслідування справи — *анакрісіс* (*anakrisis*). При цьому обвинуваченому (або відповідачеві) належало право представити свої письмові заперечення проти розгляду справи по суті. З розгляду цих заперечень, якщо вони поступали, і починалося розслідування справи. Відповідач міг послатися на те, що його справа вже одного разу розбиралася раніше, або що претензія позивача погашена давністю, або що справа почата не в тому порядку, в якому слід було її розглядати, або не у тієї посадової особи, у якої належало. Якщо протест визнавався ґрунтовним, справа припинялася після розгляду протесту.

Якщо ж з боку обвинуваченого (відповідача) не було заперечень в порядку *paragraphe*, суддя переходив до розслідування справи по суті. Сторони представляли всі необхідні у справі докази, наприклад, документи, показання свідків, закріплюючи свої твердження клятвами. Свідками могли виступати не тільки вільні, але й раби. Однак, як вже було зазначено, допит рабів здійснювався під тортурами (биття батогами, підвішування на сходах, залиття носа оцтом тощо), які відбувалися в присутності обох сторін. Жінки й неповнолітні не могли давати свідчення.

Після закінчення попереднього розслідування всі докази, в тому числі й записи показань свідків, бралися в особливі мідні або глиняні судини — *ехини*, на які ставилася печатка, після чого не можна було вже представляти нових доказів. При подальшому розгляді справи мали посилатися лише на докази, укладені в *ехині*.

Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням, під час якого судді виносили рішення. При рівності голосів, яка могла вийти, якщо суддя утримувався від голосування (клав обидва камінчики в одну і ту ж судину), підсудний вважався виправданим. Оскільки не у всіх справах покарання було передбачене законом, то нерідко за виголошенням звинувачувального вироку відбувалося голосування відносно міри покарання. Пропозиції могли робити як обвинувач, так і обвинувачений.

На присудження й вирокі допускалася *апеляція* (*efesis*) до *гелієї*. До *гелієї* можна було апелювати навіть на рішення народних зборів, які виконували в деяких випадках судові функції. Її рішення були остаточними і оскарженню не підлягали. Домогтися їх перегляду можна було лише в тому випадку, якщо засудженому вдавалося довести шляхом порушення нового процесу той факт, що більше половини свідків свідчили про помилку, або якщо виявлялося, що він не був викликаний на суд або не з'явився до суду з поважної причини.

Для виконання рішення відповідачеві призначався термін. При несплаті в цей термін позивач міг захопити майно боржника, а якщо зустрічав при цьому опір, починав процес про виконання рішення (*dike exoules*), програш якого відповідачем призводив до штрафу на користь скарбниці, який дорівнював сумі позову.

Відомості про судовий процес в **Спарті** досить скупі. Відправлення правосуддя по карних справах вважалося функцією *герусії*, однак фактично воно було захоплене *ефорамі*. З одного боку, вони порушували карне переслідування проти посадових осіб і навіть *архагетів*, а з іншого — самі керували розглядом цих справ в *герусії*. Приватних осіб кожний *ефор* міг судити й карати одноосібно. Оскільки в Спарті не було писаних законів, що встановлюють покарання за окремі злочини, судова влада *ефорів* була обмеженою і довільною.

Для розгляду найтяжчих політичних злочинів: *замах на захоплення тиранічної влади, військова поразка й інші злочини проти держави*, об'єднувалися всі три органи державної влади — *ефори, герусія й апелла*. Якщо вони не приходили до єдиного рі-

шення, то зверталися до волі богів, про яку вони дізнавались від оракулів. Це означало, що рішення справи знов-таки переходило до рук *ефора*.

Широко застосовувалися в Спарті позасудові розправи. Ілотів, а часом і *періеків*, вбивали без всякого суду.

§2. Римське право

2.1. Періодизація римського права

Право Стародавнього Риму, виникнення якого було пов'язане з глибинними процесами, що мали місце у римського суспільстві та державі, пройшло у своєму розвитку три періоди.

1. Найдавніший період (VI — середина III ст. до н. е.). Римське право цього періоду характеризувалося ще полісною замкнутістю, архаїчністю, нерозвиненістю й сакральним характером основних інститутів.

2. Класичний період (середина III ст. до н. е. — кінець III ст. н. е.). Саме протягом даного періоду римське право поступово звільнялось від залишків патріархальності та релігійності й перетворювалося в світську юридичну систему, що характеризувалася більш високим рівнем розробки не тільки рабовласницьких, але й інших універсальних людських відносин. Досконалість цієї правової системи знайшла своє вираження і в юриспруденції, яка дала світові зразки глибокого правового аналізу і високої юридичної техніки.

3. Посткласичний період (IV—VI ст.). У цей час, у зв'язку із занепадом рабовласницького суспільства й державності, римське право практично перестає розвиватися, несе на собі відбиток загальної економічної й політичної кризи. Зміни, які відбувалися в ньому в цей час, були пов'язані, передусім, з його систематизацією і поступовим пристосуванням до нових феодальних відносин, які формувалися.

2.2. Джерела римського права

Джерела права найдавнішого періоду

Величезну роль у формуванні римської правової традиції в архаїчний період відігравали жерці. Особливо виділялася серед них колегія **понтифіків**, яка привласнила собі привілей створення й тлумачення норм права. *Понтифіки* були по суті *першими* римськими *юристами*. У Римі (на відміну від країн Сходу) порівняно рано відбулося розділення *релігійних норм (fas)*, пов'язаних з віруваннями римлян і їх обов'язком перед богами, і власне *правових норм (jus)*, пов'язаних з діяльністю або з санкцією римської держави. Проте понтифіки, як і раніше, контролювали всю юридичну діяльність у Римі. В зв'язку з цим право в архаїчний період зберігало багато в чому сакральний *характер*, здійснення юридичних актів вимагало виконання релігійного ритуалу: жертвопринесення, клятви тощо.

Найдавнішим джерелом права в Римі були **правові звичаї (mores majorum)**. Іншим джерелом права римська історична традиція називає **законодавство римських царів (leges regiae)**. Однак існування цих законів час від часу береться під сумнів. В останні десятиліття дослідники схильні не відкидати цю традицію, вважати достовірними відомості про закони римських царів, принаймні Нуми Помпілія та Сервія Туллія.

Оскільки ці джерела права, тісно пов'язані з традицією й релігією римського народу (*квіритів*), виступали спочатку як патриціанські, в літературі висловлювалося припущення про існування особливої системи правових звичаїв у плебеїв. Боротьба плебеїв за рівноправність відобразилася й у правовій сфері, оскільки патриціанські магістри й жерці довільно тлумачили неписані звичаї, ігноруючи інтереси плебеїв.

З **боротьбою плебеїв і патриціїв** пов'язується прийняття перших писаних римських законів:

1. Згідно з традиційною версією біля **450 року до н. е.** з'явилися **Закони XII таблиць**. Їх підготовкою займалася комісія з **10 патриціїв (децемвірів)**, що підготувала закони на десяти таблицях, текст яких не задовольнив плебейське населення Риму. Внаслідок гострого політичного конфлікту була створена нова комісія **децемвірів**, яка складалася як з патриціїв, так і з плебеїв. Під час своєї роботи вона доповнила первинний текст ще двома таблицями.

Традиційна версія походження Законів XII таблиць в цей час нерідко ставиться під сумнів. У самому тексті Законів немає положень, що свідчать безпосередньо про урівняння в правах патриціїв і плебеїв. Але очевидно, що Закони стали основою загального для патриціїв і плебеїв єдиного **квіритського**, або **цивільного права (jus civile)**, призначеного виключно для римських громадян. Можливо, що прийняття Законів XII таблиць було пов'язане з боротьбою плебеїв з патриціансько-жерцевою верхівкою, а також з протиріччями між світською й релігійною аристократією.

Прийняття Законів XII таблиць означало ослаблення колись сильних позицій понтифіків, які ще залишили за собою право зберігати й тлумачити неписані звичаї і закони, виробляти форми судових позовів і досить часто зловживали цим правом. Хоча в Законах XII таблиць передбачалося використання клятв і здійснення інших ритуальних дій, право вже було відділене від релігійних норм і набуло світського характеру.

Виконані на **12 мідних дошках**, Закони XII таблиць були виставлені для загального огляду на **форумі** — центрі політичного життя республіканського Риму. Знання їх вважалося обов'язковим, тому з їх прийняттям стало необхідним світське правове виховання (освіта) римських громадян.

У своєму первинному вигляді Закони XII таблиць не збереглися (загинули в 390 р. до н. е. при навалі галлів), і їх зміст реконструювався (в XVI—XVII ст.) на основі фрагментів з творів римських авторів більш пізніх періодів. Але і в наш час текст Законів XII таблиць залишається неповним, у ряді випадків неясним. Існуючі протиріччя можуть бути пояснені тим, що у їх текст на тому чи іншому етапі були внесені часткові зміни.

За своєю сутністю Закони XII таблиць в цілому представляли обробку й консолідацію звичаєвого права Риму. В той же час в них відчувається й вплив давньогрецького права південноіталійських полісів, мають місце і окремі нові положення, що відступали від норм звичаєвого права (наприклад, система штрафів свідчить про відхід від давнього принципу *таліону*).

Закони XII таблиць відображали ще порівняно низький рівень розвитку римського суспільства й правової техніки. Вони були викладені у вигляді коротких окремих думок і заборон, деякі з них несли на собі відбиток релігійних ритуалів.

Незважаючи на свої недоліки, ці закони досить точно відобразили корінні потреби римського архаїчного періоду, а тому протягом багатьох століть зберігали в Римі величезний авторитет, розглядалися, зі слів Тита Лівія, як «джерело всього публічного і приватного права».

2. Іншим важливим джерелом **квіритського (цивільного)** права були закони, прийняті після Законів XII таблиць. Останні завершувалися вказівкою на те, що надалі будь-яке рішення народних зборів повинно мати силу закону (*lex*). З пропозицією про прийняття нового закону на зборах звичайно виступали посадові особи (магістрати), потім законопроект обговорювався в сенаті й за три тижні до голосування оприлюднювався. В ухваленому законі **виділялися**, як правило, три частини:

- **в першій** вказувався ініціатор прийняття закону;
- **друга** містила саму норму, тобто правові розпорядження;
- **в третій** встановлювалася санкція.

3. У найдавніший період правову силу мали також **рішення сенату (сенатус-консульту)**, а у виняткових випадках і **постанови магістратів**. Так, на основі рішення надзвичайної комісії **децемвірів** були видані, як вже було зазначено, Закони XII таблиць.

Тлумачення законів тривалий час залишалося привілеєм понтифіків, що всіляко охороняли свою монополію на судові таємниці. Остаточному звільненню права від релігійної оболонки, підризу позицій жерців і початку світської юриспруденції покладено було писарем **Клавдієм Флавієм**, який в **302 році до н. е.** надав гласності судовому календарю, формам позовів і записів та тлумачень норм і звичаїв, які раніше зберігалися в суворій таємниці в архівах понтифіків.

Джерела права класичного періоду

У **III ст. до н. е.** глибока повага римлян до своїх правових традицій не дозволяла їм відкрито відмовитися від Законів XII таблиць. Але істотні зміни в економічному й політичному житті Риму зробили необхідним фактичну відмову в повсякденній правовій практиці від застарілих норм Законів XII таблиць і *квіритського* права взагалі. Виникла необхідність в створенні нових форм правотворчості, більш гнучких і таких, що дозволяли б враховувати суспільні умови, які постійно змінювалися.

На новому етапі історії римського права його найбільш розповсюдженим джерелом стали **едикти преторів**, на базі яких нарівні з цивільним правом, до якого продовжували шанобливо ставитися, але все менш застосовували, утворюються **дві нові** і абсолютні **самостійні правові системи**:

1. **«преторське право»** (*jus praetorium*);
2. **«право народів»** (*jus gentium*).

Обидві ці системи були результатом правотворчої діяльності *преторів*. Таким чином, в Римі виникла складна, по суті потрійна, система джерел права.

Вступаючи в посаду, претор оприлюднював свій едикт, де містилися юридичні формули, згідно з якими він мав намір підтримувати порядок і вершити суд. Ці формули істотно відрізнялися від норм цивільного права, хоч формально претор повинен був діяти в його межах. Самі положення, закріплені в едиктах, не мали сили закону, але були обов'язковими, оскільки підтримувалися преторською владою. Сам претор зобов'язувався слідувати своєму едикту, термін дії якого закінчувався через рік. Його наступник, як правило, лише дещо змінював в едикті свого попередника, вносячи в нього нові положення й відкидаючи застарілі. Але, оскільки основна частина едикту зберігалася, **преторське право**, гнучке і здібне пристосовуватися, характеризувалося певною спадкоємністю й стабільністю.

Особливу роль в розвитку права в класичний період зіграли **едикти претора перегрінів**, посаду якого було встановлено в **242** (за іншими даними в **238**) **р. до н. е.** Останній регулював відносини між римськими громадянами і іноземцями (*перегрінами*), а тому взагалі не був пов'язаний нормами цивільного права. У своїй правотворчості (при виданні едикту) він володів значною свободою розсуду, міг в своїх правових положеннях посилатися на **«справедливість»** або на **«природний розум»**. Однак створене преторами перегрінів **«право народів»** було не міжнародним, а внутрішньодержавним.

З встановленням імперії поступово змінилося й положення преторів в політичній системі Риму. Формально претори зберігали право на видання едикту, але їх активна правотворчість приходила в суперечність із зростаючою одноосібною владою імператорів. Тому *вже в перші століття нашої ери* претори взяли за правило повністю копіювати едикт свого попередника. Таким чином, зміст едикту ставав незмінним, і він не породжував нових норм права. У зв'язку з цим **імператор Адріан** вирішив кодифікувати преторське право, доручивши цю роботу відомому **юристові Юліану (між 125 і 138 рр. н. е.)**.

Складений останнім едикт (відомий як едикт **Юліана**) було офіційно схвалено сенатус-консультом. Він отримав назву **«вічного едикту»** (*edictum perpetuum*) і став обов'язковим для всіх подальших магістратів. З цього часу **преторський едикт по суті перестає бути джерелом нових правових норм**.

Вже в перші роки імперії почало зменшуватися значення народних зборів, які до кінця **I ст. н. е.** надто рідко ухвалювали нові закони, а потім взагалі позбавилися цього права. При *імператорах знову зросло значення сенатус-консультів*, які в попередній період (в епоху пізньої республіки) не мали правової сили. У першій половині **I ст. н. е.** *сенатус-консульти* звичайно не мали санкцій, але вони набували обов'язкової сили завдяки едикту претора. Адріан, повернувши сенату законодавчу владу, тим самим заклав правові основи для того, щоб *сенатус-консульти* виступали як закон. Їх роль, як джерела права, зросла, оскільки вони склалися від імені принцепса й часто називалися його ім'ям.

Поступово зміцнювалася й розширювалася самостійна законодавча влада імператорів, які стали видавати акти, що отримали назву **конституція (!)**. Конституції були чотирьох основних видів:

1) **Едикти** — загальні положення, засновані на владі «*імперіум*», а тому юридично обов'язкові тільки за життя даного імператора. Але вже з **II ст. н. е.** його починали дотримуватися й наступники імператорів.

2) **Рескрипти** — відповіді або поради імператора окремим особам або магістратам, які просили консультації з правових питань.

3) **Декрети** — рішення, винесені імператором в судових справах, на основі яких склалася самостійна імператорська юриспруденція.

4) **Мандати** — інструкції, адресовані правителям провінцій, які в ряді випадків містили також норми цивільного або кримінального права, що застосовувалися й до *перегринів*.

Спочатку **конституції** розглядалися як результат делегування влади з боку народних зборів, але у **II ст. н. е.** юристи обґрунтували положення, згідно з якими римський народ передав свою законодавчу владу імператорам. Таким чином, **законодавство імператорів перетворилося в найважливіше джерело права**, оскільки конституції, на відміну від багатьох актів магістратів, діяли на всій території римської держави.

Роль римських юристів в розвитку права. Виключно важливим і своєрідним джерелом розвитку римського права в класичний період стала **діяльність юристів**, яка надала стрункості й цілісності всій правовій системі Стародавнього Риму.

Римська юриспруденція набула чисто світського характеру, починаючи з плебейського **понтифіка Тіберія Корункнія (з 254 р. до н. е.)**, правові консультації якого вперше набули публічного і відкритого характеру. **Юристи республіканської епохи** за своїм походженням були з аристократичних кіл — з *сенаторської знаті*, а, починаючи з **I ст. до н. е.**, також із *вершників*. Найбільш відомі з них — це *Катон Старший, Марк Манілій, Квінт Муцій Сцевола, Публій Муцій Сцевола, Сервій Сульпіцій Руф*. Вони вперше зробили спробу дати узагальнення судової практики, систематично виклавши цивільне право (Публій Сцевола) і склавши перший коментар преторського права (Сульпіцій). Вищезазначені, а також інші юристи республіканського періоду давали юридичні консультації, особливо з питань судового процесу, редагували й складали юридичні акти, у ряді випадків брали участь у самому судовому процесі, надаючи допомогу одній із сторін. Тим самим вони грали важливу роль у судовій практиці Риму республіканського періоду.

В епоху **принципату** коло юристів стає ширшим. Багато хто з них, наприклад Ульпіан, Гай та інші, були вже не римлянами, а походили з східних провінцій. Юристи цього часу грали більш активну роль в розвитку юридичної доктрини й практики, були справжніми творцями класичного римського права. Важливе значення набула **викладацька діяльність** юристів. В **I — на поч. II ст. н. е.** виникли дві основні школи права: **сабіньянці** (фундатор **Капітон**) і **прокульянці** (фундатор **Лабеон**), які вели викладання права й давали різне тлумачення деяких (правда, другорядних) правових інститутів.

Римські юристи складали численні праці, з яких одні призначалися для учбових цілей, інші — для практичного використання.

Великою популярністю користувалися **коментарі цивільного права й преторського права**, а також **дигести** — найбільш значні твори з різних правових питань, які представляли собою спробу синтезу цивільного і преторського права. В дигестах, як правило, використовувалися витяги з більш ранніх робіт («Відповідей», «Питань» і

т. п.) того ж самого або інших авторів, причому, правовий матеріал розташовувався в суворо визначеному порядку (звідси й сам термін *digesta* — «приведене в систему»). Найбільшою популярністю в Римі користувалися дигести *Альфена Вара*, *Цельза*, *Марцелла*, *Цервілія Сцеволи* і особливо *Сальвія Юліана*.

Важливе місце серед робіт римських юристів займали *інституції* — *систематичне викладення римського права в навчальних цілях*. Найбільшу популярність мали інституції **Гая (143 р. н. е.)**, які давали стислий і логічно побудований виклад великого за обсягом правового матеріалу. Інституції Гая розділені на 4 книги: про осіб, про речі, про зобов'язання, про позови. Ця система, що отримала згодом назву *інституційної*, значним чином вплинула на подальшу історію права, особливо тієї його частини, яка пов'язана з кодифікаційною роботою.

З встановленням в Римі імператорського *правління* активізувалася *практична діяльність юристів* — надання *правових консультацій*. Ці консультації (так звані «відповіді») здійснювали певний вплив на суддів, які часто керувалися думкою авторитетних юристів.

Імператор **Август** зробив спробу дещо *уніфікувати діяльність юристів*, дозволивши тільки окремим з них давати відповіді, яким надавалося офіційного значення. Ці юристи повинні були записувати свої відповіді (консультації), ставити свій відбиток, щоб тим самим засвідчити легальність правового джерела. Названа система була закріплена за часів імператора Адріана, який підтвердив сталий порядок, згідно з яким тільки думка певних юристів мала правову, тобто обов'язкову силу. Якщо такі юристи з будь-якого питання приходили до загальної згоди, суддя зобов'язаний був з ними рахуватися при винесенні рішення.

Зміцненню авторитету римської юриспруденції, як джерела права у **II—III ст. н. е.**, сприяв той факт, що імператори стали нерідко наближати видатних юристів до своєї особи, призначати їх на ключові державні посади. Так, за часів імператора Септимія Севера державну кар'єру зробив *Панініан* (вбитий за наказом Каракалли), при Олександрі Севері — *Павло* і *Ульпіан*.

Джерела права посткласичного періоду

У **період доміну**, в зв'язку з глибокою кризою рабовласницької системи, римське право зазнало деяких незначних змін, але його основні інститути практично зберігалися в незмінному вигляді. В цей час найбільше змінювалася джерела права, серед яких значно зростала питома вага **законодавства імператорів**. У зв'язку з встановленням всевладдя імператорів нові покоління юристів почали втрачати право давати обов'язкові консультації, позбавлялися можливостей формулювати нові правові норми, як це вже раніше сталося з преторами.

Зменшувалося число класичних юристів, праці й думки яких раніше вважалися джерелом права. У **426 р.** юридична сила була визнана лише за творами п'яти юристів: *Панініана*, *Павла*, *Ульпіана*, *Модестіна* й *Гая*. Судді повинні були виявляти загальну думку цих юристів, а в разі розбіжності між ними — дотримуватися думки більшості. У разі рівності голосів вирішальною визнавалася думка *Панініана*, якщо ж в цьому випадку *Панініан* не висловлювався, суддя міг діяти самостійно.

Втрата римським правом минулого динамізму, стирання меж між цивільним і преторським правом, внаслідок чого цей розподіл в єдиному імператорському законодавстві втратив своє значення, створили сприятливі умови для проведення кодифікаційних робіт.

Особливо жваво роботи по систематизації права велися в Східно-Римській (Ромейській) імперії. Тут:

- в **кінці III ст. н. е.** були складені приватні збірники римського права — **Кодекс Грегоріана** й **Кодекс Гермогеніана**, до яких увійшли справжні тексти імператорських законів, прийнятих в період з **196 по 365 р. нашої ери**;

• в 438 р. здійснено першу офіційну кодифікацію імператорських конституцій (**Кодекс Феодосія**). Особливістю цього збірника було те, що він включав в себе тільки чинне імператорське законодавство;

• в 528—534 рр., у період правління імператора **Юстиніана I**, який започаткував важливі політичні і правові реформи, здійснено всеосяжну систематизацію римського права. Одним з найбільш послідовних прагнень Юстиніана було бажання відродити правила давньої римської юридичної культури, повернути юстицію до канонів класичного права. Особливу роль в цьому мала відіграти нова юридична культура, носіями якої виступали найвідоміші юридичні школи в Константинополі, Афінах, Бейруті. Основним шляхом досягнення цієї мети, на думку Юстиніана, мала стати всеосяжна систематизація джерел старого і нового права, причому цій систематизації передбачалося надати значення єдино дозволеного на майбутнє зводу права, щоб усунути різночитання, протиріччя і суб'єктивні тлумачення, які не узгоджувалися із самим духом централізованої імператорської юстиції.

У лютому 528 р. для цих цілей була створена державна комісія під керівництвом видатного юриста того часу Трибоніана, яка до 534 р. підготувала т.зв. **Звід законів Юстиніана**. Він складався з трьох різних за обсягом, принципами упорядкування й, частково, за характером розглянутих у них питань частин: *Дигести*, *Інституції* і власне *Кодекс*.

1) *Дигести*, або **Пандекти**, найбільш значна за обсягом частина Зводу. Вони представляли систематичну компіляцію цитат — у скороченні або навіть у детальному викладі — із робіт класичних римських юристів. Всього в *Дигестах* нараховується 9142 фрагмента з майже двох тисяч творів, що належали перу 39 римських правознавців I—V століть. У більшості випадків упорядники зробили певні посилання на назви й навіть на розділи використаних праць. Це сприяло тому, що *Дигести* стали свого роду юридичною енциклопедією римської юриспруденції, особливо важливою тим, що про більшість юристів, їхні праці й погляди відомо тільки по цих уривках. Проте компіляція відбивала пріоритети імператорської юстиції пізніших часів: найбільша частина тексту припала на витяги з творів *Ульпіана* (2462 уривка), *Павла* (2083), *Папініана* (595), *Помпонія*, *Гая*, *Модестіна*, *Юліана* (по декілька сотень).

Дигести розподілялися на 50 книг з різних юридичних тем, усередині книг — на титули й на фрагменти. Фрагменти також розподілялися не довільно. Спочатку систематизувалися уривки, що коментували юридичні питання, описані в класичному творі юриста *Сабіна* з цивільного права, потім тлумачення на преторський постійний едикт, потім — практичні рекомендації й розбори казусів по творах Папініана. У деяких титулах *Дигест* був і особливий *appendix* — додаток. Важливою особливістю змісту *Дигест* стало те, що упорядники нерідко наводили різні точки зору на одне й те ж юридичне питання або на одну і ту ж правову норму стародавнього права, а використані казуси розбиралися з позицій двох найбільш визначних юридичних шкіл класичної юриспруденції — *сабініанців* і *прокульянів*. Це охороняло наведені уривки від зайвого догматичного до них підходу і сприяло тому, щоб право не омертвіло надалі.

В цілому *Дигести* були також систематизовані за сімома умовними частинами:

• у *першій* (кн. 1—4) розглядалися загальні питання права й вчення про права осіб;

• в *другій* (кн. 5—11) — про право осіб на свої власні і на чужі речі, про захист права власності;

• у *третьій* (кн. 12—19) — про зобов'язання двох сторін або зобов'язання, що виникають із взаємної довіри;

• у *четвертій* (кн. 20—27) — про забезпечення зобов'язань, витрати й позови з зобов'язань, про обов'язки з сімейних і опікунських прав;

• у *п'ятій* (кн. 28—36) — про заповіти;

• у *шостій* (кн. 37—43) — про різні питання, що дозволялися за суддівським розсудом;

• у *сьомій* (кн. 44—50) мова йшла головним чином про карне й публічне право.

Найбільш цікавою є заключна, 50-а книга *Дигест*, у якій були систематизовані не стільки юридичні оцінки або роз'яснення вузькоправових інститутів, скільки давні юридичні правила, прислів'я і зафіксовані класичними юристами ще більш давні звичаї (які мали своїм корінням священні римські закони).

2) Другою частиною Зводу був **Кодекс**. Його основою став ранній Кодекс Феодосія, і, так само як у попередньому, тут систематизувалися тільки чинні імператорські конституції — усього більше 4 тисяч. Кодекс складався з 12 книг і 765 титулів, тексти конституцій наводилися, як правило, у своєму повному обсязі й з вказівками на час та імператора, за правління якого були видані. На відміну від *Дигест*, присвячених в основному приватному праву. Кодекс систематизував норми публічного права й церковних справ.

У *1-й книзі* кодифікувалися постанови, що стосувалися церковного католицького права, джерела права недержавної служби.

У *книгах 2—8-й* — акти імператорів про цивільні права і судочинство.

У *9-й* — з кримінального права.

У *10—12-й* — з державного управління, фінансів і т. п.

Після офіційного оприлюднення Зводу в трьох частинах подальший розвиток законодавства Юстиніана не зупинився. Ще було прийнято чимало актів, у яких закріплювалися істотні зміни в сфері церковних справ, спадкового права, сімейного права. Після смерті імператора його законодавчу спадщину зібрано також під загальною назвою **Новел**, що згодом стали розглядатися як **четверта частина** Юстиніанова Зводу, хоча ніколи не мали такого офіційного значення.

3) Інституції подавали систематизований виклад загальних правових принципів, як вони розумілися в римській юридичній традиції, і основних інститутів, головним чином, приватного права. Формально вони мали служити офіційним джерелом для початкового вивчення права, але в силу того значення, яке надавав Юстиніан проведеній кодифікації, узагальнені догматичні визначення набули сили закону.

Основними джерелами при упорядкуванні Інституцій стали однойменний твір класичного юриста *Гая*, а також твори юристів *Флорентина*, *Марсіана*, *Павла й Ульпіана*. За традицією, упорядники розділили Інституції на 4 книги.

У *першій книзі* даються загальні відомості про правосуддя й право, про правовий статус осіб, про вільновідпущеників, про шлюб, про батьківську владу, про опіку й піклування.

Друга книга присвячена речовому праву. У ній докладно розглядаються нові засоби розподілу і придбання речей, їх властивості. Тут же говориться про заповіти й легатів.

У *третьої книги* включені титули, що відносилися до успадкування без заповіту, ступеня *когнатського* родичання тощо. У цій же книзі викладаються загальні положення про зобов'язання й обставини укладання договорів, висвітлюються окремі їх види.

На відміну від *Інституцій Гая* зобов'язання з деліктів включені в *четверту книгу*, де особливо докладно розглянуто *закон Аквілія* про відшкодування збитків. Далі розбираються питання захисту прав (різні види позовів й інтердиктів).

У заключній частині *Інституцій Юстиніана* додані два титули, де перераховані обов'язки людей і різні види злочинів, які особливо були розроблені в імператорському законодавстві (образя його величності, прелюбодіяння, батьковбивство, підробки тощо).

Як історичне джерело *Інституцій Юстиніана* мають меншу цінність, ніж *Дигести* і *Кодекс Юстиніана*, але вони характеризуються й безсумнівними позитивними моментами — систематичним, стислим і чітким викладом правового матеріалу з широкого кола питань. Справжній текст *Інституцій Юстиніана* не зберігся, найдавніша копія відноситься до IX століття.

Здійснена імператором Юстиніаном I, що здобув собі слави найвидатнішого законодавця всіх часів і народів, кодифікація римського права заклала основу для подальшого розвитку права.

2.3. Інститути римського права

Цивільно-правові інститути: загальна характеристика

Право власності. Пануючою правовою системою в найдавніший період було **квіритське**, або **цивільне** право, тобто право, яке пов'язувалося з римським громадянством. Воно розповсюджувалося тільки на римських громадян і виступало як їх особливі привілеї.

Історично склалося так, що першою й основною **формою власності** в Стародавньому Римі була **цивільна (квіритська)** власність, яка розглядалася як право на повне й виключне панування (користування, володіння й розпорядження) особи над речами, що **а)** потребували **манципації**, і що, **б)** не потребували **манципації**.

Манципація — особливий і складний обряд, який передбачав суворе дотримання встановлених формальностей при продажу землі та будівлі, рабів, робочої худоби та інших речей, операцій, які передбачались за цим обрядом.

Крім манципації, квіритському праву був відомий ще один **формальний спосіб переходу права власності** — **фіктивний судовий спір**, що відбувався в присутності претора. Покупець урочисто заявляв, що дана річ належить йому, продавець не заперечував, і претор присуджував річ покупцю. Можна було придбати річ у власність і на підставі тривалого володіння нею. Для рухомого майна строк набуття давності визначався в один рік, для нерухомого — у два роки.

Особливим видом речового права були **сервітути** — обмежене законом право користування чужими речами, право проходити через сусідню ділянку, право прогону худоби тощо.

В **класичний період** глибоку й тонку розробку отримало римське приватне право. Воно досягло високого для свого часу рівня юридичної техніки, мало великий вплив на наступну історію права.

Центральне місце в римському приватному праві займало правове регулювання речових відносин. З практичною метою римські юристи використовували різні класифікації речей. Це був поділ речей на манциповані й неманциповані, на рухомі та нерухомі, на вилучені з цивільного обігу й не вилучені, на подільні та неподільні тощо.

Нові, більш складні умови життя, розширення території Римської держави викликали появу нових видів права власності. Квіритська власність, пов'язана з римським громадянством, мала багато незручностей і тому в межах преторського права, було розроблено конструкцію так званої **преторської**, або **бонітарної** власності. Для захисту прав **бонітарного** власника претори використовували й інститути давності набуття.

З розширенням кордонів Римської держави й зростанням чисельності іноземців отримали також визнання й правовий захист **провінційна власність** (для римських громадян) і **власність перегринів**.

В **період домінування** основним **засобом переуступки права власності** стала так звана **традиція**. Тут право власності набувалось за фактом самої передачі речі. Подальший розвиток отримала набута давність. Так, після десяти років сумлінного й безперервного володіння це право визнавалося навіть за перегринами. Розвивався у цей час і такий вид речового права як право:

- **на чужі речі й земельний сервітут**; (наприклад, право пасти худобу на чужому вигоні і т. д.);

- **на суперфіцій** (користування будівлею, зведеною на чужій землі) тощо.

Багато нового з'явилося і в **заставному праві**. Широко розповсюдженою, наприклад, в цей період була вже знайома нам з афінського права **іпотека**, коли закладена річ залишалась у володінні боржника, поки не прийде строк виконання ним своїх зобов'язань.

Право зобов'язань. В першому періоді історії римського права були відомі **два види зобов'язань**:

- **зобов'язання з договорів**;
- **зобов'язання з деліктів**.

За римським правом *договори* мали назву *контрактів*. Найстарішим контрактом був *нексум* — договір *позики*. Він укладався з суворим дотриманням обряду манципації у присутності п'яти свідків і вагаря. Якщо боржник не повертав борг у визначений строк, кредитор мав право «накласти на нього руку» — забрати боржника до себе і тримати як ув'язненого протягом 60 днів. За цей час боржника тричі у базарні дні виводили на форум до претора, де оголошувалась сума його боргу. На третій базарний день боржника продавали в рабство за кордони Риму або навіть вбивали. Лише у **326 р. до н. е.** законом Петелія боргове рабство було скасоване.

Дуже давнім був і такий контракт як *стипуляція*. Формальний характер такого договору виявлявся в проголошенні словесних формул у вигляді урочистого запитання кредитора і такої ж відповіді боржника.

За Законами XII таблиць зобов'язань виникали також із *деліктів* (*правопорушень*). Квіритське право до таких деліктів відносило крадіжки й покалічення. У таких випадках на користь потерпілого стягувався штраф (від 25 до 200 асів). Законом XII таблиць відомі й публічні делікти, тобто злочини, які карались від імені римського народу.

У *класичний період право зобов'язань* було найбільш розробленою частиною римського права. Воно виступало як юридична форма майнового обігу та як засіб покарання за порушення особистих і майнових прав. Отже право зобов'язань регулювало ту сферу цивільно-правового життя, яка охоплювала різноманітні конкретні потреби людей, встановлювало між ними такі юридичні зв'язки, за якими одна особа могла вимагати від іншої певної дії або утримування від дії.

Важливе значення мали розроблені юристами загальні положення про договір (*контракт*), серед яких: наявність обопільної згоди сторін, добровільність, відсутність обману або погрози. Договори розглядались як непорушні, їх необхідно було суворо дотримуватись.

Усі договори, за класифікацією римських юристів, розподілялись на **чотири групи**. Підставою для такого поділу була різниця в умовах і формі укладання угоди.

1) Вербальні — це ті договори, юридична сила яких виникала внаслідок певної словесної формули;

2) Літеральні — укладання яких вимагало письмової форми;

3) Реальними були договори, необхідною умовою виникнення яких виступала, крім простої угоди між сторонами, передача речі одним контрагентом іншому.

4) Консенсуальні — договори, засновані на простій неформальній угоді.

Найбільш розробленими й найменш формальними були *консенсуальні договори*. До цієї групи належали договори: *купівлі-продажу, найму, доручення, товариства*.

Подальшого розвитку у *класичний період* отримали й *зобов'язання з деліктів*. З одного боку, відбувався процес перетворення низки приватних деліктів у публічні (злочини), з іншого — з'являлися нові види приватних деліктів (обман, погроза тощо).

Шлюбно-сімейне право. Давньоримське право закріпило патріархальну сім'ю, яка, будучи відокремленою господарською організацією, пов'язувалася із суспільством і державою через його голову (*pater familias*). Типовою формою шлюбу був шлюб із «владою чоловіка». Але дружина частіше за все виявлялася під владою *домовладки* (батька чоловіка), якщо тільки чоловік не мав самостійного сімейного статусу. Вона повністю поривала зі своїми кровними родичами — *кознатами*, підпадала під владу нового домовладки й ставала зв'язаною родинними відносинами із членами сім'ї чоловіка — *агнатами*. Чоловік або домовладка мали над нею необмежену владу, аж до продажу, обернення в рабство або навіть покарання смертною карою.

Такого права не мали *раби, перегріни, латини*. Тривалий час не дозволялися шлюби між патриціями й плебеями, що знайшла відображення в Законах XII таблиць. Але законом Канулея (445 рік до н. е.) ця заборона була скасована.

Шлюб міг укладатися в різних формах, в тому числі шляхом релігійного обряду у вигляді фіктивної купівлі дружини (по типу манципації) або ж внаслідок фактичного спільного проживання чоловіка й дружини протягом року. В останньому випадку влада чоловіка не виникала, якщо дружина щорічно відлучалася з будинку чоловіка на 3 ночі.

Шлюб припинявся у випадку:

- смерті одного з подружжя або втрати ним правоздатності,
- розлучення, яке було в найдавніший період рідким явищем і допускалося тільки з ініціативи чоловіка в суворо визначених умовах (*прелюбодіяння дружини або вигнання плоду*).

Діти не могли самостійно придбати майно, все куплене ними ставало власністю батька. Зобов'язання, прийняті на себе сином, не зв'язували батька. Але потерпілий міг притягнути батька до майнової відповідальності у разі делікту, вчиненого підвладним членом сім'ї.

Зацікавленість глави сім'ї в залученні додаткової робочої сили призвела до розвитку *інституту усиновлення*, процедура здійснювалася в народних зборах у присутності понтифіків. Усиновлення відбувалося також *шляхом триразового* фіктивного продажу члена сім'ї у рабство, а потім з уявною переуступкою прав, яка вела до звільнення сина від влади батька. Найдавніше римське право знало також *опіку*, яка встановлювалася над малолітніми й жінками, що не вийшли заміж, а також нагляд за божевільними й марнотратниками.

Характерною **рисою класичного періоду** є прогресування розкладу патріархальної сім'ї. Розповсюдження шлюбу з чоловічою владою вже до II ст. н. е. значно зменшилося, а проживання дружини в будинку чоловіка протягом року вже не спричиняло автоматичного виникнення влади чоловіка. Ставала поширеною нова форма шлюбу без чоловічої влади. Жінка, одружуючись так, не поривала зі своєю колишньою сім'єю, зберігала певну майнову самостійність, отримувала деякі права відносно дітей.

Шлюб без чоловічої влади міг бути легко розірваний за взаємною згодою сторін, а також на вимогу однієї з них. На загальному фоні кризи римського рабовласницького суспільства слабшали й сімейні зв'язки, розлучення стали звичайним явищем. Значного поширення набув так званий *конкубінат* — неформлене постійне співжиття чоловіка й жінки. Прагнучи подолати негативні явища у сфері сімейних відносин, імператор Август видав закон, який передбачав санкції за безшлюбність і бездітність. Навіть із двох консулів перевагу по службі отримував той, у кого було більше дітей.

Розклад патріархальної сім'ї виявився й в *ослабленні батьківської влади*. Припинилася практика продажу дітей, а їх убивство батьком стало розглядатися в **посткласичний** період як тяжкий злочин. Посилилася майнова самостійність підвладних членів сім'ї. Для заняття землеробством, ремеслом або торгівлею сини значно частіше почали отримувати від батька *пекулій* — майно, яке син міг залишити своїм спадкоємцям і навіть вступати із приводу даного майна в угоди зі своїм батьком.

Ряд змін зазнав й *інститут опіки*. Преторським едиктом встановлювалася відповідальність зберігача за ведення справ підопічного. Поступово зникла опіка над дорослими жінками, і в посткласичний період їх дієздатність фактично була зрівняна з дієздатністю чоловіків.

Спадкування у римському праві. У римському праві архаїчного періоду існувало два способи успадкування майна вмерлого домовладика: згідно із **законом** і за **заповітом**.

За **законом** майно переходило до дітей або онуків померлого («підвладним») або до інших *агнатів*, що перебували з ним у найближчих родинних відносинах. Тільки у разі відсутності агнатів майно передавалося родичам померлого.

Заповіт розглядався як виняток із нормального порядку успадкування, тому він, як правило, затверджувався на народних зборах. Закони XII таблиць вже вказували, що заповітні розпорядження на випадок смерті є непорушними. У заповіті нарівні з встановленням спадкоємця могли міститися й інші розпорядження: призначення зберігачів, звільнення рабів і т. д.

В класичний період пом'якшення суворої батьківської влади, що скріпляла раніше патріархальну сім'ю, визначило і основні напрямки розвитку **спадкового права**. Преторським едиктом значно розширювалося коло спадкоємців за законом. Крім підвладних членів сім'ї (агнатів) спадкоємцями ставали, зокрема, *кознати* аж до шостого колі-

на рідства, дружина, що пережила чоловіка й ін. Ослаблення минулого значення *агнатської* системи родичання й визнання в спадковому праві *когнатського*, заснованого на кровному зв'язку, було поступово закріплено в імператорському законодавстві.

Преторський едикт змінював і форму заповіту, встановлення якого вже не вимагало використання складної процедури (за допомогою «міді й ваги»). Заповіт, як правило, став складатися не в усному, а в письмовому вигляді, але з дотриманням певної форми. Лише солдатські заповіти в період принципату не вимагали формальностей.

У **посткласичний період**, нарівні з *приватними заповітами*, які склалися в присутності семи свідків, в практику увійшли так звані *публічні заповіти*, запозичені з грецького права, що склалися в присутності магістратів з внесенням у протокол місцевої влади або з передачею на зберігання в імператорський архів. Посилюлися обмеження заповітної волі. Так, не визнавалася юридична сила за заповітами, в яких без достатніх підстав позбавлялися майна законні спадкоємці. Збільшився при складанні заповітів розмір обов'язкової частки (до 1/3 майна) для законних спадкоємців.

Більш широке розповсюдження в цей період отримало встановлення в заповітах *легатів* (заповітних відмов), згідно з якими спадкоємець зобов'язаний був видати певну частину майна особі, вказаній спадкодавцем. Для захисту інтересів спадкоємця в законодавчому порядку в I ст. до н. е. було встановлено, що при видачі майна у вигляді легатів він може зберегти за собою принаймні одну чверть спадщини. Розпорядження про видачу частини майна будь-якій особі давалися і без складання заповіту (наприклад, особам, які формально не могли бути спадкоємцями по заповіту — *перегінам*, жінкам і т. д.). Такі розпорядження, що отримали назву *фідеїкомісів*, не були спочатку обов'язковими для спадкоємців. Але в період імператора Августа їм була надана юридична сила.

У кінці **посткласичного періоду** (особливо в кодифікації Юстиніана) більшість *фідеїкомісів* практично злилися з *легатами*.

Злочини і покарання

Злочини й покарання в першому періоді історії римського права. В архаїчному періоді ще є сліди родового ладу, із властивими йому рисами: делікти переслідувалися в порядку приватного обвинувачення й носили характер позову до кривдника, право було пов'язане з релігією. Але дуже рано стали виділятися злочини: **1) публічного й 2) приватного** характеру.

До **першої групи** відносилися:

- **по-перше**, злочини проти Римської держави: зрада або співництво з ворогом і опір владі, зв'язаний із застосуванням насильства;

- **по-друге**, вбивство, образа дівочої або жіночої честі, підпал, лжесвідчення, винищення, викрадення й чаклунство на посіви, порушення межових знаків тощо.

Завдяки тісному зв'язку права з релігією цілий ряд дій вважався образою богів і, крім звичайного покарання, вимагалось релігійне прокляття або очищення перед ображеними богами. До злочинів **сакрального характеру** відносилися: *порушення патронном своїх обов'язків перед клієнтом, порушення клятви й присяги, порушення межових знаків, посягання на особу народних трибунів тощо.*

Злочини **публічного характеру**, перераховані вище, спричиняли, за законами XII таблиць, **смертну кару**, що застосовувалася шляхом *задушення, відсікання голови, скидання з Тарпейської скелі, спалення, утоплення й ін.* У першу половину республіки римські громадяни могли уникати смертної страти, віддалившись добровільно у вигнання.

До **другої групи** відносилися *крадіжка, посягання на особу, знищення й пошкодження чужих речей*. Система покарань, що застосовувалася до злочинів цієї групи, була побудована на з'єднанні принципу **таліону** з принципом **композиції** (грошове відшкодування збитків). Застосовувалися також тілесні покарання і страта. Причому проводилася диференціація в покараннях для рабів і для вільних. За законами XII таблиць за крадіжку раба піддавали биттю батогами і скидали з Тарпейської скелі, а вільну люди-

ну, якщо вона була захоплена на місці злочину, після бичування віддавали в розпорядження потерпілого.

Аналогічно з афінським правом, злодій, захоплений на місці злочину вночі або навіть вдень, якщо він чинив опір із зброєю в руках, міг бути безкарно вбитий. Треба було тільки, щоб той, хто захопив злодія, негайно зібрав криком народ. В інших випадках злодій платив пеню потерпілому.

Злочини й покарання у класичному періоді. У республіканський період з'являються поняття *провина, необережність і випадок*. Такою, що каралася, була тільки умисна дія, що містила в собі склад злочину. Тому, наприклад, необережне вбивство не спричиняло покарання. У період монархії стали притягувати до карної відповідальності й за необережні дії подібного роду.

Під час республіки *замах* не відокремлювався від здійснення злочинної дії й карався так само, як і злочин. В монархічний період проводилася різниця між цими діями, й юристи стали рекомендувати більш м'які заходи покарання при замаху на злочин, який не було доведено до кінця. Винятком з цього стала *змова* проти існуючого ладу, яка вважалася злочином навіть у тому випадку, коли було прийнято тільки рішення, а справа не здійснено.

Була такою, що каралася, *співучасть*. Співучасник, який сприяв виконавцеві допомогою й радою, зазнавав однакової міри покарання з виконавцем. З'явилось поняття *осудності*. Установлювалося точне поняття необхідної оборони, яка допускалася тільки в тому випадку, коли потерпілому загрожувало насильство.

Разом з цим треба відмітити існування такого пережитку самосуду, як вбивство батьком заміжньої дочки і її коханця, застигнутих на місці «злочину». Чоловік, як правило, цим «правом» не користувався. Він міг убити коханця тільки в тому випадку, якщо останній був «низького» походження.

Досить характерним для цього періоду було розширення кола публічних злочинів унаслідок включення в нього цілої низки злочинів, що вважалися раніше приватними, а також зовсім нових. Публічні злочини розподілялися на чотири категорії: **1) злочини проти держави, 2) проти релігії, 3) проти моральності, 4) проти приватних осіб.**

До *першої групи*, крім зради й озброєного опору владі, були додані злочини, передбачені низкою спеціальних законів «про образу величності», виданих в I ст. до н. е. За часів республіки за цими законами переслідувалися: *замах на безпеку держави, образа величності римського народу, нанесення збитку державі, опір інтерцесії трибунів або виконанню магистратами їх функцій і т. д.* При розгляді справ за цими злочинами бралися до уваги свідчення жінок, а наклепники залишалися непокараними.

В *монархічний період* поняття цих злочинів дуже розширилося. До них відносилося все те, що ображало персону принципсів, причому не тільки дії, але слова, жести, навіть думки й мрії. Крім «образи величності» римського народу, а потім принципса, до злочинів проти держави відносилися: *казнокрадство, хабарництво, використання недозволених коштів під час виборчих кампаній і участь в організаціях, які переслідували ці цілі, спекуляція продовольством і участь в торгових кампаніях подібного роду, участь в союзах або організаціях, не дозволених імператором, підробка монети, користування фальшивими засобами й вагою.*

Злочини, що віднесено до *другої групи* (проти релігії), були переважно характерні для часів монархії, в республіканський же період переслідування зазнавали будь-які виключно зухвалі злочини проти встановлених вірувань і культу, а також святотатства. Характерно, що подібного роду дії переслідувалися більше в адміністративному, ніж у судовому порядку.

До злочинів *третьої групи* (проти моральності) відносилися: *перелюбство, тобто співжиття з чужим чоловіком, звідництво, кровозмішення, багатомужество, гомосексуалізм та ін.*

До публічних злочинів проти приватних осіб були віднесені: *вбивство, підпал, насильство, насильне обернення в рабство вільних людей і захоплення чужих рабів без згоди їх господарів, лжесвідчення, стягування за борги відсотків понад встановленої нор-*

ми. Так само в категорію публічних злочинів проти приватних осіб були занесені в цей період різні види кваліфікованої крадіжки: *крадіжка зі зломом, нічна крадіжка, крадіжка в лазнях, крадіжка худоби* та ін.

До **четвертої групи** приватних злочинів відносилися: *крадіжка, грабіж*, який раніше не відокремлювався від крадіжки, *тілесні пошкодження, образа особи й пошкодження чужого майна*. Проти грабіжника можна було порушити або карне переслідування, або цивільний позов. Але поєднання того й іншого не допускалося.

Злочини й покарання у посткласичному періоді. Велику роль у карному законодавстві цього періоду відігравали акти самих імператорів. Виникла низка злочинів, які потягли за собою санкції, передбачені імператорськими указами. Вони отримали назву **екстраординарних**.

Особливо треба зазначити, що ще в часи *принципату* система покарань набула різко вираженого терористичного характеру. Відновлювалася смертна кара для римських громадян, яка застосовувалася в особливо болісних і варварських формах (*спалення, розп'яття на хресті, утоплення в захищеному мішку, віддача диким звірам на розтерзання тощо*). Крім смертної кари почали застосовуватися *каторжні роботи* в державних рудниках з позбавленням всіх прав і *оберненням в рабство, висилка* у вигляді вигнання за межі вітчизни або у вигляді вигнання з певного місця (в обох цих випадках засланець перетворювався в *перегріна*), висилка без утрати прав, *ув'язнення, майнові штрафи й тілесні покарання*.

Дуже широко застосовувалася система **конфіскацій**. При деяких імператорах в цьому відношенні панувало таке свавілля, що перелякані сенатори й вершники поспішали призначити імператорів своїми спадкоємцями, щоб врятувати себе від сумної долі. Основними ідеями покарання стали розплата злочинцеві й залякування інших.

Разом з тим треба зазначити, що з *введенням християнства* можна було спостерігати деякий прогрес у карному законодавстві. Так, формально була проголошена рівність всіх людей перед законом, ліквідовані деякі особливо жорстокі форми покарання (*розп'яття на хресті, таврування розжареним залізом*) і заборона кривавих видовищ у цирках.

У той же час суворого переслідування зазнавали злочини проти моральності: *за викрадення жінки* незалежно від того, давала вона згоду на це викрадення чи ні, *загрожування смертною карою*; застосовувалася страта для жінок *за статевий зв'язок із рабами й за кровозмішення*. Жорстоко карався *гомосексуалізм*, за який призначалося спалення. За *перелюбство* рубали голови.

Взагалі карне право в третьому періоді з його терористичним характером, особливо жорстокими карами для злочинців, спрямованих проти державного устрою й особистості імператора, відображало процес розкладу й загибелі рабовласницького суспільства й держави в цілому.

Потрібно зазначити, що з появою постійної армії у римлян почала складатися особлива група норм, які переслідували військові злочини. Найтяжчими злочинами вважалася *зрада й образа начальника, втрата зброї під час війни* (каралося смертю). Характерно, що переслідувався *замах на самогубство*, що вважалося абсолютно неприпустимим для воїна. Каралося *перебування на військовій службі шляхом обману й видача себе за воїна* (наприклад, рабом). У покараннях до воїнів застосовувався привілей (позбавлення від повішення, віддання диким звірам і висилання в рудники). Але воїнів за один і той же злочин судили суворіше, ніж цивільних осіб.

Норми, що визначали склад військових злочинів і покарання за них, які було вироблено в римському праві, вплинули на карне право середніх віків і навіть нового часу.

Судовий процес у Римі

На відміну від країн Сходу, і навіть грецьких полісів, в римському судочинстві на ранній стадії спостерігалося відокремлення цивільних справ від карних, які, відповідно, розглядалися в межах цивільного й карного процесів.

Цивільний процес у Римі. З найдавніших часів особливістю організації судової системи й процесу було те, що вони передбачали дві стадії судочинства: «*ін-юре*» (*in jure*) і «*ін-юдиціо*» (*in judicio*).

На **першій стадії** справа розглядалася у *магістраті* (як правило, у претора), до якого повинні були з'являтися особисто позивач і відповідач. У Законах XII таблиць передбачалася особлива процедура виклику відповідача позивачем до магістрату. Нез'явлення відповідача віддавало його у владу позивача, який міг «накласти на нього руки», тобто вчинити з ним, як із неоплатним боржником. У претора позивач в урочистій формі заявляв свої претензії до відповідача. У випадку, якщо відповідач погоджувався з позивачем, процес завершувався на першій стадії.

Але, як правило, відповідач також в урочистих словах заявляв про свою незгоду. Сукупність ритуальних і суворо формальних дій, жестів і слів, які здійснювалися на суді сторонами й магістратом, називалася «*легіс акціо*» (*legis actio*), а звідси й сам процес отримав назву **легісакційного**. Існувало п'ять основних *легісакційних* формул. Найбільш поширеною з них була та, що нарівні з урочистими заявами сторони вносили заставу, яка втрачалася тим, хто програвав справу на користь державної скарбниці. Порушення однією із сторін порядку внесення застави автоматично призводило до програшу справи.

Друга стадія полягала у вирішенні справи по суті призначеним претором суддею або колегією суддів. На цій стадії допускалися представники сторін і захисники (адвокати). Якщо одна зі сторін без поважних причин не прибула до суду, то вона програвала справу. Такий процес не був пов'язаний суворими формами. Судді знайомилися з доказами, вислуховували промови сторін і їх захисників. Рішення суддів було остаточним й оскарженню не підлягало.

З розвитком преторського права на зміну складному й архаїчному *легісакційному* прийшов **формулярний процес**. Цей вид процесу затвердився із другої половини II ст. до н. е. після прийняття спеціального закону. У формулярному процесі значно підвищилася роль претора, який перестав бути пасивним учасником sacramентальних обрядів, що здійснювалися сторонами при *легісакційному процесі*. Він складав висновок (формулу), в якому присяжному судді вказувалося, як потрібно вирішувати дану справу. Поступово претори почали складати нові формули позовів, відходячи від старих законів і звичаїв, керуючись при цьому вимогами торгового обігу й необхідністю зміцнення приватної власності. Створюючи нові формули й позови, претор за допомогою свого едикту сприяв розвитку самого змісту приватного права.

До **кінця класичного періоду**, а особливо за часів *домінату*, значного поширення набув **екстраординарний процес**. Він майже повністю витіснив *формулярний процес*, і останній уже навіть не згадувався у важливому законі Діоклетіана (294 р.), де мова йшла про ведення судових справ.

В *екстраординарному процесі* вже був відсутнім традиційний розподіл судочинства на дві стадії: «*ін-юре*» і «*ін-юдиціо*». Магістрат, що приймав справу до розгляду, вів тепер її з початку й до кінця, тобто до винесення рішення. Якщо на останньому етапі й притягувався присяжний (третейський) суддя, то він діяв лише від імені магістрату, що його призначив.

Явка відповідача на суд перестала бути предметом турботи позивача. Магістрат, не пов'язаний тепер жорсткими процесуальними рамками, міг сам застосовувати заходи впливу на учасників процесу, примушувати їх до виконання його розпоряджень. Процес перестав бути публічним, проводився в закритих приміщеннях. Якщо раніше судочинство було безкоштовним, то тепер вводилося судове мито, що стало особливо поширеним у період *домінату*. Хоч цивільний процес у цілому залишався ще усним, основні заяви сторін фіксувалися в судових протоколах, чим було покладено початок письмовому судочинству.

Вводилася апеляція на винесене магістратом рішення. Але, у разі повторного програшу справи, особа, що подавала апеляцію у вищу інстанцію, мала сплатити великий штраф.

Карний (кримінальний) процес. Кримінальний процес в Стародавньому Римі за-сновувався на двох принципах.

По-перше, обвинувачення з будь-якої справи мало надходити тільки від римського громадянина, а не від посадової особи, тобто обвинувачення було приватним. Для того щоб розпочати судочинство, римському громадянину необхідно було в приватному порядку пред'явити перед судом обвинувачення іншому римському громадянину.

Висунення обвинувачення відкривало процес. Звинуватців могло бути й декілька, тоді претор своєю владою визначав одного головного. На попередній стадії ставили питання обвинуваченому. Якщо він відповідав мовчанням, це розцінювалося як визнання звинувачення. Одним із законів *Юлія Цезаря* було введено правило, за яким обвинувачення мало формулюватися письмово й подаватися за підписом громадянина. Обвинувачення вписувалося в судовий протокол, після чого призначався день судового обговорення перед присяжними — як правило, 10-й, 50-й або 100-й після подання обвинувачення. До цього ще можна було відмовитися від свого обвинувачення. Хоча за відмову вже проти самого обвинувача могло бути висунуто серйозне для Риму обвинувачення в наклепі (злісним наклепникам ставили тавро на лобі) або в нецивілізованій поведінці.

На суді обвинувачений мав бути вдягнений у траурне обрання. Йому (як і обвинувачу) могли допомагати захисники із громадян, а також патрон. Судді визначалися жеребкуванням, потім сторони погоджували всі кандидатури. Згідно з законом *Ватинія (57 р. до н. е.)* можна було відвести навіть всі кандидатури.

Судове засідання починалося із заслуховування обвинувачення, потім відбувався обмін промовами сторін, а пізніше, при необхідності, проводилося випробування доказів. Основними доказами вважалися свідчення свідків. За звинуваченням у державних злочинах свідчення мали право давати й жінки, і раби. Раби свідчили тільки під тортурами. Якщо вони свідчили проти свого пана, то після процесу вважалися вільними. За часів правління *Августа* вперше було піддано тортурам при наданні свідчень римського громадянина. Документи (офіційні акти, листи) мали представлятися не пізніше трьох днів до початку судового засідання.

При обміні промовами сторони повинні були знаходитись в рівному положенні. Час промови вимірювався, як у Стародавніх Афінах, за допомогою водяних годинників — *клепсидрів*. Після випробування доказів наступав час рішення.

По-друге, рішення виносилося присяжними за більшістю голосів. З **139 р. до н. е.**, згідно із законом *Габінія*, було введено бюлетені для таємного голосування в народних зборах, з **137 р. н. е.** їх було прийнято і в судах. При обвинуваченнях у державних злочинах голосування завжди залишалося відкритим (підійманням рук). За правління Сулли було встановлено, що вид голосування визначався угодою сторін. Підрахунок голосів проводився обов'язково гласно і рівність тлумачилася на користь обвинуваченого. Узагалі присяжні могли винести троякий вердикт: «виправданий», «звинувачений» і «справа не з'ясована»; останнє також знімало обвинувачення, але ніби залишало під підозрою.

Після завершення розгляду справи, але до оголошення вироку, могла бути признана відстрочка — в цей час обвинувачений ще міг залишити місто, визнавши себе тим самим винним. Після виголошення вироку покарання негайно приводилося у виконання. Від негайного покарання звільнялися тільки вагітні жінки. При засудженні на страту могла бути надана відстрочка в 10 днів: передбачалося, що за ці дні громадянин сам покінчить з собою, що зніме хоч би частково ганьбу із прізвища.

Такий порядок судочинства зберігався до початку III століття. Але вже в період принципату він почав витіснятися новим. За правління імператора *Августа* остаточно зникло право апеляцій до народних зборів: карну юрисдикцію здійснювали або Сенат, або комісії суддів. В **I ст.** права комісії поступово перейшли до префекта міста, у провінціях — до *намісників* або *легатів*. Вони, як і деякі інші вищі чиновники, отримували права карного суду за особливим розпорядженням імператора — поза звичайним порядком — звідки і з'явилася назва *екстраординарного*. Судді імператора отримували

право не тільки по-своєму тлумачити карні закони, але й відмовлятися від колишніх судових процедур, започаткувавши тим самим застосування розсуду магістрату або чиновника в процесі.

Обвинувачення перестало бути приватним і перейшло в руки державної влади. З **I ст.** набула поширення посада платних донощиків-обвинувачів, які ініціювали порушення справи. При префектові міста, й особливо префектові варти, створювалися посади професійних **слідчих-поліцейських**. Справи про незначні злочини вирішувалися практично негайно, звичайним покаранням тут стало биття палицями. У розслідуванні більш тяжких обвинувачуваних основою карного судочинства став **допит (inquisitio)**, що проводився слідчим або суддею, чому і весь процес набув **інквізиційного характеру**. В практику ввійшли обов'язкові допити обвинувачених під тортурами. Спочатку катували тільки бродяг. Законом 212 р. допускалося катувати будь-кого за рішенням судді. За обвинуваченнями у державних злочинах тортури стали обов'язковими. З **III ст.** увійшли в практику й тортури свідків — спочатку це розповсюджувалося на тих, хто коливався, даючи свідчення, пізніше стало застосовуватися за рішенням судді.

2.4. Роль римського права у світовій історії

1. Римське право вперше в історії виступило як цілісна, ретельно розроблена, власне правова система.

2. Римське право лише зі значними обмовками можна розглядати як рабовласницьке. Очевидно, що не рабство, а ринкові відносини і торговий обіг зумовили основний зміст римського права (як приватного права, що закріплювало інтереси індивіда, приватного власника), його високу юридичну техніку.

3. Сила приватної власності й побудованого на ній товарного обігу зламали застарілі правові форми. На їх місці створювалося нове й довершене в техніко-юридичному відношенні право, спроможне врегулювати найтонші ринкові відносини, задовольнити інші потреби суспільства. **Саме римляни**, спираючись на весь попередній світовий досвід, у тому числі й країн Сходу, вперше **зробили індивідуальну приватну власність**, а також інші майнові права й інтереси предметом майстерного і вельми доведеного юридичного регулювання. Саме в такому вигляді римське право стало універсальною правовою системою, норми якої застосовуються в різних історичних умовах незалежно від типу суспільства, якщо тільки в його основі лежить приватна власність і ринкове господарство.

4. Разом із римським правом в історію цивілізації ввійшла й римська юриспруденція, яка представляє величезну культурну цінність. На базі римської юриспруденції зародилася юридична професія, а з неї бере початок і спеціальна правова освіта.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій виникнення та розвитку античного права за запропонованою раніше формою.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Квіритське право Преторське право Право народів Манципація Бонітарна (преторська) власність Легісаційний процес Формулярний процес Екстраординарний процес Інквізиційний процес	Anakrisis, атимія, децимвири, дигести, dike, graphe, engiesis, epidikasa, epikleros, ехіни, інституції, іпотека, клепсидри, клер, композиція, конкубінат, контракт, конституції, конфіскація, нексум, пандекти, сервітути, сикофанти, стипуляція, фідеікомісія,

Завдання 3. Використовуючи текст документа № 1, *покажіть*, як в Афінах приймалися рішення у суді.

Завдання 4. Використовуючи текст документа № 2, визначте види злочинів і покарань за афінським правом.

Завдання 5. Використовуючи текст документа № 3,

а) визначте статті, в яких містяться правові норми, що регулюють відносини, пов'язані:

- із правом власності;
- сімейно-шлюбні;
- злочину й покарання;

б) розкрийте особливості судового процесу:

- з цивільних справ;
- з кримінальних справ.

Завдання 6. Використовуючи текст документа № 3, *визначте статті*, які розкривають особливості правового положення різних категорій населення Стародавнього Риму.

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Визнання законодавства, а не звичаю було характерною рисою розвитку права таких держав античності, як.....

2. Характерною рисою в регулюванні майнових відносин

— в Стародавніх Афінах було.....

— в Стародавній Спарті було.....

3. Низький рівень розвитку зобов'язальних відносин в Стародавній Спарті був обумовлений.....

4. Афінське право розрізняло зобов'язання з.....

5. Особливість правового положення жінки в Стародавніх Афінах на відміну від Стародавньої Спарті полягала в тому, що.....

6. Особливістю в регулюванні відносин злочинів та покарання в Афінах і Спарті було те, що.....

7. Афінське право розрізняло такі види злочинів:.....

8. Демократизм судового процесу в Афінах виявлявся, передусім в тому, що...
.....

9. В історії розвитку римського права дослідники виділяють такі періоди:.....
.....

10. Едикти, рескрипти, декрети, мандати — їх об'єднує те, що вони були.....
.....

11. Початок суто світському характеру римської юриспруденції було покладено.....
.....

12. В..... році в Стародавньому Римі юридична сила була визнана за творами п'яти юристів, а саме:.....

13. Звід законів Юстиніана з'явився в.....році і являв собою.....

14. Основними правовими інститутами, які регулювали сімейно-шлюбні відносини в Стародавньому Римі, були:.....

15.Основними видами злочинів за римським правом були:.....

16.Відмінною рисою судочинства в Стародавньому Римі на самій ранній його стадії було те, що.....

17.Особливістю організації судової системи й процесу Стародавнього Риму було те, що.....

Завдання 3. Схарактеризуйте:

1. Спільні риси та особливості в процесі виникнення та розвитку права в Стародавніх Афінах та Спарті.

2. Діяльність римських юристів як джерело розвитку права в Стародавньому Римі.

3. Основні цивільно-правові інститути римського права в їх історичному розвитку.

4. Основні правові інститути, які регулювали відносини злочинів і покарань в Стародавньому Римі в їх історичному розвитку.

5. Характерні риси й особливості кримінального процесу в Стародавньому Римі.

Завдання 4. Порівняйте основні цивільно-правові інститути за афінським правом.

Завдання 5. Класифікуйте види злочинів за римським правом в їх історичному розвитку.

Завдання 6. Покажіть роль і значення римського права у світовій історії.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 7-ої теми

Завдання 1. Повторіть навчальний матеріал шкільного підручника «Всесвітня історія» з питань періодизації епохи середньовіччя, особливостей політичного розвитку зарубіжних країн у цей період.

Завдання 2. Повторіть навчальний матеріал шкільного підручника «Всесвітня історія» в тій його частині, де висвітлюється процес виникнення та розвитку ранньофеодальної держави у Східноримській імперії (Візантії), стародавніх франків, англосаксів.

Джерела

Документ № 1

АРИСТОТЕЛЬ ПРО СУДОВИЙ ПРОЦЕС В АФІНАХ (витяги)

У суді стоять дві амфори — одна бронзова, інша — дерев'яна. У ці амфори кладуть свої «камінчики» судді. Бронзова має вирішальне значення, дерев'яна не береться до уваги.

«Камінчики» для голосування — мідні з трубкою у середині; одна половина їх просвердлена, інша — суцільна. Коли дебати сторін закінчені, то особи, яким припало за жеребкуванням стояти біля «камінчиків» для голосування, вручають кожному судді по два камінчики — просвердлений і суцільний, і обидві сторони, що виборюються у суді, повинні бачити це, щоб ніхто не міг одержати ні двох суцільних, ні двох просвердлених...

Перед тим, як судді почнуть голосувати, глашатай оголошує спочатку, чи не пропонують сторони, що є у тяжбі, оскаржити показання свідків. Справа у тому, що оскарження не допускається, коли судді почнуть подавати голоси. Потім він знову оголошує:

«Просвердлений камінчик — за того, що говорив першим, суцільний — за того, що говорив останнім». Після цього суддя бере «камінчик» із підставки світильника і, намагаючись просунути трубку «камінчика» так, щоб не показати тим, що у тяжбі, ні просвердленого, ні суцільного, опускає «камінчик», що підтверджує його вирок, у бронзову амфору, «камінчик», який не має такого значення, — у дерев'яну.

Документ № 2

ЗАКОНИ ДРАКОНТА (621 р. до н. е.) (витяги)

...І якщо хто уб'є кого-небудь навмисно, то він повинен іти у вигнання; а судити повинні царі за звинуваченням у убивстві; або якщо хто стане звинувачувати кого-небудь, що він замислив вбивство, то ефети повинні розібрати. Помиритися можуть всі спільно, якщо буде батько або брат, або сини; інакше той, хто не погоджується, бере верх. Якщо таких родичів не буде, тоді можуть помиритися родичі аж до родичів другого ступеня і до двоюрідного брата, коли всі погодяться на примирення, але повинні при цьому принести клятву. Коли ж нікого з них не знайдеться, а вбивство вчинить людина навмисно і визнає комісія п'ятдесяти одного, саме ефети, що він убив навмисно, тоді десять членів фратрії, якщо побажають, повинні дозволити йому доступ у країну. Ці особи обираються комісією п'ятдесяти одного з благородних. І ті, що раніше вчинили вбивство, повинні підлягати цьому законові. Оголосити про судове переслідування тому, хто вчинив убивство, слід на майдані всім родом аж до родичів другого ступеня і двоюрідного брата; а переслідування вести спільно — і двоюрідним братам, і їх синам, і зятям, і тестям, і членам фратрії. Коли ж хто-небудь уб'є людиновбивцю або буде причиною вбивства, він має бути позбавлений права з'являтися на пограничному майдані і брати участь в змаганнях і святинях амфіктіонських, як той, хто вбив афінянина, і підлягає тим самим заборонам. А розглядати справу належить ефетам. Навпаки, дозволяється вбивати і арештовувати людиновбивців на їх власній землі, і це не повинно вважатися безчестям і потребувати спокути; у противному випадку винний мусить у подвійному розмірі сплатити за заподіяну шкоду..., якщо хто вб'є ненавмисно під час змагання або задавить на дорозі, або вб'є на війні, через непорозуміння..., так само підлягає звинуваченню у вбивстві, коли вб'є раба чи вільного..., якщо хто вб'є людину, яка насильно намагалася беззаконно забрати неживе чи живе майно, тут же вб'є в стані самооборони, це вбивство не підлягає карі... Якщо хто — чи буде це служила чи приватна особа — буде винний у ушкодженні або зміні цього закону, він підлягає позбавленню громадянської честі — і сам, і діти, і весь його достаток.

Документ № 3

ЗАКОНИ XII ТАБЛИЦЬ (витяги)

Таблиця I

1. Якщо викликають когось на судочинство, нехай іде. Якщо він не іде, нехай той, хто викликав, підтвердить свій виклик при свідках, а потім веде його насильно.

2. Якщо викликаний надумає відмовки для неявки або стане намагатися сховатися, нехай той, хто його викликав, накладе на нього руку.

3. Якщо причиною для неявки викликаного на судочинство буде його хвороба або старість, нехай той, хто викликав, дасть йому тварину для поїздки... візок, якщо не захоче, надавати не зобов'язаний.

4. Нехай поручником у судочинстві за того, що живе своїм господарством, буде тільки той, хто має господарство. За того громадянина, хто не має господарства, поручником буде той, хто бажає.

7. Якщо сторони не досягають угоди, нехай вони до полудня зйдуться для тяжби на форумі або на *комиції* (комиції — місце на форумі, де проходили народні збори, здійснювалось судочинство й виконувались вироки. — *Л. Б, С. Б*).

8. Після полудня магістрат затвердить вимогу тієї сторони, яка присутня на судочинстві.

9. Якщо на судочинстві присутні обидві сторони, нехай захід сонця буде крайнім терміном судочинства.

Таблиця III

1. Нехай будуть дані боржнику 30 пільгових днів після визнання ним боргу або після прийняття рішення.

2. Після закінчення вказаного терміну нехай позивач накладе руку на боржника. Нехай веде його на судочинство для виконання рішення.

3. Якщо боржник не виконав добровільно судового рішення і ніхто не звільнив його від відповідальності при судочинстві, нехай позивач поведе його до себе і накладе на нього колодки або кайдани вагою не менше, а, якщо захоче, то і більше 15 фунтів.

4. Під час перебування у заточенні боржник, якщо бажає, нехай харчується за свій власний рахунок. Якщо ж він не перебуває на своєму власному утриманні, то нехай той, хто тримає його у заточенні, дає йому один фунт борошна на день, а при бажанні може давати і більше.

5. Між тим, поки боржник перебував у заточенні, він мав право помиритися із позивачем, але якщо сторони не мирилися, то такі боржники залишались у заточенні 60 днів. Протягом цього терміну їх три рази підряд у базарні дні приводили до претора на комиції і оголошувалась присуджена з них сума грошей. На третій базарний день їх піддавали смертній карі, або вони поступали на продаж за кордон, за Тибр.

Таблиця IV

2. Якщо батько три рази продасть сина, то нехай син буде вільним від влади батька.

3. Користуючись постановою XII таблиць, наказав своїй дружині взяти її речі і, віднявши у неї ключ, вигнав її.

Таблиця V

1. Предки наші стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок притаманної їм легкодумності повинні перебувати під опікою... Виняток робився тільки для дівчат — весталок, яких стародавні римляни із поваги до їх жрецького сану звільняли від опікунства. Так було постановлено Законом XII таблиць.

2. Законом XII таблиць було визначено, що *res mancipi* (*res mancipi* — майнові об'єкти на території Італії — земля, раби, тварини і так звані сільські сервітути — *Л. Б, С. Б*), що належать жінці, яка перебувала під опікою *agnatibus* (родичів), не підлягали давності за винятком лише того випадку, коли сама жінка передавала ці речі із згоди опікуна.

3. Як хто розпорядиться на випадок своєї смерті щодо свого домашнього майна або стосовно опіки над підвладними йому особами, так нехай те і буде непорушним.

76. У відповідності до закону XII таблиць марнотратнику заборонялось управління майном, яке йому належало. Закон XII таблиць наказує божевільному і марнотратнику, на майно яких накладено заборону, знаходитись під наглядом їх агнатів.

96. У відповідності до закону XII таблиць борги померлого безпосередньо розподіляються (між його спадкоємцями — *Л. Б, С. Б.*) відповідно до одержаних часток спадщини.

Таблиця VI

1. Якщо хто-небудь укладе угоду самозакладу або відчуження речі у присутності п'яти свідків і вагаря, то нехай слова, які виголошуються при цьому, вважаються непорушними.

3. Давність володіння щодо земельної ділянки встановлювалась два роки, щодо усіх інших речей — один рік.

4. Законом XII таблиць було визнано, що жінка, яка не бажала встановлення над собою влади чоловіка фактом давнього з нею співжиття, повинна щорічно відлучатися з дому на три ночі і таким чином переривати річну давність володіння нею.

56. Закон XII таблиць затвердив відчуження речі через угоду, яка укладалась у присутності п'яти свідків і вагаря, а також через відмову від права власності на цю річ при судовому розгляді перед претором.

8. Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність украдені колоди і жердини, застосовані для будівництва або для посадки винограднику, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості матеріалів проти того, хто звинувачувався у використанні їх.

Таблиця VII

1. Обхід, тобто незабудоване місце навколо будівлі, має бути шириною два з половиною фути.

2....якщо впродовж сусідньої ділянки копається рів, то не можна було переступати межі, якщо ставити паркан, то треба відступати від сусідньої ділянки на один фут, якщо будинок для житла, то відступати два фути, якщо копають яму або могилу, відступити настільки, наскільки глибоко викопана яма, якщо колодязь — відступити на шість футів, якщо саджають оливку або шовковицю — відступити від сусідньої ділянки на дев'ять футів, а решту дерев — на п'ять футів.

5. У відповідності до постанови XII таблиць, коли виникає спір про межу, то ми проводимо розмежування за участю трьох посередників.

6. За законом XII таблиць ширина дороги по прямому напрямку визначалась у вісім футів, а на поворотах — у 16 футів.

96. Якщо дерево із сусідньої ділянки схилилось на твою ділянку, то, у відповідності із законом XII таблиць, можеш вимагати прийняти його.

10. Законом XII таблиць дозволялось збирати жолуді, що падають із сусідньої ділянки.

12. Якщо спадкодавець заповідав: «Відпускаю раба на волю за умови, що він заплатить моєму спадкоємцеві 10 000 сестерцій», — та хоча б раб був відчужений від спадкоємця, він все ж має одержати свободу, заплативши покупцеві вказану суму.

Таблиця VIII

16. XII таблиць ввели смертну кару за невелику кількість злочинних діянь і в тому числі необхідним її застосуванням у тому випадку, коли хто-небудь складе або буде співати пісню, у якій зводиться наклеп на когось або ганьбить когось.

2. Якщо здійснить поранення і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде спричинено те ж саме.

3. Якщо рукою або ломакою зламає кістку вільній людині, то нехай заплатить штраф у розмірі 300 асів, якщо рабові — 150 асів.

4. Якщо образить, нехай штраф буде 25.

6. Якщо хтось поскаржиться, що домашня тварина спричинила збитки, то закон XII таблиць наказував або видати потерпілому тварину, що спричинила збитки, або відшкодувати завдані збитки.

9. У відповідності до XII таблиць смертним гріхом для дорослого було отруїти або скопити вночі врожай із обробленого плугом поля. XII таблиць воліли таку приречену богині Церері особу скарати на смерть. Неповнолітнього, винного у такому злочині, за рішенням претора або карали мечами, або присуджували відшкодувати спричинену шкоду у подвійному розмірі.

11. У XII таблицях було визначено, щоб за намір рубання дерев винний платив по 25 асів за кожне дерево.

12. Якщо злочин крав уночі і був убитий на місці, то нехай його вбивство буде вважатися правомірним.

14. Децемвіри приписували вільним людям, яких було ввіймано в крадіжці на гарячому те, що вони підлягали тілесному покаранню і повинні були видаватися головою тому, у кого здійснена крадіжка, рабів же карали кнутом й скидали зі скелі, а стосовно неповнолітніх було встановлено: або підлягали, на розгляд претора, тілесному покаранню або отриманню з них відшкодування збитків.

15а. За законом XII таблиць було встановлено штраф у розмірі потрійної вартості речей у тому випадку, коли річ виявлялась у когось при формальному обшукуві або коли вона була принесена до сховача і знайдена у нього.

15б. Закон XII таблиць визначає, щоб при проведенні обшуку, той, хто шукає, не мав ніякого одягу, окрім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу.

18а. Вперше XII таблицями було встановлено, щоб ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, тоді, як до цього бралось за бажанням заможних.

18б. Предки наші мали звичай і поклали у законах присуджувати злодія до сплати подвійної вартості вкраденої речі, лихваря до стягнення у чотирьохкратному розмірі одержаних відсотків.

19. За річ, дану на зберігання, робиться позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

23. Викритий у неправдивому свідченні скидався з Тарпейської скелі.

24б. За XII таблицями, за таємне знищення врожаю наступала смертна кара... тяжча, ніж за вбивство людини.

26. У XII таблицях наказувалось, щоб ніхто не влаштовував у місті нічних зібрань.

Таблиця IX

3. Невже ти будеш вважати суворим постанову закону, що карає смертною карою суддю або посередника, які були призначені для судового розгляду справи і були викриті у тому, що прийняли грошову винагороду у цій справі?

5. Закон XII таблиць велить карати смертною карою того, хто підбурює ворога римського народу до нападу на римську державу, або того, хто видає ворогові римського громадянина.

6. Постанови XII таблиць забороняли позбавляти життя без суду будь-яку людину.

Таблиця X

1. Хай мерця не ховають і не спляють у місті.

2. Хай на похоронах жінки щік не дряпають і не голосять за померлими.

Таблиця XI

1. Децемвіри другого призову, додавши дві таблиці лицеприємних законів, між іншим, санкціонували нелюдським законом заборону шлюбів між плебеями і патриціями.

2. Децемвіри, які додали дві таблиці, пропонували народові затвердити виправлення календаря.

Таблиця XII

1. Законом було введено захоплення речі з метою забезпечення боргу, і за законом XII таблиць це було дозволено проти того, хто придбав тварину для принесення жертви, не заплатив за неї купівельної ціни, а також проти того, хто не дасть винагороди за здану йому в найом тяглову тварину, з тією умовою, щоб плата за користування була використана ним на жертвний обід.

5. У XII таблицях була постанова про те, що надалі всяке рішення народних зборів повинно мати силу закону.

Примітка:

Документи № 1, 3 використані з: Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — С. 30—31, 31—36.

Документ № 2 використаний з: 2) Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. I. — С. 75—76.

Готуйтеся до проміжного контролю

Тести для самоконтролю

1. Метою вивчення історії держави і права зарубіжних країн як науки є:

1) виявлення історичних закономірностей розвитку державно-правових інститутів і явищ, що розвиваються в хронологічній послідовності та проявляються в певному історичному просторі (зарубіжні країни);

2) пізнання, пояснення причин історичних змін у політичному устрої і праві в зарубіжних країнах;

3) формування нових знань про виникнення і розвиток держави і права в зарубіжних країнах.

2. Предметом вивчення науки історії держави і права зарубіжних країн є:

1) історичні процеси становлення та розвитку цивілізовано організованого суспільства;

2) конкретні процеси виникнення і розвитку державно-правових інститутів і явищ, що розвиваються та проявляються в певному географічному просторі (зарубіжні країни) та в хронологічній послідовності;

3) сукупність наукових знань про історію держави і права в зарубіжних країнах.

3. Засновниками історичної школи права вважаються:

1) Кельзен, Штаммлер;

2) Гуго, Савіньї, Пухта;

3) Локк, Руссо, Монтеск'є.

4. Представниками соціологічної школи права були:

1) Ф. Гізо, О. Т'єррі, Ж. Мішле;

2) Ф. Лассаль, П. Лафарг, К. Каутський;

3) М. Гуго, К. Ейхгорн.

5. М. Ф. Володимирський-Буданов і О. Ф. Кістяківський були представниками:

1) марксистського напрямку у вітчизняній науці історії держави та права;

2) історико-соціологічної течії історичної школи права в Україні;

3) сучасної школи істориків держави і права в Україні.

6. Суспільно-економічна формація — це:

1) період переходу людства від споживчої економіки до виробляючої;

2) історичний період розвитку культури, релігії, притаманний цивілізовано організованому суспільству;

3) історично визначений шабел у розвитку людського суспільства, що характеризується єдністю продуктивних сил і виробничих відносин, які визначають сутність надбудовних структур, якими є, зокрема, держава і право.

7. Цивілізація — це:

- 1) відносно замкнутий і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних і інших ознак, з яких незмінними залишаються релігія і форми її організації, територія;
- 2) соціокультурна система, яка включає у себе соціально-економічні умови життя суспільства, рівень економічної та політичної свободи особистості;
- 3) єдиний процес прогресивного розвитку людства, в якому виділяються певні стадії розвитку.

8. IV тис. до н. е. — сер. I тис. н. е. — це період:

- 1) стародавньої історії;
- 2) існування первісного суспільства в історії людства;
- 3) існування рабовласницької держави та права.

9. Сер. I тис. н. е. — XVII—XVIII ст. — це період:

- 1) історії середніх віків;
- 2) розквіту громадянського суспільства;
- 3) існування феодальної держави.

10. XVII—XVIII ст. — поч. XX ст. — це період:

- 1) існування станово-кастового суспільства;
- 2) виникнення буржуазної держави;
- 3) нової історії.

11. Держава — це:

- 1) соціокультурна система, яка включає у себе соціально-економічні умови життя суспільства, етнічні, релігійні основи, рівень гармонії людини і природи, рівень свободи особистості — економічної, політичної, соціальної та духовної;
- 2) політико-правова організація суспільства, яка поширює свою суверенну владу на займану територію, діє в інтересах усього суспільства чи окремої його частини, володіє монополією на законотворчість, правосуддя, легальний примус;
- 3) впорядкована на основі права система всіх політичних явищ, які функціонують і взаємодіють (або протидіють) в суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі; це механізм організації й функціонування політичної влади.

12. Авілум — це:

- 1) вільне населення Стародавнього Єгипту;
- 2) вища категорія вільного населення Стародавнього Вавилону;
- 3) раби у Стародавній Індії.

13. Аккадці це:

- 1) древні жителі Шумер;
- 2) засновники Шумеро-Аккадського царства;
- 3) раби в Стародавньому Китаї.

14. Амореї — це:

- 1) кочові племена Міжріччя;
- 2) раби в Стародавньому Вавилоні;
- 3) давньоєврейські кочові племена.

15. Брахмани — це:

- 1) царські служили люди в Стародавньому Вавилоні;
- 2) священнослужителі, жерці в Стародавній Індії;
- 3) найпривілейованіша варна в Стародавній Індії.

16. Вайш'ї — це:

- 1) третя варна в Стародавній Індії (хлібороби, ремісники);
- 2) кредитори, торговці в Стародавньому Вавилоні;
- 3) раби в Стародавньому Єгипті.

17. Варни — це:

- 1) особливі станові групи в Стародавній Індії;
- 2) чиновники у Стародавньому Єгипті;
- 3) вільні селяни-общинники в Стародавньому Китаї.

18. Кшатрії — це:

- 1) воїни-правителі в Стародавній Індії;
- 2) друга станова група (варна) вільного населення в Стародавній Індії;
- 3) вільні селяни-общинники в Стародавньому Китаї.

19. Мушкенуми — це:

- 1) царська служила людина нижчої категорії в Стародавньому Вавилоні;
- 2) священнослужителі, жерці в Стародавній Індії;
- 3) вищі царські службовці, які володіли великими службовими наділами, общинною землею в Стародавньому Китаї.

20. Раби в Стародавній Індії — це:

- 1) даси;
- 2) чандали;
- 3) шудри.

21. Об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту відбулося:

- 1) 1800 р. до н. е.;
- 2) 3200 р. до н. е.;
- 3) 1595 р. до н. е.;

22. 1792—1750 рр. до н. е. — це:

- 1) роки правління царя Хаммурапі в Стародавньому Вавилоні;
- 2) час царювання XI—XII династій в Стародавньому Єгипті;
- 3) Магадсько-Маурійський період в історії стародавньої Індії;

23. Адміністрація ранньої держави була представлена:

- 1) органами управління родом, общиною, кланом;
- 2) общинним самоврядуванням;
- 3) центральною, обласною, общинною адміністраціями.

24. Значення географічного фактору в утворенні держав Стародавнього Сходу полягає у тому, що:

- 1) існували сприятливі кліматичні умови;
- 2) існувала потреба в сильній владі;
- 3) досить рано проявилася тенденція централізації державної влади.

25. Об'єднання, як домінуючий фактор, мало місце при виникненні таких держав Стародавнього Сходу, як:

- 1) Єгипет;
- 2) Вавилон;
- 3) Китай.

26. Фактор завоювання відіграв значну роль при виникненні держави в таких країнах Стародавнього Сходу як:

- 1) Китай;
- 2) Індія;
- 3) Єгипет.

27. Своєрідність соціально-класової структури давньосхідного суспільства полягає в тому, що:

- 1) воно було однорідним;
- 2) поділялось на два класи — рабів і рабовласників;
- 3) була відсутня чіткість соціально-класових меж.

28. Серед основних функцій давньосхідних держав можна виокремити:

- 1) організаційно-господарську, охорону рабовласницької власності, утримування в покорі рабів, оборони країни, захоплення чужих територій;
- 2) охорона рабовласницької власності, утримування в покорі рабів, захоплення чужих територій, захист прав населення;
- 3) управління економікою, ідеологічну, законодавчу, мирних контактів з зарубіжними країнами.

29. Військове відомство, фінансове відомство, відомство публічних робіт — це основні відомства:

- 1) країн Стародавньої Греції;
- 2) країн стародавнього Сходу;
- 3) феодальних країн Західної Європи.

30. Основою східної деспотії було:

- 1) чиновництво;
- 2) вільне населення давньосхідних країн;
- 3) збереження протягом тривалого часу поземельної общини і слабкий розвиток приватної власності на землю.

31. Особливість східної деспотії в Стародавній Індії і Стародавньому Вавилоні полягала в тім, що:

- 1) влада правителя була абсолютною;
- 2) влада правителя була обмеженою;
- 3) влада правителя мала божественне походження.

32. З давньосхідних країн республіки існували в:

- 1) Стародавньому Китаї; Стародавньому Єгипті;
- 2) Давньоєврейській державі; Стародавній Індії;
- 3) Месопотамії, Стародавній Індії.

33. Артхашастра, Веди, дхармашастра, Манавадхармашастра — джерела права:

- 1) Стародавнього Китаю;
- 2) Стародавнього Єгипту;
- 3) Стародавньої Індії.

34. Найдавнішими з відомих джерел права країн Стародавнього Сходу вважають:

- 1) Закони Урукагіни, Закони Хаммурапі;
- 2) Закони царя Бокхориса;
- 3) Закон про земельний податок в Стародавньому Китаї.

35. Загальними рисами давньосхідного права було:

- 1) багатоступеневість, законопослушність, зв'язок з релігією, звичаєвий, традиційний характер, незавершеність, відсутність поділу на галузі права;
- 2) законопослушність, зв'язок з релігією, кодифікованість, традиційний характер, незавершеність, відсутність поділу на галузі права;
- 3) високий рівень юридичної техніки, закріплення соціальної нерівності, кодифікованість, традиційний характер, відсутність поділу на галузі права;

36. Особливістю давньоіндійського права був його яскраво виражений:

- 1) караний характер;
- 2) релігійний характер;
- 3) світський характер.

37. Майно «ілку» за Законами царя Хаммурапі — це майно, яке надавалось:

- 1) воїну за службу;
- 2) священнослужителям;
- 3) орендарям державної землі.

38. Левірат це:

- 1) земельна власність священнослужителів у стародавніх євреїв;
- 2) палацева земельна власність в Стародавньому Вавилоні;
- 3) інститут давньоєврейського шлюбного права, за яким вдову мав взяти за дружину брат померлого або його старший родич.

39. Більш захищеною у правовому відношенні була жінка в:

- 1) Стародавньому Єгипті;
- 2) Стародавньому Вавилоні;
- 3) Стародавній Індії.

40. Терхатум — це викупна платня батькові дівчини, що брала шлюб в:

- 1) Стародавній Індії;
- 2) Стародавньому Вавилоні;
- 3) Стародавньому Єгипті.

41. Найбільш розвинутими кримінально-правовими інститутами в давньокитайському праві були:

- 1) злочини і покарання;
- 2) крайня необхідність та необхідна оборона;
- 3) ордалії.

42. Судовий процес в давньосхідних країнах був:

- 1) публічним;
- 2) закритим;
- 3) інквізиційним.

43. «Суд божий» в давньосхідному праві отримав назву:

- 1) хімса;
- 2) ордалії;
- 3) н'яя.

44. Вплив природно-географічних чинників на становлення державності в країнах античної цивілізації проявився, зокрема, в тому, що держава тут виникла у вигляді:

- 1) номів;
- 2) полісів;
- 3) імперії.

45. Найбільшими містами-державами Стародавньої Греції були:

- 1) Ур, Лагаш, Ніпур, Сиппар;
- 2) Афіни, Спарта;
- 3) Наблус, Іерусалім.

46. Базилевс — виборний вождь в:

- 1) Стародавньому Римі;
- 2) Стародавніх Афінах;
- 3) Стародавній Спарті.

47. Відомими реформаторами в історії становлення держави Стародавніх Афін були:

- 1) Тезей, Лікурґ, Солон;
- 2) Тезей, Солон, Клісфена;
- 3) Сервій Тулій, Солон, Клісфен.

48. Об'єднання племен, що населяли Аттику, за реформами Тезея, отримало назву:

- 1) синойкізм;
- 2) сісахфія;
- 3) сесітія.

49. Основними категоріями вільного населення Стародавніх Афін за реформами Тезея були:

- 1) фети, зевгити, вершники, пентаксиомедимни;
- 2) евпатриди, геомори, демурги;
- 3) пеласги, мінойці.

50. Органами публічного управління в Стародавніх Афінах були:

- 1) рада старійшин;
- 2) ареопаг;
- 3) базилевс.

51. Реформи Солона мали місце в:

- 1) Стародавній Спарті, 504 р. до н. е.
- 2) Стародавніх Афінах, 594 р. до н. е.
- 3) Стародавньому Римі, 509 р. до н. е.

52. Пентаксиомедимни, вершники, зевгити, фети — категорії вільного населення:

- 1) Стародавнього Риму;
- 2) Стародавньої Спарті;
- 3) Стародавніх Афін.

53. Історичне значення реформ Солона в Стародавніх Афінах полягає в тому, що вони:

- 1) посилили родову аристократію;
- 2) завдали удару по родовій організації влади і привілеях родоплемінної аристократії;
- 3) законсервували розклад родоплемінної організації.

54. Історичне значення реформ Солона в Стародавніх Афінах полягає в тому, що вони:

- 1) поклали початок становленню державності;
- 2) завершили тривалий час становлення держави в Стародавніх Афінах;
- 3) прискорили процес державотворення в Стародавніх Афінах.

55. Вищим судовим органом в Стародавніх Афінах був:

- 1) навкрарія;
- 2) гелієя;
- 3) Рада п'ятисот.

56. Архагети, рада старійшин, народні збори — органи соціальної влади в:

- 1) Стародавніх Афінах;
- 2) Стародавньому Римі;
- 3) Стародавній Спарті.

57. Соціальний і політичний устрій Спарті VIII—VII ст. до н. е. був закріплений:

- 1) законами Клісфена;
- 2) ретрою Лікурга;
- 3) реформами Солона.

58. Римська община була утворена племенами:

- 1) ахейців і дорійців;
- 2) пеласгів і мінойців;
- 3) латинів, сабінів, етрусків.

59. Члени найстаріших римських родів називалися:

- 1) плебеями;
- 2) клієнтами;
- 3) патриціями.

60. Виборний вождь римської общини — це:

- 1) базилевс;
- 2) цар;
- 3) рекс.

61. Реформи Сервія Тулія поклали в основу общинної організації Риму:

- 1) демократичний і загальнолюдський принципи;
- 2) аристократичний;
- 3) майновий і територіальний.

62. Реформи Сервія Тулія в Стародавньому Римі:

- 1) поклали початок становленню державності;
- 2) завершили процес зламу основ родового ладу;
- 3) сприяли консолідації вільних, забезпечували їх панування над рабами.

63. 753—509 рр. до н. е.; 509—27 рр. до н. е.; 27 р. до н. е. — 476 р. н. е. — це періодизація історії:

- 1) Стародавніх Афін;
- 2) Стародавнього Єгипту;
- 3) Стародавнього Риму.

64. Розподіл Римської імперії на Західно-Римську та Східно-Римську стався:

- 1) 395 р. н. е.
- 2) 476 р. н. е.
- 3) 509 р. до н. е.

65. Метеки, періеки, плебеї — категорії:

- 1) вільного повноправного населення в античних країнах;
- 2) обмеженого в правах особисто вільного населення;
- 3) особисто і спадково залежних від повноправної людини.

66. Перегрини — це:

- 1) неповноправні жителі Стародавніх Афін;
- 2) державні раби в Стародавній Спарті;
- 3) жителі римських провінцій.

67. Ілоти — це:

- 1) державні раби в Стародавній Спарті;
- 2) неповноправне населення Стародавнього Риму;
- 3) особисто вільні, але обмежені в правах жителі Стародавніх Афін.

68. Пекулій — це:

- 1) частина майна господаря, яка надавалась рабу для самостійного господарювання в Стародавньому Римі;
- 2) майно, що знаходилось в приватній власності в Стародавніх Афінах;
- 3) земельна ділянка повноправного жителя Стародавньої Спарті.

69. Колонат — це:

- 1) майно, яке надавалося воїну за службу в Стародавньому Вавилоні;
- 2) система оренди землі економічно залежних осіб в Стародавньому Римі;
- 3) система заходів, спрямована на утримання в покорі рабів в Стародавній Спарті.

70. Народні збори в Стародавньому Римі — це:

- 1) сенат;
- 2) Рада чотирьохсот;
- 3) куріатні коміції, центуріатні коміції, трибутні коміції.

71. Держава Стародавня Спарта виникає шляхом:

- 1) захоплення чужих територій;
- 2) об'єднання племен;
- 3) відокремлення і набуття незалежності.

72. Особливість виникнення Стародавнього Риму як держави полягає в тому, що процес відбувався:

- 1) під впливом боротьби патрициїв і плебеїв;
- 2) внаслідок розкладу родоплемінних відносин;
- 3) захоплення чужих територій.

73. Спільним в реформах Солона і Сервія Туллія було те, що:

- 1) вони відбувалися в VI ст. до н. е.;
- 2) поділили вільне населення за майновою ознакою;
- 3) здійснили територіальний розподіл населення.

74. Своєрідність соціально-правової структури античного суспільства на відміну від давньосхідного полягає в тому, що:

- 1) воно було соціально однорідним;
- 2) мало чіткий розподіл на вільних і рабів;
- 3) не мало чітких меж поділу на вільних і рабів.

75. Роль суб'єктивного (особистісного) чинника в становленні античної державності проявилася в:

- 1) особливостях кліматичних умов на цих територіях;
- 2) проведених реформах;
- 3) у використанні досвіду державотворення давньосхідних країн.

76. Менша, ніж у країнах Стародавнього Сходу, значимість організаційно-господарської функції античної держави була обумовлена:

- 1) більш високим рівнем розвитку рабовласницьких відносин;
- 2) природно-географічними чинниками;
- 3) більш пізнім часом виникнення тут державності.

77. Посилення таких функцій держави, як оборона країни і мирний контакт з іншими народами, захоплення чужих територій, управління завойованими територіями найбільший прояв мали в таких античних країнах, як:

- 1) Стародавня Спарта;
- 2) Стародавній Рим;
- 3) Стародавні Афіни.

78. Екклесія — це:

- 1) вищий судовий орган в Стародавніх Афінах;
- 2) народні збори в Стародавніх Афінах;
- 3) рада старійшин в Стародавній Спарті.

79. Апелла — це:

- 1) рада старійшин в Стародавній Спарті;
- 2) народні збори в Стародавніх Афінах;
- 3) народні збори в Стародавній Спарті.

80. Функції виконавчої влади в Спарті виконували:

- 1) архагети, ефори, герусія;
- 2) магістрати;
- 3) рада п'ятисот.

81. Функції виконавчої влади в Стародавніх Афінах виконували:

- 1) буле, магістрати;
- 2) герусія, ефори;
- 3) еклесія.

82. Призначення магістратів на посади в Стародавніх Афінах здійснювалось на принципах:

- 1) виборності, терміновості, колегіальності, безоплатності і відповідальності;
- 2) виборності, терміновості, колегіальності, оплатності і відповідальності;
- 3) призначення, терміновості, колегіальності, оплатності і безконтрольності.

83. Призначення магістратів на посади в Стародавньому Римі здійснювалось на принципах:

- 1) виборності, терміновості, колегіальності, безоплатності і відповідальності;
- 2) виборності, терміновості, колегіальності, оплатності і відповідальності;
- 3) призначення, терміновості, колегіальності, оплатності і безконтрольності.

84. Відмінність механізму формування Ради 500 (буле) в Афінах від Сенату в Римі полягає в тому, що він формувався:

- 1) на принципах виборності;
- 2) шляхом призначення;
- 3) на принципах спадкоємності.

85. Відмінність механізму формування Сенату в Римі від Ради 500 (буле) в Афінах полягає в тому, що він формувався:

- 1) на принципах виборності;
- 2) шляхом призначення;
- 3) на принципах спадкоємності.

86. Докімасія — це:

- 1) позбавлення політичних прав громадян Стародавніх Афін;
- 2) передвиборча перевірка кандидатів на державні посади в Стародавніх Афінах;
- 3) вшанування громадян Риму за особливі військові заслуги.

87. Відмінними рисами в реалізації принципу колегіальності в роботі римських магістратів на відміну від афінських було те, що:

- 1) вони були рівними в своїх правах;
- 2) мали право самостійно ухвалювати рішення;
- 3) мали право відмінити рішення свого колеги (право інтерцесії).

88. Поліцейські функції в Стародавніх Афінах виконували:

- 1) афінські громадяни;
- 2) раби, метеки;
- 3) раби-токсоти.

89. Найбільш високого рівня організації набула судова система в:

- 1) Стародавній Спарті;
- 2) Стародавньому Римі;
- 3) Стародавніх Афінах.

90. Механізм античних держав:

- 1) будувався на тих же принципах, що і давньосхідних;
- 2) будувався на абсолютно нових принципах;
- 3) був поєднанням принципів побудови і діяльності як давньосхідних, так і абсолютно нових, невідомих до того часу в історії державності.

91. Форма правління афінської держави періоду розквіту характеризувалась як:

- 1) демократична республіка;
- 2) монархія;
- 3) принципат.

92. Форма правління держави Стародавня Спарта характеризувалась як:

- 1) монархія;
- 2) республіка аристократична;
- 3) військово-табірна держава.

93. Форма правління Стародавнього Риму V—II ст. до н. е.:

- 1) аристократична республіка;
- 2) домінат;
- 3) монархія.

94. Становлення монархічної імперії в Стародавньому Римі відбувалося шляхом:

- 1) формування інституту військово-політичної диктатури;
- 2) розподілу Римської імперії на Західну та Східну;
- 3) зосередження всієї повноти влади в руках імператора-принцепса.

95. Абсолютна монархія в Стародавньому Римі:

- 1) принципат;
- 2) колонат;
- 3) домінат.

96. Принцепс у Стародавньому Римі:

- 1) перший сенатор;
- 2) перший диктатор;
- 3) перший понтифік.

97. Закони Драконта в Афінах:

- 1) біля 621 р. до н. е.;
- 2) XVIII ст. до н. е.;
- 3) 451—450 рр. до н. е.

98. Основним джерелом права в Стародавніх Афінах було:

- 1) звичаєве право;
- 2) розпорядження магістратів;
- 3) закон.

99. Клер — це:

- 1) земельна ділянка на правах власності в Стародавньому Римі;
- 2) невідчужувана земельна ділянка в Стародавній Спарті;
- 3) общинна земельна власність.

100. Засобами забезпечення договірних зобов'язань за афінським правом після реформи Солона були:

- 1) особиста відповідальність боржника;
- 2) завдаток, поручительство третіх осіб, застава;
- 3) колективна відповідальність членів родини.

101. Іпотека — це:

- 1) форма приватної власності на нерухоме майно за афінським правом;
- 2) застава землі, за якою закладена земля залишалася у володінні й користуванні боржника, позбавленого права розпоряджатися нею за афінським правом;
- 3) компенсація за заподіяну шкоду, нанесену власникові нерухомого майна за римським правом.

102. Злочини за афінським правом поділялися на:

- 1) злочини проти держави і проти приватних інтересів;
- 2) на тяжкі і не тяжкі;
- 3) проти держави і релігії.

103. Атимія — це:

- 1) вид покарання за давньогрецьким правом, яке передбачало позбавлення деяких прав винного;
- 2) вид злочину за афінським правом;
- 3) вид покарання за афінським правом, яке передбачало продаж у рабство вільної людини.

104. Сикофанти — це:

- 1) професійні донощики в Стародавніх Афінах;
- 2) особи, що розглядали справи по суті в афінському суді;
- 3) законний представник потерпілого в афінському суді.

105. Юриспруденція як самостійна наука виникла в:

- 1) Стародавній Греції;
- 2) Стародавньому Вавилоні;
- 3) Стародавньому Римі.

106. Першими римськими юристами вважають:

- 1) жерців;
- 2) понтифіків;
- 3) преторів.

107. Перша з відомих письмова збірка законів в Стародавньому Римі з'явилася в:

- 1) 621 р. до н. е.;
- 2) 450 р. до н. е.;
- 3) 534 р.

108. Основними джерелами давньоримського права в архаїчний період були:

- 1) правові звичаї;
- 2) законодавство римських царів, закони XII таблиць;
- 3) кодекси.

109. Початок світській юриспруденції в Стародавньому Римі було покладено:

- 1) Павлом, Ульпіаном;
- 2) Клавдієм Флавієм;
- 3) Юліаном.

110. Едикти, рескрипти, декрети, мандати — це:

- 1) джерела давньоримського права класичного періоду;
- 2) конституції;
- 3) коментарі цивільного права.

111. Зміст діяльності римських юристів республіканського періоду характеризувався:

- 1) виключно тлумаченням правових норм;
- 2) активною судовою практикою;
- 3) роботою щодо систематизації права.

112. Тіберій Корунканій, Катон Старший, Марк Манілій, Квінт Муцій Сцевола, Публій Муцій Сцевола, Сервій Сульпіцій Руф:

- 1) римські царі;
- 2) римські юристи;
- 3) давньогрецькі юристи.

113. Дигести — це:

- 1) найбільш значні твори римських юристів з правових питань;
- 2) кодекси римського права;
- 3) коментарі римського права для суддів.

114. Інституції — це:

- 1) систематичне викладення римського права в навчальних цілях,
- 2) кодекси римського права;
- 3) коментарі римського права для суддів.

115. У 426 р. юридична сила була визнана за творами таких римських юристів як:

- 1) Капітон, Ларіон;
- 2) Альфен Вара; Сальвій Юліан;
- 3) Папініан, Павел, Ульпіан, Модестін, Гай.

116. Приватними збірками римського права кінця III ст. н. е. були:

- 1) кодекси Грегоріана, Гермогеніана;
- 2) кодекси Феодосія; Юстиніана;
- 3) інституції Гая.

117. Основним видом діяльності римських юристів посткласичного періоду було:

- 1) роботи з кодифікації римського права;
- 2) судова практика;
- 3) подальші наукові розробки.

118. Кодекс Юстиніана — результат роботи юристів під керівництвом:

- 1) Папініана;
- 2) Юстиніана;
- 3) Трибоніана.

119. Особливий, складний обряд, який передбачав суворе дотримання встановлених формальностей при продажу землі та будівель, рабів, робочої худоби — це:

- 1) манципація;
- 2) фіктивний судовий спір;
- 3) суперфіцій.

120. Пануючою правовою системою в найдавніший період історії римського права було:

- 1) квіритське право;
- 2) право перегринів;
- 3) право народів.

121. Сервітути, суперфіцій — це:

- 1) види права власності на землю у римському праві;
- 2) обмежене законом право користування чужими речами;
- 3) право на повне та виключне панування особи над речами.

122. Римському праву були відомі такі основні види права власності:

- 1) квіритське право, сервітути, провінційна власність;
- 2) квіритське (цивільне) право, преторська (бонітарна) власність, провінційна власність, власність перегринів;
- 3) цивільне право, суперфіцій, провінційна власність.

123. Найдавнішим видом договору в римському праві був:

- 1) нексум, стипуляція;
- 2) купівля-продаж, договір товариства, найму;
- 3) доручення, займу, застави.

124. Влада чоловіка над жінкою за римським право не виникала, коли:

- 1) шлюб укладався у вигляді фіктивної купівлі дружини;
- 2) шлюб укладався внаслідок фактичного спільного проживання чоловіка й дружини протягом року;
- 3) шлюб укладався внаслідок фактичного спільного проживання чоловіка й дружини протягом року, але при цьому дружина щорічно відлучалася з будинку чоловіка на 3 ночі.

125. Існування розподілу злочинів на публічні і приватні в римському праві притаманно для:

- 1) класичного періоду;
- 2) архаїчного періоду;
- 3) посткласичного періоду.

126. Легісакційний процес — це:

- 1) судовий процес з активною участю претора;
- 2) сукупність ритуальних і суворо дотриманих формальних дій, жестів і слів, які здійснювалися на суді сторонами й магістратом;
- 3) ведення судової справи виключно магістратом.

127. Легісакційний, формулярний, екстраординарний процеси — це:

- 1) форми судових процесів в Стародавніх Афінах;
- 2) форми судових процесів в Стародавньому Римі;
- 3) форми реалізації судової влади римськими імператорами періоду домітану.

128. Особливістю організації судової системи й процесу Стародавнього Риму було:

- 1) її яскраво виражений демократизм;
- 2) відокремлення судової влади від адміністративної;
- 3) поєднання адміністративної і судової влад.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Аннерс Е. История европейского права: Пер. со швед. — М., 1996.
2. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. — М., 1989.
3. Громаков В. С. История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим). — М., 1986.
4. Зюбанов О., Попов В. Далекое прошлое Рима и Афин: правовые основы глубинной старины. — Воронеж, 2000.
5. Институции Юстиниана / Ред. В. Томсинов. — М., 1998.
6. Калюжний Р. Імператор — син балканського селянина // Український правничий альманах. — К., 2002. — С. 190—194.
7. Косарев А. И. Римское право. — М., 1989.
8. Косарев А. И. Этапы рецепции Римского права // Советское государство и право, 1983. — № 7.
9. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. — М., 1972.
10. Неновски Н. Преемственность в праве (перевод с болгарского). — М., 1987.
11. Омельченко О. А. Основы римского права. — М., 1992.
12. Перетерский И. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории становления и общая характеристика. — М., 1956.
13. Покровский И. А. История римского права. — СПб., 1998.
14. Савельев В. А. История римского частного права. — М., 1986.
15. Страхов М. М. Всесвітня історія держави і права: Вип. 1. Держава і право Стародавнього світу: Учебний посібник. — Харків: УВС, 1994.
16. Тицик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник.— Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. — Т. 2. Історія держави і права Стародавнього Риму Львів: СПОЛОМ, 1999.
17. Тицик Б. Й. Історія держави і права Стародавнього світу: Навч. посібник. — Л.: Світ, 2001.
18. Чельцов-Бebutov М. А. Курс уголовно-процессуального права, очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческом, феодальном и буржуазном государствах. — С.-Петербург, 1995.
19. Шишова К. Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. — Л., 1991.
20. Харитонов С. О. Приватне право у Стародавньому Римі. — Одеса, 1996.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ТЕМА 7. РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА І ПРАВО В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

§1. Основні риси феодалізму

В середині першого тисячоліття світ вступив у новий період епохи станово-кастового суспільства — період Середніх віків. Історично його початок пов'язують з падінням Римської імперії, яка у політичному й культурному відношенні була свого роду кульмінацією античного суспільства. Кінець середньовіччя приходить на різні часи: XVI—XVIII ст. — для країн Заходу, друга половина XIX — поч. XX ст. — для країн Сходу. Основною рисою цього періоду став феодалізм — новий соціально-економічний, політико-правовий і духовний стан суспільства, який прийшов на зміну рабовласництву.

Термін «**феодалізм**» вперше з'явився у французькій літературі періоду Великої буржуазної революції 1789—1794 років. Він походить від французького *feodalite*, який в свою чергу пов'язаний з середньовічним німецьким *feudum*, що означав «майно» (земельне володіння). Право власності на землю визначало нову соціально-класову структуру суспільства, *основними класами* якого стали *феодал*и й *селяни*.

Всі феодал

Поза цією ієрархією стояли *селяни* — *вчорашні раби й общинники*. Позбавлені власності на землю, вони володіли деякими засобами виробництва, працювали на землі феодала і за це віддавали йому частину прибутку, т.зв. **земельну ренту**. Відомі *три її форми*, що умовно відповідають трьом періодам розвитку феодалізму: раннього, середнього й пізнього.

Перша форма — це *відробіткова рента*. При цьому селянин знаходився під прямим наглядом і примусом власника або його представника, він жив у безпосередній близькості від нього й відпрацьовував визначену кількість днів у тиждень на його землі.

Друга форма — *продуктова рента*, коли селяни самі розпоряджалися своїм часом, вирощували врожай і розплачувалися з хазяїном продуктами.

Третя форма — *грошова рента*. При такій формі відносини між селянами і земельним власником базувалися на договірній основі, причому перші перетворювалися або в орендарів землі, або у власників, або в незможних батраків, що наймалися за гроші.

Економічною основою феодальної держави стала *феодальна власність на знаряддя і засоби виробництва і частково власність на селянина*. Основна характерна ознака права цього періоду — це його кріпацький характер, тобто прикріплення до землі основного виробника — селянства, яке складало більшість населення. Селянин міг працювати визначену кількість днів на себе на тій ділянці, що виділяв йому поміщик, інший час він працював на хазяїна. Їхнє положення мало чим відрізнялося від положення рабів у рабовласницькій державі, але все ж кріпак не вважався повною й безпосередньою власністю поміщика. Певною мірою він належав собі, і кріпосне право, при більш широкій можливості розвитку обміну, торгових відносин усе більше і більше розкладалося, розширюючи можливості для звільнення селянства.

Феодалізм в Європі пройшов у своєму розвитку декілька періодів. Його зміст на різноманітних етапах визначав і тип державності, властивий цьому проміжку часу.

Феодална держава на ранньому етапі прийняла форму ранньофеодальної і сеньйоріальної (ленної) монархії.

У *період станового* оформлення феодалного суспільства вона набула виду *станової монархії* або особливих *самоврядних республік*, проте, дуже далеких навіть від обмеженої античної демократії.

І на *останньому етапі* було встановлено *абсолютну монархію*, яка стала перехідним етапом до більш досконалих державних форм Нової епохи.

Виникнення ранньофеодальних держав, їх сутність і форми *обумовлені двома шляхами виникнення феодалізму*:

1) *зародження й розвиток феодалізму на базі застарілих суспільних відносин, робото-власницьких державі* (Китай, Індія, Рим), які існували вже не одне тисячоліття;

2) *виникнення феодалізму на базі родоплемінних відносин у різних племен* (слов'ян, арабів, японців, франків, англосаксів тощо).

З європейських держав, які утворилися *першим шляхом*, слід зазначити Візантію, *другим* — держави франків й англосаксів. В історико-правовій літературі традиційно викладається спочатку матеріал, що стосується західноєвропейських країн, а потім Візантії. Не заперечуючи в цілому проти такого підходу, що обґрунтовано з погляду значимості політико-правових інститутів, які з'явилися у середньовічній Західній Європі, для майбутньої Європи в цілому, ми все ж почнемо викладення матеріалу з Візантії. На це є дві причини: *по-перше*, історія держави і права Візантії безпосередньо пов'язана з Стародавнім Римом, по суті вона є логічним продовженням його історії; *по-друге*, Візантія, а точніше Ромейська імперія, суттєво вплинула на формування державно-правових інститутів у слов'ян, в тому числі й української групи.

§2. Держава і право Візантії

2.1. Візантійська держава

Візантійська держава, що виросла зі Східноримської імперії, займає особливе місце в історії. Єдина із значних держав античності, вона сформувалася на основі розвинутої й у багатьох відношеннях закінченої державності та правової культури, і зберегла нову організацію аж до розгрому в **1453 р.** турками її столиці — Константинополя.

Візантія стала особливим політичним і культурним світом, де традиції античності зіткнулися з не менш впливовою спадщиною давньосхідних і елліністичних (балканських) монархій і де з цієї взаємодії розвинулася власна державна і правова традиція. Ця традиція, у свою чергу, зробила визначальний вплив на становлення й розвиток державності у південнослов'янських і причорноморських народів. Охопивши в епоху свого розквіту під єдиною владою середземноморські й близькосхідні народи, Візантія стала історичним посередником у зіткненні нових західних суспільств феодалної епохи з державами й традиціями Азії. Водночас вона послужила ареною прямої історичної конфронтації Заходу та Сходу, що прискорило занепад самої імперії, яка, можливо, врятувала багато європейських народів від турецької експансії.

В історії розвитку Візантійської держави дослідники виділяють декілька етапів. Ми зупинимося на *двох*, більш узагальнених.

Перший етап — з **кінця VII ст. до кінця XII століття**. Як вже було зазначено, на середину VII століття Ромейська імперія прийшла до занепаду. Це був період формування феодалних порядків, які призвели до змін в соціальній організації візантійського суспільства. В результаті основною економічною й військовою силою стали тільки підвладні державні селяни. Докорінно перемінився військовий устрій імперії, а з ним відмерла вся стара римська провінційна адміністративна організація. Втративши велику частину своїх територій, вона стала переважно греко-слов'янською державою. Саме з цього часу, на нашу думку, доцільно говорити про нову державу — Візантію, яка саме

у цей період набуває закінчених рис своєрідної **форми необмеженої монархії**, відмінної від деспотичних монархій Сходу й монархій феодального Заходу.

З **VIII ст.** починається нове зміцнення центральної влади Візантії, яке надовго визначило шлях розвитку її державності. Деяке посилення централізованої влади й ролі держави відбулося під час правління імператорів **Исаврійської династії (717—802 рр.)**, але найбільшої могутності Візантія досягла при імператорах **Македонської династії (867—1056 рр.)**. Були знову завойовані області південнослов'янських протодержав, Південна Італія. Державна організація набула нового вигляду *військово-бюрократичної імперії з абсолютною владою імператора* й розгалуженим адміністративно-бюрократичним апаратом. Базою централізації й широкої завойовницької політики Візантії в IX—X ст. стала стабілізація економіки на новій феодальній основі. Візантійська держава здійснювала свій контроль над усіма сторонами економічного, політичного й культурного життя країни за допомогою бюрократичного апарату. Жорстко централізований її характер різко відрізняв Візантію від сучасних їй феодальних держав Європи.

У **VIII ст. політичні організації**, що раніше стримували всевладдя візантійського імператора, почали *занепадати* або цілком *ліквідуватися*. З **IX ст.** навіть номінальне проголошення імператора «народом Константинополя» припинилося. Політична роль константинопольського сенату, що занепадала ще наприкінці VII ст., остаточно зводиться нанівець наприкінці IX ст., коли сенат було позбавлено права участі в розробці законодавства.

Єдиною значною політичною силою у Візантійській державі залишалася греко-православна **церква**. Її авторитет і вплив зміцнювалися. Зокрема, в суспільно-політичному житті Візантії зросла роль глави церкви — константинопольського патріарха. Патріархи нерідко ставали регентами малолітніх імператорів і безпосередньо втручалися в політичну боротьбу за трон, користуючись тим, що єдиною процедурою, яка узаконювала «возведення на царство», стало з VII ст. вінчання імператора патріархом у храмі Св. Софії. Проте й у цей час візантійській церкві не вдалося домогтися незалежності від імператорської влади. Імператор зберіг право обирати патріарха з трьох кандидатів, рекомендованих церковними ієрархами і скидати неугодного.

Зміцнення основ імператорської влади в VIII—IX ст. супроводжувалося зміною її атрибутів. За візантійськими імператорами остаточно затверджувалися грецькі титули **василевса (царя)** і **автократора (самодержця)**. Культ імператора — василевса досягав небачених раніше величин. Божественний імператор вважався владикою всесвіту (Ойкумени). Його прерогативи були необмеженими. Василевс видавав закони, призначав і усував вищих чиновників, був верховним суддею і командуючим армією та флотом.

Але навіть при такому всевладді його положення все ж було не дуже тривким. Приблизно половина усіх візантійських імператорів були позбавлені влади насильно. Система престолонаслідування у візантійців тривалий час була відсутня: син василевса не розглядався звичаєм як обов'язковий законний спадкоємець. **Імператором робило не народження, а «божественне обрання».** Тому імператори широко практикували інститут співправителів, обираючи собі ще при житті спадкоємця. *Принцип законного престолонаслідування* почав затверджуватися у Візантії *тільки з кінця XI століття*.

Традиціоналізм, рутинна церемоніальність, відпрацьованих до дрібних подробиць й освячених звичаєм, серйозно обмежували особисті можливості імператорів. Їхня реальна влада починала неухильно слабшати. Цьому сприяли нові тенденції, породжені впливом феодальних відносин. З розвитком у Візантії феодалізму між імператорами і значними феодальними землевласниками — **динатами** — укладалися нові для візантійської державної практики сеньйоріально-васальні відносини. Починаючи з X ст., візантійський самодержець нерідко змушений був укладати феодальні договори з **динатами**, беручи на себе обов'язки феодального сеньйора.

Однак прагнення до феодальної самостійності знаті викликало в імперії хвилю міжусобиць, а потім і явну військову та політичну кризу. Володіння Візантії в Малій Азії і

в Італії скоротилися. Імперія стала відчувати новий потужний тиск із боку нових західних держав, а головне — із боку римських пап. Імператори нової **династії Комнінів (1081—1204 рр.)**, ведучи постійну боротьбу з еретичними й народними рухами у самій імперії, поступово загубили майже всі старі візантійські володіння. На початку XIII ст. (1204 р.) під ударами лицарів-крестоносців Візантія разом із своєю столицею Константинополем занепадала й тимчасово припинила своє існування як самостійна держава.

Після розгрому **1204 року** Візантія вступила у **другий етап** свого розвитку (**XIII — сер. XV ст.**). На її колишній території склалося декілька уособлених держав, найбільш значною з яких стало *Никеїське царство*. Саме цьому царству вдалося в **1261 р.** відновити імперію, об'єднавши деякі найбільш важливі центральні області під владою константинопольських імператорів. У відродженій Візантії встановилася влада нової **династії Палеологів (1261—1453 рр.)**.

Відроджена імперія мало була схожою на стару могутню державу. Її територія й військові можливості скоротилися в декілька разів. В останній період історії Візантії в ній зміцніли й розширилися відносини державного феодалізму. Одночасно почався загальний спад міського життя, морської торгівлі. Пануючі позиції на Середземному морі захопили італійські міста. Це обумовило швидкий спад економіки Візантії а з цим і можливостей візантійської держави.

З кінця XIII ст. найнебезпечнішим суперником для Візантії стала держава турків-османів. Протягом XIV ст. турки завоювали майже всі володіння Візантії в Малій Азії, а до кінця століття така ж доля спіткала й Балкани. Після виграних боїв турки підпорядкували собі південнослов'янські держави (Сербію, Болгарію). Територія Візантії була зведена до Константинополя з декількома островами. Імперія стала васалом османських султанів, яка сплачувала їм велику данину. Нарешті, у **1453 р.** османи захопили й розгромили Константинополь. Останній імператор Костянтин XI загинув в бою. На цьому остаточно, по суті, закінчується більш ніж 2000-літня історія Риму. Константинополь було перейменовано у Стамбул, який став столицею нової держави — Османської імперії.

2.2. Право Візантії

З падінням Західної Римської імперії хранителем традицій римського права залишилися Візантія.

У **726 р.** видається один із значних (після Зводу Юстиніана) офіційних законодавчих зводів — **Еклога**. Передбачалося створити скорочену вибірку законів із інституцій, дигест, кодексу і новел із внесеними в них виправленнями.

Весь **Звід** ділився на **18 титулів**, що охоплювали різноманітні *питання шлюбного й сімейного, спадкового права, права опіки й піклування*. Регламентувалися договори дарування, купівлі-продажу, позики, наймання. Найбільш істотно змінилося процесуальне право: проголошувався принцип рівності всіх громадян перед судом, звільнялися від судових мит особи, що брали участь у судових позовах тощо.

У *сфері цивільного й сімейного права* Еклога розвивала деякі основні тенденції, закладені ще законодавством Юстиніана. В ній уточнювалися форми укладання договорів (дарування, заповіти), юридичний порядок притягнення спадкоємців за законом, питання опіки й піклування та ін.

Така форма як *заручення*, стала в Еклезі юридичною угодою, що виступала підготовчим етапом до укладання шлюбу. Розірвання цього договору без поважних причин призводило до сплати неустойки. Шлюб, за Еклогою, являв собою союз чоловіка і дружини, що мали рівні майнові права. Шлюби між близькими родичами заборонялися. Скорочувалося також число законних приводів до розлучення.

В Еклезі наводився перелік *злочинів* (наприклад, порушення святості вівтаря, виро́дстунництво, клятвопорушення, розграбування могил, підробка грошей, розкрадання, перелюбство та ін.) і відповідно *покарань*, що накладалися за їх вчинення. Передбача-

лися такі покарання, як биття батогами і палицями, відрізання носа і язика, осліплення, відсікання кінцівок, випалювання волосся й інші. Страта встановлювалася за найбільш тяжкі злочини: кровозміщення, навмисний підпал, отруєння, чаклунство, вбивство, розбій тощо. В ряді випадків Еклога передбачала заміну покарань грошовими штрафами.

У середині VIII ст. з'явився додаток до Еклоги, в який були включені також *чотири* самостійних законів — **землеробський, військовий, морський і Мойсеїв**.

Землеробський закон являв собою звід норм, що регламентували життя сільської общини. Закон був приватною (але визнаною державою) компіляцією, що з'єднала звичаєві норми «варварського» права з чинними нормами римсько-візантійського права, запозиченого з законодавства Юстиніана.

Морський закон — це також приватна компіляція норм звичаєвого морського права, а **військовий** — звід кримінально-правових норм, що відносилися до правопорушень, вчинених військовими.

Мойсеїв закон містив у собі морально-релігійні розпорядження й норми, запозичені зі Старого Завіту. Упорядники розглядали ці норми як юридичні, що мали застосовуватись на практиці.

В **872 р.** з'явилася ще одна юридична пам'ятка — **Прохірон**, що мала на меті викласти закони у вигляді, доступному для розуміння людей, «значно» простішою юридичною мовою, звільнитись від колись сильного церковного впливу.

У **40 титулах Прохірону** містилися норми, що регламентували шлюбні, спадкові, зобов'язальні відносини права, а також відносини злочинів та покарань.

Незабаром після упорядкування *Прохірону* (між 884 і 886 рр.) від імені імператора Василя I та його синів-співправителів було видано новий посібник (керівництво) із права, що також мало на меті «очищення старих законів» і полегшення користування правом, викладеним у кодифікації Юстиніана. Це керівництво отримало назву **Епанагога** (тобто перероблене повторення). За своєю структурою вона слідувала за Дигестами Юстиніана, відтворювала багато положень Прохірона, а також Еклоги. При всій її компілятивності Епанагога більш докладно, а в деяких деталях і по-новому, викладала низку питань приватного права. Але найбільш істотними були зміни, внесені в сферу публічного права, серед яких: нові положення про патріаршу владу, що доповнювала імператорську, про права духовенства. Вони визначали взаємовідносини православної церкви та держави й були широко використані згодом у церковному праві.

При імператорі **Левкові VI — Мудрому (886—912 рр.)**, правління якого ознаменувалося підйомом юридичної науки, завершилися кодифікаційні роботи з переробки законодавства Юстиніана, розпочаті ще при Василеві I. Складені в такий спосіб **біля 890 р.** під керівництвом видного юриста *Симбація «Василики» (Базиліки)*, тобто «царські закони», покликані були замінити збірки Юстиніана, що ставали важкодоступними для розуміння. Василики склалися з 8 томів у 60 книгах. За основу Зводу було взято Юстиніанів Звід у його грецькій інтерпретації. Структурно Звід містив загальні теоретичні принципи права, канонічне право, державне право, організацію суду, процесуальне право, позовне право, приватне право (в основу покладена Еклога), військове право, право сервітуту, кримінальне право.

Законотворча діяльність імператорів македонської династії завершила період найбільшого розвитку візантійського права. Надалі він характеризувався простим пристосуванням права до повсякденних потреб, посиленням елементів християнізації.

2.3. Вплив Візантії на державно-правовий розвиток інших держав

Під сильним впливом Візантії опинився державно-правовий розвиток слов'ян. Цей вплив здійснювався, головним чином, через християнство, яке прийшло до них різними шляхами: західні слов'яни (поляки, чехи) прийняли його за римсько-католицьким зразком, а південні (болгари, серби) і східні (росіяни, українці, білоруси) — за візантійсько-

грецьким. Разом із християнською церквою прийшла й надплеменна політична організація, що прискорила оформлення власної державності. Сусідство Візантії з південними слов'янами істотно вплинуло на їх більш швидкий перехід від протодержавних утворень до ранніх державних форм на основі феодалного укладу.

Болгарська держава, прийнявши християнство за візантійським зразком, включила себе до кола візантійських культурних і державно-правових впливів, що відбилися на державній організації і праві молоді держави. Цей вплив знайшов свій відбиток насамперед на одній із значних пам'яток болгарського ранньофеодалного права **кінця IX — поч. X ст.** — «**Закону судного людям**».

Значна частина «Закону» являє собою переробку статей візантійської «Еклоги» або їхнє пряме запозичення. Проте основний його зміст набагато ближчий до слов'янського звичаєвого права, ніж до візантійських кодифікацій. Наприклад, автори «Закону» не могли прийняти у вигляді покарання за «кровозмішення» ні страту, ні покалічення, запропоновані «Еклогою», і зупинилися на простому розлученні. Вони також не побажали карати юнака, що вступив у зв'язок із дівчиною, якщо той був готовий спокутувати провину одруженням. Таким був звичай, що виявився сильніше релігійних норм.

Під впливом візантійського права опинилося також і право іншої південно-слов'янської держави — **Сербії**, яка виникла в **X ст.** Найбільшої могутності **Сербія** досягла за правління **Стефана Душана**, в царювання якого (**1349 р.**) була видана одна з найбільш значних пам'яток сербського права — «**Законник Стефана Душана**».

Вплив візантійського права обумовив той факт, що Законник Стефана Душана не став всеосяжним зводом. Крім нього в країні діяли звичай і деякі візантійські правові компіляції, найпоширенішою з яких була «**Синтагма Матвія Властаря**», складена спеціально для Сербії.

У той же час, допускаючи застосування візантійського права в регулюванні соціальних відносин, серби вносили в право важливі зміни з урахуванням конкретних умов. Якщо, наприклад, візантійські компіляції дозволяли застава майна, то Законник, навпаки, її не ухвалює і навіть потребує, щоб закладене майно, де б воно не знаходилося, було викуплене.

У галузі *сімейних відносин* діяли норми візантійського церковного права, проте, і тут, у ряді випадків, переважало сербське звичаєве право й законодавство. Особливою розробкою відрізняються *карні* постанови Законника Стефана Душана. Їм присвячено біля третини всіх статей, що стосуються переважно релігійних і державних злочинів. Невеличка група статей тлумачить злочини проти власності, сім'ї й особистості.

Серед *злочинів* проти релігії, передбачених Законником, треба відзначити перехід в іншу віру й повернення до язичництва, за що винні піддавалися страті, а при пом'якшувальних обставинах — посланню в копальні, покаліченню та ін. У ряді випадків Законник, указавши на склад злочину, відсилає за мірою покарання до «закону святих батьків», тобто до візантійських церковних постанов.

Чималий вплив Візантії мала на розвиток права **східних слов'ян**. Знайомство з візантійським законодавством на Русі почалося під час військових нападів київської дружини і продовжувалося після наступного укладання мирних договорів із правителями Візантії у ході ведення ними торгових справ. Однак найстійкішим й найрезультативнішим каналом залучення до візантійської культури став християнський церковний клір. Спочатку він був представлений греками й вихідцями з південних слов'ян, які і познайомили київських слов'ян з канонічними елементами візантійського законодавства (церковного права).

Новітні історичні дослідження свідчать, що вплив візантійського законодавства позначився на перших законодавчих реформах Володимира, здійснених після хрещення Русі в 988 р. Хрещення поставило суспільство перед необхідністю прийняти не тільки християнські догмати, але й ретельно розробити систему церковного й світського пра-

ва, що відноситься не тільки до всіх шарів кліру, але й до мирян, особливо в справах брачно-сімейних і спадкоємних. Візантійські місіонери прискорили справу запозичення римсько-візантійських юридичних настанов, звернувшись не до останніх кодифікацій, а до більш ранніх, зокрема до Еклоги. Еклога увійшла в збірник «Міряло праведне» у вигляді тексту за назвою «Леона і Костянтина вірного цесаря». Це запозичення виявилось малорезультативним, і **Правда Ярослава** стала радикальним коригуванням цього законодавства. У цій давній збірці законів ми маємо зразок законодавчої техніки, у якому чужоземний вплив залишився невидимим, хоча й відчутним.

Вплив римсько-візантійської правової спадщини відбувався також шляхом або повного, або, що було набагато частіше, часткового запозичення з візантійських **номоканонів** (своєрідних збірників зі змішаними приписами мирського й духовного, світського й церковного призначення). В них, поряд із правилами внутрішньоцерковного спілкування й регулювання (канонами), містилися закони світської влади (з грец.. «номос» — закон).

У Київській Русі одержали поширення номоканон *Йосина Схоластика* й наступний за ним номоканон патріарха *Фотія*. Часткове сприйняття одержало також цивільне і карне право, викладене в Еклезії і Прохироні, а також в окремих новелах Василевсів. Усі згадані візантійські джерела використовувалися і мали ходіння у вигляді рукописних перекладних збірників з назвою «**Кормча книга**».

Наприклад, 48-а глава Кормчої книги містила весь Прохирон, переведений на слов'янську мову за назвою «Градский закон». Іноді до складу Кормчої книги (тобто книги керувань, наставлень у правильному поведженні й дозволі судових суперечок) містився запозичений з Болгарії «Закон судний людям», що являв собою компіляцію з 18-го титулу Еклоги (про покарання), а також Судебник болгарського царя Костянтина з доповненнями із законів Мойсеїва П'ятикнижжя.

Правові початки й норми знаходили закріплення й поширення в збірках за назвою «Міряло праведне», де моральні поради й заповіді Божі сполучалися з професійними настановами для суддів. Уся ця компіляція ґрунтувалася на витягу з повного складу Кормчих книг. Досить авторитетним у судах Візантії, а після її падіння на території Греції, Валахії й Молдавії продовжувало залишатися «**Керівництво до законів, або Шестикнижжя**» Костянтина Арменопуло (бл. 1345 р.). «Шестикнижжя» Арменопуло визнавалося чинним правом у Бессарабії навіть в XIX ст., після її приєднання до Росії.

Чужоземні завоювання й розпад Візантійської імперії не перервали правову традицію, що була сприйнята й у **країнах Західної Європи**. Тексти зводу Юстиніана, інших джерел візантійського права поширювалися як латинською, так і грецькою мовами й багато століть були основним джерелом для держав, що дотримувалися римської юридичної традиції. Вони послужили базою загальноєвропейської рецепції римського права. У XII ст. усі чотири частини Юстиніанова зводу одержали єдине найменування **Зводу цивільних прав** (*Corpus juris civilis*), а в XVI ст. у Франції були здійснені перші його друкарські видання. З цього часу Звід Юстиніана, що являв собою концентрований вираз більш ніж тисячолітньої римської юриспруденції, увійшов в юридичну практику й юриспруденцію Нового часу, ставши основою для розробки відомого Цивільного Кодексу Наполеона у Франції (1804 р.).

§3. Держава і право франків й англосаксів

Після загибелі Західно-римської монархії, західноєвропейське суспільство, на відміну від «південно-східноєвропейського», надовго було відкинуте назад, і тому змушено було знову пройти у своєму розвитку великий шлях від примітивних протодержав до централізованих національних держав. Було б помилково цей історичний період вважа-

ти регресом для Західної Європи. Вихід на її політичну арену нових народів і етносів, що поступалися римлянам у політико-правовій культурі, усе ж дозволив їм у результаті створити невідомі до цього країнам Сходу й античного світу, історично більш перспективні форми організації економічного, соціального й політичного життя людського суспільства.

3.1. Держава у франків й англосаксів

Феодалізм періоду появи ранніх держав в Західній Європі характеризувався ще несталістю своїх рис:

— його соціально-класова структура була обумовлена тим, що поряд із феодално-залежним селянством зберігалася значна частина вільних селян-общинників і дрібних земельних власників;

— з хліборобами-феодалами зливалася військово-дружинна знать;

— експлуатація здійснювалася як у формі ренти, так і у вигляді стягування данини;

— завершення процесу становлення феодалного засобу виробництва пов'язано з узурпацією общинних земель з боку феодалів.

— Ці своєрідні перехідні риси раннього феодалізму знайшли свій відбиток у *сутності й формах перших західноєвропейських держав*.

Держава франків

Виникнення держави у франків. Для римської провінції Галлії п'яте століття явилася часом глибоких соціально-економічних перетворень. У цій багатющій частині Римської імперії (територія майже збіжна з теперішньою Францією) знайшла свій прояв глибока криза, яка охопила імперію. Рим уже не міг захищати кордони від вторгнень іноземних племен і, насамперед, германців — східних сусідів Галлії. З цих племен виявилися найбільш сильними *салічні (приморські) франки*, які входили до союзу германських племен, котрий склався у III ст. на північно-східному кордоні Галії. Наприкінці V — поч. VI ст. вони захопили велику частину країни.

Соціальна диференціація, що намітилася у франків ще до переселення на нову батьківщину, різко прискорилося у процесі завоювання Галлії. Кожний новий похід збільшував багатства франкської військово-племінної знаті. Вона стала підніматися над рядовими франками, хоча останні продовжували ще залишатися особисто вільними й навіть не відчували спочатку посилення економічного утиску. Вони розселилися на новій території сільськими громадами — *марками*. Марка вважалася власником всієї землі общини, що включала ліси, пустощі, луки, орні землі. Останні ділилися на ділянки — *алоди*, котрі досить швидко перейшли в спадкове користування окремих сімей.

Галло-римляни опинилися в положенні залежного населення, яке за чисельністю в декілька разів перевищувало франків. Але єдність класових інтересів поклала початок поступовому зближенню франкської й галло-римської знаті, що дало про себе знати при формуванні нової влади. Зберегти у своїх руках захоплену країну, утримати в покорі колонів і рабів стара родоплемінна організація не могла. Родоплемінний лад починав поступатися місцем новій організації на чолі з військовим вождем-королем і особисто відданою йому дружиною. *Король* і його наближені фактично *вирішували найважливіші питання життя країни, хоча ще зберігалися народні збори й деякі інші інститути старого ладу франків*.

Почала формуватися нова «**публічна влада**», що вже не збігалася безпосередньо з населенням. Вона складалася не тільки з озброєних людей, які належали до рядових вільних, але й всякого роду примусових установ, чого не було за часів існування родоплемінного ладу.

Посилення нової привселюдної влади пов'язано з введенням **територіального поділу** населення. Землі, заселені франками, стали ділитися на «*нагі*» (*округи*), що склада-

лися з більш дрібних одиниць — «*сотен*». Управління населенням, яке мешкало в пагах і сотнях, доручалося особливо довіреним особам короля. У південних районах Галлії, де старе населення в багаті разів перевищувало нове, спочатку зберігався римський адміністративно-територіальний розподіл. Але й тут призначення посадових осіб залежало від короля.

Виникнення ранньофеодальної держави у франків йшло порівняно швидко, протягом життя одного покоління, і пов'язано воно з ім'ям одного з військових вождів — **Хлодвіга (486—511 рр.)** із роду *Меровінгів*. Тому **перший** із двох основних періодів у розвитку франкської держави одержав назву **Меровингський (VI—VII ст.)**, а **другий** — **Каролінгський (VIII — перша пол. IX ст.)**.

Рубіж, що розділяє ці періоди, характеризується не тільки зміною правлячих династій, коли на зміну Меровінгам прийшли Каролінги. Він став початком нового етапу глибокої соціально-економічної й політичної перебудови франкського суспільства, у ході якої поступово складалася власне феодальна держава.

Механізм держави франків. У процесі становлення й розвитку державних органів у франків можна виявити **три основні напрямки**:

Перший, особливо характерний для початкового етапу (V—VII ст.), проявився в *переродженні органів племінної демократії франків в органи нової, публічної влади, у власне державні органи*;

Другий характеризувався *розвитком органів вотчинного управління*;

Третій був пов'язаний з *поступовим перетворенням державної влади франкських монархів у «приватну» владу господарів-сеньйорів*, що сприяло формуванню *сеньйоріальної монархії*, яка повною мірою склалася вже на завершальному етапі розвитку франкського суспільства (VIII—IX ст.).

Завоювання Галлії стало потужним імпульсом створення нових органів влади у франків, призначених для організації управління завойованими областями, їх захисту. Хлодвіг був першим франкським королем, який затвердив своє виключне положення одноосібного правителя. З простого воєначальника він перетворився у монарха.

Однією з найважливіших політичних акцій Хлодвіга, що зміцнили позиції франкської держави за рахунок підтримки галло-римлян, було *прийняття християнства*. З прийняттям християнства Хлодвігом *церква стала потужним чинником зміцнення королівської влади*. Саме вона дала в руки франкських королів таке виправдання загарбницьким війнам, як посилення на «щирі віру», об'єднання у вірі багатьох народів під егідою єдиного короля як верховного, не тільки світського, але й духовного глави своїх народів.

Соціально-економічні, релігійно-ідеологічні, етнографічні й інші зміни в галльському суспільстві безпосередньо вплинули й на процеси складання та розвитку специфічних рис франкської монархії, що поглинула в VIII—IX ст. більшість варварських держав Західної Європи.

В V ст. значно зросла роль органів управління *марки*, тому що загальноплемінних народних зборів як таких у франків вже не було. Вони були замінені *оглядом війська* — спочатку в березні («*березневі поля*»), потім (за Каролінгів) у травні («*травневі поля*»).

Король виступав, насамперед, як «*охоронець миру*», як виконавець судових рішень общини. Його слуги (*графи, сацебарони*) виконували в основному поліцейські та фіскальні функції. Королівські розпорядження стосувалися незначного кола державних справ — призову у військо, виклику до суду. Але згодом влада королів посилювалася. Король прямо втручався у внутрішньобщинні справи, у її поземельні відносини, дозволяв чужаку селитися на общинній землі. Влада франкських королів стала передаватися в спадщину. Проте король у цей час — насамперед, військовий ватажок, воєначальник, головною турботою якого був «порядок» у королівстві, боротьба з місцевою знаттю, яка виходила з покори.

Державний апарат, що складався, характеризувався ще крайньою аморфністю, відсутністю чітко розмежованих посадових повноважень, співвідпорядкованості, організації діловодства. Державне управління зосереджувалося в руках королівських слуг і

наближених. Серед них виділялися *палацевий граф, референдарій, камерарій, майордом*. *Палацевий граф* виконував, головним чином, судові функції, керував судовими поєдинками, спостерігав за виконанням вироків. *Референдарій* (доповідач), хранитель королівської преси, видав королівськими документами, оформляв акти, розпорядження короля й ін. *Камерарій* стежив за надходженнями в королівську скарбницю, за цілістю майна палацу. Головним управителем королівського палацу, а потім і главою королівської адміністрації був палатний мер, або *майордом*, влада якого значно посилювалася в умовах походів короля, що не припинялися.

У другій половині VII ст. почала складатися нова система політичного панування й управління, свого роду «демократія знаті», що припускала особисту участь верхівки класу феодалів, який формувався, в управлінні державою. Розширення участі знаті в управлінні державою, «сенйоризація» державних посад призвели до втрати королівською владою тієї відносної самостійності, яку вона мала раніше. Це відбулося не відразу, а саме в той період, коли велике землеволодіння набуло вже значних розмірів. У цей час велику владу зосереджує в своїх руках створена ще раніше *Королівська рада*, яка складалася з представників служивої знаті і вищого духовенства. Без згоди Ради король фактично не міг прийняти жодного серйозного рішення.

Знаті поступово передавалися ключові позиції в управлінні не тільки в центрі, але й на місцях. Разом з ослабленням позицій королів, все більшої незалежності, адміністративних і судових функцій набували графи, герцоги, єпископи, абати, що ставали крупними землевласниками. Вони почали привласнювати податки, мита, судові штрафи тощо.

На межі VI—VII ст. почалося відокремлення трьох областей королівства: *Нейстрії* (північний захід із центром у Парижі), *Австразії* (північно-західна частина) і *Бургундія* (південний захід). Наприкінці VII ст. на півдні виділилася *Аквітанія*. Области помітно різнилися і складом населення, і ступенем феодалізації, й адміністративно-соціальним ладом. Все це викликало ослаблення королівської влади, яка наприкінці VII ст. фактично опинилася в руках *майордомів*. Останні з Меровінгів самоусунулися від влади, за що їх і прозвали «ледачими королями».

У цих умовах потрібні були корінні перебудови, які б зв'язали нову соціальну структуру франкського суспільства з політичними життєздатними інститутами. Це завдання здійснив **Карл Мартелла** — один із майордомів Австразії. Він реалізував т.зв. *бенефіціальну реформу*. Суть її полягала в тому, що від імені короля значні за розмірами ділянки землі давалися довічно в «благодення» (*beneficium*) на умовах виконання бенефіціарієм, як правило, військової служби. В разі невиконання останнім цієї служби, земля відбиралася й передавалася іншому.

Найближчими наслідками реформи були:

1) Перебудова військової організації держави шляхом створення чисельного кінного війська — *лицарства*, що тоді виходило на передній план в умовах постійних війн. Про це, зокрема, свідчить перемога Карла Мартелла та його війська над арабами в битві під Пуатьє (732 р.).

2) Між монархією й основною масою привілейованого та вільного населення встановився реальний феодальний служило-політичний зв'язок, заснований на ієрархії земельної власності.

3) Син і спадкоємець Карла на посаді майордома — **Піпін Короткий** скинув останнього з Меровінгів і в 751 р. на зборах світської і духовної знаті був проголошений *королем франків*.

Свого **найвищого розквіту франкська монархія** досягла за часів правління його сина **Карла**, прозваного *Великим* (768—814 рр.). В результаті великих завойовницьких походів до її складу увійшли території, що нині складають Західну Німеччину, Північну Італію, Північну Іспанію, а також багато інших земель.

Показником зростання міці держави було проголошення в 800 р. **Карла імператором**, в руках якого зосередилася значна влада. Проте, все це не означало перетворення імператора в абсолютного монарха. **Глава держави повинний був фактично поділя-**

ти свою владу зі знаттю, без згоди якої не приймалося жодного важливого рішення. Найбільші світські й духовні феодалі входили до складу *постійної ради*, яка діяла при імператорі. Майже щорічно скликалися з *’їзди усієї знаті* (т. зв. «Велике поле»).

Водночас відносно посилення центральної влади потягло за собою формування органів державного управління, особливостями яких було:

1. Здійснення адміністративно-судової влади над населенням територій посадовими особами, що очолювали господарське управління володіннями феодалів. В такій нерозмежованості господарських і державних функцій управління знаходив свій прояв найважливіший принцип феодальної державності — політична влада була «атрибутом земельної власності».

2. Винагорода земельними пожалуваннями за службу; право утримання на свою користь частини зборів з населення.

3. Було відсутнім послідовне розмежування між окремими сферами державного управління. Посадові особи, як правило, отримували функції військові, фінансові, судові тощо. Лише в системі центрального управління намітилося деяке розмежування в компетенції. Але й тут спеціального відомчого апарату ще не було.

Єдність імперії Карла була умовною й виступала здебільшого тільки в загальнополітичному змісті. Реально ж вона розпадалася на різноманітні області, кожна з яких зберігала в більшій або меншій мірі свої адміністративні і політичні традиції. Зміцнілим великим феодальним магнатам вже не потрібна була сильна єдина державність. І тільки церква найбільш послідовно відстоювала зберігання єдності імперії. Проте, після смерті Карла Великого навіть вона не змогла зупинити процес розпаду однієї із наймогутніших європейських імперій.

Розпад держави франків. Після декількох років політичних суперечок сини Карла уклали в **843 році Верденський договір**. Кожний із братів одержав приблизно по рівній частині колишньої території Франкської держави: *Карлові* дісталися землі майбутньої Франції; *Людовику* — частини Німеччини й Австрії, *Лотарю*, що зберіг за собою титул імператора, — частини Німеччини, Італії й Провансу. Останнім каролінгським королем був *Людовик V*, зі смертю якого в **987 р.** каролінгська династія закінчилася.

Англосаксонські держави

Виникнення англосаксонських держав. Корінне населення Британії — **брити (кельти)** — до **поч. I тис.** знаходилося під пануванням Римської імперії. З її розпадом почався процес їх самостійного розвитку, який характеризувався посиленням влади військових ватажків і створенням основ військово-демократичного ладу. Проте, з **сер. VI ст.** почалося масове вторгнення германських племен **англів і саксів**, які знищували і перетворювали на залежних *кельтські* племена, що там мешкали. До моменту свого переселення в Британію англосаксонські племена перебували в стадії розкладу первіснообщинного ладу, і завоювання прискорило цей процес.

Королівська влада підтримувала захоплення селянської землі у вільних общинників і їхнє обернення в залежних. Водночас з цим держава передала великим землевласникам судову, а потім і всіляку іншу владу над селянами. Королівські пожалування землею й селянами набули широкого розмаху. У той же час регулярним ставало виконання державних повинностей вільними селянами.

В **VII ст.** англосакси прийняли християнство й утворили сім королівств (Уессекс, Саксекс, Кент, Мерсію та ін.), які в **IX ст.**, об’єднавшись під верховенством Уессекса, увійшли до складу англосаксонської держави — **Англії**, де протягом **IX—XI ст.** остаточно перемогли феодальні відносини. Все селянство піддавалося різним формам феодальної експлуатації:

особисто вільне населення виконувало різноманітні державні повинності;

залежні і фортечні працювали на користь земельних власників, що розповсюджували на них судову й особисту владу.

З перемогою феодалізму зникали пережитки первіснообщинної організації. Вся влада в державі зосереджувалася в руках короля й знаті, організованої в **королівську раду** — *уітенагемот* («збори мудрих»), що була вищим органом державної влади. Без її згоди король не мав права видавати закони, проводити будь-які важливі державні заходи.

Обласна й місцева судово-адміністративна організація тривалий час залишалася за своїм характером народною, общинною, хоча усе більш підпорядковувалася верхівній державній владі. **Основою** цієї організації виступали **графські й сотенні округи**. Шериф, що стояв на чолі графства, збирав податки, штрафи, завідував королівським майном у графстві, здійснював судову й адміністративно-поліцейську владу. Двічі на рік у графствах проводилися збори знатних осіб, що розглядали судові справи, організацію оборони в графствах тощо.

З кінця VIII ст. англосаксонська держава почала зазнавати спустошливих набігів нормано-датчан, під владою яких вони й опинилися. Розквіт нової держави припав на правління короля **Кнута (1016—1035 рр.)**. Деякі елементи його державної й соціально-правової організації знайшли відбиток у *Законах Кнута*, які дійшли до наших часів. Але незабаром, після його смерті, Датська держава розпалася. Англійський престол знову зайняв король англосаксонської династії, хоча й ненадовго. Нове завоювання, здійснене в **1066 р.** під керівництвом нормандського герцога **Вільгельма**, виявилось тривким і поклато початок нової держави.

Таким чином, незважаючи на певні зовнішні відмінності, варварські королівства, що склалися в Європі у другій половині I тис., головним чином, завдяки політичному становленню германських народів, були ранньофеодальними монархіями, схожими за державною організацією, системою владних відносин у суспільстві й принципами здійснення державної влади. Суттєво вони не відрізнялись і за змістом права.

3.2. *Право у франків й англосаксів*

Середньовіччя для західноєвропейських країн — це період, коли в межах національних держав, що утворювалися, поступово формувалися основи майбутніх національних правових систем. Початок цього правотворчого процесу сягає корінням у надра раннього феодалізму, в часи варварських королівств, перш за все германських.

Регулювання суспільних відносин у германських племен здійснювалося як королівським законодавством, так і **нормами звичаєвого права**. Звичаєве право германців було записано й частково кодифіковано. Ці письмові зводи отримали назву **варварських прав (Lex — Закон)**.

Право франків

Варварські правди. У різних гілок германських народів оформлення писаного звичаєвого права відбувалося в різний час: це співвідносилось з історичними розходженнями в ступені проникнення ранньої державності в суспільний побут, із місцевими особливостями становлення публічно-правової спільності того або іншого народу. І, не дивлячись на типову схожість, варварські правди мають відмінності по змісту конкретних приписів, наявності тих або інших правових інститутів, по співвідношенню з королівським законодавством свого часу.

Жодна з відомих варварських правд не дійшла у своєму початковому вигляді, багато з них відомі в різних редакціях. Для більшості правд час їх виникнення (тобто початкового запису й офіційного визнання) визначається приблизно: **Вестготська правда** — кінець V ст.; **Бургундська** — кінець V — поч. VI ст.; **Салічна** — кінець V — поч. VI ст.; **Аллеманська** — VI—VIII ст.; **Баварська** — середина VIII ст.; **Рипуарська** — VI—VII ст.; **Саксонська правда** — VIII—X ст. До того ж типу варварських правд відносяться численні ранні систематизації англосаксонських законів і записи скандинавських, датських правових звичаїв.

Варварські правди мали деякі загальні риси.

По-перше, усі вони склалися під значним впливом інститутів і принципів римського права (крім ранніх — Вестготської і Бургундської), про що свідчив їхній запис на варварській латині.

По-друге, як історичний тип, варварська правда — складний за структурою, різноплановий кодекс. Значне місце в ньому зайняли витяги (або навіть повні тексти) із королівських капитуляріїв та едиктів, багато з яких або змінювали правила звичаєвого права, зафіксованого в інших розділах правд, або санкціонували державне застосування писаного права.

По-третє, правди були записом права вузьконаціонального застосування: вони не виключали застосування місцевим населенням, що проживало на території варварських королівств, своїх законів. Тому вкрай незначне місце в правдах зайняло приватне право, що регулювалося римським правом, яке продовжувало жити поряд із германським.

По-четверте, правди були привілейованим правом. Їхній зміст обмежувався окремими значимими звичаями в земельних або сімейно-родових відносинах і нормами судового та кримінального права. Норми мали, в переважній більшості, казуальний характер і тільки в більш пізніх правдах вже з'явилися і розпорядження загального змісту, присвячені охороні привілеїв церкви або корони.

По-п'яте, усі відомі випадки оформлення запису звичаєвого права пов'язані з ініціативою королівської влади. Державну силу правди підкреслювали спеціально видані укази, що супроводжували текст.

Салічна правда. Однією з ранніх, і водночас класичних правд, вважається Салічна правда, її найбільш рання частина відноситься до V ст. (486—496 рр.). Затверджена спадкоємцями Хлодвіга редакція тексту складалася з 65 глав-титулів, кожний із яких присвячувався певному юридичному питанню. Пізніше, залишаючись основним зводом власного права франків, Салічна правда неодноразово доповнювалася й розширювалася; так виникли редакції, названі *Емендате* (VI—VII ст.) і *Геральдія* (за часів Карла Великого).

Салічна правда найменшою мірою зазнала впливу римського права, зберегла навіть деякі залишки язичницької старовини й родових звичаїв германців. Наприклад, багато судово-правових процедур були нерозривні із символічними діями, позбавленими реального змісту, але важливими для суспільного визнання тих або інших фактів. Так, заява про бажання укласти повторний шлюб супроводжувалася зважуванням монет, передача майна — особливим розкиданням гілок рослини, звернення до родичів за допомогою в зобов'язаннях — киданням «жмені землі» й перестрибуванням через тин.

Суспільство часів Салічної правди *поєднувало* в собі **два уклади**:

- *один* — архаїчний, общинно-родовий з установкою на звичну соціальну рівність і родовий колективізм;

- *інший* — заданий ранньою державністю, що формувалася, із закріпленою нею нерівністю в залежності від відносин із владою.

Регулювання общинного побуту Салічною правдою. Право було орієнтовано на общинний побут у тому, що стосувалося загальної організації порядку життя, сімейних і майнових відносин. Проте общинні зв'язки франків мали вже подвійний характер: в одних правових відносинах виявлялося домінування старої родової, в інших — сусідської общини.

Поселення в общині залежало від згоди всіх інших повноправних общинників (але воно вже було можливо, тобто община не замикалася родинними зв'язками). За старим жителем поселення — *вілли* зберігалося право категорично заперечувати проти поселення — і ця вимога повинна була задовольнятися в правовому порядку. Правда визнавала термін давності такого поселення; «якщо протягом 12 місяців не буде подано ніякого протесту, він міг залишитися недоторканим, як і інші сусіди». Сусідські права не були абсолютними: поселення за указом короля мало бути визнаним общинниками безумовно, і таким чином прості франки втрачали своє значення перед королівськими слугами й дружинниками.

Земля знаходилася в індивідуальному володінні сім'ї. Виділені їй ділянки, як орного поля, так і лугів, вважалися «огороженим місцем». Різноманітні зазіхання на чуже поле чи луку були протиправними. Ліси й деякі інші угіддя розглядалися тільки як спільна власність общини, і їх використання регламентувалося колективним інтересом. Спадкове володіння поступово формувало особливий інститут — *аллод*, під яким розумілося суто сімейне право користування огороженими ділянками й майном, яке сім'ї належало. Право користування успадковувалося з перевагою нащадка чоловічої статі (у VI ст. У франків право успадкування одержали й дочки, а також брати й сестри померлого, в разі відсутності синів — Л. Б., С. Б.). Салічна правда не передбачала ніяких угод, пов'язаних з *аллодом*. Рухоме майно також розглядалося як сімейне володіння: розпорядитися ним у випадку смерті кого-небудь на користь третьої особи могли тільки через дуже складну процедуру *аффатомії* за участю общинної сходки і відстрочкою передачі на рік.

Общинно-родові традиції зберігали свою силу в **сімейних відносинах**. *Шлюб* складався з обов'язкової згоди батьків, зберігаючи риси древнього викупу нареченої у роду. Викрадення нареченої, укладання шлюбу насильницьким шляхом зобов'язувало (за Саксонською правдою) повернути наречену й сплатити значний штраф сім'ї «за образу», практично рівний викупу за вбивство. Подібний за розміром штраф сплачувався й тоді, коли шлюб укладався без згоди родичів, але за згодою нареченої. Сім'я чоловіка зберігала символічне право на його вдову у випадку смерті чоловіка: стороння особа, що бажала укласти з нею новий шлюб, повинна було сплачувати особливий умовний викуп — *рейтус*. У інших відношеннях у германських народів жінка знаходилася в більш вигідному положенні, ніж у романських: вона мала особисте майно, отримане перед весіллям, користувалася особливим заступництвом права в зв'язку з зазіханнями на її честь або безпеку.

Правове становище франків. Салічною правдою зафіксовано поступове проникнення державного укладу в общинний побут франків. Відносно статусу окремих категорій населення поряд із цілком *вільними і повноправними франками*, рівною мірою відповідальними за вчинене ними або у відношенні їх, Правда виділяла як привілейовані прошарки, так і неповноправні. Слуги й дружинники — *антрусціони* (нова знать), які знаходились в особливій довірі короля, мали привілей особливої охорони свого життя, честі й тілесної недоторканності. Більш високим захистом, ніж рядові франки, користувалися й римляни — королівські співтрапезники.

Галло-римське населення, ніяк не пов'язане з королівською службою й новою ієрархією, вважалося таким, що знаходилося нижче вільних франків. У самому низу умовної соціальної драбини знаходилися раби: вони дорівнювалися до майна у випадку нанесення їм ушкоджень або їх вбивства, шлюби з рабами або рабнями були або карними, або вели до втрати власного статусу. Незаконна відпустка на волю чужого раба розглядалася нарівні з нанесенням збитку чужому володінню й каралася штрафом. До рабів, здебільшого дорівнювалися *літи* — напіввільне населення (ті, хто потрапили в кабалу, або старі колони. — Л. Б., С. Б.). Щодо охорони їх життя й безпеки, то *літи* не відрізнялися від рабів; неправомірна їхня відпустка на волю також вважалася злочином. Злочини, скоєні рабами й літами, карались суворіше; до них застосовувалися катування під час розслідування. Соціальні градації, тільки у випадку з не-вільним населенням, були взаємопов'язані з майновим положенням. Розходження в статусі вільних залежали виключно від положення у військово-службовій ієрархії й особистої близькості до влади.

Злочини й покарання. Салічна правда, як більшість інших варварських правд, була насамперед зводом кримінальних покарань. Покарання за варварським правом переслідувало двоюку ціль:

- *спокутувати провину* злочинця з метою задовольнити родичів потерпілого (щоб запобігти нескінченій кровній помсти або саморозправі);
- *оберігати дотримання «королівського миру»*, тобто встановленого і визнаного владою суспільного порядку.

Тому головним видом покарання був **викуп** (визначений як судовий штраф). Цей викуп був більший або менший за розміром залежно від суспільної оцінки значимості злочину: його характеру, його наслідків. Особливий зміст полягав у призначенні викупу за вбивство — він носив специфічну назву *вергельд*. Вергельд сплачувався вже не самому потерпілому, а його дітям і боковим родичам, а у випадку відсутності останніх частина відходила в королівську скарбницю. До виплати *вергельду* міг бути засуджений тільки повноправний вільний франк. По відношенню до невільного населення (рабів, літів) застосовувалися інші покарання: страта, кастрація, биття батогами й катування. Але якщо й вільний общинник був настільки бідний, що не міг заплатити присудженого йому (а родичі не ручалися за нього і не допомагали йому у виплаті *вергельда* — Л. Б., С. Б.), то і франків карали на страту.

Можливі відносини з державною владою ще не були об'єктом кримінально-правової охорони. Салічна правда практично не знає таких злочинів. Найбільш тяжким зі **злочинів** вважався *розбійний напад* банди на будинок, в результаті якого спричинено вбивство, — він карався найбільшим, який був відомий Салічній правді, штрафом у 1800 золотих солідів (один золотий солід — ціна невеликого стада корів. — Л. Б., С. Б.). Штраф зменшувався в залежності від соціально-правового статусу потерпілого.

Другим на східці штрафів злочином стояло *вбивство*. Штрафи за нього різнилися в залежності від статусу вбитого або від інших обставин: «Кожна людина повинна оплачуватися більшим або меншим вергельдом». Цими іншими обставинами були такі факти, що показували в очах суспільства особливою злісність скоєного, бажання приховати злочин (кинути труп у криницю і т. п.), або нечесність наміру (вбивство жінки, дитини); у таких випадках вергельд потроювався залежно від статусу потерпілого. Обставиною, що є обтяжувальною, вважалось й колективне убивство — «юрбою». Карався й замах на вбивство, яке не було здійснено.

До числа злочинів, в яких об'єктом злочинного зазіхання була **особистість вільного франка**, відносилися членушкодження, побиття, образа — усі вони залежно від наслідків спричиняли сплату штрафу. Передбачалося, що особливо образливими є такі дії, у яких ставилося під сумнів чесне ім'я вільного серед соплеменників (звичайна образа каралася штрафом у 3 соліда, але звинувачення франка в дезертирстві або жінки в непристойній поведінці, які не були доведені, коштувало в десять разів дорожче).

Серед **майнових злочинів** основне місце займала *крадіжка*. Штрафи тут залежали від значимості майна, яке було вкрадене, але також і від того, із закритого або відкритого помешкання було вкрадено, із зломом або без, у співтоваристві або ні. Все це визначало потенційний злий намір або його відсутність. Спеціальні штрафи призначалися за грабіж — несподіваний напад і відбирання майна. Грабіж вдома дорівнювався за штрафом до вбивства. Нарівні з пограбуванням переслідувався і *підпал*, на тому ж рівні стояло й *конокрадство* (як особливо небезпечний для військового ополчення злочин). Злочином вважалось і *незаконне вторгнення в чуже «огорожене місце» або будинок, знаходження на чужому лузі або полі, замах на крадіжку* там. Закінчений злочин (сховання украденого в себе дома) також потроював штрафи. Крім цього, в усіх випадках приписувалося відшкодовувати вартість украденого або ушкодженого майна: винограду, скошеної трави й т. п.

Таким чином, *Салічна правда передбачала одночасно й цивільно-майнову, й кримінальну відповідальність*. Особливій кваліфікації піддавалася крадіжка чужих рабів і навіть просте їхнє переманювання.

Своєрідною рисою Салічної правди була присутність покарань за **злочини проти моральності** (хоча вплив церкви був ще слабкий). Не тільки *звалтування*, але й звичайне *перелюбство* «за обопільною згодою» каралось значними штрафами, порівняними зі штрафами за вбивство римлянина або конокрадство. Навіть співжиття з рабинею каралось сплатою штрафу її господину. Крім того, вступ у явний шлюб із рабом або рабинею призводив до втрати волі. Невільних за такі злочини, крім малих штрафів, кастрували.

Окреме місце займали **злочини проти правосуддя**, що розглядалися як зазіхання на основи общинного співжиття і взаємної чесності. *Незаслужене обвинувачення перед королівським судом*, особливо у важливих злочинах, каралося нарівні з замахом на життя. У цьому ж ряду стояло й *підборкування до злочинів, підкуп* інших для вчинення ними лиходійств. Каралося також *нехтування правосуддям*: нез'явлення за викликом позивача, лжесвідчення. У переслідуванні подібних злочинів, і особливо в мірі покарання, з очевидністю виявилось прагнення закону захистити не тільки реальні інтереси людей, але й особливі цінності общинної етики, що варварським суспільством ставилися на вище правове місце.

Судовий процес. Варварські правди, так само як і королівське законодавство, існували в просторі традиційної, що прийшла із додержавних часів, судової організації. Судові установи практично збігалися з органами общинного самоврядування, а в процесі зміцнення державності суд ставав домінуючою функцією територіальних народних зборів.

Судові збори франків були двох типів:

1) **окружні**, під головуванням особливого старійшини — *тунгіна*, а пізніше — *королівського графа*;

2) **сотенні**, під головуванням *центенарія*, або сотника.

На зборах могли бути присутніми усі вільні повноправні общинники, присутність навіть ставилася їм за обов'язок під загрозою штрафів. Безпосередньо суддями були не члени зборів, а особливі традиційні знавці права — *рахінбурги*; їх правове судження ухвалювалось (або не ухвалювалось) народом.

Окружні збори скликалися періодично — *раз у шість тижнів, сотенні* — за спеціальним скликанням. Розбиралися на них різні за значимістю справи: в окружних — найбільш важливі (про свободу, про злочини, пов'язані із смертю, проти королівської влади або королівських людей і т. д.); у сотенних — про рухоме майно, про борги, про штрафи. За часів правління Карла Великого окружні стали збиратися тричі на рік, а основними стали сотенні, що знаходилися вже під контролем графів і склалися зі *скабинів* — частини общинників.

Судді — *рахінбурги* приймали на себе перед кожним процесом зобов'язання дотримуватись доказів і «проголошувати право». Позивач мав право вимагати від судів висловити рішення (тобто розглянути справу); за відмову від цього рахінбургів, за Салічною правдою, приписувалося штрафувати.

Процес по всіх справах був *позовним*, порушення скарги або обвинувачення було приватною ініціативою общинника. Виклик до суду відбувався при свідках. За відмову від явки загрожував штраф. Явка в суд позивача й відповідача, обвинувача й обвинувачуваного повинна була бути особистою, суть скарги або обвинувачення формулював сам позивач (можливо, навіть латинською). Після заперечень відповідача власне вершився суд. Суд відбувався у *дві умовні стадії*: спочатку рахінбурги проголошували звичаї (право) до справи, потім виносили судження (вирок або рішення), яке зборами підтверджувалося криком. Судження можна було заперечувати, але відразу, «не перемінаючи ноги».

Наявність або *відсутність* реальних доказів істотно впливала на хід розгляду. Були **безумовні докази**, що не підлягали запереченню (наприклад, королівська грамота при земельних суперечках). Злодію, схопленому на гарячому, прив'язували вкрадене на спину і так вели на суд. Тільки в 560 р. злочинцем, захопленим на місці злочину, стали надавати слово в суді, до того їх карали на смерть (якщо мова йшла про тяжкі дії) без заперечень.

Були також і **умовно-об'єктивні докази**: жереб або присяга (*соприсяжництво*). За жеребом визначалися ті, хто підлягали покаранню у випадку масових злочинів (якщо когось убили під час бійки, бунту і т. п.). За Салічною правдою колективне зобов'язання обмежувалося «юрбою» до 7 чоловік, провина інших мала бути конкретно доведена. Присягою можна було підтвердити або відкинути різні, але не дуже значні обвинувачення; найкращим виходом вважалося спільне соприсяжництво родичів або общинників у «добрій славі й імені» обвинуваченого.

У справах проти невольних або рабів докази вичерпувалися свідченнями під тортурами. Одним із найпоширеніших доказів був **божий суд** — головним чином у вигляді **ордалії**. За відсутністю реальних доказів для з'ясування правоти того або іншого учасника піддавали випробуванню вогнем, водою та ін., вважаючи, що Бог побічно зазначить на правого або винуватого. Салічні франки, як втім і всі германці, застосовували ордалії декількох видів:

1) «казанок» (коли випробуваному належало виїняти камінь або каблучку з киплячого казана); від іспиту можна було і відкупитися за 1/5 призначеного штрафу;

2) «вогнем» (сунути руку у вогонь, пройти по розпечених лемешах, узяти кус заліза в руки, для жінок — пройти в одній сорочці крізь вогнище; за характером ран судили про «провини»);

3) «холодною водою» (випробуваного опускали на мотузці в чан або ріку, якщо тонув — винуватий);

4) «хрестом» (витагнути руку на богослужінні, якщо, стомившись, опустив — виходить, Бог не побажав зміцнити сили);

5) «хлібом і сиром» (устромляли викритому в рот ячмінний хліб із сиром, якщо давися — винуватий); останні два види застосовувалися в обвинуваченнях проти духовних осіб, особливо монахів.

Характер звернення до божого суду мав і **судовий поєдинок**, проте Салічна правда його не згадує.

Важливе місце в судовому процесі займали *показання свідків*. Свідки ділилися на *випадкових* (тобто судових — свідків злочину або порушення) і *свідків факту*, що запрошувалися, розраховуючи в майбутньому підтвердити висновок угоди, позики тощо. Свідчення вважалися громадським обов'язком. За лжесвідчення, за уникнення участі в судочинстві на свідків міг бути накладений штраф. У випадку ж навмисної відмови від свідчень, крім штрафу, свідок оголошувався поза законом і, певно, його виганяли з общини.

Виконання судового рішення було *справою позивача*. У випадку відмови винуватого добровільно виконати ухвалене судом рішення, можна було звернутися за допомогою до короля. Крайнім засобом примусу було позбавлення винуватого «королівського заступництва»: тоді кожному, хто давав засудженому помешкання і їжу, загрожував великий штраф. Рішення з майнових справ (вилучення речі і т. п.) здійснювалися графами, що також несли особисту відповідальність за справедливість виконання.

До кінця правління Каролінгів варварські правди поступово вийшли з правового вживання. Їх замінило розгалужене королівське законодавство, орієнтоване вже більшою мірою на державний суд. Проте правові основи правд збереглися і їх покладено в основу пізнішого права Франції й інших країн під умовним найменуванням Салічної правди, вимоги якої (наприклад, усунення жінок від спадкування) стали відправними навіть для майбутнього права.

Право англосаксів

Англосаксонські закони. Ранні закони — найдавніші записи правових звичаїв — виникли в англосаксів ще на стадії протодержав, що було цілком типовим для варварських правд. На відміну від континентальної Європи, поява таких законів походила винятково від королівської влади. Записані в них правила були адресовані тільки королівським суддям. Зі зміною влади втрачалося і значення старого законодавства, наступний король видавав нові, найважливіші постанови для судів, повторюючи, розвиваючи або змінюючи норми, встановлені його попередником.

Однією із найдавніших була **Правда короля Етельберта (початок VII ст.)**, упорядкування якої пов'язане з затвердженням у Британії католицького християнства. Тому переважна більшість статей (усього їх 90) в цьому пам'ятнику права присвячена переслідуванням за порушення «церковного миру» й зазіхань на церковне майно: за це на-

кладалося багаторазове відшкодування залежно від важливості потерпілого і вартості вкраденого (максимально в 11 разів). Королівська влада ще не мала привселюдних привілеїв. Злочини проти неї (крадіжка королівського майна, зазіхання на королівських людей, порушення миру при королі) каралися штрафами як «відшкодування пану» вдвічі або втричі більшими проти звичайного.

Життя, гідність і майно людей охоронялися в залежності від того, під чийм «заступництвом» вони знаходилися: короля, *ерлів* (вільних общинників) або *керлів* (феодалів). Відповідно збільшувалися штрафи за вбивство, згвалтування служниць і т. п. Основою для визначення значимості злочину був встановлений за вбивство вільної людини викуп — вергельд у 50 шилінгів (ціна лицарського озброєння). За злочини по відношенню до напіввільних або рабів викуп зменшувався, за більш тяжкий злочин (вбивство на чужому подвір'ї при розбої) збільшувався вдвічі. Крім відшкодування родичам потерпілого або йому самому у деяких випадках ще особливий штраф сплачувався на користь королю. Каралися також покалічення, порушення недоторканності чужого володіння, псування чужого майна.

Особливістю давнього права англосаксів було те, що для жінки «за вчинки безчестя» передбачалася специфічна відповідальність, яка за розмірами штрафу дорівнювала до чоловіків. Закони мали положення про майнові права жінки в сім'ї, при народженні дітей, передбачалася навіть можливість покинути сім'ю чоловіка разом з дітьми, забравши половину майна.

Найбільш розвинутими й змістовними були **Закони короля Альфреда (IX ст.)**, при упорядкуванні яких використовувались попередні судебники, у тому числі древні закони короля Уессекса — **Правда Іне (VII ст.)**. Закони починалися особливим вступом із Біблії, і взагалі в них було чимало посилок на справедливість і церковні вимоги. Церква за цими законами мала особливі привілеї: визнавалося недоторкане право захисту в церкві, захист церкви по злочинах у випадках, непередбачених прямо в законах, шляхом зменшення покарання, і навпаки, злочини, пов'язані з порушенням церковних правил, каралися вдвічі суворіше.

У покараннях за злочини основою визначення відповідальності залишалася древня *композиція* (викуп). Поряд із нею закони передбачали і *смерть* (якщо мало місце зазіхання на права короля), і *членоушкоджувальні покарання* (за крадіжку в церкві).

У законах Альфреда регулювалися вже й ситуації, пов'язані з феодалними відносинами. Перехід у заступництво іншого господина потребував дозволу *олдермена* графства, недозволений прийом чужих людей розцінювався як значний злочин. Васал зобов'язувався виступати на боці пана, але й йому ставилося за законний обов'язок виступати на боці своїх людей проти чужих. Заборонялося піднімати зброю проти свого пана.

Прагнення до посилення королівської влади знайшло відбиток у **Законах короля Кнута (XI ст.)**. В них встановлювалися непорушні королівські *прерогативи* (виняткові права. — Л. Б., С. Б.), відповідальність за неправосудні рішення. З усіх кримінальних справ підвищувалася відповідальність осіб вищих станів. Було встановлено, що цілий ряд злочинів (таємне вбивство, підпал, зрада) надалі не підлягають викупу й повинні суворо каратися. Вводилися точні норми озброєнь для феодалів та ополченців.

Важливою особливістю англосаксонських законів було те, що в них майже не регулювалося судочинство. Суди (сотні і графства) керувалися здебільшого традиціями і звичаєвим правом, а також загальним рішенням зборів *танів* (феодалів), що й вершили суд. До королівського суду можна було звертатися тільки у виняткових випадках: «Ніхто й не йде до короля з тяжбою, крім тих випадків, коли йому відмовлено в суді або коли він не може домогтися свого права».

* * *

Підсумовуючи викладене про ранньофеодалне право, ми бачимо, що за рівнем розвитку існувало два типи права: візантійське і західноєвропейське. Останнє, засноване на правових звичаях, скоріше нагадувало давньосхідне або ранньоантичне право. У цьому виявилася та закономірність, що зміст права обумовлюється рівнем соціально-економічного, політичного, духовного розвитку суспільства.

У західноєвропейському суспільстві було втрачено багато елементів правової культури й навіть писемності, що одержали колись широкий розвиток в античному світі, а тому й сама усна форма, в якій тривалий час виражалися звичаї, була практично єдиною можливою. Але за декілька століть в країнах Західної Європи відбувається порівняно плавний і безболісний перехід від варварських (племінних) правових звичаїв до феодальних правових звичаїв, на основі яких вимальовувались контури майбутніх національних правових систем. На їх базі виникатимуть майбутні великі світові правові системи (сім'ї права) — континентальна (романо-германська) й англосаксонська з їх специфічними і несхожими правовими інститутами.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Феодалізм Земельна рента Березневі поля Травневі поля Сеньйорія Варварські правди	Алод, автократор, аффатомія, бенефіцій, бенефіціарій, бюргери, вілани, васал, вергельд; дигести, динати, ерли, капітуляції, камерарій, капитулярії, кельти, керли, компіляції, композиція, лен; літи, майордом; майорат; марка, міністеріали, олдермен; пага, ордалії, рахінбург, референдарій, скабини, сюзерен, тунгін, уїтенагемот, фео, шериф.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій в розвитку держави і права ранньофеодальних країн Європи за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Відобразіть державний механізм країн раннього середньовіччя за приблизною схемою:

Країна	Назва державного органу	Функції	Джерела формування
Візантія			
Франки			
Англосакси			

Завдання 4. Використовуючи текст Салічної Правди (Документ № 1),

• **знайдіть** титули і статті, положення яких закріплювало засади родової організації стародавніх франків;

• **покажіть** особливість права власності у стародавніх франків;

• **доведіть**, що застосування покарання у вигляді грошового штрафу було досить розповсюдженим явищем. Чим це було обумовлено?;

• **покажіть** особливості:

а) правового становища окремих соціальних категорій у стародавніх франків;

б) правового регулювання сімейно-шлюбних відносин;

в) правового регулювання відносин злочину і покарання;

• **складіть** 2—3 юридичних казуси, відобразивши особливості судового процесу у стародавніх франків.

Завдання 5. Використовуючи тексти англосаксонських правд (Документи № 2, 3, 4):

• **доведіть**, що в англосаксонських державах церква мала значні привілеї, перелічіть їх;

- **покажіть** правову захищеність жінки у англосаксів;
- **покажіть**, що нового з'явилося у покараннях за злочини;
- **визначте** за Законами Кнута королівські прерогативи.

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Основними шляхами зародження й розвитку ранньофеодальних держав в країнах Західної Європи були.....

2. В історії Візантійської держави дослідники виділяють такі періоди.....

3. Своєрідність інституту імператорської влади в Візантії полягала в тому, що.....

4. Основними джерелами саме візантійського права були....., їх поява обумовлена.....

5. Обумовленість впливу Візантії на державно-правовий розвиток інших країн пояснюється передусім.....

6. Вплив візантійського права на право східних слов'ян проявився передусім в регулюванні таких суспільних відносин, як.....

7. Особливістю виникнення держави у стародавніх франків є те, що.....

8. В історії держави франків дослідники виділяють наступні періоди.....

9. Основними напрямками розвитку системи державних органів стародавніх франків можна вважати.....

10. Поява періоду правління «ледачих королів» в державі франків пояснюється.....

11. Значення бенефіціальної реформи Карла Мартелли для державного розвитку стародавніх франків полягає в тому, що.....

12. Розпад імперії Карла Великого був обумовлений.....

13. Своєрідність становлення ранньофеодальної Англії полягає в тому, що.....

14. Основними джерелами права германських племен були....., серед яких відомі.....

15. Характерними рисами варварських правд були.....

16. Всі, відомі за Салічною правдою, злочини можна класифікувати за такими видами.....

17. Особливістю судового процесу у стародавніх франків був його.....

18. На відміну від варварських правд континентальної Європи, поява законів у англосаксів пов'язана з.....

19. Серед англосаксонських правд VII—XI ст. найбільш відомими були.....

20. Особливістю судового процесу за англосаксонськими правдами є те, що він.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Основні шляхи виникнення ранньофеодальних держав в країнах Європи.

2. Форму Візантійської держави, її особливості.

3. Джерела Візантійського права.
4. Вплив візантійського права на становлення й розвиток права у слов'янських народів.
5. Спільні риси і відмінності в процесі становлення держави стародавніх франків і англосаксів
6. Зміни в формі держави стародавніх франків протягом V—IX ст.
7. Джерела права ранньофеодальних держав Західної Європи, визначити спільні риси й особливості.
8. Особливості регулювання майнових відносин за Салічною правдою.
9. Особливості регулювання відносин злочинів і покарань за Салічною правдою.
10. Особливості судового процесу за Салічною й англосаксонськими правдами.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 8-ої теми

Завдання. Повторіть навчальний матеріал шкільного підручника «Всесвітня історія» в тій його частині, де висвітлюється процес становлення та розвитку таких феодальних держав Західної Європи, як Англія, Німеччина та Франція.

Джерела

Документ № 1

САЛІЧНА ПРАВДА (ВИТЯГИ)

I. Про виклик на суд

1. Якщо когось викличуть на суд за законами короля і не з'явиться, присуджується до плати 600 денаріїв, що становить 15 солідів (*солід* — золота монета, *денарій* — срібна монета, що становить 1/40 соліда — *Л. Б., С. Б.*).

2. Якщо хто-небудь, викликавши іншого на суд, сам не з'явиться, і якщо його не затримає якась законна причина, присуджується до сплати 15 сол. на користь того, кого він викличе на суд.

3. І той, хто викликає іншого на суд, у супроводі свідків має прийти до його будинку і, якщо останній буде відсутній, має покликати дружину або кого-небудь із домашніх для того, щоб вони повідомили йому про виклик на суд.

4. Якщо ж (відповідач) буде зайнятий несенням королівської служби, він не може бути викликаний на суд.

XIII. Про крадіжку вільних

1. Якщо три особи вкрадуть вільну дівчину, вони зобов'язані заплатити по 30 сол. кожен.

6. Якщо ж дівчина, яку вкрадуть, виявиться під захистом короля, у такому випадку за порушення *fritus* (королівського миру — *Л. Б., С. Б.*) платиться 2500 ден., що становить 63 сол.

7. Королівський раб або *lim* (напіввільний — *Л. Б., С. Б.*), що украли вільну жінку, підлягають смерті.

8. Якщо вільна дівчина добровільно піде за рабом, вона втрачає свободу.

9. Вільний, що взяв чужу рабину, зазнає такої ж кари.

XIV. Про напади і грабежі

1. Якщо хто-небудь пограбує вільну людину, напавши на неї раптово, і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.
2. Якщо римлянин пограбує салічного варвара, треба застосувати вищевказаний закон.
3. Якщо ж франк пограбує римлянина, присуджується до штрафу у 35 сол.
6. Якщо хто-небудь нападе на чужу віллу, усі викриті у цьому нападі присуджуються до сплати 63 сол.

XV. Про вбивства або якщо хто-небудь украде чужу дружину

1. Якщо хто-небудь позбавить життя вільну людину або умикне чужу дружину від живого чоловіка, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XVI. Про підпали

2. Якщо хтось спалить дім із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.
3. Якщо хтось спалить комору або тік з хлібом, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.

XVII. Про рани

1. Якщо хтось намірється позбавити життя іншого, але промахнеться ударом і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.
3. Якщо хтось ударить іншого по голові так, що відкриється мозок і випадуть три кістки, присуджується до сплати 1200 ден, що становить 30 сол.

XVIII. Про те, якщо хтось звинуватить перед королем невинну людину

1. Якщо хто-небудь звинуватить перед королем невинну людину, коли та відсутня, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.
- Доп. 1-е.** А якщо покладе на нього таку вину, за яку у випадку підтвердження має бути смертна кара, звинувачуваний присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XXVI. Про вільновідпущених

1. Якщо якась вільна людина в присутності короля через денарій відпустить на волю чужого літа без згоди пана останнього і буде викрита, присуджується до сплати 4000 ден, що становить 100 сол. Речі ж літа мають бути повернені його законному панові.
2. Якщо хтось у присутності короля через денарій відпустить на волю чужого раба і буде викритий, присуджується до сплати панові вартість раба і, понад те, 35 сол.

XXVII. Про різноманітні крадіжки

1. Якщо хтось вкраде з вожака чужого телячого стада дзвіночок і буде викритий, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол., не рахуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.
2. Якщо хтось залізе у чужий сад з метою крадіжки, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол., не рахуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

10. Якщо хтось викосить чужий луг, втрачає свою працю.

11. І якщо вивезе сіно додому і складе його там, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

23. Якщо хтось виоре чуже поле без дозволу господаря, присуджується до сплати 15 сол.

25. Якщо ж хтось засіє його, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол.

XXIX. Про скалічення

1. Якщо хтось скалічить руку або ногу іншому, позбавить його ока або носа, присуджується до сплати 4000 ден., що становить 100 сол.

3. Якщо хтось відірве великий палець на руці або нозі, присуджується до сплати 2000 ден., що становить 50 сол.

5. Якщо ж хтось відірве другий палець, а саме той, яким натягують лук, присуджується до сплати 1400 ден., що становить 35 сол.

9. Якщо хтось каструє вільну людину, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XXX. Про образу словами

1. Якщо хто-небудь назве іншого потворою, присуджується до сплати 3 сол.

3. Якщо хтось — чоловік або жінка — назве вільну жінку повією і не доведе цього, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол.

7. Якщо хтось назве іншого наклепником або брехуном і не зможе довести, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

XXXV. Про вбивство або пограбування рабів

1. Якщо якийсь раб позбавить життя раба, пани хай розділять між собою вбивцю.

Доп. 1-е. Якщо хто поб'є чужого раба і на 40 ночей відніме у нього працездатність, присуджується до сплати 1,3 сол.

5. Якщо чужий раб або літ позбавить життя вільну людину, сам вбивця віддається родичам вбитої людини як половина композиції, а володар раба сплачує другу половину композиції.

6. Якщо хтось украде або позбавить життя дворового слугу, або коваля, або золотой справи майстра, або свинопаса, або виноградаря, або конюха і буде викритий, присуджується до сплати 1200 ден., що становить 30 сол.

XXXIX. Про крадів рабів

1. Якщо хтось надумає зманити чужих рабів і буде викритий, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

2. Якщо хтось викраде вільну людину і (проти нього) не буде правдивого доказу, він має представити соприсяжників ніби при вбивстві, якщо він буде неспроможним знайти соприсяжників, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XLI. Про вбивство людини

1. Якщо хтось позбавить життя вільного франка або варвара, що живе за Салічним законом, і буде викритий, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

2. Хто позбавить життя людину, що перебуває на королівській службі, або вільну жінку, присуджується до сплати 24 000 ден., що становить 600 сол.

3. Якщо хто позбавить життя людину, яка знаходиться на королівській службі, або ж вільну жінку, присуджується до сплати 24 000 ден, що складає 600 сол.

5. Якщо хтось позбавить життя римлянина — королівського співтрапезника і буде викритий, присуджується до сплати 12 000 ден., що становить 300 сол.

XLV. Про переселенців

1. Якщо хтось побажає переселитися у віллу до іншого, і якщо один або декілька із жителів вілли захочуть прийняти його, але знайдеться хоча б один, який чинитиме опір переселенню, він не буде мати права там поселитися.

2. Якщо той, кому пред'явлено протест, не захоче піти звідти, і при цьому його не буде затримувати яка-небудь законна перешкода, тоді той, хто заявив протест, просить графа з'явитися на місце, щоб вигнати його звідти. І за те, що він не хотів послухати закону, він втрачає там результати своєї праці і крім того присуджується до сплати 1200 ден., що становить 30 сод.

3. Якщо тому, хто переселився, протягом 12 місяців не буде пред'явлено ніякого протесту, він повинен залишатись недоторканим, як і інші сусіди.

XLVIII. Про неправдиве свідчення

1. Якщо хто-небудь дасть неправдиве свідчення, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

XLIX. Про свідків

1. Якщо хтось буде змушений представити свідків і вони, може трапитись, не побажають з'явитися на судове засідання, той, хто має потребу в них, має задовольнити їх і має при свідках запросити їх на судове засідання, щоб вони під клятвою засвідчили, що їм відомо.

2. Якщо вони не побажають прийти і якщо їх не затримує законна причина, кожен з них присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

LIV. Про вбивство графа

1. Якщо хтось позбавить життя графа, присуджується до сплати 24 000 ден., що становить 600 сол.

LVI. Про неявку на суд

1. Якщо хтось зневажить і не з'явиться на суд або повільно виконуватиме те, що визначено *рахінбургамі* (суддями — Л. Б, С. Б.), і не побажає погодитись ні через композицію (відшкодування збитків), ні якимось іншим способом, тоді позивач має викликати на суд перед особою короля. І там будуть 12 свідків, із яких нехай перші три поклянуться, що вони були там, де рахінбург присудив, щоб він пішов на випробування водою або зобов'язався заплатити композицію, і що він зневажив (постанову рахінбургів). А потім інші три мають поклястися, що після постанови рахінбургів про те, щоб він очистився або випробуванням водою, або сплатою композиції, вони були присутні при повторній пропозиції йому з'явитися на суд протягом 40 діб, починаючи з того дня, і він ніякого бажання не проявив, щоб виконати вимоги закону. Тоді позивач має викликати його перед особою короля, власне, протягом 14 діб, і при свідках мають поклястися, що вони були там у той час, коли він викликав його на суд і визначив йому певний термін. Якщо і тоді він не з'явиться, нехай ці 9 свідків під присягою, як ми вище говорили, дадуть свої свідчення. Також, коли він не з'явиться у той день, нехай (пози-

вач) назначить йому певний термін, маючи трьох свідків при визначенні терміну. Якщо позивач виконав усе це, і відповідач в жоден із визначених термінів не побажав з'явитися, тоді нехай король, до якого він викликаний на суд, оголосить його поза своїм захистом. Тоді і сам винний і все його майно стає власністю позивача. І якщо до тих пір, поки він не заплатить всього, що з нього стягується, хто-небудь дасть йому хліба або проявить гостинність, навіть, якщо це буде його власна дружина, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

LVII. Про рахінбургів

1. Якщо хтось із рахінбургів, засідаючи на судовому зібранні, розбираючи тяжбу між двома особами, відмовляється сказати закон, необхідно, щоб позивач заявив їм: «Тут я закликаю вас постановити рішення у відповідності із Салічним законом». Якщо вони (знову) відмовляться сказати закон, семеро із цих рахінбургів до заходу сонця присуджуються до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

3. Якщо ж рахінбурги ті будуть судити не по закону, той, проти кого вони винесуть рішення, нехай подасть на них позов, і якщо буде спроможний довести, що вони судили не по закону, кожен із них присуджується до сплати 600 ден, що становить 15 сол.

LVIII. Про пригоршню землі

1. Якщо хтось позбавить життя людину і, віддавши усе майно, не буде спроможний заплатити те, що треба у відповідності із законом, він має представити 12 соприсяжників (які поклянуться у тому), що ні на землі, ні під землею він не має майна ніякої, окрім того, що уже віддав. І потім він має увійти у свій дім, набрати у пригорщі із чотирьох кутків землі, стати на порозі, повернувшись обличчям у середину будинку, і що землю лівою рукою кинути через свої плечі у того, кого він вважає своїм найближчим родичем.

Якщо батько і брати уже платили, тоді він має тією ж землею кидати на своїх, тобто на трьох найближчих родичів по матері і по батькові. Потім у одній тільки сорочці, без очкура, босий, з кілком у руці він має перескочити через загороду, і ці три (родичі по матері) повинні заплатити половину того, чого не вистачає для виплати потрібної за законом віри. Це ж мають зробити і три решта, які є родичами по батькові.

Якщо ж хтось із них буде надто бідним, щоб заплатити припадаючу на нього частку, він має у свою чергу кинути пригорщу землі на кого-небудь із більш заможних, щоб він заплатив усе по закону. Якщо ж і цей не буде мати чим заплатити решту, тоді той, хто узяв на поруки убивцю, має доставити його на судове засідання і так потім протягом чотирьох засідань має брати його на поруки. Якщо ж ніхто не поручиться у виплаті віри, тобто у відшкодуванні того, що він не заплатив, тоді він має заплатити віру своїм життям.

LIX. Про алоди

1. Якщо хтось помре і не залишить синів і якщо мати переживе його, нехай вона успадковує спадщину.

2. Якщо не буде матері і якщо він залишить брата або сестру, нехай успадковують спадщину.

3. У тому випадку, якщо їх не буде, сестра матері нехай успадковує спадщину.

Доп. 1-е. Якщо не буде сестри матері, нехай сестри батька успадкують спадщину.

4. І якщо потім з'явиться хто-небудь ближчий із цих поколінь, нехай успадковує спадщину.

5. Земельна ж спадщина ні в якому випадку не має дістатись жінці, вся земля нехай поступає чоловічій статі, тобто братам.

LX. Про бажуючого відмовитись від родичання

1. Він має з'явитися на судове засідання перед особою тунгіна і там зламати над своєю головою три гілки у лікоть довжиною. І він має у судовому засіданні розкидати їх на чотири боки і сказати там, що він відмовляється від соприсяжництва, від спадщини і від усяких рахунків з ними. І якщо потім хто-небудь із його родичів або буде убитий, або помре, він не повинен брати участі у спадщині, або в сплаті віри, а спадщина його має поступити у скарбницю (державну).

LXII. Про віру за вбивство

1. Якщо буде позбавлений життя чийсь батько, половину віри нехай візьмуть його сини, а іншу половину нехай розподілять між собою найближчі родичі, як з боку батька, так і з боку матері.

2. Якщо з жодного боку, ні з боку батька, ні з боку матері не буде жодного родича, ця частка нехай відбирається на користь скарбниці.

Документ № 2

ПРАВДА КОРОЛЯ ЕТЕЛЬБЕРТА (VI—VII ст.) (витяги)

Ось закони, які король Етельберт встановив в дні Августина.

1. (За крадіжку) божого і церковного майна (нехай відшкодують) у 12-кратному розмірі; майна єпископа — у 11-кратному; майна попа — у 9-кратному; майна дяку 6-кратному; майна клірика — у 3-кратному. За порушення церковного миру — у подвійному. За порушення миру народних зборів — у подвійному.

4. Якщо вільний украде (щось) у короля, нехай відшкодує у 9-кратному розмірі.

6. Якщо хто-небудь уб'є вільного (нехай сплатить) 50 шилінгів королю як пану (як господський перстінь. *Господський перстінь* — символ влади — Л. Б, С. Б.)

8. (За порушення) королівського покровительства 50 шилінгів.

9. Якщо вільний украде у вільного, нехай заплатить у потрійному, а король одержить штраф і усе майно злодія.

11. Якщо хто-небудь уб'є людину в місці перебування (в огорожі) *ерла*, хай сплатить 12 шилінгів.

15. (За порушення) покровительства *керла* — 6 шилінгів.

21. Якщо хто-небудь уб'є іншого, нехай заплатить середній вергельду 100 шилінгів.

23. Якщо вбивця втече із країни, його родичі нехай заплатять половину людини (вергельда).

25. Якщо хто-небудь уб'є наймита керла, нехай заплатить шість шилінгів.

26. Якщо хто-небудь уб'є *лета*, нехай платить за (лета) вищої (категорії) 80 шилінгів, за (лета) другої (категорії) — 60 шилінгів, третьої — 40 шилінгів.

31. Якщо вільний вступить в інтимні стосунки з дружиною вільного, нехай заплатить він вергельд і дістане (чоловікові) за свої гроші іншу дружину і приведе її до нього додому.

77. Якщо хто-небудь набуде за (свої) засоби дівчину (для взяття шлюбу), нехай покупка вважається дійсною, якщо не було обману; якщо ж вона виявилась нечесною, нехай вона буде відправлена додому, а йому повернуть його гроші.

91. Якщо раб украде, то нехай відшкодує у подвійному розмірі.

ПРАВДА ІНЕ (витяги)

7. Якщо хто здійснить крадіжку, а його жінка і діти не знали про це, нехай платить 60 шилінгів штрафу.

7.1. Якщо він здійснив крадіжку з відома всіх домашніх, хай всі вони йдуть у рабство.

9. Якщо хто-небудь (самовільно) розправиться або переслідуватиме винуватого перш ніж звернутись до правосуддя, то хай поверне й відшкодує те, що було взято, і сплатить 30 шилінгів.

39. Якщо хто-небудь поїде від свого пана (глафорда) без дозволу або сховається в іншому графстві (окрузі) і про це стане відомо, нехай він відправляється туди, де був, і сплатить своєму панові (глафорду) 60 шилінгів.

51. Якщо гезіт-землевласник не явиться в ополчення, то він повинний сплатити штраф за неявку у військо нехай 120 шилінгів і буде позбавлений своєї землі, (якщо він) не володіє землею — 60 шилінгів; керл (нехай платить) 30 шилінгів військового штрафу.

Документ № 4

ЗАКОНИ КНУТА (витяги)

1. Перше, що я бажаю, — це, щоб вводились хороші закони і старанно знищувалося всяке беззаконня і щоб всяка несправедливість викорінювалась, наскільки це можливо в цій країні. І хай встановиться правда божа і хай віднині кожний, бідний і багатий, буде під захистом народного права, і нехай судять їх по справедливості.

2.1. І ми приписуємо, щоб за незначною справою не присуджали до смерті християнина, а встановлювали краще м'які покарання на благо народу, щоб не загинуло з-за незначної справи боже творіння й те добро, що він придбав дорогою ціною.

12. Ось прерогативи, які має король перед усіма людьми в Усексі: об'ява людини поза законом; вторгнення в помешкання; встановлення застав на дорогах, прийом біглих і збір народного ополчення; хіба тільки він побажає ушанувати кого-небудь більше ніж інших і надасть йому ці права.

15.1. І хто винесе незаконну постанову або неправосудний вирок через ворожнечу або за хабар, той, за англійським правом, хай платить королю 120 шилінгів.

17. І ніхто не повинен удаватися (для судового захисту) до короля, за винятком того випадку, коли він не може домогтися правди (права) у своїй сотні.

26. Явний крадій або той, хто викритий у зраді (своєму)...вони ніде не повинні знаходити захисту свого життя.

64. Пограбування (чужого) дому, підпал, крадіжка на гарячому, таємне вбивство і зрада (своєму) папу за світським законом не підлягає викупу.

68.2. Також при (тому чи) іншому злочині, якщо хто діє за примусом, тим більше гідний помилювання, чим більше те, що він робив, він робив поневолі і якщо хто-небудь робить що-небудь ненавмисно, це зовсім не рівнозначно тому, що він робить навмисно

Примітка:

Документи № 1, 2 використані з: *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — С. 37—44, 63.

Документи № 3, 4 використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн.—К.: Ін Юре, 1998. — Т. I. — С. 333—338, 361—362.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Византийский земледельческий закон / Под ред. К. Медведева. — Л., 1984.
2. Галанза П. Н. Феодальное государство и право. — М., 1963.
3. Грацианский Н. П. О материальных взысканиях в Варварских правдах // Из социально-экономической истории западноевропейского средневековья. — М., 1960.
4. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібник / Б. Й. Тищик (ред.) — Л.: Світ, 2006.
5. Курбатов Г. Д. История Византии. — М., 1984.
6. Колесницкий Н. Ф. Феодальное государство. — М., 1967.
7. Корсунский А. Р. Образование раннефеодального государства в Европе. — М., 1963.
8. Лебек Ст. Происхождение франков. V—IX вв.: Пер. с франц. В. А. Павлова. — М., 1993.
9. Литшиц Е. Э. Право и суд в Византии в IV—VIII вв. — Л., 1976.
10. Литшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в XI—XI вв.— Л.: ЛГУ, 1981.
11. Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X—XI вв.: Проблемы истории одного столетия. 976—1081. — М., 1977.
12. Медведев И. П. Развитие правовой науки // Культура Византии. Втор. пол. VII—XII вв. — М., 1985.
13. Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов / Пер. с англ. — М., 1998.
14. Право Византии. VII—XI вв. // Антология мировой правовой мысли: В 5-ти тт. — Т. 2. — М., 1999.
15. Салическая правда / Пер. проф. П. Н. Грацианского. Под ред. проф. В. Ф. Семенова. — М., 1950.
16. Соколова А. Варварские правды. — Чита, 1969.
17. Успенский Ф. История Византийской империи: В 5 томах. — М., 2001—2002.
18. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / Вступ. статья пер. и комментарии Е. Э. Липшиц. — М., 1965.

ТЕМА 8. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

На рубежі першого й другого тисячоліть феодалізм вступив у новий етап свого розвитку, який відрізнявся:

- пануванням крупної земельної власності, незначною роллю міського ремісництва, торгівлі й товарно-грошових відносин при збереженні натурального господарства;
- наявністю натурального господарства, при якому були відсутні міцні економічні зв'язки;
- заміною народного ополчення феодальним, що призвело до посилення окремих феодалів, які ставали багатіше ніж королі і таким чином послаблювали королівську владу;
- повним злиттям дружинної знаті й феодалів-землевласників;
- перетворенням королів на перших серед рівних;
- існуванням колективних органів феодальної олігархії: королівських курій або рад, з'їздів феодалів, княжих з'їздів та ін.

Зв'язок по вертикалі від короля до простого лицаря забезпечувався ієрархією власності й політичної влади, встановленням васальної залежності менш знатних феодалів від більш знатних, наявністю системи *сюзеренітету-васалітету*. Побудовані на цьому принципі особливі *договірні відносини* стали єдиним засобом організації й підтримки державної влади в умовах феодальної роздробленості.

§1. Сеньйоріальна (ленна) монархія

У IX—XIII ст. західноєвропейська держава, яка відрізнялася крайнім ступенем економічної й політичної децентралізації, перетворюється у безліч держав-маєтків і приймає форму *сеньйоріальної (ленної) монархії*.

1.1. Сеньйоріальна монархія у Франції

У IX—XII ст. в умовах політичної децентралізації, яка призвела до глибокої територіальної роздробленості, королівська влада втратила своє минуле значення, французький король розглядався феодалами як «перший серед рівних». Його влада фактично поширювалася лише на територію його домену, але й там королю доводилось вести боротьбу з непокірливими васалами. Поза межами королівського домену влада належала крупним землевласникам (герцогам Бургундії й Нормандії, графам Фландрії, Тулузи, Шампані й ін.). Політична влада в державі, яка фактично розподілялась між королем і феодалами різного рівня, пов'язаними сеньйоріально-васальними відносинами, набула приватноправового характеру.

Становлення сеньйоріальної монархії у Франції (IX—XI ст.) означало спад центральної державної влади, підірив внутрішньої єдності країни, ослаблення її зовнішньополітичного положення. Все це визначило здебільшого структуру й правомочності окремих органів влади.

У IX—X ст. у Франції, коли **королівська влада** була особливо слабкою, король обирався верхівкою світських і духовних феодалів, хоча і з дотриманням династичного принципу. При перших Капетингах виборність короля зберігалася, але майбутній спадкоємець правлячого короля обирався ще за життя останнього. У XII ст. затвердився порядок *передачі трону в спадщину*.

Спочатку функції королівської влади були вкрай обмеженими, хоча формально за королем зберігалися деякі традиційні привілеї. Він вважався главою французького війська, законодавцем, здійснював суд. Але при перших Капетингах королівське законодавство (видання капітулярів) фактично припинилося. Інші королівські повноваження

також існували лише в теорії. На короля покладалися обов'язки «захисту королівства й церкви», а також «підтримки миру» у країні, але він не мав реальної влади для їхнього здійснення. Судову владу король мав тільки в межах свого домену.

«**Виконавча**» влада зберегла палацево-вотчинні риси періоду Франкської монархії. Палацеві управителі були водночас й міністеріалами, котрі завідували справами домену. Вони призначалися королем і були відповідальними тільки перед ним.

Єдиним загальнодержавним органом, що мав можливість впливати на стан справ у більшій частині країни, була **Велика рада** або **Королівська курія**. Це був з'їзд *найзнатніших феодалів* країни, що епізодично збирався під головуванням короля. Тут розглядалися, а в ряді випадків вирішувалися, найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, що найчастіше королю нав'язувалися васалами.

На даному етапі розвитку середньовічного суспільства у Франції ця форма правління найбільш точно відбивала існуючу соціальну політичну реальність. В умовах економічної й політичної децентралізації окремі феодали більш ефективно здійснювали державні функції, ніж це робила королівська влада.

Проте політична роздробленість не могла зупинити поступового розвитку суспільства у Франції. Коли в XII—XIII ст. почали визрівати нові економічні потреби, пов'язані з розвитком міст і товарно-грошового господарства, політична децентралізація поступово додалася, поступаючись місцем протилежній тенденції — неухильному посиленню королівської влади. У XIII ст., особливо після низки реформ, проведених **Людвіком IX**, центр політичної влади в сеньйоріальній монархії поступово перемістився до короля, який вже реально починав виступати як сюзерен усіх феодалів у Франції.

На відміну від Франції, де послідовна зміна форм правління придбала досить чіткі, класичні риси, в інших країнах Західної Європи сеньйоріальна (ленна) і наступні форми правління мали свої специфічні риси.

1.2. Ленна монархія у Німеччині

Як вже було відзначено, **Німеччина**, як самостійна феодална держава, утворилася на землях східних франків після розпаду Франкської держави. Її територія охоплювала п'ять основних племінних герцогств — Саксонію, Франконію, Швабію (Алеманію), Баварію і відвойовану у Франції Лотарингію, а також приєднані пізніше французькі, італійські й слов'янські землі, міста Північної Італії, Богемію, Австрію та ін.

Початок становлення тут ленної (сеньйоріальної) монархії відбувся пізніше ніж у Франції. Після періоду відносної єдності й існування в X—XII ст. в Німеччині *періоду ранньофеодальної* монархії почався закономірний процес феодалної роздробленості. Проте, на відміну від Франції, він прийняв тут *незворотний характер*. Це пояснюється цілою низкою причин, серед яких більш значною була зовнішньополітична. Об'єднання німецьких герцогств, слов'янських земель і Північної Італії в одну державу за своєю суттю було штучним і перешкоджало процесу його консолідації.

Німецькі імператори успадкували не тільки титул «короля франків», але й коронувалися в Римі як «імператори римлян», одержуючи корону з рук папи й претендуючи тим самим на духовне й світське лідерство в християнському світі. Дещо пізніше, в **XV ст.**, германська держава отримала офіційну назву — «**Священна Римська імперія германської нації**», що вказувало на те особливе значення, яке придбали в історії Німеччини взаємовідносини між державою й церквою, у тому числі її центром у Римі.

Оскільки основною тенденцією розвитку Німеччини залишалася тенденція до децентралізації, періодизація історії феодалної держави Німеччини представляє певні труднощі. Зміна форм феодалної держави прослідковується тут не стільки в масштабі всієї імперії, скільки по окремих німецьких князівствах, землях. З XIII ст. вони поступово перетворювалися в самостійні держави, лише формально пов'язані між собою імператорською владою. Аж до XIX ст. Німеччина не являла собою єдиної держави і зберігала форму сеньйоріальної монархії з окремими елементами станово-представницької монархії, про що мова йтиме далі.

У той час, коли в інших західноєвропейських державах почався процес політичного об'єднання, у Німеччині оформлювалися територіальні князівства й заглиблювався політичний розпад. Феодална роздробленість Німеччини була закріплена **Золотою буллою 1356 р.**, виданою за часів правління імператора **Карла IV**. Відповідно до цього документу імператор Германії обирався *колегією курфюрстів*, якій передавалося вирішення всіх важливих державних справ.

У **XV ст.** незалежність окремих земель встановилася настільки міцно, що вони вже не боялися передачі імператорської корони в руки однієї династії. Це була династія Габсбургів, які були змушені відмовитися від спроб відновлення єдності Німеччини, обмежуючись політикою збільшення володінь свого домену.

У силу специфіки розвитку феодалної держави в Німеччині різноманітні державні форми, властиві іншим західноєвропейським країнам, можуть бути виявлені тут тільки в межах локальних територій, держав-князівств.

1.3. Сеньйоріальна монархія в Англії

Нагадаємо, що Англія, як ранньофеодальна держава, виникла в **IX ст.** У результаті об'єднання семи англосаксонських королівств під верховенством Уесекса. Нормандське завоювання в **1066 р.** і проголошення герцога **Вільгельма** англійським королем мало сильний вплив на подальшу історію англійської держави. Вона розвивалася за тими ж законами, що й середньовічні континентальні держави, але, в той же час мала свої особливості:

- ранню централізацію;
- майже відсутню феодалну роздробленість;
- швидкий розвиток публічних початків королівської влади.

Ранній централізації сприяла **політика Вільгельма Завойовника**, який, використовуючи як своє положення, так і англійські політичні традиції, прагнув до зміцнення основ королівської влади. Зокрема, король *проголосив себе верховним власником землі й зажадав від усіх вільних землевласників присягання йому на вірність*. Така присяга зробила феодалів усіх рангів васалами короля, зобов'язаними йому насамперед військовою службою. Принцип *«васал мого васала — не мій васал»*, характерний для континенту, в Англії не затвердився. Тут, навпаки, пануючим став принцип *«васал мого васала — мій васал»*.

Заходи нормандських королів сприяли державній централізації й збереженню державної єдності, незважаючи на феодалізацію суспільства, що поглиблювалася. Проте до кінця **XII ст.** централізація забезпечувалася в основному за рахунок сеньйоріальних, приватних прав англо-нормандських королів і залежала від їх спроможності виступати авторитетним главою феодално-ієрархічної системи й місцевої церкви.

Судові й фіскальні права корони відносно своїх підданих були лише правами вищого сеньйора стосовно своїх васалів і ґрунтувалися на присязі вірності. Вони регламентувалися значною мірою феодалним звичаєм, в будь-який час могли бути оскаржені незадоволеними васалами. Свідченням цьому у XI—XII ст. є заколоти баронів, які звинувачували корону в зловживаннях своїми сеньйоріальними правами. З моменту нормандського завоювання і протягом усього XII ст. королі змушені були постійно підтверджувати свою прихильність споконвічним звичаям та вольностям англосаксів, а баронам і церкві дарувати «хартії вольностей». Ці хартії містили положення про мир, про викорінювання «дурних» і підтримку стародавніх, «справедливих» звичаїв, про зобов'язання корони дотримуватися привілеїв і вільностей феодалів, церкви й міст. Проте із середини XII ст. спроби зв'язати королівську владу рамками феодалного звичаю й власної присяги почали натикатися на посилення публічних початків у державному управлінні.

До **другої пол. XII ст.** в Англії не було професійних адміністративно-судових органів. **Центр управління** — *королівський двір (курія)* — постійно переміщувався й тривалий час був взагалі відсутнім в Англії, оскільки король частіше жив у Нормандії. У своєму

розширеному складі королівська курія являла собою збори безпосередніх васалів і наближених короля. Під час відсутності короля Англією фактично правив *головний юстиціарій* — духовна особа, знавець канонічного й римського права. Його помічником був *канцлер*, що керував секретаріатом. Центральну владу на місцях представляли «роз'їзні» посланці й шерифи з місцевих магнатів, що нерідко виходили з-під контролю центру. Управління ними зводилося в основному до надання їм виконавчих наказів.

Зміцнення прерогатив корони, бюрократизація й професіоналізація державного апарату, що дозволили зробити централізацію в Англії незворотною, пов'язані в основному із реформами *Генріха II (1154—1189 рр.)*, які можна умовно звести до трьох головних напрямків:

1) приведення до системи й надання більш чіткої структури королівській юстиції (вдосконалення форм процесу, створення поряд із традиційними й середньовічними судами системи королівського роз'їзного правосуддя й постійно діючих центральних судів);

2) реформування армії на основі поєднання принципів ополченської системи і намісництва;

3) установа нових видів оподаткування населення.

Реформи підвищили авторитет і розширили юрисдикцію королівських судів; дозволили різко збільшити чисельність відданих королю військ і підірвати вплив на них найбільш великих феодалів; дістати кошти на утримання професійного чиновництва.

Таким чином, на цьому етапі розвитку феодалної держави у Західній Європі *сеньйоріальна монархія* має як загальні характерні риси, так і особливості. З огляду на вищенаведене, умовно розподілимо їх на *класичну* — у *Франції*, *децентралізовану* — у *Німеччині* і *централізовану* — в *Англії*.

§2. Станово-представницька монархія

Економічне піднесення у XIII—XV ст., пов'язане з ростом міст і розвитком торгового обігу, із накопиченням капіталу, спричинило станову консолідацію західноєвропейського суспільства. В нових умовах стало можливим поступове територіальне об'єднання держав на національній основі, посилення королівської влади, яка шукала підтримки у представників станів.

Поступово сеньйоріальна монархія еволюціонувала в нову якість — *станово-представницьку монархію*. Під такою *формою правління* розуміють *феодалну монархію*, в якій *формально повновладний монарх, здійснюючи владу, змушений був залучати для вирішення важливих питань дорадчі органи* — збори представників різних станів.

Виділяють такі ознаки станово-представницької монархії:

а) *на чолі держави стояв монарх*, якому цілком підпорядковувався строго централізований, розгалужений апарат центральної і місцевої виконавчої влади;

б) в той же час *влада монарха обмежувалась станово-представницьким органом (зборами)*, який виступав виразником інтересів різних станів (духовенства, дворянства, мешканців міст).

Подивимося, якими були причини встановлення станово-представницької монархії у західноєвропейських країнах, які з ознак, зазначених вище, виявилися в них.

2.1. Станово-представницька монархія у Франції

Процес оформлення станово-представницької монархії у *Франції* був складним і суперечливим. Він почався з посилення королівської влади, що було нерозривно пов'язане з подоланням феодалної роздробленості. Усе це стало можливим у силу цілої низки *причин*:

1) ще більшого зміцнення соціально-економічних основ союзу королівської влади й міст. Зростання міської промисловості і торгівлі дозволило містам надавати монархії значно більшої допомоги, ніж це було можливим раніше;

2) навколо королівської влади згуртувалися основні групи середнього і дрібного дворянства, тобто переважна частина панівного класу. В умовах піднесення антифеодального руху селянства дворяни вже були не в змозі захистити свої інтереси силами локальних лицарських ополчень. У сильній королівській армії вони бачили єдину опору збереження свого привілейованого положення. Монархія могла дати їм нові джерела прибутку, надавши службу в армії й державному апараті;

3) сильна королівська влада потрібна була також для боротьби із зовнішнім ворогом. У цей період Франція зазнала іноземної навали, що ставила її часом на межу національної катастрофи.

Ліквідація феодальної роздробленості й посилення королівської влади хоча і досягли значних успіхів, але були ще далекі від свого завершення. Збереглися великі, фактично незалежні, феодальні володіння, такі як, наприклад, герцогство Бургундське (його правителі неодноразово воювали зі своїми сюзеренами — французькими королями). Значне число могутніх васалів хоча й скорилося королю, але за сприятливих умов намагалося відновити втрачену незалежність.

Об'єднання країни могло бути успішно завершено лише в оновленій державно-правовій формі, що забезпечувала консолідацію всіх інших сил, виступавших за об'єднання країни. **Почали скликатися збори представників від станів.** *Королі одержали можливість звертатися за підтримкою до станів, минаючи правителів найбільших сеньйорій.*

Станово-представницькі збори у Франції склалися із представників трьох станів:

- 1) духовенства,
- 2) дворянства,
- 3) представників так званого третього стану (купців, ремісників, середніх землевласників).

Це, як правило, колишні дорадчі органи при монархові, що займалися законодавчою діяльністю й контролем за фінансами. Зборам пропонувалися для обговорення найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики і, насамперед, введення нових податків. З їхньою допомогою *королівська влада вперше вводила постійні загальнодержавні податки.* *Регулярні грошові надходження дали можливість уряду сформувати професійну, найману армію замість лицарського ополчення, так само як і централізований бюрократичний апарат управління.*

Перші збори станового представництва — **штати** (від франц. «etat» — стани) виникли ще в XIII ст. в окремих провінціях. Це були збори вищого духовенства, сеньйорів, мерів міст відповідної провінції, які скликалися періодично. Штати розглядали різноманітні питання, головним із яких було затвердження одноразових грошових зборів — «допомог». Спочатку провінційні штати скликалися місцевими правителями і сприяли консолідації окремих областей. Але досить скоро вони опинилися під контролем короля.

У 1302 р. уперше були скликані загальнофранцузькі збори станів. Їх стали називати **Генеральними штатами** на відміну від штатів в окремих провінціях.

Події наступних десятиліть (Столітня війна, селянські і міські повстання) перетворили Генеральні штати в найважливіший орган держави. Тоді й склалася їхня структура.

Кожний стан був поданий окремою палатою. **Перша** палата складалася з **вищого духовенства**. У **другу** обиралися виборні від **дворянства**. Причому найбільш знатні (герцоги, графи) до складу палати не входили. Вони, як безпосередні васали короля, брали участь у розробці рішень у складі королівської курії. **Третій стан обирав своїх депутатів**. Як правило, у виборах брав участь міський патриціат, депутатами були **мери й ешевени** (члени міських рад). Усі питання розглядалися окремо по палатах, де рішення приймалися простою більшістю голосів. Затверджувалося рішення всіма палатами, причому кожна палата, як колись у Стародавньому Римі, мала тільки один голос. Таким чином, привілейовані стани завжди мали гарантовану більшість.

Генеральні штати скликалися за рішенням короля. Але, оскільки введення нових податків і одноразових грошових зборів потребувало попередньої згоди Генеральних

штатів і, зокрема, згоди «третього стану», королі змушені були звертатися до них досить часто. Духовенство й дворянство від податків звільнялось (мали «податковий імунітет»). Вони давали лише згоду на оподаткування «третього стану».

Королівська влада часто домогалася від Генеральних штатів потрібного їй рішення. Але були моменти, коли «третій стан» міг бачити в них дещо більше, ніж затвердження нових податків. У **березні 1357 р.**, коли країна переживала одну з найбільш глибоких у своїй історії політичних криз (Столітня війна — 1337—1453 рр.; паризьке повстання 1356—1358 рр.), було видано *ордонанс* (*указ*), що став згодом відомий як «**Великий березневий ордонанс 1357 р.**». Відповідно до цього документу, сесії Генеральних штатів мали проводитися два рази на рік. Для їх скликання не було потреби у попередній санкції короля. Генеральні штати не тільки мали виняткове право на введення нових податків за цим ордонансом, але і контролювали витрати уряду. Тільки з їхньої згоди можна було укласти мир і оголосити війну. Вони призначали спеціальних радників короля.

«*Великий березневий ордонанс*» був вершиною тимчасового зростання повноважень Генеральних штатів. Домігшись від них згоди на введення постійних податків, уряд зробив усе, щоб ордонанс не було перетворено у життя. І це йому вдалося.

Переможне закінчення Столітньої війни, що сталося незабаром, сприяло подальшому зміцненню **королівської влади**. В її розпорядженні була **велика наймана армія, бюрократичний управлінський апарат**, що утримувалися за рахунок постійних податків, які стягували тепер без попереднього схвалення Генеральними штатами. Влада короля поширювалася на територію, майже рівну сучасній Франції. З погляду правлячих кіл *Генеральні штати* виконали роль, що призначалася їм. Починаючи з **XV ст.**, Генеральні штати перестають скликатися (у XVII і XVIII ст.ст. вони були скликані усього по одному разу).

Таке становище *Генеральних штатів* було результатом низки обставин, що обумовлювалися далеко не подоланою у Франції феодальною роздробленістю, зокрема:

- *протиріччями між інтересами двох привілейованих станів і третього стану;*
- тим, що *депутати* генеральних штатів *ще не могли піднятися* не тільки до розуміння загальнодержавних інтересів, але навіть *до розуміння інтересів* свого стану в масштабі *всієї країни*.

Замість них уряд почав інколи, на свій розсуд, скликати збори **нотаблів** (славних підданих). Але ця установа мала чисто дорадчі функції.

До центральних органів станово-представницької монархії, крім Генеральних штатів, відносились: *король, державна рада*, що здійснювала за вказівками короля управління і контроль за окремими ланками управління, *рахункова палата* — фінансове управління.

Серед посадових осіб найбільше значення мали: *канцлер*, який здійснював поточне управління й контроль за діяльністю посадових осіб, під час відсутності короля головував у державній раді, під його керівництвом складалися проекти ордонансів; *конетабль* — командир кінного лицарського війська, із XIII ст. — командир королівської армії; *камерарій* — скарбник; *палатини* — королівські радники, що виконували окремі, особливо важливі, доручення короля.

Посадові особи, що склали новий державний апарат управління, були, як правило, люди незнатні, зобов'язані своїм призначенням королю, і тому від нього залежні. Серед них було чимало осіб, які закінчили університетський курс юриспруденції, включаючи римське право. Таких людей називали *легистами* (від лат. «leges» — закон). Вони зарекомендували себе як найбільш послідовні прибічники централізації і посилення королівської влади. *Легисти* склали найбільш впливову групу посадових осіб. Королі з їхньою допомогою усунули імениту знать від основних важелів державного управління.

З посиленням на відомий принцип римського права легисти підтверджували, що король сам є верховним законом, а отже, може створювати законодавство з власної волі. Для прийняття законів королю вже не потрібні були скликання васалів або згода королівської курії. Була висунута також теза: «усяке правосуддя виникає від короля», відпо-

відно до якої король отримав право розглядати будь-яку судову справу самостійно або ж делегувати це право своїм слугам.

Таким чином, станово-представницька монархія у Франції затвердилася на певному етапі централізації країни, коли не були до кінця переборені автономні права феодальних сеньйорів, католицької церкви, міських корпорацій тощо. Вирішуючи важливі загальнонаціональні завдання і приймаючи на себе ряд нових державних функцій, королівська влада поступово руйнувала політичну структуру, характерну для сеньйоріальної монархії. Але при здійсненні своєї політики вона натикалася на потужну опозицію феодальної олігархії, опір якої не могла перебороти лише власними засобами. Тому політична сила короля значною мірою залежала від тієї підтримки, яку він отримував від феодальних станів. Саме на початок XIV ст. остаточно оформився побудований на політичному компромісі, а тому не завжди тривкий, союз короля і представників різних станів. Політичним виразом цього союзу, в якому кожна зі сторін мала свої специфічні інтереси, стали особливі станово-представницькі установи — *Генеральні штати* і *провінційні штати*, виникнення яких поклало початок змінам у формі правління, становленню станово-представницької монархії.

2.2. Станово-представницька монархія у Німеччині

Початок становлення станово-представницької монархії у Німеччині припадає на XIV століття. Але цей процес відрізнявся своєю специфікою, суть якої полягала в тім, що така форма правління складалася ніби на двох рівнях. На **першому**, загальноімперському, поряд із достатньо слабкою владою імператора існував своєрідний станово-представницький орган — *рейхстаг* — загальноімперський з'їзд, що скликався імператором досить регулярно, починаючи з XIII ст. Рейхстаг, який остаточно у структурному відношенні оформився у наступному, XIV ст., коли була прийнята Золота була Карла Великого (1356 р.). Він складався з трьох колегій:

- колегії *курфюрстів* — невеличкої групи світських і духовних феодалів, які виокремилися з аристократичної знаті;

- колегії *князів, графів* (великих землевласників) і *вільних панів* (служивої знаті);

- колегії *представників імперських міст* — безпосередніх васалів короля.

Крім них існувало ще два види міст: *вільні міста*, що не сплачували податки і користувалися повним самоврядуванням, і *княжі міста*. Статус останніх визначався князем, у володіннях якого ці міста знаходилися. Населення міст було неоднаковим. Верхні прошарки міського населення утворювали **патриціат**, що складався з *купецтва*, яке зливалося із *земельними власниками*. На середньому щаблі стояли **ремісники**, а в самому низу — **плебейські маси**: підмайстер'я, поденники.

Характер представництва цих імперських станів, або чинів, відрізнявся від представництва трьох станів інших західноєвропейських держав. Насамперед у рейхстазі були відсутні представники дрібного дворянства, а також бюргерства не імперських міст. Духовенство не утворило окремої колегії і засідало в першій або в другій колегії, оскільки найбільш знатні прелати входили до складу княжого прошарку. Усі три колегії засідали окремо. Разом збиралися іноді тільки палати курфюрстів і князів.

Рейхстаг, у даному випадку, виступав не стільки як орган станового представництва, скільки як орган представництва окремих політичних одиниць: курфюрсти представляли інтереси своїх держав, князі — князівств, а бургомістри — імперських міст за посадою. Компетенція рейхстагу не була точно визначена, його акти, як правило, не мали обов'язкової сили й носили скоріше характер імперських рекомендацій.

Більш чітко риси нової форми правління проявилися на **другому, місцевому рівні**. В XIV ст. окремі князівства-держави трансформувалися в *станово-представницькі монархії*, що відрізнялися різноманіттям форм. У більшості держав сформувалося **три** замкнуті **курії** — *духовенства, лицарів і городян*. *Збори* цих земських чинів безпосередньо в князівствах називалися *ландтагами*. Ландтаги дещо обмежували владу місцевих

князів і за структурою більше нагадували станово-представницькі установи Франції, ніж рейхстаг. Проте, в більшості випадків, ландтаги не мали вирішального голосу під час обговорення обласних і державних справ. Правда, їхня згода була обов'язковою при вирішенні фінансових питань. Але, в цьому випадку, князь завжди міг отримати потрібне рішення за допомогою двох станів, які були вільні від сплати податків, але брали участь у витраті цих коштів — вищого духовенства і лицарства.

Таким чином, якщо на рівні князівств-держав станово-представницька монархія в цілому мала властиві їй ознаки, то про загальноімперський цього сказати не можна. Відсутність сильної центральної влади (професійної бюрократії, постійного війська, достатніх матеріальних коштів в імперській скарбниці) призводило до того, що центральні установи не могли домогтися виконання своїх рішень. До кінця XVIII ст. політичний лад імперії зберігав видимість станової монархії, що прикривала багатовладдя курфюрстів.

2.3. Станово-представницька монархія в Англії

В Англії об'єктивні передумови для переходу до нової форми феодалної держави — монархії зі становим представництвом — почали складатися на початку XIII ст. Проте, королівська влада, що зміцнила свої позиції, не виявляла готовності залучати до рішення питань державного життя представників пануючих станів. Навпаки, при спадкоємцях *Генріха II*, що терпіли невдачі в зовнішній політиці, зростали крайні прояви монархічної влади, посилювалося адміністративне й фінансове свавілля короля та його чиновників. У зв'язку з цим визнання права станів брати участь у вирішенні важливих політичних і фінансових питань відбувалося в Англії під час гострих соціально-політичних конфліктів. Вони набули форми руху за обмеження зловживань центральної влади. Цей рух очолювали барони, до яких періодично приєднувалися лицарство й маса фригольдерів, незадоволених надмірними поборами й здріством королівських чиновників. Соціальний характер антикоролівських виступів був особливістю політичних конфліктів XIII ст. У порівнянні з баронськими заколотами XI—XII ст. не випадково ці виступи супроводжувалися прийняттям документів, що набули великого історичного значення.

Основними віхами цієї боротьби були: конфлікт 1215 р., що закінчився прийняттям Великої хартії вільностей, і громадянська війна 1258—1267 рр., які призвели до виникнення станово-представницької монархії в Англії.

Посилення централізаторських настроїв корони суперечило становій відокремленості англійського суспільства, особливо соціальній позиції феодалних магнатів, що хоча і не володіли в Англії такою могутністю, як в континентальних країнах, проте з успіхом могли протистояти королівській владі. За часів **Іоанна Безземельного (1199—1216 рр.)** боротьба баронів набула національного характеру й отримала підтримку інших активних політичних сил країни — дворянства й міської верхівки. Безперспективна війна Іоанна у Франції, конфлікт із могутнім папою римським, що закінчився перемогою останнього, численні побори, стягнуті всупереч феодалним звичаям, призвели до невдоволення баронів. Вони разом із лицарями й лондонською верхівкою змусили Іоанна Безземельного **15 липня 1215 р.** підписати **Велику хартію вільностей**. Центральне місце в Хартії займають статті, що виражали інтереси баронів, хоча деякі її положення захищали інтереси інших учасників руху: представників духовенства, лицарства, селянства, городян.

Іоанн Безземельний, поступившись перед збройною силою своїх підданих, згодом відмовився від Хартії. Боротьба феодалних станів проти короля продовжувалася. Особливої напруги вона досягла в **50—60-і рр. XIII ст.** Політика **Генріха III** викликала опозицію, підтриману всіма станами. Приводом до відкритого виступу послужило скликання **Великої ради в 1258 р.**, на якій король зажадав величезної суми грошей для покриття боргу папської курії (мова йшла про збір у скарбницю 1/3 прибутків від рухомої й нерухомої власності. — *Л. Б., С. Б.*).

11 червня 1258 р. озброєні барони з'їхалися до Оксфорду, де і пред'явили королю петицію з 29 пунктів. Ці бурхливі збори отримали назву «скаженого парламенту». Поданий проект перебудови державного управління було прийнято парламентом і названо «**Оксфордськими провізіями**». Цей акт передавав всю владу до рук 15 баронів, що цілком контролювали короля, призначали й усували від влади всіх вищих посадових осіб. Тричі на рік мав скликатися парламент, в якому, окрім ради 15-ти, повинні були засідали 12 баронів, виборних від общини. Під общиною розумілися ті ж барони.

Союзникам були зроблені незначні поступки: обіцянка провести по всій країні розслідування про зловживання королівських чиновників, виборність шерифів, заборона суддям займатися хабарництвом, поверхово було сказано про поліпшення положення Лондона й інших міст. Це викликало невдоволення лицарів, городян та інших прошарків населення.

На протипагу *Оксфордським провізіям* вони, зібравшись у Вестмінстері, проголосили **Вестмінстерські провізії**. Цей документ встановлював гарантії прав дрібних васалів по відношенню до їх сеньйорів і вносив деякі поліпшення в діяльність місцевих органів і в судочинство. Це була перша самостійна загальнополітична програма лицарства й фригольдерських прошарків²⁶, яка відрізнялась від програми баронів.

Режим баронської олігархії призвів до феодалної анархії у країні. Між королем і баронами почалася громадянська війна (**1258—1267 рр.**). **Симон де Монфор**, що очолював військо баронів, одержав верх над королем і, бажаючи заручитися підтримкою лицарів і городян, скликав у **1265 р.** збори, які вважаються першим парламентом Англії, оскільки він відносно повно представляв всю країну. У ньому засідало по два лицарі від кожного графства і два представники від кожного міста.

Тим часом, почалися хвилювання серед селянства, що призвело до розколу серед прихильників Симона де Монфора: частина з них перейшла на бік короля. Почалися нові військові дії, під час яких Симон де Монфор загинув. Незважаючи на військові успіхи, король змушений був піти на компроміс із баронами, лицарями й городянами. Результатом цього компромісу було затвердження парламенту.

У **1295 р.** король **Едуард I** скликав парламент, що отримав назву «*зразкового*». Крім прелатів і баронів, запрошених особисто, були обрані по два лицаря від кожного графства і по два городянина від кожного міста, що отримали на те право. У цьому парламенті було представлено й духовенство.

З **середини XIV ст.** парламент став складатися з двох палат:

- **верхня** — *палата лордів*, де засідали прелати і барони;
- **нижня** — *палата громад (общин)*, де засідали лицарі і представники міст.

Міцний союз лицарства й міської верхівки в парламенті забезпечив йому великий політичний вплив у порівнянні зі станово-представницькими зборами інших країн.

З **XV ст.** палата лордів комплектувалася переважно зі спадкових *перів*. **Палата громад** — із представників дворянства й міської верхівки (обиралися по два лицарі від кожного графства і по два представники від міста). Духovenство як окремий стан не було представлено в англійському парламенті. Прелати ввійшли в *палату лордів*. Інше духовенство не отримало в парламенті свого представництва, тому що брало участь в особливих зборах духовенства — *конвокаціях*.

Серед **функцій** парламенту першою й найважливішою була *фінансова*. Вона стала джерелом політичного впливу й могутності парламенту. У **1297 р.** статутом «про ненакладення податей» було встановлено, що обкладання прямими податками не може мати місця без згоди парламенту. У XIV ст. стягування непрямих податків було поставлено в залежність від згоди парламенту. У XV ст. установився порядок, за яким справи, пов'язані з оподаткуванням, спочатку мали розглядатися в нижній палаті.

²⁶ Англійське селянство розподілялося на дві категорії: **Фригольдери** — вільні власники землі, що не несли ніяких повинностей феодалам; **Копигольдери** — нащадки недавніх кріпаків, які за свої невеличкі земельні ділянки продовжували нести ряд натуральних і грошових повинностей по відношенню до феодалів. (назва утворилась від *коній* — рішень судів, що засвідчували їхні права на земельні ділянки).

Поступово функції парламенту розширювалися. В XIV—XV ст. оформилася *законодавча ініціатива* парламенту. Від імені нижньої палати королю подавалася петиція, у якій ставилося питання про видання законів у бажаному для парламенту змісті. Пізніше клопотання парламенту стали висловлюватися у формі готових законопроектів. Надалі встановлювався порядок, за яким постанови, прийняті обома палатами й королем (статути), не могли бути змінені або скасовані без згоди обох палат. Статути набували сили вищих актів державної влади (законів).

Парламентом робилися спроби підпорядкувати своєму контролю державне управління. Здійснювалося це за допомогою *«імпічменту»*, сутність якого зводилася до того, що перед палатою лордів, як вищим судом країни, палата громад порушувала звинувачення проти тих або інших радників короля в зловживанні ними своїми обов'язками. Палата громад виконувала функції великого (обвинувального) журі присяжних засідателів.

Парламент втручався й у зовнішню політику, вимагаючи врахування його позиції при вирішенні питань про війну й мир.

Таким чином, із станово-представницьких установ західноєвропейських країн найбільших успіхів у своєму розвитку досяг англійський парламент, який став зразком для створення представницьких органів влади в майбутньому.

2.4. Міські республіки

Зі становим і політичним відокремленням городян від інших класів феодального суспільства пов'язане *перетворення середньовічного міста* в особливе державне утворення — феодальну міську республіку. Закономірно, що таких державноподібних форм набули міста в тих країнах, де найбільшого розвитку досяг сам міський уклад життя — в Італії, Німеччині, Франції, Іспанії.

Внутрішнє міське управління в країнах Західної Європи, пов'язаних із державними традиціями Римської імперії, на початку середніх віків традиційно відтворювало основні інститути античного Риму. В містах існували *дорадчі ради* (із місцевої аристократії, привілейованих громадян, міського патриціату) і *консули*, що мали виконавчу владу й обиралися іноді довічно.

На хвилі розквіту міського життя в XI—XIII ст. по всій Європі, коли міста ставали центрами торгового й економічного життя своїх країн, городяни почали боротьбу з феодальними сеньйорами за свої права й самостійність. У результаті сеньйори, частіше за все єпископи й королі, надавали містам окремі вольності і привілеї, які закріплювалися в особливих *хартіях* (перші з'явилися на початку XI ст.). Більш затята боротьба, іноді збройна, призводила до того, що міста стали визнаватися *комунами* — *самостійними общинами з особливими правами своїх жителів і своєю адміністративною та судовою організацією*. Міста-комуни звільнялися від повинностей на користь колишніх сеньйорів. Замість цього вони зобов'язувалися сплачувати щорічну ренту-податок та надавати військову допомогу. Місто немовби ставало колективним васалом. Нерідко міста самі виступали в ролі феодала відносно селянства: отримували від вищих феодалів земельні володіння, зобов'язували сільське населення виконувати повинності на них.

Необхідність самостійно вирішувати внутрішні військові, адміністративні й фінансові *справи* призводила комуни до утворення *установ самоврядування*. Спочатку встановилася виборність традиційних посадових осіб — *консулів*. Їх було від 5 до 24 у різних містах, і обирали їх за різною системою терміном на рік. Вони командували місцевою міліцією-ополченням, контролювали ринки, правила ремесла й торгівлі, вершили суд. Іноді утворювався спеціальний міський суд. З посиленням впливу торговельно-ремісничого населення і падінням положення міського патриціату, власницької аристократії у містах зросло значення *народних зборів*: міських, поквартальних, професійних; з'явилися й представництва — *міські ради*.

У **Німеччині** представницькі ради виростили з міських судів, що раніше склали раду общини при сеньйорі, яка брала участь за феодалними правилами у панському суді. На початку **XIII ст.** міська рада стала основним органом управління, взявши на себе виконання всіх старих сеньйоріальних функцій. Члени ради стали зватися *міськими радниками* (уперше такий чин зафіксований у Любеку). В одних містах радники призналися довічно, в інших обиралися на рік особливою колегією виборщиків від професійних або територіальних об'єднань. Така **міська рада** стала *історично першим органом міського самоврядування в нових умовах*.

Пізніше в містах з'явилася посада *бургомістра* (у Франції й Англії — *мери*). Іноді він був головою міської ради. Іноді поруч із ним був особливий голова, а *мер-бургомістр* відіграв роль старшого міського адміністратора. В малих містах (із населенням до 1—2 тис. громадян) існували тільки ради. Організація й повноваження міського управління фіксувалися цілісними правовими актами. Наприклад, у Кьольні, такі акти набували виду внутрішньодержавної конституції (Союзний запис 1396 р.). Так стало формуватися цілісне *міське право*. У XII—XIII ст. місто в Німеччині стало особливим суб'єктом права — по відношенню до інших імперських або земських влад.

Розвиток міського ладу і його судової й адміністративної організації призводив до того, що міське самоврядування переростало свої першопочаткові межі. Найбільші міста фактично ставали автономними: Любек, Гамбург, Кьольн, Франкфурт. Міста для зміцнення своєї відокремленості від курфюрстів і навіть імператора утворювали особливі політичні союзи. Найвідомішими і тривалими в Німеччині були *Ганзейський союз* на чолі з Любеком (із XIII ст.), причому органи управління й суду Любека ніби стали урядом для всього союзу. *Рейнський Союз* (із 1254 р.), що об'єднував понад 100 міст, *Швабський союз* (із 1376 р.), у складі більше як 40 міст.

У межах міської організації склався ще один вид самоврядування — **самоврядування станово-професійних організацій**. Іноді воно як би пристосовувалося до міського, створюючи його нижній, другий «рівень». Іноді станово-професійне самоврядування переважало в містах, а загальноміські установи, ради й магістрати, цілком залежали від територіальних або професійних об'єднань у місті.

Ще до становлення міст як відокремлених комун, торговці і ремісники для охорони своїх загальних (общинних) інтересів стали утворювати союзи, як правило, приймаючи ідейне заступництво будь-кого зі святих християнської церкви й одержуючи на це благословення єпископів. Таке благословення означало дозвіл на деякі привілеї, головним чином у суді. Перші об'єднання купців, ремісників, селян, що займалися торгівлею за їх професійною, а не територіальною належністю, це — *гільдії*. Гільдія являла собою свого роду професійно-церковну общину, де всі члени товариства були рівні й однаково зобов'язувалися визнавати владу і заступництво общини, владу її представників. Вони виникли на Заході в X ст. та найбільшого розвитку досягли в Англії на початку XIII ст.

З посиленням самостійності міст у гільдії стали об'єднуватися переважно торгові люди — купці одного міста і навіть одного «профілю» (сукнороби, зайняті морською торгівлею, хліботорговці). Вони відкуповували в королів право монопольної торгівлі й охороняли своїх членів від конкуренції. Але потім гільдії поступилися своєю першістю іншим, більш складним професійним об'єднанням — *цехам*.

Цехове самоврядування було невід'ємною рисою всієї організації середньовічного міста. Цехи, як об'єднання — товариства ремісників та інших професіоналів за їхнім місцем проживання, стали основною формою організації професійних справ і захисту інтересів торговців, ремісників і осіб інших професій (в італійських містах не рідкість були цехи юристів і суддів, лікарів, ювелірів).

За своєю внутрішньою організацією цехи вже не були общиною рівних. Тут суворо розмежовувалося становище майстрів, підмайстрів та інших робітників. *Збори майстрів*, на чолі зі старшиною цеху, що обирався з їхнього числа на черговому річному цеховому святі, були вищим розпорядницьким органом цеху. Тут визначалися вимоги до тих, хто вступав до цеху, проводилися професійні іспити, призначалися цехові внески,

а головне — тут визначалися професійні вимоги до роботи. З усіх цих питань збори майстрів мали абсолютні і примусові повноваження.

Цех захищав своїх членів від конкуренції з боку чужаків, а згодом навіть отримав право давати згоду на поселення осіб своєї професії у місті. Збори майстрів володіли й судовими повноваженнями відносно своїх членів, аж до права карних покарань — тілесних і штрафів. Правда, до XV ст. найбільш важливі постанови цехів підлягали затвердженню міськими радами.

Ще одним своєрідним варіантом професійного самоврядування було **самоврядування університетів**. Університети з'явилися в Західній Європі в XI—XII ст. Найдавнішими з них були університети в Павії, Болоньї, Палермо, Парижі, Оксфорді. Велике розповсюдження отримали університети в **Німеччині**: Празький (1347 р.), Гейдельберзький (1386 р.), Кьольнський (1388 р.) і ін. Відповідно до традиції університети одержували від своїх феодальних покровителів привілеї на звільнення від податків, власну юрисдикцію. Виконання прав, що впливали з цих привілеїв і функцій, стало основою для університетського самоврядування.

Повноправними членами університетів були професори й учні. Професори об'єднувалися у факультети, збори яких вирішували питання викладання, допуску до викладання і, головне, присвоєння вчених ступенів і звань. *Делегати факультетів і об'єднань учнів* мали право *обирати* правителя університету — **ректора** (ректором міг бути представник і професури, і студентства. — *Л. Б., С. Б.*). *Ректор* мав адміністративну й господарську владу, право дисциплінарного, карного й цивільного суду над усіма «членами й підданими університету», в тому числі над населенням земель, які належали університетам, міським слободам. Оскільки в обранні ректора брали участь студенти, його влада не поширювалася на наукові питання й на присудження вчених ступенів, на допуск до викладання.

Вищу владу на факультеті представляла *рада професорів* на чолі з **деканом**. Факультети мали свій **матрикул** (свідоцтво), пресу, свою касу. Крім факультетської, в університетах були й інші форми самоврядування: студенти однієї нації об'єднувалися в земляцтва, особливі малі колегії (із власними статутами) вирішували питання цензури для літератури, яка видавалася, а також і наукових суперечок.

Професійна обумовленість основ університетського самоврядування виявилася важливим чинником поширення його на інші види культурного життя. У XVII ст. У Франції, Німеччині почали формуватися перші наукові академії, що також діставали права на самоврядування в адміністративних і фінансових питаннях за зразком університетів. Причому, на відміну від цехового самоврядування, університетське й наукове зберігалося навіть у періоди абсолютизму.

§3. Абсолютна монархія

Процес подолання феодальної роздробленості, розпочатий у період станово-представницької монархії продовжувався й на етапі пізнього феодалізму. Він відбувався на ґрунті **а) інтенсифікації виробництва, б) зростання спроможності сільського господарства виробляти більше продукції, стимулювати розвиток обміну між містом і селом, товарно-грошових відносин, в) еволюції міст як ремісничих центрів**.

Без торгівлі інтенсифікація виробництва ставала для феодала безцільною. Розвиток товарно-грошових відносин відкривав можливість перетворити ренту в засіб задоволення різноманітних потреб і тому стало нагальним підвищення продуктивності праці й посилення експлуатації селянства в цілому. Селянські війни, що набували значного розмаху, вимагали встановлення сильної державної влади, чому сприяло також зміцнення позицій середнього землеволодіння й поява служивого землеволодіння. Тому об'єднання великих областей у феодальні королівства було потребою як для земельно-го дворянства, так і для міст.

У *перехідний період*, коли старі феодальні стани занепадали, а із середньовічного стану городян формувалася клас буржуазії, коли жодна зі сторін, які боролись між собою, не могла взяти верх над іншою й потребувала допомоги королівської влади, встановлювалася **абсолютна монархія**, де верховна влада цілком і повністю зосереджувалася в руках монарха, збільшувався апарат придушення, ліквідувалися, або приходили в повний занепад станово-представницькі установи.

3.1. Абсолютна монархія у Франції

Зміни в соціально-економічній структурі французького суспільства обумовили важливу трансформацію держави. На **початок XVI ст. в основному оформилася абсолютна монархія**, яка в ході свого розвитку набула найбільш закінченої, послідовно вираженої форми у Франції.

Абсолютизм характеризувався насамперед тим, що *вся повнота законодавчої, виконавчої, військової і судової влади зосереджувалась в руках спадкового глави держави — короля*. Відповідно, йому підпорядковувался весь централізований державний механізм: армія, поліція, адміністративно-фінансовий апарат, суд. Відтепер всі французи, включаючи дворян, розглядалися як піддані короля, зобов'язані йому беззаперечною слухняністю.

Основна частина дворянства, що продовжувало залишатися панівним класом, не тільки змиралася з таким положенням, але і виступала опорою корони, тому що вона була незалежна від окремих представників цього класу, неухильно і послідовно захищала корінні, загальнокласові інтереси дворянства. Лише за допомогою централізованої державної машини абсолютизму можна було ще забезпечити придушення антифеодальної боротьби селянства, яка продовжувала посилюватися. До того ж, значна частина коштів у країні йшла на утримання дворянства.

Важливим чинником, який багато в чому сприяв посиленню відносної незалежності королівської влади, було особливе співвідношення класових сил, що склалося у Франції. В країні затвердилася своєрідна *рівновага двох класів*: з одного боку **дворянство**, що почало слабшати, але ще трималось міцно за свої привілеї й командні посади в державі, а з другого — **буржуазії**, яка продовжувала набирати сили. Остання ще не могла претендувати на політично домінуючу роль у країні, але в економічній області, й зокрема в державному апараті, вона могла вже успішно протистояти дворянству. Використовуючи у своїй політиці протиріччя між цими двома класами, королівська влада домоглася значної відносної самостійності.

Важливу роль у становленні абсолютизму зіграв **кардинал Ришельє**. Протягом майже двадцяти років (1624—1642 рр.) він, підпорядкувавши своєму впливу короля **Людвика XIII**, фактично безроздільно керував країною. Об'єктивно його політика була спрямована на захист загальнокласових інтересів дворянства. Шлях до досягнення цієї головної цілі Ришельє бачив у зміцненні абсолютизму. Під його керівництвом значно посилювалася централізація адміністративного апарату, суду, фінансів. За **Людвика XIV (1643—1715 рр.)** французький абсолютизм досяг найвищого розвитку. Це знайшло відбиток у відомому його висловленні, що «держава — це я!».

Щодо значення абсолютизму для розвитку країни, слід відзначити, що з XVI по першу половину XVII ст. абсолютна монархія відіграла відносно прогресивну роль. Вона вела боротьбу проти розколу країни, створюючи тим найсприятливіші умови для її наступного соціально-економічного розвитку. Маючи постійну потребу у нових додаткових засобах, абсолютизм сприяв росту капіталістичної промисловості й торгівлі. Уряд заохочував будівництво нових мануфактур, вводив високі мита на ввезені в країну іноземні товари, вів війни проти іноземних держав-конкурентів у торгівлі, засновував колонії. Французька буржуазія, не маючи ще сил і можливостей домогтися цього самостійно, вітала всі подібні заходи, хоча їй припадало розплачуватися за них дуже дорогою ціною: податки на торгівлю й промисловість безупинно зростали, вводилися нові примусові платежі й позики.

Приблизно із другої половини XVII ст. капіталізм досяг такого рівню, коли його подальший сприятливий розвиток у надрах феодалізму став неможливим. Абсолютна монархія, захищаючи феодальний лад, втрачала свої обмежено-прогресивні риси, які їй були притаманні раніше.

Концентрація всієї повноти державної влади в руках монарха призвела до припинення діяльності *Генеральних штатів*. Значно обмежувались права парламентів і, насамперед, *Паризького парламенту* (у Франції парламенти споконвічно були судовими органами. — Л. Б., С. Б.). **Едикт 1641 р.** зобов'язав його безперешкодно реєструвати всі ордонанси й інші нормативні акти, що виходили від короля. Причому для цього вже не було потрібно його особистої присутності. Парламенту заборонялось приймати до свого розгляду будь-які справи, що стосувалися уряду і його адміністративного апарату.

Світська влада в особі короля посилила свій контроль над церквою. *Болонський конкордат 1516 р.* надав королю виключне право призначати кандидатів на посади вищих ієрархів католицької церкви у Франції. Дуже скоро наступне затвердження цих кандидатур папою перетворилося у формальність. Як наслідок, висунення на вищі церковні посади фактично стало одним із видів королівського пожалування.

Зміцнення влади короля супроводжувалося різким зростанням і *посиленням впливу бюрократичного апарату*, якому були *властиві деякі особливості*. У країні одночасно функціонували державні органи, що умовно могли бути розділені на *дві категорії*. До *першої* відносилися *установи, усадовжані від минулого*, із системою продажу посад і частково контрольовані знаттю. В результаті у їх віданні опинилася відносно другорядна сфера державного управління. *Другу* категорію представляли *органи, створені абсолютизмом*. Вони накладалися на систему управління першої категорії. Ці установи склалися з чиновників, призначених урядом, і посади в них не продавалися. Вони склали основу управління.

У цілому ж бюрократичний механізм абсолютизму був надзвичайно складним, громіздким, йому була притаманна величезна кількість часом непотрібних установ. Багато органів не мали чітко окресленої компетенції і нерідко дублювали один одного. Усе це сприяло ще більшому зростанню тяганини, корупції й інших зловживань, які в останнє століття абсолютизму прийняли небачені раніше розміри. Державний апарат коштував країні величезних витрат.

Центральні органи державного управління являли собою об'єднання різноманітних установ, створених у різні періоди. До складу *Державної ради* входили представники вищої придворної аристократії і «дворянства мантії». Вона фактично перетворювалася у вищий дорадчий орган при королі. Його доповнювали спеціальні ради: *рада фінансів, рада депеш* (повідомлення з місць) тощо.

Функціонувала і низка інших органів: *тасмна рада*, веденню якої підлягав, зокрема, касаційний перегляд деякої категорії справ, апарат *каницлера* — почесного представника короля, що головував у його відсутність у рада. Частина цих органів діяла більшменш постійно (рада депеш, рада фінансів), інші функціонували від випадку до випадку або не скликалися взагалі. Проте посадові особи цих установ продовжували значитися на державній службі й одержували величезну платню. Таким шляхом монархія «підгодувала» й залучала на свій бік знать.

Органи, створені в часи абсолютизму, очолювалися **Генеральним контролером фінансів і чотирма державними секретарями** з військових, іноземних, морських справ і справ королівського двору.

Компетенція *Генерального контролера фінансів* була найбільш широкою. Він здійснював управління збором і розподілом грошових й інших матеріальних ресурсів королівства, перевіряв діяльність посадових осіб на місцях. У його веденні знаходилися промисловість, торгівля, фінанси, державні роботи (будівництво портів, фортець, доріг і т. д.), шляхи зв'язку. *Генеральний контролер вважався першим міністром*. Він і державні секретарі формально були підвідомчими певним королівським радам, але в дійсності підпорядковувалися тільки королю. Народи, які король проводив із ними, стали

називатися *Малою королівською радою*. Там вирішувались найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики.

Апарат Генерального контролера й державних секретарів нагадував міністерську (відомчу) систему управління. Але повного, чіткого розмежування за галузями управління ще не було. У веденні кожного секретаря знаходилася певна кількість губернаторств, хоча головні завдання, що стояли перед ними, були досить далекими від проблем місцевого управління.

3.2. Особливості англійського абсолютизму

Абсолютна монархія встановилася в Англії, як і в інших країнах, у період спаду феодалізму й розвитку буржуазних виробничих відносин. Водночас англійський абсолютизм мав свої особливості, завдяки чому одержав у літературі назву *«незавершеного»*.

Основна особливість англійської абсолютної монархії полягала у тому, що поряд із сильною королівською владою в Англії продовжував існувати парламент. Крім того зберігалася місцева самоврядування, була відсутньою значна за кількістю постійна армія; державний апарат не набув такого високого рівня централізації й бюрократизації як це було на континенті.

Центральними органами влади й управління в період абсолютної монархії в Англії були *король, Таємна рада і парламент*. Реальна влада зосередилася в цей період цілком у руках короля.

Таємна рада короля, що остаточно сформувалася в період абсолютизму, складалася з вищих посадових осіб держави, представників *феодалної знаті, джентрі* й *буржуазії*. Вона мала досить широку компетенцію: управляла заморськими колоніями, регулювала зовнішню торгівлю, за її участю видавалися ордонанси; розглядала деякі судові справи як суд першої інстанції й в апеляційному порядку.

Серед знов створених установ слід перш за все назвати *Зоряну палату*, яка була відділенням *Таємної ради*. Зоряна палата засновувалася для боротьби із супротивниками королівської влади, була свого роду політичним трибуналом. При цьому вона розглядала і цивільні, і кримінальні справи. Процес носив інквізиційний характер, припускав застосування катувань. Зоряна палата здійснювала також цензуру друкарських творів. Цю функцію виконувала й *Висока комісія*, у веденні якої було також безпосереднє управління церквою.

Поряд із зазначеними центральними органами варто назвати і *парламент*, хоча роль його в цей час була невеликою.

Наприкінці **XIV ст.** була заснована посада *королівського секретаря*, яка набула великого значення в **XVI ст.** У цей час секретарів стає два і через їх руки проходять найбільш важливі державні справи.

Таким чином, відповідаючи загальним ознакам абсолютної монархії, англійська мала деякі особливості, обумовлені незавершеністю англійського абсолютизму. В Англії продовжували зберігатися політичні інститути, властиві попередній епосі, а також були відсутні деякі нові елементи, типові для абсолютизму класичного, французького зразка.

3.3. Особливості абсолютизму в Німеччині

У **XVI—XVIII ст.**, у Німеччині, коли після релігійних війн кількість самостійних державних утворень ще більше зростає, затверджується так званий *княжий абсолютизм*. Він відрізнявся від централізованих абсолютних монархій Заходу (як і станово-представницьких монархій) тим, що склався не в межах всієї «Священної римської імперії Германської нації», яка залишалася децентралізованою, а в межах окремих княжих володінь. Крім того, його *затвердження* — *не результат тимчасової рівноваги сил феодалів і буржуазії*. Навпаки, *княжий абсолютизм являє собою перемогу феодалів*.

льно-консервативних сил над буржуазним рухом і підпорядкування слабкої німецької буржуазії князям.

Не випадково абсолютизм затвердився раніше за все в Баварії (у першій третині XVII ст.), що відрізнялася економічною відсталістю. Княжий абсолютизм не відіграв будь-якої позитивної ролі, надовго закріпивши стан економічної і політичної роздробленості Німеччини.

З майже 300 держав, що входили до складу «Священної Римської імперії германської нації» найбільш значними абсолютистськими державами були Прусія й Австрія, між якими вже починалося суперництво за політичне верховенство в імперії.

Пруський абсолютизм. *Бранденбурзько-Пруська* держава була створена на початку XVII ст. на землях колишнього *Тевтонського ордену*, колонізаторська діяльність й ідеологія якого почали початок великопруському милітаризму в Німеччині. Остаточне оформлення цієї держави відбулося в 1701 р., коли бранденбурзький курфюрст дімігся титулу короля Прусії.

Глава держави — король Прусії — входив в імперську колегію курфюрстів. Вищим органом державного управління була *Таємна рада* при королі. Йому підпорядковувалися спочатку *три директорії: фінансова, військових справ і королівських доменів*. Особливого значення набула директорія військових справ, що відала організацією й озброєнням створеної в 1655 р. постійної армії. Пруська армія була однією з найбільших у Європі і славилася своєю муштрою і палочною дисципліною.

У XVIII ст. здійснювалася подальша централізація і милітаризація державного апарату, узвишши військово-управлінських органів над цивільними. Значна частина повноважень *Таємної ради* перейшла до *генерального військового комісаріату*. Відбувається злиття всіх директорій у єдиний військово-фінансовий орган на чолі із президентом-королем. На місцях *земські радники — ландрати*, що призначалися королем за рекомендацією дворянських зборів, підпадали під жорсткий контроль центральної влади й надіялися широкими військово-поліцейськими повноваженнями. Ліквідувалося міське самоврядування. Міські ради були замінені колегіями магістратів, що призначалися королем. На весь державний апарат поширювалися військові звання, військова субординація й дисципліна.

Австрійський абсолютизм. Австрія, на відміну від Прусії, не являла собою централізованої держави. Вона була багатаціональною країною, де панувало католицьке віросповідання. З XV ст. королі Австрії ставали німецькими імператорами й Австрія вважалася їхнім доменіальним володінням.

Система центральних органів Австрії не була повністю упорядкованою і постійно перебудовувалася. *Вищим органом влади* і управління разом із монархом була *Таємна рада*. Надалі її було замінено *конференцією*, що стала постійною установою (із початку XVIII ст.). Військовими справами відала придворна *Військова рада*. У 1760 р. з метою об'єднання всіх галузей управління була заснована *Державна рада*.

На чолі провінцій Австрійської монархії стояли намісники. Вони обиралися місцевими станомо-представницькими установами і затверджувалися королем. В державах, що входили до складу Австрії, були *сейми — станові збори*. У містах управління знаходилося в руках виборних міських управ і бургомістрів. При королеві Марії Терезії (1740—1780 рр.) найважливіші повноваження зосередилися в руках королівських чиновників, виборні органи підпадали під контроль уряду.

У другій половині XVIII ст. у Прусії й Австрії проводилася політика так званого *освіченого абсолютизму*. Були започатковані певні буржуазні перетворення, рекламвані як результат співдружності государів із французькими просвітителями. За своєю суттю ця політика була спробою пристосувати суспільство і державу до ряду вимог, висунутих буржуазією, що зростала, не торкаючись при цьому найбільш істотних інтересів і дворянства.

Таким чином, у пізньому середньовіччі (XVI—XVII ст.), коли відбувся розклад феодалізму й формувалися основні елементи капіталістичної системи, тільки сильна королівська влада могла бути спроможною зміцнити і підтримати суспільну будову, що

похитнулася. Ця влада все більш піднімалася над суспільством, роблячи ставку на бюрократичний централізм, на військово-поліцейську силу, на усунення політичної опозиції. На останній стадії свого розвитку середньовічна держава виступила у формі *абсолютної монархії*. При цьому ще якийсь час абсолютна монархія, використовуючи свій прогресивний потенціал, забезпечувала економічний розвиток і зменшила, правда ненадовго, антагонізми, що зростали в суспільстві. Зігравши протягом відомого часу позитивну роль у світовому історичному процесі, абсолютна монархія досить швидко поступилася місцем більш прогресивним формам державності.

§4. Судові й правоохоронні органи в механізмі феодальної держави

Механізм феодальної держави у процесі його еволюції зазнав істотних змін: він був відносно простий на першому етапі й ставав все більш складним з розвитком держави. Основною функцією цієї багатоскладної державної машини з її величезною бюрократичною і військовою організацією, з армією чиновників і численних установ, якою була абсолютна монархія, стало придушення опору непривілейованих станів за допомогою судових та правоохоронних органів.

4.1. Судоустрій феодальних держав

Найбільш простою судовою організацією була в **Німеччині**. На ранній стадії розвитку феодалізму джерелом правосуддя й верховним суддею вважався імператор. Але з розвитком феодальних відносин судове верховенство короля було обмежено, особливо у володіннях князів.

Відповідно шаблям феодальної ієрархії юрисдикція феодалів розподілялася на вищу й нижчу. Існував церковний суд, якому були підсудні і справи, що не мали ніякого зв'язку з релігією. Мали свою юрисдикцію і міста.

У Німеччині широкого розвитку здобули самосуд і «*кулачне право*», тобто право сильного. Васали вирішували свої суперечки зброєю. Церква й імператори намагалися обмежити самосуд так званими замиреннями. Фрідріх II у 1235 р. встановив, що самосуд вважається законним лише в тих випадках, коли сторони, що сперечаються, не задоволені судовими рішеннями.

У 1495 р. було засновано *імперський суд*, який мав вирішувати усі справи на підставі римського права й лише в другу чергу брати до уваги «добре німецьке право», на яке посилалися сторони. Надії на забезпечення єдності Німеччини за допомогою центральних органів влади — *рейхстагу* й *імперського суду* не виправдали себе. Аж до 1848 р. привілейовані групи в Німеччині виключалися із загальної підсудності на підставі феодального принципу «позиватися з собі рівними».

У **Франції** до середини **XIII ст.** суд здійснювався, головним чином, на рівні васалів. Вищою інстанцією був *королівський двір*, проте, для того, щоб отримати право захищати там свою справу, треба було належати до вищих васалів корони, або одержати на це особливий привілей.

Формування єдиної загальнодержавної судової системи почалося з реформ *Людвіка IX* у **середині XIII ст.**, коли було створено *парламент*, підпорядкований єдиній державній волі корони. Його офіційним місцеперебуванням став Париж. Спочатку парламент був невіддільним від королівського двора. Як частина курії, парламент зберігав свій феодальний характер: у його складі домінували світські й духовні васали короля, головним чином ті, що перебували постійно при дворі. Проте, згодом, до XV ст., парламент перетворився в самостійний судовий орган. Король перестав особисто бути присутнім на засіданнях парламенту. Його інтереси при розгляді правових питань або судових справ представляли королівські *прокурор* і *адвокат*. Але можливість особистої присутності короля визнавалася як і раніше, а у випадку обвинувачень проти *перів* Франції, воно вважалося парламентом необхідним.

За своєю внутрішньою організацією парламент поділявся на декілька палат:

- 1) **Велика**, де розбиралися тільки скарги на рішення місцевих і нижчих судів;
- 2) **Слідча**, де розслідувалися й вирішувалися особливо важливі справи королівської юрисдикції (слідчих палат могло бути і декілька — до 5);
- 3) **Касаційна**, де переглядалися рішення нижчих королівських судів;
- 4) У **1453 р.** остаточно оформилася ще одна, особлива, **Палата баиточки** (*Tournelle*). В ній розслідувалися й вирішувалися особливі карні і кримінально-політичні справи.

Справи виняткового значення або політико-юридичні питання розглядалися загальними зборами парламенту.

Паризький парламент виступав як *основний суд королівства*. Поряд із ним вже в XIII ст., було визнано подібне значення й за аналогічними установами, що традиційно існували в провінціях. Кожне з таких носило свою традиційну назву (у Нормандії — Палата Шахової дошки, у Лангедоці — парламент та ін.)

Компетенція парламенту була невизначеною і такою, що розповсюджувалася на все королівство. Створення провінційних парламентів територіально обмежило компетенцію Паризького, проте виняткові права останнього залишилися безсумнівними. Як суд першої інстанції парламент судив королівських васалів та знать, що володіла судовими привілеями. Він був апеляційною інстанцією на рішення судів *балль* і *сенешальств*.

В Англії королівська судова система складалася протягом другої половини XI—XII ст. багато в чому завдяки **судовій реформі Генріха II (1154—1189 рр.)**. Централізація суду була досягнута:

- *по-перше*, можливістю розгляду справи на вибір позивача, не тільки земськими, але й королівськими роз'їзними суддями,
- *по-друге*, заснуванням центральних офіційних судів під владою короля.

Роз'їзні судді з'явилися ще до реформи (із 1130-х рр. відомі роз'їзні судові комісії). Але лише з 1166 р. інститут таких судів став постійним. Спочатку вони представляли комісії з баронів і прелатів, яким доручалося розслідувати обвинувачення проти шерифів. З кінця XII ст. у їхню компетенцію були включені кримінальні справи, справи, пов'язані зі скликанням ополчення.

Постійним судовим відомством став **королівський суд у Вестмінстері**. Для обговорення запитів судових комісарів було призначено 5 постійних судів. Згодом при суді склався свій персонал, встановилася колегіальна практика обговорень. Наприкінці XII ст. відокремилася цивільне відділення суду.

Відповідно до Вестмінстерського статуту, прийнятого в інтересах станів у період кризи XIII ст., було встановлено, щоб королівські судді з'являлися для слухання справ безпосередньо в графства. Там вони розглядали справи за участю місцевих присяжних. **Суд присяжних** також одержав офіційне визнання з реформами *Генріха II*. Кримінальні звинувачення в рядових злочинах повинні були висуватися особливими зборами жителів графств — у кількості 24. Вони отримали назву — **Велике журі**. Подальший розгляд справи здійснювався суддями, ними виносився вирок із залученням 4—6 представників сотень — **Мале журі**. Згодом участь присяжних була визнана необхідною і при вирішенні земельних суперечок королівськими суддями. Присяжні грали важливу роль, особливо в кримінальних справах: вони визначали факт злочину й людину, яка підлягає відповідальності.

Протягом XIII—XIV ст. з королівського суду відокремилися декілька особливих установ із своєю компетенцією. Одним із перших оформився **Суд королівської лави**. В ньому засідали 4—5 радників-юристів і головуючий. Суд вирішував кримінальні справи, мав поліцейську владу, право розглядати апеляції на земські рішення.

З кінця XIII ст. відокремився **Суд загальних позовів**. Він складався із професійних юристів (пізніше — докторів права) і мав монопольне право на розгляд деяких категорій позовів між підданими, якщо ті не торкалися інтересів корони. Компетенція його була широкою і невизначеною: позови про захист земельних володінь, порушення угоди й ін.

Особливою інстанцією був *Суд казначейства*. В ньому розбиралися справи про фінансові суперечки головним чином між підданими і короною (суд й утворився спочатку, у XII ст., як особлива присутність у казначействі. — Л. Б., С. Б.). Потім у ньому стали взагалі розглядати справи, що можна було кваліфікувати як «порушення обов'язку».

Проводити більшість судових слухань тільки у Вестмінстері (Лондоні) було неможливо. Неможливим була й регулярна присутність присяжних від земств у центрі (хоча шерифам і наказувалося забезпечувати їхню присутність). Тому система роз'їзних судів, суміснена з централізованим контролем й апеляцією, поступово витіснила залишки старої юстиції. З кінця XII — поч. XIV ст. суди, що одержали назву *ассизів*, стали проводити регулярні, 3—4 рази на рік, сесії-об'їзди судових округів, кожний з яких складався з декількох графств. Проте *ассизи* з'ясовували тільки питання факту. Остаточні рішення виносились у Вестмінстері, куди направлялися спеціальні змагальницькі документи і протокол про рішення присяжних. Згодом, коли судьями ассизів могли стати тільки юристи й коли їх стали супроводжувати *адвокати*, рішення по справах могло бути винесене цілком і на місці.

4.2. Феодальна поліція

Поліцейські функції в період раннього середньовіччя здійснювалися самими *феодалами*. Кожний з них сам встановлював і охороняв прийнятий для нього порядок у межах свого *лена*, підкоряв собі на правах васалітету більш дрібних феодалів й особисто лагодив суд і розправу над кріпаками, спираючись на очолювану ним збройну дружину. Придушення опору селян і підтримка суспільного порядку на території всієї держави здійснювалися загальним або верховним сюзереном — королем, імператором і його військом, що складалося в основному з феодалів.

Важливу роль у становленні і розвитку феодальної поліції у більшості країн Західної Європи відіграла католицька церква. Для боротьби з «еретиками» й «неблаговірними», церква на початку XI ст. заснувала «*священну інквізицію*» (від лат. «*inquisitio*», що означало «*розслідування*». — Л. Б., С. Б.), яка поклала початок політичному розшуку. На чолі інквізиції стояв римський папа, а розшук еретиків і розслідування справ на них було доручено спеціально навченим ченцям *Домініканського ордену*. Користуючись винятковою владою, священна інквізиція ввела в пошукову практику систему таємних доносів, заклала основи поліцейського допиту із застосуванням катувань, створила так званий *інквізиційний судовий процес*. З метою посилення репресій католицькою церквою в **1540 р.** був заснований чернечий **Орден єзуїтів**. Полюючи на еретиків по всіх країнах Західної Європи, а згодом і Азії, Америки й Африки, єзуїти переодягалися у світський (цивільний) одяг, проникали в різноманітні прошарки суспільства, ставали членами заборонених владою організацій для їхнього викриття.

Здійснюючи безпосередньо поліцейські функції, світські й духовні феодали тим самим сприяли подальшому розвитку поліції панівного класу феодалів, удосконаленню прийомів і методів роботи. Але в той же час вони перешкождали організаційному становленню феодальної поліції як самостійного державного органу, що було обумовлено особливостями натурального господарства і роздробленістю держави.

Становлення станovo-представницьких монархій обумовили появу офіційних органів феодальної поліції, які створювалися королівською владою. Найбільш повного розвитку процес створення таких органів й установ одержав у **Франції**, яку у зв'язку з цим у зарубіжній літературі називають «колицкою поліцейського управління». В XII ст. тут була заснована посада **прево**, на яку призначалися королівські офіцери з числа незнатних дворян. Користуючись військовою й деякою судовою владою, *прево* несли також відповідальність за охорону громадського порядку в окрузі. Вони керували місцевими поліцейськими силами, займалися розшуком і розслідуванням злочинів, здійснювали арешти й обшуки, організували облави на селян, що знаходились в бігах. В міру збільшення володінь короля й централізації політичної влади зростала кількість королів-

ських чиновників, що відали поліцейськими справами. У тому ж столітті з'явилися посади *бальї* і *сенешаля*, що діяли як уповноважені *прево*. З погіршенням становища народних мас і зростанням злочинності на допомогу *прево* було призначено *лейтенанта* із *кримінальних справ*, що керував таємними агентами і брав участь у роботі окружного суду. З метою регламентації повноважень поліції в **XIII ст.** у Франції було видано перший в історії *поліцейський статут*.

Організація **англійської** поліції вела свої коріння від устрою англо-саксонської общини **IX ст.** Її організація залежала від кількості воїнів, яких висували з поселень. Десять сімей складала *десятину* (село), вона висувала 10 воїнів із своїм *констеблем*; сотня — десять десятин, із сотні обирався *reeve* — виборний лідер (начальник). Декілька сотень складала *графство* (*shire*) або місто зі своїм *sheriff(ом)* скорочена форма від *shire reeve* — *начальник графства*.

Нормандці використовували цю систему для захисту й охорони населення. Чоловіки віком старше 16 мали ходити у варту. Їх обов'язком було перевіряти мандрівників, здійснювати допомогу або затримувати підозрілих персон, охороняти від будь-якого занепокоєння. Усі здорові чоловіки здимали галас і переслідували підозрюваного.

За законом «про мирових суддів» **1361 р.** на допомогу шерифам прийшли *бейліфи*, вони повинні були допомагати *шерифу* в затриманні злочинців або незнайомців. *Бейліфи* також брали собі на допомогу із судових чиновників — *сержантів*. Крім існуючих офіційних охоронців порядку крупні феодала продовжували зберігати збройні дружини для здійснення поліцейських функцій.

У **Німеччині** істотне збереження самостійності великих феодалів, а також сильна залежність німецького імператора від римського папи гальмували політичну централізацію країни, роз'єднували її поліцейські сили. В кожній общині й провінції, з яких складалася імперія, були поліцейські сили, на чолі яких стояли *шультгейси* (спеціальні офіцери) й інші поліцейські чиновники, що призначалися з числа дворян курфюрстами провінцій або самим імператором. Незалежно від цього, в містах імперських (що належали імператору) і так званих вільних (підпорядкованих католицькій церкві) існувала власна поліція.

Подібні зміни відбувалися й в інших національних державах, що утворилися в Західній Європі. Проте феодальна поліція цього періоду була ще порівняно нечисленною, організаційно не оформленою, до кінця не відокремленою від війська, суду й місцевої адміністрації. В боротьбі із злочинністю роль поліцейських зводилася головним чином до того, щоб «керувати переслідуванням злочинця, коли таке відбувалося в їх присутності». В інших випадках це переслідування було обов'язком і правом постраждалого.

Як самостійний державний орган феодальна поліція остаточно сформувалася в період абсолютизму. Тоді ж було закладено фундамент національних поліцейських систем буржуазії.

В абсолютистській **Франції** поліція піддавалася реорганізації і подальшому зміцненню. В Парижі, замість *прево*, на чолі поліцейських сил, які збільшувались кількісно, було поставлено *генерального лейтенанта поліції*, що ніс основну відповідальність за охорону громадського порядку в столиці. Для розслідування політичних справ та інших надзвичайних доручень у складі королівського суду, що знаходився в Парижі, були виділені особливі чиновники — *комісари*. Діями поліцейських по боротьбі зі злочинністю керували *інтенданти* і *лейтенанти* із кримінальних справ, які підпорядковувалися генеральному лейтенанту поліції. У випадку народних хвилювань і інших масових безладь останньому було надане право виклику в столицю додаткових поліцейських сил і військ. У провінціях і округах Франції існували місцеві поліцейські сили, якими керували інтенданти поліції, що призначалися з центру або представниками королівської влади на місцях. Поряд із забезпеченням громадського порядку вони брали участь у засіданнях окружного суду і мали право вилучати з нього і приймати до власного виробництва будь-які справи.

Була створена також воєнізована поліція у вигляді *кінно-поліцейської стражі*, що стала прообразом майбутньої французької національної жандармерії. Роль по-

ліції надзвичайно посилилася в період правління *Людовика XIV*, коли влада короля набула характеру нічим не стримуваного деспотизму й свавілля. Представникам наближеної дворянської верхівки король роздавав — *карт бланш* (*carte blanche*) або ж *летр де каше* (*lettres de cachet*) — спеціальні порожні бланки (останні у конвертах з печаткою — *Л. Б., С. Б.*), що містили накази про арешт.

Структура й організація **англійської поліції періоду абсолютизму** залишалися без будь-яких помітних змін. Проте, після ліквідації дружин розвинутої феодальної знаті, позбавлення місцевого самоврядування автономії, королівські поліцейські чиновники — *шерифи* і *констеблі* стали поряд із мировими суддями, єдиною й основною силою охорони громадського порядку на місцях. Їхня роль у розслідуванні правопорушень посилилась, й цьому сприяло відокремлення попереднього слідства від суду.

Прийняття, у зв'язку з «огороженням земель»²⁷, репресивних законів, що склали в сукупності так зване «*криваве законодавство*», необмежено розширили можливості судової розправи. Здійснюючи розшук і розслідування державних і тяжких злочинів, поліція і суди *Зоряної палати* широко застосовували знаряддя катувань та інші криваві методи. Функції поліції також виконувала *комерційна поліція*, створена купцями і крамарями для охорони своїх складів і магазинів. Починаючи з XV ст., англійські поліцейські контролювали ринкові угоди, ціни на товари, регулювали вуличний рух. Відкриття в цей період публічних будинків поклато на поліцію обов'язок здійснення сегрегації (виділення) проститутток як нового злочинного об'єкта і нагляду за ними.

Розвиток княжого абсолютизму в **Німеччині** фактично призвів до розпаду імперії на численні князівства — держави, встановлення в них жорсткого поліцейського контролю. Особливо реакційним політичним режимом серед німецьких держав виділялися ***Прусія*** й ***Австрія***, в яких панувала всеосяжна опіка поліції і чиновництва над суспільним й особистим життям підданих. Відповідно до звуду кримінального й кримінально-процесуального права **1532 р.** (відомого під назвою «***Кароліна***»), пруського земського Улодження 1794 р. й інших численних актів, поліцейському контролю підлягали: господарська діяльність, аж до визначення засобу виготовлення товарів, «торгівля, час роботи, заходи протипожежної безпеки, кількість пляшок на бенкеті, розмір приданого й багато іншого. За відхід від офіційної регламентації передбачалися штрафи або більш жорсткі міри покарання.

Разом із цим абсолютизму не вдалося довести до кінця централізацію державного управління і створити поліцейський департамент, який би керував усіма поліцейськими силами країни. Це мав зробити новий суспільний клас — буржуазія, в нову історичну епоху.

* * *

Незважаючи на характерну, особливо для визначених періодів західноєвропейського середньовіччя, розосередженість політичної влади, головним інститутом у політичній системі все в більшій мірі ставала держава. Її політичне значення й вага визначалися тим, що королівська влада, навіть в епоху глибокої феодальної роздробленості, була єдиним загальновизнаним представником країни й народу в цілому. Закріплюючи феодальні форми поземельної власності, станові привілеї феодалів, середньовічна держава, як будь-яка інша держава, здійснювала загальносоціальні функції (підтримка миру, традиційного правового порядку тощо.). В середні віки в країнах Західної Європи склалася й набула загальносоціальної цінності національна державність, що при всіх її розходженнях у різних країнах стала стрижнем єдиної європейської культури й цивілізації.

---

²⁷ «**Огороження**» — процес насильницького збільшення землеволодінь феодалів за рахунок общинних земель у зв'язку із перетворенням маєтків феодалів у товарні господарства, зокрема через збільшення попиту на англійську вовну.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Абсолютна монархія Освічений абсолютизм Сеньйоріальна монархія Станово-представницька монархія «Кулачне право» Генеральні штати	Ассизи, балії, бейліф, бургомістри, гільдії, головний юстициарій, декан, джентрі, інквізиція, імпічмент, канцлер, конвокація, конетабль, консули, констебль, ландтаг, легісти, мер, нотабль, ордонанс, прево, рейхстаг, ректор, ландрати, сейми, сенешал, фригольдер, штати, шультгейс.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій становлення та розвитку феодальної держави у країнах Західної Європи за запропонованою раніше формою

Завдання 3. Відобразіть у вигляді схеми механізм феодальних держав Західної Європи: **Англії, Франції, Німеччини**

Завдання 4. Використовуючи текст *Великої хартії вольностей* (документ № 1), *наведіть* положення, які закріплювали:

- обмеження політичного верховенства корони;
- права станів на санкції проти корони.

Завдання 5. Використовуючи текст *Золотої були* (документ № 2), *назвіть*:

- права, які закріплювались за курфюрствами;
- повноваження з'їзду князів — курфюрстів;
- повноваження імператора.

Завдання 6. Використовуючи текст *Великого березневого ордонансу* (документ № 3):

- назвіть* повноваження Генеральних штатів;
- визначіть* принципи, на яких будувались відносини між Генеральними штатами й королівською владою.

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

- Спільним в процесі державотворення Франції і Німеччини було те, що...
- Особливістю виникнення держави Англії є те, що.....
- Ранньофеодальна монархія, сеньйоріальна монархія, станово-представницька монархія, абсолютна монархія — це.....
- Спільним в організації центральної влади часів абсолютних монархій Франції, Німеччини, Англії було.....
- Вищою судовою інстанцією у Франції з XIII ст. стає.....
- Значення королівських судів в Англії суттєво посилено реформами.....
- Особливістю судової влади в Німеччині було те, що.....
- Поясніть вислів «Васал мого васала — не мій васал», де він мав місце, коли.....

9. Поясніть вислів «Васал мого васала — мій васал», де він мав місце і коли.....
10. Основні феодальні стани — це.....
11. Головна відмінність станово-представницьких установ від феодальних з'їздів полягає в тім, що.....
12. Парламент в....., Генеральні Штати в....., Рейхстаг і ландтаги в..... — це.....
13. Значний політичний вплив парламенту в Англії, на відміну від Генеральних Штатів Франції, обумовлений.....
14. Основними функціями англійського парламенту були.....
15. Основними передумовами становлення абсолютизму в Західній Європі стали.....
16. Обумовленість класичного характеру абсолютизму у Франції полягає в тому, що.....
17. Остаточне оформлення абсолютної монархії у Франції пов'язано з ім'ям.....
18. Зміст виразу «Держава — це я» характеризує державний механізм країни..... часів.....
19. Незавершений характер абсолютизму в Англії обумовлений.....
20. Обласний (княжий) характер абсолютизму в Німеччині XVII—XVIII ст. обумовлений.....
21. Спільними рисами в судоустрої феодальних держав Західної Європи на етапі становлення були.....
22. Відмінною рисою феодальної поліції в західноєвропейських країнах періоду раннього середньовіччя було.....
23. «Колискою поліцейського управління» вважається.....
24. Структура поліцейських органів в абсолютистській Франції була представлена.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Сеньйоріальну монархію в країнах Західної Європи, визначивши її спільні риси і особливості.
2. Станово-представницьку монархію в країнах Західної Європи, розкривши спільні риси і особливості.
3. Правове положення станово-представницьких установ в системі центральних органів влади західноєвропейських країн.
4. Міста-республіки епохи середньовіччя, відзначте особливості організації влади в них.
5. Особливості абсолютної монархії в країнах Західної Європи, поясніть їх обумовленість.
6. Судоустрій феодальних держав Західної Європи, визначивши його спільні та особливі риси.
7. Організацію поліцейської служби в феодальних країнах Західної Європи.

Джерела

Документ № 1

**ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ 1215 р.
(витяги)**

...1. По-перше, дали ми перед богом свою згоду і цією хартією нашою підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами у цілості і своїми вільностями недоторканими... Пожалували ми

також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи усі нижчеописані вільності, щоб мали їх і володіли ними вони і їх спадкоємці від нас і від наступників наших.

2. Якщо хтось із графів або баронів або інших власників, що тримають від нас безпосередньо за військову повинність, помре, і на момент його смерті спадкоємець його буде неповнолітнім і зобов'язаний буде платити релієф (*релієф* — плата васала за право володіння спадковими землями), то він (спадкоємець) має отримати свою спадщину після сплати старовинного релієфу, тобто спадкоємець, або спадкоємці графа, (мають заплатити) за графську баронію сто фунтів (стерлінгів), спадкоємець (або спадкоємці) барона за баронію 100 фунтів, спадкоємець (або спадкоємці) лицаря, що володіє лицарським *ф'єфом* (феодом), 100 шилінгів і не більше; хто менше має платити, нехай і дає менше, у відповідності з давнім звичаєм *ф'єфів*.

3. Якщо ж спадкоємець кого-небудь із таких власників буде неповнолітнім і перебуватиме під опікою, то, досягши повноліття, нехай отримує свою спадщину без плати релієфа і мита.

8. Ніяку вдову не можна змушувати взяти шлюб, доки вона бажає жити без чоловіка; проте так, щоб подала поручення, що не одружиться без нашої згоди, якщо вона від нас володіє, або без згоди свого сеньйора, від якого вона володіє, якщо вона від когось іншого (а не від нас) одержала володіння.

9. Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні доходи з неї за борг, поки рухомого (майна) боржника вистачає для сплати боргу; і поручники власне боржника не змушуватимуться (до сплати боргу), поки сам головний боржник буде спроможним заплатити борг.

12. Ні щитові гроші, ні допомога не повинні стягуватись у королівстві нашім, як тільки за загальною порадою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого із полону, і не для введення у лицарі найстаршого сина нашого, і не для першого шлюбу дочки нашої найстаршої, і для цього необхідно давати лише помірну допомогу, і таким же чином необхідно діяти і стосовно допомоги від міста Лондона.

13. І місто Лондон може мати всі стародавні вільності і вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бурги, і містечка, і порти мали усі вільності і вільні свої звичаї.

14. А для того, щоб мати загальну раду королівства при стягненні допомоги в інших випадках, окрім вищезгаданих, або для стягнення щитових грошей, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, аббатів, графів і старших баронів нашими листами і за нашими печатками; і окрім того, накажемо покликати огулом через шерифів і бейлифів наших усіх тих, хто володіє від нас безпосередньо на певний день, тобто, принаймні за сорок днів до початку, і у певне місце; і в усіх тих містах пояснимо причину запрошення...

15. Ми не дозволимо надалі нікому брати допомогу із своїх вільних людей, окрім як для викупу його із полону і для введення у лицарі його найстаршого сина, і для одруження першим шлюбом його найстаршої дочки; для цього потрібно брати лише помірну допомогу

16. Ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій лицарський лен або за інше вільне володіння, ніж та, яка має бути/

20. Вільна людина буде оштрафована за малий проступок тільки у відповідності з проступком, а за більший проступок буде оштрафована у відповідності з важливістю проступку, до того ж має залишатися недоторканим його основне майно; таким же чином (буде оштрафований) і купець, і його товар залишиться недоторканим; і віллан таким же чином буде оштрафований, і у нього залишиться недоторканим його інвентар, якщо вони будуть оштрафовані з нашого боку; і ніякий із названих штрафів не буде накладено інакше, як на основі клятвених свідчень чесних людей із сусідів.

21. Графи і пери будуть оштрафовані не інакше, як самими своїми перами, і тільки у відповідності з тяжкістю проступку.

39. Жодна вільна людина не буде оштрафована, або заточена у в'язницю, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином обездолена, і ми не підемо на нього і не пошлемо на нього, тільки як за законним рішенням рівних йому (його перів) і за законом країни.

40. Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти у них або затримувати їх.

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїздити з Англії і в'їздити в Англію, і перебувати, і їздити по Англії як на суші, так і на воді, для того, щоб купувати і продавати без усяких протизаконних мит, сплачуючи лише старовинні і справедливі, звичаєм встановлені мита, за винятком військового часу і якщо вони будуть із землі, що воює проти нас; і коли такі з'являться на нашій землі на початку війни, вони мають бути затримані без шкоди для їх тіла і майна, доки ми або великий юстиціарій (глава королівської адміністрації) наш не дізнаємось, як поведуться з купцями нашої землі, що перебувають у землі, що воює проти нас; і якщо наші там у безпеці, то і ті інші мають бути у безпеці на нашій землі.

45. Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейлифів (посадських осіб на місцях) тільки із тих, які знають закон королівства і мають бажання його добросовісно виконувати.

Документ № 2

«ЗОЛОТА БУЛА» 1356 р. (витяги)

Глава II

Про обрання римського короля

3. Нарешті, після принесення князями-виборцями або (їх) послами присяги..., нехай розпочнуть вони вибори і ні в якому випадку названого міста Франкфурта не залишають, перш ніж більша частина їх не обере тимчасового главу миру або християнського народу, тобто римського короля, який має стати імператором. Якщо ж вони не встигнуть це зробити протягом 30 днів, починаючи з дня прийняття згаданої присяги, то після цього, коли пройде 30 днів, нехай вони харчуються лише хлібом і водою і ні в якому випадку не залишають вищевказане місто до того часу, поки ними або більшою частиною їх не буде обрано правителя або тимчасового главу віруючих, як про це сказано вище.

5. Ми постановляємо, врешті, що у випадку, якщо три князі-виборці, що присутні (на виборах), або за (їх) відсутності, оберуть у римські королі четвертого з них або з їх середовища, тобто князя-виборця, присутнього або відсутнього, то голос цього обраного, якщо він буде присутнім, або його послів, у випадку його відсутності, повинен мати повну силу, збільшуючи кількість виборців і створюючи більшість разом з (голосами) решти князів-виборців. (Князів-виборців було сім, і чотири з них склали більшість — Л. Б., С. Б.).

Глава VII

Про успадкування князів-виборців

...Ми з божою допомогою, бажаючи не допустити майбутню небезпеку, встановлюємо і імператорською владою постановляємо цим законом, який повинен мати чинність на вічні часи, щоб після того, як хтось із цих світських князів-виборців помре, право, голос і влада у цих виборах перейшли без перешкод до його законного першорідного сина недуховного звання...

Глава X
Про монети

Окрім того, ми постановляємо, щоб кожному майбутньому королю Богемії, нашому наступнику, (надано було) таке право, яке, як відомо, надавалось з давнього часу нашим попередникам, достославним королям Богемії, і яке вони мирно і постійно мали, а саме: (право) чеканити і дозволяти чеканку золотих і срібних монет у всіх місцях і частинах свого королівства, підкорених йому земель і належних (йому володінь), де король накаже і де йому забажається, — будь-яким способом і у всякій формі, які до цього часу існували у самому королівстві Богемії і у цих (його землях)...

Також ми бажаємо, щоб ця постанова і пожалування, цим нашим імператорським законом повністю поширювалась на всіх князів-виборців, як духовних, так і світських, на їх наступників і законних спадкоємців в усіх тих видах і на усіх тих умовах, як говорилося вище.

Глава XI
Про імунітет князів-виборців

Ми постановляємо також, що ніякі графи, барони, сеньйори, ленники, васали, володільці фортець, лицарі, слуги, міщани... І ніякі (взагалі) особи, піддані церков кьольнської, майнцької і трірської, якого б становища, стану і сану вони не були, (як) і колись не могли бути викликані, (так) і віднині на вічні часи не повинні і не можуть бути притягнуті і викликані на вимогу якого б то не було позивача поза територію і поза межам цих церков і володінь, що належать їм, у який би то не був суд, окрім як до суду архієпископа майнцького, трірського і кьольнського і їх суддів, як цього дотримувались, наскільки нам відомо, у минулі часи...

Ми бажаємо, щоб ця ж постанова в силу цього нашого імператорського закону повністю була поширена на всіх: пфальцграфа рейнського, герцога саксонського і маркграфа бранденбурзького, князів-виборців світських, або недуховних, на їх спадкоємців, наступників і підданих — у тих видах і на усіх тих умовах, як сказано вище...

Про зібрання князів-виборців

...Ми, провівши переговори з цими князями-виборцями і за їх порадою, знайшли за необхідне разом з названими князями-виборцями, як духовними, так і світськими, для загальної користі і блага встановити, що ці князі-виборці мають надалі особисто збиратися щорічно один раз

Документ № 3

ВЕЛИКИЙ БЕРЕЗНЕВИЙ ОРДОНАНС 1357 р.
(витяги)

Указ, виданий після зборів трьох станів королівства Франції..., містивший багато постанов з різних питань. Три стани правильно вирішили, що такі великі упущення, від яких страждає держава, можуть бути цілком виправлені і знищені...тільки за умови, якщо ті особи, що так дурно керували державою, будуть зовсім усунуті від керування...а замість них будуть поставлені нами (дофіном Карлом. — Л. Б., С. Б.) на чолі уряду гарні, чесні люди...Крім того, три стани вирішили, що коли всі ці дурні порядки будуть зовсім знищені і замість них установаються інші — праведні, справедливі і розумні, вони зроблять велику підмогу...для ведення війни й опору злим задумам ворогів, за умови певних поступок по чотирьох вимогах їх, на які ми погодилися і дарували їм...

1... Ми бажаємо безумовно, щоб те, що депутатами і нами буде зроблено за порадою трьох станів щодо підмоги, ... реформ, ... монети, і з інших питань, ... цілком і назавжди ввійшло в силу і не піддавалося ніяким змінам, ні скасуванню.

2. І щоб ці підмоги, субсидії, податки були використані винятково на військові потреби, ... і щоб їх стягували і розподіляли не люди сеньйора короля..., а розумні, чесні і самостійні люди, що одержали повноваження, обрані й призначені для цього трьома станами...

5. Тому що підмога вотована нам тільки на один рік, а тягар війни дуже великий і обтяжливий, ... ми велімо, за згодою трьох станів, що без усяких грамот і письмових наказів з боку сеньйора чи короля від наших посадових осіб три стани можуть збиратися в Парижі, інших місцях, два чи більше разів, якщо виявиться необхідним..., щоб обміркувати і вжити необхідних заходів для ведення війни, здійснення ордонансу про підмогу й устрій кращого управління державою.

7. Ми строго наказуємо всім суддям держави відтепер і на усі часи... терміново і долічно відправляти правосуддя в усіх інстанціях, ... поводитися з ними (підсудними) чемно і дружельно, також і з бідними людьми, що будуть мати до них справу.

8. Ми... велімо, щоб посади прево, сільських нотаріусів, віконтів, секретарів і ін., що мають відношення до судочинства, надалі не продавалися і не віддавалися на відкуп, а заміщалися особами на платню і за згодою місцевих штатів і навколишнього населення і щоб балії, сеншали, і віконті не були суддями в тих областях, відкіля вони родом і в якій вони мають постійне місце проживання...

18. Надалі назавжди припиняються захоплення для короля... і ні король батько, ні ми, ні хто-небудь інший не будемо брати з жителів... чого-небудь (інакше як) за справедливою ціною...

Примітка:

Документи № 1—2 використані з: *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів.—К.: Вентурі, 1995.—С. 63—66, 51—53.

Документ № 3 використаний з: Хрестоматія по історії государства и права зарубежных стран: для вузов по спец. «Правоведение» / Под ред. и с предисл. З. М. Черниловского. — М., 1984. — С. 112—114.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Барг М. А.* Исследования по истории английского феодализма в XI—XIII вв. — М., 1962.
2. *Батыр К. И.* История феодального государства Франции. — М., 1975.
3. *Блок М.* Феодальное общество. — К., 2002.
4. *Галанза П. Н.* Феодальное государство и право. — М., 1963.
5. *Гутнова Е. В.* Возникновение английского парламента: Из истории английского общества и государства XIII века. — М.: Изд-во МГУ, 1960.
6. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібник / Б. Й. Тищик (ред.) — Л.: Світ, 2006.
7. Образование раннефеодального государства в Европе. — М., 1963.
8. *Лисневский Э. В.* История феодального государства и права Англии. — Ростов — н/Д, 1981.
9. *Колесницкий Н. Ф.* Феодальное государство. — М., 1967.
10. *Кучма В. В.* Создание и деятельность органов общественной полиции во Франции в период абсолютизма // Английская древность и Средние Века: Сб. 15. — М., 1978.
11. *Прокотьев В. П.* История германской государственности X—XVIII вв. — Калининград, 1984.

§1. Основні риси феодального права

Як раніше відзначалося, на рубежі першого тисячоліття Західна Європа переживала перехід від ранньофеодальних до феодальних відносин. Феодалізм, який обумовив сутність і форму середньовічних держав, вплинув і на право того часу. Тут найбільш чітко, ніж у державних інститутах, виявилися відмінності континентальної Європи й островної Англії.

1.1. Основні риси права континентальної Європи

Феодальна роздробленість періоду сеньйоріальної (ленної) і, зокрема, станово-представницької монархії обумовила таку рису, як *партикуляризм* у праві.

«Партикулярне» право в країнах континентальної Європи

Партикуляризм (із франц. — окремих, частковий) виявлявся у тому, що тривалий час як джерело права використовувалися *правові звичаї*, які, незважаючи на подібності самих найпростіших форм регуляції феодальних відносин і багатьох своїх інститутів, дуже відрізнялися в окремих положеннях і деталях.

Звичай як джерело феодального права. У Франції нараховувалося багато сотень звичаїв, що мали назву *«кутюмів»*. Поряд із загальними кутюмами, що застосовувалися на території провінцій, існували місцеві звичаї окремих районів, міст, селищ і навіть частин деяких міст.

Особливості виразу правових норм в окремих частинах країни знайшли відображення в тому, що Франція умовно була розподілена на дві частини — Південь і Північ, які чітко визначилися до XIII ст. Південь Франції, що входив колись до складу Римської імперії, називався *країною писаного права*. Там продовжувало діяти римське право, що регулювало більш розвинуті економічні відносини. Багаточисельні місцеві кутюми на півдні використовувалися як додаткове джерело до чинного римського права.

На півночі Франції, навпаки, протягом декількох століть ніяких загальних юридичних пам'яток не існувало. *Панування звичаїв* у даному регіоні не перешкоджало застосуванню, у випадку їх неповноти або протиріччя, римського права, проте будь-якої самостійної ролі воно не відіграло.

Схоже положення було й у Німеччині. У XI—XV ст. *німецьке право характеризувалося утворенням багаточисельних і різномірних правових укладів окремих територій або визначеного кола осіб. Відсутність єдиної судової системи* призводила до того, що в різних судах застосовувалися різні правові норми.

Суперечки з приводу відносин між сюзереном і його васалами і суперечки васалів між собою вирішувалися в ленному суді феодала за нормами звичаєвого «ленного права». Над кріпосними суд чинили при дворі пана за місцевим *«дворським» правом* (над слугами — «служивим»).

У тих німецьких землях, де була сформована центральна влада, укази і розпорядження правителів доповнювали старе звичаєве право німецьких племен, що колись жили в межах області і утворювали так зване «земське» право — *«ландрехт»*. У ландрехт входили як постанови про земський мир і привілеї, так і загальні для всього населення даної землі норми, за якими воно позивалося в судах графств і сотень.

Проте розвиток феодальних відносин, початок централізації держав обумовили необхідність в писаних джерелах права. Починаючи з XI ст., мали місце спроби викладу

звичаїв у вигляді збірників. Серед перших такого роду кодифікацій слід назвати «*Звичаї Барселони*» (1068 р.), роботу міланського вченого *Умберто де Орто* під назвою «*Звичаї феодів*», у якій автор по суті вперше зробив спробу систематичного викладу звичаєвого феодального права.

Більш пізній період зазначений появою інших приватних записів правових звичаїв із спробою їх теоретичного осмислення. Наприклад, у Франції відомими приватними кодифікаціями були: «*Великий збірник звичаїв Нормандії*» 1255 р.; «*Великий збірник звичаїв Франції*» 1389 р.; а найбільшою популярністю користувалася книга «*Кутюми Бовезі*» 1282 р., упорядник якої *Бомануар* вважається першим за часом теоретиком французького права. У XIV—XV ст. приватні збірники звичаїв з'явилися майже у всіх провінціях.

У Німеччині також проводився запис партикулярного права. Це так звані «*Правові книги*». Найбільшою популярністю користувалося «*Саксонське дзерцало*» (дзерцало як взірць вченої книги — *Л. Б., С. Б.*) Воно було складено (записано) у 1221—1235 рр. вченим-суддею лицарського походження *Ейке фон Репкофим*. Час, коли записувалося «*Саксонське Дзерцало*», був епохою культурного і політичного піднесення Саксонії. Це відбулося у прагненні представляти правові традиції «*Дзерцала*» як зразкові. Але у віршованому вступі упорядник не забув відзначити традиційний характер запропонованих ним правил до норм минулого:

«И право те, що отут дано,
Не вигадане мною воно,

А віддавна від предків перейшло».

Основну частину «*Саксонського Дзерцала*» склав звід *Земського права* (у 3-х книгах, кожна з яких нараховує від 70 до 90 статей.). Другою частиною став невеличкий (3 глави і біля 208 статей) звід *ленного права*, спочатку написаний латинською мовою. Розподіл цей був принциповим і пов'язувався із соціальним спрямуванням записаних правил. Вільні люди різних станів об'єднувалися тоді за правовим становищем в два великих класи: панів і просто вільних землевласників. *Земське право* адресувалося основній масі вільних, підсудних общинному (шеффенському) суду. *Ленне право* регулювало відносини усередині класу панів відповідно з їх феодально-службовими зв'язками й ієрархією. «*Саксонське Дзерцало*» не було, проте, простим записом місцевих звичаїв і традицій феодального права. Багато правил і інститутів були запозичені з *римського права*, а також, незважаючи на в цілому негативне ставлення упорядника до верховенства церкви і папи, із *церковного права*. Зміст «*Саксонського дзерцала*» охоплює цивільне, карне, процесуальне і частково, державне право.

У результаті переробки і поширення Саксонського дзерцала в другій половині XIII ст. з'явилася «*Дзерцало німецьких людей*», що претендувало на виклад усього німецького права, але фактично лише трохи вийшло за рамки саксонського права. У XVII ст. ця збірка отримала назву «*Швабське дзерцало*». У XIV ст. в деяких землях з'явилися переробки Саксонського дзерцала, які враховували місцеві звичаї і були пристосовані до місцевих потреб.

З початком політичного об'єднання Франції і зі зміцненням королівської влади усе більше відчувалася незадоволеність правовими джерелами, що обумовлювало спроби їх упорядкування й офіційної редакції. В другій половині XV ст. і в XVI ст. з'явилася велика кількість таких офіційних збірників кутюмів. Найбільшою популярністю користувалися «*Кутюми Парижу*», але і за ними не була визнана загальнообов'язкова сила.

Всі зазначені роботи офіційного характеру не мали, не були обов'язкові для застосування і використовувалися для регулювання достатньо великого кола суспільних відносин на окремих територіях.

Партикуляризм феодального права проявлявся також у наявності сукупності норм, що регулювали певне коло суспільних відносин, наприклад, у міському житті — т. зв. *міське право*, або в церковному житті — т. зв. *церковне (канонічне) право*.

Міське право. З розвитком міст тут з'явилися власне міські суди, що спочатку розглядали ринкові суперечки, але поступово починали охоплювати своєю юрисдикцією

все населення міста і тим самим обмежували застосування *ленного* і *двірського права* в містах. Практика міських судів виробила особливе *«міське» право*, що існувало вже в **XII ст.** Найбільшу популярність у Європі одержали системи *Любекського* і *Магдебурзького права*.

Любекське право почало формуватись з часів відокремлення *Любека* (на узбережжі Балтійського моря) як вільного імперського міста (**1226 р.**), коли для потреб міської юстиції вищий орган міського управління почав реєструвати правові постанови, а потім і систематизувати їх. *Перша* така *систематизація* (у 90 статей) приходиться на період до **1263 року**. Протягом наступних століть звід любекського права значно збільшився: зібрання 1586 р. включало вже 418 статей (у тому числі запозичення з права Гамбургу).

Невід'ємною частиною любекського права став *Ганзейський статут*, присвячений морському праву і торгівлі. Видане друком зібрання (1608 р.) систематизувало міське право за шістьма розділами: загальні правила, спадкове, договірне і зобов'язальне, карне, судове право, регулювання корабельних справ.

Любекське право мало велике розповсюдження в *Північній Європі*. Понад 100 міст балтійського узбережжя прийняли від м. Любек привілей на використання його норм і правил. Серед них була більшість членів торгово-політичного Ганзейського союзу: Роток, Висмар, Кьонігзберг, Ревель, Рига й ін. З цим прийняттям визнавалася і вища юрисдикція любекського суду для цих міст. Тільки наприкінці XV ст. голштинський герцог (у землях якого був Любек) передав апеляційну юрисдикцію іншим земським судам.

Магдебурзьке право набуло більшого поширення у *Центральній* і *Східній Німеччині*, *Чехії*, *Австрії*, *Польщі*, в *Україні*. Свій початок воно вело від єпископської «конституції» **1188 р.**, що визнала самостійність м. Магдебург. Походження його відрізнялося від любекського. Магдебурзьке право було пристосуванням до потреб міського суду земського німецького права — головним чином «Саксонського Дзеркала». *Формувалося* воно *не шляхом статутів або систематизації, а записом рішень міського шеффенського суду*. Приватні кодифікації цих записів з'явилися в XIII столітті. До XIV ст. *магдебурзьке право* набуло майже завершеного вигляду, охопивши типовими рішеннями основні галузі карного і цивільного (речового, зобов'язального, торгового, спадкового і сімейного) права. Тоді ж почалася масова рецепція магдебурзького права іншими містами Центральної Європи. Власне міської систематизації права не збереглося (на початку XVII ст. магістратський і судовий архіви Магдебурга були знищені пожежею). Основним зводом його залишився зроблений в одному із дочірніх міст *Герлицький кодекс 1304 року*.

Міське право було найбільш документованою і розробленою галуззю німецького середньовічного права.

Канонічне право займало *особливе місце* у процесі *формування загальноєвропейської правової культури в середньовіччя*. Воно виникло спочатку як право християнської церкви в цілому. Потім, після розколу церкви склалися дві самостійні гілки канонічного права. У Західній і Центральній Європі канонічне право поширювалося під егідою католицької церкви. Східна гілка канонічного права, що оформилася в рамках греко-православної церкви, як уже відомо, діяла у Візантії й у низці країн Південно-Східної і Східної Європи, але не мала тут такого авторитету як канонічне право на Заході.

Велика значимість норм канонічного права у західноєвропейському суспільстві *визначалася* наступними чинниками:

- воно розроблялося і підтримувалося могутньою римсько-католицькою церквою і папством;
- відрізнялося *універсальністю* й *екстериторіальністю*, оскільки його норми діяли у всіх країнах, що прийняли католицизм.

Партикуляризм канонічного права виявлявся в тому, що воно *переважно* стосувалося *регулювання сімейно-шлюбних відносин*. В той же час, завдяки саме канонічному праву, світське право стало розривати узи партикуляризму й уніфікуватися в рамках тих або інших держав і навіть групи держав.

Це пояснюється тим, що *канонічне право* уходило своїми коренями в античність, у грецьку філософію й у римську правову культуру. Воно увібрало в себе і передало наступним поколінням багато норм римського права, його мову, що знайшло відображення у формулі: «церква живе за римськими законами». Свій початок джерела канонічного права («старого права») беруть з ранньохристиянської літератури (Священне писання та ін.). Вони отримали подальший розвиток в імператорських законах, постановках регіональних і всесвітніх церковних соборів, на яких були установлені основні догмати християнства і правила церковного життя.

У **XI—XII ст.**, у період «папської революції», склалося «нове право». Саме в цей час завершився процес оформлення канонічного права як самостійної правової системи західноєвропейського суспільства. Більш чітким став його юридичний зміст. Затвердилося само поняття «канонічне право» (*jus canonicum*). Важливим джерелом нового канонічного права стали папські конституції (булли, енцикліки, рескрипти тощо). З папи **Григорія VII** почалося викладання канонічного права в університетах.

Вирішальну роль у переході до нового канонічного права відіграв складений у **1140—1141 рр.** **декрет Граціана**, в якому були зведені воедино біля 3800 канонічних текстів. У подальшому значний внесок у викладання і розвиток канонічного права зробили професори канонічного права (*каноністи*), які тлумачили і коментували декрет Граціана.

Процес систематизації канонічного права в епоху середньовіччя мав своїм кінцевим результатом упорядкування в **1500 році** великого зводу, який із **1580 р.** було визнано *офіційним джерелом права римсько-католицької церкви*. За аналогією з Кодифікацією Юстиніана його було названо **Звід канонічного права** (*Corpus juris canonici*).

Середньовічне канонічне право охоплювало широке коло питань і відігравало важливу роль у правовому житті західноєвропейських країн. Воно регламентувало організацію церковної влади (право папи римського призначати на церковні посади, процедуру розгляду суперечок між священиками і т. п.), а також відносини церкви зі світською владою, статус церковної власності і режим володіння і користування церковними землями, джерела прибутків церкви та інші.

У канонічному праві містилися норми, що відносились до *карного права*, зокрема, передбачався список покут — *enitimiū*, що накладалися за вбивство, неправдиву клятву і деякі інші злочини. У ньому закріплювалися також норми, які відносилися до договірного права, до заповітів, спадкування й особливо до шлюбно-сімейних відносин.

У **XVI ст.** *Реформація* підірвала позиції католицької церкви і послабила вплив канонічного права. На *Тридентському соборі* (**1545—1563 рр.**), було здійснено корінний перегляд норм канонічного права, звужена сфера церковної юрисдикції. Але, не дивлячись на це, воно залишалося в західноєвропейському суспільстві важливим духовним чинником, що продовжував безпосередньо впливати на правову культуру католицьких країн. Це, зокрема, проявилось в підтримці церквою рецепції римського права.

Рецепція римського права

Рецепіювання (від лат. *receptio* — переймання, засвоєння) **римського права** — це одна характерна риса західноєвропейського континентального права. Запозичення багатьма європейськими країнами права, яке діяло ще у Стародавньому Римі було обумовлено, *по-перше*, розкладом феодальних виробничих відносин і зростаючою міццю міської буржуазії, яка надавала особливого значення регулюванню зобов'язальних, договірних відносин. Закріплене в збірниках кутюмів феодальне право, засноване, у першу чергу, на земельних відносинах, не містило передумов для регулювання договірного права, яке постійно ускладнювалося. У той же час ці передумови містили в собі римське право. Воно давало готові формули для юридичного виразу виробничих відносин товарного господарства, яке розвивалося.

Друга причина впливу римського права, що посилювався, полягала в тому, що королі, знаходячись в ньому державно-правові положення, які обґрунтовували їхні претензії на абсолютну та необмежену владу і використовували їх у своїй боротьбі з церквою і з феодалними сеньйорами.

Третьою причиною було підвищення теоретичного інтересу до римського права внаслідок широкого звернення епохи Відродження до спадщини античного світу, яке було викликано критичним ставленням буржуазії до феодалізму і переоцінкою цінностей.

Вивчення римського права почалося вже з **XI ст.** Велику роль у цьому відіграв *Болонський університет*, при якому була створена школа *гlossаторів* — *коментарів* римського права²⁸. Фундатором нової школи вважається *Ірнерій* (кінець XI — поч. XII ст.). Він започаткував регулярне викладання римського права з використанням знов знайдених давніх пам'яток, у тому числі Зводу Юстиніана. При поясненні давніх правил Ірнерій коментував тексти, намагаючись акумулювати зміст різних правил, і викладав висновки у вигляді стислих *зауважень на полях* рукописів — *glosa*. Цей метод було прийнято його учнями і по ньому вся школа згодом одержала назву *гlossаторів*.

Велику популярність набули четверо учнів і послідовників *Ірнерія* — «четвірка докторів»: *Булгар, Мартін, Якоб і Гуго* (сер. XII ст.). Вони не тільки займалися викладанням, але, як консультанти імператорів Священної Римської імперії, впливали на рішення багатьох практичних і політичних питань, використовуючи при цьому досвід римського права.

Найвищою розквіту і поширення *Болонська школа* досягла в першій третині XIII ст. Висновки і спостереження школи, результати аналізу римських текстів були викладені в *«Повній глоссі»* останнього зі знаменитих глосаторів *Аккурсія* (біля 1250 р.). Ця робота стала основою для юридичної практики на декілька століть.

Вплив робіт глосаторів не обмежувався *Італією*. У XII—XIII ст. римське право викладалося у *французьких* університетах. Вплив його був настільки великий, що за наполегливою вимогою церковників викладання римського права в Паризькому університеті було з 1219 р. заборонене спеціальною папською буллою. Тепер воно відроджувалося знову. Розквіт у вивченні римського права у Франції прийшовся на XVI ст., коли з'явилася *«історична школа права»*, представники якої намагалися давати історичне пояснення окремим інститутам римського права на підставі тих загальних даних історії, які вона мала на той час.

Зміцнілий авторитет римського права не усунув, проте, розподіл Франції на області звичаєвого і писаного права. На півдні Франції Кодекс Юстиніана продовжував розглядатися як письмовий виклад загального звичаю. На півночі Франції римське право вважалося таким, яке не замінює, а тільки доповнює кутюми як «писаний розум». Таким чином, і стосовно Франції не можна говорити про повну рецепцію римського права.

У *Німеччині*, з посиленням княжої влади, *шляхом рецепції римського права здійснювався процес створення загально-національного права*. Старе звичаєве право німецьких племен відбивало дуже низький рівень розвитку продуктивних сил і загальної культури в цілому, тому і побудувати з нього загальне право було неможливо. Єдиною відомою німецьким юристам закінченою правовою системою було римське право.

В німецьких університетах з'явилися кафедри римського права. У XV—XVI ст. видавалися підручники, довідники, юридичні словники, що сприяли поширенню римського права. Німецькі імператори заохочували поширення римського права, тому що вони наполягали на своїй спадкоємності з римськими імператорами й охоче застосовували до себе всі положення про владу останніх.

На початок XV ст. римське право вже значно проникло в Німеччину і пустило там достатньо глибокі корені. Воно зробилося основним джерелом норм права, особливо

---

²⁸ Одним із перших був *Пепо* (остання чверть XI ст.). У 1076 р. його навіть запрошували для участі в судовій справі, що розглядалася за позовом місцевої герцогині, і яку було вирішено з використанням римських «Дигест». Це було одне з найперших відомих судових рішень середньовіччя, де римське право застосовувалося як чинне.

цивільного, у всіх німецьких судах. Положення римського права відігравали роль загального для всіх земель права, проте єдиної і послідовної системи цивільного права в Німеччині в період середньовіччя не склалося.

Але на початок XVI ст. *старі засоби і методи шкіль глоссаторів втратили громадські симпатії*. Вони своїми працями заступили справжнє класичне право. Глосси перетворилися в догму і не могли регулювати нові відносини, що формувалися. У результаті з'явився т. зв. *гуманістичний напрямок*, представники якого ставилися до римського права як до історичного явища. Старі тексти стали звільнятися від «перекручувань», пристосовуватися до нових умов. Француз *Готофред у XVII ст.* видав друком по знайденому ним рукописам *повний текст Кодексу Юстиніана*, і з цього часу *римське право стало складовою частиною нової юридичної науки*.

Рецепційоване римське право дало імпульс розвитку *правотворчої діяльності*, результатами якої стала поява різноманітних *писаних джерел права*. Вони регулювали певні групи суспільних відносин і, по суті, закладали *основу для формування майбутніх галузей права*. Це ще *одна характерна риса права феодальної (правда, більш пізньої) епохи*.

Писане право континентальної Європи

З посиленням королівської влади усе більш важливе місце почали займати законодавчі акти королів. У Франції це постанови, ордонанси, едикти, накази, декларації та ін. Починаючи з *Пілипа Красивого* (кінець XIII — поч. XIV ст.) королівські акти, частіше за все, стали називатися *ордонансами*.

Аж до другої половини **XVII ст.** *королівське законодавство* не відрізнялося систематизацією і класифікацією матеріалу, який містився в ньому. Воно, переважно, мало декларативний характер, його застосування породжувало постійні судові труднощі. До середини XVI ст. королівських ордонансів накопичилося так багато, що *Генеральні штати* неодноразово вимагали від короля їх кодифікації з метою усунення плутанини і протиріч у законодавстві. У зв'язку з цим, відомим юристом *Бриссоном* була підготовлена велика робота, яка згодом стала відома під назвою *Кодекс Генріха III*. Опублікований як приватний твір (в **1587 р.**), Кодекс користувався великим авторитетом у судах. У XVII ст., особливо за часів короля *Людовика XIV*, кодифікаційні роботи досягли більш високого рівню. Під керівництвом *Кольбера* була створена спеціальна *Рада з реформи законодавства*. У цей час видано серію королівських законів (так званих великих ордонансів), кожний із яких охоплював особливу правову сферу.

Цивільним ордонансом 1667 р. вводився однаковий порядок розгляду приватно-правових суперечок. До нього безпосередньо примикали **ордонанс 1672 р.**, що встановив власну комерційну юрисдикцію для осіб купецького стану, **Торговий ордонанс (1673 р.)**, присвячений правилам торгових справ і вирішенню торгових суперечок. **Ордонансом 1669 р.** врегульовано єдиний порядок використання вод і лісів у королівстві, що визнавалися такими, які знаходяться під заступництвом і в привілеї короля. Декілька спеціальних законів систематизували порядки стягнення одного з основних податків — *габелі, іпотечної застави* нерухомого майна. **Морський ордонанс 1681 р.** встановлював порядки в королівському флоті, взаємні права й обов'язки моряків.

Найбільш важливе значення мав **Карний ордонанс 1670 р.** Тут встановлювалася оновлена кримінально-слідча і судова процедура. Вперше по-новому дана була вся система норм королівського карного права. Всі злочини ділилися на 4 види:

- 1—2) *злочини у вищій образі* — проти держави, короля, церковних порядків;
- 3) *злочини проти речей*;
- 4) *проти людей*.

Найбільш тяжкими були перші два, спрямовані на охорону прав держави і короля, церковних і державних порядків. Суттєво розширилася система покарань, які застосовувалися: смертна кара, смертні торттури, вічна каторга на галерах, просто вічна катор-

га, просто тортури. Ордонанс описував усі можливі в процесі з кримінальних справ докази, серед яких найважливіше значення надавалося свідченням свідків або т. зв. серйозним доказам. Оцінка того, що розглядалося як серйозний доказ, законом залишалося на розсуд суду, що відкривало чималий простір свавіллям суддів.

За традицією вважалося, що королівські ордонанси не можуть втручатися в регулювання приватноправових відносин. Проте, в XVII ст. законодавче регулювання вторглося й у цю сферу. Корона закріпила за собою безумовне право на десятину від усіх рудників, що розроблялися, навіть у приватних землях.

Було також порушено виключне право сеньйоріальної власності і прав дворянства, із тим щоб підвищити прибутки корони від продажу маєтків феодалів, що розорилися, що пустують, на користь багатих. Прагнення до втручання королівського законодавства в усі сфери правових відносин, хоча і викликала загальне невдоволення правовою політикою корони, все ж таки ламало давні традиції кутяного права і ставало однією з важливих передумов створення національної системи права.

У **Німеччині** законодавча влада імператорів була досить слабкою. Засноване на ній «імперське» право торкалося тільки окремих питань: земський мир, тобто видання постанов, спрямованих на боротьбу із чварами феодалів, устрій королівської влади, надання мандатів і привілеїв окремим особам тощо.

В той же час слід зазначити, що Німеччина є батьківщиною практично першого в Європі спеціального **кримінально-процесуального кодексу**, який мав офіційну назву «**Карна конституція Карла V**» (1532 р.). Ця пам'ятка німецького загальноімперського права більш відома як «**Кароліна**» (у латинській інтерпретації — кодекс, прийнятий у правління Карла V. — Л. Б., С. Б.). Створення цієї кодифікації було пов'язане з імперською судовою реформою, спробами зжити застарілі феодальні звичаї й уніфікувати правозастосування хоча б у тих справах, у яких імперська влада була найбільше зацікавлена, а саме у карних.

Уніфікація карного і кримінально-процесуального права почалася відразу ж в процесі створення в імперії імперських судів. *Основою* майбутньої «**Кароліни**» став «**Домовий судовий статут**» *Бамберзького єпископата* (1507 р.), перероблений і доповнений одним із значних імперських адміністраторів **Іоганом фон Шварценбергом**. Про необхідність скласти імперський звід карних законів неодноразово висловлювався рейхстаг. Підготовлений текст було затверджено і опубліковано від імені рейхстагу **27 липня 1532 року**.

Карне уложення складалося з *двох книг*. У *першій* (103 статті) визначався загальний порядок судочинства, порушення карних обвинувачень і, головне, жорстко встановлювалися підстави, за якими можна було починати конкретні, визнані правом, звинувачення. В *другій* (76 статей) за строго логічною системою класифікації злочинів — від найважливіших до найменш тяжких -вказувалися відповідні покарання. Принагідно були відзначені можливі обставини обтяження, пом'якшення або зовсім виключення кримінальної відповідальності.

У випадку будь яких непередбачених прямо в законах злочинів або обставин судді не могли удаватися до вже звичної середньовіччю аналогії, але зобов'язані були запросити вищестоячі суди або юридичні консультаційні установи. Серед них одне з перших місць займали університети.

Норми уложення цілком відійшли від давньої системи казусного викладу, замінивши її на традиційний для церковної літератури прийом заповіту, іноді викладеного позитивно («Викритий... у тому то, повинний бути підданий...»), або умовно («Якщо хто-небудь учинить...»). Загальні принципи, правила оцінки доказів в уложенні були запозичені з рецесійованого глоссаторами римського права. Але основи оцінки злочинів, сама система злочинів переважно походили від традиції власного німецького земського права і королівського законодавства.

Співвідношення **злочинів і покарань** визначалося традиційно в залежності від важливості вчиненого діяння для збереження «королівського миру». Найбільш небезпечними були:

- 1) прями і злосні порушення «королівського миру»;
- 2) замах на особистість або майно, незначні або ненавмисні;
- 3) злочини проти правосуддя.

Злосним і особливо небезпечним злочин вважався в залежності не тільки від своєї спрямованості, але також і від розміру заподіяного або можливого збитку.

В основу покарань, передбачених Кароліною, було покладено принцип залякування, що значною мірою стало реакцією на події Селянської війни 1524—1525 років.

1.2. Основні риси феодального права Англії

На відміну від партикулярного права континентальної Європи, в Англії, починаючи з XII ст., відбувався процес утворення специфічної правової системи, що отримала назву «загального права».

Загальне право

Суть «загального права» полягала в тому, що роз'їзні королівські суди, які отримали перевагу над судами графств, сотень і феодалів, вирішували справи, керуючись «*правом країни*», тобто сукупністю норм звичаєвого, нормандського й англосаксонського права.

У своїй діяльності вони керувалися і попередніми рішеннями судів, і вказівками, що містилися в королівських указах, які видавалися за плату особам, що зверталися за судовим захистом. На початку XIII ст. «укази» були настільки багаточисельні, що це обумовило появу збірника «*Ресстр указів*», який представляв собою як би неофіційний довідник з загального права і який постійно поповнювався новими указами. Королівські укази по судових справах у XII—XIII ст.ст. відіграли значну роль в утворенні англійського «загального права», але основним його джерелом залишалися рішення королівських судів. «*Загальне право*» — це практика королівських судів, закріплена в судових протоколах. З самого початку діяльності королівських судів в них велися записи справ. Протоколи суду називалися «свитки позовів», і посилання на справи, що містилися в них, підтверджувала наявність того або іншого правила або принципу в англійському праві.

Право справедливості

На кінець XIV ст. «загальне право» було настільки заформалізоване, що знайти гарантований захист порушених прав було вкрай складно. Зростала кількість незадоволених судами людей. Вони почали звертатися за допомогою безпосередньо до короля, оскільки монарх виступав гарантом «громадського миру і справедливості». Спочатку петиції по судових справах розбиралися самим королем у Раді, минаючи різного роду формальності. Споконвічною особливістю королівського суду було те, що тут не вважали суттєвим для справи розподіл людей на станові категорії і відмінності, які випливали із станового статусу прав. Король надавав привілей на власний розсуд, керуючись тільки уявленнями про справедливість даної вимоги, рівної для всіх станів.

На початок XV ст. кількість звернень за справедливістю збільшилася настільки, що король передав обов'язки розглядати ці справи лорду-канцлеру. У 1474 р. від імені самого канцлера, минаючи традиції «загального права», з'явився перший наказ про захист порушених прав.

Спочатку канцлер був єдиним суддею у своєму суді. Але на початку XVI ст. справи слухали особливі майстри — і найголовнішим з них був зберігач архівів. Рішення затверджувалися виключно самим канцлером. Велике значення мав багаточисельний чиновницький апарат, що готував справи. Процес у справі в суді канцлера ніколи не починався із судового наказу, а здійснювався вільно. Тому канцлери отримали можливість створювати нові права і форми їх захисту, керуючись тільки загальними уявленнями про корисне і справедливе. Значний вплив на ці уявлення мало церковне право і, зокрема, римське право, що викладалося в університетах.

Процес починався з того, що в суд направлялася петиція. Визнавши її обґрунтованою, канцлер видавав наказ про виклик відповідача, що мав пред'явити пояснення — письмово і під присягою. Суд обмежувався власне юридичною суперечкою, до свідчень

свідків зверталися тільки для з'ясування фактів. Остаточне рішення приймав канцлер. Але і на нього можлива була апеляція в **Палату лордів** — *вищий суд королівства*, хоча на початок XVI ст. безпосередній розгляд нею справ вийшов з практики. У результаті юридичної практики нових канцлерських судів в цей час сформувалася особлива галузь англійської правової системи — **право справедливості**.

У його правилах на перший план висувалося не дотримання юридичної традиції, а дійсний захист порушених прав. Право справедливості впливало на розвиток норм, які регулювали захист приватних прав і комерційних інтересів, тим самим відгукуючись на настійні потреби соціального розвитку. Воно захищало міське населення, молоду буржуазію від багатих землевласників — феодалів.

Судовий прецедент

На початок **XVII ст.** правила судів *справедливості* затвердилися так само міцно, як і «загальне право». Вони були частково закріплені в парламентських біллях. Але ще більше значення для оформлення норм судів справедливості в жорстку систему мала доктрина обов'язковості **судового прецеденту**, тобто зв'язаності судів попередніми рішеннями. Суть цього загального правила полягає в тому, що:

- 1) рішення Палати лордів обов'язкові, як прецедент, для всіх інших судів;
- 2) рішення Апеляційного суду обов'язкові для всіх нижчестоячих судів і для самого цього суду, окрім вироків з кримінальних справ;
- 3) рішення високих судів, насамперед, Вестмінстерських, обов'язкові для нижчих судів і рекомендаційні для наступної юстиції від імені корони.

Правило прецеденту застосовувалося при тлумаченні законів, при посиланні на звичай (в останньому випадку достатньо довести, що колись дане правило було прийнято якимось судом за звичай). У період середньовіччя правило прецеденту тільки формувалося, і воно мало вид прагнення до узгодженості різних судових рішень. Згодом, на початок XVII ст., коли протиріччя між правилами «загального права» і «права справедливості» набували іноді політичного значення, правило прецеденту ставало визначальним.

Для *судово-правової системи Англії* вже з часу її формування був характерний *дуалізм*: 1) наявність «загального права» і 2) «права справедливості», кожне з яких спиралося на власні заснування і традиції. Ця двоїстість не була ліквідована правовою політикою централізованої монархії. Більш за те, вона закріплювалася законодавчо, а також у силу традиції. Найважливішим носієм цієї традиції стало правило судового прецеденту, обов'язкового для судів поряд із законами. Все це обумовило найголовніші особливості історичного англійського права порівняно з правом інших країн континентальної Європи.

Стосовно рецепції римського права слід зазначити, що вона певною мірою торкнулася й Англії. Але як складовий елемент римське право не увійшло в англійське «загальне право», хоча і мало вплив на розвиток юридичних доктрин у XII і XIII ст., коли закладалося підґрунтя «загального права». Римське право позначилося на правовому положенні *віллнів* (селян), на відмінностях між особистим і речовим правом, на правовому режимі рухомих речей і деяких інших інститутів. Проте дійсного практичного значення римське право в Англії не мало.

§ 2. Основні інститути феодалного права у країнах Західної Європи

2.1. Державно-правові інститути

У період феодалізму з'являються зародки державно-правових інститутів, які об'єднували групу норм, пов'язаних із регулюванням державно-політичних відносин володарювання. У небагаточисельних джерелах такого роду знайшли відбиток відносини,

що характеризували деякі елементи устрою органів державної влади, основи взаємозв'язку держави й особистості. Оскільки в особі держави виступав монарх, то цей взаємозв'язок виявлявся, перш за все, в прагненні окремих категорій людей обмежити всевладдя монархічної влади і, якщо це вдавалося, то воно відповідним чином впливало на окремі елементи державного механізму.

З документів феодальної епохи, у яких знайшли закріплення окремі (поки що) елементи державно-правових інститутів, найбільш відомі три: Велика хартія вольностей 1215 р. (Англія); «Золота булла» 1356 р. (Німеччина) і Великий березневий ордонанс 1357 р. (Франція). Деякі державно-правові норми закріплені і в «Саксонському дзерцалі».

У Великій хартії вольностей закріплювались, насамперед, інтереси баронів, що очолили рух за обмеження королівської влади і закріплення своїх прав. Відповідно до підписаної королем Хартії, баронські лени проголошувалися такими, що вільно успадковувалися. Король не мав права жадати від молодого барона, що вступав у спадщину, більшої, ніж було встановлено здавна у феодальному договорі, платні — *рельєфу*, й обіцяв не зловживати правом опіки над неповнолітніми васалами. Хартія відновлювала деякі сеньйоріальні права баронів, обмежені в результаті розширення королівської юрисдикції. Так, заборонялося переносити за королівським наказом позови про власність із курії барона в королівську курію. Король обіцяв усунути усяке свавілля при обкладенні баронів грошовими повинностями. Тільки в трьох випадках барони були зобов'язані давати королю помірну грошову допомогу: при викупі короля з полону, при посвяченні в лицарі його старшого сина, на весіллі старшої дочки від першого шлюбу.

Водночас деякі постанови Хартії захищали інтереси інших учасників руху: підтверджувалися привілеї, що раніше існували, і свободи церкви і духовенства, зокрема, свобода церковних виборів; барони обіцяли не брати зі своїх васалів-лицарів будь яких зборів без їхньої згоди, крім звичайних феодальних допомог, а також не спонукати їх до виконання повинностей у більшому розмірі, ніж той, що передбачено звичаєм.

Хартія підтверджувала давні вольності Лондона й інших міст, а також право купців, у тому числі іноземних, вільно виїжджати з Англії і в'їжджати до неї, вести торгівлю без будь яких обмежень.

Вільним селянам було обіцяно не обтяжувати непосильними поборами, не розоряти штрафами.

Деякі положення Хартії відграли значну роль у політичній еволюції Англії. Мова йде, насамперед, про статті 12 і 14, що передбачали створення Ради королівства — зборів всіх королівських васалів, що мали обмежити владу короля по одному з найважливіших питань — стягненню податей різноманітного роду. Ці статті послужили юридичною основою для створення станово-представницької установи в Англії, якою згодом став парламент, і для закріплення за ним одного з найважливіших прав — санкції на оподаткування народу.

Великої уваги заслуговують статті 38, 39 Хартії. Стаття 38 забороняла чиновникам притягувати будь кого до відповідальності тільки по усній заяві без свідків, які заслуговують довіри. Стаття 39 забороняла арешт, ув'язнення, позбавлення володіння, оголошення поза законом, вигнання або знедолення будь-яким чином вільних людей інакше як за законним вироком і за законом країни. У той час поняттям «вільна людина» позначався феодал. Проте надалі під «вільною людиною» формально стали розуміти усякого вільного жителя Англії. Зміст статті 39 Хартії було згодом розвинуто в інших подібних документах²⁹.

У першій частині «Саксонського дзеркала» закріплені «конституційні» принципи організації імперії: *верховенство права і доктрину «двох мечів»*. Верховенство права є наслідком його божественного походження («Бог сам є право»), з чого виводиться проголошений принцип опору всякій незаконній і несправедливій владі. Відповідно до доктрини «двох мечів», проголошеної церковними ідеологами у XII ст., духовний «меч»

²⁹ Петиція про право 1628 г. и Habeas Corpus Акт 1679 г., про що мова піде далі.

(влада) призначений папі римському, а світський — імператору. Духовна і світська влада допомагають і підтримують одна одну, і хто «противиться папі», має бути примушений до слухняності за допомогою світського суду.

Імператору належав «перший щит» у феодалних содах. Він мав *регалії* (права) на надра, право вищої юрисдикції «повсюдно». У будь-якій місці його перебування він мав право суду, карбування монети, стягування мита. Однак, оскільки імператор не міг «бути повсюдно і судити всі злочини повсякчас», він передавав князям графські судові повноваження.

Імператор мав обиратися князями. Після присвяти місцевими єпископами він отримував королівську владу і титул, після присвяти папою — імператорські регалії. Імператор не міг бути відлучений від церкви, за винятком трьох випадків: «сумнівів» у щирій вірі, залишення законної дружини і руйнування храму.

Правовий статус людини визначався його станом у привласненості. «Ніхто не може знайти іншого права, крім властивого за народженням», — записано в «Саксонському дзеркалі». Разом з тим автор засуджує кріпосне право, його «розум не може зрозуміти того, що хто-небудь повинний бути у власності іншого». Кріпацтво, на його думку, виводиться з несправедливого і неправедного звичаю, який тепер звели в право.

Золота булла 1356 р. закріплювала основні елементи державного механізму і форми німецької держави. Відповідно до цього **документу** імператор Німеччини обирався **колегією курфюрстів** (вищих феодалів), склад якої був чітко визначений. Гідність курфюрстів було визнано за трьома духовними (Майнцем, Кьольном і Триром) і чотирма світськими (Богемією, Пфальцем, Саксен-Виттенбергом і Бранденбургом) землями. Вибори мали проводитися більшістю голосів.

Імператор визнавав самостійність курфюрстів у їхніх володіннях і зобов'язувався не втручатися у внутрішні справи князів. Було узаконено право одних князів вести війни проти інших князів імперії. Забороні піддавалися тільки війни васалів проти сеньйорів. У числі прав, наданих курфюрстам, була **регалія**, тобто *виключне право видобутку дорогоцінних металів, а також карбування монети*. Проголосивши, що держава є політичною організацією суверенних князів і міста не можуть незалежно від князів претендувати на політичну роль, Золота Булла заборонила союзи міст. Вирішення усіх важливих державних справ передавалося колегії курфюрстів, що мала скликатися щорічно.

У межах своїх володінь князі отримували всі права самостійних володарів. Їх єдність була номінальною. Імперія зберігалася як символ, як назва, але не як реальна політична єдність. Колегія мала право суду над імператором і його усунення. Стягування мита, право вищої юрисдикції — усе це належало курфюрстам. Таким чином, у Німеччині була юридично оформлена *олігархія* декількох найбільших феодалів, що склалася ще до «Золотої булли».

Через рік після прийняття «Золотої булли», у **березні 1357 р. у Франції** з'явився т. зв. **Великий березневий ордонанс**. Він був виданий дофіном Карлом (спадковим принцем), під тиском Генеральних штатів, із якими майбутній король (Карл V) постійно конфліктував.

В ордонансі передбачалася:

- передача Генеральним штатам контролю над управлінням і витратою фінансів;
- виключне право Генеральних штатів на видачу субсидій, що призначалися тільки на один рік;
- право штатів збиратися через три місяця для контролю над витратою виданих субсидій.

Король обіцяв діяти в згоді зі штатами у випадку військових дій, а штати зробили спробу взяти під свій контроль організацію армії. Генеральні штати прийняли ряд заходів проти свавілля королівської адміністрації. Проте вони не могли домогтися обмеження королівської влади, його адміністрації, відповідно, і значного впливу на вирішення державних питань. Їм не вдалося домогтися навіть того, що було закріплено в англійській Великій Хартії вольностей.

Незабаром Березневий ордонанс, як і Велика Хартія вольностей у свій час, був скасований королем. Поява таких документів хоча б на короткий час створювала свого ро-

ду прецедент, що послужив зразком успішної боротьби представників народу за обмеження всевладдя монархічної влади і створення органів влади з безпосередньою їхньою участю.

2.2. Цивільно-правові інститути

Розвиток феодальних відносин характеризувався зміцненням системи надзвичайно складних і заплутаних майнових прав, основним об'єктом яких була земля. У феодальному праві існували два основних види майнових прав на землю: **право власності і утримання**.

Майнові права на землю

Однією із форм **земельної власності**, яка мала найбільше розповсюдження в раннє середньовіччя та продовжувала зустрічатись і пізніше (але вже не так часто — Л. Б., С. Б.), був **аллод**. Така форма землеволодіння, коли власник землі самостійно здійснював усі права на неї, не виконуючи за це служби, не сплачуючи повинностей, мав право передати її у спадщину, не була характерна для розвинутого феодального ладу й аллод завжди залишався як би за його межами.

В умовах розвинутого феодалізму основними і найбільш поширеними правами на землю були **утримання** — *феодальні залежні права, що набувалися від вищестоячого власника*. Утримання були *вільні і невільні, шляхетні і неблагородні*.

Вільні утримання мали форму **бенефіція**, під яким розумілося *майно, що знаходиться лише в користуванні власника*. Бенефіцій давався на умовах виконання служби, не передавався в спадщину і зі смертю бенефіціарія повертався власнику.

У період сформованого феодалізму вже не зустрічаються бенефіції, які могли бути взяті власником назад, і які б не передавалися в спадщину. Найбільш поширеними видами земельних утримань стали *феоди (лені)*.

Феод — *шляхетне (дворянське) утримання землі на основі ленних відносин*. Феодальний сеньйор поступався частиною своїх земель особі, що ставала його васалом і приймав на себе за феодальним договором обов'язок вірності і надання визначених послуг сеньйору. При поступці землі за феодальним договором васал, проте, не був повним власником землі, а сеньйор не повністю позбавлявся прав на неї. Сеньйор міг відчужувати землю іншому сеньйору, не торкаючись прав васалів, що сиділи на ній, і його згода була необхідна при відчуженості васалом своїх прав на землю. Якщо васал вмирав, не маючи спадкоємців, то феод повертався до сеньйора. Всі ці права належали сеньйору як господину земель, із яких був виділений феод.

Відносно феодів *васали мали повноваження володіння і користування ними*. Васалу належали всі прибутки феоду, при цьому він не був зобов'язаний ділитися із сеньйором врожаєм або вносити в будь-який спосіб періодичну платню. Феод переходив до спадкоємців васала, що повинні були, при цьому, сплачувати мито сеньйору (*рельєф*).

Повноваження васала по розпорядженню феодом були більш обмеженими. У ранній період феодалізму васал не міг ні продати, ні передати його в порядку **субінфеодації*** своєму васалу без згоди сеньйора. У протилежному випадку сеньйор міг «накласти руку» на феод, тобто відібрати його без будь-якого відшкодування покупцю. З XIII ст. стала можливою повна передача феоду, тобто постановка нового васала на місце продавця з переходом до покупця всіх прав і обов'язків, пов'язаних із «служивим» феодом, без дозволу сеньйора, але з двома обмеженнями: сеньйор мав право, *по-перше*, одержувати визначене, порівняно високе, мито, а *по-друге*, повернути собі феод від покупця, відшкодувавши останньому сплачену ним ціну.

---

* **Субінфеодація**, продовження феодального ланцюга, коли васал вищестоячого сеньйора уступав свій феод власному васалу, і ставав його сеньйором.

У випадку часткової відчуженості феода для сеньйора могла виникнути небезпека того, що васалу буде важко виконувати покладені на нього обов'язки феодальної служби. Тому в таких випадках була необхідна згода усіх вищестоячих сеньйорів. З цієї ж причини ставилась в залежність від дозволу сеньйора і *субінфеодація*.

Таким чином, васал, вільно володіючи і користуючись феодем, був обмежений у розпорядженні ним, у силу наявності феодальних прав сеньйора.

У **Німеччині** довше і міцніше зберігалось право про неможливість для васала відчужувати отриманий лен, він міг тільки передавати його власному васалу. *Феоди і лени* були *вільними, шляхетними утриманнями*.

Інший вид *вільного утримання* землі здійснювався особисто вільними селянами. У **Франції** він мав назву *цензиви*. Селянин був спадковим користувачем землі. Ніяких особистих феодальних зв'язків при *цензиви* не встановлювалося, не було ані обов'язків до військової служби, ані вірності пану. Проте селянин мав сплачувати різноманітні і дуже обтяжні платежі.

У **Німеччині** заможні селяни володіли землею на умовах *короткострокової оренди*.

Складність феодальної системи власності створювала значні труднощі в усіх випадках, коли було потрібно встановити, хто є дійсно уповноваженою особою і чим підтверджуються його повноваження. Тому особливого значення набуло володіння як найбільш очевидний і простий прояв права особи на річ.

В **Англиї** *земельні відносини* відрізнялися певними *особливостями*. Шляхетним утриманням була лицарська служба. Спочатку такі утримання зобов'язували до військової служби протягом 40 днів на рік, але, починаючи з середини XII ст., з переходом до найманого війська, особиста служба була замінена сплатою *«щитових грошей»*. Інші повинності полягали в платежах лорду при укладенні шлюбу дітей утримувача і переході утримання до його спадкоємців. У період утворення *«загального права»* виник інститут **довірчої власності**, або **траст** (при виникненні він іменувався цільовим призначенням). *Сутність* цього інституту полягала в тому, *що одна особа передавала іншій у власність своє майно або його частину з тим, щоб одержувач, ставши формально власником, управляв майном і використовував його в інтересах попереднього власника або за його вказівкою*.

В умовах існування різного роду обмежень на угоди з землею передача з цільовим призначенням була єдиним засобом перетворити один вид земельного утримання в інший, забезпечити рідних всупереч феодальним правилам успадкування, дати можливість володіти майном таким колективам, як гільдії, приходи тощо. Цим засобом користувалися лицарі. Відправляючись у дальні походи, вони передавали свої землі друзям, надійним людям.

З погляду *«загального права»*, особа, що віддала майно з цільовим призначенням, втрачала на нього права, тому що одержувач ставав власником. У випадку, якщо цей останній порушував довіру і використовував майно для себе, королівський суд не знав засобів впливу на нього. Але, оскільки справа йшла про порушення слова, тобто про питання совісті, цільові призначення були взяті під захист канцлерським судом справедливості. З форми *трасту* пізніше розвинулися специфічні види сумісної власності і загальної власності, характерні переважно для англійського права.

Регулювання зобов'язальних відносин

Розмаїття економічних зв'язків, їх подальше зростання, так само, як і поширення римського права, ускладнювали колись досить примітивну галузь договірних відносин. Договори *найму, підряду, доручення* та ін. почали займати місце поруч із стародавніми *купівлею-продажем, міною і даруванням*.

Величезного розмаху отримали всякого роду *лихварські операції*. Виникли перші банки. З'явився *вексель*. За однією версією, його винахід приписується флорентійцям, за іншою — арабам. Вексель являв собою по суті перекладену на папір римську *стипу-*

ляцію. Для вимагання грошей за векселем не було перешкод. Той, хто його підписав, повинний був сплачувати в обов'язковому порядку і саме ту суму, яка була зазначена. Недотримання терміну сплати спричиняло негайні репресії — ув'язнення в боргову в'язницю з конфіскацією майна, вигнання з міста (як у Генуї) тощо. Зручність векселя полягала в тім, що показана в ньому сума боргу могла містити в собі будь-який відсоток, набагато більший, ніж дозволялось: ніхто не міг входити в обговорення того, як і з чого утворилася сума боргу за векселем.

Відсоток за позиковими операціями був, як правило, дуже високим — від 40 до 60 річних. Зберіглася розповідь про одного англійського абата, який, узявши в борг 25 фунтів, повинен був через чотири роки сплатити 840 фунтів³⁰.

Поступово відійшли у минуле стародавні форми посвідчення угод. Усе *більшого значення набували документи*. Селяни, утім, віддавали перевагу стародавнім звичаям: при передачі землі, наприклад, продовжували закликати 12 свідків і 12 хлопчиків. Кожному з хлопчиків, що спостерігали запровадження у володіння, надирали вуха і давали ляпаси, щоб вони краще запам'ятали, що відбувається, і могли бути свідками в майбутньому.

Регулювання сімейно-шлюбних відносин

Сімейно-шлюбні відносини регулювалися під впливом *канонічного права*. Єдиною формою шлюбу було визнано церковний. Церква створила складну систему умов, за якими визнавалася дійсність шлюбу. Крім досягнення певного віку необхідно було враховувати ступінь рідства між майбутніми чоловіком і жінкою. Недійсним визнавався шлюб, укладений після заручин з іншою особою або з особою, що не одержала водохрещення.

Сімейні відносини будувалися на принципі влади чоловіка і батька, хоча в різний час і в різних місцевостях ця влада мала різний характер. Так, на *півночі Франції* взаємовідносини між чоловіком і жінкою, а також між батьком і дітьми були більш вільні. Майнові відносини будувалися на спільності майна, яким управляв і розпоряджався чоловік як глава сім'ї. На *півдні Франції* зберігалася римська влада домовладця, спільності майна не існувало. Чоловік одержував придане, яким він управляв протягом шлюбу і яке поверталось дружині після смерті чоловіка.

В *Англії* у вищих прошарках суспільства дружина цілком знаходилася під владою чоловіка, у нижчих — користувалася відносною свободою. У ряді місцевостей за дружиною визнавалося право на управління своїм майном.

У *Німеччині* сімейно-шлюбні відносини будувалися на спільності майна, яке із припиненням шлюбу підлягало поділу, частка дружини складала третину або половину.

Церква категорично відхиляла розлучення, але в деяких випадках (наприклад, при подружній зраді) припускала роздільне проживання.

Складним було положення позашлюбних дітей. Їхнє визнання або заборонялося зовсім, або було пов'язане з великими обмеженнями.

Регулювання спадкових відносин

Феодальне право знало *спадкування і за законом, і за заповітом*. Проте в деяких місцевостях свобода заповіту обмежувалася, заборонялося усувати від спадкування законних спадкоємців. Стосовно земельної власності повсюди затвердився принцип *майорату*. Щоб уникнути роздрібнення феоду він переходив у спадщину до старшого сина, в разі його відсутності — до старшого в роду.

³⁰ Див. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996. — С. 193.

2.3. Злочини і покарання

В раннє середньовіччя (приблизно на початок XV ст.) в галузі карних злочинів і покарань панували норми звичаєвого права. В подальшому вони знаходили закріплення в королівському законодавстві, але все ж значна частина злочинів — їх склад, підстави відповідальності, встановлювалися судовою практикою.

Злочини

Під *злочином* у середньовіччя розумівся *всякий прояв «невірності»* по відношенню до короля, сеньйора, цеху, гільдії. Однак визначення поняття «вірність» не було достатньо точним, і тому завжди існувала загроза свавілля. Злочинні діяння, принаймні більш важливі, почали визнаватися порушенням суспільного порядку і спричиняли за собою покарання, які застосовувалися державною владою.

У **Франції** було зроблено спробу розподілити злочинні діяння за розрядами. У *«Кутюмах Бовезі»* розрізняють *три види злочинів*: *тяжкі, середні і легкі*. До першого відносили *єресь, зраду, вбивство, згвалтування, підпал, крадіжку* тощо. Ці злочини каралися досить суворо, часто смертю або нанесенням тілесних ушкоджень. Менш тяжкі злочини каралися в основному штрафом, але суддя міг приєднати і ув'язнення.

Подібний розподіл на види злочинів залежно від їх тяжкості знайомий і **англійському праву**. У XIII ст. в англійському карному праві склалося поняття *фелонії*. На початку XVI ст. оформилася трьозвенна система злочинів: *тризн (treason), фелонія (felony) і місдімінор (misdemeanour)*.

Тризн — *зрада* тлумачилась як злочин, що безпосередньо спрямовувався проти інтересів корони або церкви. *Фелонія* обіймала собою дії, в яких традиція вбачала *порушення васальних обов'язків*, а потім і *«королівського миру»* (убивство, проникнення в житло, розбій, крадіжка тощо). До *місдімінору* відносились всі інші злочини.

У **Німеччині** були відомі два види злочинних діянь: *злочини і проступки*.

У той же час установився розподіл злочинів за об'єктом посягань. Судова практика розрізняла *три* основних розряди злочинів: 1) *проти релігії*, 2) *проти держави*, 3) *проти приватних осіб*.

Кароліна передбачала значне коло злочинів:

- *державні* (зрада, заколот, порушення земського миру тощо);
- *проти релігії* (богохульство, чаклунство тощо);
- *проти приватних осіб* — *проти особистості* (вбивство, отруєння тощо),
- *проти моральності* (кровозмішення, згвалтування, двошлюбність, порушення подружньої вірності тощо),
- *проти власності* (підпал, здиравство, злодійство, привласнення), а також деякі інші види злочинних діянь.

В Кароліні *одержали* більш-менш точне визначення не тільки окремі злочини, але і деякі загальні поняття карного права: *замах, співучасть, необережність, необхідна оборона* тощо.

У період абсолютизму в Європі вже існувала відносно цілісна система злочинів. Як загальне правило, одержав визнання *принцип*, згідно з яким для відповідальності за вчинення злочину необхідна була *провина правопорушника*. Але при цьому припускалися винятки; наприклад, процеси проти тварин.

Встановлювався *принцип особистої відповідальності злочинця*. Проте і тут припускалися винятки. У XVII ст. склалося поняття образи його величності. За вчинення такого роду злочину передбачалася колективна відповідальність, тобто не тільки винного, але і його спадкових родичів.

Покарання

Покарання, які застосовувалися в середньовіччя, відрізнялися крайньою суворістю. Досить частим була *страта*. Також широко застосовувалися членушкоджувальні покарання. Тяжкість покарання залежала від соціального стану злочинця або потерпілого. Найбільш жорстокі і болісні їх види майже не застосовувалися до осіб вищих станів.

Особливою жорстокістю відрізнялися покарання, які передбачалися Кароліною, згідно якої багато злочинів каралися стратою. Причому види страти були кваліфікованими: колесування, четвертування, закопування живим у землю, утоплення, спалення тощо. Значне місце серед покарань займали тілесні. Досить часто застосовувалося виривання язика і відсікання руки. Страта і членушкодження здійснювалися привселюдно. За *проступки* практикувалося *позбавлення честі*, причому, засудженого виставляли до ганебного стовпа або в нашійнику на привселюдне осміяння.

Привертає увагу встановлення жорстоких покарань за посягання на імператорську владу і на власність. Вибір покарання досить часто передавався на розсуд судді, але суддя при цьому не мав права створювати нові покарання, він міг застосовувати лише ті, що були передбачені чинними джерелами права.

Серед інших покарань, що застосовувалися феодальними судами, варто виділити *відправлення на галери*, де кожні 5—6 чоловік були прикуті до однієї лави й одного весла, там же вони їли і спали. Відправлення на галери почали застосовувати з XV—XVI ст. *Каторга* була, як правило, довічною. Хворих зносили в трюм, де, позбавлені повітря, світла і потрібної їжі, вони швидко гинули. Важко сказати, яка смерть була більш бажаною — на галерах або на ешафоті. За часів правління Людовика XIV у Франції на галери засилали не стільки злочинців, скільки протестантів, що не бажали змінювати віри, а також авторів і видавців книг, які з будь яких причин не сподобалися уряду. З часом галери стали замінятися *каторжними роботами* в портах.

Улюбленим засобом покарання в Німеччині були *розги*. Вони застосовувалися до осіб «податного стану». У Франції винних проганяли через шеренги солдатів.

В'язниця стала знаряддям покарання не раніше XVI ст. (до цього часу вона була тільки місцем утримування до суду. — Л. Б., С. Б.). Жінки і чоловіки, дорослі і діти, новачки і закоренілі злочинці утримувалися разом. Досить часто (особливо в Англії) в одній і тій же в'язниці, в одній і тій же камері розміщалися неоплатні боржники і рецидивісти, що чекали суду за злочини. Надання роботи не передбачалося. Для того щоб заарештовані не робили спроб втікати, застосовувалися кандали.

Середньовіччя зберегло і «підсилило» звичай, який існував ще в рабовласницькому суспільстві, коли карному переслідуванню піддавалися і тварини. Пояснювали його по-різному. Одні — тим, що всякий злочин потребує очисного покарання, інші — впевненістю в наявності свідомості, психічної діяльності у тварин. Звичайним було обвинувачення тварин у «чаклунстві», церковні суди досить часто розглядали справи про злочини, здійснені комахами, гризунами, коли вони заподіювали шкоду землеробству тощо.

Метою покарання було, насамперед, *залякування*, тобто прагнення не тільки заподіяти страждання злочинцю, але і жорстокістю покарання вплинути на інших для запобігання вчинення ними злочинів. Типовим прикладом таких методів можна назвати покарання фальшивомонетників, що застосовувалося досить довгий час. Цей злочин, найвищою мірою небезпечний для суспільства і такий, що важко розкривається, переслідувався нещадно. Навіть на початку XVII ст. покарання фальшивомонетників в окремих країнах Європи полягало в тому, що їх мали заживо зварити в олії або воді. Фальшивомонетник мав бути розплавлений так само, як він розплавляв метал, із якого карбував фальшиві монети. У багатьох місцях Європи на стіні міської ратуші висів як застереження «міський казан», в якому варили фальшивомонетників.

2.4. Судовий процес

У першій половині середньовіччя при розгляді **цивільних справ** залишався порядок судочинства, який застосовувався в королівстві франків. Відмінною рисою його був *формалізм* — сторони і свідки зобов'язані були вимовляти установлені формули, найменша помилка могла спричинити за собою невдачу при розгляді справи. Такий порядок мав, проте, і позитивні сторони: процес відбувався гласно й усно.

З XIII ст. це судочинство поступалося місцем іншому, що складалося значною мірою під впливом канонічного і римського права. *Судовий поєдинок* як засіб доказу, було скасовано, замість нього використовували свідчення **свідків і документи**. Так виникла нова форма судочинства **змішаного характеру**. Підготовка до розгляду справи (допит свідків, огляди тощо) проводилася уповноваженим на те суддею, неопублічно і письмово — у вигляді складання протоколів.

У **карному процесі** зберігалися деякі риси **звинувачувального процесу**. Потерпілий, або інший позивач, міг пред'явити карний позов, а обвинувачуваний — оскаржити і довести його неспроможність. Сторонам давалося право подавати документи і свідчення свідків, користуватися послугами юристів. Якщо обвинувачення не підтверджувалося, позивач мав «відшкодувати збиток, безчестя й оплатити судові витрати».

Але незабаром домінуюче положення почав займати **слідчий (розшуковий) процес**. *Характерними рисами слідчого процесу континентальних країн* були:

- значна ініціатива судових органів у порушенні карного переслідування і розслідування справи (збирання доказів цими органами),
- негласність судочинства,
- писемність,
- обмеження процесуальних прав обвинувачуваного.

У **Кароліні** обвинувачення пред'являлося суддею від імені держави «з обов'язку служби». Слідство велося з ініціативи суду і не було обмежене термінами. *Процес* поділявся на *три стадії: дізнання, загальне розслідування і спеціальне розслідування*.

Дізнання полягало у встановленні факту вчинення злочину і підозрюваної в ньому особи.

Загальне розслідування складалося в стислому допиті заарештованого про обставини справи і мало на меті уточнити деякі дані про злочин.

Спеціальне розслідування, що засновувалося на теорії формальних доказів, являло собою докладний допит обвинувачуваного і свідків, збір доказів для остаточного вивчення й осуди злочинця.

Визнання розглядалося *першим і крацим доказом* (*regina probationum* — лат. цариця доказу). Свідчення двох свідків, якщо вони збігалися, розглядалися як повний доказ. Один свідок подавав тільки половину доказу, а виключно один побічний доказ взагалі не мав сили доказу. Обвинувачуваний не міг заперечувати свідчення свідків, якщо тільки йому не загрожувала страта. Якщо обвинувачуваний не признавався і не можна було виставити проти нього двох свідків, то і засудити його було неможливо.

Вже в **XII ст.** широко здійснювалися засоби фізичного впливу на підозрюваного, наприклад допит під катуванням. Кароліна, зокрема, докладно регламентувала умови застосування катування. Щоб докази були визнані достатніми для застосування допиту під катуванням, їх мали довести два «добрих» свідка.

Подібне офіційне узаконення катування в багатьох інших країнах Європи відбувалося шляхом або спеціального законодавства, або спеціальної практики. Далі всіх у цьому питанні пішла **Австрія**, що прийняла в **1768 р.** замість «Кароліні» свій **кримінальний кодекс — «Терезіану»**. Вона не тільки узаконювала катування, але і містила ілюстрації, що роз'яснювали, як і якими засобами слід катувати. В «Терезіані» містилися найбільш витончені покарання, наприклад, перед стратою дозволялося вирізання ременів із людської шкіри. Не випадково, через 9 років, при «освіченому» королі **Йосифі II** покарання були декілька пом'якшені.

Представники руху Просвітництва на чолі з Вольтером активно виступали проти катування в карному процесі, що знаходило широкий відгук у суспільній думці того часу.

Боротьба представників просвітництва проти катування увінчалася низкою повних перемог. «Філософи на троні» — «освічені монархи абсолютизму» провели реформи за скасування катування, і до кінця XVIII ст. воно зникло з карного процесу майже в усіх європейських країнах.

В Англії карні обвинувачення могли бути висунуті трьома засобами: 1) у порядку приватного обвинувачення, 2) судовим переслідуванням за звинувачувальним актом і 3) т.зв. сумарним судочинством. Характер обвинувачення, його обставини визначалися тим, хто звинувачував. Обвинувачення у *фелонії* означало, що для злочинця можна зажадати конфіскації майна і страти. За менш значущі злочини накладалися штрафи і ув'язнення. На практиці, проте, реально застосовувалися й інші різні покарання, що як би заміняли собою ті або інші, які передбачалися загальним правом. Особливо це стосувалося найбільш тяжких злочинів.

Приватне обвинувачення у фелонії продовжувало давню традицію приватного карного переслідування. До **XV ст.** такі обвинувачення були приватною справою, але потім стали ускладнюватися різними формальностями. Основним засобом спростування обвинувачення виступав судовий поєдинок.

Судове переслідування за звинувачувальним актом було найважливішим засобом захисту «громадського спокою»; тут висунування обвинувачення і рішення справи проходило за участю *присяжних*. Заарештованого в підозрі передавали суду за рішенням Великого журі графства. Розгляд справи спочатку йшов із застосуванням *ордалій* — тортури залізом або острієм. Найпростішим засобом виправдання була *очисна присяга*. Іноді ув'язненому дозволялося викликати у виправдання 12 соприсяжників, які заприсяглися б у його невинуватості. Відмова від цих засобів або формальні помилки в присязі означали негайний і повний осуд при обвинуваченні в зраді або місдімінорі. Мовчання також розцінювалося як повне визнання провини.

У **1215 р.** церква заборонила застосування ордалій і участь у них священників. Після цього кримінальні справи стали вирішуватися виключно за вердиктом *присяжних* — *Малого журі*. Спочатку на рішення справи за участю присяжних була потрібна згода обвинувачуваного. Якщо він мовчав або відмовлявся, то обвинувачення у фелонії знімалося (і можна було зберегти якщо не своє життя, то майно сім'ї). Тому ввійшло в практику змушувати погоджуватися на суд присяжних: обвинувачуваному клали на груди залізні бруски — усе більше і більше, доки не помирав або не погоджувався. (Цю процедуру скасували тільки в 1772 р. — *Л. Б., С. Б.*) При тяжких обвинуваченнях становище обвинувачуваного було складним: він був позбавлений можливості свідчити по своїй справі, майже не користувався допомогою адвоката. Присяжні притягалися до відповідальності, якщо королівський суддя вважав їхній вердикт «неправильним».

У порядку *сумарного виробництва* розглядалися незначні обвинувачення й в основному у земських судах, а також мировими судьями. З XVI ст. такий одноосібний процес став переважаючим.

* * *

Середньовіччя — це історичний період, коли у межах національних держав, які утворювалися, поступово формувалися основи майбутніх національних правових систем. Цей тривалий процес завершився у більшості країн вже у наступну, нову історичну епоху — епоху громадянського суспільства. Але саме у середньовіччя визначалися контури і майбутніх значних світових правових систем (сімей права) — континентальної й англосаксонської, формувалися їх специфічні і несхожі правові інститути.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Загальне право Земське право Інквізиційний процес Канонічне право «Кулачне право» Ленне право Магдебурзьке право Міське право Партикулярне право Право справедливості Розшуковий процес Судовий прецедент	Глосатори, епитимія, інквізиція; кутюми, майорат, місдимінон, регалія, субінфеодація, траст, тризн; цензіва, фелонія.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій розвитку права феодальних країн Західної Європи за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Підготуйте на вибір тематичні повідомлення обсягом 5—8 сторінок:

- «Саксонське дзерцало» як джерело вивчення суспільного ладу Німеччини XIII століття.

- «Кароліна — джерело кримінально-процесуального права Німеччини»;

- «Криваве законодавство»;

- «Кароліна» і «Терезіана» — як вищий прояв «кривавого законодавства» в континентальній Європі

- «Юриспруденція — як наука та професія в середньовіччя».

Завдання 4. Використовуючи текст «Саксонського дзеркала»:

- *схарактеризуйте* правовий статус станів, що існували в Німеччині;

- *складіть* юридичний казус, відбивши особливості регулювання відносин, пов'язаних зі спадщиною;

- *розкрийте* особливості судового процесу по цивільним і кримінальним справам;

- *визначте* особливості германського ленного права;

- *складіть* юридичний казус, відбивши особливості регулювання васальних відносин.

Завдання 5. Використовуючи текст «Кароліни»,:

- *назвіть* загальні поняття кримінального права, що знайшли відображення в документі;

- *класифікуйте* злочини, які були відомі в Німеччині;

- *назвіть* види покарань, які застосовувались в Німеччині у середні віки;

- *визначте* особливості судового процесу в Німеччині.

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Історичне значення прийняття Великої Хартії вольностей у.....році. в..... (країні) полягає в тому, що.....

2. Значення Великого Березневого ордонансу.....року. у.....(країні) полягає в тому, що.....

3. Значення Золотої Булли Карла Великого.....року у.....(країні)..... полягає в тім, що.....

4. Право *регалії* — це.....

5. Розподіл Франції на «країну писаного права» і «країну неписаного права» обумовлено.....

6. Першими приватними кодифікаціями звичаєвого права в країнах Західної Європи були.....
7. Особливістю перших феодальних кодифікацій було.....
8. «Імперське право» — це....., воно існувало в.....
9. Ієрархічна структура феодальної власності на землю характеризувалась.....
10. Норми, що регулювали шлюбно-сімейні відносини в феодальній Європі, знаходились під впливом.....
11. Особливістю кримінального права та кримінального процесу часів абсолютизму у Західній Європі було.....
12. Загальні поняття кримінального процесу, які знайшли відображення в «Кароліні» — це..... Навести приклади з її тексту.
13. Рецепція римського права як джерела феодального права, в країнах Західної Європи обумовлена наступними причинами:.....
14. Позитивне значення канонічного права як джерела феодального права для країн Західної Європи обумовлено тим, що.....
15. Найбільшого поширення в середньовічній Європі дістало право таких німецьких міст як:.....
16. Значущість норм канонічного права в західноєвропейських країнах визначалась наступними чинниками:.....
17. Характерною рисою судово-правової системи Англії був її.....
18. В умовах розвинутого феодалізму основними і найбільш поширеними правами на землю були....., які поділялися на:.....
19. Сутність принципу майорату полягає в тому, що.....
20. За французьким феодальним правом злочини розподілялись на:.....
21. За англійським феодальним правом злочини розподілялись на:.....
22. За німецьким феодальним правом злочини розподілялись на:.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Основні джерела звичаєвого права в феодальних країнах Західної Європи.
2. Міське, канонічне право, рецепцію римського права як нові джерела феодального права доби середньовіччя, поясніть обумовленість їх появи.
3. Королівське законодавство в країнах Західної Європи періоду середньовіччя.
4. Особливості джерел права феодальної Англії.
5. Державно-правові інститути за феодальним правом країн Західної Європи.
6. Форми земельної власності за феодальним правом країн Західної Європи.
7. Особливості регулювання зобов'язальних відносин за феодальним правом країн Західної Європи.
8. Особливості регулювання сімейно-шлюбних відносин за феодальним правом країн Західної Європи.
9. Основні види злочинів за феодальним правом країн Західної Європи.
10. Основні види покарань, визначити їх характер.
11. Судовий процес в феодальній Європі

*Готуйтеся
до вивчення матеріалу 10-ої теми*

Завдання. Повторіть навчальний матеріал шкільного підручника «Всесвітня історія» в тій його частині, де висвітлюється процес становлення та розвитку таких феодальних держав Сходу як: Китай, Японія, Арабський халіфат, Туреччина.

**САКСОНСЬКЕ ДЗЕРЦАЛО
(ВИТЯГИ)**

«ЗЕМСЬКЕ ПРАВО»

КНИГА I

Стаття 5

3. Якщо син за життя батька візьме дружину рівного народження і наживе з нею синів, а потім помре раніше свого батька, не будучи ще відокремленим, то його сини беруть участь у спадщині свого діда нарівні з братами їх батька. Але усі вони отримують лише долю однієї особи. Не може бути такого стосовно дітей дочки, щоб вони одержали однакову частку, що й дочка із спадщини діда або баби.

Стаття 6

2. Хто приймає спадщину, той повинен у відповідності із законом платити борги у межах вартості рухомого майна; борг, що випливає із крадіжки, розбою або гри, він не зобов'язаний покривати, так само, і якийсь інший борг, у якому він не отримав зустрічної вигоди або не був поручником...

Стаття 14

1. Хоча за ленним правом (*ленрехтом*) пан (сеньйор) передає лен батька тільки одному синові, але цього немає за земським правом, щоб він (син) один його одержав, хіба тільки він надасть своїм братам те, що їм належить у ленному майні.

Стаття 16

1. Ніхто не може набути іншого права, крім того, яке йому властиве за народженням. Якщо він, проте, відмовляється перед судом від свого права і претендує на інше право, яке він не може обґрунтувати, він втрачає обидва права. Виключення становить кріпак, відпущений на свободу; той набуває права вільного поселенця.

2. Якщо дитина народжена вільною і законною, то вона зберігає права батька. Якщо ж батько або мати — міністеріали пана, то дитина набуває права згідно народження.

Стаття 31

1. Чоловік і дружина не мають роздільного майна за їх життя. Якщо ж дружина помирає за життя чоловіка, то після неї не переходить у спадщину до найближчих (її) родичів ні рухоме майно, окрім жіночої частки, ні земельна власність, якщо вона її має. Дружина не може без згоди чоловіка відчужувати що-небудь із її майна так, щоб він цим зазнав збитків (у своїх) правах.

2. Якщо чоловік бере дружину, то він бере у свої володіння все її майно на правах законного опікунства. Тому дружина не може давати чоловікові ніякого дарунку ні з її земельної власності, ні з її рухомого майна, оскільки тим самим вона віднімає це майно у своїх законних спадкоємців після своєї смерті; чоловік не може набути ніякого іншого права володіння майном дружини, окрім того, яке він набуває із самого початку в силу його права на опікунство.

Стаття 35

1. Усі скарби, що знаходяться у землі глибше, ніж оре плуг, належать королівській владі.

Стаття 46

Дівчата і жінки повинні мати опікуна при всякому позові тому, що не можна заперечити свідками того, що вони на суді говорять або роблять.

КНИГА II

Стаття 13

1. Тепер послухайте про злочини і яка за них кара чекає. Злодія треба повісити. Якщо ж у селі трапиться крадіжка вдень ціною менше трьох шилінгів, то за це сільський староста у той же день може піддати тілесному покаранню (побиттю і стриженню волосся) або (дати) відкупитись трьома шилінгами. Потім той вважається обезцещеним і позбавленим прав.

3. Таке ж покарання застосовується за неправильні міри і неправильні ваги, за обман у торгівлі, якщо розкривається.

4. Усіх таємних вбивць і тих, які викрадуть або плуг, пограбують або млин, або церкву, або цвинтар, а також зрадників і таємних (нічних) паліїв, або тих, які виконують чуже доручення у своїх корисних цілях, — їх усіх треба колесувати.

5. Хто вб'є кого-небудь або (протизаконне) візьме під сторожу, або пограбує, або підпалить, окрім таємних (нічних) підпалів, або згвалтує дівчину або жінку, або порушить мир, або буде захоплений у порушенні подружньої вірності, тим треба відрубати голову.

6. Хто ховає крадене або пограбоване, або надає цьому допомогу, і якщо він буде викритий у цьому, його треба покарати як тих.

8. Суддя, який не карає за злочин, сам підлягає такому ж покаранню, як мав бути покараний злочинець. Ніхто не зобов'язаний відвідувати судові засідання такого судді і брати участь з ним у суді, оскільки він сам знехтував правосуддям.

Стаття 16

1. Кожен повинен ручатися за свого пана, якому він зобов'язаний вірністю...

2. Хто скалічить або поранить іншого і буде у цьому викритий, тому відрубують руку. За злочин (у здійсненні якого) кого-небудь викрили поединком, його позбавляють життя.

5. За рот, ніс і око, язик, вуха і чоловічі статеві органи; за руки і ноги, якщо комусь покалічать і треба буде відшкодувати це, то повинні заплатити йому половину вергельда.

6. Кожен палець (руки) і палець ноги має особливе відшкодування належну йому десяту частину вергельда.

Стаття 32

3. Якщо слуга втече від свого пана самовільно, то він має панові заплатити стільки ж, скільки йому пан обіцяв; а те, що йому було заплачено він повинен повернути у подвійному (розмірі).

Стаття 39

1. Хто зерно краде уночі, той відповідає шибеницею. Якщо ж він краде у день, то відповідає шиєю (цьому відрубують голову).

Стаття 53

Те, що чиншовик буде на чужій землі, з якої він платить чинш, те він може знести, якщо він звідси ще, а також (це може зробити) його спадкоємець після його смерті, окрім паркана спереду і ззаду будинку і повітки для гною; це має викупити пан за оцінкою селян. Якщо він цього не зробить, то він (чиншовик) забирає це з іншими (речами).

Стаття 58

2. Тепер слухайте, коли що віддається. У день св. Варфоломія (24 серпня) віддають різного роду чинш і повинності. У день св. Вальбурга (11 травня) піддається десятина з ягнят. У свято Успеній (Богородиці 15 серпня) десятина з гусей. У день св. Іоанна (Хрестителя — 24 червня) — різного роду десятина з м'яса, де щорічно десятини викупляються грішми. Там, де вони не викупляються, там термін внеску наступає тоді, коли тварина отелитися. У день св. Маргарити (13 липня) — усі десятини з хлібів; з усього, що раніше заскирдовано, десятина віддається уже тоді. У день св. Урбана (26 травня) віддається десятина з виноградників і садів. З чийогось посіву, який він проведе своїм плугом, десятина платиться з того моменту, як пройшла борона, із саду — із того, як його посадили і розчистили. Чинш з млинів, із мит, із монет, із виноградників платиться тоді, коли наступає день, призначений для його плати.

Стаття 59

1. Якщо пан хоче зігнати свого чиншовика із своєї маєтності, якщо він тільки не уродженець цього маєтку, він має йому оголосити (про це) на Стрітєння (2 лютого). Точно так само поступає чиншовик, якщо він хоче покинути землю.

КНИГА III

Стаття 32

2. Якщо хто-небудь стверджує, що він вільний, а інший стверджує, що це його кріпак, оскільки він себе віддав йому, то той може це заперечити присягою, якщо тільки це не було зроблено перед судом.

7. Якщо хто-небудь віддає себе перед судом у кріпацтво, то його спадкоємець має право проти цього законно заперечувати і повернути його у вільне (становище).

8. Якщо, проте, пан утримує його до його смерті, то він отримає його спадщину і його дітей, якщо вони належать йому і якщо він прижив (цих дітей) після віддачі себе (панові).

Стаття 61

1. Кожні вісімнадцять тижнів має граф призначати засідання свого суду... У встановленому правом місці, де повинні бути *шультгейс* (суддя — Л. Б, С. Б.) і шеффени, і судовий пристав.

2. Ніхто не може бути шультгейсом, якщо він невольний і якщо він не народився у цій країні, де перебуває суд.

«ЛЕННЕ ПРАВО»

Глава I

4. Клірики і жінки, селяни і купці, і позбавлені прав, і позашлюбні, і всі не лицарського звання з боку батька і діда — усі вони не мають ленного права.

8. Ленник має своєму панові присягнути у тому, що він йому буде вірним і буде другом. Отже, ленник є стосовно свого пана зобов'язаним, оскільки він його людина і від нього держить лен.

9. Ленник повинен відбувати королівську службу, оголошену рішенням пана у присутності двох його людей за шість тижнів до походу. Служба повинна проходити у межах німецької землі, що входить до складу Римської імперії.

16. Ленник повинен також служити своєму панові тим, що він бере участь у рішенні ленного суду, коли це потрібно панові, до півдня і у судові дні.

24. Батько передає у спадщину синові володіння так само, як і лен: тому син не зобов'язаний просити пана, щоб він дав йому лен батька.

39. Земельна ділянка може належати декільком панам таким чином, щоб один мав від іншого, проте так, щоб ця ділянка перебувала у (реальному) володінні одного.

40. Якщо хто-небудь отримує чинш із земельної ділянки, то вважається, що вона перебуває у його володінні.

45. Після смерті батька син має протягом року і шести тижнів визнати перед паном із складеними руками свою васальну (залежність) по батьківському лену.

67. Прибуток від лену неповнолітніх має отримувати пан, до тих пір, поки вони не досягнуть 12-річного віку.

94. Ніхто не може бути позбавлений володіння, якщо тільки воно не буде від нього відняте у судовому порядку.

130. Те, що хто-небудь отримує не на основі васальних (відносин), не визнається леном, отже, якщо пан наділяє свого міністеріала, то це робить не на основі васалітету, а за правом (панського) двору. Ця передача — поза ленним правом, вона є передачею, пов'язаною із посадою,

Глава II

Про порядок судочинства

1. Пан (сеньйор) нехай прохає одного із своїх васалів у присутності двох інших васалів, чи судити йому за ленним правом свого васала у звинуваченні його, і у який термін і на якому місці він має нести проти нього судове переслідування.

2. Якщо прийнята постанова дозволяє судові дії, пан, починаючи з цього дня або у найближчі шість днів, викликає васала з'явитися протягом 14 днів до ленного суду у вказане село або курію, яка є в розпорядженні пана або яку тримає хто-небудь від нього.

11. Якщо ленник не хоче вислухати звинувачення його паном або про призначений день ленного (суду) у той час, коли він перебуває так близько від пана, що міг знати про це, то він не уникне (судового) штрафу.

35. Панові дозволено вирішувати скарги одного із своїх людей на іншого, чи перебуває один із них на його службі, чи обидва.

56. Курію, у якій судить пан, звинувачений не повинен залишати доти, поки пан не закінчить судити.

Документ № 2

КАРОЛІНА (витяги)

I...Досі у деяких місцях дехто із дворян та інших осіб, які за посадою та з інших причин мають особисто вершити цей суд, ухилялись від участі в засіданнях подібних судів і вважали це безчестям для свого звання, а тому злочинство часто залишалось безкарним. Між тим, таке відправлення правосуддя не повинне і не може завдати ніякої шкоди їх честі, або їх званню, а, навпаки, слугує утвердженню правосуддя, покаранню злочинців і є честю для таких дворян і посадових осіб. Тому вони повинні особисто брати участь у цих кримінальних судах у якості суддів і судових засідателів кожного

разу,... І мають діяти і вчиняти при цьому як належить у відповідності із нашим цим законом.

VIII. Якщо буде встановлено злочин, за який має бути застосована смертна кара, або будуть виявлені прямі докази цього, то треба вчинити допит з тортурами з метою повного в'яснення, необхідного для встановлення істини, а також для підтвердження й признанням винного, як пояснено і наказано стосовно тих, хто буде притягнутий до суду позивачем.

XI. Якщо позивач звертається до влади або судді з проханням заточити кого-небудь до в'язниці у відповідності з кримінальним правом, то цей позивач повинен, перш за все, подати прямі докази і підозріння у вчиненні злочину, що тягне за собою кримінальне покарання, незалежно від того, прохає чи вимагає позивач заточити звинувачуваного до в'язниці під його відповідальність чи заточити його разом з обвинувачуванним. (Позивача беруть під сторожу до тих пір, поки він не внесе грошової застави. — *Л. Б., С. Б.*). Коли позивач виконає це, звинувачуваний має бути ув'язнений, і показання позивача мають бути точно записані, при цьому треба особливо наголосити, що в'язниці мають бути збудовані і облаштовані для утримання, а не для тяжкого і небезпечного покарання заарештованих. Коли є декілька заарештованих, їх треба відокремити один від одного, наскільки це можливо за тюремних умов, з тим, щоб вони не могли домовитися між собою про неправдиві свідчення або змовитися про те, як вони мають виправдуватися за свої діяння.

XXXIX. Якщо кінні або піші кнехти, які звичайно валяються і пиячать у шинках не можуть довести, що чесна служба, ремесло або оброк, які вони мають, дозволяють їм робити такі витрати, мають вважатися підозрілими стосовно усяких лихих справ, особливо розбою. Треба мати на увазі, як це спеціально встановлено нашим і священної імперії законом про загальний земський мир, що таких хитрунів треба без жалю хапати, допитувати з пристрасстю і суворо карати за їх злочини. Так само усі владні структури мають здійснювати ретельний нагляд за усіма підозрілими жебраками і волоцюгами.

LXVIII. Свідки, яких викриють у тому, що вони шляхом неправдивих і злочинних свідочьких показань підвели або намагалися підвести невинуватого під кримінальні покарання, мають бути піддані тому покаранню, якого вони хотіли, щоб зазнав невинний.

CXL. Якщо на кого-небудь нападуть або накинуться зі смертельною зброєю або знярядям або нанесуть йому удар і підданий насиллю не може шляхом втікання ухилитись від... небезпеки для свого життя, тіла, гідності і доброї слави, то він може безкарно захищати своє тіло і життя шляхом правомірної оборони. І якщо він при цьому позбавить життя того, хто нападає, він в тому не винний і не зобов'язаний також дочекатися зі своєю обороною доколи йому не буде нанесено удару, не дивлячись на писане право і звичай, які цьому протирічать.

Про те, що необхідна оборона має бути доказаною

CXLI. Якщо хто-небудь при виявленні його діяння побажає скористатися посиленням на стан необхідної оборони, а звинувачувач не визнає цього, то на винного покладається обов'язок вищезазначеним чином достатньо довести перед судом необхідну оборону, на яку він посилається. Якщо він цього не доведе, то його буде визнано винним.

CXII. Ті, хто виготовляють фальшиві печатки, листи, документи, акти, кріпосні книги, подорожні і окладні книги або реєстри, мають бути у залежності від більшого або меншого значення злочину і розміру спричиненої шкоди, піддані тілесним покаранням або смертній карі.

CXXIV. Той, хто навмисне зрадить, мусить, у відповідності із звичаєм, бути скараний на смерть. Якщо це буде жінка, то її треба втопити...

CXXV. Викриті у навмисному підпалі мають бути скарані на смерть через спалення.

CXXVII. Якщо хто-небудь у країні, місті, володінні або області навмисне організує небезпечний бунт проти народу, проти влади і це буде викрито, то, у відповідності із

тяжкістю і обставиною його злочину, його мають скарати на смерть через відрубання голови або ж мають висікти різками і вигнати з країни, краю, судової області, міста або місця, де він організував бунт. При цьому суддя і судові засідателі мають звернутися за належними вказівками, щоб не вчинити несправедливо і попередити подібні злочинні заклоти.

CXXXIX. Якщо хто-небудь, здійснюючи необхідну правомірну оборону для захисту свого тіла і життя, позбавить життя того, хто змусив його до цієї необхідної оборони, то він не буде у цьому ні перед ким винний.

CXLVI. Якщо хто-небудь, виконуючи дозволену роботу у визначеному для цього місці чи приміщенні, через необачність, випадково, проти своєї волі, позбавить життя кого-небудь, то він може бути виправданий, багатьох випадках, які, проте, неможливо повністю перерахувати.

CL. Є багато інших випадків позбавлення життя, які трапляються через причини, за які не наступає кари, оскільки такі причини законні і справедливі.

Наприклад, той, хто уб'є когось за статеві зносини з його дружиною або дочкою...

Також той, хто уб'є когось для врятування життя, тіла або майна іншої особи, а також коли вбивають люди божевільні...

Тим паче, якщо буде вбитий той, кого наказано затримати, а він вчинить недозволений, небезпечний і підсудний опір.

Також той, хто уб'є кого-небудь, і кого виявить уночі за небезпечних обставин у своєму житлі...

Примітка:

Документи № 1—2 використані з: *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів.—К.: Вентурі, 1995. — С. 54—59, 60—62.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования. — 2-изд. — М., 1998.
2. *Бражников М.* К вопросу об отражении средневекового менталитета в нормах обычного средневекового права // *государство и право.* — 2002. — № 10.
3. *Галанза П. Н.* Феодалное государство и право. — М., 1963.
4. *Дембо А. И.* Саксонское зеркало — выдающийся памятник истории германского феодального права // *Саксонское зеркало: памятник, комментарий, исследования.* — М., 1985.
5. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібник / Б. Й. Тищик (ред.) — Л.: Світ, 2006.
6. «Кароліна». Уголовно-судебное уложение Карла V. — Алма-Ата: Наука, 1967.
7. *Киралфи А.* Источники английского права // *История права: Англия и Россия.* — М., 1990.
8. *Лисневский Э. В.* История феодального государства и права Англии. — Ростов — н/Д, 1981.
9. Памятники истории Англии XI—XIII вв.: Пер. Д. М. Петрушевского. — М., 1986.
10. Салическая правда: Пер. Н. П. Грацианского. — М., 1950.
11. Средневековое городское право. XII—XIII вв. — Саратов, 1989.
12. *Томсинов В. А.* О сущности явления, называемого рецепцией римского права // *Вестник Московского государственного университета. Серия «Право».* — 1998. — № 4. — С. 3—17.
13. *Черниловский З. М.* История феодального государства и права. Учеб. пособие. — М., 1959.

§1. Основні риси східного феодалізму

Розглядаючи найбільш загальні риси соціально-економічного розвитку середньовічних країн Сходу (Індія, Китай, Арабський халіфат, Японія), слід зазначити, що жодна з цих країн не досягла в епоху середньовіччя європейського рівня пізнього феодалізму, коли в його надрах почали розвиватися буржуазні відносини. Тут, у порівнянні з основними середньовічними європейськими країнами, різко відставали у своєму розвитку промисловість, товарно-грошові, ринкові відносини. У більш схожому з європейськими суспільствами — японському — лише у XVIII — першій половині XIX ст. почали зароджуватися елементи капіталізму у формі мануфактурного виробництва.

Такий характер розвитку був обумовлений стійкою багатомукладністю середньовічних східних суспільств, тривалим співіснуванням патріархально-родових, кланових, рабовласницьких, напівфеодалних і інших укладів.

Значний вплив на весь хід історичного розвитку країн Сходу здійснювало широке розповсюдження як державної власності на землю, так і общинної, з існуючим приватним землеволодінням общинників-селян. Державна власність, у її вузькому розумінні, включала лише велике землеволодіння монарха і державної скарбниці. У широкому ж значенні вона не зводилася до власності монарха, а охоплювала і земельні пожалування із державного фонду особам, причетним до влади, які мали право збору і привласнення ренти—податку з визначеної території. Власники державних пожалувань могли стати і фактичними приватними власниками, домігшись розширення своїх власницьких прав, перетворення їх у постійні, такі, що передаються у спадок.

Але в середньовічних суспільствах Сходу держава всебічно охороняла державну власність на землю з властивою їй традиційною системою експлуатації податних селян, стримувала розвиток приватної власності, що перешкоджало створенню тут західноєвропейської системи панського господарства.

Співіснування різноманітних форм земельної власності знаходили відображення, насамперед, в особливій структурі панівного класу у всіх неєвропейських середньовічних суспільствах. Якщо в Західній середньовічній Європі сформований клас приватних земельних власників, що використовували працю залежних селян, спирався на феодальну державу, яка об'єктивно виражала його волю, то панівний клас у країнах Сходу — це сама держава в особі сановно-бюрократичного соціального прошарку, причетного до влади, що жив за рахунок ренти-податку, який сплачували, головним чином, формально вільні хлібороби-селяни.

При цьому необхідно враховувати, що конкретні середньовічні суспільства в країнах Сходу характеризувалися різним ступенем збігу панівного класу з бюрократією, що залежало від міри втручання держави в економіку, рівня розвитку приватного великого землеволодіння. Яскравий приклад цього демонструє середньовічний Китай.

Для цих країн, у порівнянні з європейськими також характерна і менша залежність безпосередніх виробників-селян, більший обсяг їх прав, пов'язаних із розпорядженням своєю земельною ділянкою.

Відсутність панського господарства і панщини призвели до того, що тут селяни не були прикріплені до землі окремих феодалів. Їх залежне становище визначалося зв'язаністю податковим тягарем, підтримуваним за допомогою державного апарату, чиновництва. Ця залежність виражалася у становій неповноцінності «простолюдина», що скріплювалася правом, релігією, общинними порядками.

Специфічне місце займало і східне середньовічне місто. Низький рівень суспільного поділу праці в країнах Сходу виражався в тому, що місто тут не стало організуючою силою суспільного прогресу. Воно жило за рахунок перерозподілу ренти-податку, тому що прибутковий продукт, який концентрувався в руках окремих соціальних груп,

не ставав капіталом, не включався у виробництво. Реміснича продукція йшла не на ринок, а на задоволення потреб правлячих сановно-бюрократичних, у тому числі й військових, кіл. Купецький капітал виконував при цьому функції своєрідного агента між ними і ремісниками-виробниками.

Східна сільська община, що представляла собою замкнуте господарство із спадковим, незалежним від ринку, розподілом ремесла і землеробства, гальмувала розвиток двостороннього товарообігу між містом і селом, а водночас і формування стану городян, купецтва міського типу.

Це у свою чергу визначило і порядки, що існували в східному місті. Ремісник тут знаходився під жорстким контролем бюрократичного державного апарату, був скутий правовими, релігійними приписами, становими, кастовими обмеженнями. Правовий статус міського жителя не відрізнявся від сільського. В Індії, наприклад, адміністративні межі міста часто були ледь визначені. Тут можна було зустріти ремісниче село і міста із значним землеробським населенням. Міська сім'я в Китаї вважалася таким же подвір'ям (ху), як і сільська, що вносилася в загальнодержавний податковий реєстр.

На відміну від європейського, східне місто не стало ареною політичної боротьби, що безпосередньо впливала на зміну форм держави. Воно не стало і сильною опорою центральній владі в її боротьбі з роздробленістю, як це мало місце в Європі.

Особливості суспільного ладу східних країн наклали свій відбиток на процес становлення там феодальних держав, на їх сутність і форми.

§2. Виникнення і розвиток феодальних держав Далекого Сходу

З країн далекосхідної цивілізації сьогодні найбільший інтерес представляє досвід державно-правового розвитку Китаю і Японії.

2.1. Феодальна держава у Китаї

Основні етапи розвитку китайської держави

В результаті глибокої внутрішньої кризи у 220 р. н. е. припинила своє існування одна з найбільших рабовласницьких держав того часу — Ханьська імперія. Стара система органів влади, зруйнована в результаті народних повстань (у першу чергу повстання «Жовтих пов'язок». — Л. Б, С. Б.), після їх поразки відновитися вже не змогла. Начальники урядових військ, що претендували на верховну владу в державі, розв'язали міжусобну війну, яка призвела до розпаду Ханьської імперії на низку самостійних царств. Цей розпад завдав удару по підвалинах рабовласницького суспільства, у надрах якого почали зароджуватися і затверджуватися феодальні відносини, але ще зі значними пережитками рабства.

Стан роздробленості в Китаї зберігався протягом кількох століть, поки в **другій пол. VI ст.** два значних царства, що існували на Півночі і Півдні, не об'єдналися під верховенством династії Суй. Перші представники цієї династії прагнули до встановлення єдиної держави. Посилення центральної влади супроводжувалося подальшим закріпаченням хліборобів і наступом на давні сільські організації. Розіслані на місця чиновники провели облік населення і виявили селян, не внесених раніше в податкові списки. Був зменшений розмір наділу, податок, навпаки, зріс, збільшилася трудова повинність. Така політика стала причиною народних повстань і незадоволення з боку великих землевласників.

Смута і боротьба за владу привели на престол нову правлячу династію — **Тан (618—907 рр.)**. Щоб припинити народні хвилювання, новий імператор видав ряд указів, спрямованих на поліпшення становища селян: була ліквідована податкова заборгованість за минулі роки, обмежувалися терміни державної панщини, звільнялися продані в рабство селяни, феодалам заборонялося вбивати селян.

Представники Таньської династії прагнули обмежити велике землеволодіння, збільшуючи державне, і кількість державних оподаткованих селян. У **624 р.** було видано декрет, що встановлював пільгові умови для селян. На користь державі хлібороби були зобов'язані вносити продуктову ренту-податок і відпрацьовувати на державних землях 20 днів на рік. Селяни, що були основною виробничою силою у державі, ставали прикріпленими до землі і були не тільки економічно, але й особисто залежними.

Під час правління Таньської династії було створено досить сильну централізовану державу з добре налагодженим бюрократичним апаратом управління. Але розвиток феодалних відносин призвів у другій половині VIII ст., до кризи в державі. Традиція, відповідно до якої верховна власність на землю належала державі, існуюча соціальна ієрархія і система нагляду не змогли протистояти прагненням феодалів створити великі землеволодіння. Зміцнивши свої економічні позиції, феодали стали претендувати на політичне панування в країні. На місцях отримали поширення сепаратистські настрої. Ведучи з ними боротьбу, держава намагалась присікти прагнення феодалів до політичного панування, передавши військовим частину функцій і прав цивільних чинів. Внаслідок цього в провінціях склалося по суті двовладдя, при цьому більш впливовими виявилися військові намісники.

Скорочення державних земель і зменшення чисельності оподаткованих селян спустило державну скарбницю. Всі спроби імператорської влади обмежити зростання великого землеволодіння не дали особливих результатів. Захоплення земель і селян продовжувалося. Державні кошти скорочувалися і наслідком цього стали втрати імперією завойованих раніше територій.

Влада перейшла до власників феодалних маєтків. Замість надільної системи було введено новий порядок оподаткування. Всі власники землі розподілялися на дев'ять розрядів, залежно від кількості наявної землі, всі старі повинності замінялися єдиним податком із землі, який стягували незалежно від віку і працездатності осіб, що оподатковувалися. Податки стягувалися двічі на рік: влітку і восени.

У результаті реформи оподаткування піддавалися не тільки державні селяни, але й утримувачі земель від приватних осіб. Дана реформа офіційно визнала земельні володіння феодалів. Скасування надільної системи призвело до погіршення становища селян, руйнування селянських господарств, що викликало численні народні хвилювання.

Політична влада імператора похитнулася. У той же час військові намісники домоглися права успадкування на титули і володіння. Вони, підпорядковуючись імператору лише номінально, проводили цілком самостійну політику. У Китаї наступив період феодалної роздробленості. На початку X ст. було усунуто від влади останнього імператора династії **Тан**.

У **другій половині X ст.** відновилась загальноімперська політична влада. Новою правлячою династією стала династія **Сун**. З метою централізації влади було скасовано стару адміністративну систему, що забезпечувала панування військових намісників. Знов утворені райони підпорядковувалися імператору. З метою обмеження влади місцевих чиновників створювалися паралельні органи управління. З центру в округи і повіті призначалися начальники на постійну роботу. Крім того, практикувалося тимчасове призначення чиновників із столиці в провінції. Ідеологічною опорою феодалної монархії служило конфуціанство.

У **XIII ст.** Китай було завойовано монгольськими феодалами, чие панування зберігалось до середини XIV ст. У 1351 р. весь Китай внаслідок широкого народного руху, спрямованого проти монгольського ярма, знову став вільним. На престол зійшла династія **Мін (1368—1644 рр.)**. Суспільний і державний лад Мінської імперії точно копіювали стару феодалну державу: той же розподіл населення на ранги і класи, що перешкоджав утворенню станів, той же бюрократичний апарат управління. Вся повнота влади була зосереджена в руках імператора. Політичний розвиток Китаю в XIV—XV ст. сприяв зміцненню феодалних порядків, посиленню невдоволення серед селян.

Селянська війна 1628—1645 рр. змусила китайських феодалів звернутися за допомогою до маньчжурських правителів. Придушивши повстання вони скасували Мінську династію і встановили свою. Династія **Цин** правила з **1644 до 1911 рр.**, тобто до Сінхайської революції.

Форми і механізм китайської держави

Всесилля бюрократичного апарату на чолі з китайським імператором, централізація, тотальний поліцейський контроль над особистістю, широта економічних функцій держави й інші чинники дозволяють говорити про збереження й у середньовіччя своєрідної форми китайської держави — «східної деспотії» із необмеженою монархічною формою правління.

Найбільш чітко такі її риси проявилися в період правління імператорів династії **Тан**, коли склалася класична конфуціансько-таньська модель **монархічної форми правління**, що існувала в Китаї декілька століть. Вона отримала особливо різнобічне втілення за часів династії **Мін**.

На чолі китайської держави стояв **імператор**, що зосереджував у своїх руках вищу законодавчу і судову владу. Трон переходив у спадщину старшому сину імператора, інші сини отримували князівства — уділи, землі яких вважалися їх власністю. **Імператорський двір**, який налічував велику кількість слуг, дружин, євнухів, відігравав важливу роль у державному управлінні. Найближчими помічниками імператора були два **цзайсяна**. Ці посади займали члени імператорського дому або впливові сановники. Часто саме вони фактично вирішували державні справи. Водночас розвивався й ускладнювався спеціальний ієрархічно організований **центральный апарат** чиновників, на вершині якого знаходилися, як і в таньському Китаї, глави відомств, своєрідних міністерств, а також **цензората**, вищого наглядово-контрольного органу, і п'ятьох комісарів, вищих військово-командних органів.

Управління країною здійснювалося **трьома відомствами** — палатами: *одна палата* представляла органи *виконавчої влади*, дві інші готували й оприлюднювали імператорські укази, організовували урочисті церемонії. Діяльністю кожної палати керували начальник і два його помічники: *правий і лівий*.

Першій палаті підпорядковувалися *шість відомств*, що ділилися на дві групи.

До **першої** відносилися: *відомство чинів*, що займалося призначенням і звільненням чиновників; *відомство обрядів*, що спостерігало за дотриманням обрядів, етикету, моральної; *відомство фінансів*, що здійснювало облік сплати податків. Престиж чиновницької посади в Середньовічному Китаї був настільки великий, що саме це відомство і його глава вважалися головними серед інших.

До **другої** групи відомств відносилося *військове відомство*, що займалося організацією військової справи в імперії; *відомство покарань*, якому підпорядковувалися суди і в'язниці; *відомство робіт*, що здійснювало організацію трудової повинності оподаткованих.

При імператорському палаці знаходилися особливі управління, що обслуговували імператорську особу, палацове майно. Важливе місце серед державних установ займала *палата інспекторів*, завданням якої було спостереження за центральним і місцевим апаратом. Діяльність цього органу сприяла централізації державного апарату.

Імперія була розподілена на **провінції** (*дао*), **округи** (*чжоу*), **повіти** (*сянь*). На кожному з цих рівнів була своя організація чиновників, які призначалися і зміщалися центром. Більш дрібною ніж повіті одиницею були *села*, очолювані старостами, а самою дрібною — об'єднання *чотирьох* — *п'яти* подвір'їв. Створення таких одиниць сприяло руйнації родових зв'язків, що у селі були ще досить сильними. Заміщення державних посад будувалося за системою державних іспитів.

У середньовічному Китаї **судові** справи розглядалися як у власне судових органах, так і в органах адміністративних, що виконували судові функції. У Мінському Китаї склалася відносно струнка ієрархічна судова система, на вершині якої стояв сам імператор, внизу — виборний старійшина села. Більшість справ вирішувалася в *повітових управах* — **ямінях**, де вершин суд повітовий начальник. У випадку недостатності доказів справа або відкладалася, або передавалася спеціальному слідчому судді з кримінальних справ, що за своїм чиновницьким рангом дорівнювався повітовому начальнику.

Справи, пов'язані з тяжкими злочинами: вбивством, крупним розкраданням, хабарництвом, надходили в область або провінцію, де діяли особливі судово-урядові органи:

«управа адміністративних справ», що здійснювала контроль за правильним виконанням адміністративних справ; «управа з військових справ», де розслідувалися справи військових; «управа по розгляду судових справ», тобто по справах іншого населення. Ця стадія в принципі була завершальною для розгляду більшості судових справ. Тільки в тому випадку, якщо справа не була остаточно вирішена в області або провінції, вона направлялася в той або інший столичний судово-слідчий орган. В епоху Мін це були *Відомство покарань* (син бу), *Храм великої істини*, *Центральний ревізійно-слідчий карний суд*, до якого надходили справи особливої складності. Тут виносились рішення від імені імператора, якому доповідали про всі смертні вироки. Імператор мав право оголошувати амністії, а також пом'якшувати покарання.

2.2. Японська феодална держава

Виникнення держави в Японії

У III ст. в Японії почався процес розкладання первіснообщинного ладу. У середині родів виділялася родова аристократія, розвивалися майнова і соціальна нерівність, різноманітні форми експлуатації привілейованою родовою верхівкою своїх родичів і іноплеменників, захоплених під час військових походів. Рабські форми експлуатації, що сприяли зміцненню соціально-економічних і політичних позицій родової знаті, не одержали, проте, широкого розповсюдження. Географічні умови Японії, її острівне положення, гористість місцевості сковували їх розвиток. Тут не можна було при примітивних знаряддях праці створити великі латифундії (оскільки поливне рисівництво потребувало інтенсивної праці селянина на невеличкій ділянці землі), а також добути за рахунок військових походів достатньої кількості рабів.

Не останню роль відіграв й особливий вплив високорозвиненої **китайської цивілізації** з її традиційною соціально-економічною структурою і державною системою, а також релігіями: *буддизмом* і *конфуціанством*, що були особливо сильними на ранніх стадіях розвитку японського суспільства і держави. Говорячи про сильний релігійний вплив Китаю слід зазначити, що з двох китайських релігій (конфуціанства і буддизму) **вплив конфуціанства був меншим**. Воно не пустило глибоких коренів у Японії в порівнянні з легко засвоєваним *буддизмом*, тому що тут, на час його проникнення, не сформувалося достатньо освіченого прошарку релігійних ідеологів, спроможних впровадити його філософські догмати в маси.

З IV ст. в Японії почали формуватися племінні союзи, а в V ст. вождь племінного союзу **Ямато** об'єднав під своїм верховенством велику частину території країни. Проте міжусобна боротьба, що продовжувалася, перешкоджала створенню в цей час ефективно діючої центральної влади. Тривала боротьба окремих кланів за верховенство в племінному союзі, яка вплинула на посилення процесів соціального розшарування і формування державного апарату, призвела в **645 р.** до перемоги одного з них на чолі з **Тайка**.

Соціально-економічні і політичні нововведення цього часу знайшли відбиток у серії реформ, закріплених у Маніфесті Тайка, доповнених спеціальним кодексом «**Тайхорьо**». *Реформи Тайка*, що мали для Японії VII ст. значення політичної революції, *ознаменували завершення ранньофеодальної держави*.

Феодалні відносини, що панували протягом багатьох століть у Японії, багато в чому подібні до європейських. Тут існувало фактичне прикріплення селян до землі, продуктова і грошова ренти, відпрацювання. *Система п'ятидворок* зв'язувала селян круговою відповідальністю. У містах існували *цехи* і *гільдії*. І так само, як, наприклад, у Німеччині, вони регламентували не тільки виробництво, але і приватне життя своїх членів.

Японський феодалний клас складався з двох основних станів — напівзалежного від центральної влади *князів* — **даймо** і дрібного дворянства, відомого під назвою «**самурай**». Самураї мали значні привілеї, які навіть надавали їм право безкарного вбивства будь-якого ремісника або купця, якщо останні не виявляли йому достатньої поваги.

Наявність схожих рис у японського і європейського феодалізму є наочним прикладом прояву історичних закономірностей у народів, розділених величезними просторами і які не знали про існування один одного.

В історії розвитку японської феодальної держави можна **виділити два етапи**, що відрізняються, насамперед, за **формою правління**.

Протягом **першого етапу (VII—XII ст.)** її форма правління багато в чому нагадувала форму правління танського Китаю, із властивими йому органами влади: *імператор, державна рада*, що розробляла загальні напрямки державної політики; інші схожі органи влади і управління. Проте, на відміну від Китаю, у Японії існувала особлива *духовна державна рада*.

Сьогунати в Японії

У **XII ст.** форма правління в Японії зазнала значних змін. Це було обумовлено зростанням економічної сили і політичним впливом місцевих кланів губернаторів, намісників тощо, які фактично ставали необмеженими правителями-вотчинниками у своїх володіннях. В умовах їх боротьби, яка не припинялася, в **Японії** встановилася *нова форма правління — сьогунат — своєрідна форма феодальної військової диктатури, при якій влада як у центрі, так і, певною мірою, на місцях зосереджувалася в руках сьогуна — «великого полководця»*. Встановлення *сьогунату* в Японії знаменувало початок другого етапу розвитку феодальної держави в Японії, періоду його військово-політичного об'єднання. Опорою режиму стала військово-служива феодальна ієрархія, насамперед, стан самураїв, що перетворилися в прямих або опосередкованих васалів *сьогуна*.

Починаючи з **кінця XII ст.**, в історії японської держави виділяють періоди **трьох сьогунатів**.

Перший сьогунат Мінамото (1192—1333 рр.). Встановлення першого сьогунату *Мінамото**, що спирався на новий військово-бюрократичний апарат — *бакуфу*, було викликано прагненням подолати роздробленість, придушити чвари, зміцнити феодальну державу у своїх власних інтересах і в інтересах усього феодального класу.

У період *камакурського сьогунату* імператорський престол було поставлено під прямий контроль сьогунів. Навіть престолонаслідування імператорського дому потребувало згоди і своєрідного затвердження в *бакуфу*. Вводилася особлива посада *радника сьогуна* при дворі (1221 р.), якому підпорядковувалася особлива дружина і в обов'язок якого ввійшло «політичне заступництво» імператора. У XIII ст. правителі нового клану Ходзе ініціювали поділ імператорського дому Фудзивара на 5 гілок, яким по черзі давалися звання **секкенів**. Тоді ж і сам імператорський дім було поділено на південну і північну гілки із правом успадкування престолу по черзі. Гарантом цієї розгалуженої системи монархії виступали *сьогуну*. Таким чином, установилася реальна військово-політична диктатура нової влади.

Управління в рамках *сьогунату* стало здійснюватися через нову систему місцевих представників: *сюго*, яким доручалися поліцейські і військово-васальні справи (із 1190 р.), і *дзито* — земельних представників по контролю за податками, у тому числі й у вотчинах — *сеєнах* (із 1185 р.). Згодом *сюго* стали як би військово-поліцейськими губернаторами в провінціях, володіючи в тому числі і судовими правами. *Сьогун* вважався «главою сього і дзито», тим самим зосереджуючи у себе військову і поліцейсько-судову владу. Центральне управління країною здійснювало *бакуфу*, в якій виділялись *декілька відомств: адміністративне (мандокоро), судове (монтюдзе), військове (самурайдокоро)*. Відомства були одночасно і судовими інстанціями по позовах *васалів — гокенинів*. Для нагляду за знаттю була створена спеціальна рада з 10 вищих васалів сьогуна.

---

* Перший сьогунат називають ще Камакурський від м. Камакур, яке було на той час місцем знаходження уряду сьогунату.

Наприкінці XIII ст. військова диктатура *сьогунів* набула більш відкритого вигляду. Від Державної ради правителі Ходзе перейшли просто до домашніх нарад клану. Реальне становище *секкенів* занепало, було ліквідовано державний секретаріат. Зростання значення військової організації сприяла тривала боротьба з навалюю монгольського флоту, розгромленого, в тому числі, завдяки «священій допомозі» тайфуну (*камікадзе*), який знищив ворожі кораблі.

Другий сьогунат Асикага (1335—1573 рр.). Система управління Камакурського сьогунату посилила сепаратистські настрої різних кланів, тепер уже територій. Після низки заколотів, реставрації тимчасової влади імператорів у країні, встановився режим *сьогунату* дому **Асикага**. Другий *сьогунат* сприяв загальній децентралізації країни. Протягом XV ст. країну роздирали постійні міжусобні війни, уеланські повстання. Державна влада і управління обмежувалися межами феодалного угруповання, яке збиралося навколо *сьогунів*. Влада *бакуфу* була значно ослаблена. Цьому сприяло те, що японському *сьогу*ну прийшлося визнати свою васальну залежність від Китаю, до якого і перейшло право затверджувати японських імператорів. У країні в цей час було біля 20 великих і значна кількість середніх і дрібних *даймх*, що у своїх володіннях правили фактично самостійно.

Третій сьогунат Токугава (1598—1867 рр.). В останній чверті XVI ст. найзаможніші феодали центральної Японії повели боротьбу за політичне об'єднання країни, яка закінчилася встановленням третього *сьогунату* **Токугава Ієсју**.

У XVII—XVIII ст., коли відбувалося посилення жорсткості форм і методів здійснення державної влади, *сьогунат* набув рис абсолютистського правління, що спиралося на військово-поліцейський апарат, який позбавився багатьох пишних атрибутів досьогунатських часів, але був настільки ж численним і розгалуженим.

У той же час зберігалася і система традиційної монархії з власним управлінням і власними повноваженнями. *Імператор* був *номінальним главою держави*. Його повноваження обмежувалися власним двором і релігійними справами. Відповідно до особливого «Заповіту Ієсју» всі реальні державні повноваження передавалися *сьогу*ну, влада його визнавалася спадковою у власному роді. При імператорі знаходився особливий *представник сьогуна* — *сьосидай*, що вважався одночасно *намісником імператорської столиці Кіото*. Імператорський двір мав у своєму розпорядженні власну адміністративну організацію, але його роль обмежувалася палацевими церемоніями, релігійними і науково-освітніми справами в столиці. На основі закону **1615 р.** навіть релігійні функції імператорського двору були поставлені під контроль *сьогуна*, що втручався в призначення на всі вищі придворні посади.

За *формою державного устрою* Японія того часу являла собою досить централізовану державу, хоча феодалні князівства, як адміністративно-політичні одиниці, не були ліквідовані. Місцеві князі зберігали право управління, суду на своїх територіях. Відповідно до закону від **1632 р.** вводилися спеціальні посади поліцейських інспекторів (*мецке*) сьогуна, які на чолі зі старшими поліцейськими здійснювали нагляд за діяльністю князів—дайме. Незмінно залишалися під контролем бакуфу торгівля і ремесло у великих містах, а також гірничорудні підприємства.

В цей час одним із засобів зміцнення влади *сьогуна* була система закладів, остаточно закріплена законом у **1635 р.** Відповідно до закону всі *дайме* повинні були поперемінно мешкати в будинку *сьогуна*, а повертаючись у свої володіння, залишати в Едо (столиці сьогуната) свої сім'ї. Система закладу поширювалася і на синів імператора.

Найближчим помічником *сьогуна* був його перший радник (*тайро*), що виконував у разі потреби обов'язки регента. Він, як правило, і призначався при надзвичайних обставинах. Крім того, при сьогуні існувало коло старших радників (*рейзю*), що складали безпосередньо уряд, який виконував свої обов'язки позмінно протягом місяця. Декілька старших радників в останні роки токугавського *сьогунату* склали Державну раду, дещо таке, що нагадувало вузький «кабінет міністрів». За кожним із членів ради закріплювалося визначене коло управлінських функцій і контроль за однією з п'яти колегій *бакуфу*: внутрішніх справ, іноземної, військової, військово-морської і фінансів.

Таким чином, говорячи про *форму японської держави* періоду середньовіччя, можна дійти висновку, що вона була відносно централізованою державою, форма правління якої представляла своєрідну абсолютну монархію, що встановилася у зв'язку з узурпацією влади імператора Японії «великим полководцем» — *сьогуном*. Основною рисою цієї феодальної монархії було двовладдя, імператора і *сьогуна*. Військово-поліцейський режим *сьогунату* підтримувався в основному середньовічним становим ладом, впливом служивого прошарку самураїв. Після того, як стара станова система стала розпадатися (XIX ст.), у країні наступила державно-політична криза влади. Японія вступає у новий етап свого розвитку.

§3. Виникнення і розвиток мусульманських держав

3.1. Арабський халіфат

Якщо історичний досвід державно-правового розвитку Японії, і частково Китаю, представляють особливий інтерес з точки зору сучасного рівню розвитку, якого вони досягли, то мусульманські країни цікаві нам, насамперед, з точки зору впливу арабів на європейську культуру, у тому числі і правову, який мав місце і в Україні (через Туреччину).

Значний внесок зробили *араби* (араб — кочовик) у різноманітні сфери життєдіяльності. В організації промисловості, торгівлі і кредиту вкоренилася арабська термінологія: цифра, тариф, базар, магазин, арсенал тощо. Араби винайшли *вексель*, що було викликано далекими подорожами купців, які побоювалися брати із собою гроші у вигляді монет і переважно намагалися вести свої операції за допомогою письмових боргових зобов'язань. Вони створили десяткову систему рахунку і важливу галузь математики — алгебру, прославилися своїми відкриттями в астрономії й інших науках, створили перші університети. Через арабів у Західній Європі стали відомі твори Арістотеля, послідовниками якого були знамениті філософи Ібн Сина й Аверроес.

Арабський халіфат, як середньовічна держава, склався в результаті об'єднання арабських племен, центром розселення яких був Аравійський півострів. Його історію можна розділити на три періоди.

Перший період (VII ст.) охоплює час від утворення арабської держави до приходу до влади династії Омейядів, що продовжувалася 30 років.

Другий період (661—750 рр.) — створення відносно централізованої держави у вигляді своєрідної деспотії, очолюваної спадковим *халіфом* (династія Омейядів), який був одночасно главою ісламу. У цей період халіфат став феодальною державою.

Третій період (750—1258 рр.) — створення великої Арабської імперії (династія Абасидів), її подальша феодалізація і розпад.

Виникнення держави у арабів

У VII ст. населення більшої частини Аравійського півострова жило ще в умовах родового ладу, який знаходився вже в стані значного розкладу. Соціальна диференціація населення, виділення родо-племінної аристократії в особі старійшин племен (шейхів, емірів-князів, каїдів-вождів тощо), влада яких стала фактично спадковою, обумовило в основному виникнення держави в арабів. Водночас чимале значення у створенні арабської держави мала економічна криза, викликана відносним перенаселенням і потребами в нових пасовиськах. Арабам потрібні були нові території і вони прагнули захопити їх у межах Ірану і Візантії. Ця криза прискорила процес об'єднання арабських племен у союзи і створення єдиної арабської держави в межах всієї Аравії.

Це прагнення до об'єднання арабських племен знайшло свій ідейний вираз у вченні *ханіфіє*, що проповідували віру в єдиного бога (Аллаха), і в *ісламі* (іслам — покірність), магометанському релігійному вченні, фундатором якого вважається **Мухаммед (Магомет)**, що жив приблизно з **570 по 632 роки**.

Мухаммед, сирота з Мекки, пастух, на якого «зійшли одкровення», записані потім у Корані, проголосив необхідність встановлення культури єдиного бога — Аллаха і нового суспільного порядку, що виключав племінну роздробленість. Главою арабів мав стати *пророк* — «посланець Аллаха на землі».

Заклики раннього ісламу до соціальної справедливості (обмеження лихварства, встановлення милостині біднякам, звільнення рабів, чесності в торгівлі) викликали невдоволення племінної купецької знаті «одкровеннями» Мухаммеда, що змусило його втікати з групою найближчих послідовників у **622 р. з Мекки в Ясриб** (пізніше — Медина, «місто Пророка»). Тут йому вдалося заручитися підтримкою різноманітних соціальних груп, включаючи кочовиків-бедуїнів, збудувати першу мечеть, визначити порядок мусульманського богослужіння.

Мухаммед підтверджував, що ісламське вчення не суперечить **двом** уже раніше розповсюдженим *релігіям* — *їудаїзму* і *християнству*, а тільки підтверджує й уточнює їх. Проте вже в той час ставало зрозумілим, що іслам містить і дещо нове. Достатньо чітко проявилася його жорсткість, а часом і фанатична нетерпимість у деяких питаннях, особливо влади і права на владу.

Відповідно до доктрини ісламу, влада релігійна невіддільна від світської і є основою останньої. У зв'язку з цим іслам потребував однаково безумовного підкорення богу, пророку і «тим, хто має владу».

Своєрідною рисою в утворенні арабської держави був склад його початкового ядра — общини Мухаммеда, побудованої не за ознаками родоплемінної спільності, а за схильністю до ісламу. Самі члени общини розділялися на *дві категорії*: панівне становище займали супутники Мухаммеда при втечі його в Медину — *мухаджири* (переселенці). Інші жителі Медини, що прийняли іслам пізніше, належали до групи *ансарів* (сподвижники). Община Мухаммеда могла включати до свого складу людей незалежно від їхньої національності і племінної приналежності лише за однієї умови — прийнятті ними ісламу.

До **630 р.** *організаційна перебудова мусульманської общини в Медині у державне утворення була завершена*. Сам Мухаммед був у ньому духовним, військовим ватажком і суддею. За допомогою нової релігії і військових загонів общини почалася боротьба із противниками нової соціально-політичної структури.

Найближчі родичі і сподвижники Мухаммеда поступово консолідувалися в привілейовану групу, що отримали виключне право на владу. З її рядів, після смерті пророка, стали обирати нових одноособових вождів мусульман — **халіфів** («заступників пророка»). Перші чотири халіфи, так звані «праведні» халіфи, придушили невдоволення ісламом серед деяких прошарків і завершили політичне об'єднання Аравії.

Форми і механізм Арабського халіфату

За **формою державного устрою** Арабський халіфат представляв собою одну із наймогутніших *імперій* того часу. Вже в **VII — першій пол. VIII ст.** були завойовані величезні території з колишніх візантійських і перських володінь, включаючи Близький Схід, Середню Азію, Закавказзя, Північну Африку й Іспанію. Арабське військо вступило і на територію держави франків, але було розбито лицарями Карла Мартелла у битві під *Пуатьє* в **732 р.** Проте, до цього часу межі халіфату на сході стикалися з Індією і Китаєм, а на заході доходили до Атлантичного океану.

Халіфат був імперією, що ділилася на головні *області* і *провінції*. У завойованих територіях з арабським населенням було зроблено розподіл на великі області, в інших — на дрібні. За часів перебування у влади Абасидів відбулася реорганізація управління на місцях: адміністрації областей були позбавлені самостійності, яку вони мали раніше; на чолі кожної області були поставлені родичі халіфа, що часто змінювалися, щоб не мати можливості зміцнити свою владу в даній області.

За формою правління — це *теократична монархія*, сутність і зміст якої визначалися ісламом і незаперечним авторитетом духовного глави.

Главою арабської держави був халіф, якому належала вища влада (законодавча, виконавча і судова). Він вважався представником і намісником бога (аллаха) на землі або *імамом* («тінь бога на землі»), а також спадкоємцем пророка, тобто Мухаммеда. У перший період посада халіфа була виборною. В другий і третій періоди історії арабської держави халіф стає юридично необмеженим у своїй владі деспотом, що передавав свій престол у спадщину. Як і раніше, він вважався главою мусульманської релігійної організації й охоронцем віри.

Халіфи порвали з традиціями своїх попередників, що вели ще скромний спосіб життя і намагалися не виділятися із загальної маси. Омейяди й Абасіди жили в казковій розкоші, у чому їм наслідувала знать. При дворі халіфів установився пишний ірано-візантійський церемоніал.

Вищим чиновником у мусульманській державі, який вважався другою особою після государя, був *великий візир* — глава двору халіфа, начальник канцелярії, керівник військового і фінансового відомств. Його основний обов'язок полягав у тому, щоб проводити в життя розпорядження халіфа. Від його імені він контролював прибутки і витрати держави, призначав емірів і губернаторів. Відповідно до мусульманського права, візири могли бути двох типів: із широкою владою або з обмеженими повноваженнями, тобто тільки такі, що мали виконувати розпорядження халіфа. Призначення останніх практикувалося в ранньому халіфаті. Нерідко візири зосереджували всю повноту влади у своїх руках.

Центральне управління в Арабському халіфаті здійснювали спеціальні урядові відомства — *дивани*, покликані, зокрема, складати особливі книги, що містили різноманітні свідчення, статистичні дані загальнодержавного значення (насамперед, про збір податків і їх розподіл). *Дивани* відали різноманітними галузями управління. На чолі їх стояли правителі, що призначалися халіфом, і мали звітувати перед ним.

Судові і правоохоронні органи. *Судові органи* були цілком незалежними від місцевої влади і підпорядковувалися тільки центру. Джерелом будь-якого правосуддя виступав сам халіф. На місця правосуддя відправляли його представники (*хакіми*). Місцева влада не мала права втручатися в його діяльність. Халіф Омар цілком відокремив адміністрацію від суду і проголосив навіть рівність усіх перед законом. Правосуддя відправляли *каді* (судді).

Каді призначався халіфом (або будь-яким мусульманським володарем) із рядів мусульманської аристократії. За виконання своїх обов'язків каді не отримував винагороди, якщо він визнавався заможною людиною. У іншому випадку він регулярно отримував платню від держави. Особливістю мусульманської судової системи була відсутність у ній касаційних і апеляційних інстанцій. Рішення каді вважалося остаточним і на нього можна було скаржитися тільки халіфу або іншому носію верховної влади. Каді, проте, міг переглянути свої рішення або вироки.

Крім судових функцій, каді доручали низку інших справ: призначення опіки і піклування, контроль за їх здійсненням, видача заміж жінок, що не мали попечителів, спостереження за громадськими дорогами, будівлями, в'язницями, виконання духовних заповітів, за поділом спадщини тощо.

Оскільки діяльність каді часто супроводжувалася здириствами і зловживаннями, то в деяких мусульманських країнах призначалася посадова особа для контролю за діяльністю судів («інспектор кривд»).

Поліція, як спеціальний орган, було створено при Омейядах, але значного впливу вона досягла при Абассидах. Тоді було створено *альбарид*, відомство, аналогічне відповідному відомству у Візантії, що управляло поштою і зв'язком і одночасно виконувало функції таємної поліції. Поштовим чиновникам ставилося в обов'язок стежити за станом умонастроїв у державі і доносити про свої спостереження халіфу і великому візиру. В областях працювали агенти таємної поліції, що доносили халіфу про все, чого він вимагав.

Розпад Арабського халіфату. Незважаючи на міцну «підтримку» з боку ісламу, монархічна теократична імперія, що склалася в арабських країнах, не змогла підтвердити свою життєздатність надовго і на великому просторі. Вже на початок IX ст. в Арабському халіфаті відбулося фактичне обмеження світської влади халіфів з боку візирів, що фактично стали управляти державою; почали виявлятися сепаратистські тенденції, які призвели в остаточному результаті до розпаду халіфату на емірати і султанати — незалежні держави в Іспанії, Марокко, Єгипті, Середній Азії, Закавказзі. До середини X ст. під владою халіфа збереглися тільки Аравія і частина Месопотамії, що прилягала до Багдаду. У 1055 році Багдад було захоплено турками-сельджуками. Остаточо східний халіфат був завойований і скасований монголами в XIII ст. За халіфом збереглося духовне лідерство над *сунітами*, поки воно у XVI ст. не перейшло до турецьких султанів.

3.2. Турецький султанат (Османська імперія)

Утворення турецької держави, основні етапи її розвитку

Початок створення державної організації турецького народу припадає на X—XI ст., коли на базі племінних об'єднань *тюрок-огузів* (сельджуків) було створено *Сельджукський султанат* — раннє державне утворення, що зберегло риси військово-кочового об'єднання. Починаючи з сер. XI ст., *сельджуки* почали завойовувати Персію, Малу Азію та інші території Близького Сходу. Як уже раніше відзначалось, у 1055 р. вони захопили Багдад і їх правитель одержав від халіфа титул султана. Почалися завоювання візантійських територій, але хрестові походи відкинули сельджуків від Візантії, відтіснивши їх в Анатолію, де остаточно оформилася ранньофеодальна держава турків.

Набувши значної сили у XIII ст., султанат не зміг протистояти монгольській навалі і до кінця цього століття розпався на окремі князівства — *бейлики*. Один із таких *бейликів* — **Османський** (від імені правлячих султанів) — до початку XIV ст. став міцним військовим князівством. Піднесення його пов'язано з династією правителя одного з племен — Ертогрула, а головне, його сина — **Османа** (із **1281 р.** султана). Наприкінці XIII ст. (1299 р.) князівство стало практично самостійним, що знаменувало початок нової незалежної держави.

Воно розширилося за рахунок володінь ослабленої Візантії в Малій Азії, вийшло до морів, підпорядкувало собі колишні *бейлики* старої сельджукської держави. В сер. XIV ст. турки розгромили залишки монгольської держави в Ірані, а в другій половині цього ж століття під владу турок підпали феодальні держави Балканського півострова, було встановлено сюзеренітет навіть над Угорщиною. За часів правління султана **Орхана (1324—1359 рр.)** у державі, що утворювалася, стала складатися нова політико-адміністративна організація, яка була представлена феодальною бюрократією. Країна одержала адміністративний розподіл на **три уділи** і **десятки округів**, що очолили поставлені з центру *наші*.

У правління **Баязида I Блискавичного (1389—1402 рр.)** Османська держава стала найважливішим суб'єктом міжнародних справ і політики на Чорному і Середземному морях. Це було обумовлено низкою важливих перемог над Візантією, яку від повного розгрому врятувало тільки чергове вторгнення монгольських військ під верхвенством Тимура.

Чергова монгольська навала призвела до розпаду Османської держави на декілька частин, над якими султанам усе ж вдалося зберегти фактичну владу. У відродженій на початку XV ст. єдиній державі ліквідовувалися залишки старої роздробленості, почалися нові завоювання. У середині століття турки здійснили черговий наступ на Візантію, що у **1453 р.** закінчився захопленням Константинополя. Перейменоване у Стамбул місто стало столицею імперії. Візантія — правонаступниця Римської імперії — була остаточно повалена.

У XVI ст. завоювання були перенесені на Грецію, Молдавію, Албанію, Південну Італію, турецькій владі були підпорядковані Іран, Єгипет, Алжир, Кавказ, узбережжя Північної Африки. За правління Сулеймана I (1520—1566 рр.) держава одержала закінчену внутрішню адміністративну і військову організацію. Османська імперія стала найбільшим за територією і населенням (біля 25 млн жителів) й одним із самих найвпливовіших у політичному відношенні державним утворенням тодішнього європейсько-близькосхідного світу.

З кінця XVII ст. Османська імперія, залишаючись найбільшою державою, вступила в тривалу смугу кризи, внутрішніх чвар і військових невдач. Поразка у війні з коаліцією європейських держав (1699 р.) призвела до часткового поділу імперії. Позначилися центробіжні тенденції в найбільш віддалених володіннях: Африці, Молдавії і Валахії. Істотно скоротилися володіння імперії в XVIII ст. після невдалих війн із Росією. Державно-політичний устрій імперії в основному зберігся таким, яким він склався в XVI столітті.

Форми і механізм турецької держави

Своєрідність історичного шляху становлення турецької державності: від військово-кочової імперії до централізованої держави, вплив візантійської й арабської державних традицій, релігійно-політичний дух мусульманства — відбилися на її формі, державному механізмі. Практично з моменту свого державного становлення Османська імперія прийняла вигляд абсолютної монархії. Своєрідні риси турецького абсолютизму визначалися особливостями військової системи, а також традиційною східною організацією державної адміністрації.

Влада султана (офіційно він іменувався *падишахом*) була політичною і юридичною основою держави. Відповідно до закону, падишах був «упорядником духовних, державних і законодавчих справ», йому в однаковій мірі належали і духовно-релігійні, і світські повноваження. В міру зміцнення Османської держави правителі приймали титули *хана* (XV ст.), *султана*, *худавендіяра* (імператора). За часів Баязидів імператорська гідність була навіть визнана європейськими державами. Султан вважався главою всіх воїнів («чоловіків меча»). Як духовний глава мусульман-суннітів, він мав необмежене право карати своїх підданих. Традиція й ідеологія накладали на владу султана суто морально-політичні обмеження: государ мав бути богобоязливим, справедливим і мудрим. Проте невідповідність правителя цим якостям не могла служити підставою для відмови в державній покорі.

Найбільш важливою *відмінністю влади* турецького султана від *халіфату* було споконвічне визнання за ним законодавчих прав; у цьому відбилася тюрксько-монгольська традиція влади. (Згідно з тюркською політичною доктриною, держава була тільки політичною, а не релігійно-політичною спільністю народу; тому влада султана і духовних авторитетів співіснувала при верховенстві першого — «царство і віра».) Після взяття Константинополя була сприйнята і традиція коронації.

Турецька монархія дотримувалася принципу родової спадщини трону по чоловічій лінії. До XVII ст. правилом був перехід трону від батька до сина. Законом 1478 р. не тільки дозволялось, але і приписувалося, з метою уникнення міжусобних війн, тому із синів, хто має успадкувати трон, вбити своїх братів. З XVII ст. установився новий порядок: престол успадковував старший за віком із династії Османів.

Важливою частиною вищої адміністрації був двір, що підрозділявся на зовнішню (султанську) і внутрішню (жіночі покої) частини. Зовнішню очолював управитель (глава білих євнухів), що фактично являвся *міністром двору* і розпоряджався майном султана, внутрішню — глава чорних євнухів, що був особливо приближеним до султана.

Центральна адміністрація імперії склалася в основному в сер. XVI ст. Головною особою, як і в Арабському халіфаті, був *великий візир*, що вважався як би світським державним заступником султана. Він завжди мав доступ до султана, у його розпоря-

дженні були самостійні державні повноваження (крім законодавчих); йому підпорядковувалися місцеві правителі, військові начальники і судді.

Крім великого, вище коло сановників складала прости візирі (число їх не перевищувало семи), обов'язки і призначення яких визначав султан. До XVIII ст. візирі отримали стійкі спеціалізовані повноваження: *візир-кийяши* був діловодом великого візира й уповноваженим з внутрішніх справ, *реїс-ефенди* відав іноземними справами, *чауш-баши* очолював нижчий адміністративний і поліцейський апарат, *капудан* — флот тощо.

Великий візир і його помічники складала *велику імперську раду* — **диван**. Це був дорадчий орган при великому візирі. З початку XVIII ст., частково поповнивши свій склад, диван став і безпосередньо виконавчим органом, свого роду урядом.

При султані існував і дорадчий орган — **найвища рада** з членів дивану, міністрів палацу, вищих воєначальників і, обов'язково, намісників окремих областей. Збирався він нерегулярно, і ніяких визначених повноважень не мав, а був як би виразником думки урядової і військової знаті. З початку XVIII ст. він перестав існувати, але наприкінці століття відновився у вигляді *меджлісу*.

Духовно-релігійну частину державних справ очолював *шейх-уль-іслам* (посада заснована в 1424 р.). Він очолював весь стан *улемів* (мусульманських священнослужителів, куди також відносились судді — *каді*, богослови і правознавці — *муфтії*, викладачі духовних училищ тощо). *Шейх-уль-іслам* мав не тільки адміністративну владу, але і здійснював вплив на законодавство і правосуддя, оскільки багато законів і рішень султана й уряду передбачали його правове ухвалення. Проте в турецькій державі, на відміну від халіфату, мусульманське духовенство стояло під верховною владою султана, і *шейх-уль-іслам* призначався султаном. Його більший або менший вплив на хід державних справ залежав від загальнополітичних взаємовідносин світської влади з правом шариату, що змінювалися протягом століть.

Численні чиновники самих різних рангів вважалися «рабами султана». Найважливішою особливістю соціального ладу Туреччини, важливою для характеристики урядової бюрократії, була відсутність, у повному розумінні слова, дворянства. І титули, і прибутки, і пошана залежали тільки від місця на службі султана. Тими ж кодексами розписувалася призначена платня чиновникам і вищим сановникам (виражене в грошовому прибутку з земельних наділів). Нерідко вищі сановники, навіть *візирі*, починали свій життєвий шлях самими справжніми невільниками, іноді навіть із немусульман. Тому вважалося, що і становище, і життя чиновників цілком у владі султана. Порушення службових обов'язків розглядалося як державний злочин, непокора падишаху каралась смертю. Рангові привілеї чиновників виявлялися лише в тому, що закони приписували, на якому підносі (золотому, срібному тощо) буде виставлена голова непокірливого.

Особливі військово-феодальні риси турецької державності, майже абсолютний характер влади султана зробили Османську імперію в очах істориків і політичних письменників Заходу, починаючи з XVII—XVIII ст.ст., прикладом держави з деспотичним режимом, де життя, майно й особиста гідність підданих не були нічого варті в очах свавільно діючої військово-адміністративної машини. Таке уявлення не зовсім відображає принципи державної організації імперії, хоча режим верховної влади в Туреччині відрізнявся особливими рисами. Простір самовладдю надавала і відсутність будь-яких станових корпорацій, представництв правлячих станів, прошарків.

При підтримці такого режиму султан спирався на **корпус яничар** — основну військову силу імперії. «Еничери» — нове регулярне військо (із 60-х рр. XIV ст.) що набиралося виключно з християн. Для комплектування яничар була введена особлива рекрутська система — *дефширме*. Раз у 3 (5, 7) років вербувальники силою забирали християнських хлопчиків (переважно з Болгарії, Сербії) віком від 8 до 20 років і віддавали в мусульманські сім'ї на виховання, а потім (при наявності фізичних даних) — у корпус **яничар**³¹, що відрізнявся особливим фанатизмом. Вони розміщалися переважно в сто-

³¹ Корпус поділявся на *орти* — роти по 100—700 чол.; всього до 200 таких орт.

лиці, стали свого роду гвардією султана. Однак з часом ця гвардія прагнула більше відрізнитися у внутріпалацовій боротьбі, ніж на полі бою. З корпусом *яничар*, його повстаннями, пов'язано також чимало смут, які значно послабили тут центральну владу у XVII—XVIII ст.

Державний устрій. Посиленню кризи османської державності сприяла й організація місцевого, провінційного управління в імперії. Провінційна організація імперії своїми коренями була тісно пов'язана з військово-феодалними принципами турецької державності. Місцеві начальники, що призначалися султаном, були одночасно військовими командирами територіального ополчення, а також головними фінансовими управителями.

Після першого історичного етапу завоювань (у XIV ст.) імперія підрозділилася на дві умовні області — *пашалики*: *Анатолійську* і *Румелійську* (європейські території). На чолі кожної був поставлений намісник — *бейлер-бей*. Йому практично належало повне верховенство на своїй території, включаючи розподіл земельних службових наділів і призначення посадових осіб. Розподіл на дві частини знаходив відповідність і в існуванні двох посад верховних військових судів — *кадиаскерів*: перший був заснований у 1363 р., другий — у 1480 р. Однак *кадиаскери* підпорядковувалися тільки султану. І в цілому судова система знаходилася поза адміністративним контролем місцевої влади. Кожна з областей підрозділялася, у свою чергу, на *повіти* — *санджаки* на чолі із *санджак-беями*. Спочатку їх нараховувалося до 50. У XVI ст. було введено новий адміністративний розподіл імперії, яка значно розширилася. Кількість санджаків була доведена до 250 (деякі були зменшені), а більш значними одиницями стали *провінції* (їх було 21). На чолі провінції традиційно ставився *бейлер-бей*.

Адміністратори *бейлербейств* і *санджаків* спочатку були тільки призначенцями центральної влади. Згодом самостійність провінційних правителів посилилася. Вони перетворилися в самостійних пашей, причому деякі наділялися султаном особливими повноваженнями (командування корпусом піхоти, флотом тощо). Це збільшувало адміністративну кризу імперського устрою, що разом із соціальним спадом військово-службового прошарку призвели до ослаблення військової організації імперії. Це обумовило низку відчутних військових поразок, які, у свою чергу, призвели до загальної кризи Османської держави, що створювалася і утримувалася завоюваннями.

До другої половини XIX ст. Османська імперія, втративши свою колишню могутність, лишилася значної частини своїх територій і почала перетворюватися в унітарну державу, в якій стали зароджуватися буржуазні відносини з властивими їм окремими елементами державності.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Теократична монархія Сьогунат	Ансари, араби, бакуфу, бейлики, буддизм, вексель, даймьо, дефширме, дзито, дивани, імам, іслам, кадї, меджліс, мухаджири, муфтїї, паша, пашалики, падишах, сьосидай, секкени, сього, улеми, халїф, цзайсян, цензорат, яміни, яничари.

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій виникнення та розвитку феодальних держав Сходу за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи текст документів № 1, 2:

а) визначити основні принципи державного управління в Японії періоду раннього середньовіччя;

б) показати вплив ідей конфуціанства.

Завдання 4. Підготуйте реферат на тему: «Туреччина й Україна у середні віки: порівняльний аналіз державних форм»

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Більш низький, ніж у Західній Європі, рівень соціально-економічного розвитку середньовічних країн Сходу доби пізнього феодалізму обумовлений.....

2. Конфуціансько-таньська модель монархічної форми правління в середньовічному Китаї характеризувалась.....

3. Судова система в середньовічному Китаї була представлена.....

4. Виникнення держави в Японії відбувалось шляхом....., протягом.....

5. Своєрідність форми правління японської держави, починаючи з XII ст., полягає в тому, що.....

6. Особливість виникнення Арабського халіфату полягає в тому, що.....

7. Форма держави Арабського халіфату характеризується.....

8. Централізований характер судової системи в Арабському халіфаті проявлявся в наступному.....

9. Визначним чинником в утворенні державної організації турків було.....

10. Важливою відмінністю влади турецького султана від халіфату було.....

Завдання 2. Схарактеризуйте:

1. Механізм держави середньовічного Китаю епохи Тань.

2. Основні етапи в історії державності середньовічної Японії.

3. Сьогунат як специфічну форму правління Середньовічної Японії.

4. Особливості виникнення держави Арабський халіфат.

5. Форму держави Арабського халіфату.

6. Історичний шлях становлення турецької держави, розкривши його своєрідність.

7. Форму та механізм держави Туреччина в епоху середньовіччя.

Джерела

Документ № 1

КОНСТИТУЦІЯ «СЪОТОКУ» (604 р.) (витяги)

(Прембула)

12-й рік Суйко, літо; у 4-й місяць, у день тигра, у молодика, у день дракона спадкоємець престолу особисто вперше склав конституцію із 17 статей.

I (стаття) говорить:

Цінуйте згоду, адже основа (усього — дух) неопір.

Усі люди входять в угруповання, котрі шкодять державі, а мудрих мало.

Тому деякі не коряться ані батькові, ані государю, а також ворогують з людьми з сусідніх селищ.

Навпроти (при) згоді у верхах і дружелюбності в низах, (при) узгодженості в обговореннях справи підуть природним порядком і які (тоді) справи не здійсняться?

II (стаття) говорить:

Ревно шануйте три цінності; (ці) три скарби суть: Будда, дхарма і сангха.

(Вони) — останній притулок (створень) чотирьох народжень і найвищі (об'єкти) поклоніння у всіх країнах.

Усі світи, усі люди шанують дхарму.

Мало людей дуже поганих; якщо (їх) наставляти добре, то (вони) підуть (правдивим шляхом).

Виправити (їх) можна тільки за допомогою цих трьох цінностей.

III (стаття) говорить:

Шанобливо сприймаючи государеві укази, обов'язково дотримуйтесь (їх).

Государ — (це) небо; васали — земля. Небо покриває (землю), а земля підтримує (небо). (І тоді) чотири пори року переминають один одного й усе в природі йде своєю чергою.

Коли (ж) земля зажадає покрити небо, то (це) приведе до руйнування.

Тому, якщо государ дорікає, то васали повинні слухати. Якщо вищі наказують, то нижчі повинні підкорятися. Тому, шанобливо сприймаючи государеві укази, обов'язково дотримуйтесь (їх).

Недотримання (указів) природно поведе до (загального) занепаду.

IV (стаття) говорить:

Сановники і чиновники! В основу (своєї діяльності) покладіть ритуал.

Основа управління народом безумовно в (дотриманні) ритуалу.

Якщо вищі не дотримуються ритуалу, то серед нижчих немає порядку.

Якщо нижчі не дотримуються ритуалу, то неодмінно виникають злочини.

Тому, якщо сановники і васали дотримуються ритуалу, то становище рангів не порушується.

Якщо простий народ дотримується ритуалу, то і держава керується природно.

V (стаття) говорить:

Позбудьтеся обжерливості, відмовтеся від жадібності і справедливо розбирайте скарги, що надходять.

Адже скарг простого народу за один день (накопичується) до тисячі. Якщо навіть за один день стільки (скарг), то скільки їх набереться за роки.

Останнім часом особи, що розбирають скарги, зробили звичаєм витягати з цього (особисту) користь і вислуховувати заяви після одержання хабаря.

Тому-то скарга заможної людини подібна каменю, кинутому у воду, а скарга бідняка подібна воді, политої на каміння.

Саме в цьому є порушення (правдивого) шляху (наших) васалів.

VI (стаття) говорить:

Покарання зла і заохочення добра — гарне древнє правило.

Тому не ховайте добра людей, а, помітивши зло, обов'язково виправляйте (його).

Підлесники й ошуканці — гостре знаряддя для підриву держави; (вони) — гострий меч, що разить народ.

Підлабузники дуже охоче говорять вищим про помилки нижчих, а при нижчих зловляють про помилки вищих.

Подібні люди завжди невірні государю і немилосердні до народу, а це є джерелом великих безладь.

VII (стаття) говорить:

Кожна людина повинна мати (свої) обов'язки, і справи управління повинні бути розмежовані.

Коли розумну людину призначають на посаду, негайно ж чуються похвали.

Коли ж безпринципна людина обіймає посаду, то численні безладдя.

У світі мало мудреців, мудрість є наслідок глибоких міркувань.

Немає великих і малих справ; усі справи неодмінно будуть улагоджені, якщо (на посади) будуть прийняті здатні люди.

І тоді не буде термінового і нетермінового.

При розумних людях усе природно улагоджується. Таким чином, держава буде вічною і країна буде в безпеці.

Тому-то в стародавності мудрі государі шукали здатних людей на посади, а не шукали посад для людей.

VIII (стаття) говорить:

Сановники і чиновники! Приходьте раніше на службу і пізніше йдіть.

Державні справи не допускають недбайливості. Навіть за весь день важко (їх) завершити.

Якщо будете приходити пізно на службу, не впораєтеся з терміновими (справами).

Якщо ж будете йти рано, безумовно, не завершите всіх справ.

IX (стаття) говорить:

Довіра є основа справедливості. У кожній справі має бути довіра.

Добро і зло, успіх і неуспіх, безумовно, ґрунтуються на довірі.

Якщо сановники і васали будуть довіряти один одному, то будь-які справи здійсняться.

Якщо сановники і васали не будуть довіряти один одному, то усе зруйнується.

X (стаття) говорить:

Позбудьтеся гніву, відкиньте обурення і не сердься на інших за те, що вони не такі, (як ви).

У кожного (людини) є серце, а в кожного серця є (свої) схильності.

Якщо він правий, то я неправий. Якщо я прав, то він неправий. Я не обов'язково мудрець, а він не обов'язково дурень. Обидва (ми) тільки звичайні люди.

Хто може точно визначити міру правильного і неправильного?

Обидва (ми) разом і розумні, і дурні, подібно колу без кінців.

Тому, якщо навіть він і сердиться (на мене), то (я) сам, навпроти, повинний побоюватися зробити помилку.

Хоча, можливо, я один і прав, але повинний слідувати за всіма і діяти однаково (з ними).

XI (стаття) говорить:

Справедливо оцінюйте заслуги і провини; обов'язково нагороджуйте і відповідно карайте.

Часом нагороди (дають) не по заслугах, а покарання — не з вини.

Сановники, що видають державними справами! Виявляйте, що заслуговують як нагороди, так і покарання.

XII (стаття) говорить:

Государеві контролери провінцій і намісники провінцій! Не обкладайте простий народ зайвими податками.

У країні немає двох государів; у народу немає двох панів. Государ є пан народу всієї країни.

Призначені (ім) чиновники усі суть васали государя; чому ж (вони), поряд зі скарбницею, насмілюються незаконно обкладати (своїми) податками простий народ?

XIII (стаття) говорить:

Усі призначені (государем) чиновники повинні однаково добре виконувати (свої) службові обов'язки.

Не займатися службовими справами (дозволяється) тільки в зв'язку з хворобою чи з від'їздом по (государеву) дорученню.

Однак, коли (ви) зможете виконувати (свої) обов'язки, то дійте, як і колись, у душі згоди.

Чиновники! Не затримуйте державні справи під приводом того, що (вони до вас) не відносяться.

XIV (стаття) говорить:

Сановники і васали! Не будьте заздрі! Якщо ми заздriamo іншим, то й інші заздрят нам. Лиха від заздрості не мають своєї межі.

З цієї причини, якщо (хто-небудь) перевершує (нас) по розуму, то (ми) не радуємося; якщо (хто-небудь) перевершує (нас) по здібностях, то (ми) заздriamo йому.

Тому розумного зустрічаєш тільки (раз) у п'ятсот років, а одного мудреця важко знайти і (раз) у тисячу років.

Однак, як буде керуватися країна без розумних людей і мудреців?

XV (стаття) говорить:

Відвернутися від особистого і повернутися до державного є (правдивий) шлях васалів.

Якщо людиною опанує особисте, то (ім) обов'язково опанує злість; а якщо людиною опанує злість, то (у нього) обов'язково будуть розбіжності (з іншими людьми).

При розбіжностях (його) особисте шкодить державному.

Коли виникає злість, то (вона) спрямовується проти порядку і порушує закони.

Тому, як сказано в I статті, взаємна згода вищих і нижчих є дух і цієї статті.

XVI (стаття) говорить:

Залучати народ (до виконання трудової повинності) у відповідну пору року є давнє гарне правило; тому народ слід використовувати в зимові місяці, коли (у нього) вільний час.

З весни до осені, у сезон обробки полів і шовковиці, народ займати не можна.

Якщо не обробляти полів, то чим же харчуватися? Якщо не обробляти шовковицю, то в що ж одягатися?

XVII (стаття) говорить:

Важливі справи не можна вирішувати одному, (їх) обов'язково потрібно обговорювати з усіма.

З малими справами простіше, (обговорювати їх) із усіма не обов'язково.

Якщо ж розглядати важливі справи одноосібно, то припустимі сумніви в наявності помилки; а при узгодженні з усіма (ваші) судження можуть отримати надійне обґрунтування.

МАНІФЕСТ ТАЙКА (646 р.)
(витяги)

(Преамбула)

2-й рік (Тайка); весна, 1-я місяць, 1-й день. Після завершення новорічної придворної вітальної церемонії був оголошений государевий указ про реформи.

II (стаття) говорить:

Слід насамперед налагодити управління в столиці. Призначити в (області) Кинай государевих контролерів провінцій, повітових начальників, начальників сторожових застав, дозорних посад, прикордонних стражів, поштових станцій з кур'єрськими і перекладними конями, заготовити поштові дзвіночки і поштові бирки, визначити (місцезнаходження) гір і рік.

Призначити в кожен квартал столиці одного старосту, а в кожні чотири квартали одного (районного) старосту.

(Старості) спостерігати за населенням і розслідувати злочини.

Районним старостою призначити людину з цих кварталів — бездоганного, справедливого, здатного справлятися з поточними справами.

Дільничним і квартальним старостами призначити просту, впливову, справедливу людину з цієї дільниці (чи) кварталу.

Якщо в цій дільниці, кварталі немає (придатної) людини, то можна взяти людину із сусідньої дільниці (чи) кварталу. <...>

Повітовим начальником призначити людину з (колишніх) куни але мияцук, бездоганного характеру, досвідченого, здатного справлятися з поточними справами. (Йому) присвоювати (звання) тайре/сере, старшими інспекторами і старшими переписувачами призначити впливових, розумних людей, митецьких у листі і рахунку.

Кур'єрських і перекладних коней завжди надавати за кількістю поштових дзвіночків і насічок на бирках.

Усім провінціям і заставам видати поштові дзвіночки й бирки.

Відати (ними) повинен начальник, при відсутності (його) — помічник начальника.

III (стаття) говорить:

Насамперед скласти подвірні списки (населення), податкові списки і закон про виділення й одержання земельних наділів.

(Кожні) 50 дворів вважати за (одне) село.

У кожне село призначити одного старосту.

(Староста) зобов'язаний: вести спостереження за населенням, сприяти розвитку землеробства і посадкам шовковиці, припиняти беззаконня і спонукати до виконання повинностей і податей.

<...>

Примітка: *Документи № 1, 2* використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. I. — С. 406—410, 410—413.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Арабские страны: история и современность. — М., 1981.
2. Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. — М., 1965.
3. Большаков О. Г. История Халифата. — Т. I. — 2. — М., 1989.

4. *Васильев Л. С.* Китай. У истоков политической культуры: Чжоу-гун // Азия и Африка сегодня. — 1983. — № 12.
5. *Васильев Л. С.* История Востока: В 2-х томах. — Т. 1. — 2. — М., 1993.
6. *Кычанов Е. И.* Кочевые государства от гуннов до манчжуров. — М., 1997.
7. *Латина З.* Учение об управлении государством в средневековом Китае. — М., 1999.
8. Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура общества. — М., 1990.
9. *Переломов Л. С.* Становление императорской системы в Китае // Вопросы истории. — 1973. — № 5.
10. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина и Н. Н. Страхова. — Харьков, 1981.
11. *Рубель В.* Походження військово-самурайської державності у традиційній Японії (сер. I тис. до н. е. — XIV ст. н. е.): Автореф. дис.... докт. іст. наук. — К., 1999.
12. *Рубель В.* Історія Середньовічного Сходу. — К., 2002.
13. Феномен восточной деспотии: структура управления и власти. — М., 1993.

§1. Право далекосхідних країн

1.1. Джерела китайського і японського права

Феодалне китайське право є логічним продовженням права рабовласницької епохи. Цю спадкоємність забезпечило вчення Конфуція, що стало офіційним світоглядом китайського народу. У поєднанні з культом пращурів, вчення Конфуція освячувало і закріплювало існуючі суспільні відносини. Одним з основних положень *конфуціанства*, що глибоко проникло в право, вважалося безумовне і суворе підпорядкування молодшого старшому: дітей — батькам, солдата — начальнику, народа — імператору і його чиновникам. Відхилення від конфуціанських правил моралі і поведінки розглядалося як важкий злочин. Право в цей час ще не виділилося з релігійних і етичних норм, якщо не враховувати окремих понять про покарання, що були пов'язані з уявленням про гріх, про «божий суд».

Для ранньофеодального права Японії характерно досить широке поширення норм звичаєвого права, що діяли в общинах або станових групах, які формувалися. Становлення писаного права в Японії відбувалося під сильним впливом релігійно-правової ідеології, норм китайського права, тому в них є багато спільного.

Розвиток як китайського, так і японського права відбувався головним чином по лінії розробки норм карного права, регулювання станово-рангових відмінностей, податкових повинностей населення, обов'язків різноманітних категорій утримувачів державних земель, а також осіб, відповідальних за зберігання державної власності, за поповнення державної скарбниці. Всі ці тісно пов'язані між собою норми і склали зміст численних правових пам'яток — зводів законів, що отримали назву *кодексів*.

Правові джерела Китаю

Починаючи з Хань, збірники законів будувалися на закріпленні стабільного ядра традиційно-правових норм — *люй*, що доповнювалися новими — *лін*. Поступово між *люй* і *лін* відбувся поділ за сферами правового регулювання: *люй* містили *карні закони*, *лін* — *адміністративні постанови*.

Велика робота із систематизації законів була проведена в сунському (VI ст.) і танському (VII ст.) Китаї. При династіях Суй (581—618 рр.) і в перший період правління Тан кодекси піддавалися перегляду кожне царювання. Першим зводом законів, який дійшов до нас, був кодекс VII ст. династії Тан («*Тан люй шу-і*»).

Нова активізація законодавчої діяльності китайських імператорів мала місце в період правління всекитайської династії Сун у зв'язку з посиленням влади центрального уряду. У 960—963 рр. було складено «*Виправлені і переглянуті зібрання карних законів*», що майже цілком повторили танський кодекс.

У зв'язку зі значним збільшенням поточного законодавства робота з класифікації законів і постанов продовжувалася й у наступні роки. Наприкінці XI ст. у Китаї було створене спеціальне бюро з перегляду і класифікації законів, яке, зокрема, підготувало «*Звід законів із 900 статей*». Наприкінці XIV ст. з'явився «*Звід законів династії Мін*», що відтворював багато положень попередніх кодексів. Характерно, що ця практика не була змінена і після встановлення в Китаї маньчжурської династії Цин. Уже в 1644 р., після захоплення маньчжурами Пекіну, почалася робота з вивчення мінського кодексу, яка передбачала внесення в нього виправлень і змін відповідно до нових політичних реалій. Складені на основі старих кодексів династії Тан і Мін маньчжурські кодекси діяли в Китаї аж до початку XX ст., визначаючи зміст принципів і норм традиційного китайського права.

«Закон» як правове джерело феодальної Японії. Одним із перших писаних джерел пра-ва ранньофеодальної Японії вважається Закон 17 статей або т. зв. **Конституція Сьотоку-тайсі (604 р.)**. У ньому містяться принципи державного управління Японії, викладені у вигляді настанов, моральних заповітів правителів своїм чиновникам: «шанобливо сприймати укази», «обов'язково додержуватися їх», «справедливо оцінювати заслуги і провинності».

Введення надільної системи в **VII ст.**, суворий розподіл суспільства на ранги призвели до появи законодавчих документів, що одержали, як і в Китаї, назви «кодексів». Кодекси містили норми, що регулювали поземельні відносини, обов'язки і привілеї різноманітних груп і представників чиновництва, норми карного права — **ріцу** і адміністративного права — **рьо**, хоча між ними чітких відмінностей і не проводилося.

Першим кодексом, що узагальнив всі законодавчі акти другої половини **VII ст.** і побачив світ у **702 р.**, був кодекс «**Тайхо рьо**» — **Звід законів Тайка**. Над упорядкуванням кодексу, як свідчить древній літопис **720 р.**, працювала комісія з 18 чоловік на чолі з принцом Осакабе і представником дому Фудзивара Фубіто.

Ера **Йоро (717—723 рр.)**, яка прийшла на зміну «ері Тайка», була ознаменована появою нового законодавства. У 718 році з'явився новий кодекс під назвою «**Йоро ріцу рьо**», що складався з 953 карних і адміністративних статей.

Дві версії кодексу «Тайхо» і «Йоро» подані в історико-правовій науці як єдиний звід — «**Тайхо Йоро рьо**», який містить багатющий матеріал про ранньофеодальну державу Японії, про норми японського традиційного права, що формально зберегли своє значення до епохи **Мейдзі (XIX ст.)**. Він є яскравим свідченням специфічної цивілізаційної риси Японії, вміння японців не сліпо запозичати досягнення інших культур, а трансформуючи їх, пристосовуючи до історико-культурних, національних особливостей своєї країни.

«**Тайхо Йоро рьо**» складається з **30 законів**, що містять норми як цивільного, сімейно-шлюбного, адміністративного, так і карного права. Останнє, проте, регламентувало тільки ті злочини, які в силу станової приналежності злочинця або потерпілих, інших причин, не передбачали одного з п'ятих тяжких карних покарань (від страти до биття палицями). Ці злочини були виділені в особливий кодекс «**Тайхо ріцу рьо**».

Предмет регулювання того або іншого закону «Тайхо Йоро рьо», як правило, знаходить відображення у своїй назві. Так, Закон I називається «**Про посади і ранги**»; Закон II — «**Про установи і штати**»; Закон VII — «**Про буддійських ченців і черниць**». Закон VIII регулює соціально-економічні відносини, наприклад «статус» селянського подвір'я як господарської, організаційної, військово-облікової і, головне, податкової одиниці; торкається питань спадщини, шлюбу і розлучення. Наприклад, ст. 27 цього Закону, яка потребує безумовного розірвання шлюбу осіб, що знаходилися в дошлюбних відносинах, прямо запозичена з норм конфуціанської моралі, які стосуються порушень ритуалу. Закон XIII «**Про спадкоємність і спадкування**» містить норми про спадкування звання глав знатних домів, від чиновника до імператора (правила престолонаслідування), а також про умови законності шлюбів, що ними укладаються.

Велике коло кримінально-правових норм включені у **Закон XIV «Про перевірку й атестацію»**, присвячений організації і діяльності чиновницького корпусу, що, зокрема, говорить про злочини і проступки чиновників, а також про особливу систему покарань за них. **Закон XVII «Про воїнів і прикордонників»** містить правила організації збройних сил, у тому числі, і про військові злочини.

Особливе значення для розгляду правової системи Японії цього часу має **Закон XXIX «Про в'язниці»**, що стосувався широкого кола норм кримінально-процесуального права.

Положення Зводу показують, що норми конфуціанської моралі здійснили безпосередній вплив на його зміст. Про це свідчить не тільки наведений вище зміст ст. 27, але і ряд інших норм, у тому числі і зафіксоване в ньому загальне конфуціанське положення, що особа потребує покарання за будь-який проступок, «який не слід було чинити».

Водночас звід — правовий документ, а не збірка моралістичних настанов більш пізнього періоду. Він був покликаний стати законодавчим обґрунтуванням правлячого

режиму, зміцнити його основи за допомогою детально розробленої, єдиної для Японії правової системи. З цією метою і був проведений всебічний перегляд, уніфікація, систематизація звичаєвих, і раніше створених, законодавчих норм. Не випадково японську державу цього періоду (VIII—X ст.) в історичній літературі називають «правовою», на відміну від наступної епохи, коли під впливом ряду історичних чинників відбулося різке падіння загального значення ролі закону, права як такого.

Разом із кодексами серед джерел права Японії цього періоду широко була представлена поточна нормотворчість імператорів у вигляді указів і постанов, які видавалися як доповнення адміністративних і карних законів.

З установами *сьогуна* в правовій сфері Японії т.зв. період «правової держави» закінчився. Під впливом розпаду єдиного правового простору «*риц*» і «*рьо*», як державні, імператорські розпорядження втратили свій загальнояпонський нормативний характер. На першому плані почали з'являтися *морально-правові норми* — *гирі*. Вони виходили із розуміння пристойності, яка регулювала поведінку індивіда в усіх випадках життя: відносини батька і сина, чоловіка і дружини, дядька і племінника. А поза сім'єю — відносини власника й орендаря, позикодавця і боржника, торговця і клієнта, старшого чиновника і підпорядкованого. Ідеологічною основою цих норм стало конфуціанство.

Гирі ж дотримувалися автоматично, під страхом осуду з боку суспільства, «порушень пристойності», різноманітні критерії тяжкості яких були тісно пов'язані зі становищем приналежністю індивіда.

Так, особливий кодекс норм «пристойності», «*кодекс честі*» — *буке-хо* був сформований саме для *самурайського стану*. Він був заснований з урахуванням вимог абсолютної особистої відданості васала своєму сюзерену, виключав саму ідею прав і обов'язків юридичного характеру. Відносини васала-воїна і його сюзерена будувалися не на договірній основі, а на основі псевдосімейних начал, як відносини батька і сина. Васал при цьому не мав ніяких гарантій проти сваволі свого пана. Сама думка про це вважалася образливою. Будь-яке безчестя самурая закінчувалося самогубством.

У XV—XVI ст. роль загальнояпонського права значно послабшала. Кожне князівство, кожний стан управлялися своїми власними встановленнями, нормами звичаєвого права, що лише іноді, головним чином у вигляді моральних заповітів, інструкцій, повчань об'єднувалися в збірники. Одним із таких значних станових нормативних збірників став *Кодекс років Кьомму (1334—1338 рр.)*, покликаний ліквідувати «смуту в країні», забезпечити стабільність політичної влади *сьогуна*.

Законотворчість в Японії поживалася тільки під час *сьогуна* Токугави, коли *сьогуном* була проголошена політика «твердого дотримання старих законів». У 1742 р. з цією метою було прийнято *Кодекс із 100 статей*, положення якого зводилися до упорядкованого викладу основного змісту старих законів, норм звичаєвого права. Кодекс сприйняв багато приписів старих кодексів епох Тайхо і Йоро VIII століття.

Позитивні наслідки цієї політики були незначні в силу того, що знання закону вважалося в цей час привілеєм обраних. Закони не публікувалися (діяв принцип: «Варто виконувати, а не знати»). До відома населення доводилася лише мала їх частина, та, що стосувалася категоричних заборонних приписів. Кодекс 1742 року зберігався в таємниці, до нього мали доступ лише три вищих чиновники уряду *бакуфу*. Та й сфера дії законів поширювалася лише на території, що безпосередньо входили у володіння клану Токугава, у *даймьо* було власне право.

1.2. Основні інститути далекосхідного права

Цивільно-правові інститути

Середньовічне далекосхідне право складалося в умовах протистояння соціально-класових сил, інтереси яких переважно були пов'язані або з державною, або з приватною власністю на землю.

Право власності. Общинне землеволодіння було знищено в Китаї ще в стародавні часи. **Колективна власність на землю** тривалий час продовжувала існувати у таких формах: *неподільної сімейної власності*; *родової власності*, тобто такої, що виділялася на підтримку культу предків і на общинні цвинтарі; *власності буддійських і даосійських общин*.

Відчуженість великосімейної власності припускалася лише у випадку крайньої потреби з правом наступного викупу. Ці обмеження і визначили широкий розвиток інституту застави землі, особливістю якого було те, що заставник тривалий час не втрачав на закладену землю права власності, зберігаючи право викупу землі після закінчення терміну сплати боргу.

За указом 962 р. право викупувати землю, навіть після закінчення терміну сплати боргу, передавалося і нащадкам заставника. У випадку несплати земля, що продавалася, мала бути запропонована спочатку родичам, потім сусідам заставника.

У Японії, починаючи з VII ст., існувало **три форми власності на землю**: *державна (казенна)*, *громадська* і *великосімейна*.

Державний фонд надільних земель ділився на ділянки, які отримали вільні, залежні і навіть раби (1/3 наділу вільного), а також державні подвір'я і державні раби, що, на відміну від всіх інших, не сплачували податки в державну скарбницю.

Сімейна власність всебічно охоронялася державою. Земля, що знаходилася в розпорядженні окремого двору (присадибна або садова ділянка, розорана або зрошена цілина), переходила у володіння трьом поколінням сім'ї. Заборонявся безпричинний поділ подвір'я, самовільний вихід із сім'ї тощо. Бажаючий виділитися мав отримати поручительство від п'ятидворок, що він не був «у бігах або обманщиком».

У **суспільній власності** знаходилися ліси, гори, пустовища, пасовища, якими міг користуватися кожний.

Разом із ліквідацією надільної системи і розвитком вассально-ленних відносин усе більшого поширення стали набувати такі форми феодальної земельної власності, як спадковий фонд і бенефіцій самурая-воїна, замінений згодом виплатою «рисового пайка».

Зобов'язальне право. У *китайському* праві зобов'язань **особливе місце приділялося договору купівлі-продажу, при якому угода сторін була головною умовою його дійсності.**

Купівля-продаж звичайних речей відрізнялася від купівлі-продажу не тільки землі, але людей і худоби. Під час продажу людей необхідно було свідчення, що людина, яка продавалася, з народження була особисто вільна. З епохи Хань китайське традиційне право знало *продаж у кредит*. Купівля-продаж звичайних речей, так само як рабів і худоби, потребувала складання купчої, відмова від якої погрожувала штрафом. Невчасне складання купчої каралося биттям товстими палицями.

Ретельно стежучи за станом ринку китайська держава створила систему контрольних округних, повітових органів. Спеціально призначені чиновники стежили за діяльністю торгових рядів. Адміністрація кожні десять днів установлювала ринкові ціни, реєструвала всі лавки торговців, всі угоди по продажу нерухомості, людей, худоби, контролювала систему мір і ваги. Винні в укладенні торгових угод без добровільної взаємної згоди сторін, із застосуванням сили або по завищених цінах каралися биттям товстими палицями. Існувала державна торгова монополія на ряд товарів: сіль, чай та ін. При укладанні договору купівлі залучалися поручителі і свідки. При продажу землі спеціально обговорювалося, що продаються і надра, і те, що над поверхнею землі.

Китайське право відрізняло від *договору позики* **договір позички**, передачу в користування конкретно-визначеної речі, неповернення котрого спричиняло за собою кримінальну відповідальність. Особливо обговорювалося в кодексі заборона укладати договір позички чиновникам, у веденні яких знаходилися державні раби, худоба, коли річ позичалася самому собі або іншій особі, а також надання собі або іншій особі безвідсоткової позики з державних коштів.

У середньовічному праві **Японії** не склалося чіткого уявлення про зобов'язання в юридичному розумінні слова і причиною тому був слабкий розвиток товарно-грошових

відносин. Європейському терміну «зобов'язання» у японській мові відповідало слово «*гиму*», яке означало те, що повинна робити кожна людина або що заборонено їй робити, виходячи з її статусу. Всі зобов'язальні відносини споконвічно визнавалися, таким чином, у суворо визначених межах.

У «Тайхо Йоро рьо» лише десять статей присвячено договорам купівлі-продажу, найму, позики, застави, які жорстко регламентувалися державою; за їх порушення, як правило, притягали до карної відповідальності.

Сімейно-шлюбне право. Нерозривний зв'язок сімейно — шлюбного права з релігійною традицією в Китаї визначав стійку спадкоємність його норм і в середньовічному праві. Підвалини патріархальної сім'ї — панування батька над членами сім'ї, чоловіка над дружиною і т.д. — визначили характер цих норм.

Шлюби між представниками окремих станів засуджувалися і навіть у ряді випадків переслідувалися за законом. *Шлюб* розглядався як *обов'язок*, виконання якого мало служити інтересам сім'ї, вимогам культу предків. *Метою шлюбу* була *поява нащадка чоловічої статі*. Шлюбу передувала змова сімей нареченого і нареченої, що не потребувала згоди тих, хто вступав до шлюбу, але передбачала обов'язкову згоду батька. Вік шлюбного повноліття в кодексах не закріплювався. Як правило, він обмежувався 15—16 роками для чоловіків і 14—15 — для жінок. Був поширений звичай заручин дітей, які ще не народилися.

Заборонялися шлюби вільних із рабами, із родичами по чоловічій лінії, з особою, що носила те ж прізвище. Заборонялася полігамія, другий шлюб при житті першої дружини визнавався недійсним. У чоловіків могла бути необмежена кількість наложниць, права яких визначалися звичаєм.

Китайський шлюб не носив священного, нерозривного характеру. Він міг бути розірваний за взаємною згодою обох з подружжя. Приводом для розлучення служили також безплідність дружини, розпуста, неповага до чоловіка і його батьків, балакучість, схильність до злодійства, заздрисний і підозрілий характер, застаріла недуга. Дружина могла вимагати розлучення, якщо чоловік залишав її більше як на три місяці, продав у рабство або примушував до аморального поведінки.

Японське сімейно-шлюбне право розвивалося під сильним впливом китайського права, але в деяких моментах було більш регламентованим. Наприклад, на відміну від Китаю, де чіткого віку шлюбного повноліття не було встановлено, у Японії вік для чоловіка був обмежений 15 роками, для жінки — 13.

Як і в Китаї, шлюби укладалися сім'ями, згода батьків і найближчих родичів була обов'язковою умовою дійсності шлюбу. Був потрібний також однаковий становий статус нареченого і нареченої, «непорочність» їх дошлюбних відносин. Шлюбу передувала домовленість батьків і заручини, безпричинне розірвання якої каралося. Домовленість також розривалася, якщо наречений не з'являвся протягом одного місяця або, якщо шлюб не був укладений протягом трьох місяців після заручин. Спричиняло розірвання заручин також вчинення злочину нареченим або нареченою.

Порядки патріархальної сім'ї були відображені й у праві **Японії**, але проявлялися вони слабше, ніж у **Китаї**, не настільки безправним було і становище жінки в сім'ї. Шлюб у принципі був моногамним, наложниці не враховувалися. Як і в Китаї, жінка знаходилася під опікою чоловіка: батька, чоловіка, сина; але ця опіка була більш легкою і регулювалася законом. Чоловік не міг рівняти дружину з наложницею, не міг він нав'язати дружині і розлучення через наложницю. Безпричинне розлучення спричиняло за собою заборону нового шлюбу.

Розлучення, як і в Китаї, не тільки дозволялося, але і прямо передбачалося при визначених обставинах: у випадку спроби убивства, побиття батьків і інших близьких родичів чоловіка або дружини.

Розлучення, як і шлюб, було справою не тільки чоловіків, але і їх сімей. При розлученні з ініціативи чоловіка або дружини була потрібна згода батьків з обох сторін. Батьки повинні були підписати «розлучний папір». Перелік обставин, що давали чоловіку законні підстави для розлучення, був значно ширший, ніж у дружини. Вона мала право

на розлучення лише у випадку тривалої, протягом п'яти років безвісної відсутності чоловіка або тяжкої образи ним її батьків.

Законні підстави для чоловіка на розлучення були ті ж, що й у Китаї, але не всі вони спричиняли за собою вигнання розлученої дружини з будинку. За винятком «розпус-ти», «непокори свекру або свекрусі», «дурної хвороби», дружина могла і після розлучення (пов'язаного з її балакучістю, відсутністю чоловічого нащадка, ревнощами тощо) залишатися в будинку чоловіка, якщо вона підтримувала його в період жалоби по батьках, була більш знатною, ніж її чоловік, і тим самим підвищила його соціальний статус, якщо в неї не було батьківської сім'ї. Чоловіку могли відмовити в розлученні й у тому випадку, якщо він розбагатів завдяки приданому дружини.

У японському праві проявилася відносна толерантність до незаконнароджених дітей і дітей, батьки яких були нерівні за своїм соціальним статусом. Як правило, діяла фікція, що батьки не знали про дійсний «негідницький» статус свого партнера, тоді дитина ставала *рьомином*. Незаконнароджені діти передавалися на виховання в сім'ю одного з батьків, що займала більш високий соціальний статус, але матір і батька такої дитини розлучали. Статус *рьомина* одержувала і дитина, що з'явилася на світ у результаті насильства хазяїна над рабинею.

Бездітним сім'ям із метою продовження роду давалося право усиновити дитину близьких родичів, яка одержувала при цьому всі права законнародженого.

Спадкове право. Спадкування в Китаї носило характер правонаступництва, тому що супроводжувалося відповідальністю спадкоємців за борги померлого. Окремо успадковувався чин (титул, посада), якщо він передавався в спадщину, і майно померлого, яке переходило спадкоємцям по чоловічій лінії. Заміжня дочка не мала права на спадщину, незаміжня — отримувала половину частки братів. Чин міг бути успадкований тільки старшим сином дружини.

Батько не міг позбавити сина спадщини, не мав права збільшити частку одного сина за рахунок іншого. Припускалося дарування землі тільки для релігійних цілей, на «добрі справи».

У японських кодексах детальніше був розроблений інститут *успадкування за законом*. У спадщину входили залежні люди (холопи), поля, будівлі, інше майно. До неї ж входило придане дружини померлого голови сім'ї.

Якщо мова йшла про поля і майно, які були пожалувані за заслуги, спадкові частки синів і дочок були рівними. В інших випадках частка першої дружини, а також старшого сина була в два рази більшою, ніж у інших синів (як від дружини, так і від наложниці), дочка ж мала право на чверть частки старшого сина.

Питання про *заповіт* у праві Японії не отримало достатньої розробки, оскільки переважала великосімейна власність. За заповітом можна було передати тільки особисто нажито або особисто успадковану власність.

Злочини і покарання в Китаї

У середньовічному праві Китаю, як і в стародавні часи, можна спостерігати домінування кримінально-правових інститутів над іншими. Про переважаючий характер кримінально-правових норм свідчить той факт, що в масовій свідомості з *правом* асоціювалося лише карне *право*, норми якого застосовувалися не тільки у випадку вчинення злочину, але і при простому порушенні моралі.

Це було характерно і для Японії, що успадкувала й у цій сфері правовий досвід Китаю. Для даних країн інститути злочину і покарання мали першорядне значення і виклад нами цього матеріалу після цивільно-правових інститутів обумовлений не його значущістю, а вже сформованою визначеною дидактичною схемою.

Жорстка правова градація людей, що безпосередньо впливала на оцінку тяжкості будь-якої аморальної поведінки в залежності від статі, віку, місця в ієрархії родинних відносин і в соціальній ієрархії, певною мірою затушовувала соціально-класові відмін-

ності в традиційному праві, формувала стійкі уявлення про карне право як захисника загальнонаціональних інтересів.

Злочинець, як суб'єкт злочину, міг бути і вільним, і рабом. У тих випадках, коли в кодексах не було спеціальних вказівок, *особисто невільний* — *буцуй* залучався до суду як вільний. Але ця обставина не виключала суто станового принципу застосування покарання за велику кількість злочинів, а до речей, як об'єктів злочину, могли бути віднесені й особисто невільні люди.

На рівні загальних принципів китайський законодавець враховував у певних випадках *форми провини*: *намір* і *необережність*, але не завжди послідовно. Формальна невизначеність, розмитість меж моральної норми *лі* перешкождали чіткому розмежуванню в праві форм провини і призводили до частого використання при винесенні покарань таких категорій, як *незнання*, *недобилисть*, *безпам'ятність*, *помилка* — поняття, які застосовувалися широко ще в стародавні часи як основа для помилування.

У III—IV ст. головним показником навмисності злочину вважалося складання плану його вчинення. Навмисний злочин за танським кодексом відрізнявся не тільки складанням плану, але й попередньою змовою двох або більше осіб.

Законодавство, у тому числі і танське, не знало і розробленого інституту *необхідної оборони*, але звільняло від відповідальності найближчих родичів — сина, онука й ін., які захищали від нападу батька, мати, діда, бабку. За танським кодексом зм'яшувалися, як правило, покарання за злочини для трьох категорій осіб «старих і малих», а також інвалідів. Але часто дітям злочинця погрожував продаж у рабство. Жінки могли бути страчені, але не могли бути заслані, а страта вагітної жінки відстрочувалася на 100 днів після народження дитини.

Класифікація *злочинів* залежно від їх суспільної небезпеки у світлі конфуціанської моралі спиралась у традиційному праві на концепцію «10 зол», що склалася в глибокій давнині і пережила століття.

До *першого* з «10 зол» відносилась «змова про заколот проти государя», під якою розумілася змова про будь-яке заподіяння шкоди імператору. Головне в цій категорії злочинів — спрямованість злочинного зазіхання на імператора. У тому ж плані трактувалися наступні *дві форми зла*:

- *друге* — «велика непокора», бунт проти існуючих порядків і моралі, намір, спроба зруйнувати або руйнація храму і могил предків імператора або імператорської резиденції;

- *третє* — «змова, зрада», що означали зраду імператору, державі, перехід на бік його ворогів, заколот, втечу з країни або спробу втекти з міста, що знаходиться під облогою.

Всі особи, що вчиняли ці злочини, а також члени їх сімей вважалися «підданими, які не виконали свій обов'язок». Злочинці, їхні батьки і сини старше 16 років підлягали страти і через обезглавлення, жінки сім'ї (матері, незаміжня дочка, дружини, наложниці — разом із слугами) конфісковувались як раби.

У логічному зв'язку з першими трьома формами зла знаходилися і наступні злочини:

- *четверте зло* — «непокора, непокірність» — охоплювало злочини проти близьких родичів, убивство або побиття діда, бабки, батьків, намір убити їх, убивство старших братів, сестер, близьких кровних родичів чоловіка (але не дружини): його батьків, бабки або діда;

- *п'яте зло* — «кривда, порочність» — означала поведінку, що суперечила природному порядку, злочини, зроблені з особливою жорстокістю, злобливістю. Конкретно сюди були віднесені убивства в одній сім'ї трьох чоловіків (якщо вони не чинили злочинів, за які передбачалася страта) або вчинення злочину з особливою жорстокістю, наприклад, із розчленуванням трупа, а також усі види чаклунських магічних дій, приготування, збереження і передача іншій особі отрути тощо;

- *шосте зло* — «вираження великої неповаги». У його основі була група злочинів, пов'язаних із порушенням особливо значущих заборон *лі*, до числа яких були віднесені, наприклад, крадіжка предметів культу, а також речей, використовуваних імператором (імператорської печатки, печатки його дружини, матері, бабки), а також помилки, до-

пушені при готуванні йому їжі, ліків, лихослів'я в його адресу. Всі особи, що вчинили дії, які загрожували здоров'ю імператора, або заподіяли йому моральної чи фізичної шкоди (наприклад, не виконали або підробили його указ), підлягали удавленню. При цьому мова йшла про таку форму провини, як недбалість, помилка, що виключали намір. В іншому випадку злочини відносились до першого зла, із усіма наслідками, що звідси випливали.

Сьома, восьма, дев'ята і десята форми зла так чи інакше були пов'язані з захистом морального порядку в сім'ї, який розглядався як основа соціального порядку:

- *сьоме зло* — «*вираз синівської неповаги*», непокора батькам. До нього відносились, наприклад, обвинувачення в неблагочинних діях діда, бабки, батьків, їх погане утримання, виділення із сім'ї і розподіл майна без їхньої згоди, вступ до шлюбу під час носіння трауру або носіння в цей час нетраурного одягу тощо;

- *восьме зло* — «*незгода, розбіжність*» між кровними родичами. До цієї категорії відносився широкий спектр злочинних дій: від наміру убити або продати в рабство близького родича до побиття дружиною чоловіка і доносу на родичів старшого покоління;

- *дев'яте зло* — «*кривда, несправедливість*» — містило в собі злочини, здійснені один проти одного особами, пов'язаними не сімейними, а офіційними, соціально-ієрархічними відносинами, наприклад, вбивство підлеглим свого начальника, командира, вчителя-наставника в конфуціанській моралі, тобто члена тієї групи осіб, що, як і сім'я, скріплювала соціальний порядок. Сюди ж були віднесені різноманітні форми вияву дружиною неповаги до чоловіка, наприклад, недотримання трауру тощо.

- *десяте зло* — «*кровозмішувани статеві зв'язки*», що прирівнювалися до поведінки «птиць і звірів і містили в собі статеві відносини не тільки з кровними і найближчими боковими родичами, але і з наложницями діда і батька.

«10 зол» не покривали всі злочинні дії. Вони були своєрідним мірилом відносин до інших злочинів, серед яких за всіх часів виділялися злочини проти конкретної людини, зазіхання на його життя, здоров'я тощо. Покарання при цьому визначалися в традиційному китайському праві з урахуванням ряду чинників соціального статусу, відносин злочинця і потерпілого в системі кровноспоріднених і службових зв'язків, наявності й інтенсивності злочинної волі тощо.

Навмисне убивство спричиняло за собою найважче покарання — *обезглавлення*. Відповідальності вільного за убивство «помилково», наприклад, під час гри, можна було відкупитися. Тільки змова рабів і *буцуїв* убити хазяїна спричиняла за собою вищу міру покарання, убивство ж хазяїном свого раба і буцуя каралося за танським кодексом 100 ударами товстими палицями, якщо вони завинили перед ним, якщо ні — то одним роком каторги. Убивство ж «помилково» у цьому випадку взагалі не каралося.

Ті ж умови враховувалися при нанесенні тілесних ушкоджень, але міра покарання була меншою. Чоловік, що заподіяв поранення дружині, карався менш суворо, ніж у випадку поранення сторонньої людини. За поранення наложниці він взагалі не карався.

До злочинів *проти особи* за танським кодексом відносились різноманітні ситуації продажу в рабство вільного, що входили до категорії «незаконного переміщення речі з властивого їй хазяйського місця», разом із розкраданням і привласненням різноманітного майна.

Особливу групу злочинів складали різноманітні форми *незаконного збагачення*, одержання майна обманом, за допомогою залякування, придбання з застосуванням сили або надмірного отримання вигоди. Таким чином, стиралася грань між злочином і порушенням легальних обмежень договорів, що було характерною рисою традиційного права, яке не проводить, як правило, чітких відмінностей між сферою публічних і приватних інтересів.

При винесенні покарання враховувалася і вартість викраденого. Крадіжка в особливих великих розмірах каралася за танським кодексом висилкою із додатковими каторжними роботами і компенсацією вартості викраденої речі в подвійному розмірі. Крадіжка державного майна збільшувала міру покарання. Крадіжка в родичів зменшувала її. До крадіжки дорівнювалося і заподіяння збитку чужому майну. Сурово карався підпад, затоплення чужої ділянки.

Принципи тотальної особистої залежності підпорядкованого від начальника, простого смертного до посадової особи були благодатним ґрунтом для різноманітних видів посадових злочинів і насамперед хабарництва, міра покарання за який варіювалася залежно від того, чи порушив чиновник закон при одержанні «подарунка», покався або ні, а також залежно від вартості, розмірів хабаря. Винними в злочині при цьому вважалися обидві сторони.

Про сувору, але безуспішну, через велику кількість правових лазівок боротьбу держави проти посадових злочинів свідчать і інші приклади. Посадовим злочином, наприклад, вважалось, за танським кодексом, будь-яке отримання подарунку чиновником від своїх підлеглих, навіть якщо він був у відставці. Проте такі знаки подяки підлеглих, як підношення в дні «трауру і горя», дарова праця «із дотриманням міри», не вважалися злочинними.

Китайське право не розподіляло адміністративного і карного покарання. Будь-яке порушення в сфері діяльності адміністрації спричиняло за собою карне покарання, було то запізнення або невихід на роботу чиновника чи розголошення державної таємниці. При цьому чиновник не ніс покарання за протиправну дію, якщо вона була зроблена за наказом начальника.

Особливу групу злочинів складали різноманітні *порушення моральних основ у сім'ї*, статеві злочини, найважливішим критерієм негативної оцінки яких виступала стать злочинця і його місце в системі родинних зв'язків із потерпілим. Поряд зі злочинами, що входили у «10 зол», традиційне право суворо карало перелюбство, розбещення чиновником жінки, якщо вона знаходилася в сфері його адміністративної влади, звалтування, особливо якщо раб звалтував вільну жінку тощо. Закон не вважав при цьому злочином статеві зв'язки хазяїна з рабинею або дочкою буцуїв.

Злочини і покарання в Японії

Як уже було відзначено, на **японське карне** право значний вплив мало китайське право. Про це свідчить кримінальний кодекс «**Тайхо ріцү рьо**» (VIII ст.), у якому система злочинів і покарань побудована, як і в Китаї, відповідно до конфуціанських уявлень про найбільш тяжкі порушення моралі (**лі**). Проте в Японії, на відміну від Китаю, виділялися не «**10**», а «**8 зол**», до яких входили насамперед такі злочини проти імператорської влади, як:

- «**заколот**» (руйнація государевих помешкань і усипальниць тощо);
- «**державна зрада**» (убивство найближчих родичів імператора, а також замах на їхнє убивство, побиття тощо);

- «**лихослів'я і неповажне ставлення**» до правителя.

- «**велика неповага**» (руйнація храмів, священних ритуальних предметів тощо);

До інших злочинів відносились:

- «**жорстоке вбивство**» (вбивство трьох членів однієї сім'ї, своїх найближчих родичів, убивство дружиною або наложницею родичів чоловіка, а також їх побиття тощо);

- «**неповага**» до батька або найближчих родичів (порушення проти них судових справ або їх прокляття, вихід із сім'ї при живих батьках, самовільне укладення шлюбу тощо);

- «**порушення обов'язку**» (вбивство хазяїна, начальника, наставника) тощо.

П'ятичленна система покарань містила в собі *страту* через повшення або обезглавлення, *висилання* з каторжними роботами і без таких, *каторгу*, *биття палицями* (від 60 до 100 ударів), *різками* (від 10 до 50 ударів). Страта простолюдина відбувалася на міській площі, жінок і чиновників привселюдно не страчували, а чиновникам високих рангів давалася можливість покінчити життя самогубством.

Виселення залежно від відстані до місця призначення могло бути ближнім, середнім і далеким. Дружини і наложниці засуджених відправлялися в заслання разом із ними в

обов'язковому порядку. Каторга виражалася в примусових роботах, як правило, за місцем проживання.

«Тайхо Йоро рьо» передбачало і такі покарання як конфіскація майна, штраф тощо. Конфісковане майно злочинця ділилося порівну між скарбницею і його найближчими родичами, якщо вони не були співучасниками злочину. Від покарання, навіть від страти (як данина давньому звичаю), можна було відкупитися, але можливість відкупу залежала від рішення влади. Цим правом користувалися родичі імператора, найбільш знатні вельможі з «6 категорій гідних».

Від загальних покарань відрізнялися спеціальні покарання для військових осіб і цивільних чиновників. У переліку спеціальних покарань «Тайхо Йоро рьо» значне місце відводить поразки чиновників в особливих посадових правах. Чиновник, що вчинив злочин або проступок, незалежно від того, винесено щодо нього вирок про страту, або він отримав прощення від імператора чи право відкупу від покарання, піддавався позбавленню, в тій або іншій мірі, своїх посадових прав: пониженню в посаді або ранзі, розжалуванню або звільненню з однієї або всіх посад. Якщо просте звільнення відносилось до числа тяжких покарань і від нього не можна було відкупитися, то особливо тяжким покаранням вважалось звільнення з виключенням із списків чиновників, що означало неможливість у майбутньому повернутися на службу.

Специфічною рисою карного права Японії було поширення його норм на представників буддистської церкви, визнання кодексом поряд із світськими покараннями і покарань релігійних — *спитиміі*. Представники буддистського духовенства, засуджені до тяжкого покарання за вбивство, насильство, злодійство тощо попередньо позбавлялися свого сану. Передбачалося стосовно них і деяке пом'якшення покарання. Заслання, наприклад, могли замінити чотирма роками каторги, при покаранні палицями кожні десять палиць замінялися десятьма днями *спитиміі*, тобто вчиненню справ, «угодних Будді»: переписуванню релігійних книг, прибиранню храмів тощо.

Карне право Японії не знало чітко сформульованих загальних принципів і норм про форми провини (намір і необережність), про *замах*, про *співучасть* у різноманітних формах тощо, що, проте, враховувалося при розгляді конкретних злочинів.

«*Замах*» і «*задум*» у випадку «жорстокого убивства» каралися, наприклад, як закінчене убивство. У ряді випадків більш тяжко каралася така форма співучасті, як *підмова* тощо.

До числа обставин, що зм'якшували провину, відносилися добровільні відшкодування нанесеного збитку, усунення заподіяної шкоди, визнання провини, активна допомога у розкритті злочину. Також пом'якшувалося покарання, коли злочин був вчинений під загрозою або примусом, у силу матеріальної або службової залежності, крадіжки в родичів, але обтяжувалося, якщо крадіжку здійснив у своєму будинку молодший член сім'ї. До числа обставин, що обтяжували провину, відносились *рецидив* (*третья крадіжка*) і *стан сп'яніння*.

Крім «8 зол» кодекс знав просте вбивство, нанесення тяжких ушкоджень, обмову, що входила у розряд «непрямих» злочинів, поряд із залученням до вчинення злочинів і необґрунтованого притягнення до суду. Серед злочинів проти власності виділялися: крадіжка, здирство, розбій і крадіжка при пожежі, що дорівнювалася до здирства, а також здирство майна шляхом письмових погроз тощо.

Вторгнення в чужий будинок уночі надавало право хазяїну убити «незваного гостя», що дорівнювалося в такому випадку до права необхідної оборони. Поняття несамовитості карне право не знало, але покарання пом'якшувалося, тобто давалося право відкупу у випадку вчинення злочину малолітнім, старим, душевнохворим, калікою.

Майже усі «законні» межі застосування покарання були розмиті після встановлення сьогунату, коли безперешкодне поширення одержали форми неправової розправи або «дурні звичаї». Самурай, як уже було відзначено, міг безкарно убити простолюдина за образу.

Право не знало також вимоги обов'язкового покарання за убивство. Не каралося, наприклад, вбивство чоловіком зрадливої дружини і її коханця, дозволялося убити на

місці злочину, або в порядку помсти, вбивцю своїх батьків. Була поширена практика безкарного дітовбивства, особливо в селянських сім'ях (з метою позбавлення від «зайвого рота»).

Крім того, покарання досить часто посилювалися, набуваючи жорстоких форм. Японські джерела повідомляють, наприклад, про таке поширене покарання: живого злочинця закопували по шию на проїзній дорозі, поруч клали дерев'яну пилку, якою міг скористатися кожний, хто проїжджав, щоб відокремити його голову від туловища.

У «Кодексі 100 статей» крадіжка на незначну суму в 10 ієн спричиняла за собою тілесне покарання і таврування. Крадіжка на велику суму — страту через відсікання голови з обов'язковим розчленуванням трупа і привселюдного показу голови страченого.

Судовий процес

Судовий процес у **Китаї** в основному мав *інквізиційний* характер. Справа починалася звичайно з письмової або усної скарги потерпілого в повітовий суд. Вона складалася за визначеною формою, яку добре знали вуличні переписувачі, що сиділи біля воріт суду.

Переслідування злочинця було обов'язком держави. Спеціальні чиновники, відповідальні за пошуки злочинця, повинні були розшукати його у визначений термін (за зводом законів 1690 р. протягом одного місяця). Якщо злочинець не був знайдений, чиновник карався ударами палицею. Прострочення в два місяці коштували йому 30 ударів палицями. Це створювало умови для частого притягнення до відповідальності невинних. До суду злочинця тримали у в'язниці, жінок віддавали на поруки в будинок чоловіка.

У судах крім суддів і чиновників, що розслідували злочин, були діловоди, посильні, стражники, езекутори. В разі непояви в суді свідка його карали 40—50 ударами палицями. Судді проводили допити, очні ставки, призначали катування, що застосовувалися до тих, хто не зізнавався. Вони виходили з презумпції винності звинувачуваного, ставили своєю головною ціллю домогтися визнання останнього. Якщо визнання провини не було вирвано після триразового допиту під катуваннями, то катування могли бути застосовані до обвинувача, щоб обвинуватити його в лжесвідченні. Раби не могли свідчити проти своїх хазяїв. Вирок записувався. Звинувачуваний в танському Китаї міг бути виправданий, засуджений або його справа могла бути визнана сумнівною.

Вирок до страти затверджувався імператором. Тіла і голови страчених злочинців виставлялися для привселюдного огляду. Простолоудинів страчували на ринковій площі, а чиновників вдома. При винесенні вироку про покарання каторжними роботами (або більш суворе) була потрібна згода звинувачуваного. Якщо він не погоджувався, справа підлягала перегляду. Якщо доказів було недостатньо й звинувачуваний не визнавав себе винним, запрошували поручителів і його відпускали на волю. При сумнівному рішенні звинувачуваному давалася також можливість відкупитися.

У **Японії** відповідно до **Закону ХХІХ «Про в'язниці»** («Тайхо Йоро рьо») процес носив змішаний *звинувачувально-інквізиційний* характер. Судова справа починалася як із заяви державної установи, так і окремої особи. Широко практикувалися доноси «публічні» і «таємні», такі, за якими слідство носило приватний характер.

Донос був обов'язковий для близьких родичів жертви. Якщо вони не доносили протягом 36 днів про вбивство, то піддавалися покаранню як співучасники. Якщо мова йшла про закат, «образу величності», то доносителя прямо доставляли до імператора. Але не можна було доносити на злочинця його близьким родичам і слугам.

Розслідування проводилося спеціально призначеними слідчими. У випадку кровного рідства зі злочинцем або особливих із ним відносин вони могли бути замінені. Слідчим заборонялося висловлюватися про винність або невинність підслідних. У випадку вчинення тяжких злочинів практикувалося попереднє утримання під вартою і доносителя, і підозрюваного. Чиновник, що вів слідство, мав засвідчитися в повноцінності доказів. При тяжких злочинах, неясності доказів, заперечуванні підслідного дозволялось

застосування катувань, але не більше трьох разів і з інтервалами в 20 днів. Особливо ретельне («потрійне») слідство проводилося, якщо мова йшла про заколот.

Суд не був відділений від адміністрації. Судова справа мала порушуватися за місцем приписки позивача, наприклад, у повітовому управлінні або, в разі неможливості до нього добратися, у найближчій державній установі.

Підсудність справи визначалася як за місцем вчинення злочину, так і за ступенем його важливості, ваги можливого покарання. Справи про каторгу і термінове заслання вирішувались провінційними управліннями, а ті, за якими передбачалося більш тяжке покарання, передавалися на розгляд до Міністерства юстиції (у Японії не було, як у Китаї, Вищого суду).

Спеціальні судді і слідчі цього міністерства не тільки проводили розслідування важливих справ, але і перевіряли, і переглядали вироки, винесені нижчими інстанціями, вирішували питання про стягнення боргів.

У веденні міністерства юстиції було два управління: *управління стягнень*, що проводило конфіскацію майна і стягнення штрафів на користь скарбниці, і *тюремне управління*, що здійснювало нагляд за підслідними, за примусовими роботами ув'язнених, за виконанням вироків.

В обов'язковому порядку до міністерства юстиції передавалися справи, пов'язані зі стратою, безстроковим засланням або звільненням чиновників, із виключенням їх із списків. Деякі справи направлялися для розгляду в Державну раду, де за допомогою спеціальних законознавців-слідчих могло проводитися додаткове розслідування або припинення. Слушність судових рішень на місцях Державна рада перевіряла також за допомогою своїх спеціальних інспекторів. Про справи, пов'язані зі стратою, безстроковим засланням і виключенням чиновників із списків, доповідали імператору, який виступав вищою апеляційною інстанцією.

§2. Мусульманське право

2.1. Основні риси мусульманського права

Мусульманське право — одне з найбільш значних явищ у середньовічній цивілізації Сходу. Це правова система, що вийшла за межі однієї держави і згодом набула світового значення. *Характерною рисою* мусульманського права було те, що воно *грунтувалося на релігійних законах ісламу* і тому всі мусульмани, в якій країні вони б не знаходилися, повинні були керуватися тільки мусульманським правом. Прийняття тією або іншою країною ісламу спричиняло за собою обов'язкову рецепцію мусульманського права або як його ще називали — *шаріату*. *Шаріат*, від арабського *sharia* — шлях, тобто «праведний шлях», який було вказано пророком-законодавцем Мухаммедом.

Ранній іслам і шаріат характеризувалися наявністю настанов (норм), відомих ще з часів общинного ладу, які містили елементи колективізму, милосердя, турботи про калік і інших знедолених. Але в шаріаті знайшли своє відображення і уявлення про безсилля людини перед богом, а звідси і покірність. Для шаріату, особливо на перших етапах його розвитку, характерна увага *не до прав* мусульманина, а до *його обов'язків* по відношенню до Аллаха. Норми, що містили такі обов'язки, визначали все життя правдивого мусульманина (щоденну молитву, дотримання посту і правил поховання тощо).

Містико-релігійна оболонка шаріату обумовила велику своєрідність його правових конструкцій і понятя, гальмувала формування в ньому раціоналістичних початків і логічно обґрунтованої внутрішньої системи, як це мало місце в римському праві. Проте до VIII—IX ст., коли шаріат вже переріс рамки патріархально-общинного і племінного сприйняття світу і зіткнувся із суспільними відносинами, які переживали процес феодалізації, він, завдяки активній діяльності мусульманських богословів-правознавців, значною мірою зазнав переходу від божественного праворозуміння до раціоналістичного, від казуальних методів виведення правових норм — до логіко-системного.

Мусульманські вчені-юристи, не пориваючи з основними і традиційними початками шариату, виробили цілу серію нових правових норм (*фікх*), що мали суто юридичну природу. З них особливу популярність і авторитет у мусульманському світі набули вчені-юристи **VIII—IX століть**: *Абу Ханіф*, що отримав титул «великого вчителя», *Малік ібн Анас*, *Мухаммед ібн Ідрис Шафія*, *Ахмед ібн Ханбаль*. Подальша розробка мусульманського права мала своїм наслідком створення величезної кількості нових правових норм (ускладнення *фікха*), пристосованих до нових умов.

Однією з **характерних рис** середньовічного мусульманського права (особливо в перші століття) була його **відносна цілісність**. Разом з уявленнями про єдиного бога — Аллаха — затвердилася ідея єдиного правового порядку, що мала універсальний характер. Більше за те, виниклий спочатку на Аравійському півострові, мусульманське право, з розширенням меж халіфату, розповсюджувалося на нові території. Але на *першій план* воно висувало не *територіальний*, а *конфесійний принцип*. Мусульманин, знаходячись у будь-якій іншій країні, повинен був дотримуватися шариату, зберігати вірність ісламу.

Поступово, з поширенням ісламу і перетворенням його в одну з основних релігій світу, *шаріат*, набагато раніше ніж у Європі, **став своєрідною світовою правовою системою** (*сім'єю права*). Він набагато швидше, ніж у *західноєвропейських* середньовічних державах переборов таке негативні моменти, як партикуляризм, обмежені сфери дії, внутрішню неузгодженість.

Як конфесійне право *шаріат* відрізнявся і від канонічного права в країнах Європи. Він регулював не суворо окреслені сфери суспільного і церковного життя, а **виступав у ролі всеохоплюючої нормативної системи**, що затвердилася в цілому ряді країн Азії й Африки. Згодом норми шариату вийшли далеко за межі Близького і Середнього Сходу, поширили свою дію на Середню Азію і частину Закавказзя, на Північну, а також частково Східну і Західну Африку, на ряд країн Південно-Східної Азії.

У той же час досить **широке поширення** ісламу і *шаріату* **спричинило** за собою й усе більший **прояв** у ньому **місцевих особливостей** і відмінностей при тлумаченні окремих правових інститутів і рішень конкретних правових суперечок. Так, із затвердженням двох головних напрямків в ісламі відповідним чином відбувся розкол у *шаріаті*. Поряд з ортодоксальним напрямком (*суннізм*) виник і інший напрямок — *шиїзм*, що аж до сьогодення має домінуючі позиції в Ірані, а також частково в Лівані і Йємені.

Протиборство між цими напрямками знайшло своє закріплення в правових нормах, що стосуються різних сторін життя держави і суспільства, у появі правових шкіл того або іншого напрямку (*мазхаба*). Діяльність основних шкіл-мазхабів сприяла подальшому розвитку мусульманського права, раціональному осмисленню нових явищ громадського життя, виробленню цілої низки абстрактних правил, відмові від деяких явно застарілих норм. Але поступово заглиблювалися протиріччя і розбіжності між цими школами з найважливіших питань права.

До кінця середньовіччя *шаріат*, доктринальна (наукова) і нормативна основа якого ускладнилася і зазнала істотних змін, став надзвичайно складним і незвичним правовим явищем.

2.2. Джерела мусульманського права

Найважливішим джерелом шариату вважається *Коран* — священна книга мусульман, що складається з притч, молитв і проповідей, приписуваних пророку Мухаммеду. Дослідники знаходять у Корані положення, запозичені з більш ранніх правових пам'яток Сходу і зі звичаїв доісламської Аравії. Упорядкування Корану розтяглося на кілька десятиліть. Канонізація його змісту й упорядкування остаточної редакції відбулася за часів правління халіфа **Омара (644—656 рр.)**.

Коран складається з 114 глав (*сур*), що містять 6219 віршів (*аята*). Приписи, що відносяться до правил поведінки мусульман, нараховують біля 500 віршів, а власне правові — не більш ніж 80. Велика частина положень Корану носить казуальний харак-

тер і являє собою конкретні тлумачення, дані пророком у зв'язку з окремими випадками. Але багато настанов мають досить невизначений вигляд і можуть набувати різного значення, залежно від того, який зміст у них вкладається.

Другим за значимістю джерелом права мусульман була **сунна**, що складається з *численних розповідей* — **хадисів** — про судження і вчинки самого Мухаммеда. У *хадисах* також можна зустріти різноманітні правові протиріччя, що відбивають розвиток соціальних відносин в арабському суспільстві. Остаточне редагування хадисів здійснено в IX ст., коли були складені шість ортодоксальних збірників сунни, найбільшу популярність із яких одержав **збірник Бухари**. З Сунни також виводяться норми шлюбного і спадкового, доказового і судового права, правила про рабів тощо.

Хадиси сунни, незважаючи на їх обробку, містили багато положень, що суперечили одне одному і вибір найбільш «достовірних» із них цілком покладався на розсуд богословів-правознавців та суддів. Вважалося, що мають силу лише ті хадиси, що були передані послідовниками Мухаммеда, причому, на відміну від *суннитів*, *шиїти* визнавали дійсними лише ті хадиси, що пішли ще від халіфа Алі і його прихильників. По суті розкол в ісламі відбувся через різне відношення до сунни.

Третє місце в ієрархії джерел мусульманського права займала **іджма**. Вона укладалася зі схожих думок з релігійних і правових питань, які були висловлені сподвижниками Мухаммеда (більш 100 осіб) або згодом найбільш впливовими мусульманськими теологами-правознавцями (імамами, муфтіями, муджтахідами). *Іджма* розвивалася як у вигляді інтерпретацій тексту Корану або Сунни, так і шляхом формування нових норм, які вже не пов'язувалися з Мухаммедом. Вони передбачали самостійні правила поведінки і ставали обов'язковими в силу одностайної підтримки муфтіїв або *муджтахідів*. Велика роль *іджми* в розвитку шаріату полягала в тому, що вона дозволяла правлячій релігійній верхівці Арабського халіфату створювати нові правові норми, пристосовані до змінюючих умов феодального суспільства, а також такі, що враховували специфіку завойованих країн. До іджми як джерела права, що доповнювало шаріат, примикала і **фетва** — рішення і думки окремих муфтіїв з правових питань.

Одним із найбільш спірних джерел мусульманського права, що викликали гострі розбіжності між різними напрямками, був **кьяс** — рішення правових справ за аналогією. Відповідно до *кьясу* правило, встановлене в Корані, *сунні* або *іджмі*, може бути застосоване до справи, яка прямо не передбачена в цих джерелах права. *Кьяс* не тільки дозволяв швидко врегулювати нові суспільні відносини, але і сприяв звільненню шаріату в цілому ряді моментів від теологічного змісту.

Як додаткові джерела права шаріат припускав і **місцеві звичаї**, що не ввійшли безпосередньо в саме мусульманське право в період його становлення і не суперечили його принципам і нормам. При цьому признавалися правові звичаї, що склалися в самому арабському суспільстві — **урфи**, а також у численних народів, підкорених у результаті арабських завойовань або зазнавших в пізніший час впливу мусульманського права — **адати**.

Джерелом мусульманського права виступали *укази і розпорядження халіфів* — **фірмани**. В подальшому в інших мусульманських державах із розвитком законодавчої діяльності як джерела права стали розглядатися і відігравати зростаючу роль, особливо в Османській імперії, закони — **кануни** (від візантійського — *канони*). *Фірмани* і *кануни* не повинні були суперечити принципам шаріату і доповнювали його насамперед нормами, що регламентували діяльність державних органів і регулювали адміністративно-правові відносини державної влади з населенням.

2.3. Основні інститути мусульманського права

Цивільно-правові інститути

Право власності. Мусульманське право розрізняє власність від володіння, тобто панування над річчю на законній підставі. Захоплення речі вважалося незаконним актом і не розглядалося як володіння.

Велика увага в мусульманському праві приділяється праву власності на землю, де розрізняються чотири категорії земельних володінь:

1) **Священна земля**, до якої відносилися:

а) **хиджаз** — землі, де, за легендою, жив Мухаммед. На цій землі заборонялося жити «невірним» — людям іншої віри, а з проживаючих там мусульман стягалася десятина. Забороненим було полювання на тварин, ушкодження рослин тощо;

б) **вакф** — землі, передані мечетям, *медрессе* (духовним школам) і іншим організаціям на релігійні і добродійні цілі. Ці землі не могли переходити у власність халіфів (імамів) і представників світської влади. Земля на правах вакфа знаходилася поза обігом; вона не могла бути ні продана, ні закладена, ні подарована, ні відчужена, крім тих випадків, коли знищувалася юридична особа, для якої був заснований вакф. Акт установлення вакфу відбувався добровільною заявою засновника в присутності кадї.

2) **Державна земля**. До неї належали:

а) володіння скинутих династій і значних земельних власників у завойованих арабами територіях. Ці землі здавалися в спадкову оренду селянам;

б) землі, завойовані мусульманами в «священній війні» проти «невірних». Переможених примушували до укладення договору з мусульманами, на підставі якого вони відмовлялися від права власності на землю, що належала їм, але одержували її для обробки при умові сплати *хараджу*;

в) землі, власники яких прийняли іслам після завоювання; землі, завойовані мусульманами і такі, що перейшли до переможців в силу того, що старі власники їх були убиті або втекли; землі, ніким не зайняті, зрошені;

г) землі, що знаходилися у володінні представників правлячих династій. Прибутки з цих земель надходили в особисте розпорядження власників. Це право приватного володіння практично нічим не відрізнялося від права приватної власності і з часом власники закріплювали ці землі за собою юридично.

З другої половини VIII ст. в халіфаті з'явилося умовне землеволодіння — *ікта*. Це споріднене із західноєвропейським бенефіцієм тимчасове надання землі за службу. У міру розвитку феодалних відносин ці землі, так само як і інші земельні володіння, що знаходилися в руках феодалної знаті, перетворювалися в приватну власність.

3) **Землі, що знаходилися в приватній власності**. До цієї групи належали землі, що могли відчужуватися їхніми власниками будь-яким засобом. Але приватна феодална власність — *мульк* мала підпорядковане значення в порівнянні з державною власністю і широкого розповсюдження не набула.

4) **Общинне землеволодіння**. Цей вид володіння землею зберігався певний час у селян. Але їхні правителі захоплювали общинну землю у свою власність.

Зобов'язальне право. Система зобов'язань мусульманського права відрізняється високим рівнем розробленості. Це визначалося широким розвитком товарно-грошових відносин в Арабському халіфаті.

За шариатом, крім релігійних зобов'язань, існує ряд зобов'язань, що виникають із договорів і заподіяння шкоди.

Зобов'язання з *договорів* поділяються на **дві групи**. Вирішальним моментом, що відмежовував одну групу договорів від іншої, була наявність або відсутність обов'язку передати річ, що виступала предметом угоди. До *першої групи* договорів, пов'язаної з передачею речі, відносяться договори міни, позики, наймання майна, купівлі-продажу. До *другої* — договори товариства, зберігання, доручення.

Низка цих договорів за своєю юридичною природою не відрізняється від відповідних договорів у римському праві. Але водночас вони мають специфічні особливості.

Договір *купівлі-продажу* не був *консенсуальним*, тому що при його укладенні потрібно було проголошення визначених формул подібно римській *манципації*.

При розміні грошей не припускалося одержання прибутку. Близькі до *реальних* (у римському праві. — Л. Б., С. Б.) договорів були *салам* і *салаф* — видача грошових знаків в обмін на віддачу в майбутньому ще не існуючої речі або продаж хліба на корені, або з зобов'язанням виконати будь-яку роботу.

До договору *позики* примикає договір про переклад боргу в тих випадках, коли боржник сплачує свій борг за допомогою претензії, що він має до третьої особи (нагадує перекладний вексель).

Договір *застави* являє собою не забезпечення сплати боргу заставоутримувачу, а тільки служить засобом доказу того, що заставоутримувач зобов'язаний сплатити необхідну суму кредиторю.

Що стосується умов недійсності договорів, то до них можна віднести насамперед відсутність добровільної згоди сторін, коли договори були укладені внаслідок обману, помилково або під примусом. Ці договори не тільки не признавалися дійсними, але і всі сплачені ними, видані на підставі цих договорів суми або речі мали бути повернуті.

У вирішенні питання про недійсність договорів велику роль відігравали положення ісламу, згідно з якими стягування відсотків і лихварство вважалося гріховним. Незаконними також вважалися договори, що служили джерелом прибутків, які суперечили моральності, наприклад, спекуляція — *іхтикар*.

Сімейно-шлюбне право. В галузі сімейних відносин мусульманське право виходить із безумовної переваги чоловіка над жінкою. Шаріат дозволяє чоловікові мати чотири законних дружин і необмежену кількість наложниць.

Шлюб за мусульманським правом оформлюється договором купівлі-продажу. Жінка не виступає при укладенні шлюбного договору рівноправною стороною, а розглядається як предмет договору. Вона продається чоловікові за визначену суму грошей або за відповідну кількість речей, але *Коран* наказує, щоб чоловік у свою чергу виплачував дружині визначену винагороду. Розмір цієї винагороди (*садак*), з тюркської — *«калим»*) визначався залежно від соціального стану нареченого і нареченої, але не повинен бути менше 0,25 динара (близько одного золотого рубля). Частина *садаку* призначалася на аліменти після розлучення і мала назву *«мехрія»*.

За *Кораном садак* мав належати дружині, але фактично значна його частина повністю передавалась батькові нареченої. Мусульманське право санкціонувало цей звичай, що склався в часи патріархату майже у всіх народів.

Згода на шлюб від жінки не була потрібною. В укладенні шлюбного договору вона не брала участі. Вийшовши заміж, жінка переходила під владу чоловіка, повинна була уникати зустрічей зі сторонніми чоловіками, не показуватися в громадських місцях тощо. Чоловік міг застосовувати до неї тілесні покарання.

Розлучення — *талок* — за мусульманським правом залежало тільки від чоловіка, який не був зобов'язаний пояснювати причини, що спонукали його вимагати розлучення. Проте після розлучення чоловік повинен видати дружині аліменти на чотири місяці. Якщо в цей термін чоловік побажає відновити подружні відносини, розлучення анулюється.

Після розлучення діти віддавалися під владу чоловіка і зберігали право успадковувати майно подружжя. Діти віддаються дружині лише в тому випадку, якщо чоловік не в змозі був утримувати їх. З усього викладеного очевидно, що мусульманське право санкціонувало звичаї патріархального родового ладу, коли відновилися в сім'ї повновладдя чоловіка і безправ'я жінки. Шаріат перевершив у цьому відношенні навіть римське право, на ранній стадії його розвитку та європейське феодалне право.

Спадкове право. Спадкове право за шаріатом є досить складним. На початку першого періоду Арабського халіфату жінки і діти не мали прав на спадкування майна.

За мусульманським правом спадкування — *ере* — визначається як переміщення майна власника до інших осіб після його смерті. Це переміщення розглядається як один із засобів придбання прав померлого, причому тільки одних прав, у той час як за європейським правом спадок вважається сукупністю майнових прав і обов'язків, що залишилися після нього.

Таке розуміння юридичної природи спадку впливає з того, що за мусульманським правом зобов'язання нерозривно пов'язані з особистістю боржника і не переходять до спадкоємців. Тому до передачі їм майна мертвого необхідно очистити спадщину від боргів і інших зобов'язань юридичного і релігійного характеру. Таким чином, у спадок після погашення боргів і оплати витрат на похорон померлого надходить чистий актив.

Мусульманське право знає спадкування *за законом* і *за заповітом*. Право на спадкування майна *за законом* поширюється на визначене коло фізичних і юридичних осіб:

- 1) на осіб, що знаходяться у кровному рідстві з мертвим;
- 2) на хазяїв рабів, що не мають спадкоємців, відпущених на волю;
- 3) на державу.

Родичі розділяються за такими лініями: а) прямі по спадній і висхідній лінії; б) родичі по боковій лінії.

Жінки, що знаходяться в кровному родстві зі спадкодавцями по цих лініях, в усіх випадках отримують половину частки спадщини чоловіків.

У спадкуванні майна подружжя тим, хто пережив, також різко виражена нерівноправність чоловіків і жінок. Чоловік одержує після смерті дружини половину всього майна, що залишилося (нерухомого і рухомого), а при наявності дітей — одну чверть. Дружина (або дружини) після смерті чоловіка одержує тільки чверть рухомого майна, а при наявності дітей — восьму частину.

Щодо спадкування за заповітом слід зазначити те, що заповідач міг розпоряджатися тільки однією третиною майна, у чию б користь воно не передавалося. Для законності заповіту необхідно, щоб він був повнолітнім, у здоровому розумі, мав право розпоряджатися собою і майном, і щоб особа, якій спадщина заповідається, не належала до числа законних спадкоємців. Припускалися як письмові, так і усні заповіти. Для визнання дійсності заповіту необхідна була наявність двох благочестивих свідків.

Злочини і покарання в мусульманському праві

Кримінально-правова частина близькосхідного права — *шаріату* — як би на противагу далекосхідному, була найменш розробленою. Вона відрізнялася архаїчністю норм, відбивала порівняно низький рівень юридичної техніки. Було відсутнє загальне поняття злочину, слабо були розроблені такі інститути, як замах, співучасть, обставини, що пом'якшують і обтяжують провину.

Злочини. Ще середньовічні мусульманські правознавці розділили всі злочини на *три групи*.

Першу з них склали злочини, що брали свій початок з мусульманської доктрини, із вказівок самого Мухаммеда. Вони тлумачилися як зазіхання на «права Аллаха» і не припускали прощення. Сюди відносились:

- *відступництво від ісламу*;
- *злочини проти порядку управління* — заколот і опір державній владі;
- *злочини, оголошені тяжким релігійним гріхом* і до яких відносились *крадіжки, вживання спиртних напоїв, перелюбство, а також безпідставне обвинувачення в перелюбстві*.

Другу групу злочинів склали протиправні дії, що розглядалися як зазіхання не на права всієї мусульманської общини, а на права окремих осіб. Норми, що регулюють їх, виходили із звичаїв родоплемінного ладу, зберігали сліди безпосередньої розправи потерпілого з кривдником.

Так, навмисне убивство або смертельне поранення спричиняли за собою кровну помсту з боку родичів вбитого. У шаріаті, правда, вже передбачалася можливість заміни кровної помсти грошовим викупом, якщо родичі вбитого прощали вбивцю. За ненавмисне вбивство встановлювався викуп, що супроводжувався двомісячним постом і відпущення на волю раба-мусульманина.

Для інших злочинів даної групи, зокрема за тілесні ушкодження, відповідальність також виникала за принципом відплати, таліону. Цей принцип чітко закріплюється в Корані, де продиктовано «душу-за душу, і око-за око, і ніс-за ніс, і вухо-за вухо, і зуб-за зуб, і рани-помста».

Третю групу злочинів склали дії, що не розглядалися як карні в період становлення халіфату, а тому не згадувалися в основних джерелах шаріату. З розвитком правової доктрини і прагненням майнової верхівки зміцнити сформований суспільний порядок починають розглядатися як карні злочини і каратися в судовому порядку такі дії, як *легкі тілесні ушкодження, образи, хуліганство, обважування і шахрайство, хабар-*

ництво, розтрата державних коштів, азартні ігри тощо. Міра покарання по таких справах залежала від думки, що висловлюється *муджтахідами* і від розсуду окремих суддів.

Покарання за мусульманським правом відбили як архаїчні і додержавні засоби відплати, так і достатньо розроблені міри цілеспрямованої кримінально-правової репресії. Злочини *першої* і *другої* групи спричиняли за собою строго фіксовані і суворі покарання: *хадд* і *кисас*.

Покарання за злочини, що відносяться до *третьої* групи — *тазир*, відрізнялися великим розмаїттям і гнучкістю, але також мали яскраво виражений каральний характер. Як відзначалося вище, шаріат припускав, і тим самим узаконював, кровну помсту (у дещо обмежених, у порівнянні з доісламським періодом, розмірах. — Л. Б., С. Б.), *таліон*, а також викуп речами або грошима (до 100 верблюдів або 1 тис. динарів золота) як компенсацію потерпілому або його родичам, якщо вони відмовлялися від свого права на кровну помсту.

У шаріаті передбачалися типові для середньовіччя жорстокі і залякувальні покарання. Так, *страта*, що призначалася за цілу низку злочинів, звичайно, відбувалася публічно (шляхом повішення або четвертування), а потім тіло страченого виставлялося на загальну наругу. Застосовувалися і такі види страти, як *утоплення* і *закопування* живцем. Широко використовувалися також такі тілесні покарання, як відсічення пальців, рук і ніг, бичування, биття камінням тощо.

Тюремне ув'язнення в Арабському халіфаті зазвичай застосовувалося для утримання злочинців до суду, але поступово стало використовуватися і як міра покарання, причому в окремих випадках призначалося довічне ув'язнення. Позбавлення волі виражалося також і в домашньому ув'язненні або в ув'язненні в мечеті.

Мусульманське право знало також *майнові санкції* (конфіскації, штрафи тощо) і ганебні покарання — оголення бороди, позбавлення права носити чалму, привселюдний осуд тощо, а також заслання і виселення (за дрібні злочини).

Судовий процес

Процес за мусульманським правом носив, як правило, *обвинувальний* характер. Справи порушувалися не від імені державних органів, а зацікавленими особами (за винятком злочинів, спрямованих проти державної влади). Розходження судочинства по карних і цивільних справах практично були відсутні. Судові справи розглядалися привселюдно, зазвичай в мечеті, де могли бути присутніми усі бажаючі. Сторони мали самі вести справу, не звертаючись за допомогою до адвокатів.

Процес проходив усно, письмове діловодство не застосовувалося, хоча з часу правління Абасидів по цивільних справах склалися судові протоколи. Основними доказами були визнання сторін, показання свідків, клятви.

Справа мала вирішуватися на одному засіданні і не мала бути відкладена до наступного дня. По суті процес у суді перетворювався у своєрідне змагання сторін, де, природно, багатий і бідний не були в рівному становищі.

При винесенні рішення суддя, за винятком порівняно невеликої категорії справ, мав велику свободу розсуду. Це давало йому можливість керуватися особистими симпатіями і враховувати соціальний стан сторін.

Особливістю процесуального права шаріату було те, що судові рішення не розглядалося як остаточне і безповоротне. У випадку встановлення нових фактів і обставин суддя міг переглянути своє власне рішення. Це відкривало простір для зловживань і свавілля.

При оцінці доказів у суді панував формалізм. Так, повним доказом у справі вважалося свідчення двох гідних довіри *свідків-мусульман*. Показання жінок розглядалися як половинні докази. При відсутності достовірних або переконливих доказів застосовувалося *клятва*, яку звичайно повинен був вимовити відповідач або той, кого звинувачува-

ли. Клятва, вимовлена в особливій урочистій формі і з посиланням на Аллаха, приймалася як вагомий доказ у судовому процесі. Вона звільняла обвинувачуваного від відповідальності або принаймні пом'якшувала покарання (наприклад, при обвинуваченні у навмисному вбивстві. — Л. Б., С. Б.).

Визнання обвинувачуваного, якщо воно було зроблено повнолітнім, осудним, не під впливом примусу, розглядалося як доказ, достатній для винесення рішення суду.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття (визначення)	Терміни
Шаріат Сунізм Шіїзм	Адат, буцуй, буке-хо, вакф, у гірі, ере, іджма, ікта, іхтикар, калім, кануни, кияс, лі, лін, люй, медресе, мехрія, мульк, ріцу, рьо, рьомин, садак, талок, урф, фетва, фірмани, харадж, хіджаз, хадиси

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці основних подій виникнення та розвитку права середньовічного Сходу за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи текст документу № 1:

а) назвати злочини проти імператорської влади в Японії періоду раннього середньовіччя;

б) навести приклади особливостей застосування смертної кари до жінок, старих, немічних, чиновників.

Завдання 4. Використовуючи текст документу № 2, показати спадкоємність китайського середньовічного і давнього права.

Завдання 5. Використовуючи тексти документів № 1—2, порівняти види злочинів у китайському та японському середньовічному праві, визначивши спільне і особливе.

Завдання 6. Використовуючи матеріал посібника, додаткову літературу, підготуйте повідомлення на тему: «Мусульманська правова сім'я: шляхи становлення».

Перевірте себе

Завдання 1. Продовжте думку:

1. Загальною характерною рисою розвитку як китайського, так і японського права було.....

2. Характерною рисою розвитку китайського права у період середньовіччя була його.....

3. Японська держава періоду VIII—X ст. в історико-правовій літературі отримала назву «правова», що обумовлено.....

4. Предметом регулювання законом «Тайхо Йоро рьо» були відносини.....

5. Право власності в середньовічному східному праві характеризувалось.....

6. Низький рівень розвитку права зобов'язань в середньовічній Японії був обумовлений.....

7. Спільним в регулюванні сімейно-шлюбних відносин за китайським та японським середньовічним правом було.....
8. Спільним у класифікації злочинів у середньовічних Китаї та Японії було.....
9. Судовий процес у середньовічному Китаї за характером був.....
10. На відміну від китайського в Японії судовий процес характеризувався як.....
11. Характерною рисою мусульманського права було те, що воно.....
12. Значення розробок мусульманських юристів галузі права полягає в тому, що.....
13. Відносна цілісність мусульманського права була обумовлена.....
14. Ієрархічний характер джерел мусульманського права проявився в тому, що.....
15. Право власності на землю за мусульманським правом характеризувалось.....
16. Регулювання майнових відносин за мусульманським правом характеризува-лось.....
17. Відмінною рисою кримінально-правової частини шаріату було.....
18. Злочини в мусульманському праві класифікувались.....
19. Судовий процес за мусульманським правом мав.....характер.
- Завдання 2. Схарактеризуйте:**
1. Джерела середньовічного далекосхідного права.
  2. Основні цивільно-правові інститути середньовічного далекосхідного права
  3. Спільні риси та особливості в регулюванні відносин злочинів і покарань у серед-ньовічному Китаї і Японії.
  4. Судовий процес в Японії і Китаї.
  5. Особливості становлення мусульманської правової сім'ї.
  6. Джерела мусульманського права.
  7. Основні цивільно-правові інститути за мусульманським правом.
  8. Судовий процес за мусульманським правом.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 12-ої теми

Завдання. Повторіть навчальний матеріал шкільного підручника «Всесвітня істо-рія» в тій його частині, де висвітлюється:

- а) процес переходу від феодалізму до капіталізму;
- б) соціально-економічні та політичні передумови буржуазних революцій в Англії, Франції та США, їх основні події.

Джерела

Документ № 1

ЗВІД ЗАКОНІВ ТАЙХО РІЦУ РЬО» (702—718 рр.) (витяги)

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Зміст кримінального кодексу

I. Карний закон про покарання

II. Карний закон про охорону імператорського палацу

III. Адміністративно-карний закон

- IV. Карний закон про сім'ю і шлюб
  - V. Карний закон про казенні стайні і комори
  - VI. Карний закон про трудову мобілізацію
  - VII. Карний закон про заколот, розбій і грабіж
  - VIII. Карний закон про поранення і бійки
  - IX. Карний закон про шахрайство і підробки
  - X. Різні карні закономіршення
  - XI. Карний закон про збіглих
  - XII. Карний закон про судові вироки
- [Види карних покарань]

Стаття 1

Різки (тидзай) — 5 [ступенів]:

- 10 різок [чи] відкуп міддю (сокудо) — 1 кин
- 20 різок [чи] відкуп міддю — 2 кин
- 30 різок [чи] відкуп міддю — 3 кин
- 40 різок [чи] відкуп міддю — 4 кин
- 50 різок [чи] відкуп міддю — 5 кин

Стаття 2

Ціпка (дзедзай) — 5 [ступенів]:

- 60 ціпків [чи] відкуп міддю — 6 кин
- 70 ціпків [чи] відкуп міддю — 7 кин
- 80 ціпків [чи] відкуп міддю — 8 кин
- 90 ціпків [чи] відкуп міддю — 9 кин
- 100 ціпків [чи] відкуп міддю — 10 кин

Стаття 3

Каторга (дзудзай) — 5 [ступенів]:

- Каторжні роботи 1 рік [чи] відкуп міддю — 20 кин
- Каторжні роботи 1,5 року [чи] відкуп міддю — 30 кин
- Каторжні роботи 2 роки [чи] відкуп міддю — 40 кин
- Каторжні роботи 2,5 роки [чи] відкуп міддю — 50 кин
- Каторжні роботи 3 роки [чи] відкуп міддю — 60 кин

Стаття 4

Заслання (рудзай) — 3 [ступеня]:

- Заслання близьке (конру) [чи] відкуп міддю — 100 кин
- Заслання середнє (тюру) [чи] відкуп міддю — 120 кин
- Заслання далеке (вонру) [чи] відкуп міддю — 140 кин

Стаття 5

Страта (сидзай) — 2 [ступеня]:

- Повішення (кьодзай): [чи] відкуп міддю — 200 кин
- Обезглавлення (дзандзай) [чи] відкуп міддю — 200 кин

Стаття 6

Вісім тяжких злочинів (хатигяку)

1. Заколот (бохан).

(Говориться про змову, що загрожує государю).

2. Руйнування державних споруд і усипальниць (бодай-гяку).

(Говориться про змову з метою руйнування государевих палаців — гукецу і державних усипальниць — сенре).

3. Державна зрада (мухон). (Говориться про зраду батьківщині і зрадництво).

4. Вбивство близьких родичів (акугяку).

(Говориться про побиття, задум вбивства [чи] вбивства дідуся, бабусі, батька, матері, дядька, тітки, старшого брата, старшої сестри по чоловічій лінії, а також дідуся, бабусі по жіночій лінії [чи] убивстві [свого] чоловіка).

5. Аморальні вчинки (фудо).

(Говориться про вбивство трьох не підпадаючих під страту людей з однієї родини, четвертування (сиге), виготовлення і збереження отрут, чаклунство (енми), образи дією чи безпідставним обвинуваченням (вококу) старших дядьків, старших тіток, старших братів, старших сестер чоловіка, дідуся і бабусі дружини, свого чоловіка [його] чи батьків, або задум [ix] убивства, а також убивства поважних родичів від четвертого коліна і ближче [своєї] дружини).

6. Велика нешанобливість (дайфуке).

(Говориться про руйнування великих храмів (дайся), про крадіжку священних ритуальних предметів (дзингомоцу), одягу государева гардероба, государевих регалій (дзиндзи), про крадіжку особистої государеві печатки (найин) — чи підробки її, а також про неправильне виготовлення лік для государя, про помилки в рецептах (фудай) для государя, про помилки при сервіровці государева столу чи подачі заборонених страв (дзиккин), про неправильну будівлю кораблів для государевих подорожей, про лихослів'я на адресу государя (дзеє сисяку). Усе це порушує мораль. Протидія ж государеву посланцю говорить про відсутність у підданого почуття поваги до государя (бурей).

7. Нешанобливе відношення до батьків (фуко).

(Говориться про порушення судової справи чи переказ прокльону прямих дідуся, бабусі, батька, матері, [самовільному] виділенні в особливий двірський список чи [самовільному] виділенні частини майна при наявності прямих дідуся, бабусі, батька, матері, [самовільному] вступі в шлюб, розвазі світською музикою чи зміні жалобного одягу на повсякденну в період жалоби по батьку, матері, про приховання звістки про смерть і неоплакування прямих дідуся, бабусі, матері, батька; помилкова заява про смерть прямих дідуся, бабусі, батька, матері; перелюбстві з наложницею діда чи батька).

8. Порушення боргу (фуги).

(Говориться про вбивство основного хазяїна (хонсю), намісника провінції, [свого] наставника, а також вбивство служками чи стражами начальника, що має 5-й ранг і вище; [про дружину], що, довідавшись про смерть чоловіка, ховається, не оплакує [його], а розважається світською музикою і не носить жалобного одягу, про вступ дружини в повторний шлюб [під час жалоби по чоловіку].

Документ № 2

КИТАЙСЬКЕ УЛОЖЕННЯ ХАНА ЮНЬ ДЖЕНЯ (1725 р.) (витяги)

Передмова хана Юнь Дженя

У першому році царювання свого повелів вельможам прийнятися за уложення і закони.

Усім суддям і начальникам слід книгу цю читати, повторювати і розуміти... бути слідчими і приймати рішення здатними і гідними... Усі воєводи й управителі повинні завжди у своїх підпорядкованих місцях: у містах, селах і селищах мешканцям, селянам і всякого звання людям вселяти і тлумачити книгу цю, щоб усякого віку люди від них навчалися, між собою тлумачили і, побоюючись покладених законів, один одного застерігали і від злих справ утримували...

ЧАСТИНА I

Розклад знаряддям, котрі слід до в'язнів застосовувати

Дошка очеретова вагою не більш 2,5 фунти (замість тонких і товстих батогів).

Колодка дерев'яна на шию. Вага 6,25 фунта.

Колодка дерев'яна на руки. Уживати тільки до таких, котрі тяжку мають провину і мають бути страчені. Не вживати до жінок і тих, котрі легко завинили

Ланцюг залізний. Застосовувати до всяких колодників.

Кайдани залізні на ноги. Тим, хто підлягає до заслання або страти.

Розклад покаранням на тілі

I. Тонкі батоги: 10, 20, 30, 40, 50 ударів (нині дошкою: 4, 5, 10, 15, 20 ударів).

II. Товсті батоги: 60, 70, 80, 90, 100 ударів (нині дошкою: 20, 25, 30, 35, 40 ударів).

III. Вживати у підлій роботі: 1 рік і 60 ударів товстими батогами; 1,5 року і 70 ударів; 2 роки і 80 ударів; 2,5 роки і 90 ударів; 3 роки і 100 ударів.

IV. Заслати у віддалені місця: 2000, 2500, 3000 чи і до цього 100 ударів.

V. Страта: задушити, відрубати голову.

Глава I. Визначення провин і покарань

Чолобитника за неправу чолобитну покарати такою карою, якої він піддавав відповідача. Якщо відповідача вже встигли покарати тілесно, то від чолобитника замість покарання срібла і хліба не приймати.

Страту швидко виконувати тільки над найважливішими злочинцями, а про всіх інших засуджених до смерті надсилати в осінній час до государя відомості з поясненням провини.

Не брати джолигань (пеню) за провину зі старого (не менш 70 років), малолітнього (не більш 15 років), з понівеченого (одне око, рука, нога тощо), але тільки з таких провин, що цінуються менше заслання.

Десять зол

1. *Навмисна зрада проти самого государя.*

2. *Навмисна зрада своїй батьківщині і таємна відданість іншій державі.*

3. *Навмисний бунт щодо руйнування государева дома.*

4. *Нелюдські:* якщо хто бив або умертвив діда свого (по батьку) чи бабку, чи батька матері, діда чоловікова чи бабку, батька чоловікова чи мати. Якщо хто убив до смерті дядька свого рідного чи його дружину, тітку рідну, батька сестру, брата сестру, діда (по матері) чи бабку, дружину свого чоловіка. Якщо хто бив або тільки мав намір вбити діда (по батьку) чи бабку, батька і матері.

5. *Явне беззаконня.* Вбив трьох чоловік однієї родини за не смертельні провини; порізав або на частини порубав живу людину; отруту робив, у себе її ховав, робив для погублення людини чаклунством.

6. *Велика зневага.* Якщо хто украв річ від жертovníка государева, а паче государеву печатку, написав щось помилкове в государевому велінні, склав помилково не за розпорядженням ліки, написав помилково іншою назвою ліки, що готуються для государя або страву, не таку приправу поклав, яку необхідно; не міцно зробив водяне судно, на якому государ їздити буде.

7. *Немає любові і поваги до рідного по крові.* Якщо хто учинив донос на діда (по батьку), бабку, чи на батька матері, на діда чоловікова чи бабку, на батька чоловікова чи мати і коли лаяв їх чи сварив. Якщо хто за життя діда чи бабки, батька чи матері відокремився від їхнього будинку і почав маєтком володіти особливо... Якщо хто по смерті батька чи матері під час жалоби оженився, заміж вийшов, у будинку мав ігри і танці. Приховав смерть батьків, не відправляв обрядів. Неправдиво говорив про діда, бабку, батька, матері, начебто хто з них помер.

8. Нема згоди. Хитрим способом убив або продав родича (одного роду і прізвиська). Якщо дружина чоловіка біла, донесла на нього.

9. Немає совісті. Хто убив свого начальника, вчителя. Дружина приховала смерть чоловіка, під час жалоби веселилася, вийшла заміж.

10. Збурення за кровним родством. Співжиття з родичкою, наложницею діда, батька. Те ж відноситься і до жінок. Усі ці десять провин не прощаються.

Глава IX. Закони про борги

Якщо кредитор після визначеного терміну силою забрав у боржника, не бив чолом у судовому місці — 80 товстих батогів. Якщо за борг узяв дружину, дочку боржника — 100 товстих батогів. Якщо силоміць узяв — покарання ще більше.

Позикодавець може з людей, що зайняли під заставу чи інше зобов'язання, брати лихварських грошей за місяць з 1 лани не більш 3-х фунов. Візьме більше — 40 тонких батогів.

Хто на збереження взяв чужий маєток і витратив — покарати. Знайдені речі потрібно оголосити в присутньому місці не пізніше 5-ти днів. За знахідку одержить половину.

За вживання неправильних мір і ваги — покарати. За виготовлення неякісних товарів — 50 тонких батогів.

Глава XV. Про військові встановлення

Якщо хто змусить майстра вилити собі пушку, то йому і майстру відрубати голови, а дітей, дружин і людей їх відписати в скарбницю; сусідів же і старостів того місця, де гармата вилита, засудити до смерті на удавлення і чекати про їх іменного указу. Начальників того місця позбавити всіх чинів, а побічних начальників, як і главноначальників області віддати жорстокому суду.

ЧАСТИНА II

Глава XVIII. Закони про державних злодіїв, розбійників, крадіїв

Хто підніме бунт, підбурюватиме народ, виявиться зрадником, повставши проти государя, того, його радників і спільників усіх без розбору страчувати смертю — порізати на дрібні частини, а діду такої людини, батьку, синам, внучатам, рідним братам, разом з ним людям, що жили, (хоча б не одного з ним роду), дядьками племінникам (аби не було кого менш 16 років) рубати усім голови. Малолітніх, котрим не більш 15 років, матір, дружин, дочок, сестер, невісток, дружин синів роздати у дома заслужених вельмож, зробивши рабами. Маєток лиходія взяти в скарбницю. Не торкати лише дочок і сестер, що мають наречених і мають одружитися, дітей і внучат, відданих стороннім людям на виховання.

Усім зрадникам государевим рубати голови, а дружин і дітей віддавати... У раби, маєтки — у скарбницю. Батьків, матерів, дідів, внучат, братів рідних заслати за 2000 ба. Хто навмисне таких зрадників випустить, сховає — задушити. Тим, хто донесе, зловить і приведе зрадника в судове місце — віддавати весь маєток.

За крадіжку з великого храму жертвних судин, ін. речей — без розбору рубати усім голови.

За крадіжку з казенних комор сторонніх людей карати у відповідності з вартістю краденого. За три крадіжки зі скарбниці — смерть.

Розбійникам, що людей убивали, підпалювали будинки, в'язниці, палати зі скарбницею розбивали, або банда не менш 100 чоловік, рубати голови і вішати привселюдно.

Глава XIX. Покарання вбивцям

За вбивство діда, бабки, батька, матері, дядька, брата винному і його співучасникам рубати голови і порубати трупи на дрібні частини. Так само покарати дружину за по-

збавлення життя чоловіка, невістку за свекра чи свекруху. Таке ж покарання за один тільки замах.

Якщо дружина чи наложниця, погодившись з коханцем, вб'є чоловіка, порізати її на дрібні частини, коханцю — відрубати голову.

За убивство в бійці, якщо ненавмисно — задушити, навмисно — відрубати голову.

Глава XXII. Чолобиття й доноси

Судді, знайшовши з чолобитної, з доносів і свідчень правду у справі, повинні справу вирішити без зволікання, навіть якщо ще не всі свідчення зібрані, не всі винні знайдені.

Той, хто, подавши донос або чолобитну на іншого, до суду не з'явиться, сховається того, залишивши донос, знайти і покарати так, як це слід було б зробити з тим, на кого він доносив.

Якщо будуть бити чолом діти на батьків, онуки на дідів і бабок, дружини на чоловіків, на свекруху, то 100 товстих кийків і 3 роки роботи, хоча і по правді чолом били. Якщо що-небудь одне в чолобитній невірне — задушити їхніми тятивами.

Хто буде бити чолом на свого вищого коліна кривного родича — 100 товстих батогів.

Але усім доносити на своїх вищого коліна кривних родичів по справах про зраду, бунт, найважливіших смертовбивств, укриття шпигунів.

Слуг, що б'ють чолом на панів своїх покарати — 100 товстих батогів і чолобитної не приймати. Приймати лише доноси про зраду, бунт, смертовбивстві, укриття шпигунів.

Глава XXIII. Покарання за хабарі

Якщо судді чи інші наказові люди беруть з чолобитників чи відповідачів хабаря, карати по сумі хабарів, але наказових на один ступінь менш проти суддів.

Хто з чиновних сищиків, що злодіїв і розбійників шукають, піймавши їх, приховає крадену річ — 40 тонких батогів.

Примітка:

Документи № 1, 2 використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. I. — С. 423—425, 397—399.

Готуйтеся до проміжного контролю

Тести для самоконтролю

1. Візантія виступила державо- і правонаступницею:

- 1) Стародавніх Афін;
- 2) Західно-Римської імперії;
- 3) Східно-Римської імперії.

2. За візантійськими імператорами в VIII—IX ст. остаточно затвердилися титули:

- 1) владика всесвіту;
- 2) василевс;
- 3) автократор.

3. Становлення ранньофеодальної держави в Європі відбувалося такими шляхами:

- 1) зародження нових феодальних відносин в надрах рабовласницького суспільства;
- 2) розкладу родоплемінної організації та об'єднання племен;
- 3) захоплення нових територій.

4. Еклога — це:

- 1) офіційний звід візантійського права;
- 2) кодекс римського права часів імператора Юстиніана;
- 3) варварська правда.

5. Кодексами власне візантійського права були:

- 1) кодекс Феодосія, кодекс Юстиніана;
- 2) Еклога, Землеробський закон, Морський закон, Прохірон, Епанагога, Базилики;
- 3) Кодекс Грегоріана, Кодекс Гермогеніана.

6. Вплив візантійського права на право слов'ян проявився в таких джерелах права як:

- 1) «Василики», «Прохірон», «Мойсєв закон»;
- 2) «Закон судний людям», «Законник Стефана Душана», «Кормчі книги»;
- 3) «Звід цивільних прав», Кодекс Юстиніана.

7. Салічні франки — це:

- 1) давньогрецькі племена;
- 2) германські племена;
- 3) скандинавські племена.

8. З ім'ям військового вождя Хлодвиг з роду Меровінгів пов'язують виникнення ранньофеодальної держави у:

- 1) римлян;
- 2) англосаксів;
- 3) франків.

9. Земельні ділянки, що знаходились в спадковому безумовному користуванні окремих сімей в ранньофеодальній державі — це:

- 1) марки;
- 2) паги;
- 3) аллоди.

10. «Березневі поля», «травневі поля» — це:

- 1) огляд війська у стародавніх франків;
- 2) родоплемінні збори у германських племен;
- 3) з'їзди феодалів в ранньофеодальних державах.

11. «Сеньоризація» влади — це:

- 1) розширення участі знаті в управлінні франкською державою;
- 2) усунення короля від влади в державі;
- 3) наділення франкських феодалів значними повноваженнями.

12. Карл Мартелла — майордом Австралії відомий:

- 1) великими завойовницькими походами;
- 2) як ініціатор проведенням бенефіціальної реформи;
- 3) перемогою над арабами в битві під Пуатьє (732 р.).

13. Бенефіцій — це:

- 1) форма довічного володіння землею на умовах обов'язкового виконання службових обов'язків;
- 2) відокремлена область в королівстві франків;
- 3) сільська община в державі франків.

14. Розпад держави стародавніх франків юридично був закріплений Верденським договором у:

- 1) 816 р.;
- 2) 800 р.;
- 3) 843 р.

15. Утворення держави Англія відбулося в результаті:

- 1) прийняття християнства в VII ст.;
- 2) об'єднання семи королівств в IX ст.;
- 3) розпаду Римської імперії в V ст.

16. Королівська рада в Англії IX—XI ст. — це:

- 1) уїтенагемот;
- 2) «Велике поле»;
- 3) Палата шахової дошки.

17. Варварські правди — це:

- 1) джерела візантійського права;
- 2) джерела римського права;
- 3) джерела права германських племен.

18. Джерелом права салічних франків була:

- 1) Рипуарська правда;
- 2) Саксонська правда.
- 3) Салічна правда.

19. Рипуарська правда, Саксонська правда, Салічна правда, Алеманська правда, Бургундська правда:

- 1) джерела права слов'янських племен;
- 2) джерела права германських племен;
- 3) англосаксонське законодавство.

20. Аффатомія — це

- 1) форма укладення шлюбу у стародавніх франків;
- 2) ритуал передачі третій особі права на розпорядження рухомим майном;
- 3) умовний викуп нареченої при укладенні шлюбу.

21. Основним видом покарання за Салічною правдою було:

- 1) викуп (судовий штраф);
- 2) членоушкоджувальні покарання;
- 3) кровна помста.

22. За відсутності реальних доказів при розгляді справи в суді, за Салічною правдою, застосовували до звинуваченого:

- 1) тортури;
- 2) ордалії;
- 3) співприсяжництво.

23. Правда короля Етельберта, Закони короля Альфреда, Закони Кнута —

- 1) законодавство стародавніх франків;
- 2) англо-саксонські правди;
- 3) збірки звичаєвого права Німеччини.

24. Розпад імперії Карла Великого був обумовлений:

- 1) децентралістськими тенденціями;
- 2) боротьбою синів Карла Великого;
- 3) слабкістю економічних зв'язків окремих областей.

25. Система васальної залежності в середньовічній Західній Європі відома як система:

- 1) сюзеренітету-васалітету;
- 2) сеньйорії;
- 3) бенефіціарії.

26. З'їзд найзначніших феодалів Франції періоду ленної монархії — це:

- 1) Королівська курія;
- 2) «Великі поля»;
- 3) сенат.

27. Процес феодальної роздробленості в Німеччині періоду ранньофеодальної монархії, на відміну від Франції, набув:

- 1) тимчасового характеру;
- 2) незворотного характеру;
- 3) завершеного характеру.

28. Золота булла 1356 р. закріпила феодальну роздробленість

- 1) Франції;
- 2) Англії;
- 3) Німеччини.

29. Рання централізація, слабка феодальна роздробленість, швидкий розвиток публічних начал королівської влади — це особливості:

- 1) сеньйоріальної монархії в Англії;
- 2) ленної монархії у Німеччині;
- 3) сеньйоріальної монархії у Франції.

30. Васальні відносини в Англії ґрунтувалися на принципі:

- 1) «васал мого васала — мій васал»;
- 2) «васал мого васала — не мій васал»;
- 3) король — перший сеньйор серед рівних.

31. Посиленню королівської влади в Англії сприяли:

- 1) реформи Генріха II (1154—1189 рр.);
- 2) політика Вільгельма Завойовника;
- 3) боротьба Іоанна Безземельного (1199—1216 рр.) з баронами.

32. Станово-представницька монархія в країнах Західної Європи складається як результат:

- 1) зміцнення соціально-економічних основ союзу королівської влади й міст;
- 2) посилення крупного феодального дворянства;
- 3) послаблення королівської влади.

33. Генеральні штати — станово-представницька установа:

- 1) Німеччини;
- 2) Франції;
- 3) Англії.

34. Перше скликання загальнодержавних французьких зборів представників феодальних станів відбулося:

- 1) 1215 р.
- 2) 1302 р.
- 3) 1357 р.

35. Парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, рейхстаг і ландтаги в Німеччині — це:

- 1) станово-представницькі установи;
- 2) судові органи;
- 3) міністерства.

36. «Великий березневий ордонанс» юридично закріпив правовий статус:

- 1) англійського парламенту;
- 2) французьких генеральних штатів;
- 3) іспанських кортесів.

37. Найбільш впливова група посадових осіб незнатного походження, часто з університетською освітою, прибічників централізації і посилення королівської влади у Франції періоду станово-представницької монархії, отримали назву:

- 1) глосатори;
- 2) легисти;
- 3) камерарії.

38. Загальноімперський з'їзд німецьких феодалів отримав назву:

- 1) кортес;
- 2) парламент;
- 3) рейхстаг.

39. Колегія курфюрстів, колегія князів, графів, вільних панів, колегія представників імперських міст — це структурні елементи:

- 1) англійського парламенту;
- 2) німецького рейхстагу;
- 3) французьких генеральних штатів.

40. Земські збори в окремих німецьких князівствах-державих отримали назву:

- 1) рейхстаги;
- 2) ландтаги;
- 3) курії.

41. Велика хартія вольностей в Англії була прийнята:

- 1) 1356 р.;
- 2) 1215 р.;
- 2) 1265 р.

42. Перший парламент в Англії був скликаний у:

- 1) 1215 р.;
- 2) 1258 р.;
- 3) 1265 р.

43. Палата лордів, палата громад — структурні елементи

- 1) французьких генеральних штатів;
- 2) англійського парламенту;
- 3) німецького рейхстагу.

44. Серед функцій англійського парламенту XIII—XV ст. були такі:

- 1) виконавча, судова, законодавча;
- 2) фінансова, законодавча, контролююча;
- 3) законодавча, контролююча, каральна.

45. Порушення палатою громад перед палатою лордів англійського парламенту як вищого суду країни періоду середньовіччя, звинувачення проти радників короля в зловживанні ними своїми обов'язками, відоме як:

- 1) октроювання;
- 2) імпічмент;
- 3) контрасигнація.

46. Історично першим органом міського самоврядування в середньовічних містах-республіках стали:

- 1) народні збори;
- 2) міські ради;
- 3) комуни.

47. Ганзейський союз, Рейнський союз (XIII ст.), Швабський Союз (XIV ст.) — союзи німецьких міст створювалися з метою:

- 1) організації спільної торгівлі;
- 2) зміцнення своєї відокремленості від курфюрстів і навіть імператора;
- 3) боротьби проти зовнішніх ворогів.

48. Різновидами професійного самоврядування середньовічних міст були:

- 1) цехове;
- 2) самоврядування університетів;
- 3) комуни.

49. Бургомістри, мери — посадові особи:

- 1) середньовічних міст-республік Західної Європи;
- 2) англійської королівської адміністрації;
- 3) керівники західноєвропейських середньовічних університетів.

50. Зміст французького абсолютизму знайшов вираз у вислові:

- 1) держава — це я;
- 2) король царює, але не править;
- 3) що завгодно принцепсу має силу закону.

51. За характером англійський абсолютизм був:

- 1) класичним;
- 2) княжим (обласним);
- 3) незавершеним.

52. Таємна рада, Зоряна палата, Висока комісія, парламент — центральні органи влади часів абсолютизму в:

- 1) Франції;
- 2) Німеччини;
- 3) Англії.

53. Княжий абсолютизм в Німеччині — результат:

- 1) посилення імператорської влади;
- 2) тимчасової рівноваги сил феодалів і буржуазії;
- 3) перемоги феодално-консервативних сил над буржуазним рухом і підпорядкування слабкої німецької буржуазії князям.

54. Імперський суд, церковний суд, княжий суд, «кулачне право» — різновиди судової влади в:

- 1) феодальній Англії;
- 2) середньовічній Німеччині;
- 3) сеньйоральній Франції.

55. Паризький парламент середньовічної Франції — це:

- 1) вищий законодавчий орган;
- 2) основний суд королівства;
- 3) королівська адміністрація.

56. Інтереси французького короля в Паризькому парламенті представляли:

- 1) особисто король;
- 2) прокурор і адвокат;
- 3) королівські міністри.

57. Велика палата, слідча палата, касаційна палата, палата башточки — структурні елементи:

- 1) Паризького парламенту;
- 2) англійського парламенту;
- 3) німецького імперського суду.

58. Інститути роз'їзних суддів, суду присяжних набули офіційного визнання:

- 1) з реформами Генріха II (1154—1189 рр.);
- 2) за часів правління Іоанна Безземельного (1199—1216 рр.);
- 3) за указом Едуарда I від 1295 р.

59. Судова система феодальної Англії була представлена:

- 1) Вестмінстерським королівським судом, судом королівської лави, судом загальних позовів, судом казначейства, судом асизів.
- 2) судом королівської лави, судом загальних позовів, судом казначейства, судом асизів, княжим судом.
- 3) судом загальних позовів, судом казначейства, судом асизів, імперським судом, роз'їзними суддями.

60. «Колискою поліцейського управління» вважають:

- 1) Францію;
- 2) Англію;
- 3) Німеччину.

61. Перший в історії поліцейський статут було видано:

- 1) у Франції. XIII ст.
- 2) в Англії 1361 р.;
- 3) в Німеччині 1532 р.

62. Основною силою охорони громадського порядку на місцях у феодальній Англії періоду абсолютизму були:

- 1) комісари, інтенданти, лейтенанти;
- 2) шерифи, констеблі, комерційна поліція;
- 3) кінно-поліцейські стражі.

63. Спільним у процесі державотворення Франції і Німеччини було те, що:

- 1) на початковому етапі обом країнам були притаманні децентралістські тенденції;
- 2) обидві країни виникли на землях колишньої імперії стародавніх франків;
- 3) обидві країни характеризувались вираженим централізмом в організації державної влади.

64. Ранньофеодальна монархія, сеньйоріальна монархія, станово-представницька монархія, абсолютна монархія — це:

- 1) різновиди монархічної форми правління в епоху західноєвропейського середньовіччя.
- 2) різновиди монархічної форми правління в країнах середньовічного Сходу;
- 3) історичні етапи розвитку феодальної західноєвропейської держави.

65. Головна відмінність станово-представницьких установ від феодальних з'їздів полягає в тім, що:

- 1) вони виступили знаряддям королів в боротьбі проти децентралістських настроїв великих феодалів;
- 2) в них були представлені основні стани феодального суспільства;
- 3) вони стали знаряддям представників третього стану в боротьбі з феодалами.

66. Значний політичний вплив парламенту в Англії, на відміну від Генеральних Штатів Франції, був обумовлений:

- 1) авторитетом і сильною владою короля в країні;
- 2) спільністю інтересів нового дворянства і буржуазії, що зароджувалася, представлених в палаті громад;
- 3) історичними традиціями країни.

67. Зміст виразу «Держава — це я» характеризує державний механізм періоду абсолютизму середньовічної:

- 1) Англії;
- 2) Франції;
- 3) Німеччини

68. Спільними рисами в судоустрої феодальних держав Західної Європи на етапі становлення були:

- 1) визнання єдиним джерело судової влади короля;
- 2) наявність єдиної судової системи;
- 3) відсутність єдиної судової системи.

69. Остаточне оформлення абсолютної монархії у Франції пов'язано з іменем:

- 1) Людовика XIV;
- 2) кардинала Ришельє;
- 3) Людовика XIII.

70. Феодальна роздробленість Німеччини була закріплена:

- 1) Великим березневим ордонансом;
- 2) Кароліною;
- 3) Золотою буллою.

71. Характерною рисою права країн континентальної Європи періоду середньовіччя було:

- 1) його партикуляризм;
- 2) релігійний характер;
- 3) його каральний характер.

72. «Звичаї Барселони», «Звичаї феодалів», «Великий збірник звичаїв Нормандії», «Великий збірник звичаїв Франції», «Кутюми Бовезі» — це:

- 1) приватні кодифікації звичаєвого права;
- 2) офіційні збірки звичаєвого права;
- 3) теоретичні праці середньовічних юристів.

73. Автором «Саксонського дзеркала» є:

- 1) Умберто де Орто;
- 2) Ейке фон Репкоф;
- 3) Бомануар.

74. Партикуляризм права середньовічних країн континентальної Європи був обумовлений:

- 1) феодальною роздробленістю;
- 2) сильною королівською владою;
- 3) збереженням правових норм попередніх періодів.

75. Джерелами права власне феодального походження були:

- 1) міське право, канонічне право, рецепційоване римське право;
- 2) міське право, канонічне право;
- 3) звичаєве право, королівське законодавство, канонічне право.

76. Значимість норм канонічного права у західноєвропейському феодальному суспільстві визначалась наступними чинниками:

- 1) розробка його і підтримка римсько-католицькою церквою;
- 2) універсальність й екстериторіальність;
- 3) забезпечення його застосування королівською владою.

77. Звід канонічного права було підготовлено:

- 1) 1140—1141 р.;
- 2) 1500 р.;
- 3) 1580 р.

78. Капіталізація суспільних відносин, прагнення королів до необмеженої влади, посилення теоретичного інтересу до античної спадщини — це причини, які зумовили:

- 1) початок робіт з систематизації західноєвропейського права;
- 2) рецепціювання римського права;
- 3) появу міського права як джерела феодального права.

79. Глосатори — це:

- 1) коментарі і дослідники римського права;
- 2) укладачі Зводу Юстиніана;
- 3) упорядкувачі канонічного права.

80. «Розподіл» країни на області «писаного права» і «звичаєвого права» характерний для середньовічної:

- 1) Німеччини;
- 2) Англії;
- 3) Франції.

81. У витоків вивчення римського права стояли:

- 1) Паризький університет;
- 2) Болонський університет;
- 3) Гейдельберзький університет.

82. Акти французьких королів, починаючи з кінця XIII — поч. XIV ст. стали називатися:

- 1) ордонанси;
- 2) закони;
- 3) прецеденти.

83. Цивільний ордонанс 1667 р., Ордонанс 1672 р., Торговий ордонанс 1673 р. Ордонанс 1669 р. — це законодавчі акти:

- 1) французьких королів;
- 2) німецьких імператорів;
- 3) англійських королів.

84. Першим в Європі спеціальним кримінально-процесуальним кодексом вважається:

- 1) Карний ордонанс (1670 р.);
- 2) «Карна конституція Карла V» [«Кароліна»] (1532 р.);
- 3) Саксонське дзеркало (1232 р.).

85. Загальне право Англії — це:

- 1) сукупність норм звичаєвого, нормандського й англосаксонського права;
- 2) сукупність норм нормандського й англосаксонського права;
- 3) сукупність релігійних норм, англосаксонського і нормандського права.

86. Загальне право — це:

- 1) практика королівських судів, закріплена в судових протоколах.
- 2) практика судів графств, сотень і феодалів;
- 3) практика Високого королівського суду, закріплена в судових протоколах.

87. Право справедливості — це:

- 1) практика нових канцлерських судів Англії (XIV—XVI ст.);
- 2) практика роз'їзних королівських судів Англії;
- 3) практика імперського суду в Німеччині.

88. Особливістю судово-правової системи феодалної Англії вже з часу її формування було:

- 1) її централізований характер;
- 2) її дуалізм;
- 3) її нерозвиненість порівняно з іншими західноєвропейськими країнами.

89. Джерелами права феодалних західноєвропейських країн, в яких знайшли закріплення норми регулювання державно-політичних відносин володарювання, були:

- 1) «Велика хартія вольностей», «Кароліна», «Дзерцало німецьких людей»;
- 2) «Велика хартія вольностей», «Золота булла», «Великий березневий ордонанс», «Саксонське дзеркало»;
- 3) «Звід канонічного права», «Реєстр указів», «Великий березневий ордонанс».

90. Основні елементи державного механізму і форми німецької держави епохи середньовіччя були закріплені:

- 1) в Кароліні;
- 2) Золотій буллі;
- 3) Саксонському дзеркалі.

91. Виключне право видобутку дорогоцінних металів, карбування монети, за Золотою буллою, закріплювалось за:

- 1) німецьким імператором;
- 2) курфюрстами;
- 3) правителями німецьких держав.

92. Історичним значенням прийняття Золотої булли в Німеччині було:

- 1) посилення влади німецького імператора;
- 2) юридичне оформлення олігархії найбільших німецьких феодалів (курфюрстів);
- 3) посилення місцевих правителів.

93. Повноваження Генеральних штатів у Франції були закріплені:

- 1) Золотою буллою;
- 2) Великим березневим ордонансом;
- 3) Герлицьким кодексом.

94. Право власності і утримання у феодалному праві — це:

- 1) основні види майнових прав на землю;
- 2) основні види прав на рухоме майно.
- 3) основні види політичних прав.

95. Бенефіцій — це:

- 1) різновид вільного шляхетного утримання землі за феодалним правом;
- 2) різновид права власності на землю за феодалним правом;
- 3) різновид невільного, неблагогородного утримання землі за феодалним правом.

96. Основними видами вільних благородних утримань землі за феодалним правом були:

- 1) бенефіцій, феодал, лен;
- 2) цензива, короткострокова аренда;
- 3) аллод;

97. Засобом захисту права утримання землі для лицарів феодалної Англії було:

- 1) субінфеодація;
- 2) інститут довірчої власності (траст);
- 3) сплата «щитових грошей».

98. Особливістю регулювання сімейно-шлюбних відносин за феодалним правом західноєвропейських країн було те, що:

- 1) воно здійснювалось під впливом канонічного права;
- 2) було прерогативою королівської влади;
- 3) воно здійснювалось на основі звичаїв та традицій.

99. Перехід земельної власності у спадщину до старшого сина, в разі його відсутності — до старшого в роду, у феодалному праві західноєвропейських країн відомий як:

- 1) принцип майорату;
- 2) колонат;
- 3) траст.

100. Розподіл злочинних діянь залежно від тяжкості на тяжкі, середні, легкі відомий у феодалному праві:

- 1) Франції, Німеччини;
- 2) Франції, Англії;
- 3) Англії, Німеччини.

101. Тризн, фелонія, місдімінор це:

- 1) різновиди форм земельної власності у феодалному праві Англії;
- 2) різновиди договорів про укладення шлюбу в римському праві;
- 3) різновиди злочинних діянь за англійським феодалним правом.

102. Поділ злочинних діянь за тяжкістю і за об'єктом посягань відомий феодалному праву:

- 1) Німеччини;
- 2) Франції;
- 3) Англії.

103. Визначення загальних понять кримінального права: замах, співучасть, необережність, необхідна оборона знайшли закріплення в:

- 1) «Кутюмах Бовезі»;
- 2) «Кароліні»;
- 3) Карному ордонансі 1670 р.

104. Найбільш поширеними видами покарань у західноєвропейському праві періоду розвинутого феодалізму були:

- 1) страта, відправлення на галери, каторга, в'язниця, позбавлення честі;
- 2) відправлення на галери, каторга, в'язниця;
- 3) позбавлення честі, грошові штрафи.

105. Основним видом судового процесу при розгляді цивільних справ в першій половині середньовіччя в країнах Західної Європи був:

- 1) інквізиційний;
- 2) формулярний;
- 3) розшуковий.

106. Ініціатива судових органів у порушенні карного переслідування і розслідування справи, негласність судочинства, писемність, обмеження процесуальних прав обвинуваченого — це характерні риси:

- 1) звинувачувального процесу з кримінальних справ у західноєвропейському феодальному праві;
- 2) слідчого (розшукового) процесу з кримінальних справ у західноєвропейському феодальному праві;
- 3) інквізиційного процесу.

107. Висунення карного обвинувачення у порядку приватного обвинувачення, за звинувачувальним актом, у порядку суммарного провадження характерно для судового процесу:

- 1) феодальної Німеччини.
- 2) феодальної Англії;
- 3) стародавніх франків.

108. Позитивне значення канонічного права як джерела феодального права для країн Західної Європи обумовлено тим, що воно:

- 1) сприяло посиленню католицької церкви;
- 2) сприяло послабленню королівської влади;
- 3) сприяло подоланню партикуляризму в праві.

109. Найбільшого поширення в середньовічній Європі дістало право таких німецьких міст як:

- 1) Кьонігзберг, Гейдельберг;
- 2) Магдебург, Любек;
- 3) Любек, Гейдельберг.

110. Становлення японської феодальної держави відбувалося під впливом:

- 1) давньоіндійської цивілізації;
- 2) китайської цивілізації
- 3) близькосхідної цивілізації.

111. Затвердження ранньофеодальної держави в Японії було ознаменовано реформами:

- 1) Ямато;
- 2) Тайка;
- 3) Мінамото.

112. Даймьо, самураї:

- 1) основні стани японського феодального класу;
- 2) основні класи японського феодального суспільства;
- 3) японські племена.

113. Сьогунат — це:

- 1) конфуціансько-таньська модель монархічної форми правління в середньовічному Китаї;
- 2) своєрідна форма феодальної військової диктатури в середньовічній Японії;
- 3) теократична монархія в Арабському халіфаті.

114. Виникнення ранньофеодальної держави в Японії відбувалося шляхом:

- 1) розкладу родоплемінних відносин і об'єднання племен;
- 2) завоювання сусідніх територій;
- 3) зародження нових феодальних відносин в надрах рабовласницького суспільства.

115. Більш низький, ніж у Західній Європі, рівень соціально-економічного розвитку середньовічних країн Сходу доби пізнього феодалізму обумовлений:

- 1) постійними війнами на цих територіях;
- 2) стійкою багатоукладністю суспільства, тривалим співіснуванням патріархально-родових, кланових, рабовласницьких, напівфеодальних і інших укладів;
- 3) широким розповсюдженням таких форм земельної власності як: державна, общинна, приватна.

116. Своєрідність форми правління японської держави, починаючи з XII ст., полягає в тому, що:

- 1) влада імператора стає абсолютною;
- 2) вся повнота влади як центральної, так і на місцях, зосереджується в руках сьогуна;
- 3) влада в державі була поділена між імператором і сьогуном.

117. Виникнення Арабського халіфату приходить на:

- 1) I—II ст.;
- 2) V ст.;
- 3) VII ст.

118. За формою правління Арабський халіфат:

- 1) станово-представницька монархія;
- 2) конституційна монархія;
- 3) теократична монархія.

119. За формою державно-територіального устрою Арабський халіфат був:

- 1) конфедерацією;
- 2) імперією;
- 3) унітарною державою.

120. Необхідність об'єднання арабських племен знайшло ідеологічне обґрунтування в:

- 1) іудаїзмі;
- 2) ісламі;
- 3) християнстві.

121. Султан, падишах, хан, худавендиляр — це:

- 1) титули правителів Арабського халіфату;
- 2) титули правителя феодальної турецької держави;
- 3) титули правителів середньовічної Японії.

122. Найважливішою відмінністю влади турецького султана від халіфату було:

- 1) споконвічне визнання за турецьким султаном законодавчих прав;
- 2) визнання принципу родової спадщини трону по чоловічій лінії;
- 3) визнання співіснування влади султана і духовних авторитетів при верховенстві першого.

123. Одним із перших писаних джерел права ранньофеодальної Японії вважається:

- 1) «Звід законів із 900 статей»;
- 2) «Конституція Сьотоку-тайси»;
- 3) «Звід законів Тайка».

124. Найбільш поширеними джерелами права ранньофеодальних Китаю та Японії були:

- 1) звичаї;
- 2) кодекси;
- 3) фірмани.

125. Загальною характерною рисою розвитку як китайського, так і японського права було:

- 1) розробка переважною мірою норм кримінального права;
- 2) широке поширення звичаєвого права;
- 3) вплив релігійно-етичних норм.

126. Судовий процес у середньовічному Китаї мав:

- 1) змішаний характер;
- 2) інквізиційний характер;
- 3) розшуковий.

127. Характерною рисою мусульманського права було те, що:

- 1) воно ґрунтувалося на релігійних законах ісламу;
- 2) мало світський характер;
- 3) мало звичаєвий характер.

128. Однією з характерних рис середньовічного мусульманського права (особливо в перші століття) було:

- 1) його партикуляризм;
- 2) його відносна цілісність;
- 3) його світський характер.

129. Шаріат, як конфесійне право, відрізнявся від канонічного в країнах Європи тим, що:

- 1) він регулював суворо окреслені сфери суспільного життя;
- 2) він регулював суворо окреслені сфери церковного життя;
- 3) він виступав у ролі всеохоплюючої нормативної системи.

130. Коран, сунна, іджма, фетва — це:

- 1) джерела мусульманського права;
- 2) укази, розпорядження халіфів;
- 3) релігійні джерела.

131. Хіджаз, вакф — це:

- 1) державна земля за мусульманським правом;
- 2) священна земля мусульман;
- 3) общинне землеволодіння за мусульманським правом.

132. Судовий процес за мусульманським правом мав:

- 1) інквізиційний характер;
- 2) обвинувальний характер;
- 3) інквізиційно-розшуковий.

133. Відмінною рисою кримінально-правової частини шаріату було:

- 1) високий рівень юридичної техніки;
- 2) архаїчність, нерозвиненість кримінально-правових норм;
- 3) яскраво виражений каральний характер.

134. Становлення писаного права в Японії відбувалося під впливом:

- 1) релігійно-правової ідеології конфуціанства.
- 2) норм китайського права;
- 3) ісламу.

ДОДАТКОВА ЛИТЕРАТУРА

1. *Авксентьев А. В.* Коран, шариат и адаты. — М., 1966.
2. *Воробьев М.* Японский кодекс «Тайхо ёро рё» (VII в.) и право раннего средневековья. — М., 1990.
3. Законы Великой династии Мин со сводным комментарием и приложением постановлений. — Ч. 1: Пер., исслед. и примеч. Н. П. Свистуновой. — М., 1997.
4. Книга законов султана Селима I / Комментар. и предислов. А. Тверитиновой. — М., 1990.
5. *Крашенинникова Н.* История права Востока: Курс лекций. — М., 1994.
6. *Кычанов Е.* Основы средневекового китайского права (VII—XIII вв.). — М., 1986.
7. Мусульманское право. — М.: Инст-т гос-ва и права ИГПАН, 1984.
8. *Попов К.* Законодательные акты средневековой Японии. — М., 1984.
9. Свод законов «Тайхо Рицу рё» 702—718 гг. / Отв. ред. А. Искендерова. — М., 1989.
10. *Сюкияйнен Л. Р.* Мусульманское право. — М., 1986.
11. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан луй шу и) / Введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. — СПб., 1999.
12. *Филиппов А.* «Стостатейные установления Токугава 1616 г.» и «Кодекс из 100 статей 1742 г.» // Право, общество и идеология Японии первой половины эпохи Эдо. — СПб., 1998.
13. *Хайдарова М. С.* Основные направления и школы мусульманского права // Мусульманское право (структура и основные институты). — М., 1994.

Модуль 2

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПІДМОДУЛЬ 2.1.

ДЕРЖАВА В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТЕМА 12. Становлення держави нового типу

ТЕМА 13. ФОРМИ ДЕРЖАВИ ТА ЇХ РОЗВИТОК В ЕПОХУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ТЕМА 14. ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ В ЕПОХУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПІДМОДУЛЬ 2.2.

ПРАВО В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТЕМА 15. Становлення права нового типу

ТЕМА 16. Становлення та розвиток конституційного права в зарубіжних країнах

ТЕМА 17. Цивільне право країн англо-американської та континентальної світових правових сімей

ТЕМА 18. Кримінальне право і кримінальний процес країн англо-американської та континентальної правових сімей

ПІДМОДУЛЬ 2.3.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТЕМА 19. ДЕРЖАВА У КРАЇНАХ ДАЛЕКОГО І БЛИЗЬКОГО СХОДУ

ТЕМА 20. Право країн східної цивілізації

Модуль 2

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПІДМОДУЛЬ 2.1.

ДЕРЖАВА В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТЕМА 12. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ НОВОГО ТИПУ

§1. Громадянське суспільство як історичний етап у розвитку людського суспільства

У середині XVII століття західна цивілізація вступає в нову епоху, яку історики називають Новим часом. Її зміст характеризується якісно новим станом людського суспільства, котре за своїм соціально-правовим характером стає громадянським. Діапазон відповідей на питання, що таке громадянське суспільство, досить широкий. З цим Ви ознайомитесь у процесі вивчення інших навчальних дисциплін, (наприклад, теорії держави і права, конституційного права, політології), які вкладають у погляди на громадянське суспільство, відповідно, теоретичний, конституційно-правовий або ж політико-практичний зміст. Ми ж подивимося на це з історичної точки зору, розглянувши громадянське суспільство як історичну форму життєдіяльності людей, що прийшла на зміну станово-кастовому суспільству.

На відміну від попереднього суспільства, *громадянське суспільство засновано на визнанні загальної правової рівності людей*. Уперше в багатовіковій історії всі люди, незалежно від їх соціального походження і становища, юридично були визнані рівними учасниками громадського життя. Соціальними суб'єктами цього суспільства стають *громадяни* (звідси і походить назва.— Л. Б., С. Б.), котрі мають не тільки обов'язки, але й низку визнаних законом прав і свобод.

Кардинальні перетворення цього часу відбулися під впливом нерозривно пов'язаних між собою соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів, що здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільства.

Серед цих процесів найважливішими слід вважати, *по-перше, урбанізацію* — небувале зростання міст, котрі вперше в історії одержали економічну перевагу, відводячи на другий план село. Місто породило так званий третій стан, соціальну основу якого склали буржуа — жителі міст. На відміну від людини часів середньовіччя, буржуа, за характером своєї праці, втрачає тісний зв'язок зі своїм станом і відчуває себе частиною більшої спільноти — класу чи нації. Будучи головною зацікавленою верствою руху за зрівняння свобод, особистої і майнової недоторканності, третій стан, по суті, очолив рух до безстанового (громадянського) суспільства.

По-друге, індустріалізацію — постійно зростаюче використання у виробництві машин, початок якому поклав промисловий переворот в Англії у другій половині

XVIII ст. Перехід від мануфактури до промислового виробництва, де на машини припала основна робота, означав вирішальну зміну передумов виробництва різних товарів. Люди західної цивілізації — піонери в різних галузях промислового прогресу — починають бути все менш залежними від природи. Людина нової епохи вже інакше дивиться на суспільство і природу, вважаючи, що їх можливо і навіть бажано контролювати й видозмінювати.

По-третє, поширення нових суспільно-політичних ідей, які об'єктивно обґрунтували об'єктивну неминучість становлення нового суспільства, його передбачувані основи. Спочатку такі ідеї втілювалися в релігійні форми, що було природно для теоретичних вчень, які з'явилися ще за часів феодалізму з його панівним релігійним світоглядом. Але вже у XVIII ст. антифеодальна ідеологія набуває світського характеру. Французьким мислителем — Вольтером, Монтеск'є, Руссо — вдалося в концентрованої формі викласти головні ідеї передової політичної думки того часу. Завдяки неймовірно швидкому, порівняно з минулою епохою, зростанню знань про природу і суспільство, поширенню грамотності й появи засобів масової інформації іншою стає і масова свідомість.

По-четверте, демократизація політичного життя. Завдяки ідеям мислителів принципово іншим стає ставлення до державної влади: вона позбавляється в очах людей божественної санкції, її сприймають раціонально, про неї судять за результатами більш-менш вдалих дій тих, кому суспільство доручило правління. Не випадково епоха Нового часу — це епоха революцій, свідомих спроб насильницьким шляхом перевластивати світ.

Усі ці передумови сприяли появі соціального ідеалу нового суспільства — **суспільства, де людина визнається вищою соціальною цінністю, враховується й забезпечується здійснення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп, гарантується економічна, політична та ідеологічна свобода громадян і їх об'єднань**.

Але шлях до ідеалу — тривалий. І навіть сьогодні з впевненістю не можна сказати, що хоча б в одній, «окремо взятій країні», таке суспільство побудовано. Цей ідеал, що сформувався загалом на зорі нового часу, став основним змістом нової епохи, котру цілком справедливо можна назвати *епохою громадянського суспільства*.

Процес становлення громадянського суспільства відбувався нерівномірно. В авангарді руху за побудову безстанового суспільства йшли розвинуті країни західної цивілізації — Англія, США і Франція. Із запізненням більш ніж на сто років до них приєднується ще група країн західної та східної цивілізацій — Австрія, Німеччина, Італія, Японія, Китай, Туреччина та ін. Після Другої світової війни цей рух охоплює велику кількість держав, у тому числі й колишніх соціалістичних і стає по суті незворотним.

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття. Залежно від ступеня наближення фактичного стану суспільства до його соціального ідеалу, епоху громадянського суспільства можна поділити на два етапи: *перший* — формування основ громадянського суспільства (сер. XVII — сер. XX ст.); *другий* — розвиток громадянського суспільства на власній основі (сер. XX ст. — до сьогодні).

Перший етап поділяється на два періоди. Історичною віхою *першого періоду* є англійська революція середини XVII ст., французька й американська революції кінця XVIII ст. Основною зацікавленою силою руху до безстанового (громадянського) суспільства стала буржуазія. Завдяки цьому за громадянським суспільством міцно закріпилася, особливо в суспільно-політичній літературі, назва «буржуазне суспільство». Однак це буде правильним стосовно виділеного нами першого періоду, який завершується напередодні революційних подій середини XIX ст. У цьому проміжку часу буржуазія як економічно найбільш сильний і політично організований клас вступила в боротьбу з феодалізмом, ставши виразником інтересів суспільства в цілому, і тим самим виконавши свою революційну роль.

Другий період характеризується тим, що зі зміцненням своїх економічних та політичних позицій буржуазія звужує своє розуміння соціально справедливого суспільства до формальної та юридичної рівності членів цього суспільства. Цей класовий егоїзм за-

знав жорсткого опору з боку іншої, більш чисельної частини суспільства — робочих та подібних соціальних верств. Останні хотіли не тільки рівності перед законом, але й реальної соціальної та економічної рівності. Тому майже століття (сер. XIX — сер. XX ст.) відбувалася політична, а іноді і збройна боротьба за створення суспільства, заснованого не тільки на юридичній, але й фактичній рівності громадян.

Тільки *на другому етапі розвитку громадянського суспільства* (після Другої світової війни) заможні класи змушені були рахуватись із загальнонаціональними інтересами, йти на компроміси з іншими класами. Післявоєнний час — це час завершення процесу формування основ громадянського суспільства й початок нового етапу його розвитку, який характеризувався максимальним наближенням до свого соціального ідеалу. До початку третього тисячоліття успіхи багатьох сучасних країн стали очевидними: гнучке поєднання різних форм власності в економіці, наявність політичного плюралізму, існування могутніх організацій робітничого класу, розвинена система соціальної допомоги, широкі демократичні об'єднання та рухи в підтримку прав і свобод особи, урахування й забезпечення задоволення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп. Але очевидно й інше: до втілення на практиці теоретичної моделі громадянського суспільства ще далеко.

Найважчим у цій справі є задоволення різноманітних матеріальних і духовних інтересів громадян. Ще Г. Гегель говорив, що громадянське суспільство нагадує бойовище, де один інтерес постійно зіштовхується з іншим. Громадянське суспільство не може самостійно перебороти соціальні конфлікти і тому має потребу в спеціальному інституті, котрий був би спроможним примирити розрізнені інтереси. Таким інститутом виступає держава, яка покликана за допомогою права сприяти подоланню конфліктів і надзвичайних ситуацій, забезпечити оптимальні умови для нормального функціонування суспільства.

Держава нового типу є продуктом небувалого до тих пір *соціального потрясіння*, яке призвело до кардинальних (насильницьких) змін попереднього соціально-економічного та політичного укладу і системи цінностей — *революції*. Революції, які стали безпосереднім «атрибутом» початку нової епохи, відбувалися в різних країнах і в різні часи. Найраніше в епоху революційних потрясінь вступила західна цивілізація, але залежно від ступеня дозрівання необхідних умов цей процес проходив нерівномірно і тривав кілька століть. Тому революції, які відбувалися в західному світі, можна умовно поділити на: ранні (XVI—XVII ст.) — голландська й англійська; останньої чверті XVIII ст. — американська і французька, середини XIX ст. — революції у Німеччині та в деяких інших, т.зв. периферійних державах.

§2. Ранні революції і їх вплив на становлення держави нового типу

2.1. Голландська революція та її вплив на формування основ держави нового типу

Перші політичні події, що визначили державні і правові тенденції нового суспільства, відбулися в другій половині XVI ст. в Голландії (Нідерландах). Докорінний поворот, що відбувся там ще в надрах станового ладу, нерідко визначають як ранню буржуазну революцію, але за формою це був національно-визвольний рух проти правлячої іспанської династії Габсбургів, яким належали Нідерланди. Хоча зв'язок з іспанськими монархами не був занадто міцним (у країні зберігалися *Генеральні штати*, нею керував *статхаудер* (штатгальтер) — намісник іспанського короля), чужоземне панування давало про себе знати.

До середини XVI ст. система управління, що була запроваджена іспанською короною, та її політика вступили у протиріччя з соціально-політичними прагненнями населення Нідерландів. Країна (особливо її міста) стала центром світової морської торгівлі.

Склався значний прошарок найбагатших буржуа, пов'язаних з торгівлею і ремісно-мануфактурним виробництвом. Впливове, хоч і нечисленне місцеve дворянство було невдоволене військовими авантюрами імператора, для якого Нідерланди постійно виступали плацдармом, а також його грабіжницькою податковою політикою. Громадське невдоволення акумулювалося в масовій підтримці містами й селянством реформаційної течії кальвінізму, що поширилася в Європі. У країні наростав національно-визвольний рух, у результаті якого «заколотні» Генеральні штати прийняли акт про скинення Пилипа II. Так, у 1581 р. були закладені основи нової держави — *Республіки Об'єднаних провінцій* (до неї увійшли північні провінції, у той час як південні, незважаючи на завзяту боротьбу, залишалися під владою Іспанії. — Л.Б., С.Б.)

Найважливішу роль для утвореної Республіки Об'єднаних провінцій відіграв акт про укладання між ними **Утрехтської унії від 23 січня 1579 року**. Цим документом була закладена нова форма державної єдності, визначені межі державних повноважень Республіки та сімох провінцій, що увійшли до її складу.

Провінції утворювали конфедеративний союз, у якому об'єднаній владі належали військово-політичні й фінансові повноваження. Конфедерація проголошувалася нероздільною. Військово-політичні основи союзу передбачали обов'язок спільного захисту, а також допомогу в боротьбі проти державних зазіхань сеньйорів, принців тощо. Утрехтський акт вирішував загальні питання громадянських прав: заборонялося обмежувати волю пересування жителів, встановлювалося самовизначення провінцій у справах релігії тощо.

Справами Об'єднаної республіки мали відати Генеральні штати, котрі утворювалися на основі пропорційного представництва, залежно від того, скільки провінція понесла витрат на військові цілі. Але кожна з провінцій мала у Штатах тільки один голос, і це забезпечувало їй політичну рівність у складі конфедерації. Штатам доручалися всі справи, передані до компетенції конфедерації.

Замість ліквідованих урядових органів колишнього режиму були створені загально-адміністративні ради, що формувалися Генеральними штатами. Найбільш важливою з них була Державна рада, котра формально виконувала функції уряду.

У ході створення нової державності висувалися принципово нові державно-політичні ідеї, які реалізовувалися при побудові основ «конституційного» ладу. Серед них *принцип народного суверенітету*, котрий знайшов відображення у зверненні міської опозиції до Генеральних штатів 1576 року. «За відсутністю законного государя, — зазначалося у цьому документі, — суверенітет належить народові, а не вам, добродії, тому що ви є ніким іншим, як слугами, посадовими особами й депутатами зазначеного народу. Ви володієте всіма вашими повноваженнями та інструкціями обмежено не тільки в часі, але й стосовно справ...»³².

Ідея народного суверенітету була доповнена ідеєю про *політичний договір*, що його народ укладає з государем на основі природного права. Відповідно до кальвіністської доктрини, репрезентованої теорією Альтузія (поч. XVII ст.), такий суверенітет знаходив відображення в договорі правителя з народом, представленим станово-організованим корпусом влади. Тому «республіка», що формувалася, будувалася як складне поєднання різних «поверхів» станових установ на основі традиційних Штатів.

Державний уклад, що сформувався в Республіці Об'єднаних провінцій у ході політичного самовизначення, за своїми принципами ще не був державністю нової епохи. Він був багато в чому традиційним, побудованим на станово-корпоративних началах з підміною загальнонаціонального представництва представництвом дворянства та міського патриціату і в цьому плані мало чим відрізнявся від політичного устрою італійських міських республік-комун. Державний устрій Республіки Об'єднаних провінцій не відповідав і політичному ідеалові епохи про державу, котра засновувалася на вільному волевиявленні людини; не було й мови про якийсь поділ законодавчої та урядової вла-

³² Цит. за: *Омельченко О. А* Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. — М.: Остожье, 1998. — Т. 2. — С. 10.

ди; значну роль у системі органів державної влади відіграли напівмонархічні стадхаудери. Оновлення державного устрою було значним лише настільки, наскільки воно було пов'язане з «духом свободи», насамперед релігійної, і поступовим поширенням цього духу в реальній політиці на інші сфери громадського життя і приватного права.

Ужиті в ході революції заходи (скасування іспанських законів, реформи бюрократичного апарату, затвердження кальвінізму як офіційної релігії тощо) виявилися важливими для розвитку капіталізму, який спирався переважно на торгово-грошовий капітал. Але з середини XVII ст. Голландія, — найбагатша на той час країна Європи, — поступається своїм місцем іншим країнам, насамперед Англії, швидкий розвиток котрої був зумовлений революційними подіями.

2.2. Англійська революція та її вплив на становлення держави нового типу

Соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови англійської революції

На відміну від голландської, англійська революція відбувалася за **всіма «законами» революції**. Один із них говорить, що *коли соціально-економічний розвиток вступає у протиріччя з більш відсталою політичною структурою, яка стримує його, це призводить до виникнення загальнонаціональної кризи*. Звичайно, такі кризи стимулюються поразками у війнах, невдалою політикою уряду, що провокує невдоволення найширших верств суспільства й таким чином приводить до *революційної ситуації* і, власне, до *початку революції*. Період такої кризи Англія зазнала на початку XVII ст., коли нова соціально-економічна ситуація, пов'язана зі значними зрушеннями в господарському житті країни, потребувала відповідних змін і в державно-політичній системі.

За часів правління перших королів з династії Стюартів (Яків I і Карл I — 1603—1649 рр.) криза набула форми відкритого політичного протистояння між абсолютною монархією (яку цілком підтримували аристократія, частина дворянства північно-західних областей, англіканське духовництво. — Л. Б., С. Б.) і новими, модернізованими, верствами суспільства.

Архаїчна економіко-правова політика монархії зберігала станово-корпоративний характер, тоді як у країні сформувався новий прошарок дворянства, залучений до торгово-промислової діяльності. У результаті змін, викликаних «огородженням» земель, у XVI ст. виник значний прошарок великих і середніх орендарів земель, які закладали основу майбутнього підприємницького класу.

Державний апарат абсолютизму, незважаючи на чисельне зростання й ускладнення структури, виявлявся все менш здатним керувати країною в інтересах суспільства й, відповідно, до сформованого права. У практику увійшла купівля адміністративних посад, включаючи дворянські титули. Адміністрація абсолютизму вдавалася до примусових позик для запобігання хронічного дефіциту фінансів. Корупція, що зростала, викликала загальне невдоволення. Традиційне британське самоврядування, особливо міське, потроху відмежовувалося від абсолютистської адміністрації.

Кризи неодноразово виникали й раніше. Але, зумовлюючи повстання, палацєві перевороти тощо, вони ніколи ще не приводили до руйнування старих підвалин, до революції. **Інший «закон» революції** говорить про те, що *для успіху революції необхідним є певний рівень свідомості людей, який дозволяє зруйнувати традиційні уявлення про непорушність політичного порядку, божественного походження влади й повірити в можливість зміни державного ладу*.

В Англії роль ідейних натхненників революції належить *пуританам* — англійським кальвіністам. Пуританізм як релігійна течія, спрямована проти англіканської церкви, виник задовго до революційної ситуації у країні. Проте у 20—30-ті рр. XVII ст. він набув політичного характеру й перетворився на ідеологію широкого руху проти абсолю-

тизму. Найважливішим наслідком цього руху стало поширення в суспільстві свідомості нагальної потреби змін як у церкві, так і в державі. Однак у ході революції пуританізм розколовся. *Пресвітеріани*, які представляли велику буржуазію й земельну аристократію, проповідували ідею конституційної монархії. *ІнDEPENDЕНТИ* — представники середньої і дрібної буржуазії — у цілому були згодні з ідеєю конституційної монархії, але разом із тим пропагували виборчу реформу, визнання за вільною людиною таких прав, як свобода совісті, слова тощо. *Левелери* — найбільш радикальне крило, що поєднувало ремісників, вільних селян, — вимагали встановлення республіки, рівноправності всіх громадян.

Усе це привело Англію 20—30-х рр. XVII ст. до революційної ситуації, коли криза відносин абсолютистської державності та суспільства набула вигляду конкретного протистояння корони й парламенту.

Форма англійської держави в роки революції

Пошук та утвердження нових форм організації влади відбувалися в умовах гострої соціально-політичної боротьби, яка призвела до громадянської війни. Протистояння старого і нового знайшло відображення в конфлікті між парламентом і королем, що досяг апогею за часів Карла I. У **1628 р.** парламент подав на затвердження королю **Петицію про право**, в якій містилася значна частина державно-правової програми майбутньої революції: декларувалися основи т.зв. історичної конституції (Великої Хартії вільностей 1215 р.), підтверджувалися права парламенту, в тому числі на виключне втручання податків, засуджувалися дії королівської адміністрації, яка порушувала закони королівства. У документі було відбите питання, що має суттєве значення для форми державного правління — про межі королівської прерогативи (виключних королівських прав. — *Л. Б., С. Б.*), прав короля стосовно життя і майна підданих.

Від монархії до республіки. Петиція, спочатку прийнята королем, згодом була анульована, а парламент у 1629 р. розпущений. В Англії настав період 11-річного безпарламентського правління, протягом якого криза влади й опозиція короні набули форми, близької до громадянської війни. У цей період король для поповнення скарбниці одноосібно вводив нові збори і штрафи, припиняючи невдоволення у країні за допомогою надзвичайних судів. Однак в умовах війни з Шотландією король був змушений знову звернутися до парламенту. У **квітні 1640 р.** він скликав новий парламент, від котрого вимагалось затвердження нових фінансових субсидій. **Парламент** висунув зустрічні вимоги, в результаті чого був розпущений (звідси й походить назва **Короткий**. — *Л. Б., С. Б.*).

У листопаді цього ж року король знову змушений був скликати парламент, який на цей раз функціонував з **1640 по 1653 р.** і ввійшов в історію під назвою **Довгий парламент**. Скликання нового парламенту послужило початком революції і краху монархії в Англії. Діяльність цього парламенту стала головною політичною формою перетворень у країні. Прийняті ним рішення були спрямовані:

- проти державної церкви, в результаті чого єпископи були вигнані з Палати лордів, що суттєво змінило співвідношення сил у парламенті на користь Палати громад;
- на створення відповідальної перед парламентом адміністрації — судом імпічменту були засуджені граф Стаффорд, архієпископ Лодд;
- на скорочення судових повноважень корони — були ліквідовані всі суди королівської прерогативи, а замість них підтверджені повноваження судів загального права, що історично перебували під впливом статутного права парламенту.

Спеціальним актом були знищені такі важливі органи королівського абсолютизму, як Зоряна Палата і Висока Комісія, прийняті й інші парламентські акти, що спрямовувалися на обмеження абсолютної влади короля, а відтак і на зміну існуючої форми правління.

Найважливішими були рішення, пов'язані із забезпеченням незалежності парламенту від корони. Щоб уберегти себе від несподіваного розпуску, Довгий парламент прийняв два важливих документи: **Трирічний акт (15.02.1641 р.)**, який передбачав скли-

кання парламенту кожні три роки незалежно від волі короля, й **Акт**, відповідно до якого цей парламент може бути розпущений тільки за власним рішенням. Тим самим парламент із королівського органу влади перетворювався в національний. Ці та інші акти (наприклад, про виключні права парламенту в питаннях оподаткування. — *Л. Б., С. Б.*), були узагальнені й подані королю для затвердження у вигляді великої петиції під назвою «**Велика ремонстрація**» (01.12.1641 р.).

Король, котрий не бажав далі йти на поступки, у 1642 р. розпочав війну проти парламенту, що закінчилася через чотири роки повною поразкою його військ і полоном самого короля. Форму правління цього періоду в літературі, як правило, визначають як «*конституційну монархію*», хоча за змістом нова система влади, в котрій домінував парламент (створення мережі виконавчих комітетів, прийняття резолюції про власне законодавче верховенство та визнання зрадою непокору парламенту. — *Л. Б., С. Б.*) являла собою республіку*, засновану: на законодавчому та судовому верховенстві парламенту; на підпорядкуванні парламенту виконавчої влади; на підтримці Палати громад (общин), що формувалася на основі виборного представництва і переважала в парламенті. Таке домінування парламентсько-представницького правління викликало сумніви стосовно доцільності збереження монархії й визначило основний напрямок завершального етапу революції.

Як уже було зазначено, **перша громадянська війна (1642—1646 рр.)** завершилася поразкою короля та його політичного угруповання. Після декількох військових невдач королівської армії Карл I втік до союзних шотландців, котрі, однак, спираючись на угоду з новою владою, видали короля парламентові за чималий грошовий викуп. Зворотне значення в ході громадянської війни мало створення нової парламентської армії (т.зв. армії Нового зразка), одним із найвидатніших керівників якої став генерал **Олівер Кромвель (1599—1658 рр.)** — командуючий кіннотою та лідер помірно-республіканського протестантського крила в армії й парламенті. Перемога в першій громадянській війні та поразка монархії стимулювали відокремлення різних ідейних і політичних течій у колах парламентських прихильників. Почали наростати розбіжності між різними течіями парламентської опозиції, але цей процес був «приглушений» **Другою громадянською війною**, що вибухнула в **1648 році**. На захист монархії піднялися головним чином шотландські аристократи-пресвітеріани, однак армія Кромвеля придушила їх виступи й розігнала монархічно налаштованих членів парламенту. Політична влада перейшла до рук інdependentів. Палата общин **4 січня 1649 р.** проголосила себе носієм верховної влади в Англії, постанови якої мали силу закону без згоди короля й палати лордів. Після суду над королем та його страти наприкінці березня 1649 р. королівське звання й верхня палата були скасовані.

Конституційне закріплення республіканської форми правління було довершено **Актом 19 травня 1649 р.**, згідно з яким у державі встановлювалася нова система влади. Її головним елементом виступав парламент, що складався з однієї палати громад. Повноваження парламенту були визначені ще до офіційного оголошення республіки. У постанові про проголошення себе вищою владою в державі (4 січня 1649 р.) палата громад визнавала народний суверенітет як основу будь-якої влади, представницьку і виборчу від громад організацію вищої влади, необмежені законодавчі повноваження представників громад. Парламент зосередив у своїх руках практично всю повноту державної влади, включаючи організацію уряду й адміністрації, керівництво армією та вищий судовий контроль. Однією з характерних рис нової державної форми було те, що одна крайність — королівський абсолютизм змінилася іншою — «*парламентським абсолютизмом*».

Вища виконавча влада передавалася Державній раді (утворена 7 листопада 1649 р.) з 41 члена. Радники обиралися парламентом на один рік з компетентних людей — військових, юристів, учених. До першого складу Ради увійшли Кромвель, Пен, Д. Мільтон. Беззмінним її головою був Бредшоу — глава суду над королем. Формально Раді нале-

---

* Саме тому форму державного правління Англії цього періоду ми позначаємо у лапках як конституційну монархію.

жали тільки повноваження щодо виконання рішень парламенту, фактично ж у ній та в підпорядкованих їй комітетах, утворених ще в 1642—1644 рр., зосередилася урядова влада. Такий перерозподіл повноважень від парламенту до урядових інститутів також був своєрідною рисою нової республіки.

Протекторат Кромвеля. Політична система влади нової республіки була нестабільною. У складі Довгого парламенту після 1649 р. залишалось близько 80 членів, ще менша кількість брала участь у засіданнях і рішеннях справ. Більшість із них були одночасно членами Державної Ради і Ради армії. Надзвичайно зросли авторитет і особиста військова влада О. Кромвеля. Політична боротьба не стала слабкішою, а, навпаки, набула гостріших форм. Нові конфіскації земель роялістів, розпродаж королівських земель (акт 1649 р.) і загарбницька війна в Ірландії на початку 1650-х рр. перетворили значну частину інdependentів у великих земельних власників, які прагнули припинення революції.

Для *левеллерів*, котрі виражали інтереси широких мас народу, проголошення республіки, навпаки, було лише початковим етапом боротьби за здійснення буржуазно-демократичних перетворень. В армії, що складалася здебільшого з середнього селянства та ремісників, вплив левеллерів продовжував посилюватися. У цих умовах інdependentи, спираючись на армійську верхівку, вдалися до встановлення режиму диктатури, що була прикрита проголошенням «*протекторату*».

Наприкінці **1653 року** Рада офіцерів підготувала проект акту про нову форму правління, який дістав назву «**Знаряддя управління**». Згідно зі ст. 1 цього документа вища законодавча влада в Англії, Шотландії та Ірландії зосереджувалася в особі лорда-протектора і народу, представленого в парламенті. Щоб до однопалатного парламенту потрапили тільки представники буржуазії і джентрі, акт передбачав високий майновий ценз для виборців (200 ф. ст.). Крім того, виборчих прав позбавлялися католики й особи, що брали участь у війні на боці короля.

Виконавча влада в державі довірялася *лордові-протектору* — *О. Кромвелю* і *Державній раді*, кількість членів котрої могло коливатися від 13 до 21. Лорд-протектор наділявся широкими повноваженнями: він здійснював командування збройними силами, за згодою більшості ради міг оголошувати війну й укладати мир, призначати нових членів вищого виконавчого органу й офіцерів, поставлених на чолі адміністративних округів. Головною опорою протектора залишалася армія. Для її утримання та покриття інших витрат урядом вводився щорічний податок, що не міг бути скасований чи зменшений парламентом без згоди лорда-протектора.

Особиста влада представника інdependentів за своєю суттю і формою не могла забезпечити довгострокових інтересів буржуазно-дворянської верхівки, що значно зміцнила свої позиції під час революції. Оскільки головним супротивником буржуазії і джентрі стала тепер не королівська влада, а рух низів, смерть Кромвеля в 1658 р. прискорила угоду цих верств з феодальною аристократією, яка прагнула повернення до «законної влади». Це знайшло своє відображення в реставрації монархії Стюартів в 1660 році.

§3. Революції останньої чверті XVIII століття та їх вплив на становлення держави нового типу

3.1. Американська революція та її вплив на становлення держави нового типу

Соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови американської революції

Американське колоніальне суспільство характеризувалося неоднорідністю, що проявилася в неоднаковості правового статусу окремих колоній. У своїх основних рисах система британського колоніального управління склалася на кінець XVII ст. До цього

часу існувало 13 колоній, котрі з урахуванням особливостей їх правового становища можна поділити на три групи. *Род-Айленд і Коннектикут* мали хартії самоврядних колоній і фактично були своєрідними республіками, оскільки всі органи управління на їх території обиралися. *Пенсільванія, Делавер і Мерленд* належали приватним власникам. Інші вісім — *Массачусетс, Нью-Гемпшир, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Вірджинія, Кароліна, Північна Кароліна, Південна Кароліна і Джорджія* — були володіннями Британської корони. У цих колоніях управління здійснювалося губернаторами або двопалатними законодавчими зборами, що перебували під безпосереднім контролем представників корони (губернаторів чи Таємної ради).

Колонії Півдня й Півночі розрізнялися за соціальною структурою. У перших переважало напівфеодалне землеволодіння магнатів (ленд-лордів), широко застосовувалася праця рабів-негрів і підневільних робітників. Для інших був характерним більш значний прошарок фермерського й торгово-ремісничого населення.

На соціальні протиріччя накладалися протиріччя релігійні, що існували між різними напрямками протестантизму (кальвіністи і лютерани), католиками, а також іншими віруваннями й сектами. Але і для одних, і для інших однаковим тягарем була соціальна й економічна політика Англії. У першій половині XVIII ст. населення колоній, переборюючи внутрішні протиріччя, сформувалося фактично в самостійну націю зі своїми політичними, релігійними та культурними традиціями і прагненням до самостійності.

До середини XVIII ст. усе очевиднішою ставала тенденція колоній до автономізації. Цьому сприяла політика метрополії, спрямована на штучне стримування розвитку капіталістичних відносин, обмеження економічної активності буржуазії колоній, зовнішня торгівля яких цілком контролювалася Англією. На початок 70-х рр. протиріччя між колоніями і метрополією досягли апогею. У 1770 р. відбулися перші сутички з англійськими солдатами, потім — суд над офіцерами, котрі перевищили свої права. Остаточний розрив колоній з Англією був спровокований прийнятим у травні 1773 р. «чайним законом», що надав *Ост-Індійській компанії* привілей на безмитну торгівлю чаєм в Америці. Боротьба проти ввозу чаю (він порушував права колоніальних торговців і численних контрабандистів) вилилася у відоме *Бостонське чаювання* (грудень 1773 р.), коли під керівництвом створеного в Бостоні комітету колоністів вантаж чаю був викинутий в океан. У відповідь англійський парламент видав низку «репресивних актів» (березень 1774 р.), за якими порт було закрито, *Массачусетс* позбавлявся колоніальної хартії. Обвинувачені в антианглійській діяльності особи мали бути направлені для суду в Англію, губернаторові надавалися виняткові повноваження.

У відповідь на це законодавчі збори *Вірджинії* звернулися до всіх колоній із закликом щорічно скликати *конгрес* для обговорення «загальних інтересів Америки». **5 вересня 1774 р.** У *Філадельфії* відбувся т.зв. **Перший Континентальний конгрес**, у роботі котрого, за винятком *Джорджії*, брали участь представники всіх колоній. Серед делегатів були *Дж. Вашингтон, Б. Франклін, Дж. Адамс* та інші видатні діячі американської революції. Конгрес прийняв рішення, що неминуче вели до розриву з британською метрополією: бойкотувався ввіз англійських товарів та експорт із колоній.

У **квітні 1775 р.** відбувся бій при *Лексингтоні*, який, по суті, поклав початок національно-визвольній війні. **Другий Континентальний конгрес**, що зібрався **10 травня 1775 р.** У *Філадельфії*, констатував стан війни з Англією і прийняв рішення про створення американської армії, яку очолив *Дж. Вашингтон*. Почалася війна за незалежність — американська революція.

Значний вплив на хід революційних подій і на політико-правову свідомість колоністів мала *Декларація прав Вірджинії* (12.06.1776 р.), на основі якої була розроблена й **4 липня 1776 р.** затверджена **Третім Континентальним конгресом** загальновідома **Декларація незалежності**. Цей документ, написаний *Т. Джефферсоном*, хоч і ніколи не був власне юридичним документом, відіграв визначну роль у становленні небаченої доти державної форми. Декларація, проголосивши колишні англійські колонії «вільними і незалежними штатами», закріпила факт появи на Атлантичному узбережжі Північної Америки тринадцяти незалежних суверенних держав — штатів.

Прийняті раніше конституції штатів досить чітко визначили свої *форми правління* та *політичного режиму*. Усі конституції закріплювали *республіканську форму правління*, засновану на принципі поділу влади локківської моделі з верховенством законодавчої влади. У системі елементів форми правління всіх штатів, за винятком Нью-Йорка, Массачусетса і Нью-Гемпшира, законодавча влада домінувала над виконавчою, що говорило *про встановлення в них парламентської моделі республіки*.

Що стосується *політичного режиму*, то з урахуванням того часу його можна визначити як досить демократичний. Усі конституції штатів починалися з Декларації прав чи з Білля про права, в яких перелічувалися традиційні для англійських підданих права та свободи — звільнення з-під варті під «необтяжливу» заставу, заборона жорстоких покарань, «швидкий і справедливий» суд. У конституціях закріплювалися й такі права та свободи, якими не наділялися тодішні англійці: свобода друку і вибору, право більшості на зміну уряду. Деякі штати додавали до цього переліку права, запозичені з англійських конституційних документів чи власного політичного досвіду: свободу слова, зборів, петицій, носіння зброї, недоторканність житла, заборону законів, що мають зворотну силу. У ряді штатів заборонялися вилучення власності без належної компенсації, застосування законів воєнного часу в мирний час, примус давати свідчення проти самого себе тощо.

У той же час проголошення всіма конституціями принципу народного суверенітету не перешкодило засновникам наділити політичними правами, і насамперед виборчими, тільки власників. Для обіймання виборних посад більшість штатів не тільки вводився високий майновий ценз (для того, щоб обіймати сенаторську посаду в Нью-Джерсі і Мерленді, було потрібно мати 1 тис. фунтів стерлінгів, а в Південній Кароліні — 2 тис. фунтів стерлінгів. — *Л.Б., С.Б.*), але й обмеження за релігійною ознакою.

Проте, якщо стосовно форм правління і політичного режиму були досить чіткі уявлення, засновані на певних теоретичних досягненнях і державно-правовому досвіді ранніх революцій (Голландія й Англія) і самих колоній, то щодо форми державно-територіального устрою треба було йти незвіданим шляхом. У декларації містилася тільки назва «Сполучені Штати Америки», яку необхідно було наповнити відповідним змістом.

Від незалежних держав до конфедерації

В умовах війни, коли основною метою всіх штатів було досягнення юридичної незалежності від Англії, об'єктивним і закономірним був процес міждержавного *конфедеративного союзу*. Робота в цьому напрямку почалася ще напередодні прийняття Декларації незалежності, коли Перший Континентальний конгрес призначив комітет для підготовки відповідного договору. Підготовлений ним проект, що одержав назву **Статті конфедерації**, був схвалений конгресом 15 листопада 1777 р., однак процес ратифікації всіма 13 штатами затягнувся більш ніж на три роки, і вони набули чинності тільки **1 березня 1781 року**.

Статті конфедерації («перша Конституція США», як їх зазвичай називають. — *Л. Б., С. Б.*) юридично оформили й закріпили, як сказано у преамбулі, створення *«вічного Союзу між Штатами»*. Назвою конфедерації, відзначено у першій статті, буде «Сполучені Штати Америки», що мало розумітись як «держави Америки, які об'єдналися». У другій статті особливо підкреслювалося, що «кожен штат зберігає свій суверенітет, свободу й незалежність і будь-яку владу, юрисдикцію і право, за винятком тих, котрі досконалим точно делеговані цією конфедерацією тим Сполученим Штатам, що зібралися в Конгресі».

Органом влади конфедерації засновувався **Конгрес** (фактично зберігався старий Континентальний конгрес. — *Л. Б., С. Б.*), до складу якого входили делегати (від 2 до 7), щорічно призначувані штатами у встановленому ними порядку. Кожен штат у Конгресі мав один голос. Конгрес формально володів усіма зовнішньополітичними повно-

важеннями: оголошував війну й укладав мир, посилав і призначав послів, укладав міжнародні договори, керував торгівлею з індійськими племенами. У внутрішній сфері його повноваження були обмеженими. Досить сказати, що він не мав права оподаткування і тим самим був позбавлений власної фінансової бази. Усі військові та інші заходи Конгресу фінансувалися штатами. Хоча він формально мав право встановлювати «стандарти грошових одиниць», фактично штати карбували власну монету. Статті конфедерації також не встановили єдиного громадянства.

Отже, на розгляданому етапі США були *конфедерацією* — союзом держав, які об'єдналися для здійснення певної мети. Коли ця мета була досягнута — **3 вересня 1783 р.** Англією був підписаний **Версальський трактат** про надання США незалежності, — конфедеративний союз втратив свою силу. Майбутні можливі варіанти були такі: розпад і окремих розвиток кожного із штатів або створення союзу на новій основі.

Від конфедерації до федерації

Подальші події показали очевидну недостатність існуючого договору для регулювання відносин між членами союзу, пов'язаних з фінансуванням армії, митною політикою штатів. Важливою політичною проблемою стали розподіл та використання західних земель, котрі почали активно освоюватися після 1782 року. Конфедерація, яка довела свою життєздатність та спроможність вирішити конфлікти між штатами, в умовах більш гострих протиріч (у 1786 р. через борги та фінансову кризу вибухнуло значне за розмахом фермерське повстання під керівництвом Д. Шейса. — *Л. Б., С. Б.*), виявилася пасивною.

Приводом до перегляду «Статтей...» 1781 р. стали питання про торгівлю й фінансову політику. У серпні 1786 р. до Континентального конгресу були внесені проекти поправок, на підставі яких передбачалося встановлення права союзної влади щодо регулювання торгівлі і, головне, збирання податків. Водночас з ініціативи окремих штатів був скликаний спеціальний Аннаполіський конгрес з питань торгівлі. Конгрес не відбувся через відсутність представників більшості штатів. У цих умовах Д. Медісон і О. Гамільтон склали звернення, в якому запросили представників усіх штатів зібратися у травні 1787 р. У Філадельфії на спеціальний конвент для підготовки нової конституції Північноамериканських сполучених штатів.

Криза влади об'єктивно підштовхнула до ідеї утворення нового союзу на основі сильної урядової (виконавчої) влади. Саме цим передбачалося перебороти «мрії про всебічне самоврядування», що панували в період війни за незалежність. **25 травня 1787 р.** У Філадельфії зібрався **Конституційний конвент** для розробки нової конституції. Для участі в ньому були обрані представники від усіх штатів. Дехто не зміг прийти, частина відмовилася, і відтак у роботі конвенту брали участь 55 делегатів, котрих у майбутньому назвали «батьками-засновниками» (Сполучених штатів Америки. — *Л. Б., С. Б.*).

Центральним питанням було питання про форми організації влади. Незважаючи на усталені погляди і політичну практику стосовно форми правління, О. Гамільтон виступив із пропозицією взяти за зразок британську форму правління, що на той час набула основних рис т.зв. конституційної монархії. Однак делегати його не підтримали і вибір було зроблено на користь республіки. Внутрішній її зміст, тобто система установ, що уособлювали цю форму правління, визначався на основі т.зв. «віргинського плану», складеного під керівництвом Д. Медісона і Е. Рендольфа. У ньому особливо підкреслювалося значення встановлення сильної центральної влади.

У дискусіях усе більше формувалося узагальнене уявлення про владарювання і правління на основі конституцій штатів, у тому числі шляхом закріплення принципу поділу виконавчої й законодавчої влади. Остання, за пропозицією Б. Франкліна, мала бути побудована на основі принципу *бікамералізму*, тобто в організаційно-структурному відношенні складатися з двох палат, одна з яких представляла б інтереси штатів. Тим самим довелося піти на поступки всім штатам в організації законодавчої влади, а південним — ще в питанні про збереження рабства.

17 вересня 1787 р. депутати схвалили **Конституцію США**. До серпня 1788 р. вона була ратифікована штатами, а з грудня цього ж року почалося формування органів влади: у грудні обрано главу держави, першим президентом котрої став **Дж. Вашингтон**, а у квітні 1789 р., замість Другого Континентального конгресу, що саморозпустився, відкрилася перша сесія парламенту — Конгресу.

Державні форми США за Конституцією 1787 року

Конституція 1787 р. сформувала *нову державну єдність* північно-американських штатів, яка *грунтувалася на принципах республіканізму, федералізму й демократизму*. Ці принципи організації влади не були новими: на республіканських і демократичних основах будувалася влада ще в античному світі, певний досвід федеративного устрою був накопичений Нідерландами в роки буржуазної революції. Але, підняті на конституційний рівень, ці принципи сприяли появі таких якісно нових форм організації державної влади, яких раніше не існувало. Це стосувалося насамперед форми правління.

Форма державного правління. Конституція закріпила республіканську форму правління як для держави в цілому, так і для окремих штатів. Але за своїм змістом, що відобразилося у специфічній системі взаємозв'язків між органами законодавчої і виконавчої влади, вона не мала аналогів. Це була т.зв. *президентська республіка*, котра стала одним із основних видів республіканської форми правління сучасної епохи й характеризувалася певними, властивими тільки їй, рисами.

Главою держави, згідно зі **статтею II** Конституції, був Президент, який обирався (разом з *Віце-президентом*. — Л. Б, С. Б.) позапарламентським шляхом у ході двоступеневих виборів (населення по штатах обирало «виборщиків», а вони — Президента). Він очолював виконавчу владу, зосередивши у своїх руках повноваження глави держави і глави уряду. Сформований Президентом уряд зобов'язувався проводити визначену главою держави політику. Відповідальність за виконання цієї політики уряд ніс передуперед Президентом.

Таким чином, у системі виконавчої влади виявляються такі характерні риси президентської форми правління:

- позапарламентський шлях обрання президента;
- зосередження повноважень глави держави й уряду в одних руках і, як наслідок, відсутність посади прем'єр-міністра. Конституція не містила положень про організацію особливого уряду. Тим самим президент ставав не тільки главою держави, але й одноособним главою уряду країни, котрий міг організувати його на власний розсуд, але не виходячи за межі закону;
- відповідальність уряду перед президентом, а не перед законодавчим органом;
- зосередження в руках президента як глави держави і глави уряду широких повноважень.

Останнє відповідало ідеї «батьків-засновників» про те, що централізацію створює тільки урядова влада. Зокрема, як глава держави Президент США був головнокомандувачем, мав право помилування й відстрочки виконання вироків, в екстрених випадках право скликати палати конгресу, а також здійснювати деякі інші повноваження. Як глава уряду Президент керував поточним управлінням країною за допомогою підпорядкованого йому державного апарату. У зв'язку з цим він мав право видавати адміністративні розпорядження, які, однак, не повинні були виходити за межі законів.

Законодавча влада, за **статтею I** Конституції, вручалася **Конгресові**, котрий складався з 2-х палат: **Сенату** і **Палати представників**. Його найважливішою *прерогативою* (винятковим правом, компетенцією) було законодавство насамперед фінансове (бюджет, податки тощо.). У цій сфері обидві палати наділялися рівними правами за умови, що законопроекти стосовно податків мали виходити від Палати представників, а Сенат міг тільки пропонувати поправки до них. Законопроект, прийнятий обома палатами, набував чинності після підписання його Президентом протягом 10 днів (після за-

кінчення цього терміну законопроект вважався прийнятим. — Л. Б., С. Б.). Якщо Президент відхилив законопроект, конгрес міг домогтися його ухвалення, повторно схваливши $\frac{2}{3}$ голосів в обох палатах, тобто передбачалося *відкладене вето* Президента.

Організація державної влади, яка ґрунтувалася на принципі поділу влади, була обставлена в Конституції значними гарантіями у вигляді цілої системи так званих «стримувань і противаг», котрі б не дозволили будь-якій з гілок влади узурпувати державну владу в цілому. Усі гілки влади організовувалися за власним порядком, тобто мали своє особливе джерело. Усі вони мали різні терміни повноважень. Кожна зберігала певне право впливати на іншу: Президент — накласти вето на закони Конгресу, Конгрес — перебороти вето, висунути проти Президента обвинувачення в порядку імпичменту, суди мали право контролю за діяльністю будь-якої влади. Система «стримувань і противаг» мала не тільки попередити узурпаторські тенденції кожної з трьох гілок влади, але й забезпечити стабільність і безперервність функціонування самої державної влади.

Форма державно-територіального устрою. Територіально організація влади в державі здійснювалася на основі принципу *федералізму*, який поширювався не тільки на політичний, але й на правовий устрій. Штати мали гарантовану федеральною владою, рівноправність, у тому числі у сфері законодавства і права. Разом із тим їм заборонялося видавати закони, котрі «обмежують привілеї чи недоторканність громадян Сполучених Штатів». Від «Статей Конфедерації» зберігався інститут загального міжгромадянства: громадянин одного штату вважався і громадянином будь-якого іншого, як і всієї держави. Суверенітет штатів був обмеженим: як і раніше, вони не мали права виходу з федерації чи можливості розірвати правові зв'язки з нею.

Штати зберегли права на власний конституційний устрій, свою організацію влади й управління. В усіх штатах організація внутрішньої влади була побудована за єдиним з федерацією зразком: законодавчі повноваження — двопалатним зборам (дуже рідко однопалатним), виконавчі — губернаторові, якого в переважній більшості випадків обирало населення штату. У штатах зберігалася і своя судова система.

Законодавчі повноваження штатів були суттєво обмежені як сферою загальнофедеральної компетенції, так і прямими заборонами в конституції. Крім цього, Конгрес США зберігав т. зв. «повноваження, які мають на увазі» з видання законів, а виконавча влада — право охороняти штат від «безладу», що значною мірою звужувало реальні права штатів, не пов'язані з місцевими справами.

Форма політичного режиму. Меншою мірою в Конституції 1787 р. знайшло своє закріплення питання про форму *політичного режиму*. У ній детально були закріплені форми й методи, пов'язані з формуванням та поділом повноважень органів державної влади, у той час як права і свободи були сформульовані на найзагальнішому рівні. У зв'язку з цим уже в ході ратифікації штатами Конституції виникло питання про необхідність доповнення прийнятого тексту положеннями про громадянські права, які, треба відзначити, в конституціях штатів були закріплені тоді значно ширше, ніж у федеральній. Під приводом відсутності в Конституції білля про права громадян деякі штати відмовлялися ратифікувати конституцію. Це викликало загальні побоювання федералістів за її долю. Хоча спочатку творці конституції думали віднести регулювання громадянських прав і свобод до компетенції штатів, тепер була визнана необхідність компромісу.

У червні 1789 р. Д. Медісон запропонував Конгресові США проект загальнодержавного білля про права, 25 вересня 1789 р. схваленого як десять поправок до основного тексту Конституції. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами. *Поправки мали щонайменше подвійну мету: по-перше, вони створювали сферу загальнофедерального контролю й законодавства стосовно громадянських прав і свобод; по-друге, вперше у сфері політичного законодавства вони були побудовані як заборони та обмеження, що накладалися на законодавців.*

У **Біллі про права 1791 р.** були закріплені основні демократичні права і свободи політичного характеру: свобода віросповідання, слова, друку, зборів і петицій. Народові гарантувалася громадянська й особиста недоторканість, недоторканість житла і май-

на, паперів, свобода від постояльців (військових). Значною гарантією громадянської свободи мало стати право носіння зброї, що визнавалося «необхідним для безпеки вільної держави» і не могло обмежуватися владою. Цикл поправок був присвячений судовим і кримінально-правовим гарантіям: громадянам надавалося невід'ємне право на розгляд справ у суді присяжних при гарантуванні презумпції невинності. Нікого не можна було примушувати свідчити проти самого себе, без суду ніхто не міг бути позбавлений життя, свободи, власності; встановлювалася невідчужуваність приватної власності для суспільних потреб без «справедливої винагороди». Особливо важливе значення мала IX поправка, яка проголошувала можливість державного визнання й інших громадянських прав, що прямо не перераховуються, але впливають із загальної доктрини природних та невідчужуваних прав громадян.

У сукупності з тим, що було проголошено в Конституції, Білль про права закріпив на конституційному рівні високий ступінь демократизму нової американської держави.

3.2. Французька революція та її вплив на становлення держави нового типу

Соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови французької революції

Події в США деякою мірою прискорили революційні процеси у Франції, котра в 70—80-х роках XVIII ст. була охоплена загальною кризою. У торгівлі і промисловості наставав застій, скарбниця була спустошена через надмірні витрати двору. Невпевнений курс половинчатих реформ, розпочатих урядом у ці роки, не приніс реальних результатів у вирішенні адміністративних та економічних проблем і, навпаки, стимулював оформлення твердої промонархічної опозиції серед аристократії і католицького духівництва.

Нерозуміння правлячими колами ситуації у країні, посилення відкрито реакційних прагнень в урядовій політиці, аграрна та фінансова кризи — усе це підвело французьку монархію до відкритого протистояння з суспільством. Намагаючись перебороти фінансову кризу, уряд звернувся за допомогою до вищих станів. У серпні 1787 р. були скликані збори нотаблів (представники аристократії і духівництва. — *Л. Б., С. Б.*), особисто запрошених королем. Зборам було рекомендовано погодитися з покриттям частини державного боргу за рахунок збільшення податків із привілейованих станів. Це викликало різку опозицію й навіть непокору з боку дворянства та церкви. Через рік Верховна рада корони, створена незадовго до того Людовиком XVI, ухвалила рішення скликати після тривалої перерви, з 1614 р., до 1 травня 1789 року Генеральні штати.

Для досягнення в майбутніх Штатах подоби національної згоди, а головне — міцної альтернативи аристократії й церкви, у грудні 1788 р. було визначено, що кількість депутатів від «третього стану» буде дорівнювати кількості депутатів перших двох. Вибори депутатів, складання ними наказів пройшли в обстановці посилення громадської опозиції монархії й селянських хвилювань, що почалися через голод. У наказах депутатам навіть від дворянства було висловлено побажання встановити нову систему державного управління, політично регламентувати монархію, усунути свавілля.

Це посилювало загальну кризу державності «старого режиму», яка була зумовлена не тільки соціально-економічними та політичними причинами, але й ідеологічними, в основі яких лежали ідеї просвітництва.

Ідеологи просвітництва різними шляхами сформулювали принципово нову доктрину «суспільної держави», держави заради суспільства, доктрини, яка мала прийти на зміну абсолютистській теорії необмеженого державного суверенітету. Основну роль у створенні нової доктрини відіграв трактат **Ш. Л. Монтеск'є «Про дух законів» (1748 р.)**. У ньому автор проводить думку про те, що державність має існувати на розумних засадах: представницьке народне правління у справах законодавства (але не в

управлінні державою. — Л. Б., С. Б.), незмінний поділ влади. В останньому випадку Монтеस्क'є розвинув уже відому англійську доктрину Дж. Локка, обґрунтувавши необхідність незалежності й чіткого розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади. Політичним ідеалом Монтеस्क'є та більшості просвітителів ставала обмежена монархія, оскільки влада не може бути абсолютною: вона не з'явилася довільно, а сформована суспільним договором з народом.

Ідея політико-державного договору стала наріжним каменем для більш радикального просвітительського вчення **Ж.-Ж. Руссо**. У трактаті «**Про суспільний договір**» (1763 р.) він стверджує, що, виходячи з вільного природного стану, люди створюють свою асоціацію для власних суспільних цілей та укладають «справжній договір між народом і правителями». Такий політичний крок перетворив скупчення людей у політичний організм — республіку. У ній усі громадяни беруть участь у верховній владі і тільки вони визначають її форму. Верховні права народу — вічні й незмінні. Суверенний тільки народ, і суверенітет його має загальний характер: він неподільний, невідчужуваний. Народна держава має необмежену владу над своїми співчленами, аж до розпорядження життям і смертю індивіда. Суверенові належить виключно законодавча влада, влада ж виконавча в державі створюється на розсуд суверена і може бути завжди знов утворена. Головні цілі суспільних і державних порядків — свобода й рівність. Але водночас Ж.-Ж. Руссо був проти поділу влади, що нібито суперечило принципів народно-суверенітету.

Доктрина «суспільної держави» ставала принципово новою і протистояла колишньому політичному та соціальному порядку. Поширення такого погляду в культурному середовищі закономірно підводило опозиційне монархії суспільство до ідей допустимості й корисності повної політичної перебудови суспільства й держави шляхом революції.

Початок революції у Франції

Слідом за Англією та Америкою революційні події назрівали у Франції. У травні 1789 р. відбулося відкриття Генеральних штатів. Правлячі кола, прагнучи зберегти проурядову більшість, зажадали дотримання старого порядку голосування — кожен стан має один голос. З цим не погодилися представники «третього стану». Вони вимагали, щоб засідання проводилися не окремо по станах, а спільно; рішення приймалися більшістю голосів. У відповідь на відмову уряду прийняти новий порядок голосування депутати «третього стану» в червні 1789 р. оголосили себе *Національними зборами*, а через місяць — *Установчими зборами*. Король вирішив розігнати Збори, але коли в Парижі стало відомо про це, народ піднявся на збройне повстання. На його бік незабаром перейшла велика частина військ, і майже весь Париж опинився в руках повсталих. **14 липня 1789 р.** вони взяли штурмом королівську фортецю — в'язницю Бастилію. *День падіння Бастилії*, власне кажучи, став днем народження нової Франції, *днем її національного свята*.

Розпочавшись у Парижі, революція охопила всю країну: в багатьох провінційних містах почали скасовувати старі органи місцевого управління і натомість створювати нові — *муніципалітети*. Установчі збори приступили до формування своїх збройних сил — *Національної гвардії*. Її командиром став маркіз М.Ж. Лафайєт — учасник війни за незалежність у Північній Америці, котрий у той час був досить популярним у країні. Він же став і одним з авторів прийнятої Установчими зборами **26 серпня 1789 р.** «*Декларації прав людини і громадянина*». У Декларації, яка за своїм змістом була не юридичним, а програмно-політичним документом революції, проголошувались ідеали нового державного і правового порядку — «суспільна держава» і «свобода та рівність». На своєму шляху до їх досягнення французька революція продемонструвала світові досвід пошуку оптимальних державних форм, встановлення яких значною мірою залежало від розстановки політичних сил у країні.

На початковому, **першому етапі** революції (14 липня 1789 р. — 10 серпня 1792 р.), представники ліберального дворянства й великої буржуазії, котрі переважали в Установчих зборах (так звані конституціоналісти. — Л. Б., С. Б.), провели важливі антифеодалні заходи. Але конституціоналісти, котрі не поділяли радикалізму народних мас, пішли на компроміс з королівською владою, в результаті чого у Франції була встановлена *конституційна монархія*, закріплена в **Конституції**, прийнятій Установчими зборами **3 вересня 1791 року**.

Конституційна монархія

Конституція 1791 р. встановлювала державний лад, заснований на принципах, закріплених у «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р.: поділ влади, обмеження монархії, закріплення суверенітету й представницького правління. Вищим органом **законодавчої влади** ставали однопалатні *Національні збори*, що обиралися на два роки й не могли бути розпущені королем. Головним призначенням Національних зборів було прийняття законів, хоча питання особливої державної важливості також були в їх компетенції.

Виконавча влада вручалася *королю*, котрий здійснював її за допомогою призначених ним міністрів. Влада короля була обмеженою: він міг діяти тільки у межах закону; вводилася *контрасигнатура*, тобто розпорядження короля набувало законної сили тільки після його підписання відповідним міністром, котрий і ніс відповідальність за прийняте рішення; міністри призначалися королем, але могли за неправомірні дії бути передані суду Національних зборів; король мав тільки право відкладного вета на законопроекти Національних зборів. У той же час місце уряду залишилося в Конституції нез'ясованим. Посадові особи вважалися «агентами народу», обраними на відповідний термін, вони підлягали відповідальності, в тому числі кримінальній, перед законодавцями. Отже, за Конституцією 1791 р. у Франції встановилася форма правління, яка за своїми ознаками нагадувала *парламентарну монархію*.

Політичний режим, закріплений у Конституції, для того часу був максимально демократичним. Він знайшов відображення в першому з її семи розділів, що відтворював і розвивав основні положення «Декларації прав людини та громадянина». Тут містилися й нові положення про громадянські права, яких не було в Декларації: гарантувалася свобода пересування, свобода зборів і петицій, держава брала на себе турботу про загальну безкоштовну початкову освіту. Більш виразно проголошувалася свобода друку з заборонаю попередньої цензури. Принципово важливими стали правові положення про нові відносини держави та церкви: з одного боку, прямо проголошувалася свобода відправлення культів, з іншого — вилучення майна в церкви і права громадян вибирати чи призначати служителів культу. Новим було положення преамбули про характер громадянських прав, що не можуть бути обмеженими навіть конституцією.

У той же час Конституція закріпила раніше встановлені законами 1789 р. деякі обмеження у правах: обирати могли тільки громадяни — чоловіки, яким виповнилося 25 років і які мали відповідне майно. Однак цей майновий ценз, порівняно з Англією і США, був незначним (необхідно було сплачувати податок у розмірі не менше триденної платні робітника. — Л. Б., С. Б.), що додавало виборчому праву досить високий рівень демократизму. Право брати участь у первинній організації законодавчої влади отримали 4,3 млн чол. з 26 млн населення країни³³. Для свого часу це було значним прогресом.

Стосовно **форми державно-територіального устрою**, Конституція 1791 р. по суті, закріпила зміни, що вже мали місце в адміністративно-територіальному розподілі країни та місцевих інститутів управління. На місце старої прийшла трирівнева адміністра-

³³ Див.: *Омельченко О. О.* Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. — М.: Остожье, 1998. — Т. 2. — С. 121.

тивно-територіальна система з переважно виборними інститутами. Основною її типовою адміністративною одиницею Франції став *департамент*. Реально у країні сформувалися 83 департаменти. Кожний поділявся на 3—9 повітів залежно від чисельності населення. Найнижча одиниця — *кантон* — створювалась умовно (у ній не було своєї адміністрації) як виборчий і судовий округ.

Адміністрації департаменту й повіту формувалися за принципом самоврядування, хоча й незавершеного, оскільки не було сталої компетенції. Кардинальної перебудови зазнала система міського управління, в тому числі й Парижа. Були скасовані всі колишні інститути, сформовано єдине муніципальне управління. Порядок формування місцевої влади всіх рівнів був досить демократичний — департаментська рада та директори ради, аналогічні органи повіту, муніципальні (міські) ради та мери обиралися. Королівська (виконавча) влада лише теоретично мала визначені важелі впливу на директори департаментів і повітів. *Усе це говорило про формування та конституційне закріплення унітарної форми державно-територіального устрою.*

Від конституційної монархії до республіки

Законодавчі збори, що відкрилися 01 жовтня 1791 р., за своїм складом відображали нове соціально-політичне розмежування в суспільстві. Воно проявилось в діяльності політичних клубів — зародків політичних течій і партій: *кордельєри* (ліві радикали на чолі з Дантоном і Демуленом — лідерами Паризької комуни); *якобінці* (Робесп'єр, Марат, Сен Жюст та ін.); *фейяни*, котрі згодом відкололися від останніх. Політичне розмежування у столиці та країні відображало різні уявлення лібералів і народних мас про досягнення цілей революції і стало тим фоном, на якому визрівала конституційна криза.

У новому законодавчому органі практично не було відкритих роялістів, значна частина депутатів належала до течії фейянів, ліві були представлені якобінцями, більшість із котрих представляли провінцію Жиронда («жирондисти»); майже половина депутатів не мала точної політичної орієнтації («болото»). Поступово під тиском обставин лідерство все більш захоплювали *жирондисти-республіканці*.

Перед ними постали проблеми організації влади за Конституцією, насамперед протидія з боку корони, права і статус якої конституціоналісти намагалися всіляко зберегти. Людовик XVI шукав підтримки за кордоном, серед емігрантів, і тільки під тиском погодився з Конституцією. Законодавча діяльність Установчих, а потім і Законодавчих зборів сприяла посиленню суспільної напруженості і, як наслідок, появи могутнього реакційного руху, що згуртувався навколо корони. До цього додалося загострення зовнішньополітичних відносин Франції з Австрією і Пруссією, що в результаті призвело до початку війни. Перші військові поразки стали певним прикриттям бажання Людовика XVI змінити Конституцію, посиливши монархічні елементи. З цією метою він звільнив з уряду жирондистів.

Спроби жирондистів і Зборів у цілому зберегти Конституцію відіграли тільки провакаційну роль для наростаючого ліворадикального руху. У ніч з 9 на 10 серпня Паризька комуна організувала повстання, результатом якого стала ліквідація монархії й анулювання Конституції 1791 року. До влади прийшли представники радикальних кіл торгово-промислової буржуазії — *жирондисти*.

Перехід до нових форм організації влади здійснювався з *10 серпня 1792 р. по 2 червня 1793 р. (другий етап революції)* в обстановці подальшого посилення революційних настроїв і розширення народного руху. Протягом серпня-вересня 1792 р. фактично встановилася республіка на основі рішень Законодавчих зборів. У системі зв'язків елементів форми правління був ліквідований головний юридичний обмежувач законодавчої влади — право королівського вета на прийняті закони; управління державою доручалося надзвичайному органу — Виконавчому комітету з 6 чоловік (його очолив керівник Паризької комуни Дантон. — *Л. Б., С. Б.*). Було також ухвалено скликання

Національного конвенту з конституційною владою. Законодавчо встановлений новий порядок проведення виборів у конвент говорив про посилення демократичного змісту політичного режиму. Вони мали проводитися на основі загального виборчого права (чоловічого), за яким правом обирати надіялися всі французи віком 21 року з річним цензом осілості, котрі працювали (тільки не обслугою) і мали самостійний заробіток.

З вересня 1792 р. — по червень 1793 р. юридично конституювалася республіка на основі нових конституційних рішень Національного конвенту. Вибори до Конвенту завершилися у вересні 1792 року. Найбільш серйозним показником радикального політичного процесу, що відбувався у країні, була відсутність у Конвенті конституціоналістів (фейянів).

Конвент відкрився 21 вересня 1792 р. в обстановці національного піднесення з приводу перших перемог реорганізованої патріотичної армії над монархічною інтервенцією. Першими його рішеннями були скасування монархії, анулювання Конституції 1791 р. і проголошення **25 вересня 1792 р.** Франції *республікою*. Встановлена у Франції республіка з цього часу й до відновлення монархії Наполеоном Бонапартом отримала узагальнену назву — *Перша республіка*.

Перша республіка та її модифікації

Жирондистська республіка. Цей вид республіки характеризувався наявністю двох основних органів влади: *Національного Конвенту* і *Тимчасової виконавчої ради*, що замінила усунутий уряд. У новій системі виконавчої влади відсутня посада глави держави. Його функції були зосереджені в руках уряду. Очевидно, це відбулося за двома причинами: а) ще не було достатнього позитивного досвіду в цій сфері (пройшло усього лише п'ять років після обрання президента в США. — *Л. Б., С. Б.*); б) існував т.зв. синдром «проти-єдиновладдя», обумовлений негативним досвідом правління монархів.

Утворена республіка проголошувалась єдиною й неподільною, що значно посилювало унітаризм у Франції. Для тих, хто замірявся на ці початки державно-політичного устрою, покаранням встановлювалася страта. Треба відзначити, що ця доля спіткала колишнього короля — Людовика XVI, котрий за вироком суду був страчений 21 січня 1793 року.

Паралельно з законодавчою діяльністю конвенту велася робота над новою конституцією. Вона супроводжувалася політичною боротьбою між жирондистами-республіканцями і ліворадикальним крилом якобінців. Переможцями в цій боротьбі стали якобінці, які на початку червня 1793 р. змогли відтіснити з уряду і Конвент жирондистів.

На третьому етапі (2 червня 1793 р. — 27 липня 1794 р.) з приходом до влади широкого блоку революційно-демократичних сил — якобінців революційна боротьба досягла своєї кульмінації, завдяки чому були знищені самі корені феодальної системи, проведені глибокі демократичні перетворення, ліквідована погроза контрреволюційної інтервенції коаліції європейських держав та реставрації монархії. **24 червня 1793 р.** була прийнята нова **Конституція**, в якій підтверджувалося встановлення республіканського ладу у Франції. Форма правління цього періоду отримала назву *якобінської республіки*.

Якобінська республіка. Конституція якобінців відкинула принцип поділу влади як такий, що суперечив, на думку Ж.-Ж. Руссо, ідеї народного суверенітету, котрий виступає як єдине ціле. Прагнення якобінців об'єднати представницькі органи з безпосередньою демократією знайшло відображення в тому, що обраний на один рік *Законодавчий корпус* (*Національні збори*) з ряду найважливіших державних питань (кримінальне, цивільне, фінансове законодавство) міг лише пропонувати закони. Набували вони чинності лише тоді, коли «ратифікувалися» на місцях у відповідному порядку (якщо одна десята частина первинних зборів у більшості департаментів через 40 днів після його розсилання не виступали проти нього. — *Л. Б., С. Б.*). Національні збори зі списків,

висунутих первинними департаментськими зборами, мали обирати *Виконавчу раду* з 24 чоловік, що була відповідальною перед ними. Передбачені конституцією нові органи влади, на практиці однак не були створені, що пояснювалося нестабільністю як внутрішньої, так і зовнішньої ситуації у країні.

Передбачена Конституцією 1793 р. специфічна форма правління французької держави представляє певний інтерес. Але набагато цікавішим і за своїми наслідками досить повчальним для сьогодення є зміст політичного режиму, котрий за часів якобінського правління визначався «революційною практикою». У системі органів державної влади головне місце посідав Конвент, у межах якого, по суті, воедино злилися законодавча й урядова влада. Влада на місцях передавалася комісарам, яких призначав уряд. Діяльність уряду мала надзвичайний характер і підпорядковувалася менш суворим правилам. Зайнятий, головним чином, суспільною безпекою, він узагалі міг бути осторонь від права, оскільки всі дії урядовців визначалися революційною необхідністю. Ці принципи революційного уряду, котрі, на думку Робесп'єра, відрізнялися від конституційного, були сформульовані ним 25 грудня 1793 р. і стали фактично ідейно-політичною і практичною програмою якобінського режиму, заснованого: 1) на диктатурі виконавчої влади, що практично злилася з законодавчою; 2) на диктатурі однієї політичної течії — якобінців, що привласнили собі право тлумачити революційну необхідність.

Радикалізм політичної перебудови закономірно супроводжувався ліворадикальною соціальною політикою. У тих умовах вона мала частково утопічний, частково популістський характер загравання з міськими низами, що поступово залишилися єдиною соціальною опорою уряду і течії якобінців. Уряд здійснив серію примусових позик у багатих людей, що були замаскованою конфіскацією; увів тверді заходи для обмеження торгівлі, особливо продуктами першої необхідності (максимуми цін), трудову повинність, заборону на створення будь-яких робочих об'єднань і страйку.

Ця політика, що супроводжувалася утопічними на той час спробами соціальної перебудови, закономірно приводила революційний уряд якобінців і Конвент до ізоляції. Подолання її насильницькими засобами, тим більше в умовах воєнного часу, закономірно переростало у громадянську війну. В особливих умовах Франції кінця XVIII ст. основною формою цієї війни стала політика відкритого терору, що обдумано проводився якобінцями та революційним урядом під приводом боротьби за нову мораль і «порядок батьківщини».

Основним зряддям цього терору стала нова революційна юстиція на чолі з надзвичайним кримінальним судом — Революційним трибуналом, що як міру покарання застосовував тільки страту. Декретом від 10 червня 1794 р. терористичній спрямованості Ревтрибуналу була додана законна підстава. Відповідно до декрету, «революційний трибунал заснований для того, щоб карати ворогів народу». До них зараховували всіх, хто закликав до відновлення королівської влади, підтримував зносини з ворогами республіки, поширював чутки проти влади, «послабляв чистоту революційних принципів» тощо.

Одночасно обвинувачення у ворожій діяльності розкололи і сам урядовий табір. Внутрішні чвари й терор остаточно ізолювали угруповання Робесп'єра, Сен-Жюста, Кутона від лівоцентристської частини Конвенту. Спираючись на зростаюче невдоволення у країні, на зміцнілу армію, що стала реальною політичною силою під командуванням нових революційних генералів, центристи на чолі з Тальєном і Баррасом вчинили т. зв. *термідоріанський переворот*. Наприкінці липня [26—27 липня (8—9 термідора)] 1794 р. диктатура якобінців була ліквідована: Робесп'єр і його 22 найближчих соратники страчені. Велика Французька революція вступила в останній, **четвертий етап** свого розвитку.

Директоріальна республіка (1794—1799 рр.). Поразка якобінців, прихід до влади термідоріанців суттєво видозмінили республіканську форму правління у Франції. За прийнятою в 1795 р. новою Конституцією, вищим органом законодавчої влади ставав *Законодавчий корпус*, котрий складався з двох палат: верхньої — *ради старійшин* і нижньої — *ради п'ятисот*. Нижня палата складала законопроекти, які за-

тверджувалися чи відхилялися радою старійшин. Члени Законодавчого корпусу обиралися виборщиками, якими могли бути особи, котрі досягли 25-річного віку, мали права громадянина та володіли майном, вартість якого була б не нижче заробітної плати робітника за 200 днів.

Виконавча влада доручалася *Директорії* у складі п'яти членів, що призначалися радою старійшин з кандидатів, висунутих радою п'ятисот. Директорії належало право призначення міністрів, командуючих арміями та інших вищих посадових осіб. Щорічно Директорія поновлювалася одним членом. Головували в ній по черзі всі члени протягом трьох місяців.

Оскільки в системі владних відносин цієї республіки провідну роль відігравала Директорія, форму правління Франції цього періоду визначимо як *директоріальну республіку*.

Консульська республіка (1799—1804 рр.). Директоріальна республіка виявилася недовговічною. Ситуація в державі склалася так, що термідоріанці опинилися між двома конфронтуючими соціально-політичними силами: з одного боку, міські трудящі, які страждали від безробіття й загального триваючого погіршення рівня життя, а з іншого — дворянство, котре активізувала свої реакційні дії. Це змушувало термідоріанців боротися на два фронти: виступаючи проти народу, вони шукали підтримки правих; страх перед дворянською реакцією змушував їх іти на тимчасову угоду з лівим крилом демократів. «Політика гойдалки», як називали її сучасники, свідчила про внутрішню неміцність директоріальної республіки.

Свій політичний порятунок правлячі кола бачили насамперед у встановленні такої форми правління, за якої на чолі держави стояла б «сильна особистість», котра б за необхідністю могла захистити інтереси великих підприємців від правих та лівих з допомогою навіть зброї. У стабілізації була зацікавлена і значна частина селянства, що прагнула зберегти придбану в ході революції землю.

Найбільшу підтримку й довіру одержав генерал Наполеон Бонапарт, котрий мав широку популярність завдяки перемогам, здобутим французькими військами під його командуванням (особливо в Італії та Єгипті).

У **1799 р.** (9—10 листопада або 18—19 брюмера за республіканським календарем) Бонапарт за допомогою військ розігнав Законодавчий корпус, скасував Директорію й незабаром замінив конституцію 1795 р. новою **Конституцією 1799 року**.

Конституція заклала принципи нової влади: *верховенство уряду й представництво за плебісцитом*, а також визначила її формальні атрибути. Останнє було зроблено з урахуванням досвіду римських часів: їх прихильником був Наполеон Бонапарт.

Уряд складався з 3-х консулів, обраних терміном на 10 років. Перший консул наділявся особливими повноваженнями: він здійснював виконавчу владу, призначав і зміщав на власний розсуд міністрів, членів Державної ради, послів, генералів, вищих чиновників місцевого управління, суддів. Йому належало право законодавчої ініціативи. Другий і третій консули мали дорадчі повноваження. Конституція призначила першим консулом Наполеона Бонапарта.

Як органи *законодавчої влади* засновувалися: *Державна рада, Трибунат, Законодавчий корпус та Охоронний сенат*. Законопроекти могли пропонуватися тільки урядом, тобто першим консулом. Державна рада здійснювала редагування цих законопроектів. Трибунат їх обговорював. Законодавчий корпус приймав або відкидав їх цілком без дискусій. Охоронний сенат їх затверджував.

Змушені розглядати тільки те, що пропонувалося урядом, ці органи (жоден з них не мав самостійного значення) лише маскували єдиновладдя першого консула. Процедура їх формування ще більше підсилювала їх залежність від виконавчої влади. Члени *Державної ради* призначалися першим консулом. *Охоронний сенат* складався з довільно призначених членів (надалі вони обиралися самим Сенатом із кандидатів, висунутих першим консулом, Законодавчим корпусом і Трибунатом). Члени Законодавчого корпусу і Трибунату призначалися Сенатом.

Державний апарат формувався на виборчому праві, яке зазнало суттєвих змін. Усі чоловіки, котрі мали французьке громадянство, повинні були брати участь у виборах по комунах. Обранню підлягала $\frac{1}{10}$ частина громадян комуни. Ці особи включалися до списку обраних по всіх комунах дистрикту. Вони обирали зі свого складу наступну $\frac{1}{10}$ частину. Аналогічним чином обиралася $\frac{1}{10}$ частина за «департаментськими списками», і далі за «національним списком». Особи, включені до цих списків, призначалися вищими чиновниками на вакантні посади в державному апараті відповідного рівня (з комунального списку на посади в комуні, з департаментського — в департаменті і т. д.). Така система ліквідувала всі прогресивні завоювання у сфері виборчого права часів революції. Вибори були фікцією, оскільки чиновники мали практично свободу вибору при призначенні на відповідні посади. Подібна система в цілому стала відома як *«представництво за плебісцитом»*. З парламентським ладом було покінчено, мінімум демократичних свобод, що ще залишалися, був знищений.

Через рік було скасовано виборне місцеве самоврядування: встановлювалася ієрархічна підпорядкованість усіх посадових осіб першому консулові. Процес централізації та бюрократизації державного апарату досяг свого логічного завершення.

§4. Революції середини XIX століття в Німеччині та їх вплив на становлення держави нового типу

4.1. Соціально-економічні та політичні передумови революцій у Німеччині

Передумови виникнення революційної ситуації в Німеччині почали складатися з початку XIX століття. У той час Німеччина все ще лишалася, хоч і номінально, «Священною Римською імперією Германської нації», котра мала у своєму складі більше 300 великих і зовсім малих держав. Серед них, як відомо, виділялися Пруссія й особливо Австрія.

Усі ці держави формально вважалися підпорядкованими імператорові, але на практиці мали повну незалежність. Дворянство, неоднорідне за своїм складом, перебувало у ленній залежності або від князів, або від імператора. Міське населення складалося з так званих патриціанських родин, що їх очолювали міські представницькі установи, бюргерів і ремісників. Селяни здебільшого були кріпаками. Порівняно з Англією і Францією Німеччина перебувала на більш низькому рівні економічного, соціального й політичного розвитку.

Французька революція в особі Наполеона I, за влучним висловленням Ф.Енгельса, «паче громова стріла, вдарила в цей хаос, званий Німеччиною». Наполеон ліквідував «Священну Римську імперію Германської нації», перекроїв карту Німеччини: з 51 вільного міста він залишив усього п'ять, інші передав найбільш сильним державам, поклавши початок подальшим територіальним перерозподілам, зробленим уже після поразки Франції і зречення Наполеона (1815 р.).

Поразка Франції не відновила архаїчної німецької імперії. Замість неї Паризьким трактатом 1814 р. було утворено так званий **Німецький союз**, що складався з 34 держав — королівств, князівств, герцогств та чотирьох вільних міст. Кожна з держав, що увійшли до Союзу, була суверенною зі своїм правлінням. В одних державах зберігалося самодержавство, в інших створені подоби парламентів (земські збори) і лише в деяких писані конституції фіксували наближення до обмеженої монархії (Баден, Баварія, Вюртемберг тощо). Верховенство в Союзі належало Австрії.

Єдиним об'єднувальним органом Союзу був Союзний сейм, котрий складався з уповноважених від усіх німецьких держав (включаючи Австрію) і вільних міст. Уповноважені суворо дотримувались інструкцій своїх урядів, тоді як для вирішення питань стосовно Німецького союзу була потрібна одностайність членів Сейму. Голоувала в Сеймі Австрія.

Після Паризького трактату дворянство повернуло собі відібрану Наполеоном владу над селянством, панщину, «криваву десятину» (податок на забиту худобу), феодальний суд. За винятком Баварії, Бадена та деяких інших держав, що входили до іншого, **Рейнського союзу**, абсолютизм зберіг свої позиції в повному обсязі. Повільно, але буржуазні відносини посилювались і в цих несприятливих умовах. Неухильно розвивалося буржуазне промислове виробництво, особливо Рейнської області, яка більше за інших зазнала на собі економічні й правові нововведення Наполеона. У **1834 р.** утворився **Митний союз**, до складу котрого увійшли Баварія, Пруссія та ще 16 німецьких держав. Керівництво в Союзі належало Пруссії, що претендувала замість Австрії на роль об'єднувальної сили в Німеччині.

4.2. Революція 1848 р. В Німеччині

Посиленню революційних настроїв у Німеччині сприяла французька революція 1848 року. У березні 1848 р. у столиці **Пруссії** (Берліні) почалася збройна боротьба. Скориставшись цими обставинами, ліберальна частина пруської буржуазії змусила короля та його уряд піти на деякі поступки: знищення поміщицьких судів над селянами і поліцейської влади поміщиків над залежним від нього селянством, поширення суду присяжних на політичні злочини, вибори до Установчого ландтагу (національні збори) тощо.

Крім Пруссії, буржуазно-демократичний рух охопив також інші німецькі держави. Щоб виграти час, необхідний для придушення опору, королі й князі дали свою згоду на скликання у Франкфурті-на-Майні загальнонімецьких Установчих зборів. Сформовані з депутатів від усіх німецьких держав, вони покликані були дати єдиній Німеччині нову, щонайменше федеральну конституцію. Однак збори не виправдали надій німецької демократії. Після тривалих суперечок франкфуртський парламент підготував проект демократичної для свого часу конституції, але він так і залишився проектом, оскільки значна частина членів національних (установчих) зборів роз'їхалися, а ті, що ще залишилися, були розігнані (у червні 1849 р.) урядом Вюртемберга.

Те ж трапилося і з пруськими національними зборами, незважаючи на вироблену ними конституцію країни, складену у стриманих, але ліберальних за змістом статтях: двопалатний парламент, відповідальний уряд, конституційний король (це мало означати встановлення обмеженої монархії замість абсолютної. — *Л. Б., С. Б.*). Після деяких корінних поправок, унесених до конституції королем і його радниками, були скликані Збори, котрі, на їх думку, мали бути згідливими і зручними. Для цього була створена нова *система виборів*, яка отримала назву *куріальної*. Суть її полягала в тому, що виборці — чоловіки, які досягли визначеного віку, — поділялися на три курії. Перші дві курії склали крупні платники податків, до третьої входили всі інші виборці. Незважаючи на свій зовнішній демократизм, виборча система, винайдена у Пруссії, давала безсумнівну перевагу багатим, тому що кількість виборщиків була однаковою у всіх трьох куріях: дві перших курії — незначна купка людей — обирали дві третини виборщиків. Цим і визначався соціальний склад депутатів.

Вибори дали пруському урядові очікуваний результат: з 350 депутатів 250 були чиновниками, і розроблена ними у 1850 р. нова конституція була прийнята. Вона, по суті, оформила *дуалістичну монархію* у Пруссії: главою виконавчої влади визнавався король, він формував уряд, відповідальний перед ним, мав право законодавчої ініціативи і право абсолютного вета, а також право нічим не обмеженого розпуску парламенту (ландтагу).

Законодавча влада складалася з двох палат. Нижня палата була виборною (за описаною вище схемою), верхня складалася — за королівським указом — із принципів крові, князів та інших призначених короною перів. Спочатку верхня палата, названа *палатою панів*, була наполовину виборною, наполовину призначеною. У 1852 р. король задумав перетворити її в цілком призначувану. На вимогу короля, міністр Отто фон Бісмарк «переконав» законодавців з цим погодитися. Однак пізніше у мемуарах Бісмарк визнав

це помилкою, оскільки цілком призначувана палата втратила свій престиж в очах народу, а її роль «дублера урядової влади» виявилася очевидною.

Прусська конституція містила також відомі XIX ст. загальнодемократичні положення: свобода зборів і союзів, свобода слова й недоторканність особи, які здебільшого мали декларативний характер.

Усе вищесказане свідчить про поверховий характер німецької революції, котра привела лише до косметичних змін державних форм Німеччини: *дуалістичної монархії* — симбіозу абсолютної та конституційної монархій, поліцейського політичного режиму завуальованого й закріпленого в конституції «демократичною фразеологією». Великою проблемою залишалася форма державно-територіального устрою Німеччини, що навіть під конфедерацію не підходила. Це був швидше міждержавний союз, у якому з середини XIX ст. почалася боротьба за гегемонію між Пруссією й Австрією. Як результати цієї боротьби, як вона вплинула на становлення та розвиток у Німеччині держави нового типу, ми довідаємося з подальшого викладу матеріалу.

§5. Буржуазна і капіталістична держави — держави перехідного типу

У попередньому викладі матеріалу ми свідомо обійшли питання про назву нового типу держави, що виникла. Держави станovo-кастового суспільства, які передували цьому типові, справедливо називалися рабовласницькими й феодальними, оскільки являли собою політичні інститути, котрі юридично й фактично представляли інтереси привілейованих класів — рабовласників та феодалів. Ідеалом же нової епохи — епохи громадянського суспільства — стала рівність усіх людей, а держава, відповідно, — політичним інститутом, який має представляти їх інтереси, створювати умови для реалізації цієї рівності. Однак запропонована раніше Ж.-Ж. Руссо назва «суспільна держава» (ще придатнішою є, на нашу думку, «загальнонародна держава», використана опісля у СРСР. — *Л. Б., С. Б.*), яка цілком би підходила для позначення сутності нового типу держави, закріпилася лише в перших програмних і конституційних документах періоду революції. За новим типом держави, однак, міцно усталилися назва «*буржуазна*». Чи справедливо це?

5.1. Основні риси буржуазної держави

На поставлене питання можна дати ствердну відповідь, оскільки на користь цього є достатні аргументи.

По-перше, буржуазія (під нею розумівся третій стан — жителі міста), домігшись через розвиток товарно-грошових відносин економічної могутності, але не володіючи політичною владою, стала основною рушійною силою в боротьбі за створення безстанового (громадянського) суспільства. Завойовуючи політичну владу, буржуазія того часу відіграла вирішальну роль у зламі старої державної машини, руйнуванні соціальних основ феодального ладу. Хрестоматійно основним у буржуазних революціях *поряд* з розгляданим нами *питанням про політичну владу* було *земельне питання*.

У США питання про землю перебувало в іншій площині, ніж у країнах Європи. Це зумовлено особливостями соціально-економічного розвитку та географічним розташуванням штатів, потребою освоєння великих територій. У континентальних країнах становище було іншим. Землі належали старому привілейованому класові феодалів, вони були його основною економічною опорою. І якщо вирішення питання про владу в революції було пов'язане з відстороненням від політичного впливу дворянства, то вирішення питання про землю позбавляло його колишньої економічної могутності.

В Англії питання про землю виникло ще в роки першої громадянської війни. Зі скасуванням єпископату (1643 р.) землі єпископів та роялістів були конфісковані, пущені в розпродаж (за високу ціну. — *Л. Б., С. Б.*) і значна частина з них опинилася в руках буржуазії і джентрі. Закріпити статус цих земель був покликаний Акт 1646 р. про скасу-

вання системи феодальних лицарських утримань і перетворення їх у вільні утримання, тобто у фактичну власність власників. Це сприяло ще більшому посиленню буржуазії, в той час як стосовно до селян суттєвих змін не відбулося: власниками землі не стали копігольдери, котрі залишалися в поземельній залежності від лендлордів, парламент підтвердив законність обгороджень селянських земель.

У Франції земельне питання вирішувалося поетапно, залежно від того, яка політична течія перебувала при владі. Початок було покладено актом Установчих зборів (4—11 серпня 1789 р.), у якому передбачалося наділення селян землею та звільнення від повинностей за викуп. У подальшому — це ціла низка законів, які закладали основу новій формі господарювання: «Про знищення залишків феодального режиму» (25.08.1792 р.); про страту для осіб, котрі вимагають зрівняльного перерозподілу землі (18.03.1793 р.), якобінський Декрет від 17 липня 1793 р. «Про остаточне скасування феодальних прав», за яким без будь-якої винагороди скасовувалися всі колишні феодальні права. Ужиті заходи мали відповідні соціально-політичні наслідки: вони перетворили селянство в масу дрібних власників, що стали поповнювати ряди буржуазії.

Звідси виходить, *по-друге*, що на початковому етапі свого становлення нова держава дійсно є *державою буржуазною*, оскільки вона відображає інтереси більшості населення країни, представленого дрібними власниками-селянами. Однак з розвитком нових соціально-економічних відносин у тій верстві *міського* населення, що раніше називалася буржуазією, відбувалася диференціація, розподіл на основні два класи: капіталістів і робітників.

Капіталісти — це вже та частина буржуазії, що скористалася результатами революції для *накопичення капіталу* й досягнення ще більшої економічної могутності, робітники — це частина колишньої буржуазії, котра, не маючи майже ніякої власності і, відповідно, капіталу, змушена була працювати на перших. У цій ситуації держава, на думку капіталістів, повинна відігравати роль «нічного охоронця», регулювати загальні політичні питання й не втручатися у відносини капіталістів та найманих робітників. Невтручання держави за фасадом гасел про рівність можливостей і захист власності породжує з боку капіталістів свавілля в економічних та соціальних відносинах. Але нинішні робітники — вже не ті робітники: з огляду на характер своєї праці і спільності інтересів («нема що втрачати, крім своїх ланцюгів») вони перетворилися в могутній клас, який міг уже чинити організований опір капіталістам, про що свідчать нові революції сер. XIX ст. в Європі.

Вихід з цієї ситуації капіталісти побачили у *зміні сутності держави*, державний механізм котрої мав бути переорієнтований на виконання нових функцій. Основні з них: охорона «священної та недоторканої» приватної власності, а точніше, добутих ними багатств і пов'язаних із цим соціальних можливостей; захист робітників, а також усіх інших верств населення, які в умовах проголошеної революціями *формально-юридичної* рівності *фактичної* рівності не домоглися. Будучи економічно сильними, капіталісти проникають у сформовані на «демократичних засадах» органи державної влади, і, таким чином, перетворюють буржуазну державу, що виражає інтереси більшості суспільства, у державу вузькокласову, котра виражає інтереси представників капіталу. «Притягальна» сила останнього призвела до численних революцій, колоніальних експансій, двох світових і безлічі локальних воєн. Від станovo-кастового суспільства ця держава, по суті, відрізнялася лише тим, що її фактична (привілейована) сутність ховалася за демократичні форми. Вона фактично була кроком назад на шляху побудови наміченого революціями ідеалу «суспільної держави», але цей крок був об'єктивно зумовлений рівнем розвитку громадянського суспільства на відповідному історичному етапі.

5.2. Ознаки перехідної держави

Вищенаведене дає підстави стверджувати, що у процесі переходу від станovo-кастового суспільства до громадянського *буржуазна держава служить своєрідним містком між двома епохами і являє собою державу перехідного періоду*. Вона в цілому відповідає загальним ознакам держави: має територію, на якій поширюється її суверенітет;

суверенітет цей народний, тобто джерелом будь-якої влади є народ; має державний механізм, що здійснює функції, спрямовані на злам старого укладу й побудову нового; сформована на нових економічних принципах податкова система. Разом із тим буржуазна держава як перехідна держава має низку притаманних їй ознак, котрі закономірно знаходять свій прояв на різних перехідних етапах розвитку того чи іншого суспільства.

1. Як уже було відзначено, всі буржуазні держави виникали в результаті соціальних потрясінь — революцій, народних виступів, воєн тощо.

2. *Форми та засоби їх впливу на державне й суспільно-політичне життя, так само як і зумовлені цим впливом темпи й наслідки змін, залежать від рівня дозрівання необхідних для цього буржуазних відносин, або ступеня «чистоти»* (від елементів феодального укладу. — Л. Б., С. Б.) ґрунту, на якому мали здійснитися майбутні революційні перетворення.

У цьому відношенні найбільш сприятливим виявився «ґрунт» майбутніх США, де буржуазія домоглася найбільш швидких, безкровних і міцних успіхів. Основою тому були слабкі паростки феодалізму та особлива духовна атмосфера — *відчуття свободи й великих можливостей для самореалізації особистості, що сприяли формуванню американської нації для боротьби з диктатом метрополії*. Джерелом цієї духовної атмосфери були перші поселенці, переважно *пуритани* — носії *буржуазного духу*. Переслідувані на батьківщині урядом, голландські, а згодом і англійські кальвіністи переселялися в Америку цілими громадами і спочатку відіграли роль свого роду стрижня в економічному, політичному та культурному житті колоній. Крім того, колоністи принесли з собою накопичені століттями в Європі *демократичні традиції*, що сприяли появі в колоніях органів самоврядування (радників, легіслатур), котрі обстоювали місцеві інтереси. Засвоївши ще на батьківщині *передові методи господарської діяльності*, вони мали можливість упроваджувати їх на сприятливому для буржуазних перетворень ґрунті, де феодальні відносини не мали глибоких коренів.

Також швидким виявився успіх буржуазії у Франції. Але це був успіх іншого роду — успіх, заснований на кардинальному ламанні феодальних відносин, різких соціальних змінах і численних людських втратах. У масштабі всієї країни, варто констатувати, не було ще досить дозрілих нових відносин, котрі б послужили міцною базою для свого розвитку в роки революції й після неї. Зокрема, буржуазні відносини були слабкими у французькому селі. Капіталістичні ферми, що стали в Англії XVIII ст. звичайним явищем, у Франції були рідкістю. Селяни були особисто вільні, але завдяки різним формам оренди та суборенди найбільш частина з них не позбавлялася залежності остаточно. У їх відносинах з феодалами зберігалися колишні сеньйоріальні відносини. Феодали, у свою чергу, не квапилися стати на шлях підприємництва: такого роду діяльність у Франції все ще вважалася негідною дворянина. Велике купецтво формувалося насамперед у приморських містах і було зорієнтовано на зовнішню торгівлю. Буржуазія охоче купувала посади, тому що становище чиновників, людей мантиї, здавалося більш привабливим, ніж ризиковане підприємництво. Нарешті, буржуа нерідко ставали *рантє*, купуючи цінні папери й живучи на відсотки з них. Отже, приплив капіталів у виробничу сферу був невеликим. Тому закономірно, що при ламанні старих підвалин успіх французької революції виявився швидким лише на рівні прийняття рішень (законів, декретів тощо). Про це свідчить суперечливий політичний розвиток Франції після революції, про що мова йтиме далі.

Англія в цьому плані є прямою протилежністю Франції. У розвитку капіталізму тут виявили зацікавленість не тільки місто, але й село, де концентрувалася база для найважливішої в XVI—XVII ст. галузі промисловості — сукнарства. Унікальна ситуація, що склалася, дала свої «плоди»: 1) велика частина дворянства, на відміну від Франції, стала займатися підприємницькою діяльністю; 2) феодали, реалізуючи свої права на землю, зганяли з неї тримачів-селян, створюючи армію *пауперів* — людей, котрим не залишалося нічого іншого, як стати вільнонайманими робітниками. Відоме «криваве законодавство» сприяло прискоренню цього процесу і, тим самим, створен-

ню передумов для розвитку буржуазних відносин, що в них виявилися зацікавленими як представники нових соціальних верств, так і частина старих. «Горезвісний» компроміс буржуазії з феодальними силами під час революції став основою *еволюційного* соціально-економічного і політичного розвитку Англії після неї, про що мова також піде далі.

3. Рівень зрілості відповідних відносин у роки революції породжує ще ряд особливостей, властивих державі перехідного періоду: *різка зміна характеру та масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовий розлад економіки, ослаблення матеріальної основи держави і правової системи, різке падіння життєвого рівня частини населення*. Становлення нового укладу мало свої втрати. Усупереч очікуванням підвищення рівня добробуту суспільства, селянство під тиском тих, хто встиг «зорієнтуватися в революції», позбавлялося землі й розорялося; закони, що переслідували люмпенів, нічого не мали спільного з гаслами проголошеної загальної рівності; робочий день на фабриках тривав по 14—16 годин; падала роль кваліфікованої праці, а це означало руйнування прошарку дрібних ремісників; безжалісно використовувалася дешева дитяча й жіноча праця. Тому не дивно, що робітники ламали машини. Процеси, які розгорталися, набували сили і зупинити їх вже було неможливо, і країни, в яких вони йшли повільніше, неминуче відтискувалися більш сильними супротивниками.

4. *Перехідна буржуазна держава характеризується періодичною зміною державних форм, зміст і темпи зміни яких залежать від співвідношення соціально-політичних сил, що приймають відповідні владні рішення*.

Динаміка цих процесів така: на початковому етапі соціально-політичні сили об'єднані загальною ідеєю боротьби з абсолютною монархією й задовольняються вимогою встановлення обмеженої монархії та «слабким» демократичним режимом. По досягненні цього єдність учасників революції розпадається й починається запекла боротьба різних угруповань за владу. На другому етапі, домігшись встановлення республіки й більш демократичного режиму, перемагають помірні течії. На останньому етапі гору беруть радикали, котрі, з огляду на свою позицію «все і сьогодні», приймають невиважені, необдумані та популістські рішення, що вимагають особливих форм й методів їх виконання. Вони, коректуючи форму правління, головну увагу зосереджують на політичному режимі, який набуває характеру диктатури. Такий режим, щоправда, виявляється недовговічним, але може призвести до руху назад або ж реставрації старих державних форм. Ця схема, як ви могли переконатися, особливо чітко проявилася в Англії та Франції.

5. *Перехідний стан суспільства містить у собі кілька можливих варіантів подальшої еволюції держави, можливі альтернативні шляхи його розвитку*.

Наявність реальної альтернативи в перехідний період, можливість дійсного вибору шляху розвитку держави визначається багатьма об'єктивними та суб'єктивними факторами: економічні можливості держави й суспільства, співвідношення протиборчих сил, здатність їх до компромісів, інтелектуальні можливості новоявлених вождів та політичних лідерів, їх здатність виробити концепцію перехідного періоду не з урахуванням короткострокової вигоди й інтересів, а з урахуванням більш далекої перспективи та прогресивного розвитку держави.

Ці фактори найбільш вдало склалися в США, де перехідний період був найменш хворобливим. «Батьки-засновники» зуміли забезпечити надійну базу для подальшого вдосконалювання американської держави. Дещо іншим було становище в європейських державах, котрі зробили своєрідний крок назад, у бік відновлення монархії. В Англії, слідом за періодом глобального ламання всіх підвалин суспільства, відбувалося поступове повернення до еволюційного шляху розвитку, в тому числі відновлення колишніх форм державності, хоча й з іншим внутрішнім змістом. Королівська влада в Англії втратила свою колишню могутність, а спроби спадкоємців страченого Карла I повернути її закінчилися Славною революцією 1688 р. — мирним переворотом, що заклав основи безконфліктного еволюційного розвитку змісту й форми сучасної англійської держави. У Франції монархічна влада, що була відновлена вже за часів Наполеона I,

зберегла достатню силу, і потрібні були ще три революції (1830, 1848—1850, 1871), під час яких та у проміжках між якими французька держава набувала різних форм.

Більш докладно про зміст обраного кожною з держав свого варіанту післяреволюційного розвитку ми зупинимося в наступних темах.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття	Терміни
Дуалістична монархія Конфедерація Муніципалітети «Парламентський абсолютизм» Революція Федералізм	Бікамералізм Джентрі Імпічмент Конгрес Контрасигнатура Сенат Статхаудер Урбанізація

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи текст:

• **документа № 1**, визначте характерні риси індепендентської республіки, проголошеної в Англії 19 травня 1649 року;

• **документа № 2** («Знаряддя управління»), виділіть положення, в яких закріплено основи для відновлення монархічної форми правління в Англії;

• **документа № 3**, занотуйте ті положення американської «Декларації незалежності» 1776 р., в яких проголошується утворення вільних і незалежних штатів;

• **документа № 3**, визначте ті природні права людини, які знайшли відображення в «Декларації незалежності» 1776 року;

• **документа № 4**, визначте ті основні права і свободи, які знайшли відображення у французькій «Декларації прав людини і громадянина 1789 року»;

• **документа № 5**, випишіть положення, які відбивають повноваження вищих органів державної влади та юридичне закріплення принципу поділу влад у першій Конституції Франції 1791 року.

• **документа № 6**, визначте характерні риси політичного режиму Франції під час правління якобінців.

Завдання 6. Складіть узагальнену порівняльну таблицю основних прав та свобод, які знайшли відображення в американській «Декларації незалежності» і французькій «Декларації прав людини і громадянина» 1789 року.

Перевірте себе

Завдання 4. Продовжте думку:

1. Історичні межі нового часу зумовлені подіями.....

2. На відміну від кастового-станового суспільства, громадянське суспільство засноване на.....
3. Обґрунтування змісту поняття «громадянське суспільство» належить філософам-мислителям.....
4. Основними факторами, що вплинули на становлення якісно нового стану людського суспільства, слід вважати.....
5. Основні етапи становлення й розвитку громадянського суспільства представлені.....
6. За своїм характером голландська революція була....., а за формою —.....
7. Республіка Об'єднаних провінцій, що юридично була закріплена в....., являла собою.....
8. Історичне значення першої з ранніх буржуазних революцій — голландської — для становлення держави нового типу полягає в тому, що.....
9. Соціально-економічні, політичні й ідеологічні передумови англійської революції полягали в тому, що:.....
10. Становлення «конституційної монархії» в Англії було закріплено парламентськими актами:.....
11. Особливістю «конституційної монархії» було те, що нова система влади являла собою.....
12. Конституційне закріплення республіканської форми правління в Англії було здійснено актами:.....
13. Протекторат Кромвеля в Англії — це.....
14. Особливістю американської революції було те, що.....
15. Історичне значення «Декларації незалежності» полягає в тому, що.....
16. Форма держави американських штатів, утворення яких проголошувалося в....., знайшла юридичне закріплення в....., і являла собою.....
17. Історичне значення «Статей конфедерації», котрі набули чинності в....., полягає в тому, що.....
18. Юридичне закріплення США як суверенної незалежної держави здійснено у....., яка була прийнята у..... році.
19. Метою прийняття перших десяти поправок до Конституції США 1787 р. було.....
20. Основні ідеї нової державності, а саме....., були теоретично обґрунтовані у працях таких французьких просвітителів, як.....
21. Ідеали нового державного і правового порядку у Франції останньої чверті XVIII ст. знайшли своє відображення в....., прийнятій..... року.
22. Форма державного правління Франції за Конституцією 1791 р. відома як..... Вона характеризувалася.....
23. Початок першої Республіки у Франції було покладено.....
24. Ідейно-політична і практична програми якобінського режиму були засновані.....
25. Особливістю становлення держави нового типу в Німеччині було те, що.....
26. Визначення нового типу держави як буржуазної зумовлено.....

Завдання 5. Схарактеризуйте:

1. Основні зміни, які відбулися в Нідерландах у період ранньої буржуазної революції, і покажіть їх значення для становлення держави нового типу.
2. Зміни, які відбувалися у формі державного правління Англії в роки буржуазної революції середини XVII століття.

3. Основні етапи становлення буржуазної держави в США.
4. Процес формування державно-територіального устрою США з сер.70-х до сер. 80-х рр. XVIII ст.
5. Форму держави США за Конституцією 1787 року.
6. Форми французької держави в роки буржуазної революції кінця XVIII ст.
7. Модифікації республіканської форми правління у Франції періоду Першої республіки.
8. Зміни в державно-територіальному устрої Німеччини протягом XIX ст.
9. Основні характерні риси буржуазної держави як держави перехідного типу.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 13-ої теми

Завдання. Повторити матеріал з «Теорії держави і права» у тій його частині, де висвітлюються: форма держави та її складові елементи: форма державного правління; форма державного устрою; форма політичного режиму.

Джерела

Документ № 1

АКТ, ЩО ПРОГОЛОШУВАВ АНГЛІЮ РЕСПУБЛІКОЮ (19 травня 1649 р.)

Оголошується й затверджується цим парламентом і владою його, що народ Англії й усіх належних їй володінь та територій є і буде республікою та вільною державою, що віднині він управлятиметься як республіка і вільна держава верховною владою нації, представниками народу в парламенті і тими, кого вони призначать і затвердять як підлеглих їм урядових осіб та міністрів, на благо народу і без будь-якого короля і палати лордів.

Документ № 2

«ЗНАРЯДДЯ УПРАВЛІННЯ» (13 грудня 1653 р.) (витяги)

I. Вища законодавча влада республіки Англії, Шотландії, Ірландії та володінь, належних їй, здійснюється й зосереджується в одній особі і народі, зібраному в парламенті; титул цієї особи — лорд-протектор республіки Англії, Шотландії та Ірландії.

II. Вища судова й адміністративна влада над вказаними країнами і володіннями та населенням їх належить лордові-протектору з Радою, котра складається з кількості осіб не більше двадцяти одного і не менше тринадцяти.

III. Будь якого роду приписи, судові накази, повноваження, патенти, жалувані грамоти тощо, які досі випускалися від імені й авторитету охоронців свободи Англії, владою парламенту випускатимуться від імені лорда-протектора, від котрого в майбутньому виходитиме призначення всієї вищої влади і вся шана цих трьох націй; він [лорд-протектор] має право помилування (за винятком випадків убивств і державної зради) і право повернення збитків, яких зазнав хто-небудь заради громадського блага, і управляє всіма згаданими країнами й володіннями з допомогою Ради і згідно з цими пунктами та існуючими законами.

IV. Лорд-протектор у період парламентських сесій розпоряджається міліцією й військами як на морі, так і на суші в цілях миру й добробуту трьох націй, за згодою парламенту; під час перерв парламенту лорд-протектор розпоряджається міліцією з вищезгаданими цілями, за згодою і за ухвалою більшості членів Ради.

V. Згідно з тією самою ухвалою Ради, лорд-протектор керує всіма справами, що стосуються відносин з іноземними королями, принцями й державами, а також має право при згоді більшості членів Ради оголошувати війну та укладати мир.

VI. Закони не можуть бути змінені, тимчасово припинені дією або скасовані, так само як не можуть бути запроваджені які-небудь нові закони або накладений який-небудь податок або подушне на народ, інакше як за загальною згодою, висловленою в парламенті.

VII. З вересня 1654 р. У Вестмінстері буде скликаний парламент, і в подальшому парламенту скликатиметься один раз на три роки, рахуючи з часу розпуску теперішнього парламенту.

VIII. Ні майбутній парламент, ні будь-який інший з наступних парламентів не може бути відстрочений, відкладений або розпущений протягом п'яти місяців, рахуючи з дня його перших зборів, якщо на те не буде його власної згоди.

IX. [Кількість членів парламенту визначається в 400 депутатів від Англії, 30 від Шотландії і 30 від Ірландії.]

X. [Дається повний розподіл депутатських місць по містах і графствах.]

XIV. Усі і кожна особа або особи, котрі допомагали, радили, сприяли або підбурювали до війни проти парламенту, рахуючи з 1 січня 1641 р. (якщо тільки вони не були потім на службі парламенту і не довели своєї відданості йому), не можуть бути обрані або обирати у члени найближчого парламенту і трьох наступних трирічних парламентів.

XV. Усі ті, хто радив, допомагав або підбурював до ірландських повстань, не можуть ніколи бути обраними або обирати у члени парламенту, як і ті, хто визнає римсько-католицьку релігію.

XVII. Особи, котрі обираються до парламенту, повинні бути людьми бездоганної чесності, богобоязливими, вміти добре говорити і мати не менше 21 року.

XXVII. Повинен бути визначений, встановлений і призначений постійний річний прибуток на утримання 10 тис. чоловік кінноти і 20 тис. чоловік піхоти в Англії, Шотландії та Ірландії для захисту й безпеки їх, а також необхідної кількості кораблів для охорони морів...

XXXIII. Олівер Кромвель, головнокомандувач збройних сил Англії, Шотландії та Ірландії, проголошується лордом-протектором республіки Англії, Шотландії, Ірландії і володінь, які належать їй.

Документ № 3

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США (4 липня 1776 р.)

(витяги)

Коли в ході людських подій для народу стає необхідним розірвати політичні зв'язки, які з'єднували його з іншим народом, і зайняти серед держав земної кулі те окреме й рівне становище, на яке йому дають право закони природи і творця природи, то належна повага до думки людства вимагає, щоб він вказав причини, які спонукують його до відокремлення.

Ми вважаємо очевидними такі істини: всі люди створені рівними; вони наділені своїм творцем певними невід'ємними правами, серед яких — життя, воля і прагнення до щастя; для забезпечення цих прав серед людей встановлюється уряд, справедлива влада яких впливає зі згоди керованих; коли яка-небудь форма правління стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд, застосувавши його на таких принципах і організуючи його владу в тій формі, яку він вважатиме найбільш придатною для здійснення його безпеки та щастя. Розважливість, звичайно, приписує, щоб уряди, встановлені з давніх часів, не змінювалися б з незнач-

них і скороминущих причин; і згідно з цим весь досвід показує, що людство більш схильне терпіти, поки зло терпиме, ніж встановлювати свої права, знищуючи порядки, до яких воно звикло. Але коли ряд зловживань і насильств, незмінно ставлячи все ту ж мету, виявляє намір підкорити людей абсолютному деспотизмові, то їх право, їх обов'язок — скинути такий уряд і встановити нових стражів для своєї майбутньої безпеки.

Таке було довготерпіння цих колоній і така необхідність, яка примушує їх змінити свою колишню систему управління. Історія короля Великобританії, який нині править, є історією цілої низки образ і насильств, прямою метою яких було встановлення необмеженої тиранії над нашими штатами...

На кожній стадії цих утисків ми подавали петиції в найшанобливіших висловах про відновлення наших прав; відповіддю на наші неодноразові петиції були тільки неодноразові образи. Державець, характер якого таким способом виявлений усіма вчинками, що показують його як тирана, нездатний бути правителем вільного народу.

Ми не виявляли й браку уваги до наших британських братів. Ми попереджали їх час од часу про намагання їх законодавчих зборів поширити на нас нічим не виправдану юрисдикцію. Ми нагадували їм про умови нашої еміграції і нашого заселення тут. Ми зверталися до їх вродженої справедливості та великодушності і ми закликали їх зв'язками нашого загального споріднення зректися цих насильств, які неминуче порвуть наші зв'язки і зносини. Вони також були глухі до голосу справедливості і крові. Тому ми повинні підкоритися необхідності, яка вказує наше відокремлення, і вважати їх, як ми вважаємо інше людство, ворогами у війні та друзями в мирі.

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, що зібралися на спільний конгрес, закликаючи найвищого суддю світу у свідки правоти наших намірів, іменем і владою доброго народу наших колоній, урочисто оголошуємо і проголошуємо:

Що наші Сполучені колонії є і по праву повинні бути вільними й незалежними штатами, що вони звільнені від будь-якого підданства британській короні, і будь-який політичний зв'язок між ними й державою Великобританії повинен бути і є цілком знищений; як вільні й незалежні штати вони мають цілковиту владу оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, встановлювати торгівлю і здійснювати всі інші акти та справи, що їх незалежні держави можуть чинити по праву. За підтримання цієї декларації з твердою надією на опіку божого промислу ми взаємно ручимося один одному нашим життям, нашим майном і нашою священною честю.

Документ № 4

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА **(26 серпня 1789 р.)**

Представники французького народу, які складають Національні збори, беручи до уваги, що незнання, забуття або зневаження прав людини є єдиними причинами суспільних лих і псування уряду, вирішили відновити в урочистій декларації природні, невідчужувані, невіддільні і священні права людини з тим, щоб ця декларація, будучи постійно перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їм їх права та їх обов'язки; щоб дії законодавчої і виконавчої влади, будучи щохвилини порівнювані з метою будь-якого політичного встановлення, були через це більш шановані; щоб вимоги громадян, засновані віднині на простих і безспірних принципах, зверталися завжди до підтримання конституції й до загального щастя.

З огляду на це Національні збори визнають та оголошують перед лицем заступництва вом верховної істоти такі права людини і громадянина:

1. Люди народжуються вільними та рівними у правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися тільки на загальній користі.

2. Метою будь-якого політичного союзу є збереження природних та невід'ємних прав людини. Права ці: свобода, власність, безпека та опір гнобленню.

3. Джерело всієї верховної влади завжди є в нації. Ніяка установа, ніяка особа не може здійснювати влади, що не походить прямо від нації.

4. Свобода полягає у праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином, здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, котрі забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом.

5. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує.

6. Закон є виразником загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон мусить бути рівний для всіх, незалежно від того, чи дає він заступництво, чи карає. Через те, що всі громадяни перед ним рівні, вони повинні однаково допускатися до всіх занять, місць, громадських посад залежно від їх здібностей без будь-яких відмінностей, крім відмінності в їх добродійностях і талантах.

7. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, як у випадках, визначених законом, і за приписаними ним формами. Ті, хто випрошує, віддає, виконує або примушує виконувати свавільні накази, підлягають карі; але кожен громадянин, викликаний або взятий законно, повинен негайно коритися; чинячи опір, він стає винним.

8. Закон повинен встановлювати тільки суворо й очевидно необхідні кари; ніхто не може бути покараний інакше, як з огляду на закон, встановлений та оприлюднений до скоєння злочину й законно застосований.

9. Через те, що кожна людина вважається невинною до того часу, поки її не оголосять винною, в разі необхідності її арешту будь-яка суворість, котра не є необхідною для забезпечення (за судом) її особи, повинна суворо каратися законом.

10. Ніхто не повинен бути занепокоєний за свої переконання, навіть релігійні, якщо їх прояви не порушують громадською ладу, встановленого законом.

11. Вільний обмін думками та переконаннями є одним із найцінніших прав людини, відтак кожен громадянин може вільно говорити, писати, друкувати за умови відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.

12. Для гарантії прав людини і громадянина потрібна публічна сила; таким чином, ця сила встановлена для загальної користі, а не для приватної вигоди тих, кому вона доручена.

13. Для утримання громадської сили і для витрат щодо управління необхідне загальне оподаткування; податки повинні бути розподілені рівномірно між громадянами відповідно до їх засобів.

14. Усі громадяни мають право особисто через своїх представників визначати необхідність громадських податків, вільно на них погоджуватися, стежити за їх уживанням, встановлювати їх розмір, спосіб оподаткування, стягнення і термін, на який вони встановлюються.

15. Суспільство має право вимагати звіт у кожній службовій особі своєї адміністрації.

16. Кожне суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлено розподіл влади, не має конституції.

17. Через те, що власність є непорушним і священним правом, ніхто не може бути її позбавлений, крім тих випадків, коли того явно вимагає суспільна необхідність, законно засвідчена, і за умов справедливого й попереднього відшкодування.

Документ № 5

КОНСТИТУЦІЯ ФРАНЦІЇ (3 вересня 1791 р.) (витяги)

...Немає більше ні дворянства, ні перства, ні спадкових, ні станових відмінностей, ні феодального порядку, ні вотчинної юстиції, ніяких титулів, звань і переваг, що впливали з цього порядку, ніяких лицарських орденів, ні корпорації, ні вирізних знаків, для

яких необхідне було доведення дворянства або шляхетного походження, і ніяких інших переваг, окрім відзнак, даних посадовим особам при виконанні їх обов'язків.

Не існує більше ні продажу, ні успадкування яких-небудь державних посад. Ні для жодної нації, ні для жодного індивіда не існує більше ніяких особливих переваг або виїмків із права, спільного для всіх французів.

Не існує більше ні станових цехових управ, ні фахових, художніх або ремісничих корпорацій.

Закон не визнає більше ні релігійних обітів, ні якихось інших зобов'язань, що суперечать природним правам або Конституції.

РОЗДІЛ 3. ПРО ДЕРЖАВНІ ВЛАДИ

1. Суверенітет належить нації; він єдиний, неподільний, не відчужений, невід'ємний. Ні жодна частина народу, ніяка особа не може привласнити собі його здійснення.

2.... Французька конституція має характер представницький; представниками є законодавчий корпус і король.

3. Законодавча влада належить Національним Зборам, до складу яких входять представники, вільно обрані народом на певний термін.

4. Форма правління монархічна. Влада виконавча належить королю і здійснюється під його зверхністю міністрами та іншими відповідальними органами...

ГЛАВА I. ПРО НАЦІОНАЛЬНІ ЗАКОНОДАВЧІ ЗБОРИ

1. Національні збори, що є законодавчим корпусом, діють постійно у складі однієї палати.

5. Законодавчий корпус не може бути розпущений королем.

Відділ 2. Первинні збори. Обрання виборщиків.

1. Для виборів до Національних законодавчих зборів активні громадяни кожні два роки збираються на первинні збори в містах і кантонах...

2. Активними громадянами є французи за народженням або особи, що набули французького громадянства, котрим виповнилося 25 років, мають місце проживання в місті або кантоні протягом встановленого законом періоду (не менше року), що сплачують у будь-якому місці королівства прямий податок у розмірі не менше вартості трьох робочих днів..., що не є слугами..., внесені до списку Національної гвардії за місцем свого проживання і прийняли громадянську присягу.

ГЛАВА 2. ПРО КОРОЛІВСЬКУ ВЛАДУ, ПРО РЕГЕНТСТВО ТА ПРО МІНІСТРІВ

Відділ 2. Про королівську владу і короля

1. Королівська влада неподільна — вона ввірена спадково правлячому дому й переходить по чоловічій лінії в порядку старшинства...

2. Особа короля недоторкана і священна...

3. Король править лише відповідно до закону, і тільки іменем закону він може вимагати покори.

Відділ 4. Про міністрів

1. Призначення і звільнення міністрів належить повністю королю.

ГЛАВА 3. ПРО ЗДІЙСНЕННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ

Відділ 1. Повноваження та обов'язки Національних законодавчих зборів

1. Конституція дає виключно законодавчому корпусові такі повноваження та обов'язки:

1) законодавчу ініціативу і прийняття законів; король може тільки просити законодавчий корпус розглянути те чи інше питання;

- 2) визначення державних витрат;
- 3) встановлення державних податей;
- 5) прийняття постанов про уведення та ліквідацію державних посад;
- 8) щорічне прийняття, на прохання короля, постанов про кількість особистого складу і кількість суден, що утворюють сухопутні й морські сили.

2. Рішення почати війну може бути прийняте лише після затвердження королем постанови законодавчого корпусу, прийнятого обов'язково за формальною пропозицією короля.

3. Законодавчому корпусові належить ратифікація мирних, союзних і торгових договорів; жоден з договорів не набере чинності без такої ратифікації.

Відділ 3. Про санкції короля

1. Постанови законодавчого корпусу надходять королю, який може з ними не погодитися.

2. У випадку, якщо король не дасть своєї згоди, така відмова має лише суспензивне (відтягнення, призупинення) значення. Якщо дві легіслатури (тобто два скликання законодавчого корпусу), що відбудуться за тією, що прийняла таку постанову, послідовно приймуть ту ж постанову і в тих же висловлюваннях, то вважається, що король дав свою згоду.

ГЛАВА 4. ПРО ЗДІЙСНЕННЯ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

1. Вища виконавча влада зосереджується в руках короля. Турбота про охорону громадського порядку і спокою довірені йому. Король — верховний головнокомандуючий сухопутними й морськими військовими силами. Королю передано оборону зовнішньої безпеки королівства, охорону його прав та володінь.

2. Король призначає послів та інших агентів міжнародних зносин, командуючих армією і флотом.

ГЛАВА 5. ПРО СУДОВУ ВЛАДУ

1. Влада судова... не може здійснюватися ні законодавчим корпусом, ні королем.

2. Правосуддя буде здійснюватися безмитно суддями, які обираються народом і затверджуються на посаді королем..., судді не можуть бути усунуті інакше, як за злочини на посаді, що належним чином встановлені в судовому порядку, ні тимчасово усунені з посади інакше, як унаслідок порушення проти них звинувачення. Громадський обвинувач призначається народом.

Суди не можуть ні втручатися у здійснення законодавчої влади, ні призупиняти застосування законів, ні втручатися в діяльність органів управління...

Документ № 6

ДЕКРЕТ КОНВЕНТУ ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ (10 червня 1794 р.) (витяги)

Ст. 1. Буде існувати революційний трибунал, що складається з одного голови, трьох товаришів голови, одного громадського обвинувача і дванадцяти суддів.

Ст. 4. Революційний трибунал створено для того, щоб карати ворогів народу.

Ст. 5. Ворогами народу оголошуються ті, хто силою або хитрістю прагне знищити суспільну свободу.

Ст. 6. Ворогами народу визнаються особи, що закликають до відновлення королівської влади або ж намагаються знищити й розпустити Національний Конвент і революційний республіканський уряд, центром котрого він є.

Ворогами народу оголошуються особи, що зрадили Республіці, командуючи фортецями й арміями або виконуючи інші обов'язки, а також ті, хто спілкується з ворогами Республіки і прагне створити нестачу як у харчуванні, так і в задоволенні інших потреб армії.

Ворогами народу оголошуються всі, хто намагається викликати голод у Республіці або перешкодити постачанню до Парижу продуктів харчування.

Ворогами народу оголошуються особи, що поширюють неправдиві чутки з метою посяти серед народу протиріччя й недовіру.

Ворогами народу оголошуються недобросовісні постачальники, котрі загрожують врятуванню Республіки, так само як і марнотратники суспільного надбання...

Ворогами народу оголошуються особи, котрі обіймали громадські посади і зловживали ними для утисків патріотів та пригнічення народу...

Ст. 7. Покаранням, встановленим за всі злочини, що перебувають у віданні Револьюційного трибуналу, є смертна кара.

Ст. 13. У тому випадку, якщо наявні речові або моральні докази, незалежно від свідчень, свідки не будуть залучатися, окрім випадків, коли це вважатиметься необхідним чи то для викриття співучасників, чи то через інші важливі поняття суспільного добробуту.

Ст. 16. Захисниками патріотів, на яких зведено наклеп, закон вважає присяжних патріотів; змовникам же захисники не надаються.

Примітка:

Документи № 1—6 використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. II. — С. 12, 19—21, 49—52, 85—87, 94—104, 134—135.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Английская буржуазная революция XVII в. — М.: Изд-во АН СССР, 1954.
2. *Барг М. А.* Кромвель и его время. — М.: Учпедгиз, 1960.
3. *Батыр К.* История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789—1794 гг. — М., 1984.
4. *Беляева Г. П., Ливанцев К. Е.* Государство и право Англии (1640—1871 гг.) и Франции (1789—1871 гг.). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967.
5. Вопросы государства и права во французской буржуазной революции XVIII в. — М.: Юриздат, 1940.
6. *Добролюбский К. П.* Термидор: Очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794—1795 гг. — Одесса, 1949.
7. *Калинович В. I.* Сполучені Штати Америки (1776—1917). — Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1965.
8. *Карлейль Т.* История французской революции. — М.: Мысль, 1991.
9. *Лавровский В. М., Барг М. А.* Английская буржуазная революция. — М.: Изд-во АН СССР, 1958.
10. *Манфред А. З.* Великая французская буржуазная революция XVIII века (1789—1794 гг.). — М.: Политиздат, 1956.
11. *Прокопьев В. П.* История германской государственности XIX—XX вв. — Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1985.
12. *Ревуненков В. Г.* Очерки по истории Великой французской революции (1789—1799 гг.). — 2-е изд. доп. — Л.: ЛГУ, 1989.
13. *Страхов М. М.* Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. — К.: УМК ВО, 1981.
14. *Фурсенко А.* Американская революция и образование США. — Л., 1978.

ТЕМА 13. ФОРМИ ДЕРЖАВ ТА ЇХ РОЗВИТОК В ЕПОХУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У попередньому модулі Ви познайомилися з процесом формування нового за своїм якісним станом типу держави. Буржуазні революції, котрі дали світові модель нової, «суспільної держави», змогли, однак, домогтися на цьому шляху, з одного боку, багато — ліквідувавши стару державну машину, а з іншого — мало, заклавши лише тільки основи нової, буржуазної, держави. Шлях її становлення був тривалим і тернистим. Залежно від різних історичних обставин змінювалися функції держави і, відповідно, державний механізм, котрий відображав її соціальну сутність. Не залишалася без змін і форма держави, що виявилася більш піддатливою цим обставинам і більш динамічною у своїх видозмінах. У цьому плані покажемо досвід Англії і Франції, які після буржуазних революцій, по суті, повернулися до своїх попередніх державних форм. Однак тут проявилася одна з державно-правових особливостей нової епохи: форма держави не так радикально, як у минулу епоху, впливає на її сутність. Більше того, нова сутність держави вимагала адекватних їй форм. Як відбувався процес пошуку і встановлення цих форм, які їх прояви і чим це було обумовлено — на ці питання ми спробуємо дати відповідь при викладенні матеріалу двох наступних модулів.

У матеріалі, що був викладений раніше, формами держав приділялося чимало уваги. Але, висвітлюючи їх, ми виходили з того запасу ваших знань про них, який закладено шкільним курсом «Правознавства». До моменту ознайомлення з матеріалом цього модуля, сподіваємося, Ви вже встигли опанувати цю тему більш глибоко, вивчаючи курс теорії держави і права. Оскільки ця навчальна дисципліна є базовою в системі юридичної освіти, спробуємо пов'язати матеріал нашого посібника з її змістом.

Вітчизняна теорія держави і права стверджує, що кожна держава має певну форму, котра, відображаючи структурні і функціональні сторони організації державної влади, складається з трьох взаємопов'язаних між собою елементів. Цими складовими елементами, як відомо, є: *форма державного правління; форма державно-територіального устрою і форма політичного режиму.*

Ці три форми прояву державної влади також розглядаються в курсі теорії держави і права. Але там, як правило, мова йде про сучасне тлумачення їх дефініцій, визначення ознак, побудови класифікаційних схем тощо, в той час як їх історичні основи залишаються поза увагою або подаються дуже стисло. Тому, висвітлюючи процес становлення сучасних державних форм, ми маємо намір доповнити «логічний», абстрактний матеріал теорії держави, більш конкретним «історичним». Наш досвід педагогічної роботи показує, що такий взаємозв'язок методично обґрунтований і йде на користь тим, хто вивчає обидві дисципліни.

§1. Форми держави та основні тенденції їх розвитку

Уособленням форми держави старого суспільства була абсолютна централізована монархія — держава з монархічною формою правління, абсолютистським політичним режимом і централізованою формою державно-територіального устрою. Народжена на підвалинах пізнього середньовіччя, принципово важлива державна форма відіграла позитивну роль у становленні централізованої національної держави. І якщо сама форма державно-територіального устрою, що упритул наблизилася до унітарної, вже задовольняла потреби третього стану (буржуазії), то про форму правління й особливо політичний режим, цього сказати не можна. Недемократичні, часом деспотичні форми й методи, якими монархічні структури здійснювали свою владу, призвели до того, що абсолютизм став оплотом, символом і водночас виразником «старого режиму».

У боротьбі з абсолютною монархією утверджувалися принципи народного правління: верховенство законодавчих органів, заснованих на народному представництві, поді-

лу влади в державі, що стали наріжними для нової організації держави. Але ця боротьба була нелегкою. Пошук та утвердження нових форм організації влади відбувалися в обстановці гострої соціально-політичної боротьби, що наклала відбиток на весь подальший процес розвитку державних форм.

У країнах, де не вдалося цілком усунути дворянство від влади чи навпаки, де його значні прошарки поповнили ряди буржуазії, складається правлячий союз останньої з дворянством, втіленням котрого є дуалістична монархія. Лише в подальшій політичній боротьбі, яка часто супроводжувалася новими революціями, вона поступово перетворилася з дворянсько-буржуазної в буржуазну парламентську монархію, або в республіку (Англія, Франція).

Осторонь стоять США, державні форми якої ґрунтувалися на трьох основних принципах: республіканізмі, федералізмі та демократизмі. Той факт, що в інших країнах (зокрема, континентальної Європи) ці принципи взяли верх лише через багато років, говорить про суперечливий характер їх соціально-економічного й політичного розвитку. Республіка стає панівною формою правління тільки після Другої світової війни, а федерація, котра найбільше відповідає внутрішньому змістові громадянського суспільства (оскільки вона більшою мірою дозволяє забезпечити фактичні права і свободи громадян на рівні територіальних громад. — Л. Б., С. Б.), дотепер не одержала досить значного поширення у світі.

Основною тенденцією розвитку форми державно-територіального устрою було домінування *унітаризму*, що зміг пристосуватися до потреб нового суспільства. Він знаходить своє закріплення насамперед у Конституції, яка, будучи єдиною для всієї країни, визначала правові межі взаємовідносин між центральною владою і владою адміністративно-територіальних одиниць. Але, незважаючи на це, централізаторські «гени» абсолютизму дають про себе знати. Наражаючись на протидію, вони породжують тенденцію децентралізації унітарної держави — тенденції, котра (особливо після Другої світової війни) знайшла свій прояв майже у всіх унітарних демократичних країнах.

У той же час продовжує існувати (щоправда, у двох проявах) така форма державно-територіального устрою, як *імперія*. Перша, класична, імперія успадкована від станово-кастової епохи, прийшла до свого закономірного фіналу після закінчення Першої світової війни, коли кілька найбільших багатівкових імперій — Російська, Германська, Австро-Угорська й Османська — розвалилися. Друга, завуальована, імперія проіснувала аж до 60-х рр. XX століття. Маємо на увазі величезні колоніальні імперії в Азії й Африці, що продовжували існувати за фасадом таких унітарних держав, як Франція і Великобританія, федеративних США. Однак таке становище не могло бути тривалим: сутність цих держав вступала в нерозв'язну суперечність з їх імперською формою. У 50—60-х рр. XX ст. відбувся розпад колоніальної системи, після чого держави, які виникли, сприйняли одну з характерних для громадянського суспільства форм державно-устрою — унітарну або федеративну.

В епоху громадянського суспільства змінюється значимість елементів форми держави. На відміну від попередньої епохи, форма реалізації державної влади стала більшою мірою залежати не від форми правління, а від форми політичного режиму. У державно-політичне життя надовго увійшло протистояння демократизму й тоталітаризму.

Тоталітаризм, націлений на повну перебудову громадянського суспільства, став чи не найяскравішим і водночас загальним явищем історії XX століття. Пристосовуючись до умов окремих країн, він проявився у вигляді державності фашистсько-нацистського типу (Німеччина, Італія, Іспанія тощо) та більш поширеного соціалістичного типу. Існування тоталітарних режимів було закономірним наслідком ідеології соціалістичної перебудови суспільства й перебільшеної уваги до довілено-революційної практики народних мас. Тоталітаризм виявився недовговічним, зруйнованим або в результаті Другої світової війни, або в ході власних внутрішніх кризових явищ кінця XX століття (СРСР та європейські соціалістичні країни на рубежі 1980—1990-х рр.). Але він сформував цілісний державно-правовий уклад з особливим деформувальним впливом на стан суспільства.

§2. **Форми державного правління та їх розвиток після буржуазних революцій**

Оскільки тривалий час (аж до ХХ ст.) головним елементом у системі форми держави була **форма державного правління**, перший параграф цієї теми присвячений розкриттю історичних процесів, пов'язаних із пошуком і встановленням оптимальних для епохи громадянського суспільства форм державного правління.

Пригадаємо, що **форма державного правління** — це *структурно-інституціональна та функціональна система державної влади, зміст якої визначається порядком формування, правовим становищем та принципами взаємовідносин вищих органів державної влади*.

До системи вищих органів входять *глава держави* (уособлює єдність державної влади), *парламент* (законодавчий орган), *уряд* (центр системи виконавчих, управлінських органів). Форма державного правління, власне кажучи, виражає структуру розподілу державної влади «по горизонталі» й охоплює лише систему законодавчої та виконавчої влади, оскільки судова влада суттєво на неї не впливає.

За наявною в юридичній науці традицією форма правління тієї чи іншої держави залежить насамперед від правового становища одного з вищих органів державної влади — *глави держави*. Залежно від того, хто стоїть на чолі держави і яким чином заміщується цей пост, визначаються дві основні форми правління: *монархія* та *республіка*. Історично такий підхід є більш характерним для визначення форми правління держав кастово-станового суспільства. Перехід від кастово-станового до громадянського суспільства, котрий супроводжувався появою і зміцненням інститутів народного представництва, привів до суттєвих змін в структурно-інституціональній системі верховної влади. Колишня «єдина і неподільна» монархічна влада під тиском народних мас змушена була «поділитись» на окремі гілки, які частково або ж повністю формуються цими масами. Правління в державі вже не є результатом дій однієї особи (інституту), а певної, як правило, законодавчо закріпленої системи влади, що складається з кількох інститутів: глави держави, парламенту та уряду, кожний з котрих, маючи окремі повноваження, вносить свою частку у процес державного правління. Тобто на зміну монархічній структурі влади приходять поліархічна, складовими якої є вже не один (моно), а багато (полі) інститутів влади і джерелом їх формування виступають теж багато (полі) учасників державного спілкування — громадяни-виборці.

Дослідивши процес поліархізації державної влади в епоху громадянського суспільства та аналізуючи зміст і сутність нової її структурно-інституціональної системи, один з авторів цього посібника (С. К. Бостан) дійшов висновку, що формою правління держави епохи громадянського суспільства має бути *поліархія*, яка закономірно витіснить з історичної сцени монархію — форму правління, характерну для держави кастово-станового суспільства. Основними типами форм державного правління у сучасному світі, на його думку, є монархія і поліархія, котрі у свою чергу мають свої види³⁴. Наведена автором класифікаційна схема відрізняється від традиційної, однак ще не може бути узята за основу, оскільки ще не отримала повного визнання в науковому світі. Тому, при висвітленні історичних основ тих чи інших форм державного правління ми дотримувалися традиційних підходів щодо їх класифікації, а саме, поділ на монархію та республіку з її різновидами. Деякі з останніх дійшли до наших днів, інші залишилися в історії. Які це форми правління, як вони виникли, які етапи пройшли у своєму розвитку — про це мова йтиме нижче.

Також зауважимо, що в епоху громадянського суспільства форми державного правління нібито «роздвоюються» на дві частини (грані): *формально-юридичну* (система влади, закріплена у відповідних правових нормах) і *політичну* (система влади, яка існує

³⁴ Див.: Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. Монографія. — Запоріжжя: Юридичний ін-т; Дике поле, 2005. — 540 с.

на практиці). В ідеалі (теорії) вони мають збігатися, але на практиці, про що говорить історичний досвід, цього майже не буває. Тому в нижченаведеному матеріалі Ви маєте можливість ознайомитися з різними *правовими* й *політичними* проявами форми правління.

2.1. Становлення парламентсько-монархічних форм правління та їх еволюція

Повалена в ході буржуазних революцій абсолютна монархія, як показує досвід основних «революційних» країн: Англії, США та Франції, поступилася республіканській формі правління. Але республіка змогла закріпитись тільки у Сполучених Штатах Америки, в той час як Англія та Франція у силу обставин, що склалися, змушені були повернутися до монархії. Обмежувана конституціями та представницькими установами реставрована монархія дістала назву *конституційної монархії*. Залежно від ступеня обмеження влади глави держави насамперед з боку парламенту, вона набувала різних політико-правових форм. В юридичній площині проявами такого розвитку були: *дуалістична* та *парламентська монархії*. «Повний» цикл еволюції монархічної форми правління в епоху громадянського суспільства можна спостерігати насамперед на прикладі **Англії (Великобританії³⁵)**, а частково — на прикладі **Франції**.

Становлення парламентсько-монархічної форми правління в Англії

Реставрація монархії в Англії. У попередній темі ми зупинилися на тому, що смерть Кромвеля в 1658 р. прискорила процес відходу назад до «законної влади», тобто реставрації монархії Стюартів. За задумом правлячого угруповання джентрі та буржуазії, ця монархія мала бути конституційною й гарантувати непорушність головних завойовань революції. Дійсно, у так званій **Бредській декларації 1660 р.** новий король Карл II обіцяв, що питання про утримання армії, землі роялістів, прощення учасників революції і про віросповідання залишаться в компетенції парламенту. Однак нова розстановка політичних сил у країні сприяла посиленню феодальної реакції. Учасники революції переслідувалися, організації пресвітеріан та індепендентів були ліквідовані. У той же час відновлювалися англіканська церква, Таємна рада й інші дореволюційні органи держави (за винятком найбільш реакційних — Зоряної палати й Високої комісії. — *Л. Б., С. Б.*), а також старий порядок їх формування.

Прагнення Карла II (1660—1685 рр.) та його спадкоємця Якова II (1685—1688 рр.) до відновлення абсолютизму, а також симпатії монархів до католицизму викликали широке невдоволення у країні. Парламент, як і раніше, став ареною політичного протистояння прихильників короля й опозиції. У цей час у парламенті складаються *два політичні угруповання*: представники придворної аристократії й частина джентрі, що орієнтувалися на Стюартів, а також духівництво склали партію *торі*. У свою чергу опозиція — купці, фінансова буржуазія і верхівка джентрі, що збагатилася в ході революції, яких підтримувала промислова буржуазія, — утворила партію *вігі*. Обидва угруповання були ще не оформлені в організаційному відношенні: і *вігі*, і *торі* в подальшому пройшли через цілий ряд партійних розмежувань і переходів частини їх членів з одного угруповання до іншого. Проте їх тривала боротьба наклала значний відбиток на подальший політичний розвиток країни.

Значним успіхом опозиції в боротьбі за обмеження влади короля стало прийняття **Habeas Corpus Amendment act** («Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнення за морями») **1679 року**. Цей закон був покликаний обмежити можливості таємної розправи короля з прихильниками опозиції, але набув більш зага-

³⁵ На початку XIX ст., у результаті оформлення унії із Шотландією (1707 р.) і Ірландією (1801 р.), Англія отримає нову офіційну назву Великобританія: Сполучене Королівство Великобританії і Ірландії.

льного значення. Він утілював у собі вимоги презумпції невинності, додержання законності при затримці, швидкого й оперативного суду, чиненого з належною процедурою і за місцем здійснення провини.

Дуалістична монархія. Політика Стюартів, котра загрожувала зворотним перерозподілом церковних земель, захоплених буржуазією та джентрі, привела до короткочасного об'єднання вігів і торі. Відбувся **палацевий переворот 1688 р.**, що одержав назву «**Славна революція**». У результаті цієї події в 1689 році на англійський престол вступив штатгальтер Нідерландів Вільгельм Оранський, який підписав «**Білль про права**» (у першому виданні — «Декларація про право»).

Головне значення Білля полягає в затвердженні верховенства парламенту в галузі законодавства. Король не мав права без згоди парламенту припиняти дію законів, звільняти будь когось від їх дій, дозволяти вилучення з законів. Він також не міг стягувати ніяких зборів на свою користь, набирати й утримувати війська без згоди парламенту. Вибори до парламенту мали бути вільними, в його діяльності мала забезпечуватися свобода слова; переслідування за виступ у парламенті заборонялося. Підданим королям надавалося право звертатися до нього з клопотаннями, і нікого не можна було переслідувати за такі клопотання. Білль забороняв вимагати надмірних застав, штрафів, застоювати покарання, не передбачені законом.

Закріплюючи юридично широкі повноваження в галузі законодавства, «Білль про права» тим самим зробив перший крок до створення в Англії конституційної монархії. У той же час це досить міцною в системі органів залишалася виконавча влада. Король мав значні повноваження у сфері виконавчої й судової влади, поряд з парламентом мав брати участь у законодавчій діяльності, йому належало право абсолютного вета.

На початку XVIII ст. був зроблений наступний крок у становленні конституційної монархії. Так, у **1701 р.** прийнято ще один найважливіший конституційний закон — «**Акт про влаштування**», або «**Закон про престолонаслідування**», в якому важливе місце відводилося питанню про порядок престолонаслідування після бездітних Вільгельма Оранського та його дружини. Але ключовими в законі були два положення, зміст яких свідчить про подальше обмеження королівської влади на користь парламенту. Одне з них встановлювало так звану **контрасигнатуру**, тобто процедуру, котра передбачала дійсність актів, виданих королем, тільки за умов наявності підпису (*контрасигнатура* — контрпідпис) відповідного міністра. Друге положення зводилося до встановлення принципу незмінюваності суддів. До цього часу судді обіймали свої посади, доки це було «завгодно королю», тепер же вони виконували свої обов'язки, доки «поводилися добре». Усунути їх з посади можна було тільки за рішенням парламенту: це правило мало велике значення, оскільки проголошувало відділення судової влади від виконавчої.

Таким чином, на початку XVIII ст. в Англії встановлюється обмежена (конституційна) монархія. Однак ми можемо говорити лише про перший, перехідний її різновид — **дуалістичну монархію**, тобто *таку форму монархічного правління, в системі елементів котрої існує два (тому і дуалістична) органи державної влади: законодавчий, представлений парламентом, і виконавчий, уособлений королем, у руках якого був відповідальний перед ним уряд і право абсолютного вета щодо актів парламенту.*

Становлення парламентської монархії. Подальша еволюція конституційної монархії та модифікація її форми пов'язані з глибокими соціально-економічними змінами, що відбувалися в англійському суспільстві протягом XVIII — на початку XIX ст.

У XVIII ст. головними напрямками еволюції британської монархії, котра заклала основи британської (вестмінстерської) моделі парламентаризму, були подальше обмеження королівської влади й затвердження нових принципів взаємін виконавчої і законодавчої влади — становлення так званого «**відповідального уряду**». Найважливішою особливістю цих змін стало те, що вони, як правило, не були оформлені якими-небудь новими конституційними актами, а склалися у процесі політичної практики як результат суперництва двох партій за право сформувати «уряд його величності». Саме **конституційні угоди (звичай)**, а не акти конституційного значення стали правовою основою нового різновиду конституційної форми монархічного правління.

Монарх продовжував залишатися главою держави, але поступово перетворювався фактично лише в номінального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, виникли вже в перші десятиліття XVIII ст., особливо за часів королів Ганноверської династії (з 1714 р.). Право короля відхиляти закони, прийняті парламентом, перестало застосовуватися з 1707 року. Король Георг I (1714—1727 рр.), котрий не знав англійської мови, перестав відвідувати засідання кабінету, що мало важливі політичні наслідки.

1. Таке «відчуження» короля від кабінету сприяло *зосередженню функцій керівництва кабінетом у руках «першого міністра» короля*. Кабінет став діяти від імені «його величності», але практично самостійно. Становище монарха надалі було визначено формулою «король царює, але не править». Щоправда, вплив монарха на політику кабінету нерідко бував дуже значним, а фактично втрачені королем повноваження юридично дотепер залишилися в його розпорядженні. Однак усе це стало винятком, а не практикою, «резервом» — на випадок надзвичайної ситуації.

2. Паралельно з концентрацією прерогатив монарха в руках кабінету зважувалося питання про *відповідальність виконавчої влади перед парламентом*. Тепер ця відповідальність могла бути перенесена з короля на його міністрів. Першим кроком до виникнення нової системи взаємин кабінету й парламенту були акти 1705—1707 рр. про посади, які, скасувавши відповідні положення Акту 1701 р., відкрили міністрам можливість обиратися в нижню палату парламенту й тим самим представляти в ній кабінет.

3. У 1708—1715 рр. став утверджуватися принцип формування кабінету на *однопартійній* (торі або вігі), а не змішаній основі. Усе типовішою ставала ситуація, за якої кабінет не міг тривалий час перебувати при владі, не маючи підтримки (довіри) більшості в палаті громад. Партія, котра перемогла на виборах, мала таку більшість, формувала кабінет, а інша утворювала в парламенті організовану опозицію.

4. Наприкінці XVIII ст. починають встановлюватися ще два важливі правила. У разі втрати *кабінетом* довіри парламенту він міг:

- 1) *піти у відставку* в повному складі (солідарна відповідальність);
- 2) *розпустити палату громад* і призначити нові вибори.

Перший випадок колективної відставки кабінету мав місце в 1782 р. через поразку Британії у війні з американськими колоніями, а перший розпуск палати кабінетом — у 1784 р. Так виникла система взаємних стримувань палати громад і кабінету, в умовах якої кабінет мав оцінювати політичну ситуацію як у парламенті, так і у країні в цілому й у разі урядової кризи приймати одне з двох рішень.

Таким чином, протягом XVIII ст. у принципі сформувалися такі *рис* майбутньої *системи британського парламентаризму*, як *партійне правління* і *регулярна зміна кабінету* залежно від схвалення його політики в палаті громад. Однак багато з цих рис ще не набули завершеного вираження, а роль королівської влади й аристократичної палати лордів лишалася досить значною.

Подальший розвиток парламентаризму не міг відбуватися, доки сама система формування нижньої палати парламенту мала феодальний характер і забезпечувала джентрі командні посади в управлінні суспільством. З цією метою протягом XIX ст. в Англії проведена серія виборчих реформ (1832 р., 1867 р., 1884—1885 рр.), у результаті яких було покінчено з середньовічною системою формування вищого представницького органу — *палати громад*; відбулося розширення виборчого корпусу (виборче право в містах було поширено на дрібну буржуазію й на робітників).

У період виборчих реформ 30—60-х рр. відбулася організаційна перебудова двох головних партій. Вігі остаточно стали партією промислової буржуазії, котра обстоювала принципи лібералізму. Торі виражали інтереси переважно землевласницької аристократії й фінансової верхівки. Партії стали тепер називатися відповідно *ліберальна* і *консервативна*. У зв'язку з уведенням порядку реєстрації виборців «для сприяння реєстрації» виникли партійні організації поза парламентом: у 1867—1868 рр. був заснований Національний союз консерваторів, а згодом, у 1877 р. виникла Національна федерація лібералів. Організація виборів остаточно перейшла від уряду до партій, які

стали грати вирішальну роль при формуванні парламентсько-урядової ланки державного механізму. Тим самим кінець XIX ст. можна вважати часом упровадження «партійного правління», а у зв'язку з тим, що воно асоціюється з парламентською формою правління, то й остаточного оформлення парламентської монархії у Великобританії. Основними її рисами є:

- повноваження глави держави і глави уряду здійснювалися різними особами і при цьому «центр їх ваги» перемістився від монарха до колишнього його першого міністра — вже прем'єр-міністра;

- уряд формувався партією, котра набирала більшість голосів у Палаті громад за номінальною участю глави держави. Акти монарха про призначення уряду та всі інші акти мали бути контрасигновані першим або відповідним міністром, що робило монарха невідповідальним за свої дії;

- уряд ніс солідарну (колективну) політичну відповідальність перед нижньою палатою парламенту, тобто в разі висловлення палатою громад недовіри кабінету він мав піти у відставку;

- депутатський мандат міг бути суміщений із посадою в кабінеті, тобто одночасно депутат міг бути і членом уряду;

- кабінет за допомогою глави держави міг розпустити парламент;

- монарх фактично, на основі звичайних норм, позбавлявся права вета, хоча формально таким правом він володіє до сьогодні.

Отже, мова йде про формування тих рис парламентської монархії, які в подальшому були взяті на озброєння іншими державами, в тому числі й колишніми колоніями Великобританії, які майже одночасно з формуванням вищезазначеної форми правління в метрополії здобули свою незалежність. Парламентська монархія, що встановилась у цих нових державах, набула певних специфічних рис і стала називатися домініоном. **Домініон** (англ. *dominion* — влада, володіння) — це *фактично незалежна держава, котра формально залишалася у складі британської імперії і главою держави визнавала англійського монарха*.

Домініони Великобританії. Першим домініоном Великобританії стала Канада, яка здобула незалежність у 60-х рр. XIX століття. У **1867 р.** британський парламент прийняв **Акт про Британську Північну Америку** — конституцію Канади, що послужила зразком для конституцій наступних британських домініонів. Цей акт оформив об'єднання ряду провінцій і територій (Квебек, Онтаріо, Нова Шотландія і Нью-Брансуїк) у єдиний федеральний домініон за назвою «**Канада**».

Акт про Британську Північну Америку втілює у собі основні риси британської конституційної практики в поєднанні з досвідом побудови федерації у США. За формою *правління* Канада була своєрідною *монархією*, оскільки главою держави проголошувався британський монарх, представлений у самому домініоні генерал-губернатором. Законодавча влада вручалася *федеральному парламентові* Канади, що складався з двох палат: сенату, призначуваного генерал-губернатором, і палати громад, що обиралася. Парламент мав право видавати нові закони з найважливіших питань життя федерації, а також приймати до конституції поправки, котрі стосувалися діяльності федерального уряду. Інші поправки до конституції могли здійснюватися британським парламентом тільки за вимогою парламенту Канади.

Виконавча влада в канадській федерації належала представникові британської корони — *генерал-губернатору*, наділеному дуже широкими правами, в тому числі правом призначення й розпуску в будь-який час палати громад, скасування будь-якого закону, прийнятого парламентом окремої провінції. Крім того, генерал-губернатор міг не затвердити законопроект, прийнятий федеральним парламентом, і представити його на розсуд британській короні. Однак таке співвідношення законодавчої й виконавчої влади незабаром перестало відповідати політичній практиці розвитку домініону. Як і в самій Великобританії, неписані конституційні звичаї значно змінили реальний розподіл прерогатив основних державних органів. Уже з кінця XIX ст. генерал-губернатор міг здійснювати свої повноваження лише після консультацій зі своєю урядовою Радою;

усередині Ради виділився кабінет міністрів, котрий очолювався й формувався прем'єр-міністром за умови довіри з боку палати громад («відповідальний уряд»).

У **1901 р.** в такий же спосіб був створений **Австралійський Союз** — *федеративна держава*, що об'єднала кілька самоврядних колоній на території Австралії. Двопалатний федеральний парламент складався з сенату й палати представників, які обиралися населенням кожного штату. При цьому виборчих прав позбавлялися австралійські аборигени та особи афро-азіатського походження. У **1907 і 1909 рр.** домініонами стали відповідно **Нова Зеландія і Південноафриканський Союз**.

Еволюція парламентської монархії у Великобританії у ХХ ст. Розвиток парламентської монархії у ХХ ст. відбувався шляхом **посилення виконавчої влади**. Основні передумови такої еволюції були закладені на рубежі ХІХ—ХХ ст., коли завдяки укріпленню принципу партійного правління англійський парламент починає поступово перетворюватись у «знаряддя уряду», що мав більшість у палаті громад. Цьому сприяла організаційна структура і внутрішня дисципліна партій, котрі передбачали підпорядкування депутатів кожної партії своєму лідерові. За дотриманням партійної дисципліни й забезпеченням потрібного уряду результату голосування стежили так звані парламентські «батоги».

Применшенню ролі парламенту сприяло також обмеження свободи дискусій. У 1882 р. (після того, як ірландські депутати використали свободу дискусій для зриву надзвичайних законів) палата громад прийняла білл *«Про правила припинення дискусій»*. Це нововведення давало урядові можливість у будь-який час порушити питання про їх припинення, якщо вони розгорталися в несприятливому для нього напрямку. Таким чином, уряд, котрий володів більшістю в палаті громад, використовуючи право законодавчої ініціативи, систему «батогів» і правила припинення дискусій, визначав напрямок роботи палати громад і підкоряв своїм інтересам діяльність законодавчого органу.

Оскільки центр ваги з парламенту переноситься вже на уряд, роблячи тим самим його головним суб'єктом влади, парламентська монархія в політичній площині набуває «урядового» — *міністеріального* характеру, тобто з формально-юридичної точки зору вона залишається парламентською, а з політико-практичної стає *міністеріальною монархією*.

Наступний розвиток міністеріальної монархії пов'язаний із діяльністю партій (через парламент. — Л. Б., С. Б.) щодо її «юридизації», тобто її закріплення у відповідних юридичних нормах.

У **1911 р.** був прийнятий **«Акт про парламент»**, який обмежив повноваження палати лордів. Одночасно акт скоротив термін повноважень палати громад з 7 до 5 років. Реформа парламенту 1911 р. являла собою черговий варіант старого компромісу між буржуазією й аристократією. Буржуазні уряди, що вже підкорили собі палату громад, одержали можливість утілювати в життя фінансові заходи без перешкод з боку земельної аристократії. У той же час британська буржуазія не збиралася остаточно скасовувати архаїчну верхню палату, покладаючись на її «стримуючу» роль стосовно нижньої палати.

У роки *першої світової війни* були розширені законодавчі повноваження й фактична влада уряду. У перший же рік війни був припинений Хабеас Корпус Акт; у тому ж **1914 р.** прийнято **«Акт про захист держави»**, що передавав на законній підставі на час війни всю повноту влади до рук уряду. По закінченні війни цей акт було скасовано, однак ряд прав, наданих урядові як тимчасові та екстраординарні, застосовувалися й після їх офіційного скасування. Крім того, був покладений початок практиці видання актів, що надають урядові надзвичайні повноваження. У **1920 р.** прийнято **Закон про надзвичайні повноваження**, котрий у 1939 р. був дещо модифікований. Приймаючи його, парламент надавав урядові можливість видання від імені короля указу про введення у країні надзвичайного стану, а також повноваження на видання розпоряджень, необхідних для забезпечення громадської безпеки, захисту держави, підтримки громадського порядку.

Наділяючи уряд надзвичайними повноваженнями, парламент не тільки сприяв посиленню його виконавчої влади, але й передав йому владу законодавчу. Це знайшло прояв у так званому «*делегованому законодавстві*», тобто в актах, які видавались урядом за формальним дорученням парламенту з метою «розвитку закону». Це практично призвело до втрати парламентом контролю над діяльністю органів управління. Двопартійна система³⁶, що склалася на початку 20-х років, сприяла зміцненню провідної ролі уряду у здійсненні політичної влади. Право прем'єр-міністра в будь-який час домогтися розпуску парламенту значно посилює владу кабінету, котрий спочатку може діяти, а потім уже очікувати схвалення своїх дій з боку парламенту.

У **1949 р.** лейбористським урядом була проведена **нова реформа парламенту**, внаслідок якої скорочувався термін можливого вета палати лордів щодо нефінансових біллів, що значною мірою послаблювало владу верхньої палати. Однак палата лордів продовжувала залишатися значною протиположною палаті громад: у 1956 р., наприклад, лорди провалили законопроект про скасування страти; вони залишаються вищою апеляційною інстанцією для всіх судів Великобританії.

Чергова спроба послабити вплив консервативної верхньої палати була зроблена більш ніж через 40 років. У **листопаді 1998 р.** лейбористи, котрим на виборах минулого року поступилися консерватори, почали в англійському парламенті процедуру позбавлення права голосу в палаті лордів і зміни статусу однієї з категорій її депутатів (у палаті лордів такими є спадкоємні, довічні і духовні лорди, а також лорди-юристи. — *Л. Б., С. Б.*) і в наступному році досягли цього. Близько 700 членів власників титулів спадкоємних лордів по суті перетворилися в довічних лордів, і відтак, через певну кількість років верхня палата англійського парламенту має налічувати біля 400 членів. Розраховувати на повну її ліквідацію в найближчому майбутньому в архаїчній Великобританії навряд чи варто.

При завершенні розгляду процесу еволюції форми правління у Великобританії слід констатувати, що, оскільки боротьба за «юридизацію» міністеріальної монархії не закінчилася «повним» успіхом, юридично *парламентська монархія* зберегла свій статус.

На це вказують досить міцні «формально-юридичні» позиції парламенту та корони. За останньою формально зберігаються багато колишніх королівських прерогатив і найважливіша з них — *право призначення прем'єр-міністра*. Хоча цей вибір і обмежений тим, що новий прем'єр-міністр повинен мати у своєму розпорядженні довіру більшості палати громад і зуміти сформувати кабінет міністрів, однак, якщо лідер партії більшості не займає достатньо міцного становища, слово правлячого монарха має вирішальне значення. Зберігаються й інші *повноваження монарха*: жоден законопроект не може стати законом без королівської санкції, донині королева володіє правом абсолютного вета, тільки вона може подарувати титул пера. Монарх не зобов'язаний слідувати всім рекомендаціям радників: він має право відмовити у своїй згоді на таку політику, котра, на його думку, руйнує «базис англійської конституції». У зв'язку з цим корона може відправити кабінет міністрів у відставку, розпустити парламент, відмовити в затвердженні білля тощо. В сучасній Великобританії влада корони має прихований або «сплячий» характер, і в разі потреби завдяки своїм конституційним правам монархія може заявити про себе.

Але поки ці повноваження вважаються суто формальними, оскільки, відповідно до практики, що склалася у Великобританії в системі взаємовідносин між короною, урядом і парламентом, провідну (на відміну від початку минулого століття і більш підтверджену юридично. — *Л. Б., С. Б.*) роль відіграє кабінет міністрів. Це ще раз підтверджує факт існування на практиці в сучасній Великобританії так званої *міністеріальної монархії*. Британський досвід побудови юридичних парламентських й політичних міністеріальних монархічних форм використаний у багатьох державах світу: насамперед у її домініонах — Канаді, Австралії, Новій Зеландії, а також Бельгії, Голландії, Іспанії, Норвегії, Швеції, Японії тощо.

³⁶ З 1923 р., коли на зміну лібералам прийшла утворена у 1906 р. Лейбористська (робоча) партія і по сьогодні основними партіями Великобританії є консерватори й лейбористи.

Монархічна форма правління та особливості її розвитку у Франції в 1814—1870 рр.

«Реставрація» монархії у Франції. Зачатки таких реставраційних процесів спостерігаються вже в часи т.зв. консульської республіки (1799—1804 рр.). У 1802 р., успішніше за норми Конституції 1799 р. про обрання консулів республіки, у тому числі і першого (здаємо, ним був Наполеон), на 10 років, Наполеона Бонапарта було проголошено довічним консулом із правом призначення собі спадкоємця. Його влада, зовні зберігаючи республіканські риси, все більше набувала монархічного характеру, що призвело в 1804 р. до проголошення Бонапарта імператором французів. З цього часу не тільки виконавча, але практично й законодавча влада зосереджується в руках імператора. Це свідчило про фактичний кінець Першої республіки у Франції, реставрацію монархії, котра, однак, за своєю суттю була вже не дворянською, а буржуазною. Правда, термін «республіка» продовжував використовуватися в законодавстві, але він мав не більше змісту, ніж в імператорському Римі, і поступово виходив з ужитку. Проведені у зв'язку з цим історичні аналогії дозволяють зробити висновок, що період правління Наполеона I багато в чому нагадує (щоправда, в концентрованому вигляді) процеси, котрі відбувалися у Римі в період падіння республіки і встановлення монархії (принципату й домінації). Повернення термінові «консул» його колишнього значення теж говорить про використання Наполеоном історичного досвіду Стародавнього Риму.

Історія наполеонівської Франції була заповнена безупинними війнами, серед яких і — війна 1812 р. з Росією, котра привела в 1814 р. до краху наполеонівської монархії й реставрації монархії Бурбонів. Але роялісти не могли вже не рахуватися зі змінами, які відбулися в країні. Король **Людвиг XVIII** (брат страченого короля Людовика XVI) змушений був погодитися на уведення *конституційного правління*, котре було оформлене спеціальною Хартією, *октройованою* (дарованою) ним 4 червня 1814 р. після вступу на престол. Тим самим у країні відновлювалася так звана *легітимна конституційна монархія* (легітимна монархія в розгляданій ситуації розумілася як монархія, де знову правила «законна» династія Бурбонів. — Л. Б., С. Б.).

За традицією, що склалася після утворення конституційної монархії в 1791 р., Людовик XVIII проголосив рівність громадян перед законом, свободу віросповідання та свободу слова у межах закону. Водночас Хартія підтверджувала недоторканість власності, у тому числі і такої, що іменують «національною», забороняла будь-які висловлення проти «реставрації», проголошувала особу короля «священною й недоторканою». Той факт, що виконавча влада належала одному Людовику XVIII, а законодавча влада, де король мав «пропонувати закони», а палата перів та палата депутатів департаментів «мали право просити короля про видання законів», свідчить про те, що у Франції встановився такий різновид конституційної монархії, як дуалістична монархія із сильною королівською владою.

Дуалістична монархія у Франції та суперечливість її розвитку. Відновлення монархії Бурбонів зустріло гостре невдоволення у країні. Однією з головних причин цього було посилення сваволі і беззаконня з боку край правих монархістів, які не втрачали надії відібрати у селян отримані ними в роки революції землі. Дворянська реакція досягла свого апогею в середині 20-х рр., коли на престол вступив Карл X. У червні 1830 р. уряд зробив спробу скасувати конституційний режим, встановлений Хартією 1814 р., прийнявши чотири ордонанси:

- про розпуск палати депутатів;
- про зменшення вдвічі числа депутатів у нижній палаті;
- про уведення додаткової цензури преси;
- про заборону зборів і маніфестацій.

Ордонанси викликали бурхливі протести у країні. У липні 1830 р. народ Парижу піднявся на збройне повстання, столиця опинилася в руках повсталих, яких підтримала провінція. Карл X змушений був покинути країну. З «легітимною» монархією було покінчено назавжди.

Перемогою скористалася велика і, насамперед, фінансова буржуазія, представники якої і сформували так званий *Тимчасовий уряд*, котрий забезпечив проголошення королем Луї-Філіпа Орлеанського (представника молодших Бурбонів), тісно пов'язаного з найбагатшими банкірами країни.

Новий режим ознаменував своє народження конституцією, виданням чергової **Хартії (1830 р.)**. За формою і змістом вона майже відтворювала Хартію 1814 року, але водночас розширювала роль парламенту; законодавча ініціатива надавалась обом палатам і королю. Певною мірою були знижені віковий і майновий цензи, що привело до невеликого збільшення виборців (до 240 тис.). Але найважливіші ланки державного механізму і цього разу не зазнали істотних змін.

У 40-х рр. XIX ст. опозиція режиму липневої монархії помітно збільшилася. Проти неї все активніше виступав робітничий клас Франції, підсилюючи невдоволення з боку дрібної, а також промислової буржуазії. Криза 1847—1848 рр. сприяла створенню нової революційної ситуації. Лютнева буржуазно-демократична революція 1848 р., у перемозі якої вирішальну роль відіграв робітничий клас, призвела до падіння влади Луї Філіпа.

У 1848—1852 рр. знову була здійснена спроба встановлення у Франції республіки (про це більш докладно у наступному матеріалі), але обраний президентом країни Луї Бонапарт 2 грудня 1852 р. відновив монархію.

Бонапартистська монархія (Друга імперія. 1852—1870 рр.). Луї Бонапарт, коронований під ім'ям Наполеона III (1808—1873), був сином Гортензії Богарне, падчерки Наполеона I, і його брата Луї Бонапарта. Добрий і щедрий по натурі, він рано і фанатично повірив у своє особливе покликання й усюди демонстрував романтичне преклоніння перед дядьком і свою відданість наполеонівським ідеям. У молодості Луї Бонапарт захоплювався соціалістичними і демократичними ідеями. Думаючи, що робітничий клас варто зробити власником, він пропонував фантастичний план створення державних ферм, де будуть оселені незаможні (пролетарі). Потім його ідеалом стала поліцейська держава, що мала контролювати пресу, суди і парламентські вибори. У 60-х рр. у зв'язку із зростанням суспільного невдоволення та піднесенням робочого руху Наполеон III був змушений провести часткові ліберальні реформи (період так званої *ліберальної монархії*), які незначною мірою хоча й дозволили підсилитися буржуазно-республіканській опозиції, але основ монархії Бонапарта не торкнулися.

На військовому поприщі його спочатку супроводжував успіх — в Австрії, Китаї, Японії, Сирії, Мексиці. У 1866 р. Наполеон III недооцінив значення війни Австрії з Пруссією, що закінчилася блискучою перемогою останньої. До кінця 60-х рр. XIX ст. Францію охопила нова криза, вихід з якої імператор вбачав головним чином у новій війні, яку влітку 1870 р. він розпочав проти Пруссії. Проте зазнавши нищівної поразки під Седаном і потрапивши у полон, імператор був швидко позбавлений трону обуреними співвітчизниками.

Поразка Франції стала вирішальною причиною змін, що відбулися в державі: влада перейшла до представників колишньої опозиції в наполеонівському Законодавчому корпусі. Під тиском повсталого народу **3 вересня 1870 р.** у Франції в черговий раз проголошується та встановлюється остаточно **республіканська форма правління**.

2.2. Становлення республіканських форм правління та їх розвиток

Президентська республіка та її еволюція

«Вашингтонська» модель президентської форми правління та її еволюція. Закладені в Конституції 1787 року основні юридичні характеристики форми правління США зберігаються й донині, зазнавши за ці більш як двісті років лише незначних змін. Це знайшло відображення в декількох з XXVII поправок до Основного закону США.

Так, прийняття в **1804 р. XII поправки** доповнило процедуру обрання президента, було введено роздільне голосування за президента і віце-президента. Громадянська

війна в США (1861—1865 рр.), перемога в ній представників північних (не рабовласницьких. — Л. Б., С. Б.) штатів зумовили прийняття в **1870 р. XV поправки**, яка забороняла дискримінацію на виборах за ознакою «раси, кольору шкіри або у зв'язку з колишнім перебуванням у підневільному служінні». Тим самим розширювалося джерело формування державних органів верховної влади — складових форми правління.

Прийнята в **1913 р. XVII поправка** скасувала старий порядок формування Сенату: відтепер сенатори обиралися шляхом прямих виборів. Цей захід не тільки демократизував процедуру формування верхньої палати, але й суттєво підвищив її престиж і вплив.

Наступне конституційне законодавство США мало торкнулося структури вищих органів державної влади, їх компетенції і стосувалося головним чином одного інституту — *президентської влади*. **Поправка XX (1933 р.)** визначила, зокрема, час і порядок вступу на посаду президента, представників і сенаторів; **XXII (1951 р.)** — увела обмеження часу перебування на посаді президента двома термінами, **XXV (1967 р.)** — надала право заміщення посади президента при відповідних обставинах віце-президентові.

Більш важливе політичне значення мали реформи у виборчому праві, проведені шляхом прийняття трьох поправок до Конституції США: **XIX (1920 р.)**, **XXIV (1964 р.)**, **XXVI (1971 р.)**. Ці поправки привели до визначеної демократизації вкрай різноманітних норм виборчого права, що діяли у штатах і яким належала основна роль у правовому регулюванні виборів. *Поправкою XIX* були надані виборчі права жінкам; *поправка XXIV* скасувала обмеження виборчих прав на федеральних виборах «у зв'язку з несплатою якого-небудь виборчого чи іншого податку». Виборчий податок існував до прийняття поправки в 11 південних штатах і, хоча він був невеликим, позбавляв права голосу близько 10 млн бідняків, в основному негрів³⁷. У 1965 р. Законом про виборчі права дія поправки була поширена на вибори у штатах, а в 1966 р. Верховний суд визнав, що встановлення податку на виборах у штатах є порушенням конституційного принципу «рівного захисту закону». Поправка **XXVI** знизила віковий виборчий ценз на федеральних виборах до 18 років, що призвело до аналогічних змін в усіх штатах.

Таким чином, президентська форма республіканського правління, що встановилася у США на основі Конституції 1787 року, до сьогодні не зазнала кардинальних змін. Її встановлення було зумовлено специфікою соціально-економічного й політичного розвитку Нового світу, максимально вільного від феодальних пережитків. Оптимальне поєднання у цій системі державної влади характерних для держави громадянського суспільства елементів з самого початку додали їй ефективності та життєздатності на багатовікову історію.

Президентська форма правління послужила зразком для багатьох країн світу, хоча більше ніде такої ефективності не проявила. У подальшому її обрали насамперед сусіди США — майже усі країни Латинської Америки, переважна більшість африканських держав, певна кількість країн Азії і зовсім мало європейських країн (на сьогодні це Азербайджан, Грузія та Кіпр).

Президентська республіка у Франції. У Старому Світі спроби встановити президентську форму правління здійснювалися ще в XIX ст. Це сталося в роки Другої республіки у Франції (1848—1852 рр.). У лютому 1848 р., під час чергової революції у Франції була повалена липнева монархія та знову, **25 лютого**, проголошена *республіка*. Як і в межах Першої республіки, у Другій виділяються кілька різновидів республіканської форми правління. Використовуючи вже сталі у французькій історії традиції, умовно наведемо перший за часом становлення різновид *лютневою республікою*.

Революційна обстановка змусила тимчасовий уряд *лютневої республіки* піти на деякі поступки: прийняти декрет про скорочення на одну годину робочого дня, організацію національних майстерень для безробітних; видалення з органів влади відвертих монархістів і реакціонерів; виведення війська з Парижа; проведення виборів в Установчі збори, котрі мали розробити конституцію республіки.

³⁷ История государства и права зарубежных стран / Под ред. Н. А. Крашенинковой и О. А. Жидкова. — М., 1998. — Ч. 2. — С. 229.

Прийнята 4 листопада 1848 року Конституція *лютневої республіки* була документом, що відбив протиріччя своєї епохи. У ній закріплювалися інтереси вже не молодій революційній французькій буржуазії, а тієї, що перетворилася в пануючий клас і стала вже консервативною силою.

У передбаченій конституцією 1848 р. системі державних органів центральне місце було відведено незалежному від парламенту *президентові*, котрий обирався терміном на 4 роки безпосередньо населенням. *Президент* наділявся *широкими повноваженнями*: правом унесення законопроектів, правом відкладального вета, правом помилування тощо. Він призначав і зміщав міністрів, а за порадою останніх — дипломатів, головнокомандуючих флоту й армії, префектів, правителів Алжиру і колоній, а також інших посадових осіб. Правда, президент не міг бути переобраний відразу на другий термін, не мав права розпуску Національних зборів, але міг безконтрольно розпоряджатися могутнім поліцейсько-бюрократичним апаратом і використовувати у своїх політичних цілях армію.

Таким чином, велика буржуазія, налякана червневими подіями 1848 р. (повстання робітників, придушене воєнним міністром Кавеньяком. — Л. Б., С. Б.), дала в руки президента сильну владу, яку можна було в разі потреби використовувати проти робітничого руху.

Національні збори, що обиралися на 3 роки таємним голосуванням і без майнового цензу французами старшими за 21 рік, були наділені законодавчою владою. Але вони не мали реальних можливостей впливати на політику виконавчого апарату і тим самим були приречені перетворитися в орган, що не мав авторитету й політичної сили.

Конституція передбачала утворення *Державної ради*, склад котрої призначався на 6 років Національними зборами. До компетенції Державної ради входив попередній розгляд законопроектів, що походили як від уряду, так і від самих Національних зборів. До його відання були віднесені також контроль і спостереження за адміністрацією, тобто функції адміністративної юстиції.

Перші ж вибори за Конституцією 1848 р. продемонстрували послаблення позицій республіканців. Президентом був обраний, як відомо, Луї Бонапарт, племінник Наполеона Бонапарта.

У Національних зборах сильні позиції одержали монархісти, які негайно розгорнули наступ на демократичні інститути (закони про скасування загального виборчого права, про передачу освіти під контроль католицького духовництва тощо), підриваючи і без того віру у представницькі установи, що значно похитнулася. Антиреспубліканські позиції монархістів і внутрішні чвари між бурбоністами й орлеаністами створили сприятливі умови для державного перевороту. Такий розвиток політичних подій вітала велика буржуазія й заможне селянство, які не хотіли нового піднесення революційного руху в Парижі.

2 грудня 1851 р. під приводом захисту республіки від заколотників й у пряме порушення Конституції 1848 р. Луї Бонапарт розігнав Національні збори й установив відкриту військову диктатуру. **14 січня 1852 р.** відбулася *промульгація* (підписання та оприлюднення) нової конституції, що у своїх основних рисах нагадувала бонапартистську конституцію 1799 року. Таким чином, *лютнева республіка* поступилася місцем так званій *бонапартистській («суперпрезидентській») республіці*.

Уся повнота влади в *бонапартистській республіці* концентрувалася в руках **президента**, що обирався на 10 років. Він був главою збройних сил, призначав міністрів і тим самим керував поліцейсько-бюрократичним апаратом. Від імені президента здійснювалося правосуддя республіки, парламентарії та посадові особи складали йому присягу на вірність.

Законодавчий процес перебував цілком під контролем президента і здійснювався **державною радою, законодавчим корпусом і сенатом**. З них лише законодавчий корпус був виборною установою, члени державної ради й сенату призначалися президентом. Сенат за його вказівкою міг вносити будь-які зміни в конституційну систему. За президентом було зарезервоване право безпосереднього звернення до населення у фор-

мі плебісциту, результати котрого в умовах поліцейського контролю були відомими задалегідь.

Таким чином, уся діяльність конституційних установ ставилася під контроль президента, влада якого, як і першого консула, за Конституцією 1799 р., мала лише злегка замаскований монархічний характер. Логічним завершенням конституції 1852 р. були сенатус-консулт і наступний плебісцит про відновлення у Франції імператорської влади в особі Наполеона III.

Як зазначалося, Луї Бонапарт перебував у владі менше 20 років. Після нього Франція раз і назавжди покінула з монархічною формою правління. У наступні роки вона випробувала на собі різні види республіки. Серед них найбільшим в історії Франції поки є період парламентської республіки.

Становлення парламентської республіки та її розвиток

Парламентська республіка у Франції. Історія Франції свідчить, що формування парламентської республіки та її закріплення в роки Третьої й Четвертої республік (1875—1958 рр.) далось шляхом багатьох революцій, тяжкою боротьбою республіканізму з монархізмом. Ця боротьба, як відомо, розпочалася в роки Великої французької буржуазної революції і з «перемінним успіхом» тривала майже століття, доки у 1884 р. остаточно спеціальною поправкою до конституції 1875 р., не було закріплено, що республіканська форма правління у Франції не може бути предметом перегляду.

Паризька комуна 1871 р. — прототип соціалістичної республіки. Одержавши **3 вересня 1870 р.** владу з рук повсталих, за умов використати її для цілей національної оборони у франко-пруській війні, уряд шукав шляхів виходу з останньої. На початку 1871 р. була укладена попередня мирна угода: Франція віддавала Ельзас і Лотарингію, зобов'язувалася сплатити контрибуцію. Такою ціною правлячі кола прагнули розв'язати собі руки для зміцнення своєї влади всередині країни. Але незадоволення мас зросло, і спроба урядових військ у ніч на **18 березня 1871 р.** захопити пушки паризької Національної гвардії, придбані на зібрані трудящими кошти, призвела до переходу влади у столиці до рук Центрального комітету Національної гвардії, котрий 26 березня передав її обраній на основі загального голосування Раді Паризької Комуні. Протягом 72 днів влада в Парижі перебувала в руках комунарів.

Паризька комуна, за оцінками Маркса, Енгельса й Леніна, вважається першою формою диктатури пролетаріату — різновиду **соціалістичної республіки**, про що, на їх думку, свідчать такі її риси:

По-перше, Паризька комуна реалізувала принцип загального й рівного виборчого права. Вона являла собою орган влади робітників, службовців, дрібної буржуазії, який обирався шляхом загальних виборів в округах Парижа. Комуна усунула привілеї депутатів, увела право їх відкликання, реально здійснила виборність і змінюваність посадових осіб. У зв'язку з цим Маркс писав, що Паризька комуна покінула з ілюзією, начебто керувати державою можуть тільки професійні чиновники³⁸.

По-друге, Комуна цілком зруйнувала старий державний апарат, змінивши його на новий. На зміну професійній армії та поліції прийшла національна гвардія з громадян, здатних носити зброю. Утворений новий суд будував свою роботу на принципах відповідальності і змінюваності. Вищим органом влади була Рада комуні. Вона обирала десять комісій (виконавчу, військову, юстиції й інші), через які Комуна здійснювала вищі законодавчі, виконавчі та судові функції. Адміністративним керівництвом в округах займалися вповноважені комуною депутати.

По-третє, така структура державної влади в Комуні цілком відкидала буржуазний парламентаризм і пов'язану з ним теорію поділу влади. У цьому Маркс побачив одну з основних переваг пролетарської форми державного правління. Він характеризував Комуна як працюючу корпорацію, що одночасно створює та виконує закони.

³⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Соч. — Т. 17. — С. 549.

Останнім часом у вітчизняній літературі з'явилися й інші оцінки Паризької Комуні. Наприклад, О. О. Шевченко стверджує, що характеристика марксистами Комуні як прообразу соціалістичної держави не відповідає дійсності³⁹, оскільки вона являла собою адміністративну одиницю (комуни), на території котрої була зроблена спроба реалізації соціалістичних ідей самоврядування народу. Однак безперечним є те, що Паризька Комуна зробила свій внесок в історичний досвід розвитку демократії, збагативши його принципово новими державними і правовими інститутами. Разом із тим Комуни не можна розглядати як визначену еталонну модель самоврядування народу, як це робилося в радянській історичній літературі. При цьому не враховувалися ні короткочасність її існування, ні особливі екстремальні умови, в яких вона виникла, ні та невелика територія, на котрій вів боротьбу революційний Париж, який вирішував нагальні питання свого існування й негайно реалізовував їх.

Комуна вже в силу цього не могла стати зразком ефективно організованого механізму самоврядування народу, який би міг бути використаний для організації демократичної влади у великих і малих державах у ході подальших революційних перетворень. Абсолютизація форм організації влади Паризької Комуні стала результатом відомої недооцінки найбагатшого історичного досвіду, традицій у сфері організації механізму демократичної влади. Принцип поділу влади, як показав історичний досвід, має загальнолюдську цінність.

Третя республіка у Франції (1871—1940 рр.). Політична обстановка у Франції після падіння Комуні набула реакційного характеру. Законом від 31 серпня 1871 р., усупереч протестам республіканців, Національні збори, де більшість належала монархістам, привласнили собі установчі функції. Лише складна обстановка у країні змусила збори як тимчасовий засіб наділити Тьера як главу виконавчої влади титулом «президент Республіки». Фактично в цей час Франція являла собою «республіку без республіканців», оскільки перші президенти (Тьер, Мак-Магон) були переконаними монархістами. Це призвело до того, що всі міністерства перебували в руках супротивників республіки, а сам термін «республіка» перестав уживатися в офіційних державних документах.

Здійснюючи в перші роки політичне керівництво Третьою республікою, монархісти, однак, не змогли ліквідувати республіканський лад. Цьому перешкодили як внутрішні розбіжності в самому таборі монархістів, так і насамперед зміни в позиції французької буржуазії. Навіть консервативні її кола більше не могли ігнорувати республіканські настрої широких народних мас. Республіканська форма відкривала найбільші можливості для спільного панування різних фракцій буржуазії, для зміцнення її економічного та політичного панування.

У цих умовах у **1875 р.** Національні збори були змушені втнути конституцію, де у своєрідній формі (простим згадуванням «президента Республіки») санкціонувався республіканський лад.

Конституція Третьої республіки, розроблена монархістами, помітно відступала від попередніх канонів французького конституціоналізму. Вона зводилася до організації вищих державних установ і складалася з трьох **органічних законів** (такі конституції іменуються *некодифікованими конституціями*):

- 1) Закон 24 лютого 1875 р. «**Про організацію сенату**»;
- 2) Закону 25 лютого 1875 р. «**Про організацію державної влади**»;
- 3) Закону 16 липня 1875 р. «**Про відносини між державною владою**»;

Ці закони відрізнялися надзвичайною стислістю, і тому багато питань конституційного устрою республіки залишалися неопрацьованими й вирішувалися в подальшому за допомогою поточного законодавства.

Передбачена конституцією державна організація Третьої республіки відзначалася відвертим консерватизмом. Національні збори, погодившись більшістю всього в один

³⁹ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К., 1995. — С. 163—164.

голос на підтвердження республіки, прагнули створити конституційний лад, що максимально наближався до монархії. Саме тому **президент** республіки, котрий обирався на 7 років з правом переобрання, надіявся багатьма прерогативами конституційного монарха. Він мав право законодавчої ініціативи, промудгації законів, а також контролю за їх виконанням. Він міг відстрочити засідання парламенту, розпустити нижню палату (за згодою верхньої). Президент керував збройними силами, призначав на цивільні та військові посади, мав право помилування. При президентові як главі держави акредитувались іноземні дипломати. За свої дії президент не ніс політичної відповідальності, його декрети підлягали контрасигнації одного з міністрів.

Консервативний характер конституції 1875 р. проявився і в організації законодавчої влади. Вона здійснювалася *Палатою депутатів*, що обиралася на 4 роки «загальним голосуванням», і **Сенатом**, який складався з 75 довічних сенаторів і 225 сенаторів, що обиралися непрямым шляхом особливими колегіями вибірників по департаментах на 9 років. Сенат як верхня палата парламенту був постійно діючою установою. Він не міг бути розпущений і кожні 3 роки поновлювався на одну третину. Як і Палата депутатів, він мав право законодавчої ініціативи, розробки законів, контролю за діяльністю уряду. Лише фінансові закони повинні були в першу чергу подаватися в нижню палату і прийматися нею.

Засідання палат проходили одночасно, але кожна з них працювала самостійно. На загальні збори, іменовані Національними зборами, вони скликалися лише в разі обрання президента чи перегації конституції.

Конституція 1875 р. передбачила створення **Ради міністрів**, правовий статус якої не був детально розроблений. Але принципове значення мало положення про те, що «міністри солідарно відповідальні перед палатами за загальну політику уряду і за їх особисті дії». У такий спосіб закріплювався інститут парламентської відповідальності уряду, що додавав йому самостійності стосовно президента. Останній не був главою уряду, а лише призначав голову Ради міністрів, відповідального перед парламентом. Якщо посада президента республіки була вакантною, Рада міністрів здійснювала всю повноту виконавчої влади.

Узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок, що у Франції, за Конституцією 1875 р., в загальних рисах встановилася *парламентська республіка*. На це вказувало перед усім те, що:

- президент обирався парламентом;
- мав права розпустити нижню палату парламенту;
- за свої дії не ніс політичної відповідальності, оскільки його декрети підлягали контрасигнації одного з міністрів;
- статус уряду, хоча й не був дуже розробленим, теж вказував на парламентський характер Третьої республіки у Франції. Це, зокрема, вказувало на те, що уряд:
  - очолювався окремо призначеною президентом особою — головою Ради міністрів;
  - ніс солідарну відповідальність перед парламентом;
  - якщо посада президента республіки була вакантною, здійснював усю повноту виконавчої влади.

Це було так, якщо говорити про юридичний зміст французької республіки. На практиці було дещо по-іншому. Перші президенти, як «переконані монархісти», не захотіли миритися зі становищем слабкого глави держави, яке передбачала парламентська республіка, й активно втручалися в державне життя країни. У цьому їм допомагали декотрі розмиті формулювання Конституції 1875 р. стосовно уряду, а також підтримка з боку довічних сенаторів у Верхній палаті парламенту. Більше того, у 1877 р. Мак-Магоном зокрема, була здійснена спроба державного перевороту. Вона виявилася невдалою й завершилася остаточним падінням престижу монархістів. У **1884 р.** була прийнята *конституційна поправка*, яка:

- а) закріпила, що «республіканська форма правління не може бути предметом перегляду»;

б) ліквідувала інститут довічних сенаторів, котрі, однак, зберігали свою посаду до кінця життя (але практично до Першої світової війни. — Л. Б., С. Б.).

Таким чином, у середині 80-х рр. XIX ст. у Франції назавжди було покинчено з монархізмом, і після тривалих пошуків оптимальних для країни форм державного правління — і конституційної монархії, дуже близької до парламентського (легітимна монархія) або дуалістичного (Луї Бонапарт) її різновиду, і республіки президентського (Луї Бонапарт) або соціалістичного (Паризька Комуна) типу — вибір був зроблений на користь парламентської республіки.

Після подій 1884 р. еволюція Третьої республіки проявилася насамперед у відчутному обмеженні влади президента. Починаючи з 80-х рр. (з Ж. Греві), президент на практиці перестав використовувати свої політично найбільш значимі конституційні повноваження (право розпуску палати, відстрочки сесій тощо). Теоретично президент призначав і звільняв міністрів, але парламентська відповідальність уряду фактично виводила Раду міністрів з-під контролю президента. Конфлікт Палати депутатів і президента Греві в 1887 р. створив обстановку, коли президент виявився нездатним сформувати уряд і був змушений сам піти у відставку. Щоб уникнути подібних конфліктів у майбутньому, за мовчазною згодою основних політичних партій на посаду президента стали підбиратися свідомо безініціативні й маловпливові політичні діячі. Формальні конституційні повноваження президента залишалися для правлячих кіл свого роду політичним резервом на випадок кризової чи надзвичайної обстановки. Так, під час першої світової війни, що вимагала максимальної централізації державної влади, президент Пуанкаре знову став активною фігурою в політичному житті Франції.

Еволюція Третьої республіки знайшла своє відображення також у діяльності палат французького парламенту. Зовні парламентаризм і депутатські свободи досягли тоді свого апогею. Однак поступово, з загостренням партійної боротьби, особливо на початку XX ст. внутрішній регламент палати все більше обмежує свободу дискусій. Голова на власний розсуд визначав порядок денний, переривав засідання тощо. Створювалася система комісій Палати депутатів і Сенату, куди нерідко переносилося обговорення найбільш важливих чи політично гострих питань. Тобто і у Франції, як у Великобританії, з'являються елементи *міністеріалізму*, але багатопартійна система не дала йому розвиватися далі.

У системі елементів форми правління Третьої республіки домінуючим виявився парламент. Однією з зовнішніх ознак його «всесилля» були часті урядові кризи, що зумовлювалося багатопартійним складом парламенту. Рада міністрів утворювалася щоразу в результаті складних парламентських комбінацій і блоків, унаслідок чого його становище не могло бути стабільним і міцним.

Важливу роль у системі органів Третьої республіки відігравала **Державна рада**, члени котрої призначалися президентом за згодою Ради міністрів. Хоча Державна рада являла собою дорадчу установу з законодавчих та адміністративних справ, вона мала помітну політичну вагу. Рада зберегла за собою важливі функції адміністративної юстиції: розглядала скарги на вищих державних чиновників і апеляції на рішення нижчих адміністративних судів.

У першій третині XX ст. форма правління Франції де-юре продовжувала визначатись органічними законами 1875 р., хоча на практиці певні зміни в системі вищих органів державної влади відбувалися: приміром зростала роль уряду і його глави. Це виражалось насамперед, в остаточному переході до уряду права видавати нормативні акти з різних питань державного життя. Спостерігався процес відносного падіння ролі парламенту, що помітно позначився на положенні нижньої палати.

З початком Другої світової війни, а згодом і окупації німцями Франції в червні 1940 р. завершується відносно тривалий (порівняно з попередніми) період *Третьої республіки*.

Четверта республіка у Франції (1946—1958 рр.). Після визволення Франції (з 1944 по 1946 рр.) управління країною здійснював Тимчасовий уряд на чолі з Шарлем де Голлем, котрий підготував проект нової конституції, прийнятої на референдумі в 1946 році.

За формою правління, закріпленою в Конституції 1946 р., Франція лишалася парламентською республікою. Конституція традиційно зберегла двопалатну структуру парламенту. Єдиним законодавчим органом країни, що не міг нікому делегувати свої законодавчі повноваження, проголошувалася нижня палата парламенту — *Національні збори*. Вона формувалася на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, за системою пропорційного представництва і мала виключне право законодавчої ініціативи у фінансових питаннях, ратифікації й денонсації найважливіших міжнародних договорів, оголошення війни. Збори абсолютною більшістю голосів повинні були затверджувати склад нового уряду, котрий ніс перед ним відповідальність.

Друга палата — *Рада республіки* — була наділена лише дорадчими функціями, і її рекомендації не були обов'язковими для Національних зборів.

Главою держави був президент республіки, що обирався на спільному засіданні палат парламенту терміном на 7 років. На відміну від попередньої республіки, президент був позбавлений деяких важливих прерогатив (розпуск нижньої палати, призначення на власний розсуд вищих посадових осіб тощо). Будь-які акти президента, в тому числі призначення на вищі посади, вимагали санкції уряду у вигляді контрасигнації голови уряду й одного з міністрів.

Виконавча влада надавалася Раді міністрів на чолі з його головою. Цей орган здійснював безпосереднє державне управління країною й мав широкі повноваження. Однак діяльність уряду була поставлена під ефективний контроль нижньої палати. У цій частині Конституція 1946 р. вдосконалює взаємини між виконавчою та законодавчою владою. Призначення голови Ради міністрів і складу міністрів декретом президента могло провадитися *тільки після винесення вотуму довіри з боку Національних зборів*. Уряд (за допомогою президента) *міг розпустити парламент тільки після двох урядових криз підряд*, що сталися за вотумами недовіри чи за прийняттям парламентом резолюції осуду. У конституційній теорії і практиці прийнято, що питання про вотум довіри ініціює уряд, резолюцію осуду — парламент. У такій ситуації на період до обрання нового складу уряду Національні збори створювали коаліційний уряд із усіх партійних фракцій на чолі з головою Національних зборів. Це положення мало на меті запобігти занадто частим урядовим кризам і можливим спробам встановлення режиму особистої влади.

Реорганізація політичного ладу Франції в тій формі, що передбачалася конституцією 1946 р., багато в чому не була втілена в життя. Складні проблеми модернізації економіки й перебудови економічної структури, різке загострення соціальних протиріч, розпад колоніальної системи та колоніальні війни вимагали активного втручання держави й стимулювали пошуки шляхів до встановлення міцної влади. Політична система, заснована на «абсолютному парламентаризмі», виявилася нездатною адекватно реагувати на складні соціально-економічні проблеми і кризові явища в суспільстві.

Загострення політичної обстановки й відхід від основних принципів конституції 1946 р. призвели до падіння Четвертої республіки та її заміни в 1958 році П'ятою республікою. Ставши в цій ситуації знову на чолі французької держави, Шарль де Голль звернув увагу на президентську республіку, котра, на його думку, була більш здатною для вирішення завдань, що стояли перед Францією наприкінці 50-х років. Протистояння між прихильниками президентської та парламентської республік призвело до створення певного гібриду (по суті, нового різновиду республіканської форми правління), яка поєднувала в собі елементи президентської й парламентської республік та отримала назву *напівпрезидентської* або *змішаної республіки*. Парламентська ж республіка набула подальшого розвитку і, можна сказати, досягла «розквіту» своїх найкращих якостей у Німеччині.

Парламентська республіка в Німеччині. Передісторія німецької парламентської республіки. Діюча нині в цій країні парламентська республіка на конституційному рівні була закріплена в Боннській Конституції 1949 року. Але при цьому німецький законодавець спирався хоч і на небагатий, а все ж таки досвід побудови державних форм минулих часів.

Однак перед тим, як ознайомитися з цим досвідом, визначимо основні етапи розвитку німецької держави після революційних подій 1848 р., на яких ми зупинилися в попередньому модулі.

Перший етап (1848—1871 рр.) характеризувався боротьбою між Австрією та Пруссією за створення єдиної німецької держави. У цьому протистоянні, відтиснувши Австрію, яка в 1867 р. заснувала Австро-угорську імперію, переможницею стала Пруссія, під гегемонією котрої в 1871 р. була створена так звана Друга німецька імперія.

Другий етап (1871—1918 рр.) відзначається розвитком Німецької імперії, її реакційною політикою, що призвела до початку Першої світової війни, а потім і її краху.

Третій етап (1918—1933 рр.) — це Німеччина часів Веймарської республіки, а *чвертий* (1933—1945 рр.) — часів панування нацизму.

П'ятий етап (1945 — по сьогодні) пов'язаний із процесами післявоєнної розбудови держави: створення ФРН і НДР (1949 р.), їх окремого розвитку до возз'єднання в 1990 р., еволюції єдиної німецької держави з початку 90-х років ХХ ст. по сьогодні.

Різноманітність накопиченого Німеччиною досвіду побудови державних форм зумовила й наш підхід до проблемного викладення відповідного матеріалу. Тому матеріал, що стосується: а) змішаної та парламентської республік, тобто історії Німеччини 1918—1933 рр. і з 1949 р. по сьогодні, буде викладений у різних частинах цього параграфу; б) нацистської держави (1933—1945 рр.) — у параграфі, який висвітлює політичний режим; в) Другої Німецької імперії (1871—1918 рр.) і федеративної Німеччини (1949 — по сьогодні) — у параграфі, де розглянуті різні форми державно-територіального устрою у процесі їх історичного розвитку.

Повертаючись до сказаного вище, зазначимо, що парламентська республіка в Німеччині певною мірою бере свій початок від республіки, котра утворилася в результаті листопадової 1918 р. буржуазно-демократичної революції. Революція покінчила з так званою Другою імперією 1871—1918 років, ліквідувала дуалістичну монархію, яка існувала в ці роки та встановила в державі республіканський лад. Це знайшло відображення у прийнятій **11 серпня 1919 року Конституції Німеччини**, котра в силу того, що була прийнята в м. Веймар (Тюрінгія), отримала (як, утім, і республіка) назву **Веймарської**.

Але, незважаючи на те, що порівняно з дуалістичною монархією Другої імперії, парламентаризм проявився з більшою силою (парламент став повноцінним законодавчим органом, а уряд ніс відповідальність перед ним), Веймарська республіка парламентською не стала. По суті вона дала зразок певного симбіозу парламентської і президентської республік із дуже сильною президентською владою. Причиною цього були: а) відсутність у країні досвіду парламентаризму; б) «дуалістичне минуле» періоду імперії, яка відзначалася сильною виконавчою владою. Але водночас досвід побудови такої республіки в Німеччині, власне, є *першим досвідом створення так званої змішаної республіки*.

Парламентська ж республіка в Німеччині була побудована після Другої світової війни. Як Вам відомо зі шкільного курсу Всесвітньої історії, в 1949 р. на землях колишнього «третього рейху» були створені дві держави: Федеративна республіка Німеччини (ФРН) і Німецька демократична республіка (НДР). Перша держава, згідно з Основним Законом Федеративної республіки Німеччини від 23 травня 1949 р., набула парламентської форми республіканського правління, друга 7 жовтня 1949 р. була проголошена республікою соціалістично-радянського типу.

Конституціоналізація парламентської республіки. Основний Закон ФРН 1949 р. юридично закріпив (конституціоналізував) зміст форми правління, яка й нині є чинною в державі. На парламентський характер німецької республіки вказує, *по-перше*, те, що в системі органів державної влади головне місце посідає орган законодавчої влади — двопалатний парламент. Нижня палата — *Бундестаг* (союзні збори) — обирається терміном на чотири роки шляхом загальних і прямих виборів на змішаній виборчій системі. Верхньою палатою прийнято вважати *Бундесрат* (союзну раду), але її статус дещо

відрізняється від статусу верхніх палат інших держав. Особливість статусу Бундесрату пов'язана з порядком його формування. Він складається з членів урядів земель, які їх призначають і можуть у будь-який момент відкликати. Тому іноді його ототожнюють зі своерідною урядовою колегією, наділеною певними законотворчими функціями. Кількість членів Бундесрату від кожної землі (від трьох до шести) залежить від кількості її населення. Проте під час голосування в Бундесраті всі голоси від окремої землі подаються узгоджено. Така організація верхньої палати, однак, має історичні коріння. Наприклад, ст.6 Конституції Німеччини 1871 р. розподіляла місця між суб'єктами імперії таким чином, щоб «кожний член Союзу (кожна держава) міг відрекомендувати стільки уповноважених у Союзну раду, скільки він має голосів, але всі його голоси можуть бути втовані тільки в одному смислі»⁴⁰.

Головною функцією парламенту ФРН є законотворчість. Правом законодавчої ініціативи наділені Федеральний Уряд, члени Бундестагу і Бундесрат. Законопроекти, пропоновані Бундесратом, представляються в Бундестазі через Федеральний Уряд. У законодавчому процесі палати парламенту є нерівноправними. Закони приймаються Бундестагом, після чого передаються Бундесрату. За певних умов Бундесрат може заявити так званий протест проти прийнятого Бундестагом закону. Якщо протест ухвалювався більшістю голосів членів Бундесрату, він міг бути скасований рішенням більшості членів Бундестагу. Якщо Бундесрат ухвалював протест більшістю не менше двох третин, то для відхилення його Бундестагом потрібна більшість у дві третини або щонайменше більшість від його складу.

Глава держави — Президент — обирається характерним для деяких парламентських країн способом, а саме спеціальною колегією — Федеральними Зборами, що складаються з усіх членів Бундестагу й такої ж кількості інших членів, котрі обираються ландтагами земель на засадах пропорційного представництва від різних парламентських фракцій. Термін повноважень Президента — п'ять років, при цьому він може бути обраний знову на наступних виборах тільки один раз. Віковий ценз для кандидатів у Президенти визначений у 40 років.

Повноваження Президента можна вважати типовими для глави держави за умов парламентської форми правління. Водночас слід зауважити, що він навіть формально не визнаний головнокомандувачем збройних сил. До сказаного слід додати, що практично всі акти Президента мають бути контрастиновані главою уряду або відповідальним міністром.

Вищим органом виконавчої влади є Федеральний Уряд, очолюваний Федеральним Канцлером. Президент пропонує кандидатуру на посаду глави уряду Бундестагу. Це особа, котра очолює партію більшості (правлячу партію) в Бундестазі або коаліцію партій, яка складає більшість. Якщо вона обрана нижньою палатою парламенту, то формально затверджується знову ж таки Президентом. Міністри призначаються і звільняються Президентом за поданням Федерального Канцлера. Міністр оборони наділений правом командування збройними силами й віддання відповідних наказів

У разі, якщо досить складна процедура обрання Федерального Канцлера в Бундестазі виявиться нерезультативною, глава держави може розпустити цю палату.

Повноваження уряду досить широкі, і це є звичайним для парламентських форм державного правління. Фактично він здійснює головні функції щодо управління державними справами. Дуже важливою є роль Федерального Канцлера, котрий, згідно зі ст.65 Основного Закону, «...визначає основні положення політики й несе за них відповідальність». Посилена позиція уряду ст. 80 Основного Закону, яка передбачає можливість делегування парламентом йому або федеральному міністрові або уряду земель законодавчих повноважень, які можуть видавати постанови.

У той же час німецька парламентська республіка має деякі свої особливості, пов'язані з закріпленими в конституції засобами стабільності виконавчої влади:

- уряд несе перед парламентом тільки солідарну (колективну) відповідальність. При цьому недовіра може бути висловлена лише Федеральному Канцлерові, після чого у відставку має йти весь уряд;

⁴⁰ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв. — М., 1957. — С. 561.

• Основний Закон ФРН встановив процедуру так званого конструктивного вотуму недовіри: Федеральний Канцлер вважається усунутим з посади лише за умов одночасного обрання нового канцлера.

Такі основні формально-юридичні риси парламентської республіки, закріплені Основним Законом ФРН ще в 1949 році.

Розвиток парламентської республіки. Подальший її розвиток пов'язаний з ще більшим посиленням на практиці ролі виконавчої влади, тобто *міністеріалізацією* політичної форми правління. Прийняте у червні 1968 р. так зване *надзвичайне законодавство* давало урядові додаткові повноваження у сфері використання примусових заходів проти тих, хто прагне змінити конституційний правовий лад. Відповідно до цього законодавства, до конституції були внесені зміни, котрі визначали статус ще одного державного органу — так званого спільного (загального) комітету. Він не має постійного характеру й може бути сформований лише в надзвичайній ситуації, коли скликання повного складу Бундестагу або наявність у ньому кворуму неможливі. До такої надзвичайної ситуації віднесена констатація урядом того, що територія держави зазнала збройної агресії або перебуває під безпосередньою загрозою такої агресії. У цьому випадку Бундестаг, а коли він неспроможний — спільний комітет проголошує стан оборони, що тягне за собою відповідну перебудову організації державного управління. Спільний комітет складається на дві третини з депутатів Бундестагу і на одну третину — з членів Бундесрату. Відповідні призначення здійснюються палатами.

Державне життя Німеччини 1960—1970-х рр. відбувалося при значному зростанні впливу уряду на прийняття владних рішень. Біля 80 % законів приймалися парламентом за ініціативою уряду, більше 2/3 інших нормативних документів були актами суто урядової діяльності⁴¹. Значну роль у поточному управлінні державою, поряд із 15 міністерствами, стало відігравати Відомство федерального канцлера, яке складалося з 6 відділів, де розроблялися й контролювалися напрямки політики у сфері права та управління, закордонних та внутрішніх справ, економіки і фінансів тощо. Це «верховенство» виконавчої влади спостерігається й понині, що дає нам певні підстави схарактеризувати політико-правову форму правління сучасної німецької держави як *міністеріальну республіку*. Однак за своїм змістом вона дещо слабша ніж міністеріальна монархія у Великобританії, оскільки, на відміну від останньої, уряд Німеччини спирається не на одну партію, а зазвичай на коаліцію з двох партій.

Змішана республіка та її розвиток

Змішана республіка — один із наймолодших видів форми республіканського правління, що міцно закріпився на практиці лише наприкінці ХХ ст. Називають її змішаною, оскільки у своєму змісті вона поєднує риси як президентської, так і парламентської республік. Її появу, як уже зазначалося, пов'язують з Францією кінця 1950-х років. Це вірно, тому що саме Франція дала конституційну модель цього виду республіки, котра і знайшла своє втілення на практиці.

Але спроби створити змішану республіку були зроблені ще раніше. Історичним «прабатьком» змішаної республіки вважається Німеччина, котра деякі риси такої моделі форми державного правління закріпила у т.зв. Веймарській конституції, ухваленій 31 липня 1919 р.⁴² Водночас справедливим буде зазначити, що відповідно до принципу історизму, право на таку «першість» має насамперед Фінляндія, де змішана за своїм змістом форма правління цієї держави була конституційована там двома тижнями раніше — 17 липня 1919 р. У цей день парламент у спеціальному конституційному законі юридично закріпив факт набуття колишньою «частиною» Російської імперії державної

⁴¹ Див.: *Омельченко О. А.* Всеобщая история государства и права. — Т. 2. — С. 389—390.

⁴² *Страхов М. М.* История державы и права зарубежных стран: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти]. Харків, 1999. — С. 353; *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія. — С. 121.

незалежності та появи на політичній карті Європи суверенної Республіки Фінляндії (Суомі). Символічно, що цей найважливіший парламентський акт, котрий до кінця ХХ ст. вважався Конституцією Фінляндії⁴³, мав назву «Форма правління».

Змішана республіка у Фінляндії (1919—). Аналіз юридичної конструкції форми правління нової фінської держави свідчить про те, що при її побудові уперше в Європі були використані елементи «вашингтонської» президентської моделі. Це було відображено насамперед у розмежуванні законодавчої й виконавчої влади, які уособлювалися парламентом (Едускунтою) і Президентом Республіки. Порядок їх формування мав схожі риси з американським: депутати Едускунти обиралися шляхом загальних виборів, а Президент — шляхом непрямих виборів. Останні здійснювалися в такий спосіб: спочатку, 15—16 січня року виборів, виборці вибирали 300 вибірників, а потім останні повинні були через місяць зібратися для виборів Президента. Щоб стати таким, кандидат зобов'язаний був отримати більше 50 % голосів вибірників, тобто не менше 151 голосу. Якщо ж ніхто з кандидатів не набрав такої більшості, то необхідно було провести другий тур. Якщо і в другому турі ніхто з кандидатів не набрав необхідної більшості, то в третьому турі балотувалися тільки два кандидати, котрі набрали більше голосів вибірників, ніж інші. Термін повноважень Президента складав шість років⁴⁴.

Акт про «Форму правління» встановив, що, як і при президентській республіці, главою виконавчої влади у Фінляндії є Президент, і саме в такій якості він головує на засіданнях Уряду. Якщо ж міністри засідали під головуванням прем'єр-міністра, то вони складали Державну раду, котра, однак, могла приймати рішення тільки з поточних питань державної діяльності, оскільки найбільш важливі політичні рішення приймалися тільки на засіданні Уряду під головуванням Президента. Останній не тільки призначав прем'єр-міністра й разом із ним визначав склад Державної ради, але й одноосібно вирішував питання про відставку Держради. За загальним правилом, Державна рада зобов'язана була піти у відставку після виборів Президента, навіть якщо був обраний колишній глава держави. Президент звільнявся від політичної відповідальності (виняток становили зрада й порушення конституції), яка була покладена на Державну раду. У випадку незгоди міністра з рішенням глави держави він мав занести своє заперечення до протоколу засідання Уряду, проте це не звільняло його від відповідальності, якщо він не йшов у відставку.

Президентові Республіки були надані досить широкі повноваження в галузі законодавчої діяльності, у т. ч. право законодавчої ініціативи, а також право вета стосовно прийнятих Едускунтою законів. «Форма правління» не наділяла правом законодавчої ініціативи Державну раду: законодавчі пропозиції Рада віддавала на розсуд Президента, і ці пропозиції розглядалися на засіданнях Уряду.

Правове становище Едускунти істотно обмежувалося сильною президентською владою, що визнавалася незалежною від парламенту й невідповідальною перед ним. У «Формі правління» не було проголошено навіть формального верховенства вищого представницького органу країни. Такий підхід укладачів конституції був обумовлений політичною практикою 1917—1918 рр. і, відповідно, недовірою правлячих кіл країни до народного представництва після революційних подій 1918 р. У Фінляндії, коли в нижній палаті колишнього парламенту більшість мали депутати-соціалісти.

За формулою конституції, законодавча влада здійснювалася парламентом та Президентом Республіки. Едускунта була вправі висловити недовіру всій Державній раді або окремому міністрові. Однак як альтернативу відставки Ради Президент міг обрати достроковий розпуск парламенту й призначити службовий кабінет. Ним могла бути та ж Рада, але позбавлена права приймати політичні рішення, або ж кабінет, сформований з

⁴³ Конституція Фінляндії з 1919 по 1999 рр. була некодифікованою, тобто складалася з кількох актів: окрім згаданого «Форми правління», це «Акт про Парламент» 1928 р., «Акт про право Парламенту контролювати діяльність Державної Ради і канцлера юстиції» 1922 р. і «Акт про Державний Суд» 1922 р.

⁴⁴ Див.: *Мозунова М. А.* Вводная статья к Конституции Финляндии от 11 июня 1999 г. // Конституции государств Европы: В 3 т. — Т. 3. — С. 358.

чиновників. Відповідно до звичаю, що склався, достроковий розпуск Едускунти Президент мав право здійснювати тільки за порадою кабінету. Однак на практиці ніхто не заважав главі держави відправити у відставку Державну раду, незважаючи на її супротив такому намірові Президента, і створити бажаний йому службовий кабінет.

У такий спосіб у Фінляндії 20-х рр. ХХ ст. створилася держава зі змішаною формою правління, котра поєднувала в собі елементи як президентської, так і парламентської форми правління. Звернемо увагу на те, що її юридична конструкція, де переважала виконавча влада, була продуктом наукового аналізу набутого на той час у світі досвіду побудови державних форм, зробленого професором К. Ю. Столбергом, котрий і підготував проект «Форми правління»⁴⁵. Формулювання статусу виконавчої влади учений здійснював під явним американським впливом, законодавчої — під впливом парламентських країн Європи, насамперед Швеції (до 1809 р. Фінляндія входила до її складу. — С. Б.) та власної парламентської практики 1918 р.

Науковий підхід до підготовки конституційної моделі мав, однак, і тіньовий бік: спробу об'єднати позитивні якості форм державного правління, що тоді існували, та скандинавський досвід без урахування політичної специфіки країни (наприклад, у Фінляндії на відміну від США була багатопартійна система. — С. Б.) тільки обтяжили конструкцію форми правління, зробили її доволі громіздкою. Це було однією з тих головних причин, котра, незважаючи на існування без особливих змін такої форми правління у Фінляндії упродовж 70 років (до кінця 80-х рр. ХХ ст.)⁴⁶, завадила їй стати прототипом нового виду республіки.

Змішана республіка у Німеччині (1919—1933 рр.). Такою не стала і змішана форма державного правління Німеччини, закріплена, як зазначалося, через два тижні після фінської — 31 липня 1919 р. у «Веймарській конституції».

Відмовившись від дуалістичної монархії кайзерівської Німеччини, «творці» Веймарської конституції мали намір створювати парламентську систему влади з обраним главою держави, але таку, котра б відрізнялася від французької моделі того часу. Нова «біполярна» конструкція виконавчої влади була не лише певним відгуком на «негативну» практику III Республіки у Франції, а й результатом власних теоретичних висновків німецьких вчених. Серед них — всесвітньо відомий соціолог М. Вебер (1864—1920 рр.), котрий і започаткував ідею запровадження так званих систем «біполярної виконавчої влади», де президент повинен мати досить міцні повноваження.

М. Вебер вважав за необхідне позбавити главу держави від парламентського контролю, перетворити президента в незалежну від парламенту силу, дати йому можливість у конфліктних ситуаціях апелювати безпосередньо до народу через голову парламенту та вищої адміністрації. Фактично мова йшла про відтворення традиційного для німецької юриспруденції монархічного принципу у нових умовах⁴⁷. Серед основних доказів на захист такої позиції були такі: всенародно обраний президент може виступити гарантом стабільності держави у випадках конфлікту між законодавчою й виконавчою владами (парламенту та уряду), стаючи верховним арбітром у їх суперечці; буде досягнута мета обмеження впливу партій на політичний процес і, зокрема, їх роль при виборі міністрів; нарешті, сильний президент символізуватиме націю та державу⁴⁸.

Відповідні положення (статті) Веймарської Конституції вказують на те, що пропозиції М. Вебера були взяті до уваги. Рейхспрезидента (імперський президент; Конституція зберегла назву «імперія». — Л. Б., С. Б.) обирав «увесь німецький народ» термі-

⁴⁵ Див.: Могунова М. А. Вводная статья к Конституции Финляндии от 11 июня 1919 г. // Конституции государств Европы: В 3 т. — Т. 3. — С. 357.

⁴⁶ Наприкінці ХХ ст. (1999 р.) у Фінляндії було прийнято нову Конституцію, яка суттєво обмежила владу Президента і уряду на користь парламенту. Фінляндія досі є змішаною республікою, але вже парламентсько-президентського різновиду.

⁴⁷ Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. — С. 242.

⁴⁸ Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. — С. 242.

ном на сім років із можливістю переобрання на другий термін. Він представляв «імперію в міжнародно-правових відносинах», укладав від імені імперії договори з іноземними державами, акредитував і приймав послів; призначав і звільняв імперських чиновників та офіцерів. Президентові належало «верховне командування всіма збройними силами імперії». Він мав право «розпускати рейхстаг», але не більше одного разу з якогось одного приводу.

Стаття 48 Веймарської конституції надавала президентові надзвичайні повноваження. Якщо в межах Німецької імперії були серйозно порушені громадська безпека й лад або якщо загрожувала серйозна небезпека такого порушення, то «президент імперії може вживати заходів, необхідних для відновлення громадської безпеки й ладу, в разі потреби за допомогою збройної сили». З цією метою він міг тимчасово зупинити цілком або частково гарантії низки основних прав (свобода особи, недоторканість житла, таємниця листування, свобода думки тощо).

Виконавча влада перебувала у подвійному становищі, що надавало Веймарській республіці саме змішаного характеру. З одного боку, процес формування уряду, тобто призначення й звільнення рейхсканцлера та імперських міністрів було виключно у компетенції президента; з іншого — уряд для виконання своїх обов'язків потребував довіри рейхстагу. Особлива роль належала главі уряду — рейхсканцлерові, котрий, за Конституцією, мав встановлювати провідні лінії політики й відповідати за це перед рейхстагом. Тобто, на відміну від Фінляндії, у Німеччині більш чітко проявляється «двоголова» система виконавчої влади.

Вищим законодавчим органом імперії був Рейхстаг (імперські збори) — нижня палата парламенту. Рейхстаг обирався на чотири роки на основі загального виборчого права за пропорційною системою. Верхня палата — Рейхсрат (імперська рада) — складалася з представників усіх суб'єктів федерації (вісімнадцяти земель). Він мав право «оскарження законів, ухвалених рейхстагом». Оскаржений закон подавався до рейхстагу для винесення постанови вдруге. Якщо при цьому «рейхстаг і рейхсрат не дійдуть згоди», то вирішення спірного питання належало президентові (ст. 74), який мав виступати в ролі арбітра (у цьому простежується ще одна риса змішаної республіки).

Таким чином, Німеччина (поряд із Фінляндією) дала певну конституційну модель змішаної форми республіканського правління, що характеризувалася, з одного боку, такими рисами президентської республіки, як прямий спосіб обрання рейхспрезидента, широкий перелік його повноважень, серед яких участь у формуванні уряду та можливість «притягати» останнього до відповідальності; а з іншого — наявністю відносно самостійного органу виконавчої влади (уряду) на чолі з рейхсканцлером, котрий для здійснення своїх повноважень мав отримати інвеституру у вигляді вотуму довіри з боку парламенту, можливість розпуску останнього у визначених Конституцією межах.

Але досвід існування такого виду республіки виявився нетривалим: приход Гітлера до влади не залишив від неї й сліду. Французи ж, навпаки, наприкінці 50-х рр. XX ст. відмовилися від парламентської «Четвертої республіки», скасували Конституцію 1946 р. та прийняли новий Основний закон, який конституював і нову конструкцію влади.

Змішана республіка у Франції (1958—). Приводом для такої трансформації системи влади у Франції стали події в Алжирі — колишній французькій колонії, яка до середини 1950-х рр. вважалася складовою частиною Франції. У квітні-травні 1958 р. там різко активізувалися праві сили, що вимагали рішучого придушення розпочатого в 1954 р. національно-визвольного руху. Це втілилось у відкритих проколоніалістських виступах французьких військових проти уряду, котрі вважали, що він не досить енергійно веде війну.

Погроза громадянської війни назрівала і в самій Франції. Праві та центристські партії в парламенті зажадали й домоглися передачі всієї повноти державної влади Шарлю де Голлю як діячеві, котрий мав найбільший авторитет у країні. Вони ж забезпечили йому і надзвичайні повноваження для складання нової конституції. Парламент, власне кажучи, усунувся від цього процесу, обмежившись загальними побажаннями щодо

майбутньої конституції. Незабаром проект конституції, минаючи парламент, був переданий на загальнонаціональний референдум і 28 вересня 1958 р. схвалений більшістю виборців.

Прийняття Конституції 1958 р. ознаменувало початок нової, змішаної за своїм змістом, республіки у Франції. Вона, з одного боку, поєднувала в собі елементи президентської й парламентської форм республіканського правління, а з іншого — набула власних якостей.

З рис президентської форми правління, що проявилися у П'ятій республіці, можна вказати на такі:

а) президент обирався за американським (або ж фінським) зразком колегією виборників на 7 років;

б) на власний розсуд президент міг призначати Прем'єр-міністра, а за пропозицією останнього — і міністрів, він також головував в уряді;

в) президент мав широкі повноваження у всіх сферах державного життя. Йому надавалося право підписувати нормативно-правові акти (ордонанси й декрети), обговорені в Раді Міністрів (назва уряду, коли в ньому головував Президент), промудувати закони або накладати на них вето, призначати на цивільні та військові посади службовців, очолювати як головнокомандувач збройні сили, головувати у спеціальних державних органах — радах і вищих комітетах національної оборони в умовах, коли «інститути республіки, незалежність нації (держави), цілісність її території або виконання нею міжнародних зобов'язань перебувають під серйозною й безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування органів державної влади, що утворені відповідно до Конституції, порушене» (ст. 16), володіти надзвичайними повноваженнями.

Водночас зумовлені широкими прерогативами Президента риси президентської республіки певною мірою врівноважувалися деякими рисами парламентської республіки.

За Конституцією, відносно самостійне місце в системі органів державної влади посідав Уряд, котрий мав визначати і здійснювати політику нації (ст. 20). Його діяльністю керував Прем'єр-міністр, який у разі необхідності головував замість Президента на засіданнях рад і комітетів національної оборони. Це ж саме він міг робити й на засіданнях Ради Міністрів, однак тільки у «виключних випадках» за дорученням Президента та за «визначеним порядком денним» (ст. 21).

Стосовно парламенту Уряд мав право законодавчої ініціативи, міг вимагати скликання парламенту, виступати в парламенті, а також вимагати передання (делегування) урядові законодавчих повноважень (ст. 38).

Уряд у цілому ніс політичну відповідальність перед нижньою палатою парламенту: Національні Збори могли висловити йому недовіру шляхом прийняття резолюції осуду уряду або запровадити процедуру інтерпеляції (запиту), яка також могла призвести до відставки уряду.

Президент після консультації з Прем'єр-міністром та головами палат міг розпустити Національні збори (ст. 12). Глава держави політичної відповідальності ні перед ким не ніс, оскільки, згідно зі ст. 19 Конституції, найважливіші його акти й рішення, за винятком вказаних у статтях 8 (перший абзац), 11, 12, 16, 18, 54 і 61, потребували формального контрасигнування з боку глави уряду і в разі необхідності — відповідального міністра.

Серед нових якостей «П'ятої республіки» слід відзначити ті, що були зумовлені положенням статті 5 Конституції про обов'язок Президента забезпечити «своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів». Згадаймо, що подібна норма, але тільки стосовно законопроектів, містилася у Веймарській конституції 1919 року. Французька конституція в цьому плані пішла далі, надавши Президентові статус арбітра між владами. Однак треба визнати, що за таких конституційних можливостей втручання глави держави в діяльність виконавчої й навіть законодавчої влади не могло бути мови про якийсь справді неупереджений арбітраж. Тому ця зафіксована у французькій кон-

ституції норма є чужорідною, але цікава як ідея, що мала бути втілена у зміст справжньої змішаної республіки.

Конституційована у 1958 р. модель певною мірою виявилася незавершеною: на її змісті позначилася суперечлива політична ситуація в країні, яка згодом була відображена в протистоянні Ш. де Голля — прихильника міцної президентської влади й парламенту. В умовах кризи 1958—1962 рр. (розпад колоніальної системи Франції. — *Л. Б., С. Б.*) у системі органів влади значно посилюється політична влада Ш. де Голля, котра відзначається так званими «цезаристськими нахилами». У 1962 р. він виніс на референдум питання про обрання президента не вибірниками, а безпосередньо народом і отримав його підтримку. Зміна через це юридичного змісту республіки мала значні політичні наслідки — ще більше закріплення незалежності Президента та посилення його особистої влади.

Під час чергової кризи (1968 р.) Шарль де Голль здійснив ще одну спробу (відзначимо: демократичним шляхом. — *Л. Б., С. Б.*) посилення своєї влади, виносячи на референдум пропозиції щодо ліквідації верхньої палати — Сенату — та реформування місцевих адміністрацій. На цей раз народ його не підтримав, і він пішов у відставку. Після цього становище державних органів у системі влади стабілізувалось, а політичний зміст форми правління залежав від співвідношення партійно-політичних сил в органах виконавчої та законодавчої влади. У зв'язку з цим слід відзначити, що політичний зміст французької республіки набував більш чітких президентських рис, коли Президент і парламент були представлені одними й тими ж партійними силами, а парламентські — коли ці органи влади були представлені різними партійними силами. В останньому випадку політична вага і фактична роль глави держави різко зменшувалися у силу того, що, за політико-правовою практикою, Президент мав призначати уряд з обов'язковим урахуванням співвідношення партійно-політичних сил у парламенті. Так, у 1986—1988 рр. за часів «лівого» президента Ф. Мітерана, діяв «правий» уряд Ж. Ширака; в 1993—1995 рр. (знову за часів президента Ф. Мітерана) — «правий» уряд Е. Баладюра і з 1997 р., при «правому» президентові Ж. Шираку діяв соціалістичний уряд Л. Жоспена. Тобто при доволі стабільній юридичній формі правління (за роки П'ятої республіки в Конституцію були внесені незначні зміни, що стосувалися глави держави: в 1962 р. уведені прямі вибори Президента, а в 2001 р. термін його повноважень скорочений з 7 до 5 років. — *Л. Б., С. Б.*) її політичний зміст «дрейфував» залежно від співвідношення партійно-політичних сил, набуваючи рис то президентської республіки, то навпаки, парламентської. Це послужило приводом для появи таких позначень змішаної республіки як, наприклад, «президентсько-парламентська» або «парламентсько-президентська» республіки.

Змішана республіка в інших країнах. Підвищення інтересу до названих різновидів змішаної республіки на сучасному етапі зумовлено пошуком шляхів подальшого державного розвитку країнами, які наприкінці ХХ ст. зазнали серйозних політичних змін. Таку республіку закріпили у своїх конституціях: Беларусь, Болгарія (формально ні, але за змістом так. — *Л. Б., С. Б.*), Вірменія, Литва, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Росія, Словенія, Хорватія, Югославія (Сербія і Чорногорія). Якщо до цього переліку додати Австрію, Ірландію, Ісландію, Португалію, Фінляндію і Францію, у яких змішана республіка була встановлена ще раніше, то на середину 1990-х рр. тільки в Європі було близько 20 держав із такою формою республіканського правління. Серед цих країн є і Україна, яка, використовуючи зарубіжний досвід, зокрема Франції, встановила у себе змішану форму республіканського правління, що знайшло конституційне закріплення у 1996 році.

Порівняно зі змішаною французькою республікою кінця 1950-х рр. звертають на себе увагу дві, характерні для змішаної республіки рубежу ХХ—ХХІ ст., риси.

По-перше, її теоретико-юридична модель набула стрункої конструкції і більш чітких ознак. За такою формою правління інститут глави держави утворюється позапарламентським шляхом (як у президентській республіці), завжди безпосередньо виборцями (власна ознака); органом виконавчої влади є уряд (як у парламентській республіці); пов-

новаження глави держави і глави уряду здійснюються різними особами (як у парламентській республіці); інститут президента формально-юридично виведений за межі виконавчої влади (як у більшості парламентських республік); уряд формується за участю президента й парламенту (як у парламентській республіці), він відповідальний перед президентом (як у президентській республіці) та підзвітний парламенту (як у парламентській республіці). Взаємовідносини між президентом і парламентом базуються на «помірному» (середньому між президентською та парламентською республіками. — Л. Б., С. Б.) поділі влад та відповідній йому системі стримувань і противаг. Остання знаходить свій прояв у тому, що, по-перше, президент має право: а) використати вето на закони, прийняті парламентом (як у президентській республіці); б) розпустити парламент (як у парламентській республіці); в) виступити з законодавчою ініціативою (власна ознака). По-друге, парламент має право притягати президента до відповідальності, використовуючи процедуру усунення з посади — імпічмент (як у президентській республіці). По-третє, президентська влада може бути послаблена урядовою через використання останньою контрасигнатури (як у парламентській республіці); по-четверте, депутатський мандат несумісний із посадою в інших органах державної влади (як у президентській республіці).

По-друге, більш досконалим став рівень регулювання політичного змісту форми правління, тобто ступінь його «юридизації». Залежно від домінування в системі елементів форми правління президентських або парламентських рис, європейські змішані республіки за своїм юридичним змістом можна розподілити на такі різновиди: *президентсько-парламентська* республіка (Білорусь та Росія); *напівпрезидентсько-напівпарламентська* (Вірменія); *напівпарламентсько-напівпрезидентська* (Болгарія, Литва, Македонія, Португалія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Україна, Франція); *парламентсько-президентська* (Австрія, Ірландія, Ісландія, Хорватія).

У цілому кожний із цих юридичних різновидів змішаної республіки може забезпечити ефективне правління в державі. Але це не залежить тільки від закріплених у законодавстві норм. При переході юридичної форми правління у площину політико-практичну («справу роблять» люди з їх відповідними приватними інтересами та політичними амбіціями) система владних відносин у середині змішаної республіки деформується, гальмує процес руху вперед, роблячи тим самим таку форму правління неефективною. Саме це сталося у нас в Україні, що й зумовило необхідність реформування закріпленої в Конституції 1996 р. форми республіканського правління.

Як уже зазначалося, специфічною рисою форми держави нової епохи стало те, що в системі її елементів на перший план висувається політичний режим, який визначає вже внутрішній зміст тієї чи іншої форми правління. У зв'язку з тим, що з формою правління безпосередньо пов'язаний саме політичний режим, розглянемо деякі його історичні аспекти.

§3. **Форми політичного режиму зарубіжних країн**

У теорії держави і права **політичний режим** розглядають як *систему форм, методів і засобів здійснення політичної влади*. Оскільки серед видів політичної влади основним є державна влада, то нерідко політичний режим називають державним. Ставити знак рівності між ними, на нашу думку, не зовсім вірно, тому що останній являє собою сукупність насамперед закріплених у юридичних нормах форм та методів здійснення влади державними органами, в той час як політичний режим є проявом рівня: а) розвиненості політичної демократії у країні; б) забезпечення на практиці в ній прав і свобод індивіда. З урахуванням цих критеріїв сучасні політичні режими зазвичай поділяються на *демократичні* та *недемократичні*.

3.1. Демократичний режим

Демократичний режим як один із базових елементів громадянського суспільства, став поступово впроваджуватись у країнах, котрі виявили прагнення будувати таке суспільство. Серед них насамперед Великобританія, США і Франція, які змогли створити такий порядок у політичному житті суспільства, при якому:

- дотримується демократична конституція;
- гарантується здійснення прав і свобод громадян та національних меншин;
- допускається легальна діяльність різних партій;
- державна влада здійснюється на основі вільної й рівної участі громадян та їх об'єднань у управлінні державою.

Процес становлення демократичного режиму відбувався протягом тривалого часу і залежно від історичних обставин набував різних проявів.

В одних країнах, де політична влада здійснювалася способами і методами, зумовленими традиційними інститутами, законами, звичаями, що устоялись у свідомості суспільства, держави та особи, такий режим набував *демократично-консервативних форм*. Яскравим прикладом держави з таким різновидом політичного режиму була і залишається Великобританія, де упродовж всієї історії домінував консерватизм як ідеологія і практика, що орієнтуються на збереження і підтримку форм державного і суспільного життя, передусім його морально-правових засад, котрі історично сформувалися і втілюються в нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності. Але ж на певному етапі, коли абсолютизація минулого почала гальмувати процес відмови від застарілих і віджилых форм і переходу до нових, демократично-консервативний режим пережив певний процес трансформації у неоконсерватизм, котрий в останні десятиліття на Заході проявляється у тому, що у політичній сфері визнається необхідність функціонального посилення політичної системи, пошуку ідей і підходів у створенні гнучкіших структур влади, зміцненні законності й порядку, відродження моральних традиційних цінностей.

Своєрідною протилежністю вищезазначеного режиму є *демократично-радикальний режим*. З країн, історія держави і права котрих більш глибоко висвітлюється у цьому посібнику, зазначений режим знайшов практичне втілення на певних етапах історичного розвитку у Франції, Німеччині, інших країнах, насамперед в більшості країн СНД після набуття незалежності. При такому режимі суб'єкти політичної влади намагаються ввести нові форми, методи і засоби управління політичною системою, державою та економікою. Для нього характерним є прагнення до кардинального оновлення форми державного устрою, форм правління, методів і способів реалізації державної влади, адміністративно-територіального управління тощо. Як показує досвід, така «квапливість» у країнах, що не дозріли до використання демократичних способів і методів політичного керівництва, породжує кризові явища.

Демократично-ліберальний режим — це результат здійснення політичної влади представниками соціально-політичних сил, які проповідують парламентський лад, демократичні свободи і вільне підприємництво. Одна з головних ідей лібералізму — свобода людини, її діяльності, вчинків, необхідність підтримки і гарантування цієї свободи системою законів, перед якими всі рівні. Лібералізм виник у Європі у XVIII—XIX ст., в період боротьби буржуазії, що народжувалася, проти абсолютизму, а потім найбільшого поширення набув у США до кінця 20-х рр. XX ст. Прибічники лібералізму вимагали обмеження прав монарха парламентом, встановлення конституційного ладу, допущення вихідців із третього стану до управління державою, запровадження демократичних свобод, скасування привілеїв духовництва і дворянства. Однак домігшись цього, ліберали бажали більшого: в економіці — максимальної свободи підприємництва, в політиці — перетворення держави на «нічного охоронця (вартового)». Це сприяло трансформації буржуазії в капіталістів, які у погоні за прибутками привели до анархії виробництва, до масштабних криз. Тому не випадково, що в роки самої руйнівної за весь час існування капіталізму світової кризи 1929—1933 рр. з'являється неолібералізм. Своє практичне втілення він дістав у політиці «нового курсу» Ф.Д. Рузвельта, котрий

знайшов засоби насамперед інституціоналізації нових форм державного втручання в економічне та суспільне життя, повернув втрачену державою значимість як головного елементу політичної системи.

3.2. Недемократичний режим

В інших країнах встановлювались антидемократичні режими, які набували різних форм — авторитарних або тоталітарних.

Авторитаризм. Історичним різновидом авторитаризму був *бонапартизм* — режим, що характеризується певними формами і методами здійснення особистої влади, що виникає в обстановці суспільної кризи. З політико-організаційної точки зору бонапартизм є режимом особистої влади в суспільстві з ворогуючими політичними угрупованнями і класами, який у своєму прагненні затвердитися спирається на підтримку армії й особистий авторитет правителя, котрий претендує на роль арбітра і посередника у взаєминах між ворогуючими політичними силами (партіями, рухами).

У конституційному плані режим бонапартизму характеризувався згортанням ролі республіканських (представницьких і виборних) установ влади і переходом до централизованого управління з опорою на величезні загони цивільних, воєнних і поліцейських чиновників. За словами французького вченого М. Прело, «для Наполеона не існувало будь-яких наявних норм права, яким він вважав себе зобов'язаним коритися. Він не рахувався ні з розмежуванням компетенції, ні з формальностями. Як носій влади, як фактичний законодавець, він категорично ставив себе вище закону. Залишаючи часто столицю у зв'язку з воєнними діями, він зовсім зневажав положеннями конституції чи просто порушував їх... Гарантії, надані судовим органам, постійно ігнорувалися. Можна сказати, що законність знаходилася в перманентній відпустці»⁴⁹.

Як режим цілеспрямованої владної й водночас ідеологічної активності бонапартизм відрізнявся підвищеною демагогічною активністю (популізмом) і прямими звертаннями за підтримкою до суспільної думки країни. Це звичайно знаходило вираження у проведенні плебісцитів (голосування з конкретних пропозицій правителя). Термін «бонапартизм» має широке ходіння в політико-філософській і публіцистичній літературі і тенденцію обростати (аж до теперішнього часу) найрізноманітнішими і часом несподіваними тлумаченнями. Наполеон і Луї Бонапарт були своєрідними республіканськими монархами французів. Однак уже феномен Бісмарка, «залізного» канцлера прусського монарха і будівничого німецької імперії, привніс у бонапартизм нові риси — риси твердої виконавчої влади в умовах конституційної монархії, що діє при наявності відомого партійного плюралізму. Багато нових елементів характеризують бонапартизм у ХХ ст., котрий географічно простирається далеко за межі Європи і найбільше асоціюється з військовими режимами в багатьох державах Арабського Сходу, Азії, Африки і Латинської Америки.

Тоталітаризм. Такий вид недемократичного режиму став чи не найяскравішим і водночас загальним явищем в історії ХХ ст. Пристосовуючись до умов окремих країн (Італія, Німеччина, Іспанія, Румунія, Угорщина — до Другої світової війни; соціалістичні країни — переважно після), він набував дещо специфічних форм, але суть його від цього не мінлася.

Як видно з країн, історія держави і права яких безпосередньо висвітлюється у нашому посібнику, тоталітарний режим певний час існував у Німеччині. Оскільки прямим наслідком встановленого там *нацистського режиму* стала найбільш кровопролитна в історії людства війна, то не зайвим буде ще раз звернутись до питання, як це сталося.

Становлення нацизму в Німеччині безпосередньо пов'язане з ім'ям Адольфа Гітлера (Шикльгрубера). Його політична біографія починалася з того, що у вересні 1919 р. під

⁴⁹ Цит. за: *Графский В. Г.* Всеобщая история права и государства: Учебников для вузов. — М.: НОРМА, 2000. — С. 482—483.

номером 55 він був зачислений у ряди Німецької робітничої партії, котра незадовго до того була створена в Мюнхені. Шляхом інтриг Гітлер зумів очолити цю партію й перетворити її на **Націонал-соціалістську** (звідси і назва *нацистська* — Л. Б., С. Б.) **робітничу партію** Німеччини. Орієнтація партії була націонал-патріотичною і воєннореваншистською з елементами соціальної демагогії, що зумовило її поширення серед різних верств німецького народу.

Нова партія одразу взяла курс на перетворення в міцну масову організацію з широким охопленням і впливом на масові аудиторії, швидко перетворившись на типову для тоталітарного режиму партію — *суворо організовану та ієрархічно побудовану*. Управління партії будувалося за територіальним принципом. Усього нараховувалося 34 області (гау), що приблизно відповідали виборчим округам республіки, однак чотири з них були створені за межами Німеччини — в Австрії, Данцигу (Польща), Саарі (Франція) і Судетах (Чехія), де сильними були позиції німецьких громад. Гітлер сам призначав *гауляйтерів* і *крейсляйтерів* (начальників областей і округів). Первинні осередки та їх керівники (*целляйлєтери*) групувалися у так звані *блоки*, які з метою завоювання підтримки виборців особливим чином координували й контролювали діяльність масових громадських організацій — профспілкових, молодіжних, жіночих.

Економічна криза кінця 20-х рр. і значне погіршення внутрішньої обстановки (корумпованість держaparату, негнучкість і безпорадність парламентської влади в умовах посилення соціально-політичної кризи й занепаду моральності, а також масове безробіття, що зросло в 1932 р. до 5 млн чоловік) сприяли підвищенню популярності нацистської пропаганди й політики. У вересні 1930 р. нацисти збирають у свою підтримку 6,5 млн голосів і стають другою за чисельністю фракцією парламенту. На виборах у президенти 1932 року А. Гітлер набрав 13,5 млн голосів (порівняно з Е. Тельманом, лідером комуністів — 5 млн), що було серйозною заявою для подальшої політичної боротьби.

У листопаді 1932 р. відбулася секретна нарада промисловців і банкірів, котрі звернулися до президента Гінденбурга з закликом передати вождєві нацистів посаду канцлера імперії. Главі держави довелося поступитися, і 30 січня 1933 р. Гітлер став канцлером.

З приходом до влади нацистська партія змінює тактику і претендує на роль партії порядку і творця нового тисячолітнього рейху. Повною мірою були задіяні гасла й заповіді ідеологічного та мобілізаційного призначення: «кров, ґрунт, доля» (триєдність «раса, територія, життєвий простір»), «одна партія — один рейх — один фюрер», «рух маси — партія — фюрер» тощо.

Наступною важливою стратегічною метою (та однією з ознак тоталітарного режиму. — Л. Б., С. Б.) стало *зортання парламентської демократії і громадянських свобод, розпуск основних партій*. Гітлер як глава уряду, підкорив собі поліцію, озброїв штурмові загони, увів до їх апарату нацистів. Першого лютого 1933 р. він розпустив рейхстаг і розпочав докорінні зміни демократичних інститутів Веймарської конституції. У лютому 1933 р. було видано кілька надзвичайних указів, що забороняли проведення демонстрацій, зборів, скасовували свободу преси. 27 лютого був підпалений рейхстаг а вже наступного дня — 28 лютого — президент підписав надзвичайні укази: «Проти зради німецькому народові» і «Про захист народу і держави», котрі повністю ліквідували більшість демократичних прав і свобод. У підпалі рейхстагу було звинувачено компартію Німеччини і діяльність її була заборонена. У 1934 р. така ж доля спіткала і соціал-демократичну партію. Крім того, були розігнані робітничі профспілки. Замість них створили «Німецький трудовий фронт», до якого перейшло все профспілкове майно. До цього Фронту увійшли також спілки підприємців. Роль посередника між підприємцями й робітниками відігравало нацистське міністерство праці.

Іншим напрямом політики нацистів стало руйнування парламентської системи Веймарської республіки. У березні 1933 р. урядові було надано право видавати закони, що могли навіть не відповідати конституції. Недоторканими залишалися права палат і президента. Договори імперії з іноземними державами тепер не потребували згоди рейхстагу: достатньою була погодженість з урядом.

У квітні 1933 р. видається закон про злиття областей з імперією. В усі області президент призначав імперських намісників, на яких покладалося «завдання забезпечити виконання політичних директив рейхсканцлера». Відтепер ландтаги й обласні уряди ставали залежними від імперського намісника, виконуючи всі його розпорядження. На початку 1934 р. представництва областей при імперії взагалі були скасовані, рейхсрат (верхня палата парламенту) ліквідовано. Така ж доля спіткала і найвищий державний суд імперії. Докорінним змінам був підданий рейхстаг, «реформа» котрого розпочалася «ніччю довгих ножів» — розправою Гітлера з командною верхівкою штурмових загонів. Протягом трьох днів було знищено майже півтори тисячі штурмовиків, серед яких були й депутати рейхстагу. З цього часу було уведено правило: депутат рейхстагу втрачає свій мандат, якщо виходить з націонал-соціалістської партії. Наступника призначає фюрер націонал-соціалістської фракції рейхстагу.

Після смерті Гінденбурга (2.08.1934 р.) Гітлер, *зосереджуючи в одних руках партійну й виконавчу державну владу*, зробив ще один крок до встановлення тоталітарного режиму. Це знайшло відображення у рішенні уряду про об'єднання партійної та державної влад, котре було схвалене на спеціальному референдумі й означало остаточне руйнування системи вищих органів влади та незміцнілого демократичного режиму Веймарської республіки. На зміну йому приходив нацистська диктатура. Вища державна влада зосереджувалася в особі фюрера — Гітлера, який поєднував посади президента, рейхсканцлера, фюрера нацистської партії, верховного головнокомандувача, стаючи фактично довічним верховним правителем (юридично такий його статус був закріплений постановою рейхстагу тільки у 1942 р. — Л. Б., С. Б.).

У державному механізмі нової держави, яка опісля отримала назву *«вождистської»*, існували також Рада міністрів з питань оборони імперії, Таємний кабінет, на засіданнях якого вирішувалися важливі питання, Колегія трьох уповноважених (завідуючий канцелярією нацистської партії, начальник імперської канцелярії, начальник штабу Верховного командування збройних сил), котрі мали законодавчі повноваження. Рейхстаг фактично перетворився на партійний з'їзд, його склад формувався особисто фюрером за списками, що були схвалені шляхом так званого «народного опитування».

Ще одним показником тоталітарного режиму було зруйнування *фактичних федеративних відносин між центром і територіальними складовими держави й заміна їх абсолютно централізованими*. Формально старий розподіл на землі та провінції залишився, однак землі втратили свій колишній статус членів федерації. Німеччину тепер розділили на 32 партійні області на чолі з гауляйтерами, котрі були наділені всіма владними повноваженнями. У зв'язку з централізацією влади усі бургомістри міст стали призначатися міністром внутрішніх справ. Місцеве самоврядування було ліквідовано.

Головним засобом здійснення нацистського режиму став створений ними сильний репресивний апарат. Ще 1920 року виникли озброєні нацистські загони — «служба порядку», що перетворилася в 1921 р. на «штурмові загони» (СА). Пізніше з'явилися охоронні загони (СС), що їх Гітлер у 1934 р. вивів з підпорядкування СА, зробивши самостійною організацією. До складу СС входили загальні загони СС, котрі об'єднували верхівку нацистської партії, і спеціальні загони, створені для виконання особливих завдань фюрера, в тому числі підрозділи «мертва голова», що несли охорону концентраційних таборів.

Концтабори в державно-репресивній системі відігравали особливу роль. Їх почали створювати вже у 1933 р. з метою «перевиховання інакомислячих» і «ворогів нації». Пізніше концтабори набули характеру спеціалізованого знаряддя для цілеспрямованого знищення населення за ознакою політичної неблагонадійності й надто ж расової приналежності.

Особливе місце в системі репресивного апарату посіли таємна державна поліція — *гестапо* і спеціальна служба безпеки — СД. Зберігалася кримінальна поліція, у 1939 р. було створено Головне управління імперської безпеки, підпорядковане Гімmlерові як рейхсфюрерові СС. Розгалужена система політичної безпеки й каральної політики спиралася на багаторазово дубльовану службу внутрішнього й зовнішнього розшуку та

шпигунства. Тільки в галузі зовнішньої розвідки до 1937 р. існувало 8 особливих відомств — як військових, так і суто партійних, зовнішньополітичних, економічних, котрі надавали різноманітну інформацію про становище у світі й можливості реалізації військових та політичних урядових завдань.

Кардинальних змін зазнала й судова система Німеччини: в кожному судовому окрузі, крім звичайних судів, були утворені особливі судові органи для розправи з політичними супротивниками. У 1934 році з'явився Народний трибунал з питань державної зради. В армії існували воєнно-польові суди.

Політика реваншизму супроводжувалася значними зусиллями нової влади, спрямованими на *мілітаризацію економіки*, що теж було типовим для тоталітарного режиму. Агресивні плани встановлення світового панування вимагали об'єднання всіх ресурсів країни. Досягнути цього було можливо лише через втручання нацистської держави в економіку. У 1933 р. була створена Генеральна рада Німецького господарства, що визначала основні напрямки розвитку економіки Німеччини. Законом від 27 лютого 1934 р. засновувалися господарські палати — загальноімперська та провінційні. Палати брали активну участь у сфері регулювання економічного життя й соціальних відносин. У 1934 р. був визначений порядок примусового набору робочої сили, а в 1938 р. — загальної трудової повинності.

Таким чином, на конкретному прикладі ми розглянули процес становлення однієї з крайніх за проявом форм антидемократичного режиму — нацистського тоталітаризму. Зазвичай цей політичний режим іменують фашизмом, але, на думку фахівців з історії Німеччини цього періоду, це не зовсім вірно. По-перше, ця назва етимологічно походить від італійської мови (**fascio** — *об'єднання, загін*). Саме Італія зі своїми «*fascio de комбатанто* — союзами боротьби» стояла у витоків фашизму як різновиду недемократичного режиму. По-друге, самі німці не погоджувалися з визначенням їх держави як фашистської. По-третє, сукупністю своїх якісних ознак та своїми наслідками встановлений Гітлером режим є більш «тяжкою» формою політичного режиму, ніж фашистський, і заслуговує на свою специфічну назву. У зв'язку з тим, що Націонал-соціалістська партія проникла в усі «пори» тодішнього німецького суспільства, найбільш доцільною видається назва «нацистський режим», або «гітлеризм», оскільки вона, вважаємо, найповніше відображає його сутність як одного з крайніх проявів антидемократичного тоталітарного режиму, що характеризувався:

- а) відсутністю поділу влад і повним пануванням лідера над партією, партії над державою, а держави над особистістю й суспільством;
- б) войовничою тотальною нетерпимістю до всіх, хто мислить інакше, ніж правляча партія і її лідери;
- в) фактичною ліквідацією формально проголошених конституційних прав і свобод;
- г) забороною демократичних партій і організацій та одержавленням усіх легальних громадських організацій, які залишилися;
- д) наявністю політичної цензури й відсутністю гласності;
- е) наявністю всемогутнього репресивного апарату.

Закладена у змісті цього політичного режиму деструктивна енергія мала знайти якийсь вихід. Якщо інші тоталітарні режими такого ж зразка (скажімо, в Італії, Іспанії, Румунії, Угорщині) цей вихід знайшли в межах своїх країн, над своїми народами, то німецький нацизм потужним потоком вийшов за кордони Німеччини і поширився майже по всій Західній Європі. Але він виявився недовговічним і, будучи зруйнованим у результаті Другої світової війни, прийшов до закономірного фіналу.

§4. Форми державно-територіального устрою та їх розвиток

У теорії держави **форма державного устрою** розглядається як *форма організації державної влади, що відображає взаємини між центральною владою держави і владою його складових територіальних частин*. У силу можливості свого широкого тлу-

мачення (наприклад, устрій держави) така назва, яка бере свій початок ще зі сталінської Конституції СРСР 1936 р., є невдалою. Конституціоналісти деякою мірою її «ревізували» й увели у науковий обіг такі поняття, як «форма державно-територіального устрою», форма «політико-територіального устрою» та інші.

Форма державно-територіального устрою, на відміну від форми правління, являє собою своєрідну «вертикальну» систему влади, котра відображає ступінь її розподілу в державі на різних територіальних рівнях. Залежно від кількості ланок цієї вертикалі влади, їх правового статусу й порядку взаємодії між ними, форми державно-територіального устрою поділяються на *складні і прості*.

4.1. Складна форма державно-територіального устрою та її розвиток

Складна форма державно-територіального устрою в епоху громадянського суспільства знайшла свій прояв у таких видах: *імперія, конфедерація та федерація*. З них такою, що відповідає принципам громадянського суспільства, показала себе тільки федерація. Конфедерація не набула значного поширення, оскільки вона є тимчасовою, перехідною формою, котра закономірно розвивається у бік федерації або ж унітарної держави, а імперія є рудиментом старої епохи.

Імперія

У «спадок» від станово-кастової епохи новій епосі дісталась імперія. Ця форма державно-територіального устрою продовжувала існувати, щоправда, у двох проявах: *класичному і колоніальному*. Класична імперія успадкована від станово-кастової епохи часів стародавнього світу і раннього середньовіччя, колоніальна — з часів відкриття нових земель за межами Європи. Однак за своєю сутністю вони одна від одної нічим не відрізнялися: та і інша є формами державно-територіального устрою, які утворилися в результаті насильницького об'єднання територій і народів під владою більш могутніх держав. Така форма державно-територіального устрою, де завойовані народи не користувалися рівними з жителями так званої метрополії правами та свободами, не могла не увійти у протиріччя з основними принципами громадянського суспільства. У ХХ ст. процес розпаду імперій стає незворотним. Своєрідним каталізатором цього руху виступили дві світові війни. Після Першої світової війни до свого закономірного фіналу прийшли чотири європейські класичні імперії: Австро-Угорська, Німецька, Османська і Російська, а після Другої (у 50—60-х рр.) відбувся крах колоніальної системи. Таким чином, імперія як форма державно-територіального устрою, проіснувавши багато століть, у ХХ ст., по суті, йде з історичної сцени. На тому, як відбувався цей процес, зупинимося дещо докладніше.

Класична імперія. З вищезгаданих класичних імперій західної цивілізації предметом нашого розгляду є Російська, Австро-Угорська та Німецька імперії.

Російська імперія. Імперські амбіції російської монархії особливо проявилися за роки царювання Петра I. Його прагнення до розширення території і зміцнення міжнародного становища Росії реалізовувалося у двох напрямках: південному і північному. Наприкінці XVII ст., тобто на початку правління Петра I, стратегічним для Росії був південь, де панувала Османська імперія. Однак, не домігшись істотних результатів у боротьбі з Туреччиною, Петро I переорієнтував свою зовнішню політику на північ. У 1700 р. починається Північна війна, в якій основними противорчними силами були Росія і Швеція. Зазнавши кілька поразок на початковому етапі війни, у 1708 р., під Полтавою, Петро I здобуває перемогу, у результаті чого під владою росіян опиняється узбережжя Балтійського моря від гирла Західної Двіни до Выборга. Згодом, у 1714 р., до цих територій додається захоплена росіянами після розгрому шведського флоту під Гангутом Фінляндія.

Після смерті шведського короля Карла XII, у 1719 і 1720 р. російські війська висадилися у Швеції і примусили її підписати у 1721 р. Ништадський мир, який остаточно закріпив позиції Росії на Балтиці. З прийняттям 11.11. 1721 р. Петром I титулу «імператора і самодержця всеросійського» Росія проголошувалася імперією. Цей акт, що ставив російського царя поруч з єдиним на той час імператором «Священної Римської імперії Германської нації», викликав протест з боку багатьох європейських держав. Першими визнали новий титул російських правителів Пруссія, Нідерланди і Швеція, потім Туреччина (1739 р.), Великобританія (1742 р.), Франція та Іспанія (1745 р.), Польща (1764 р.).

Після смерті Петра I розширення території Російської імперії продовжувалося. У 1733 р. Росія вступила у війну на боці Австрії і Польщі проти Франції, а через два роки разом з Австрією і Персією — проти Туреччини. Друга війна виявилася вдалою для Росії — її війська увійшли в Крим, підкорили Азов, Очаків, а 1739 р. зайняли Яси і Хотин, а також Молдавське князівство. Росія зажадала від турків усі татарські землі від Кубані до гирла Дунаю і Крим, а також надання незалежності Молдавії і Валахії. Однак реальні результати успішної війни виявилися незначними: за Белградським миром 1739 р. до Росії відійшов Азов; на Чорному морі Росія не мала права тримати ані військові, ані торгові судна. Істотно позиція Росії на Чорному морі, у тому числі й у Криму, зміцнилася в роки правління Катерини II (70—80-і рр. XVIII ст.).

У цей же час Росія взяла участь у т.зв. двох останніх розділах Польщі (другий — у 1793 р., третій — у 1795 р.); перший, згадаємо, відбувся ще в 1722 р.), у результаті яких її територія на тривалий час виявилася розділеною між Росією, Австрією і Пруссією. Наполеонівські війни дещо змінили цю ситуацію, однак за рішенням Віденського конгресу 1815 р., що закріпив устрій Європи після перемоги над Наполеоном, велика частина герцогства Варшавського була передана Росії. Спочатку Польща, що одержала після приєднання до Росії назву Царства Польського, мала достатньо широкий державно-правовий статус: свою конституцію («Конституційну хартію»), «парламент (сейм)», армію, офіційну державну мову — польську, католицьку релігію, що була оголошена як така, що використовується «особливим заступництвом уряду»; герб Царства Польського, введене в 1808 р. на зразок кодексу Наполеона цивільне законодавство. Але після польського повстання 1830 р. становище змінилося — був виданий «Органічний статут», який, скасовувавши конституцію та Сейм, оголосив Польщу невід'ємною частиною імперії, управління котрою доручалося Адміністративній раді на чолі з намісником імператора.

Після чергової війни Росії зі Швецією в 1809 р. до Росії остаточно відійшла Фінляндія, яка мала деякі атрибути державності: офіційну назву — Велике князівство, органи влади, у тому числі і сейм, незалежну від Росії судову і правову систему. У 1813 р. було розроблено навіть проект Конституції Фінляндії, однак вона не набула чинності. Титул великого князя фінляндського перейшов до імператора Росії, особу якого у Фінляндії представляв генерал-губернатор.

Розширилися межі Російської імперії і на Кавказі. На самому початку XIX ст. до складу Росії увійшли Східна Грузія, слідом за нею була приєднана і Західна Грузія: у 1804 р. — Мегрелія та Імеретія, а в 1810 р. — Гурія. У ці ж роки до Росії приєднаний також Північний Азербайджан, а наприкінці двадцятих років (1828 р.) — Єриванське і Нахічеванське ханства, на базі яких потім була утворена Вірменська область. Із завершенням входження Закавказзя до Російської імперії, державність, що існувала тут раніше, поступово скасовувалася. Управління Грузією було довірено командирі окремого Кавказького корпусу, який водночас був «головноуправляючим Грузії». Державність у Північному Азербайджані не збереглася. Його територію було розділено на провінції, а пізніше — на магалі. В той час як на чолі провінції стояли російські чиновники, магаліне управління здійснювалося зазвичай за допомогою місцевих феодалів.

У 1812 р., після чергової поразки Туреччини у війні з Росією, до останньої була приєднана Бессарабія. Нова територія набула особливого статусу, який не припускав

елементів державності, але надавав місцевому населенню, переважно феодалам, певні права на управління краєм.

У першій половині XIX ст. до складу Російської імперії увійшов весь Казахстан. На початку казахські хани мали певні права, але згодом їх влада усе більше слабшала: встановлювався порядок, за яким обрані місцевими султанами хани повинні були затверджуватися російським урядом, пізніше і це було скасовано — Казахстан був включений до загальної системи управління імперією. Водночас це управління зберігало свої суттєві особливості, пов'язані з кочовим господарством і родоплемінною організацією: західні і східні області Казахстану керувалися на основі різних спеціальних законів.

Що стосується території Сибіру, то для її народів у 1822 р. було видано спеціальний статут, підготовлений М. М. Сперанським. Відповідно до положень цього статуту, усі «іногородці» (неросійські народи) Сибіру поділялися на осілих, кочових і бродячих. Осілі прирівнювалися у правах і обов'язках до росіян, залежно від їх станової приналежності. Кочові і бродячі іногородці підпорядковувалися системі родового управління: стійбище чи улус (не менш 15 родин), очолюваних старостами. Для деяких народностей створювалися степові думи, очолювані родовою знаттю.

Розширення території відбувалося й у Середній Азії, де в зіткненнях з ханствами Туркестану (Бухарою, Хівною, Кокандом) у 60-х рр. XIX ст. завойовується й утворюється нове Туркестанське генерал-губернаторство. Росія висунулася до кордонів Індії, Китаю, Афганістану і хребтам Гіндукушу і Тянь-Шаню. У 1914 р. під протекторат імперії було прийнято Урянхайський край (тепер — територія Республіки Тува).

Отже напередодні Першої світової війни Росія стає однією із самих потужних світових імперій з понад 130 млн населенням, 100 народами, 57 % з них становили неросіяни. Її територія в 22,4 млн км². поділялася на 81 губернію і 20 областей. Частина губерній та областей була об'єднана в генерал-губернаторства (Варшавське, Іркутське, Київське, Московське, Приамурське, Степове, Туркестанське, Фінляндське). Українські землі у складі Російської імперії поділялися на 9 губерній.

За формою правління Росія часів імперії тривалий час була абсолютною монархією на чолі з імператором, який мав верховну самодержавну владу, а його особа вважалася «священною та недоторканою». Імператор одноосібно здійснював законодавчу владу та управляв державою через Державну раду. Самодержець оголошував стан війни, укладав договори з іноземними державами, був головнокомандувачем армії та флоту. У XIX ст. Російська монархія стає основною контрреволюційною силою в Європі, її «обер-поліцейстером». Революція 1905—1907 рр. суттєво послабила самодержавство, перетворивши його на конституційну монархію, а Лютнева революція 1917 р. ліквідувала і її, встановивши республіку. Так закінчилася історія однієї із найпотужніших в Європі та світі імперій — Російської. Згодом таким же закономірним шляхом пішли Німецька та Австро-Угорська імперії.

Німецька імперія виникла на руїнах колишньої «Священної Римської імперії Германської нації» (ця імперія розпалася під тиском військ Наполеона I у 1806 р. — Л. Б., С. Б.), а остаточно зміцніла як окрема держава у третій чверті XIX ст. Це сталося у процесі протиборства Австрії та Пруссії за роль гегемона об'єднання країни під владою одного із німецьких монархів. Війна, котра почалася між ними, закінчилась у 1866 році поразкою Австрії, після чого вона була виключена з Німецького союзу.

Перемога над основним супротивником дозволила Пруссії створити об'єднання частини німецьких держав під власним управлінням. У 1866 р. було утворено Північнонімецький союз, що об'єднав двадцять одну німецьку державу, а 1867 р. прийнято Конституцію Союзу. Президентом Північнонімецького союзу Конституція визначила прусського короля, який отримав всю повноту виконавчої влади, що безпосередньо здійснювалася відповідальним тільки перед президентом союзним канцлером. Створювалися також дві палати: рейхстаг, котрий обирався населенням, і союзна рада з представників окремих держав. Відтак під гегемонією Пруссії було об'єднано частину Німеччини.

За межами створеного Північного Союзу залишалися розташовані на південно-західній частині країни німецькі держави. Оскільки Франція не була проти приєднання їх до себе, у 1870 р. Пруссія розпочала війну, яка завершилася її перемогою. Шлях до приєднання південно-німецьких територій до Північного Союзу був відкритий 18 січня 1871 р. коли Вільгельма I у Версалі було проголошено німецьким імператором. Так виникла нова **(друга) Німецька імперія**.

16 квітня 1871 р. установчий рейхстаг прийняв Конституцію Німеччини. Союзна територія складалася з двадцяти двох монархій і трьох вільних міст. Конституція передавала всю повноту суверенних прав Німецькій імперії в цілому. Імперському законодавству підлягали такі важливі справи, як зовнішні відносини, військо і військовий флот імперії, митне й торгове законодавство, законодавство про податки, що мали йти на потреби імперії, визначення системи мір і ваги, законодавство про цивільне, кримінальне право та судочинство тощо.

Окремі держави, котрі входили до складу імперії, зберігали свої конституції, ландтаги, уряди, але їх автономія була дуже обмеженою.

Імперське законодавство здійснювалося рейхстагом і союзною радою (бундесратом). Союзна рада складалася з представників союзних держав, призначених їх урядами. Усього було 58 депутатів. Кожна держава отримувала певну кількість голосів — від одного до шести: але Пруссії було надано 17 голосів. Поряд з рейхстагом союзна рада брала участь у законодавстві, утворювала постійні комітети. Вона могла засідати самостійно, рейхстаг же такої можливості не мав. Бундесрат мав право передавати імператорові своє рішення щодо розпуску рейхстагу.

Конституція забезпечувала панування Пруссії у Німецькій імперії. Основний закон досить чітко відбивав гегемонію Пруссії у Союзі. Про це свідчило те, що главою імперії був Німецький імператор (кайзер) — король Пруссії. Йому належало право скликати й закривати рейхстаг і союзну раду; він призначав уряд, інших чиновників, а в разі необхідності давав розпорядження про їх відставку; йому підпорядковувалась армія.

Армії, після створення Німецької імперії, приділялася надмірна увага: Німеччина в силу свого своєрідного шляху розвитку капіталізму опинилась осторонь від розподілу територій, що дісталися Англії, Франції та США. Вільних територій не залишилося, тому слід було готуватися відібрати їх у своїх суперників силою. З кінця XIX ст. підготовка до війни стає основним напрямком діяльності всіх державних структур імперії. До цього приєдналася також Австро-Угорська імперія, котра разом з Німецькою почала війну проти країн Антанти. Наміри цих держав у результаті Першої світової війни територіально розширити свої імперії призвели до зворотного ефекту: самі вони самоліквідувались унаслідок подальших буржуазних революцій.

Перша світова війна ще більше загострила революційну кризу в усіх країнах, які воювали. Розвиток подій прискорили революції, що спалахнули в 1917 р. в Росії: Лютнева та Жовтнева. Під впливом останньої 1918 р. в Німеччині все більше зростала революційна ситуація. У першій декаді листопада (9 листопада 1918 р.) у Берліні перемогло повстання робітників та солдат, кайзер Вільгельм втік до Голландії, влада перейшла до соціал-демократичного уряду, на чолі котрого був Фрідріх Еберт.

Таким чином, листопадова революція 1918 року у Німеччині за своїми наслідками була набагато глибшою, ніж революція 1848 року. Вона покінчила з так званою Другою імперією 1871—1918 рр., хоча збереження у Веймарській конституції 1919 р. офіційної назви «Німецька імперія» стало формальною основою для її відновлення під час правління Гітлера. Але вже після його поразки Німеччина обрала, здається, назавжди одну з форм державно-територіального устрою, котра відповідає принципам громадянського суспільства, — федерація.

Австро-Угорська імперія. Держава із такою формою державно-територіального устрою виникла на південно-східних німецьких землях у 1867 р., після поразки у війні з Пруссією.

Метою створення Австро-Угорської імперії було пом'якшення австро-угорських суперечностей за рахунок пригнічення інших народів, зокрема, слов'янських. Серед

останніх були й українці, і саме цим зумовлено звернення до досвіду Австро-Угорської імперії.

Кордон між двома частинами Австро-Угорщини проходив по р. Лейті (звідси назва Австрії — Ціслейтанія, Угорщини — Транслейтанія). До складу Ціслейтанії входили власне австрійські землі, Чехія (Богемія), Моравія, Силезія, Гарц (Гориця), Далмація, Галичина, Буковина, Крайня, Істрія, Трієст. Транслейтанія включала власне угорські землі, Трансильванію, Хорватію, Славонію, Банат, Словаччину, Карпатську Україну (сучасну Закарпатську область України. — *Л. Б., С. Б.*), порт Фідме (Рієка).

За формою правління Австро-Угорщина була дуалістичною монархією — на основі закону від 21 грудня 1867 р. складалася з двох рівноправних частин: Австрійської імперії та Угорського королівства, об'єднаних владою одного монарха. У кожній частині монархії існували окремі вищі законодавчі установи (парламенти) та кабінети міністрів. Загальнодержавну законодавчу владу здійснювали Делегації парламентів Австрії та Угорщини (по 60 депутатів від кожного), які почергово засідали у Відні та Будапешті.

В Австрії виконавча влада належала імператорові (цісару), який керував через призначуваних ним міністрів. Законодавчу владу здійснював *рейхсрат*, що складався з *палати панів* (останніх призначав монарх) і *палати депутатів*. Палата панів складалася з членів імператорської родини, представників дворянства й духовенства; палата депутатів обиралася на основі змішаної і складної (куріальної, прямої або багатоступеневої) виборчої системи. Тільки в січні 1907 р. було запроваджене загальне виборче право для чоловіків, котрі досягли 24 років.

В Угорщині виконавча влада належала королю (він же — австрійський імператор), який керував через місцевий кабінет міністрів. Законодавчу владу здійснював *сейм* у складі двох палат. Склад верхньої — *палата магнатів* — був майже таким, як у Австрії, але включав ще представників хорвато-славонського сейму. *Палата депутатів* (нижня) обиралася населенням на 5 років і складалася з 413 членів і 40 делегатів від хорвато-славонського сейму. Для активного виборчого права вимагався майновий ценз.

Наприкінці XIX ст. в Австро-Угорщині було проведено ряд реформ, що сприяли розвитку капіталізму. Цей процес, однак, гальмувала наявність значних феодальних пережитків, що особливо проявляли себе на окраїнних землях. Імператорська влада штучно гальмувала їх індустріальний розвиток, використовувала як аграрно-сировинний придаток метрополії.

Прагнучи зберегти клаптикову імперію, Габсбурги розпалювали суперечності між народами, які входили до її складу, давали певні пільги панівним верствам окремим національним меншинам. Українці ж, котрі в 1910 р. становили 8 % населення Австро-Угорщини, були позбавлені багатьох політичних прав. Так, в українській частині Галичини австрійський уряд передав управління *Галицьким сеймом* польській верхівці. У 1868 р. угорський сейм закріпив панування угорців у Карпатській Україні, оголосивши все населення краю єдиною угорською нацією. Національна мова і культура на українських землях зазнавали переслідувань. Офіційною мовою у Галичині була польська, на Буковині — німецька, в Карпатській Україні — угорська.

Зовнішня політика Австро-Угорщини дедалі більше підпадала під вплив Німеччини. У 1879 р. було укладено австро-німецький союз, спрямований насамперед проти Росії та Франції, а в 1882 р. — союз Австро-Угорщини, Німеччини та Італії. Імперська політика Австро-Угорщини особливо чітко проявилася в 1908 р., коли вона анексувала Боснію й Герцеговину. Під час Першої світової війни Австро-Угорщина виступала в союзі з Німеччиною, і наслідки їх поразки у цій війні були однаковими.

У результаті жовтневої буржуазної революції 1918 р. монархію Габсбургів було повалено, а імперію — ліквідовано. На її колишніх територіях виникли незалежні держави: Австрія, Угорщина, Чехословаччина; частина земель увійшла до Югославії, Румунії, Польщі. Карпатська Україна опинилася у складі Чехословаччини, Буковина — Румунії, Західна Україна — Польщі.

Колоніальна імперія. Процес становлення колоніальних імперій почався ще наприкінці XV — поч. XVI століть. Першими країнами, котрі стояли у витоків, були такі

могутні морські держави, як Іспанія та Португалія, які, встановивши свою владу над місцевим населенням більш як на три століття, перетворили в колонії величезні території Латинської Америки. Визвольна війна 1810—1826 рр. призвела до втрати португальцями й іспанцями майже всіх своїх колишніх колоній (за винятком острівних володінь — іспанська частина Сан-Домінго, Куба та Пуерто-Рико) і створення 10 незалежних держав: Аргентини, Бразилії, Болівії, Великій Колумбії, Мексики, Парагваю, Перу, Центрально-Американської федерації, Чилі, Уругвай.

Зі здобуттям незалежності іспанських та португальських колоній верховенство в колоніальному світі перейшло до Великобританії та Франції — країнам, які, хоч і стали на шлях розбудови громадянського суспільства, тривалий час зберігали імперські амбіції.

Британська колоніальна імперія. Найбільшою колоніальною імперією була Великобританія. Після «втрати» своїх 13 колоній у Північній Америці, що в кінці XVIII ст. утворили США, Великобританія взяла своєрідний реванш: у XIX ст., захоплюючи або відбираючи у своїх колоніальних конкурентів силою нові території, вона стала найбільшою колоніальною імперією світу. Її колонії були на всіх материках: в Америці — Канада; в Африці — Нігерія, Гана, Кенія, Родезія та ін.; в Азії — Індія, Бірма, Цейлон, Малайя (деякі суверенні держави цього регіону — Афганістан, Кувейт, Іран, Ірак — були перетворені у *протекторати* — держави з такою формою колоніальної залежності, за якої вони зберігають лише деяку самостійність у внутрішніх справах); у Європі — Ірландія, Гібралтар, Мальта, а також Австралія, Нова Зеландія та численні острови в морях і океанах.

Після Першої світової війни Великобританія ще більше посилила свої позиції в колоніальному світі, зокрема, через значне розширення своїх територій. В Африці вона захопила німецькі колонії: Того, Камерун, Танганьїку, Південно-Західну Африку. До Британії відійшла також німецька частина Нової Гвінеї, архіпелаг Бісмарка. Від Туреччини були відторгнуті Месопотамія (Ірак), Палестина й територія за рікою Йордан.

Щоб утримувати колоніальні володіння в покорі, застосовувалося відверте насильство. Але загострення національно-визвольної боротьби, досвід війни за незалежність у Північній Америці змусили метрополію шукати більш ефективних форм управління колоніями.

Організація колоніального управління визначалася поділом Британських колоній на «завойовані» і «переселенські». На чолі «завойованих» колоній, що були зовсім позбавлені політичної автономії, стояли генерал-губернатори або губернатори, котрі управляли колоніями від імені корони. Тут панували британські чиновники, поліція, судді. Місцеве населення не брало участі в управлінні. У деяких з таких колоній створювалися представницькі органи як дорадчі установи при генерал-губернаторі. Такими колоніями були африканські володіння — Нігерія, Кенія, Золотий Берег та ін.

Інша система управління склалася в колоніях, де переважною частиною населення були переселенці з самої Англії та інших європейських країн. Такими були північно-американські колонії, Австралія, Нова Зеландія. З самого початку вони перебували у більш сприятливих умовах, і тут поступово утворився режим адміністративної, а з часом і політичної автономії.

У середині XVIII ст. в таких колоніях почалося створення представницьких органів самоврядування. Однак колоніальні парламенти були обмежені у своїх правах, оскільки вища законодавча, виконавча й судова влада залишалась у британських генерал-губернаторів. Першою з переселенських колоній фактичне самоврядування здобула Канада, в окремих провінціях якої з'являється інститут відповідального уряду. Якщо колоніальний парламент виносив вотум недовіри колоніальному уряду, роль котрого виконувала Рада при губернаторі, то уряд міг бути розпущений. Поступово представницьке правління з відповідальними міністерствами набували й інші переселенські колонії.

Важливе значення для всіх цих колоній мав виданий **1865 р. Акт про дійсність колоніальних законів**, згідно з яким акти законодавчих органів переселенських колоній можна було визнати недійсними тільки в разі, якщо вони суперечили актам британського парламенту, котрі стосувалися цієї колонії. Крім цього, законодавчі органи коло-

ній одержали право засновувати судові органи й видавати акти, які регулювали їх діяльність. Цей акт підштовхнув процес створення на базі деяких англійських колоній фактично незалежних держав — домініонів (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський союз), котрі, як уже зазначалося, лише формально зберегли зв'язок із метрополією.

20—30-ті роки ХХ ст. це «початок кінця» британської колоніальної імперії. Боротьба за незалежність йшла як з боку «переселенських» колоній, переважна більшість з яких здобули статус домініону, так і з боку «завойованих», насамперед протекторатів.

Взаємини з домініонами Великобританія вирішувала через імперські конференції. Проведені в 1926 і 1930 рр. такі конференції визначили, що домініони є «автономними державними одиницями всередині Британської імперії», рівними за статусом, що вони вільно об'єднуються «як члени Британської співдружності націй». У рішеннях конференцій підкреслювалося, що генерал-губернатори в домініонах повинні розглядатись як представники короля, а не уряду Великобританії, а це значно обмежувало їх права й можливості. Рішення вищезазначених конференцій були закріплені у Вестмінстерському статуті 1931 р., що його інколи називають Конституцією Британської співдружності націй.

Вестмінстерський Статут проголошував вільний союз членів Британської співдружності націй, об'єднаних «загальною вірністю короні». Відтепер дія законів, прийнятих британським парламентом, поширювалася на домініони лише за їх згодою. Ніякі закони, що приймалися парламентами домініонів, не могли вважатись недійсними, оскільки вони суперечили англійському законодавству. Парламенти домініонів отримали можливість самостійно вирішувати питання зовнішньої політики. Генерал-губернатор у домініонах віднині призначалися короною з місцевих уродженців за порадою уряду домініону. Так, ще до Другої світової війни Канада, Австралія, Південно-Африканський союз, Нова Зеландія домоглися значної незалежності від метрополії, але повністю зв'язків з Великобританією не поривали.

Інші члени британської колоніальної імперії домагалися незалежності через національно-визвольні війни. У результаті Великобританія була вимушена підписати відповідний договір з Афганістаном (1921 р.). У 1922 році формально був визнаний суверенітет Єгипту, в 1930 році — Іраку. Унаслідок війни за незалежність статус домініону в 1921 р. отримала Ірландія. Однак майже вся територія ірландської провінції Ольстер під назвою Північна Ірландія залишилася у складі Британської держави. У 1937 році ірландський уряд відмовився від статусу домініону. Парламент Ірландії приймає Конституцію і проголошує утворення незалежної держави Ейре, яка у 1949 р. вийшла з Британської співдружності націй.

Новий, ще відчутніший підйом національно-визвольного руху відбувався після Другої світової війни. Каталізатором цього процесу стала Індія. У 1947 р. Великобританія була змушена прийняти Закон про незалежність Індії і створити на її території два домініони: Пакистан та Індію. У 1950 р. Індія була проголошена республікою і, таким чином, британська імперія втратила одну з найбільших своїх колоній. Слідом за нею здобувають незалежність інші колонії й напівколонії в Азії та Африці: Єгипет (1953 р.), Ірак і Судан (1956 р.); Гана (1957 р.), Танганьїка (1961 р.), Уганда (1962 р.), Кенія (1963 р.), Замбія (1964 р.). Останнім був Цейлон, котрий у 1972 р. ліквідував залежність від Англії й перетворився на Республіку Шрі-Ланка.

Колоніальна імперія, яку століттями вибудовувала Британія, була остаточно зруйнована.

Французька колоніальна імперія бере свій початок ще з XVI ст., але свого «розквіту» вона досягла після Великої буржуазної революції. До тих територій (в Латинській Америці, Індокитаї), що входили до цього у склад імперії, в XIX ст. Франція «додала»: Алжир (1830 р.), Кхмер (Кампучію) та Мавританію (серед XIX ст.), Туніс, Марокко, Сенегал, Гвінею, Французьке Конго й інші африканські території (кінець XIX ст.). На рубежі століть Франція стає другою, — після Великобританії, — колоніальною імперією у світі.

З розширенням колоніальних володінь збільшувався побудований на командно-бюрократичній основі центральний та місцевий апарат колоніального управління, на чолі котрого з 1894 р. було поставлено *спеціальне міністерство колоній*. Система управління в окремих колоніях стала визначатися їх *правовим статусом*.

Історично в особливу групу виділилися так звані *старі колонії* (Гвіана, Мартініка, Гваделупа, Сенегал, Реюн'он, Кохінхіна), де, як і в Алжирі, французький уряд проводив політику насильницької асиміляції, розглядаючи їх територію як складову частину самої Франції. У старих колоніях діяло законодавство метрополії, створювалися «повноправні комуни» й суди, котрі входили до загальної адміністративно-судової системи Франції. Верхи населення цих колоній брали участь у виборах до французького парламенту.

В інших колоніях Франції (так званих *анексованих територіях*, чи *нових колоніях*) система управління була позбавлена навіть зовнішніх ознак демократизму й будь-яких форм представництва. Колонії керувалися *губернаторами*, котрі зосередили у своїх руках військову та цивільну владу. У ряді випадків кілька колоній об'єднувалися в генерал-губернаторство.

Нові колонії розпадалися на більш дрібні адміністративно-територіальні одиниці — *округи*, на чолі яких стояли чиновники з метрополії. У нижчі ланки адміністрації колонізатори нерідко призначали представників місцевої релігійної та племінної знаті (вождів), що допомагали їм підтримувати порядок і забезпечувати виконання повинностей населенням колоній. Таким чином, у цих колоніях діяла система так званого прямого колоніального управління (на відміну від англійської системи непрямого колоніального управління. — Л. Б., С. Б.).

У період Третньої республіки до кінця XIX ст. у відносинах «метрополія — колонії» більшого поширення набули *протекторати* (Марокко, Туніс та ін.). Збереження у протекторатах традиційної феодальної чи племінної системи управління (на чолі з султанами, беями) дозволяло колонізаторам залучити на свій бік *місцеву* традиційну *правлячу верхівку* й використовувати її вплив для зміцнення свого панування. Крім того, створюючи систему протекторатів, французький уряд ніс менше витрат з утримування колоніального управлінського апарату. В усіх протекторатах діяльність традиційної влади була повністю підконтрольна особливому французькому чиновникові (генеральному резидентові, верховному комісарові).

Після Першої світової війни національно-визвольний рух охопив усі частини Французької колоніальної імперії. Протягом певного часу французька реакція боролася з ним, однак стримати прагнення народів до самостійності було неможливо: незалежності домоглися Марокко, Туніс, Гвінея та інші колишні французькі колонії в Африці.

З прийняттям Конституції Франції 1946 р. відбулися певні зміни у структурі колоніальної імперії. Конституція проголошувала створення Французького Союзу, до котрого входили метрополія з «заморськими територіями та департаментами» й «території та держави, що приєдналися» (протекторати). Управління «заморськими територіями» (Французька Західна Африка, Нова Каледонія та ін.) зосереджувалося в руках губернатора, який призначався французьким урядом.

Але цей своєрідний «косметичний ремонт» не дав бажаних результатів. У 1954 р. в Алжирі під керівництвом Фронту національного визволення спалахнуло повстання, що привело Францію до гострої політичної кризи і, відповідно, до зміни Четвертої республіки на П'яту. Конституція П'ятої республіки 1958 р. утворює іншу схему об'єднання — Союз, до складу котрого мали увійти 17 африканських колоній, що отримали місцеву автономію. Решта територій зберігала свій колишній статус. Конституція проголошувала самоврядування для держав, що входили до Союзу, водночас обмежуючи їх у питаннях зовнішньої політики, оборони, грошової системи тощо. Президентом Союзу був президент Франції, котрий мав верховних комісарів у кожній державі, що входила до Спільки.

Держава — член Союзу після рішення законодавчих зборів і референдуму могла стати незалежною та вийти з об'єднання. Зробити це в 1958 р. спромоглася лише Гві-

нея, але за нею пішли й інші. Особливо бурхливим для французьких колоній стає 1960 рік — рік визволення основної маси колоній: Судану, Мавританії, Габону, Камеруну, Того, Центральноафриканської Республіки, Конго та ін. Проголошення в 1962 р. після майже восьмирічної національно-визвольної війни незалежності Алжиру ознаменувало крах ще однієї світової колоніальної імперії ХХ ст. — Французької.

Федерація

Федерація — союзна держава, складові частини якої мають певну політичну та юридичну самостійність. З тих країн західної цивілізації, що є предметом нашого безпосереднього вивчення, федеративну форму державно-територіального устрою сприйняли США та Німеччина.

Розвиток американського федералізму. Про створення федерації в США та її зміст на початковому етапі державотворення говорилося в попередній темі, тому коротко зупинимося на основних тенденціях подальшого розвитку американського федералізму.

Незважаючи на свої, зовні демократичні форми й буржуазну сутність, США одразу після створення звернули свій погляд на інші території: з часу прийняття Конституції і до початку Громадянської війни в 1861 р. їх територія збільшилася в кілька разів за рахунок купівлі та прямої агресії. У 1803 р., скориставшись сприятливою ситуацією, Т. Джефферсон за 15 млн дол. купив у Наполеона величезну територію — Луїзіану, яка простиралася від Мексиканської затоки до Канади. Ця угода, укладена всупереч конституції й Конгресові, збільшила первісну територію США. У результаті американо-мексиканської війни 1846—1848 рр. Мексика віддала Сполученим Штатам Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту й частину Колорадо, площа яких перевищувала території Німеччини і Франції.

У подальші десятиліття США здійснювали територіальну експансію тими ж методами. У 1867 р. цар Олександр II продав величезну Аляску (її площа майже втричі більше від території Франції) американцям за незначну суму (7,2 млн дол.). У результаті іспансько-американської війни 1898 р. США, захопивши Пуерто-Рико, о. Гуам, Філіппіни, окупувавши формально оголошену незалежною Кубу, перетворилися у колоніальну імперію. Таким чином, у США, як і у Великобританії та Франції (про них мова йтиме нижче. — Л. Б., С. Б.), встановлюється специфічна форма державно-територіального устрою з «подвійним обличчям»: у межах внутрішніх кордонів держави — федерація; зовнішніх, з урахуванням колоній, — імперія. Отже ми маємо справу зі своєрідною «федеративно-імперіальною» формою державно-територіального устрою, котра за своїм внутрішнім змістом не відповідала принципам громадянського суспільства й рано чи пізно мала «самоліквідуватися». Так, у ХХ ст. Філіппіни (1946 р.) і Куба (1958—1959 рр.) здобули незалежність і створили свої суверенні держави.

Характерною рисою розвитку «внутрішнього федералізму» у США була боротьба тенденцій централізації та децентралізації в умовах суворого конституційного розмежування компетенції союзу і штатів. Ця боротьба протягом понад двовікової історії розвитку американського федералізму велася здебільшого навколо проблеми взаємин, розмежування компетенції між федеральними органами та органами окремих штатів. Зміни, що відбувалися в цій сфері, знаходили висвітлення головним чином у рішеннях Верховного суду, котрий фіксував їх з урахуванням потреб часу, політичної доцільності, розстановки соціально-політичних сил у країні.

Результатом цього стало те, що, пройшовши через усі труднощі в пошуках ефективної взаємодії, шляхів легітимного подолання напруги між владними органами всіх рівнів, американський федералізм набув форми «кооперативного федералізму», що виходив з прагматичних принципів «корисності і вигоди» для країни і максимальною мірою виключає непримиренне «перетягування канату» в боротьбі за владу. Це говорить про досить вдале розв'язання питання щодо розмежування відповідної компетенції органів

влади союзу та суб'єктів федерації, котре побудоване на основі принципу *виключної компетенції* федерації, коли сфера компетенції суб'єктів утворюється шляхом передачі їм так званих залишкових повноважень — повноважень, які не віднесені конституційним законодавством до виключно федеральних. У подальшому в такий же спосіб це питання було вирішене в деяких латиноамериканських державах, наприклад, у Бразилії та Мексиці.

У той же час історія державного будівництва інших зарубіжних країн дає приклади й інших принципових підходів до побудови взаємовідносин між органами влади федеративних держав. Цікаво, що різноманітні приклади цього дали домініони Великобританії, котрі, не прийнявши форми державно-територіального устрою метрополії, стали федераціями. Якщо Австралія за взірцем узяла США, то найближча до останніх Канада започаткувала новий принцип побудови федеративних відносин — *принцип двох сфер виключної компетенції*: сфера федерації і сфера суб'єктів федерації. Для цього було встановлено два переліки питань, віднесених відповідно до повноважень федерального парламенту й законодавчих органів провінцій. Як і в США, тут визнаний принцип, за яким усі нові за змістом питання, що виникають у державно-політичній практиці і стають предметом законотворчості, мають бути віднесені до компетенції федерації. Пізніше, в середині ХХ ст., федеративна Індія це питання вирішила вже на основі *трьох предметних сфер компетенції*: виключної компетенції федерації, виключної компетенції штатів і спільної (конкуруючої) компетенції федерації та штатів.

Майже водночас з Індією дещо по-іншому вирішує питання федеративних відносин Німеччина. У Конституції 1949 р. це робиться шляхом визначення *виключної компетенції федерації* і так званої *конкуруючої компетенції*, у межах котрої приймати рішення можуть як федеральні органи, так і органи земель. Цей конституційний принцип визначає й федеративний устрій нинішньої Німеччини, основи якого були закладені на початку ХХ століття.

Німецький федералізм. За Веймарською Конституцією 1919 р., державно-територіальний устрій Німеччини зберіг традиційну назву «імперія», нова держава визнавалася федерацією вісімнадцяти земель. Кожна земля «повинна мати республіканську конституцію». Законодавчий орган — ландтаг — обирався на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права. Уряд землі повинен був «користуватися довір'ям народного представництва». Однак права земель були досить обмеженими: всі важливі питання — зовнішні відносини, армія і флот, податки, монетна справа, митна справа тощо — належали тільки до законодавства імперії. З усіх інших питань імперське право мало «перевагу над правом земель». Виняткову роль у цьому відношенні мала стаття 48 Конституції, відповідно до котрої, якщо яка-небудь земля не виконує покладених на неї Конституцією або імперськими законами обов'язків, то «президент імперії може примусити її до цього за допомогою збройної сили». Тобто ми маємо справу з певним різновидом федерації, що його умовно можна було б визначити як «централізована федерація».

У роки правління А. Гітлера, надто ж після захоплення територій інших держав, Німеччина й на практиці прийняла закріплену в конституції форму — імперію. Але ще раз було доведено, що для громадянського суспільства така форма державно-територіального устрою неприйнятна. Поразка нацистів у війні поставила питання про форму державно-територіального устрою майбутньої німецької держави, яке вирішувалося союзниками, зокрема СРСР, США та Англією в декілька етапів.

На *першому етапі* були узгоджені позиції щодо тимчасової окупації Німеччини. Це питання було вирішене на конференціях глав урядів трьох держав у Криму (лютий 1945 р.) і Потсдамі (17 липня — 2 серпня 1945 р.). На виконання цих рішень до створення самостійного центрального німецького уряду в Німеччині вводився тимчасовий окупаційний режим. Територія країни поділялася на чотири зони: радянську, американську, англійську і французьку. Відповідно до цього, Берлін також було поділено на чотири сектори. Управління окупованою країною зосереджувалося в Союзній контрольній раді. Для підготовки мирного врегулювання «німецького питання», згідно з Потсдамською угодою була створена Рада міністрів закордонних справ великих держав.

На *другому етапі* між колишніми союзниками виникли протиріччя, Потсдамські рішення порушувалися. Так, у грудні 1946 р. було введено сепаратне управління американською та англійською зонами, внаслідок чого утворилася Бізонія з своїми спільними органами: Економічною радою, Радою земель, Адміністративною радою. У 1948 р. після приєднання до Бізонії французької окупаційної зони з'явилася Тризонія. Тим самим було порушено ідею Потсдамських угод про єдину демократичну Німеччину.

Фактичний розкол Німеччини на західну і східну частини започаткував *третій етап* у її державному будівництві, який ознаменувався конституційним оформлення цих територіальних частин. Як відомо, Боннська Конституція (травень 1949 р.) проголосила утворення на базі Тризонії Федеративної республіки Німеччини, а Берлінська Конституція (жовтень 1949 р.) на базі радянської окупаційної зони — унітарної Німецької Демократичної Республіки.

До основних конституційних принципів нової держави Боннська Конституція віднесла «розподіл влади» і «федералізм». Останній знайшов своє практичне втілення у тому, що територія Німеччини складалася з десяти земель, самостійних у своєму бюджеті і незалежних одна від одної. Кожна земля мала свою Конституцію, свій ландтаг, свій уряд, свій земельний суд і користувалася значною автономією. Одночасно Конституція стверджувала, що «федеральне право має перевагу над правом земель» і що федеральний уряд може вжити необхідних заходів, «щоб спонукати землю в порядку примушування федерацією до виконання своїх обов'язків» (ст. 37). Звертаємо увагу на те, що відповідна стаття (48) Веймарської Конституції давала право «примушувати» землю в таких випадках за допомогою збройних сил. Як уже зазначалося, взаємовідносини між союзними органами та органами суб'єктів федерації стали вирішуватися на основі принципу двох сфер компетенції: союзної та конкуруючої. Землі здійснювали своє представництво в центральних органах влади через верхню палату парламенту — Бундесрат, котрий формувався з призначених урядами земель уповноважених. При вирішенні деяких питань (зміни конституції, кордонів земель тощо) бундесратові було надане право абсолютного вета. На таких засадах будується й сучасна Німецька держава, федералізм якої зазнав деяких структурно-організаційних змін у кінці 80-х рр. минулого століття. Ці зміни дають можливість виділити ще один етап у його розвитку.

Основною рисою *четвертого етапу* розвитку державно-територіального устрою було вирішення питання про майбутню його форму у зв'язку з розпадом соціалістичного табору, членом якого була НДР. Пропонувалися різні шляхи — від поступового зрощування ФРН і НДР у нову німецьку державу з новою конституцією до простого входження НДР до складу ФРН, відповідно до статті 23 Боннської Конституції.

Більшу підтримку одержав другий варіант. У травні 1990 р. був укладений перший державний договір між ФРН і НДР про валютний, економічний та соціальний союз; у кінці серпня цього ж року — другий державний договір про механізм входження НДР до ФРН, котрий набув чинності з жовтня 1990 року. У зазначений термін НДР, утворивши ще 6 земель, увійшла до складу ФРН. З цього часу німецька федерація складається вже з 16 рівноправних суб'єктів федерації⁵⁰ на основі федеративних принципів, підвалини яких закладені ще Веймарською (1919 р.) та Боннською (1949 р.) конституціями.

4.2. Проста (унітарна) форма політико-територіального устрою

Унітарна держава виникає передусім у Європі за часів абсолютизму, коли зміцніла за допомогою економічних можливостей нового буржуазного класу королівська влада, стала боротись проти феодалної роздробленості та партикуляризму. «Збір» усіх національних земель в межах єдиних кордонів, централізація державного апарату, прямий контроль над органами влади нижчестоящих територіальних одиниць (колишніх самостійних феодалних земель) було зумовлено не тільки суб'єктивними потребами коро-

⁵⁰ Така федерація конституціоналістами визначається як *симетрична* на протизагу *асиметричним*, де суб'єкти федерації мають різний правовий статус.

ни відродити свою, колись могутню, владу, а новими буржуазними відносинами, котрі вимагали створення єдиного ринку та впровадження єдиного централізованого управління на території усїєї країни.

Саме в той час унітарна держава набуває своїх основних ознак:

- єдина територія, що поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, котрі не мають самостійності;
- єдина структура державного апарату, ланки котрого пов'язані між собою жорсткою вертикальною ієрархією;
- єдине підданство та єдина державна символіка;
- єдина правова та судова системи;
- одноканальна система оподаткування.

У класичному своєму вигляді **унітарна держава** — це визначена в національних кордонах держава, яка складається з різнорівневих політично несамотійних адміністративно-територіальних одиниць, влада і населення котрих підпорядковується єдиному владному центру.

На початковому етапі унітарна держава — це жорстко централізована держава, яка відрізняється від імперії, створеної на базі певного національно-територіального конгломерату, об'єднаного збройною силою, тільки тим, що її базою виступає мононаціональна за характером територія, частини котрої згуртувалися навколо певного центру внаслідок насамперед зазначених вище об'єктивних причин. Упродовж кількох століть, майже до Другої світової війни, унітарна держава нагадує свою прародительку — централізовану державу періоду абсолютної монархії. Для унітаризму цього часу характерною є тенденція пристосування до потреб нового суспільства, яка знаходить своє закріплення насамперед у конституції, котра, будучи єдиною для усїєї країни, певним чином регламентує взаємовідносини між центральною владою і владою адміністративно-територіальних одиниць. Але, незважаючи на це, централізаторські «гени» абсолютизму давали про себе знати. Наражаючись на протидію, вони закономірно породжували тенденцію територіальної децентралізації влади, котра після Другої світової війни стає загальною і домінуючою. Яскравим прикладом цього є форми державно-територіального устрою Великобританії і Франції.

Історичні основи сучасного британського унітаризму

До розпаду колоніальної системи Великобританія мала форму державно-територіального устрою з «подвійним обличчям»: з одного боку, все королівство являло собою колоніальну імперію, а з іншого — метрополія виступала як унітарна держава. Як зазначалося, імперія як форма державно-територіального устрою, не узгоджується з принципами громадянського суспільства, тому вона (у тому числі й у Великобританії) прийшла до свого закономірного фіналу. Історія справжньої унітарної Великобританії, по суті, й починається з 60-х рр. ХХ ст. Але великобританський унітаризм був дуже далеким від класичного, маючи свої особливості, обумовлені складним внутрішнім державно-територіальним устроєм.

У територіальному відношенні Великобританія складається:

- а) з Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії;
- б) з «володінь корони» — островів Протоки (Ла-Манш) та острову Мен;
- в) з залежних територій, що відділені від Великобританії океаном.

У свою чергу, саме Об'єднане Королівство складається з чотирьох історичних частин: Англії, Уельсу, Шотландії й Північної Ірландії, кожна з яких має офіційно обмежену власну територію, національно-культурні особливості, адміністративно-територіальний розподіл. Стосовно органів управління слід відзначити, що до 1972 р. їх мала тільки Північна Ірландія, зокрема парламент (Стормонт) і уряд. Проте ескалація дій з боку північноірландських терористів привела в цьому році до ліквідації органів влади й уведення прямого правління Лондоном, що триває й по сьогодні. Англія, Уельс

і Шотландія таких владних органів не мали, але на референдумах, які проводилися в 1997—1999 рр., населення цих історичних частин проголосувало за їх створення.

У цьому плані пішли вперед інші складові території Великобританії — «володіння корони» та залежні території. З перших, наприклад, острів Мен має свій парламент — Тинвальд, що є одним з найстаріших у світі. Він складається з двох палат: верхньої (Законодавча рада), до якої входять єпископ, прокурор (генерал-атторней), судді острова і 7 членів, що обираються іншою палатою; нижньої (Палата ключів, тобто ключових осіб острова), яка обирається населенням на 5 років і складається з 24 депутатів. Свої парламенти, виконавчі та судові органи мають також острови Протоки, навіть крихітні. Ще більшу автономію мають так звані залежні території — колишні колонії, котрі, однак, не стали суверенними державами (Фолклендські острови та ще близько десяти островів, Гібралтар). Вони мають свої парламенти, органи управління, деякі з них навіть свою валюту. Тобто до початку третього тисячоліття Великобританія стала максимальною мірою децентралізованою унітарною державою, котра, (ще раз підкреслимо) в умовах громадянського суспільства закономірно має наблизитися до федерації.

Історичні основи сучасного французького унітаризму

До середини ХХ ст. форма державно-територіального устрою Франції, як і у Великобританії, мала «два обличчя». Тільки з розпадом своєї колоніальної імперії та конституційним регулюванням взаємин між складовими частинами держави починається історія сучасної унітарної Франції. Стаття 2 Конституції 1958 р., котра закріплює положення про неподільність Французької республіки, свідчить про те, що порівняно з Великобританією, централізаторські корені тут більш глибокі. На прихильність французів до історичної традиції вказує і стаття 72 Конституції, що визначає в якості територіальних об'єднань Республіки комуни, департаменти й заморські території.

Базовою адміністративно-територіальною одиницею країни визнано департамент: на території континентальної Франції було створено 96 таких одиниць. У свою чергу, департаменти поділяються на більш дрібні територіальні одиниці — комуни. У 1982 р. з метою вдосконалення управління був створений ще один вищий адміністративно-територіальний рівень — регіони. Кожен регіон (на початок ХХІ ст. нараховувалося 22 регіони. — *Л. Б., С. Б.*) містить у собі 4—5 департаментів. Таким чином, у країні встановився трирівневий адміністративно-територіальний поділ: регіони, департаменти і комуни зі своєю специфікою управління. У комунах діють органи самоврядування (населення обирає мера й раду комуни), а в департаментах і регіонах поєднуються принципи самоврядування (рада, голова ради, адміністрація) та управління з центру (призначений комісар республіки).

У складі континентальної Франції особливий автономний статус має *Корсика* (великий острів у Середземному морі). Населення Корсики обирає свій парламент — Збори, котрий у свою чергу формує виконавчий комітет. Вона має більше прав, ніж звичайний континентальний департамент, але менше, ніж, скажімо, заморська територія в Тихому океані.

Заморські територіальні об'єднання — колишні колонії, що стали частиною Франції, поділяються на *заморські департаменти*, *заморські території*, *території з особливим статусом*. Ними здебільшого є розкидані по всій Земній кулі острова, що належать Франції.

Заморські департаменти (їх чотири — території, що мають близький політико-правовий зв'язок із Францією (тобто звичайні департаменти), але зі специфічним расовим складом (переважають темношкірі) і територіально віддалені від Франції океаном:

- 1) Гваделупа;
- 2) Мартініка (великі острови в Карибському морі);
- 3) Гвіана (невелика територія на Південноамериканському континенті, північніше Бразилії);

4) Реюньон (острів у південній частині індійського океану поблизу Мадагаскару).

Заморські території (їх також чотири), на відміну від заморських департаментів, не є частиною метрополії за океаном. Це землі, що мали набагато менший політико-правовий зв'язок із Францією, дуже велику автономію і значне віддалення від неї (двома океанами): Французька Полінезія (велика кількість дрібних островів у південній частині Тихого океану); Нова Каледонія (великий острів у Тихому океані, населений камаками-індейцями); острови Уолліс та Фугуна (також у Тихому океані); Арктичні землі.

Території з особливим статусом — це острови, відділені від метрополії океаном, що повільно еволюціонують у бік перетворення в майбутньому на незалежні держави: острови Майотта (у південній частині Індійського океану); острови Сен-П'єр і Мікелон (у північній Атлантиці, поблизу Канади).

Заморські департаменти й заморські території мають велике значення для Франції, оскільки вони розкидані по всьому світові, і Франція завдяки цьому зберігає свою присутність у всіх його частинах.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрити зміст таких понять і термінів:

Поняття	Терміни
Бонапартизм	Віги
Бонапартистська монархія	Гауляйтер
Веймарська республіка	Гестапо
Директоріальна республіка	Консул
Домініон	Контрасигнатура
Змішана республіка	Нацисти
Імперія	Октройування
Консульська республіка	Промульгація
Конфедерація	Рейхсканцлер
«Легітимна монархія»	Торі
«Липнева монархія»	Фашисти
Міністеріальна монархія	Фюрер
Міністеріальна республіка	
Паризька Комуна	
Парламентська монархія	
Протекторат	
Суперпрезидентська республіка	
Федерація	
Унітарна держава	

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за пропонованою раніше формою.

Завдання 3. Визначте, використовуючи текст:

1. документів № 1—2, ті положення, що відображають процес обмеження монархічної влади в Англії;

2. документів № 3—5, форму правління Франції за «Конституцією 1875 р.» та її «законодавчо закріплені» риси;

3. документа № 6, своєрідність форми державно-територіального устрою Німеччини за Конституцією 1871 року.

4. документів № № 7—9, *форму політичного режиму* нацистської Німеччини, місце і роль правлячої партії та Гітлера у здійсненні політичної влади;

5. документа № 10, *основні риси* післявоєнного німецького федералізму.

Перевірте себе

Завдання 4. *Продовжте думку:*

1. У боротьбі з абсолютною монархією утверджувалися принципи народного правління:.....

2. Основною тенденцією розвитку форми державно-територіального устрою було.....

3. В епоху громадянського суспільства змінюється значимість елементів форми держави. На відміну від попередньої епохи, форма реалізації державної влади стала більшою мірою залежати не від....., а від.....

4. Збагачення типології форм державного правління в епоху громадянського суспільства більшою мірою, ніж у попередню епоху, зумовлюється.....

5. «Славна революція» — це.....

6. Головне значення «Білля про права», прийнятого в Англії в..... році, полягає в тому, що.....

7. На початку XVIII століття в Англії встановлюється форма правління.....

8. Головним напрямком еволюції британської монархії протягом XVIII ст. було.....

9. Серед основних рис парламентської монархії, що остаточно склалася в Англії наприкінці XIX ст., слід назвати.....

10. Домініони Великобританії — це.....

11. Розвиток англійської парламентської монархії у XX ст. відбувався шляхом.....і, як наслідок, набуттям нею.....політико-правової форми.

12. Закладені в Конституції США 1787 р. основні юридичні характеристики форми правління США знайшли подальший розвиток у прийнятті.....

13. Поправки XX, XXII, XXV до Конституції США торкнулися передусім інституту....., а саме:.....

14. Демократизація виборчого права у США в XIX—XX ст. знайшла юридичне закріплення у.....

15. Жирондистська, якобінська, директоріальна та консульська республіки — це різновиди..... республіки у Франції.

16. Сутність принципів «представництва за плебісцитом» та «верховенства» уряду, за Конституцією 1799 р. у Франції, полягає в тому, що.....

17. Період Першої імперії у Франції охоплює..... роки й обумовлений.....

18. За своєю суттю бонапартистська монархія (1804—1814 рр.) була.....

19. Легітимна монархія у Франції — це.....

20. Друга республіка у Франції.....років характеризувалася.....

21. Характерними рисами суперпрезидентської республіки Луї Бонапарта були.....

22. «Груднева» монархія у Франції.....років характеризувалася.....

23. «Вереснева» республіка у Франції.....років характеризувалася.....

24. Основними рисами Паризької Комуни як різновиду соціалістичної республіки були.....

25. Особливістю Конституції Третьої республіки було те, що вона....., прийнятих парламентом у.....році, і встановлювала у Франції.....республіку.

26. Незмінність республіканської форми правління у Франції була закріплена в..... році.
27. Еволюція Третьої республіки у Франції в XIX—XX ст. виявлялася в тому, що.....
28. За формою державного правління, закріпленою в Конституції 1946 р., Франція залишалася..... республікою, в системі владних елементів якої домінував.....
29. Парламентська республіка в Німеччині бере свій початок від....., що було закріплено у прийнятій в....., і, відповідно, отримала назву.....
30. Веймарська республіка по суті дала зразок..... І може розглядатись як перший досвід.....
31. Юридичний зміст форми державного правління за Конституцією 1949 р. у Німеччині зводиться до того, що:.....
32. Уже в 1919 р. Німеччина дала певну конституційну модель змішаної форми республіканського правління, яка характеризувалася..... і може бути визначена як..... республіка.
33. Прийняття Конституції 1958 р. у Франції знаменувало початок нової,..... за своїм характером республіки, основними рисами якої були.....
34. Політичний режим Німеччини за правління націонал-соціалістів характеризувався як....., основними рисами котрого були.....
35. Складна форма державно-територіального устрою в епоху громадянського суспільства знайшла свій прояв у таких видах, як:.....
36. У XX ст. процес розпаду імперій стає незворотним, що було зумовлено.....
37. 16 квітня 1871 р. було прийнято Конституцію Німеччини, яка закріпила утворення....., що проіснувала до.....
38. Австро-Угорська імперія виникла після..... І проіснувала до....., коли на її колишніх територіях виникли незалежні держави:.....
39. Організація колоніального управління у Британських колоніях визначалася.....
40. Британська співдружність націй — це.....
41. Система управління у Французькій колоніальній імперії була представлена.....
42. Збільшення території США в XIX ст. відбувалося шляхом.....
43. Характерні риси розвитку «внутрішнього федералізму» у США були закладені у..... і зводились до того, що.....
44. Після поразки у II світовій війні Німеччина обрала..... форму державно-територіального устрою, яка відповідає принципам..... суспільства.
45. Основи сучасного німецького федералізму були закладені у..... І зводилися до того, що.....
46. Історія справжньої унітарної Великобританії, по суті, починається з....., основними рисами якої є.....
47. На початок третього тисячоліття Великобританія стала максимальною мірою..... державою, яка в умовах громадянського суспільства закономірно має наблизитися до.....
48. Історія сучасної унітарної Франції бере свій початок з..... і характеризується тим, що.....
- Завдання 5. Схарактеризуйте:**
1. Основні етапи становлення конституційної монархії в Англії.
  2. Процес становлення парламентської монархії в Англії в XIX столітті.
  3. Еволюцію парламентської монархії в Англії у XX столітті.

4. Еволюцію президентської республіки у США в ХІХ—ХХ століть.
5. Різновиди республіканських форм державного правління періоду Першої республіки (1792—1804 рр.) у Франції.
6. Зміни, що вплинули на форми державного правління Франції періоду Першої імперії.
7. Другу республіку у Франції, її відмінні риси та особливості.
8. Паризьку Комуну як різновид соціалістичної республіки; її роль у становленні держави нового типу.
9. Третю республіку у Франції й основні тенденції її еволюції в к. ХІХ — на поч. ХХ століть.
10. Четверту республіку у Франції (1946—1958 рр.) та визначити її основні риси.
11. Парламентську республіку в Німеччині (1949 — по сьогодні), основні тенденції її розвитку у другій половині ХХ століття.
12. П'яту республіку у Франції (1958 — по сьогодні), її відмінні риси як республіки змішаного типу.
13. Політичний режим у Німеччині за часів правління націонал-соціалістів.
14. Німецьку імперію 1871—1918 рр. як різновид складної форми державно-територіального устрою періоду становлення громадянського суспільства.
15. Австро-Угорську імперію і визначити її роль для становлення державності інших народів
16. Британську колоніальну імперію й основні тенденції її розвитку в ХХ столітті.
17. Французьку колоніальну імперію й основні тенденції її розвитку у ХХ столітті.
18. Американський федералізм у ХІХ—ХХ століттях.
19. Основні етапи становлення федеративної форми державно-територіального устрою в Німеччині після ІІ Світової війни.
20. Французький унітаризм другої пол. ХХ — поч. ХХІ століть.
21. Британський унітаризм другої пол. ХХ — поч. ХХІ століть.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 14-ої теми

Завдання. Повторіть матеріал з «Теорії держави і права» в тій його частині, де висвітлюються: сутність держави, її функції та механізм. **Зосередьте увагу** на питаннях, які відображають місце й роль судових та правоохоронних (особливо поліцейських) органів у державному механізмі.

Джерела

АНГЛІЯ

Документ № 1

**БІЛЛЬ ПРО ПРАВА (13 лютого 1689 р.)
(витяги)**

...духовні і світські лорди та общини,... що зібралися нині як повне й вільне представництво цього народу,...заявляють для відновлення і засвідчення своїх стародавніх прав і вольностей таке:

1. Домагання влади припиняти закони або виконання законів королівським повелінням без згоди парламенту незаконні.
2. Домагання влади вилучати з законів або виконання законів королівським повелінням... незаконні.

3. Стягнення зборів на користь і в розпорядження короля, в силу нібито прерогативи, без згоди парламенту або на більш тривалий час або іншим порядком, ніж встановлено парламентом, незаконне.

6. Набирання чи утримання постійного війська в межах королівства в мирний час, інакше як за згодою парламенту суперечать законові.

8. Вибори у члени парламенту мають бути вільними.

9. Свобода слова, дебатів та актів у парламенті не повинна обмежуватись і підлягати контролеві в якому-небудь суді або місці, крім парламенту.

13. Для припинення всяких зловживань і для поліпшення, зміцнення та збереження законів парламент має скликатися досить часто.

І вони визнають за собою, вимагають і наполягають на всіх цих пунктах... як на своїх безсумнівних правах та вольностях....

Документ № 2

АКТ ПРО ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ (12 червня 1701 р.) (витяги)

II...Постановлено його... величністю королем за порадою і за згодою лордів духовних та світських, громад, що засідають у парламенті, і відповідно до їх влади:

Кожна особа, яка надалі володітиме зазначеною вище короною, має приєднатися до англійської церкви, як це й передбачено законом.

У разі, коли корона та королівське надбання англійської держави перейдуть опісля до якоїсь особи, котра не є уродженою зазначеного вище англійського королівства, англійський народ не зобов'язаний вступати у війну для захисту яких-небудь володінь або територій, що не належать англійській короні, якщо на те не буде згоди парламенту.

...Ніяка особа, котра обіймає якусь платну посаду або місце, підпорядковані королю, або отримує пенсію від корони, не може бути членом палати громад.

...Патенти на посади суддів будуть надаватися, «поки вони будуть поводити себе добре», а жалування суддів буде визначено й встановлено, але в разі подання обох палат парламенту визнається дозволим їх зміщення.

Не допускається посилення на будь-яке помилування за великою печаткою Англії проти impeachment (impeachment — форма кримінального переслідування вищих посадових осіб, при якій у ролі обвинувача виступала нижня палата парламенту, а суддею — верхня. — Л. Б, С. Б.), порушеного громадянами в парламенті.

IV. Беручи до уваги те, що закони Англії є природженими правами її народу, ... всі королі та королеви зобов'язані здійснювати управління англійським народом відповідно до вказаних вище законів і всі їх підлеглі та міністри повинні нести обов'язки служби, дотримуючись тих же законів...

ФРАНЦІЯ

Документ № 3

Конституційний закон про організацію державної влади (25 лютого 1875 р.) (витяги)

Стаття 1. Законодавча влада здійснюється двома зібраннями: палатою депутатів і сенатом.

Палата депутатів призначається (nomme) загальним голосуванням, згідно з умовами, визначеними виборчим законом.

Склад, спосіб призначення та повноваження сенату визначаються особливим законом.

Стаття 2. Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів сенатом і палатою депутатів, об'єднаних у національні збори. Він обирається на 7 років. Він може бути переобраний.

Стаття 3. Президент республіки має право ініціативи законів поряд з членами обох палат. Він оголошує закони, ухвалені обома палатами, стежить за їх виконанням і забезпечує його. Він має право помилування; амністії можуть бути даровані тільки законом.

Він розпоряджається збройною силою.

Він призначає на всі цивільні та військові посади.

Він головує на національних святах; представники й послы іноземних держав акредитуються при ньому.

Кожний акт президента республіки повинен бути скріплений міністром.

Стаття 5. Президент республіки може, за згодою сенату, розпустити палату депутатів до спливу законного терміну її повноважень.

Стаття 6. Міністри солідарно відповідальні перед палатами за загальну політику уряду й індивідуально — за їх особисті дії. Президент республіки відповідає тільки в разі державної зради.

Стаття 7. У випадку вакантності через смерть або з іншої причини обидві палати, об'єднавшись, негайно приступають до виборів нового президента.

У проміжний час рада міністрів має виконавчу владу.

Стаття 8. Палати мають право постановами, ухваленими нарізно в кожній з них, з власної ініціативи або за зверненням президента республіки, абсолютною більшістю голосів оголосити про необхідність перегляду конституційних законів.

Після ухвалення такої резолюції кожною з обох палат вони об'єднуються в національні збори для здійснення перегляду.

Документ № 4

ЗАКОН ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ СЕНАТУ (24 лютого 1875 р.)

(витяги)

Стаття 8. Сенат має поряд з палатою депутатів право ініціативи й вироблення законів. Проте фінансові закони мають передусім подаватися до палати депутатів та ухвалюватися нею.

Стаття 9. Сенат може перетворюватися в найвищий суд, щоб судити президента республіки або міністрів і розглядати справи про замахы на безпеку держави.

Документ № 5

ЗАКОН ПРО ВІДНОСИНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ (16 липня 1875 р.)

(витяги)

Стаття 1. Сенат і палата депутатів збираються щороку в другий вівторок січня в разі, якщо президент республіки не призначить скликання на більш ранній термін.

Обидві палати повинні засідати не менше 5 місяців щороку.

Сесія однієї палати починається й закінчується одночасно з сесією другої.

Стаття 2. Президент республіки оголошує про закриття сесії. Він має право екстреного скликання палат. Він повинен їх скликати, якщо цього вимагає абсолютна більшість членів кожної палати у проміжку між сесіями.

Президент може відстрочити засідання палат. Проте, відстрочення не може ані тривати більше місяця, ані повторюватися більше двох разів протягом тієї ж сесії.

Стаття 3. Принаймні за місяць до спливу законного терміну повноважень президента республіки палати повинні об'єднуватися в національні збори для обрання нового президента.

Якщо не настане скликання на 15-й день, то таке об'єднання відбуватиметься за законом до спливу терміну цих повноважень.

У разі смерті або відставки президента республіки обидві палати збираються негайно за законом.

У разі, якщо, в силу застосування статті 5 закону від 25 лютого 1875 р., палата депутатів буде розпущеною в той час, коли відкриється вакансія на пост президента, то негайно мають бути скликані виборчі колегії й за законом зібраний сенат.

Стаття 5. Засідання сенату і палати депутатів прилюдні. Однак кожна палата може розпорядитися про закриття дверей засідання на вимогу певного числа своїх членів, встановленого наказом.

Вона вирішує потім абсолютною більшістю голосів, чи має засідання бути відновленим з того ж предмету, як прилюдне.

Стаття 6. Президент республіки спілкується з палатами через послання, які читаються з трибуни одним з міністрів.

Міністри мають доступ в обидві палати і їх повинні вислухувати, коли вони того вимагають. Вони можуть притягати на допомогу собі особливих комісарів, які признаються для обміркування певного закону декретом президента республіки.

Стаття 7. Президент республіки оголошує закони протягом місяця, що йде за передачею урядові остаточно ухваленого закону. Він повинен оголошувати протягом трьох днів закони, що їх оголошення буде визнане спішним спеціальною постановою тієї чи іншої палати.

Протягом терміну, встановленого для оголошення, президент республіки може звернутися до обох палат з мотивованим посланням про нове обговорення, в якому йому не може бути відмовлено.

Стаття 8. Президент республіки укладає й ратифікує договори. Він доводить їх до відома палат, як тільки інтереси і безпека держави це дозволяють.

Договори мирні, торговельні, які покладають на державу фінансові зобов'язання, які стосуються особистого стану і права власності французів за кордоном, є остаточними лише після ухвалення їх обома палатами. Жодна поступка, обмін або приєднання території не можуть відбуватися, інакше як за законом.

Стаття 9. Президент республіки не може оголосити війну без попередньої згоди обох палат.

Стаття 10. Кожна з палат є суддею в питанні про наявність права бути обраним у її членів і про правильність їх обрання; тільки вона може приймати їх відставку.

Стаття 11. Бюро кожної з палат обирається щороку на весь час сесії і для будь якої надзвичайної сесії, котра може мати місце до відкриття звичайної сесії наступного року.

При об'єднанні обох палат у національні збори їх бюро складається з голови, віце-голів і секретарів сенату.

Стаття 12. Президент республіки може бути відданий під суд тільки палатою депутатів і судитися тільки сенатом.

Міністри можуть віддаватися під суд палатою депутатів за злочини, заподіяні при виконанні службових обов'язків. У цьому випадку їх судить сенат.

За декретом президента республіки, ухваленим у раді міністрів, сенат може перетворюватися в найвищий суд, щоб судити будь-яку особу, яку обвинувачують у замаху на безпеку держави.

Якщо слідство розпочато звичайними судовими органами, то декрет про скликання сенату може бути виданий лише до постанови про дальше направлення справи. Закон визначить порядок обвинувачення, слідства і суду.

Стаття 13. Ні один із членів тієї чи іншої палати не може бути відданий до слідства або суду за висловлені ними думки або голосуванні при виконанні своїх обов'язків

Стаття 14. Ні один із членів тієї чи іншої з палат не може під час сесії підлягати переслідуванню або арешту у кримінальному або поправному судовому порядку, інакше як з дозволу палати, до складу якої він належить, за винятком випадку захоплення на місці злочину.

Затримання члена тієї чи іншої з палат або порушене проти нього переслідування повинні бути перервані під час сесії і на весь її час, якщо палата цього вимагає.

НІМЕЧЧИНА

Документ № 6

КОНСТИТУЦІЯ НІМЕЧЧИНИ (16 квітня 1871 р.) (витяги)

I. Союзна територія

Ст. 1. Союзна територія складається з держав: Пруссія з Лауенбургом, Баварія, Саксонія, Вюртемберг, Баден, Гессен, Мекленбург-Шверін, Саксен-Веймар, Мекленбург-Стрелиця, Ольденбург, Брауншвейг, Саксен-Мейнінген, Саксен-Альтенбург, Саксен-Кобург-Гота, Ангальт, Шварцбург-Рудольф-штадт, Шварцбург-Зондерсгаузен, Вальдек, Рейс старшої лінії, Рейс молодшої лінії, Шаумбург-Ліппе, Ліппе, Любек, Бремен і Гамбург.

II. Імперське законодавство

Ст. 2. Імперія користується правом законодавства в межах союзної території на підставі змісту цієї конституції і притому так, що імперські закони вважаються вищими від законів кожної держави...

Ст. 5. Імперське законодавство здійснюється союзною радою — рейхстагом. Для імперського закону необхідно і достатньо згоди більшості обох зборів.

III. Союзна рада

Ст. 6. Союзна рада складається з представників членів союзу, голоси між якими розподіляються так, що Пруссія, разом з колишніми голосами Ганновера, Кургессена, Гольштейна, Нассау і Франкфурта має 17 голосів; Баварія — 6; Саксонія — 4; Вюртемберг — 4; Баден — 3; Гессен — 3; Мекленбург-Шверін — 2; Брауншвейг — 2 голоси.

Кожен член союзу може призначити в союзню раду стільки, скільки він має голосів, однак усі представники однієї держави можуть вотувати тільки разом...

IV. Головування

Ст. 11. Головування в союзі належить королю Пруссії, який має титул Німецького імператора. Імператор виступає представником імперії у міжнародних відносинах, оголошує війну й укладає мир від імені імперії, вступає в союзи й інші угоди з іноземними державами, акредитує і приймає посланників.

Для оголошення війни від імені імперії необхідна згода союзної ради, якщо тільки не буде нападу на територію союзу або її береги...

Ст. 12. Імператорові належить право скликати, відкривати, відстрочувати і закривати союзню раду і рейхстаг...

Ст. 15. Головування у союзній раді і керівництво її справами належить імперському канцлерові, котрий призначається королем...

Ст. 17. Імператорові належить право складання й обнародування імперських законів і нагляду за їх виконанням...

Ст. 18. Імператор призначає чиновників, розпоряджається про приведення їх до присяги на вірність імперії і, в разі необхідності, дає розпорядження про їх відставку...

V. Рейхстаг

Ст. 20. Рейхстаг обирається загальними і прямими виборами з таємним поданням голосів...

Ст. 32. Члени рейхстагу як такі не одержують ніякої платні або винагороди.

**ЗАКОН ПРОТИ УТВОРЕННЯ
НОВИХ ПАРТІЙ (14 липня 1933 р.)
(витяги)**

§1. У Німеччині як єдина політична партія існує Націонал-соціалістська німецька робітничка партія.

§2. Якщо хто-небудь вживатиме заходів до підтримання організаційної структури якої-небудь іншої політичної партії або до створення нової політичної партії, той карається — оскільки для цієї справи не передбачено вищої кари за іншими приписами — смирительним будинком до 3 років або в'язницею від 6 місяців до 3 років.

**ЗАКОН ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЄДНОСТІ ПАРТІЙ І ДЕРЖАВИ
(1 грудня 1933 р. зі змінами за законом 8 липня 1934 р.)
(витяги)**

§1.1. Після перемоги націонал-соціалістської революції Націонал-соціалістська німецька робітничка партія є носієм німецької державної думки й нерозривно зв'язана з державою.

2. Вона є корпорацією публічного права. Її статут затверджується вождем.

§2. (У редакції закону 8 липня 1934 р.). Для забезпечення найтіснішої спільної роботи службових органів партії з державними організаціями заступник вождя є членом імперського уряду.

§3.1. На членів Націонал-соціалістської німецької робітничої партії і штурмових загонів (включаючи підпорядковані їм поділи), як провідну і рушійну силу націонал-соціалістської держави покладаються підвищені обов'язки щодо вождя, народу і держави.

2. За порушення своїх обов'язків вони підлягають особливій партійній підсудності й підсудності по лінії штурмових загонів.

3. Вождь може поширити ці правила на членів інших організацій.

§4. Порушенням визнається кожна дія або острі, що торкається складу, організації, діяльності або значення Націонал-соціалістської німецької робітничої партії або загрожує в цьому плані членам штурмових загонів (включаючи підпорядковані їм підрозділи), а особливо будь-яке порушення дисципліни й порядку.

§5. Крім інших звичайних службових покарань можуть бути встановлені арешт і ув'язнення.

§6. Державні органи в межах своєї компетенції повинні подавати службову і правову допомогу службовим органам партії та штурмових загонів, котрим доручено здійснення партійної підсудності та підсудності по лінії штурмових загонів.

§7. Закон, що стосується дисциплінарної влади над членами штурмових загонів та охоронних загонів, від 28 квітня 1933 р. втрачає свою силу.

§8. Рейхсканцлер як вождь Націонал-соціалістської німецької робітничої партії і як верховний вождь штурмових загонів видає розпорядження, необхідні для проведення й розвитку цього закону, особливо розпорядження про організацію та порядок здійснення партійної підсудності й підсудності по лінії штурмових загонів. Він визначає час набуття чинності приписами про цю підсудність.

**ЗАКОН ПРО ВЕРХОВНОГО ГЛАВУ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1 серпня 1934 р.)
(витяги)**

§ 1. Посада президента імперії об'єднується з посадою рейхсканцлера. У силу цього встановлені досі повноваження президента імперії переходять до вождя і рейхсканцлера — Адольфа Гітлера. Він призначає свого заступника.

§ 2. Цей закон набирає чинності з моменту смерті президента імперії фон Гінденбурга.

**ОСНОВНИЙ ЗАКОН ФРН (23 травня 1949 р.)
(витяги)**

ВІДДІЛ II. ФЕДЕРАЦІЯ ТА ЗЕМЛІ

Стаття 20.

1. Федеративна Республіка Німеччини є демократичною й соціальною федеративною державою.

2. Уся державна влада походить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань та через посередництво спеціальних органів законодавства, виконавчої влади і правосуддя.

3. Законодавство зв'язане конституційним ладом, виконавча влада і правосуддя — законом і правом.

Стаття 21.

1. Партії сприяють формуванню політичної волі народу. Вони можуть вільно утворюватися. Їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам. Вони повинні подавати публічний звіт про джерела своїх коштів.

2. Партії, що за своїми цілями чи поведінкою своїх прихильників прагнуть завдати шкоди основам вільного демократичного порядку або усунути його, або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки, протиконституційні. Питання щодо протиконституційності вирішує Федеральний конституційний суд.

3. Подробиці регулюються федеральним законодавством.

ВІДДІЛ VII. ЗАКОНОДАВСТВО ФЕДЕРАЦІЇ

Стаття 70.

1. Землі мають право законодавства тією мірою, якою дійсним Основним законом права законодавчої влади не надані Федерації.

2. Розмежування компетенції Федерації та земель встановлюється відповідно до розпоряджень дійсного Основного закону про виключну і конкуруючу законодавчу компетенцію.

Стаття 71. У сфері виняткової законодавчої компетенції Федерації землі мають право законодавства лише тоді й остільки, коли й оскільки вони спеціально вповноважені на це федеральним законом.

Стаття 72.

1. У сфері конкуруючої законодавчої компетенції землі мають право законодавства лише тоді й остільки, коли й оскільки Федерація не використовує своїх прав законодавства.

2. У цій сфері Федерація має право законодавства, якщо існує необхідність у федеральному законодавчому регулюванні, тому що:

1) яке-небудь питання не може бути ефективно врегульоване законодавством окремих земель;

2) урегулювання якого-небудь питання законодавством однієї землі може порушити інтереси іншої землі чи всієї країни в цілому;

3) цього вимагає дотримання правової чи економічної єдності, зокрема однаковості життєвих умов на території не лише однієї землі.

Стаття 73. Федерація має виключну законодавчу компетенцію у наступних питаннях:

1) зовнішні відносини, а також оборона, включаючи військову службу чоловіків, котрі досягли вісімнадцяти років, і захист цивільного населення;

2) громадянство Федерації;

3) свобода пересування, паспорту, еміграції й імміграції, видачі;

4) валюта, грошовий обіг, карбування монети, режим міри і ваги, встановлення точного часу;

5) митна й торгова єдність території, договори про торгівлю та судноплавство, свобода товарного обігу, товарних обігів і платіжних розрахунків з зарубіжними країнами, включаючи митну й прикордонну охорону;

6) залізниці Федерації та повітряне сполучення;

7) пошта, телеграф, телефон, радіо;

8) правове становище осіб, котрі перебувають на службі Федерації і безпосередньо залежних від її корпорацій публічного права;

9) правова охорона промислової власності, авторське, патентне й видавниче право;

10) співробітництво Федерації й земель у галузі кримінальної поліції й охорони Конституції, установа федерального відомства кримінальної поліції і міжнародна боротьба зі злочинами;

11) статистика для цілей Федерації.

Стаття 74. Конкуруюча законодавча компетенція поширюється на такі сфери:

1) цивільне право, кримінальне право та виконання вироків, судоустрій, судочинство, адвокатура, нотаріат і юридична консультація;

2) акти цивільного стану;

3) право союзів та зборів;

4) перебування та постійне проживання іноземців;

5) охорона пам'яток німецької культури від вивозу за кордон;

6) справи про біженців і вигнанців;

7) державне соціальне за без-печення;

8) громадянство земель;

9) військові збитки та їх відшкодування;

10) піклування про інвалідів війни, жертви війни, що залишилися в живих, про колишніх військовополонених і захоронення полеглих воїнів;

11) господарське право (гірська справа, промисловість, енергетичне господарство, ремесла, кустарна промисловість, торгівля, банківська та біржова справа, приватне страхування);

12) робоче право, включаючи організацію виробництва, охорону праці й посередництво в наймі, соціальне страхування, включаючи страхування від безробіття;

13) сприяння науково-дослідній роботі;

14) право примусового відчуження, оскільки воно стосується справ, згаданих у статтях 73 і 74;

15) перехід землі та земельної власності, природних ресурсів і засобів виробництва в суспільну власність чи в суспільне господарство інших форм;

16) запобігання зловживанням економічною могутністю;

17) сприяння виробництву в сільському й лісовому господарствах, забезпечення постачання продовольством, ввіз та вивіз продукції сільського й лісового господарства, рибальство у відкритому морі й у прибережних водах, охорона узбережжя;

18) перехід власності на землю, земельне право та сільськогосподарську оренду, житлова справа, поселення, хутори;

19) заходи проти небезпечних і заразних захворювань людей і тварин, допуск до лікарських та інших медичних професій, до виробництва лікарських засобів, торгівля ліками, лікарськими засобами, наркотиками й отрутою;

20) охорона торгівлі продовольством, предметами широкого вжитку, предметами першої необхідності, фуражем, насінним і посадковим матеріалом для сільського й лісового господарства, захист дерев і рослин від хвороб та шкідників;

21) судноплавство у відкритому морі та у прибережних водах, водні пізнавальні знаки, внутрішнє судноплавство, метеорологічна служба, морські канали і внутрішні водні шляхи загального значення;

22) рух по дорогах, автомобільна справа, спорудження й нагляд за справністю доріг далекого сполучення;

23) рейкові шляхи, крім федеральних залізниць і за винятком гірських залізниць.

Стаття 75. Федерація має право з дотриманням умов, передбачених статтею 72, видавати загальні розпорядження з таких питань:

1) правове становище осіб, котрі знаходяться на державній службі земель, громад та інших корпорацій публічного права;

2) загальне правове становище засобів масової інформації та кіно;

3) мисливська справа, охорона природи та мальовничих місць;

4) розподіл землі й упорядкування території і водний режим;

5) прописка та виписка.

Стаття 76.

1. Законопроекти вносяться до Бундестагу Федеральним урядом, членами Бундестагу або Бундесратом.

2. Законопроекти Федерального уряду насамперед подаються до Бундесрату. Бундесратові належить право висловитися про них протягом трьох тижнів.

3. Законопроекти Бундесрату подаються Бундестагові через Федеральний уряд, що зобов'язаний висловити щодо них свою точку зору.

Стаття 77.

1. Федеральні закони приймаються Бундестагом. Після прийняття вони негайно передаються Бундесрату через Голову Бундестагу.

Примітка:

Документи № 1, 3—9 використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. II. — С. 31—32, 281—294, 306—308, 442, 444, 445;

Документ № 2 використаний з: Крестовская Н. Н. История государства и права зарубежных стран: Практикум. — Х.: ООО Одиссей, 2002. — С. 316.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанцев Н. Ф., Прокопьев В. П. Германская империя 1871—1918 гг. Историко-правовое исследование. — Красноярск: Изд-во Красноярск, ун-та, 1984.

2. Беляева Г. П., Ливанцев К. Е. Государство и право Англии (1640—1871 гг.) и Франции (1789—1871 гг.). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967.

3. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. Монографія.— Запоріжжя: Юридичний ін-т; Дике поле, 2005.

4. Бостан С. К. Історичні засади форми політико-територіального устрою та перспективи її розвитку // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2003. — № 3.

5. Бостан С. К. Форми державно-територіального устрою в епоху громадянського суспільства: основні тенденції розвитку // Матеріали X-ї Міжнародній історико-правовій конференції «Історико-правові проблеми автономізму та федералізму» 23—24 вересня 2003 року, м. Севастополь. — Сімферополь, 2004.

6. Бостан С. К. Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління // Вісник Запорізького національного університету (юридичні науки). — 2005. — № 4.

7. *Громаков Б. С.* История буржуазного государства и права в период общего кризиса капитализма; США, Великобритания, Франция, довоенная Германия, Италия, ФРГ и Япония. — М.: Изд-во ВЮЗИ, 1967.
8. *Громаков Б. С., Лисневский Э. В.* История государства и права США (1870—1917). — Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1973.
9. *Драбкин Я. С.* Становление Веймарский республики. — М.: Наука, 1978.
10. *Ерофеев Н. А.* Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII веке. — М.: Наука, 1964.
11. *Ерофеев Н. А.* Английский колониализм в середине XIX века: Почерки. — М.: Наука, 1977.
12. *Желубовская Э.* Крушение Второй империи и возникновение Третьей республики во Франции. — М.: Изд-во АН СССР, 1956
13. *Ильинский И. П.* Система органов власти и управления ФРГ. — М.: МГИМО, 1977.
14. История буржуазного государства и права (1640—1917). — М.: Высш. школа, 1964.
15. *Калинович В. І.* Сполучені Штати Америки (1776—1917). — Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1965.
16. *Каптелер А.* Россия — многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. — М., 2000.
17. Конституция США: История и современность. — М.: Юрид. лит., 1988.
18. *Крутоголов М. А.* Государственный строй современной Франции: Четвертая республика.— М.: Изд-во АН СССР, 1958.
19. *Лапова Р. А.* Ноябрьская революция 1918 г. В Германии и образование Веймарской республики (1918—1919 гг.). — Саратов: Изд-во Сарат. юрид. ин-та, 1962.
20. *Лисневский Э. В.* История государства и права Великобритании (1870—1917). — Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1975.
21. *Лисневский Э. В., Беркович Е. Ф.* История двухпартийной системы США. — Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1985.
22. *Мишин А. А.* Государственный строй США. — М.: ВЮЗИ, 1953.
23. *Молчанов Н. Н.* Четвертая республика. — М.: Изд-во соц.-эконом. лит., 1963.
24. *Никифорак М.В.* Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774—1918 pp.) / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2004.
25. *Никонов В. А.* От Эйзенхауэра к Никсону: Из истории республиканской партии США. — М.: Изд-во МГУ, 1984.
26. *Парфенов И. Д.* Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века. — М.: Наука, 1991.
27. *Прокопьев В. П.* История германской государственности XIX—XX вв. — Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1985.
28. *Розанов Г.* Германия под властью фашизма (1933—1939). — М., 1964.
29. *Руге В.* Как Гитлер пришел к власти: германский фашизм и монополии. — М.: Мысль, 1985.
30. *Савельев В. А.* Английский кабинет в XVIII — начале XIX вв. // Труды ВЮЗИ. — Т. 43., 1977.
31. *Степанова О. Л.* Импичмент // Вопросы истории. — 1974. — № 11.
32. *Тальберг Н. Д.* Очерки истории империи Российской. — М., 2001.
33. *Тищик Б.* Історія держави і права Німеччини (1918—1945 pp.). — Львів, 1973.
34. *Урьяс Ю. П.* Политический механизм ФРГ. — М.: Наука, 1978.

ТЕМА 14. ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ В ЕПОХУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

§1. Сутність держави та її еволюція в епоху громадянського суспільства

У попередній темі мова йшла про форми, яких набувала держава на різних етапах громадянського суспільства. Але зовнішня форма держави не завжди повною мірою відбиває її внутрішній зміст, сутність та відповідне соціальне призначення. Сутність держави епохи становлення громадянського суспільства зазнавала певної еволюції. На зміну *«поліцейській державі»*, яка характеризувалася всеохоплюючою регламентацією суспільного життя, загальним державним контролем за населенням та найширшими повноваженнями адміністративно-поліцейських органів, котрі мали право й можливості безмежно втручатися у життя людей, приходять *«правова держава»*, змістом і призначенням якої були захист прав людини, що надаються їй від природи як «природні і невід’ємні». Забезпеченню цих прав громадян мав служити спосіб розподілу владних повноважень верховної влади держави, зокрема відокремлення й рівновага законодавчої, виконавчої та судової влади.

Однак у першому періоді (до сер. XIX ст.) первісна суть «правової держави» замінюється **лібералізмом** — панівною політико-правовою ідеологією буржуазії, згідно якої державі відводилася роль «нічного охоронця», що здійснює лише охоронні функції, не втручаючись у приватноправові відносини.

У конкретних історичних умовах XIX століття ідея правової держави та ліберальні гасла про захист суспільства й особистості від державної влади, власне кажучи, означали вимогу «нейтральності» держави в нерівній боротьбі за існування найманих робітників і власників капіталу. Для перших держава в період формування громадянського суспільства практично виступала як чисто каральна сила, для інших — як вартовий багатства та пов’язаних з цим соціальних можливостей.

Це знайшло відбиток у тому, що поняття свободи після проходження періоду накопичення капіталу вступає у протиріччя з реаліями. Індивід висуває свої вимоги, і на новому етапі розвитку лібералізму, у другій половині XIX ст., виникає необхідність доповнити «негативне» розуміння свободи як свободи «від», позитивним — як свободи «на» (захист держави на одержання від неї певних благ, на більш активну участь у здійсненні влади тощо). Зростання суперечностей і напруження в суспільстві визначило необхідність пошуку нових засобів реагування держави на ситуацію, що виникла, з метою упередження революційних вибухів.

У цей час усе більше поширюється теорія, згідно якої роль правової держави не зводиться тільки до охоронних функцій, і вона набуває певних (поки досить обмежених) соціальних функцій. На протигагу первинним ліберальним ідеалам прихильників концепції правової держави, котрі наполягали на свободі конкуренції й неприпустимості державного втручання у процес перерозподілу власності й ресурсів, держава набуває нової якості. Поступово долається негативне ставлення до держави як до явища, що протистоїть людині, а справедлива критика однобічного розуміння сутності «правової держави» спричинила вимогу *«соціальної держави»*. Неоліберальні та соціал-демократичні теоретики висунули нове «позитивне» розуміння свободи, що означає *обов’язок держави забезпечувати соціально орієнтовану економіку, вирівнювати «соціальні нерівності»*. Це свідчило про зростання ролі держави у впливі на економіку, гарантуванні гідних умов життєдіяльності людини, контролі за соціальним характером використання власності власниками.

Громадянське суспільство надає громадянам можливість впливу на державну владу через участь у роботі представницьких установ парламентського типу. І хоча представницькі установи того часу приймали закони від імені всього народу (нації), формувалися вони на основі різних виборчих цензів (майнових, статевих тощо). Ця політико-правова практика також стала предметом гострої критики й послужила причиною ви-

моги дійсно «демократичної держави». Тобто держава, — як у теорії, так і на практиці, — поступово набуває тих рис, якостей і характеристик, без яких цивілізоване суспільство не може існувати: гуманізм (пріоритет прав людини щодо влади), демократизм (подолання відчуження особи від держави), створення відповідної соціальної бази, використання державного впливу для забезпечення гідного життя людини.

Цих якостей держава набуває після Другої світової війни, коли громадянське суспільство, як ми вже відзначали, досягло відповідного рівня зрілості, що дозволяє говорити про завершення процесу формування його основ. Про це свідчить конституціоналізація (закріплення в конституції. — *Л. Б., С. Б.*) сутності держави як держави «демократичної, правової і соціальної» та спроби її побудови після війни в багатьох зарубіжних країнах.

Особливо підкреслимо, що першорядне значення серед цих трьох якостей має «соціальна» складова, котра виступає головною підвалиною держави. Це зумовлено тим, що, на відміну від правової держави, яка орієнтується на індивіда взагалі, соціальна держава орієнтується на забезпечення його здібностей, безпеки, добробуту, захист та підтримку сім'ї, захист приватного життя кожного. Соціальна держава покликана втілювати ідеї партнерства, єднання, громадянської злагоди та національного миру, що надає державі могутності, міцності та довговічності.

Теорія та практика соціальної держави стала конструктивною відповіддю на недосконалість правової держави в її класичному ліберальному варіанті, а також на спробу адміністративного соціалізму забезпечити кожному матеріальну свободу і встановити в суспільстві соціальну справедливість і рівність. Соціальна держава покликана забезпечити кожному громадянину гідні умови життєдіяльності, соціальну захищеність, участь в управлінні виробництвом, а в ідеалі — однакові життєві шанси, й можливості для реалізації особи в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальне благо, утвердження в суспільстві соціальної справедливості.

§2. Функції держави та основні тенденції їх розвитку

Сутність держави знаходить відображення в *основних напрямках її діяльності*, котрі теорією держави зазвичай визначаються як *функції держави*. Порівняно з напрямками діяльності держави попередньої епохи, функції держави епохи громадянського суспільства конкретизують вже не тільки класову, але й загальнолюдську сутність держави нового типу. Її функції знаходять своє вираження у соціальних, політичних, економічних, духовно-культурних, національних, екологічних, правоохоронних та інших напрямках діяльності держави, спрямованих на вирішення завдань, які постають перед нею на тому чи іншому етапі розвитку. З огляду на багаточисельність і різноманітність функцій держави епохи громадянського суспільства ми розглянемо ті з них, котрі мають більш тривалу історію.

У теорії держави стосовно класифікації функцій держави існують різноманітні критерії. З огляду на наступність з матеріалом першого модулю навчального посібника візьмемо за основу такий критерій, як сфера діяльності держави, за котрим функції держави розподіляються на *зовнішні та внутрішні*.

2.1. Зовнішні функції держави

Як і в попередню епоху, найважливішим напрямком зовнішньополітичної діяльності держави в епоху громадянського суспільства залишається *військова функція*. Загальними засобами її реалізації виступали такі вищі органи державної влади, як глава держави, уряд, парламент; але повноцінне її здійснення неможливе без застосування в разі необхідності примусу й такої складової державного механізму, як *армія*. Конституційним законодавством зарубіжних країн (як, утім, і нашим. — *Л. Б., С. Б.*) захист су-

веренітету й територіальної цілісності держави, її недоторканності розцінюється як найважливіша функція держави, виконання котрої покладається на збройні сили. Залежно від етапу розвитку громадянського суспільства цей напрямок діяльності держави набував *негативного* або *позитивного* змісту. Негативним проявом військової функції держави є випадки, коли сила (збройна) вважається ще «законним, легітимним» засобом вирішення міждержавних питань, а позитивним — коли діяльність держав спрямована на збройний захист цілісності й недоторканності власної території, виконання міжнародних зобов'язань.

Негативний прояв військової функції домінував до середини ХХ ст., і тому яскравим є приклад захоплення в ХІХ ст. такими «демократичними» країнами, як Великобританія, Франція і частково США територій інших країн та народів і перетворення їх на колонії, а також безліч озброєних конфліктів та агресивних воєн, що мали місце в цей час. Серед останніх конфліктів, найстрашніших в історії людства, — дві світові війни, у часи яких військова функція для одних держав мала негативний, а для інших — позитивний характер. Як відомо, носієм «негативу» військової функції як у Першій, так і Другій світових війнах була Німеччина з її союзниками, а «позитиву» — всі країни, котрі їм протистояли. З другої половини ХХ ст. у військовій функції превалує її позитивний бік, тобто спірні питання зазвичай вирішуються мирними засобами, але інколи західні «демократії» на чолі з США можуть використати збройні сили стосовно інших країн без відповідної санкції ООН, як це сталося, наприклад, із Югославією, Афганістаном, Іраком тощо.

Дії цих західних країн певною мірою можуть бути виправдані, якщо подивитися на них через призму іншого напрямку зовнішньополітичної діяльності держави епохи громадянського суспільства — *функції забезпечення миру й підтримки світового порядку*, котра особливої значимості набула з другої половини ХХ ст. Після Другої світової війни стало зрозумілим, що тільки внаслідок спільної діяльності держав можна забезпечити мир на земній кулі, встановити й підтримувати світовий порядок. Найголовнішими напрямками цієї функції є проведення роботи щодо роззброєння, непоширення зброї масового ураження, дотримування зобов'язань стосовно заборони ядерних випробувань, поступової ліквідації ядерної зброї.

У межах цієї функції все більш значущим стає напрямок діяльності співробітництва в організації колективних дій у сфері боротьби з міжнародним тероризмом. Це особливо актуальним стало після подій 11 вересня 2001 р., коли внаслідок терористичного акту на будівлі Світового торговельного центру у Нью-Йорку загинуло майже 3000 людей, та 24—26 жовтня 2002 р., коли чеченські терористи в одному з концертних залів Москви захопили більш ніж 700 заручників, з яких при їх визволенні загинуло близька 120 осіб. Також залишається актуальною участь у боротьбі з організованою злочинністю, в тому числі з контрабандою всіх її видів, наркобізнесом тощо.

Нині дедалі більшого розвитку набуває *функція співробітництва сучасних держав*. Роль цієї функції особливо важлива в умовах постконфронтаційного періоду відносин між головними державами світу, коли здійснюється пошук оптимальних шляхів вирішення таких проблем, як екологічна, боротьба з епідеміями, проблем пов'язаних із засвоєнням космічного простору тощо.

Після розпаду соціалістичного табору для певної групи країн, передусім постсоціалістичних, однією з найважливіших стає *функція інтеграції в європейську та світову економіку*. Вона впливає з визнання економічної взаємозалежності держав, що охоплює широке коло відносин — виробничі, науково-технічні, валютні, кредитні, транспортні, у сфері яких окремі держави доповнюють одна одну на основі розподілу праці, взаємного обміну, взаємоузгодження шляхів розвитку тощо.

2.2. Внутрішні функції держави

Серед внутрішніх функцій держави важливе місце посідає *політична функція*, зміст котрої визначається рівнем забезпечення державою народовладдя, розвитку демократичних форм та інститутів, здатністю врегулювати політичні конфлікти.

Політична функція держави

Історія держави епохи громадянського суспільства — це, по суті, історія розвитку політичної функції держави, яка здійснювалась у різних правових формах. *Правотворча* форма знаходила свій прояв у правовому закріпленні права громадян на участь у формуванні державної влади та прийняття нею рішень, вироблення правових статутів для політичних сил, що діють у суспільстві. Процес упровадження на практиці загального й рівного виборчого права з відповідним таємним голосуванням, інституціоналізації (правового закріплення статусу) політичних партій відбувся непросто, суперечливо, про що детальніше мова піде в наступній темі, присвяченій конституційному праву. *Інституціонально-управлінська* форма реалізації політичної функції знаходила свій прояв у створенні нового державного механізму, його реформуванні відповідно до вимог часу.

Політична функція здебільшого реалізується за допомогою державного апарату. Серед різних точок зору стосовно визначення поняття державного апарату у вітчизняній теорії держави домінує точка зору, згідно з якою *державний апарат* — це частина (головна) механізму держави, а саме *сукупність державних органів, котрі є безпосереднім носієм державної влади, вповноважені практично здійснювати й представляти її у відносинах з населенням та можуть застосувати у своїй діяльності примус*. Цими державними органами є насамперед вищі органи державної влади — законодавчі, судові та виконавчі, про які йшла мова зокрема в попередніх темах. Слід зауважити, що доки переважаючою в діяльності держави була політична функція поняття «механізм держави» і «апарат держави» майже збігаються. За умов набуття державою соціального змісту доцільним є розмежування понять «механізм держави» (більш широке) та «державний апарат» (більш вузьке).

Ідеологічна функція держави

Як уже зазначалося, ідея соціальної держави і спроба її поступового втілення в життя з'явилася як реакція на *ідеологічний напрямок* (функцію) в діяльності держави, за допомогою якої буржуазія звела до рангу державної ідеології лібералізм. Класичною ліберальною концепцією «держава — нічний охоронець» передбачалось обмеження втручання держави в суспільне і приватне життя. На початку становлення буржуазної держави основний постулат лібералізму дав позитивні результати. Це знайшло відображення в бурхливому розвитку економіки, появі нових технологій виробництва, котрі сприяли значному зростанню економічної могутності буржуазних держав.

У той же час вільна гра ринкових сил та власний інтерес, як виявилось, не забезпечували соціальної гармонії та справедливості в суспільстві. Накопичення великих капіталів породжувало серйозні соціальні проблеми, що відбивались у глибокому розшаруванні та поляризації багатства й бідності. Зростання індивідуальних потреб та пристрастей призводило до моральних і соціальних деформацій, зникнення почуттів суспільного взаємозв'язку, відповідальності та солідарності. Народ на гіркому досвіді швидко переконався, що більш важливі положення класичного лібералізму набули функції захисту інтересів привілейованих прошарків населення. Уже в XIX ст. все більше стали виявлятися негативні наслідки реалізації ідей крайнього індивідуалізму, яскравіше проявлялися класові суперечності в суспільстві, які в першій половині XIX ст. У континентальній Європі призвели до соціального вибуху та революційних потрясінь. Це зумовило появу нових або ж удосконалення змісту старих напрямків у діяльності держави.

Соціальна функція держави

Одним із нових напрямків державної діяльності стала соціальна функція держави. Починаючи з питань правового регулювання відносин між робітниками та капіталістами (аспект правотворчих форм реалізації соціальної функції детальніше висвітлений у

темі 17, п. 3.2 «Трудове право і соціальне законодавство»), держава поступово розширювала сферу свого втручання в суспільне життя, зокрема для вирішення питань, пов'язаних із соціальним захистом громадян.

Правовими управлінськими формами реалізації соціальної функції держави стало утворення спеціальних установ та організацій, діяльність яких була спрямована на забезпечення: по-перше, права кожного на свободу праці, контролю за безпекою умов цієї праці, зайнятості населення, міграції робочої сили, соціальної допомоги та страхування; по-друге, соціального захисту тих, хто потребує державної підтримки (безробітних, інвалідів, літніх людей, багатодітних сімей, сиріт, дітей у неповних сім'ях, пенсіонерів, студентів, біженців та переселенців тощо); по-третє, підтримки й розвитку системи освіти, медичних, культурних закладів.

Слід підкреслити, що відповідні державні соціальні установи з'явилися пізніше від соціального законодавства. Деякі з них створювалися ще в міжвоєнні роки, але свого роду «розквіту» досягли після Другої світової війни, коли необхідно було забезпечити на практиці закріплене в конституції положення про соціальну державу. Це, однак, неможливо зробити без відповідних матеріальних можливостей країни, і тому соціальний напрям державної діяльності тісно взаємопов'язаний з *економічною функцією* держави.

Економічна функція держави

Проголошені класичним лібералізмом свободи, індивідуалізм, заохочення вільної конкуренції, панування приватної власності, невтручання держави в економіку призвели до «анархії» виробництва. Криза перевиробництва вже відчувалася напередодні Першої світової війни (тільки війна «з'їла» додатковий продукт, створений провідними капіталістичними країнами до цього часу. — Л. Б., С. Б), але світового масштабу вона досягла в 1929—1933 роках.

Саме в роки так званої «великої депресії» нового змісту набуває *економічна функція* держави, що взяла у «свої руки» управління окремими напрямками економічної діяльності: *розробка економічної політики* в масштабах країни; встановлення правових основ ринку, *припинення недобросовісної конкуренції* (монополізму), *охорона прав споживача* від недобросовісного виробника тощо, *здійснення дотацій*, фінансування окремих форм економіки; *регулювання* в опосередкованій формі *цін та заробітної плати* (податки, встановлення мінімуму заробітної плати тощо); здійснення контролю за дотриманням законності підприємцями, юридичними особами, а також різними організаціями, котрі займаються підприємницькою діяльністю тощо.

Найяскравіше набуття економічною функцією такого змісту мало місце у Сполучених Штатах Америки часів «великої депресії». Після Першої світової війни США, території яких не торкнулась війна, виявилася у найвигіднішому економічному становищі. За темпами промислового виробництва у 20-ті роки США набагато випереджали інші капіталістичні країни, але «анархія виробництва» призвела до глибокої промислової та фінансової кризи. Перевиробництво в силу того, що товарна маса перевищила потреби, викликало різке скорочення обсягу виробництва. Це «потягло» за собою розлад фінансової системи, повсюдне розорення й банкрутство промислових, торговельних і фінансових фірм, масове безробіття.

Республіканець Г. Гувер, обраний у 1928 році Президентом США, обіцяв вивести країну з кризи, але всі його спроби виявилися неефективними. Хвилю банкрутств республіканці намагалися зупинити в 1932 р. шляхом державного кредитування. З цією метою в державному механізмі США було створено Національну кредитну корпорацію з капіталом у 3,5 млрд доларів, яка мала проводити фінансування банківських, промислових і торговельних фірм, щоб урятувати їх від банкрутства. Одночасно з'явилася ще одна урядова організація — Федеральне фермерське бюро, котре мало підтримувати рівень цін на сільськогосподарську продукцію. Однак усі вжиті заходи бажаних результатів не дали.

Це призвело до того, що на чергових президентських виборах 1932 р. переміг лідер Демократичної партії **Франклін Делано Рузвельт**. Він запропонував комплекс заходів виходу з кризи, який отримав назву *«Нового курсу»*. Це фактично була розгорнута програма антикризових заходів, спрямованих на державне регулювання американської економіки.

Реалізацію «Нового курсу» уряд Рузвельта розпочав зі створення в державному механізмі нових установ. Однією з перших стала Національна адміністрація відбудови промисловості (НІРА), котра покликана була вивести промисловість з кризи й ужити заходів щодо боротьби з безробіттям. На чолі НІРА була поставлена Рада, до складу якої входили промислові й фінансові магнати і науковці. Її іронічно називали «мозково-трестом».

Основними напрямками «Нового курсу» Рузвельта були:

1. *Відбудова банківсько-фінансової системи.* На основі прийнятого Конгресом надзвичайного закону, котрий надавав президентові широкі повноваження у фінансовій сфері, був встановлений державний контроль над золотом, що перебувало в обігу. Держава отримала можливість скоригувати золотий зміст долара, випускати долари, що взагалі не були забезпечені золотом. Обмін паперових грошей на золото був заборонений. Громадяни США, в яких було золота більш ніж на сто доларів, зобов'язані були здати його в банк. Золото не можна було вивозити за кордон. Міністерство фінансів мало право припинити на якийсь час банківські операції. Держава могла впливати на грошову активність банків за допомогою кредитів та субсидій, розмір яких досяг трьох мільярдів доларів.

2. *Відбудова промисловості.* У середині 1933 р. Конгрес прийняв Закон про відбудову промисловості. З метою знищення «руйнівної конкуренції» й досягнення миру в промисловості закон передбачав самообмеження різних галузей промисловості «Кодексами чесної конкуренції». Спеціальна Національна адміністрація з питань оздоровлення промисловості за допомогою «Кодексів чесної конкуренції» проводила примусове картелювання. Уся промисловість США була поділена на групи, кожна з яких мала розробити свій «кодекс», котрий визначав монопольні ціни, умови торговельного кредиту, мінімальну заробітну плату робітників та службовців, розмір квот продукції, що випускалася, ринки збуту тощо. «Кодекси» після їх схвалення й скріплення підписом президента набували для цієї групи підприємств силу закону.

3. *Аграрна політика «Нового курсу»* знайшла своє втілення в Законі про регулювання сільського господарства. Був створений спеціальний адміністративний орган, офіційною метою якого було регулювання цін на сільськогосподарську продукцію й доведення їх до рівня 1909—1914 років. Для збалансування ціни встановлювався відсоток скорочення засівних площ фермерами з виплатою компенсації за необроблені землі. Одночасно заохочувалося знищення частини вже отриманого врожаю, за що видавалася премія. Через федеральні банки фермерам була надана позика розміром у два мільярди доларів.

4. *Боротьба з безробіттям.* Безпосередня допомога безробітним набувала в ці часи різних форм: грошові субсидії, організація громадських робіт, уведення системи соціального страхування від безробіття, пенсійне забезпечення. У 1934 р. була створена Федеральна адміністрація надзвичайної допомоги, яку в 1935 році замінила Адміністрація розвитку громадських робіт. Безробітних направляли до трудових таборів. Вони будували шосе, автостради, мости, аеродроми тощо. У 1935 р. був прийнятий Закон про соціальне страхування, стабілізації економіки мав допомогти й закон Вагнера, або «Акт про трудові відносини», прийнятий Конгресом у липні 1935 року. Закон Вагнера вперше в історії США офіційно визнавав права профспілок і передбачав законодавчі гарантії цих прав. Він перелічував права робітників, порушення яких входило в поняття «несправедливої трудової практики» підприємців. Заборонялося переслідувати робітників за створення профспілок і за участь у страйках. Підприємці мали укладати з профспілками колективні договори. Водночас закон Вагнера був спрямований на зменшення підстав для масових конфліктів. З цією метою створювався спеціальний орган — Наці-

ональне управління з трудових відносин, яке повинно було розглядати скарги робітників на «несправедливу трудову практику» підприємців.

Заходи «Нового курсу» шляхом втручання держави в економічне життя врятували банки й монополії від краху, стабілізували економіку. У 1935—1936 рр. Верховний суд США, посилаючись на те, що законодавство, котре обмежує приватне підприємництво, «суперечить конституції США», скасував закони «Нового курсу», але надалі Верховний суд був змушений підтримувати в цілому систему урядового регулювання економіки, яка в подальшому стала однією з обов'язкових складових змісту економічної функції держави не тільки у США, а й у багатьох країнах світу. Але мова йде про органічне поєднання приватного та державного елементів у змісті, оскільки домінування першого приводить до вищезазначених наслідків, а другого — до формування адміністративно-командної системи управління економікою і, як показав досвід соціалістичних країн, до тих же негативних наслідків.

Правоохоронна функція держави

Сучасним розумінням *правоохоронної функції* держави є те, що вона представляє один з *основних напрямків діяльності держави, спрямований на охорону конституційного ладу, прав та свобод громадян, усіх форм власності*.

Правоохоронна функція держави також є однією з давніх. В епоху станово-кастового суспільства основний зміст її полягав в охороні державою прав привілейованих верств населення. Епоха громадянського суспільства з її гаслом загальної рівності вкладає у правоохоронний напрямок державної діяльності новий зміст. На ранньому етапі громадянського суспільства обмежувальна роль держави зводилася до мінімуму, що було своєрідною реакцією на ідеологію та практику «поліцейської» держави, котра регламентувала не тільки суспільне, але й приватне життя.

У подальшому була досягнута необхідність активного регулятивного втручання держави у процеси, що відбувалися в суспільстві, насамперед у політичній, економічній та соціальній сферах. Держава перестає бути «нічним охоронцем», здійснює активну інтервенційну політику всередині суспільства через посилення адміністративної діяльності. Хоча вона і визначалась як правоохоронна, власне правоохоронна діяльність починає тлумачитися як більш вузька категорія, властива тільки особливим спеціалізованим державним органам і установам.

Інші функції держави

Тісно пов'язана з економічною функцією держави *фіскальна функція* (оподаткування) — один з найдавніших за часом виникнення державних напрямків, котрий в усі часи був спрямований на формування й поповнення державної скарбниці. Особливість фіскальної функції в епоху громадянського суспільства полягає в тому, що, на відміну від попередньої епохи, вона здійснюється у визначених законодавством межах. Зібрані відповідними фіскальними органами податки фінансово забезпечували реалізацію як вищезазначених функцій (політичної: витрати на утримання державного апарату), соціальної: перерозподіл прибутків серед різних груп і верств населення, економічної, і нових державних функцій, що проявилися у ХХ ст., надто ж після 50-х років. Це передусім *функція розвитку культури, науки й освіти*, що була покликана підняти культурний та освітній рівень громадян, необхідний для цивілізованого суспільства; *екологічна функція* держави спрямована на забезпечення охорони природи й навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів.

Функції держави реалізуються певними інституціями, які в системі формують механізм держави.

§3. Механізм держави та основні тенденції його розвитку

Механізм держави епохи громадянського суспільства являє собою розгалужену систему державних органів, установ та підприємств і висвітлити історичні основи усіх його ланок представляється неможливим. Ми розглянемо основні тенденції розвитку лише тих із них, сукупність котрих у вітчизняній теорії держави і права визначається як *апарат держави*. Виходячи з того, що державний апарат, як вже зазначалося, це частина механізму держави, наділена владними повноваженнями для реалізації державної влади, спробуємо розкрити історичні засади тих державних органів, що складають основу його структури. Серед них:

а) *законодавчі органи*, за допомогою котрих створюється відповідна нормативна (законодавча) база в державі;

б) *виконавчі органи*, які ведуть повсякденну оперативну роботу з державного управління соціальними процесами;

в) *правоохоронні органи*, котрі забезпечують і підтримують стабільність та недоторканість суспільних відносин, що складаються під впливом держави і права.

3.1. Органи законодавчої влади у державному механізмі зарубіжних країн

Колегіальні органи, що займалися законотворчістю, існували протягом усієї історії людства (згадаємо, наприклад, античний світ), але в більш-менш сучасному розумінні представницькі установи існують більше тисячоліття. Як відомо, історію «сучасних» *парламентів* (родова назва вищих органів законодавчої влади) починають з англійського парламенту 1265 р.⁵¹, але для епохи станово-кастового суспільства це було поодиноким явищем.

Повсюдним упровадженням парламентів як вищих органів державної влади характеризується епоха громадянського суспільства, коли з практичним утіленням ідей народного представництва в писаних конституціях кінця XVIII ст. закладаються основи сучасного парламентаризму. Виборчі закони, прийняті протягом XIX — першої половини XX ст., створили правову базу для регулювання виборів членів вищих представницьких органів. У багатьох державах парламент стає єдиним джерелом законодавства, тільки йому належить право прийняття законів. У цей період формуються парламентські інститути — законодавчий процес, статус депутатів, відносини з виконавчою владою, партіями та пресою. Парламенти здобувають право на законодавчу ініціативу, якої ще не дуже давно позбавлялися, право внесення поправок в урядові законопроекти, контролю над урядом; вводиться винагорода депутатам; узаконюється гласність парламентських слухань і невідповідальність депутатів за критику уряду.

Обов'язковим елементом парламентської системи визнається *політична (партійна) опозиція*. Поступово під впливом партійної системи виробляються такі поняття, як «праві» та «ліві». Їх батьківщиною є континентальні парламенти. У Франції й інших континентальних країнах консервативні партії займають місце, як правило, праворуч від голови палати; ліберали займають місце трохи лівіше; ліві місця надаються радикальним партіям та групам. В Англії правляча партія й опозиція міняються місцями як тільки вибори віддають перевагу останній. Тут прийнято, щоб міністри сиділи праворуч від спікера, а депутати правлячої партії — за спинами своїх міністрів.

Але не всюди парламентам вдається завоювати і зберегти своє високе становище в системі органів державної влади. У першій половині XX ст. (у 20—30-х рр.) спостерігається піднесення ролі виконавчої влади в державному механізмі. Основною причиною

⁵¹ Вітчизняний конституціоналіст А. З. Георгіца вважає, що першим парламентом світу є створений у 930 році ісландцями колегіальний орган, що приймав закони — *альтинг* (Див.: Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики. Автореф. дис. докт. юр. наук. — К., 1999).

цього став тоталітаризм, котрий виявився то у формі державності фашистського типу, то у формі т. зв. «соціалістичної» держави. Це супроводжувалося зниженням можливостей парламентів у сфері здійснення державної влади.

У повоєнні роки ідеї та практика парламентаризму знову привернули до себе увагу. Зацікавлені у збереженні іміджу представницьких органів та сталості всього державного механізму в цілому, правлячі кола багатьох країн вдалися до конституційних і відповідних парламентських реформ. На основі оновленого конституційного законодавства суттєвого реформування зазнали парламенти багатьох країн: у деяких із них виникли нові парламентські структури — *спеціальні комісії з контролю, парламентські вповноважені з прав людини, лічильні або рахункові палати тощо*. Законодавча діяльність парламентів набула змісту правової домінантності, зросла їх роль у здійсненні установчих, контрольних, фінансово-бюджетних та інших функцій.

Щодо організаційно-структурних питань, то тривалий час характерною рисою побудови парламентів була двопалатність, або *бікамералізм*. Історично створення або збереження верхніх палат відображало компроміси, що були досягнуті між буржуазією (нижні палати) та феодалним класом (верхні палати) у їх боротьбі за політичну владу. Верхні палати сприймалися (певною мірою сприймаються й нині) як консервативний за своєю політичною природою елемент парламентаризму.

Перші однопалатні парламенти були прийняті у другій половині ХІХ ст. трьома новими державами: Сербією, Грецією, Болгарією. У період між двома світовими війнами однопалатні парламенти в Західній Європі в умовах демократичного правління існували лише в Люксембурзі та Фінляндії.

У повоєнні роки на засадах однопалатності були реформовані парламенти у таких європейських країнах, як Греція, Данія, Португалія і Швеція. Не прийняли принципу бікамералізму в переважній більшості молоді незалежні країни Азії і Африки. Однопалатні представницькі органи були створені у країнах Центральної та Східної Європи (за винятком Югославії).

Після подій кінця 80-поч. 90-х рр. минулого століття двопалатну форму побудови парламенту встановили Польща, Румунія, Словенія, Чехія, Хорватія, а з країн СНД — Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія.

З перелічених тільки Росія є федеративною державою, де двопалатна побудова парламентів вважається чи не обов'язковою й пояснюється необхідністю представництва на загальнонаціональному рівні інтересів суб'єктів федерації та їх населення. Що стосується унітарних держав, то існування верхніх палат пояснюється передусім потребами оптимізації парламентської організації шляхом забезпечення зрівноваженого підходу в парламентській роботі. Це досягається діяльністю верхніх палат, котрі мають стримувати нижні, забезпечувати зважений законодавчий процес, унеможливити прийняття непродуманих та покvapливих рішень і зберігати рівновагу в державному механізмі.

Що ж до компетенції палат, то на початковому етапі вона розмежовувалася до незмінної вигоди верхньої палати. Але з часом зростання непопулярності верхніх палат (прикладом може служити те, що в 1893 р. англійський парламент відкинув законопроект, який передбачав можливість спадкоємцям титулу пера балотуватися в палату громад за умови, що вони пожертвують титулом і місцем у палаті лордів. — *Л. Б., С. Б.*); порядок комплектування їх формування, вихідна від них консервативна сила призвели до звуження їх повноважень і підсилення нижніх. У другій половині ХХ ст. це стає загальним явищем.

Палати бікамеральних парламентів, як і самі представницькі органи, мають різні назви. Поряд з історичними тут існують і певні міжнародні традиції: однією з найпоширеніших назв нижньої палати парламенту є *«палата представників»*. Широко вживаною назвою нижньої палати є *«палата депутатів»*. Вона характерна для парламентів більшості президентських республік Латинської Америки, зокрема Бразилії, Мексики та Чілі. Так називається й нижня палата італійського парламенту, а в Іспанії вона дещо трансформована в *«конгрес депутатів»*. Конституції фіксують такі інші назви

нижніх палат: «національні збори» (Франція), «палата громад» (Великобританія, Канада), «сейм» (Польща) тощо.

Для верхніх палат майже універсальною назвою є «сенат», котра вперше була прийнята конституцією США 1787 р. І запозичена з політичної історії Стародавнього Риму. Характерно, що після прийняття американської конституції місцевість у столиці країни, де розташована будівля конгресу, стала називатися «Капітолієм». Таку саму назву, як відомо, мала височина у Стародавньому Римі, де розміщувався римський сенат.

Крім США, назву «сенат» одержали верхні палати парламентів усіх президентських республік Латинської Америки, Австралії, Бельгії, Ірландії, Іспанії, Італії, Канади, Філіппін, Франції та ін. З колишніх соціалістичних країн таку назву дістали верхні палати парламентів Казахстану, Польщі, Румунії, Чехії та ін.

3.2. Органи виконавчої влади у державному механізмі зарубіжних країн

На відміну від законодавчих органів, «кількісна» доля виконавчих органів у державному механізмі набагато більше. З-поміж них інтерес представляють інститут глави держави, урядові структури та правоохоронні (поліцейські) органи.

Глава держави у державному механізмі зарубіжних країн

Інститут глави держави найстаріший у системі органів виконавчої влади. Його генеза глибоко пов'язана з феодалізмом, стародавніми часами і навіть додержавним періодом, коли суспільством керував вождь, лідер, найавторитетніша особа. З виникненням та розвитком буржуазної держави інститут глави держави набуває значних змін. Якщо в середньовіччі та в більш ранні часи главою держави найчастіше виступав монарх (фараон, раджа, цар, король, імператор тощо), то саме з виникненням демократичних тенденцій у суспільстві, ідеї розподілу влад, народного суверенітету з'являється *інститут президента*. Уперше він був запроваджений у США, згодом у деяких Латиноамериканських країнах.

Слід відзначити, що в цьому плані Європа значно відставала від американських країн. Республіканська форма правління та відповідно посада президента як глави держави стали тут загальним явищем тільки після Першої світової війни. До цього ж посада президента на конституційному рівні була закріплена у Франції у другій половині XIX століття.

Після Другої світової війни, коли кількість держав з республіканською формою правління нараховує майже 78 % від загальної кількості країн світу, посада президента, можна сказати, стає всесвітнім явищем. Обрання глави держави безпосередньо або посередньо народом, чітко встановлений перелік повноважень та термін зайняття посади (від 3 до 7 років) робить цей інститут значним досягненням у демократизації суспільства з початку його виникнення.

Але водночас не можна вважати менш демократичним явищем своєрідний антипод президента — монарха. Хоча в монархії зберігається спадкоємна передача посади глави держави, все ж таки, порівняно з добуржуазними державами, інститут монарха в епоху громадянського суспільства зазнав суттєвих змін: у багатьох демократичних країнах (Європа і Японія) монарх перетворився на формального главу держави, а реальна влада сконцентрована в руках прем'єр-міністрів, урядів та парламентів, в інших монархи зберігають функції виконавчої влади, ще в інших вони зберігають абсолютну владу (Близький Схід та Африка).

Уряд в державному механізмі зарубіжних країн

Становлення інституту урядової влади значно відрізнялося від інших гілок влади. Ще з найдавніших часів існували органи управління державними справами, реалізації державної влади. Але, на відміну від законодавчої, роль виконавчої влади значно при-

нижувалась, їй навіть не надавали значення окремої гілки державної влади. Тільки з упровадженням ідеї розподілу влад виконавча, з якою асоціюється урядова влада, відокремлюється від законодавчої та судової.

На етапі становлення й посилення парламентської влади урядова влада перебуває під впливом та контролем першої. Але тільки за певних обставин парламент втрачає своє значення, а урядова влада закономірно підсилюється. Така тенденція *міністеріалізації* системи влади, як зазначалося, спостерігалася у Великобританії вже наприкінці XIX ст., але більш загального характеру вона набула в першій половині XX ст., коли частина повноважень перейшла від парламенту до уряду. Останні дістають право законодавчої ініціативи, відтак складання й редагування законопроектів стає майже їх повною монополією. Більше того, уряди домоглися для себе права видавати постанови, минаючи парламент. Останній уповноважував кабінет видавати постанови з визначеного кола справ або дозволяв йому робити те ж саме «з метою розвитку закону» або ж «з метою забезпечення закону». Відповідно й закон редагується в більш загальній формі. Як виявилось згодом, ця практика «делегованого законодавства» стає неодмінною частиною законодавчого процесу.

Багато законів забезпечуються застереженнями, що дозволяють урядові, міністерствам і простим чиновникам діяти «за розсудом», тобто залежно від даної, практично нерегламентованої ситуації. Контроль палати над урядом стає слабшим, а в ряді випадків — фікцією. У країнах, де панують двопартійні або однопартійні системи, спостерігається зворотнє явище: уряд фактично контролює палату (парламент).

Уряд є одним із найважливіших інститутів конституціоналізму, але водночас, як не дивно, в багатьох конституціях світу його статус регламентується в найзагальніших рисах, а в деяких із країн англосаксонської правової системи про уряд навіть не згадується. Така невизначеність дає можливість посилення уряду шляхом збільшення числа чиновників. Цей процес торкнувся також Англії й Америки, де воячини та бюрократизму було менше, ніж в Європі.

В Англії за короткий термін (з кінця XIX ст. до початку XX ст.) створюється кілька нових міністерств і відомств: освіти, авіації, землеробства, праці тощо. До середини 60-х рр. загальна кількість міністерств і центральних відомств перевищила 100. Після того, як наприкінці XIX ст. був створений інститут професійної цивільної служби, бюрократичний апарат став швидко зростати: кількість чиновників цієї служби у період з 1914 по 1923 рр. подвоїлася, а в наступні 50 років збільшилася залежно від профілю міністерств в 10—20 разів⁵².

Такий же процес спостерігається і у Сполучених Штатах Америки. Кардинальні зміни у внутрішній політиці, зміна національних пріоритетів або проблеми, що виникали перед країною, приводили до появи нових міністерств та відомств. Так, в 1903 р. у США було створено Міністерство торгівлі. Нова соціальна політика президента В. Вільсона привела до виникнення в 1913 р. Міністерства праці. За часів президента Трумена відповідно до реорганізаційного плану 1953 р. було створено Міністерство здоров'я, освіти та добробуту, на базі котрого в 1979 р. з'явилося два міністерства: Міністерство здоров'я та соціальних служб та Міністерство освіти. Програма «боротьби з бідністю» президента Л. Джонсона зумовила появу Міністерства житлового будівництва (1965 р.), а також Міністерства транспорту (1966 р.). Енергетична криза призвела до створення в 1977 р. Міністерства енергетики, а активна участь США в другій половині XX ст. в локальних конфліктах — до створення в 1988 р. Міністерства у справах ветеранів. Тим самим можна побачити виражену тенденцію домінування виконавчих структур, яку можна спостерігати і в інших країнах.

У цей час формується «особливий» статус державного службовця: привілей особливої підсудності, відносно високий оклад, пенсія (і притому значна порівняно з простими громадянами), неможливість його звільнення в загальному порядку. Поступово ска-

⁵² Див.: История государства и права зарубежных стран / Под ред. Крашенинниковой Н. А. и Жидкова О. А. — М., 1998. — Ч. 2. — С. 276.

совуються обмеження й заборони, що перешкоджали тому, щоб чиновник ставав депутатом парламенту. Якщо ці заборони зберігали силу, то тільки стосовно нижчих чиновників. Міністри й посли, вищі чини поліції, прокурори та судді, і навіть службовці фінансових відомств дістають доступ до парламенту.

Поліцейські органи у державному механізмі розвинутих країн

Важливе місце у системі виконавчих органів влади посідають правоохоронні органи, насамперед поліцейські. Поліція, як про це було зазначено у попередніх розділах посібника, існувала на усіх етапах розвитку держави, де її організація та діяльність зумовлювалися насамперед сутністю держави, яка повинна була захищати інтереси пануючої частини суспільства. В епоху громадянського суспільства поліцейські органи структурно-організаційно та функціонально зазнали суттєвих змін, про що свідчить досвід таких розвинутих країн, як Великобританія, США, Франція та Німеччина.

Поліцейські органи в державному механізмі Великобританії. Консервативність англійської буржуазної революції, яка знайшла свій прояв у збереженні багатьох інститутів феодальної держави, певним чином позначилася також на організації та діяльності поліцейського апарату, де, наприклад, зберігалися старі феодальні інститути констебля і шерифа. У той же час створювалися установи, характерні для буржуазної держави: військова поліція, котра з'явилася в роки революції, а після неї, наприкінці XVIII ст. — патрульна варта, яка і виконувала охоронні, а також деякі розшукові функції.

У XVIII — на поч. XIX ст. були прийняті перші нормативні акти, спрямовані на певну централізацію поліцейського апарату, розширення його прав. Важливе значення мало утворення в **1782 р.** міністерства внутрішніх справ Англії. З ініціативи цього міністерства англійський парламент у **1817 р.** прийняв закон, котрий юридично закріпив структурну організацію й повноваження поліції графств. Відповідно до цього закону, у графствах створювалися поліцейські відділи, що формально перебували в підпорядкуванні місцевої влади. Водночас у всіх графствах була збережена посада шерифа, який очолював поліцейські відділи.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. (**1829 р.**) англійський парламент прийняв розроблений міністром внутрішніх справ закон про утворення поліції міста Лондона — Скотланд-Ярд. У структурному відношенні поліція Лондона розділялася на підрозділи, серед яких важливу роль відігравали відділення карних розслідувань та охоронне. На Скотланд-Ярд покладалося проведення розшукових слідчих заходів щодо всіх категорій кримінальних справ, надання допомоги місцевим поліцейським органам, здійснення нагляду за іноземцями тощо. Згодом поліція Лондона поширила свій вплив на всю поліцейську систему країни.

Починаючи з 1835 р. і до кінця XIX ст. англійський парламент прийняв серію нормативних актів, відповідно до яких була організаційно оформлена поліція графств і міст. Наказом міністра внутрішніх справ Англії, виданим у 1887 р., відділення карних розслідувань Скотланд-Ярд було перетворено у відділ, штатний склад якого було значно розширено. Завданнями відділу карних розслідувань, крім розшукових та слідчих заходів, стали організація обліку й узагальнення досвіду боротьби зі злочинністю, аналіз і розробка пропозицій у цій галузі.

Після Першої, і особливо Другої, світових війн відбувалася подальша його централізація та організаційне зміцнення. Весь поліцейський апарат Англії централізований і перебуває в підпорядкуванні міністерства внутрішніх справ та департаменту внутрішніх справ Шотландії, котрий очолюється державним секретарем у справах Шотландії. З 1953 р. при МВС діє консультативна поліцейська рада Великобританії. Головну роль у цій раді відіграють королівські інспектори, в коло завдань яких входить щорічне інспектування всіх поліцейських органів країни. На посаду цих інспекторів призначаються особи, що тривалий час очолювали поліції великих міст. Міністр внутрішніх справ

Англиї визначає штатну чисельність поліції міст і графств. З його відома відбувається призначення та звільнення начальників будь-якого поліцейського органу країни.

Особливе місце, як і колись, посідає поліція Великого Лондона — Скотланд-Ярд. Крім виконання завдань, його чиновники представляють поліцію Великобританії в міжнародній організації кримінальної поліції («Інтерпол»), здійснюють підготовку поліцейських кадрів, допомагають місцевим поліцейським органам у проведенні особливо складних розшукових заходів, призначаючи туди своїх чиновників, наділених великими повноваженнями.

Скотланд-Ярд очолюється комісаром, який призначається головою держави за згодою міністра внутрішніх справ. Столична поліція підпорядковується безпосередньо міністрові внутрішніх справ. Вона складається з управлінь: організаційного, адміністративного, по боротьбі зі злочинністю, господарського. У свою чергу управління поділяються на відділи, а відділи — на відділення. Важливе значення має особливий відділ, завданням якого є здійснення політичного і кримінального розшуку.

У системі поліцейського апарату Англиї велика увага приділяється місцевій поліції: графств, міст і сільських поселень.

Відповідно до закону про поліцейську службу графств і великих міст, прийнятого в 1964 р., поліцейські сили графств підпорядковані поліцейському комітетові муніципальної ради, а у великих містах — поліцейському комітетові з контролю. Безпосередніми керівниками поліцейських сил у графствах і містах є головні констеблі, що призначаються міністром внутрішніх справ Англиї. На території графств і великих міст існують поліцейські підрозділи й субпідрозділи. У невеликих містах Англиї діють поліцейські підрозділи, очолювані наглядачами (суперінтендантами). У сільській місцевості виконання поліцейських функцій покладено на констеблів.

Положення військово-поліцейського апарату в системі державних органів характеризується низкою принципових рис. Насамперед керує ним вузьке коло осіб, котрі знаходяться на самій вершині державного апарату: передусім це прем'єр-міністр, міністр внутрішніх справ, міністр оборони й ті вищі офіцери і чиновники, що близько до них належать.

Особливо велика роль прем'єр-міністра, який очолює комітет оборони й заморської політики, що видає усіма військовими питаннями та координує діяльність всіх міністерств із проблем будівництва збройних сил. Членами комітету є міністри — оборони, внутрішніх справ, іноземних справ, фінансів.

Міністерству внутрішніх справ належить одне з ключових місць в ієрархії міністерств, глава МВС незмінно входить до складу кабінету. Особливе становище МВС зумовлене характером його функцій. *По-перше*, воно здійснює керівництво діяльністю з підтримки внутрішнього порядку, керує поліцейською службою. *По-друге*, виконує ряд функцій у сфері управління юстиції, а також з питань позбавлення волі. Міністр внутрішніх справ призначає директора публічних переслідувань, в обов'язок якого входить виконання функцій кримінального переслідування; він займається питаннями організації судів нижчих інстанцій.

Основним принципом організації управління військово-поліцейським апаратом є початки централізації. Міністр визначає умови та порядок призначення мирових суддів у поліцейській комітет, дає схвалення на призначення головного рішення про кількісний склад формування, про надання йому будинків і приміщень, задовольняє прохання поліцейського комітету до головного констебля про подання у відставку тощо. Міністр виділяє субсидії на поліцію й може їх скоротити, якщо визнає це за необхідне.

Міністр має право видавати постанови про керівництво формуваннями і про умови служби в них. Постанови можуть видаватися з таких основних питань: підтримка дисципліни, встановлення обов'язків, що мають виконуватися членами формувань, перелік рангів, умови зарахування на службу і просування по службі тощо.

Міністр внутрішніх справ відповідає за командні кадри формувань. З його схвалення призначаються головний констебель, його заступники та помічники. Головні констеблі зобов'язані щорічно представляти міністру доповіді. При МВС створена поліцейська

інспекція, котра щорічно подає міністрові доповідь про стан поліції й виконання окремих його доручень. Власне кажучи, міністр внутрішніх справ керує всією діяльністю поліції, включаючи оперативну роботу.

Поліцейські органи в державному механізмі США. До утворення США як незалежної держави поліція в колоніальний період була побудована на англійський зразок. Серед поліцейських чинів головну роль відігравав констебль, який призначався представниками колоніальної адміністрації. Його становище визначалося нормами англійського неписаного права ще феодального періоду. Головні функції констебля полягали в охороні порядку, боротьбі з дрібними злочинами, наданні допомоги колоніальній адміністрації під час збору податків тощо. Поліція графства очолювалася шерифом.

У зв'язку з посиленням зростанням кримінальної і політичної злочинності в Америці були створені централізовані органи боротьби зі злочинністю — відділи детективної служби при губернаторах, власниках колоній і в так званих самоврядних колоніях. Американські детективні відділи, використовуючи досвід англійської поліції, широко застосовували у своїй діяльності головні й негласні засоби. Проведення негласних заходів щодо боротьби зі злочинністю послужило причиною створення спеціального штату людей — таємних детективів.

Створення США привело до значних змін у структурі й організації поліції. В основу її побудови було покладено конституційний принцип державного устрою — федералізм. Початком процесу утворення поліції штатів вважається перша половина XIX ст., коли в 1835 р. в Техасі була створена перша поліцейська система. Спочатку *техаські рейнджери* були організовані як служба прикордонного патруля, а пізніше вони стали виконавцями усієї поліцейської роботи. У 1865 і 1903 рр. схожі системи створено у штатах Массачусетс і Коннектикут.

До системи поліцейських формувань входила поліція трьох видів, кожне з яких відноситься до визначеного рівня влади — федеральної, штатів і місцевої. Однак як такої федеральної поліції в США не існує: на федеральному рівні діють лише федеральні органи розслідування.

Вищою для *федерального рівня поліцейською інстанцією* стало Федеральне Бюро розслідування (ФБР). Воно виникло в 1908 р. як Бюро розслідування, що було створене на базі заснованої роком раніше постійно діючої слідчої організації (створив її внучатий племінник Наполеона Бонапарта — Ч. Бонапарт, будучи міністром юстиції США в уряді Т. Рузвельта. — *Л. Б., С. Б.*). Як ФБР ця федеральна поліцейська служба існує з 1935 року. Його штаб-квартира знаходиться у Вашингтоні, а 59 відділень та «агенти-резиденти» розміщені таким чином, щоб охопити своїм впливом території всіх штатів і великих міст. Очолюється ФБР директором, котрий має двох заступників і 8 помічників. ФБР виконує функції контррозвідки й слідчі заходи щодо політичних та особливо важливих кримінальних справ, здійснює розшук рецидивістів і міжнародних злочинців, а також дезертирів. На бюро покладені функції інструкторського й інспекторського характеру стосовно всіх поліцейських органів країни, тут зосереджений оперативний облік. Як постійний член секретаріату Міжнародної організації кримінальної поліції — «Інтерполу», ФБР здійснює міжнародні поліцейські зв'язки.

ФБР спеціально видає інформаційний бюлетень, у якому висвітлюються найважливіші проблеми розшукової та слідчої практики поліції США й публікуються матеріали про розшук і видачу злочинців. Воно є центром кримінальної статистики США. З 1930 року на бюро покладена задача обліку й обробки статистичних даних і складання єдиних звітів про стан злочинності у всій країні. На нього покладено також керівництво підготовкою та перепідготовкою поліцейських кадрів.

Поліцейський апарат ФБР поділяється на гласних і негласних співробітників. Серед негласного складу головну роль відіграють спеціальні штатні агенти ФБР — *джимени* (чиновники уряду). Джимени, як правило, мають вищу юридичну, економічну або технічну освіту. Перед прийомом на роботу вони проходять підготовку у спеціальній школі ФБР, що дислокується у Вашингтоні. У США існує спеціалізація джименив за різними галузями господарства.

Поліція на рівні штатів конституційно обмежена у своїй діяльності територією штату й відтак не вповноважена здійснювати правозастосовчу діяльність на території іншого штату, за винятком випадків, спеціально обумовлених федеральними правовими нормами.

Організація поліцейських органів, їх компетенція й бюджет визначаються законодавством штату. Начальник управління поліції штату призначається губернатором і йому підпорядковується. В обов'язки поліції входить підтримка порядку на шосейних дорогах, а також боротьба зі злочинами, передбаченими законами штату. Крім того, вона здійснює допомогу місцевій поліції: веде в межах штату кримінальну реєстрацію, забезпечує поліцейський зв'язок, здійснює навчання співробітників поліції тощо.

Місцева поліція створюється органами місцевого самоврядування округів, міст і самостійних в адміністративному плані населених пунктів. Кожне поліцейське формування такого роду має право діяти лише на своїй території й формально, незалежно від управління поліції штатів. У систему місцевої поліції входять такі підрозділи.

Поліція округу (графства) підкоряється раді округу. Очолює її, як правило, шериф, що обирається населенням округу. Підтримка порядку та боротьба зі злочинністю — лише частина численних обов'язків шерифа. Він також допомагає у відправленні правосуддя, виконує функції судового пристава, здійснює адміністративне управління в'язницею округу тощо. Термін повноважень шерифа від 2 до 4 років. Дострокове звільнення з посади може відбутися тільки в результаті здійснення їм аморального вчинку чи посадового злочину.

Чисельність співробітників у підпорядкуванні шерифів залежить від величини територіального округу, стану правопорядку та суми бюджетних асигнувань. Іноді управління складається з шерифа й одного-двох його заступників.

У деяких округах поліцію очолює призначуваний губернатором штату начальник (шеф) поліції, котрий виконує свої функції або замість шерифа, або одночасно з ним.

Поліція міста діє в містах з населенням понад 25 тис. чоловік. Організаційна структура поліції у великих містах однотипна. У кожному поліцейському управлінні серед різних підрозділів є служба безпеки й порядку, кримінальний розшук. Розслідування нечисленних справ веде відповідна поліцейська служба, а складних кримінальних справ — співробітники спеціальних відділів — поліцейські детективи.

На чолі поліції міста стоїть начальник (шеф) поліції, а в деяких найбільш великих містах — комісар, який, будучи цивільною особою, є вповноваженим міського самоврядування та мера міста. У таких управліннях, крім комісара, є також начальник поліцейського управління, котрий безпосередньо здійснює оперативне керівництво поліцією.

Поліція населеного пункту — це невелике формування, що складається з 3—5 поліцейських, одного констебля, що звичайно обирається місцевим населенням на термін від 2 до 4 років. У деяких штатах констебль призначається органом місцевого самоврядування. Крім основного обов'язку — охорони громадського порядку — констебль бере участь в організації і проведенні місцевих виборів і здійснює виконання судових рішень. Передбачається, що в обов'язок констебля входить також затримка злочинців і навіть розслідування дрібних правопорушень.

З посадою констебля пов'язують появу ще під час утворення США нової назви полісмена — *коп* (від скорочення С.О.Р. (constable on patrol) або ж COPPER (мідь), тобто мідний значок полісмена. — Л. Б., С. Б.).

Серед поліції, що служить, потрібно розрізняти дві основні групи. Найбільшу численну групу складають службовці, які склали присягу. Вони дотримуються спеціальних правил, носять відповідну форму; їм нерідко привласнюються персональні поліцейські звання. Другу групу складають цивільні поліції, котрі служать, виконуючи в основному допоміжну роботу.

Виникнення такої системи поліції зумовлене принципом федералізму, згідно з яким відповідні поліцейські формування підпорядковуються виконавчій владі федерального, штатного і місцевого рівнів. Децентралізація поліції знаходить пояснення і в класично-

му принципі «поділу влади»: поліція організаційно не зв'язана ні з законодавчою, ні з судовою владою. Однак у політичному і правовому відношенні поліція не є ізольованим і автономним органом влади: на рівні штату її бюджет залежить від законодавчого органу штату, а кадровий склад і напрямок діяльності — від уряду штату; на місцевому рівні вона залежить від органів самоврядування.

Як частина системи кримінальної юстиції поліція перебуває в постійних ділових контактах із суддями, органами обвинувачення, адміністраціями місць позбавлення волі тощо.

Поліцейські органи у державному механізмі Франції. Французька поліцейська система є однією з найстаріших у Європі. Як і в Англії, вона склалася ще за часів феодалізму. Ще до початку французької буржуазної революції XVIII ст. поліція являла собою централізований апарат, і буржуазія, що прийшла до влади, не прагнула до повного його знищення. На першому етапі революції була проведена децентралізація в управлінні поліцією: воно було передане до створених на місцях органів самоврядування — зборів департаментів, округів і кантонів. У Парижі поліцейську владу здійснювала обрана від 60 округів «постійна комісія» з числа найбільш великих і впливових буржуа. Важливою поліцейською силою стала Національна Гвардія, створена буржуазією для охорони своєї безпеки. Здійснення поліцейських та інших функцій на місцях контролювалося комісарами (у департаментах) і національними агентами Конвенту (в округах і кантонах).

У період Першої імперії, коли до влади прийшов Наполеон Бонапарт, поліція зміцніла і значно посилила своє становище, її апарат удосконалювався. Наполеон створив велику й широко розгалужену поліцейську систему, в основу якої було покладено принцип централізму. Керівництво поліцією розподілялося між міністром поліції і міністром внутрішніх справ, компетенція яких не була чітко розмежована.

Французька поліція поділялася на *державну* (генеральну) та *муниципальну* (общинну). Державній поліції були передані функції забезпечення політичної безпеки, нагляду за іноземцями. До функцій муніципальної поліції було віднесено захист безпеки населення, охорона його майна, видача паспортів, боротьба зі злочинністю, здійснення нагляду за моральністю.

Державна поліція безпосередньо підпорядковувалася міністерству внутрішніх справ. Вона поділялася на поліцію *адміністративну* і *поліцію судову*. Кодексом «Про злочинні діяння і покарання» 1795 р. призначення тієї й іншої поліції визначалося в такий спосіб: «Адміністративна поліція має своєю метою повсякденне забезпечення громадського порядку; її зусилля спрямовані головним чином на попередження злочинів. Судова поліція розслідує злочини, скоєння яких адміністративна поліція не могла перешкодити, і передає винуватців злочинів судам, на яких лежить обов'язок їх карати».

Адміністративна поліція була суворо централізована. Відповідно до встановленої Наполеоном системи провінційного й общинного управління Франції органами адміністративної поліції були: *префекти* в департаментах (було створено 88), *супрефекти* в округах, *мери* в комунах та містах. Усі вони призначалися імператором за поданням міністра поліції та міністра внутрішніх справ і розглядалися як агенти центральної влади.

Особливе місце в поліцейській системі Франції посідала поліція Парижа та департаменту Сени. На чолі поліції Парижа був поставлений префект, призначений імператором за поданням міністра внутрішніх справ.

Найважливішу роль у державній поліції відігравали поліцейські комісари. Посада поліцейського комісара виникла ще в епоху середньовіччя. Але особливо його роль зросла в період Першої імперії: в кожному місті (на кожні 10 тис. жителів), а також у народній громаді імператором за поданням міністра внутрішніх справ призначалися комісари поліції. Вони були, з одного боку, агентами адміністративної поліції і спостерігали за громадською безпекою, а з іншого — здійснювали функції судової поліції. На комісара поліції як чиновника судового відомства покладалися: розшук злочинців, їх затримка й арешт, здійснення дізнання тощо.

Таким чином, уся державна поліція за часів Наполеона була суворо централізована, підпорядковувалася через міністерство внутрішніх справ і міністра поліції імператорському урядові.

Муніципальна поліція (міська і сільська) у період Першої імперії, відповідно до Конституції 1799 р., перебувала у веденні мерів й підпорядковувалася міністрові поліції.

Ще в роки революції (1791 р.) був створений особливий вид поліції — організований на військових засадах корпус, який дістав назву *жандармів* (франц. *gendarmes* < *gens d'armes* — «люди зброї»). Основною його функцією було спостереження за збереженням порядку в армії й усередині держави. Жандармерія, котра являла собою по суті державну поліцію, що мала військову організацію, перебувала у веденні військового міністерства, але при здійсненні поліцейських функцій підпорядковувалася міністрові внутрішніх справ. Усередині держави вона повинна була сприяти поліції у виявленні й затриманні злочинців, а в армії виконувати функції військової поліції.

Крім зазначених основних видів поліції, Наполеон створив і розгалужену систему спеціальних поліцейських служб. За часів Наполеона завершився процес створення поліцейської системи Франції, яка в подальшому пережила всі політичні режими й залишилася майже незмінною.

Бурбони цілком зберегли її. Легітимна і липнева монархії не додали нічого суттєво нового, і лише Наполеон III, котрому були безпосередньо підпорядковані армія, поліція та жандармерія, здійснив ряд заходів для подальшого посилення поліції.

У 1848 р. у складі міністерства внутрішніх справ була створена Генеральна дирекція національної безпеки для управління державною поліцією. Вона складалася з низки управлінь: адміністративної й загальної поліції, кримінальної поліції, територіальної поліції та поліції з іноземних справ. Генеральна дирекція національної безпеки з цього часу стала відігравати роль головного поліцейського центру Франції — найбільш чітко організованої та всесильної установи французької реакції. Потім була ліквідована посада міністра поліції, а все управління поліцією передано міністрові внутрішніх справ.

Жандармерія, котра в період липневої монархії (1830 р.) замінена муніципальною гвардією, в 1854 році була знову відновлена. Вона здійснювала й функції судової поліції. Поліція та жандармерія діяли в тісному контакті.

Третя республіка зберегла старий адміністративний розподіл Франції і стару систему поліцейського управління на місцях. Як і раніше, агенти урядової влади на місцях — префекти і супрефекти — зосереджували в своїх руках всю владу: вони призначали і зміщували всіх посадових осіб на місцях, втручалися у сферу юстиції й мали широкі права відповідно до ст. 10 Кримінально-процесуального кодексу (1808), у здійсненні дізнання, арештів, відданні до суду. Подальшій централізації поліцейської системи Франції сприяла постанова уряду від 16 лютого 1914 року, згідно з якою засновано загальну інспекцію над поліцейськими службами метрополії, підпорядковану міністрові внутрішніх справ.

За традицією, яка склалася у Франції, Четверта і П'ята республіки суттєвих змін у колишню структуру поліції і систему управління її апаратом, не внесли. Її статус продовжував регламентуватися колишнім законодавством та новими декретами президента та уряду П'ятої республіки, які є правовим фундаментом сучасної системи поліції у Франції. Її очолює міністр внутрішніх справ, котрий має величезний адміністративний апарат, до якого входять: особистий кабінет міністра та його технічне бюро, корпус загальної адміністративної інспекції, служба генеральних інспекторів особливих доручень, бюро організації й методів роботи, шифрувальна служба та чотири спеціалізованих управління — управління кадрів і політичних справ, управління департаментської й комунальної адміністрації (керує роботою префектів, супрефектів і мерів), управління бюджету й фінансів, управління матеріально-технічних служб (включаючи криміналістичні лабораторії, служби зв'язку, транспорту тощо).

Окремо у складі центрального апарату МВС Франції стоїть Генеральна дирекція національної безпеки, що очолюється особливим генеральним директором і керує всіма поліцейськими силами країни, за винятком Парижа й департаменту Сени-Уазі. Маючи

велику кількість власних управлінь і служб, ця Генеральна дирекція є своєрідним міністерством у міністерстві.

Генеральний директор має окремий від міністерського штату персонал, свій адміністративний кабінет, самостійну політичну інспекцію, відділ кадрів, бюро з вивчення практики та методів роботи, управління правової регламентації діяльності поліцейських служб і чотири оперативних управління територіального нагляду, громадського порядку, загального освідомлення й управління кримінальної поліції. Крім того, йому підпорядкована служба охорони безпеки високопоставлених офіційних осіб під час їх поїздок по країні, служба з керівництва органами муніципальної (міської) поліції й регіональних мотоциклетних бригад, центральна картотека та інші служби ідентифікації.

Другим відокремленим поліцейським відомством, підпорядкованим міністерству внутрішніх справ Франції, є префектура поліції Парижа й департаменту Сени-Уазі. Її очолює префект поліції, котрий також має особистий адміністративний кабінет, особливий адміністративний секретаріат, власну поліцейську інспекцію і три оперативних управління — головне управління муніципальної поліції (чи поліції порядку), управління загального освідомлення та управління кримінальної поліції. Крім цього, йому підпорядкована служба охорони безпеки президента й інших вищих посадових осіб республіки, служба економічної поліції та поліцейські технічні служби.

Другою особою після префекта є генеральний секретар префектури. Він заміщає префекта за його відсутності, головує в дисциплінарній раді, в раді громадської санітарії і гігієни, у журі конкурсів на заміщення поліцейських посад і керує роботою управління та служб, що входять в адміністративний секретаріат префектури. Серед управлінь секретаріату на особливу увагу заслуговує управління загальної поліції, що займається питаннями натуралізації та репатріації (зокрема, розглядає клопотання про надання права французького громадянства), видає паспорти громадянам, веде картотеку, здійснює нагляд за в'язницями. Під контролем генерального секретаря префектури перебувають також дві криміналістичні лабораторії, історичний архів та адміністративний музей.

Управління кримінальної поліції Парижа й департаменту Сени-Уазі активно співпрацює зі службами кримінальної поліції Генеральної дирекції національної безпеки й національним бюро Міжнародної комісії з боротьби з кримінальною злочинністю («Інтерполом»).

Значною силою державної влади Франції залишається національна жандармерія. Відповідно до декрету про жандармерію від 20 травня 1903 року, вона покликана забезпечувати громадську безпеку, підтримувати порядок і турбуватися про виконання законів. На відміну від цивільних поліцейських установ, жандармерія має ту ж організацію, форму, звання й дисципліну, що і французька армія. Вона офіційно підпорядкована міністерству збройних сил, однак різноманіття завдань, покладених на неї, ставлять її також у залежність від МВС і міністерства юстиції.

Жандармерія V республіки поділяється на рівні департаменту: на судову поліцію, взвод посилення, водну поліцію, моторизовані підрозділи, що здійснюють контроль за дорожнім рухом, підземні евакуаційні підрозділи.

Таким чином, основними відмінностями поліцейської системи Франції є децентралізація в її побудові, поєднання формувань цивільно орієнтованих і військових.

Поліцейські органи в державному механізмі Німеччини. Санкціонувавши політичний лад німецької імперії як єдиної держави, Конституція 1871 р. водночас не передбачала створення федерального уряду (єдиним федеральним міністром було названо імперського канцлера. — Л. Б., С. Б.), і відповідно, єдиних для всієї Німеччини органів поліції. Вони продовжували існувати в межах тих німецьких державах, що увійшли до складу імперії. Найбільш досконалою була поліцейська система Прусії. Її структурними підрозділами, залежно від об'єкта діяльності, були: загальна поліція безпеки, судова поліція, адміністративна поліція.

Загальна поліція безпеки несла зовнішню службу, відала паспортним режимом, здійснювала дізнання й затримку злочинців. Вона поділялася на кримінальну та політичну поліцію. *Судова поліція* займалася розшуком злочинців, тюремною справою й була тіс-

но зв'язана з загальною поліцією безпеки. Загальна поліція безпеки та судова поліція перебували у веденні МВС.

Адміністративна поліція — санітарно-медична, будівельна, гірська тощо — підпорядковувалися відповідним відомствам. Система поліцейського управління в Пруссії була побудована за принципом централізму, відповідно до адміністративно-територіального розподілу Пруссії.

Особливе місце посідала поліція Берліна. Це місто складало окремих округ провінції Бранденбург. На чолі поліції Берліна стояв президент поліції, наділений правами начальника окружного управління. Він безпосередньо підпорядковувався міністрові внутрішніх справ. При президенті поліції діяло центральне поліцейське президентство, що складалося з декількох відділів. Найважливішим з них був відділ політичної поліції, що керував діяльністю всієї політичної поліції Пруссії.

Усі вищі поліцейські чиновники призналися пруським королем за поданням міністра внутрішніх справ. Тільки бургомістри в містах обиралися міським управлінням — магістратом, але й вони затверджувалися королем. Виконавчі поліцейські сили в Пруссії складалі: *жандармерія* (була заснована в Пруссії у 1812 р. і складалася з армійських офіцерських чинів, які підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. — Л. Б., С. Б.), *збройна поліцейська варта* у великих містах і *поліцейська варта* у всіх інших громадах. Така ж система поліцейських органів з невеликими змінами існувала в інших німецьких державах.

У своїй діяльності пруська поліція керувалася як загальним, так і спеціальним законодавством. Права й повноваження її визначалися Пруським земським уложенням 1794 року. В інших німецьких державах у цей період були прийняті спеціальні поліцейські кодекси, але вони у принципі повторювали основні положення Пруського земського уложення.

Відповідно до Уложення, поліція Пруссії наділялася дуже широкими повноваженнями. Їй ставилося в обов'язок уживати необхідних заходів для збереження громадського спокою, безпеки й порядку, й запобігання небезпеки, що загрожує як суспільству, так і окремим його членам.

У період *Веймарської республіки* організація поліції визначалася Конституцією 1919 р., а також Версальським мирним договором, котрий встановлював загальний чисельний склад німецьких збройних сил і засади організації поліції німецьких держав. Договір вимагав, щоб поліція була децентралізованою, нечисленною (80 тис.) і не мала характеру збройних сил. Але вже на початку 20-х років реакційна німецька буржуазія приступила до зміцнення поліцейського апарату. Почалася і його централізація. Нарада представників земель, скликана в 1922 р. з ініціативи імперського МВС, прийняла рішення про створення єдиного центру загальнокримінальної й політичної поліції.

Після приходу до влади А. Гітлера були проведені заходи щодо створення всеохоплюючого апарату фашистського терору. До нього увійшли не тільки державні каральні органи (армія, суд, поліція, розвідка), але й недержавні організації Націонал-соціалістської німецької робочої партії (НСДАП): СА (штурмові загони), СС (охоронні загони) й СД (служба безпеки СС).

Загони СА, створені в 1920 році як резерв армії, від початку були антикомуністичною терористичною організацією. До 1933 року вони нерідко заборонялися, але за підтримкою рейхсверу з кожним роком чисельно значно зростали. Після приходу до влади фашистів зі штурмовиків (СА), «сталевого шолома» й інших воєнізованих фашистських організацій спочатку в Пруссії, а потім і в інших землях була створена допоміжна поліція. Згідно з наказом Геринга від 22 лютого 1933 р., допоміжна поліція наділялася всіма правами поліцейських, озброювалася кийками та револьверами. Таким чином, СА фактично були включені до поліцейської системи. Крім того, вони відігравали важливу роль як військова сила і як частина фашистського терористичного апарату в охороні концтаборів і таборів для військовополонених.

Особливе місце в апараті фашистського терору посідали загони СС, створені А. Гітлером у 1925 році. Керівний центр СС складався з дванадцяти головних управ-

лінь, найважливішим з яких було Головне імперське управління безпеки на чолі з Гейдрихом (воно виникло на базі СД).

Водночас з СС А. Гітлером була створена служба безпеки фашистської партії (СД), тобто партійна розвідка. Вона здійснювала розвідку, контррозвідку та політичний розшук. Згодом СД була наділена державними функціями й очолила об'єднання всієї політичної поліції Німеччини.

Суттєві зміни відбулися й у структурі поліції в Пруссії з організацією 26 квітня 1933 року таємної поліції (гестапо).

У період панування фашизму остаточно завершилася централізація поліції. Важливу роль у цьому зіграв декрет А. Гітлера від 17 червня 1936 р., відповідно до якого в імперському міністерстві внутрішніх справ була заснована посада начальника (шефа) німецької поліції. На цю посаду був призначений Гімmlер. 26 червня 1936 р. він видав декрет про об'єднання гестапо, політичної поліції земель і кримінальної поліції в поліцію безпеки. Таким чином, рейхсфюрерові військ СС Гімmlеру, тобто керівникові головної терористичної організації фашистської партії була підпорядкована вся німецька поліція, котра поділялася на загальну поліцію порядку й поліцію безпеки.

Історичні події Другої світової війни продемонстрували всьому світові «ефективність» цих поліцейських формувань. Поразка у війні Німеччини зумовила те, що післявоєнний устрій її визначали країни переможниці.

Після створена західногерманська держава — ФРН, і, відповідно до ст. 87 Основного Закону, у ФРН організувалися такі федеральні поліцейські установи: Федеральна кримінальна поліція, Федеральна прикордонна поліція, Федеральне відомство з охорони конституції, Федеральна залізнична й водна поліція.

Федеральна кримінальна поліція, як спільна служба федерації та земель створена в 1951 році для боротьби з кримінальною злочинністю на території федерації. Ця установа наділена не тільки функціями координації діяльності поліції земель, але й безпосередніми виконавчими функціями. Вона може самостійно порушувати кримінальне переслідування на прохання земельної влади або за розпорядженням федерального міністра внутрішніх справ.

Поряд з органами загальнофедеральної поліції в кожній землі існує своя поліцейська система. Структура поліції в землях різна, але в кожній з них обов'язково є кримінальна поліція, політична поліція (відомство з охорони конституції), воднотранспортна поліція і поліція, що регулює вуличний рух. За обсягом повноважень поліція земель, як і раніше, поділяється: на державну (земельну), окружну, повітову й міську (муніципальну). Уся поліція землі підпорядковується міністерству внутрішніх справ, за винятком міської поліції, що формально підпорядковується органам міського самоврядування й фінансується з міського бюджету.

З об'єднанням Німеччини в 1990 р. суттєвих зрушень в організації поліції не відбулося; поліцейська система колишньої НДР перестала існувати і на шости східних землях була впроваджена поліцейська система колишньої західної Німеччини.

Таким чином, історичний досвід розвитку держави показує, що в усі часи її існування опорою державного управління й важливою складовою частиною державного механізму була поліція. Виникнувши у країнах стародавніх цивілізацій й набувши з часом більш витончених організаційних форм і досвіду роботи, вона, виконуючи правоохоронну функцію, відтворювала класову сутність держави. У станovo-кастових суспільствах спрямовувала свою діяльність на захист інтересів правлячої верхівки, охорону приватної власності, придушення опору безправної немайнової частини населення.

В умовах перехідного періоду від станovo-кастового суспільства до громадянського, початок якому було покладено першими буржуазними революціями, на ранньому його етапі поліція практично мало змінила свою класову сутність, залишаючись знаряддям панування буржуазії, котра прийшла до влади. Саме в цей час остаточно складаються національні поліцейські системи. Посилення соціально-класових конфліктів у другій половині XIX-першій чверті XX ст. призвело до певних змін у функціях держави, яка свою діяльність спрямовувала переважним чином не стільки на захист створеної державності, скільки на її збереження й подальшу модернізацію.

§4. Органи судової влади та їх еволюція в епоху громадянського суспільства

Органи судової влади, або *юстиція* (лат. *justitia* — «справедливість, правосуддя») у системі органів державної влади епохи громадянського суспільства посідають одне з провідних місць, відіграючи головну роль у системі стримувань і противаг, формування котрої було результатом реалізації одного з основних принципів епохи громадянського суспільства — принципу розподілу влад. В необхідних і встановлених правом межах юстиція може змусити виконати свої рішення не тільки виконавчу, через суди загальної *юрисдикції* (лат. *jurisdictio* — «судочинство, межі дії судового органу»), а навіть й законодавчу владу через конституційні суди.

Звернемо Вашу увагу на те, що в цьому параграфі ми висвітлимо процес еволюції різних судових органів, за винятком конституційних. Історичні засади сучасної конституційної юстиції вважаємо доцільним розглянути в наступній темі, присвяченій історичним аспектам становлення та розвитку конституційного права.

4.1. Судові органи Англії (Великобританії)

Революція XVII ст. і політичний лад наступної конституційної монархії в Англії в цілому зберегли старий уклад судоустрою. Англійська юстиція відрізнялася багатоланковою структурою, заплутаністю апеляційних порядків, неясністю підсудності. Крім Англії, свої судові системи зберігали Шотландія й Ірландія.

Суди кримінальної юрисдикції

Кримінальна юстиція здійснювалася: а) королівськими суддями; б) судами за участю присяжних у вигляді Великого і Малого журі; в) вищими судами загального права. Поряд із судами загальної юрисдикції трьох вищевказаних підвидів існували суди спеціальної юрисдикції за категоріями справ, а також місцеві суди.

Спроби спрощення й централізації судової системи не могли бути послідовно реалізовані через неможливість зруйнувати історично сформований судоустрій. Він був пов'язаний з поданням позовів, які можна було висунути тільки в точно визначених судових інстанціях, котрі охоронялися «загальним правом». Реформуванню судоустрою заважав також принцип незмінюваності суддів, затверджений на початку XVIII ст. Замість раніше діючого правила, згідно з яким судді залишаються на своїх посадах доти, «доки це завгодно королю», було встановлено, що вони незмінювані «доки поведуться добре». Це основне правило англійського правосуддя рівною мірою характеризувало як карний, так і цивільний судоустрій. Призначалися судді всіх рівнів відомством лорда-канцлера від імені його влади. Вищий контроль за судами залишався у віданні парламенту.

Найнижчою інстанцією був *суд магістратів* на місцях (мирових суддів), у повноваження котрих входила перевірка законності арештів, вирішення незначних справ, з яких призначалися покарання у вигляді декількох днів ув'язнення, арешт і відсилення обвинувачуваних до судів більш високої компетенції.

Основна маса кримінальних справ вирішувалася в *судах ассизів* — традиційних роз'їзних судах загального права. Двічі на рік судді трьох вищих королівських судів об'їжджали особливі округи (їх було 8 на графства Англії й Уельсу) на підставі загальних доручень корони. За деякими традиційними такими дорученнями (встановлювати мирові угоди, вислуховувати й закінчувати справи, перевіряти в'язниці) вони й розглядали кримінальні справи у складі колегії 2 суддів.

Рівне з судами ассизів значення одержав новий, заснований у 1834 р. *Центральний карний суд*. Тут розглядалися справи Лондона та деяких центральних графств, а також

спрямовані проти державних інтересів і центральної адміністрації. Головував у ньому лорд-мер Лондона, до складу суду входили лорд-канцлер і судді трьох вищих королівських судів. Збирався суд раз на місяць, вирішуючи справи також за участю присяжних.

Вищі суди розглядали, як правило, особливої важливості справи, а також обвинувачення від імені корони. До їх числа належали: 1) особливий суд коронної юрисдикції, що складався з шести суддів вищих судів загального права; 2) Суд королівської лави; 3) Суд казначейства; 4) Суд лорда-сенешала. Крім особливих випадків, усі ці суди були апеляційними інстанціями. Суд казначейства також розглядав апеляції на рішення Суду королівської лави, а Суд лорда-сенешала, що складався з 24 лордів, розглядав обвинувачення проти лордів королівства.

Найвищою інстанцією залишалася Палата лордів. Їй належала привілейована юрисдикція стосовно до перів (і перес) королівства з приводу обвинувачень у державній зраді й фелонії. В іншому вона була вищою апеляційною інстанцією.

Суди цивільної юрисдикції

Система судів *цивільної юрисдикції* відрізнялася такою ж запутаністю підсудності і тривалим збереженням середньовічних пережитків.

Велике значення в рішенні цивільних справ зберігали церковні суди — тривалий час виключно їм були підсудні шлюбно-сімейні спори і справи про спадщину. Разом із тим багато історичних установ цивільної юстиції існували тільки номінально. Практично вийшла з використання юстиція нижчих судів — *маноріальних* і *сотенних*, оскільки в їх компетенції був розгляд спорів між сеньйорами та вільними власниками земель. Така ж доля спіткала й *суди містечок*.

Основою судової реформи середини XIX ст. стало створення *судів графств* (1847 р.) — місцевих судів, на котрі покладалася основна цивільна юрисдикція. Цим судам були підсудні майже всі приватні спори з меншою 20 фунтів (з 1850 р. — менш 50 фунтів) сумою позову, крім справ про власність, про заповіти, спадщини, порушення шлюбно-сімейних обов'язків, суди одержали право арешту щодо неспроможних боржників. З 1850 р. при обопільній згоді сторін ці суди одержали право розглядати позови з будь-якою сумою претензії. Згодом вони стали основними в цивільній юстиції.

Вищі суди (історична система судів загального права) зберегли свої основні повноваження й компетенцію. У них могла розглядатися будь-яка справа, навіть із сумою позову меншою від 50 фунтів. Однак процес у цих судах був дуже дорогим, до того ж існувало правило: якщо сума поданого в цьому суді позову менш 20 фунтів, то відповідача ніколи не примушували до сплати судових витрат. Суд *королівської лави* розглядав переважно справи, в яких однією зі сторін виступала корона, а також цивільні позови, що виникли внаслідок карних злочинів. До його складу входили 5 суддів, призначуваних короною, на чолі з лордом — верховним суддею Англії. Суд міг засідати в будь-якому місці королівства, особливо після того, як у 1856 р. було скасовано закон XIII ст., котрий наказував канцлерові та суддям іти за королем. Суд *Загальних Позовів* (також у складі п'яти суддів-лордів) розглядав звичайні цивільні процеси. Суд *казначейства* (у складі лорда-голови і 4 баронів) розглядав спори, пов'язані з королівськими прибутками, сплатою податків тощо.

Крім цих судів, цивільні справи розглядали історичні суди справедливості. Вони застосовували як правила загального права, так і норми статутного — «права справедливості», віддаючи перевагу останньому. У XVIII ст. система судів справедливості обмежувалася тільки канцлерським. Це зробило практично неможливим розгляд поданих до нього позовів через їх кількість. Для прискорення розгляду справ у другій половині XVIII ст. додатково був створений Суд віце-канцлера; у 1813 р. заснована друга посада віце-канцлера, 1841 р. — третя. Зберіг своє значення і власний Суд лорда-канцлера. Також на допомогу йому був заснований додатковий Суд апеляційної канцелярії (1851 р.) у складі лорда-канцлера і 2-х суддів. Суд розглядав справи в остаточному рішенні або

переносючи їх на розгляд Палати лордів. Найвищою інстанцією, як і з кримінальних справ, був суд Палати лордів.

Ця громіздкість англійської судової системи об'єктивно привела до необхідності реформи цивільного правосуддя. Початок їй було покладено організацією судів графств. Перший крок до загальної реформи був зроблений перетвореннями 1850-х рр., що привели до створення спеціальних *судів пробату* й у справах розлучень. Заново організований суд пробату (1857 р.) одержав виключну компетенцію розгляду справ про спадщини — як у першу інстанцію, так і апеляції на суди графств. Практично тільки зі створенням цього суду в сімейному праві стали реально можливими розлучення. У 1852 р. низкою законодавчих актів були зближені процесуальні порядки в судах канцлера й у судах загального права.

Другий і найрадикальніший крок був зроблений під час судової реформи 1872—1875 рр. У 1873 і 1875 рр. були прийняті Закони про судоустрій, що привели до повної реорганізації системи вищих судів королівства. Замість колишніх судових установ створювався єдиний Верховний Суд Правосуддя, якому передавалися повноваження більшості канцлерських і всіх трьох вищих судів загального права. Верховний суд мав два підрозділи: Високий суд і Апеляційний суд.

Високий суд увібрав у себе компетенцію колишніх судів, а також суду канцлера, судів пробату і у справах про розлучення, адміралтейства та історичних судів ассизів. Високому судові було доручено й розгляд апеляцій на рішення місцевих судів графств. Формувався він з п'яти відділень: 1) канцлерського; 2) у справах про спадщини, розлучення та в морських справах; 3) королівської лави; 4) загальних позовів; 5) казначейства. З 1880 р. кількість відділень скоротилася до трьох (четверте і п'яте були злиті з Відділенням королівської лави). Усі відділення мали практично рівну компетенцію, а суддя одного відділення міг одночасно засідати в будь-якому іншому. Певна спеціалізація склалася у зв'язку з традиційним розходженням позовів загального права і права справедливості.

Апеляційному судові була передана юрисдикція декількох канцлерських судів, особливих місцевих і спеціальних, а також Юридичного комітету Таємної ради. До складу Апеляційного суду входили кілька посадових суддів, а також лорд-охоронець судових архівів та лорд-головний суддя. Первісними повноваженнями суду був розгляд скарг на рішення Верховного суду. Однак надалі апеляційна сфера суду все більше розширювалася: у 1890 р. він отримав право приймати позови про новий судовий розгляд справ у порядку повного перегляду. У ХХ ст. ця тенденція матиме своє продовження: Апеляційний суд дістав право приймати апеляції на рішення судів графств (1934 р.) та у кримінальних справах узагалі (1966 р.).

Зазнала змін і юрисдикція *Палати лордів*: її судова роль була пов'язана тільки з історичними традиціями й не відповідала новим умовам, і тому протягом ХІХ ст. неодноразово робилися пропозиції скасувати судові функції палати. Спочатку це було зроблено за Законом про судоустрій 1873 року. Однак палата збереглася, причому окремо від Верховного суду. Було прийнято компромісне рішення про уведення до Палати лордів нових членів з юридичною освітою (1876 р.) і про те, що лорди, котрі не мають такої освіти, не можуть брати участі у винесенні рішень.

Судова система, що склалася у Великобританії в результаті цієї реформи, в основному збереглася і в подальшому: створивши центральну єдину судову установу з широкою компетенцією і правами апеляційного перегляду будь-яких справ, вона фактично покінчила з попередньою розрізненістю правосуддя. Реально зменшилися розбіжності між загальним правом і правом справедливості. Верховний суд одержав право самостійно виробляти процесуальні правила. На підставі закону ще в 1852 р. до практики єдиного суду ввійшли правила й накази, котрі раніше застосовувалися тільки в судах канцлера. Подвійність юрисдикції, коли за однією справою могли бути пред'явлені в різні суди дві різних вимоги, була виключена. Також з обігу виведено багато архаїчних юридичних процедур. Можливі збережені колізії були прямо передбачені законом, і їх наказувалося вирішувати на основі пріоритету права справедливості.

У ХХ ст. судова система Великобританії не зазнала суттєвих змін. Судові реформи 1971 і 1981 рр. зумовили реорганізацію Верховного суду Великобританії, котрий був поділений на три палати: Високий суд, який розглядав, зазвичай, цивільні справи; суд Корони, що спеціалізувався на кримінальних справах; Апеляційний суд. Вищою судовою інстанцією, як і раніше, продовжує залишатися Палата лордів.

4.2. Судові органи Сполучених штатів Америки

Закономірно, що Англія мала значний вплив на виникнення юстиції в США. У колоніальний період суди, котрі були представлені в основному місцевими судами загального права, являли собою складову частину англійської судової системи. До проголошення незалежності загального судового органу на території майбутніх США не існувало: «вершина» судової системи знаходилася саме в Англії.

З набуттям незалежності США, як у випадку з іншими органами державної влади, рішуче відмовилися від громіздкої структури судової системи колишньої метрополії й почали будувати свою, доволі чітку та просту юстицію. Конституція 1787 р. започаткувала процес формування загально федеральної судової системи: суди були реорганізовані у класичну федеральну систему, що складалася з двох паралельно функціонуючих структур — окремих штатів та федерації. Це відповідало Конституції, котра закріпила право кожного штату встановлювати власну судову систему. У результаті судоустрій штатів виявився неоднаковим, хоча розбіжності були не настільки суттєвими. Основними ланками були 1) місцеві суди (розглядали дрібні цивільні й малозначимі кримінальні справи); 2) суди першої інстанції (більш серйозні кримінальні та цивільні справи в межах законодавства штату); 3) верховний суд штату як апеляційна інстанція на рішення й вирoki судів першої інстанції штату.

Але створена Конституцією судова система певною мірою виявилася незавершеною. На першій же сесії Конгресу США, **24 вересня 1789 р.** був прийнятий **Закон про судоустрій**, котрий передбачав трирівневу побудову судової системи. *Нижчий рівень* федеральної юстиції склали *районні суди*. У країні засновувалися 13 особливих судових районів, які з метою запобігання впливу адміністративної влади на судову, географічно не збігалися з територією штатів. Районний суд розглядав в основному значні цивільні справи, пізніше він отримав і кримінальну юрисдикцію в межах загальнофедерального законодавства. Виключній підсудності районних судів підлягали справи, пов'язані з мореплаванням, банкрутством, авторським і патентним правом. Спірні справи вирішувалися за участю присяжних.

Другий рівень федеральної юстиції складали окружні суди. На початку всі районні федеральні суди об'єднувались у 3 округи, в кожному з яких засновувався суд із трьох суддів: одного федерального районного судді та двох суддів Верховного Суду. Останні були не постійними, а приїжджали для розгляду справ. У 1869 р. окружні федеральні суди були реорганізовані в особливу категорію судів із самостійним персоналом та підсудністю, а в 1891 р. перетворені в *окружні апеляційні суди*, кількість яких збільшувалася до 11. З початку ХХ ст. (1911 р.) за ними остаточно закріплена лише апеляційна юрисдикція на рішення районних судів.

Вищий рівень федеральної юстиції представляв *Верховний суд*. Як суд першої інстанції він розглядав справи про злочини вищих посадових осіб, а також справи, де однією зі сторін виступав який-небудь штат. Разом із цим він став вищою апеляційною інстанцією для інших загальнофедеральних судів. У той же час Верховний суд не мав права переглядати справи, що були розглянуті судами штатів. Виняток становили ті з них, котрі торкалися федерального законодавства з принципових питань.

З іменем голови Верховного суду США Д.Маршалла (початок ХІХ ст.) пов'язано надзвичайно важливе, але не передбачене Конституцією розширення повноважень цього суду. При розгляді конкретної справи, яка була пов'язана з прийнятим Конгресом актом про скасування ряду створених федеральних судів, Маршалл оголосив цей акт порушенням Конституції. Конгрес і президент не підкорилися цьому рішення, а Вер-

ховний суд не став на ньому наполягати, проте згодом Верховний суд повернувся до практики перевірки законів, а також указів президента на предмет їх відповідності Конституції, посилаючись на рішення Маршала як на прецедент. Після деяких коливань ця практика була визнана доцільною й Верховний суд отримав виключне за значенням право перевірки законів та указів на їх відповідність Конституції. Власне кажучи, це означало наділення Верховного суду правом конституційного нагляду.

Верховному суду також належало право тлумачення законів за допомогою роз'яснень посадовим особам і рядовим громадянам. Верховні суди штатів отримали аналогічне право стосовно законодавства свого штату. Унаслідок цього досить чітко визначився один з основних критеріїв у розмежуванні компетенції загальнофедеральних судів і судів штатів: перші функціонують у межах загальнофедерального законодавства, другі — в головному на основі законодавства свого штату.

Крім основних федеральних судів, протягом XIX — початку XX ст. сформувалися спеціальні суди: територіальні, що розглядали справи на особливих територіях (наприклад, островів у Тихому океані), митні, податкові, військові. Своєрідним самостійним судовим органом став *Претензійний суд* (1855 р.), створений для збирання претензій приватних осіб до скарбниці США.

Своєрідною характерною рисою судової системи США стала наявність неофіційної «народної юстиції», яка зберігалася досить тривалий час. Одним з найбільш поширених її видів був «рух безпеки» — організовані народні самосуди над конокрадами, різного роду бандитами. Розквіт цього руху припав на середину XIX ст., коли виносилося до 700 смертних вироків. У другій половині цього ж століття виник рух «білих капюшонів», котрий зосереджувався на порушеннях не права, а моралі. Найбільш відомим із них став «ку-клукс-клан».

У XX ст. народна юстиція перестала існувати, а федеральна та судові системи штатів до сьогодні змін майже не зазнавали. Як і 200 років тому, у США функціонує паралельно єдина федеральна система судів і самостійні судові системи 50 штатів та округу Колумбія, на території якого розташована столиця США — Вашингтон.

До сучасної федеральної системи судів входять *Верховний Суд*, *апеляційні* (колишні окружні апеляційні) та *окружні* (колишні районні) суди, а також спеціальні суди. До складу Верховного Суду входить дев'ять суддів, одного з котрих Президент призначає головою. Суддів Верховного Суду, як і всіх інших федеральних судів, призначає безстроково Президент за «порадою і згодою» Сенату. Незначні зміни відбулися в апеляційній ланці судової системи. На сьогодні в США існує 13 апеляційних судів: один — у федеральному окрузі Колумбія, 11 — у кожному з апеляційних округів і створений в 1982 р. Апеляційний суд федеральної юрисдикції, котрий розглядає скарги з патентних і митних справ на рішення Претензійного суду. Що стосується окружного рівня, то в 1978 р. при них були створені як додаткові органи Суду по справах про банкрутство.

Система спеціалізованих судових органів певних змін зазнала на початку 80-х рр. XX ст.: у 1980 р. Суд з митних справ перейменовано на Суд із зовнішньої торгівлі, у 1982 р. дещо розширена юрисдикція Претензійного суду. Серед федеральних спеціалізованих судових установ значне місце посідають Податкові суди.

4.3. Судові органи Франції

Також рішуче, як і США, зі старою системою правосуддя, котра характеризувалося громіздкістю, заплутаною юрисдикцією, становістю правозастосування і крайньою невідповідністю законодавства, вчинила і Франція. Судові установи були реорганізовані на нових принципах, закріплених в **Законі від 16—24 серпня 1790 року**. За ним ліквідувалося приватне та сеньйоріальне правосуддя; суди проголошувалися незалежними від корони; на місце системи довічної купівлі суддівських посад приходив порядок, заснований на виборності суддів громадянами на місцях; судові функції були цілком відділені від адміністративних, а цивільна та кримінальна юстиція розділені по різних органах.

Суди кримінальної і цивільної юрисдикції

Органами *цивільної юстиції* були: 1) мировий суддя в кантоні або в міському кварталі, котрий розглядав невеликі за сумою позови; 2) *повітові трибунали*, що розглядали більш значні позови, а також спори про нерухомість і апеляцію на рішення мирових суддів; 3) *Касаційний трибунал*, який мав право скасовувати рішення низових судів, передаючи їх назад на повторний розгляд. Усі судді були виборними (на різні терміни — від 2 до 6 років), для суддів другої інстанції і Касаційного суду передбачався суддівський досвід.

Органами *кримінальної юстиції* були: 1) *трибунал муніципальної поліції* у громаді, в якому три виборних судді встановлювали факт правопорушення; 2) трибунал виправної поліції *в кантоні*, де розбиралися провини громадян невеликої «серйозності» відповідно за спеціальними кодексами; 3) *кримінальний трибунал у департаменті*, в котрому три виборних судді розбирали основну масу кримінальних справ; 4) *Вищий національний суд*, який складався з суддів Касаційного трибуналу й особливих присяжних. У ньому розбиралися справи проти вищих посадових осіб, злочини проти безпеки держави чи особливо тяжкі обвинування.

Однак створена в роки революції система юстиції виявилася недосконалою, що виявлялося у, здавалося б, найбільш прогресивному принципі виборності суддів. Останні, невпевнені у своєму статусі й залежні від місцевих виборців, не виносили суворих вироків. Їх лібералізм, по суті, перетворився в повну безвідповідальність, тому не випадково, що дієвим засобом у цьому плані виявилися тільки яacobинські Ревтрибунали.

Після прийняття Конституції 1795 р. судові установи були дещо змінені. Зі скасуванням окружного (повітового) адміністративного розподілу ліквідувалися повітові трибунали і трибунали виправної поліції. До основних — *департаментських трибуналів* стали обирати по 20 суддів, котрі поділялися по секціях. Уводилося право оскаржувати вирoki й рішення у трибуналі сусіднього департаменту, а не у вищому суді. Зникла й комунальна поліція з кримінальних справ, а *мировий суддя* став розглядати і карні, і цивільні справи малої значимості (з них покарання не перевищували невеликих штрафів або 3-х днів в'язниці). Нарешті, Касаційний трибунал став вищим судовим органом, поділившись на секції (кримінальних справ, перегляду цивільних вироків, власних судових розслідувань). Виборність суддів також змінилася. Кримінальний кодекс 1795 р. увів у судочинство сувору законність і формальність дій.

Остаточне становлення нової юстиції припало на епоху Консульства та Імперії і було взаємопов'язане з загальною політикою Наполеона в напрямку твердої централізації й упорядкування всіх сфер державної діяльності.

Нова організація юстиції ґрунтувалася на Конституції 1799 р., відповідно до котрої судді ставилися в залежність від влади Першого консула, що і було закріплено в Законі від 18 березня 1801 р. Поверталася суворо ієрархічна організація юстиції: нижчі суди і вищі, апеляційні. Обмежувалася незалежність суддів: замість виборності вводилося їх призначення верховною владою, а також дисциплінарна відповідальність суддів. За Конституцією 1799 р. (ст.41), суддів усіх судів, крім особливих, комерційних і касаційних, призначав Перший консул. Відповідно до постанови Сенату (1803 р.), встановлювалося підпорядкування всіх судів канцлерові (він мав титул Великого Судді й був одночасно головою Касаційного суду); його адміністративному контролю підлягали також адвокати та прокурори. Для всіх працівників юстиції вводилася обов'язкова вимога стосовно професійної освіти в державних школах права (1804 р.); для нижчих службовців — вікові і службові обмеження. Судді вважалися незмінюваними: вони призначалися на посаду довічно й могли бути тільки висунуті на більш вищу посаду.

Цивільна і кримінальна юстиція розподілялися по особливих інститутах, зіштовхуючись тільки на рівні громад. Судочинство в них також підкорялося різним правилам.

Нижчу інстанцію юстиції представляв *одноосібний мировий суддя*. Його призначав на 10 років глава держави. Його юрисдикції підлягали незначні цивільні справи (з ці-

ною позову до 500 франків, крім справ про нерухомість тощо), а також первинні поліцейські та слідчі дії. Більш значні справи підлягали розглядові в *окружних трибуналах* (вони замінили собою повітові й департаментські суди, що існували за Конституцією 1795 р.). Трибунал складався за кількістю від 3 до 10 суддів, а також спеціальних служителів і секретарів. При ньому був і громадський обвинувач (прокурор). Компетенція окружного трибуналу була змішаною: він розглядав як цивільні (основну масу справ і апеляції на рішення мирових суддів), так і кримінальні (вироки з малозначних справ, апеляції на рішення мирових суддів) справи.

Далі система цивільних і кримінальних судів розділялася. Для *цивільної юрисдикції* існували *апеляційні суди* (палати) у складі від 12 до 31 судді (усього таких судів у країні було 27, з 1810 р. — 34), що займалися тільки переглядом рішень нижчих інстанцій. Для *кримінальної* — *департаментські трибунали* (палати) у складі голови і двох суддів (обиралися із суддів апеляційних судів), які розглядали основну масу кримінальних справ за участю присяжних засідателів. З 1810 р., відповідно до Кодексу кримінального процесу 1808 р., палати замінялися *судами ассизів*.

Єдиним вищим органом для кримінальної і цивільної юстиції був Касаційний суд (з декількох секцій, з 1826 р. — камер). Цей суд не приймав рішень по суті справи, а тільки скасовував їх у разі порушення порядку розгляду чи законодавства й відсилав на повторний розгляд у нижчий суд.

Існували й суди виключної юрисдикції. Найважливішим з таких судів був *Верховний імператорський суд*, де розглядалися злочини посадових осіб, знаті, посадові злочини префектів, а також обвинувачені у змовах і державній зраді. У 1801 р. був створений особливий *польовий суд*, де розглядалися здебільшого справи військових та деякі сумнівні справи. Склад суду визначався главою держави з професійних суддів, а також офіцерів і громадян. У 1830 р. ці суди були ліквідовані. Особливу систему представляли *військові суди* — сухопутної армії і флотські.

Адміністративна юстиція

Однією з найважливіших історичних особливостей судової системи нової Франції стало раннє виникнення в ній окремої **адміністративної юстиції** — зі своєю юрисдикцією і процедурою. Можливість проконтролювати в судовому порядку й тим більше оскаржити рішення органів виконавчої влади (не верховної), чиновників і посадових осіб уже з XVIII ст. розглядалося у правовій і політичній думці як одна з гарантій належної правової й підзаконної діяльності інститутів управління. Особливо така можливість була важлива для гарантії цивільних прав. Реалізувати ці завдання можна було різними шляхами: наділити органи звичайної юстиції правами судового контролю управління рішень, як у Великобританії, або сформувати особливі адміністративні інститути нагляду.

У Франції пішли іншим шляхом: була створена абсолютно самостійна система органів адміністративної юстиції, автономних та відокремлених від звичайної юстиції. Законом від 1790 р. судам загальної юстиції заборонялося втручатися в діяльність органів управління. Це досить швидко створило основу для практично безконтрольної діяльності адміністрації — як на центральному, так і на місцевому рівнях. Для запобігання цього явища як *першій інстанції* адміністративної юстиції в 1800 р. були створені *ради префектур*, що складалися з 3—5 членів, котрі призначалися главою держави. У радах можна було оскаржити рішення про націоналізацію майна. Тут розбиралися скарги приватних осіб з оподаткування, спори державної адміністрації і підприємств громадських робіт. *Вищою інстанцією* адміністративної юстиції (і найголовнішою) стала *Державна рада*. Вона була створена відповідно до Конституції 1799 р. як суто політичний орган, але з 1872 р. їй було надано повне право юрисдикції, тобто право самостійно виносити рішення у справах. З 1807 р. адміністративний процес міг вестися тільки за допомогою адвокатів.

У період Реставрації з'явився ще один орган, включений до системи адміністративної юстиції, — *трибунал конфліктів*. Особливе значення йому було надане в період Другої республіки: до складу трибуналу призначалися вищі судді республіки, головував міністр юстиції. Трибунал займався вирішенням спорів про підсудність і про протиріччя в юрисдикції різних установ та інститутів виконавчої влади. У 1852 р. трибунал був скасований, але в 1875 р. знову відновлений.

У період Першої імперії був створений спеціальний орган для розгляду скарг з оподаткування — *Рахункова й контрольна палата* (1807 р.)

Розвиток французької юстиції у ХХ столітті

Загальна та адміністративна юстиція, що сформувалися на початку ХІХ ст. у Франції, головним чином зберегли свої установи й принципи і в наступному столітті. Перетворення стосувалися тільки другорядних сторін діяльності судових органів і судочинства.

Система судів загальної юрисдикції у Франції дещо була реорганізована відповідно до Кодексу про судовий устрій у Франції, затвердженого Ордонансом від 16 березня 1978 р. з подальшими змінами та доповненнями. Вона має чітку трирівневу пірамідально-ієрархічну структуру: 1) трибунали і спеціалізовані суди — суди першої інстанції; 2) апеляційні суди; 3) Касаційний суд — верховна судова установа Франції в системі судів загальної юрисдикції. Усередині структурної організації кожного з названих рівнів є структурування за галузевою ознакою. Це досить виразно простежується в судах першої інстанції — трибуналах. Є також особливості в організації судів, котрі розглядають справи з цивільних і кримінальних питань.

Ще меншим змінам у ХХ ст. піддалася адміністративна юстиція у Франції. Можна вважати, що Закон від 24 травня 1872 р. поставив остаточну крапку щодо компетенції та організації діяльності Державної ради. Зовнішнє реформування вже майже не торкалося змісту французької адміністративної юстиції, і вона набула сучасних ознак системи адміністративних судових органів, структурно з'єднаних з виконавчою гілкою державної влади. З того часу було проведено тільки два суттєвих внутрішніх реформування цієї інституції: у 1953 р. створена значна мережа адміністративних судів першого рівня, а в 1988 р. (у зв'язку з розширенням повноважень інституту захисту прав громадян від дій органів управління, що потягло природну переважаність органів юстиції) — мережа апеляційних адміністративних судів — другий рівень. У такому вигляді адміністративна юстиція Франції існує й сьогодні. Таким чином, ієрархічно організована система адміністративних судових установ Франції, як і загальної юрисдикції, є трирівневою: адміністративні суди, апеляційні адміністративні суди, Державна Рада Франції.

Поєднувальною ланкою між двома вищезазначеними системами є *Суд (трибунал) у розв'язанні конфліктів*, який продовжує діяти майже у своєму первісному вигляді. Його завданням є розв'язування конфліктних ситуацій, що виникають між судами загальної та судами адміністративної юрисдикції при встановленні компетенції. Він побудований на паритетних началах з рівної кількості представників вищезазначених судів і фактично перебуває на вершині всієї піраміди французького правосуддя.

Принципово новим порівняно з попереднім періодом було створення згідно зі ст. 67—68 Конституції 1958 р. нової судової установи — Високої палати правосуддя, котра була покликана в певних ситуаціях здійснювати судочинство щодо певної категорії найвищих посадових осіб держави, в тому числі й президента Французької республіки. Вона проіснувала до 1993 року, коли була реформована у дві установи: *Висока палата правосуддя*, за якою залишалися повноваження щодо кримінальної відповідальності Президента Республіки, і *Палата правосуддя Республіки* — для здійснення повноважень кримінальної відповідальності членів уряду. Ці специфічні судові органи не пов'язані ні з судовою системою загальної юрисдикції, ні з системою адміністративної юстиції: вони створені як парламентські органи контролю, що виконують функцію на-

глядового органу за виконавчою владою з боку представницького органу народу. Функції правосуддя вони виконують, коли виникає потреба, але ця потреба, зрозуміло, виникає не дуже часто.

4.4. Судові органи Німеччини

На відміну від Великобританії, США та Франції сучасна юстиція Німеччини не має глибоких історичних коренів. Вона сформувалася після Другої світової війни й від правосуддя минулих століть зберегла лише окремі елементи. У порівнянні з судовими системами вище перерахованих країн, юстиція Німеччини має своєрідні, навіть унікальні риси, які надають їй специфічної якості.

Унікальність її полягає в тому, що, система судів загальної юрисдикції Німеччини (у ФРН термін «загальна юрисдикція» розуміється як сукупність усіх юрисдикцій, крім конституційної. — Л. Б., С. Б.) побудована за територіально-галузевим принципом і являє собою автономні, з внутрішньоієрархічними рівнями судові піраміди. Конституційною основою такої організації є ст. 95 Основного Закону ФРН 1949 р., де зафіксовано галузеву юрисдикцію через вищі судові установи, котрі здійснюють ці юрисдикції. Згідно з частиною першою зазначеної статті, у Федерації засновуються як вищі судові інстанції: Федеральна судова палата, Федеральний адміністративний суд, Федеральний суд з трудових питань, Федеральний соціальний суд, Федеральна фінансова палата, рівнозначні в повноваженнях і невідпорядковані одна одній.

Кожна з зазначених судових пірамід має ієрархічні структури різних рівнів і поєднує суди земель та Федерації. Послідовність інстанцій полягає в тому, що справи в земельних судах переходять від одного суду до іншого, а потім до судів Федерації. У цьому виявляється одна з головних відмінностей німецького судового устрою (земельно-федерального) від судового устрою США. Суди земель застосовують право Федерації і право Землі при розгляді конкретних справ.

Організація й діяльність зазначених самостійних судових ієрархій регулюються окремими законами, а не одним уніфікованим нормативним актом. Але самостійність ієрархічних організацій галузевих судів не є перешкодою однаковості у правозастосуванні, що ґрунтується на положеннях ст. 95 частини 3 Основного Закону Об'єднаного сенату — установи, що являє собою процедурне зібрання керівників вищих галузевих судів, котрі мають забезпечувати єдність правосуддя.

Своєрідність судового устрою Німеччини полягає також у тому, що територіальна організація судової системи в багатьох випадках не збігається з адміністративно-територіальним поділом держави, особливо в галузях спеціальної юрисдикції. Більше того, німці географічно поділили розташування центрів галузевих юрисдикцій судової системи країни: наприклад, Федеральний конституційний суд і Федеральна судова палата знаходяться у Карлсруе, Федеральний суд з трудових питань і Федеральний соціальний суд — у Касселі, Федеральний адміністративний суд — у Берліні, Федеральна фінансова палата — в Мюнхені. Для такого розташування федеральних судових установ вони, спираючись на історичний досвід минулих часів, обрали певний концептуальний підхід: вершини судових підсистем не дислокуються в місцях розташування органів політичної влади держави (парламент, уряд, президент), щоб забезпечити незалежну поведінку суддів при застосуванні законів і попередити можливий вплив або тиск на них з боку представників політичної влади, а також не допускати концентрації судової влади в одному місці, тобто запобігти корпоративності. Дотримуючись цієї концепції на практиці, німці, наприклад, після переїзду столиці ФРН з Бонна до Берліну змінили дислокацію Федерального адміністративного суду з Берліна на Дрезден.

Основна кількість справ розглядається в судах звичайної юрисдикції, які становлять автономні системи цивільної та кримінальної юрисдикції. Вона має чотири ієрархічних рівнів судів: *дільничні, земельні, вищі земельні суди й Федеральна судова палата*. Блок

судів цивільної юрисдикції не збігається з блоком судів кримінальної юрисдикції, що значно відрізняє організацію судів звичайної юрисдикції в Німеччині від організації судів загальної юрисдикції, скажімо, у нас в Україні, коли розгляд майже всіх судових справ акумульований в одних судах.

Суди звичайної юрисдикції мають тривалішу історію, ніж інші. Судочинство в цивільних справах регулюється Цивільно-процесуальним кодексом від 30 січня 1877 р., в новій редакції від 12 вересня 1950 р., а у кримінальних — Кримінальним кодексом 1877 р. та його новою редакцією від 10 березня 1987 року. З середньовіччя діє так званий *суд шеффенів*, який розглядає кримінальні дії, за вчинення яких слід чекати покарання у вигляді позбавлення волі менш як на три роки. Колегіальний склад суду формується населенням за виборчим списком самоврядних общин і, як правило, складається з трьох осіб — одного професійного судді та двох шеффенів, котрі при прийнятті рішення мають рівні права з професійним суддею. Ця система була запозичена й досить активно використовувалася в СРСР та інших соціалістичних країнах.

Адміністративні суди — одні з наймолодших у Німеччині. Питання його діяльності відображені в Положенні про адміністративні суди від 20 січня 1960 р. У новій редакції від 19 березня 1991 року. В адміністративній юрисдикції існує три інстанції, дві з яких перебувають на рівні федеральних земель (*адміністративний суд*, *Вищий адміністративний земельний суд*), а третя *Федеральний адміністративний суд* — на рівні федерації. Територія, на яку поширюється діяльність адміністративного суду, відповідає звичайній території, на яку поширюється діяльність органів влади середньої ланки, тобто території адміністративного округу.

Суди трудової юрисдикції виникли в Німеччині у 20-ті роки ХХ ст. як складова частина звичайної юрисдикції після прийняття кількох законів, що стосуються захисту робітників і є самостійною галуззю судової системи з 1953 року. Нормативна основа цієї юрисдикції — Закон про суди з трудових справ. Система судів з трудових питань має три рівні; справи на всіх рівнях судів розглядаються тільки колегіально в палатах і сенатах (вищий рівень). Найважливішою ознакою формування судів усіх рівнів є паритетне представництво у складі суду непрофесійних судів від робітників і роботодавців на пропозицію Міністерства праці земель й федерації, котрі призначаються на чотири роки. Але й сам професійний суддя цього суду повинен бути спеціалістом у галузі трудового законодавства.

Система судів *соціальної юрисдикції* являє собою відносно нову судову галузь у Німеччині. Вона виникла як самостійна і незалежна від решти державних й судових структур юрисдикція завдяки уведенню в дію Закону про соціальні суди від 3 вересня 1953 р. Суди соціальної юрисдикції є особливими адміністративними судами, до компетенції яких входить розгляд питань: а) про всі види соціального та пенсійного страхування; б) про страхування щодо безробіття та інші питання Федерального відомства праці, в тому числі, стимулювання професійного навчання й перепідготовки, а також ті, що впливають із Федерального закону про допомогу багатодітним сім'ям, які пов'язані з цим явищем у суспільстві; в) про соціальне забезпечення осіб, котрим заподіяно шкоду у зв'язку з війною; г) про медичне страхування; д) про особливі випадки, визначені федеральними законами. Система судів соціальної юрисдикції має трирівневу структуру: соціальні суди; земельні суди з соціальних питань та Федеральний соціальний суд.

Система *судів з фінансових питань* створена для вирішення публічно-правових спорів у сфері функціональної діяльності фінансових органів — фінансових і митних відомств. Їх правовою основою є ст.95 Основного Закону ФРН і Положення про фінансові суди 1965 року. Сферою компетенції судів цієї юрисдикції є справи про податки та збори; питання законності повідомлень податкової служби та інших повідомлень фінансових та митних органів, законність дій податкових та митних відомств, ввізне мито, контроль щодо імпорту й експорту та деякі інші питання цієї сфери діяльності. Судова система фінансової юрисдикції має два рівні: 19 податково-фінансових судів у землях Німеччини й Федеральна фінансова палата.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять і термінів, вкажіть, де і коли вони мали місце:

Поняття	Терміни
Державний апарат Лібералізм Механізм держави Поліцейська держава Правова держава Соціальна держава Суд шеффенів Функція держави Юстиція	Джимен Жандармерія Коп Рейнджер Шериф Юрисдикція

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за пропонованою раніше формою

Перевірте себе

Завдання 3. Продовжте думку:

1. Порівняно з епохою станово-кастового суспільства, сутність держави епохи громадянського суспільства знаходить свій вираз у....., які конкретизують.....

2. Функції держави епохи громадянського суспільства знаходять свій вираз у.....

3. Зовнішніми функціями держави є.....

4. Оскільки держава поступово розширює сферу свого втручання в суспільне життя, зокрема для вирішення питань, пов'язаних з соціальним захистом громадян, одним із нових напрямків державної діяльності стала.....

5. Саме в роки так званої «великої депресії» нового змісту набуває..... функція, проявилось у.....

6. Основними напрямками «Нового курсу Рузвельта» були:.....

7. Сучасним розумінням правоохоронної функції держави є.....

8. Повсюдним упровадженням парламентів як..... характеризується епоха..... суспільства, де з практичним утіленням..... закладаються основи.....

9. Палати бікамеральних парламентів, як і самі представницькі органи, мають різні назви. Найпоширенішими назвами нижньої палати є.....; для верхніх палат майже універсальною назвою є.....

10. Якщо в середньовіччі та в більш ранні часи главою держави найчастіше виступав монарх, то в нову епоху, з виникненням та розвитком демократичних тенденцій у суспільстві, з'являється..... Уперше він був запроваджений у....., а згодом у деяких..... країнах.

11. Важливим елементом конституційно-правового статусу монарха є порядок престолонаслідування. Серед систем успадкування престолу —....., які характеризуються.....

12. Тенденція *міністеріалізації* системи влади спостерігається..... Але більш загального характеру вона набула....., коли..... уряди дістають так зване право....., яке стає неодмінною частиною законодавчого процесу.

13. У післяреволюційний період в Англії з'явилися нові, характерні для буржуазної держави поліцейські установи, —....., які знайшли юридичне закріплення в актах парламенту.....

14. Початком процесу утворення поліції штатів у США вважається....., коли.....

15. Вищою для федерального рівня поліцейською інстанцією США стало....., яке виникло.....

16. Характерною рисою поліції за часів Наполеона I була її.....

17. Основними відмінностями поліцейської системи сучасної Франції є її.....

18. Найбільш досконалою поліцейською системою в об'єднаній Німеччині була поліцейська система....., котра проявилася в тому, що.....

19. Організація поліції в сучасній Німеччині врегульована такими положеннями Конституції 1949 р.....

20. Кримінальна юстиція в Англії в післяреволюційний період здійснювалася.....

21. Основною судовою реформою в Англії середини XIX ст. стало створення.....

22. Система судів цивільної юрисдикції в Англії в післяреволюційний період відзначалася..... і була представлена.....

23. У 1873, 1875 рр. в Англії були прийняті Закони про судоустрій, що привели до.....

24. Закон про судоустрій, прийнятий Конгресом США,....., передбачав.....

25. До сучасної федеральної системи судів у США входять.....

26. Нові принципи судоустрою Франції епохи становлення держави громадянського суспільства були закріплені..... і зводилися до того, що:.....

27. Остаточне становлення нової юстиції у Франції припало на епоху..... і ґрунтувалося на.....

28. Однією з найважливіших історичних особливостей судової системи нової Франції стало....., характерними рисами якої були.....

29. Унікальність сучасної юстиції Німеччини виявляється у.....

Завдання 5. Схарактеризуйте:

1. Основні тенденції розвитку функцій держави в епоху громадянського суспільства.

2. Законодавчі органи та основні тенденції їх розвитку в епоху становлення громадянського суспільства.

3. Виконавчі органи та основні тенденції їх розвитку в епоху становлення громадянського суспільства.

4. Інститут глави держави та його специфіку в епоху громадянського суспільства.

5. Основні тенденції розвитку урядової влади в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства.

6. Поліцейські органи Великобританії та покажіть їх наступність з поліцейськими органами Англії добуржуазній епохи.

7. Систему організації поліцейських органів у державному механізмі США, визначивши її характерні риси.

8. Систему поліцейських органів у державному механізмі Франції в їх історичному розвитку.

9. Судові органи Великобританії в їх історичному розвитку.
10. Судові органи США в їх історичному розвитку.
11. Судові органи Франції в їх історичному розвитку.
12. Процес утворення сучасної судової системи в розвинутих зарубіжних країнах та визначте її особливості.

Завдання 5. Використовуючи текст:

1. документа № 1, визначте:

а) конституційні принципи організації й діяльності судової влади у Франції за Конституцією 1791 року;

б) функції держави, що знайшли закріплення в Конституції Франції 1791 року.

2. документа № 2, виділіть основні повноваження президента США щодо регулювання відносин у сфері підприємницької діяльності.

3. документів № № 2,3,4:

а) покажіть посилення ролі держави в регулюванні суспільних відносин у США;

б) визначте основні напрямки діяльності держави (функції), що були спрямовані на вихід США з світової кризи 1929—1933 рр.;

Готуйтеся до вивчення матеріалу 15-ої теми

Завдання. Повторіть матеріал з «Теорії держави і права», зокрема **здайте** *принципи права*, зміст таких понять як «система права» та «правова система».

Джерела

Документ № 1

КОНСТИТУЦІЯ ФРАНЦІЇ (3 вересня 1791 р.) (витяги)

РОЗДІЛ III. ПРО ДЕРЖАВНІ ВЛАДИ

Глава 5. Про судову владу

1. Влада судова... не може здійснюватися ні законодавчим корпусом, ні королем.

2. Правосуддя буде чинитися безмитно суддями, що обираються народом і затверджуються на посаді королем... Судді не можуть бути усунуті інакше, як за посадові злочини, що належним чином встановлені в судовому порядку, ні тимчасово усунені з посади інакше, як унаслідок порушення проти них звинувачення. Громадський обвинувач призначається народом.

3. Суди не можуть ні втручатися у здійснення законодавчої влади, ані призупиняти застосування законів, ані втручатися в діяльність органів управління...

9. У справах кримінальних жоден громадянин не може бути судимий інакше, як за обвинуваченням, порушеним присяжними чи законодавчим корпусом у випадках, коли останньому надане право порушувати обвинувачення. Після віддання до суду фактичний склад діяння надходить на розгляд і судження присяжних... Присяжні, котрі встановлюють фактичний склад діяння, не можуть засідати в числі менше від 12. Застосування закону провадиться суддями. Судове слідство повинно бути публічним. Обвинувачуваням не може бути відмовлено у сприянні повірника. Жодна особа, виправдана законним складом присяжних, не може бути знову притягнута до відповідальності чи піддана обвинуваченню з приводу того ж діяння.

10. Ніхто не може бути затриманий чи ув'язнений інакше, як у силу повноважень органів поліції, наказу суду про взяття під варту, обвинувальної постанови законодавчого корпусу у випадках, коли йому надано право видавати таке, чи ж судового вироку, що присуджує до тюремного чи виправного ув'язнення.

19. При законодавчому корпусі засновується один касаційний суд для всього королівства. ...

20... У касаційному судочинстві касаційний суд у жодному разі не розглядає суть справи, але при скасуванні вироку, ухваленого з порушенням порядку судочинства або такого, що містить явне порушення закону, касаційний суд направляє справу на новий розгляд, власне кажучи, до того суду, котрому справа підсудна.

21. Верховний національний суд, до складу якого входять члени касаційного суду й верховне журі, розбирає провини міністрів та головних агентів виконавчої влади, а також злочини, що загрожують загальній безпеці держави, по винесенні законодавчим корпусом постанови про обвинувачення...

США

Документ № 2

ЗАКОН ПРО ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ (16 липня 1933 р.) (витяги)

Цим визнається, що країна перебуває у стані загального бідкування, яке загрожує подальшим поширенням безробіття й дезорганізацією промисловості, що у свою чергу тягарем лягає на міжштатну та зовнішню торгівлю, завдає збитків народному добробуту та підриває життєвий рівень американського народу. Цим оголошується також, що Конгрес буде проводити політику, спрямовану на усунення труднощів, що стоять на шляху вільного розвитку міжштатної та зовнішньої торгівлі, яка сприяє послабленню цього напруженого становища; на досягнення загального добробуту шляхом заохочення організації промисловості і спільних дій різних професійних груп; на те, щоб сприяти й підтримувати спільні дії працівників і підприємців на основі рівного їх визнання з боку уряду й під його наглядом; на знищення несправедливої практики в діловій діяльності; на заохочення найбільш повного використання наявних виробничих потужностей; на те, щоб уникати непотрібних обмежень виробництва (за винятком тих випадків, коли це буде тимчасово необхідним); на збільшення споживання промислових і сільськогосподарських продуктів шляхом підвищення купівельної спроможності населення; на зменшення безробіття й надання тут необхідної допомоги і на покращення умов праці; а також будь-якими іншими способами прагнути до оздоровлення промисловості і збереження природних багатств...

Після надходження на ім'я президента відповідних прохань від однієї або більше професійних ж промислових асоціацій чи груп, президент може затверджувати кодекс або кодекси про справедливу (чесну) конкуренцію для певної професії або галузі промисловості, або їх окремих організацій, відповідно до внесених прохачем або прохачами пропозицій, якщо він виявить: (1) що ці асоціації або групи не ставлять нікому нерівних обмежень при прийнятті своїх членів і що вони дійсно є представниками зазначених у проханні професій або галузей промисловості, або організацій, що входять до них; (2) що запропоновані кодекс або кодекси про справедливу (чесну) конкуренцію не спрямовані на розвиток монополій або на знищення, або придушення дрібного підприємництва, і що вони будуть сприяти втіленню в життя політики, передбаченої цим законом...

Після затвердження президентом якого-небудь із зазначених кодексів про справедливу (чесну) конкуренцію положення цього кодексу будуть вважатися нормами, що регулюють справедливу конкурентну практику для цієї професії або галузі промисловості, або організацій, що входять до неї. Будь-яке порушення цих норм при укладен-

ні якої-небудь міжштатної або зовнішньо-торговельної угоди, таке, що торкається цієї угоди, буде розглядатись як нечесна комерційна конкуренція, при розгляді цього терміна так, як він тлумачиться в чинному законі про права Федеральної торговельної комісії.

Розділ 7. (а). Усі кодекси про справедливу конкуренцію, а також угоди або ліцензії, схвалені, укладені або видані відповідно до цього закону, мають передбачати:

(1) що всі особи, які працюють за наймом мають право на організацію й на укладення колективних договорів через обраних ними представників, і що роботодавці або їх представники не можуть втручатися, здійснювати тиск або іншим чином обмежувати їх спільні дії при обранні ними своїх представників чи самоорганізації з метою ведення переговорів про колективну угоду або вжиття інших заходів взаємодопомоги або захисту;

(2) що жодному працюючому або шукачеві роботи не буде обумовлено його працю вступом до того чи іншого компанійського союзу або утримання від вступу, організації чи надання допомоги обраному ним за власним бажанням робітничому союзу;

(3) що підприємці згодні з максимальною тривалістю робочого дня, мінімальним рівнем оплати та іншими умовами найму, схваленими або зазначеними президентом...

Маючи на увазі втілення в життя цього закону, президент вповноважується створити надзвичайне федеральне управління громадських робіт, усі повноваження якого будуть здійснюватися федеральним надзвичайним адміністратором громадських робіт...

Документ № 3

КОДЕКС ПРО СПРАВЕДЛИВУ КОНКУРЕНЦІЮ ДЛЯ БАВОВНЯНОЇ ТЕКСТИЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (17 липня 1933 р.) (витяги)

Від набуття чинності цього кодексу про справедливу конкуренцію встановлюється, що всі підприємці в бавовняній текстильній промисловості зобов'язані виплачувати всім працюючим особам найманої праці, за винятком учнів протягом шести тижнів їх навчання, робітникам, котрі очищують бавовник, і сезонним робітникам мінімум заробітної плати у 12 доларів на тиждень у південному поясі і 13 доларів на тиждень у північному поясі за 40 годин роботи.

Від дня набуття чинності кодексу про справедливу конкуренцію встановлюється, що підприємці бавовняної текстильної промисловості мають планувати роботу всіх працюючих найманих осіб, за винятком ремонтних робітників, механіків, електриків, пожежників, службовців, а також управлінського апарату, транспортних, сторожових та інших бригад, що працюють за межами території підприємства таким чином, щоб їх праця не перевищувала 40 годин на тиждень, і роботу механічного обладнання так, щоб для його обслуговування не потрібно було вводити більше двох змін, кожна з яких становила б 40 годин на тиждень...

Документ № 4

ЗАКОН ВАГНЕРА (5 липня 1935 р.) (витяги)

Відмова роботодавців визнавати право працюючих найманих осіб організуватися або укладати колективні договори веде до виникнення страйків та інших форм конфліктів і неспокою у промисловості, що ускладнює або просто заважає діловій активності, оскільки всі ці конфлікти:

- а) порушують ефективну роботу ділових підприємств та їх надійність;
- б) ускладнюють ділову діяльність;

в) обмежують та ускладнюють рух сировини, напівфабрикатів і готової продукції, впливають на їх вартість;

г) знижують зайнятість населення й ведуть до зниження заробітної плати...

Існуюча при укладенні трудових угод нерівність між особами, котрі працюють за наймом і не користуються повною свободою асоціації або укладення контрактів, і роботодавцями, які об'єднані в корпорації або інші форми асоціацій власників, суттєво заважає діловій активності й веде до загострення постійно повторюваних депресій, оскільки ця нерівність спричиняє зниження рівня заробітної плати й купівельної спроможності осіб, що працюють за наймом у промисловості, заважає стабілізації конкуруючих між собою рівнів заробітної плати та умов праці в окремих галузях промисловості й між ними...

Цим проголошується, що Сполучені Штати будуть провадити політику, спрямовану на знищення причин, що ведуть до виникнення певних важливих перешкод, котрі заважають вільному розвитку бізнесу, і прагнуть усунути ці перешкоди в разі їх виникнення, заохочуючи практику та процедуру укладання колективних договорів, а також захищаючи право робітників на повну свободу асоціації, самоорганізації й обрання своїх представників для ведення переговорів про умови найму та праці або для досягнення інших цілей взаємодопомоги й захисту...

Цим передбачається організація спеціального управління, яке буде називатися Національним управлінням з трудових відносин і складатися з трьох членів, котрі призначаються президентом за порадою та згодою сенату...

Особи, що працюють за наймом, мають право на самоорганізацію, створення робочих організацій, вступ до цих організацій або надання їм допомоги, укладання колективних договорів через ними самими обраних представників і на спільні дії з метою ведення переговорів про укладання колективних договорів або з іншими цілями взаємодопомоги або захисту.

Дії роботодавця будуть розцінюватись як несумісні з практикою трудових взаємовідносин, якщо він:

1) через втручання в дії осіб, що працюють у нього за наймом буде чинити їм перешкоди в реалізації прав, гарантованих цим законом.

2) буде втручатись у їх дії, спрямовані на створення якоїсь робітничої організації або не допускати, щоб вони надавали фінансову або якусь іншу необхідну підтримку такій організації...

3) відмовиться вести переговори про укладання колективного договору з представниками осіб, що працюють за наймом...

Представники, призначені або обрані для ведення переговорів про укладання колективного договору більшістю осіб, від імені яких ведуться ці переговори, вважаються виключними представниками всіх цих осіб при веденні переговорів про укладання колективного договору, про розмір заробітної плати, тривалість трудового дня тощо...

У випадку незаконних дій у трудовій практиці Управління має право звернутись з цього приводу до будь-якої виїзної сесії окружного суду Сполучених Штатів, до будь-якого апеляційного суду Сполучених Штатів або, якщо всі апеляційні суди перебувають на канікулах, до будь-якого районного суду Сполучених Штатів...

Кожен, хто навмисно буде чинити опір, заважати або перешкоджати будь-якому його агентіві або агентству у виконанні ними своїх обов'язків, спрямованих на реалізацію цього закону, буде оштрафований на суму до п'яти тисяч доларів або ув'язнений на термін більше року, або ж будуть застосовані обидва види покарань...

Жодне з положень цього закону не може бути витлумачене як таке, що перешкоджає або обмежує якоюсь мірою право на оголошення страйківв...

Примітка:

Документи № 1—4 використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. II. — С. 94—104, 366—369, 369, 371.

Тести для самоконтролю

1. Суспільство, де людина визнається вищою соціальною цінністю, враховується й забезпечується здійснення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп, гарантується економічна, політична та ідеологічна свобода громадян і їх об'єднань, називається:

- 1) буржуазним суспільством;
- 2) феодальним суспільством;
- 3) громадянським суспільством.

2. Політико-правову ідеологію буржуазії, згідно з якою державі відводилася роль «нічного охоронця», що здійснює тільки лише охоронні функції, не втручаючись у приватноправові відносини, називають:

- 1) лібералізмом;
- 2) капіталізмом;
- 3) соціалізмом.

3. Характерною особливістю «поліцейської держави» є:

- 1) здійснення лише охоронної функції в державі;
- 2) захист прав і свобод громадян;
- 3) загальний державний контроль за населенням.

4. Держава, зміст і призначення якої є захист прав людини, що даються їй від природи як «невід'ємні», називається:

- 1) поліцейською державою;
- 2) правовою державою;
- 3) демократичною державою.

5. Забезпечення соціально орієнтованої економіки характеризує:

- 1) буржуазну державу на етапі виникнення;
- 2) буржуазну державу на II етапі історії громадянського суспільства;
- 3) сучасну, соціально орієнтовану державу;

6. XVII—XVIII ст. — сер. XX ст.; сер. XX ст. — до сьогодні — це загальна періодизація:

- 1) історії становлення та розвитку громадянського суспільства;
- 2) історії нового часу;
- 3) історії становлення та розвитку колоніальних імперій.

**7. На відміну від станово-кастового суспільства, громадянське суспільство за-
сноване на:**

- 1) визнанні соціальної нерівності людей;
- 2) визнанні загальної правової рівності людей;
- 3) визнанні всеохоплюючої регламентації суспільного життя.

9. Основними факторами, що вплинули на становлення якісно нового стану людського суспільства в епоху нового часу, слід вважати урбанізацію, поширення нових суспільно-політичних ідей, демократизацію політичного життя та:

- 1) колективізацію;
- 2) мануфактурне виробництво;
- 3) індустріалізацію.

10. Початок становленню громадянського суспільства було покладено:

- 1) першими буржуазними революціями;
- 2) Великою Реформацією;
- 3) змінами в світі після другої світової війни.

11. У витоків руху за побудову безстанового (громадянського) суспільства стояли:

- 1) Австрія, Італія, Німеччина;
- 2) Англія, Франція, США;
- 3) США, Німеччина, Англія.

12. Республіканізм, федералізм, демократизм — принципи, на яких ґрунтувалися державні форми:

- 1) Англії;
- 2) Франції;
- 3) США.

13. Основною тенденцією розвитку форм державно-територіального устрою в епоху становлення громадянського суспільства було домінування:

- 1) федералізму;
- 2) унітаризму;
- 3) конфедерації.

14. На відміну від епохи станово-кастового суспільства форма реалізації державної влади в епоху становлення і розвитку громадянського суспільства стала більше залежати від:

- 1) форми державного устрою;
- 2) форми державного правління;
- 3) форми політичного режиму.

15. Принципи індивідуалізму, свободи, рівності, законності, «верховенства права і закону» — принципи, на яких:

- 1) ґрунтувалося право епохи станово-кастового суспільства;
- 2) ґрунтувалося право епохи громадянського суспільства;
- 3) ґрунтувався юридичний світогляд.

16. Історичне значення революції в Нідерландах (к. XVI ст.) для становлення держави нового типу — буржуазної держави, полягає в тому, що при побудові основ «конституційного ладу» тут вперше було реалізовано:

- 1) принцип народного суверенітету;
- 2) ідею політичного договору;
- 3) ідею вільного волевиявлення народу.

17. Важливу роль для утвореної в Нідерландах Республіки Об'єднаних провінцій відіграв акт про укладання між ними Утрехтської унії від:

- 1) 17 квітня 1576 р.;
- 2) 23 січня 1579 р.;
- 3) 26 березня 1581 р.

18. Основними політичними течіями в англійській буржуазній революції були:

- 1) конституціоналісти, жирондисти, якобінці;
- 2) пресвітеріани, індепенденти, левеллери;
- 3) демократи, республіканці.

19. Державно-правова програма англійської буржуазії знайшла відображення в:

- 1) Великій хартії вільностей 1215 р.;
- 2) Петиції про право 1628 р.;
- 3) Трирічному акті 1641 р.

20. Роки 1629—1640 рр. — це роки:

- 1) правління Короткого парламенту в Англії;
- 2) роки правління Тривалого парламенту в Англії;
- 3) період безпарламентського правління в Англії.

21. Становлення «конституційної монархії» в Англії було закріплено:

- 1) парламентськими актами 1641 р.: Трирічним актом, Актом про право розпуску парламенту за власним бажанням;
- 2) «Великою реконстрацією» (01.12.1641 р.);
- 3) Актом 19 травня 1649 р.

22. Конституційне закріплення республіканської форми правління в Англії періоду буржуазної революції було здійснено:

- 1) 15 лютого 1641 р.;
- 2) 04 січня 1649 р.;
- 3) 19 травня 1649 р.

23. Форма правління Англії за конституцією «Знаряддя управління» (1653 р) відома під назвою:

- 1) абсолютна монархія;
- 2) протекторат;
- 3) республіка.

24. «Знаряддя управління» Олівера Кромвеля заклало юридичні підвалини для:

- 1) посилення республіканських тенденцій в державному розвитку;
- 2) реставрації монархії;
- 3) політичної стабілізації в країні.

25. Рушійними силами англійської буржуазної революції були:

- 1) буржуазія у союзі з селянством;
- 2) буржуазія у союзі з міською біднотою;
- 3) буржуазія у союзі з новим дворянством.

26. Основними питаннями буржуазних революцій XVII—XVIII ст. були:

- 1) питання про владу;
- 2) земельне питання;
- 3) територіальні питання.

27. За результатами вирішення основних питань буржуазної революції англійську можна визначити як:

- 1) незавершену;
- 2) радикальну;
- 3) завершену.

28. ІнDEPENDенти — виразники інтересів:

- 1) великої буржуазії в англійській революції;
- 2) середньої буржуазії у Великій французькій революції;
- 3) середньої і дрібної буржуазії в англійській буржуазній революції.

29. Нові органи місцевого управління, які утворювались у багатьох провінційних містах під час Великої буржуазної революції у Франції називалися:

- 1) установчими зборами;
- 2) муніципалітетами;
- 3) департаментами.

30. Палата обшин проголосила себе носієм верховної влади в Англії, постанови якої мали силу закону без згоди короля й палати лордів:

- 1) 4 січня 1649 року;
- 2) 19 травня 1649 року;
- 3) 7 листопада 1649 року.

31. Представники великої буржуазії й земельної аристократії в Англії, які проповідували ідею конституційної монархії, називались:

- 1) індепендентами;
- 2) левелерами;
- 3) пресвітеріанами.

32. Лорд-протектор Олівер Кромвель і Державна рада Англії, за конституцією «Знаряддя управління», складала основу:

- 1) судової влади;
- 2) виконавчої влади;
- 3) законодавчої влади.

33. Форма державного правління Франції за Конституцією 1791 р. відома як:

- 1) президентська республіка;
- 2) абсолютна монархія;
- 3) конституційна монархія.

34. «Декларація прав людини і громадянина» була прийнята 26 серпня 1789 року у:

- 1) США;
- 2) Франції;
- 3) Англії.

35. Двопалатна структурна побудова парламенту отримала назву:

- 1) бікамералізм;
- 2) федералізм;
- 3) лібералізм.

36. Третім Континентальним конгресом США 04 липня 1776 р. був затверджений документ, який отримав назву:

- 1) Білль про права;
- 2) Версальський трактат;
- 3) Декларація незалежності.

37. Вищий законодавчий орган в США за Конституцією 1787 р., це:

- 1) конституційний конвент;
- 2) конгрес;
- 3) державна рада.

38. Першим президентом США був:

- 1) Джордж Вашингтон;
- 2) Авраам Лінкольн;
- 3) Томас Джефферсон.

39. Початок національно-визвольній війні англійських колоній в Північній Америці було покладено:

- 1) рішеннями Першого Континентального конгресу 05 вересня 1774 р.;
- 2) рішеннями Другого Континентального конгресу 10 травня 1775 р.;
- 3) рішеннями Третього Континентального конгресу 04 липня 1776 р.

40. Особливістю американської революції було те, що вона набула характеру:

- 1) буржуазної;
- 2) національно-визвольної;
- 3) релігійної.

41. Історичне значення «Декларації незалежності» від 04 липня 1776 р. полягало у тому, що:

- 1) англійські колонії проголошувались вільними і незалежними;
- 2) закріплювався факт появи на Атлантичному узбережжі Північної Америки тринадцяти незалежних суверенних держав — штатів;
- 3) юридично закріплювалось створення суверенної незалежної держави США.

42. «Статті конфедерації» набули чинності:

- 1) 12.06.1776 р.;
- 2) 15.11.1777 р.;
- 3) 01.03.1781 р.

43. Історична роль «Статей конфедерації» полягала в тому, що:

- 1) вони набули значення «першої Конституції США»;
- 2) юридично оформили й закріпили створення «вічного Союзу між Штатами»;
- 3) заклали юридичні підвалини для створення в майбутньому держави США.

44. Органом влади конфедерації американських держав, за «Статтями конфедерації», було визначено:

- 1) національний конвент;
- 2) конгрес;
- 3) сенат.

45. 03 вересня 1783 р.:

- 1) було підписано договір про вічний Союз між Штатами («Статті конфедерації»);
- 2) був підписаний Англією Версальський трактат про надання США незалежності;
- 3) прийнято Конституцію США.

46. Юридичне закріплення США як суверенної незалежної держави здійснено у Конституції, прийнятій:

- 1) 25 травня 1786 р.
- 2) 17 вересня 1787 р.;
- 3) у серпні 1788 р.

47. Державні форми США за Конституцією 1787 р. ґрунтувалися на принципах:

- 1) республіканізму, федералізму, демократизму;
- 2) конфедералізму, республіканізму, демократизму;
- 3) лібералізму, республіканізму, унітаризму.

48. Позапарламентський шлях обрання президента, зосередження повноважень глави держави й уряду в одних руках, відсутність посади прем'єр-міністра, відповідальність уряду перед президентом, широкі повноваження президенти — це ознаки:

- 1) президентської республіки США за Конституцією 1787 р.;
- 2) змішаної республіки у Франції за Конституцією 1958 р.;
- 3) суперпрезидентської республіки у Франції періоду Другої республіки.

49. Особливістю реалізації принципу поділу влади в організації державної влади США було:

- 1) надання широких повноважень президентові;
- 2) закріплення системи «стримувань та противаг»;
- 3) визнання пріоритету федеральної влади перед владою штатів.

50. Автором Біля про права (перших десяти поправок до Конституції США) 1791 р. був:

- 1) Джеферсон;
- 2) Медісон;
- 3) Гамільтон.

51. Метою прийняття перших десяти поправок до Конституції США 1787 р. (Біль про права 1791 р.) було:

- 1) закріплення основних демократичних прав і свобод політичного характеру;
- 2) створення сфери загальнофедерального контролю й законодавства стосовно громадянських прав і свобод;
- 3) накладення обмежень на законодавців.

52. Періодизація історії Великої буржуазної революції у Франції представлена:

- 1) 1775—1783 рр.;
- 2) 1789—1794 рр.;
- 3) 1789—1799 рр.

53. Рушійними силами першої буржуазної революції у Франції були:

- 1) буржуазія в союзі з новим дворянством;
- 2) буржуазія в союзі з усім народом;
- 3) трудящі маси.

54. Перша буржуазна революція у Франції розпочалася подіями:

- 1) 5 травня 1789 р., відкриттям Генеральних штатів;
- 2) 14 липня 1789 р., взяттям Бастилі;
- 3) 26 серпня 1789 р. прийняттям Декларації прав людини і громадянина.

55. Встановлення конституційної монархії у Франції було закріплено прийнятою:

- 1) 26 серпня 1789 р. Декларацією прав людини і громадянина;
- 2) 3 вересня 1791 р. Конституцією;
- 3) 24 червня 1793 р. Конституцією.

56. Основними політичними течіями революційного табору першої буржуазної революції у Франції після прийняття Конституції 1791р.були:

- 1) роялісти;
- 2) конституціоналісти;
- 3) жирондисти;
- 4) якобінці.

57. Вперше проголошення Франції республікою відбулося:

- 1) 03 вересня 1791 р.
- 2) 25 вересня 1792 р.;
- 3) 24 червня 1793 р.

58. 1792—1804 рр. — це період:

- 1) Першої імперії у Франції;
- 2) Першої Республіки у Франції;
- 3) Другої Республіки у Франції.

59. Жирондистська, якобінська, директоріальна, консульська республіка — це різновиди республіканської форми правління:

- 1) у Франції періоду Першої Республіки;
- 2) у Франції періоду Другої Республіки;
- 3) у Франції періоду буржуазно-демократичної революції сер. XIX ст.

60. Політичний режим за часів правління якобінців у Франції отримав назву:

- 1) консулат;
- 2) диктатура;
- 3) бонапартизм.

61. Колегіальний орган виконавчої влади у Франції за Конституцією 1795 р. отримав назву:

- 1) Директорія;
- 2) Національний Конвент;
- 3) Трибунат.

62. Державна Рада, Трибунат, Законодавчий корпус, Охоронний сенат — органи законодавчої влади Франції за Конституцією:

- 1) 1791 р.;
- 2) 1795 р.;
- 3) 1799 р.

63. Початок процесу об'єднання Німеччини у ХІХ ст. було покладено:

- 1) ліквідацією Наполеоном І «Священної Римської імперії германської нації»;
- 2) утворенням Німецького, Рейнського, Митного Союзів;
- 3) буржуазною революцією 1848 р.

64. За Конституцією 1850 р. у Пруссії встановлювалася:

- 1) абсолютна монархія;
- 2) конституційна монархія;
- 3) дуалістична монархія.

65. Гаслом Великої Французької революції було:

- 1) Мир — народам, земля — селянам;
- 2) Свобода, рівність, братерство;
- 3) Вся влада Радам.

66. Заслуга у вирішенні питання про землю в період першої буржуазної революції у Франції належить:

- 1) жирондистам;
- 2) якобінцям;
- 3) конституціоналістам.

67. Визначення історичного типу держави епохи громадянського суспільства як буржуазної зумовлено тим, що:

- 1) буржуазія стала основною рушійною силою в боротьбі за створення безстанового суспільства;
- 2) прийшовши до влади, нова влада на початковому етапі відображала інтереси більшості населення країни, представленого дрібними власниками-селянами;
- 3) держава виникає внаслідок буржуазних революцій.

68. Реставрація легітимної династії Стюартів в Англії відбулася в:

- 1) 1658;
- 2) 1660;
- 3) 1688.

69. Торі і вігі — основні політичні угруповання:

- 1) німецького рейхстагу;
- 2) англійського парламенту;
- 3) американського конгресу.

70. «Славна революція» — це:

- 1) палацевий переворот в Англії 1688 р.;
- 2) термідоріанський 1794 р. переворот у Франції;
- 3) реставрація легітимної династії Стюартів в Англії 1660 р.

71. Становлення обмеженої (конституційної) монархії в Англії на рубежі XVII—XVIII ст. знайшло юридичне закріплення:

- 1) в «Знарядді управління» 1653 р.
- 2) в Бредській декларації 1660 р.
- 3) в «Акті про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнення за мо-рями» 1679 р., Біллі про права, 1689 р., Законі про престолоусадкування 1701 р.

72. Встановлена на початку XVIII ст. в Англії обмежена (конституційна) монархія набула різновиду:

- 1) парламентської;
- 2) дуалістичної;
- 3) міністеріальної.

73. Головним напрямком еволюції британської монархії протягом XVIII ст. було:

- 1) посилення королівської влади;
- 2) подальше обмеження влади короля;
- 3) посилення кабінету міністрів.

74. Право міністрів обиратися в нижню палату англійського парламенту було юридично закріплено актами:

- 1) 1701 р.;
- 2) 1705—1707 рр.;
- 3) 1689, 1701 рр.

75. Партійне правління, регулярна зміна кабінету міністрів залежно від схвалення його політики в палаті громад — це основні характерні риси:

- 1) системи британського парламентаризму XVIII ст.
- 2) американського президенціалізму;
- 3) французького бонапартизму.

76. Партійне правління, солідарна відповідальність уряду перед нижньою палатою парламенту, право на суміщення депутатського мандату із посадою в кабінеті міністрів, право кабінету уряду за допомогою глави держави на розпуск парламенту, фактичне позбавлення монарха права вета — це основні риси:

- 1) дуалістичної монархії Німеччини кінця XIX ст.;
- 2) парламентської монархії Великобританії кінця XIX ст.;
- 3) легітимної монархії у Франції першої половини XIX ст.

77. Еволюція парламентської монархії у Великобританії у XX ст. характеризу-валася:

- 1) трансформацією парламентської монархії в міністеріальну;
- 2) послабленням парламенту;
- 3) занепадом королівської влади.

78. Зміни в парламентській монархії Великобританії протягом XX ст. знайшли юридичне закріплення:

- 1) в парламентських актах 1911 р, 1914 р., 1920 р., 1949 р., 1999 р.;
- 2) в парламентських угодах;
- 3) в делегованому законодавстві.

79. За формою правління США, згідно Конституції 1787 р.: —

- 1) парламентська республіка;
- 2) президентська республіка;
- 3) змішана республіка.

80. Зміни в конституційному статусі американського президента знайшли закріплення в поправках до Конституції:

- 1) XIX (1920 p.), XXIV (1964 p.), XXVI (1971 p.);
- 2) XII (1804 p.), XX (1933 p.), XXII (1951 p.), XXV (1967 p.);
- 3) I—X (1791 p.).

81. Демократизація виборчого права США ст. знайшла конституційне закріплення в поправках:

- 1) I—X (1791 p.);
- 2) XV (1870 p.), XIX (1920 p.), XXIV(1964 p.), XXVI (1971);
- 3) XII (1804 p.), XX (1933 p.), XXII(1951 p.), XXV (1967 p.).

82. Проголошення Наполеона Бонапарта імператором французів відбулося в:

- 1) 1799 p.;
- 2) 1802 p.;
- 3) 1804 p.

83. Реставрована Наполеоном Бонапартом в 1804 p. монархія за своєю сутністю була:

- 1) буржуазною;
- 2) дворянською;
- 3) легітимною.

84. Відновлення легітимної династії Бурбонів у Франції після краху наполеонівської монархії юридично було закріплено:

- 1) Хартією 1814 p.;
- 2) Хартією 1830 p.;
- 3) Конституцією 1848 p.

85. Друга Республіка у Франції (1848—1852 pp.) зазнала таких різновидів:

- 1) лютнева, бонапартистська (суперпрезидентська);
- 2) жирондистська, яacobінська;
- 3) директоріальна, консульська.

86. Період Першої імперії у Франції охоплює:

- 1) 1802—1804 pp.;
- 2) 1804—1814 pp.;
- 3) 1852—1870 pp.

87. Встановлення Другої імперії у Франції було ознаменовано подіями:

- 1) 1799 p. — приходом до влади Наполеона Бонапарта;
- 2) 1814 p. — відновленням легітимної династії Бурбонів;
- 3) 02 грудня 1852 p., офіційним проголошенням монархічної влади в особі Наполеона III.

88. Період Другої імперії у Франції охоплює:

- 1) 1802—1804 pp.;
- 2) 1804—1814 pp.;
- 3) 1852—1870 pp.

89. Проголошення III Республіки у Франції мало місце:

- 1) 2 грудня 1851 p.;
- 2) 14 січня 1852 p.;
- 3) 3 вересня 1870 p.

90. Першою формою диктатури пролетаріату — різновиду соціалістичної республіки, за оцінками Маркса, Енгельса, Леніна, була:

- 1) яacobінська диктатура;
- 2) Паризька Комуна;
- 3) протекторат Олівера Кромвеля.

91. Вперше інститут президента у Франції було закріплено Конституцією:

- 1) 1791 р.;
- 2) 1799 р.;
- 3) 1848 р.

92. Третя Республіка у Франції охоплює період:

- 1) 1848—1852 рр.;
- 2) 1852—1870 рр.;
- 3) 1871—1940 рр.

93. Третя Республіка у Франції була закріплена Конституцією:

- 1) 1848 р.;
- 2) 1852 р.;
- 3) 1875 р.

94. Четверта Республіка у Франції охоплює період:

- 1) 1871—1940 рр.;
- 2) 1946—1958 рр.;
- 3) 1946 — по сьогодні.

95. Форма правління у Франції періоду IV Республіки згідно Конституції 1946 року:

- 1) президентська республіка;
- 2) парламентська республіка;
- 3) змішана республіка.

96. 1848—1871 рр. — це період в історії Німеччини, котрий характеризувався:

- 1) розпадом Священної Римської імперії германської нації;
- 2) становленням німецької колоніальної імперії;
- 3) боротьбою між Австрією та Прусією за створення єдиної німецької держави.

97. Веймарська республіка в Німеччині (1918—1933 рр.) дала зразок:

- 1) парламентської республіки;
- 2) президентської республіки;
- 3) змішаної республіки.

98. Парламентська республіка в Німеччині була конституціоналізована:

- 1) 1871 р.;
- 2) 1919 р.;
- 3) 1949 р.

99. Перший досвід змішаної республіканської форми правління явила:

- 1) Веймарська республіка в Німеччині;
- 2) V Республіка у Франції;
- 3) Республіка у Фінляндії.

100. У витоків фашизму як різновиду недемократичного режиму стояла:

- 1) Німеччина;
- 2) Італія;
- 3) Іспанія.

111. Початок становленню демократичного режиму в зарубіжних країнах було покладено:

- 1) буржуазними революціями XVII—XVIII ст.;
- 2) наполеонівськими війнами 1804—1814 рр.;
- 3) соціалістичною революцією в Росії 1917 р.

112. Політичний режим Німеччини за часів правління націонал-соціалістів характеризувався як:

- 1) фашистський;
- 2) авторитарний;
- 3) нацистський.

113. Вперше інститут парламентської відповідальності уряду у Франції було закріплено Конституцією:

- 1) Третьої Республіки (1875 р.);
- 2) Четвертої Республіки (1946 р.);
- 3) П'ятої Республіки (1958 р.).

114. За Конституцією 1875 р. У Франції в основних рисах встановилася:

- 1) президентська республіка;
- 2) парламентська республіка;
- 3) змішана республіка.

115. Незмінність республіканської форми правління у Франції остаточно було закріплено:

- 1) Законом «Про організацію державної влади» від 25 лютого 1875 р.;
- 2) Законом «Про відносини між державною владою» від 16 липня 1875 р.;
- 3) Конституційною поправкою 1884 р.;

116. Еволюція Третьої Республіки у Франції на рубежі XIX—XX ст., характеризувалася:

- 1) посиленням влади президента;
- 2) появою елементів міністеріалізму;
- 3) домінуванням парламенту в системі елементів форми правління.

117. Складна форма державно-територіального устрою в епоху громадянського суспільства знайшла свій прояв у таких видах як:

- 1) імперія, конфедерація, федерація;
- 2) союзна держава, федерація;
- 3) співдружність незалежних держав, конфедерація, федерація.

118. У XX ст. процес розпаду імперій стає незворотним, що було зумовлено:

- 1) посиленням національно-визвольної боротьби в колоніях;
- 2) двома світовими війнами;
- 3) холодною війною.

119. Конституційне закріплення другої Німецької імперії відбулося:

- 1) Франкфуртською-на-Майні Конституцією 1849 р.;
- 2) Пруською конституцією 1850 р.;
- 3) Конституцією Німеччини 1871 р.

120. Основною тенденцією розвитку «внутрішнього» федералізму в США в епоху громадянського суспільства стало розмежування компетенції органів влади союзу та суб'єктів федерації на принципі:

- 1) виключної компетенції федерації;
- 2) двох сфер виключної компетенції;
- 3) конкуруючої компетенції.

121. За Веймарською Конституцією 1919 р. державно-територіальний устрій Німеччини визнавався як:

- 1) унітарний;
- 2) федеративний;
- 3) конфедеративний.

122. Основи сучасного німецького федералізму були закладені:

- 1) Веймарською Конституцією 1919 р.;
- 2) Боннською Конституцією 1949 р.;
- 3) Конституцією НДР 1949 р.

123. Основною тенденцією розвитку форми державно-територіального устрою Великобританії на початок ХХІ ст. стала:

- 1) централізація;
- 2) децентралізація;
- 3) колонізація.

124. Історія справжньої унітарної Великобританії починається:

- 1) з початку ХVІІ ст.;
- 2) після Першої світової війни;
- 3) з 60-х рр. ХХ ст.

125. Історія сучасної унітарної Франції бере свій початок з:

- 1) періоду першої буржуазної революції у Франції;
- 2) після Першої світової війни;
- 3) середини ХХ ст.

126. Вперше Німеччина стала централізованою державою в:

- 1) Х ст.;
- 2) останній треті ХІХ ст.;
- 3) 90-ті рр. ХХ ст.

127. V Республіка у Франції була конституйована в:

- 1) 1940 р.;
- 2) 1946 р.;
- 3) 1958 р.

128. Сукупність державних органів, котрі є безпосереднім носієм державної влади, вповноважені практично здійснювати і представляти її у відносинах з населенням та можуть застосовувати примус, називають:

- 1) державний механізм
- 2) державний апарат
- 3) державне управління

129. Систему державних органів, які здійснюють функції держави, називають:

- 1) державний механізм
- 2) державний апарат
- 3) державне управління

130. Основні напрямки діяльності держави називають:

- 1) принципами
- 2) особливостями
- 3) функціями

131. Юстиція — це сукупність органів:

- 1) законодавчої влади
- 2) виконавчої влади
- 3) судової влади

132. Оскільки держава поступово розширює сферу свого втручання в суспільне життя, зокрема для вирішення питань, пов'язаних з соціальним захистом громадян, одним із нових напрямків державної діяльності стала:

- 1) економічна;
- 2) соціальна;
- 3) культурна.

133. Економічна функція держави в країнах західної цивілізації в період між двома світовими війнами характеризувалась:

- 1) дотриманням свободи, індивідуалізму, заохочення вільної конкуренції, панування приватної власності;
- 2) розробкою економічної політики в масштабах країни, встановлення правових основ ринку, боротьба з монополізмом, фінансування окремих форм економіки, контроль за дотриманням законності підприємцями тощо;
- 3) невтручання держави в сферу підприємницької діяльності.

134. В роки так званої «великої депресії» в країнах Західної Європи та США нового змісту набуває:

- 1) політична функція держави;
- 2) військова функція держави;
- 3) економічна функція держави.

135. Серед нових державних функцій, що виникають в другій половині ХХ ст. були такі:

- 1) розвитку культури, науки, освіти, екологічна;
- 2) ідеологічна, соціальна, забезпечення миру й підтримки світового порядку;
- 3) соціальна, фіскальна, співробітництва сучасних держав.

136. Сучасним розумінням правоохоронної функції сучасної держави є визнання її одним з напрямків діяльності держави, спрямованим на:

- 1) забезпечення охорони інтересів пануючого класу;
- 2) охорону конституційного ладу, прав та свобод громадян, усіх форм власності;
- 3) активну інтервенційну політику всередині суспільства через посилення адміністративної діяльності.

137. Англійська юстиція післяреволюційного періоду характеризувалась:

- 1) надмірною централізацією;
- 2) відсутністю системності;
- 3) багатоланковою структурою, заплутаністю апеляційних порядків, складністю підсудності, збереженням власних судових систем Шотландією, Ірландією.

138. Основою судової реформи в сфері цивільної юрисдикції Англії в другій половині ХІХ ст. стало:

- 1) збереження в цілому старого укладу судуострою;
- 2) створення судів графств;
- 3) реорганізація системи вищих судів королівства і створення Високого суду.

139. Перший Закон про судуострій у США був прийнятий:

- 1) у липні 1776 р.;
- 2) у вересні 1783 р.;
- 3) у вересні 1789 р.

140. Нові принципи судуострою буржуазної Франції були юридично закріплені:

- 1) у Декларації прав людини і громадянина (1789 р.);
- 2) у Законі від 16—24 серпня 1790 р.
- 3) у Конституції 1791 р.

141. Однією з найважливіших історичних особливостей судової системи нової, буржуазної, Франції стало виникнення:

- 1) цивільної юрисдикції;
- 2) кримінальної юрисдикції;
- 3) адміністративної юстиції.

142. Особливістю юстиції Німеччини за Конституцією 1949 р. є побудова судів загальної юрисдикції за:

- 1) федеральним принципом;
- 2) за територіально-галузевим принципом;
- 3) принципом централізації.

143. Перші нормативні акти, спрямовані на централізацію поліцейського апарату у буржуазній Великобританії були прийняті:

- 1) у період буржуазної революції;
- 2) на початку XVIII ст.;
- 3) наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.

144. Закон про утворення поліції міста Лондона — Скотланд-Ярд було прийнято:

- 1) 1782 р.;
- 2) 1829 р.;
- 3) 1835 р.

145. Початок процесу створення поліції штатів в США покладено:

- 1) прийняттям Конституції 1787 р.;
- 2) прийняттям Закону про судоустрій 1789 р.;
- 3) створенням першої поліцейської системи в Техасі 1835 р.;

146. В основу побудови поліцейської системи в США було покладено конституційний принцип державного устрою:

- 1) конфедералізму;
- 2) унітаризму;
- 3) федералізму.

147. Федеральне бюро розслідувань (ФБР) було створено:

- 1) 1782 р.;
- 2) 1835 р.;
- 3) 1908 р.

148. Міністерство внутрішніх справ Англії було створено Законом від:

- 1) 1782 р.;
- 2) 1817 р.;
- 3) 1829 р.

149. Особливістю державної поліції у Франції часів I-ої імперії був її:

- 1) яскраво виражений централізм;
- 2) децентралізація;
- 3) збереження найбільш сталих рис часів абсолютистської монархії.

150. У витоків сучасної поліцейської системи Франції стояли:

- 1) Людовик XIV;
- 2) Наполеон I;
- 3) Наполеон III.

151. Діяльність поліції у Другій Німецькій імперії регламентувалася:

- 1) Пруським земським уложенням 1794 р.;
- 2) Конституцією Пруссії 1850 р.;
- 3) Конституцією 1871 р.

152. Межа дії судочинства — це:

- 1) юрисдикція;
- 2) юриспруденція;
- 3) юридична відповідальність/

153. Закон про Судоустрій в США був прийнятий 24 вересня:

- 1) 1769 р.;
- 2) 1779 р.;
- 3) 1789 р.

154. Військова функція, функція співробітництва сучасних держав, функції забезпечення миру і підтримки світового порядку це:

- 1) внутрішні функції
- 2) зовнішні функції
- 3) міжрегіональні функції

155. «Новий курс» як напрямок соціально-економічної діяльності держави в 30-ті рр. ХХ ст. запропонував:

- 1) Адольф Гітлер в Німеччині;
- 2) Франклін Делано Рузвельт в США;
- 3) Уїнстон Черчилль у Великобританії.

156. У період Веймарської республіки в Німеччині організація і діяльність поліції регулювалась:

- 1) Конституцією 1919 р.;
- 2) Версальським мирним договором;
- 3) спеціальним законодавством.

157. Основними відмінностями в організації і діяльності поліцейської системи Франції періоду V Республіки є:

- 1) централізація;
- 2) децентралізація;
- 3) поєднання формувань цивільно орієнтованих і військових формувань.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бельсон Я. М.* Бюрократия, полиция и вооруженные силы в современном буржуазном государстве. — М.: Юрид. лит., 1969.
2. *Бельсон Я. М.* Полиция «свободного общества». Империализм: события, факты, документы. — М.: Юрид. лит., 1984.
3. *Гилсенсен В. М.* Полиция ФРГ: Организация и деятельность. — М.: Юрид. лит., 1973.
4. *Гилсенсен В. М.* Федеральное бюро расследований США: История развития, современная организация и деятельность. — М.: Изд-во ИМО, 1979.
5. *Губанов А. В.* Полиция государств Западной Европы: основные черты организации и деятельности. — М., 1990.
6. *Дегтерев Л. М.* Полиция буржуазных государств: США, Англия, Франция, Германия. Лекции / Под ред. доцента Г. С. Меркурова. — М.: Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел, 1966.
7. Історія органів внутрішніх справ: Науково-бібліографічний довідник / За ред. Л. О. Зайцева, О. А. Гавриленко, В. М. Часнікова. — Харків: Ун-т внутр. справ, 2000.
8. *Коломойцев В.* Формування ідеології «нового курсу» президента США Ф. Д. Рузвельта. — Луганськ, 1997.
9. *Крылов Б. С.* Полиция Великобритании: основные черты организации и деятельности. — М.: Юрид. лит., 1974.
10. *Крылов Б. С.* Полиция США: основные черты организации и деятельности. — М.: Юрид. лит., 1972.
11. *Михеєнко М. М., Молдован В. В., Радзієвська Л. К.* Порівняльне судове право. — К., 1993.
12. *Ощепков Д.* Національна жандармерія Франції // Міліція України. — № 4. — 1998. — С. 26—27.
13. *Старцев Ю.* Государственный аппарат США в условиях подготовки и ведения войн (1939—1960). — Свердловск, 1971.
14. *Волкер Р.* Английская судебная система / Пер. с англ. Т. В. Апаровой. — М.: Юрид. лит., 1980.
15. *Чельцов-Бебутов М. А.* Курс уголовно-процессуального права, очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческом, феодальном и буржуазном государствах. — СПб, 1995.
16. *Шишкін В.* Судова система штатів у США // Право України. — 1995. — № 7.

ПРАВО В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Громадянське суспільство поряд з державою зумовило появу права якісно нового типу. Важливу роль у його становленні відіграли англійська (XVII ст.) та французька (XVIII ст.) революції, які були серйозним випробуванням на міцність правової надбудови, що залишилася від середньовіччя. Поклавши початок перевороту в галузі економіки й політико-державних структур, вони започаткували й новий правовий порядок, котрий ґрунтувався на визнанні загальної рівності всіх людей від народження, рівності всіх перед законом — принципах, які було покладено в основу нового, юридичного світогляду. Оскільки цей правопорядок був зумовлений якісно новими суспільними відносинами — відносинами буржуазними, то й право нового типу стало визначатися як право буржуазне.

ТЕМА 15. СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НОВОГО ТИПУ

§1. Принципи та характерні риси права нового типу

1.1. Принципи буржуазного права

Сутність права, сформованого на початковій стадії громадянського суспільства, визначалася новим становищем особистості в суспільстві та державі й ґрунтувалася на якісно нових принципах. Серед цих принципів виділялися:

— принцип *індивідуалізму*, що відображав розкріпачення особистості, її звільнення від корпоративних, станових та інших феодальних пут. Це знайшло своє вираження вже в перших конституційних та інших законодавчих актах французької революції, і насамперед у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, де головним суб'єктом права стає людина, особистість, а не станово-корпоративні утворення. Звідси і права людини в самих юридичних документах стали розглядатись як природні, священні та невідчужувані. У свою чергу, вони підкріплювалися цілою сукупністю прав громадянина в публічній та приватній сферах;

— принцип *свободи*. Свобода була не тільки виразником загальнолюдського гуманістичного ідеалу: вона виступала як складовий елемент громадянського суспільства з властивими йому свободою підприємництва, свободою торгівлі, свободою конкуренції й інших економічних і соціальних свобод, що, у свою чергу, були неможливими без свободи політичної;

— принцип *законності*. Буржуазія прагнула створити суспільство, яке базується на правопорядку. Вона потребувала стабільності, тому цей принцип став умовою реалізації не тільки політичних і громадянських прав, гарантією демократичних інститутів влади, але й стабільності всього економічного обігу;

— принцип *«верховенства права»* і *«верховенства закону»*. На відміну від попередньої епохи, коли право народжувалося в основному не з настанов держави, а з реально існуючих і таких, що визнавалися самим суспільством, відносин в епоху громадянського суспільства, надто ж у XX ст., право, зберігаючи загальнолюдську цінність (це знаходить вираження в доктрині «верховенства права»), виступає значною мірою як припис державних органів.

1.2. Основні риси буржуазного права

У процесі становлення буржуазне права набув таких рис.

По-перше, буржуазне право виникло не на порожньому місці. Воно формувалося на підвалинах дореволюційних правових систем, які функціонували в суспільстві, котре вже знало і відносини приватної власності, і ринкові відносини, і досить високий рівень юридичної техніки. Тому значна частина норм середньовічного права увійшла в оновленому вигляді до нового права, а відмова в ході буржуазних революцій і в подальші періоди від норм «старого права» відбувалася головним чином стосовно тієї його частини, яка суперечила економічним та політичним потребам капіталізму й ускладнювала подальшу еволюцію самої правової системи.

По-друге, буржуазне право виникло у вигляді інтегрованих національних правових систем. Використовуючи певною мірою правову спадщину минулої епохи, буржуазне право рішуче відкидало ті її частини, котрі ставали на заваді економічним та політичним інтересам буржуазії. Такими були насамперед роз'єднаність і феодалний партикуляризм, які базувалися на станових, регіональних, митних та інших бар'єрах. Ламаючи їх, буржуазні відносини призвели до виникнення не тільки національних держав, але й національних правових систем.

По-третє, правова система, яка складалася, набувала нової якості, нового способу свого існування: систему законодавства й систему права, що практично лише в зародковому вигляді були присутні у станово-кастовому суспільстві. Особливе системотвірне значення у формуванні нового права мало *законодавство.* Стаючи основним джерелом права, саме воно, а не засоби саморегуляції, стає стрижнем правової системи, правотвірним фактором.

По-четверте, організаційне оформлення галузей права. Поряд з такими «старими» галузями права, як цивільне та кримінальне, виникають нові, наприклад, *конституційне* (державне) *право,* яке, незважаючи на свою молодість, стає свого роду ядром у національних правових системах.

Виникнувши в цих загальних рисах на етапі переходу від станово-кастового суспільства до громадянського, буржуазне право продовжувало розвиватися. Тенденції його розвитку визначалися характером відносин, що були зумовлені соціально-економічним, політичним та духовним станом громадянського суспільства на тому чи іншому історичному етапі.

§2. Основні тенденції розвитку буржуазного права

Подальший розвиток буржуазних і капіталістичних відносин через поширення ринково-економічних зв'язків по всій земній кулі призвів до інтернаціоналізації не тільки економічного, а й правового життя. Однією з перших стала проявлятися тенденція *подолання колишньої самоізоляції правових систем різних країн, посилення їх взаємодії, інтеграції та створення світових правових сімей.*

2.1. Становлення світових правових сімей

Взаємодія правових систем набуває різноманітних форм. Вона здійснювалася шляхом:

- а) широкої рецепції (запозичення) цілих національних правових систем;
- б) насильницького впровадження іноземного права;
- в) трансплантації принципів права одних країн у правові системи інших країн.

Як відомо, певні умови для інтернаціоналізації права склалися вже в середні віки, але їх остаточне утворення пов'язане саме з процесом утвердження панування капіталізму в Англії і Франції, перетворенням їх у найбільші колоніальні держави світу. На цій

базі виникають дві великі групи держав, правові системи яких склали т.зв. «правові сім'ї» або «правові системи світу» й дістали назви *англосаксонської (острівної)* та *континентальної*.

Англосаксонська (англо-американська) правова сім'я

Процес створення англосаксонської правової сім'ї тісно пов'язаний з колоніальною політикою. Оскільки зміст і форма англійського права були складними й недоступними для більш-менш широкого сприйняття в інших частинах світу, англосаксонська правова сім'я перетворилася у світову систему не в результаті рецепції, а шляхом трансплантації або насильницького впровадження основ англійського права в ході колоніальної експансії.

Трансплантації англійського права сприяли *дві судові доктрини*, які з'явилися на початкових стадіях англійської колоніальної експансії. Відповідно до першої з цих доктрин, англієць, котрий вирушає за кордон, «бере з собою» англійське право. Тим самим англійський суд так би мовити гарантував англієцеві, який знаходиться в англійських колоніях («за морями»), збереження всіх свобод і демократичних інститутів, що існували в самій метрополії.

Відповідно до другої доктрини, сформульованої у 1693 р., у випадку освоєння англійцями «незаселених» земель місцеве індійське й інше туземне населення не мало прийматися як «нецивілізоване». У цих колоніях вважалися чинними всі закони Англії. Термін «закони Англії» у колоніальній практиці включав у себе не тільки статuti, але й «загальне право» і «право справедливості», тобто прецедентне право, що запроваджувалися в судах, створюваних англійськими колоністами.

Уведення в дію положень англійського права в колоніях переселенців здійснювалося не тільки на основі зазначених судових доктрин, але й шляхом *видання спеціальних королівських хартій, а також законів парламенту*. Спеціальними актами англійське право було уведене в північноамериканських колоніях, пізніше поширилося на Канаду, Австралію, Нову Зеландію, Південну Африку, на базі яких згодом оформилися англійські домініони. Нормативними актами королів англійське право впроваджувалося «згори» і в нових колоніях в Азії та в Океанії.

Як правило, англієць не знищували цілком у колоніях традиційне місцеве право (наприклад, індуське, мусульманське, звичаєве), а визначали за допомогою англійського законодавства чи колоніальної влади межі його застосування. Це призвело до виникнення своєрідних *змішаних правових систем*, що склалися з елементів англійського та місцевого права.

З певними застереженнями до країн з такою правовою системою можна віднести і Сполучені Штати Америки, право яких, при всіх його генетичних зв'язках і структурній подібності до англійського права, в ході історичного розвитку набуло своєрідних рис.

1. Воно не сприйняло деякі англійські судові рішення, що мали суто середньовічне походження (у галузі земельної власності, спадкування тощо). У той же час в американському праві зародилося чимало нових прецедентів (наприклад, у праві корпорацій, договірному праві), орієнтованих на саморегулювальні сили в економіці. Прецедентне право США починає відігравати самостійну роль у системі загального права, тому багато західних юристів вважають за необхідне розрізняти дві системи загального (прецедентного) права — англійську та американську.

2. Норми загального права в його буквальному, суто англійському розумінні, застосовувалися американськими судами в порівняно обмежених сферах (наприклад, при розгляді зобов'язань із заподіяння шкоди тощо). Але загальне право в широкому розумінні, як «право, створене суддями» зберігало важливе місце у правовій системі США. Воно виступало й виступає не стільки як сукупність прецедентів, скільки як своєрідний суддівський метод регулювання суспільних відносин, як особливий стиль юридичного мислення, для котрого притаманний високий ступінь правотворчої активності судів.

3. На відміну від англійського загального права, де діє суворе правило прецеденту, загальне право в США створювалось як гнучка і здатна до змін система. Суди федерації і штатів керувалися рішеннями, винесеними більш високою інстанцією, але не вважали себе зв'язаними у своїх власних рішеннях.

4. Казуальний характер права, що складається «від справи до справи», успадкований американським суспільством ще від колоніальної епохи, в США ХІХ—ХХ ст. проявився значно сильніше, ніж в Англії — «родоначальниці» прецедентного права.

5. На відміну від Англії, в США загальне право не стало єдиним для всієї країни і має істотні відмінності по штатах. З формально-логічної точки зору загальне право в США ніколи не було загальним, оскільки воно застосовувалося в різних штатах диференційовано, по-різному конкретизувалося в судовій практиці.

Таким чином, англосаксонське право суттєво було доповнене американським, що в подальшому зумовило появу більш вдалої назви цієї правової сім'ї — *англо-американської*. При наявності певних особливостей їй притаманні такі риси:

— *визнання верховенства права, а не закону*. Для цієї системи не характерна наявність кодифікацій як засобу галузевої організації правових норм. Останні виступають не стільки у вигляді загальної й абстрактної норми поведінки, скільки у способі вирішення судових позовів;

— *важливе місце посідає прецедентне, суддівське право*, для якого процесуальні моменти самого ведення судових справ (пред'явлення й оцінка доказів, заслуховування показань свідків тощо) нерідко мають більше значення, ніж з'ясування істини;

— *право має процедурний і казуальний характер*, а не законодавчий і системно-логічний;

— *відмова від широкої рецепції римського права в цій системі як результат має безліч юридичних конструкцій і термінів*;

— *відсутній її розподіл на публічне і приватне право*.

Континентальна (романо-германська) правова сім'я

На відміну від англо-американської, континентальна правова сім'я формувалася під безпосереднім впливом правової системи Франції, і особливо наполеонівських кодифікацій, здійснених ще на початку ХІХ століття. Спочатку ця сім'я містила в собі правові системи ряду країн європейського континенту, які успадкували основні поняття, конструкції, а також загальний дух римського права. До цієї сім'ї належали правові системи таких «романських» держав, як Франція, Голландія, Бельгія, Іспанія, Італія, а також Німеччина. Німецький фактор, що відбив синтез варварського (німецького) і римського права, став настільки суттєвим, що сама континентальна система стала називатися романо-германською правовою сім'єю.

Континентальна система права у своєму розвитку рано вийшла за межі європейського континенту. Через уплив римсько-іспанських правових традицій її вже в ХІХ ст. сприйняли практично всі латиноамериканські держави, де рецепція французького і римського права була особливо глибокою. Основні елементи структури й окремі положення континентальної системи були трансплантовані в ХІХ і на початку ХХ ст. численних африканських та азійських колоній Франції, Бельгії, Голландії, Німеччини. У другій половині ХХ ст., коли ці колонії отримали незалежність, їх правові системи виявилися «прив'язаними» до романо-германської правової сім'ї.

Романо-германська (континентальна) правова сім'я має низку структурних і техніко-юридичних *особливостей*, які сягають римського права і середньовічних правових традицій.

По-перше, у створенні права держав цієї групи вирішальну роль відіграла не *судова практика*, а *законодавчі й інші нормативні акти* королів, у тому числі засновані на римському праві. Буржуазні революції сприяли подальшому зростанню авторитету закону, який перетворився в головне джерело права й інструмент створення єдиного національного правового порядку.

У країнах континентальної системи склалися спеціальні юридичні конструкції, що забезпечують визнання верховенства закону. Закон розглядався тут як акт верховної влади, наділений правом встановлювати норми, що мають вищу юридичну силу. На законі стала ґрунтуватися й ієрархія всіх супідрядних і нижчих за своєю правовою силою нормативних актів.

З формально-юридичної точки зору в континентальній системі будь-яке рішення суду повинно було ґрунтуватися на писаному праві, на законі, а не на попередніх судових рішеннях. Судді в межах континентальної системи могли лише застосовувати право, а не створювати його, як це робили їх англійські колеги.

По-друге, іншою специфічною рисою континентальної правової сім'ї є *кодифікованість його законодавства*, що розглядалась як необхідна умова галузевої організації правових норм. Кодекси, на думку юристів XIX ст., повинні були чітко розмежовувати заборонене і дозволене.

По-третє, континентальна правова сім'я відрізняється від англосаксонської не тільки своїми формами, але й *внутрішнім змістом, структурою, юридичною технікою*. Правова норма розглядається як абстрактне розпорядження, як вище правило поведінки для громадян і державних органів. Чимало структурних особливостей права континентальної системи породжені рецепцією римського права.

По-четверте, пристосування римського права до умов нової епохи виявилось в *розподілі права на публічне і приватне*. Перше пов'язане з публічним, суспільним інтересом, поєднуючи приватних осіб під егідою державної влади в єдиний колектив «заради блага всього суспільства». Друге зорієнтоване на окремих індивідів і пов'язує приватних осіб у процесі захисту своїх особистих інтересів, у тому числі від державного втручання.

Таким чином, інтернаціоналізація правового життя різних країн і народів призвела до структурування національних правових систем, групування їх навколо найбільш впливових держав та формування світових правових спільнот — сімей права. На рубежі XIX—XX ст. весь світ по суті поділений на чотири основні правові сім'ї: *далекосхідна* (китайсько-японська), *мусульманська*, *англо-американська* та *романо-германська*. Якщо перші дві виникли, як відомо, ще в ранньому середньовіччі на ідеологічно-релігійних засадах, то останні дві були передусім відповіддю на економічні потреби нового суспільства.

Утвердження панування капіталізму в західних країнах зумовили тенденції правового розвитку, не властиві попередньому, буржуазному періоду епохи громадянського суспільства. Новий стан суспільства, зберігаючи «каркас» права, основи котрого були закладені під час буржуазних революцій, спричинив видозміну деяких його сутнісних та формальних якостей.

2.2. Соціалізація права

Принцип індивідуалізму — здавалося б природний, єдино можливий і непохитний для права XVIII — першої пол. XIX ст. — не витримав перевірку часом. Відігравши на початковому етапі свою позитивну роль, у подальшому, на практиці, він по суті призвів до класової диференціації в середині буржуазії, до зосередження реальних прав і свобод у руках тих, хто володів капіталом. Як відповідь на прагнення цих кіл узурпувати не тільки економічну, а й політико-правову владу зароджується нова тенденція — тенденція *наповнення права соціальним змістом* або його *соціалізація*.

Поступово, не без опору, закріплюється думка, що основне призначення права полягає не стільки в захисті тієї соціополітичної структури, що у своїй основі склалася на початку громадянського суспільства, скільки в тому, щоб, зберігаючи це суспільство і сформовані в ньому демократичні традиції, трансформувати його, пристосовуючи до нових суспільних потреб. Саме тому подальші зміни у праві західних країн виявляються не стільки в класових, скільки в загальносоціальних і загальнорегулятивних функці-

ях права, пов'язаних з об'єктивним відображенням у ньому більш високих форм суспільної свідомості й виробництва, з необхідністю боротьби з хворобами та злочинністю, з поміркованим провадженням демографічної політики тощо.

Незважаючи на те, що після Другої світової війни право значної частини розвинутих країн світу продемонструвало більшу, ніж раніше, здатність до цілеспрямованої соціальної політики, необхідність *соціалізації права* донині залишається актуальною проблемою його розвитку.

2.3. Зміни у джерелах права

Різке збільшення нормативного правового матеріалу, подальший розвиток правових систем призвели до змін і в джерелах права. Старі кодекси, особливо ті, що були прийняті в XIX ст., обросли численними поправками. У низці країн на зміну їм прийшли кодекси нового покоління, які більшою мірою відповідали потребам суспільства.

Зростання й ускладнення законодавства, поява великої кількості нових правових актів зумовили проведення значних кодифікаційних робіт. Але в багатьох країнах відбулася своєрідна «декодифікація», яка проявилася в тому, що значна частина положень кодексу починає підмінюватися або ж витіснятися поточним законодавством.

Істотні зміни відбулися в самій внутрішній структурі джерел права. У XX ст., незважаючи на зростання законодавства, в загальній масі правового матеріалу *збільшилася питома вага актів виконавчої влади*. Цій зміні (у співвідношенні закону й актів виконавчої влади) сприяли в низці країн також конституції, що обмежили законодавчі повноваження парламенту визначеними предметними рамками. Самі закони нерідко приймаються парламентами в досить узагальненому вигляді і вимагають певної нормативної конкретизації.

Президентські та урядові декрети, накази й регламенти міністерств, як і інші види адміністративних актів, в усіх без винятку державах Заходу стали важливим інструментом практичного пристосування змісту права до мінливих суспільних умов. Процес зростання ролі урядових та інших адміністративних актів прискорювався у випадках послаблення парламентської системи, виходу виконавчого апарату з-під фактичного контролю представницьких органів. У державах з тоталітарними й авторитарними режимами уряди відкрито узурпували законодавчі повноваження, скасовуючи або підмінюючи своїми актами не тільки парламентські акти, але й конституційні норми.

Урядова нормотворчість набувала розвитку у вигляді так званого *делегованого законодавства*, прийняття котрого здійснювалося за вповноваженням парламенту та при його офіційному контролі. В ряді країн у зв'язку зі зростанням ролі урядової влади й бюрократії правотворчого характеру, поряд з нормативними адміністративними актами, набуває й сама адміністративна практика. Адміністративні рішення урядових та інших виконавчих органів влади призвели в цілій низці випадків до створення адміністративних прецедентів, за якими фактично визнається нормативна сила.

У ряді інших джерел права *зростає також значення судової практики*. Вона все більше впливає на розвиток окремих правових інститутів і в тих країнах континентальної системи, де історично судовий прецедент не визнавався джерелом права, але рішення вищих судів фактично набували властивостей прецеденту. Найбільшу правотворчу роль відіграє судове рішення, що вноситься у зв'язку з тлумаченням законів.

Особливе місце серед джерел права посіли рішення конституційних судів, створених після Другої світової війни в багатьох країнах Європи й Азії. Незважаючи на низку антидемократичних рішень, винесених під тиском консервативних сил у 40—50-х рр. XX ст., у цілому інститут судового конституційного контролю і створені в ході його здійснення конституційні доктрини сприяли розвитку права та зміцненню демократичних принципів політичного життя.

2.4. Структурні зміни у праві

Подальший розвиток суспільства зумовив і *структурні зміни* у праві. Розширення урядового втручання в різні сфери громадського життя призвело до подальшої диференціації системи законодавства й до роздрібнення ряду основних галузей права (цивільного, адміністративного тощо). У результаті відокремлення деяких традиційних інститутів *з'явилися нові галузі законодавства*: сімейне, патентне, авторське, банківське, страхове тощо.

Водночас намітилася й інша тенденція — тісне переплетення цивільно-правових (диспозитивних) та адміністративних (імперативних) методів правового регулювання, що призвело до послаблення розходжень між публічним і приватним правом.

Необхідність однакового врегулювання всієї сукупності складних економічних відносин зумовила *появу комплексних галузей права* (атомне право, транспортне та інші). У юридичній літературі починають вживатися такі правові конструкції, як підприємницьке право, господарське право, ділове право, економічне право, право торгового обігу тощо.

2.5. Нові інтеграційні процеси у праві

Активний розвиток законодавства, пов'язаного з регулюванням господарського життя, посилив *взаємодію правових систем різних держав, особливо у сфері економічного законодавства та окремих його видів* (інвестиційне, грошове-валютно-грошове, податкове тощо). Ця тенденція до зближення різних правових систем відображає об'єктивні потреби розвитку світового господарства, передусім, інтереси транснаціональних компаній (ТНК). Такі компанії здійснюють свій бізнес одночасно в багатьох країнах світу й зацікавлені в єдиних правових підходах до регулювання аналогічних економічних відносин. Інтеграційні процеси в економіці неминуче спричиняють посилення однакової у праві різних країн, ведуть до послаблення колишніх відмінностей і контрастів між континентальною й англосаксонською правовими системами.

Однією з характерних рис еволюції права після Другої світової війни є *значне зростання впливу норм міжнародного права на внутрішнє право окремих держав*. Цей вплив охоплює як конституційне законодавство, так і правову систему в цілому. Помітним в останнє десятиліття стало збільшення кількості норм міжнародного права, що стосуються торгових та інших економічних відносин між різними державами. Особливо важливу роль у процесі уніфікації й гармонізації законодавства відіграють міжнародні економічні та політичні співтовариства європейських держав (Загальний ринок і т. ін.), у межах яких укладаються багатосторонні договори, на основі котрих у свою чергу держави-учасники договору приймають чи коригують відповідне національне законодавство (акціонерне, патентне, антимонопольне тощо).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. *Продовжте роботу над складанням словника* основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять:

Поняття (визначення)	Терміни
Світова правова сім'я	

Завдання 2. *Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці* за запропонованою раніше формою.

Перевірте себе

Завдання 3. Продовжте думку:

Буржуазне право як право нового типу ґрунтується на таких принципах:.....

1. Характерними рисами буржуазного права є.....
2. Становлення світових правових сімей відбувалося такими основними шляхами, як:.....
3. Особливості становлення англо-американської світової правової сім'ї зумовлені.....
4. Характерними рисами права англо-американської правової сім'ї на початковому етапі становлення громадянського суспільства були.....
5. На відміну від англо-американської, континентальна правова сім'я формувалась під безпосереднім впливом.....
6. Специфічними рисами права континентальної світової правової сім'ї є.....
7. Основними тенденціями розвитку права у ХХ ст. були.....
8. Структурні зміни у праві в новітній час проявились у таких основних тенденціях як.....

Завдання 4. Схарактеризуйте:

Принципи й характерні риси нового, буржуазного, права.

Основні тенденції розвитку буржуазного права.

Процес становлення та основні риси англосаксонської (англо-американської) правової сім'ї.

Процес становлення та основні риси континентальної (романо-германської) правової сім'ї.

Готуйтеся до вивчення матеріалу 16-ої теми

Завдання. Повторіть матеріал з «Теорії держави і права», зокрема **згадайте** зміст таких понять як *галузь права та інститут права, конституційне право*.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Аннерс Е. История европейского права: Пер. со швед. / Ин-т Европы. — М.: Наука, 1996.
2. Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования. — М.: МГУ, 1998.
3. Геллнер Э. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники. — М., 1995.
4. Давид Р. Основные правовые системы современности / Вступительная статья Туманова В. А. — М.: Прогрес, 1998.
5. Загрядський Г. В. Правовые системы современности. — М., 1995.
6. Зайчук О. Правовая система США (историко-теоретический анализ). — К., 1992.
7. История буржуазного государства и права (1640—1917) / Под ред. З. М. Черниловского. — М., 1964.
8. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. Сухарев А. Я. — М.: Норма, 2001.
9. Страхов Н. Н. Основные закономерности становления буржуазного государства и права Англии, Франции, Германии и Северной Америки. — Харьков, 1978.
10. Тойнби А. Постыжение истории. — М., 1991.
11. Хачатурян В. М. История мировых цивилизаций с древнейших времен до конца XX века: Пособие для общеобразоват. Учебных заведений. — 4-е изд. — М.: Дрофа, 2000.
12. Эволюция современного буржуазного государства и права. — К.: Наукова думка, 1991.
13. Юзовская А. Я. Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII—XX). — СПб., 1996.

ТЕМА 16. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Однією з відмінних рис права нового типу, як зазначалося, була досить висока галузева організація правових норм. Це проявлялося в більш чіткому оформленні таких галузей права як кримінальне та цивільне, що мали давню історію, появи нових, серед яких і конституційне право, котре виступило своєрідним ядром національних правових систем, що склалися. Це зумовило і послідовність викладення матеріалу, який характеризує процес розвитку права на новій, буржуазній, основі в епоху громадянського суспільства. Першою темою, що пропонується, є історія становлення й розвитку конституційного права, яка є вихідною для вивчення навчальної дисципліни «Конституційне право зарубіжних країн».

Звернемо увагу на те, що відносно назви сучасних конституційно-правових дисциплін використовуються чимало різних термінів. Наприклад, відповідні стандарти вітчизняної юридичної освіти визначають, що навчальна дисципліна, яка вивчає головну галузь права нашої країни, має називатися «конституційним правом України», а інших країн — «державним правом зарубіжних країн». Відмінності між цими назвами мають свою історію і власні теоретичні засади.

§1. Теоретичні засади конституційного права

1.1. Формування засад конституційного права як галузі юридичної науки

На відмінну від науки цивільного або ж кримінального права, наука конституційного права склалася як самостійна дисципліна лише в другій половині XIX ст. Це «спізнале» її становлення пояснити неважко, оскільки для того, щоб конституційне право як юридична наука сформувалося в структуровану систему знань, необхідно було, щоб правове регулювання форм і способів здійснення державної влади, прав і свобод громадян досягло значного розвитку, щоб склалася більш-менш розгорнута система конституційних і інших правових норм, регулюючих цю сферу відносин.

Це не означає, що в системі юридичних знань раніше не було місця питанням, що входять до сфери конституційного (державного) права. Але вони відносилися до політичної філософії XVIII ст., у працях представників якої (Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Джефферсон і ін.) сформульовані більшість принципів, сприйняття і розвиток котрих дозволило остаточно створити конституційно-правову доктрину, яка стала не тільки самостійною, але і провідною галуззю юриспруденції. Мова йде про такі принципи як *народний суверенітет*, *поділ влади*, *верховенство конституції*, *невідчужуваність основних прав* тощо. Але, незважаючи на важливу роль політичної філософії в генезисі науки конституційного права, історична дистанція між ними занадто велика, щоб можна було говорити про пряму наступність. Якщо політична філософія просвітництва була спрямована на необхідність перетворення існуючої в той час держави, її інститутів і методів правління, то наука конституційного права формувалася, виходячи з об'єктивної потреби юридичного оформлення і закріплення нової, що вже реально виникла, системи політичних відносин і інститутів буржуазного суспільства. Звідси й істотні розходження, хоча загальною для них залишалася вихідна установка: «замінити правління людей правлінням закону».

Становлення науки конституційного права максимальною мірою визначалося її практико-прикладною функцією. Залежно від особливостей державного устрою окремої країни або групи країн, геополітичних факторів, рівня суспільної та правової свідомості, суперництва національних правових доктрин тощо в конституційному праві з'являються різні школи, напрямки, доктрини.

1.2. «Класична» школа конституційного права

На початковому етапі розвитку науки конституційного права пануюче положення в ній займала так звана «класична школа». Її називають також «юридичною школою», оскільки свою головну задачу її представники бачили в розробці основних принципів, норм, категорій конституційного чи державного права, систематизації його норм, заповненні прогалів тощо. Для обґрунтування даного наукового підходу використовувалася методологія *юридичного позитивізму*, суть якої зводилася до *свідомого обмеження предмета юридичної науки лише правовою формою суспільних явищ*. За своїми цілями і об'єктивними результатами класична школа може бути визначена ліберально орієнтованою. Серед відомих її представників — Г. Єллінек і П. Лабанда (Німеччина), Ф. Кошкін, М. Коркунов, Ф. Тарановський, Б. Чичерін (Росія), П. Мішу й А. Есмен (Франція), А. Дайсі (Англія). Більшість з них дотримувалися ліберально-демократичних поглядів, хоча залежно від конкретно-історичних ситуацій частка ліберального і демократичного в них була різною, що значною мірою зумовлювалося тією обставиною, що в розглянутий період переважаючою формою правління, як відомо, була монархія, котра переживала процес перетворення в конституційну монархію.

Процес цей був необоротний, але досить складний і суперечливий, оскільки відображав співіснування різних соціально-політичних сил. Багато представників класичної школи віддавали перевагу ідеї про еволюцію конституційної монархії. Цим пояснюється, зокрема, те, що в працях Г. Єллінека, П. Лабанди й інших суверенітет розумівся тільки як державний (а не суверенітет народу). Висунута Г. Єллінеком теорія «самообмеження державної влади», в цілому демократична, в той же час залишала монархічній владі достатню свободу розсуду у встановленні меж «самообмеження». Абсолютна перевага монархічної форми правління в Європі визначила і ту велику увагу, яку німецькі і російські представники класичної школи приділяли правовому становищу глави держави, його взаєминам із представницькими органами тощо.

Дещо по-іншому розглядали ці питання французькі державознавці (П. Мішу, А. Есмен). Традиції, закладені Декларацією прав людини і громадянина 1789 р., не дозволяли відмовитися від принципу народного суверенітету як джерела державної влади і прийняти конструкцію німецьких та російських державознавців про «самообмеження держави». Стрижневе місце в роботах французьких представників класичної школи займав парламентаризм, а також тісно взаємозалежні з ним партійна система, виборче право та інші проблеми.

В Англії найвизначнішим представником юридичної класичної школи був А. Дайсі. Ключові моменти в поглядах Дайсі — верховенство парламенту і «правління права». Саме парламенту, а не народу, на думку Дайсі, належить суверенітет, а «правління права» покликано забезпечити гарантії індивідуальної свободи, і головна роль у цьому належить незалежним суддям, котрі огорожують підданих не тільки від довільних актів адміністрації, але і від законодавця.

В перші десятиліття ХХ ст. класична школа почала зазнавати критики і поступово втрачати пануючі позиції, оскільки її вихідні установки вже не визначали розвиток конституційно-правової доктрини.

1.3. Юридично-соціологічна школа (напрямок) конституційного права

На хвилі неприйняття класичної (юридичної) школи конституційного права з'являється група державознавців (Л. Дюгі, М. Оріу, Л. Гумплович і ін.), які вважали, що державознавство має звернутися до соціально-політичних реалій. Новий доктринальний напрямок отримав узагальнюючу назву *юридично-соціологічного*. Основні його теоретичні засади зводилися до заміни юридичного бачення держави, властивого класичній школі, тлумаченням її в поняттях сили і фактичного володарювання. За Дюгі,

державна влада є «соціологічним фактом», правлінням більш сильних, ніж інші, людей. Відмовляючись від ідей класичної школи, він наголошував, що тільки «соціальна солідарність» має визначати державно-правові відносини й інститути і тільки вона спроможна поставити державну владу в суворі правові рамки. В цілому правильні ці ідеї на практиці служили обґрунтуванням різного роду «соціальних диктатур», перешкоджали демократичній орієнтації конституційно-правової доктрини, що призвело до їх занепаду у першій половині ХХ ст.

1.4. Демократична доктрина конституційного права

В другій половині ХХ ст. у науці конституційного права відбувалися важливі позитивні зміни, які за своїм змістом можуть бути схарактеризовані як становлення *демократичної доктрини конституційного права*. Вихідним в її розвитку стало усвідомлення світовим співтовариством загрози тоталітарної державності. Конституційний розвиток країн Західної Європи після другої світової війни, пізніше — розпад соціалістичної системи, розробка конституційних принципів і норм, які набули характеру міжнародно-правових стандартів, все це виявилось головним фактором, що визначив сутність і настановні ідеї сучасної науки конституційного права.

Основна з них — організація і функціонування державної влади відповідно до принципів правової державності при провідній ролі інституту основних прав і свобод людини і громадянина. На рубежі нового тисячоліття «правова держава» стала фундаментальним поняттям науки конституційного права. Пролунавши вперше на рубежі ХІХ—ХХ ст. у працях представників класичної школи, воно набуло нового змісту. Правова держава розглядається як принцип, закріплений в більшості чинних сьогодні конституцій, її перспективи пов'язують із взаємодією внутрішньодержавного права з міжнародним, яке зробило принципи правової держави *міжнародно-правовими стандартами*, можливість її реалізації визнається тільки як соціальної держави.

У межах зазначеної доктрини існують різні трактування самого конституційного права, окремих проблем і інститутів цієї галузі, що обумовлено історичними особливостями державно-правового розвитку, суспільної свідомості, своєрідністю шляху розвитку, пройденого юридичною наукою в кожній країні. Так, щодо розуміння предмета конституційного права існують декілька різних концепцій. Державознавці у Великобританії суть предмета конституційного права вбачають у регулюванні управління державою, відносин громадян і основних органів держави, їх головних функцій: видання закону, виконання закону і захист держави від зовнішніх і внутрішніх погроз. Схожі, але трохи інші підходи домінують в американській науці, котра вважає, що конституційне право в самому загальному вигляді регулює управління державою, відносини громадян і уряду. Іноді до цього додається, що ця галузь визначає права й обов'язки керуючих (осіб і органів, керуючих державою).

Французька доктрина на одне із перших місць у конституційному праві висуває політичну владу і політичний режим. Її представники (М. Прело та інші) вважають, що найважливішою тенденцією суспільного розвитку є процес *інституціоналізації*, тобто *створення певними групами людей різних суспільних інститутів, які набувають юридичного оформлення*. При цьому вони спираються на народжену ще в «надрах» юридико-соціологічної школи *теорію інституціоналізму*, відповідно до якої в розвинутому суспільстві політична влада розділена між державою і політичними партіями, професійними і підприємницькими союзами. Інституціоналізм був викликаний до життя ускладненням політичної системи суспільства розвинутих країн і в подальшому сприяв розвитку концепції плюралістичної демократії і політичного плюралізму (різноманіття).

Німецька наука сьогодні оперує двома термінами: конституційне і державне право, причому друге, про що детальніше буде сказано в наступному параграфі, історично передує першому. Багато вчених Німеччини констатують близькість цих галузей права, науки і навчальних дисциплін, але в той же час відзначають їх розходження. Так,

Т. Маунц, Е. Штейн стверджують, що державне право не ідентичне конституційному, тому що останнє відноситься не тільки до держави, але і до громадського життя в цілому (власність, родина, гідність людини). К. Штерн та інші дотримуються думки, що конституційне право встановлює правові принципи і є частиною державного права.

На наш погляд, у сучасних умовах раціональнішим є розуміння «конституційного права» як поняття більш широкого за змістом, ніж «державне право». Підставою для цього є те, що, по-перше, власне з конституцій, як головних джерел, починалася світова історія сучасного правового регулювання державно-політичних відносин володарювання. По-друге, система цих відносин, що потребують конституційно-правового регулювання на сучасному етапі, виходить далеко за межі однієї держави: окрім суто державно-правових відносин вони пов'язані з правами і свободами людини і громадянина, засадами соціально-економічної, політичної та духовної організації суспільства. По-третє, термін «конституційне» дає змогу відмежовувати галузь права, оскільки він точніший за змістом, ніж «державне», яке в словосполученні «державне право» можна сприймати водночас як «право держави», тобто у смислі усієї системи права тієї чи іншої країни. Зазначимо, що сьогодні ці відмінності враховуються зазвичай на рівні наук, в той час як на рівні навчальних дисциплін обидві назви сприймаються (особливо в Росії) як однакові: конституційне (державне) або ж державне (конституційне) право. Ще раз зазначимо однак, що з точки зору німецької доктрини конституційного права цього не можна робити навіть на рівні навчальних дисциплін.

Незважаючи на зазначені розходження, основу сьогоденної конституційно-правової доктрини складають демократичні погляди на **конституційне право** як *систему правових норм, що визначає права і свободи людини і громадянина, засади соціально-економічної, політичної та духовної організації суспільства, порядок утворення, структуру і компетенцію найголовніших ланок державного механізму.*

§2. Основні етапи та тенденції розвитку конституційного права як галузі права в країнах західної цивілізації

2.1. Формування засад конституційного права

В історії конституційного права як галузі права можна виділити кілька етапів. **Перший етап — друга половина XVII ст. — кінець XVIII ст.** — це час, коли у провідних зарубіжних країн сформувалися засади конституційного права як самостійної й автономної галузі національного права. Її соціальним призначенням став захист інтересів людини від можливих неправомірних дій з боку держави, її органів та посадових осіб. Для цього необхідне було суворе правове обмеження публічної влади суворими рамками права і тим більше — ліквідація умов, за яких можливі зловживання і свавілля з її боку.

В умовах панування абсолютизму можливість формування особливої системи норм, котрі б могли обмежити цю владу, була майже виключена. Тільки повалення абсолютизму й ліквідація відповідних режимів створили реальні умови появи особливої системи правових норм, які були покликані затвердити як вищі цінності свободу індивіда, права і свободи людини й підкорити цим вищим цінностям порядок формування, організацію та здійснення державної влади.

Становлення конституційного права як галузі національного права — досить тривалий і далеко не завжди прямолінійний процес. Об'єднання окремих норм та інститутів у систему значною мірою залежало від ступеня практичної реалізації таких головних принципів побудови держави нової епохи (і конституційного права. — Л. Б., С. Б.), як *парламентаризм* та *конституціоналізм*. Початок їх втілення у державне життя пов'язаний насамперед з історією Англії.

Як відомо, історія англійського парламенту бере свій початок ще від XIII ст., але **парламентаризм** як *система взаємодії держави й суспільства, для якої характерним є*

визнання провідної ролі парламенту у здійсненні державою своїх функцій, став об'єктивною необхідністю, коли буржуазія набула самостійної сили та прагнула до самовираження. Це відбулося в роки англійської революції середини XVII ст. І особливо після неї, коли у правових актах («Білль про права» 1689 р. та ін.) було визначено провідне місце парламенту в системі органів влади: за ним закріплювалися законодавчі повноваження; кабінет почав формуватися на партійних засадах (уперше це сталося в 1727 р. — Л. Б., С. Б); міністри повинні були відповідати перед парламентом (перший випадок колективної відставки кабінету мав місце у 1782 р. через поразку Британії у війні з американськими колоніями. — Л. Б., С. Б.). Про затвердження в Англії парламентаризму яскраво свідчила еволюція її форми правління від так званої дуалістичної монархії до парламентської.

Поява **конституціоналізму** — політико-правового стану, при якому управління державними справами здійснюється у визначених конституціями межах, — теж пов'язана з Англією («історична конституція» Англії — «Велика хартія вільностей» 1215 р., «Петиція про право» 1628 р., інші парламентські акти вже певним чином визначали межі здійснення державної влади. — Л. Б., С. Б.), але затвердження його як одного з основних принципів конституційного права (певним чином через невдалий досвід створення Англією своєї писаної конституції — **Знаряддя управління 1653 р.** — Л. Б., С. Б.) пов'язане з досвідом Франції й особливо Сполучених Штатів Америки.

До числа визначальних документів цих країн, що сприяли формуванню конституційно-правових основ і являють собою віху в процесі затвердження конституціоналізму та становленні конституційного права, слід віднести американську **Декларацію незалежності 1776 р.** та французьку **Декларацію прав людини і громадянина 1789 року.**

В американській Декларації на рівні нормативного правового акту було підтверджено те, що тільки народ є джерелом влади і що сама держава та уряд мають право на існування тільки в тому разі, якщо вони служать людині й захищають її інтереси. У французькій Декларації міститься спеціальна стаття, в котрій зазначається, що народ, який *не знає гарантій основних прав та свобод і принципу поділу влади, не має конституції*. Мова тут іде про те, що справжній конституційний лад, який закріплюється в нормах конституційного права, має ґрунтуватися на певних принципах, до числа яких віднесені насамперед основні права та свободи людини а також принцип поділу влади, котрий має перешкодити узурпації влади і зловживання нею.

Обидва ці документи ґрунтуються на положеннях учення про природні й невідчужувані права людини, тобто про права і свободи, що невід'ємно належать людській особистості від народження. При цьому не має суттєвого значення розходження у формулюваннях американського і французького документів, які говорять про права і свободи, *даровані Творцем*, проголошують, що *всі люди народжуються вільними й рівними у правах*. Нормативно-правове закріплення природних прав людини мало важливе значення для затвердження конституційного права як самостійної галузі права: в результаті були досить чітко з'ясовані призначення й сам предмет конституційного права, основною ціллю якого ставали забезпечення гарантії здійснення природних і невід'ємних прав та свобод людини в її відносинах (і протистоянні) з публічною владою.

Однак якими б важливими не були документи епохи формування національного конституційного права в зарубіжних країнах, не можна не відзначити, що в цілому це — складний, динамічний і суперечливий процес. На розвиток і формування інститутів конституційного права впливало дуже багато факторів: історичні, національні й культурні особливості тієї чи іншої країни, демографічні та природні умови, і, нарешті (це особливо важливо), протистояння різних соціальних класів і груп, котрі боролися за державну владу, за закріплення своїх інтересів у нормах права. І все-таки можна стверджувати, що основним напрямком у розвитку конституційного права було його все більше розширення сфери дії й кола суб'єктів, що користувалися захистом за допомогою конституційно-правових норм.

2.2. Основні тенденції розвитку конституційного права у XIX столітті

Другий етап — XIX — поч. XX ст. — характеризується ліквідацією феодальних пережитків у регулюванні державно-правових відносин, затвердженням конституціоналізму у значній частині країн західної цивілізації й набуттям інститутами конституційного права більш менш сучасного змісту.

Характерною рисою цього періоду розвитку конституційного права є певна односторонність у розвитку його інститутів. Це, зокрема, знайшло своє відображення в тому, що в основних законах держави (та й у законодавстві в цілому), в першу чергу закріплюються інститути, безпосередньо пов'язані зі здійсненням публічної влади. Тобто на цьому етапі продовжує, як і раніше, домінувати *тенденція політизації* конституційного права. Конституції декларували громадянські (особисті) та політичні (публічні) права і свободи людини та громадянина (у Франції в 1848 р. вперше запроваджується таємне голосування. — Л. Б., С. Б.), а з соціально-економічних — звичайно тільки право власності. Природно, що в конституційному порядку встановлювався устрій державної влади, її поділ на законодавчу, виконавчу й судову, визначалися взаємини між цими гілками влади. У федеративних державах конституції регулювали відносини між федерацією в цілому та її суб'єктами, визначали статус цих суб'єктів. Такі, в основному, тодішні об'єкти регулювання нормами конституційного права. Є, щоправда, деякі винятки з цього правила (наприклад, перша французька Конституція, прийнята в 1791 р., визначала окремі задачі державної соціальної політики), однак протягом XIX ст. такі винятки помітного поширення не набули.

Поряд із *політизацією* вже у XIX ст. проявляється інша тенденція — *демократизація* конституційного права. Найбільш яскраве своє вираження вона отримала в поступовому переході від цензового до загального й рівного виборчого права. Це було результатом політичної, і насамперед класової боротьби, в ході якої правлячі сили усвідомлювали необхідність демократичних реформ, котрі дозволили в багатьох випадках уникнути громадянських воєн.

На цьому відтинку часу по суті завершилася дискусія про назву галузі права між захисниками *державного права* як вияву необмеженої, бюрократичної, монархічної влади держави з одного боку, і прихильниками *конституційного права* як демократичного обмеження державного свавілля конституцією — з іншого.

Представники німецької юридичної школи, котрі абсолютизували роль держави й зосереджували увагу на ідеї її примату щодо права, зупинилися на «державному праві», а британці, американці та французи, які вихідними для цієї галузі вважали ідеї природного права та конституціоналізму, демократії й законності, — на «конституційному праві». Крім цих принципових позицій, вибір назв-термінів обумовлений також певними традиціями слововживання. Наприклад, для романо- та англомовних країн характерним стало вживання терміна «конституційне право», а для германських — «державне право». Тому майже в усіх країнах англо-американської та романської правових сімей використовували термін «конституційне право», а в германській (у XX ст. і колишніх соціалістичних країнах) усталився термін «державне право».

Якщо подивитися на становлення й еволюцію конституційного права, можна відразу ж помітити, що первинне коло повноправних суб'єктів конституційно-правових відносин, та й сфера застосування норм конституційного права у XIX ст. були значною мірою обмежені. Тільки в наступному столітті в цьому напрямку був зроблений значний крок уперед.

2.3. Основні тенденції розвитку конституційного права у XX столітті

Третій етап — початок XX ст. — до сьогодні. У цей час конституційне право остаточно набуває сучасного вигляду, вдосконалюється, стає головною галуззю національного права вже значної частини країн світу.

Посилення соціально-класових конфліктів у ХХ ст. привело до того, що конституції стали в тій чи іншій формі регулювати основи всього суспільного ладу, включаючи його політичну, економічну, соціальну й духовно-культурну підсистему, зобов'язуючи державу проводити в цих сферах політику, що сприяє створенню та зміцненню суспільно прийнятого балансу соціальних інтересів. Перелік конституційних прав і свобод поповнюється соціально-економічними й соціально-культурними правами та свободами (те ж стосується і обов'язків), суб'єктами яких переважно стають «працюючі», а точніше кажучи, працівники найманої праці. З'являються також конституційні права та свободи підприємців, роботодавців. Таким чином, у конституційному праві цього часу проявляється *тенденція його соціалізації*.

Мабуть, першою конституцією, в якій тенденція соціалізації була досить помітною, стала Політична конституція Мексиканських Сполучених Штатів від 5 лютого 1917 р., прийнята як результат перемоги в цій країні демократичної революції. Вона містить спеціальний розділ про працю та соціальне забезпечення, докладно регулює відносини між працею й капіталом та ряд гарантій для осіб, що належать до тієї й іншої сторони.

Зміцненню у світовій конституційній практиці розглянутої тенденції чимало сприяли «соціалістичні» конституції, насамперед радянські. Саме вони, починаючи зі сталінської Конституції СРСР 1936 року, в переліку конституційних прав і свобод головний акцент робили на соціально-економічних правах, хоча основне з них — право на працю як право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці по його кількості і якості — юридичного механізму реалізації мати просто не може.

Проте законодавець у демократичних країнах уже не міг, як колись, ігнорувати соціально-класові відмінності. Саме існування «соціалістичних» та «націонал-соціалістичних» тоталітарних режимів, що виникли на основі обґрунтованого соціального протесту трудящих, показало світові ту грізну небезпеку, яка можлива через обмеження демократичної держави роллю «нічного охоронця», сподівання на стихійне ринкове саморегулювання суспільних відносин, включаючи міжкласові відносини. Потрібні були конституційні засоби перерозподілу суспільного багатства з метою недопущення соціальної несправедливості, породжуваної стихійною дією ринку.

Конституції, прийняті незабаром після другої світової війни й пізніше у країнах, що вступили чи повернулися на шлях демократичного розвитку, вже приділяють значну увагу регулюванню соціальних відносин у широкому та вузькому розуміннях. Наприклад, частина I Конституції Італійської Республіки (1947 р.) містить глави, присвячені відповідно цивільним (особисті й політичні права, свободи і гарантії), етико-соціальним, економічним (права, свободи та гарантії трудящих, відносини власності), політичним (політичні права, свободи й гарантії) відносинам.

У зв'язку з розглянутою тенденцією слід відзначити також *інституціоналізацію* (закріплення правового статусу) політичних партій, а в ряді випадків — інших громадських об'єднань. У минулому столітті існування політичних партій у конституціях ніякого відображення зазвичай не знаходило. Тепер же визначення їх політичної ролі стає невід'ємною частиною будь-якої демократичної конституції, з'являються спеціальні закони, що регулюють їх статус. Встановлюються конституційні гарантії діяльності профспілок, кооперативів, організацій підприємців тощо, воно отримує нове законодавче регулювання на конституційній основі.

Продовжує діяти така тенденція розвитку конституційного права, як його *демократизація*. Поряд з розширенням переліку конституційно проголошуваних прав і свобод людини та громадянина, вдосконаленням їх гарантій виникають і розвиваються нові демократичні інститути. Як приклад можна назвати адміністративну та конституційну юстицію, *омбудсменів* (парламентських уповноважених з прав людини — Л. Б., С. Б.), заміну адміністративної опіки над місцевим самоврядуванням адміністративним наглядом тощо.

В останні десятиріччя ХХ ст. простежується тенденція *інтернаціоналізації* конституційного права, котра виявляється насамперед у зближенні національного конституційного права кожної демократичної країни з міжнародним публічним правом, унаслідок чого між ними часом стирається чітка межа.

Існування відзначених тенденцій не означає, що конституційно-правовий розвиток кожної країни здійснюється в точній відповідності до них: в окремих країнах бувають перерви в їх дії і навіть рух назад. Так, напевно можна стверджувати, що чинна конституція Французької Республіки 1958 р. є більш демократичною, ніж попередня, прийнята в 1946 році. Однак огляд саме генеральної лінії розвитку конституційного права зарубіжних країн дозволяє зробити висновок про незворотність зазначених тенденцій, котрі обумовлені соціальним прогресом.

§3. Джерела конституційного права зарубіжних країн

Джерела державного (конституційного) права зарубіжних країн досить різноманітні. Їх відмінності здебільшого пов'язані з історією їх виникнення, різними підходами до розуміння права в цілому, існуванням різних (вам уже відомих) моделей правових сімей. Наприклад, історично склалося, що в межах англо-американської *правової сім'ї* з приводу цього питання немає єдності: якщо для Англії джерелами конституційного права виступають рівною мірою звичаї, судові прецеденти, парламентські акти і навіть *доктринальні джерела* (погляди видатних мислителів або вчених. — Л. Б., С. Б.), то для США — нормативно-правові акти, передусім Конституція, а також судові прецеденти. У країнах *континентальної* правової сім'ї джерелами конституційного права є тільки нормативно-правові акти, котрі за своєю юридичною силою розподіляються в певній ієрархічній послідовності: *конституція, конституційні закони, органічні закони і звичайні закони*.

Детальніше з переліком цих джерел, їх змістом, особливостями використання у різних зарубіжних країнах ви матимете можливість ознайомитися при вивченні такої дисципліни, як «Державне (конституційне) право зарубіжних країн». Ми ж зупинимося більш докладно на історії виникнення й розвитку конституцій, кожна з яких несе в собі відбиток конкретної історичної епохи та регулює ті суспільні відносини, необхідність конституційного закріплення яких у конкретний час і в конкретній країні була найбільшою.

Конституційно-правова наука зазвичай поділяє конституції на *кодифіковані*, тобто такі, що являють собою *єдиний нормативно-правовий акт, норми котрого мають вищу юридичну силу порівняно з іншими, і некодифіковані*, що складаються з *певної кількості рівноцінних конституційних законів*.

3.1. Кодифіковані конституції

Кодифіковані конституції в їх сучасному розумінні існують майже більше 200 років. За цей період відбулося шість «хвиль» прийняття конституцій, що породили *шість* своєрідних *конституційних епох*. Характер цих епох, який визначався насамперед разом з прийняттям конституцій та їх змістом, обумовлений різними чинниками: а) історичним минулим народу й держави; б) суспільною думкою в момент підготовки та прийняття конституції; в) менталітетом народу; г) рівнем культури в суспільстві; д) розстановкою соціально-політичних сил у суспільстві та їх представництва в органах державної влади, які приймають конституцію; е) впливом конституцій інших держав; ж) іноді — впливом окупаційних сил іноземної держави.

Перша хвиля за часом є найтривалішою — від прийняття перших конституцій (США — у 1787 р., Польщі — у 1791 р., у Франції — 1791 р.) до завершення Першої світової війни.

За зразком вищенаведених держав до 30-х років XIX ст. конституції були прийняті в деяких латиноамериканських та європейських країнах (Іспанія — 1812 р., Норвегія — 1814 р., Нідерланди — 1815 р., Бельгія — 1831 р.).

«Весна народів» — революційні події 1848 р. — впровадила конституції в німецьких державах (в Австрії, Пруссії, Данії, П'ємонті), Італії — 1848 р., Сербії, Болгарії,

Люксембургу — 1868 р., Німеччині — 1871 р., Швейцарії — 1874 р., Японії — 1889 р., Австралії — 1900 р., Португалії — 1911 р. та ін.

Конституції цього періоду за формою й змістом були досить короткі й лаконічні, писалися архаїчною мовою, визначалися невисокою юридичною технікою (мали багато прогалин, неточностей, не зовсім зрозумілих норм тощо). Засобами їх прийняття були установчі збори (конституційна асамблея, конвент тощо) і референдум. Установчими зборами прийняті Конституція США, перша Конституція Франції, Конституція Норвегії та деякі інші конституції XIX століття. На референдум виносилися більшість конституційних актів Франції кінця XVII — початку XIX століття. Поряд з цим у переважній більшості європейських монархічних держав використовувалось **октроювання** — «дарування» конституції монархом.

Конституції цього періоду приймалися під впливом революцій та в інших надзвичайних ситуаціях. Основна увага в них приділялася питанням організації влади в державі: обмежували владу монархів або встановлювали республіку, закріплювали принцип поділу влади, засновували виборні представницькі органи народу — парламенти. Правам і свободам присвячували лише незначну частину конституційного тексту, причому закріплювали тільки найважливіші права, насамперед політичні. Майже всі конституції першої хвилі закріплювали недоторканість власності.

Друга хвиля конституцій припадає на роки між двома світовими війнами (1919—1939 рр.). Цей період пов'язаний з докорінними змінами на карті Європи й виникненням нових держав (Латвія, Литва, Естонія, Веймарська Німеччина, Австрійська Республіка, Угорщина, Чехословаччина, Югославія, Польща, Фінляндія), де були прийняті нові конституції.

Конституції цього періоду значно відрізнялися від колишніх, перших конституцій: вони були більш грамотно і професійно написані, значно розширили предмет свого регулювання, збільшилися за обсягом. Конституції цього періоду відзначаються більш досконалим переліком демократичних прав і свобод (наприклад, Веймарська конституція 1919 р., Чехословаччини 1920 р. і ін.), уперше стали закріплювати соціальні права та норми (так, Веймарська конституція 1919 р. вказувала, що власність зобов'язує й повинна приносити благо всьому суспільству. — *Л. Б., С. Б.*). Вони стали більш демократичними за духом, удосконалюючи парламентаризм (виборче право стало загальним, ліквідувалися цензи), закріплюючи певні елементи конституційної юстиції — у 1920 в Австрії вперше створений спеціальний державний орган — Конституційний суд.

Нова ситуація у світі, викликана вже результатами другої світової війни, породила **третю хвилю** прийняття конституцій 1945—1960 рр.

Прийняття конституцій «третього покоління» відбувалося за двома напрямками:

- приймалися нові конституції в переможених країнах та оновлювались у країнах-переможницях;
- по всьому світові почали поширюватися народно-демократичні й соціалістичні конституції.

Принципово нові конституції були прийняті в колишніх країнах—агресорах, котрі зазнали поразки у війні: Конституція Італії (1947 р.), Конституція Японії (1947 р.), Основний закон ФРН (1949 р.). Вони розроблялися під впливом окупаційних сил країн-переможниць (насамперед США) і мали на меті кардинальну зміну самого характеру переможених держав. Вони фактично заново заклали основи державності (ФРН стала новою державою, що виникла майже водночас з Основним законом; Італія з монархії перетворилася на республіку; Японія — з дуалістичної в парламентську монархію), закріпили широкий спектр прав і свобод людини (Італія революційно для свого часу сформулювала соціально-економічні та трудові права своїх громадян). Конституції цих країн засудили фашизм і створили передумови неможливості відродження фашизму й мілітаризму в майбутньому, закріпили відмову від війни, а Японія взагалі відмовилася від збройних сил; вони заклали основи демократії, багатопартійності й парламентаризму.

Значно демократизувала в 1946 р. свою конституцію Франція. Суттєво змінився конституційний лад держав, котрі опинилися в радянській зоні впливу: НДР, Польщі,

Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Румунії. В усіх цих країнах спочатку були прийняті народно-демократичні конституції, що легалізували місцеві компартії й узаконили можливість експропріації власності. Це були «компромісні» конституції, які тимчасово примирили національну буржуазію та соціалістичні сили, але створили правові передумови для зміни фактичних відносин власності і для приходу до влади комуністів.

Використовуючи можливості «компромісних» народно-демократичних конституцій, комуністи прийшли до влади (1947—1948 рр.) у всіх зазначених державах і, експропріювавши власність у національній буржуазії, змінили фактичний соціально-класовий склад суспільства. Після цього у всіх 7 країнах «радянського блоку» були прийняті «соціалістичні» конституції, що закріпили державний соціалізм як економічний лад і приналежність влади комуністичним партіям. Усі зазначені соціалістичні конституції приймалися під впливом Конституції СРСР 1936 року.

Також у цей період приймалися народно-демократичні, національно-визвольні і соціалістичні конституції у країнах Азії — В'єтнамі, Китаї, Індії, Індонезії й інших країнах.

Четверта хвиля прийняття конституцій була викликана падінням системи колоніалізму наприкінці 50-х — початку 60-х рр. ХХ ст. (1960 — *сер.70-х рр.*). Свої національні конституції прийняли країни Африки. Деякі з них розроблялися країнами, що звільнилися, самостійно. Частіше вони приймалися за участю колишніх метрополій (Великобританії, Франції) чи дарувалися ними. Процес деколонізації, а саме події в Алжирі — колишній колонії Франції — сприяв прийняттю нової, «деголлівської» Конституції Франції 1958 року.

П'ята хвиля нових конституцій (*сер. 70-х рр. — 1990 р.*) була обумовлена падінням останніх фашистських режимів у Європі — у Греції, Португалії (1974 р.) та в Іспанії (1975 р.). У цих країнах (у Греції — в 1975 р., Португалії — в 1976 р., Іспанії — у 1978 р.) були прийняті нові, демократичні конституції, що закріпили права та свободи людини, парламентаризм, новий конституційний лад і демократичний політичний режим. Нові конституції (за зразком португальської 1976 р.) були прийняті в 1974—1975 рр. її колишніми колоніями, котрі стали незалежними державами.

Європейські конституції 50-х-80-х років нерідко визначають як *новітні*. У них відображено порівняно більшу роль держави щодо економіки, закріплено вже сформульовану на той час державну функцію. Вони визнають пріоритет за людиною в її взаєминах з державою. Новітні конституції, як правило, містять порівняно ширші за змістом положення про права і свободи і, звичайно, фіксують соціально-економічні права. Водночас ними встановлено належні юридичні гарантії реалізації прав та свобод і запроваджено нові механізми їх захисту (омбудсман, конституційна скарга тощо). У новітніх конституціях більшою мірою представлені загальні положення соціального характеру, хоча їх сенс і призначення є різними. В одних випадках в основних законах ідеться про соціальні орієнтири та відповідні завдання держави, про необхідність проведення реформ, в інших усе обмежується «соціальною» фразеологією. Предметом конституційного регулювання постані відносини, що виникають у межах політичної системи суспільства поза суто державною організацією. Це стосується передусім діяльності політичних партій у їх взаємозв'язках з державним механізмом. Нарешті, ознакою новітніх конституцій є наявність у їх текстах положень про зовнішньополітичну діяльність держави та про співвідношення національного й міжнародного права.

Шоста хвиля конституцій стала результатом краху соціалістичного табору й розпаду СРСР. Біля двох десятків держав кардинально змінили свій суспільний лад. Крім цього, близько 20 нових держав з'явилося на карті світу (15 — на території колишнього СРСР, 5 — на території колишньої Югославії).

У текстах цих основних законів робиться ще більший акцент на значущості для суспільства й держави прав людини. Практично всі вони визначають державу як правову та соціальну, констатують політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, фіксують певні положення за змістом ідеології природних прав, хоча цим не знімаються проблеми їх реалізації. Заслуговує на увагу й те, що нерідко взірцем побудови державного механізму для їх авторів слугувала згадувана Конституція Франції 1958 р.: нею було започатковано практику змішаної республіканської форми державного правління.

3.2. Некодифіковані конституції

Хрестоматійним прикладом такої конституції є конституція Швеції, котра бере свій початок з прийняття 1809 р. першого конституційного акту про форму правління. Цей акт іноді називали конституцією, хоча відповідну значущість за змістом і юридичною формою мали й деякі інші акти, уведені в XIX ст.: про престолонаслідування (1810 р.), про свободу друку (1812 р.) і про парламент (1810 р.). Усі вони були прийняті парламентом на основі кваліфікованої більшості голосів. Саме сукупність згаданих чотирьох актів, на думку офіційних кіл, утворювала те, що було первісною конституцією Швеції.

З часом більшість із цих актів кілька разів змінювалася й доповнювалася, однак складові конституції Швеції номінально залишалися тими ж. На сьогодні чинну Конституцію цієї держави складають прийняті парламентом у лютому 1974 р. акти «Форма правління», «Акт про парламент» і «Акт про свободу друку». Саме цей рік вважається роком прийняття Конституції Швеції, четвертою складовою котрої є «Акт про престолонаслідування 1810 р.» зі змінами та доповненнями.

Шведський досвід сприйняла й інша скандинавська країна — Фінляндія. Її конституція складається з чотирьох парламентських актів, які були уведені в різні роки: «Форма правління 1919 р.» (цим же роком зазвичай позначається і сама конституція країни. — Л. Б., С. Б.), два акти щодо організації виконавчої та судової влади, прийняті в 1922 р., та «Акт про парламент 1928 р.»

Некодифікованою вважається також Конституція Австрії. Поняття конституції в цій країні, як правило, ототожнюється з Конституційним законом 1920 р., що регламентує питання державного устрою. Однак він не вичерпує змісту конституційного регулювання в цій країні. Офіційно конституційними законами визнані також «Конституційний закон про нейтралітет 1955 р.» та деякі інші акти, прийняті в попередні роки, зокрема, ще за часів існування Австро-Угорської імперії. Серед них слід назвати насамперед «Закон про захист свободи особи 1862 р.» і датований тим самим роком «Закон про охорону недоторканості житла», «Основний закон держави про загальні права громадян і земель 1867 р.»

У Канаді поняття конституції асоціюється з сукупністю актів, частина з яких прямо названа конституційними законами, а решта є такими за своїм характером. Ці акти прийняті в 1867—1982 рр., причому більшість їх уведена парламентом колишньої метрополії або октройована британським монархом.

§4. Основні інститути конституційного права в зарубіжних країнах

Важливим елементом структури конституційного права є його інститути. Серед них слід виділити три основні (загальні), котрі у свою чергу мають низку підінститутів. До загальних інститутів належать: а) інститут конституційного статусу особи; б) інститут начал організації держави. З вказаних конституційно-правових інститутів зупинимось докладніше на першому, тобто конституційному статусі особи, який є стрижнем конституційного права.

4.1. Інститут конституційного статусу особи

До загального інституту конституційного статусу особи, котрий відображає й закріплює правове становище індивіда в суспільстві, належать два головних конституційно-правових інститути: а) *громадянство*; б) *основні права та свободи особи*.

Громадянство

Громадянство було відоме як державно-правове явище ще в античній державі. Але сучасне поняття громадянства історично пов'язане з французькою революцією кінця XVIII століття. Політико-правова концепція «вільного громадянина» послужила обґрун-

туванню ліквідації феодального ладу, розвитку нових політичних та економічних відносин. Ця концепція поступово замінила категорію *підданства*, яка за часів феодалізму позначала васальні відносини залежності окремого індивіда від держави, персоніфікованої в особі монарха.

У наші дні категорія підданства іноді застосовується в державно-політичній практиці країн з монархічними формами правління, а в розвинутих країнах за своїм юридичним значенням вона практично не відрізняється від громадянства і, по суті, лише фіксує відповідну форму правління.

Існують різні способи набуття громадянства, але головним є *філіація*, або *набуття громадянства за народженням*. Її зміст визначається двома принципами — «права крові» і «права ґрунту». Історично першим був принцип «права крові», прийнятий ще за римських часів. У феодальну епоху народження на території, підвладній конкретному суверену, призводило до встановлення правового зв'язку підданства. Звідси, у свою чергу, й виник принцип «права ґрунту», що домінував у Європі до кінця XVIII століття. «Право крові» знову набуло значення після його закріплення у французькому Цивільному кодексі 1804 р. (Кодексі Наполеона). З часом у законодавстві про громадянство переважної більшості країн встановлюється змішаний принцип, за яким домінуючим є «право крові», що узгоджується з елементами «права ґрунту». Так, за «правом ґрунту» визначається громадянство дітей, батьки яких невідомі. «Право ґрунту» зберігає провідне або рівне з «правом крові» значення в латиноамериканських країнах, а також у країнах, право котрих історично походить від англійської правової системи.

З громадянством безпосередньо пов'язана правова регламентація одного з відповідних людських прав — *права на власне ім'я*. Традиція підпорядкування імені загальним правовим приписам склалася ще в давньому Римі. Перші общинні реєстри у країнах Європи, що фіксували споконвічно імена та сімейну приналежність, з'явилися у XV столітті. Юристи XVI—XVII ст. визнавали свободу змінювати ім'я і прізвище на вибір людини, але з кінця XVIII ст. встановилася однозначна вимога застосовувати протягом свого життя тільки ім'я та прізвище, отримані при народженні (перший спеціальний закон з цього приводу був виданий у Франції в 1790 р.). Ім'я і прізвище, зафіксовані в акті цивільного стану, стали вважатися єдиною підставою для цивільних майнових і немайнових прав. У 1803 р. у Франції було визнано, що ім'я складає власність його власника й охороняється поряд з іншими майновими правами. Кримінальне законодавство стало встановлювати покарання за довільну зміну імені та прізвища. Зміна могла провадитися тільки з дозволу уряду.

У другій половині XIX ст. з'явилися перші ідентифікаційні документи, володіння якими встановлювало особистість громадянина. Їх уведення могло бути пов'язане з незвичайними обставинами. Так, у Франції вони з'явилися, оскільки в ході паризького заколоту 1871 р. згоріли записи актів цивільного стану. Тому на майбутнє перейшли до індивідуальних книжечок, подібних до записної. Наприкінці XIX ст. у побут міцно увійшли внутрішні паспорти, котрі містили основні відомості про ім'я, прізвище, прізвище громадянина (з посиланням на двох свідків). Паспорти для проїзду в інші країни були відомі з XVIII ст., але видавалися індивідуально відомствами іноземних справ і коштували дуже дорого. Остаточна система індивідуальних паспортів з єдиними визнаними законом і владою ім'ям та прізвищем стала загальноприйнятою на початку XX століття.

Основні права та свободи особи

У розвитку прав і свобод виділяють три хвилі, або три покоління. *Перша хвиля* бере свій початок ще з періоду народження конституціоналізму. Становлення конституційного правового ладу в XVII—XIX ст. було нероздільне з закріпленням у праві гарантій громадянських свобод. Багато революцій і політичних переворотів, у ході яких формувалася новий державний уклад, починалися з декларацій про права та свободи громадян.

У більшості конституцій цього періоду закріплюється ідея про громадянську рівність, з якою новий соціальний лад скасував колишні станові порядки. У перших конституційних актах фіксувалися, як правило, дві групи прав і свобод, обумовлені дуалізмом громадянського й політичного суспільства: це громадянські права і свободи, що прийнято зазвичай іменувати *особистими*, насамперед недоторканість особи з її процесуальними гарантіями, і права та свободи *політичні* — свобода слова, друку тощо.

Особисті права й свободи людини. Особисті права людини першою юридично закріпила Англія. Одним з документів передреволюційної епохи, де знайшла відображення *недоторканість особи*, є «*Петиція про право*» (1628 р.). У ній було закріплено, що жодного з англійських підданих не можуть схопити, ув'язнити, позбавити землі чи вигнати без судового вироку. Подальшим етапним закріпленням цих прав був «*Habeas Corpus act*» або «*Акт для кращого забезпечення свободи підданих і для попередження заточень за морем*» (1679 р.), згідно з яким заарештований або його родичі одержували право вимагати від суду видання наказу про «*Habeas Corpus act*», тобто начальник в'язниці повинен був доставити потерпілого до суду, повідомивши про причини арешту.

Класичне втілення права на *недоторканість житла* теж знайшло закріплення у праві Англії. «Найбідніша людина може оголосити про непокору владі корони, знаходячись у стінах свого помешкання, — говорилося в парламентських звітах 1763 р. —... король Англії в неї увірватися не може. Уся його сила закінчується біля порогу старого житла». Представник влади міг примусово увійти до чийогось будинку, тільки спираючись на свідчення двох сторонніх людей про явні докази щодо порушення карного обвинувачення.

«*Біль про права*» (1689 р.) звертає нашу увагу на принцип *свободи совісті*. Слідом за Англією у XVIII ст. в ряді західних держав були прийняті перші закони, котрі гарантували віротерпимість у межах християнського сповідання (Данія, 1771 р., Австрія, Пруссія і Швеція — 1781 р., Франція — 1787 р.). Закінченого визнання принцип свободи віросповідання одержав у конституційних актах кінця XVIII — першої половини XIX ст., але потім, у силу різних причин, у багатьох конституціях було закріплено привілейоване чи єдино офіційне становище якого-небудь одного віросповідання: в Італії — католицизму, Данії — лютеранства, Греції — східного православ'я.

Найбільш послідовно принцип релігійної свободи громадянина виявився можливим здійснити в межах відділення церкви від держави, хоча такий нейтралітет держави й викликав критику з боку церкви (насамперед католицької). У Європі одним із найрішучих у цьому плані став французький закон 1905 р., що поклав початок нового етапу релігійної свободи, котрий припав на XX століття.

Чималого значення у справі закріплення особистих прав і свобод набули положення «*Декларації незалежності США*» (1776 р.), в якій стверджується, що «жодна людина і ніяка влада чи група людей не мають права на якісь переваги чи привілеї. Все населення в політичному відношенні повинно мати однакові права». У плані закріплення прав і свобод особливе значення має не сама Конституція США 1787 р., а саме перші десять поправок до неї, котрі були прийняті й відповідним чином ратифіковані в 1789—1791 рр. та увійшли в історію як «*Біль про права*». Перша з цих поправок закріплює права на свободу совісті, слова і преси, на вільні збори; інші містять положення про недоторканість особи, житла, власності та відповідні процесуальні гарантії їх захисту.

Але головним досягненням епохи боротьби за практичне втілення прав і свобод людини справедливо вважається французька *Декларація прав людини і громадянина* (1789 р.). У ній сформульовані основні принципи ставлення держави до людини: людина являє собою самостійну цінність, вона наділена природно обумовленими правами, що не можуть бути обмежені; держава ж покликана служити зняряддям захисту невід'ємних прав людини. Саме під час французької революції права людини набули універсальної цінності й значущості. Ця Декларація, що увібрала попередній досвід у галузі прав і свобод людини (зокрема, англосаксонських традицій), надалі справила величезний вплив на процес боротьби проти «старого режиму» в усьому світі, за повсюдне визнання й захист прав людини і громадянина. Вона стала новою сторінкою в розвитку правової рівності, в історії прав людини і громадянина.

Весь подальший розвиток конституційної теорії і практики в галузі прав людини і громадянина, правової державності, панування права так чи інакше відчувало і продовжує відчувати на собі сприятливий вплив цього історичного документа. Декларація 1789 р. набула всесвітнього значення, авторитетно позначивши магістральний напрямок у визнанні й захисті прав та свобод людини і громадянина. І, мабуть, не випадково, що в тому ж Парижі в 1948 р світовим співтовариством була прийнята «Загальна декларація прав людини», котра узагальнила накопичений державами досвід у цій сфері і надала нового імпульсу післявоєнному конституційно-правовому розвитку.

Політичні права та свободи людини і громадянина. У переліку політичних прав головне місце посідає *право людини на участь у формуванні державних органів*, яке гарантується нормами виборчого права.

Виборче право. Характерною рисою еволюції виборчого права як інституту конституційного права було те, що цей процес відбувався під впливом боротьби за юридичне закріплення та впровадження у практику демократичних принципів виборчого права.

Першим із них був принцип *загального виборчого права*, який означає, що право обирати мають усі дорослі та психічно здорові громадяни держави. Боротьба за загальність виборчого права відбувалася за кількома напрямками.

По-перше, боротьба за наділення виборчими правами жінок, котрих на початку становлення конституційного права до уваги не брали. У деяких країнах (Норвегія, Франція) стали допускати жінок до виборів в училищні ради; в Англії їх почали обирати в місцеві органи.

Вважається, що активне виборче право, тобто право обирати, вперше було надане жінкам у США. Але насправді воно стосувалося тільки жінок шести штатів, які отримали це право в період з кінця XIX ст. до Першої світової війни. У межах усієї країни першими право голосу отримали жінки Нової Зеландії (1893 р.).

На початку XX ст. права брати участь у виборах за жінками визнала Австралія, а на європейському континенті — Норвегія та Фінляндія, причому у двох останніх країнах жінки могли не тільки голосувати, а й балотуватися на виборах. Після Першої світової війни почався процес відповідного розширення виборчого корпусу і в інших країнах. Він був досить тривалим і для багатьох розвинутих країн завершився лише після Другої світової війни. Так, якщо в США на федеральному рівні виборчі права були надані жінкам у 1920 р., то в цілому ряді європейських країн це було зроблено після другої світової війни, а у Швейцарії — в 1971 р. У наш час формальних обмежень виборчих прав за ознаками статі в розвинутих країнах практично не існує, за винятком деяких країн Латинської Америки та Близького Сходу.

По-друге, боротьба за скасування так званого майнового цензу, що певний час домінував у виборчому праві Європи та Америки на основі концепції виборчої дієздатності, запропонованої теоретиками XVIII ст. В Іспанії, Бельгії, Нідерландах та інших державах умовою активного виборчого права був визначений податок; в Угорщині право власності на будинок (принаймні з трьома кімнатами); в Італії — прибуток, сплата за квартиру та вміння читати й писати; у Португалії і Бразилії — прибуток тощо. На основі майнового цензу була побудована вже згадувана раніше прусська куріальна система, що її запровадили у себе Саксонія, Румунія, Росія та інші держави. У Берліні на одній із виборчих дільниць (1893 р.) представники першої курії склали 0,3 % голосуючих, другої курії — 3,7 %, третьої — 96 %, а з 443 депутатів ландтагу Пруссії в 1913 р. депутати першої курії склали 4 % населення, другої — 16 %, третьої — 60 %. Тому не раз траплялося, що за браком людей, котрі володіли максимальним цензом (перша курія), депутатів не вибирали, а призначали. Сам Бісмарк визнавав, що «в жодній державі не придумано більш безглузлого і жалюгідного виборчого закону, аніж в Пруссії»⁵³.

⁵³ Цит. за: *Котляревский С. А.* Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. — СПб., 1909. — С. 113.

Однак з другої половини XIX ст. загальна картина поступово почала змінюватися. У XX ст. обмеження майнового характеру були поступово скасовані або зведені нанівещь (з розвинутих країн використовуються в Бельгії для кандидатів у сенатори).

По-третє, боротьба за зниження вікового цензу для активного виборчого права. Спочатку в більшості європейських країн відповідний віковий ценз становив 21—25 років. Такий підхід об'єктивно обмежував політичну активність молоді. Тільки у другій половині XX ст. динаміка суспільно-політичного життя призвела до змін у цій сфері. У 1969 р. у Великобританії він становив 18 років. Наступного року такий саме ценз законодавчо визначили ФРН і США, а згодом — Франція, Італія, Швеція, Іспанія, Греція та інші країни. Однак у Туреччині, Швейцарії та Японії відповідний ценз і нині дорівнює 20 рокам.

Поряд із принципом загальності поступово в конституційну практику входило *таємне голосування*, яке найраніше встановилося у Франції (у 1848 р.).

Свобода слова — ще одне з найважливіших політичних прав. У конституційному праві воно затверджувалося як відмова від примусового регламентування преси, що стало однією із важливих вимог у загальній політичній боротьбі проти абсолютизму і старого режиму. Першою країною, де фактично встановилася свобода друкувати без цензури, стала Англія: у 1695 р. «Акт про обов'язкове ліцензування» не був більше відновлений, і практика попередніх дозволів відпала. Однак це не означало повної відсутності обмежень на друковане слово: законом 1819 р. спеціально було уведено посилене переслідування бунтівницьких пасквілів, що призводило до хвилювань, заборонялося використовувати друк для шантажу приватних осіб.

У XVIII ст. з'явилися перші закони про друк загального значення: шведський закон 1766 р. і датський указ про межі свободи преси 1799 року. Власне в них уперше пролунала й загальна ідея свободи друку. Однак розумілося це тільки як звільнення від попередньої цензури та від ліцензування видавництва. Разом із тим розглянутими законами вперше були визначені правові межі існування друку: обов'язок авторів і видавців, редакторів, порядок спростування публікацій у суді приватними особами тощо.

Наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. у зв'язку з загальним поворотом до конституціоналізму майже повсюдно в Європі, Америці як одне з найважливіших політичних прав громадян законодавство закріпило свободу друку від цензури: США — 1791, 1801 рр.; Норвегія — 1814 р., Італія і Голландія — 1848 р., Австрія — 1867 р., Німеччина в цілому — 1874 р., Швеція — 1877 р., Іспанія — 1887 р. тощо.

На початку XIX ст. визначилося особливе становище періодичної преси (газет, журналів) у межах загальної свободи друку. Як правило, закони, навіть звільняючи друк від цензури та ліцензування, зберігали дозвільну практику (уряду, міністерств внутрішніх справ тощо) щодо преси. А до кінця XIX ст. свобода друку від цензури стала загально-визнаним конституційним правилом, закріпленим спеціальними законами.

Багато теоретиків того часу виходили з того, що кожна людина має право висловлювати будь-які думки і судження з будь-якого питання і що в дійсно демократичній країні має існувати «вільний ринок ідей». Але, запобігаючи можливій «анархії» свободи слова, зловживанню ним, загальним правилом стає те, що свобода висловлення думок аж ніяк не розглядається як абсолютне право. Верховний суд США ще в 1931 р. ухвалив: «Свобода слова і свобода преси... не є абсолютними правами, і держава може карати за зловживання ними». Виходячи з цього законодавство США передбачило покарання за наступні види зловживань свободою висловлення думок: за наклеп і образу, за непристойність, за підбурювання до здійснення злочину чи правопорушення, за образу суду, за заколотні заклики.

З кінця XVIII ст. уперше — також в Англії — певним чином визнається *свобода мітингів і петицій*. Але збори обмежувалися кількістю учасників і мали проходити на відкритому повітрі. У цілому свобода зборів виявилася тісно пов'язаною з іншим принципом — *свободою асоціацій*, широке визнання котрої в конституційному праві припало вже на XX століття.

Соціально-економічні та культурні права і свободи людини і громадянина. Активне впровадження цих прав і свобод, котрі уособлюють *друге покоління* (хвилю) прав і свобод людини, характерно для періоду: 1917 — 60-ті рр. XX ст.

На конституційному рівні соціально-економічні права в найбільш поширеному вигляді були закріплені в прийнятій 31 січня 1917 р. в Мексиці (офіційна назва держави — Мексиканські сполучені штати. — *Л. Б., С. Б.*) Політичній конституції. Вона набагато раніше, ніж в розвинених капіталістичних країнах, визнала такі важливі соціальні права трудящих, як восьмигодинний робочий день, особливі умови праці для жінок і підлітків, щотижневий день відпочинку, щорічні відпустки, післяпологову відпустку для жінок тощо (ст. 123). Уперше проголошувалося право робітників об'єднуватися в профспілки і їх право на страйк. Конституція надавала державі можливість експропріювати приватну власність в інтересах суспільства, активно втручатися в економічні і соціальні процеси.

Ще різноманітніше був перелік соціально-економічних та культурних прав і свобод, закріплений згодом на конституційному рівні в Німеччині. Веймарська конституція (11.08. 1919 р.) містила спеціальний розділ (в другій частині конституції) «Основні права й обов'язки німців», який складався з 90 статей. Їх норми окрім таких основних прав людини, як право на недоторканість особи і житла, свободу слова і друку та ін. закріплювали право людей на рідну мову, еміграцію, право на захист німецьких громадян за кордоном.

Ряд принципів нових положень Конституції стосувалися основ соціально-господарського життя. Це насамперед *право людини на гідне для людини існування*, що було теоретично сформульовано в німецькій літературі ще наприкінці XIX ст. і уперше включено в конституційний текст. У ньому зокрема говорилося, що лад господарського життя має відповідати початкам справедливості, метою якої є гарантувати для всіх людей гідне існування. У цих межах Конституція забезпечувала господарську свободу окремої особистості та визначала, що законний примус припустимий тільки для здійснення прав, яким загрожує небезпека, або заради вищим вимогам загального блага (ст. 151). Це принципове положення доповнювалося ще однією важливою вимогою: «Власність зобов'язує. Користування нею водночас має бути служінням загальному благу» (ст. 153). Тут також проголошується, що «лихварство забороняється», «угоди, що суперечать добрим вдачам, недійсні», а «примусове відчуження може бути розпочато тільки для блага суспільного цілого і на законній основі» (ст. 152—153).

У Веймарській конституції сформульований ряд соціально-економічних прав і свобод: «свобода об'єднання з метою збереження і поліпшення умов праці і господарства... для всіх осіб і професій»; «право на вільний час, необхідний для здійснення публічних громадянських прав» зі збереженням прав на винагороду (ст. 159, 160). Окремі з цих прав мали забезпечуватись зусиллями держави: «Для охорони здоров'я і працездатності, для охорони материнства і для попередження економічних наслідків старості, слабості і різних життєвих випадків держава створює широко поставлене страхування, у якому ті, хто застраховані, приймають вирішальну участь» (ст. 161). Держава приймає також «участь у міжнародному врегулюванні становища робітників, прагне до встановлення для працюючого класу всього людства загального мінімуму соціальних прав». В наступних статтях була позначена структура організацій і установ по забезпеченню соціальних і господарських інтересів усієї маси робітників та службовців: «Робітники та службовці покликані на рівних з підприємцями правах брати участь у встановленні умов заробітної плати і праці, а також у загальному господарському розвитку продуктивних сил... Робітники та службовці одержують для захисту своїх соціальних і господарських інтересів законне представництво у вигляді робочих рад підприємств, а також окружних робочих рад для окремих господарських областей і робочої ради імперії» (ст. 165).

Деякі норми Конституції стосувалися духовних прав і свобод громадян, зокрема свобода совісті, що історично виникла як віротерпимість, тобто визнане державою за кожним громадянином право сповідувати будь-яку релігію. Конституція проголошува-

ла відділення церкви від держави, свободу викладання. У ст. 148 закріплювалося, що «у всіх школах повинні прагнути до моральної освіти, насадженню духу громадянськості, особистої і професійної придатності в душі німецької народності і примирення народів. Застерегалось про образу почуття інакомислячих при викладанні в публічних школах.

Правове закріплення соціально-економічних та культурних прав і свобод в конституціях Мексики та Німеччини, згодом в СРСР змусили розвинуті ліберально-демократичні країни, які досить неохоче йшли на юридичне регулювання економічних і соціальних питань, нарешті піти на це. Однією з причин було те, що після Другої світової війни соціально-економічні та культурні права людини, поряд з особистими та політичними, дістають визнання в міжнародно-правових документах (Загальна декларація прав людини 1948 р.; Міжнародний пакт про соціально-економічні та культурні права 1966 р.) і стають міжнародними стандартами у зазначеній сфері регулювання конституційно-правових відносин.

Третє покоління (хвиля) прав і свобод зумовлена загостренням у другій половині ХХ ст. глобальних проблем, серед яких однією з найактуальніших стала екологічна, що обумовила потребу захистити право людини на здорове навколишнє середовище; зі вступом найбільш розвинутих країн в епоху інформатизації — права на інформацію тощо. Більш предметно ці аспекти сучасного конституційного права розглядатимуться у навчальному курсі «Державне право зарубіжних країн».

4.2. Інститут начал організації держави

Серед підінститутів загального інституту начал організації держави слід відзначити насамперед інститути структурної, територіальної та функціональної організації державної влади, тобто *підінститути форм правління, державно-територіального устрою та політичного режиму*. Історичні засади цих формальних властивостей держави, що в епоху громадянського суспільства переважно знаходили своє закріплення в конституційному законодавстві, більш докладно розкриті у темі 14, тому дозволимо собі на них окремо не зупинятись.

Іншими підінститутами загального інституту начал організації держави є сукупність конституційно-правових норм, що регламентують порядок формування, компетенцію та принципи діяльності окремих ланок державного механізму, насамперед законодавчих, виконавчих та судових органів влади. Оскільки основні тенденції розвитку цих органів як складових державного механізму, висвітлені у попередній темі, зупинимось на деяких аспектах, котрі, маючи безпосереднє відношення до конституційного права, там не знайшли відображення.

Конституційно-правовий порядок формування виконавчих та законодавчих органів влади

Глава держави. Конституційно-правовий порядок формування інституту глави держави залежить від того, хто стоїть на чолі держави: монарх або президент.

Монарх заміщує пост глави держави в установленому порядку престолонаслідування, окремі види котрого мають давні історичні коріння. Історично склалися три основні системи престолонаслідування. Самою давньою, що йде з салічних франків, є *салічна (агнатична)* система, яка надає право наслідування престолу тільки чоловікам (в наші дні прийнята лише в Японії). Тривалий час ця система була домінуючою, але згодом вона поступилася *кастільській (когнатичній)*, котра, віддаючи перевагу чоловікам, якщо таких спадкоємців немає, припускає наслідування престолу й жінками (діє правило «старший брат виключає старшу сестру»). Саме ця система упродовж ХХ ст. була прийнята в більшості європейських країн (Великобританія, Данія, Іспанія та ін.), що засвідчило модернізацію їх суспільного й державного ладу. *Австрійська (змішана)* система, яка використовувалася в Австрії, а також в Російській імперії, починаючи з кінця

XVIII ст. (часів правління Павла I), надавала право жінкам лише в тому випадку, коли були відсутні законні претенденти на престол чоловічої статі.

Окрім зазначених систем престолонаслідування, використовуються й інші. Однією з самих молодших (з 1980 р.) є «шведська» система престолонаслідування, котра базується на принципі «старший брат не виключає старшу сестру», тобто чоловік і жінка користуються однаковими правами. «Мусульманська» система характерна для абсолютних монархій арабського сходу, де спадкоємцем престолу повинен бути чоловік (як при салічній системі), але не обов'язково старший син монарха: допускається своєрідна процедура «обрання» монарха з членів правлячої династії (Об'єднані Арабські Емірати).

З обранням пов'язана також своєрідна процедура заміщення поста глави держави в Малайзії, форму правління котрої нерідко в державознавчій літературі визначають як «виборчу монархію». Згідно Конституції 1957 р. (з наступними змінами) її глава — верховний правитель Малайської федерації (Іенг ді Пертуан Агонг) «обирається» на 5 років Радою правителів — органом, що складається з глав суб'єктів федерації (штатів): 13 спадкових султанів та чотирьох губернаторів, призначених верховним правителем. Останній (а також його заступник) обирається тільки спадковими султанами (не менше 5 голосів), оскільки губернатори такого права не мають. У такий же спосіб Рада може достроково усунути верховного правителя з посади. При «виборах» діє принцип ротації — черговість обрання султанів на цей пост.

Президент заміщує свій пост шляхом обрання. Залежно від форми правління він обирається безпосередньо виборцями або парламентами, або спеціально створеними колегіями з депутатів парламентів та представників місцевих органів влади на основі відповідних *виборчих систем* — сукупності встановлених законом правил, принципів та критеріїв, за допомогою яких визначаються результати голосування. Основними виборчими системами є *мажоритарна* та *пропорційна*, котрі сформувались й законодавчо оформилися у XIX ст.

За *мажоритарною системою*, основні правила котрої використовувалися з давніх часів, результати голосування визначаються на основі більшості (*фр. majorite* — «більшість»). Вона має кілька різновидів: *мажоритарна система відносної більшості*, за якою переможцем є особа, котра набрала просту більшість голосів порівняно з іншими кандидатами, і *мажоритарна система абсолютної більшості*, за якою, щоб стати переможцем, потрібно набрати більше 50 % голосів виборців, що приймали участь у виборах. Для обрання президентів зазвичай використовується мажоритарна система абсолютної більшості з додатковими турами у тому випадку, якщо одразу жоден з претендентів не набрав більше половини голосів виборців. З давніх часів мажоритарна виборча система використовувалася для формування і представницьких органів влади, зокрема парламентів (сьогодні в США, Великобританії, Франції та ін.). Але вона мала і досі має одну суттєву ваду: голоси виборців, що не перемогли на виборах, не враховуються.

Парламенти. Цього недоліку позбавлена інша виборча система — *пропорційна*, за якою розподіл депутатських місць між політичними силами (представлені зазвичай партіями) здійснюється відповідно до кількості голосів, зібраних кожною з цих політичних сил. Ідеї пропорційного представництва політичних об'єднань при формуванні органів державної влади були висловлені ще в 1793 р. видатним діячем Великої французької революції Луї Сен-Жюстом. У 40-х рр. XIX ст. проекти пропорційних виборів пропонували американець Томас Джільпін і швейцарець Віктор Консидеран.

В основі цієї системи лежить принцип *виборчої квоти* (Q), тобто кількість голосів, необхідних для обрання одного депутата. Уперше (1855 р.) формулу виборчої квоти запропонував англійський баристер (адвокат вищої кваліфікації) **Т. Хар**, за якої: $Q = x : y$ (де x — кількість голосів виборців по округу; y — кількість мандатів, що повинні розподілятися по округу). Але на практиці пропорційна система була вперше використана в Бельгії в 1889 році. На початку XX ст. існувало близько 150 її різновидів. Зараз вона використовується в понад 60 країнах, зокрема, в Іспанії, Португалії, Австрії, Швеції, Фінляндії, Норвегії, Бельгії, в тому числі й Україні при обранні половини депутатів Верховної Ради.

Форми пропорційного представництва характеризуються різноманітністю. Використовують різні методи визначення виборчої квоти, більшість яких пов'язана з досить складними математичними підрахунками. Але ця система вважається найбільш демократичною порівняно з мажоритарною, при якій значна частина голосів виборців, як зазначалося, пропадає. Більш детальне ознайомлення зі змістом цих виборчих систем відбудеться при вивченні конституційно-правових дисциплін.

Конституційна юстиція

З органів судової влади зупинимося на характеристиці спеціальних, тих, котрі здійснюють *нагляд за дотриманням у країні конституції та інших нормативно-правових актів* і відносяться до **конституційної юстиції** (правосуддя).

Часом народження конституційної юстиції вважається початок XIX ст. Це пов'язано з розглядом у Верховному суді США «справи Мербері» (1803 р.), коли вища судова інстанція США пішла на нетрадиційний крок; визнавши неконституційним закон, на основі якого призначався і мав здійснити свою діяльність суддя Мербері. Корегуванням цього закону було створено прецедент, відповідно до якого суд, по-перше, може тлумачити конституцію, по-друге, може визнавати закон або інший акт таким, що не відповідає конституції. У подальшому повноваженнями контролю за конституційністю законів були наділені практично всі суди загальної юрисдикції, хоча провідна роль у рішенні конституційних питань зберігалася за Верховним судом. Подібна модель була сприйнята також в Аргентині, Норвегії, Японії. У деяких інших країнах (наприклад, Австралії, Ірландії, Індії, Швейцарії) виник дещо змінений різновид американської моделі конституційної юстиції, за яким функції конституційного контролю належать не всім судам, а лише вищому судові в системі судів загальної юрисдикції. Таким чином, володіючи правом тлумачити конституцію, своїми рішеннями суди вищезазначених країн створювали т.зв. «живу» конституцію.

Наступний етап еволюції системи конституційної юстиції почався після закінчення Першої світової війни. У 1920 р. в Австрії вперше у світі був створений спеціалізований орган конституційного контролю — *конституційний суд*. Велику роль у його створенні відіграв відомий австрійський юрист Г. Кельзен. Однак Конституційний суд Австрії був, швидше, винятком із правил, і між двома світовими війнами конституційні суди не набули значного поширення.

Третій етап бере свій початок з часу закінчення Другої світової війни. Основний закон ФРН 1949 р. передбачив наявність особливого органу — конституційного суду. Тим самим конституційна юстиція була «піднята» на велику висоту, а конституційний суд став одним з найважливіших державних органів. Після цього почалося повсюдне поширення конституційної юстиції в Європі та світі.

У процесі історичного розвитку сформувалися три **основні системи конституційної юстиції**:

- *«американська»*, в котрій немає спеціалізованих Конституційних Судів, а тлумачити конституцію й вирішувати інші конституційно-правові питання мають право всі суди на чолі з Верховним судом;

- *«австро-німецька»*, в якій питання конституційної юстиції входять до компетенції спеціалізованого органу — конституційного суду. Ця система є найбільш поширеною (у тому числі сприйнята багатьма країнами СНД) і видається найбільш оптимальною для континентальної правової системи, оскільки для розв'язання питань конституційної юстиції необхідні особлива кваліфікація та широкі пізнання в галузі права і насамперед конституційного;

- *«французька»*, в котрій справи конституційно-юридичного характеру вирішуються не судами загальної юрисдикції, не конституційним судом, а квазісудовими (судово-подібними) державними органами (Конституційна і Державна ради у Франції, подібні органи в інших країнах). Суттєва відмінність цієї системи полягає в тому, що питання конституційної юстиції вирішують не обов'язково судді і без суворої юридичної процедури.

У цілому слід зазначити, що конституційний контроль у зарубіжних країнах визнаний як одна з реалій їх державно-політичного життя. Він покликаний забезпечити виконання приписів основного закону. При цьому найсуттєвішого значення набувають якості самої конституції, зокрема чіткість і визначеність її положень.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів, вкажіть, де і коли вони мали місце:

Поняття	Терміни
Доктринальні джерела Інституціоналізм Конституційне право Конституції кодифіковані Конституції некодифіковані Конституціоналізм Конституційна юстиція Парламентаризм Юридичний позитивізм	Октроювання Омбудсман «Сенат» Філіація

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за пропонуваною раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи текст:

документів № 1—2:

а) визначте основні права і свободи, закріплені англійським парламентом у 70—80 рр. XVII століття;

б) з'ясуйте історичні причини, що обумовили закріплення саме цих прав і свобод документа № 4:

а) визначте основні права і свободи, що були закріплені в перших десяти поправках Конституції США (Білль про права 1791 р.), та **класифікуйте** їх;

б) виділіть ті права та свободи, котрі стосуються процесуальних гарантій громадян США документа № 3, **визначте** конституційно-правовий статус глави держави у Сполучених штатах Америки;

документа № 5, визначте конституційно-правовий статус:

а) Уряду V республіки у Франції;

б) Парламенту V республіки у Франції.

Перевірте себе

Завдання 4. Продовжте думку:

1. На відмінну від науки цивільного або ж кримінального права, наука конституційного права склалася як самостійна дисципліна.....

2. Наука конституційного права формувалася, виходячи з об'єктивної потреби.....

3. Становлення науки конституційного права максимальною мірою визначалося її практико-прикладною функцією:.....

4. Видними представниками класичної школи конституційного права були:.....
5. На хвилі неприйняття класичної (юридичної) школи конституційного права з'являється група державознавців....., які вважали, що державознавство повинне звернутися до соціально-політичних реалій.
6. Новий доктринальний напрямок одержав узагальнюючу назву.....
Основні його теоретичні засади зводилися до.....
7. Вихідною ідеєю розвитку *демократичної доктрини конституційного права* стало.....
8. Порівняно з епохою станово-кастового суспільства, конституційне право, яке....., одразу стало.....
9. Друга половина XVII ст. — кінець XVIII ст. — це час, коли.....
10. Об'єднання окремих норм та інститутів у систему конституційного права значною мірою залежало від ступеня практичної реалізації таких головних принципів побудови держави нової епохи, як.....
11. *Парламентаризм* як..... став об'єктивною необхідністю, коли.....
12. Поява *конституціоналізму* —..... — теж пов'язана з Англією, але затвердження його як одного з основних принципів конституційного права пов'язано з досвідом.....
13. До числа визначних документів, що сприяли формуванню конституційно-правових основ і є віхою у процесі затвердження конституціоналізму та становленні конституційного права, слід віднести.....
14. Виключно важливе значення для затвердження конституційного права як самостійної галузі права мало.....
15. На формування й розвиток інститутів конституційного права впливало дуже багато факторів:.....
16. *XIX — початок XX століть* характеризується ліквідацією....., затвердженням..... і набуттям.....
17. Характерною рисою *другого етапу в розвитку конституційного права* є..... Це, зокрема, знайшло своє відображення в тому, що.....
18. Поряд із *політизацією*, як основною тенденцією, вже в XIX столітті проявляється інша тенденція —....., яка найбільш яскравого вираження набула в.....
19. Стосовно назви нової галузі права представники німецької юридичної школи зупинилися на....., а британці, американці та французи — на.....
20. Посилення соціально-класових конфліктів у XX столітті призвело до того, що конституції стали в тій чи іншій формі регулювати.....
21. Конституційно-правова наука зазвичай поділяє конституції на....., тобто такі, що....., і....., що складаються з.....
22. Кодифіковані конституції (в їх сучасному розумінні) існують..... За цей період мало місце....., що породило....., характер яких визначався.....
23. Конституції першої «хвилі», які приймалися....., основну увагу приділяли.....
24. Конституції, прийняті після 1918 р., сильно відрізнялися від перших конституцій і характеризувалися.....
25. Прийняття конституцій «третього покоління» відбувалося за двома напрямками:..
26. Європейські конституції 50-х — 80-х років XX ст. нерідко визначають як..... У них відображено....., вони визнають.....

27. Некодифіковані конституції характерні для конституційної практики таких країн:.....
28. Серед різних способів набуття громадянства головним є....., або.....
..... Її зміст визначається двома принципами:.....
29. У розвитку прав і свобод виділяють три хвилі, або три покоління:.....
30. Характерною рисою еволюції виборчого права як інституту конституційного права була.....
31. Монарх заміщує пост глави держави у певному порядку....., а президент шляхом.....
32. Найдавнішими системами престолонаслідування є.....
33. Основними виборчими системами є....., котрі сформувались й законодавчо оформилися у.....
34. У процесі історичного розвитку сформувалися три основні системи конституційної юстиції:..... Їх характерними рисами стали.....

Завдання 5. Схарактеризуйте

1. Класичну школу конституційного права
2. Юридично-соціологічну школу конституційного права
3. Демократичну доктрину конституційного права
4. Процес формування засад конституційного права як галузі права.
5. Основні тенденції розвитку конституційного права в XIX столітті.
6. Основні тенденції розвитку конституційного права у XX столітті.
7. Процес еволюції джерел (кодифікованих конституцій) конституційного права зарубіжних країн.
8. Некодифіковані конституції в історичному розвитку.
9. Інститут громадянства в історичному розвитку.
10. Основні права та свободи особи в їх історичному розвитку.
11. Основні виборчі системи, розкрийте їх історичні основи.
12. Процес становлення та розвитку конституційної юстиції.

Завдання 6. Використовуючи матеріал теми та додаткову літературу, *підготуйте коротку довідку* про історичні обставини появи таких конституційних актів: **Habeas corpus act 1679 р. і Білль про права 1689 р.** в Англії; **Конституція США** і перші десять поправок до неї (**Білль про права 1791 р.**) та **Конституція Франції 1958 року.**

Готуйтеся до вивчення матеріалу 17-ої теми

Завдання. Повторіть матеріал зі шкільного курсу «Правознавства» та з курсу «Теорії держави і права», в тій його частині, де дається характеристика цивільного права як галузі права.

Джерела

АНГЛІЯ

Документ № 1

НАBEAS CORPUS ACT — АКТ ПРО КРАЩЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ПІДДАНОГО І ПРО ПОПЕРЕДЖЕННЯ УВ'ЯЗНЕНЬ ЗА МОРЯМИ (26 травня 1679 р.) (витяги)

П...для швидкого звільнення всіх осіб, ув'язнених за які-небудь кримінальні... вчинки..., затверджується таке:

Якщо яка-небудь особа або особи принесуть наказ Habeas corpus, звернений до яко-го-небудь шерифа..., тюремника, наглядача, то ця посадова особа... протягом 3 днів по пред'явленні зазначеного наказу... повинна (крім випадків, коли згаданий вище арешт зроблено за державну зраду або тяжкий кримінальний злочин...) виконати такий наказ і доставити... заарештованого або затриманого до лорда-канцлера... або до суддів.. або до баронів того суду, котрий буде видавати зазначений наказ..., і одночасно засвідчити справжні причини затримання або ув'язнення.

III...І названі лорд-канцлер..., судді або барони... цим... зобов'язуються присудити й дарувати... наказ Habeas corpus..., який повинен бути виконаний негайно... Протягом двох днів після того, як... зацікавлена особа була доставлена до них, лорд-канцлер... або суддя або барон... повинні звільнити зазначеного ув'язненого з-під варті, взявши з нього зобов'язання з однією або більше поруками... з'явитися до суду... В наступну сесію... В тому графстві, місті або містечку, де було зроблено арешт або де було скоєно злочин, або з'явитися до такого іншого суду, якому підсудний зазначений злочин... Виключаються ті випадки..., в яких за законом ув'язнений не може бути взятий на поруки.

IV...якщо яка-небудь особа свідомо знехтує протягом цілих двох судових періодів... після свого ув'язнення можливість клопотати про Habeas corpus для свого звільнення, то такий... особі не повинен видаватися ніякий наказ Habeas corpus у вакаційний час...

V...якщо які-небудь чиновники знехтують зазначений вище наказ..., то в такому випадку кожен начальник тюрми і наглядач і будь-яка інша особа, під охороною котрої перебуває ув'язнений, підлягає після першої... провини штрафові на користь ув'язненої або потерпілої особи в сумі 100 фунтів, а після другої провини — штрафові в сумі 200 фунтів, а також буде визнана... нездатною обіймати свою посаду...

VI...ніяка особа або особи, звільнені... за яким-небудь Habeas corpus, не можуть бути надалі ув'язнені або заарештовані за той самий злочин, інакше як за законним ходом судової справи або з наказу...

VII...якщо яка-небудь особа або особи будуть затримані за державну зраду або тяжкий кримінальний злочин... І на їх прохання або петицію про призначення справи до розгляду, подані у прилюдному суді протягом першого тижня судового періоду..., не будуть віддані до суду в найближчий судовий період..., то буде законним для суддів... звільнити ув'язненого на поруки, якщо тільки суддям не буде зрозуміло..., що свідки короля не можуть бути доставлені в той же судовий період... І коли яка-небудь особа заарештована, як сказано вище, не буде віддана до суду й судитися протягом другого, після її затримання, судового періоду..., то вона повинна бути звільнена від ув'язнення.

VIII...ніщо в цьому акті не повинно поширюватися на звільнення з тюрми якої-небудь особи, ув'язненої за борговим або іншим позовом, або за процесуальною дією по цивільній справі, і після того, як вона буде звільнена з ув'язнення по своєму кримінальному переслідуванню, вона має утримуватися під вартою по цивільній справі згідно з законом.

XI...Жоден підданий цього королівства... не може бути засланий для ув'язнення в Шотландію, Ірландію, Джерсей, Гернсей, Танжер або області, гарнізони, острови чи фортеці за морями... Якщо який-небудь з названих підданих у теперішній час ув'язнений або надалі буде так ув'язнений, то кожна така особа або особи в такий спосіб ув'язнені, можуть подавати позов або позови...

XIV...якщо яка-небудь особа або особи, законно викриті в якому-небудь тяжкому кримінальному злочині, будуть у прилюдному суді просити про заслання їх за моря, і суд вважатиме за потрібне залишити її або їх у в'язниці для цієї мети, то така особа або особи можуть бути заслані в які-небудь країни за морями...

XVI...якщо яка-небудь особа або особи, що проживають у цьому королівстві, скоять який-небудь кримінальний злочин у Шотландії, Ірландії, або на якому-небудь з островів або в зарубіжних колоніях..., де вони повинні судитися за такий злочин, то такі особи можуть бути послані в це місце, щоб там постати перед судом...

XVII...ніяка особа або особи не повинні переслідуватися, бути звинувачені, хвилюватися за провини проти цього акту, якщо винний не буде переслідуватися і позов не

буде вчинений протягом найбільше двох років після провини у випадку, якщо потерпіла особа не перебуватиме тоді у в'язниці; а якщо вона буде у в'язниці, то протягом двох років після смерті ув'язненої особи або її звільнення з в'язниці, з огляду на те, що раніше трапиться...

XVIII...щоб ніяка особа не могла уникнути розгляду своєї справи..., домігшись свого переміщення до сесії, так що її не можна було б встигнути повернути назад для суду в цій сесії, узаконюється, що після того, як оголошені терміни сесій..., ніхто не може бути переміщений з громадської в'язниці за яким-небудь наказом Habeas corpus...

XXI...якщо яка-небудь особа є підданою арештові... за обвинуваченням у співучасті... В тяжкому кримінальному злочині... або за підозрою у скоєнні тяжкого кримінального злочину..., то такі особи не повинні переміщатися або віддаватися на поруки силою цього акта...

Документ № 2

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА (13 лютого 1689 р.) (витяги)

...духовні і світські лорди та общини,... що зібралися нині як повне і вільне представництво цього народу,...заявляють, для відновлення і засвідчення своїх стародавніх прав і вольностей, таке:

[...] **5.** Що звернення з клопотанням до короля є правом підданих, і будь-яке затримання й переслідування за такі клопотання є незаконними.

7. Що піддані протестантського віросповідання можуть носити зброю, відповідну їх становищу, і так, як дозволено законом.

10. Що не допускається вимагання надмірних застав, ні накладання надмірних штрафів або жорстких і незвичайних покарань.

11. Що присяжні мають вноситись у списки й закликатися до черги належним порядком, і присяжні, котрі вирішують долю людини у справах про зраду, повинні бути вільними землевласниками.

12. Що будь-які пожалування та обіцянки з сум, яких чекають від штрафів і конфіскацій, до засудження є незаконними та недійсними.

Документ № 3

КОНСТИТУЦІЯ США (1787 р.) (витяги)

СТАТТЯ II.

Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну...,

Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не мав громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятилітнього віку й не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

У разі усунення Президента з посади чи його смерті, відставки або неспроможності здійснювати пов'язані з посадою права та обов'язки ці останні переходять до Віцепрезидента; на випадок усунення, смерті чи неспроможності Президента й Віцепрезидента Конгрес може визначити законом, яка посадова особа повинна діяти як Президент, і така особа діятиме надалі відповідно, аж поки будуть усунені причини, що перешкоджають Президентові здійснювати свої обов'язки, чи буде обрано нового Президента.

Президент у визначені строки дістає за свою службу винагороду, що не може збільшуватися чи зменшуватися протягом періоду, на який його обрано, і протягом цього періоду він не може діставати ніякої іншої грошової винагороди від Сполучених Штатів чи від котрогось із штатів...

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії та військово-морського флоту Сполучених Штатів і міліції окремих штатів, коли вона призивається на дійсну службу Сполучених Штатів; він може вимагати від керівника кожного виконавчого департаменту письмової думки з будь-якого питання, що стосується його компетенції; він має право відстрочувати виконання вироків, а також надавати помилювання за злочини, скоєні проти Сполучених Штатів, за винятком засудження шляхом імпічменту.

Він має право, за порадою і згодою Сенату, укласти міжнародні угоди за умови, що їх схвалять дві третини присутніх сенаторів; за порадою і згодою Сенату призначати послів та інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших урядовців Сполучених Штатів, про призначення яких у цій Конституції немає інших настанов і посади яких засновані законом; але Конгрес може законом надати право призначати нижчих урядовців, яких вважатиме за потрібне, самому лише Президентові, судам або головам департаментів.

Президент має право заповнювати всі вакансії, що відкриються в період між сесіями Сенату, надаючи посадові повноваження на термін до закінчення найближчої сесії Сенату.

Розділ 3. Президент періодично подає Конгресові інформацію про стан Союзу й пропонує на його розсуд такі заходи, які вважатиме за необхідні й корисні; в надзвичайних випадках він може скликати обидві палати або одну з них, а в разі незгоди між палатами щодо часу відкладення сесій може сам переносити їх на такий час, який вважатиме за потрібний; він приймає послів та інших повноважних представників, забезпечує точне виконання законів і визначає повноваження всіх посадових осіб Сполучених Штатів.

Розділ 4. Президент, Віце-президент і всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, якщо при обговоренні шляхом імпічменту вони будуть визнані винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах та проступках.

Документ № 4

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА США (1791 р.)

ПОПРАВКА I

Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями про відшкодування збитків.

ПОПРАВКА II

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, право народу зберігати й носити зброю не підлягає обмеженню.

ПОПРАВКА III

У мирний час жоден солдат не повинен бути прикомандирований на постій до будь-якого будинку без згоди його власника; а під час війни це дозволяється лише в передбачених законом випадках.

ПОПРАВКА IV

Право народу на охорону особи, житла, паперів та власності від необґрунтованих обшуків чи затримань не повинно порушуватися, і ордери на обшук чи затримання не можуть видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцянкою. Такі ордери повинні містити докладний опис місця обшуку, а також осіб чи майна, що улягають арештові.

ПОПРАВКА V

Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних, за винятком випадків порушення справ, які стосуються сухопутних і морських сил або міліції, в період, коли вона у зв'язку з війною чи небезпекою, що загрожує суспільству, перебуває на дійсній службі; ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин; нікого не повинні примушувати свідчити проти самого себе в карній справі; ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду; ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування.

ПОПРАВКА VI

У всіх випадках карного переслідування звинувачуваний має право на швидкий і прилюдний суд безсторонніх присяжних того штату й округу, де скоєно злочин, причому цей округ повинен бути заздалегідь визначений законом; звинувачуваний має право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви звинувачення й дали очну ставку зі свідками, які свідчать проти нього; звинувачуваний може вимагати примусового виклику своїх свідків і користуватися допомогою адвоката для захисту.

ПОПРАВКА VII

Для судових справ, заснованих на загальному праві з ціною позову, яка перевищує двадцять доларів, зберігається право на суд присяжних, і жоден факт, що його розглядають присяжні, не повинен переглядатися будь-яким судом Сполучених Штатів інакше, як на основі положень загального права.

ПОПРАВКА VIII

Не повинні вимагатися надмірно великі застави, стягуватися завеликі штрафи, накладатися жорстокі й незвичайні покарання.

ПОПРАВКА IX

Перелік у Конституції певних прав не повинен тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народом.

ПОПРАВКА X

Повноваження, не надані цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені нею ж окремим штатам, залишаються відповідно за штатами або за народом.

Документ № 5

КОНСТИТУЦІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (4 жовтня 1958 р.) (витяги)

РОЗДІЛ III. УРЯД

Стаття 20. Уряд визначає і здійснює політику Нації.

У його розпорядженні перебувають адміністративні органи і збройні сили.

Він відповідальний перед Парламентом...

Стаття 21. Прем'єр-міністр керує діяльністю Уряду. Він несе відповідальність за національну оборону. Він забезпечує виконання законів, ...здійснює регламентні повноваження і призначає на військові та цивільні посади.

Він може передати деякі зі своїх повноважень міністрам.

У разі потреби він головує замість Президента Республіки на засіданнях рад і комітетів...

У виняткових випадках він може головувати замість Президента на засіданні Ради міністрів за визначеним дорученням Президента і з визначеним порядком денним.

Стаття 22. Акти Прем'єр-міністра в разі потреби скріплюються підписом міністрів, на яких покладено їх виконання.

Стаття 23. Функції члена Уряду несумісні з парламентським мандатом, з будь-якою посадою професійного представництва загальнонаціонального характеру, з будь-якою державною службою чи професійною діяльністю.

Органічний закон визначає порядок заміщення осіб, що володіють вищевказаним мандатом чи обіймають вищевказані посади.

РОЗДІЛ IV. ПАРЛАМЕНТ

Стаття 24. Парламент складається з Національних зборів і Сенату.

Депутати Національних зборів обираються прямим голосуванням.

Сенат обирається шляхом непрямого голосування. Він забезпечує представництво територіальних одиниць Республіки. У Сенаті представлені французи, котрі проживають за межами Франції.

Стаття 25. Органічний закон визначає тривалість повноважень кожної палати, число її членів, їх винагорода, умови їх обрання, режим необрання й несумісності посад.

Він визначає також умови заміщення вакантних місць депутатів чи сенаторів аж до повного чи часткового відновлення відповідної палати.

Стаття 26. Жоден член Парламенту не може піддаватися переслідуванню, розшукам, арешту, ув'язненню чи суду за висловлені думки чи за участь у голосуванні при виконанні ним своїх обов'язків.

Жоден член Парламенту під час сесії не може піддаватися переслідуванню чи арешту за злочини чи правопорушення без дозволу палати, до складу якої він входить, за винятком випадків, коли він затриманий на місці злочину.

Жоден член Парламенту під час парламентських канікул не може бути арештований без дозволу бюро палати, до складу якої він входить, за винятком випадків, коли він затриманий на місці злочину, коли його переслідування дозволено чи коли він остаточно засуджений.

Затримання чи переслідування члена Парламенту припиняється, якщо палата, до складу якої він входить, зажадає цього.

Стаття 27. Будь-який імперативний мандат є недійсним.

Право голосування членів Парламенту здійснюється особисто.[...]

Стаття 28. Парламент збирається по праву на дві чергові сесії в рік.

Стаття 32. Голова Національних зборів обирається на термін легіслатури. Голова Сенату обирається після кожного часткового відновлення Сенату.

Стаття 33. Засідання обох палат є відкритими...

Примітка:

Документи № 1—5 використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. II. — С. 28—31, 31—32, 60—71, 71—73, 484—498

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Боботов С. В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ). — М.: ИЧП ЕАВ, 1994.
2. Бромхед Питер. Эволюция британской конституции. — М.: Юрид. лит., 1978.
3. Государственное право Германии: В 2 т. — М.: ИГП РАН, 1994.

4. *Иванян Э. А.* Белый дом: президенты и политика. — М.: Изд-во полит. лит., 1975.
5. История буржуазного конституционализма. XVII—XVIII. — М., 1983.
6. *Каленский В. Г.* Билль о правах в конституционной истории США. — М.: Юрид. лит., 1983.
7. *Карри Д. П.* Конституция Сполучених Штатів Америки. — К.: Веселка, 1993.
8. *Кашкин С. Ю.* Конституция на переломе цивилизаций: формирование глобального конституционного идеала // Государство и право. — 1992. — № 11.
9. *Ковалев А. М.* Современное состояние Конституции V республики во Франции: Проблема реформы Конституции // Государство и право. — 1997. — № 4.
10. Конституция США: История и современность. — М.: Юрид. лит., 1988.
11. *Кострицина (Крашенинникова) Н. А.* Ограничение гарантий неприкосновенности личности в английском праве: Habeas Corpus Act 1679 года и чрезвычайное законодательство. — М.: Госюриздат, 1957.
12. *Крутоголов Н. А.* Президент Французской республики. — М.: Наука, 1980.
13. *Крутоголов Н. А.* Парламент Французской республики. — М.: Наука, 1988.
14. *Крылов Б. С.* Парламент буржуазного государства. — М.: Юрид. лит., 1963.
15. *Мулукаева О. Р.* Из истории формирования биллей о правах в американских штатах // Государство и право. — 1983. — № 2.
16. *Николайчик В. М.* «Билль о правах» и полицейское расследование. — М.: Наука, 1973.
17. *Савельев В. А.* Капитолий США: прошлое и настоящее. — М.: Мысль, 1989.
18. *Серебренников В. П.* Конституционное право Франции. — Минск: Изд. БГУ, 1976.
19. *Хессе К.* Основы конституционного права ФРГ. — М.: Юрид. лит., 1981.

§1. Теоретичні засади цивільного буржуазного права

Як відомо, прихід буржуазії до влади був ідеологічно обґрунтований теорією природного права, що представляла не стільки юридичне, скільки загальнофілософське вчення, у рамках якого розвивалися різні погляди — від ліберально-поміркованих до безкомпромісно-радикальних. Проблема цивільного права в них відводилося незначне місце, проте найважливіші з них зазнали на собі впливу як загальних, так і окремих установок *природно-правової концепції*.

1.1. Доктринальні ідеї цивільного права у природно-правовій теорії

З проблем цивільного права особлива увага була приділена праву власності. Так, Дж. Локк вважав, що власність створюється працею, а тому невіддільна від людини й у її природному стані. Ж.-Ж. Руссо, поділяючи в цілому ці погляди, пояснював утворення власності як результат розкладу природного стану людей. Ш. Монтеск'є, на відміну від них, пов'язував появу власності не з природним станом, а з державно-організованим суспільством, де держава покликана лише охороняти власність, а її використання надає цілком розсуду власника, незалежність і автономія якого мають бути гарантовані цивільним правом. Таких же поглядів на співвідношення природного і юридичного Монтеск'є дотримувався стосовно спадкоємного права, стверджуючи, що утримання своїх дітей є обов'язок за природним правом, а передача їм своєї спадщини — цивільним або державним. В основу поглядів на сімейне право ним було покладено припущення, що держава повноважна врегулювати відносини між подружжям інакше, ніж вони могли б скластися в природному стані, а це в свою чергу дозволило проголосити, у протиріччі з «природним станом», юридичну нерівність чоловіка і жінки, повновладдя батька як глави родини — те, що згодом було прийнято буржуазними законодавцями, зокрема у Франції.

У світлі природно-правової доктрини всебічному аналізу був підданий договір. Так, Гуго Гроцій, розмірковуючи над природою цивільно-правового договору, розглядав його як акт обміну, який відрізняється від акту добродійності, оскільки має відплатний характер. Ним були обґрунтовані основні принципи договору: рівність, обов'язковість виконання, ціннісна еквівалентність. При цьому рівність, на його думку, виражається не тільки в загальній рівноправності сторін, що укладають договір, але й у ціннісній еквівалентності прийнятих ними на себе обов'язків. Виконання договірних обов'язків, а також таких, що виникають унаслідок заподіяння шкоди, розглядалися ним як велиння природного права.

Таке розуміння не тільки договірних, але і взагалі зобов'язальних відносин, цілком відповідало тій загальності, що товар і властиві йому форми придбали із затвердженням капіталізму. І хоча теорія природного права не була суто правовою, а тим більше цивільно-правовим вченням, як ідеології висхідного капіталізму їй фактично вдалося сформулювати найбільш істотні початки (автономія власника, рівність і воля учасників договору ін.), що стали на тривалий час фундаментальними і непорушними для буржуазного цивільного права.

1.2. Доктринальні ідеї цивільного права в історичній школі права

Безпосередньою реакцією на теорію природного права як відображення ідей французької буржуазної революції, з'явилася *історична школа права*, положення якої розкривали специфіку німецького процесу взаємного пристосування інтересів феодальних юнкерів, з одного боку, і буржуазних власників, з іншого.

Найбільш відомі її представники Ф. Савіні і Г.Ф. Пухта виходили з того, що законодавець не може створювати право, що, подібно мові, право виникає і розвивається поступово, у результаті органічного розгортання «народного духу» і що завдання законодавця у фіксуванні за допомогою законодавчих норм тих результатів, до яких народ уже прийшов і які одержали відповідний духовний прояв. З цього погляду найбільш розробленою формою права є право звичаєве, котре несе в собі правові переконання народу, які існують об'єктивно і незалежно від законодавця, законодавство ж має представляти собою ніщо інше, як спосіб закріплення звичаєвого права. З практично-політичної точки зору ці ідеї протиставляли непорушність сталих феодальних юридичних інститутів загальним, природженим і рівним правам і передбачали лише поступові їх модифікації, а не негайну зміну, до чого прагнула буржуазія.

1.3. Цивілістичні теорії періоду промислового капіталізму

Зрозуміло, що такі установки не могли зберігати актуальність упродовж тривалого часу, і в XIX ст. поступилися новому напрямку, що сформувався в буржуазній цивілістиці — *вольовій теорії* (яскравим представником є Виндшейд), в основі якої лежала ідея трактування права як осередку волі, сфери вільного її прояву. Автономія власника, воля договору, зведення державних функцій до чисто охоронної діяльності з перенесенням центра ваги на життєву активність учасників економічного обороту — усе це цілком укладалося в рамки вольової теорії і логічно впливало з її змісту.

На тому ж ґрунті складалася і *догматична цивілістика*, представники якої виходили з того, що якщо право — не більш ніж границя дозволеної волі, окреслена законом, то вивчаюча його наука не повинна робити нічого іншого, крім аналізу, систематизації й опису правових норм із єдиною метою виявити вольові рамки, ними змальовані. Тим самим відтиналася від права його соціальна основа, що утримувала його класовий фундамент. Але саме це цілком улаштувало буржуазію, особливо в умовах, коли їй вдалося привести у відповідність зі своїм економічним пануванням своє політичне панування. Чим більше, однак, таке панування усталювалося, тим гостріше перед його носієм ставилося питання: що важливіше — автономія правосуб'єктної особистості чи можливість державного втручання в її правову сферу?

В умовах набуття капіталізмом нової якості вольова концепція поступилася цивілістичній концепції періоду промислового капіталізму — *теорії інтересу*. Її родоначальник Р. Ієринг, на противагу Ф. Савіні, стверджував, що право створюється не окрім, а за допомогою розумової творчості людини, не в результаті мирної еволюції, а в процесі запеклої боротьби. Але оскільки результат усякої боротьби визначається перевагою однієї із сил, що борються, то і право не могло б восторжествувати, не спираючись на силу. Критикуючи вольову концепцію, він заявляв, що якщо ціль права в суб'єктивному змісті складається у владі волі, то позбавлені волі не можуть мати права. Але права за ними визнаються, що означає, імовірно, що управомочним є не той, хто може претендувати на володіння, а той, хто може претендувати на користування. На цій підставі робиться висновок, що не воля, а інтерес складає мету і передумову права, і права — це юридично захищені інтереси.

§2. Джерела цивільного права і процесу

2.1. Джерела цивільного права і процесу країн англо-американської правової сім'ї

Цивільне право як галузь права є однією з провідних і найбільш сталих галузей у системі права будь-якої держави. Щодо Англії, то відсутність тут розподілу права на публічне і приватне зумовила значною мірою й умовне застосування терміна «цивільне

право» як сукупності традиційних правових інститутів, які регулюють відносини, пов'язані з правом власності, договорів, деліктів тощо.

Англія, як відомо, раніше від інших країн вступила на шлях капіталістичного розвитку, і це у свою чергу сприяло тому, що в цивільному праві ще в дореволюційний період домінували більш гнучкі підходи до регулювання різних сторін майнового обігу. Англійська буржуазія, не маючи в XVII—XVIII ст. власної правової програми, в цілому задовольнялася компромісами і традиційними конструкціями загального права і права справедливості.

Джерела цивільного права і процесу Великобританії

У нову епоху основними джерелами англійського цивільного права виступили **прецедент** і **закон**. При цьому, незважаючи на специфічне ставлення англійців до законодавчого акту як до джерела права, в XIX—XX ст. саме закон став основним джерелом регулювання найважливіших цивільних відносин. Свідченням тому є законодавство 1844—1867 рр. про компанії. Не кодифікованому в цілому англійському праву в цей час намагаються надати систематизованого вигляду. Так, наприкінці XIX ст. стали з'являтися своєрідні «сурогати кодексів» — консолідовані статuti з елементами кодифікації (Акт про перевідний вексель 1882 р., Акт про товариства 1890 р., Акт про продаж товарів тощо).

Посилення значення акціонерної форми об'єднання капіталів, різке збільшення питомої ваги компаній в англійській економіці на початку XX ст. сприяли появі нового закону про компанії — Акту 1908 р., що мав характер консолідованого й об'єднав усе попереднє законодавство в цій галузі. У ньому був закріплений розподіл компаній на так звані публічні і приватні.

Різне зростання ролі корпоративного капіталу в Англії у XX ст. сприяло активізації законодавчої діяльності в цій сфері, що мало наслідком появу цілої низки нових актів про компанії (1929, 1948 рр.). Як консолідуєчий акт Закон про компанії 1985 р. ставив за мету, не кодифікуючи чинне законодавство про компанії, об'єднати і певним чином перетворити його. Це дало результати, хоча існуюче законодавство і досі залишається складним і заплутаним.

У середині XX ст. була прийнята ціла низка консолідованих законів і зокрема кодифікованих законів, що зумовило суттєві зміни в регулюванні шлюбно-сімейних відносин: наприклад, Закон про помешкання сім'ї 1967 р., Закон про реформу порядку розірвання шлюбу 1969 р., консолідуєчий Закон про шлюбно-сімейні справи 1979 р., Консолідуєчий Закон про судочинство у шлюбно-сімейних справах 1984 р. Водночас вони не виключали дії попередніх актів і прецедентів, які зберігали традиційні і своєрідні риси.

Ускладненню статутного права сприяла поява й порівняно «молодого» джерела права — *актів делегованого законодавства*. До їх числа відносять акти виконавчої влади, котрі видаються на основі і в межах спеціальних законів парламенту про делегування своїх повноважень. Найбільш поширеною формою делегованого законодавства є накази міністрів; в окремих сферах суспільного життя, зокрема, освіти, охорони здоров'я тощо за своєю кількістю і значенням вони переважають статутне право.

Процесуальне право в розвинутих європейських країнах на початку XIX ст. мало різні форми. В Англії в галузі цивільного процесу діяли спеціальні норми: процес мав обвинувальний характер, тобто сторони визначали сам хід процесу, його матеріали, що багато в чому мало відбиток інституту суду присяжних.

Сучасними джерелами цивільного процесуального права Англії виступають насамперед законодавчі акти судоустрійного характеру, що визначають структуру, компетенцію й деякі питання діяльності судів відповідних рівнів (Закон про Верховний суд 1981 р., Закон про суди графств 1984 р., Закон про суди і юридичні послуги 1990 р.). Важливу роль у регулюванні цивільного судочинства відіграють закони про відправ-

лення правосуддя, зокрема Закон 1985 р., а також правила Верховного суду й інших судів, що розробляються комітетами, до складу котрих входить невелика кількість суддів та інших висококваліфікованих юристів. Ці правила затверджуються лордом-канцлером (він же безпосередньо очолює комітет із правил Верховного суду) і набувають чинності, якщо їх проекти не заперечуються з боку парламенту.

Відсутність в англійському цивільному праві будь-якої внутрішньої стрункості, накопичення прецедентів і законів, що відносяться до різних епох, не заважала англійській буржуазії, яка набула досвіду у правовій казуїстиці, успішно використовувати його у власних цілях. Недалеке від класичних зразків цивільне право Англії було сприйняте здебільшого в країнах, що раніше були англійськими колоніями: США, Канаді, Австралії та інших (тут воно піддалося ще більшій капіталістичній модернізації).

Джерела цивільного права і процесу США

Джерела цивільного права. Поняття «цивільне право США» є досить умовним, оскільки, згідно з Конституцією, регулювання цивільно-правових відносин віднесено до компетенції окремих штатів, тому у країні немає єдиного цивільного законодавства. Основними джерелами цивільного та цивільно-процесуального права є Конституція, федеральні закони, конституції й закони штатів. Для судів усіх інстанцій обов'язковими вважаються рішення Верховного Суду США.

Відомо, що США більше, ніж Великобританія, сприйняли досвід країн континентальної правової сім'ї у сфері кодифікації правових актів. За проектом Філда (з невеликими змінами) був прийнятий у 1872 р. Цивільний кодекс Каліфорнії. Але навіть у штатах з частково кодифікованою системою права кодекси не посіли авторитетного місця в системі джерел права, як це можна побачити у країнах континентальної правової сім'ї. У цивільному та сімейному праві більшості американських штатів діють не кодекси, а закони, котрі регулюють окремі правові інститути або норми загального права. Виняток становлять штат Луїзіана, де в 1870 р. було прийнято Цивільний кодекс, який продовжував традиції французького права, і штати Джорджія, Каліфорнія, Монтана, Північна й Південна Дакота, де цивільні кодекси регулюють лише вузьке коло питань цивільного та сімейного права.

Строкатість, роздробленість норм майнового права породжували конфліктні ситуації, призводячи до судових колізій. Наприкінці XIX ст. почали укладатися приватні кодифікації прецедентного права, які охоплювали основні інститути цивільного й торговельного права, договори, представництва, довірчу власність. Ці кодифікації не набули нормативної сили; але суди зверталися до них при розгляді цивільно-правових казусів.

З кінця XIX ст. у зв'язку з потребами американського суспільства й насамперед підприємницьких кіл, особливо зацікавлених в однаковості правових норм по всій країні, у США починається рух за уніфікацію права у штатах. З цією метою в 1889 р. був створений спеціальний комітет, що розробив проекти деяких уніфікованих законів (із продажу товарів, торгівлі паперами тощо), пов'язаних головним чином з регулюванням торгівлі, і рекомендував їх до прийняття легіслатурами штатів. А в 1892 р. була створена Національна конференція вповноважених з уніфікації права штатів, котра підготувала близько 200 проектів законів, переважно з торгового права.

У самостійну галузь правового регулювання, здійснюваного здебільшого федеральними законами, перетворилося так зване *антитрестівське законодавство*, спрямоване на недопущення надмірної концентрації економічної могутності в руках окремих монополій на шкоду системі капіталістичної конкуренції. Першим федеральним актом у цій галузі став Закон Шермана 1890 р., доповнений у 1914 р. важливими для цієї галузі Законом Клейтона і Законом про федеральну торгову комісію, якими заборонялися спроби монополізації інших сфер економічної діяльності.

Регулювання сімейно-шлюбних відносин історично належить до компетенції штатів. Відповідно, джерелами сімейного права є законодавства штатів, котрі дуже відрізняються.

няються між собою: в окремих штатах зберігають своє значення прецеденти загального права, причому не тільки американських, але й англійських судів.

Значні розбіжності в сімейному праві різних штатів сприяли постійному виникненню правових конфліктів, що й зумовило потребу в Одноманітному законі про шлюб і сім'ю. Такий закон був розроблений Національною конференцією вповноважених у 1970 р., але остаточне схвалення отримав лише в 11 штатах. Як бачимо традиція, що склалася, пріоритет законодавства штатів у галузі сімейно-шлюбних відносин над федеральним законодавством, продовжує зберігатись і до сьогодні.

Чисельне зростання федеральних законів, актів делегованого законодавства зумовили потребу в роботі з систематизації й ревізії федерального законодавства. У 1926 р. було складено федеральний Звід законів, який періодично оновлюється і раз на шість років перевидається. Він складається з 50-ти розділів, пов'язаних з певною сферою правового регулювання, конкретною галуззю або інститутом права. За своєю структурою цей Звід є неоднорідним: окремі його розділи являють собою зібрання близьких за змістом актів, виданих у різні часи й мало пов'язаних між собою, інші, навпаки, включають у себе кодекси законів з відповідної галузі і складені за певною схемою.

Робота щодо спроб уніфікації федерального законодавства, законодавства штатів значно посилилась у ХХ столітті. Про це свідчить прийняття в 1952 році Одноманітного торговельного кодексу, підготовленого Національною конференцією вповноважених з уніфікації законодавства штатів. Розробка уніфікованого законодавства штатів є одним із напрямків роботи Інституту американського права, заснованого в 1923 році.

За останні десятиліття здійснюються також спроби наблизити норми загального права окремих штатів. У багатотомному виданні «Оновлене викладення права», підготованому Інститутом американського права, в систематизованому вигляді й у формі, що нагадує статті законів, викладені норми американського загального права з різних його галузей, і передусім з тих питань, які майже не регулюються законодавством: договірне право, представництво, цивільно-правові делікти, власність, страхування, квазі-договори, довірча власність. Кожному з цих питань присвячено від одного до чотирьох томів у першому виданні з 19 книг, яке з'явилося протягом 1932—1957 років. З 1952 р. Інститутом розпочато видання «Другого оновленого викладення права». Незважаючи на те, що воно є приватною систематизацією норм звичаєвого права й не має формальної юридичної сили закону, його авторитет є досить високим, що зумовлює їх використання не тільки при розгляді справ у суді, але й під час прийнятті судових рішень.

Джерела цивільного процесу. На початковому етапі історії американського суспільства для захисту прав індивідуальних власників і власницьких інтересів підприємницьких корпорацій використовувалося законодавство штатів і традиційні форми позовів за загальним правом. Але з початком промислового буму та з затвердженням політики економічного лібералізму виникла необхідність і в конституційних засобах захисту власницьких прав. Це знайшло відбиття в рішенні Верховного суду США про поступове поширення на індивідуальну й корпоративну власність V та XIV поправок до Конституції. Ці поправки в загальній формі встановлювали, що жодна особа не може бути позбавлена життя, волі або *власності* «без відповідної правової процедури». У подальшому потреба в систематизації та уніфікації цивільно-процесуального законодавства призвела до появи в 1848 р. у штаті Нью-Йорк завдяки зусиллям відомого американського юриста Д. Філда кодексу цивільного судочинства, котрий згодом послужив зразком для інших штатів.

У ХХ ст. основними джерелами цивільного процесуального права продовжували залишатися відповідні акти законодавства, правила, які видавалися судовими органами, і норми загального права, котрі зазнавали незначних змін. Одним із джерел федерального цивільного процесуального права служить розділ 28 («Судоустрій і судова процедура») Зводу законів США (у редакції 1948 р. з подальшими змінами й доповненнями). Суттєву роль у регулюванні питань судочинства відіграють нормативні акти, видані Верховним судом США на підставі повноважень, наданих йому в низці актів Конгресу 1930-х рр., наказувати федеральним судам правила процедури з цивільних справ. Най-

важливішими серед цих постанов Верховного суду є такі федеральні правила: цивільного судочинства (1938 р.), апеляційного судочинства (1968 р.), про докази (1975 р.). Такі акти, як і зміни в них, набувають чинності, якщо після їх схвалення Верховним судом США не з'являться заперечення з боку обох палат Конгресу в ході найближчої його сесії. Вони публікуються у Зводі законів США як додатки до відповідного розділу.

У цивільних процесуальних кодексах штатів спостерігається значно більша подібність, оскільки законодавці різних штатів нерідко спиралися на єдиний зразок — Цивільно-процесуальний Кодекс штату Нью-Йорк 1848 р., складений Д.Філдом. Джерелами процесуального права виступають також правила, котрі розроблюються вищими судовими органами кожного зі штатів, але, як правило, з орієнтуванням на відповідні акти Верховного суду США. Особливо великою тут є роль федеральних правил цивільного судочинства, сприйнятих у багатьох штатах практично без змін. Принципове значення для всіх американських судів (і федеральних, і штатів) мають рішення Верховного суду США, в яких сформульовані постанови з процесуальних питань.

2.2. Джерела цивільного права і процесу країн континентальної правової сім'ї

Уже в ході революції 1789—1794 рр. були закладені основи нового (буржуазного) цивільного права. Французька буржуазія під час революції не тільки домагалася перетворення цивільного права, але й ужила заходів стосовно його систематизації, що знайшло конституційне закріплення в 1791 році.

Джерела цивільного права і процесу у Франції

Найбільш інтенсивно робота над Кодексом цивільного права розгорнулася у республіканський період. Усього було підготовлено й затверджено п'ять проектів. Під час правління якобінців з'явилися ще два проекти кодексу. Перший із них, який складався лише з 695 статей, був визнаний складним і недостатньо радикальним у забезпеченні природних прав людини (проект 1793 р.), другий, що складався з 297 статей — надто пробільним (1794 р.). На липень 1796 р. підготовлені ще два проекти обсягом 1104 статті, на листопад — ще один. Його було в цілому схвалено, однак чинності набули тільки його перші дві статті.

Державно-політичні зміни, котрі відбувались у країні, знову відклали остаточне завершення цієї роботи, що не могло в подальшому не викликати незадоволення селян, багаточисельної буржуазії, не захищених у своїх завойованих під час революції власницьких правах. Саме тому уряд Наполеона Бонапарта вважав завершення цієї роботи своєю найважливішим завданням.

У серпні 1800 р. було створено нову кодифікаційну комісію, перед якою постало завдання — підготувати кодекс «у дусі рівності, справедливості, і природних основ». До комісії увійшли четверо відомих правознавців — суддів вищого, Касаційного суду: Ф.-Д. Тронше, Ж.-М. Порталіс, Ф.-Ж. Біго, Ж. Малевіль. На початок січня 1801 р. проект у цілому був підготовлений. Після тривалого обговорення та доопрацювань його положень (у цьому брав безпосередню участь сам Наполеон Бонапарт) 21 березня 1804 р. Кодекс був прийнятий за назвою «**Code civil des fransaise**» (дослівно — «**Цивільний кодекс французів**», далі — ЦКФ), що згодом став називатися Цивільним кодексом Наполеона.

Розроблений за традицією французької цивілістики, він мав головну особливість — *взаємне переплетення кутюмного й римського права*. Загальна схема кодексу була взята укладачами з праць видатних французьких правознавців XVIII ст. і насамперед Ф. Бурбона — автора трактату «Звичаєве право Франції і кутюми Парижа» (1747 р.). Для розділів про зобов'язальне право найбільше значення мали праці Р.-Ж. Потье «Пандекти Юстиніана в новому порядку» (1748 р.) та К.-Ж. Олів'є «Принципи римського цивільного права».

Зміст перших титулів кодексу, а також принципів правоположень, які стосувалися цивільних прав, прав власності, були сформульовані укладачами з огляду на принципи революційного законодавства і «Декларації прав людини і громадянина». Текст цих розділів багато в чому відтворював відповідні норми з проєктів 1793—1796 рр.

Слід зазначити, що в багатьох питаннях автори повернулися на позиції передреволюційного права, зберігаючи революційні перетворення тільки у визнанні незмінності існуючого режиму а також принципів громадянської рівності. «Закони мають поважати звичаї, — писав з цього приводу в пояснювальній записці до проєкту Порталіс. — Сьогодні ми занадто полюбили зміни й реформи; якщо в галузі настанов і законів часи темряви служили ареною зловживань, то часи філософії і просвітництва занадто часто стають ареною крайнощів».

Кодекс відзначався досить великим обсягом (при першому виданні в ньому нараховувалася 2281 стаття), стрункністю викладу, точністю і стислістю юридичних формулювань (дефініцій), визначеністю й чіткістю тлумачення основних понять та інститутів цивільного права. ЦК Наполеона складався зі вступного титулу і трьох книг, де знайшла відображення схема побудови інституцій римського права: особи, речі, зобов'язання. Така структура кодексу в буржуазному цивільному праві дістала назву *інституційної*.

У невеликому вступному титулі викладені правила дії цивільних законів у часі і просторі, а також деякі правила, що відносяться до набуття чинності й застосування правових норм. Вони поширюються не тільки на ЦК, але й на інші французькі закони.

Книга перша «Про особи» відкривається нормами, що регулюють правовий статус французів і цивільні права іноземців. У цій же книзі містяться положення про порядок і наслідки визнання особи безвісти пропалою, шлюб і розлучення, правовий статус неповнолітніх, опіку та піклування.

У **книзі другій** «Про майно і різні відозміни власності» містяться норми, що визначають нерухоме і рухоме майно, державну і комунальну власність, права власників і користувачів майном.

У **книзі третій** «Про різні способи, якими здобувається власність», найбільш значній за обсягом, зібрані норми, що регулюють інститути французького цивільного права. Книга відкривається нормами про спадкування й дарування. Далі найдокладнішим чином висвітлені питання зобов'язального права, договорів купівлі-продажу, наймання, позики, доручення, поручительства, застави тощо.

Кодекс Наполеона не тільки вплинув на процес становлення буржуазного цивільного права у Франції, але й послужив у XIX ст. зразком для проведення кодифікації цивільного права в більшості держав Європейського й Американського континентів.

У чистому вигляді Кодекс було уведено у Франції і на тих територіях, які в 1804 р. були її частиною, потім відокремилися: Бельгія, Люксембург, Рейнські провінції Німеччини, Гессен-Дармштадт, Женева, Савойя, П'ємонт, Парма. Частково у зміненій формі його було рецепійовано (сприйнято) в завойованих і залежних країнах: Варшавське герцогство, Баден, Вестфалія, Ганновер, Ганзейські держави, Голландія, Данциг, Іллірійські провінції, Італія, Нассау, Франкфурт, Баварія, деякі кантони Швейцарії, Сицилія.

Пізніше Кодекс було рецепійовано в Румунії, Греції, Гаїті, штаті Луїзіана (США), провінції Квебек (Канада), Болівії, Сальвадорі, Домініканській Республіці, а також у деяких землях Німеччини до уведення Германського цивільного уложення у 1900 році.

ЦК Наполеона піддавався численним змінам і доповненням, у ході яких з нього нерідко вилучалися цілі розділи або включалися додаткові глави, що заново регламентували окремі правові інститути, виправлявся текст стосовно більшості статей кодексу. Найбільшим змінам було піддано книгу першу ЦК у сфері регулювання сімейно-шлюбних відносин, а також оголошення особи безвісти пропалою, яке нині провадиться за правилами відповідного акту 1977 р. Такого роду корективи почали здійснюватися ще в XIX ст., однак найбільш значні з них відносяться до періоду після Другої світової війни. До кінця XX ст. свою первинну редакцію зберегло не більше половини статей Кодексу; понад 100 статей були цілком скасовані, близько 900 отримали нову

редакцію; з'явилось приблизно 300 нових статей. Найбільшого ж перегляду зазнала перша книга, де збереглося лише близько 10 % первинного тексту.

Основним джерелом **цивільного процесуального права Франції** до початку 70-х років ХХ ст. був Цивільно-процесуальний кодекс 1806 року (ЦПК). Його прийняття зумовлювалося появою Цивільного кодексу та необхідністю приведення у відповідність до нових матеріальних норм права цивільно-процесуальних законів. Основу нового кодексу склав Ордонанс про цивільне правосуддя 1667 р., що й визначило характер нового кодексу. Його норми встановлювали процес, котрий вимагав виконання складних формальностей, укладання великої кількості процесуальних документів, що призводило до повільності судового процесу. У загальних судах вимагалась обов'язкова участь адвокатів. Кодекс мало змінювався і в подальші часи.

У період 1971—1973 рр. були видані чотири декрети, кожен з яких містив один з розділів майбутнього нового ЦПК, виданого в 1975 р. У чотирьох його книгах містяться положення загального характеру (книга 1), про кожну з юрисдикцій, зайнятих розглядом цивільних справ (книга 2), про розгляд справ, пов'язаних з конкретними правовими інститутами (книга 3), про арбітраж (книга 4). Що стосується виконавчого виробництва та деяких інших питань, то ЦПК 1975 р., незважаючи на значний обсяг (1507 статей), їх не регламентує. Тому нині одночасно діють відповідні нескасовані розділи «Цивільного процесуального кодексу» 1806 р. і повний текст «Нового цивільного процесуального кодексу» 1975 року.

Джерела цивільного права і процесу в Німеччині

Австрійське цивільне уложення 1811 року. Особливе місце серед кодифікацій цивільного права, що з'явилися після появи Кодексу Наполеона, посіло **«Загальне цивільне уложення для спадкоємних земель Австрійської монархії»** (*Австрійське цивільне уложення*) **1811 року**. Це один з перших зводів цивільного права де знайшли відображення принципи дійсної громадянської рівності й ліквідації станового ладу. Затвердження принципів природного права, декларованих епохою Просвітництва, було тим більше значимим, що з формально-юридичного боку багато норм і положень Уложення зазнали впливу традицій римського права.

За структурою Уложення складалося зі вступу і трьох книг (1502 статей). У вступі визначалася сфера цивільного закону (стосовно до приватних прав і обов'язків жителів) і загальні принципи дії закону.

Книга 1 — «Про право особисте» — присвячена питанням загальної правоздатності, а також сімейно-шлюбному праву.

Книга 2 — «Про особисті права стосовно до речей» — охоплювала одночасно норми і майнового, і зобов'язального, і спадкового права.

У *3-й книзі* — «Про особливі визначення прав особистих і речових» — були зібрані правові положення про охорону прав, засоби їх судового (і не судового) захисту, а також про специфічне регулювання взаємовідносин поміщиків і селян.

Така структура багато в чому відповідає класичній *інституційній* схемі побудови кодексів, що притаманна традиції римського права. Однак з точки зору внутрішнього змісту розділів Уложення являло собою цілком самостійний звід. Термінологічне викладення статей характеризується простотою і зрозумілістю.

Значення Австрійського цивільного уложення не обмежилось тільки періодом свого часу й територіальних меж держави. Звичайно, його вплив на подальший розвиток європейського права не став настільки значним, як вплив Французького цивільного кодексу, але протягом першої половини ХІХ ст. Уложення було уведено і на німецьких територіях Австрійської імперії (згодом і Австро-Угорщини): Хорватії, Словенії, Боснії й Герцеговині, частково в Сербії та Чорногорії. Нетривалий час воно діяло на територіях Північної Італії, що перебували під протекторатом Австрії. Повною мірою чинним кодексом було воно на території Західної України. Після падіння Австрійської монархії й

розпаду імперії воно зберегло чинність в Югославії, Польщі, Чехословаччині — країнах, що знову утворилися на її місці.

До початку XX ст. численні недоліки кодексу, пов'язані також з його деякою архаїчністю й надмірною юридичною простотою, стимулювали роботу над його модернізацією. Протягом 1914—1916 рр. було видано три збірки доповнень, якими були замінені понад 180 статей кодексу. В основному вони торкнулися договірного права — загальних правил, договору оренди і, зокрема, наймання житлових приміщень, договорів трудового наймання (яким практично не приділялося уваги у класичній редакції 1811 р.). У цих питаннях на переробку Австрійського цивільного уложення вплинув приклад новітнього зводу цивільного права — Німецького цивільного уложення. Значні доповнення до зводу були зроблені після Другої світової війни (про права іноземців, значення норм міжнародного приватного права). Але в цілому він залишився до кінця XX ст. чинним зводом цивільного права Австрії.

Саксонське цивільне уложення 1863 року. Вагомою пам'яткою цивільного права Німеччини середини XIX ст. стало **Саксонське цивільне уложення 1863 р.**, що являло собою спробу переробити відповідно до традиційного «німецького духом» та інтересів німецької буржуазії «сучасне пандектне право». У мотивах до цього Уложення зазначалося, що римське право було вагомым складником чинного в Саксонії права, а тому численні його положення були використані законодавцем (наприклад, римське розуміння власності як права на повне й виключне панування над річчю тощо).

Укладачі Саксонського цивільного уложення розкритикували ЦК Наполеона, оголосивши його «змішанням початків римського права, притому дуже невірно зрозумілих, із французькими звичаями», замінили інституційну систему пандектною, за якою матеріал розташовувався в такий спосіб: спочатку йшла загальна частина, куди були винесені питання, що вимагали єдиного підходу для всіх розділів Уложення. Далі йшли розділи, пов'язані з найважливішими інститутами: речове право, зобов'язальне право, сімейне право, спадкоємне право. Але структура і юридична техніка Уложення при всіх елементах новизни були далекі від досконалості, і воно зазнало критики за численні повторення, наукоподібність і непрактичність багатьох її статей. Критики Уложення небезпідставно зазначали, що воно сліпо йде за римським правом і походить швидше на підручник пандектного права, ніж на законодавчий акт. Лише з утворенням Німецької імперії створилася реальна політична основа для уніфікації й систематизації цивільного права Німеччини.

Німецьке цивільне уложення 1900 року. Значною віхою в розвитку буржуазного цивільного права стало прийняття в 1896 році Німецького цивільного уложення (НЦУ), що набуло чинності з 01 січня 1900 року. Велике історичне значення цієї пам'ятки права визначається тим, що в ньому не тільки відбилися особливості економічного та політичного життя Німеччини кінця XIX ст., котра стала світовою державою, але й акумулювалися нові й характерні для епохи індустріального капіталізму тенденції в розвитку буржуазного цивільного права в цілому. Не випадково сліди впливу НЦУ в низці цивільних кодексів початку XX ст. проступають значно чіткіше, ніж ЦК Франції (наприклад, у Бразилії, Китаї тощо).

Розробка імперського цивільного кодексу в Німеччині почалася відразу ж після прийняття в 1873 р. поправок до конституції, згідно з яким цивільне право відносилось до компетенції імперії. Перший проект Уложення був складений лише в 1883 р., проте він був відкинтий, оскільки занадто відверто впливав з римського права й був надмірно складним. Другий проект, підготований у 1895 р., німецька буржуазія оцінила, навпаки, як «перемога німецького духу над римським».

Як у самому тексті НЦУ, так і в доданому до нього великому (240 параграфів) Законі про набуття Уложенням чинності, легко простежуються й інститути феодального походження. У перехідних положеннях передбачалося збереження дії місцевого права, особливо у сфері поземельних відносин.

У цілому ж структура дуже великого за обсягом (2385 параграфів) НЦУ відповідає доктрині *пандектного* права, котра найбільше була визнана німецькими цивілістами.

Розглядові окремих інститутів у ньому передувала загальна частина, що склала книгу першу. Книга друга НЦУ присвячена зобов'язальному праву, книга третя — речовому, книга четверта — сімейному, і книга п'ята — спадкоємному праву. На думку дослідників, у розділах, присвячених праву власності, і насамперед у книзі третій більшою мірою позначився вплив німецького загального, а в розділі про зобов'язання — вплив римського права.

До нашого часу НЦУ не піддалося будь-яким істотним змінам. У регулюванні цивільно-правових відносин беруть участь і деякі нові акти, що доповнюють його: Закон про загальні умови договорів 1978 р., Закон про рівноправність чоловіка і дружини в галузі цивільного права 1957 р., Закон про юридичний статус позашлюбних дітей 1969 р., Закон про шлюбу 1946 р. з подальшими змінами, Закон про всиновлення 1976 р., і особливо Перший закон про реформу шлюбного та сімейного права 1976 р.

Цивільний процесуальний кодекс Німеччини, прийнятий у 1877 р., піддавався за час свого існування порівняно невеликим змінам, котрі були пов'язані головним чином з виданням Німецького цивільного уложення 1896 р., Німецького торгового уложення 1897 р. та з реформами про судоустрій. 1950 р. З огляду на попередні зміни опублікована його нова редакція.

§3. Основні інститути цивільного права

На відміну від інститутів державного (конституційного) права, цивільно-правові інститути ведуть свій початок з давнини. Це знайшло відображення в попередній частині нашого посібника, присвяченій державі і праву епохи станово-кастового суспільства (відповідний матеріал викладено за логічною схемою: інститути власності, зобов'язань, шлюбно-сімейні інститути та інститути спадкування). Цивільне право нової епохи являє собою складний комплекс правових інститутів, поява і зміст яких були обумовлені більш різноманітними взаємовідносинами буржуазного суспільства. У цей час декотрі цивільно-правові інститути набувають самостійного значення, перетворюються в окремі галузі права, однак вони дуже тісно пов'язані з цивільним правом. Тому у викладенні пропонованого матеріалу ми вирішили зберегти попередню логіку посібника, висвітливши в цьому параграфі цивільно-правові інститути, пов'язані з *власністю, договорами, шлюбними відносинами та відносинами спадкування*. У наступному ж параграфі — коротко характеризуємо основні тенденції становлення й розвитку суміжних з цивільним правом галузей або інститутів.

3.1. Основні інститути цивільного права країн англо-американської правової сім'ї

Суб'єкти цивільного права

Зміни у правовому становищі суб'єктів цивільного права в зарубіжних країнах, значною мірою залежали від радикалізму перетворень, що відбувались унаслідок революційних подій. Англо-американське право *суб'єктами цивільного права* визнало як *громадян*, так і *юридичних осіб*.

Фізична особа як суб'єкт цивільного права. Незважаючи на проголошення принципу юридичної рівності, правоздатність деяких категорій фізичних осіб (заміжних жінок, іноземців) була обмеженою. У США особливістю статусу фізичних осіб було те, що темношкіре населення, іменоване в Конституції 1787 р. «іншими особами», включно до громадянської війни 1864—1865 рр. взагалі не мало правосуб'єктності. У другій половині XIX — першій половині XX ст. формальне визволення негрів та надання їм прав громадянства ще не означало ліквідації їх дискримінаційного статусу (в тому чис-

лі й у сфері майнового обігу). Відомим є рішення Верховного суду кінця XIX ст., котрий підтримав систему сегрегації білих і чорних на основі доктрини «роздільних, але рівних прав», до відкритого обмеження цивільної правосуб'єктності негрів. І тільки у другій половині XX ст. завдяки серії рішень Верховного суду США, що переглянув свою колишню позицію, а потім і деяким законам Конгресу про цивільні права (60—70-і рр.) для американського суспільства проблема встановлення рівності темношкірих американців та реалізації ними цивільних (у тому числі майнових) прав в основному була вирішена.

Середина XX ст. характеризувалася подальшою демократизацією законодавства, спрямованого на пом'якшення обмежень, що не давали повною мірою «рівного захисту законів» (XIV поправка до Конституції), у тому числі в цивільному обігу для заміжніх жінок, іммігрантів. Був знижений також вік, з досягненням якого пов'язувалося набуття повної цивільної правоздатності і дієздатності.

Юридична особа як суб'єкт цивільного права. Характерною рисою цивільного права нової епохи є поява **юридичної особи** як суб'єкта цивільно-правових відносин. В Англії та США немає особливої загальнотеоретичної конструкції «юридична особа»: нею виступає **корпорація** (компанія).

Виникнення в Англії першої компанії датується кінцем XV ст., коли в 1496 р. Генріх VII надав їй монополію на торгівлю з зарубіжними країнами. Ця монополістична компанія мала успіх, проте невдовзі виникли труднощі у зв'язку з браком коштів. На початку XVI ст. королева Єлизавета надала компанії права корпорації та різні привілеї, пов'язані з увезенням та вивезенням товарів. Про внутрішню організацію компанії уряд питання не порушував, розважливо надавши компанії вирішувати його самостійно.

У XVII ст. поширення набула практика утворення компанії шляхом випуску акцій. Почалася біржова спекуляція ними. Англійський уряд тих часів не залишався осторонь діяльності корпорацій: ним був встановлений обов'язок реєструвати акціонерні товариства, уведено попередню й остаточну відповідальність, вимогу позначати у статуті місце знаходження юридичної особи, мету її діяльності, статутний капітал, дозволялося вводити лише іменні акції, вимагалось складати списки акціонерів з виставленням їх для загального ознайомлення, допускалося відчуження акцій лише за договором, а після їх реєстрації існував обов'язок скликати збори не рідше одного разу на рік і вести протокол засідання.

В англійському законодавстві XIX ст. виразно простежується проблема механізму ліквідації компаній, яка вирішувалася в добровільному або судовому порядку. Акти про компанію 1856 і 1857 рр., хоч були суперечливими, проте, на відміну від попередніх законів, несли на собі прагнення законодавців до заохочення приватної ініціативи. Англійці одні з перших вдалися до таких нововведень у галузі корпоративного права як привілейовані акції, а також акції на пред'явника.

Досвід корпорацій як форми організації капіталу **США** був запозичений в Англії, але використання його відбувалося з певними видозмінами. За визначенням Верховного Суду 1819 р., корпорація є «штучним утворенням, яке не можна побачити, яке існує тільки у припущенні правил закону; вона має ті можливості, що їх надає їй установчий устав або які притаманні самому її існуванню».

До середини XIX ст. тут діяли дозвільні правила утворення корпорацій. Але збільшення числа корпорацій у результаті промислового перевороту з його фабрично-заводською формою виробництва призвело до необхідності скасування чинного дозвільного порядку й заміни його реєстраційним. Спочатку це було зроблено лише щодо деяких галузей, а згодом окремі штати своїми законами встановили реєстраційний порядок.

В історії розвитку корпорацій у США чимала роль належить Верховному суду США, судам штатів, котрі широко застосували норми загального права, створювали нові прецеденти. Розумно користуючись наданим їм правом тлумачити закон, суди наполегливо втілювали в життя політику держави, спрямовану на заохочення корпоративної форми виробництва. Це знайшло відображення й у спробах дати нові уявлення про

корпорацію. У визначенні, запропонованому Верховним Судом США в судовому прецеденті «Дартмуд коледж проти Вудворда», корпорація розглядається як юридична особа, що «існує особисто, відокремлена від її учасників, наділена здатністю безперервного правонаступництва незалежно від змін, які відбуваються в складі її членів, на певний термін, або безстроково, і діє як організація або окрема особа у справах, котрі відносяться до загальної мети асоціації, в межах влади і повноважень, покладених на таких осіб законом». Згідно з правовою доктриною американської корпорації були при-
таманні 5 «критеріїв»:

- 1) статус юридичної особи;
- 2) обмежена відповідальність;
- 3) безстроковість існування;
- 4) вільна передача акцій;
- 5) централізоване управління корпорацією.

Зростання великих корпорацій призвело до негативного явища — монополізму. Це змусило американських економістів та юристів «винайти» *антимонопольне законодавство* і стати лідерами в цій справі. Першим федеральним актом у цій галузі став Закон Шермана 1890 р., котрий з посиланням на норми загального права оголосив незаконними об'єднання, які переслідують ціль монополізувати міжштатну й зовнішню торгівлю США. Закон Шермана, що залишається основою антитрестовського законодавства в США, був доповнений у 1914 р. настільки ж важливими для цієї галузі Законом Клейтона та Законом про федеральну торгову комісію, які забороняли спроби монополізації інших сфер економічної діяльності.

XX століття ознаменувалося подальшим розвитком законодавства про *юридичну особу* як організаційну структуру, що має насамперед власну правосуб'єктність і майнову відокремленість. Зберігається розходження між юридичними особами *приватного права* та юридичними особами *публічного права*. До першого виду відносяться різні банківсько-комерційні, промислові й інші структури (організації), створювані приватними особами, що на підставі юридичного акту визначають завдання організації, створюють її матеріальну базу. Їх статус фіксується нормами цивільного права і має здебільшого диспозитивний характер.

До юридичних осіб публічного права належать державні органи, державні підприємства й організації, держава в цілому. Вони створюються на основі публічно-правового акту, що має імперативний характер. Їм притаманна публічна природа поставлених перед ними цілей, наявність владних правових повноважень, особливий характер членства.

Найбільш помітні національні особливості у класифікації зводяться до такого. У США закони федерації і штатів як юридичних осіб розглядають насамперед корпорації (компанії), що поділяються на публічні (урядові), підприємницькі, а також закриті підприємницькі та непідприємницькі. Характерними в цьому плані є закон про підприємницькі корпорації штату Нью-Йорк 1963 р. і штату Делавер 1967 року. Особлива увага, приділена в них *акціонерному товариству*, багато в чому пояснюється тим, що юридичні особи такого роду стали найбільш ефективним інструментом централізації та концентрації капіталу. Значного поширення набула властива їм «система участі», що дає можливість великим транснаціональним, багатогалузевим компаніям створювати в різних країнах контрольовані дочірні товариства, котрі мають статус юридичної особи країни перебування. Ці дочірні підприємства зазвичай створюються також у формі акціонерних товариств.

Організаційно-структурна форма об'єднання обирається його учасниками (акціонерами-засновниками), які володіють власною правосуб'єктністю, наділеною майновою відокремленістю, що несе виключну майнову відповідальність за своїми обов'язками тільки в межах свого майна. Основний (статутний) капітал утворюються головним чином за рахунок продажу випущених *цінних паперів* — *акцій*. Він є матеріальною базою функціонування товариства і разом з тим грошовою гарантією, в межах якої акціонерні товариства зобов'язуються нести відповідальність за своїми обов'язками. У разі змен-

шення основного капіталу в результаті понесених збитків прибутки, отримані в наступному фінансовому році, спрямовуються передусім на його відновлення до статутних розмірів.

У сучасному законодавстві все більше уваги приділяється акціям та їх правовому режимові. Наділені за законом властивостями цінних паперів, акції є об'єктом права власності. На сьогодні отримали поширення акції різних видів:

— *іменні* — їх власники занесені у реєстраційну книгу АТ, їх прізвище зазначене на самій акції, перехід права власності на таку акцію здійснюється шляхом трансферту, що передбачає передатний напис на акції і запис у реєстраційній книзі;

— *на пред'явника* — для пред'явлення таких акцій в обіг необхідна їх повна оплата, а в деяких країнах (наприклад, у Великобританії) потрібна ще згода казначейства; перехід права власності на них здійснюється шляхом передачі документа;

— *привілейовані*, що дають їх власникам певні переваги (підвищений розмір дивіденду, першочерговість отримання прибутку, право на фіксований відсоток прибутку тощо);

— *звичайні*, позбавлені будь яких переваг.

Крім акцій, поширеними були *облігації*, котрі є різновидом цінних паперів, випускаються акціонерними товариствами і є борговими зобов'язаннями.

У зв'язку з *комп'ютеризацією операцій* у галузі цінних паперів намітилася тенденція до їх «дематеріалізації». Замість випуску акцій за традиційною — документованою — формою, все частіше практикується їх фіксація, так само як і угоди з ними, в пам'яті комп'ютера. У США, наприклад, контроль за всіма акціонерними структурами покладений на Федеральну комісію з цінних паперів і фондового ринку. Таким чином, один з основних початків акціонерного товариства — його «анонімність» — власне кажучи, втрачає колишнє значення.

В останні десятиліття інтенсивно розвивається й законодавство про *товариства з обмеженою відповідальністю*, оскільки йому властиві майже всі ознаки акціонерного товариства, його правове регулювання в разі прогалин у спеціальному законодавстві здійснюється на основі акціонерного права. Але у Великобританії товариство з обмеженою відповідальністю певною мірою відповідає так званій приватній компанії, а в США — закритій корпорації.

Що стосується юридичних осіб *публічного права*, то провідною тенденцією розвитку їх правового статусу є підпорядкування приватному праву, коли вони беруть участь у майновому обігу: йдеться насамперед про державні підприємства. Організаційно-правове оформлення останніх різноманітне, проте найчастіше в США, Великобританії використовуються форми акціонерних товариств, публічної корпорації, казенного підприємства.

Форми акціонерних товариств і навіть товариств з обмеженою відповідальністю сьогодні виявилися найбільш оптимальними для поєднання державного і приватного капіталів, а також їх можливої приватизації шляхом розпродажу акцій, пайових свідоцтв. *Державні підприємства* такої форми підлягають звичайному оподатковуванню. Переважна більшість осіб, зайнятих у них, не має статусу державних службовців (виняток становить директорат).

Казенні підприємства є повною власністю держави. Ці підприємства виконують від імені й за дорученням держави різні економічні, наукові та соціальні функції (наприклад, Британська радіомовна корпорація Бі-бі-сі). Вони відповідальні за свою діяльність перед державою, безпосередньо перед урядом, але мають у своєму розпорядженні відокремлене майно у зв'язку з цим наділені правами комерційної організації. Як правило, їм надаються податкові пільги.

Ці підприємства входять до системи державного управління, перебувають цілком на державному бюджеті й позбавлені будь-якої господарської, фінансової та юридичної автономії (це насамперед пошта, телеграф, засоби геліокосмічного зв'язку, порохові заводи й королівські доки у Великобританії тощо). Останнім часом розширилася спеціальна правоздатність такого роду підприємств, так само як і присутність приватного капіталу в названих сферах.

Право власності в Англії. У цивільному праві Англії, яка раніше від інших країн вступила на шлях капіталістичного розвитку, ще в дореволюційний період домінували, незважаючи на зовнішню середньовічну оболонку, більш гнучкі підходи до регулювання власності, договорів та інших сторін майнового обігу. Підприємницькі кола Англії, котрі не мали в XVII—XVIII ст. своєї власної правової програми, цілком задовольнялись компромісами й традиційними конструкціями «загального права» і «права справедливості».

Речове право як один із основних розділів буржуазного цивільного права в Англії тлумачилося найбільш широко, оскільки до речей відносять деякі абсолютні права: авторське, винахідницьке тощо. Англійське право, на відміну від французького, поділяло речі на реальні та персональні. До *реальних речей* належали земля, будівлі, документи, що встановлювали право на земельні ділянки й речі, пов'язані з землею. *Персональні речі* охоплювали інші предмети і права, у свою чергу поділяючись на два види об'єктів: речі, що перебували у володінні, — тілесні речі; позови — права, що не мають речового субстрату (авторське право, патентне право тощо). Такий специфічний середньовічний розподіл майна на «реальну» і «персональну» власність був пов'язаний зі специфічними формами захисту майнових інтересів — «реальними» і «особистими» позовами, котрі історично склалися в Англії.

У XIX ст. розпорядження реальною власністю було пов'язано хоча і з меншими, ніж раніше, проте з цілком визначеними формальностями й обмеженнями. При спадкуванні такої власності діяло збережене від середньовічного періоду правило майорату, що перешкоджало дробленню родового майна, виключало жінок з числа спадкоємців тощо.

Тривале збереження середньовічних за формою атрибутів права власності, що оновлювалися поступово, мало й певні позитивні наслідки. *По-перше*, традиційні англійські конструкції права власності забезпечили унікальну стабільність самих майнових відносин. *По-друге*, еволюційний шлях розвитку англійського права власності дозволив уникнути в цій країні крайнощів буржуазного індивідуалізму й затвердити погляд на право власності як на соціальний інститут, що корегує й самі правомочності власника.

У британському *сучасному праві* використовується поняття *рухоме та нерухоме майно*. Але система речових прав в Англії продовжує залишатися невизначеною. Чимало юридичних понять у цій галузі несуть на собі відбиток епохи середньовіччя. Усі речові права розглядаються як *різновиди права власності*. Крім того, серед видів речових прав можна виділити: речове право оренди нерухомості в різних формах (сервітути, в тому числі персональні, довірчу власність), різноманітні речові права, що мають забезпечувальний статус (наприклад, іпотека).

Своєрідність права власності на землю обумовлена тим, що до цих пір вся земля в Англії визнається власністю короля, а окремі особи розглядаються як утримувачі землі. Однак практично право утримування приватних осіб нічим не відрізняється за своїм змістом від права власності: воно є безстроковим і встановлює можливість користуватися ділянкою й відчужувати її без будь якого дозволу. Але передача права на неї вимагає виконання складних формальностей. Суттєво розрізняється й порядок успадкування земельних ділянок і персональної відповідальності.

Оригінальним інститутом англійського права є *довірча власність (траст)* — форма власності, при якій одна особа (довірчий власник) керує, розпоряджається майном, переданим їй іншою особою (засновником) на користь третіх осіб (бенефіціантів). Довірчий власник розпоряджається означеним майном не зовсім вільно, а лише у відповідності до цілей, які були визначені засновником.

Інститут довірчої власності застосовується для охорони майнових інтересів недієздатних, для оформлення відносин, що виникають у зв'язку з утворенням благодійних фондів і та ін.

Право власності у США. Суттєві зміни у *праві власності* Сполучених штатів Америки відбувалися з розвитком корпоративної форми підприємництва. Дрібні й середні

фірми, які до закінчення громадянської війни відігравали вирішальну роль в економіці США, уособлювали ту стадію розвитку капіталізму, для котрої характерною була наперед індивідуальна приватна власність.

Швидкий індустріальний розвиток країни у другій половині XIX ст. та у XX ст. не означав зникнення малого бізнесу, що й зараз відіграє не останню роль як в економіці країни, так і в повсякденному житті американців. Але сам розвиток сучасного капіталізму привів до затвердження й домінування *асоційованої корпоративної форми власності*: ця форма власності тісно пов'язана не тільки з приватними, але і з суспільними інтересами.

Інститут трасту (довірчої власності). В останній чверті XIX ст. в умовах бурхливого промислового розвитку зі встановленням складних відносин у підприємницькому світі нове життя одержав *інститут трасту* (довірчої власності). У зв'язку з набуттям трастами величезної ринкової влади сам термін «траст» став синонімом монополії, маючи однак, і спеціальний, більш вузький правовий зміст, узятий з англійської конструкції довірчої власності.

У цей час правова форма довірчої власності використовувалася для створення об'єднань декількох корпорацій (супероб'єднань), яким вхідні його фірми передавали всі свої цінні папери з правом голосу спеціальним довіреним особам. Лава довірених осіб ставала вищим органом управління для всіх фірм. Акціонери корпорацій, котрі увійшли до трасту, замість старих акцій отримували у визначеній пропорції сертифікати трасту.

Обмін акцій на сертифікати дозволяв організаторам контролювати всі фірми, що увійшли до трасту, провадити єдину виробничу й ринкову політику, встановлювати монополні ціни й вести більш «тверду» війну проти конкурентів, які залишилися поза трестівським об'єднанням.

Корпоративна революція XX ст., в основі якої лежать науково-технічна й інформаційна революції, привела не тільки до зміни співвідношення індивідуальної й асоційованої приватної власності: вона викликала саму модифікацію приватної власності, її дифузю, більш тісний зв'язок із суспільними інтересами. Подальша соціалізація виробництва і праці додали приватній власності більш яскраво вираженого суспільного характеру. Це означає, що право власності як право суб'єктивне втрачає свій абсолютний характер. Виключні правомочності (*правомочия* — рус.) власника піддаються значно більшим, ніж у минулому, юридичним обмеженням. Ці обмеження стосуються закріплених законами примусових, але порівняно компенсованих, відчужень деяких видів приватної власності, або обов'язкового порядку їх експлуатації, або інших обмежувальних заходів для їх цивільно-правової реалізації. Найбільший прояв це знайшло передусім у *праві власності на землю*. У США все більшого поширення набуває так зване *зонування* — регульоване законами чи постановами місцевої влади обов'язкове для земельних власників розміщення житлових, торгових, промислових зон, зон відпочинку тощо. «Зонування», яке розпочалося ще у 20-х рр. XIX ст. з міських земель, тепер поширилося й на сільськогосподарські землі і проводиться з урахуванням збереження навколишнього середовища, боротьби з сільськогосподарськими шкідниками тощо. Зразком у цій сфері вважається законодавство штату Вермонт, де встановлений дозвільний порядок не тільки для землекористування, але й для продажу. Власне кажучи, визнано конституційний примусовий продаж землі одній особі іншій при наявності «справедливої компенсації та суспільної необхідності». Продовжується розпочате ще в XIX ст. обмеження прав земельних власників на надра й повітряний простір. Детально розроблений адміністративно-правовий режим виробничої експлуатації надр, що передбачає придбання в державі концесії на розвідку й видобуток корисних копалин.

Усі ці зміни багато в чому зумовлюються ускладненням виробничо-економічного життя суспільства, необхідністю підтримки його нормального функціонування. Захист навколишнього середовища відповідає інтересам усіх. Разом із тим у соціальному плані від більшості названих змін у праві найбільші переваги отримують великі компанії, ко-

трі в таких умовах фактично звільняються від необхідності ділитися частиною своїх прибутків з дрібними й середніми власниками використовуваних земель.

Мало місце й поширення такої *крайньої міри вторгнення у відносини приватної власності*, як **націоналізація**. Законодавство визнає можливість компенсованого вилучення землі у приватних осіб у власність держави, наприклад, для будівництва військових чи цивільних об'єктів. При націоналізації підприємств устанавлюється пільгове відшкодування понесених колишніми власниками збитків з державного бюджету. Прикладом такої форми соціалізації власності, скажімо, в Англії було прийняття відразу після закінчення другої світової війни лейбористським урядом принципово нового для англійського права законодавства про націоналізацію життєво важливих галузей промисловості та інфраструктури. Відповідно до актів парламенту, націоналізовані галузі набули форми публічних корпорацій. Націоналізація, таким чином, здійснювалася на основі соціального компромісу, оскільки колишнім власникам була надана компенсація, і в такий спосіб вони отримали можливість зробити капіталовкладення в технічно більш розвинуті й прибуткові галузі економіки.

З початку історії американського суспільства для захисту прав індивідуальних власників та власницьких інтересів підприємницьких корпорацій використовувалися законодавства штатів і традиційні форми позовів за загальним правом. Але з початком промислового буму з затвердженням політики економічного лібералізму виникла необхідність у конституційних засобах захисту власницьких прав.

Оскільки сам текст Конституції 1787 р. не передбачав спеціальних механізмів захисту приватної власності, Верховний суд США поступово поширив на індивідуальну й корпоративну власність V і XIV поправки до Конституції, котрі в загальній формі встановлювали, що жодна особа не повинна позбавлятися життя, волі або власності «без належної правової процедури». Це положення, яке мало спочатку суто процесуальний зміст, набуло в конституційному та в цивільному праві матеріально-правового характеру. Воно перетворилося на важливий засіб захисту права власності (доктрина «матеріальної належної процедури»). Суть цієї доктрини полягала в захисті прав приватних власників від надмірних обтяжувань з боку державної влади (федерації і штатів).

Зобов'язальне право

В англо-американському праві відсутнє загальне поняття зобов'язання. Окремими підгалуззями цивільного права є договірне право й зобов'язання, які виникають з правопорушень. Норми англійського права, що відносяться до договорів і правопорушень, склалися в казуїстичній манері на базі традиційних позовів та понять, характерних для дореволюційної епохи. Зокрема, сама сучасна концепція договору сформувалася шляхом судової адаптації ряду середньовічних позовів, у тому числі позову про невиконання чи неналежне виконання боржником прийнятого на себе обов'язку.

У США найбільший розвиток отримало *договірне право*. Зростаюча роль договору стала особливо очевидною після громадянської війни в період стрімкого промислового розвитку США й формування динамічної ринкової системи. Удосконаленню договірного права сприяла політика економічного лібералізму, за якої склалася майже необмежена свобода укладання всіляких угод, котрі мають юридичну чинність. У свою чергу свобода договору була у принципі не зв'язана власницькими інтересами й відкривала шлях для індивідуальної та корпоративної підприємницької діяльності. До кінця XIX ст. тут повністю сформувалася характерна для договірного права конструкція зустрічного задоволення, заснована на обіцянці зробити очікувані дії. При такому широкому розумінні договору ринкові відносини отримали своє юридичне вираження саме в договірному праві та праві, заснованому на договорі правопорядку.

З аграрною і промисловою революціями договір став основною правовою формою, в якій виражалися відносини щодо наймання робочої сили, обміну товарами, надання послуг. У зв'язку з цим у традиційні доктрини англійського права судовою практикою

були впроваджені загальновизнані принципи договору (рівність сторін, визнання в них «свободи волі і вибору», непорушність виконання зобов'язання тощо). У XIX ст. була скасована особиста відповідальність боржника за невиконання зобов'язання, що могла спричинити його поміщення до боргової в'язниці. Одержують розвиток і врегульовуються в законодавстві нові види договірних зв'язків: договір публічного перевезення вантажів і пасажирів, договір страхування.

З'являються нові види договорів, поява яких обумовлена зростанням ліцензійних угод (власник винаходу технологічних знань дає своєму контрагенту ліцензію на використання у визначених межах: своїх прав на патенти («ноу-хау»), *лізингу* (особливої форми продажу — довгострокової оренди машин, устаткування, підприємств), диференціацією банківських операцій тощо. Отримують розвиток бартерні угоди (безвалютний, але оцінений і збалансований обмін товарами, оформлений єдиним договором).

Намітився відхід від класичних принципів договору: свободи договору, рівності сторін у договорі, його юридичної непорушності.

Відхід від принципу свободи договору відзначався ще в XIX ст., але повсюдним це явище стало у XX ст., коли великі компанії одержали від держави ліцензії на право одностороннього складання договору-приєднання, що не може бути змінений контрагентом. Поява таких договорів була обумовлена вимогами господарського життя, зокрема, необхідністю удосконалення, інтенсифікації значної частини ринку товарів та послуг. Подібні договори значною мірою зводили нанівещь юридичну рівність сторін у договорі.

Прагнення запобігти надмірному зловживанню цим правом викликало до життя нормативні акти, що забороняють включення у договори-приєднання умов, які не можуть бути прийнятими (наприклад, виключення відповідальності продавця або постачальника за неналежне виконання договору). У цьому плані характерним є британський закон 1977 р. про «несправедливі умови договору». Під тиском рядових громадян-виборців були прийняті закони, покликані захистити інтереси осіб, котрі здобувають товари й послуги для особистого, сімейного використання. Тут варто також згадати законодавство США — як загальнофедеральне, так і окремих штатів (тільки у штаті Нью-Йорк зараз діє близько ста законів такого роду). Загальнофедеральний закон Магнуссона-Мосса 1975 р. передбачає заходи, що ускладнюють можливість економічно сильній стороні включати в договір односторонньо вигідні їй умови. Покупець одержує додаткові гарантії проти можливих зловживань, у тому числі й право на повну інформацію про зроблений товар. Підсилюється відповідальність за несумлінне виконання договору.

Суттєвих змін зазнають договірні відносини при уведенні *державного регулювання*, надто ж масштабного в часи світових воєн та економічних криз. Лімітування й розподіл багатьох видів сировини, напівфабрикатів особливо вплинуло на порядок укладення та зміст договорів, і насамперед договорів постачання. Вони могли відбуватися лише відповідно до спеціальних дозволів уповноважених на те державних органів. Аналогічним чином змінилися зовнішньо-торговельні договори, банківські операції тощо.

Сьогодні форми державного регулювання зазнають важливих змін: усе більшого значення набувають заходи грошово-кредитного регулювання. Найважливішими засобами цього впливу стають бюджет, податкова політика, регулювання рівня банківського позичкового відсотку тощо. Відповідає цьому й нове нормативне закріплення такого курсу.

Помітно змінився погляд на *принцип непорушності договору*. Вже в ході першої світової війни стала очевидною неможливість дотримання багатьох договорів і насамперед договорів про великі поставки. Подорожчання сировини, її транспортування припустило різкий стрибок цін і збільшення термінів поставок. У таких умовах неминучо стала відмова від принципу непорушності спочатку закріплених у договорі статей або навіть розірвання договору.

Об'єктивної значимості набули й інші причини відмови, точніше, помітного відступу від принципу обов'язкового виконання договору. Це знайшло свій прояв у теорії цивільного права, зокрема у вченні про «непередбачені обставини», яке обґрунтовує правомірність розірвання та зміни договору, якщо обставини вчасного виконання договору

змінилися радикально порівняно з тим, якими вони були в момент його укладення. Виникнувши в середні віки, це вчення широко застосовувалось в судовій практиці періоду світових війн й економічних криз.

Рух до визнання «про непередбачені обставини в договорі» в цивільному праві Великобританії і США почався з майже діаметрально протилежної установки: подальша можливість виконання не звільняє боржника від відповідальності. Чималу роль у цьому відіграло традиційне для «загального права» положення: неможливість виконання договору не звільняє боржника від відповідальності, але при дійсній неможливості реального виконання договору обов'язкова заміна, найчастіше — грошова компенсація. Разом із тим реалії ХХ ст. змушували шукати рішення, котрі допускають звільнення боржника від виконання договору за умови наявності визначених обставин. Вони втілюються в нових судових прецедентах. У праві отримало визнання вчення про «безплідність» договору, що обґрунтовує звільнення від договірних зобов'язань боржника в разі загибелі об'єкта договору; втрати значимості мети, заради якої договір був укладений, радикальної зміни умов до моменту виконання договору, що об'єктивно не могло бути передбачено сторонами та унеможливило його реальне виконання.

Утім, як і раніше, продовжують зберігати законну силу і прецеденти, що зобов'язують до виконання договору. Як наслідок судам надано можливість при розв'язанні такого роду справ більшою мірою враховувати конкретну ситуацію й аналогічні справи вирішувати по-різному. На сьогодні Верховний суд США при розгляді аналогічних справ досить виразно випливає з учення про «наявність умов», відповідно до якого передбачається, що сторони, укладаючи договір, нібито домовилися: боржник не буде нести відповідальності за невчасне виконання договору за обставин, що виникли, й таких, що зробили його виконання неможливим. Рішення головного питання про те, чи реально є можливість передбачати виникнення такого роду обставин, а відповідно, і сама проблема виконання договору цілком довіряється суду.

Особливо складними й архаїчними тривалий час залишалися норми англійського права, що стосуються *деліктів*. У XVIII—XIX ст. широко використовувалися позови, вироблені ще в середньовічну епоху на випадок: вторгнення в чужі земельні володіння; позбавлення земельного володіння, зловливих дій тощо, а також особливі позови з порушення «особистої» власності — при незаконному привласненні речі, незаконному її утриманні.

З розвитком капіталістичного суспільства деякі аспекти деліктних відносин були ретельніше розроблені (наприклад, поняття недбалості), але в цілому в деліктному праві багато загальних понять і принципів лишалися несформульованими. Ряд деліктів, як і раніше, будувалися на принципі «суворої відповідальності»: достатнім вважався сам факт заподіяння шкоди й не було потреби встановлювати суб'єктивну провину правопорушника.

Варто зазначити, що у сфері деліктного права більшою мірою, ніж в інших інститутах цивільного права Англії, зберігало й продовжує зберігати дотепер свою дію прецедентне право. Але архаїзм деліктного права не заважає йому поповнюватися й новими, сучасними правопорушеннями, наприклад, розголошення або інше несанкціоноване використання бази комп'ютерних даних тощо.

Відзначені зміни в цивільному праві, зрозуміло, не призводять до зникнення норм, заснованих на класичних принципах права XIX століття. Вони, як і раніше, домінують у правовому регулюванні дрібного, середнього підприємництва й особливо побутових майнових відносин.

Шлюбне-сімейне право

Англія (Великобританія). Як і в багатьох інших сферах, в англійському сімейному праві довго зберігалися феодальні пережитки: церковна форма шлюбу, побудова особистих відносин подружжя на визнанні головування чоловіка, обмеженість майнових

прав жінки, належність права розпоряджатися подружнім (спільним) майном виключно чоловікові, відсутність інституту розлучення, належність судових справ про шлюб компетенції церковного суду.

Процес демократизації в регулюванні сімейно-шлюбних відносин в Англії розпочинається з другої половини XIX ст., коли було прийнято низку законів, у яких визнавався цивільний шлюб, при збереженні за бажанням і його церковної форми (1836 р.), розлучення (1857 р.), право заміжньої жінки розпоряджатися своєю власністю в майновому обігу (1882 р.).

У XX ст. у шлюбно-сімейному законодавстві Англії звертає на себе особливу увагу вирівнювання прав чоловіка і дружини. Жінка, яка вступає у шлюб, має право на нове ім'я, нове громадянство (якщо чоловік іноземець), *самостійне місце проживання* — *доміциль* (раніше місце проживання дружини визначав чоловік. — Л. Б., С. Б.), самостійний банківський рахунок тощо. Шлюб, за англійським правом, являє собою різновид контракту, але суди не реалізують договірні відносини між чоловіком та дружиною. До суду можна звертатися тільки тоді, коли подружжя починають правові дії, що впливають з використання або поділу майна.

В англійському праві, як і раніше, зберігаються такі правові інститути, як фактичний поділ родини. У випадку одностороннього залишення дружини чоловіком (при відсутності розлучення) за нею визнаються додаткові житлові й фінансові можливості за рахунок чоловіка. Але основною і єдиною формою припинення шлюбу сьогодні є розлучення.

Самі формальності і процедури розлучення спростилися. Так, було скасовано раніше встановлений порядок, відповідно до котрого церковний шлюб може бути розірваний тільки спеціальним окремим актом парламенту. У 1937 р. був прийнятий акт парламенту, що практично зрівняв права на розлучення дружини та чоловіка, зокрема, в разі подружньої зради. У 1969 р. прийнято парламентом Акт про реформу розлучення. У випадку розлучення через подружню невірність дружини або чоловіка закон вимагає не тільки доказів адюльтеру, але й того, щоб сторона, яка домагається розлучення, довела, що життя з чоловіком, який зрадив, є для неї нестерпним.

У законодавстві останнього часу більш докладно розглядаються майнові взаємини чоловіка та дружини із загальною тенденцією до їх вирівнювання. Передбачається не тільки взаємна матеріальна підтримка, але й право кожного з членів подружжя претендувати на визначену частку прибутків, що їх дає загальне майно. Зберігається й таке традиційне положення англійського сімейного права, як відповідальність чоловіка за борги дружини, але передбачається також режим роздільного сімейного майна (у цьому випадку, однак, не виключається можливість сплати аліментів біднішому з подружжя).

На краще змінилося *становище позашлюбних* дітей, правовий статус яких протягом тривалого часу був несприятливим: визнано обов'язок батька позашлюбних дітей виплачувати аліменти на їх утримання. Якщо він не робив цього чи добровільно платив невинуватого низькі аліменти, то проти нього міг бути порушений формальний процес про визнання батьківства.

У сімейному праві Англії збереглася також правова відповідальність батьків за дії дітей до досягнення ними 18 років. Акт про освіту 1944 р. поклав на батьків відповідальність за здобуття їх дітьми освіти; відповідно цей обов'язок був покладений на місцеві влади та на адміністрації шкіл. Закон встановив обов'язкову шкільну освіту для дітей віком від 5 до 16 років. При цьому батькам була надана можливість вибору форми освіти залежно від віку та здібностей дітей. Закон про дітей і підлітків 1933 р. передбачив захист дітей віком до 16 років від грубого поводження з ними, від залишення їх батьками або вигнання з дому. Свідомий прояв жорстокості стосовно дітей (наприклад, побої), міг розглядатись і як карний злочин.

Сполучені штати Америки. США використовували в основному ті ж принципи в регулюванні сімейно-шлюбних відносин, що й Англія. Крім того, історично склалось так, що воно належить до компетенції штатів, тому федеральне право в питаннях регулювання сімейно-шлюбних відносин практично не втручається.

Джерелом цього інституту цивільного права є законодавство штатів, що відзначається різноманітністю підходів до різних сторін сімейних та спадкоємних відносин, а також англійські судові прецеденти. Спроба уніфікувати існуючі норми була зроблена в 1970 р., коли національна конференція вповноважених підготувала Одноманітний закон про шлюб і розлучення, що його й було рекомендовано штатам прийняти. Однак уже сформовані традиції, відсутність єдності підходів у законодавстві різних штатів стали причиною того, що більшість штатів цей закон не сприйняли.

Різнманітність підходів до регулювання шлюбно-сімейних відносин уже можна побачити в самій процедурі укладення шлюбу: закони одних штатів вимагають цивільної форми реєстрації шлюбу, інших — надають юридичної чинності церковному одруженню (однак за умови, що йому передусє надання ліцензії від муніципальних служб). Зрештою, в окремих штатах допускається визнання юридичних наслідків і за фактично встановленими шлюбними відносинами.

В останні десятиліття (у тому числі завдяки рішенням Верховного суду США) розширюються права позашлюбних дітей, число яких постійно зростає. Майно чоловіків після укладання шлюбу найчастіше продовжує залишатися в їх роздільній власності, хоча в декількох штатах визнається режим спільності майна чоловіків (такий режим рекомендований і схвалений в 1984 р. Національною конференцією вповноважених однаковими законами про шлюбні договори і майно подружжя. — Л. Б., С. Б.).

Підставою для розлучення законодавство одних штатів визнає лише непоправний розпад шлюбу, інших — роздільне проживання чоловіків протягом півроку; у деяких штатах потрібно довести в суді провину одного з чоловіків у грубому поведженні, невірності тощо.

Найбільш ліберальні правила діють у штаті Невада, що економічно виявляється дуже вигідним через наплив бажаючих прискорити розлучення.

Інститут спадкування

Характерною відмінністю англійського спадкоємного права є повна свобода *заповіту*. Будь-яка особа, досягши 21 року, могла заповідати своє майно кому завгодно, і найближчі родичі при наявності заповіту не мали права на отримання будь-якої частки майна.

Щодо *спадкування за законом* були встановлені різні правила для спадкування земельної власності і для спадкування іншого майна.

Своєрідним є механізм спадкоємного правонаступництва: права й обов'язки, що належали спадкодавцеві, переходять спочатку до посередника. Ним є голова відповідного суду, від якого права переходять до призначуваного судом «особистого представника». Останній здійснює визначену процедуру («адміністрування спадщини»), після чого передає спадкоємцям права, котрими він володіє.

У США правила спадкування дещо схожі з англійським правом. Практично у всіх штатах допускається спадкування як за законом, так і за заповітом. Стосовно до невеликих за сумою спадщин найчастіше діють спрощені правила, а щодо великих — судовий контроль за вирішенням питання про перехід майна і про управління ним, який здійснюється або виконавцем заповіту, або «особистим представником», або іншими призначуваними судом особами. У багатьох штатах закон передбачає особливе забезпечення прав в разі смерті одного з подружжя.

У ХХ ст. основні зміни у праві спадкування у країнах англо-американської правової сім'ї зводилися до таких положень:

- а) уведення одноманітного порядку спадкування як для нерухомого, так і для рухомого майна;
- б) скасування права першорядності при спадкуванні нерухомого майна і з переважанням осіб чоловічої статі при спадкуванні;
- в) полегшення становища одного з подружжя в разі смерті іншого;
- г) допуск позашлюбних дітей до спадкування.

При всіх генетичних зв'язках і структурній подібності англійського та американського права останнє в ході історичного розвитку, як ми могли побачити, набуло своєрідних і навіть унікальних рис. Воно не сприйняло деякі англійські судові рішення, що мали середньовічне походження (у сфері земельної власності, спадкування тощо). Крім того, в американському праві зародилося чимало нових прецедентів (наприклад, у праві корпорацій, договірному праві), що були орієнтовані на саморегулюючі сили в економіці. Усе це дає підстави для узагальненої характеристики основних цивільно-правових інститутів країн англо-американської світової правової сім'ї.

3.2. Основні інститути цивільного права країн континентальної правової сім'ї

Суб'єкти цивільного права

В основу визначення суб'єктів цивільного права у країнах континентальної світової правової сім'ї було покладено основоположний принцип нового буржуазного права — *принцип юридичної рівності*. Він знайшов своє закріплення в перших кодексах цивільного буржуазного права. Так, у французькому Цивільному кодексі було встановлено, що будь-який француз користується цивільними правами, здійснення котрих не залежить від якості громадянина. Але рівність правоздатності не можна вважати абсолютною, вона була відповідною своєму часові: правоздатність жінки обмежувалася сімейним правом і значно більшими можливостями чоловіків бути учасниками майнового обігу. Права іноземних громадян були відмінні від прав, що їх мали французи: вони визначалися конкретними угодами з тієї чи іншої сторони.

Цивільно-правова дієздатність наставала з 21 року. Після цього її обмеження були можливі лише у сфері сімейно-шлюбних відносин або внаслідок опіки. Передбачалась і можливість повного позбавлення дієздатності. Широкі повноваження в цьому були надані суду та родичам, що зробило таку опіку інститутом архаїчним і навіть реакційним у правовому розумінні.

Правовий статус фізичних осіб за Німецьким Цивільним уложенням мало чим відрізнявся від французького: цивільна дієздатність наставала також з 21 року; суттєвих відмінностей між правовим статусом чоловіка і жінки, за винятком тих, що витікали з сімейно-шлюбного права, не передбачалося. Згідно зі Вступним законом, узаконення віку цивільної дієздатності поширювалося й на всі приватноправові відносини, пов'язані з земським правом.

Приватноправові обмеження дієздатності могли мати місце внаслідок душевної хвороби, марнотратства або через ігнорування своїх сімейних та громадських обов'язків. Умовою для прояву своєї дієздатності була наявність точного місцезнаходження (місця постійного проживання або основного помешкання).

Протягом другої половини XIX ст. і надто ж у XX ст. у правовому статусі фізичних осіб країн континентальної правової сім'ї, як і загалом у світі, відбулися значні зміни, що характеризувалися його подальшою демократизацією. У галузі правоздатності затверджується рівність всіх громадян без відмінностей національності, статі, віросповідань перед цивільним законом: скасовуються майже всі обмеження в цивільній правоздатності заміжніх жінок, продовжується гуманізація інституту опіки та піклування.

Розвиток капіталістичних відносин поставив на порядок денний питання про визнання ще одного суб'єкта цивільно-правових відносин — *юридичної особи*.

Характерною рисою Цивільного кодексу Франції є невизнання юридичних осіб як суб'єктів цивільного права. Таке негативне ставлення до юридичних осіб пояснюється: нерозвиненістю капіталістичних відносин, коли індивідуальна підприємницька діяльність відігравала головну роль, а нечисленні торгові товариства діяли за правилами Торгового кодексу; страхом перед поновленням в цій формі феодалських установ і насамперед церковних.

На відміну від кодексу Наполеона, Німецьке Цивільне Уложення як суб'єкта цивільного права визнає *юридичну особу*. Інститут юридичної особи виявився зручною формою вираження процесу концентрації капіталу, що набув поширення наприкінці XIX століття.

Німецьке цивільне уложення називає два види юридичних осіб: *ферейни* (товариства, союзи) та *установи*.

Ферейни — це *союзи осіб, пов'язаних членськими правами та обов'язками*. Ці союзи можуть бути або господарськими (мають на меті прибутки), або негосподарськими (переслідують культурні, наукові й інші цілі). За законом, союзи для того, щоб бути правоздатними, повинні мати: 1) устав; 2) місце розташування; 3) правління.

Установи *утворюються в силу волевиявленнь приватних осіб, котрі виділяють для досягнення визначеної мети певне майно*.

Німецьке Цивільне Уложення не визначає змісту правоздатності юридичних осіб: вона розуміється як така, що випливає з самого факту їх утворення. Тим самим Уложення визнає за юридичною особою дуже широку правоздатність. Разом із тим держава зберігає право контролю за діяльністю юридичних осіб і може позбавити їх правоздатності, якщо ця діяльність загрожує суспільним інтересам.

Серед суб'єктів цивільних правовідносин НЦУ називає *неправоздатні товариства* — об'єднання, які, маючи окремі риси юридичних осіб, не відповідали всім встановленим для них вимогам і не визнавалися такими. Це були, як правило, різні робочі союзи, що їх законодавець не міг ігнорувати, але й не бажав визнати нарівні з буржуазними об'єднаннями. У результаті був створений інститут неправоздатного союзу, котрий діяв за правилами для договору товариства.

Цивільний кодекс Франції, як і Німецьке цивільне уложення, досить реалістично відобразив основні життєві умови буржуазного суспільства на конкретному історичному етапі. Але в подальшому, з розвитком самого суспільства, відбувалися зміни в законодавстві, зокрема в законодавстві про юридичні особи, кількість і значення яких зростало, що було обумовлено значним поширенням акціонерних товариств. Так, у Франції в 1930, 1940, 1965, 1985 роках були прийняті закони, які закріплювали існування товариств і асоціацій, котрі за своїм юридичним статусом були близькі до германських господарчих і негосподарчих союзів.

У 50-ті рр. XX ст. особливо суттєвих змін зазнав 9 титул третьої книги Цивільного Кодексу, який присвячено товариствам. Вони були зроблені під впливом відповідних положень про торгові товариства; тим самим відбулася певна комерціалізація цього цивільно-правового інституту. У 1978 році до Цивільного кодексу введено поняття юридичної особи, пов'язаного однак саме з товариствами. Останні, згідно зі ст. 1842, «користуються правами юридичної особи з часу їх реєстрації». Поряд зі спільними рисами у французькому та німецькому сучасному законодавстві про юридичні особи є й відмінності, але непринципові. В основному домінує тенденція до уніфікації, що особливо виявилось в законодавстві стосовно найбільш поширених видів юридичних осіб приватного права — акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю, іменованих у національних законах по-різному. Вони, проте, ґрунтуються здебільшого на ідентичних принципах.

Право власності

Французька революція створила нові класи власників: буржуазію та селянство, правове становище яких був покликаний врегулювати Цивільний кодекс Наполеона. Він скасував розходження між майном родовим і набутим, заборонив субституції, оскільки вони перешкождали повному розпорядженню власністю, дозволив таємний обмін нерухомим майном.

Головним інститутом речового права було право власності, що в Кодексі визначається як «право користуватися й розпоряджатися речами найбільш необмеженим по-

рядком, аби це не призводило до такого використання, яке заборонялось законами та установами». Згідно з доктриною Кодексу, власність мала: 1) *абсолютний* характер (права власника практично нічим не обмежувались, а допускалися лише закріплені законом обмеження); 2) визнавалась *недоторканість* і *невідчужуваність* власності; 3) *широке розуміння* режиму власності.

Проголошення абсолютного, вільного права власності свідчить про суто буржуазний характер кодексу, котрий утілює революційні уявлення про право власності. Він виділяє три види власності залежно від суб'єктів права: 1) індивідуальна; 2) державна або суспільна; 3) общинно-комунальна. Більша увага була приділена приватній власності.

Усі речі поділялися на рухомі та нерухомі. Усього виділялося 4 групи речей: 1) власне нерухомість (земля, дім); 2) нерухомості, які належать за призначенням (меблі, худоба тощо); 3) інші рухомі речі; 4) особливо цінні рухомі речі (гроші, коштовності, приватні папери, колекції тощо).

Крім права власності, Кодекс Наполеона визначає й інші речові права: право на чужі речі (узуфрукт, проживання в чужому будинку, сервітути, право застави), право на володіння, право на утримання.

У XIX ст. положення кодексу про власність не зазнало практичних змін: серед нововведень слід зазначити **Закон 1810 р.**, який встановлює, що розробка надр власника-ми земельних ділянок здійснюватися може лише з дозволу держави.

У 20-і роки XX ст. французьке законодавство оформило створення *інституту* так званої **комерційної власності**, суть котрої *полягала в обмеженні права власності для осіб, які здають приміщення в оренду торгово-промисловим підприємствам*. Наймодавець-власник не міг, за винятком особливих випадків, відмовити орендареві-підприємцю у продовженні договору оренди.

Розвиток процесу усупільнення виробництва і сфери обігу мав своїм результатом *зміну самої концепції власності, що розглядається не тільки як право індивіда, але і як його соціальний обов'язок*. У Франції, як і в інших країнах Заходу, зменшується значення індивідуальної приватної власності, натомість збільшується роль асоційованої та державної власності. Після другої світової війни сама держава виступає як найбільший власник, вкладник капіталу, підприємець.

Інститут *речового права* найбільш яскраво виражає сутність іншого цивільного кодексу — **Німецького цивільного уложення**. НЦУ поділяє всі речі на земельні ділянки та рухомі речі. Рухомістю вважається все, що не є земельною ділянкою і її приналежністю, міцно пов'язаною з ґрунтом. Німецьке Цивільне уложення чітко розрізняє правовий режим рухомих і нерухомих речей, у ньому вперше вміщені численні положення про право власності на рухомі речі, зокрема, цінні папери, що пов'язано зі зростанням їх ролі в цивільному обігу.

Подібно до римського права класичної епохи і цивільних кодексів XVIII — поч. XIX ст., особливе речове право складало *володіння*, що визначалося як реалізація будь-ким свого панування над річчю. Крім того, Німецьке Цивільне уложення називає цілий ряд речових прав: право власності; користування чужими речами (земельні сервітути, особисті сервітути, узуфрукт, право забудови), право на отримання певної цінності з чужої речі (застава рухомості, іпотека нерухомості й ін.), право на придбання будь-якої речі (право переважної покупки, право полювання, рибного лову тощо).

Основним речовим правом є *право власності*. Німецьке Цивільне уложення, як і Кодекс Наполеона, не дає визначення цього речового права й розкриває його зміст у такий спосіб: «Власник речі може поводитися з річчю на свій розсуд і виключати інших від будь-якого впливу на неї». Це формулювання за своїм змістом, суттю близьке до поняття права власності у французькому праві: те ж широке панування особи над річчю, що виражається в можливості обходитися з нею на власний розсуд; та ж абсолютна влада над річчю, що дає власникові право усувати всіх інших осіб від впливу на річ. Таким чином, НЦУ, як і інші буржуазні кодифікації, підкреслює початок свободи приватної власності.

Разом із тим НЦУ містить більшу кількість обмежень прав власника, ніж Кодекс Наполеона, що відповідає духові часу. Стосовно до права власності на рухомі речі кодекс значних обмежень не має: основна увага приділяється формулюванню обмежень права власності на нерухомість.

Німецьке Цивільне уложення, як і французький кодекс, визнає власника земельної ділянки також власником надр землі й повітряного простору над ділянкою. Однак при цьому: *по-перше*, власник земельної ділянки зобов'язаний терпіти проникнення на його ділянку газу, пару, запаху, диму, кіптяви, тепла тощо, впливів на ділянку, що виходять з іншої ділянки, оскільки такий вплив не перевищує звичайних меж у цій місцевості; *по-друге*, обмежуються права земельною власника на надра й повітряний простір над ділянкою межами «інтересу власника».

Зміст цих положень є вираженням компромісу з метою подолання протиріч між поміщиками і буржуазією. Інтереси юнкерства захищають також інші статті кодексу, зокрема ті, які визначають порядок переходу права власності.

У ХХ ст. у сфері речового права відбулися деякі зміни. Вони торкнулися насамперед самого визначення права власності. «Власність зобов'язує. Здійснення права власності повинно служити водночас загальному благу», — говорить у Веймарській конституції 1919 року. Основний закон ФРН 1949 р., закріплюючи у ст. 14 класичний принцип свободи власності, у другому абзаці, однак, відтворив це положення Веймарської конституції, що свідчить про прояв основного напрямку розвитку права власності в Німеччині у ХХ ст., як і в інших розвинутих країнах світу, а саме його *соціалізацію*.

Інститут зобов'язань

Розвиток капіталістичних відносин зумовив значні зміни в зобов'язальному праві. Цивільний Кодекс **Франції** не дає загального поняття зобов'язання, але чітко формулює *визначення* договору: «Договір є угодою, за допомогою котрої одна або кілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед декількома іншими особами дати щось, зробити щось, чи не робити чогось». Поняття предмета договору збігається з поняттям предмета зобов'язання. Зміст зобов'язання у французькому праві цілком збігається з цим поняттям у римському праві.

Перелічуючи умови дійсності договорів, кодекс першим називає *згоду сторін*, що зобов'язуються. Згоду сторін французька доктрина розглядає як згоду воль (внутрішнього психічного акту). І далі кодекс називає умови, за яких дійсної згоди немає: згода була дана внаслідок омани або отримана шляхом насильства чи обману.

Велику увагу кодекс приділяє згоді сторін, виходячи з принципу свободи договору. Французьке право надає приватним особам можливість встановлювати по суті справи будь-які правовідносини, що не суперечать законові. Буржуазне право містить лише нечисленні заборони, які ставлять межу свободі договірних відносин, і найголовнішими з цих заборон є норми кримінального права.

Другий важливий принцип, на якому будуються договірні відносини, сформульований у ЦК Наполеона — це *принцип непорушності договору*. Таким чином, договір устанавлює безумовну зв'язаність контрагентів: одностороннє порушення договору викликає відповідальність порушника, котрий повинен сплатити всі збитки. Разом із тим Кодекс допускає можливість зміни умов договору і встановлення таких обов'язків сторін, що не відбиті в самому тексті договору: суд може доповнити договір «умовами, що є звичайними, хоча б вони й не були виражені в договорі».

Окрім загальних положень договірного права, в кодексі передбачалися 8 типових і поширених договорів: продажу, обміну, найму речей, роботи, послуг, товариства, позики, збереження, договір імовірного прибутку, застава. При цьому найбільша кількість статей присвячена купівлі-продажу як договору, що має найважливіше значення в буржуазному праві. Привертає увагу захищеність покупця через визнання такого інституту, як *евікція речі*, коли за *явні недоліки речі, в наявності яких покупець міг*

переконатися сам, продавець не несе відповідальності, а за сховані зобов'язаний дати гарантію.

Договори традиційно є найбільш відомою формою виникнення зобов'язальних правовідносин і за **Німецьким Цивільним уложенням**. На відміну від Кодексу Наполеона, НЦУ не дає визначення договору. Однак, виходячи з його положень, можемо визначити суттєві риси договору: **договір** — це юридичний зв'язок, встановлений між декількома особами; змістом договору може бути як позитивна дія, так і стримування від такої.

Договірні відносини, за НЦУ, будуються на принципі свободи договору. Надаючи приватним особам велику свободу щодо встановлення договірних зобов'язань, кодекс встановлює нечисленні законні умови їх дійсності. Коло осіб, здатних укласти договір, є ширшим, ніж у Кодексі Наполеона. Це обумовлено залученням до сфери капіталістичного виробництва значних прошарків населення (дітей, жінок). Цілковим недієздатними кодекс Німеччини визнає лише осіб, котрі не досягли семирічного віку.

Характерною рисою НЦУ в питанні про обов'язкові умови дійсності договорів є визнання головного за значенням принципу — волевиявлення сторін (тобто зовнішнє вираження волі). Це пояснюється бажанням надати договірним зв'язкам стабільності. Тому заперечення угоди, зробленої під впливом обману, насильства, допускається лише протягом року, а під впливом омани — негайно. По закінченні тридцяти років заперечування угоди виключається в будь-якому разі.

Німецьке Цивільне уложення допускає корегування принципу свободи договору за допомогою соціально-етичних критеріїв «доброї совісті», «доброго характеру». НЦУ прямо говорить про недійсність угоди, що суперечить «доброму характеру». Судовим органам надані широкі повноваження стосовно тлумачення договірних правовідносин, аж до визнання їх недійсними.

Певні особливості, властиві НЦУ в питанні регулювання договірних відносин, можна відзначити й при розгляді окремих понад 20 видів договорів.

Особливістю НЦУ є існування *абстрактних зобов'язань*, що не допускалися Кодексом Наполеона. Цей вид договору визначається як «договір, за яким боржник обіцяє задоволення для того, щоб обіцянка послужила самостійною підставою зобов'язання». Таким чином, предметом договору є сама обіцянка, викладена в письмовій формі (наприклад, вексель, чек). Абстрактний характер цих договорів полягає в тому, що підстава укладення такого договору й видачі зобов'язання значення не має; обіцянка сплати боргу має зворотній характер, що допускає можливість переуступки таких зобов'язань. Поява абстрактних зобов'язань у кодексі стала поступкою законодавця великій буржуазії.

Крім договору, французьке та німецьке право знає й інші підстави виникнення зобов'язань. Це *заподіяння шкоди* — цивільний делікт (нанесення збитків, пов'язане з порушенням права). Основною ідеєю відповідальності за це в Цивільному Кодексі Франції та Німецькому Цивільному уложенні була *винуватість*. Той, хто наніс збитки, відповідав за делікт у випадку як прямої навмисної дії стосовно чужої речі або прав, так і у випадках необережності й непередбаченості.

Цивільний Кодекс Франції також встановлює, що зобов'язання може виникнути безпосередньо з закону у випадках, спеціально передбачених законом.

Протягом ХІХ ст. змін у регулювання зобов'язальних відносин майже не вносилося, чого не можна сказати про ХХ століття. Ускладнення сучасного соціально-господарського життя у світі зумовило важливі зміни в зобов'язальному праві. Окремі види зобов'язань багато в чому наповнювалися новим змістом, і це особливо помітно в договорі: поява нових його видів, відхід від класичних принципів договору: свободи договору, рівності сторін, незмінності договору.

Так відхід від принципу свободи договору виявився, як і в інших розвинутих країнах, у появі такої його форми, як договір приєднання, коли великі компанії отримували від держави в особі міністерств або інших уповноважених на це відомств права одностороннє складати формуляр або договір приєднання, що не міг бути змінений контра-

гентом. Тим самим укладач формуляра опинявся у привілейованому становищі, і це зводило нанівець юридичну рівність сторін у договорі.

Прагнення запобігти зловживанням призвели до появи законодавства, спрямованого на захист інтересів осіб, які купували товари, брали послуги для особистого та сімейного використання. Французькі закони № 78-23 від 10.01.78 і № 83-660 від 21.07.83 про захист та інформацію споживачів продуктів і послуг передбачають контроль за змістом договорів за участю рядових громадян. Виявляються недійсними договірні умови, якщо вони дають невинуваті переваги постачальникові або продавцеві в роздрібній торгівлі. Забороняються несумлінні форми реклами. І головне — продукти й послуги не повинні заподіювати шкоди здоров'ю людей.

Державне регулювання економіки при всіх відмінностях у різних країнах стимулювало вторгнення адміністративного права в галузь панування цивільного права. У роки світових війн це виявилось в регулюванні цін на продукти першої необхідності, на сучасному етапі — це грошово-кредитне регулювання.

В останні десятиліття у Франції поряд з цивільними договорами значного поширення набули й адміністративні, де однією зі сторін виступає державний орган. Такі договори держава укладає з націоналізованими підприємствами або приватними компаніями з метою забезпечення визначених програм економічного розвитку, реалізації завдань щодо інвестицій, обсягу виробництва, створення додаткових робочих місць тощо.

У таких адміністративних договорах його сторони не є рівними як в економічному, так і в юридичному плані. Відповідні державні органи мають право контролювати хід виконання договору, а в разі потреби — змінювати його умови і навіть розірвати договір. З іншого боку, контрагенти держави в адміністративних договорах можуть розраховувати на податкові знижки, пільгові кредити тощо.

Щодо принципу непорушності договору, то стала очевидною (надто ж у кризових ситуаціях) неможливість виконання багатьох договорів, а відтак і потреба врегулювання цього явища. На відміну від англо-американської світової правової сім'ї, в континентальній, особливо у французькому праві відповідно до класичних римських зразків, припускалось звільнення боржника від виконання зобов'язання в разі дії «нездоланної сили» — форс-мажорних обставин. Таким чином, суди мали визначену юридичну основу для відповідних рішень. Утім, припинення договору не завжди влаштовувало сторони, що частіше прагнули не до припинення договору, а лише до зміни його умов. Оскільки суди не займаються внесенням змін у договори (виняток становлять суди Німеччини, за якими на підставі Німецького цивільного уложення визнається певною мірою право на перегляд умов договору відповідно до обставин, що змінилися) сторони стали самі вносити в договори умови, за якими вже почали виконуватися договори. Вони могли бути змінені в разі виникнення непередбачених обставин. Здебільшого це стосується довгострокових, складних договорів (будівництво заводів та інших великих об'єктів за участю багатьох субпідрядників тощо).

У ХХ ст. до НЦУ внесено ряд суттєвих змін, частина з яких була оформлена у вигляді додаткових статей, частина — у вигляді окремих законів та норм, доповнених шляхом правотворчості суддів, що особливо підсилювалися у сфері приватного права. Так, у судах стало формуватися нове розуміння *інституту цивільно-правової відповідальності*. Принцип свободи договору модифікується за допомогою посилення договірної відповідальності, котра розглядається як правовий засіб соціального захисту населення. Передбачається відповідальність за недбалість при укладенні договору. Уже одне відхилення від переговорів спричиняло обов'язок відшкодувати збитки. У 50-х рр. у межах суддівської правотворчості затвердилася практика, згідно з якою договори не повинні обмежувати права третіх осіб. Були переглянуті положення НЦУ про договір майнового, насамперед житлового наймання, що суттєво розширило права наймача. Унесені нові положення про зрівняння трудових прав чоловіків та жінок: у прийомі на роботу, при її оплаті і при звільненні.

З усіх відносин, що регулювалися буржуазним цивільним законодавством, шлюбно-сімейні були тією галуззю, в якій отримали більшого вираження в момент створення кодексів контрреволюційні тенденції. Так, Цивільним кодексом Франції було закріплено повновладдя чоловіка і батька, обмежена правоздатність і недієздатність заміжньої жінки. Світський шлюб і допущення розлучення — те, що було взято з революційного законодавства і стало єдиним прогресивним моментом у регулюванні питань шлюбу та сім'ї.

Кодекс розглядає шлюб як договір, і тому взаємна згода чоловіка і дружини є першою необхідною умовою для укладення шлюбу. Крім того, необхідно було досягти шлюбного віку (для чоловіків — 18 років, для жінок — 15 років), не перебувати в іншому шлюбі, і для дітей, котрі не досягли визначеного віку (син — 25 років, дочка — 21 рік), була потрібна згода батьків. Заборонявся шлюб між особами, що перебували між собою в родинних стосунках.

Допускаючи розлучення, кодекс називає такі причини: перелюбство (вимоги розлучення з цієї причини завжди можливі, якщо чоловік надав місце проживання своїй співмешканці в загальному будинку); зловживання своїм становищем, грубе нанесення важких образ одного з подружжя стосовно до іншого; засудження одного з подружжя до тяжкого й ганебного покарання; взаємна згода подружжя щодо розлучення.

Під впливом католицької церкви до кодексу було введено положення про окреме проживання. Воно встановлювалося за тими ж підставами, що й розлучення.

Взаємини між чоловіком і дружиною будувалися на основі влади й підпорядкування. Майнові відносини чоловіка та дружини визначалися шлюбним договором, укладеним до здійснення шлюбу. Кодекс встановлює ряд режимів користування майном на вибір майбутніх чоловіка та дружини. Але, за загальним правилом, якщо у шлюбному договорі спеціально не передбачено іншого, майно дружини надходить в управління чоловіка, і останній розпоряджається прибутками з цього майна.

Однією з найважливіших переваг чоловіка як глави родини є здійснення батьківської влади: неповнолітні діти перебувають під владою батька до досягнення повноліття або звільнення з-під влади. Однак батько один здійснює цю владу під час шлюбу.

У кодексі мова йде в основному про законних дітей, але існує ще одна категорія — позашлюбні діти. Закон допускав можливість їх узаконення, однак це здійснювалося на добровільних засадах, тому що, відповідно до кодексу, відшукування батьківства заборонялося, але при цьому допускалося відшукування материнства.

Оскільки сімейні відносини відзначалися архаїзмом, протягом наступних після прийняття кодексу років, вони піддалися найбільшим змінам. Наприкінці XIX — поч. XX ст. були внесені деякі зміни щодо порядку укладення шлюбу: знищені деякі формальності, котрі заважали укладенню шлюбу; врегульоване питання про укладення шлюбу незаконнонародженою дитиною; мати одержала реальне право давати згоду на шлюб своїх дітей.

У 1893 р. жінки, яким було дозволено окреме проживання, стали дієздатними. У 1907 р. при будь-якому шлюбному майновому режимі жінка отримувала право розпоряджатися продуктами своєї особистої праці та відповідно, заощадженнями, що звідси витікали.

Зміни у взаєминах батьків з дітьми знайшли своє вираження в ослабленні батьківської влади й розширенні прав дітей; у розширенні прав матері; появі ряду статей, що регулювали становище позашлюбних дітей.

У 1912 р. була змінена стаття 340 ЦКФ, згідно з якою дозволялося відшукування батьківства в судовому порядку.

На відміну від французького кодексу, Німецьке Цивільне уложення визнало єдиною законною формою шлюбу цивільний шлюб. Шлюбний вік для жінок — 16 років, для чоловіків — 21 рік. Крім досягнення шлюбної правоздатності, необхідною умовою взяття шлюбу мала бути наявність обопільної згоди на шлюб. Для неповнолітніх вимагалася згода батьків.

Перешкодами для дійсності шлюбу служили: факт близької спорідненості, збереження першого шлюбу, не дозволялося вступати у новий шлюб жінці протягом 300 днів із дня припинення попереднього. Характерним тільки для німецького законодавства є заборона «одружуватися розлученому через перелюбство чоловіку з особою, з котрою розлучений чоловік зробив перелюбство, якщо за рішенням про розлучення визнано, що це перелюбство послужило підставою для розлучення».

Укладенню шлюбу передують заручення-договір, з якого випливав обов'язок обоє сторін дотриматися свого слова й одружитися. Розлучення допускається тільки в чітко визначених, зазначених у законі випадках. Підставами для розлучення НЦУ визнає:

- перелюбство та деякі інші «противні моральності» провини;
- зазіхання на життя одного з подружжя іншим;
- зловмисне залишення одного з подружжя іншим;
- грубе порушення шлюбних обов'язків або «безчесна поведінка, що глибоко розхитала подружні відносини, так що стало неможливим жадати від іншого чоловіка (дружини) продовження шлюбу»;
- важка і безнадійна хвороба, що перервала духовне спілкування чоловіка та дружини.

Особисті взаємини чоловіка і дружини будуються на основі визнання чільного становища в родині чоловіка. Дружина може не коритися, якщо чоловік зловживає подружнім правом.

Таким чином, НЦУ, на відміну від французького, не проголошувало влади чоловіка над особистістю дружини, надаючи чоловікові лише право переважного розв'язання загальносімейних питань. Заміжня жінка дієздатна, хоча її дієздатність і обмежена. Їй належить право мати професійні заняття або займатися промислом, вести господарське підприємство, однак на це потрібна згода чоловіка.

Майнові відносини чоловіків визначалися шлюбним договором. Якщо сторони своїм шлюбним договором не встановили іншого режиму, законною визнається роздільна система управління й користування, або система об'єднаного майна подружжя. Для цієї системи характерно збереження роздільності права власності на майно подружжя; чоловік здійснює єдине управління й користування сімейним майном; стосовно свого окремого майна дружина зберігає самостійність.

Взаємини між дітьми та батьками мали будуватися на принципі здійснення батьківської влади батьком, якщо він не був позбавлений її. До матері батьківська влада переходить лише після смерті батька або після позбавлення його батьківської влади, однак і тоді до матері може бути призначений радник, котрий має контролювати її дії.

Позашлюбні діти стосовно матері та її родичів зайняли юридичне становище законних дітей, однак права матері при цьому були вужчими від тих, які вона мала стосовно дітей, народжених у шлюбі. Позашлюбна дитина могла жадати від батька надання утримання залежно від соціального становища матері до досягнення 16-річного віку.

Основною тенденцією розвитку шлюбно-сімейного права у другій половині ХХ ст. у країнах континентальної правової сім'ї стала його радикальна *гуманізація й демократизація*, про що свідчать численні закони, прийняті в 60—70-ті роки. В основному затвердилася юридична рівність чоловіка та дружини у сфері сімейних відносин, включаючи майнові відносини між ними. Поліпшено правове становище позашлюбних дітей. Визнання правової рівності подружжя дозволило в ряді країн (наприклад, у Німеччині, Італії, Швейцарії) відмовитися від юридичного поняття глави родини. Передбачається, що чоловік і дружина спільно здійснюють моральне управління родиною. Більшість національних законодавств визнає право заміжньої жінки на самостійний вибір роду своєї діяльності.

Подальшу регламентацію одержали майнові відносини подружжя. Найбільш поширеними є два основних види правового режиму сімейного майна: *договірний і легальний*. Виникнення першого пов'язане з положеннями шлюбного контракту, що складається до реєстрації шлюбу. Цим договором визначається правовий режим майна кожного з подружжя, що належить їм до шлюбу, і можливого майбутнього спільно

придбаного у шлюбі, можливих майбутніх розрахунків в сфері майна, а також багато інших питань аналогічного порядку. Шлюбні контракти зазвичай укладаються у середовищі заможних людей. Більшість же, беручи шлюб, довіряють свої майнові інтереси закону, тобто легальному режимові. Найбільше поширення одержали такі види легального режиму: 1) роздільне майно (Німеччина); 2) загальне майно (Франція, деякі кантони Швейцарії) — усе нажите у шлюбі належить подружжю, але особистою власністю кожного є дошлюбне майно й отримане у шлюбі як дарунок або спадщина, а також придбане за рахунок прибутку від дошлюбної власності й від власного заробітку; 3) відкладене загальне майно (Данія, Норвегія) — функціонує режим роздільного майна, але у випадку розірвання шлюбу майно, нажите у шлюбі, поєднується й поділяється між чоловіком і дружиною нарівно, причому зі спільно нажитого майна виключається все, що передбачається режимом загального майна.

Інститут спадкування

Інститут спадкування в цивільному праві буржуазних країн зазнав серйозних змін, що було зумовлено знищенням феодалних відносин. Особливо яскраво це виявилось у Франції, де першими законодавчими актами революційного періоду суттєво були обмежені права заповідача. Визнаючи спадкування *за законом* і спадкування *за заповітом*, законодавець, однак, обмежив заповідальну волю й поставив можливість заповіту в залежність від того, чи залишив спадкодавець дітей, чи ні. І з огляду на кількість залишених дітей він міг розпорядитися лише від половини до трьох чвертей від належної йому власності. Незаконнонароджені діти й невизнані за життя батька діти практично позбавлялися права на успадкування. Такий підхід законодавців частково ґрунтувався на пануванні в той час концепції суспільного походження власності.

Вільне від заповідального розпорядження майно успадковується за законом.

У галузі спадкування за законом був *знищений принцип першорідства*. Права законного спадкування мали родичі до 12-го ступеня. У 1917 р. коло законних спадкоємців було обмежено 6-м ступенем спорідненості.

Серед інститутів, характерних для рецепційованого римського права й відновлених у Кодексі, слід назвати *субституцію* (призначення додаткового спадкоємця), щоправда тільки для спадкоємців першого ступеня спорідненості — насамперед дітей, котрі вже народились, або тих, хто може народитися. Тим самим воля заповіту обмежувалася не тільки адресатом, але й обов'язковою долею спадщини. Таким чином, можна побачити, що в питаннях спадщини продовжували панувати перш за все інтереси родини.

Спадкоємні майнові права склали важливий розділ у Німецькому цивільному уложенні й репрезентовані великою кількістю норм та інститутів старого германського права і нечастого у спадкоємному праві принципу, згідно з яким спадкоємодавець за законом не мав обмежень у визначенні спадкоємної маси, яку він передає.

При спадкуванні за законом Уложення закріплювало *систему «парантелл»* (ліній), котрі *являють собою групу родичів, які походять від спільного пращура*. Першу парантеллу складали спадні спадкоємці, другу парантеллу — батьки та їх спадні, третина — дід і бабка та їх спадкоємці тощо. Таким чином, спадкоємцями були родичі будь-якого ступеня, що можуть довести своє рідство зі спадкодавцем, яким би віддалим воно не було.

На відміну від Кодексу Наполеона, після смерті одного з подружжя другий займав більш привілейоване становище: він частково успадковував майно разом зі спадкоємцями перших двох парантелл; якщо ж таких не було, то одержував усю спадщину повністю. За французьким правом він практично був позбавлений права обов'язкової частки у спадщині.

Послідовніше, ніж Кодекс Наполеона, НЦУ проводить принцип свободи заповітів. Складати заповіт можна було з 16-річного віку, однак до досягнення 21 року робилося це в публічній формі.

Охороняючи інтереси законних спадкоємців, НЦУ встановило деякі обмеження заповідальної волі. Наприклад, є обов'язкова частка: особи, що мають право на обов'язкову частку у спадщині, мають право вимагати її надання в розмірі половини вартості частки цього спадкоємця при спадкуванні за законом. При цьому особа, котра має право на обов'язкову частку, спадкоємцем не є.

Крім того, Уложення закріпило своєрідний інститут — сукупний заповіт, який складався подружжям або одним з них при згоді іншого. У такому заповіті могла бути передбачена передача всієї спадщини третій особі, а не тільки тому, хто пережив.

У сучасному спадкоємному праві — як у Франції, так і в Німеччині — продовжують діяти переважно норми, закріплені в названих кодексах. Водночас у законодавстві останніх десятиліть можна побачити й певну тенденцію обмежити коло спадкоємців за законом близькими родичами і тим з подружжя, хто пережив; більш захищеними стали спадкоємні права позашлюбних дітей. Саме такі зміни відбулися у Франції з прийняттям змін у Кодексі, закріплених ордонансами 1958 р., Законом 1972 р. та подальшими актами.

§4. Суміжні з цивільним правом галузі права

4.1. Торгове право

У своєму розвитку торгове право пройшло три періоди: італійський, французький і німецький. Перший характеризувався повним пануванням станових початків: торгове, точніше, купецьке право виражалось у звичаях, а самі звичаї мали місцевий характер. У другий період становий характер хоч і зберігався, але вже суттєву роль у розробці нових правових норм почала відігравати держава — частина торгового права була кодифікована. У третій період купецьке право продовжувало змінюватися і стало торговим, відокремленим від цивільного.

Торгове право Франції

До кінця XVIII ст. купецтво настільки економічно зміцніло, що більше не побажало відігравати другорядної політичної ролі й рішуче протиставило торгово-промисловий капітал дворянському землеволодінню, що знайшло юридичне закріплення в Цивільному кодексі Франції (1804 р.), норми котрого були присвячені найзагальнішим питанням майнового обігу. Вони не регламентували цілу низку специфічних сторін торгової діяльності підприємців (комерсантів). У 1807 р. після серії скандальних банкрутств був прийнятий спеціальний Торговий кодекс, який доповнив Кодекс Наполеона положеннями про юридичні дії комерсантів. Значно менший за обсягом від Кодексу Наполеона (648 статей), він явно поступається йому й за досконалістю юридичної техніки, що стало однією з причин його радикальних перетворень у подальшому.

Спочатку кодекс складався з чотирьох книг: «Про торгівлю взагалі», «Про морську торгівлю», «Про неспроможність і банкрутства» «Про торгіву юрисдикцію». Книга четверта містить здебільшого норми, що стосуються судоустрою й процесуального права: в ній визначені порядок формування та компетенція торгових судів, а також регулюються питання процедури судового розгляду в них і правила оскарження прийнятих рішень. Якщо взяти до уваги: а) що книги третя й четверта відносяться переважно до формального права; б) що морське й вексельне право, які входять до змісту першої книги, не мають відповідних відділів у Цивільному кодексі; в) що у першій книзі говориться тільки про такі торгові угоди, як купівля-продаж г) що через це торгові угоди залишилися цілком під дією норм цивільного кодексу, то стає очевидним, що Торговий кодекс мав діяти не паралельно, а додатково до Цивільного кодексу. Його поява викликана не стільки особливими вимогами торгового обігу, нездатного примиритися з

принципами цивільного права, скільки прагненням почасті зберегти старе торгове законодавство, досить точно відтворене в новому укладенні, почасті прагненням торгового класу, що переміг у буржуазній революції, протиставити себе іншому, «цивільному» суспільству.

Кодекс набув чинності 01.01.1808 року. Поява окремого торгового кодексу затверджувала самостійність торгового класу, а у французькому праві (згодом і у праві інших країн континентальної правової сім'ї, а також США) зумовила своєрідний дуалізм у приватному праві — розподіл його на цивільне і торгове.

Панування французьких ідей на початку XIX ст., а також успіхи французької зброї сприяли поширенню цього торгового кодексу. Він став застосовуватися в Італії, Швейцарії, Бельгії, Голландії, місті Данцигу, герцогстві Варшавському. Після повалення Наполеона I багато країн поспішили зректися французького кодексу (щоправда, не стільки за його незадовільність, скільки за його національне спрямування).

Подальший розвиток французького торгового права здійснювався не так шляхом змін і доповнень тексту Торгового кодексу, як шляхом вилучення з нього цілих розділів і навіть книг (книга третя виключена цілком, із книги другої чинними є тільки дві статті). Замість них протягом десятиліть приймалися великі законодавчі акти для регулювання найважливіших сфер торгового права і, за окремими винятками такі, що не включалися до кодексу. Найбільш значні серед цих актів — закони про деякі види торгових договорів, декрети з питань банків, морської торгівлі, страхування, неспроможності і банкрутства (особливо щодо акціонерних товариств).

Прийняття у 1966 р. Закону про торгові товариства було зумовлено потребами відповідного етапу економічного розвитку Франції. У цьому законі, а також у Декреті про торгові товариства 1967 р. визначений порядок створення і правила діяльності акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю та інших видів торгових товариств. У них докладно регулюються питання управління акціонерними компаніями, їх внутрішня організація і правовий статус цінних паперів, що випускаються акціонерними товариствами. У Законі про торгові товариства 1966 р. міститься великий перелік кримінально караних діянь, скоєних при порушенні правил діяльності торгових товариств. У 70-х і особливо 80-х рр. XX ст. для розвитку названих актів були видані закони, спрямовані на посилення контролю за діяльністю акціонерних товариств з боку і самих акціонерів, і держави, а також на стимулювання придбання акцій працівниками відповідних підприємств. У 1986 р. урядом був прийнятий ордонанс Про свободу встановлення цін та про вільну конкуренцію. Цим ордонансом визначені санкції за дії підприємців і комерсантів, спрямовані на те, щоб обмежити й спотворити принципи вільної конкурентної боротьби.

Торгове право Німеччини

На противагу єдиній Франції, котра мала сильну центральну владу, Німеччина, як відомо, являла собою безліч великих і малих королівств, герцогств і князівств із незалежною законодавчою владою, що зумовило партикулярний характер німецького права. Тому в першій половині XIX ст. У межах Німеччини діяли численні джерела права (вексельні статuti), норми яких регулювали торгові відносини. Цивільне право, що ґрунтувалося головним чином на римських джерелах, було написано недоступною населенню мовою й не відповідало вимогам товарного обігу того часу.

Боротьба проти Наполеона I, поширення ідей французької буржуазної революції на землях Німеччини закладалі підвалини для єднаних державотворчих процесів. Але бажання мати єдине німецьке цивільне право на території всієї країни не здійснилося на початку XIX ст. через підозріле ставлення до цього питання з боку німецьких урядів, котрі небезпідставно побоювались того, що правове об'єднання позначиться на їх самостійності. У той же час посилення економічних відносин привели до утворення митного союзу. Розуміння необхідності визначеності у праві для подальшого розвитку тор-

гівлі зумовило спробу створення єдиного цивільного кодексу. Після успішного видання загальнонімецького вексельного статуту (1847 р.) законодавці зважилися й на кодифікацію торгового права, і в 1861 р. вийшов загальнонімецький торговий кодекс. Це уложення складається з п'яти книг: 1) про торгових діячів; 2) про торгіві товариства; 3) про негласне товариство і з'єднання для одиничних операцій; 4) про торгіві угоди; 5) морське право.

Отже бачимо, на відміну від французького, німецький кодекс виключив формальне право. Якщо не враховувати останньої книги, то німецький торговий кодекс має значення не тільки додаткове. Поряд із застарілим, неузгодженим, малозрозумілим цивільним правом торговий кодекс, що ґрунтувався на нових принципах, які відповідали вимогам сучасного обігу, був структурно виважений завдяки систематичності й логічності своїх положень, написаний зрозумілою мовою. Його вплив став швидко витісняти вплив французького кодексу. Звичайно, цьому сприяло також політичне й культурне значення, що його набувала Німеччина у другій половині XIX століття.

Об'єднання Німеччини в 1871 р., що супроводжувалося значним піднесенням в усіх галузях німецької економіки, виникненням цілої низки нових форм приватноправових об'єднань (промислового товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, колоніального товариства тощо), привело до необхідності кардинального реформування торгового законодавства. Результатом цього стало прийняття в 1897 р. нового Торгового кодексу, що прийшов на зміну Загальнонімецькому торговому уложенню 1861 року. Він складається з чотирьох книг. У *книзі першій* детально визначаються поняття «комерсант», «торгова фірма», «торговий представник» і правила ведення торгових книг. *Книга друга* містить загальні положення про торгіві товариства. *Книга третя* присвячена торговим угодам (купівлі—продажу, транспортної доставки, наймання приміщення для збереження товарів та ін.). *Книга четверта* — регулюванню морського права, включаючи питання торгівлі, транспорту і страхування. Хоча новий Торговий кодекс виступав як доповнення до НЦУ, його прийняття стало помітним явищем в історії буржуазного права не тільки Німеччини.

Зміни, що відбулися в економіці Німеччини наприкінці XIX ст., зумовили якісно новий підхід німецького законодавця до визначення суб'єкта торгового права, що відбулося й на змісті Торгового кодексу 1897 р. Відтепер, комерсанти стали розглядатися не тільки як купці у вузькому розумінні слова, але і як усі великі підприємці — як посередники, так і виробники. Для визначення їх правового статусу введено поняття «повного» і «неповного» комерсанта, комерсанта «за обов'язком», «за необхідністю», «за бажанням» і «за формою». Це перетворює торгове право з «особливого приватного права купців» в особливий комплекс норм, що регулюють підприємницьку діяльність.

XX ст. у розвитку німецького торгового права означене обмеженням сфери дії норм Торгового кодексу у зв'язку з прийняттям цілої низки спеціальних законів, що містять докладне регулювання окремих торгово-правових інститутів. Зміни були внесені також завдяки прийняттю Закону про несумлінну конкуренцію 1909 р., Закону про сприяння стабільності і росту економіки 1967 р., Закону про загальні умови купівлі-продажу 1976 р. та ін. Серед них важливе місце посідає Закон про акціонерні товариства 1965 р., що складається з п'яти книг і регулює більшість питань, пов'язаних з заснуванням, внутрішньою структурою, діяльністю й ліквідацією акціонерних компаній, з відповідальністю їх засновників та посадових осіб.

Зміни у змісті торгового права в умовах науково-технічної революції можна побачити у прояві основних тенденцій, загальних для всіх економічно розвинутих країн. *Стирається межа між публічним і приватним правом*, насамперед у праві країн континентальної правової сім'ї. Такому явищу значною мірою сприяють заходи державного регулювання виробництва, фінансів і торгівлі, які стали, власне кажучи, найважливішим фактором підтримки відносної стабільності економіки. Багато в чому у зв'язку з цим спостерігається вторгнення імперативних норм адміністративного права в галузь диспозитивних норм цивільного і торгового права.

Намітилася міждержавна уніфікація національних норм цивільного й торгового права, обумовлена кількісним та якісним розширенням міжнародних економічних зв'язків (виникнення Європейського економічного співтовариства, що веде до економічної інтеграції тощо). Утім, цей процес ще не пройшов своєї початкової стадії.

Відбувалася соціалізація й демократизація основних інститутів торгового права, тобто врахування інтересів суспільства в цілому, а не окремих осіб.

4.2. Трудове право і соціальне законодавство

Правове регулювання праці виникло порівняно недавно — з розвитком капіталістичного способу виробництва, тоді, коли панівною формою організації праці стала наймана праця, коли робітничий клас організовано почав вимагати від держави регулювання трудових відносин, і держава змушена була піти на поступки й розпочати регулювання окремих питань трудових відносин.

Тому історично трудове право являє собою результат боротьби робітничого класу за свої економічні і соціальні права. Саме боротьба трудящих за свої права й зумовила дві тенденції правового регулювання праці:

1) тенденцію до поступок, проведення під тиском вимог трудящих часткових реформ. Правові норми, що відбивають цю тенденцію, створюють *«соціальне законодавство»*, за максимальне розширення й точне дотримання якого ведуть боротьбу ліві партії та професійні спілки;

2) тенденцію до насильства, відмови держави від будь-яких поступок, заперечення необхідності проведення реформ. Норми, що відбивають цю тенденцію, отримали назву *«антиробітниче законодавство»* (воно має відкриту антидемократичну спрямованість на скасування раніше проведених поступок).

Соціальний та антиробітничий види законодавства не становлять різних категорій правових норм, а є двома методами, двома лініями у правовому регулюванні праці. Досить часто норми права, котрі мають антиробітничий і соціальний характер, тісно переплітаються між собою, вміщуючись в одному й тому ж законодавчому акті. Від співвідношення політичних сил у країні залежить, який з цих видів законодавства переважає.

Формування капіталістичного ладу та його зміцнення в усіх країнах відбувалося майже однаково: держава, звільнивши працівника від кріпацької залежності, водночас звільнила його й від засобів виробництва, внаслідок чого створилася вільна робоча сила. Крім того, виникло правове становище, при якому працівник змушений був, але «вільно» і на свій «розсуд», продавати власникові засобів виробництва єдиний належний йому товар — робочу силу.

Наприкінці XVIII ст. буржуазна революція у Франції проголосила свободу праці, чим було забезпечено свободу попиту й продажу робочої сили. З цього моменту трудові відносини склалися без порушення інтересів буржуазії, оскільки, залишившись без засобів виробництва, працівник змушений був погоджуватися на запропоновані йому умови. Оскільки при цьому формально «права та обов'язки» визначались угодою сторін, державу трудові відносини не цікавили.

У цих умовах трудові відносини регулювалися лише за допомогою цивільного права, нормами, що відносилися до свободи умов та рівності сторін. Договір найму, або, як його називав законодавець, — договір про найом послуг (ст. 1779 Кодексу Наполеона) розглядався як звичайна цивільно-правова угода, предметом котрої виступав особливий товар — робоча сила.

Робоча сила, що розглядалась як товар, не завжди знаходила попит: з'явилися перші безробітні. Нелегально стали створюватися робітничі організації, влаштовувалися страйки, які спочатку були спрямовані проти машин, а не підприємців. У цих умовах буржуазна держава змушена була зробити деякі поступки робітничому рухові, приймавши низку правових норм, спрямованих на регулювання трудових відносин.

Трудове право, що виникло в таких умовах, виявилось досить чутливим до будь-яких змін у соціально-політичній сфері й чималою мірою цим визначаються деякі риси трудового законодавства більшості економічно розвинутих країн. Трудове право нестабільне: зміст його інститутів нерідко змінюється в бік як розширення, так і значного звуження демократичних прав трудящих; окремі його інститути виникають поступово й різночасно; втілення в життя його демократичних положень багато в чому залежить від сили профспілкового або іншого масового руху трудящих.

Трудове законодавство в основному зосередилося на питаннях: зарплати, робочого часу, охорони праці, визнання профспілок і їх права на укладення колективних договорів, на страйк і демократичний порядок вирішення трудових суперечок. При наявності спільних рис у трудовому праві ці питання в різних країнах розв'язуються по-різному.

Трудове право Великобританії

Англійське трудове право ґрунтується на прецедентному праві, що формується в ході судового розгляду трудових суперечок, а також на законодавстві. Перші закони про працю в Англії нового часу являли собою безпосереднє продовження робітничого законодавства Тюдорів і характеризувалися надмірною жорстокістю. Примусове державне регулювання умов праці лишалося характерною рисою протягом усього XVIII століття. З посиленням економічних позицій підприємців потреба в жорсткому регулюванні трудових відносин втратила своє значення. На початку XIX ст. були скасовані старі закони про регулювання заробітної плати, що зробило можливим для господарів диктувати робітникам свої умови. Проголошення політики економічного лібералізму не призвело до урівняння у правах господарів і робітників, лишалося кримінальне переслідування робітників у разі порушення ними трудового контракту. З'явилися чисельні заборони, обмеження, які встановлювались у зв'язку з появою та зростанням робочих об'єднань. Але поступове зростання організованості й активності робітничого класу протягом усього XIX ст. дозволило йому постійно впливати на позицію англійської держави в питаннях регулювання праці. Фабричне законодавство торкнулося насамперед жіночої та дитячої праці. Закони 1802, 1803 рр. регламентували робочий час дітей, умови його контролю, а в 1842 р. було заборонено підземну працю для жінок і дітей віком до 10 років.

У другій половині XIX ст. з'явилися перші закони, які передбачали відшкодування збитків робітникам у разі виробничих травм. Важливою віхою в розвитку трудового законодавства став закон 1911 р., котрий поряд з соціальним страхуванням на випадок хвороби, інвалідності, пологів передбачив страхування по безробіттю.

Основи сучасного трудового законодавства в Англії склалися після другої світової війни. Його характерною рисою було те, що провідну роль у регулюванні важливих аспектів трудових відносин: умови праці, заробітна плата, час відпочинку, відіграли колективні договори. Окремі з цих актів були видані в ті роки, коли у владі знаходився уряд лейбористів, і тому сприяли зміцненню профспілок, їх впливу на державні справи, наданню тим, хто працював, більших прав.

Інші акти, надто ж ті, що були прийняті в роки правління консерваторів, хоч і зберігали багато соціальних завоювань трудящих, з ряду питань суттєво обмежували права профспілок. У 1980-і роки при консервативному уряді М. Тетчер було видано ряд важливих актів у сфері трудових відносин, у тому числі закони про зайнятість 1980, 1982 і 1988 рр., про профспілки 1984 р., про заробітну плату 1986 р. і нормативні акти про пікетування 1980 р., про закритий цех 1980 і 1983 рр. та інші. Цими постановами знову були дещо обмежені права профспілок і право трудящих на пікетування і страйки, зокрема визнані незаконними політичні страйки і страйки солідарності.

Особливо бурхливого розвитку після другої світової війни набуває система соціального забезпечення: створена мережа установ, через які фінансуються відповідні програми (національна служба охорони здоров'я, національне страхування від нещасливих

випадків на виробництві). Ці та інші численні фонди формуються за рахунок внесків працівників, підприємців, коштів муніципальних органів, а також державного бюджету. З них виплачуються пенсії за старістю, утримання по безробіттю, інвалідності, хворобі, багатодітності, на материнство, а також на освіту, оплату житла тощо.

Одним із центральних у цій сфері є Закон про національну службу охорони здоров'я 1977 р., що консолідував більшість раніше виданих актів. Ряд важливих доповнень до нього внесені Законом про охорону здоров'я 1980 року. У сфері пенсійного законодавства велике значення мають Закон про соціальне забезпечення 1985 р. і Закон про нещасні випадки на виробництві і професійні хвороби 1975 р., у яких консолідовані положення багатьох раніше виданих актів. Зберігає самостійну дію Закон 1970 року про хронічних хворих та інвалідів.

Трудове законодавство США

Становлення **трудового законодавства в США** пройшло тривалий і важкий шлях у силу особливих історичних умов формування робочої сили в США, організації профспілки. Протягом ХІХ ст. у країні склалася судова доктрина, згідно з якою діяльність профспілки, організація робітничих страйків визнавалися незаконними. Американські підприємці широко використовували для боротьби з організованим робітничим рухом «свободу договору», тобто договірні методи тиску на робітників. Спроби Конгресу заборонити таку договірну практику як яскраво виражену антиробітничу заперечувалися Верховним судом США, котрий розглянув прийняття такого закону як неприпустиме втручання у відносини власності, що є неконституційним.

Якісні зміни у трудовому праві США почали відбуватися лише з 30-х років ХХ ст. У результаті активізації федеральної політики у сфері трудових відносин, побудованій на принципі соціального миру і створення справедливих умов праці.

У період «нового курсу» Ф.Рузвельта були прийняті закони Норріса Ла Гардія (1932 р.) і Вагнера (1935 р.), Закон про справедливі умови праці (1938 р.), якими гарантувалися права робітників на створення профспілок, укладання колективних договорів з підприємцями, страйки тощо.

Після Другої світової війни, в період наступу монополій на права трудящих були видані закони про трудові відносини Тафта-Хартлі (1947 р.) та Лендрама-Гриффіна (1959 р.). У деяких випадках закони штатів, у тому числі видані незабаром після прийняття Закону Тафта-Хартлі, містили більше обмежень прав профспілок, ніж федеральне законодавство. Поряд із цим федеральні закони, прийняті в 1960-х рр., багато в чому відбивали інтереси трудящих і гарантували рівну оплату за рівну працю, проголошували заборону дискримінації в галузі праці з міркувань расової належності, походження, релігії, статі тощо. Чинні закони забороняють участь профспілок у політичній боротьбі та проведенні виборчих кампаній, систему «закритих цехів» (прийом на роботу тільки членів профспілок), містять ряд інших обмежень профспілкової діяльності. Органи міністерства праці мають право контролювати фінансову та організаційну практику профспілок.

Трудове законодавство — як федерації, так і штатів — визначає лише загальні напрямки і правила боротьби за встановлення умов праці. Самі ці умови та норми праці регулюються в колективних договорах. Таким чином, колективні договори посідають вагомe місце у трудовому праві і в самій профспілковій практиці. Важлива роль у процесі укладання колективних договорів належить Національному управлінню з питань трудових відносин та відповідним спеціалізованим адміністративним органам штатів.

У період «нового курсу» були закладені й основи чинної в США системи *соціально-го забезпечення* (федеральний Закон про соціальне забезпечення 1935 р. та інші акти). Вона включає насамперед засоби соціального страхування, пов'язані з трудовими відносинами, фінансованими за рахунок внесків працівників і підприємців: виплату пенсій за віком, з інвалідності, через втрату годувальника, утримання по безробіттю та у

зв'язку з нещасними випадками на виробництві. До системи соціального забезпечення входять також заходи соціальної допомоги, що надається незможним сім'ям, матерям-одиначкам з недостатнім прибутком, особам, що бідують у тривалому лікуванні, індіанцям та іншим категоріям осіб.

Здійснення таких заходів набуло значних розмірів у 1960-х рр., за часів правління президента Джонсона, коли під гаслом побудови суспільства «загального благоденства» були прийняті багатомільярдні програми надання допомоги нужденним, у тому числі шляхом роздачі безкоштовних талонів на придбання продовольчих товарів, безкоштовної чи пільгової медичної допомоги. У подальшому асигнування за цими програмами піддалися великим скороченням, але продовжують залишатися дуже значними.

Боротьба проти расової дискримінації, за рівноправність негрів, іспаномовних американців та інших меншостей у галузі праці, освіти, наймання житла тощо, яка з новою силою розгорнулася після Другої світової війни, знайшла відбиток у ряді принципових актів Верховного суду США (за справами Брауна — 1954 р., Браудера — 1956 р., Тернера — 1962 р. тощо), а також у федеральних законах про цивільні права — 1964 і 1968 р., про справедливе наймання житла — 1968 р. і ін. У липні 1990 р. був прийнятий Закон про інвалідів, спрямований на значне розширення прав фізично або розумово неповноцінних громадян: закон забороняє дискримінацію їх при найманні на роботу чи просуванні по службі.

У самостійну галузь правового регулювання законодавство про працю та соціальне забезпечення перетворилося й у **Франції**, хоча глибоких історичних коренів воно не мало. Більш за те, перші акти французької революції мали яскраво виражений антиробітничий характер: прийнятий у 1791 р. закон Ле Шапельє був спрямований на заборону союзів робітників однієї й тієї ж професії.

В умовах політичних потрясінь XIX ст. французький уряд поступово узаконює вільне утворення робочих союзів, виявляє готовність до незначних поступок у питаннях регулювання умов праці.

Як складові частини французької правової системи трудове і соціальне законодавство беруть свій початок лише у XX столітті. Помітним явищем на цьому шляху став прийнятий у 1910 р. перший кодекс про працю та соціальне забезпечення.

Значні успіхи були досягнуті французькими трудящими при уряді Народного фронту в 1936 р., а потім безпосередньо після Другої світової війни, коли до преамбули Конституції 1946 р. були включені норми, котрі проголошували право на працю, створення профспілок, страйк, участь працівників у колективному визначенні умов праці тощо. У цій же преамбулі проголошувалися гарантії соціального забезпечення для дітей, матерів та літніх, на випадок хвороби, інвалідності й безробіття.

На цій правовій базі французьким трудящим вдалося домогтися видання численних актів у галузі правового регулювання праці та соціального забезпечення. Прийняття більш сприятливих для них законодавчих актів здійснювалося найчастіше тоді, коли влада перебувала в руках уряду лівих сил, особливо після парламентських і президентських виборів 1981 року.

У 1973 р. було видано чинний і сьогодні **Кодекс законів про працю**. Він складається з *дев'яти книг*, кожна з яких регулює важливий самостійний інститут трудового права: трудовий договір, колективний договір, заробітну плату, профспілки, трудові конфлікти тощо. У 1981—1982 рр. численні його положення були викладені в новій редакції, при цьому істотно розширені права профспілок на підприємствах. Відтепер підприємці повинні радитися з делегатами персоналу та комітетами підприємств стосовно доцільності підвищення цін на продукцію і з багатьох інших питань. У 1982 р. встановлена чинна зараз процедура врегулювання конфліктів, що виникають у зв'язку з укладанням і виконанням трудових договорів. Контроль за розв'язанням цих конфліктів покладений на Національну комісію з трудових договорів.

Сучасна система *соціального забезпечення* у Франції почала складатися після Другої світової війни й постійно вдосконалювалася, охоплюючи все більш широкі категорії громадян. Її регулювання здійснюється на основі Кодексу соціального страхування

1956 р. з подальшими змінами та додатками. За своїм змістом цей кодекс містить дві групи норм, які складають у цілому *соціальне право*: по-перше, право соціального забезпечення, по-друге, право сім'ї та соціальної допомоги. Перша група норм гарантує все більшому колу осіб захист на випадок «соціального ризику»: травматизму, хвороби, безробіття, пологів, інвалідності, старості, втрата годувальника тощо. Розміри соціальних виплат і пенсій регулярно (двічі на рік) індексуються відповідно до змін середньої заробітної плати. Вони фінансуються, головним чином, за рахунок внесків підприємців і працівників, обумовлених у відсотках від фонду заробітної плати, а також за рахунок дотацій з боку держави.

Закріплений у Кодексі соціального страхування 1956 р. вік виходу на пенсію за віком у 65 років був знижений ордонансом 1982 р. і становить тепер 60 років — однаково для чоловіків і для жінок, за наявності стажу виплати страхових внесків у 37,5 років. При цьому поряд з основними передбачені й додаткові пенсії, котрі виплачуються цілком за рахунок підприємців. У 1983 р. у межах широкої реформи в галузі соціального страхування був укладений договір про зміну системи додаткових пенсій між Загальною конфедерацією власників невеликих і середніх підприємств та інших об'єднань підприємців, з одного боку, і Загальною конфедерацією праці й інших об'єднань трудящих — з іншого.

Право соціальної допомоги передбачено особам, які опинились у скрутному становищі: залишені діти, літні самотні люди, особи, які позбавлені засобів для існування, біженці тощо. Основним джерелом цієї допомоги виступає державна благодійність.

Трудове право Німеччини

Характерною рисою розвитку німецького права наприкінці ХІХ ст. стає його *поступова соціалізація*, що знайшло відображення в появі цілого комплексу норм, які регулювали укладення угод між підприємцями та найманими робітниками з питань визначення робочого часу й умов оплати праці. Цей комплекс отримав назву тарифних угод, котрі з часом разом з іншими нормами сприяли появі нової галузі права — *«трудового права»*. Перша така угода була укладена в 1873 р. і поклала початок легалізації профспілок, їх законодавчому закріпленню, що стало можливим унаслідок активної політичної діяльності соціал-демократів.

Новим етапом у розвитку трудового права став період існування Веймарської республіки. Основним питанням була подальша розробка інституту тарифних угод, котрі набули рис певної автономії і стали розглядатись як єдиний правовий акт, котрий регулював взаємовідносини між власником підприємства та робітниками.

Після Другої світової війни в 1949 р. у ФРН було прийнято Закон про тарифні угоди, який закріпив законодавчу базу для визначення умов організації й оплати праці. Згодом були прийняті: у 1969 р. — Закон про сприяння здійсненню права на працю (з часу його видання було внесено кілька десятків змін), 1952 р. — Закон про мінімальні умови праці, в 1953 р. — Закон про мінімальні відпустки працівникам, у 1980 р. — Закон про рівність чоловіків і жінок на робочих місцях і багато інших нормативних актів.

За час існування ФРН були прийняті акти (Закони про структуру підприємств 1952 і 1972 рр.), що передбачають участь працівників в управлінні підприємствами та об'єднаннями шляхом представництва у виробничих радах, причому у вугільній і сталеливарній промисловості представники працівників мали становити половину членів виробничої ради, а один працівник — входити до ради керівників. У ФРН проголошений принцип «свободи колективних договорів» дозволяє профспілкам від імені працівників укладати з підприємцями угоди про ставки заробітної плати й інші умови праці (у ряді випадків колективний договір поширюється й на працівників, котрі не є членами даної профспілки).

Право утворити профспілку з метою «охорони й поліпшення умов праці та економічних умов», як і відповідне право підприємців створювати свої об'єднання, закріплене в Основному Законі (ст. 9). У свою чергу право трудящих на страйки лише виводиться з зазначених та інших положень Конституції ФРН, але прямо в ній не згадується (це право зафіксоване в конституціях деяких земель). Критерії, за якими визначається «законність», правомірність страйку, як і реальний юридичний статус її організаторів та учасників, встановилися у ФРН головним чином на основі рішень Федерального суду з трудових справ. Ці рішення визнають незаконними страйки, що підривають «загальне благо», політичні страйки, страйки солідарності, страйки державних службовців тощо. Важливим елементом регулювання трудових відносин у ФРН є «заборони на професію», встановлені в урядових постановах 1972 і 1976 рр. та у Спільній заяві федерального канцлера і прем'єр-міністрів земель. Вони передбачають відмову у прийнятті на державну службу і звільнення з неї особам, котрі належать до партій, що переслідують «антиконституційні цілі».

Водночас з нормами, які регулювали взаємовідносини між роботодавцями і найманими робітниками, в кінці XIX — на початку XX ст. у Німеччині розвивався особливий комплекс норм, що отримали тут окрему назву — «соціальне законодавство». Першим соціальним законом став Закон 1871 р. про матеріальну відповідальність, який встановлював особливу відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки на виробництві.

Вісімдесяті роки XIX ст. позначилися прийняттям цілої низки законів про соціальне страхування, котрими було закладено основу для створення в Німеччині високоєфективного соціального законодавства й розвиненої системи страхових організацій у XX ст. На цьому шляху важливе місце посіла постанова про імперське (державне) страхування, яка з'явилась у 1911 р., і пізніше отримала назву Соціального кодексу. Значне за обсягом, це видання обіймало всі чинні на той час соціально-правові норми, в тому числі і прийнятий у тому ж році закон про пенсійне страхування службовців.

Реформи соціального законодавства, проведені в 70-ті роки XX ст., зумовили появу сучасного Соціального кодексу, що складається з десяти книг, які набули чинності протягом 1975—1982 років. Зберігають також самостійне значення закони про соціальне забезпечення (у редакції 1982 р.), про федеральні виплати на дітей (у редакції 1986 р.), про соціальну допомогу (у редакції 1987 р.).

Розвинена нині система *соціального страхування та забезпечення* фінансується з фондів, утворених частково з коштів державного бюджету, частково з внесків підприємців і значною мірою — шляхом утримань із заробітної плати працівників (існують також інші, менш суттєві джерела поповнення цих фондів).

Законодавство ФРН передбачає виплату різного роду утримань по безробіттю, сприяння в перекваліфікації тих, хто втратив роботу, заходи заохочення для підприємців, що відкривають нові робочі місця. Діє система пенсій за віком для робітників та службовців, а також сільських працівників, пенсій через інвалідність, професійне захворювання й нещасні випадки на виробництві. Виплачуються утримання через тимчасову непрацездатність, вагітність і пологи, утримання на виховання дітей. За певних умов провадяться доплати особам, котрі знімають житло, здійснюється соціальна допомога молодим людям і тим, хто потрапив у важкі життєві умови. Законодавство з усіх цих питань являє собою складний конгломерат актів, серед яких і декотрі джерела трудового права, зокрема Закон про сприяння здійсненню права на працю 1969 р. (у ньому викладені заходи допомоги безробітним тощо).

Як можна було побачити, разом із загальними рисами в розвитку трудового права та соціального законодавства розвинутих західноєвропейських країн у кожній є свої відмінності. У той же час посилення інтеграційних процесів у світовій економіці обумовило появу тенденції до уніфікації трудового законодавства. У Західній Європі цей процес став більш інтенсивним у зв'язку з утворенням Загального ринку.

4.3. Правове регулювання охорони навколишнього середовища

Науково-технічна революція поряд із тим, що сприяла активному розвитку промислового виробництва, стрімко проникалася в навколишнє середовище. Це значно загострило проблему його охорони, що й зумовило появу порівняно молодого галузі права — **екологічного права**. Законодавство, яке регулює цю галузь суспільних відносин, почало з'являтися в окремих розвинутих країнах ще в XIX столітті.

Екологічне право США

У США перші спроби охорони природних ресурсів були зроблені з прийняттям Закону про лісові резервати (1891 р.), котрий поклад початок політиці закріплення «городських земель» як федеральної власності. На них поступово почала формуватися система національних лісів, парків, заповідників диких тварин. Перший в історії США федеральний національний парк Йеллоустоун був створений на основі актів Конгресу ще в 1872 році.

На початку XX ст. були зроблені перші кроки щодо охорони середовища тваринного світу (у 1903 р. з'явився перший заповідник диких тварин на острові Пелікан у Флориді). Протягом наступних десятиліть з'являється ціла низка законів Конгресу про заповідники (1918, 1958, 1966 рр.).

Приблизно у цей же час отримує розвиток інший напрямок природоохоронного законодавства — забезпечення господарчого використання природних ресурсів. У 40—50-ті рр. XX ст. були прийняті спеціальні закони, спрямовані на захист безпеки атомної енергетики. Пізніше, в 1982 р., був виданий важливий Закон про політику в галузі ліквідації відходів ядерного виробництва.

У 60-ті рр. стало очевидно, що рішення складних екологічних завдань потребує комплексного підходу, і, відповідно, консолідації та модернізації всього природоохоронного права. У 1969 році Конгрес США прийняв закони про національну політику з питань навколишнього середовища, а в 1970 р. — про покращення якості навколишнього середовища. На їх основі стали прийматися більш приватні акти, до текстів яких постійно вносяться уточнення й доповнення: про контроль над забрудненням вод, про чистоту повітря, про контроль над шкідливими шумами, про ліквідацію твердих відходів тощо.

Спеціально створене Агентство з охорони навколишнього середовища має право видавати підзаконні акти, котрими регулюються критерії і стандарти якості води, атмосферного повітря, нормативи промислових відходів, стічних вод тощо, а також провадження кримінального переслідування корпорацій та інших порушників встановлених правил.

Екологічне право Великобританії

У Великобританії законодавство про охорону навколишнього середовища ще молодше, ніж у США. У 1951 р. уперше була введена система видачі дозволів на скидання відходів у внутрішні води, в 1956 р. на ряді територій країни заборонена експлуатація підприємств, якщо вони дають шкідливі викиди в атмосферу. У 1970 р. створено Міністерство навколишнього середовища, у 1972 р. починає діяти Королівська комісія з боротьби з забрудненням навколишнього середовища — незалежний орган при уряді Великобританії; існують також численні центральні установи — ради з охорони повітря, з обробки різних відходів і десять регіональних управлінь з контролю за якістю навколишнього середовища. Важливу роль відіграють місцеві органи влади й численні громадські об'єднання.

У 1974 р. був прийнятий Закон про контроль над забрудненням навколишнього середовища, який встановив систему податків на природоспоживачів і штрафів для забруднювачів.

Охорона водяних ресурсів регулюється: Законом про захист і використання вод 1973 р., Законом про скидання забруднювальних речовин у море 1974 р., прийнятим у 1977 р. Законом про повноваження місцевих органів влади в контролі за витратою води та скиданнями промислових відходів у внутрішні та прибережні води й іншими актами.

У 1958 і 1968 рр. були видані акти про захист атмосферного повітря від шкідливих викидів — Закони про чисте повітря, а в 1978 р. — Закон про контроль над забрудненням атмосфери. Прийнятим у 1974 р. Законом передбачено отримання попереднього дозволу на заковування промислових відходів. У тому ж 1974 р. виданий Акт, який встановлює превентивні заходи для боротьби з шумом. Закон про охорону природи 1968 р. визначив режим створених в Англії й Уельсу природних заповідників. Важливе значення має також Закон про захист диких тварин і рослин 1981 р. з виправленнями 1985 р.

Екологічне право Франції

У **Франції** державна програма з охорони навколишнього середовища була прийнята в 1970 році. Вона спрямована насамперед на захист лісів, флори і фауни, а також на інші загальнодержавні заходи, в основі яких лежить екологічна податкова політика, побудована за принципом «той, хто забруднює, платить». У 1971 р. створені міністерство охорони природи і навколишнього середовища, Рада з управління територіями та регіонального розвитку. З 1972 р. у всіх департаментах засновані бюро з охорони природи і навколишнього середовища. Один із найважливіших актів цієї сфери — прийнятий у 1976 р. закон, котрим передбачений широкий перелік природних об'єктів, що підлягають захистові під загрозою покарання, в тому числі флора, фауна, вода, корисні копалини. Закон передбачає також створення резервних територій, де забороняється будь-яка діяльність, що негативно впливає на навколишнє середовище. Окремим законом 1976 р. регулюється порядок розміщення й експлуатації будь-яких підприємств, що можуть становити загрозу для навколишнього середовища: вони розподілені на три категорії залежно від ступеня такої небезпеки. Крім того, до системи природоохоронних актів входять: Декрет про радіоактивні відходи 1964 р., Декрет про охорону повітря від забруднення 1974 р., Декрет про обмеження рівня шуму 1975 р., Декрет про регіональні заповідники 1988 р. та інші акти.

Екологічне право ФРН

У **ФРН** в останні десятиліття ХХ ст. дуже активно розвивався рух на користь захисту навколишнього середовища від забруднення, викликаного насамперед вихлопними газами автомобілів та відходами промислового виробництва у **ФРН**. Під тиском прихильників цього руху як самостійна галузь законодавства виникла система нормативних актів екологічного характеру. Згідно з прийнятим у 1974 р. Законом засновано Федеральне міністерство у справах навколишнього середовища. Створені в окремих землях відповідні відомства контролюють встановлені стандарти належної якості вод та атмосферного повітря, і разом з федеральною владою й громадськістю борються з підприємцями та іншими порушниками законодавства про екологію.

Велике значення в цій боротьбі надається і вдосконаленню системи оподаткування обкладання за принципом «хто більше забруднює природу, більше і платить». Серед природоохоронних законів переважають акти, спрямовані на попередження конкретних видів шкідливого впливу на навколишнє середовище: Закон про заходи для забезпечення усунення відпрацьованих масел 1968 р. (у редакції 1979 р.) і прийнята з метою розвитку цього Закону постанова уряду 1987 р., Закон про захист від шуму літаків 1971 р., Закон про захист навколишнього середовища від забруднень повітря, шумів, вібрацій та подібних шкідливих впливів 1974 р., Закон про попереджувальний захист населення

від шкідливих випромінювань 1986 р., Закон про стічні води (у редакції 1987 р.) і Закон про охорону природи 1976 р. (у редакції 1987 р.), спрямований на захист ландшафтів, флори й фауни тощо.

Таким чином, екологічне право встановило механізми, які перешкоджають споживчому й суто кон'юнктурному підходові до природних ресурсів і навколишнього середовища.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття	Терміни
Юридична особа Націоналізація Комерційна власність Евікція речі	Акція Корпорація Траст Лізинг Домиціль Ферейни Субституція

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи текст:

1. документів № 1, 2, порівняйте структуру ЦК Франції та Німецького цивільного уложення, *визначивши* особливості їх структури, системи, за якими вони складені;

2. документів № 1, 2,

а) складіть юридичні казуси, в яких знайшли б відображення особливості регулювання цивільно-правових відносин у Франції та Німеччині у сфері:

- зобов'язального права;
- майнових прав подружжя;
- майнових прав позашлюбних дітей.

б) визначте особливості вирішення цивільно-правових спорів, пов'язаних з правом власності у Франції та Німеччині.

в) порівняйте правове становище суб'єктів цивільно-правових відносин у Франції та Німеччині, зробіть висновки.

Перевірте себе

Завдання 4. Продовжте думку:

1. Основні ідеї буржуазного цивільного права знайшли відображення в теоріях.....

2. В Англії цивільне право розглядається.....

3. У нову епоху основними джерелами англійського цивільного права виступають.....

4. Некодифіковане в цілому англійське право, починаючи з другої половини XIX-XX ст., зазнає певних спроб надати йому систематизованого вигляду, про що свідчать.....

5. Сучасними джерелами цивільного процесуального права Англії виступають.....
6. Згідно з Конституцією США, регулювання цивільно-правових відносин віднесено.....
7. Основними джерелами цивільного та цивільно-процесуального права США є.....
8. З кінця XIX ст. у США починається рух за уніфікацію цивільного права у штатах, про що свідчить.....
9. Робота щодо спроб уніфікації федерального законодавства США, законодавства штатів значно посилилась у XX ст., свідченням чому є...
10. Конституційні засоби захисту власницьких прав у США знайшли своє закріплення у.....
11. Потреба в систематизації та уніфікації цивільно-процесуального законодавства призвела до появи в 1848 у штаті Нью-Йорк..... Його значення полягає в тому, що.....
12. У ході революції 1789—1794 рр. У Франції були закладені основи нового буржуазного цивільного права, про що свідчать.....
13. Цивільний кодекс Наполеона, прийнятий у..... р., мав основну особливість:.....
14. Цивільний кодекс Наполеона був побудований за..... системою і складався з.....
15. Цивільний кодекс Наполеона не тільки зробив величезний вплив на процес становлення буржуазного цивільного права у Франції, але й послужив у XIX ст. зразком для проведення кодифікації цивільного права в більшості держав Європи та Американського континентів. Зокрема.....
16. Основним джерелом цивільного процесуального права Франції до початку 70-х років XX ст. був....., основу якого склав.....
17. Особливе місце серед кодифікацій цивільного права, що з'явилися після Кодексу Наполеона, посіло..... Це зумовлено тим, що в ньому.....
18. Визначною пам'яткою цивільного права Німеччини середини XIX ст. стало..... Його характерними рисами були.....
19. Історичне значення прийнятого в..... році Німецького цивільного уложення полягає в тому, що.....
20. Структура Німецького цивільного уложення відповідає доктрині..... І представлена.....
21. Цивільний процесуальний кодекс Німеччини був прийнятий у.....
22. Англо-американське право визнало як суб'єктів цивільного права.....
23. У США особливою рисою правового статусу фізичних осіб було те, що.....
24. Характерною рисою цивільного права нової епохи є поява... як суб'єкта цивільно-правових відносин.....
25. Досвід корпорацій як форми організації капіталу США запозичили в Англії, але з певними відмінностями, а саме.....
26. Згідно з правовою доктриною, запропонованою Верховним Судом США, у судовому прецеденті «Дартмуд коледж проти Вудворда» американській корпорації були притаманні п'ять критеріїв:.....
27. Особлива увага в сучасному законодавстві США про корпорації приділяється акціонерним товариствам, що зумовлено.....
28. У сучасному цивільному законодавстві США набули поширення такі види цінних паперів:.....
29. Стосовно юридичних осіб публічного права провідною тенденцією розвитку їх правового статусу в США є.....

30. Особливістю англійського речового права було.....
31. Оригінальним інститутом англійського цивільного права є.....
32. Суттєві зміни у праві власності США відбувалися з....., що й призвело до затвердження й домінування..... форми власності.
33. Подальша соціалізація виробництва і праці надали приватній власності..... характеру..., що означає.....
34. Сучасна концепція договору в англійському праві склалася шляхом.....
35. Ринкові відносини в США отримали своє юридичне вираження у.....
36. Відхід від принципу свободи договору, який стає провідним явищем у цивільному праві ХХ ст., виявлявся у.....
37. Процес демократизації в регулюванні сімейно-шлюбних відносин в англійському праві розпочинається.....
38. У сімейно-шлюбному законодавстві останнього часу більш докладно розглядаються майнові взаємини чоловіка та дружини із загальною тенденцією до їх.....
39. Різноманітність підходів до регулювання сімейно-шлюбних відносин у праві США зумовлена тим, що.....
40. Характерною відмінністю англійського спадкового права є.....
41. У ХХ ст. основні зміни у праві спадкування у країнах англо-американської правової сім'ї зводилися до такого:.....
42. В основу визначення суб'єктів цивільного права у країнах континентальної світової правової сім'ї було покладено.....
43. Розвиток капіталістичних відносин у країнах Західної Європи поставив на порядок денний питання.....
44. Німецьке цивільне уложення, на відміну від Цивільного кодексу Франції, суб'єктами цивільно-правових відносин визнає..., відзначивши два основних види.....
45. Головним інститутом речового права за ЦК Франції було....., яке розумілося як....., що свідчить про..... характер кодексу.
46. Розвиток процесу усупільнення виробництва та сфери обігу мав своїм результатом і зміну самої концепції власності, що розглядається в сучасному французькому цивільному праві як.....
47. Німецьке цивільне уложення поділяє всі речі на.....
48. Німецьке Цивільне Уложення, як і Кодекс Наполеона, не дає визначення поняття права власності, розкриваючи його зміст у такий спосіб:.....
49. Основним напрямком розвитку права власності в Німеччині у ХХ ст., як і в інших розвинутих країнах світу, стає його.....
50. За ЦК Франції, договір — це....., чинність якого визнається за умов:.....
51. Характерною рисою Німецького цивільного уложення в питанні про обов'язкові умови дійсності договорів є.....
52. Крім договору, французьке та німецьке право знає й інші підстави виникнення зобов'язань:.....
53. У регулюванні сімейно-шлюбних відносин за ЦК Франції було закріплено.....
54. На відміну від французького кодексу, Німецьке цивільне уложення визнало єдиною законною формою шлюбу.....
55. Основною тенденцією розвитку сімейно-шлюбних прав у другій половині ХХ ст. у країнах континентальної правової сім'ї стала.....
56. За французьким цивільним законодавством визнається спадкування як за....., так і за.....

57. При спадкуванні за законом Німецьке цивільне уложення закріплювало систему.....

58. Торговий кодекс Франції, прийнятий у..... р., мав таку структуру:.....

59. Подальший розвиток французького торгового права здійснювався.....

60. У..... році було прийнято Загальнонімецьке торгове уложення, яке структурно було представлено.....; замінено в..... новим Торговим кодексом.

61. Зміни у змісті торгового права західноєвропейських країн в умовах науково-технічної революції можна побачити.....

62. Історично трудове право як галузь права склалося в результаті....., котра й зумовила дві тенденції правового регулювання праці:.....

63. Перші закони про працю в Англії характеризувалися.....

64. Важливою віхою в розвитку трудового законодавства Великобританії став закон 1911 р., який.....

65. Сучасне трудове законодавство у Великобританії склалося..... Його характерною рисою є.....

66. Протягом XIX ст. у трудовому законодавстві США склалася судова доктрина, згідно з якою.....

67. Сучасне трудове законодавство США — як федеральне, так і штатів — визначає лише.....

68. Основи чинної в США системи соціального забезпечення були закладені.....

69. Як складові частини французької правової системи трудове і соціальне законодавство беруть свій початок.....

70. Характерною рисою розвитку німецького трудового права наприкінці XIX — початку XX ст. стає його.....

71. Початок становлення екологічного права як галузі права припадає на.....
Про це свідчить.....

Завдання 5. Схарактеризуйте

1. Основні напрямки теоретичного розвитку буржуазної цивілістики XVIII—XIX ст.

2. Джерела цивільного права і процесу країн англо-американської світової правової сім'ї, визначте їх спільні та відмінні риси.

3. Джерела цивільного права і процесу країн континентальної світової правової сім'ї, визначте їх спільні та відмінні риси.

4. Основні інститути цивільного права країн англо-американської світової правової сім'ї, визначивши спільне й особнє.

5. Основні інститути цивільного права країн континентальної світової правової сім'ї, визначивши спільне й особнє.

6. Процес становлення та основні тенденції розвитку торгового права в зарубіжних країнах, спільне й відмінне.

7. Процес становлення та основні тенденції розвитку трудового права і соціального законодавства в зарубіжних країнах: спільне і особнє.

8. Історичні витоки правового регулювання охорони навколишнього середовища в зарубіжних країнах.

Завдання 6. Використовуючи матеріал теми та додаткову літературу, *підготуйте коротку довідку* про історичні обставини появи таких цивільно-правових актів: «**Цивільний кодекс французів 1804 р.**». (Кодекс Наполеона) та «**Німецьке цивільне уложення 1900 р.**».

**ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС ФРАНЦУЗІВ (1804 Р.)
(витяги)**

[Закон 30 вентоза XII року (21 березня 1804 р.) про об'єднання цивільних законів у єдиний звід законів за назвою «Цивільний кодекс Французів»]

Вступний титул. Про опублікування, дію й застосування законів узагалі.....
..... (ст. 1—6)

КНИГА ПЕРША. ПРО ОСІБ

Титул I. Про користування цивільними правами і про позбавлення цих прав

Глава I. Про користування цивільними правами ..... (7—16)

Глава II. Про позбавлення цивільних прав ..... (17—33)

Титул II. Про акти цивільного стану

Глава I. Загальні постанови ..... (34—54)

Глава II. Про акти народження ..... (55—62)

Глава III. Про акти про шлюб ..... (63—76)

Глава IV. Про акти про смерть ..... (77—92)

Глава V. Про акти цивільного стану, що стосуються військовослужбовців та моряків у деяких спеціальних випадках ..... (93—98)

Глава VI. Про виправлення актів цивільного стану ..... (99—101)

Титул III. Місце проживання ..... (102—111)

Титул IV. Про відсутніх

Глава I. Про припущення відсутності ..... (112—114)

Глава II. Про оголошення відсутності ..... (115—119)

Глава III. Про наслідки відсутності ..... (120—140)

Глава IV. Про догляд за неповнолітніми дітьми, батько яких зник ..... (141—143)

Титул V. Про шлюб

Глава I. Про якості й умови, необхідні для укладення шлюбу ..... (144—164)

Ст. 144. Чоловік до досягнення повних 18 років, жінка до досягнення повних 15 років не можуть брати шлюб.

Ст. 146. Шлюб відсутній, якщо відсутня згода.

Ст. 147. Не можна брати другий шлюб, не розірвавши перший.

Ст. 148. Син, котрому не виповнилося 25 років, дочка, яка не досягла 21 року, не можуть брати шлюб без згоди їх батька й матері; у випадку незгоди між ними досить згоди батька.

Глава II. Про формальності стосовно укладення шлюбу ..... (165—171)

Глава III. Про заперечення проти шлюбу ..... (172—179)

Глава IV. Про вимоги щодо визнання шлюбу недійсним ..... (180—202)

Глава V. Про зобов'язання, що виникають із шлюбу ..... (203—211)

Ст. 203. Власне фактом шлюбу подружжя спільно зобов'язується годувати, утримувати, виховувати своїх дітей.

Глава VI. Про права та обов'язки подружжя ..... (212—226)

Ст. 213. Чоловік зобов'язаний надавати захист своїй дружині, дружина — слухатися чоловіка.

Ст. 214. Дружина зобов'язана жити разом з чоловіком і слідувати за ним всюди, де він вирішить перебувати; чоловік зобов'язаний прийняти її й надати їй усе, що потрібно для життя, відповідно до своїх можливостей і свого становища.

Ст. 215. Дружина не може виступати в суді без дозволу свого чоловіка, хоча б вона була купцем, або не мала спільного майна з чоловіком, або хоча б відокремлено майно дружини.

Ст. 226. Дружина не може заповідати без дозволу свого чоловіка.

Глава VII. Про розірвання шлюбу ..... (227)

Ст. 227. Шлюб розривається: 1) зі смертю одного з подружжя; 2) розлученням, здійсненим у законному порядку; 3) карою, на основі вироку, що набув чинності стосовно одного з подружжя, яка потягла за собою громадянську смерть.

Глава VIII. Про другі шлюби ..... (228)

Титул VI. Про розлучення

Глава I. Про причини розлучення ..... (229—233)

Глава II. Про порядок розлучення ..... (234—274)

Глава III. Про розлучення в силу взаємної угоди ..... (275—294)

Глава IV. Про наслідки розлучення ..... (295—305)

Глава V. Про окреме проживання ..... (306—311)

Титул VII. Про батьківство та про ставлення дітей до батьків

Глава I. Про зв'язок між батьками й дітьми, законними або такими, що народилися у шлюбі ..... (312—318)

Ст. 312. Батьком дитини, зачатої у шлюбі, вважається чоловік (матері). Проте чоловік матері може відмовитися від визнання дитини, якщо він доведе, що у проміжок між трьохсотим і сто вісімдесятим днем до народження дитини він перебував у стані фізичної неможливості фізичних стосунків зі своєю дружиною, або з причини свого перебування в іншому місці, або внаслідок якихось (інших) обставин

Глава II. Про докази походження законних дітей ..... (319—330)

Глава III. Про позашлюбних дітей ..... (331—342)

Титул VIII. Про всиновлення та про узаконення, що здійснене шляхом всиновлення

Глава I. Про всиновлення ..... (343—367)

Глава II. Про узаконення, здійснене шляхом всиновлення ..... (368—370)

Титул IX. Про батьківську владу ..... (371—387)

Ст. 371. Діти в будь-якому віці повинні проявляти до свого батька і матері шану і повагу.

Ст. 372. Діти залишаються під владою батьків до досягнення повноліття або до звільнення з-під їх влади.

Ст. 373. Батько один здійснює цю владу під час шлюбу.

Ст. 376. Якщо дитина не досягла 16 років, то батько може позбавити її волі на термін не більше одного місяця: з цією метою голова трибуналу округу має, на прохання батька, видати ордер на арешт.

Ст. 377. З досягненням дитиною 16-літнього віку та до повноліття або до звільнення її від влади батька він може лише вимагати позбавити дитину волі на період не більше 6 місяців; він звертається до голови зазначеного трибуналу, котрий, обговоривши питання з прокурором республіки, видає ордер про арешт або відмовляє в ньому, і може, у першому випадку, скоротити термін ув'язнення, який вимагає батько.

Титул X. Про неповноліття, про опіку і про звільнення з-під влади

Глава I. Про неповноліття ..... (388)

Ст. 388. Неповнолітньою є особа тієї чи іншої статі, котра ще не досягла 21 року.

Глава II. Про опіку ..... (389—475)

Ст. 389. Батько у шлюбі управляє особистим майном його неповнолітніх дітей. Він має дати звіт стосовно власності, якщо мова йде про майно, на яке закон надає йому узуфрукт.

Ст. 390. Після розірвання шлюбу, через природну або громадянську смерть одного з подружжя, опіка над неповнолітніми й не звільненими від влади дітьми належить, відповідно до закону, одному з батьків

Глава III. Про звільнення з-під батьківської влади.....	(476—487)
<i>Титул XI. Про повноліття, про позбавлення дієздатності і про радника, призначуваному судом</i>	
Глава I. Про повноліття	(488)
Глава II. Про позбавлення дієздатності	(489—512)
Глава III. Про радника, який призначається судом	(513—515)

КНИГА ДРУГА. ПРО МАЙНО ТА ПРО РІЗНІ ВИДОЗМІНИ ВЛАСНОСТІ

<i>Титул I. Про відмінності майна</i>	(516)
<i>Ст. 516.</i> Усе майно є рухомим або нерухомим.	
Глава I. Про нерухомість	(517—526)
<i>Ст. 517.</i> Майно є нерухомим або за своєю природою, або за його призначенням, або за належністю предмета, частиною якого воно є.	
<i>Ст. 518.</i> Земельні ділянки й будівлі є нерухомим майном за їх природою.	
<i>Ст. 520.</i> Незібраний врожай і фрукти на деревах є нерухомим майном; з того моменту, як колоски зріжуть, а фрукти зірвуть, хоча й не було зібрано врожай, вони є рухомим майном.	
<i>Ст. 524.</i> Предмети, які власник землі встановив на своїй ділянці для її обслуговування та експлуатації, є нерухомостями через їх призначення. Отже, нерухомостями, відповідно до їх призначення, є такі предмети, котрі власник встановив на своїй ділянці для її обслуговування й експлуатації: тварини, люди для оброблення землі; землеробське знаряддя; насіння, дані фермерам або особам, яким землю здано, з покладенням на них обов'язку віддавати частину врожаю; голуби в голуб'ятнику; кролики у клітках; вулики; риба у ставках; преси, котли, апарати для перегонки, діжки...	
Глава II. Про рухомість	(527—536)
<i>Ст. 527.</i> Майно є рухомим за його природою або за законом.	
<i>Ст. 528.</i> За своєю природою є рухомістю предмети, котрі можуть змінити своє місце знаходження, зокрема, коли вони рухаються самі, як, наприклад, тварини, або ж коли вони не можуть змінити свого місця самостійно, а тільки під впливом сторонньої сили, як, наприклад, неживі предмети.	
<i>Ст. 529.</i> Є рухомістю за законом зобов'язання й позови, що мають предметом сплату грошових сум або (право на) рухомі речі, акції або частки у фінансових, торговельних або промислових компаніях, навіть якщо компаніям належало б нерухоме майно, пов'язане з цими підприємствами.	
Глава III. Про майно стосовно тих, хто ним володіє	(537—543)
<i>Ст. 537.</i> Приватні особи мають право вільного розпорядження майном, яке їм належить...	
<i>Ст. 543.</i> На майно можна мати або право власності, або просте право користування, або тільки право вимагати виконання земельних повинностей (сервітутів).	
Титул II. Про власність	(544—546)
<i>Ст. 544.</i> Власність є правом користуватися й розпоряджатися речами абсолютним чином з тим, щоб користування не було таким, яке заборонено законом або регламентом.	
<i>Ст. 545.</i> Нікого не можна змушувати поступатися своєю власністю, якщо це тільки не робиться з причин суспільної користі та за справедливого й попереднього відшкодування.	
<i>Ст. 546.</i> Власність на річ як рухому, так і нерухому дає право на все, що ця річ виробляє, і на те, що природно або штучно з'єднується з цією річчю як її невід'ємність. Це право називається «правом приєднання».	

Глава I. Про право приєднання стосовно до того, що виробляється річчю.....	(547—550)
Глава II. Про право приєднання стосовно до того, що з'єднується з річчю і входить до її складу.....	(551—577)
Ст. 552. Власність на землю включає і власність на те, що знаходиться зверху, і на те, що знизу. Власник може... зводити будівлі на свій розсуд, за винятком того, що встановлено в титулі «Про сервітути і земельні повинності».	
Титул III. Про узуфрукт, користування та проживання	
Глава I. Про узуфрукт.....	(578—624)
Глава II. Про користування та про проживання.....	(625—636)
Титул IV. Про сервітути або земельні повинності.....	(637—639)
Глава I. Про сервітути, що походять з розгашування ділянок.....	(640—648)
Глава II. Сервітути, встановлені законом.....	(649—685)
Глава III. Про сервітути, встановлені дією людини.....	(686—710)

КНИГА ТРЕТЯ. ПРО РІЗНІ СПОСОБИ, ЯКИМИ ЗДОБУВАЄТЬСЯ ВЛАСНІСТЬ

Загальні правила.....	(711—717)
Ст. 711. Власність на майно набувається й передається шляхом успадкування, дарування між живими або за заповітом відповідно до зобов'язань.	
Ст. 712. Власність набувається також шляхом приєднання або включення до складу іншої речі і через давність.	
Ст. 713. Майно, яке не має господаря, належить державі.	
Титул I. Про спадкування	
Глава I. Про відкриття спадщини та перехід його до спадкоємців.....	(718—724)
Ст. 718. Спадщина відкривається внаслідок природної смерті і внаслідок громадянської смерті.	
Ст. 723. Закон регулює порядок успадкування між законними спадкоємцями; за їх відсутності майно переходить до позашлюбних дітей, потім до живого подружжя, а якщо таких немає, до держави.	
Глава II. Про якості, необхідні для спадкування.....	(725—730)
Глава III. Про різні порядки спадкування.....	(731—765)
Ст. 756. Позашлюбні діти не є спадкоємцями; закон надає їм право на майно померлих батька або матері лише в тому разі, якщо вони були визнані в законному порядку.	
Глава IV. Про спадкування поза правилами.....	(766—773)
Глава V. Про прийняття спадщини і про відмовлення від спадщини.....	(767—814)
Глава VI. Про розділення (спадщини) і про повернення (спадкоємної маси).....	(815—892)
Титул II. Про дарування між живими та про заповіти	
Глава I. Загальні постанови.....	(893—900)
Ст. 893. Розпоряджатися своїм майном без вигоди можна лише через дарування між живими або через заповіт	
Ст. 894. Дарування між живими є дією, через яку дарувальник позбавляє себе, реально й остаточно подарованої речі на користь того, кому ця річ дарується і хто її приймає.	
Ст. 895. Заповіт є дією, через яку заповідач дає розпорядження на той період, коли він уже помре, про все своє майно або частину майна, і який він може скасувати.	
Глава II. Про здатність робити розпорядження або одержувати в силу дарування між живими або на підставі заповіту.....	(901—912)

- Глава III.** Про частину майна, якою можна розпоряджатися, і про її зменшення ..... (913—930)
- Ст. 913.** Безкорисливе надання (майна) через укладання угод між живими або через заповіт не може становити більше половини майна, яке належить особі, котра здійснює розпорядження, якщо вона залишає після своєї смерті лише одну законну дитину; третини — якщо вона залишає двох дітей; чверті — якщо вона залишає троє або більшу кількість.
- Ст. 916.** За відсутності висхідних і спадних ліній споріднення, безкорисливі надання, здійснені через угоди між живими або через заповітні акти, можуть вичерпувати все майно.
- Глава IV.** Про дарування між живими ..... (931—952)
- Глава V.** Про заповідальні розпорядження ..... (967—1047)
- Глава VI.** Про розпорядження, що допускаються на користь онуків або дарувальника, або заповідача дітей його братів і сестер ..... (1048—1074)
- Глава VII.** Про розділи, здійснені батьком, матір'ю або іншими висхідними між їх спадними [рідними] ..... (1075—1080)
- Глава VIII.** Про дарування, зроблені в силу шлюбного договору дружинам і дітям, що народяться у шлюбі ..... (1081—1090)
- Глава IX.** Про розпорядження, зроблені одним чоловіком на користь іншого на підставі шлюбного договору або під час шлюбу ..... (1091—1100)
- Титул III. Про договірні або про договірні зобов'язання взагалі*
- Глава I.** Вступні постанови ..... (1101—1107)
- Ст. 1101.** Договір є угодою, через яку одна або декілька осіб зобов'язуються один перед іншим або перед декількома іншими особами дати що-небудь, зробити що-небудь або не робити чогось.
- Глава II.** Про суттєві умови дійсності угод ..... (1108—1133)
- Ст. 1108.** Чотири умови є суттєвими для дійсності угоди:
- згода сторони, яка зобов'язується;
  - здатність укладати договір;
  - певний предмет, що становить зміст зобов'язання;
  - дозволене обґрунтування зобов'язання.
- Ст. 1109.** Дійсна згода відсутня, якщо вона була дана лише внаслідок помилки або якщо вона була вирвана насильно або обманом.
- Ст. 1115.** Договір не може відхилитися з причини насилля, якщо, після того, як насилля припинилося, цей договір було схвалено або прямо, або мовчазно, або через пропущення терміну, встановленого законом для надання вимоги про відновлення.
- Ст. 1123.** Будь-яка особа може укладати договори, якщо вона не оголошена неспроможною відповідно до закону.
- Ст. 1124.** Неспроможними для укладання договору є: неповнолітні; особи, позбавлені дієздатності; (одружені жінки у випадках, зазначених у законі); всі ті, кому закон забороняє деякі договори.
- Ст. 1126.** Предметом договору є те, що одна сторона зобов'язується дати, або те, що одна сторона зобов'язується зробити, або що вона зобов'язується не робити.
- Ст. 1131.** Зобов'язання, яке не має основи або має неправдиву основу, або має недозволену основу, не може бути чинним.
- Глава III.** Про силу зобов'язань ..... (1134—1167)
- Ст. 1134.** Угоди, укладені на основі закону, посідають місце закону для тих, хто їх уклав.
- Вони можуть бути скасовані лише за взаємною згодою сторін або з причин, відповідно до яких закон дозволяє скасування (зобов'язання).
- Вони мають бути виконані сумлінно.
- Ст. 1135.** Угоди зобов'язують не тільки до того, що в них закладено, але й до всіх наслідків, які справедливість, звичай або закон пов'язують з цим зобов'язанням, відповідно до його природи.

Глава IV. Про різні види зобов'язань	(1168—1233)
Глава V. Про погашення зобов'язань	(1234—1314)
Глава VI. Про доказ існування зобов'язань і здійснення платежу	(1315—1369)
<i>Титул IV. Про зобов'язання, що виникають без угоди</i>	(1370)
Глава I. Про ніби-то договори	(1371—1381)
Глава II. Про правопорушення і ніби-то правопорушення	(1382—1386)
Ст. 1382. Якою б не була дія людини, котра завдає іншій збитків, зобов'язує ту, з вини якої сталися збитки, відшкодувати їх.	
Ст. 1383. Кожен відповідальний за збитки, що їх він спричинив не тільки своєю дією, але й своєю неохайністю або необережністю.	
<i>Титул V. Про шлюбний договір і про взаємні права подружжя</i>	
Глава I. Загальні постанови	(1387—1398)
Ст. 1387. Закон регулює подружній союз стосовно майна лише за відсутності спеціальних угод, які подружжя може укласти на власний розсуд з тим, щоб ці угоди відповідали добрій моралі...	
Ст. 1394. Усі шлюбні угоди мають бути викладені до шлюбу в акті, складеному перед нотаріусом.	
Ст. 1395. Шлюбні угоди не можуть ні в чому змінюватися після одруження.	
Глава II. Про режим спільності	(1399—1539)
Глава III. Про режим при наявності приданого	(1540—1581)
<i>Титул VI. Про продаж</i>	
Глава I. Про природу і про форму продажу	(1582—1593)
Ст. 1583. Продаж є угодою, відповідно до якої один зобов'язується надати річ, а інший — заплатити за неї	
Ст. 1589. Обіцянка продати рівноцінна продажу, якщо є взаємна угода обох сторін про річ та про ціну.	
Ст. 1590. Якщо при обіцянці продати було дано завдаток, то кожному з тих, хто домовляється, надається можливість відступити від обіцянки:	
— тому, хто дав завдаток — втратою його;	
— тому, хто одержав завдаток — поверненням його у подвійному розмірі.	
Глава II. Особи, які можуть купувати або продавати	(1594—1597)
Глава III. Про речі, що можуть бути продані	(1598—1601)
Глава IV. Про зобов'язання продавця	(1602—1649)
Глава V. Про обов'язки покупця	(1650—1657)
Глава VI. Про незначність і про знищення продажу	(1558—1685)
Ст. 1674. Якщо продавець зазнав збитків у розмірі більше семи дванадцятих ціни нерухомості, то він може вимагати визнання угоди недійсною	
Глава VII. Про продаж з метою розподілу загальної власності (lisitation)	(1686—1688)
Глава VIII. Про перехід вимог та інших безтілесних прав	(1689—1701)
<i>Титул VII. Про обмін</i>	(1702—1707)
<i>Титул VIII. Про договір наймання</i>	
Глава I. Загальні постанови	(1708—1712)
Глава II. Про наймання речей	(1713—1778)
Глава III. Про наймання роботи й послуг	(1779—1799)
Ст. 1780. Можна брати на себе зобов'язання надати послуги лише на період для виконання певної справи	
Глава IV. Про наймання худоби	(1800—1831)
<i>Титул IX. Про договір товариства</i>	
Глава I. Загальні постанови	(1832—1834)
Ст. 1832. Договір товариства є угодою, відповідно до якої двоє або більше осіб погоджуються зробити щось спільним майном, маючи на увазі розподіляти вигоди, які можуть із цього випливати.	

Ст. 1833. Кожен учасник товариства має внести до нього або гроші, або інше майно, або свої спеціальні знання та вміння	
Глава II. Про різні види товариств	(1835—1842)
Глава III. Про зобов'язання учасників товариства між собою та стосовно до третіх осіб.....	(1843—1864)
Глава IV. Про різні засоби закриття товариства.....	(1865—1872)
Постанова, що стосується торгових товариств.....	(1873)
Титул X. Про позику	(1874)
Глава I. Про позику для користування або про позичку	(1875—1891)
Глава II. Про споживчу або просту позику.....	(1892—1904)
Глава III. Про процентну позику	(1905—1914)
Титул XI. Про договір збереження та про секвестр	
Глава I. Про збереження взагалі та його різні види	(1915—1916)
Глава II. Про збереження у прямому змісті слова	(1917—1954)
Глава III. Про секвестр	(1955—1963)
Титул XII. Про ризикові договори	(1964)
Глава I. Про гру та парі.....	(1965—1967)
Глава II. Про договір довічної ренти.....	(1968—1983)
Титул XIII. Про доручення	
Глава I. Про природу та про форму доручення	(1984—1990)
Глава II. Про обов'язки довіреного	(1991—1997)
Глава III. Про обов'язки довірителя.....	(1998—2002)
Глава IV. Про різні способи закінчення доручення	(2003—2010)
Титул XIV. Про поручительство	
Глава I. Про природу й обсяг поручительства.....	(2011—2020)
Глава II. Про наслідки поручительства.....	(2021—2033)
Глава III. Про погашення поручительства.....	(2034—2039)
Глава IV. Про законне поручительство та про судове поручительство..	(2040—2043)
Титул XV. Про мирові угоди	(2044—2058)
Титул XVI. Про особисту затримку у цивільних справах	(2059—2070)
Титул XVII. Про заставу	(2071—2072)
Глава I. Про заставу	(2073—2084)
Глава II. Про бантихрезу	(2085—2091)
Титул XVIII. Про привілеї та іпотеки	(2092—2203)
Титул XIX. Про примусове відібрання власності та про черговість кредиторів	
Глава I. Про примусове відібрання власності.....	(2204—2217)
Глава II. Про черговість кредиторів та про розподіл ціни між кредиторами	(2218)
Титул XX. Про давність	
Глава I. Загальні постанови	(2219—2227)
Глава II. Про володіння	(2228—2235)
Глава III. Про причини, що перешкоджають терміну давності..(2236—2241)	
Глава IV. Про причини, які переривають або припиняють термін давності	(2242—2259)
Глава V. Про час, який потрібен для закінчення давності.....	(2260—2281)

Документ № 2

ЦИВІЛЬНЕ УЛОЖЕННЯ НІМЕЧЧИНИ (1900 Р.) (витяги)

КНИГА ПЕРША. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ОСОБИ

Глава перша. Фізичні особи.....§§ 1—20

§1. Повноліття настає з досягненням 21 року.	
Глава друга. Юридичні особи	§§21—89
<i>I. Товариства</i>	
1. Загальні постанови	§§21—54
§21. Товариство, яке не має на меті ведення господарчого підприємства, набуває громадянської правоздатності через унесення його до реєстру товариств у відповідному суді.	
§22. Товариство, яке має на меті ведення господарчого підприємства, набуває правоздатності... через концесію від уряду. Право дарувати концесію належить тій союзній державі, в межах котрої товариство має своє місцезнаходження.	
§25. Устрій правоздатного товариства визначається уставом.	
2. Зареєстровані товариства	§§55—79
<i>II. Установи</i>	§§80—88
<i>III. Юридичні особи публічного права</i>	§89
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. РЕЧІ	§§90—103
§90. Речами цей закон визнає тільки тілесні предмети.	
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ПРАВОВІ УГОДИ	
Глава перша. Дієздатність	§§104—115
§104. Позбавлені дієздатності особи: 1) які не досягли семирічного віку; 2) які перебувають у стані хворобливого душевного розладу, що виключає свободу волевиявлення, якщо цей стан за своєю природою незмінної якості.	
Глава друга. Волевиявлення	§§116—144
§119. Хто при волевиявленні хибив щодо змісту виявлення, або хто взагалі не мав наміру здійснити виявлення такого змісту, той може оскаржити зроблене виявлення, коли слід припустити при знайомстві зі справжнім становищем справи або при розумній оцінці положення він не здійснив би такого виявлення.	
Глава третя. Договір	§§145—157
§145. Якщо хто-небудь запропонує іншому укладення договору, то він пов'язується з цією пропозицією, навіть якщо він особисто виказав, що не зв'язує себе пропозицією.	
§157. Договір слід тлумачити згідно з вимогами доброї совісті і з урахуванням звичаїв цивільного обігу.	
Глава четверта. Умовні та відстрочені угоди	§§158—163
Глава п'ята. Представництво. Вповноваження	§§164—181
Глава шоста. Попередня згода. Наступна згода	§§182—185
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ТЕРМІНИ	§§186—193
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. ДАВНІСТЬ	§§194—225
§195. Термін загальної давності витікає у 30 років.	
РОЗДІЛ ШОСТИЙ. ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ. САМОЗАХИСТ. САМОДОПОМОГА	§§226—231
§227. Не вважається протизаконною дія, здійснена у стані необхідної оборони. Необхідною обороною визнається той захист, який потрібен для відвернення від себе або від іншого наявного неправомірного нападу.	
§230. Самодопомога не повинна виходити за межі того, що необхідно для відвернення загрози.	
РОЗДІЛ СЬОМИЙ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	§§232—240

КНИГА ДРУГА. ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ЗМІСТ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Глава перша. Задоволення по зобов'язаннях	§§241—292
--	-----------

§241. На основі зобов'язальних відносин кредитор має право вимагати від боржника задоволення, передбаченого умовою. Задоволення може полягати і в утриманні від дії.

Глава друга. Прострочення кредитора.....	§§293—304
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ З ДОГОВОРІВ	
Глава перша. Установлення зобов'язань. Зміст договору.....	§§305—319
Глава друга. Обопільний договір.....	§§320—327
Глава третя. Обіцянка на користь третіх осіб.....	§§328—335
Глава четверта. Задаток. Договірна неустойка.....	§§336—345
Глава п'ята. Відступ.....	§§346—361
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ПОГАШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ	
Глава перша. Виконання.....	§§362—371
Глава друга. Внесок у присутнє місце.....	§§372—386
Глава третя. Залік.....	§§387—396
Глава четверта. Складання боргу.....	§397
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ПЕРЕДАЧА ВИМОГИ	§§398—413
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. ПЕРЕВЕДЕННЯ БОРГУ	§§414—419
РОЗДІЛ ШОСТИЙ. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З БАГАТЬМА БОРЖНИКАМИ ТА ВИ- РІТЕЛЯМИ	§§420—432
РОЗДІЛ СЬОМИЙ. ОКРЕМІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	
Глава перша. Купівля. Обмін	
I. Загальні положення.....	§§433—458
II. Відповідальність за недоліки проданої речі (очищення).....	§§459—493
§459. Продавець речі відповідає перед покупцем за те, що на час переходу ри- зику на покупця річ вільна від таких недоліків, котрі б знищили або зменшили її цінність або придатність до звичайного використання, або до такого викорис- тання, яке б передбачалось при укладанні договору. Незначне зменшення ціни або придатності не береться до уваги.	
Продавець відповідає й за те, що, на момент переходу страху річ має якості, за які він прийняв на себе запоруку при продажу.	
III. Особливі види купівлі.....	§§494—534
Глава третя. Наймання. Оренда.....	§§535—597
Глава четверта. Позичка.....	§§598—606
Глава п'ята. Позика.....	§§607—610
Глава шоста. Наймання послуг.....	§§611—630
Глава сьома. Підряд.....	§§631—651
Глава восьма. Договір посередництва.....	§§652—656
Глава дев'ята. Оголошення про призначення нагороди.....	§§657—661
Глава десята. Доручення.....	§§662—676
Глава одинадцята. Провадження чужих справ без доручення.....	§§677—687
Глава дванадцята. Поклажа.....	§§688—700
Глава тринадцята. Поміщення речей у власників готелів.....	§§701—704
Глава чотирнадцята. Товариство.....	§§705—740
Глава п'ятнадцята. Спільність права.....	§§741—758
Глава шістнадцята. Довічна рента.....	§§759—761
Глава сімнадцята. Гра. Парі.....	§§762—764
Глава вісімнадцята. Поручительство.....	§§765—778
Глава дев'ятнадцята. Мирова угода.....	§779
Глава двадцята. Відвернена обіцянка сплати боргу. Визнання боргу.....	§§780—782
Глава двадцять перша. Наказ.....	§§783—792
Глава двадцять друга. Боргові документи на пред'явника.....	§§793—808
Глава двадцять третя. Пред'явлення речей.....	§§809—811
Глава двадцять четверта. Неправомірне збагачення.....	§§812—822
Глава двадцять п'ята. Недозволені дії.....	§§823—853

КНИГА ТРЕТЯ. РЕЧОВЕ ПРАВО

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ВОЛОДІННЯ	§§854—872
§859. Власник може силою протидіяти забороненому самоуправству	
Якщо рухома річ була віднята у власника самоуправно, то він може силою відняти її назад у порушника, якщо останнього було захоплено на місці або ввіймано по свіжих слідах.	
У разі захоплення володіння поземельною ділянкою засобом забороненого самоуправства власник ділянки відразу після захоплення може відновити своє володіння, силою усуваючи порушника.	
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВА НА ПОЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ	§§873—902
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ПРАВО ВЛАСНОСТІ	
Глава перша. Зміст права власності	§§903—924
Глава друга. Набуття і втрата права власності на поземельні ділянки	§§925—928
Глава третя. Придбання і втрата права власності на рухомі речі	§§929—984
Глава четверта. Домагання, засновані на праві власності	§§985—1007
Глава п'ята. Загальна власність	§§1008—1011
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. СПАДКОЄМНЕ ПРАВО БУДІВНИЦТВА	§§1012—1017
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. СЛУЖБОВОСТІ	
Глава перша. Вотчинні службовості	§§1018—1029
Глава друга. Корисноволодіння	§§1030—1089
Глава третя. Обмежені особисті службовості	§§1090—1093
РОЗДІЛ ШОСТИЙ. ПРАВО ПЕРЕВАЖНОЇ КУПІВЛІ	§§1094—1104
РОЗДІЛ СЬОМИЙ. ВОТЧИННІ ПОВИННОСТІ	§§1105—1112
РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ. ІПОТЕКА. ВОТЧИННИЙ БОРГ. РЕНТНИЙ БОРГ	
Глава перша. Іпотека	§§1113—1190
Глава друга. Вотчинний борг. Рентний борг	§§1191—1203
РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ. ЗАСТАВНЕ ПРАВО НА РУХОМІ РЕЧІ І НА ПРАВА	
Глава перша. Заставне право на рухомі речі	§§1204—1272
Глава друга. Заставне право на права	§§1273—1296

КНИГА ЧЕТВЕРТА. СІМЕЙНЕ ПРАВО

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ЦИВІЛЬНИЙ ШЛЮБ	
Глава перша. Змова	§§1297—1302
Глава друга. Укладення шлюбу	§§1303—1322
§1303. Забороняється укладати шлюб — чоловікові, якщо він не досяг повноліття, жінці — доки їй не виповниться 16 років.	
§1305. Для укладання шлюбу законні діти, доки їм не виповниться 21 рік, мають отримати дозвіл від батька, а незаконні діти, доки вони не досягнуть того ж віку, — дозволу матері.	
Глава третя. Незначність і спірність шлюбу	§§1323—1347
Глава четверта. Взяття нового шлюбу по оголошенні одного з подружжя померлим	§§1348—1352
Глава п'ята. Загальні наслідки шлюбу	§§1353—1362
§1353. Подружжя зобов'язані один перед одним до сумісного подружнього життя.	
§1354. Чоловікові надається вирішувати всі питання, які стосуються спільного подружнього життя, зокрема, він обирає місце проживання й місце переселення.	
Дружина не зобов'язана підкорюватися рішенню чоловіка, якщо воно є зловживанням з його боку своїм правом.	
§1357. У межах домашнього господарства дружина має право вести справи чоловіка замість нього та представляти його. Угоди, укладені нею, в межах цього	

кола діяльності, вважаються укладеними від імені чоловіка, якщо з обов'язків справи не є очевидним зворотнє.

Чоловік може обмежити або скасувати це право дружини. Якщо обмеження або скасування є зловживання з боку чоловіка своїм правом, то опікунський суд може скасувати ці заходи на прохання дружини. Щодо третіх осіб обмеження або скасування прав дружини дійсні лише за ступенем відповідності їх постановам ..... §1435

§1360. Чоловік зобов'язаний надавати дружині утримання відповідно до свого суспільного положення, свого стану та своєї працездатності.

Глава шоста. Майнові відносини подружжя ..... §§1363—1563

Глава сьома. Розірвання шлюбу ..... §§1564—1587

Глава восьма. Церковні обов'язки ..... §1588

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. РОДИННІ СТОСУНКИ

Глава перша. Загальні постанови ..... §§1589, 1590

§1589. Незаконна дитина та її батько не визнаються як такі, що перебувають у родинних стосунках.

§1625. Доки діти неповнолітні, вони перебувають під батьківською владою.

Глава друга. Законне походження ..... §§1591—1600

Глава третя. Обов'язок надавати утримання ..... §§1601—1615

Глава четверта. Юридичне становище законних дітей ..... §§1616—1698

Глава п'ята. Юридичне становище дітей від незначних шлюбів ..... §§1699—1704

Глава шоста. Юридичне становище незаконних дітей ..... §§1705—1718

§1705. Стосовно матері і рідних матері незаконні діти займають юридичне становище законних дітей.

§1707. Матері не надається батьківська влада над незаконними дітьми. Вона має право й зобов'язана піклуватися про особу дитини. Представляти дитину вона не має права.

§1708. Батько незаконної дитини зобов'язаний надавати дитині, доки їй не виповниться 16 років, утримання, відповідно до соціального становища матері.

Глава сьома. Узаконення незаконних дітей ..... §§1719—1740

Глава восьма. Усиновлення ..... §§1741—1772

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ОПІКА

Глава перша. Опіка над неповнолітніми ..... §§1773—1895

Глава друга. Опіка над неповнолітніми [продовження] ..... §§1896—1908

Глава третя. Піклування ..... §§1909—1921

КНИГА П'ЯТА. СПАДКОЄМНЕ ПРАВО

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ПОРЯДОК СПАДКУВАННЯ ..... §§1922—1941

§1931. Подружжя, яке пережило спадкодавця, призивається до успадкування за законом: поряд з родичами першої черги до ¼ спадщини, а поряд з родичами другої черги або поряд з дідом і бабкою — до половини спадщини...

Якщо немає родичів першої або другої черги, ні діда ні бабки, — вся спадщина переходить до подружжя, яке пережило спадкодавця.

§1937. Спадкодавець може призначити спадкоємця одностороннім розпорядженням на випадок смерті (заповіт, остання воля).

§1938. Спадкодавець може за заповітом усунути від успадкування за законом родича або чоловіка, не призначаючи спадкоємця.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ЮРИДИЧНЕ СТАНОВИЩЕ СПАДКОЄМЦЯ

Глава перша. Прийняття спадщини і відмова від неї. Заходи суду щодо охорони спадщини ..... §§1942—1966

Глава друга. Відповідальність спадкоємця за спадкоємні борги ..... §§1967—2017

Глава третя. Домагання на спадщину ..... §§2018—2031

Глава четверта. Множинність спадкоємців ..... §§2032—2063

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ЗАПОВІТ

Глава перша. Загальні постанови..... §§2064—2086

§2064. Спадкодавець може скласти заповіт тільки особисто.

§2065. Спадкодавець не може розпорядитися на випадок смерті з тим, щоб дійсність або недійсність розпорядження залежала від розсуду іншої особи.

Глава друга. Призначення спадкоємця..... §§2087—2099

§2087. Якщо спадкодавець залишив наділений особі все своє майно або частину свого майна, то таке розпорядження розглядається як призначення спадкоємця, хоча б він був названий спадкоємцем.

§2088. Якщо спадкодавець призначив тільки одного спадкоємця і притому обмежив його якою-небудь частиною спадщини, то до успадкування в останній частині закликаються спадкоємці за законом.

Глава третя. Підпризначення спадкоємця..... §§2100—2146

Глава четверта. Відмова..... §§2147—2191

Глава п'ята. Покладання..... §§2192—2196

Глава шоста. Виконувачі духовниці..... §§2197—2228

Глава сьома. Складання і скасування заповіту..... §§2229—2264

Глава восьма. Сукупний заповіт..... §§2265—2273

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ДОГОВІР ПРО СПАДКУВАННЯ..... §§2274—2302

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. НЕВІД'ЄМНА ЧАСТКА..... §§2303—2338

РОЗДІЛ ШОСТИЙ. УСУНЕННЯ ВІД СПАДКУВАННЯ НЕГІДНИХ СПАДКОЄМЦІВ..... §§2339—2345

РОЗДІЛ СЬОМИЙ. ВІДМОВА ВІД СПАДКУВАННЯ..... §§2346—2352

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ. ПОСВІДЧЕННЯ ПРО ПРАВА СПАДЩИНИ..... §§2353—2370

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ. КУПІВЛЯ СПАДЩИНИ..... §§2371—2385

Примітка:

Документи № 1—2 використані з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. II. — С. 148—214, 319—350.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.). Ин-т Европы. — М.: Наука, 1996.
2. Боботов С. В. Наполеон Бонапарт — реформатор и законодатель. — М., 1998.
3. Жданов А. А. Возникновение и эволюция доверительной собственности в общем праве // Известия вузов. Серия: Правоведение. — 2001. — № 6.
4. Ниведа Рікс. Історія виникнення юридичних осіб в англо-саксонській та континентальній системах права // Право України. — 1998. — № 9.
5. Очерки кодификации и новеллизации буржуазного гражданского права. — М.: ВЮЗИ, 1983.
6. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. Руководитель авторского коллектива — доктор юридических наук В. В. Залесский. — М.: Норма, 2000.
7. Рубанов А. А. Эволюция права собственности в основных странах Запада: тенденции и перспективы // Государство и право. — 1987. — № 4.
8. Саньяк Ф. Гражданское законодательство французской революции (1789—1804). — М., 1928.
9. Савельев В. А. Германское гражданское уложение. — М.: ВЮЗИ, 1983.
10. Савельев В. А. Гражданский кодекс Германии (история, система, институты). — М.: ВЮЗИ, 1994.
11. Французский гражданский кодекс / Пер. с франц. И. С. Перетерского. — М., 1941.
12. Харитонов С. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. — Одеса, Юрид. літ., 2000.
13. Харитонов С. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. — Одеса, 2001.

§1. Теоретичні засади буржуазного кримінального права

Становлення й розвиток сучасного кримінального і кримінально-процесуального права значною мірою здійснювалося під впливом ідей епохи західноєвропейського Просвітництва, лібералізму, які зумовили появу нових теорій кримінального права: просвітницько-гуманістичної теорії, класичної та соціологічної шкіл кримінального права.

1.1. Просвітницько-гуманістична теорія кримінального права

Початок цієї теорії поклали такі відомі просвітителі й гуманісти: Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Вольтер. Ш. Монтеск'є у трактатах «Перські листи», «Про дух законів» критикував невинуватого жорстокість феодального кримінального права, вважаючи за необхідне законодавчо обмежити коло кримінально караних діянь, чинених у релігійній сфері. На його думку, страх покарання (навіть такого, як спалювання на багатті) не є ефективним засобом запобігання злочинів. «Вдумайтесь у причину будь-якої розбещеності, і ви побачите, що вона походить від безкарності злочинців, а не від слабкості покарань», тому *невідворотність* покарання (а не його жорстокість) є ефективним засобом попередження злочинів»⁵⁴.

Подальший розвиток ідеї Монтеск'є одержали у працях Ч. Беккарія (1738—1794 рр.) — італійського просвітителя, юриста, автора трактату «Про злочини і покарання» (1764 р.), який зробив значний внесок у гуманізацію кримінального права. Систематизувавши кримінально-правові погляди своїх попередників і висловивши ряд нових ідей, Беккарія визначив перспективи деяких сфер правової науки, вказав шляхи вдосконалення кримінального законодавства. Він чітко сформулював найважливіші принципи кримінального права:

- покарання за злочини можуть бути встановлені тільки законом;
- суддя не може, навіть під приводом ревного служіння суспільному благу, збільшувати міру встановленого в законі покарання;
- суворість покарання має залежати від тяжкості злочину.
- цілями покарання має бути не кара, не відплата, а прагнення перешкодити винному знову нанести шкоду суспільству й утримати інших від здійснення того ж.

Питання про страту також досить докладно досліджувалося в трактаті. «Страта марна, — писав Беккарія, — оскільки дає людям приклад жорстокості»⁵⁵. Мислитель пропонує замінити страту довічною каторгою, вважаючи це покарання, по-перше, більш гуманним, а по-друге, більш ефективним з погляду загальної превенції.

Вольтер, так само як Монтеск'є і Беккарія, дотримувався гуманістичного підходу до кримінального права. Дві його роботи («Коментар до книги про злочини і покарання» і «Нагорода за справедливість і гуманізм») присвячені питанням попередження злочинності, співмірності злочину й покарання, неефективності застосування страти як покарання. Він був одним з перших, хто торкнувся проблеми стимулів та обмежень у кримінальному праві.

Отже, основні положення просвітницько-гуманістичної теорії кримінального права можна звести до таких положень:

- необхідно мінімізувати застосування страти (особливо в таких жорстоких формах, як колесування і спалення на багатті);
- злочинність і караність діянь мають бути встановлені законом;

⁵⁴ Цит. за: Малиновский А. А. Уголовное право зарубежных государств. — М.: Новый юрист, 1988. — С. 5.

⁵⁵ Малиновский А. А. Уголовное право зарубежных государств. — С. 6.

- релігійні злочини не повинні бути карані або, принаймні, карані жорстоко;
- суворість покарання повинна залежати від тяжкості скоєного злочину;
- ціль покарання полягає не у відплаті за злочин, а в загальній і приватній превенції.

Положення цієї теорії вплинули як на юридичну науку, так і на практику. Після Французької революції у країнах Західної Європи виникають цілісні системи кримінально-правових догм — **школи кримінального права**. Серед них найбільш відомими є класична та антрополого-соціологічна школи кримінального права.

1.2. Класична школа кримінального права

Класичною ця школа називається тому, що вона ґрунтувалася переважно на положеннях просвітницько-гуманістичної теорії та німецької класичної філософії.

Спираючись на ідеї Беккарія, відомий представник цієї школи **А. Фейєрбах** (1775—1833 рр.) сформулював важливі принципи кримінального права:

- немає покарання без закону;
- немає покарання без злочину;
- немає злочину без законного покарання.

Крім того, ним були розроблені такі кримінально-правові інститути, як склад злочину, провина, замах, співучасть.

Покарання вчений підрозділяв на дві групи: покарання загрозливі та покарання заподіювані. Мета перших — відраза страхом від злочину, мета других — демонстрація дієвості закону.

Свій значний внесок у формування класичної школи права зробив **І. Бентам** (1748—1832 рр.) — англійський юрист, філософ, ідеолог лібералізму, автор відомих робіт «Провідні основи кримінального кодексу для всіх держав» і «Роздуми про цивільне кримінальне законодавство (твори англійського юрисконсульта)», котрі мали великий вплив на розвиток юридичної науки. Будучи представником філософії утилітаризму, він вважав, що за допомогою законодавства можна врегулювати поведінку людей так, щоб вони були щасливі. Кримінальний закон, на його думку, повинен передбачати таке покарання, що зробить злочин непривабливим (невигідним).

Теоретичним фундаментом для класичної школи кримінального права послужила німецька класична філософія. Сформульовані І. Кантом та Г. Гегелем філософсько-правові конструкції свободи волі, злочинності й караності діяння вплинули на кримінальне право. Свободу волі людини, тобто можливість усвідомлено й безперешкодно обирати лінію власної поведінки, І. Кант розглядав як основу відповідальності. Людина, котра скоїла злочин, повинна бути покарана відповідно до принципу таліону. Мета покарання, на думку філософа, — це кара, адекватна скоєному злочині. На думку Г. Гегеля, злочин є порушенням наявного буття волі в його конкретному змісті. Порушення права являє собою зло, шкоду, наприклад, якому-небудь видові власності чи майну. Гегелем ставилися питання про неосудність або зменшення осудності дітей, божевільних, про винність особи, котра скоїла злочини у стані сп'яніння або почуттєвого спонукання.

Отже, класична школа кримінального права ґрунтується на таких принципах:

- немає злочину, немає покарання, не зазначеного в законі;
- кара (відплата) за зроблений злочин є головною метою покарання;
- свобода волі людини визначає її відповідальність за свої дії. Божевільний не має свободи волі, а тому не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності;
- жорстокість кримінального законодавства сприяє утриманню людей від злочинів.

Класична школа кримінального права нерідко розглядається як учення про умовно-правове діяння. Основна увага приділяється формально-юридичним конструкціям, точному описові в законі всіх ознак злочину, в той час як особистість злочинця практично не враховується. Відповідно, прихильники класичної школи вважають, що карається злочинне діяння, а не людина (діяч), що його скоїла.

1.3. Антрополого-соціологічна школа кримінального права

Антрополого-соціологічна школа кримінального права, представники якої найбільшу увагу приділяли соціально-психологічним аспектам злочинності, почала формуватись у другій половині XIX століття. Засновник антропологічного напрямку **Ч. Ломброзо** (1835—1909 рр.) — італійський судовий психіатр, криміналіст, професор вважав за необхідне приділяти увагу не формально-юридичним аспектам злочину, а особистості злочинця. У роботі «Злочинна людина у її відношенні до антропології, юриспруденції та психіатрії» вчений обґрунтував теорію природженого злочинця. На його думку, злочинець — істота особлива, котра відрізняється від інших людей, це своєрідний антропологічний тип, що спонукається до злочину в силу різних властивостей та особливості своєї організації. Тому і злочин у людському суспільстві так само природний, як і в усьому органічному світі. Пізніші дослідження інших учених не підтвердили кримінально-антропологічну теорію Ломброзо, а сам автор (у роботах «Злочин», «Жінка — злочинниця і повія») відійшов від своїх ортодоксальних поглядів. Аналізуючи соціологічні дані, вчений досліджував вплив освіти, бідності, алкоголізму, щільності населення на злочинність. Він дійшов висновку, що в основі злочинної поведінки лежить безліч причин: кліматичні, соціально-культурні, генетичні та ін. Ці та інші положення стали основою для подальшої розробки біолого-психологічних та соціологічних методів вивчення злочинності.

§2. Джерела кримінального права

2.1. Джерела кримінального права країн англо-американської правової сім'ї

Джерела кримінального права Англії (Великобританії)

Розвиток кримінального права в Англії і, зокрема, його пристосування до умов капіталістичного суспільства відбувалося особливими шляхами, що було зумовлено незавершеним характером англійської буржуазної революції XVII століття. На відміну від пізніших буржуазних революцій, вона, власне кажучи, не торкнулася феодального права, яке залишалось незмінним у своїй основі навіть до початку XIX століття.

Загальне право. Основним джерелом права залишалися судові прецеденти, і кримінальне право Англії значною мірою продовжувало ґрунтуватися на рішеннях судів, висновки яких публікувалися в судових звітах протягом попередніх семи століть. Перші записи такого роду під назвою «Щорічники» були рукописними, а з появою друкарства стали друкованими, із вказівкою укладачів. Приблизно з середини XIX ст. «Збірники судових звітів» почали видаватися під іменами укладачів — відомих англійських юристів (Крос, Плауден та ін.). З 1864 р., починає виходити щомісячна серія звітів за назвою «Law Reports», які видавалися вже не приватними видавцями, а під контролем особливої ради, котра мала права юридичної особи.

Розвиток загального права ґрунтувався на сформованих у судовій практиці правилах застосування прецеденту: подібні справи вирішуються подібним чином, тобто суддя при розгляді останньої за часом справи *зобов'язаний* брати до уваги вже відомі норми і принципи прецедентного права, у той час як у деяких інших правових системах вони служать лише матеріалом, що його суддя *може* враховувати при винесенні власного рішення.

Сьогодні найбільш відомими й авторитетними є щотижневі **Всеанглійські судові звіти** («All England Reports»), а також «The Criminal Appeal Reports», у яких публікуються рішення з кримінальних справ.

Уся сучасна англійська система прецедентів зводиться до таких положень: у кожній справі суд зобов'язаний виходити з рішення більш високого в ієрархії суду, а апеляційні суди зв'язані своїми попередніми рішеннями. Виняток становить Палата лордів, котра з 1966 р. залишає за собою право змінити практику, відступивши від колишнього рішення, на власний розсуд. Дія доктрини прецеденту залежить від ієрархії судів. Вищий суд може скасувати рішення нижчого суду і — в деяких випадках — свої попередні рішення. Крім того, будь-яка правова норма, в тому числі і прецедент, може бути змінена парламентським актом.

При розгляді загального права як джерела англійського кримінального права необхідно назвати також **роботи відомих юристів різних поколінь**, авторитет яких продовжує залишатися дуже високим. Умовно можна виділити два основних види таких робіт:

1) стародавні посібники, що використовуються як первинне джерело загального права (наприклад, «Інституції» Е. Кока). Такого роду праці являють собою зібрання обов'язкових норм;

2) сучасні навчальні посібники, що не є збірками обов'язкових норм, хоч їх нерідко цитують, а їх автори користуються повагою. «Водорозділом» між цими працями прийнято вважати «Коментарі до законів Англії» Блекстона, опубліковані в 1765 р., на цю роботу часто посилаються як на обов'язкове джерело, і у той же час від неї беруть початок усі сучасні підручники з англійського права.

Статутне право. Норми загального права, що розвивалися протягом століть, постійно доповнювалися або замінялися нормами статутного права. Однак не можна сказати, що судовий прецедент при цьому був витиснутий. Хоча деякі важливі питання Загальної частини й одержали своє законодавче розв'язання, значна їх частина і до сьогодення лишається в тому вигляді, в якому вона була сформульована в судових прецедентах.

Відповідальність за деякі злочини встановлюється за загальним правом. Це означає, що їх визначення можна знайти не в парламентському акті, а в рішеннях суддів. Деякі статuti встановлюють покарання за злочини за загальним правом. Наприклад, тяжке та просте вбивства є злочинами за загальним правом. На визначенні цих злочинів не натрапляємо в жодному статуті, однак покарання за них передбачені в Законі про злочини проти особистості 1861 р. та інших законодавчих актах. При цьому слід пам'ятати, що суди не мали права встановлювати кримінальну відповідальність за діяння або розширювати вже існуючі склади злочинів. Це було підтверджено у 1972 р. палатою лордів, яка відмовилася підтвердити наявність такого повноваження у судів. Як бачимо, судовий прецедент і парламентський акт існують як два рівноправних, тісно переплетених джерела права.

Статутне право, як уже відзначалося, є другим основним джерелом кримінального права. І з часом у системі джерел роль статутів порівняно з загальним правом помітно зростає. На початку XIX ст. із затвердженням капіталізму англійське кримінальне право стало піддаватися все гострішій критиці. Для самих правлячих кіл ставало очевидним, що побудована виключно на жорстокості карна політика не приносить бажаного результату. Тому англійський парламент провів на початку XIX ст. серію законів, розрахованих на те, щоб шляхом пом'якшення покарань зміцнити існуючий правопорядок. У 1817 р. було скасовано публічне висічення жінок, у 1816 р. — виставлення біля ганебного стовпа, у 1823—1827 рр. уряд провів у життя серію актів, що різко обмежили застосування страти. З 1826 по 1861 рр. в Англії число злочинів, караних стратою, зменшилося з 200 до 4. За Актом 1848 р., навіть у випадку «ведення війни проти короля у його королівстві» призначалася не страта, а довічна висилка.

Особливо підсилювся вплив статутів з другої половини XIX століття. Тільки в період між 1830 і 1880 рр. у результаті послідовного видання окремих парламентських актів була здійснена справжня реформа кримінального законодавства, що в основному пристосувала кримінальне право до потреб капіталістичного суспільства. У ході реформи було скасовано кілька сотень застарілих статутів, що були замінені так званими **консолідованими актами**, які передбачали відповідальність за окремі групи злочинів

(крадіжка, підробка, ушкодження майна, фальшивомонетництво, злочини проти особистості). Були скасовані страта за майнові злочини (окрім тих, котрі супроводжувалися застосуванням насильства), калічницькі й ганебні покарання (таврування, виставлення біля ганебного стовпа тощо), хоч і збереглося публічне висічення злочинців. У 1857 р. було скасовано як міра кримінального покарання висилання в колонії, головним чином через протести з боку економічно й політично зміцнілої буржуазії колоній (наприклад, Австралії). Замість цього законодавчо закріплювалася система місць позбавлення волі всередині країни, основними елементами якої стали каторжні роботи й тюремне ув'язнення.

Як у змісті реформи англійського кримінального законодавства, так і в методах її здійснення (поступовість, половинчастість, небажання цілком відмовитися від минулого, підкреслена повага до «традицій», розтягнутість у часі тощо) позначилися специфічні для Англії прийоми управління суспільством. Серед чинних на той час англійських кримінальних законів певну частину складала акти, прийняті в ході реформи 1830—1880 рр. і після неї, хоча й були до останнього часу більш ранні (найстаріший з них — Закон про державну зраду 1351 р., скасовано у 1999 р.).

На сучасному етапі розвитку статутного права привертає до себе увагу величезна законопроектна робота, яка здійснюється Комісією з реформи права, заснованою в 1965 році. Ця комісія підготувала проекти багатьох законів з різних галузей права. Крім неї, розробкою законопроектів займаються спеціальні королівські комісії та Комітет з перегляду кримінального законодавства, створений ще до Другої світової війни.

Розвиток кримінального законодавства в Англії з кінця 60-х рр. відбувався насамперед шляхом видання законів, що регулюють Особливу частину кримінального права. Закони, в яких порушені тим чи іншим способом питання Загальної частини, починають видаватися з середини 70-х років: Закони про кримінальне право 1967 р. і 1977 р., Закон про кримінальний замах 1981 р., Закон про злочин (покарання) 1997 р. тощо.

Слід зазначити, що дуже часто норми матеріального кримінального права містяться в законах кримінально-процесуального характеру: Закон про компетенцію кримінальних судів 1973 р., Закон про магістратські суди 1980 р., Закони про карну юстицію 1982 р. і 1991 р., Закон про поліцію і докази з кримінальних справ 1984 р., Закон про поліцію 1997 р. та інші акти. Як бачимо, немає жодного законодавчого акту, котрий містив би тільки матеріальні або процесуальні норми.

Крім спеціальних кримінальних законів, в Англії видається велика кількість актів з різних галузей права, які містять норми кримінально-правового характеру, встановлюють відповідальність за конкретні правопорушення. Офіційно законодавчі акти публікуються Королівським видавництвом у вигляді видання окремих актів або щорічних збірок парламентських актів, що з'являються під назвою «Закони про кримінальне правосуддя» (наприклад, 1948, 1967, 1982, 1988 і 1991 рр.).

Делеговане законодавство. Крім статутів, до джерел сучасного англійського кримінального права відноситься **делеговане законодавство**. Як відзначають англійські юристи, перевага делегованого законодавства полягає в тому, що воно дає можливість швидко приймати і змінювати постанови, не подаючи їх на затвердження парламенту. Делеговане законодавство є дійсним лише тоді, коли воно не виходить за межі повноважень, наданих парламентом, у протилежному ж випадку воно визнається недійсним. Вищою формою делегованого законодавства є *«наказ у Раді»*, яким набувають чинності багато законів. Фактично *«наказ у Раді»* видається урядом і санкціонується Таємною Радою. *«Накази в Раді»* та інші делеговані акти публікуються видавництвом Її Величності у збірнику Statutory Instruments.

У кримінальних статутах нерідко містяться відсилання, що надають Державному секретареві повноваження, пов'язані з застосуванням таких актів. Ці повноваження можуть, наприклад, стосуватися виконання окремих видів покарань. Іноді делеговане повноваження може торкатися дуже важливого питання: так, у Законі про дітей і підлітків 1969 р. міститься норма, котра встановлює вік настання кримінальної відповідальності — 14 років (за загальним правом кримінальна відповідальність настає з 10 років).

Однак у дійсності цей параграф може набути чинності лише після видання відповідного наказу Державного секретаря.

Як уже зазначалося, особливістю англійського кримінального права є **відсутність єдиного кримінального кодексу**. Спроби кодифікувати кримінальне право Англії та Уельсу мають давню історію. Перші кроки в цій сфері зроблені вповноваженими з питань кримінального права у 1833—1849 роках: було підготовлено два законопроекти, що охопили злочини проти особистості й крадіжку, які, хоча й були прийняті парламентом у 1853 р., на думку англійських юристів, не принесли великої користі. У наступні роки також проводилася робота, спрямована на підготовку кримінального кодексу, проте складений у 1877 р. відомим юристом Дж. Стіфеном за дорученням лорда-канцлера і генерального атторнея проект парламентом не розглядався.

Результатом роботи комісії з підготовки кримінального кодексу стало видання в Англії в різні роки великої кількості кримінальних законів, частина яких цілком складалася з матеріальних норм, а інша частина включала також процесуальні норми. Ці закони являли собою своєрідні кодекси, що охоплювали деякі галузі кримінального права. Наприклад, Закон про злочини проти особистості 1861 р. (з подальшими змінами) передбачив відповідальність за протиправну поведінку, спрямовану проти особистості, і, крім встановлення покарання за просте і тяжке убивства, увів кримінальну відповідальність за тяжкі тілесні ушкодження, отруєння, напад, викрадення дитини, двоєжонство та незаконний аборт. Законом про крадіжку 1968 р. і Законом про кримінальне заподіяння шкоди 1971 р. була встановлена відповідальність за велику кількість злочинів проти власності.

Починаючи з 1981 р., в Англії розгорнулася робота над черговим проектом кримінального кодексу, що в 1984 р. був представлений на обговорення фахівців, а в 1989 р. після доробки направлений лорду-канцлерові. У його Загальній частині враховані норми і статутного, і прецедентного права, що регулюють відповідні правові інститути. Особлива частина є в основному систематизацією чинного кримінального законодавства з певних категорій злочинів. Але й по сьогодні немає його схвалення британським парламентом, хоч і вважають суттєвим аргументом на користь його прийняття наявність кримінальних кодексів у США, Канаді, більшості штатів Австралії та в інших країнах, що входять до системи загального права.

Джерела кримінального права США

Здобуття незалежності колишніми англійськими колоніями на американському континенті протягом національно-визвольної боротьби останньої чверті XVIII ст. і «повне розірвання будь-якого політичного зв'язку» з Великобританією не спричинили за собою відмови від англійського права, що діяло там. Більше того, Конгрес поширював його дію на інші території в міру їх «освоєння» та включення до складу держави.

Рецепція права колишньої метрополії, що являла собою здебільшого сукупність норм прецедентного, або так званого загального права (Common law), і його додатка — законодавства або так званого статутного права (Statutory law), здійснювалася порізно: шляхом включення окремих частин англійського загального права до статутів, використання його норм у судовій практиці і прийняття загальних статутів або конституційних положень, якими санкціонувалося застосування основної маси англійського права за станом на якусь конкретну дату.

Так, у штаті Вірджинія *континуїтет* (лат.— «безперервність») дії старого права (англійського загального права й актів парламенту, прийнятих на додаток до нього до 4-го року правління короля Джеймса I), що мали загальний, а не суто англійський характер, підтверджувався ордонансом 1776 року. А у ст. 35 першої конституції штату Нью-Йорк, прийнятої в 1777 р., проголошувалося право цієї колонії за станом на 19 квітня 1775 р., яке складалося з загального права та англійських статутів, а також актів законодавчого органу колонії, за умови його можливої зміни та доповнення. Навіть

у штаті Луїзіана, де переважною була континентальна, в основному французька система права, законом 1805 р. англійське загальне право визнавалось основним джерелом як матеріального, так і процесуального кримінального права.

Однак збереження, а подекуди й уведення англійської правової системи не означало, що надалі США її копіювали. Розвиток їх кримінального права показує, що в силу різних причин там склався свій, *американський варіант англійської правової системи*.

Чинне американське кримінальне право — явище дуже своєрідне і складне, що є результатом взаємодії таких основних факторів. По-перше, в США, так само як і в Англії, співіснують загальне і статутне право. Однак, на відміну від англійської системи з її консервативним прагненням зберегти старі норми й інститути, в США пішли шляхом «гнучкої правотворчості»: це стосується насамперед діяльності Верховного суду країни. Крім того, сфера дії загального права там у цілому є більш вузькою.

По-друге, в США немає єдиної кримінально-правової системи, що зумовлено особливостями американського федералізму; там існують 53 самостійні системи — 50 штатів, федеральна, Округу Колумбія, де розташована столиця країни, і «вільно приєднаної держави» Пуерто-Рико. Це породило для кримінально-правової системи характерну для американського права в цілому особливість — *правовий дуалізм*, який означає, що на території кожного штату діє право цього штату, а за певних умов застосовується федеральне право.

Джерела федерального кримінального права. Основними джерелами федерального кримінального законодавства є **Конституція 1787 р., акти Конгресу, підзаконні акти**.

Конституція США не дозволяє чітко розмежувати компетенцію федерації і штатів у галузі кримінального законодавства. У розділі 8 ст.1 після перерахування питань, з яких «Конгрес має право» приймати рішення (встановлювати покарання за підробку державних цінних паперів, визначати і карати морський розбій тощо), відзначається, що він також може «видавати всі закони, що будуть необхідні для здійснення як вищевказаних прав, так і всіх інших прав, якими дійсна Конституція наділяє Уряд Сполучених Штатів, його Департаменти й посадових осіб». Очевидно, це конституційне положення послужило підставою для надзвичайно інтенсивного розвитку федерального кримінального законодавства: спочатку на федеральному рівні існувало лише кілька кримінальних законів, основна їх частина була прийнята у штатах.

Конституція США містить ряд положень як безпосередньо кримінально-правового характеру, так і таких, що мають стосунок до кримінального права. Серед них, наприклад, заборона на видання законів, що мають зворотну силу, на застосування жорстоких і незвичайних покарань, на позбавлення життя, волі і власності без законного судового розгляду та інші. У Конституції (розділ 3 ст.111) навіть закріплено визначення такого злочину, як зрада.

У США немає федерального кримінального кодексу в його загальноприйнятому розумінні. Федеральне кримінальне законодавство вперше було кодифіковано в розділі «Про злочини» виданого у 1873—1877 рр. Зводу законів США, потім у суттєво зміненому вигляді знову систематизовано в 1909 р. і, нарешті, реформоване в 1948 році. Актом Конгресу від 25 червня 1948 р. основна маса раніше чинного законодавства була, як сказано в ньому, «переглянута, кодифікована» і включена у формі закону до розділу Зводу законів США «Злочини і кримінальний процес». Частина 1 цього розділу («Злочини») нараховує 86 глав, хоча номер останньої глави — 123: інші глави пропущені. Формально вона не має ні Загальної, ні Особливої частини. Фактично ж перший розділ («Загальні положення») — міні-загальна частина, оскільки вона складається всього з 22 статей, більшість з яких містять дефініції використаних у зазначеному розділі термінів. Крім того, три статті (§2, 3 і 4) присвячені інституту співучасті, а одна (§17) — неосудності. Інші глави розташовані за абеткою, тому на початку виявилися статті про відповідальність за зазіхання на тварин і рослини (гл. 3), у середині — про вбивство (гл. 51), а наприкінці — про відповідальність за тероризм (гл. 113 В), зраду (гл. 115) і військові злочини (гл. 118).

Однак далеко не всі кримінально-правові норми, навіть загального характеру, зібрані в ч. I розділу 18 Зводу законів. Найвні вони в частині II цього розділу, де розглядаються питання покарань (апробації — випробування, штрафу і тюремного ув'язнення — гл. 227, а також страти — гл. 228), розкидані майже по всіх інших 49 розділах Зводу законів США. Їх близько 3000. Така величезна кількість кримінально-правових положень є результатом казуїстики, норм описового характеру, наявності застарілих і навіть архаїчних положень та в цілому — невпорядкованості законодавства.

Зазначені та інші недоліки федерального кримінального законодавства зумовили спроби його подальшого вдосконалення. У середині ХХ ст. у ході руху за реформу кримінального законодавства штатів вагомим роль відіграв Зразковий кримінальний кодекс (1962 р.), підготовлений Інститутом американського права. Цей документ не набув офіційного характеру: він був призначений лише послужити «єдиним орієнтиром» для назрілого відновлення та зближення кримінальних кодексів штатів. Зразковий КК в основному виконав своє завдання, оскільки увібрав у себе досвід розвитку американського кримінального права й витлумачив його в досить ліберальному дусі, а з урахуванням високого рівня його юридичної техніки на нього неминуче орієнтувалися укладачі всіх проектів КК, пропонованих законодавчим зборам штатів ще від 60-х років.

У 1984 р. адміністрація Р. Рейгана провела через Конгрес так званий **Комплексний закон** про контроль над злочинністю, що в дусі твердої кримінальної політики передбачає заходи боротьби з небезпечними злочинцями та рецидивістами, регулює інші питання. Частина цього закону — Закон про Реформу покарань, на підставі якого була створена Комісія з покарань. Вона розробила «Основні напрямки щодо призначення покарань», опубліковані у формі Посібників (керівництв), покликаних усунути різнобіжність у призначенні покарань за федеральні злочини. У 1994 р. прийнято закон про боротьбу з насильницькою злочинністю, котрий газета «Нью-Йорк Таймс» схарактеризувала як найрепресивніший у сучасній історії США: він збільшив число випадків застосування страти до 60.

Велику роль у регулюванні кримінально-правових відносин на федеральному рівні відіграють *підзаконні акти*, видавані Президентом, міністерствами й відомствами федерального уряду. Як правило, ці акти деталізують, конкретизують норми федеральних законів. Але іноді й самі вони встановлюють кримінальну відповідальність за ті чи інші діяння.

Дія федерального кримінального законодавства є обмеженою. По-перше, воно застосовується у випадку скоєння злочинів з так званим «федеральним елементом» стосовно до федеральних посадових осіб (наприклад, убивство, заподіяння тілесних ушкоджень, перешкоджання виконанню службових обов'язків) або зловживання ними у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків (наприклад, хабарництво й розкрадання; злочини, що торкаються інтересів декількох штатів (наприклад, викрадення автомобілів і перегін їх з одного штату в інший, збут наркотиків); посягання на федеральні установи та служби (наприклад, пошти) або Сполучених Штатів у цілому (зрада, шпигунство тощо).

По-друге, воно застосовується в разі скоєння будь-якого злочину, але скоєного на територіях федерального значення: національні парки, заповідники, судна, що плавають під американським прапором у відкритому морі, а також перебувають у польоті в повітряному просторі над відкритим морем, військові об'єкти тощо. Якщо на цих територіях відбувається посягання, які федеральним законодавством не передбачаються, то за аналогією «підганяється» право штату, де такі території розташовані (§ 13 розділу 18 Зводу законів).

Сучасним джерелом федерального кримінального права продовжує залишатися й **судова правотворчість** — **прецедентне (загальне) право**. Незважаючи на те, що ще у 1812 році Верховним судом країни було ухвалено заборону карати за злочини, які не визнані Конгресом, федеральні суди фактично займаються правотворчістю, здійснюючи тлумачення законодавства, заповнюючи його прогалини, виправляючи інші недоліки. Особливо велика роль у цьому належить Верховному судові США, рішення котрого з відповідних питань обов'язкові для всіх судів країни.

Найважливішим об'єктом впливу з боку Верховного суду була й залишається Конституція США. Утлумачуючи ті чи інші положення Конституції, іноді прямо протилежні, Верховний суд значно впливає на карну політику у країні. Так, у 1972 р., розглянувши апеляцію у справі Фурмена, він ухвалив, що винесення смертного вироку (страта) являє собою жорстоке і незвичайне покарання, що суперечить VIII і XIV поправкам до Конституції, а в 1976 р., у зв'язку з розглядом справи Грегга, вирішив, що «страта сама по собі не складає порушення Конституції».

Відомо, що Верховний суд США, привласнивши собі право здійснення так званого «судового конституційного контролю» (оскільки воно не впливає ні з Конституції, ні зі звичайного розуміння судової влади), може, визнавши неконституційним будь-який акт Конгресу або легіслатур штатів, позбавити його юридичного захисту. І таке нерідко відбувалося на практиці, в тому числі з кримінальними законами.

У США немає єдиного загального права. На території кожного штату силу обов'язкового судового прецеденту мають рішення, винесені федеральними судами всіх інстанцій і верховним судом цього штату; рішення судових органів інших штатів мають лише силу «переконувального прецеденту». Однак в останні десятиліття починаються спроби зближення і норм загального права окремих штатів.

Джерелом федерального кримінального права США є також укладені ними *договори*. Наприклад, тільки при наявності угоди про *екстрадицію* (видачу), укладеної США з відповідними державами, можлива видача особи, що скоїла передбачений федеральним законодавством міжнародний злочин (піратство, викрадення літака, незаконна торгівля наркотиками тощо).

У дуже обмежених справах джерелом кримінального права США є право індієських племен (§1152 розділу 18 Зводу законів).

Джерела кримінального права штатів. Основними джерелами кримінального права штатів є: Конституція США, конституції штатів, кримінальні закони, і насамперед кримінальні кодекси, та підзаконні акти.

Жоден нормативний акт, виданий у штатах, не може суперечити Федеральній конституції. Стосовно кримінального права конституції штатів мають як спільні з нею риси, так і відмінні. Спільне полягає в тому, що вони, як правило, закріплюють перераховані вище положення Конституції країни, відмінності — наявність більш детальної їх регламентації, або положень, яких у ній немає.

Законодавство штатів приймалося у різні часи, що зумовило строкатість чинних кримінально-правових норм. Під впливом ідей відомого англійського мислителя І. Бентама, а також при особистій участі американців Е. Лівінгстона і Е. Філда вже в XIX ст. багато штатів прийняли кримінальні кодекси: Нью-Гемпшир (1801 р.), Луїзіана (1820 р.), Делавер (1852 р.), Орегон (1864 р.), Каліфорнія (1872 р.), Небраска (1873 р.), Юта (1876 р.), Айова та Вісконсін (1878 р.), Нью-Йорк (1881 р.).

Слід зазначити також, що в південних штатах країни вже після закінчення громадянської війни діяли так звані «чорні кодекси», що під загрозою найжорстокіших репресій дозволяли плантаторам тримати негрівське населення у постійній покорі, у напіврабському стані. Для досягнення цієї мети широко використовувався суд Лінча, а також ку-клукс-клан та інші організації.

Процес кодифікації кримінального права продовжувався і в першій половині XX століття (хоча «кодифікацією» його можна було назвати дуже умовно). Реформа кримінального права назрівала, і поштовхом до її проведення стала діяльність представницької комісії Інституту американського права, що була створена в 1951 р., а з 1953 р. почала публікувати матеріали своєї роботи, в такий спосіб ніби спонукаючи штати орієнтуватися на ці матеріали. Але ще більший вплив на подальший розвиток кримінального права зробив підготовлений і опублікований нею в 1962 р. остаточний 13-й варіант проекту Зразкового кримінального кодексу, котрий, однак, офіційного статусу не набув.

Одним із перших, хто найбільшою мірою відгукнувся на його появу, був законодавець штату Нью-Йорк: прийнятий там у 1965 р. КК (набув чинності у 1967 р.) зазнав

значного впливу Зразкового кримінального кодексу. Новий КК Нью-Йорка, на відміну від КК 1881 р. (у ред. 1909 р.), більш компактний: нараховує 401 параграф, тобто майже в 5 разів менше. Він має чітку і просту структуру, складається з чотирьох частин: 1. Загальні положення. 2. Покарання. 3. Конкретні зазіхання. 4. Адміністративні положення. Власне КК — це три перші частини, хоча в останні роки окремі кримінально-правові положення були включені до четвертої частини (наприклад, про відповідальність за «відмивання» грошей). Формально матеріал кодексу на Загальну й Особливу частини не поділяється, що є взагалі характерним для американського кримінального права. Але такий розподіл на частини 1 і 2, які включають у себе 76 параграфів, і склав Загальну частину, частина 3 — Особливу. Матеріал розташований не в алфавітному, як у старому КК, а у предметно-логічному порядку.

Поява цих актів значно посилила потребу в реформуванні кримінального права в загальнодержавному масштабі. На сьогоднішній реформа кримінального права проведена в більшості штатів країни: за різними джерелами, у 33—37 штатах були прийняті й набули чинності нові кримінальні кодекси. Звичайно, не всі вони є результатом докорінного перегляду кримінального права в дусі рекомендацій Зразкового КК. У деяких штатах обмежилися незначними змінами, зберігши при цьому досить широкі сегменти загального права. Як і раніше в законодавстві штатів зберігаються розходження, нерідко значні (наприклад, немає двох кодексів, де б системи Особливої частини збігалися), але, як підкреслюють американські вчені, Зразковий кримінальний «кодекс дав юристам у масштабі всієї країни спільну мову та єдине розуміння кримінально-правових питань». Реформу кримінального законодавства штатів не можна вважати завершеною, але зроблено значний крок у напрямку його впорядкування.

Досить поширеною у штатах є практика регулювання кримінально-правових відносин за допомогою **підзаконних актів**. При цьому такі акти видаються не тільки вищими органами виконавчої влади, насамперед губернаторами, але й місцевими органами влади — у містах та округах. В останніх видаються акти, якими не тільки конкретизуються, адаптуються до місцевих умов норми законів, але нерідко й самостійно передбачається кримінальна відповідальність, іноді в досить високих межах. Така практика ґрунтується на відповідних законодавчих положеннях: так, у п.1 §10.00 КК штату Нью-Йорк сказано, що кримінальне діяння — це поведінка, заборонена під страхом покарання «будь-якою нормою права цього штату, місцевим правом, будь-яким наказом або правилом, інструкцією, що були прийняті будь-яким урядовим закладом...».

Поряд із законодавством **джерелом сучасного кримінального права США** як на федеральному, так і на рівні штатів залишається **загальне право**. Спочатку й ще досить довго в його основі лежало англійське кримінальне право. Надалі воно розвивалося все самостійніше, стаючи все більш «американським», хоча й дотепер помітний його зв'язок з англійським правом, особливо з доктриною судового прецеденту. У більшості штатів в силу існуючих там судових заборон (як, наприклад, у штаті Нью-Йорк), а частіше законодавчих (наприклад, у штаті Огайо, Кентуккі) — карати за нормами загального права не можна. Такому вирішенню питання (у всякому разі в деяких штатах), сприяли положення Зразкового КК: «Ніяка поведінка не складає посягання, якщо вона не є злочином або порушенням за чинним кодексом або іншим статутом цього штату».

З іншого боку, навіть до прийнятого нового кримінального законодавства таких штатів, як Нью-Мексико, Вашингтон та Вірджинія, включені спеціальні положення про збереження загального права. У найширших межах це, очевидно, допускає КК Флориди, де сказано, що загальне право «діє в цьому штаті без будь-яких обмежень». У цих та деяких інших штатах суди не тільки здійснюють карну репресію за нормами загального права, але й визначають нові злочини, тобто займаються прямою нормотворчістю, підмінюючи собою законодавчі органи.

У більшості ж штатів, де злочини загального права скасовані, законодавство містить різного роду застереження, доповнення або винятки, які дають підстави вважати загальне право джерелом кримінального права. Найчастіше застереження стосуються таких питань, як обставини, що виключають кримінальну відповідальність (самооборона,

примус, крайня необхідність), вік кримінальної відповідальності, неосудність. Але навіть у штатах, законодавство котрих не містить ніяких застережень, судді для з'ясування використаних у ньому термінів (тяжке або просте вбивство, пограбування, напад, звалтування тощо) змушені вдаватися до відповідних положень загального права. Іншими словами, воно широко застосовується для тлумачення і практичного застосування кримінального законодавства, зокрема, для визначення ознак конкретних злочинів, лише названих, але не розкритих у ньому.

2.2. Джерела кримінального права країн континентальної правової сім'ї

Джерела кримінального права Франції

Розробка нових принципів кримінального права почалася з перших тижнів Великої французької революції кінця XVIII ст. У найважливішому документі цього часу — Декларації прав людини і громадянина — майже в кожному з її 17 пунктів є положення, які прямо або побічно торкаються питань кримінального права і процесу, забезпечення законності і правосуддя:

1. Законодавча заборона суспільно шкідливих дій («закон має право забороняти лише те, що шкідливо для суспільства»).

2. Неприпустимість притягнення до кримінальної відповідальності інакше, ніж на підставі закону («ніхто не може підлягати звинуваченню, затриманню або ув'язненню інакше як у випадках, передбачених законом, і у приписаних ним формах»).

3. Караність діянь встановлюється тільки законом.

4. Гуманізм кримінального покарання («закон має встановлювати покарання лише строге і беззаперечно необхідні»).

5. Неприпустимість зворотньої дії кримінального закону («ніхто не може бути покараний інакше, як у силу закону, прийнятого та оприлюдненого до здійснення правопорушення і відповідно застосованого»).

Кримінальний кодекс Франції 1791 р. У силу тієї важливості, що ідеологи революції надавали цій сфері, і тих претензій, які висувала громадськість до кримінальної юстиції старого режиму, перетворення кримінального права та суду стало важливим шляхом забезпечення волі громадянина. У вересні 1789 року Установчими зборами було створено Комітет з реформування кримінальної юстиції. До нього увійшли 7 відомих правознавців, у тому числі, Лепелетьє, Турі, Тарже, Тронше. Ними було підготовано новий загальний кримінальний кодекс, котрий зазнав на собі впливу ідей просвітницько-гуманістичної теорії кримінального права. Прийнятий **25 вересня 1791 р. Кримінальний кодекс Франції** став першим цілісним кодифікаційним актом революції.

Структура кодексу була репрезентована двома частинами: 1) про судові вироки; 2) про злочини та покарання. Перша присвячувалася в основному судовому процесові. У другій характеризувалися головні злочини. Усі злочини по-новому поділялися на спрямовані (А) проти публічних інтересів і (Б) проти приватних осіб. Поряд з найнебезпечнішими традиційними злочинами проти особистості і проти майна в кодексі *вперше з'явилися нові види*: 1) злочини проти зовнішньої безпеки — підтримка іноземних держав, шпигунство, розпалення війни; 2) проти внутрішньої безпеки — змова тощо; 3) проти конституції — насамперед порушення прав виборців, зборів тощо; 4) проти законів і авторитету влади; 5) посадові злочини.

Порівняно з дореволюційним законодавством, КК 1791 р. вимагав суворого дотримання законності й обмеження репресії рамками необхідності, що свідчить про вплив ідей просвітницько-гуманістичної теорії кримінального права, його прогресивне значення. *Особлива риса КК 1791 р. — система абсолютно визначених санкцій*, що не залишала ані найменшого простору для суддівського розсуду. Лібералізація покарань виявилася в тому, що були скасовані особливо жорстокі за формою покарання. Водночас

зберігалася страта. Вона призначалася за 48 конкретних видів злочинів (замість 115 до революції), а єдиним засобом її здійснення була визнана гільйотина (з 1792 р.).

В умовах революційної диктатури й терору кодекс, однак, втратив своє значення для кримінальної юстиції. Протягом 1793—1794 рр. була прийнята велика кількість декретів, які сформували зовсім нові склади злочинів. Покаранням майже за всі нововведення призначалася страта. Переслідування поширилися на всіх, хто виступав за монархію, ховав припаси їжі. У листопаді 1791 р. у практику було введено заочний осуд емігрантів за обвинуваченням у створенні заклотного угруповання. Принцип об'єктивного зобов'язання поширювався на «ворожих іноземців», хто не зумів або не встиг довести відданість справі революції й республіки. В останній рік значне місце у кримінальному праві посіли санкції проти різного роду «шкідників».

Упорядкування кримінального права було зроблено тільки з відновленням республіканської конституції. Новий кодекс 1795 р. в основному повторював систематизацію й покарання кодексу 1791 р., але більшою частиною був присвячений судовому процесові. З проведенням судових реформ початку Консульства та Першої імперії ряд його положень стали суперечити новим інститутам, що й зумовило потребу в новому кодексі, початок підготовчих робіт над яким було покладено в 1801 році.

Кримінальний кодекс Франції 1810 р. За вказівкою консулів для проведення роботи щодо підготовки нового кодексу була сформована комісія, до якої увійшли відомі адвокати і правознавці. Фактичним главою кодифікаційних робіт став Тарже. Проект за назвою «Кримінальний, виправний і поліцейський кодекс» був поданий у Державну раду в 1804 р. і тільки в лютому 1810 р. зі значними змінами він був схвалений, а з 1 січня 1811 р. набув чинності разом із Кримінально-процесуальним Кодексом.

Кримінальний кодекс 1810 р. складався з 484 ст. і поділявся на 4 книги: 1) Про покарання кримінальні і виправні та їх наслідки; 2) Про осіб кримінальних, звільнених від відповідальності і відповідальних за злочини і провини; 3) Про злочини, провини та їх покарання; 4) Про поліцейські порушення та їх покарання. Це була досить своєрідна структура, і обумовлювалася вона класифікацією правопорушень. Усе, що могло стати об'єктом кримінальної репресії, поділялося на 3 групи: 1) злочини, піддані власне кримінальним покаранням; 2) провини, що каралися т. зв. виправними покараннями; 3) порушення, за які призначалися поліцейські покарання.

Кодекс установив суворе розпорядження формальної законності у кримінальному праві: «Ніяке порушення, ніяка провина і ніякий злочин не можуть бути карані покараннями, що не встановлені законом до того, як вони були зроблені» (ст. 4). Такий принцип привів до того, що кваліфікація злочинів у кодексі була надто деталізованою, технічно багатослівною. Однак у цьому містилося одне з найважливіших правил усієї нової кримінальної доктрини, спрямованої на те, щоб різко обмежити можливе свавілля суддів.

Стосовно до військово-кримінальних порушень, провин і злочинів зберігалася власна система законодавства.

Кодекс 1810 р. фактично був першим в історії європейського права (і світового) кримінальним зводом, у якому на принципово нових засадах систематизувалися всі кримінальні діяння, визначалися конкретні критерії їх караності. У цьому полягає особливе значення кодексу. Він поставив чинне кримінальне законодавство на рівень вимог класичної школи кримінального права, сформованих в епоху Просвітництва, для якої характерним є ідеал помірною й розумного законодавства на принципах природного права.

Як перший «класичний» кримінальний кодекс буржуазії французький КК 1810 р. зробив значний вплив на розвиток кримінального законодавства в багатьох європейських і латиноамериканських державах, а також у колишніх французьких колоніях в Африці й Азії.

Протягом XIX ст. КК 1810 р. піддавався декільком реформам, здебільшого ліберального характеру: в 1832 р. було скасоване таврування, інші залишки середньовічних форм покарання, в 1848 р. — страту за політичні злочини, а в 1863 р. знижені санкції за численні злочини, що не становили великої небезпеки.

Винятком стали прийнятий у 1885 р. Закон про довічну висилку у Французьку Гвіану «непоправних рецидивістів» за навіть дрібні злочини, і ряд інших актів, прийнятих під впливом ідей антрополого-соціологічного напрямку у кримінальному праві.

У ХХ ст. найбільш суттєва реформа КК Франції була проведена на базі Конституції 1958 р., коли було переглянуто текст понад 100 статей кодексу, заново викладені розділи, що стосуються державних злочинів і зазіхань на громадський порядок. У 1975 р. як основні почали призначатися додаткові покарання (позбавлення прав, конфіскація автомобіля); у 1981 р. скасовано смертну кару; в 1983 р. уведені роботи у громадських інтересах і система «денних ставок».

Кримінальний кодекс Франції 1992 р. Незважаючи на постійне вдосконалення, КК 1810 р. мав значні недоліки, що й зумовило необхідність розробки і прийняття нового Кримінального кодексу. Ним став **прийнятий у липні 1992 р. Кримінальний кодекс**, який набув чинності з 1 березня 1994 року. Його поява ознаменувала перехід Франції на якісно новий рівень розвитку кримінального права, для котрого пріоритетом стають загальнолюдські цінності, перевага міжнародного права над внутрішньодержавним, суворе дотримання принципу законності, адекватність заходів боротьби з найбільш небезпечними злочинами сьогодення.

Кодекс має досить складну структуру. Оскільки кримінально-правові норми можуть видаватися не тільки законодавчими, але й виконавчими органами державної влади, він поділяється на дві частини: законодавчу та регламентаційну. При цьому регламентаційна частина включає, з одного боку, положення, прийняті Державною Радою в межах виконання делегованих повноважень Парламенту, з іншого — положення, прийняті в межах власної компетенції, та визначальні ознаки конкретних видів порушень і санкцій за них.

Основна частина законодавчих положень представлена в чотирьох книгах: *Книга I* присвячена загальним положенням КК і являє собою його Загальну частину; *Книга II* відкриває Особливу частину кодексу і встановлює кримінальну відповідальність за злочини і провини проти людини; *книга III* включає положення про кримінальну відповідальність за злочини, провини проти власності; *книга IV* встановлює відповідальність за злочини і провини проти нації, держави та громадського спокою. *Книга V*, що доповнила текст КК з ініціативи Сенату, містили лише дві статті, які встановлювали кримінальну відповідальність за жорстоке ставлення до тварин.

У 1993 і 1994 рр., до набуття КК чинності, його положення були доповнені новими нормами: про відстрочку призначення покарання з судовою затримкою, про періоди надійності для осіб, котрі скоїли тяжкі вбивства, тощо.

Регламентаційна частина була прийнята на основі декрету Державної Ради в березні 1993 р. і згодом доповнена. Положення, видані з метою виконання законодавчого доручення, уточнюють, роз'яснюють і доповнюють законодавчу частину КК. Тому система і структура цієї частини в точності відповідає системі та структурі законодавчої частини КК, а всі положення згруповані у п'ять книг: «Загальні положення», «Злочини та провини проти людини», «Злочини та провини проти власності», «Злочини та провини проти нації, держави і громадського спокою», «Інші злочини та провини». Положення, які стосуються конкретних видів порушень і санкцій за їх здійснення, включені у книгу VI «Порушення». Ця книга являє собою встановлення, прийняті в межах автономної компетенції виконавчої влади.

Таким чином, сьогодні КК включає шість книг, остання — цілком регламентаційна. Перші п'ять включають і законодавчі, і регламентаційні положення.

У цілому новий КК Франції характеризується, з одного боку, наступністю, з іншого — еволюцією своїх положень порівняно з колишнім КК. Наступність виражається в термінології, розподілі злочинних діянь на три основні групи (злочини, провини і порушення), правових наслідках замаху, тлумаченні співучасті, збереженні основних видів покарань. Наступність відображається в системі Особливої частини чинного КК Франції, оскільки злочинні діяння проти особистості і проти власності розміщені поруч, утворюючи «блок» зазіхань на приватні інтереси (у КК 1810 р. усі злочини поділя-

лися на дві основні групи: проти публічних інтересів і проти інтересів приватних осіб), далі впливають зазіхання на публічні інтереси, однак поняття останніх наповнюється новим змістом. Наступність відбилася також у нормах Особливої частини. Деякі види злочинних діянь увійшли до КК без будь-яких суттєвих змін, інші піддалися незначному редагуванню, спрямованому на уточнення їх диспозицій.

Еволюція торкнулася положень КК про кримінальний закон, про суб'єкт злочинного діяння, про обставини, що виключають злочинність діяння, про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання тощо. Кодекс досить докладно регламентує чинність кримінального закону в часі й просторі, уводить кримінальну відповідальність юридичних осіб та розробляє для цих суб'єктів кримінальної відповідальності спеціальну систему покарань, по-новому формулює поняття неосудності й уводить поняття зменшеної осудності, встановлює нові обставини, що виключають кримінальну відповідальність (крайня необхідність, помилка у праві), закріплює принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності і пропонує судді великий вибір засобів такої індивідуалізації. Особлива частина відбила іншу ієрархію цінностей, що охороняються правом, у якій на першому місці стоїть особистість, а також увела ряд нових видів злочинних діянь.

Загалом новий французький КК увібрав у себе все найкраще, що було вироблено у кримінально-правовій доктрині та судовій практиці Франції, в теорії і практиці інших держав (тих, які належать до системи загального права), а також у сфері міжнародного права.

Разом із тим КК 1992 р. не містить поняття злочинного діяння, а лише підтверджує сформовану у французькому праві класифікацію діянь, увівши новий критерій їх диференціації — тяжкість правопорушення. Кодекс не розкриває поняття провини та її форм, за винятком навмисної, хоч у тексті досить часто використовується терміни «навмисне», «необережне», «недбалість», «винний» тощо. Поняття ненавмисної провини законодавець намагається визначити через перелік можливих варіантів поведінки. До цього прийому він вдається при викладі диспозиції ненавмисного заподіяння смерті: заподіяння іншій людині смерті помилково, за необережністю, неухважністю або недбалістю тощо.

Кодекс не містить і загального визначення співучасті, а лише називає види співучасників. Слід зазначити й відсутність норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх осіб. З цього питання КК відсилає до спеціального закону про відповідальність неповнолітніх, у якому визначені умови застосування покарань до осіб, котрі досягли 13-річного віку на час здійснення правопорушення.

Крім КК Франції, кримінально-правові норми й інститути містяться в інших кодексах, спеціальних кримінальних законах і законах, які у цілому не мають кримінально-правового змісту.

Одним із джерел кримінального права є також **Кримінально-процесуальний кодекс** (КПК). Сьогодні у Франції діє КПК 1958 р. (з подальшими змінами та доповненнями). У ньому міститься важливий принцип кримінального права: «Ніяка особа, виправдана на підставі закону, не може бути знову піддана кримінальному переслідуванню... за те ж саме діяння, навіть якщо воно інакше кваліфіковано». Подаються також поняття провини і порушення. До КПК включені й норми про умовне звільнення, встановлені терміни давності притягнення до кримінальної відповідальності й виконання обвинувального вироку для деяких категорій злочинних діянь.

Тут же містяться важливі з матеріально-правової точки зору положення про звільнення від кримінальної відповідальності співробітників поліції, які з метою встановлення осіб, котрі: скоїли злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків; здобувають, зберігають або транспортують, передають наркотики особам, які скоюють названі злочинні діяння або здійснюють інші дії, зазначені в КПК, за винятком підбурювання.

У цьому Кодексі існують навіть норми, котрі встановлюють кримінальну відповідальність за деякі злочинні діяння. Так, у ст.404 встановлене кримінальне покарання у вигляді тюремного ув'язнення терміном від 2 місяців до 2 років за надання опору чи влаштування безладдя під час судового засідання.

До джерел кримінального права Франції належить також **Кодекс військової юстиції 1982 р.**, у якому вміщені норми про кримінальну відповідальність за військові злочини.

Кримінальна відповідальність встановлюється й іншими кодексами: **Дорожнім** (за автотранспортні порушення 1—4 класів), **Трудовим, Кодексом житлових і нежитлових приміщень, Кодексом інтелектуальної власності, Митним кодексом, Податковим кодексом, Містобудівним кодексом, Кодексом про захист прав споживачів** (здебільшого мова йде про провини в галузі економіки та фінансів).

Кримінальна відповідальність за цілу низку провин передбачена окремими законами, котрі не увійшли до жодного з кодексів. Наприклад, Законом 1966 р. про комерційні товариства, Законом 1983 р. про азартні ігри, Законом 1984 р. про діяльність кредитних установ і про контроль за ними, Законом 1985 р. про судову реорганізацію й ліквідацію підприємств тощо.

Таким чином, незважаючи на прийняття нового Кримінального кодексу, процес кодифікації у Франції не можна вважати завершеним.

Джерелами сучасного кримінального права Франції є й **міжнародні угоди**, укладені нею. Міжнародні договори — складова частина французької правової системи. Про це свідчать положення Конституції Франції та нового КК, якими закріплено принцип переваги міжнародного права над внутрішньодержавним. Згідно зі ст. 55 чинної Конституції, «міжнародні договори або угоди, належним чином ратифіковані або схвалені, мають силу, що перевищує силу законів, з моменту опублікування за умови застосування кожної угоди або договору іншою стороною». Реалізація зазначеного принципу зумовила включення до кодексу нових норм, зокрема, норм про відповідальність за злочини проти людства, а також норм, котрі хоч і існували у кримінальному праві Франції, однак були приведені у відповідність до міжнародно-правових угод (норми про незаконне поширення наркотиків, катування, сутенерство, викрадення транспортних засобів тощо). Крім того, кодекс прямо вказує на застосування французького закону про кримінальну відповідальність до осіб, які здійснили тяжкі злочини проти держав, котрі підписали Північноатлантичний Договір, встановлює відповідальність за різні зазіхання, пов'язані з незаконним збиранням або розголошенням інформації секретного характеру, що стала об'єктом спеціальної угоди між Урядом Французької Республіки та Королівством Швеція, підписаної 22 жовтня 1973 р.

Джерела кримінального права Німеччини

Кримінальне законодавство. Основи правової системи Німеччини були закладені після створення в 1871 р. Германської імперії. Розробка єдиного для Німеччини кримінального законодавства підпорядковувалася завданню посилення влади буржуазії та юнкерства. З цією метою у травні 1871 р. як кримінальний кодекс Германської імперії набуло чинності Кримінальне уложення Північно-Германського союзу 1870 р., яке відзначалося порівняно високою юридичною технікою.

В основу проекту цього кодексу покладено Пруський кримінальний кодекс 1851 р. зі змінами. Кримінальний кодекс 1871 р. в основному відповідав теоретичним концепціям класичної школи буржуазного кримінального права, декларуючи формально-демократичні принципи буржуазної законності й ретельно регламентуючи інститути Загальної та Особливої частин кримінального права. У ньому закріплено принцип, відповідно до якого підлягали покаранню тільки діяння, недвозначно заборонені законом на момент їх скоєння.

Уложення складалося з трьох частин, перші дві з яких були присвячені загальним питанням кримінального права: розмежуванню злочинів, проступків і поліцейських порушень, кримінальної відповідальності, принципам покарання, замаху, співучасті тощо. Третя частина була присвячена конкретним видам злочинів та покарань і виконувала функцію особливої частини кодексу.

До встановлення фашистської диктатури в Німеччині не раз створювалися комісії з метою реформи КК 1871 року, котрі підготували вісім проектів нового кодексу, жоден з яких не був реалізований. Перші суттєві зміни КК почалися ще в епоху Веймарської республіки (1919—1933 рр.), коли були прийняті Закони про грошовий штраф 1921—1924 рр., які відкрили шлях для широкого застосування цього виду покарання при призначенні покарання за злочинне діяння. У 1923 р. був прийнятий Закон про відправлення правосуддя по справах неповнолітніх, у 1933 р. уведена система заходів виправлення і безпеки.

З 1933 по 1945 рр. діяло націонал-соціалістичне кримінальне право, яке відзначалося крайньою реакційністю, властивою фашистській правовій політиці та ідеології. Серед законодавчих актів цього періоду слід назвати Указ «Проти зради германському народові і злочинних дій» 1933 р. (уведена смертна кара й каторжні роботи за політичні та загально — кримінальні діяння), Закон «Проти підступних посягань на державу й партію для захисту партійних форм одягу» (від 20 грудня 1934 р.), «Закон проти утворення нових партій» (від 14 липня 1933 р.), за яким особи, котрі прагнули утворити нову партію, підлягали ув'язненню на 3 роки, Закон «Про захист німецької крові та німецької гідності» (від 15 вересня 1935 р.).

Після розгрому фашизму в силу Потсдамських угод і постанов Союзної Контрольної Ради, яка здійснювала верховну владу у країні в період її окупації, на всій території Німеччини скасовувалася дія кримінальних законів, прийнятих протягом 1933—1945 рр., натомість була відновлена дія кримінального кодексу в редакції до 1933 року.

Незабаром після утворення в 1949 р. Федеративної Республіки Німеччини почалася підготовка реформи КК 1871 р., спрямована на пристосування кримінального законодавства до потреб розвитку країни. У прийнятій у 1949 р. Конституції ФРН містяться важливі кримінально-правові положення: наприклад, ст.102 Конституції скасувала страту, ст. 103 проголосила головною вимогою принцип законності («діяння підлягає покаранню, якщо його караність була встановлена законом до здійснення діяння»), установила «ніхто не може бути покараним за те саме діяння на підставі загального кримінального закону», ст.104 допускає позбавлення волі тільки на підставі кримінального закону й за вироком суду.

За Конституцією, кримінальне право, а також норми щодо виконання покарань відносяться до *сфери конкуруючого законодавства*: воно може походити як від республіки в цілому, так і від кожної з земель окремо. При цьому в разі, якщо федеральний законодавець видав норми в тій чи іншій сфері кримінального права, то втрачають чинність норми законодавства земель; у тій же сфері, де відносини не врегульовані федеральним законодавством, чинними є норми законодавства земель.

Компетенція федерації визначається як «умовна»: законодавець втручається у визначених випадках, коли цього потребують інтереси необхідності регулювання того чи іншого питання на території всієї країни: а) коли це питання не може бути врегульоване законодавством земель досить ефективно; б) коли регулювання питань порушує інтереси інших земель або федерації в цілому; в) коли врегулювання питань федеральним законодавством потрібне для збереження «правової або економічної єдності» ФРН. Визначення самої необхідності є прерогативою самого федерального законодавця.

З 1951 р. Бундестаг приступив до видання так званих **законів про зміну кримінального права**, що здебільшого стосуються Особливої частини КК і спрямовані на його загальну модернізацію, «розчищення» від застарілих положень тощо. Так, закон про зміну КК від 4 серпня 1953 р., привів до опублікування нової редакції КК від 25 серпня 1953 року, відколи з назви КК було вилучено «для Німецької імперії» й замінено назвою «Кримінальний кодекс».

Для більш радикальних змін основних інститутів кримінального права, каральної політики, системи покарань та інших засобів репресії, у ФРН використовувалася інша правова форма — так звані **закони про реформу кримінального права**. З 1954 р. розгорнулася робота утвореної Бундестагом комісії з підготовки «великої реформи» кри-

мінального права. Комісія подала попередній, а згодом і офіційний проект нового КК (1962 р.), котрий відзначався крайньою реакційністю.

На протигагу йому група професорів-криміналістів у 1966 р. подала «альтернативний проект», що пропонував більш гнучку каральну політику й більш ліберальне тлумачення завдань кримінального законодавства (широке застосування умовної відмови від призначення покарання, ідеї ресоціалізації ув'язнених тощо). Створений у 1966 р. Спеціальний комітет Бундестагу з реформи кримінального права спробував знайти компроміс шляхом усунення найбільш реакційних положень проекту 1962 р. і прийняття деяких вимог авторів «альтернативного проекту», зокрема про розширення застосування умовного осуду та про формулювання окремих статей, які відносяться до найважливіших правових інститутів.

У ряді законів про реформу кримінального права, прийнятих починаючи з 1969 р., була схвалена нова редакція Загальної частини Кримінального кодексу і внесені зміни до статей Особливої частини КК 1871 р., котра лишалася чинною. Необхідність приведення у відповідність двох різнорідних частин КК зумовила видання у 1974 р. вступного закону до КК, — найбільшого за обсягом з усіх раніше прийнятих у ФРН законів (нараховує 326 статей). У результаті реформи з 1 січня 1975 р. у ФРН став діяти Кримінальний кодекс, Загальна частина якого складена в 60-ті рр. XX ст., а Особливою частиною служать статті кодексу 1871 р., зі змінами, колишньою системою побудови, нумерацією. Можна сказати, що з прийняттям цієї редакції КК реформа Загальної частини КК у цілому була логічно завершена.

Реформування норм Особливої частини після 1975 р. продовжувалося й продовжується дотепер. Найбільш суттєві зміни внесені Законом від 28 березня 1980 р. про злочинні діяння проти навколишнього середовища та про посадові злочинні діяння. Законом від 13 квітня 1986 р. і від 15 травня 1986 р. КК доповнено новими нормами про господарські злочини. «Закон про захист потерпілих» від 18 грудня 1986 р. до переліку пом'якшувальних обставин увів поняття «відшкодування збитку» і «примирення з потерпілим». Закон про адміністративні правопорушення від 19 вересня 1986 р. декриміналізував частину дрібних злочинів у сфері шляхово-транспортних і майнових злочинів тощо. Усі ці та інші зміни й обумовили прийняття нової редакції КК від 10 березня 1987 року.

Після 1987 р. зміни в КК ФРН стосувалися насамперед питань, пов'язаних з новими видами злочинності. Законом від 9 червня 1989 р. у зв'язку з введенням інституту головного свідка при терористичних актах була посилена відповідальність за викрадення людини з метою вимагання викупу й захоплення заручників. 26-й Закон про зміну КК від 14 липня 1992 р. підсилив відповідальність за торгівлю людьми. Суттєві зміни відбулися у зв'язку з прийняттям «Закону про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками й іншими формами прояву організованої злочинності» від 15 липня 1992 р. У таких складах діянь, як особливо тяжкий випадок крадіжки, зробленої бандою, приховування майна, здобутого злочинним шляхом, скоєне бандою у вигляді промислу і відмивання грошей. У результаті цього була значно посилена відповідальність за здійснення корисливих злочинних діянь бандою.

Цим же Законом уведено новелу до Загальної частини КК: до системи покарань був унесений новий вид покарання — майновий штраф. 27-й Закон про зміну КК від 23 липня 1993 р. посилив відповідальність про розпусні дії стосовно до опікуваних осіб, у тому числі дітей, вніс зміни щодо відповідальності за поширення порнографічних видань, у тому числі з зображенням порнографічного насильства над дітьми.

Чимало проблем виникло також у зв'язку з об'єднанням Німеччини в 1990 р., що було зумовлено насамперед розходженням у правових системах двох держав на території колишніх Східної й Західної Німеччини. Кримінальний кодекс ФРН у редакції від 10 березня 1987 р. з подальшими змінами набув чинності з 3 жовтня 1990 р. (з деякими винятками) на території нових федеральних земель (Бранденбург, Мекленбург — Передня Померанія, Саксонія, Саксонія — Анхальт, Тюрінгія й колишня східна частина Берліну) на підставі «Договору про об'єднання» від 31 серпня 1990 року.

Новели до КК ФРН вносилися протягом 1994—1995 рр., а також у 1997 році Законами про зміну КК та іншими законами, що містять кримінально-правові положення: «Закон про боротьбу зі злочинністю» (від 28 жовтня 1994 р.), 28-й «Закон про зміну КК» (від 13 січня 1994 р.) увів до Особливої частини КК норму про підкуп депутатів; 29-й Закон виключив кримінальну відповідальність за гомосексуальні дії. Закон від 6 червня 1995 р. щодо виконання Конвенції ООН з міжнародного морського права від 10 грудня 1982 р., а також Конвенції від 28 липня 1994 р. щодо здійснення частини XI Конвенції з міжнародного морського права вніс зміни до КК ФРН і встановив, що німецьке кримінальне право діє незалежно від права місця скоєння діяння стосовно подальших діянь, що відбуваються за кордоном, і т. ін.

На підставі Закону про інформаційну та комунікаційну службу від 22 липня 1997 р. як письмові матеріали за змістом КК стали розглядатися й носії інформації. На підставі 33-го Закону про зміну кримінального права від 1 липня 1997 р. були внесені зміни, які передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти статевого самовизначення.

Суттєві зміни до КК ФРН внесені Законом про боротьбу з корупцією від 13 серпня 1997 р., що не тільки уточнив поняття посадової особи, але й змінив ряд норм Особливої частини. Так, цим Законом був доданий новий розділ про злочинні діяння проти конкурентів. У зв'язку з посиленням боротьби з корумпованими посадовими особами цим же законом були внесені зміни й до норм про посадові злочинні діяння.

Велике значення в реформуванні КК ФРН мали 6-й Закон з реформи кримінального права від 26 січня 1998 року і Закон про боротьбу з сексуальними деліктами й іншими небезпечними злочинними діяннями від 26 січня 1998 року, якими було покладено початок всеосяжному реформуванню Особливої частини через гармонізацію меж покарання, посилення та модернізацію окремих груп складів злочинних діянь, посилення кримінально-правового захисту об'єктів, що підлягають найбільшій загрозі (наприклад, дітей) та декриміналізації окремих злочинних діянь.

Реформа КК Німеччини ще не завершена. Імовірно, що наступні зміни торкнуться насамперед складів Особливої частини, оскільки очевидно, що будь-який сучасний КК повинен відповідати вимогам розвитку суспільства і вчасно криміналізувати нові види небезпечних діянь. У зв'язку з цим має бути продовжена законодавча робота з криміналізації діянь, пов'язаних з організованою злочинністю, в тому числі з кримінальним наркобізнесом. Висловлюються пропозиції про уведення до КК Німеччини норм, котрі б мали на меті захист інтересів Європейського співтовариства. З урахуванням вимог розвитку техніки передбачається уведення нових кримінально-правових норм у галузі комп'ютерної злочинності й охорони навколишнього середовища. Таким чином, більш ніж столітня реформа КК Німеччини, і насамперед її Особливої частини буде продовжуватися й надалі. Її головною метою прогресивні вчені вважають захист особистості та її основних прав і свобод від злочинних посягань з урахуванням принципів правової держави.

Додаткове кримінальне право. Додатковими вважаються всі закони (крім кримінального кодексу), що містять правові розпорядження, які ставлять певні дії під загрозу покарання. Такі кримінально-правові положення містяться в багатьох законах, число яких важко назвати навіть німецьким правознавцем. Ці закони здебільшого увібрали норми, які регулюють не кримінально-правові, а публічно-правові або цивільно-правові відносини (наприклад, у галузі економічного права — Закон про атомну енергію, Закон про федеральний банк, Закон про кредитні установи, у галузі охорони здоров'я — Федеральний закон про боротьбу з епідеміями) тощо.

До додаткового кримінального права належить також Закон про відправлення правосуддя у справах неповнолітніх від 4 серпня 1953 р. (у редакції від 11 січня 1974 року). Зазначений закон є своєрідним правовим актом, котрий містить норми кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, на яких будується відправлення правосуддя у справах неповнолітніх і молоді.

Ще одним важливим джерелом додаткового кримінального права є Закон про порушення громадського порядку від 24 травня 1968 р. (у редакції від 19 лютого 1987 р.), Закон про набуття чинності КК ФРН від 2 березня 1974 р. (у редакції від 16 червня 1995 р.), який містить ряд розпоряджень, що не увійшли до КК ФРН (наприклад, про предметну дію КК, про відповідність федерального й земельного кримінального права, про застосування окремих кримінально-правових розпоряджень, наприклад, про застосування кримінального права ФРН для діянь, скоєних на території НДР до об'єднання Німеччини).

§3. Інститути кримінального права

3.1. Основні інститути кримінального права країн англо-американської правової сім'ї

Злочини у Великобританії та Сполучених штатах Америки

Законодавчого визначення злочинного діяння в англійському та американському праві немає. Поняття злочину подається в судових рішеннях і застосовується до конкретних його видів (Англія), або в окремих літературних джерелах з кримінального права. У США нормативне визначення існує в окремих північноамериканських штатах, однак і вони по суті мають формальний характер, тобто є такими, в яких не розкривається соціальна сутність злочину, котрий визначається як діяння, заборонене нормами права під загрозою покарань.

Тривалий час в Англії зберігалася сформована ще в епоху середньовіччя тричленна структура злочинів: *тризн* (зрада), *фелонія* (тяжкий кримінальний злочин), *місдімінор* (здебільшого дрібні злочини). У XVIII ст., ця традиційна схема лише поповнилася новими видами злочинів. З 60-х рр. XVII ст. до початку XIX ст. число діянь, що кваліфікувались як фелонія й каралися за традицією стратою, зросло від 50 до 200.

Лібералізація каральної політики в Англії в цей час здійснювалася лише тією мірою, якою це було необхідно для самих правлячих кіл, котрі прагнули захистити себе від переслідувань з боку короля й урядової влади. Це стосувалося в основному кримінального процесу.

Важливі перетворення в англійському кримінальному праві відбулися у XX ст.: у 1945 р., були скасовані розходження між фелонією і тризн, у 1967, згідно зі ст. 1 Закону про кримінальне право, було закріплено розподіл злочинних діянь на фелонії та місдімінор.

У другій половині XX ст. склалося кілька класифікацій злочинів. Найбільш поширеними класифікаціями є ті, що здійснені за такими критеріями:

- I. залежно від значимості *об'єкта* зазіхання;
- II. за ступенем *небезпеки діянь*;
- III. за їх ставленням *до норм моралі*.

I. За об'єктом, на який вони спрямовані:

- а) злочини проти уряду й суспільства;
- б) злочини проти особистості;
- в) злочини проти власності.

Перша група поділяється на 18 категорій злочинів: проти королівської влади; проти громадського спокою; незаконне володіння вогнепальною зброєю; розголошення державної таємниці; проти посадових осіб; проти правосуддя; проти власності й повноважень королівської влади; проти іноземних держав; проти релігії; проти шлюбу та сім'ї; проти честі й моралі; проти публічного здоров'я й безпеки; проти профспілок та підприємств; бродяжництво тощо.

Друга група містить у собі 3 категорії злочинів: діяння, які «заподіюють шкоду тілу» (убивство, самогубство, тілесні ушкодження, небезпечне управління транспортними засобами тощо); статеві злочини; жорстоке ставлення до дітей, підмайстрів та слуг.

До *третьої* групи входять 4 категорії злочинів: заволодіння майном, одержання майна шляхом обману, підробка, злочинне пошкодження майна.

II. За ступенем небезпеки злочинів в англо-американському кримінальному праві існують два види класифікації: *матеріально-правова* і *процесуально-правова*.

Після того, як в Англії скасували розподіл злочинних діянь на фелонії і місдмініор (1967 р.), за *матеріальною ознакою* всі злочини стали поділятися на дві групи: 1) зрада; 2) інші злочини.

З *процесуальної* точки зору злочини поділяються на дві групи:

1) злочини, справи про які розглядаються з дотриманням процедури, що вимагає обвинувального акту; 2) злочини, справи про які розглядаються у спрощеному порядку, або сумарні. У першому випадку справи можуть бути розглянуті за участю присяжних і з дотриманням цілої низки процедурних правил, що не поширюються на розгляд справ у спрощеному порядку. В англійському праві ці групи злочинів доповнюються *третьою* — «змішані» («гібридні») злочини. Для них вибір процедури судового розгляду залежить від сторони обвинувачення або самих обвинувачуваних.

В основі цього поділу так само лежить ступінь громадської небезпеки діяння, а також інші фактори.

Згідним Законом 1967 р., в Англії введено ще один вид процесуальної класифікації злочинів, що була частково змінена Законом про поліцію й докази: 1) злочини, після скоєння яких підозрювані можуть бути піддані арешту до суду (*арештні справи*); 2) злочини, після скоєння яких такий арешт не може відбутися. До першого належать злочини, за які особі віком не молодше 21 року, раніше засудженій, може бути призначене покарання на термін 5 і більше років позбавлення волі, або визначене законом інше покарання.

Загалом (але з деякими особливостями) стара англійська класифікація злочинів за ступенем небезпеки прийнята в США. За американською *матеріально-правовою* класифікацією, злочини поділяються на дві групи: 1) небезпечні злочини — фелонії; 2) менш небезпечні — місдмініори. До другої групи відносяться, як правило, ті злочини, за які може бути призначено покарання до одного року позбавлення волі і штраф, а до першої — всі інші. З другої групи виділяється, як правило, підгрупа — незначні місдмініори, або порушення.

У свою чергу, законодавство більшості штатів поділяє і фелонії, і місдмініори на кілька категорій, залежно від чого встановлюються межі покарань. Так, відповідні злочинні діяння називаються фелоніями класів А, В, С тощо (зазвичай у межах 3—5 класів) і місдмініорами класів А і В або А, В і С. Сутність і практичне значення класифікацій злочинних діянь полягає в тому, що вони визначають межі покарань, призначуваних за злочинні діяння відповідної категорії.

Традиційні розходження між фелоніями та місдмініорами відіграють суттєву роль при кваліфікації злочинів, у сфері кримінального процесу, в умовах відбування покарання й у правових наслідках осуду. Здійснення фелонії або одна тільки мета її здійснення нерідко служать обтяжувальною обставиною, прямо передбаченою законом (при вбивстві, підбурюванні й ін.). Закони майже всіх штатів передбачають, що засуджені за фелонію відбувають покарання в каральній установі більш суворого режиму. Засудження за фелонію, на відміну від місдмініора, пов'язане з втратою багатьох прав та привілеїв: участь у виборах, обіймання публічних посад тощо.

З *процесуальної* точки зору всі злочини у США поділяються на такі групи: 1) злочини, справи про які розглядаються з обвинувальним актом; 2) злочини, справи про які розглядаються у спрощеному порядку. До перших відносять фелонії, а до других — незначні, менш небезпечні, злочини (незначні місдмініори).

III. У кримінальному праві Англії і США поширеною є й класифікація злочинів відповідно до **морально-етичної** оцінки конкретних діянь. З цього погляду злочинні діяння

ня поділяються на дві групи: 1) злочини, що «самі по собі є злом», тобто суперечать уявленням людей про добро і зло, про моральне й аморальне (убивство, тілесні ушкодження, розкрадання, шахрайство тощо); 2) діяння, що стають злочинними тільки в силу заборон, уведених державою, незалежно від того, засуджуються вони мораллю чи ні.

Така класифікація має для Англії певне практичне значення, оскільки закон і судова практика в багатьох випадках не вимагають, щоб кримінальна відповідальність за злочин, що не є «аморальним», покладалася судом за наявності провини підсудного.

Деякі англійські юристи вважають за необхідне встановити різні процесуальні правила судового розгляду для кожної з цих груп злочинів. «Аморальні» злочини, на їх думку, повинні розглядатися за участю присяжних, а інші — тільки судьями-професіоналами без участі присяжних.

Покарання в Великобританії та Сполучених штатах Америки

У законодавстві розглянутих країн не існує загального визначення покарання, його сутності й цілей, а лише встановлюється система покарань (а нерідко — й інших кримінально-правових заходів), що можуть бути призначені за злочинне діяння. Вона включає такі основні види:

- 1) страта;
- 2) позбавлення волі (переважно різні види тюремного ув'язнення);
- 3) штраф.

Особливістю англійського кримінального права у вченні про покарання є проголошення триєдиної мети покарання — відплата, залякування й виправлення. Юридична доктрина США в цілому зазнала на собі впливу основних теорій про покарання, розроблених англійськими юристами.

Англія (Великобританія). За англійським правом, санкції складаються з *абсолютно визначених* (страта й довічне ув'язнення) і *відносно визначених* (ув'язнення на термін від одного дня до 25 років і штраф, розміри якого, з низкою обмежень, залежать тільки від судової практики).

Абсолютно визначені санкції. Страта формально може бути призначена за скоєння трьох злочинів: а) за зраду суверену або державі; б) за піратство з насильством (за Законом про піратство 1837 р.), за підпал королівських (державних) кораблів, портів, складів (за законом про охорону портів 1772 р.). Вона не може бути застосована до осіб, молодших 18 років, і до вагітних жінок. У першому випадку особа підлягає тюремному ув'язненню на невизначений термін (цей термін визначає Її Величність), а в іншому — страта замінюється довічним ув'язненням згідно зі ст.1 Закону 1931 року.

До недавнього часу в Англії існувала страта за вбивство, але з 1970 р. цей вид покарання скасований. Слід зазначити, що вже протягом багатьох років страта в Англії не призначається взагалі: вона замінена довічним тюремним ув'язненням.

Відносно визначені санкції. Після скасування каторжних робіт у 1948 р. існує тільки один вид *позбавлення волі* — тюремне ув'язнення, що диференціюється залежно від його терміну. Мінімальний термін, який може бути призначений за один злочин, дорівнює одному дню, максимальний — 25 рокам.

В Англії тюремне ув'язнення розглядається як один з універсальних видів покарання, оскільки воно забезпечує нібито реалізацію всіх трьох цілей покарання: відплати, залякування і виправлення.

Відсутність чітких критеріїв в англійському кримінальному праві для визначення міри покарання зумовила вироблення судовою практикою системи певних стандартних термінів покарання за різні злочини. Ця система в юридичній літературі називається *системою тарифів*, котра, однак, не має обов'язкової сили: суди можуть визначати покарання на свій розсуд).

Покарання у вигляді позбавлення волі здійснюється в установах з різною суворістю режиму, однак каторжні роботи, що колись широко застосовувалися, з 1948 р. скасова-

ні. В Англії ведуться пошуки нових форм позбавлення волі: наприклад, створення «відкритих в'язниць» і особливо установ для молодих правопорушників. Законом про повноваження кримінальних судів 1973 р. встановлені обмеження для призначення вироку з позбавленням волі особам, котрі не досягли 21 року й котрі раніше не перебували у в'язницях.

Законом про кримінальне правосуддя 1991 р. уведені обмеження для застосування позбавлення волі до інших категорій громадян.

Пробація (буквально — *випробування*) — найбільш поширена, але не єдина форма умовного осуду в Англії, з'явилася в 1887 р. У зв'язку з прийняттям Закону «Про випробування вперше засуджених». У 1907 р. З прийняттям Закону «Про випробування злочинців» цей інститут в англійському кримінальному праві сформувався остаточно. На сьогодні норми про пробацію консолідовані в законах 1948 і 1967 рр. про кримінальну юстицію. У 1965 р. були видані «Правила про пробацію».

Пробація припускає залишення засудженого на волі за умови виконання ряду встановлених судом вимог:

- не відвідувати певних, визначених судом (за законом) місць;
- утримуватися від зустрічей з певними, визначеними судом, особами;
- залишатися вдома у вечірній час;
- регулярно відвідувати церкву тощо.

Порушник умов пробації, що призначається, як правило, на термін до трьох років, за клопотанням-пред'явленням соціального працівника, котрий наглядає за його поведінкою, може бути підданий штрафу або іншим заходам, не пов'язаним з позбавленням волі (наприклад, обов'язку бути протягом кількох годин на день у «центрі відвідувань для молодих людей»). З 1973 р. застосовується також відстрочка у виконанні вироку до позбавлення волі або до штрафу.

Грошовий штраф як вид покарання в Англії призначається не тільки за малозначні злочини, але й за діяння, які раніше відносилися до фелонії. Виняток становлять лише діяння, що караються абсолютно визначеними санкціями (стратою або довічним ув'язненням).

Згідно зі ст. 13 Закону 1948 р. про карну юстицію, штраф може бути призначений:

- а) замість іншого покарання (наприклад, тюремного ув'язнення);
- б) на додаток до іншого покарання, тобто одночасно з іншим.

Розмір штрафу за загальним правом обмежується лише вказівками, що містяться у Великій Хартії Вільностей (1215 р.) «покарання не повинні бути надмірними» та у Біллі про права (1689 р.), який забороняє застосування «покарань надмірних, жорстоких або незвичайних». У нормах статутного права іноді визначається максимальний розмір штрафу. Несплата штрафу тягне його заміну покаранням у вигляді тюремного ув'язнення.

В Англії існують і такі види покарання, як *позбавлення активного й пасивного виборчого права, позбавлення прав водія терміном до трьох років тощо*. Тілесні покарання були скасовані лише в 1948 році. До 1967 р., за свідченням літературних джерел, вони зберігалися як дисциплінарний засіб впливу в місцях позбавлення волі, але після 1967 р. скасовані й там.

Сполучені штати Америки. У США основними покараннями є *страта, позбавлення волі і штраф*.

Страта з часу утворення США передбачалася федеральним законодавством і кримінальними законами штатів як покарання за найбільш небезпечні державні злочини. У ХХ ст., особливо після другої світової війни, в США, як і в інших розвинутих капіталістичних країнах, посилюється рух за скасування страти. Супротивниками страти є організації борців з расовою дискримінацією (в США більшість серед страчених за вироком суду завжди складали негри, хоча їх частка у населенні ніколи не перевищувала 12 %) та інші. Активність супротивників страти привела до її скасування в ряді штатів, хоча в деяких з них (штат Орегон) вона по декілька разів заборонялася і знову відновлювалася.

З 1950-х рр. почалося все помітніше скорочення кількості смертних вироків, що виносяться щорічно. Після 1967 р. у США фактично встановився мораторій на виконання смертних вироків, котрий, однак, не мав юридичних основ і не перешкодив винесенню смертних вироків судами більшості американських штатів у тих випадках, коли вони вважали це необхідним. Це призвело до появи «черги смертників», яка поступово зростала. У такій ситуації Верховний Суд США в рішенні по справі Фурмена (1972 р.) визнав смертні вироки, винесені відповідно до чинного тоді «довільного» розсуду, кримінальними законами, котрі суперечать Конституції США й зажадав перегляду законодавства штатів, яке регулює підстави та умови винесення смертних вироків.

Після цього рішення кримінальне законодавство штатів, що передбачало страту, зазнало суттєвих змін. У рішенні по справі Грегга, винесеному в 1976 р. з урахуванням нового законодавства штатів, і в ряді наступних рішень Верховний суд США визнав страту таким покаранням, яке не суперечить Конституції США, однак обмежив можливість її застосування. Нині *смертні вироки* можуть бути винесені судами штатів лише за такі злочини:

- тяжке вбивство;
- позбавлення життя, що стало результатом іншого тяжкого злочину.

При цьому, за вимогою Верховного суду США, закони будь-якого штату повинні надати судові присяжних можливість вибору між стратою й довічним ув'язненням. У відповідь на численні вимоги Верховний суд США в 1988 р. увів ще одне обмеження, якого не існувало в законах багатьох штатів: страта не може застосовуватися до неповнолітнього, котрому не виповнилося 16 років.

Сьогодні страта передбачена законодавством 36 американських штатів. Залежно від законів окремих штатів вироки приводяться у виконання за допомогою:

- а) електричного стільця,
- б) газової камери;
- г) через розстріл чи повішення;
- д) смертоносної ін'єкції (як альтернативний новий вид страти допускається у 16 штатах).

Межі застосування страти дуже неоднакові. Якщо за федеральним законодавством вона може бути застосована у 28 випадках, то за законодавством штатів (наприклад, штату Масачусетс) — в 1 (тяжке убивство при здійсненні звалтування); є штати, де страта передбачається у 2, 3, 4-х випадках. При цьому конкретні злочини, за які встановлена страта, значно відрізняються один від одного за формулюванням їх складу.

Позбавлення волі в США є одним із найпоширеніших за законодавством і практикою його застосування видів покарання.

За усталеним правилом, загальних максимальних термінів позбавлення волі не встановлюють ні федеральні закони, ні закони штатів. У більшості штатів і за федеральними законами допускається можливість довічного позбавлення волі. Воно може бути призначене: 1) за певних обставин тому, хто був або міг бути засуджений до страти; 2) як самостійну міру за найбільш небезпечні злочини; 3) за сукупність вироків і злочинів; 4) особі, котра має 2 або 3 судимості за фелонії. При цьому довічне ув'язнення нерідко є єдиною й обов'язковою мірою.

Для чинного законодавства США не є рідкістю й санкція у 30, 40, 50 років тюремного ув'язнення; допускається винесення як *визначених*, так і *невизначених* вироків. Суди в одних випадках вдаються до невизначених вироків, а в інших — до визначених, у третіх — до змішаних. У цілому ж, як свідчать літературні джерела, найчастіше практика використовує невизначені вироки.

Штраф у США також є поширеним видом покарання за законодавством і практикою його застосування. Він може бути як основним, так і додатковим заходом покарання. Застосовується штраф, як правило, у випадках, коли підсудний спроможний його сплатити. Якщо ж він не має коштів, суди вдаються до тюремного ув'язнення. Крім того, призначення штрафу не означає того, що особа unikла позбавлення волі. Закони федерації і штатів передбачають велику можливість заміни штрафу тюремним

ув'язненням. Останніми роками з'явилися норми, що закріплюють можливість виплати штрафу вроздріб у визначений термін.

Однак ці види не вичерпують усього переліку покарань, на які можна натрапити в американському законодавстві й вироків судів. Існує велика кількість *додаткових видів покарання*: 1) позбавлення виборчих прав; 2) заборона обіймати деякі посади або займатися певною діяльністю; 3) конфіскація майна; 4) заборона користування майном протягом встановленого терміну; 5) арешт; 6) примусовий розпродаж майна тощо.

Федеральне законодавство як додаткове покарання передбачає також позбавлення американського громадянства осіб, засуджених за зраду, збройний замах на уряд США з метою його усунення.

Американське кримінальне законодавство передбачає спеціальні види покарання для юридичних осіб (корпорацій): до них можуть бути застосовані штрафи (за фелонію — до 10 000 доларів, якщо не передбачене інше), стосовно до юридичних осіб може бути обрана пробація, а також оприлюднення винесеного судом вироку.

Сьогодні в більшості американських штатів система покарань упорядкована. Відповідно до поділу злочинних діянь, на ряд категорій поділяється і система покарань. При цьому для кожної категорії передбачена своя система покарань.

3.2. Основні інститути кримінального права країн континентальної правової сім'ї

Система злочинів

За весь період розвитку кримінального буржуазного законодавства у **Франції** так і не було сформовано законодавчого визначення злочинного діяння. Як і в переважній частині зарубіжних країн, французькі юристи в основу його визначення покладають тільки формальний критерій. У зв'язку з цим злочинне діяння кваліфікується ними як таке, що порушує закон, передбачено й карається кримінальним законом.

До класифікації злочинних діянь в історії кримінального законодавства Франції існували різні підходи. Так, під впливом ідей просвітницько-гуманістичного напрямку у КК 1791 р. були закріплені положення, згідно з якими всі злочини могли мати своїм об'єктом тільки інтереси суспільства або інтереси особистості, з чого випливала й відповідна класифікація злочинів.

Сприймавши в цілому цей підхід, КК 1810 р. поділив злочинні діяння на три категорії: *злочини, провини й порушення*. Критерієм класифікації служила природа покарання, передбаченого за скоєння того або іншого діяння. Злочинне діяння визнавалося порушенням, провинною або злочином залежно від того, чим закон його карав: поліцейським, виправним або болісним і ганебним, тобто кримінальним покаранням. Отже, кодекс використовував лише формальний критерій, визначаючи сутність злочинного діяння через призначуване за нього покарання.

Злочини та провини проти публічних справ були висунуті на перше місце за важливістю: це відповідало загальному уявленню про перевагу суспільного блага перед особистим. У більшості випадків за них призначалася страта. У свою чергу, вони поділялися на три групи. До *злочинів проти зовнішньої безпеки держави* були віднесені: підняття зброї проти батьківщини, зносини з вороже налаштованими до Франції державами і сприяння їм у «ворожнечі», будь-які дії, що могли спричинити збройні конфлікти. Особливу підставу цих злочинів склали зазіхання на внутрішню безпеку держави: замах на імператора або членів імператорської родини, змови з цією метою, спроба розв'язання громадянської війни тощо. За ці злочини також призначалася страта або інші тяжкі покарання.

До *злочинів і провин проти конституції* були віднесені, по-перше, посягання на виборчі права громадян (погрози під час виборів, фальсифікація результатів тощо), по-друге, численні посадові злочини (порушення прав громадян чиновниками, їх змова,

нехтування адміністративними чи суддівськими обов'язками). Значна частина злочинів тут каралася ганебними покараннями, що мали виступати характеристикою громадського осуду злочинців.

Нарешті, до злочинів і провин проти публічного миру були віднесені фальшивомонетництво, підробка державних печаток, знаків оплати, банківських документів, виготовлення помилкових офіційних документів, підробка приватних паперів та їх використання, хабарництво, зловживання владою тощо. Порушеннями громадського спокою вважалися різного роду критика влади, допущена в пасторських проповідях, посланнях; створення злочинних угруповань каралося дуже суворо.

Кримінальний кодекс Франції 1992 р. уперше встановив *матеріальний критерій диференціації злочинних діянь — тяжкість діяння*.

Іншим критерієм диференціації злочинних діянь служить те, чи скоєно злочинне діяння навмисно чи з необережності (поняття провини КК не містить). Відповідно до цього критерію, злочини — це тільки навмисні діяння, необережні й такі, що є кримінальними провинами. Провинами можуть бути й навмисні діяння, але такі, котрі мають меншу тяжкість, ніж злочини (як бачимо, діє перший критерій диференціації). Що стосується порушень, то для притягнення до відповідальності і призначення покарання достатньо простого недотримання встановленого правила або порушення заборони, без будь-якого з'ясування форми провини особи.

Класифікація злочинних діянь має велике практичне значення, визначаючи систему покарань: кримінальних — для злочинів, виправних — для провин і «покарань, призначуваних за порушення» (поліцейських), — для порушень. Нею визначається можливість притягнення до кримінальної відповідальності при замаху та співучасті.

Замах на злочин звичайно караний, замах на провину — тільки у випадках, передбачених законом, замах на порушення — ніколи. Співучасть карається при здійсненні злочинів і провин, при здійсненні порушень тільки тоді, коли це прямо передбачено постановою виконавчих органів влади, що визначає «склад» порушень (поняття складу злочину невідоме французькому кримінальному праву).

Класифікація злочинних діянь має також значення для давності й реабілітації. Терміни давності залучення до кримінальної відповідальності та виконання покарання залежать від категорії діяння. Реабілітація як спеціальна процедура можлива тільки в галузі злочинів і провин.

На відміну від Франції, в **Німеччині** існує закріплене в КК ФРН формальне визначення злочинного діяння: «протиправне діяння — тільки таке, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним законом». Але, як і у французькому законодавстві, на першому плані формальною ознакою злочину виступає заборонність діяння нормами права.

Щодо класифікації злочинів, то кодексом закріплюється розподіл усіх злочинних діянь на дві основні групи: *злочини і провини*. *Злочинами* є протиправні діяння, за котрі передбачено як мінімальне покарання позбавлення волі на термін не менше одного року або більш суворе покарання. *Провини* — це *протиправні діяння, за які передбачено позбавлення волі на більш короткий термін або грошовий штраф*. При цьому обтяжуючі або пом'якшувальні обставини, передбачені положеннями Загальної частини для особливо тяжких або менш тяжких випадків, не мають значення для цієї класифікації. Таким чином, критерієм класифікації є суто ознака — характер і розмір передбаченого у КК покарання. На відміну від французького кримінального права, така класифікація злочинних діянь у німецькому кримінальному праві ніяк не пов'язана з підсудністю.

Система покарань

Спільним у кримінальному законодавстві Франції та Німеччини є те, що в ньому так і не склалося загального визначення поняття покарання, його сутності та цілей. Загалом воно розглядається як захід державного примусу, що призначається спеціальними вповноваженими органами (судами, трибуналами) і полягає в певних несприятливих наслідках для особи, засудженої за скоєння злочинного діяння.

Сутність та цілі покарання відрізняються. Так, якщо у КК Франції 1810 р. — це відплата й залякування, то в сучасному — ресоціалізація злочинця й відплата за нанесене зло. В одному з коментарів до КК ФРН зазначено, що метою покарання залишається відплата й попередження.

Система покарань у Франції складалася відповідно до класифікації злочинних діянь. За КК 1791 р. передбачалося 8 видів покарань, у тому числі: страта, утримання в кайданах, обмеження волі, просте ув'язнення, депортація з країни, зменшення прав, накладення нашийника; останні два вважалися такими, що безцестять, і накладалися у процесі виставляння біля ганебного стовпа. У перші роки революції зберігалось таврування злочинця як додаткове покарання, але декретами 27 вересня — 30 грудня 1791 р. воно було скасовано. Санкції були дуже значними. За більшість видів навмисних убивств призначалася страта, за ненавмисні — до 20 років кайданів.

При розробці КК 1810 р. одним із найгостріших питань було збереження страти. Більшість законодавців, посилаючись на проголошені Декларацією і природним правом права людини, виступали проти страти. Тим більше, що вже в конституціях містилися прямі заборони на її застосування. Однак Тарже вдалося надати вражаюче обґрунтування доцільності збереження такого взагалі негуманного інституту, мотивуючи це розходженнями в моральному вигляді людей звичайних і потенційних злочинців. Тільки загроза найочевиднішому з примітивних почуттів — любові до життя, на його думку, могла відвести людину від кримінального діяння.

В основу доктрини кодексу було покладено уявлення про злочин як про вияв шкідливої спрямованості людської волі — шкідливої для громадськості. Тому співучасть у злочині (якого б роду вона не була й у чому б не полягала: у сприянні, співучасті, приховуванні тощо) каралася однаково з самим злочином. Однак до співучасників не застосовувалася страта (у такий спосіб їх діяння визнавалися вторинними), і взагалі пом'якшення покарань допускалося лише тільки в тих випадках, коли це було прямо передбачено законом.

Суб'єктом злочину (провини, порушення) визнавалася практично будь-яка особа, оскільки в кодексі не було ніяких соціальних, вікових та інших обмежень. У цьому плані КК, проголошуючи умовну рівність громадян, значно поступався принципам кримінального законодавства «просвітницького абсолютизму» тогочасної Європи. Для злочинців молодше 16 років допускалося (якщо було встановлено, що вони діяли без чіткого уявлення про те, що здійснювалося) застосовувати більш м'які види покарань — у вигляді видачі батькам для виправлення або поміщення до виправного будинку до досягнення 20 років. В усіх випадках, коли вони все-таки підлягали покаранню, розмір його встановлювався наполовину проти запропонованого законом для повнолітнього (з 16 років) злочинця. Для осіб похилого віку (старше 70 років) також узаконювалися обмеження за видами застосовуваних до них покарань.

Кодекс передбачав можливість повного звільнення від відповідальності під приводом необхідної оборони. Однак зміст цього й аналогічного інститутів було не розкрито, що стало кроком назад у законодавстві. Від відповідальності звільняли стан неосудності на момент скоєння злочину, а також дія нездоланної сили. У разі скоєння злочинів проти особистості (убивство, каліцтво тощо) звільнення від покарання могло також настати, якщо злочин був скоєний у відповідь на неправові дії жертви.

За сучасним кримінальним законодавством Франції, злочини карають кримінальними покараннями, провини — виправними, порушення — поліцейськими.

Найбільшою суворістю відзначаються **кримінальні покарання**: кримінальне ув'язнення (за здійснення загальнокримінального злочину) і кримінальне заточення (за здійснення політичного злочину). Кримінальні покарання залежно від їх тривалості, поділяються на два види: ув'язнення на певний термін й безстрокові. До ув'язнень на певний термін відносяться кримінальне ув'язнення і кримінальне ув'язнення на термін, до безстрокових — довічне кримінальне ув'язнення і довічне кримінальне заточення.

Максимальний розмір кримінальних покарань на термін (ув'язнення і заточення) КК 1810 року встановлював у двадцять років. Чинний КК Франції передбачає позбавлення

волі на термін до тридцяти років. Необхідність встановлення «проміжного ступеня» між двадцятьма роками й довічним позбавленням волі була пов'язана з бажанням законодавця диференціювати відповідальність за зазіхання на різні за своєю цінністю суспільні блага. Після скасування страти в 1981 р. всі діяння, за котрі було передбачено цей вид покарання, стали карати довічним позбавленням волі. Число складів, санкції яких передбачали довічне позбавлення волі, відразу зросло з 64 до 119. Було вирішено встановити для діянь меншої ваги тридцятирічний термін позбавлення волі. Мінімум для кримінальних покарань на певний термін КК встановив у десять років.

Чинний КК Франції відмовився від розподілу кримінальних покарань на дві категорії: «болісні й ганебні», залишивши «тільки ганебні». Таке визначення кримінальних покарань було визнано архаїчним. Поряд з відмовою від страти, кодекс відмовився й від деяких політичних кримінальних покарань — висилання та громадської смерті.

Серед *виправних* покарань чільне місце посідають *тюремне ув'язнення* і *штраф*. Максимальний розмір виправного тюремного ув'язнення встановлений кодексом у десять років, мінімальний — не встановлений.

Штраф є найпоширенішим з майнових видів покарання. При цьому існує два різновиди штрафу: *звичайний грошовий штраф* і *штрафодні*.

Фізичній особі може бути призначений штраф, максимальний розмір якого складає за скоєння злочину — 50 млн франків, за провину — 1 млн франків.

Покарання у вигляді штрафоднів полягає в обов'язку засудженого регулярно вносити до державного бюджету визначені грошові суми. Розмір щоденного внеску встановлюється судом з урахуванням прибутків та майнових обов'язків підсудного й не може перевищувати двох тисяч франків. Кількість штрафоднів визначається з урахуванням обставин злочинного діяння, але не може перевищувати 360 днів.

Юридичній особі може бути призначений штраф, максимальний розмір якого становить: за злочин — 250 млн франків, за провину — 5 млн франків. У разі повторного притягнення до кримінальної відповідальності зазначений максимум штрафу подвоюється.

У разі ухилення від сплати штрафу він може бути замінений примусовим ув'язненням під варту. Примусове ув'язнення не застосовується до неповнолітніх та осіб старше 65 років. Ця міра не застосовується до тих, хто доведе свою неплатоспроможність, надавши довідку від податкового інспектора, мера або комісара поліції. Не можна призначити таку міру одночасно у відношенні чоловіка і дружини.

Серед *поліцейських покарань* провідне місце посідають штраф і покарання, що позбавляють певних прав або їх обмежують. Мінімальний розмір штрафу кодексом не встановлений, максимальний — за порушення 5 класу — до двадцяти тисяч франків у випадку повторного скоєння злочинного діяння.

Поряд із системою покарань для фізичних осіб у Франції існує система покарань для юридичних осіб. Ця система розроблена законодавцем з урахуванням специфіки нового для Франції суб'єкта кримінальної відповідальності. Основне місце в ній посідає штраф. Можуть бути також призначені інші покарання, які суттєво торкаються майнових інтересів юридичної особи: різні види конфіскації (в тому числі й загальна), заборона залучати внески населення, видавати чеки, закриття однієї або декількох установ юридичної особи, заборона здійснювати будь-який вид діяльності, позбавлення ліцензії тощо. Отже, система покарань, передбачених для юридичних осіб, — це здебільшого система майнових санкцій. Однак передбачено й покарання, що стосується репутації: афішування або інші форми поширення винесеного судом вироку (таке покарання передбачено для юридичних осіб і в США).

Припинення діяльності юридичної особи (ліквідація) призначається судом у випадку, коли ця особа була створена для скоєння злочину чи провини або відійшла від законної мети свого створення для скоєння злочину чи провини, за що для фізичних осіб передбачено виправне тюремне ув'язнення на термін понад 5 років. Вирок про припинення діяльності юридичної особи передається до державного органу, вповноваженого приступити до ліквідації цієї особи. Разом із тим слід відзначити, що таке покарання не

може бути призначене юридичним особам публічного права, політичним партіям та профспілкам.

Поряд з повним припиненням діяльності юридичної особи передбачені покарання, які частково обмежують таку діяльність, зокрема, заборона здійснювати певний вид діяльності, у зв'язку з виконанням якої було скоєне злочинне діяння.

Афішування або поширення обвинувального вироку у пресі або іншим засобом аудіо-відео сповіщення може бути призначено юридичній особі за зловживання довірою, зазіхання на права особи, які виникають з ведення різного роду картотек або обробки інформації на ЕОМ, шахрайство, приховування викраденого, помилкове банкрутство, знищення або розкрадання предметів, на які накладено арешт, тощо. Афішування й оприлюднення вироку провадиться за рахунок юридичної особи.

Система покарань у **КК ФРН** формувалася протягом усього періоду становлення й розвитку сучасного буржуазного кримінального права. Так, у Кримінальному уложенні Північно-германського Союзу 1870 р., дія котрого була поширена на території всієї країни після утворення єдиної Німеччини, передбачалися досить суворі покарання: смертна кара, ув'язнення в робітному домі, тюремне ув'язнення, обмеження у правах, штраф. Найбільш суворо карались особи, котрі скоїли державний злочин, злочин проти релігії, проти власності. Разом із тим в Уложенні можна побачити вплив ідей соціологічної школи кримінального права — саме, прагнення побудувати каральну систему з урахуванням особистості злочинця та злочину, який він скоїв.

Веймарська республіка зберегла чинність КК 1871 р., продекларувала свою прихильність до ліберально-демократичних принципів у кримінальному праві, яких, однак, не завжди дотримувалася, про що свідчать укази президента 1920—1923 рр., котрі вводили страту за «антидержавну діяльність» і посилювали покарання за заклики до страйку. У період 1933—1945 рр. були скасовані ліберально-демократичні принципи законності й фактично встановлювалася чинність надзвичайного законодавства, скасованого тільки після закінчення другої світової війни. З прийняттям Конституції 1949 р. почалася демократизація кримінального законодавства, зокрема, було скасовано смертну кару.

Сучасна система покарань за кримінальним законодавством ФРН репрезентована: основними, додатковими покараннями, наслідками як видом кримінально-правових заходів.

Єдине покарання у вигляді позбавлення волі з'явилося у КК ФРН з 1 квітня 1970 р. на підставі ст.4 Першого Закону про реформу кримінального права, замінивши наявні на той час 4 види: каторжні роботи, тюремне ув'язнення, поміщення під варту, арешт.

За чинним КК ФРН, покарання у **вигляді позбавлення волі** може бути **довічним** або призначеним **на певний термін**.

Довічне позбавлення волі може бути призначено за скоєння ряду злочинів, передбачених Особливою частиною КК ФРН: підготовка агресивної війни, державна зрада Федерації, зрада вітчизні, розбійний напад на водія автомобіля, напад на повітряний або річковий транспорт, геноцид, тяжке вбивство тощо.

Нижча межа покарання ув'язнення **на певний термін** становить один місяць, а верхня — п'ятнадцять років. При цьому загальне покарання у вигляді позбавлення волі, призначуване на певний термін при сукупності діянь, також не може перевищувати п'ятнадцяти років.

Грошовий штраф є іншим видом основного покарання, котрий призначається в денних ставках. Мінімальна кількість денних ставок грошового штрафу становить 5 повних денних ставок, а максимальне — 360 повних денних ставок, якщо закон не встановлює інше. Розмір денної ставки в кожному конкретному випадку також індивідуальний, оскільки суд визначає його з урахуванням особистого й матеріального становища особи.

Новий вид покарання в Німеччині — **майновий штраф**, призначається за корисливі злочини. Цей вид покарання був уведений Законом про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками й іншими формами прояву організованої злочинності (від 15 липня 1992 року). Основною метою законодавця, що уводив норму про майновий штраф у КК

Німеччини, було вилучення прибутку, отриманого в результаті злочинної діяльності організованих груп і запобігання своєрідної реінвестиції коштів у сферу організованої злочинності. Майновий штраф як вид покарання, передбачений КК Німеччини, застосовується за злочинні діяння, перелік яких суворо обмежений нормами Особливої частини КК ФРН: підробка грошових знаків, підробка знаків оплати, підготовка підробки грошових знаків і підробка бланків європейських чеків та європейських чекових карт, тяжкий випадок торгівлі людьми й сутенерство, крадіжка тощо.

Основна відмінність майнового штрафу від грошового полягає в тому, що майновий штраф не обчислюється системою денних ставок, а полягає у виплаті визначеної грошової суми, яка призначається судом. При визначенні розміру майнового штрафу суд виходить не з оцінки провини особи, котра скоїла злочинне діяння, а насамперед з вартості майна винного. Майновий штраф може призначатися тільки поряд з довічним позбавленням волі або позбавленням волі на термін понад два роки.

До **додаткових покарань** належить одне — заборона керувати транспортним засобом, яке призначається поряд з позбавленням волі на термін від одного до трьох років або грошовим штрафом у разі, якщо злочинне діяння було скоєне при використанні або у зв'язку з управлінням транспортним засобом.

Додатковими наслідками є ті, що настають для засудженого, як правило, без спеціального призначення цих заходів у вирок (автоматично). Подібний інститут існував у кримінальному праві Франції до моменту прийняття КК Франції 1992 року. Такі покарання іменувалися допоміжними й випливали з призначення деяких основних видів покарання. До додаткових наслідків у кримінальному праві Німеччини належать позбавлення права обіймати визначені посади, користуватися правами, отриманими в результаті публічних виборів, привселюдно обирати або голосувати, бути обраним, голосувати. Такий додатковий наслідок, як поразка в цивільних правах, з 1 квітня 1970 року виключене з КК ФРН.

Позбавлення правового становища і прав дійсні з моменту набуття вирокон чинності. Цілям ресоціалізації служить правове розпорядження відновлення у правах, якщо фактично минула половина терміну або «суд очікує, що в майбутньому засуджений не скоюватиме більше навмисних злочинів».

§4. Кримінальний процес

4.1. Джерела кримінального процесу

*Джерела кримінального процесу
країн англо-американської правової сім'ї*

Великобританія. Прагнення англійської буржуазії захистити свої інтереси від свавілля королівської влади зумовили зміни у кримінально-процесуальному праві, котре пристосовувало старі феодальні норми до нових буржуазних відносин настільки, наскільки в цьому були зацікавлені правлячі кола. Поряд з **загальним правом**, яке продовжувало залишатись основним джерелом у роки революції та в подальшому, значного поширення набувало **законодавство — статутне право**.

Опозиційні настрої в англійському суспільстві напередодні революції знайшли своє відображення у відомій «Петиції про право» 1628 року. Основна її вимога про заборону проводити арешти без висунення обвинувачення та рішення суду відбивала спроби палати громад протистояти свавільній розправі короля з тими, хто чинив опір його політиці. 25 червня 1641 р. в умовах, коли вже розпочалися революційні події, «Довгим парламентом» було видано Акт про скасування Зоряної палати. В цьому Акті закріплювалися: вимога про видання наказу Habeas corpus act будь-якій особі, котру заарештовано чи затримано за наказом короля або його чиновників для перевірки законності

арешту чи затримки; обов'язки осіб, які отримували наказ, доставити заарештованого до суду. Однак у розгляданому Акті була суттєва прогалина з точки зору реальності гарантій прав арештованого на перевірку підстав для арешту, оскільки не встановлювався термін доставки до суду арештованого, а саме повільне його виконання й було постійним зловживанням.

Цікавим з точки зору того нового, що внесла англійська революція у кримінальний процес, є програмний документ левелерів «Народна угода». У ньому сформульовані такі принципи англійського процесу: заборона допиту обвинуваченого як засобу його викриття, широта повноважень суду присяжних і принцип свободи їх внутрішнього переконання; вимога швидкого розгляду справи, ведення засідання англійською мовою, визнання права обвинуваченого висувати своїх свідків, захищатися особисто або з допомогою інших осіб.

У період республіки процедура Habeas corpus act зберігала свою силу. Під час протекторату О.Кромвеля були видані інструкції «для забезпечення миру в республіці», згідно з якими особа, котра посягала на протектора або ж видані ним закони мала бути ув'язнена або вислана з конфіскацією майна в разі, якщо ці дії доведено.

Початок змін у кримінальному процесі, започаткованих в революційний період, набув подальшого розвитку. Про це свідчить «**Акт з метою кращого забезпечення свободи особистості і попередження заточень за морем**» — «*Habeas corpus Act*», затверджений королем **26 травня 1679 р.**, а також окремі кримінально-правові і процесуальні норми **Білля про права 1689 р.**, **Акту про улаштування 1701 р.**, що його доповнювали. У такому вигляді цей Акт застосовувався в подальшому без змін. Хоча за надзвичайних обставин його дія припинялася.

Тими ж прагненнями до створення режиму недоторканості особи у кримінальному процесі був зумовлений і **Статут 1696 р.** про розгляд справ про зраду. Відповідно до цього статуту копія обвинувального вироку мала вручатися обвинувачуваному принаймні за 5 днів до судового розгляду справи. Обвинувачуваний отримував право на побачення з адвокатом, міг наполягати на виклику нових свідків. Однак його могли й не сповіщати про свідків, котрі мали про нього свідчити.

Аналогічні Habeas corpus act закони були прийняті в Шотландії (1701 р.) та Ірландії (1781 р.).

Боротьба освіченої верхівки суспільства за зміцнення політичних свобод у сфері кримінального права та процесу у XVIII ст. проявилася у справах про так званий заколотницький наклеп. Такого роду обвинувачення урядовою владою неодноразово висувалися проти авторів і видавців публікацій, у яких містилася критика державної влади. У 1792 р. парламент видав спеціальний акт: присяжні отримували повну волю вирішувати питання не тільки про сам факт опублікування «наклепу», але й про винність або невинність обвинувачуваного відповідно до своїх уявлень про політику і наклеп.

У XIX на поч. XX ст. відбувалася подальша демократизація процедури розгляду кримінальних справ. Прийнятий у 1836 р. акт передбачав право звинуваченого, ув'язненого у в'язницю користуватися послугами адвоката й вимагати ознайомлення з матеріалами справи. Законом 1898 р. звинуваченому надавалося право за його бажанням свідчити в суді. У 1907 р. було прийнято закон про кримінальну апеляцію, згідно з яким утворювався кримінальний апеляційний суд і в окремих випадках передбачалось оскарження та перегляд не тільки вироку коронного судді, але й вердикту присяжних.

Джерелами кримінально-процесуального права в сучасній Англії служать насамперед законодавчі акти, котрі здебільшого регулюють водночас і питання судострою: закони про Верховний суд 1981 р., про магістратські суди 1980 р., про присяжний 1974 р. (з подальшими змінами), про оскарження з кримінальних справ 1968 р., а також закони про кримінальне правосуддя 1925 р. і наступних років, у тому числі Закон 1988 року.

Серед актів, виданих наприкінці XX ст., велике значення мають такі закони: про переслідування за злочини 1985 р., про відправлення правосуддя 1985 р. і особливо

про поліцію й докази з кримінальних справ 1984 р. В останньому докладно регламентується діяльність поліції щодо розслідування злочинів, питання, пов'язані з проведенням обшуків та арештів, попереднім ув'язненням обвинувачуваних, розглядом скарг на дії поліцейських, а також оцінкою деяких доказів, наприклад, отриманих за допомогою комп'ютерних пристроїв. Важливе значення мають також Закон про поліцію та магістратські суди 1994 р. і Закон про кримінальний процес та розслідування 1996 року.

Що стосується **норм прецедентного права**, то і в галузі кримінального процесу, незважаючи на достатню кількість законодавчих актів, їх роль залишається суттєвою: воно стосується і тлумачення норм, у загальній формі викладених окремими законодавчими актами, і усунення прогалин у законодавстві.

Неодноразові спроби реформи кримінально-процесуального права були безуспішними. Так, робота створеної в 1978 році Королівської комісії з питань кримінального процесу успіху не принесла. Традиційні, старі, форми права розглядаються англіцями як підвалини й гарантії їх свобод.

Правова комісія, що подала в 1989 р. проект кримінального кодексу для Англії й Уельсу, запропонувала в майбутньому, після принципового схвалення проектів Загальної й Особливої частини КК, як третю частину цього ж кодексу розробити розділ за назвою «Доказ і процедура», тобто процесуальну частину загального кримінального і кримінально-процесуального кодексів.

Сполучені штати Америки. Дуалізм законодавства (федерації і штатів) чітко відбився також в історії **кримінально-процесуального права США**. Значно вплинули на судочинство і всі кримінально-правові процедури США *судові традиції англійського загального права*.

Особлива роль у регулюванні питань кримінального процесу належить Конституції США. У її тексті, в поправках IV, V, VI, VII, котрі увійшли складовою частиною до Білля про права (1791 р.), та в поправці XIV сформульовано не тільки багато суттєвих положень про судострій (у тому числі про розмежування підсудності судів федерації і штатів), але й найважливіші норми, що визначають права обвинувачуваного на різних стадіях кримінального процесу (умови проведення арештів та обшуків, право на суд присяжних, заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те ж діяння, заборона спонукань до надання свідчень проти самого себе, право обвинуваченого знати, в чому він звинувачується, тощо).

У XIX—XX ст. ці джерела доповнилися *новим законодавством штатів*, кримінально-процесуальними кодексами окремих штатів. Але англосаксонська основа американського кримінально-процесуального права лишилася непорушною. Усі питання, що стосуються кримінального процесу й судочинства на сучасному етапі, включаються у вигляді самостійних розділів у зводі законів штатів.

На федеральному рівні процес консолідації кримінально-процесуального законодавства знайшов своє вираження в розділі 18 Зводу законів США. У 1948 р. до цього розділу була включена особлива друга частина — «Кримінальний процес». Деякі важливі положення процесуального права знайшли своє відображення і в розділі 28 Зводу («Судострій і судова процедура»).

Значну роль у регулюванні питань судочинства відіграють *нормативні акти, видані Верховним судом США* на підставі повноважень, наданих йому в ряді актів Конгресу 1930-х рр., наказувати федеральним судам правила процедури з цивільних і кримінальних справ. Найважливішими серед цих постанов Верховного суду є: кримінального судочинства (1946 р.), апеляційного провадження (1968 р.), про докази (1975 р.). Окремо Верховним судом були видані правила провадження в самому суді (1980 р.), правила судового розгляду федеральними магістратами справ про малозначні злочини (1971 р.) тощо. Такі акти, як і зміни в них, стають чинними, якщо після їх схвалення Верховним судом США не буде заперечень з боку обох палат Конгресу в ході найближчої його сесії. Вони публікуються у Зводі законів США як додатки до відповідного розділу.

*Джерела кримінального процесу
в країнах континентальної правової сім'ї*

Франція. Вимоги французької буржуазії щодо нової організації суду і процесу, заснованої на визнанні рівності всіх громадян перед законом, права на компетентний суд, на захист, скасування тортур, проведення публічного розслідування, арешту тільки на підставі закону знайшли своє правове закріплення вже в перших законодавчих актах початкового періоду буржуазної революції. Так, 30 квітня 1790 р. було прийнято закон про заснування суду присяжних з кримінальних справ. Прийнятий 27 листопада 1790 р. декрет створював при законодавчому корпусі касаційний трибунал, котрий мав розглядати вироки з точки зору дотримання процесуальних норм і правильності застосування кримінального права. Декретом від 20 січня 1791 р. у кожному департаменті створювався кримінальний трибунал у складі головуючого і трьох суддів.

Правові основи нового, буржуазного суду, кримінального процесу знайшли й конституційне закріплення у прийнятій у вересні 1791 р. Конституції: незалежність судової влади від адміністративної, створення суду присяжних, який складався з двох видів журі — звинувачувального (здійснювало віддання суду громадян) і журі вироку (розглядало справи по суті). Конституція встановлювала також безоплатність відправлення правосуддя, обов'язковість дотримання встановлених законом правил про затримання, арешт, звинувачення у кримінальному злочині. Порядок кримінального процесу на основах, прийнятих у конституції, був регламентований законом від 16 вересня 1791 року.

Жирандисти, перебуваючи при владі, зробили свій внесок у революційне кримінально-процесуальне законодавство, прийнявши Закон про надання муніципалітетам функцій поліції загальної безпеки: вони (муніципалітети) мали розслідувати злочини, що загрожували зовнішній та внутрішній безпеці держави і за якими звинувачення належало Законодавчим зборам. 19—20 жовтня 1792 р. було прийнято декрет про оновлення складу суддів, а 10 березня 1793 р. — про створення Надзвичайного кримінального трибуналу (з 29 жовтня 1793 р. Революційний трибунал. — Л. Б., С. Б.).

Подальший розвиток революції призвів до встановлення диктатури якобінців та уведення надзвичайного законодавства, котре значно посилило повноваження Революційного трибуналу в боротьбі з контрреволюціонерами. Згідно з декретом від 14 червня 1794 р., єдиними процесуальними формами, які зберігалися, були: публічний допит звинуваченого, оприлюднення всіх свідчень і публічне проголошення відповіді кожним із присяжних на питання головуючого про винність підсудного. Декрет скасував участь у процесі захисника. Єдиним покаранням, яке трибунал міг застосувати до засуджених, була страта.

З падінням якобінської диктатури велика буржуазія після декількох перехідних форм правління створила й укріпила режим імперії Наполеона Бонапарта. Кримінально-процесуальне законодавство цього періоду знаменувалося появою Кримінально-процесуального кодексу (Кодекс кримінального розслідування) 1808 р., що набув чинності одночасно з КК 1810 р. — з 1 січня 1811 року.

Кодекс 1808 р. відіграв важливу роль у практичному перетворенні низки найважливіших положень Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Ним був узаконений суд присяжних при розгляді справ у департаментських трибуналах, встановлена змішана форма кримінального процесу: розшукова, тобто таємна письмова процедура на стадіях досудового розгляду справи (при дотриманні визначених прав обвинувачуваного) і змагальна процедура судового розгляду з властивими їй принципами усності і гласності. У той же час скасовувався принцип незмінності суддів, закріплювалася цензова система для присяжних, адміністративна влада в особі префектів департаментів і префекта паризької поліції наділялася широкими повноваженнями щодо прийняття необхідних заходів для встановлення злочинів, проступків та поліцейських порушень і для передачі винних у розпорядження судів.

Як і КК 1810 р., наполеонівський КПК суттєво вплинув на законодавство багатьох країн різних континентів. У самій Франції протягом майже ста п'ятдесяти років він залишався без особливих змін. І тільки всередині ХХ ст. з прийняттям у 1958 р. нового КПК кримінально-процесуальне законодавство почало зазнавати реформування.

Новий Кодекс зберіг змішану форму кримінального процесу, однак значно посилив гарантії дотримання законності на досудових стадіях і безпосередньо в судочинстві (шляхом розширення можливостей судового контролю за слідством; правом подання обвинувачуваним скарг на дії слідчих органів тощо). У ньому докладно регулюються діяльність органів дізнання й попереднього слідства (книга 1), порядок розгляду кримінальних справ про тяжкі злочини, кримінальні делікти та провини (книга 2), питання касаційного оскарження (книга 3) та особливі види провадження, зокрема, з розгляду справ про злочини, скоєні під час судового засідання (книга 4), і, нарешті, виконання вироків з кримінальних справ (книга 5).

До КПК 1958 р. включені положення про низку правових інститутів, які традиційно відносяться до галузі кримінального права та пенітенціарії. Саме цей кодекс увів у французьке законодавство «відстрочку з випробуванням» як нову форму умовного осуду, передбачив правила режиму «напівволі», визначив порядок залучення ув'язнених до праці і принципи його оплати тощо.

КПК 1958 р. а також прийняті в подальшому закони 1970, 1972, 1981—1983 рр. значно демократизували кримінальний процес: посилити гарантії індивідуальних прав громадян, спростили судочинство, впорядкували діяльність слідчих органів, суду і присяжних.

Німеччина. Кримінально-процесуальне право Німеччини початку ХІХ ст. мало *інквізиційний характер*. Основними постулатами його були: суміщення всіх процесуальних функцій у руках судді, таємне та письмове судочинство у справі, позбавлення обвинуваченого права на захист, застосування тортур як засобів визнання провини.

Після видання Кримінального кодексу 1871 р. у Німецькій імперії були прийняті Закон про судоустрій 1877 р. та Кримінально-процесуальний кодекс (уложення) 1877 року. У ньому знайшли своє відображення загальні демократичні ідеї реформ кримінального процесу ХІХ ст., які в Німеччині отримали свій розвиток у результаті перемоги буржуазної революції 1848 року. Позитивно вплинув на його зміст і французький кримінально-процесуальний кодекс 1808 року. Мова йде про юридичне закріплення таких принципів, як незалежність суддів, розподіл функцій обвинувачення та вирішення справ, створення самостійної прокуратури, гласність та усність судового розгляду, участь у кримінальному правосудді народних представників (шеффенів та присяжних), заборона «повороту до гіршого», вільна оцінка доказів, захист прав та свобод особи від зловживань та свавілля у кримінальному судочинстві.

У період нацистської диктатури була скасована більшість процесуальних гарантій для обвинувачуваного, законодавчо виправдано свавілля суддів і засновані спеціальні суди для розправи над супротивниками нацистського режиму (Верховний народний суд, особливі суди нижчого рівня тощо). Відповідні зміни були внесені й до Закону про судоустрій та до КПК.

Після повалення фашистського режиму на всій території окупаційних зон стали діяти (за рішенням Контрольної Ради) Закон про судоустрій і КПК у редакції 1924 року.

З моменту утворення ФРН КПК був значно змінений і доповнений, зокрема в редакції 1950 року. Слід відзначити також Закон від 19 грудня 1964 року «Про зміни кримінального судочинства та судоустрою», який став відомим під назвою «Мала реформа кримінального процесу ФРН». Ним було закріплено:

- вимога обов'язкового обґрунтування взяття під варту;
- обмеження строку утримання під вартою шістьма місяцями;
- надання права обвинуваченому після закінчення попереднього розслідування знайомитися з матеріалами справи;
- розширення права захисника на листування та побачення з обвинуваченим, котрий перебував під вартою, тощо.

З метою боротьби з тероризмом та іншими злочинами окремі зміни й доповнення до КПК 1877 передбачали обмеження у правах обвинуваченого. У 1974 році було ліквідовано інститут попереднього слідства, що до цього традиційно розглядав як попереднє слідство судді, яке надавало більше прав обвинуваченому на захист порівняно з дізнанням; скасовані норми, котрі надавали право обвинуваченому за участю захисника знайомитися з матеріалами справи, подавати клопотання, просити прокурора про додаткове заслуховування (це було передбачено «малою реформою кримінального процесу 1964 року»); уведено інститут виключення захисника з процесу (якщо захисник підозрюється в конспіративних контактах з підзахисним, зловживає своїм правом відвідування місця ув'язнення або якщо таке відвідування створює загрозу небезпеці ФРН тощо).

Стадія попереднього розслідування звужена до форми прокурорського дізнання, обмежені конституційні права громадян на недоторканність житла, поліції надані додаткові повноваження щодо затримання громадян.

У 1987 р. поряд з новою редакцією КК була опублікована й нова, нині чинна редакція Кримінально-процесуального кодексу, котра все ще називається КПК 1877 року. Суттєві корективи до його тексту внесені Законом про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та іншими проявами організованої злочинності (1992 р.).

4.2. Основні риси кримінального процесу

Кримінальний процес в країнах англо-американської правової сім'ї

Великобританія. За формою англійський кримінальний процес є *обвинувальним*, або *змагальним*, тобто таким, у якому весь рух кримінального процесу спрямовується зусиллями обвинувача. Крім того, він будується на засадах змагальності й полягає в тому, що на всіх стадіях являє собою спір, боротьбу формально рівноправних сторін — обвинувача та обвинуваченого, суд же є лише арбітром у їх спорі (змаганні).

Формально проти обвинуваченого виступає король (королева), обвинувач же, навіть якщо він є потерпілим від злочину, здійснює кримінальне переслідування від імені корони. Основна турбота про збирання доказів, на підставі яких вирішується справа, покладається на сторони — обвинувача та обвинуваченого.

Право порушення кримінального переслідування та збирання доказів в Англії теоретично майже цілком належить *приватним особам*. Фактично ж у більшості випадків кримінальне переслідування порушується і здійснюється *поліцією*. Діяльність поліції в англійському кримінальному процесі вважається поза процесуальною, і всі факти, здобуті нею, формально не визнаються доказами до тих пір, доки не будуть пред'явлені мировому судді (магістратові) й там закріплені. Це — так звана процедура перед суддями, котрі допитують, яка замінює собою процесуальну стадію попереднього розслідування й водночас є стадією віддання обвинуваченого до суду.

Попереднє розслідування провадять також **коронери** — посадові особи, призначувані радами графств або міст із числа адвокатів або лікарів, котрі здобули поряд з медичною освітою знання в галузі права. Коронер має право розпочинати розслідування з власної ініціативи й провадити необхідні слідчі дії (в тому числі й арешти) без санкції суду. Свідки під страхом кримінальної відповідальності зобов'язані з'явитися на виклик коронера й дати свідчення. Коронер має право припинити розслідування або його продовжити, скликавши журі. Результати коронерського розслідування оформлюються вердиктом присяжних, який є підставою для направлення справи на розгляд суду присяжних.

Органом публічного обвинувачення є *дирекція публічних переслідувань*, котра безпосередньо підпорядковується одному з членів уряду — генеральному атторнею. Основне її завдання — підтримання обвинувачення у справах, які стосуються інтересів Корони (особливо тяжкі і складні за характером злочин).

Обвинувальні повноваження надано їй *адміністративним відомствам* у справах про злочини, які торкаються їх інтересів. Так, управління пошт переслідує винних у злочинах, передбачених законом про поштову службу, тощо.

Кримінальні справи в Англії розглядають такі суди: магістратські, Суд Корони, кримінальне відділення Апеляційного суду, Апеляційний комітет палати лордів.

Магістратські суди називають також судами малих сесій або судами сумарної юрисдикції. Вони розглядають кримінальні справи без участі присяжних. Крім того, вони проводять попереднє судове розслідування у справах, які суд повинен слухати з участю присяжних, перевіряючи при цьому достатність доказів і здійснюючи процедуру віддання до суду для передачі до Суду Корони.

Суд Корони — вищий кримінальний суд присяжних, котрий входить до Верховного суду. Справи в ньому розглядають окружні судді, рекордери та судді з відділення королівської лави Високого суду. Призначення того чи іншого судді залежить від категорії кримінальної справи.

Кримінальне відділення Апеляційного суду розглядає апеляції на вироки та апеляційні постанови Суду Корони.

Апеляційний комітет палати лордів — вища й остаточна апеляційна інстанція. Голова — лорд-канцлер. Судовий склад для розгляду справ — від трьох до п'яти лордів-суддів із числа довічних членів палати (професійних юристів).

Обвинуваченому дається право самому вирішувати, в якому суді має розглядатися його справа — магістратському чи суді присяжних.

Проведення у справах, які розглядаються в Суді Корони, починаються з подання мировому судді (магістратові) графства заяви про обвинувачення. Ця заява може бути подана особою, котрій відомі факти, про які вона повідомляє, незалежно від того, чи є ця особа потерпілою. Заява може бути зроблена в будь-якій формі, за винятком випадків, коли вимагається арешт правопорушника. У цьому випадку одразу ж подається письмова заява про обвинувачення, котра має бути підтверджена під присягою.

Обвинувачений може бути викликаний до суду трьома способами:

1) *наказом про виклик* (судовою повісткою), який надсилається або вручається обвинуваченому й містить наказ з'явитися до суду в певний час. Перш ніж видати судовий наказ, магістрат повинен пересвідчитись у тому, що він має на це право і у справі є достатньо доказів проти особи, названої в заяві про обвинувачення;

2) *наказом про арешт*, коли є достатньо підстав та одного лише виклику буде недостатньо для забезпечення явки обвинуваченого. Цей наказ адресується поліції або — за певних обставин — приватним особам. У ньому міститься пропозиція арештувати обвинуваченого й доставити його до суду;

3) *арешт без наказу*, коли це дозволено законом. Арештованою може бути особа, котра раніше не засуджувалася, але скоїла такий злочин, за яким на підставі закону може бути позбавлена волі на п'ять і більше років, а також будь-який злочин, покарання за який точно визначене законом, або ж замах на злочин однієї з цих категорій.

Попередній судовий розгляд (процедура перед суддями, котрі допитують) провадиться магістратським судом стосовно будь-якого злочину, скоєного особою, викликаною або доставленою до суду. Попередній допит може мати місце й перед одним суддею. Засідання суду, на якому ведеться допит, закрите.

Суд (або один суддя) визначає, чи достатньо підстав для *віддання обвинуваченого до суду*, а також вирішує питання: яке обвинувачення він повинен висунути обвинуваченому; до якого місця знаходження Суду Корони має бути надіслана справа; чи слід брати обвинуваченого під варту, чи можна залишити його на волі, віддавши на поруки; чи буде зроблено «попередження про алібі»?

Після віддання обвинуваченого до суду суддя повинен надіслати в суд, у якому слухатиметься справа, свідчення свідків та заяву обвинуваченого. Обвинувачений має право за плату отримати копію протоколу свідчень.

Обвинувачений, щодо котрого складений *обвинувальний акт* (подається до Суду Корони проект обвинувального акту, який стає законним документом і перетворюється

на обвинувальний акт лише тоді, коли його підписує відповідний чиновник Суду Корони), повинен особисто з'явитися до суду для *висунення йому обвинувачення*. Якщо обвинувачений був відпущений на поруки, то він мусить з'явитися до суду й буде направлений у спеціальну камеру, щоб чекати там початку судового розгляду. У разі неявки обвинуваченого суд видає наказ про його арешт, проводить стягнення з його поручителів і подовжує на невизначений час зобов'язання обвинувачів та свідків щодо явки до суду.

У процесі судового засідання у випадку, якщо обвинувачений визнав себе винним, адвокат обвинувачення коротко викладає факти й викликає поліцейського чиновника, котрий вів справу, для того, щоб той схарактеризував обвинуваченого та обставини справи. Потім захисник подає аргументи на користь пом'якшення покарання. Інколи його виступ підкріплюється свідченнями свідків і самого підсудного. Після цього підсудному надається можливість виступити перед судом, а потім виноситься вирок.

Якщо підсудний не визнав себе винним у висунутому обвинуваченні або в будь-якій його частині, то тим самим він визначив характер суперечки, яка виникла між ним і короною. Ця суперечка має бути вирішена *судом* — *малим журі* з 12 присяжних засідателів, котре формується за відповідними правилами.

Вердикт присяжних оголошується у відкритому судовому засіданні у присутності всіх присяжних і підсудного. Він не є остаточним, оскільки суд може запропонувати присяжним переглянути його. Лише після того, як суддя схвалить вердикт і дасть клеркові розпорядження занести його до протоколу, він вважається остаточним.

Після винесення обвинувального вердикту суддя постановляє вирок. Перед проголошенням вироку він надає можливість обвинувачеві та захиснику висловити свої міркування щодо міри покарання і знайомиться з довідкою поліції про наявність попередніх судимостей в обвинуваченого, його репутацію та обставини його життя. Підсудному надається можливість зробити всі заяви, які він бажає, в доповнення до промови захисника про пом'якшення вироку. Вироки в англійських судах не мотивуються.

Якщо присяжні винесуть виправдувальний вердикт, то суддя постановляє виправдальний вирок, яким звільняє підсудного від обвинувачення і з-під варті.

У порядку *сумарного (спрощеного) провадження* розглядаються справи про малозначимі діяння, а якщо обвинувачений згоден, то й деякі справи про злочини, котрі переслідуються за обвинувальним актом. Як правило, розгляд справи в суді сумарної юрисдикції займає всього кілька хвилин: ці суди розглядають до 98 відсотків кримінальних справ.

Сполучені Штати Америки. За своєю формою кримінальний процес США є обвинувальним, або змагальним, як і в Англії. Порушувати кримінальне переслідування й підтримувати обвинувачення в суді може *потерпілий від злочину*. До їх послуг у США існують численні приватні розшукові бюро, які за плату проводять розшуки на користь того, хто до них звертається. У більшості випадків кримінальне переслідування у США порушується і здійснюється *поліцією, федеральним бюро розслідувань (ФБР) та органами атторнейської служби*.

Основним органом розслідування є *поліція*, до складу котрої входять численні установи, які створюються різними владами. Прийнято розрізняти поліцію федеральну, поліцію штатів та місцеву поліцію.

Федеральна поліція включає і ФБР. Воно підпорядковується міністрові юстиції (генерал-атторнею) США. ФБР розслідує найнебезпечніші злочини, що переслідуються за федеральними законами. Характер діяльності інших федеральних органів розслідування в межах поліції визначений федеральним законодавством з урахуванням їх належності до тієї чи іншої галузі виконавчої влади.

Компетенція органів розслідування, які входять до структури поліції кожного зі штатів, визначається законодавством штатів, їх територіальна юрисдикція обмежена штатом. Начальник поліції підпорядковується губернаторові.

Компетенція федеральних органів розслідування й відповідних органів у штатах чітко не розмежована, оскільки відповідальність за деякі злочини може бути передбачена і федеральним законом, і законом штату.

Атторней — особа, котра здійснює правозастосовчу діяльність від імені та в інтесах довірителя. Таким довірителем може бути, наприклад, федеральний уряд, уряд штату або орган місцевого самоврядування. Один із основних обов'язків атторнея — проведення розслідування порушень закону й висунення обвинувачення у кримінальних справах.

Хоча в літературі термін «атторней» нерідко перекладається як «прокурор», становище атторнея в системі органів влади, сфера діяльності та його повноваження значно більші, ніж у країнах, де існує інститут прокуратури. Він може виступати як адвокат у цивільній справі та обвинувач у кримінальній справі, як урядовий юрисконсульт з техніко-юридичних питань і як радник із широких проблем політики тощо.

Органом розслідування в США, як і в Англії, є також *коронер*. Він встановлює причини смерті в тих випадках, коли вони не відомі або коли є підстави припускати, що смерть була насильно, проводить розслідування з участю присяжних, число яких встановлене процесуальним законодавством штатів. Висновки коронерського розслідування називаються вердиктом. У ньому вказується, чи мало місце вбивство, яка медична причина смерті, коли, де і яким чином було скоєно вбивство, а також ім'я винного, якщо воно встановлене.

Цей вердикт не є актом віддання до суду. Відповідно до встановленого у штаті порядку, він направляється окружному атторнею, котрий складає обвинувальний акт і передає його до органу віддання до суду — великого журі, якщо законом штату воно передбачене, або безпосередньо до суду. Якщо велике журі відмовляється винести вердикт, справа проти обвинувачуваного припиняється. Після винесення несприятливого для обвинувачуваного вердикту йому офіційно повідомляють про висунуті обвинувачення і про день суду.

Якщо обвинувачуваний незаможний, то судом йому призначається адвокат.

Органами розслідування в США є також різного роду *комітети й комісії*, створювані органами виконавчої влади (наприклад, комітет з розслідування організованої злочинності).

Формально вважається, що дані, зібрані органами розслідування, не мають доказової ваги і призначені як матеріал для підтримання обвинувачення, а не для суду. Поліцейські та співробітники ФБР виступають як свідки в суді з приводу виявлених ними обставин, а також подають суду заяви допитаних осіб. Після закінчення розслідування справа *передається до суду*. Потерпілий може звернутися до суду й безпосередньо.

Офіційно вважається, що процесуальною стадією розслідування кримінальної справи є *попереднє слухання справи в суді*. Тому теоретично першим кроком кримінального процесу в США є доставка до мирового судді (магістрату) заарештованої за підозрою у скоєнні злочину особи для з'ясування питання про обґрунтованість порушення кримінального переслідування і про запобіжний захід. У разі, якщо обвинувачений відмовився від попереднього розслідування (він має на це право), суддя висуває йому обвинувачення й вирішує питання про те, відпустити його під заставу або взяти під варту. У протилежному випадку — суддя може надати обвинуваченому певний термін для запрошення захисника та для виклику свідків.

Заслухавши свідчення й пояснення, суддя вирішує питання про те, чи достатньо підстав для притягнення обвинуваченого до кримінальної відповідальності. Якщо таких підстав немає, він постановляє припинити справу, у протилежному випадку притягує обвинуваченого до кримінальної відповідальності і, якщо справа йому підсудна, в тому ж засіданні вирішує справу по суті й виносить вирок. Якщо справа йому не підсудна, нижчий суд направляє її до того суду, котрому вона підсудна.

Традиційною рисою американського кримінального судочинства є те, що підсудний має право на суд присяжних, якщо йому загрожує більше ніж 6-місячний термін ув'язнення. Журі присяжних у більшості американських штатів складається з 12 чоловік, відібраних із представників різних прошарків суспільства.

Процедура судового розгляду кримінальних справ детально розробляється законодавством штатів і федерацією, а в деяких випадках впливає з прецедентів загального права.

Судове засідання починається з загальної інструкції, яку дає суддя присяжним; потім обидві сторони у процесі дають короткий виклад своєї позиції. Американське судочинство послідовно дотримується принципу змагальності. Суддя в основному залишає свободу дій за сторонами процесу. Останні ніби ведуть між собою боротьбу шляхом несподіваного представлення доказів, виклику свідків для допиту, а також мають право на перехресний допит. Основна увага в ході судового розгляду приділяється усним висловам (свідків, експертів, прокурора, адвоката, обвинувачуваного тощо).

Однією з особливостей американського змагального процесу є те, що протягом усього судового розгляду діє *презумпція невинності* підсудного. Тягар доведення провини обвинувачуваного лежить на стороні обвинувача, який має переконати у своїй правоті колегію присяжних. При цьому велику роль відіграє правило про припустимість і неприпустимість доказів, встановлене за рішенням у справі Меппа (1961 р.), згідно з яким забороняється використовувати в судовому процесі докази, отримані незаконним шляхом.

Велику роль у розвитку правила припустимості доказів відіграли також рішення Верховного суду 60—70-х років: зокрема, у справі Міранди, про обов'язковість попередження обвинуваченого перед допитом про те, що він має право на мовчання, а також дати згоду на свідчення у присутності адвоката. Обвинувачуваний може зажадати виключення будь-яких визнань, отриманих, приміром, шляхом незаконного стеження.

Заключною стадією кримінального процесу є *рішення головного питання про винність або невинність обвинувачуваного*. Право вирішувати це питання належить журі присяжних, а не судді. У деяких штатах присяжні визначають не тільки винність обвинувачуваного, але й міру покарання. Вердикт (вирок), що його виносить журі, має бути одноголосним. Якщо такої одноголосності не вдається досягти і суддя не може вплинути на позицію присяжних, то він визнає суд недійсним через відсутність одноголосності присяжних.

У більшості штатів винесення вироку здійснюється суддею. Суддя має велику свободу у виборі закону і, згідно з обставинам справи, — міри покарання. Для останніх десятиліть характерна тенденція до деякого скорочення свободи суддівського розсуду.

Лише невелика кількість кримінальних справ розглядається й вирішується на основі суду присяжних. Значна більшість справ у штатах розглядається суддею одноосібно у спрощеному порядку. Це так зване *сумарне судочинство* дозволяє розглядати справи без дотримання жорстких формальних правил, у прискореному порядку. Вирішальне значення по таких справах мають протоколи й рапорти поліції, а також свідчення самих поліцейських як свідків обвинувачення. Терміни покарання по таких справах не перевищують 5 років.

Кримінальний процес у країнах континентальної правової сім'ї Франція

Франція. Кримінально-процесуальне право Франції являє собою *форму змішаного або континентального процесу*. Для неї характерні такі чинники: наявність самостійної стадії попереднього розслідування, чітке розмежування розслідування і стадії судового розгляду кримінальної справи по суті. При цьому, на відміну від попереднього розслідування, судовий розгляд заснований на принципах гласності, усності, безпосередності та змагальності у веденні процесу.

Порушення кримінального переслідування, а також керівництво судовою поліцією, нагляд за розслідуванням і підтримання обвинувачення в суді, забезпечення виконання судових рішень покладено на *прокуратуру*, система органів котрої представлена: прокурором Республіки, генеральним прокурором при апеляційному суді, генеральним прокурором при Касаційному суді.

Прокурор Республіки приймає скарги та повідомлення про злочини й вирішує відповідно до своїх повноважень, які заходи щодо них ужити.

Попереднє розслідування у французькому кримінальному процесі має дві форми: попереднє слідство й дізнання.

Попереднє слідство є обов'язковим лише у справах про злочин. В окремих випадках воно може провадитися й у справах про делікти та проступки.

Проведення попереднього слідства є прерогативою слідчого судді, а у справах про діяння неповнолітніх — судді у справах неповнолітніх.

Слідчий суддя може проводити слідство лише на підставі вимоги прокурора Республіки, в тому числі й у випадку явного проступку або делікту. Розслідуючи справу, він має право висунути обвинувачення будь-якій особі, але у скоєнні діяння, вказаного лише у вимозі прокурора. Якщо ж у ході розслідування стало відомо про діяння, не вказані у вимозі прокурора, він зобов'язаний негайно повідомити його про скарги, що надійшли до нього, або передати йому протоколи, в яких вони зафіксовані.

Слідчий суддя проводить усі слідчі дії, які він вважає за необхідні для встановлення істини, пояснює обвинуваченому його права.

Затриманий обвинувачений має право після першої ж явки до слідчого судді вільно спілкуватися зі своїм захисником, допит здійснюється у його присутності. Матеріали справи повинні бути передані захисникові обвинуваченого та представникові цивільного позивача не пізніше, ніж за 24 години до кожного допиту обвинуваченого або цивільного позивача.

*Слідчий суддя може, залежно від обставин, видати *мандат* про явку, на приведення, на затримання або арешт обвинуваченого. Мандати підлягають виконанню на території всієї Республіки в чітко визначені терміни.*

Взяття під варту — винятковий запобіжний захід. Він не може перевищувати чотирьох місяців. Але якщо необхідно надалі тримати обвинуваченого під вартою, слідчий суддя має право подовжити цей термін ще до чотирьох місяців спеціальною мотивованою постановою, заснованою на матеріалах справи, а також за мотивованою вимогою прокурора Республіки.

Після закінчення слідства матеріали направляються прокуророві Республіки, котрий зобов'язаний повідомити слідчому судді свої вимоги не пізніше триденного терміну.

*У більшості випадків попереднє розслідування провадиться у формі *поліцейського дізнання*. До складу судової поліції входять посадові особи, чиновники й агенти. Посадовими особами судової поліції є: мери та їх помічники, офіцери, чини жандармерії й окремі жандарми, поліцейські комісари, офіцери та деякі чини державної безпеки, комісари поліції, їх помічники й офіцери поліцейської префектури. Вони проводять усі необхідні дії з дізнання і мають право арештувати обвинуваченого. Про всі відомі їм злочини вони зобов'язані негайно інформувати прокурора Республіки, а після закінчення дізнання направити йому матеріали справи.*

*Органом віддання до суду є *обвинувальна камера*. Вона складається з голови і двох членів апеляційного суду, які на своєму засіданні вирішують питання про те, чи достатньо зібрано доказів проти обвинуваченого.*

*Якщо обвинувальна камера приходить до висновку, що діяння обвинуваченого не містить складу злочину, ні делікту, ні проступку, або коли особа, котра вчинила діяння, залишилася невідомою, або якщо немає достатніх доказів проти обвинуваченого, вона оголошує про припинення кримінального переслідування, у протилежному — розпоряджається про направлення справи відповідно до *виправного або поліцейського трибуналу*. Якщо діяння обвинуваченого містить склад злочину, обвинувальна камера виносить постанову про віддання обвинуваченого *до суду присяжних*.*

Обвинувальна камера може за клопотанням генерального прокурора, однієї зі сторін або з власної ініціативи дати розпорядження про проведення додаткових слідчих дій, які вона вважає необхідними. Додаткове розслідування провадиться одним із членів обвинувальної камери або слідчим суддею, вповноваженим нею для цієї мети.

*Розгляд кримінальних справ *за першою інстанцією* відбувається: в судах присяжних (справи про злочини); у виправних трибуналах (справи про делікти); у поліцейських трибуналах (справи про проступки).*

Справи про злочини неповнолітніх, котрі не досягли 16 років, а також про серйозні делікти й проступки неповнолітніх розглядають суди у справах неповнолітніх, які запроваджені за місцем знаходження трибуналів вищої інстанції. Справи про злочини, скоєні неповнолітніми, котрі досягли 16 років, розглядаються судами присяжних для неповнолітніх, створеними при апеляційних судах.

Порядок розгляду справ про злочини в суді присяжних. Суд присяжних складається з суду у власному розумінні цього слова та *журі*. До складу суду у власному розумінні цього слова входять голова і два асесори. Журі складається з громадян, унесених до списків присяжних згідно з існуючими правилами.

З числа присяжних, унесених до сесійного списку, за існуючими правилами створюється журі з 9 присяжних, яке вирішує справу. Обвинувачений, а якщо їх кілька, то всі обвинувачені мають право у процесі формування складу присяжних відвести не більше п'яти присяжних, а прокурор — не більше чотирьох. Журі вважається сформованим з того моменту, коли з урни будуть вибрані 9 бюлетенів з прізвищами, щодо яких не заявлено відводу, а якщо це потрібно, то й бюлетені з прізвищами додаткових присяжних.

Судовий розгляд проходить публічно, однак голова може заборонити всім неповнолітнім або деяким з них доступ до залу засідань. Засідання може вестися за закритими дверима лише у випадках, коли є небезпека, що гласність завдасть шкоди громадському порядку або моралі. Вирок завжди проголошується у відкритому засіданні.

Голова суду має великі права. Він відповідає за дотримання порядку в судовому засіданні й керує судовим розглядом. Асесори та присяжні можуть ставити запитання обвинуваченому і свідкам лише з дозволу голови, а обвинувачений, його захисник, цивільний позивач і його представник — лише через головуючого. Однак прокурор має право безпосередньо ставити запитання обвинуваченому та свідкам.

Голова суду наділений дискреційними повноваженнями, згідно з якими він може «по совісті й честі» вживати будь-які заходи, корисні, на його думку, для встановлення істини.

Обвинувачення в суді присяжних підтримує *генеральний прокурор* апеляційного суду або прокурор Республіки особисто або через своїх заступників. Прокурор іменем закону звертається до суду з усіма вимогами, які він вважає корисними. Суд зобов'язаний вислухати, обговорити й винести щодо них рішення.

Присутність захисника обвинуваченого в судовому засіданні обов'язкова, за відсутності ж обвинуваченого справа може слухатися. Після кожного засідання обвинуваченому, який не з'явився, а також обвинуваченому, який видалений із залу судового розгляду за порушення порядку, дається через секретаря судового засідання для ознайомлення протокол судового засідання і вручаються копії вимог, заявлених прокурором, та постанови суду.

Обвинувачений, цивільний позивач та їх представники можуть заявити клопотання, про вирішення яких суд зобов'язаний винести постанову.

Після закінчення судового слідства суд вислуховує цивільного позивача та його представників, прокурор викладає свої вимоги, а обвинувачений і його захисник подають доводи захисту. Останній виступ у дебатах завжди належить обвинуваченому або його захисникові.

Після цього голова оголошує судовий розгляд закінченим, дає розпорядження про передачу секретареві суду присяжних усіх матеріалів справи, крім постанови обвинувальної камери про віддання до суду, оголошує запитання, на які повинні дати відповідь суд і журі в дорадчій кімнаті. Якщо з приводу питань виникає суперечка, суд, вислухавши думку прокурора, сторін та їх представників, вирішує її своєю постановою.

Постанова і проголошення вироку. Голосування членів суду присяжних відбувається в дорадчій кімнаті шляхом подання письмових бюлетенів, у яких присяжні спочатку висловлюються з питань про головний факт (тобто про винність або невинність), а потім додаткових, якщо такі були поставлені. Результати голосування голова зазначає на полях опитувального листа під кожним запитанням. Будь-яке несприятливе для об-

винуваченого рішення, в тому числі й відмова визнати наявність пом'якшуючих провину обставин, приймається більшістю не менш ніж у вісім голосів. У разі ствердної відповіді на запитання про винність суд присяжних відразу ж вирішує питання про міру покарання. Після цього проводиться таємне й роздільне голосування стосовно кожного обвинуваченого.

Якщо яке інкриміноване обвинуваченому діяння, не підпадає чи перестало підпадати під дію кримінального закону або якщо обвинувачений оголошений невинним, суд присяжних виправдовує його. Якщо на користь обвинуваченого встановлені обставини, які виключають застосування покарання, суд присяжних звільняє його від покарання.

Про прийняті рішення робиться позначка на опитувальному листі, який підписується в процесі засідання головою і присяжним, призначеним першим за результатами жеребкування. Відповіді суду присяжних на поставлені запитання є остаточними. Після цього в залі засідань оголошуються відповіді присяжних, вирок суду й тексти законів, які застосував суд.

Після винесення вироку голова, за наявності підстав, роз'яснює обвинуваченому його право оскаржити вирок у касаційному порядку й повідомляє йому терміни подання касаційної скарги.

Виправдана особа не може бути знову затримана, і їй не може бути знову висунуто обвинувачення у скоєнні того ж самого діяння, навіть якщо йому дають іншу кваліфікацію. Коли ж у ході судового розгляду виявлені докази про скоєння обвинуваченим інших діянь, ніж ті, за які він був відданий до суду, і прокурор заявляє про порушення кримінального переслідування, то голова дає розпорядження, щоб виправданий обвинувачений був негайно під вартою направлений до прокурора Республіки, котрий зобов'язаний негайно заявити вимогу про початок розслідування.

Порядок розгляду кримінальних справ у виправних і поліцейських трибуналах у загальних рисах такий же, як і в суді присяжних, але є й багато відмінностей. Виправний трибунал складається з голови та двох суддів. Він приймає до свого розгляду справи про делікти. Деякі справи, зокрема про обвинувачення в автошляхових злочинах, розглядаються професійним суддею одноосібно. Державне обвинувачення підтримує прокурор Республіки або один із його помічників.

Справа може бути в окремих випадках розглянута без обвинуваченого, якщо він заявив про це в письмовій формі або не з'явився без поважних причин.

У випадках, коли працівники судової поліції вповноважені на основі спеціальних вказівок закону констатувати вчинення деліктів за допомогою протоколів і рапортів, спростування фактів, встановлених цими протоколами й рапортами, допускається лише шляхом подання письмових доказів або показань свідків. Факти, зафіксовані у протоколах, вважаються достовірними, доки не заявлено про фальшивість протоколів.

Вирок виноситься того ж дня, коли було закінчено судовий розгляд, або через декілька днів. В останньому випадку голова повідомляє присутнім сторонам про день, коли вирок буде оголошений. Вирок, винесений за відсутності обвинуваченого, доводиться до його відома спеціальним повідомленням. Протягом 10 днів з дня повідомлення або одного місяця, якщо він проживає за межами Франції. Обвинувачений має право подати заперечення проти виконання вироку в цілому або в частині, яка стосується долі цивільного позову. У ті ж самі терміни заперечення на вирок, винесений за їх відсутності та проти їх інтересів, можуть подати цивільний позивач і цивільний відповідач. Заперечення на вирок не має сили, якщо особа, котра подала його, не з'явиться в термін, встановлений трибуналом для розгляду заперечення.

Поліцейський трибунал розглядає справи про проступки. Розгляд справ спрощений і здійснюється одним суддею. Функції прокуратури в поліцейському трибуналі виконують комісари або офіцери поліції, призначені генеральним прокурором при апеляційному суді, а у справах про нанесення шкоди навколишньому середовищу — спеціалісти, призначені відповідною службою, а також прокурор Республіки особисто або через своїх заступників, якщо покарання, передбачене за проступок, перевищує 10 днів тю-

ремного ув'язнення або 400 франків штрафу, та в інших випадках, коли він вважає це за доцільне.

Факти вчинення проступків доказуються протоколами або рапортами судової поліції, а за їх відсутності або ж для підтвердження — показаннями свідків. Присутність обвинуваченого при розгляді справи не обов'язкова, але обвинувачений може подати заперечення на вирок.

Справа може взагалі не розглядатися. Не викликаючи обвинуваченого до трибуналу, суддя на підставі поліцейського протоколу дає вказівку повідомити особі, котра вчинила проступок, про її право сплатити штраф, розмір якого визначає суддя. Лише якщо штраф не виплачено в установленний для цього строк, суддя приступає до розгляду справи й виносить своє рішення.

Німеччина. Метою кримінального процесу в Німеччині проголошувалося здійснення кримінального права держави, приведення в дію тих законів, якими це право визначається. Формально кримінальний процес був побудований з обмеженням слідчого початку на користь змагального, з незалежністю слідчого судді від прокурора і навіть з допущенням захисника на стадії попереднього розслідування.

Право порушення публічного обвинувачення належить прокуратурі. Якщо предметом процесу є проступок, то прокуратура має право за згодою суду вирішити питання про віддання до суду обвинуваченого без кримінального переслідування (якщо провина правопорушника незначна).

У справах про малозначні діяння прокуратура може відмовитися від публічного обвинувачення й водночас покласти на правопорушника такі зобов'язання:

- а) виконати певну роботу з метою усунення шкоди, завданої діянням;
- б) внести певну грошову суму на користь установи або до державної казни;
- в) виконати громадсько-корисну роботу.

При цьому встановлюється певний термін (до одного року). Якщо обвинувачений виконує ці зобов'язки, то він звільняється від відповідальності.

У процесі розслідування справи прокуратура має право вимагати від усіх органів та осіб різні відомості. Поліція зобов'язана виконувати всі вимоги й доручення прокуратури.

Затримання громадян з метою встановлення особи не може продовжуватися більше 12 годин. Затриманий має бути негайно доставлений до дільничного судді для отримання санкцій на взяття під варту. При допиті обвинуваченого суддею дозволяється присутність представника прокуратури й захисника, свідків або експерта — представника прокуратури, обвинуваченого й захисника.

Кримінально-процесуальним кодексом передбачені посади слідчого судді вищого земельного суду і слідчого судді Верховного суду ФРН (вони розслідують складні злочини).

Суд, який компетентний розглядати справу по суті, приймає рішення про відкриття судового розгляду. В обвинувальному висновку має бути клопотання про відкриття судового розгляду, разом з обвинувальним висновком до суду направляються всі матеріали кримінальної справи.

В обвинувальному висновку мають бути відображені всі суттєві результати розслідування. Вони можуть не оголошуватися, якщо справу розглядатиме суддя одноосібно.

Голова суду вручає обвинуваченому обвинувальний висновок і пропонує йому протягом певного терміну заявити клопотання, подати додаткові докази.

Суд виносить ухвалу про відкриття судового розгляду, допускає обвинувачення до розгляду справи. Суд може перекваліфікувати обвинувачення. Прокуратура може скласти новий обвинувальний висновок (суттєві результати розслідування в ньому вже можуть не наводитися).

Підготовка до слухання справи. Виклик учасників судового розгляду здійснює головуючий. Він може залучати й нові докази. Прокуратура має право викликати інших осіб.

Судовий розгляд повинен розпочатися не раніше ніж через тиждень після вручення підсудному виклику. Якщо цього не відбулося, слухання відкладається (підсудний мо-

же просити про дострокове слухання справи). Підсудний може вимагати виклику додаткових свідків, експертів, витребування додаткових доказів. Про задоволення клопотання підсудного повідомляється прокуратура. Якщо головуючий відхиляє клопотання підсудного, то останній може сам викликати свідків.

Склад суду в земельному або у вищому земельному суді оголошується підсудному й захисникові (оголошуються як основні, так і запасні судді та шеффени). Відводи суддям можна заявляти до першого допиту підсудного.

Судовий розгляд можна зупинити на термін до 10 днів (максимум до 30 днів, якщо він уже був продовжений до 10 днів). На клопотання підсудного, суддя може звільнити його від явки до суду (якщо за правопорушення передбачено до 6 місяців позбавлення волі, штраф, позбавлення прав водія тощо). Його інтереси представляє захисник на підставі письмового доручення.

Свідків та експертів першим допитує той, хто їх викликав. Допит свідків до 17 років проводить головуючий одноосібно. Сторони можуть просити суддю задати питання свідкові. Самі можуть допитувати з дозволу судді, якщо немає загрози нанесення шкоди особі свідка.

Обвинувальний висновок оголошує прокурор. У судових дебатах бере участь підсудний, котрий після промови захисника також може взяти слово для виступу. Підсудному, який не володіє мовою судочинства, перекладається зміст промов прокурора й захисника.

Про закриття справи виноситься вирок, в якому вказуються обставини, що виключають провадження справи. Рішення при винесенні вироку приймається більшістю у 2/3 голосів (якщо це рішення невідгідне для підсудного). Суд не зв'язаний кваліфікацією злочину, викладеною в обвинувальному висновку. Про зміну кваліфікації повідомляється підсудному, і йому надається слово для захисту.

Вирок проголошується ім'ям народу. Повністю вирок і протокол судового засідання оформлюються не пізніше 5 тижнів після оголошення резолютивної частини вироку. Вирок підписується суддями. Якщо один із суддів з якоїсь причини не може поставити свій підпис, головуючий пояснює причину і найстаріший із суддів, які брали участь у справі, робить відповідну позначку у вироку.

Шеффени (присяжні або засідателі) не підписують вирок. Копії вироку та виписки з нього мають бути підписані секретарем судового засідання й завірені печаткою суду.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрити зміст таких понять та термінів:

Поняття	Терміни
Делеговане законодавство Консолідований акт	Коронер Континуїтет Місдімінор Пробація Тризн Фелонія

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за пропонованою раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи матеріал посібника, текст документів № 1, 4, визначте:

1) положення:

а) які відображають розуміння законодавцем сутності та цілей покарання. Порівняйте **французькі кримінальні кодекси 1810 р. та 1992 р., зробіть висновки;**

б) у яких проявився спадкоємний характер ККФ 1992 р.

в) у яких проявився еволюційний характер ККФ 1992 р.

2) особливості структурної побудови французьких кримінальних кодексів 1810 та 1992 рр.

Завдання 4. Використовуючи текст документів № 1-КК Франції 1810, скласти юридичні казуси, відобразивши особливості регулювання відносин, пов'язаних зі злочинами:

— проти держави;

— проти особи.

Завдання 5. Використовуючи текст документів № 4 (КК 1992), складіть юридичні казуси, відобразивши норми:

а) у яких закріплена кримінальна відповідальність юридичних осіб;

б) у яких проявилася тенденція гуманізації сучасного кримінального законодавства Франції.

Завдання 6. Використовуючи тексти документів № 1—5, матеріал посібника та додаткову літературу, скласти «міні сценарій» розгляду кримінальної справи у кримінальному суді Франції, США, Великобританії (на вибір).

Перевірте себе

Завдання 7. Продовжте думку:

1. Початок просвітницько-гуманістичної теорії кримінального права було покладено.....

2. Основні положення просвітницько-гуманістичної теорії зводяться до такого:.....

3. Представниками класичної школи кримінального права були.....

4. Теоретичним фундаментом для класичної школи кримінального права послужили філософсько-правові конструкції відомих філософів-мислителів —.....

5. Основними принципами класичної школи кримінального права є:.....

6. Засновником антропологічного напрямку в розвитку кримінального права вважається.....

7. Основними положеннями антрополого-соціологічної школи кримінального права є:.....

8. Особливістю розвитку кримінального права Англії в післяреволюційний період було те, що воно.....

9. Основним джерелом кримінального права післяреволюційної Англії продовжувало залишатися.....

10. Другим основним джерелом кримінального права Англії поряд з загальним правом є..., роль якого починає помітно зростати з.....

11. Крім статутів, до джерел сучасного англійського кримінального права відносяться... законодавство, перевага якого полягає в тому, що.....

12. Перші спроби кодифікувати англійське кримінальне право були зроблені.....

13. Розвиток кримінального права США показує, що....., сутність котрого полягає в тому, що.....

14. Основними джерелами федерального кримінального права США є..., які характеризуються.....
15. Федеральне кримінальне законодавство США вперше було кодифіковане.....
16. Основними джерелами кримінального законодавства американських штатів є:.....
17. У XIX ст., у США багато штатів прийняли кримінальні кодекси, зокрема:.....
18. До теперішнього часу реформа кримінального права проведена в більшості штатів США, за різними джерелами..., і характеризується.....
19. Новими принципами кримінального права, які знайшли закріплення в першому програмному документі Великої буржуазної революції у Франції..., є:.....
20. Проект нового КК Франції був представлений у Державну Раду в... році, схвалений у ....., набув чинності ....., і є відображенням ідей..... школи кримінального права
21. Порівняно з дореволюційним законодавством, КК Франції 1791 р. вимагав... і мав своєрідну особливість.....
22. Протягом XIX—XX ст. КК Франції зазнав відповідних змін, а саме:.....
23. Поява нового сучасного КК Франції в ..... ознаменувала.....
24. Структурно КК Франції 1992 р. представлений..... і в цілому характеризується.....
25. Розробка єдиного для Німеччини кримінального законодавства була розпочата..... і ґрунтувалася на.....
26. Джерела кримінального права Німеччини другої половини XX ст. репрезентовані.....
27. У прийнятій у 1949 р. Конституції ФРН закріплені важливі кримінально-правові положення:.....
28. За Конституцією ФРН, кримінальне право, а також норми щодо виконання покарань належать до сфери ..... законодавства, сутність якого полягає в.....
29. З 1951 р. Бундестаг (ФРН) приступив до видання так званих..., які здебільшого стосуються...
30. Закони про реформу кримінального права у ФРН — це:.....
31. Велике значення в реформуванні КК ФРН мали закони..., у яких знайшли відображення сучасні тенденції в розвитку кримінального права, а саме:.....
32. Тривалий час в Англії зберігалася сформована ще в епоху середньовіччя тричленна структура злочинів:.....
33. У другій половині XX ст., у Великобританії склалося кілька видів класифікації злочинів:.....
34. Основними видами покарань в англо-американському праві є:.....
35. За англійським кримінальним правом, санкції складаються з.....
36. Пробація — як форма..... — з'явилася в Англії у.....
37. У США, за чинним кримінальним законодавством, основними видами покарань є:.....
38. У сучасному кримінальному законодавстві США страта як вид покарання передбачена законами ..... штатів.
39. За французьким кримінальним законодавством, злочинне діяння визнається як таке, що.....
40. Щодо класифікації злочинних діянь, історії кримінального законодавства Франції відомі різні підходи:.....
41. КК Франції 1992 р. уперше встановив ..... критерій диференціації злочинних діянь.
42. За КК Франції 1992 р., всі злочини поділяються на дві основні групи:.....
- При цьому.....

43. Спільним у кримінальному законодавстві Франції й Німеччини є те, що.....
44. Сутністю та цілями покарання були: за КК Франції 1810 р.....; КК Франції 1992 р., — .....; КК ФРН — .....
45. Основними видами покарань за КК Франції були: 1810 р.....; 1992 р.....
46. Система покарань у КК ФРН формувалася протягом....., про що свідчить.....
47. З прийняттям Конституції ФРН у 1949 р. почалася ..... кримінального законодавства, про що свідчать.....
48. Початок змін у кримінальному процесі, які відбулися в Англії революційного часу, знайшов свій подальший розвиток. Свідченням цьому є.....
49. Зміст Статуту 1696 р., як джерела кримінально-процесуального права Англії зводився до .....
50. У XIX—XX ст. в Англії відбувалася подальша демократизація процедури розгляду кримінальних справ, що знайшло відображення у.....
51. Джерелами кримінально-процесуального права в сучасній Англії є насамперед.....
52. Особлива роль у регулюванні питань кримінального процесу у США належить....., де знайшли конституційне закріплення такі принципи:.....
53. Правові основи нового, буржуазного суду, кримінального процесу у Франції знайшли конституційне закріплення у вересні 1791 р. у....., а саме:.....
54. КПК Франції 1808 р. відіграв важливу роль у.....
55. У середині XX ст. кримінально-процесуальне законодавство Франції зазнало реформування, початок якому було покладено ....., для котрого характерно.....
56. Кримінально-процесуальне право Німеччини початку XIX ст. мало.....характер. Його основними постулатами були:.....
57. Кримінально-процесуальне законодавство Німеччини кінця XIX — початку XX ст. було представлено....., які зазнали впливу КПК Франції 1808 р., а саме:.....
58. Закон ФРН від 19 грудня 1964 р. «Про зміни кримінального судочинства та судоустрою», відомий під назвою....., закріплював.....
59. За формою англійський кримінальний процес є.....
60. Кримінальні справи в Англії розглядаються такими судами:.....
61. Право порушення кримінального переслідування та збирання доказів за сучасним англійським законодавством теоретично цілком належить..... Практично ж у більшості випадків кримінальне переслідування порушується і здійснюється.....
62. Як і в Англії, в США кримінальний процес за своєю формою склався як.....
63. У більшості випадків кримінальне переслідування, за сучасним законодавством США, порушується і здійснюється.....
64. Однією з особливостей сучасного американського змагального процесу є те, що протягом усього судового розгляду діє.....
65. Велику роль у кримінальному процесі США відіграє правило про допустимість і неприпустимість доказів, яке було встановлене у.....
66. Кримінальний процес сучасної Франції являє собою форму.....
67. За кримінально-процесуальним законодавством Німеччини, формально кримінальний процес побудований на.....
68. Кримінально-процесуальне право Німеччини початку XIX ст. мало ..... характер. Основними постулатами цього права були.....
69. Для сучасного кримінально — процесуального права Німеччини характерно.....

70. Загальною тенденцією у розвитку кримінально-процесуального права розвинутих зарубіжних країн є.....

Завдання 8. Схарактеризуйте:

1. Просвітницько-гуманістичну теорію кримінального права.
2. Класичну школу кримінального права.
3. Антрополого-соціологічну школу кримінального права.
4. Джерела кримінального права країн англо-американської правової сім'ї.
5. Джерела кримінального права країн континентальної правової сім'ї.
6. Основні інститути кримінального права країн англо-американської правової сім'ї.
7. Основні інститути кримінального права країн континентальної правової сім'ї.
8. Джерела кримінального процесу.
9. Основні риси кримінального процесу

Завдання 9. Використовуючи матеріал теми та додаткову літературу, підготуйте *на вибір* тематичне повідомлення обсягом 5—8 сторінок про професійну і наукову діяльність відомих західноєвропейських юристів XIX—XX століть.

Джерела

Документ № 1

**КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС
Франції (1810 р.)
(витяги)**

Статті

Попередні постанови..... 1—5

Ст. 1. Злочинне діяння, яке закони карають поліцейськими покараннями, є порушенням.

Злочинне діяння, яке закони карають виправними покараннями, є проступком.

Злочинне діяння, яке закони карають мученицькими або ганебними покараннями, є злочином.

**КНИГА ПЕРША. ПРО ПОКАРАННЯ КАРНІ
Й ВИПРАВНІ ТА ПРО ЇХ НАСЛІДКИ**

Ст. 6. Покараннями кримінальними є покарання мученицькі та ганебні або тільки ганебні.

Ст. 7. Покараннями мученицькими й ганебними є: 1) смерть; 2) каторжні роботи довічні; 3) депортація; 4) каторжні роботи термінові; 5) поміщення до будинку для божевільних.

У визначених законом випадках сумісно з покаранням мученицьким може призначатися таврування і загальна конфіскація.

Ст. 9. Покараннями виправними є: 1) ув'язнення на термін у виправному закладі; 2) тимчасове позбавлення деяких прав — політичних, громадянських або сімейних; 3) штраф.

Глава I. Про покарання карні..... 12—39

Ст. 12. Будь-кому з осуджених до страти відсікається голова.

Ст. 15. Чоловіки, приречені до каторжних робіт, використовуються на найтяжчих роботах, вони волочуть на ногах гарматні ядра або закуті по двоє ланцюгом, якщо цьому не перешкоджає робота, яку вони виконують.

Ст. 26. Вирок до смертної кари приводиться до виконання на одній з публічних площ місцевості, яка вказується в обвинувальному вироку.

Ст. 27. Якщо приречена до смертної кари жінка оголосить себе вагітною і це підтвердиться, то покарання призводиться до виконання лише після народження дитини.

Глава II. Про покарання виправні .....40—43

Ст. 40. Приречений до покарання ув'язненням поміщається до виправного будинку й використовується на одній з робіт, встановлених у цьому будинку, за власним вибором. Термін цього покарання не може бути менше шести днів і більше п'яти років, за винятком випадків рецидиву.

Глава III. Про покарання й інші каральні заходи, які можуть бути призначені за злочини та провини 55

Глава IV. Про покарання за рецидив злочинів та провин .....56—58

КНИГА ДРУГА. ПРО КАРАНИХ ОСІБ, ПРО ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АБО ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА ЗЛОЧИНИ АБО ПРОСТУПКИ

Глава єдина .....59—74

Ст. 59. Співучасники злочину або проступку підлягають тому ж покаранню, що й виконавці цього злочину або проступку, за винятком випадків, коли закон постановляє інше.

Ст. 61. Ті, хто, знаючи про злочинну поведінку зловмисників, котрі займаються розбоями або насильницькими посяганнями проти безпеки держави, громадського спокою, окремих осіб або власності, як правило, надають їм помешкання, притулок, або місце збору, караються як їх співучасники.

Ст. 66. Якщо підсудний не досяг шістнадцятирічного віку і встановлено, що він діяв без розуму, то він підлягає виправданню; але, зважаючи на обставини, його віддають батькам або відправляють до виправного будинку для виховання й утримання в ньому протягом числа років, визначених вирокком, але не довше ніж досягнення неповнолітнім двадцяти років.

КНИГА ТРЕТЯ. ПРО ЗЛОЧИНИ, ПРОВИНИ ТА ЇХ ПОКАРАННЯ

РОЗДІЛ I. ЗЛОЧИНИ І ПРОВИНИ ПРОТИ ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ .....75—294

Глава I. Злочини і провини проти безпеки держави .....75—108

Ст. 91. Посягання або заколот, метою котрого є розв'язання громадянської війни шляхом озброєння або підбурювання громадян чи жителів озброюватися один проти одного, або здійснити погром, різанину й пограбування в одній чи декількох общинах, караються смертною карою, майно ж винних конфіскується.

Ст. 102. Караються як винні у злочинах і заколотах, згадані в цьому розділі, всі, хто у проголошуваних у публічних місцях і зборах промовах, у розклеєних афішах або в надрукованих творах прямо закликають громадян до скоєння цих злочинів.

Ст. 103. Всі особи, які дізналися про створені заколоти або злочини, передбачувані проти внутрішньої безпеки держави, й не повідомили уряд, або адміністративну владу або судову поліцію про ці факти протягом двадцяти чотирьох годин після того, як вони стали їм відомі, караються, хоча було б встановлена відсутність будь-якої співучасті з їх сторони, за одне недонесення.

Глава II. Злочини і провини проти конституційної хартії .....109—131

Глава III. Злочини і провини проти громадського спокою .....132—294

Ст. 177. Будь-яка публічна посадова особа адміністративного або судового відомства, будь-який агент або довірений публічної адміністрації, які приймають пропозиції або обіцянки, або отримують подарунки чи підношення за здійснені

дії, які входять до кола їх службових обов'язків або посади, [...] що не підлягає винагороді, карається виставленням біля ганебного стовпа в нашійнику і присуджується до штрафу в розмірі подвійної вартості прийнятих обіцянок або отриманих речей, але не нижче 200 франків.

Ст. 180. Особі, котра здійснила підкуп, ніколи не повертаються ні речі, які були вручені, ні їх вартість; вони конфіскуються на користь благодійних закладів місця, де було здійснено підкуп.

Ст. 219. Караються як бунтівні ті зборища бунтівників, які були організовані зі зброєю або без неї й супроводжувалися насильством чи погрозами проти адміністративної влади, чиновників, агентів поліції або проти публічної сили:

- 1) робітниками або поденниками в публічних майстернях або мануфактурах;
- 2) особами, яких прийнято до благодійних установ;
- 3) ув'язненими, звинуваченими, підсудними або засудженими.

РОЗДІЛ II. ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ ПРИВАТНИХ ОСІБ.....295—463

Глава I. Про злочини і провини проти особистості .....295—378

РОЗДІЛ II. ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....295—463

Глава I. Про злочини та провини проти особи.....132—294

Ст. 295. Навмисне позбавлення життя вважається навмисним убивством.

Ст. 296. Будь-яке умисне вбивство, яке здійснено умисно або з засади, вважається переднавмисним вбивством.

Ст. 302. Будь-який винний в умисному вбивстві, батьковбивстві, дітовбивстві та отруєнні карається смертною карою. При цьому щодо батьковбивства застосовується постанова, яка міститься у статті 13.

Ст. 304. Навмисне вбивство тягне за собою смертну кару, якщо воно передувало іншому злочині або проступку, супроводжувало їх або слідувало за ними. В будь-якому іншому випадку винний в умисному вбивстві карається довічними каторжними роботами.

Ст. 319. Той, хто через невірність, непорозуміння, неуважність, необережність або недотримання правил ненавмисно позбавить будь-кого життя або буде мимовільною причиною цього, карається тюремним ув'язненням на термін від трьох місяців до двох років і штрафом від 50 до 600 франків.

Ст. 320. Якщо наслідком невірності або необережності будуть тільки рани або забиті місця, то винний карається ув'язненням від шести днів до двох місяців і штрафом від 16 до 100 франків.

Ст. 321. Умисне вбивство, як і нанесення ран та ударів, вибачальні, якщо вони були викликані ударами або насиллям над особою.

Ст. 322. Однаково вибачальними, є злочини і проступки, згадані в попередній статті, якщо вони були здійснені при відбитті в день спроби перелізти або порушити огорожу, стіну, або при спробі пролізти в дім, або помешкання, або їх побудови. Якщо діяння відбулося вночі, то воно підпадає під дію ст.329.

Ст. 326. Коли вибачальний факт буде доведений, якщо справа йде про злочин, який тягне смертну кару або довічні каторжні роботи, або депортацію, покарання знижується до тюремного ув'язнення на термін від шести місяців до двох років.

Ст. 328. Немає ні злочину, ні проступку, якщо позбавлення життя, нанесення ран або ударів було викликано необхідністю звернутися до законної оборони самого себе або іншого.

Ст. 329. До випадків необхідності звернутися до оборони належать два випадки:

- 1) якщо позбавлення життя було здійснено, а рани або удари були нанесені при відбитті вночі спроб проникнути в дім, помешкання або їх побудови;
- 2) якщо діяння відбулося при захисті себе від тих, хто чинить крадіжку з насиллям або пограбування.

Глава II. Злочини та провини проти власності .....379—463

Ст. 381. Смертною карою караються особи, які винні у крадіжці, здійсненій при сукупності таких обставин:

- 1) якщо крадіжку було здійснено вночі;
- 2) якщо вона була здійснена двома або декількома особами;
- 3) якщо винні або один з них мали при собі відкрито або приховано зброю.
- 4) якщо злочин було скоєно ними шляхом зовнішнього зламу, влізання або використання фальшивих ключів у домі, квартирі, кімнаті, або приміщенні — заселених, або які служать для проживання, або прибудованих; або ж шляхом привласнення звання публічної посадової особи і службовця цивільного або воєнного відомств, перевдягнення в мундир або формений одяг посадової особи або службовця, або посилення на підроблений наказ цивільної або воєнної влади;
- 5) якщо злочин було скоєно ними з насиллям або погрозою використати зброю.

Ст. 382. Карається довічними каторжними роботами будь-яка особа, винна у здійсненні крадіжки за допомогою насилля і більше за того при наявності двох з перших чотирьох обставин, передбачених попередньою статтею. Якщо ж насилля, за допомогою якого була здійснена крадіжка, залишило сліди ран або ударів, то однієї тієї обставини достатньо, щоб були призначені довічні каторжні роботи.

Ст. 385. Карається строковими каторжними роботами на термін будь-яка особа, винна у крадіжці, здійсненій з насиллям, яке не супроводжується ніякими іншими обставинами, або у крадіжці без насилля, але за сукупності трьох таких обставин: 1) якщо крадіжку було здійснено вночі; 2) якщо була здійснена двома або більшою кількістю осіб; 3) якщо винний або один з винних мав при собі відкрито або приховано зброю.

КНИГА ЧЕТВЕРТА. ПОЛІЦЕЙСЬКІ ПОРУШЕННЯ ТА ПОКАРАННЯ

Глава I. Про покарання ..... 464—470

Ст. 464. Поліцейськими покараннями є тюремне ув'язнення, грошовий штраф і конфіскація певних предметів, на які накладено арешт.

Ст. 465. Штрафи за порушення можуть бути призначені від одного до п'ятнадцяти франків виключно, і обертаються на користь тієї комуни, де було здійснено порушення.

Ст. 467. Для стягнення штрафу застосовується особисте затримання. За несплату штрафу засуджений може бути підданий ув'язненню більше, ніж на п'ятнадцять днів, якщо він доведе свою неплатоспроможність.

Глава II. Порушення і покарання ..... 471—484

Документ № 2

ЗВІД ЗАКОНІВ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (1948 р.) (витяги)

РОЗДІЛ 18. ЗЛОЧИНИ І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

ЧАСТИНА I. ЗЛОЧИНИ

Глава 1. Загальні положення	§1
Глава 2. Літальний апарат і моторизований транспортний засіб	§31
Глава 3. Тварини, птахи, риби й рослини	§41
Глава 5. Підпал	§81
Глава 7. Напад	§111

Глава 9. Банкрутство	§151
Глава 10. Біозброя	
Глава 11. Хабарництво, підкуп і конфлікти інтересів	§201
Глава 12. Громадське безладдя	§231
Глава 13. Цивільні права	§241
Глава 15. Вимоги й послуги з питань, що торкаються інтересів уряду	§281
Глава 17. Монети й девізи	§331
Глава 17А. Управління громадським транспортом під впливом алкоголю й наркотиків	
Глава 18. Убивство, викрадення й напад на члена Конгресу або Уряду, Верховного суду	§351
Глава 19. Змова	§371
Глава 21. Неповага до органу влади	§401
Глава 23. Договори	§431
Глава 25. Підробка та підлог	§471
Глава 27. Митні правила	§541
Глава 29. Вибори й політична діяльність	§591
Глава 31. Розтрата і крадіжка	§641
Глава 33. Емблеми, знаки відмінностей і найменування	§701
Глава 35. Втеча й незаконне звільнення	§751
Глава 37. Шпиунство й цензура	§791
Глава 39. Вибухові та займісті речовини	§831
Глава 40. Ввезення, виготовлення, поширення та збереження вибухових речовин	§841
Глава 41. Вимагання й погрози	§871
Глава 42. Кредитні угоди, що укладаються за умовою вимоги повернення кредиту	§891
Глава 43. Видання себе за іншу особу	§911
Глава 44. Вогнепальна зброя	§921
Глава 45. Міжнародні відносини	§951
Глава 46. Конфіскація	§975
Глава 47. Обман і помилкові дії	§1001
Глава 49. Особи, котрі ховаються від правосуддя	§1071
Глава 50. Азартні ігри	§1081
Глава 50А. Геноцид	
Глава 51. Убивство	§1111
Глава 53. Викрадення людини	§1151
Глава 5. Індіанці	§1201
Глава 57. Трудові відносини	§1231
Глава 59. Перевезення спиртних напоїв	§1261
Глава 61. Лотереї	§1301
Глава 63. Шахрайство з використанням пошти	§1341
Глава 65. Злочинне заподіяння шкоди майну	§1361
Глава 67. Армія і військово-морський флот	§1381
Глава 69. Національність і громадянство	§1421
Глава 71. Непристойність	§1461
Глава 73. Перешкоджання відправленню правосуддя	§1501
Глава 75. Паспорти й візи	§1541
Глава 77. Пеонаж і рабство	§1581
Глава 79. Псевдосвідчення	§1621
Глава 81. Піратство й каперство	§1651
Глава 83. Поштова служба	§1691
Глава 84. Убивство, викрадення й напад на Президента або співробітника його апарату	§1751

Глава 85. Товари, виготовлені ув'язненими	§1761
Глава 87. В'язниці	§1791
Глава 89. Професії та заняття	§1821
Глава 91. Державні землі	§1851
Глава 93. Публічні посадові особи та службовці	§1901
Глава 95. Рекет	§1951
Глава 96. Організації, що займаються рекетом	§1961
Глава 97. Залізниця	
Глава 99. Зв'язування (скасовано)	§2031
Глава 101. Записи і звіти	§2071
Глава 102. Учинення безладь	§2101
Глава 103. Пограбування	§2111
Глава 105. Саботаж	§2151
Глава 107. Моряки та безквиткові пасажери	§2191
Глава 109. Обшуки та накладення арешту	§2233
Глава 109А. Сексуальна образа	
Глава 110. Використання дітей для одержання зображень порнографічного характеру	§2251
Глава 110А. Насильство в родині	§2261
Глава 111. Судноплавство	§2271
Глава 113. Викрадене майно	§2311
Глава 113А. Обман у сфері телемаркетингу	§2325
Глава 113В. Тероризм	§2331
Глава 113С. Зв'язування	§2340
Глава 114. Торгівля контрабандними цигарками	§2341
Глава 115. Зрада, заклик до заколоту і підривної дії	§2381
Глава 117. Торгівля білими рабами	§2421
Глава 119. Перехоплення телеграфних і підслуховування усних повідомлень	§2510
Глава 121. Проникнення в телеграфну й електронну системи зв'язку та документи укладання угод	§2701
Глава 123. Заборона на видачу й використання певної інформації особистого характеру автомобільного управління	§2710

ЧАСТИНА II. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

ГЛАВА 227. ВИРОКИ

Підрозділ А

Загальні положення

§ 3551. Санкціоновані покарання

(а) **Загальне.** За винятком, який прямо передбачає інше, підсудний, визнаний винним у зазіханні, що описано в будь-якому федеральному статуті, включаючи параграфи 13 і 1153, окрім як в акті Конгресу, застосовуваному виключно в окрузі Колумбія або в Єдиному кодексі військової юстиції, карається —

відповідно до положень цього розділу для того, щоб були досягнуті цілі, зазначені у пропозиціях (А) — (У) параграфу 3553(а) (2), такою мірою, якою вони можуть бути прийняті до уваги з урахуванням всіх обставин справи.

(б) **Фізична особа.** Особа, визнана винною у здійсненні зазіхання, карається відповідно до положень параграфу 3553:

(1) терміном пробачії, передбаченим у підрозділом В;

- (2) сплатою штрафу, передбаченого підрозділом С; або
- (3) терміном тюремного ув'язнення, передбаченого підрозділом D.

Покарання у вигляді штрафу може бути призначене на додаток до будь-якого іншого покарання...

(с) Організації. Організація, визнана винною в зазіханні, карається відповідно до положень параграфу 3553:

- (1) терміном пробації, передбаченим підрозділом В;
- (2) сплатою штрафу, передбаченого підрозділом С. Покарання у вигляді штрафу може бути призначене на додаток до покарання у вигляді пробації...

Підрозділ D **Тюремне ув'язнення**

§3581. Вирок до тюремного ув'язнення

(а) Загальне. Підсудний, визнаний винним у зазіханні, **може бути** присуджений до **терміну** тюремного ув'язнення.

(б) Санкціоновані терміни. Тюремне ув'язнення може призначатися:

- (1) за фелонію класу А — на термін життя підсудного або на будь-який термін;
- (2) за фелонію класу В — на термін, не більший 25 років;
- (3) за фелонію класу С — на термін, не більший 12 років;
- (4) за фелонію класу D — на термін, не більший шести років;
- (5) за фелонію класу E — на термін, не більший трьох років;
- (6) за місдімінор класу А — на термін, не більший одного року;
- (7) за місдімінор класу В — на термін, не більший шести місяців;
- (8) за місдімінор класу С — на термін, не більший 30 днів;
- (9) за порушення — на термін не більш п'яти днів.

ГЛАВА 228. СМЕРТНИЙ ВИРОК

§3591. Вирок до страти

(а) Підсудний, визнаний винним у:

- (1) зазіханні, описаному у §794 (шпигунство) або у § 2301 (зрада),
- (2) будь-якому іншому зазіханні, за яке передбачена страта, якщо підсудний, як було встановлено за межами розумних сумнівів у слуханні відповідно до §3593:

(А) навмисно убив потерпілого;

(В) навмисно наніс тяжкі тілесні ушкодження, які спричинили смерть потерпілого;

(С) навмисно брав участь у дії, розуміючи, що будь-яка особа могла бути позбавлена життя думаючи, що смертоносна сила могла бути використана стосовно будь-якої особи, що не є учасником зазіхання, і потерпілий загинув у результаті цієї дії; або

(D) навмисно і специфічним чином брав участь в акті насильства, усвідомлюючи, що цей акт створював велику погрозу для життя будь-якої особи, що не є учасником цього зазіхання, таку, що участь в акті складала необережну зневагу до людського життя, і потерпілий загинув безпосередньо в результаті цього акту, —

карається стратою, якщо після розгляду факторів, зазначених у § 3592, у ході слухання, проведеного відповідно до § 3593, встановлено, що винесення смертного вироку є виправданим; не можуть бути присуджені до страти особи, котрі не досягли під час здійснення зазіхання 18-річного віку.

§3592. Пом'якшувальні й обтяжувальні фактори, що мають бути розглянуті при рішенні питання про виправданість смертного вироку

(а) Обтяжуючі обставини. При рішенні питання про винесення смертного вироку повинні бути прийняті до уваги будь-які пом'якшувальні обставини, включаючи такі:

(1) *Зменшена здатність.* Здатність обвинувачуваного оцінювати неправильність своєї поведінки, погоджувати поведінку з вимогами закону значно зменшена...

(2) *Примус.* Обвинувачуваний діяв під незвичайним і значним примусом,...

(3) *Незначна участь*. Обвинувачуваний карається як один з основних учасників зазіхання, що було зроблено іншим, але його участь була відносно невеликою...

(4) *Однаковою мірою винні*. Інший обвинувачуваний або обвинувачувані, однаково винні у злочині, не повинні каратися стратою.

(5) *Відсутність попередньої злочинної діяльності*. Обвинувачуваний раніше не скоював серйозних кримінальних правопорушень...

(6) *Розлад*. Обвинувачуваний вчинив зазіхання під впливом серйозного психічного чи емоційного розладу...

(7) *Згода потерпілого*. Потерпілий погодився зі злочинною поведінкою, результатом чого стала його смерть.

(8) *Інші фактори*. Інші фактори з біографії і характеру обвинувачуваного або будь-які обставини вчинення зазіхання, що можуть бути використані проти винесення смертного вироку.

Документ № 3

ЗАКОН ПРО КРИМІНАЛЬНУ ЮСТИЦІЮ АНГЛІЇ (1991 р.) (витяги)

ЧАСТИНА I. ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ТЮРЕМНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ

Терміни тюремного ув'язнення

2. — (1) Ця стаття застосовується в разі, коли суд призначає покарання у вигляді тюремного ув'язнення інше, ніж те, що точно визначено у законі.

(2) Покарання у вигляді тюремного ув'язнення повинне бути:

(а) на такий термін (котрий не перевищує встановленого максимуму), що, на думку суду, відповідний серйозності злочину або комбінації злочинів та інших злочинів, пов'язаних з ним;

(б) у тому разі, коли злочин має насильницький або сексуальний характер, на такий тривалий термін (що не перевищує цей максимум), що, на думку суду, необхідний для захисту суспільства від серйозної шкоди, заподіяної злочинцем.

(3) У тому випадку, коли суд призначає покарання у вигляді тюремного ув'язнення на термін більш тривалий, ніж цього вимагає домірність серйозності злочину, або комбінація злочинів та інші злочини, пов'язані з ним, суд повинний:

(а) заявити у відкритому судовому засіданні, що його думка ґрунтується на пункті (2) (б) вище, а також причини, що спонукали його до цього;

(б) пояснити злочинцеві у відкритому судовому засіданні й простою мовою, чому покарання призначено на такий термін.

Документ № 4

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС ФРАНЦІЇ (1992 р.) (витяги)

КНИГА ПЕРША. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

РОЗДІЛ I. КРИМІНАЛЬНИЙ ЗАКОН

Глава I. Загальні принципи

Ст. III-1. — Злочинні діяння класифікуються в її відповідності до їх ваги на злочини, провини й порушення.

Ст. 111-2. — Закон визначає злочини та провину і встановлює покарання, які застосовуються до їх виконавців.

Регламент визначає порушення і встановлює, в межах і відповідно до розходжень, установлених законом, покарання, які застосовуються до порушників.

Ст. 111-3. — Ніхто не може бути підданий покаранню: за злочин або провину, елементи яких не визначені законом, або за порушення, елементи якого не визначені регламентом....

Ст. 111-4. — Кримінальний закон підлягає суворому тлумаченню.

Ст. 111-5. — Суди кримінальної юрисдикції мають право тлумачити адміністративні, регламентаційні або індивідуальні акти й оцінювати їх дійсність, якщо від цього залежить вирішення по кримінальній справі, представлений на їх розгляд.

Розділ II. ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Глава 1. Загальні положення

Ст. 121-1. — Ніхто не підлягає кримінальній відповідальності інакше, як за своє власне діяння.

Ст. 121-2. — Юридичні особи, за винятком Держави, підлягають кримінальній відповідальності з урахуванням положень ст. 3 121-4 по 121-7 і у випадках, передбачених законом або регламентом, за злочинні діяння, зроблені на їх користь або органами — представниками юридичної особи.

Однак органи місцевого самоврядування та їх об'єднання підлягають кримінальній відповідальності тільки за злочинні діяння, зроблені при виконанні делегованих повноважень по громадській службі.

Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає таку для фізичних осіб — виконавців або співучасників тих же самих діянь.

Ст. 121-3. — Злочин чи провинна не мають місця в разі відсутності наміру на їх здійснення.

Однак, якщо закон це передбачає, в разі необережності або недбалості ненавмисного поставлення в небезпеку іншої людини має місце провинна.

Порушення не має місця у випадку дії нездоланної сили.

Ст. 121-4. — Виконавцем злочинного діяння є особа, котра:

п. 1. здійснює діяння, передбачене кримінальним законом або регламентом;

п. 2. намагається скоїти злочин або у випадках, передбачених законом, провину.

Ст. 121-6. — Співучасник злочинного діяння у визначенні ст. 121-7 карається як його виконавець.

Розділ III. ПРО ПОКАРАННЯ

Глава 1. Про види покарань

Відділ 1. Про покарання, які застосовуються до фізичних осіб.

Підвідділ 1. Про кримінальні покарання

Ст. 131-1. — Кримінальні покарання, яким піддаються фізичні особи:

п. 1. кримінальне ув'язнення або кримінальне заточення довічно;

п. 2. кримінальне ув'язнення або кримінальне заточення на термін, більший 30 років;

п. 3. кримінальне ув'язнення або кримінальне заточення на термін, більший 20 років;

п. 4. кримінальне ув'язнення або кримінальне заточення на термін, більший 15 років.

Тривалість кримінального ув'язнення або кримінальне заточення на термін не може бути меншим 10 років.

Ст. 131-8. — У випадках, передбачених ст. 113-6 і 113-7, кримінальне переслідування провин може бути почато тільки за вимогою прокуратури. Вимозі прокуратури повинна передувати скарга потерпілого або осіб, котрі мають на це право, або офіційне обвинувачення влади країни, де діяння було зроблено.

Відділ 2. Про покарання, застосовувані до юридичних осіб

Підвідділ 1. Про покарання кримінальні та виправні

Ст. 131-37. — Кримінальні або виправні покарання, яким піддаються юридичні особи:
п. 1. штраф;

п. 2. У випадках, передбачених законом, покарання, перераховані у ст. 131-39.

Ст. 131-38. — Максимальний розмір штрафу, застосовуваного до юридичних осіб, дорівнює п'ятикратному розмірові штрафу, передбаченого для фізичних осіб законом, що карає злочинне діяння.

Ст. 133-8. — Помилування не перешкоджає праву потерпілого одержати відшкодування збитку, заподіяного злочинним діянням.

Відділ 3. Про амністію

Ст. 133-9. — Амністія тягне за собою скасування судимості, всіх покарань без будь-якої можливості перегляду справи...

Ст. 133-11. — Забороняється будь-якій особі, обізнаній у зв'язку з виконанням своїх обов'язків про вироки, дисциплінарні або професійні стягнення, або про заборону, позбавлення прав або будь-якої неправоздатності, скасованих амністією, згадувати про їх у будь-якій формі або робити на них посилання в будь-яких документах. Однак ця заборона не поширюється на оригінали судових рішень, вироків і постанов. Крім цього, амністія не перешкоджає опублікуванню, запропонованому в порядку відшкодування.

Відділ 4. Про реабілітацію

КНИГА ДРУГА. ПРО ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ ЛЮДИНИ

КНИГА ТРЕТЯ. ПРО ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

**КНИГА ЧЕТВЕРТА. ПРО ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ НАЦІЇ,
ДЕРЖАВИ І ГРОМАДСЬКОГО СПОКОЮ**

КНИГА П'ЯТА. ІНШІ ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ

**РЕГЛАМЕНТАЦІЙНА ЧАСТИНА
(декрети В Державній Раді)**

КНИГА ПЕРША. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

КНИГА ДРУГА. ПРО ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ ЛЮДИНИ

КНИГА ТРЕТЯ. ПРО ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

**КНИГА ЧЕТВЕРТА. ПРО ЗЛОЧИНИ ТА ПРОВИНИ ПРОТИ НАЦІЇ, ДЕРЖАВИ
І ГРОМАДСЬКОГО СПОКОЮ**

КНИГА П'ЯТА. ІНШІ ЗЛОЧИНУ ТА ПРОВИНИ

КНИГА ШОСТА. ПОРУШЕННЯ

Розділ I. Загальні положення

Розділ II. Порухення проти людини

Розділ III. Порухення проти власності

Розділ IV. Порухення проти нації, держави та громадського спокою

Розділ V. Інші порухення

Документ № 5

**ЗАКОН ПРО ПОЛІЦІЮ Англії (1997р.)
(витяги)**

93. — (4) Відповідно до цілей цього Закону, поведінка, що складає один або більше злочинів, вважається серйозною, якщо і тільки якщо:

а) вона включає використання насильства, спрямованого на одержання значної фінансової вигоди, або здійснюється великою кількістю осіб, об'єднаних загальною метою;

б) є злочином або одним зі злочинів, за скоєння якого особа, котра досягла віку 21 рік і не мала раніше судимостей, як можна розумно очікувати, буде присуджена до тюремного ув'язнення на термін 3 роки і більше.

Примітка:

Документ № 1 використаний з: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. — К.: Ін Юре, 1998. — Т. II. — С. 218—253.

Документи № 2—5 використані з: Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина. — М.: Зерцало, 1999. — С. 63—96, 42—46, 193—236, 51.

Готуйтеся до проміжного контролю

Тести для самоконтролю

1. Історичними витоками буржуазного права були:

- 1) рецепційоване римське право, міське право, міжнародне торгівельне право;
- 2) королівське законодавство, міське право, звичаєве право;
- 3) римське право, звичаєве право, королівське законодавство.

2. Характерними рисами нового, буржуазного, права були такі:

- 1) виникнення права у вигляді інтегрованих національних правових систем, спосіб існування в системі законодавства й системі права, організаційне оформлення галузей права, нові принципи права, визнання законодавства як основного правоутворюючого фактора.
- 2) партикуляризм, спосіб існування в системі законодавства й системі права, організаційне оформлення галузей права, нові принципи права;
- 3) збереження дореволюційних правових систем, організаційне оформлення галузей права, визнання законодавства як основного правоутворюючого фактора.

3. Становлення світових правових сімей відбувалося такими основними шляхами, як:

- 1) широка рецепція цілих національних правових систем, трансплантація принципів права одних країн у право інших країн та насильницьке впровадження іноземного права;
- 2) насильницьке впровадження іноземного права, трансплантація принципів права одних країн у право інших, збереження норм місцевого права;
- 3) виключне розповсюдження права країн-метрополій.

4. Визнання верховенства права, а не закону, характерна риса права:

- 1) континентальної світової правової сім'ї;
- 2) мусульманської світової правової сім'ї;
- 3) англосаксонської світової правової сім'ї.

5. На відміну від англо-американської, континентальна (романо-германська) правова сім'я формувалася під безпосереднім впливом правової системи:

- 1) Франції;
- 2) Іспанії;
- 3) Німеччини.

6. Кодифікованість законодавства, своєрідний розподіл права на публічне та приватне — основні риси права:

- 1) континентальної світової правової сім'ї;
- 2) мусульманської світової правової сім'ї;
- 3) англосаксонської світової правової сім'ї.

7. Основною тенденцією розвитку права на сучасному етапі є його:

- 1) індивідуалізація;
- 2) соціалізація;
- 3) монополізація.

8. Зміни в джерелах буржуазного права в XX ст. характеризувались:

- 1) збільшенням питомої ваги актів виконавчої влади;
- 2) посиленням законотворчої діяльності органів законодавчої влади;
- 3) подальшим обмеженням нормотворчої діяльності західноєвропейських парламентів.

9. Поява делегованого законодавства як джерела буржуазного права —

- 1) результат посилення ролі урядової влади в розвинутих зарубіжних країнах;
- 2) результат посилення значення судової практики;
- 3) результат посилення правотворчої діяльності парламентів.

10. Структурні зміни в буржуазному праві в XX ст. характеризувались новими тенденціями:

- 1) поява кодифікованого законодавства;
- 2) диференціація системи законодавства й подрібнення основних галузей права, що обумовило появу нових галузей права;
- 3) поява комплексних галузей права.

11. Зростання впливу норм міжнародного права на внутрішнє право окремих держав є характерною рисою еволюції:

- 1) римського права;
- 2) буржуазного права на I-ому етапі історії становлення громадянського суспільства;
- 3) буржуазного права після Другої світової війни.

12. Посилення впливу норм міжнародного права на внутрішнє право окремих держав є наслідком:

- 1) «тиску» розвинутих зарубіжних країн;
- 2) об'єктивних потреб розвитку світового господарства і інтересів транснаціональних компаній;
- 3) прагнень окремих країн до європейського співтовариства.

13. Історичні межі нового часу всесвітньої історії зумовлені подіями:

- 1) двох світових війн;
- 2) перших буржуазних революцій та Першої світової війни;
- 3) перших буржуазних революцій та сучасності.

14. Система взаємодії держави і суспільства, для якої характерним є визнання провідної ролі парламенту у здійсненні державою своїх функцій, називається:

- 1) конституціоналізмом;
- 2) парламентаризмом;
- 3) тоталітаризмом.

15. Політико-правовий стан, при якому управління державними справами здійснюється у визначених конституціями межах, називають:

- 1) конституціоналізмом;
- 2) парламентаризмом;
- 3) тоталітаризмом.

16. Поява парламентаризму і конституціоналізму пов'язано з історією буржуазної:

- 1) Франції;
- 2) Німеччини;
- 3) Англії.

17. Затвердження конституціоналізму як одного з основних принципів конституційного права пов'язане з досвідом:

- 1) Англії, Франції;
- 2) Франції, США;
- 3) Франції, Німеччини.

18. Важливу роль у формуванні конституційно-правових основ та затвердження конституціоналізму відіграли такі документи революційної епохи як:

- 1) Велика хартія вільностей, Петиція про право;
- 2) Знаряддя управління, Конституція Франції 1791 р.;
- 3) американська Декларація незалежності, Декларація прав людини і громадянина.

19. Вперше таємне голосування в західноєвропейських країнах було запроваджено у:

- 1) Конституції США, 1787 р.;
- 2) Конституції Франції 1795 р.;
- 3) Конституції Франції 1848 р.

20. Загальною тенденцією в розвитку конституційного права на I—II етапах його історії було:

- 1) демократизація;
- 2) політизація;
- 3) соціалізація.

21. Тенденція соціалізації конституційного права є характерною для його розвитку на:

- 1) I етапі;
- 2) II етапі;
- 3) III етапі.

22. Першою конституцією, в якій знайшла свій прояв тенденція соціалізації конституційного права є:

- 1) якобінська конституція 1793 р. у Франції;
- 2) політична конституція Мексиканських Сполучених Штатів 1917 р.;
- 3) Веймарська Конституція в Німеччині 1919 р.

23. Основними тенденціями в розвитку конституційного права на III-ому його етапі було:

- 1) політизація і демократизація;
- 2) соціалізація, демократизація;
- 3) соціалізація, інституціоналізація політичних партій, громадських об'єднань, інтернаціоналізація.

24. Конституції, які являють собою єдиний нормативно-правовий акт, норми котрого мають вищу юридичну силу порівняно з іншими, називають:

- 1) змішаними;
- 2) кодифікованими;
- 3) не кодифікованими.

25. Конституції, що складаються з певної кількості рівноцінних конституційних законів, називають:

- 1) змішаними;
- 2) кодифікованими;
- 3) не кодифікованими;

26. Американська Декларація незалежності була прийнята у:

- 1) 04.02.1775 р.;
- 2) 04.07.1776 р.;
- 3) 05.09.1787 р.

27. Французька Декларація прав людини і громадянина була прийнята у:

- 1) 1789 р.;
- 2) 1791 р.;
- 3) 1793 р.

28. Октроювання — «дарування» конституції:

- 1) монархом;
- 2) народом;
- 3) президентом.

29. Виборний колегіальний орган держави, який має свої головні повноваження у сфері законотворчості, називається:

- 1) Кабінет Міністрів
- 2) Парламент;
- 3) Конституційний Суд.

30. Першим в історії парламентом вважається:

- 1) англійський парламент;
- 2) іспанський парламент;
- 3) американський конгрес.

31. Вперше виборче право жінкам було надане:

- 1) у Франції — 1791 р.;
- 2) у США — 1920 р.;
- 3) Новій Зеландії — 1893 р.

32. Перший практичний досвід застосування пропорційної системи у виборчому праві мав місце у:

- 1) Франції 1799 р.;
- 2) США, 1787 р.;
- 3) Бельгії, 1889 р.

33. Вперше інститут президента був запроваджений у:

- 1) США;
- 2) Франції;
- 3) Німеччині.

34. Історично першою в Західній Європі системою престолонаслідування вважається:

- 1) кастильська;
- 2) салічна;
- 3) австрійська.

35. Народження конституційної юстиції пов'язують з:

- 1) розглядом у Верховному суді США «справи Мербері» 1803 р.;
- 2) створенням у 1920 р. в Австрії вперше в світі конституційного суду;
- 3) конституційним закріпленням створення конституційного суду у ФРН (1949 р.).

36. Система конституційної юстиції, в котрій немає спеціалізованих Конституційних Судів, а тлумачити конституцію мають право всі суди на чолі з Верховним судом, називають:

- 1) «американською»;
- 2) «австро-німецькою»;
- 3) «французькою».

37. Своїми історичними коренями інститут громадянства пов'язаний з:

- 1) античною державою;
- 2) феодальною державою;
- 3) буржуазною державою.

38. Сучасне поняття громадянства історично пов'язане з:

- 1) ранньою буржуазною революцією в Нідерландах;
- 2) англійською буржуазною революцією;
- 3) французькою буржуазною революцією кінця XVIII ст.;

39. Перші общинні реєстри імені та сімейної приналежності в країнах Європи з'явилися в:

- 1) XV ст.;
- 2) V ст.;
- 3) XVIII ст.

40. Перший закон про застосування протягом всього життя імені, отриманого при народженні з'явився:

- 1) у Франції 1790 р.;
- 2) у США 1789 р.
- 3) у Франції 1803 р.

41. Перші ідентифікаційні документи, володіння якими встановлювало особистість громадянина з'явилися у:

- 1) XV ст.;
- 2) XVIII ст.;
- 3) наприкінці XIX ст.

42. Першість в юридичному закріпленні особистих прав і свобод належить:

- 1) Франції;
- 2) США;
- 3) Англії.

43. Головним досягненням епохи боротьби за практичне втілення прав і свобод людини вважається:

- 1) Велика хартія вільностей 1215 р.;
- 2) американська Декларація незалежності 1776 р.;
- 3) французька Декларація прав людини і громадянина, 1789 р.

44. Першою країною, де на законодавчому рівні було закріплено свободу слова (друку без цензури) стала:

- 1) Франція;
- 2) США;
- 3) Англія.

45. Вперше загальна ідея свободи друку знайшла законодавче закріплення в:

- 1) Конституції Франції 1791 р.;
- 2) шведському законі 1766 р. і датському указі про межі свободи преси 1799 р.;
- 3) Біллі про права (перших десяти поправах) до Конституції США 1787 р.

46. В епоху становлення та розвитку громадянського суспільства з'являється новий інститут глави держави, а саме:

- 1) інститут канцлера;
- 2) інститут президента;
- 3) інститут імператора.

47. Європейські конституції 50—80-х рр. XX ст. визначають як:

- 1) новітні;
- 2) конституції перехідного періоду;
- 3) «компромісні» конституції.

48. Першою некодифікованою конституцією вважають:

- 1) конституцію Швеції;
- 2) конституцію Фінляндії;
- 3) конституцію Австрії.

49. У процесі історичного розвитку сформувалися такі основні системи конституційної юстиції:

- 1) американська, австро-німецька, французька;
- 2) кастильська, австрійська, салічна;
- 3) мажоритарна, пропорційна.

50. Конституції «першої хвилі» (XVIII ст. — 1919 рр.) основну увагу приділяли:

- 1) питанням організації влади в державі;
- 2) захисту прав та свобод людини та громадянина;
- 3) гарантіям соціального захисту людини.

51. Конституції «другої хвилі» (1919—1939 рр.) порівняно з конституціями «першої хвилі» відрізнялися:

- 1) більш високою юридичною технікою;
- 2) більшим демократизмом;
- 3) більшим захистом передусім політичних прав і свобод.

52. «Четверта хвиля» прийняття конституцій була викликана:

- 1) закінченням другої світової війни та її політичними наслідками;
- 2) падінням системи колоніалізму;
- 3) падінням останніх фашистських режимів у Європі.

53. «П'ята хвиля» прийняття конституцій була викликана:

- 1) закінченням другої світової війни та її політичними наслідками;
- 2) падінням системи колоніалізму;
- 3) падінням останніх фашистських режимів у Європі.

54. «Шоста хвиля» прийняття конституцій була викликана:

- 1) крахом соціалістичного табору й розпадом СРСР;
- 2) падінням системи колоніалізму;
- 3) падінням останніх фашистських режимів у Європі.

55. В англійському буржуазному праві цивільне право розглядається як:

- 1) систематизований виклад норм, що регулюють майнові відносини;
- 2) сукупність традиційних правових інститутів, які регулюють відносини, пов'язані з правом власності, договорів, деліктів;
- 3) самостійну галузь права, норми якої регулюють майнові і пов'язані з ними не майнові відносини.

56. В епоху нового часу в Англії основним джерелом англійського цивільного права виступили:

- 1) звичай і закон;
- 2) закон і прецедент;
- 3) звичай і прецедент.

57. Некодифіковане в цілому англійське буржуазне право, починаючи з другої половини XIX—XX ст.:

- 1) зазнає спроб його кодифікації;
- 2) зазнає спроб його систематизації;
- 3) залишається без змін.

58. Свідченням робіт щодо систематизації англійського цивільного законодавства в др. половині XIX ст. було:

- 1) поява кодексів цивільного права;
- 2) поява консолідованих статутів з елементами кодифікації;
- 3) поява актів делегованого законодавства.

59. Згідно з Конституцією США, регулювання цивільно-правових відносин є компетенцією:

- 1) штатів;
- 2) федерального законодавства;
- 3) конкуруючого законодавства.

60. Конституційні засоби захисту власницьких прав у США знайшли своє закріплення у:

- 1) V, XIV поправках;
- 2) XVII поправці;
- 3) XX поправці.

61. Початок руху за уніфікацію цивільного права в США в XIX ст. пов'язують з:

- 1) появою цивільних кодексів в штатах Луїзіана, Каліфорнія;
- 2) створенням спеціального комітету з розробки проектів уніфікованих законів, Національної конференції уповноважених з уніфікації права штатів;
- 3) появою Одноманітного (уніфікованого) закону про шлюб і сім'ю.

62. Перший цивільно-процесуальний кодекс у США з'явився:

- 1) у штаті Луїзіана;
- 2) у штаті Каліфорнія;
- 3) у штаті Нью-Йорк.

63. Цивільний Кодекс французів був прийнятий:

- 1) 1801 р.;
- 2) 1804 р.;
- 3) 1806 р.

64. Цивільний кодекс французів (1804 р.) був побудований:

- 1) за пандектною системою;
- 2) за інституційною системою;
- 3) безсистемно.

65. Австрійське цивільне уложення з'явилося в:

- 1) 1807 р.;
- 2) 1808 р.;
- 3) 1811 р.

66. Саксонське цивільне уложення з'явилося в:

- 1) 1811 р.;
- 2) 1863 р.;
- 3) 1895 р.

67. Німецьке цивільне уложення набуло чинності:

- 1) 1883 р.;
- 2) 1896 р.;
- 3) 1900 р.

68. Другим важливим кроком в становленні і розвитку цивільного права країн континентальної світової правової сім'ї після прийняття Цивільного кодексу французів стало:

- 1) поява Австрійського цивільного уложення 1811 р.;
- 2) поява Саксонського цивільного уложення 1863 р.;
- 3) прийняття Німецького цивільного уложення 1900 р.

69. Згідно Конституції Німеччини 1871 р. з поправкою (1873 р.) цивільне право було віднесено:

- 1) до компетенції імперії;
- 2) до компетенції земель;
- 3) визнано сферою конкуруючого законодавства.

70. Цивільний процесуальний кодекс Німеччини з'явився:

- 1) 1871 р.;
- 2) 1873 р.;
- 3) 1877 р.

71. Характерною рисою цивільного права країн західної цивілізації епохи становлення та розвитку громадянського суспільства є поява як суб'єкта цивільно-правових відносин:

- 1) фізичної особи;
- 2) юридичної особи;
- 3) жінки.

72. Досвід корпорацій як форми організації капіталу США запозичили в:

- 1) Німеччині;
- 2) Англії;
- 3) Франції.

73. Особлива увага в сучасному законодавстві країн англо-американської світової правової сім'ї про корпорації приділяється:

- 1) акціонерному товариству;
- 2) юридичним особам публічного права;
- 3) товариствам з обмеженою відповідальністю.

74. Оригінальним інститутом сучасного англійського права продовжує залишатися середньовічний за походженням:

- 1) сервітут;
- 2) бенефіцій;
- 3) траст (довірча власність).

75. Суттєві зміни у праві власності США після громадянської війни пов'язані з розвитком:

- 1) індивідуальної приватної власності;
- 2) корпоративної форми власності;
- 3) асоційованої корпоративної форми власності.

76. Свідченням відходу від класичних принципів договору: свободи, рівності, юридичної непорушності в зобов'язальному праві США стала поява:

- 1) договорів-приєднання.
- 2) лізингу;
- 3) ліцензійних угод.

77. Норми англійського буржуазного права в галузі цивільно-правових відносин склалися шляхом:

- 1) прийняття спеціальних законів;
- 2) судової адаптації окремих середньовічних позовів;
- 3) збереження незмінними норм, котрі існували з епохи середньовіччя.

78. Процес демократизації в регулюванні сімейно-шлюбних відносин в Англії розпочався:

- 1) в роки буржуазної революції (перша половина XVII ст.);
- 2) з другої половини XIX ст.;
- 3) у XX ст.

79. Уведення одноманітного порядку успадкування, скасування права першорядності, переваги осіб чоловічої статі, допуск позашлюбних дітей — це основні зміни у праві спадкування країн англо-американської правової сім'ї:

- 1) XVIII ст.;
- 2) XIX ст.;
- 3) XX ст.

80. Правовий статус фізичних осіб країн континентальної світової правової сім'ї протягом другої половини XIX ст. — XX ст. характеризувався:

- 1) подальшою лібералізацією;
- 2) незмінністю порівняно з періодом перших буржуазних революцій;
- 3) подальшою демократизацією.

81. За Німецьким Цивільним уложення основними видами юридичних осіб є:

- 1) корпорації;
- 2) ферейни;
- 3) установи.

82. Поняття юридичної особи в цивільному законодавстві Франції закріплено:

- 1) законами про товариства і асоціації (1930, 1940, 1965, 1985 рр.);
- 2) доповненнями до Цивільного кодексу 1978 р.;
- 3) Цивільним кодексом 1804 р.

83. За Цивільним кодексом Франції власність визнавалася такою, що мала:

- 1) абсолютний характер;
- 2) була недоторканою і невідчужуваною;
- 3) обмежувалась законом.

84. Розвиток усупільнення виробництва і сфери обігу у країнах континентальної світової правової сім'ї XX ст. зумовив зміни в самій концепції власності, яка розглядалася як:

- 1) виключне право індивіда;
- 2) соціальний обов'язок індивіда;
- 3) право індивіда та його соціальний обов'язок.

85. Початок соціалізації права власності в німецькому цивільному законодавстві було покладено:

- 1) Австрійським цивільним уложення 1811 р.;
- 2) Веймарською конституцією 1919 р.;
- 3) Основним законом ФРН 1949 р.

86. Найбільшого вираження контрреволюційні тенденції отримали при створенні буржуазного цивільного законодавства Франції в регулюванні:

- 1) відносин, пов'язаних з правом власності;
- 2) договірних відносин;
- 3) сімейно-шлюбних відносин.

87. Історично поява трудового права обумовлена:

- 1) прагненням буржуазії захистити свою приватну власність;
- 2) боротьбою робітничого класу за свої економічні і соціальні права;
- 3) посиленням економічної функції держави.

88. Важливою віхою в розвитку трудового законодавства Англії вважають:

- 1) закони 1802, 1803, 1843 рр. про охорону праці жінок та дітей;
- 2) закон 1911р. про соціальне страхування у випадку хвороби, безробіття;
- 3) закон про національну службу охорони здоров'я.

89. Основи чинної в США системи соціального забезпечення були закладені:

- 1) Конституцією 1787 р.;
- 2) законодавством «нового курсу» Рузвельта;
- 3) у 1960-х рр. соціальним законодавством президента Джонсона.

90. Характерною рисою розвитку німецького трудового права наприкінці XIX — початку XX ст. стає його:

- 1) лібералізація;
- 2) демократизація;
- 3) соціалізація.

91. Початок становлення екологічного права як галузі права припадає на:

- 1) XVIII ст.;
- 2) кінець XIX ст.;
- 3) XX ст.

92. Перші спроби охорони природних ресурсів було здійснено у:

- 1) США;
- 2) Франції;
- 3) Великобританії.

93. У 1872 році за проектом Філда в США був прийнятий:

- 1) Цивільний кодекс Луїзіани;
- 2) Цивільний кодекс Каліфорнії;
- 3) Закон про федеральну торгову комісію

94. Цивільний кодекс Наполеона складався:

- 1) зі вступного титулу і двох книг
- 2) зі вступного титулу і трьох книг
- 3) зі вступного титулу і чотирьох книг

95. В 1877 році в Німеччині було прийнято:

- 1) Німецьке цивільне уложення
- 2) Німецьке торгове уложення
- 3) Цивільний процесуальний кодекс Німеччини

96. Організаційну структуру, що має насамперед власну правосуб'єктність і майнову відокремленість, називають:

- 1) юридичною особою;
- 2) фізичною особою;
- 3) делегованою особою

97. Що, за визначенням Верховного Суду США 1819 року, є «штучним утворенням, яке не можна побачити, яке існує тільки у припущенні правил закону; вона має ті можливості, що їй надає її установчий устав або які притаманні самому її існуванню?»:

- 1) монополія;
- 2) корпорація;
- 3) траст.

98. Початок просвітницько-гуманістичній теорії кримінального права було покладено:

- 1) Савіньї, Пухтою;
- 2) Бомануаром;
- 3) Монтеск'є, Беккарія, Вольтером.

99. У витоків класичної школи кримінального права стояли:

- 1) Беккарія, Монтеск'є;
- 2) А. Фейербах, Бентам;
- 3) Ч. Ломброзо.

100. Основними положеннями класичної школи кримінального права є:

1) немає злочину, немає покарання, не зазначеного в законі, кара (відплата) за скоєний злочин є головною метою покарання, жорстокість кримінального законодавства сприяє утриманню людей від злочинів;

2) немає злочину, немає покарання, не зазначеного в законі, мета покарання не у відплаті за злочин, а в загальній і приватній превенції, жорстокість кримінального законодавства сприяє утриманню людей від злочинів;

3) немає злочину, немає покарання, не зазначеного в законі, мета покарання не у відплаті за злочин, а в загальній і приватній превенції, невідворотність покарання (а не його жорстокість) є ефективним засобом попередження злочинів.

101. Серед представників антрополого-соціологічної школи кримінального права відомі:

- 1) Чезаре Беккарія;
- 2) Чезаре Ломброзо;
- 3) Ієремія Бентам.

102. Основними джерелами англійського кримінального права періоду нового часу були:

- 1) звичаєве право, закон;
- 2) судовий прецедент, закон;
- 3) делеговане законодавство.

103. Особливістю англійського буржуазного кримінального права є:

- 1) його кодифікованість;
- 2) відсутність єдиного кримінального кодексу;
- 3) його систематизованість.

104. Джерелами федерального кримінального права США є:

- 1) загальне право;
- 2) Конституція США, акти Конгресу, підзаконні акти;
- 3) загальнофедеральний кодекс.

105. Для кримінально-правової системи США епохи становлення громадянського суспільства характерно:

- 1) правовий дуалізм;
- 2) виключна компетенція федерації;
- 3) виключна компетенція штатів.

106. Основними джерелами кримінального права штатів у США є:

- 1) Конституція США, конституції штатів, кримінальні закони, кримінальні кодекси, підзаконні акти;
- 2) Конституція США, акти Конгресу, підзаконні акти;
- 3) кримінальні кодекси штатів, загальне право.

107. Основоположні принципи буржуазного кримінального права і процесу значною мірою знайшли своє закріплення в:

- 1) Декларації незалежності США, 1776 р.;
- 2) Декларації прав людини і громадянина, 1789 р.;
- 3) перших десяти поправок до Конституції США (Біль про права), 1791 р.

108. Характерною, особливою рисою КК Франції 1791 р. було:

- 1) наявність простору для суддівського розсуду;
- 2) наявність системи абсолютно визначених санкцій;
- 3) наявність великої кількості норм, присвячених судовому процесу.

109. КК Франції 1810 р. складено під впливом ідей:

- 1) просвітницько-гуманістичної школи кримінального права;
- 2) класичної школи кримінального права;
- 3) антрополого-соціологічної школи кримінального права.

110. Новий КК Франції було прийнято в:

- 1) 1958 р.;
- 2) 1975 р.;
- 3) 1992 р.

111. У змісті КК Франції 1992 р. знайшла прояв основоположна тенденція розвитку сучасного кримінального права, а саме:

- 1) лібералізація;
- 2) криміналізація;
- 3) гуманізація.

112. Кримінальне законодавство Германської імперії за Конституцією 1871 р. визнавалось сферою компетенції:

- 1) виключно імперії;
- 2) виключно земель;
- 3) як імперії, так і земель.

113. Серед джерел кримінального права Германської імперії були:

- 1) Кримінальне уложення Німеччини 1871 р.;
- 2) Прусський кримінальний кодекс 1851 р.;
- 3) Кримінальне уложення Північно — Германського союзу 1870 р.

114. Особливістю сучасного англійського кримінального права у вченні про покарання є визнання метою покарання:

- 1) відплату за скоєний злочин;
- 2) залякування і виправлення;
- 3) відплату за скоєний злочин, залякування і виправлення;

115. Вперше пробация, як форма умовного осуду, в Англії з'явилася в:

- 1) 1887 р.;
- 2) 1907 р.;
- 3) 1948 р.

116. За КК Франції 1810 р., злочинні діяння поділялися на:

- 1) злочини, провини, порушення;
- 2) фелонію, місдімінор;
- 3) злочини і провини.

117. Федеральне кримінальне законодавство Німеччини вперше було кодифіковано:

- 1) 1873—1877 рр.;
- 2) 1909 рр.;
- 3) 1948 р.

118. За Конституцією ФРН (1949 р.), кримінальне право належить до сфери компетенції:

- 1) Республіки;
- 2) земель;
- 3) конкуруючого законодавства.

119. Закони 1836 р., 1898 р., 1907 р., прийняті в Англії, є свідченням:

- 1) демократизації процедури розгляду кримінальних справ;
- 2) пристосування норм кримінального, кримінально-процесуального права, феодальних за походженням, до нових буржуазних відносин;
- 3) консервування феодальних за походженням норм кримінального, кримінально-процесуального права.

120. Загальною тенденцією в розвитку кримінально-процесуального права розвинутих зарубіжних країн в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства є:

- 1) гуманізація;
- 2) соціалізація;
- 3) уніфікація.

121. Вперше принципи буржуазного кримінального і кримінально-процесуального права знайшли юридичне закріплення в законодавстві:

- 1) США;
- 2) Франції;
- 3) Англії.

122. Початок становленню сучасної системи кримінального законодавства Німеччини було покладено:

- 1) Конституцією 1871 р.;
- 2) Конституцією 1919 р.;
- 3) Основним законом ФРН 1949 р.

123. Основними видами покарань в сучасному кримінальному праві США є:

- 1) позбавлення волі, грошові штрафи;
- 2) смертна кара, позбавлення волі, грошові штрафи;
- 3) позбавлення волі, пробація.

124. Основними видами покарань в сучасному кримінальному законодавстві Франції, Німеччини є:

- 1) позбавлення волі, грошові штрафи;
- 2) смертна кара, позбавлення волі, грошові штрафи;
- 3) позбавлення волі, пробація.

125. Кримінально-процесуальне право Німеччини початку XIX ст. за характером було:

- 1) інквізиційним;
- 2) демократичним;
- 3) антидемократичним.

126. Зразковий Кримінальний кодекс США (1962 р.):

- 1) набув офіційного статусу;
- 2) не набув офіційного статусу;
- 3) послужив «єдиним орієнтиром» для уніфікації кримінального законодавства штатів.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Боботов С. В.* Наполеон Бонапарт — реформатор и законодатель. — М., 1998.
2. *Др'юмін В.* Пробація: зарубіжний досвід обмеження тюремної популяції // *Право України.* — 2000. — № 12.
3. *Кистяковський А. Ф.* Исследование о смертной казни. — Тула: Автограф, 2000.
4. *Кондратьев С. В.* Английские юристы накануне буржуазной революции // *Известия вузов. Правоведение.* — 1994. — № 4.
5. *Молдован В. В., Молдован А. В.* Порівняльно кримінально-процесуальне право. Україна, ФРН, Франція, Англія, США: Навчальний посібник. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
6. *Новый уголовный кодекс Франции / Пер. с франц.* — М., 1993.
7. *Полонский Н. Н.* Уголовное право и уголовный суд Англии. — М., 1967.
8. *Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина.* — М.: Зерцало, 1999.
9. *Французский уголовный кодекс 1810 года: Пер. Н. С. Лапшиной; Вступ. ст. М. М. Исаева* — М.: Юриздат, 1947.
10. *Чельцов-Бebutov М. А.* Курс уголовно-процессуального права, очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческом, феодальном и буржуазном государствах. — СПб, 1995.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Місце і роль Азії — регіону з майже двохмільярдним населенням — у сучасному світі є значно вагомішими, ніж у попередню епоху. Розпочавши буржуазні перетворення під впливом західних країн, вони не стали заручниками процесу «вестернізації». Країни Далекого сходу, насамперед Японія і Китай, змогли гармонічно поєднати в державно-правовому будівництві західний елемент з власним, традиційним, заснованим на багатомілітарній духовній культурі, і це дало вражаючі результати в усіх сферах буття. Не менше ніж раніше, звертають на себе увагу країни мусульманського світу, котрі певним чином впливають як на Україну (Туреччина), так і на світовий правопорядок (Іран, Ірак), показують приклад поєднання архаїчних (середньовічних за європейськими мірками) державних форм і високого рівня «соціальності» держави (Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт та ін.). Тому безсумнівним є те, що накопичений східними країнами різноманітний досвід побудови державно-правових інститутів необхідно вивчати.

ТЕМА 19. ДЕРЖАВА У КРАЇНАХ ДАЛЕКОГО І БЛИЗЬКОГО СХОДУ

§1. Становлення й розвиток держави нового типу в далекосхідних країнах

1.1. Японська держава

Японія, як уже зазначалося (див.: Тема 10, п. 2.2 «Японська феодальна держава»), до середини XIX ст. була феодальною державою, котра за своєю формою характеризувалася відносною централізованим державно-територіальним устроєм, своєрідною монархією у вигляді сьогунату, а також самурайським політичним режимом.

Економічною основою японського феодалізму, як і в будь-якій іншій країні, була феодальна власність на землю. Основні землі разом із селянами належали крупним феодалам-князям (даймьо), котрі за допомогою васалів управляли своїми володіннями. Усе населення Японії було чітко розподілене на стани, які займали своє місце в суспільстві. Їх становище суворо регламентувалося законом і традиціями. Станів нараховувалося чотири: *самураї*, або воїни (сі); *селяни* (но), *ремісники* (ко) і *торговці* (сьо). Звідси і назва цієї системи: **сі-но-ко-сьо**.

У XIX ст. з розвитком ремісницького виробництва, домашньої мануфактурної промисловості все більш важливу роль починає відігравати стан торговців. Наслідком розвитку товарно-грошових відносин стає занепад самурайського стану, який протягом тривалого часу посідав провідне місце в суспільній ієрархії, складаючи всього 6—7 % населення країни та його залежність від торгівельно-лихварського капіталу, що дедалі посилювалася. Це не могло не викликати незадоволення самураїв правлячим режимом. Водночас незадоволення сьогунатом визрівало і серед значної частини даймьо. Поглибився процес розшарування японського селянства, найбідніша частина якого, знесилена найбільш тяжкими податками, орендними платежами, голодом, зловживаннями адміністрації, грабіжництвом лихварів, стає головною силою народних, так званих «рисових бунтів».

Реставрація Мейдзі і становлення буржуазної держави в Японії

Після тривалої ізоляції від зовнішнього світу Японія відкрила свої порти для суден інших країн. Цим скористалися передусім колоніальні держави (Англія, Франція, Росія, США), котрі нав'язували країні нерівноправні угоди. Відтак головними винуватцями злигоднів керівники народних повстанців та опозиція вважали сьогунат та іноземців.

1868 р. ознаменував початок важливого етапу в історії Японії: влада сьогуна була повалена, влада імператора — відроджена. Активну роль у цьому відіграли рядові самураї, підтримані впливовою опозицією. До них приєдналась і японська буржуазія. Проти гноблення виступила також основна маса селян. Невдоволення народу намагалася використати частина феодалної знаті і дворянства, сподіваючись відтіснити сьогуна й захопити владу.

У березні 1868 р. проголошена знаменита промова 18-річного імператора Муцухіто, яка була написана за допомогою канцлера Окубу, аристократа і самурая, прихильника реформ та зближення з Європою. Вона містила програму перетворень з п'яти основних пунктів: 1) встановити на території всієї країни «право та справедливість»; 2) відкрити шлях здібним, а не тим, хто володіє привілеями; 3) скликати радні збори з двох палат — представників знаті та представників самурайських і буржуазних елементів; 4) скасувати «погані» звичаї; 5) сприяти залученню країни до знань інших народів. Події цього року отримали назву «реставрація Мейдзі», а роки правління юного імператора **Муцухіто (1868—1912 рр.)** — «еру Мейдзі-ісін», тобто відновленого «освіченого правління». Резиденцію імператора було перенесено з Кіото до Едо, що згодом був перейменований на Токіо.

У 1869—1871 рр. проходили засідання зборів, які склалися з представників обраних переважно князями та самураями. Але значних змін вони не принесли. Більш результативними виявилися дії уряду, котрий складався переважно з родичів імператора. Водночас не втратили свого шансу й самураї — здебільшого ті, хто був пов'язаний з буржуазією. Ця обставина позначилася на змісті здійснюваних згодом реформ.

У 1871 р., у країні було встановлено новий адміністративний поділ: замість скасованих феодалських князівств було створено префектури, багато хто з князів залишився на посаді губернатора. Був уведений новий становий поділ: вище дворянство (кадзоку), дворянство із самураїв, прості піддані. Однак станові привілеї скасовувалися, натомість проголошувалася рівність громадян перед законом.

Уряд турбувався про створення сучасних збройних сил: було уведено загальну військову повинність, самурайські загони розпускалися, навчання військовій справі будували з урахуванням досвіду європейських країн (Англії, Франції). У той же час зберігалася багато звичаїв самураїв: безумовне поклоніння імператорові, патерналізм (командир — батько солдата) тощо. Була створена імператорська гвардія. Тим, хто не перебував на військовій службі, заборонялося носити меча.

Судова влада відокремлювалася від управління, стала діяти в масштабах усієї країни. У 1875 р. було створено Верховний суд як вищу апеляційну інстанцію у справах судів префектур. Він розглядав також справи про державні злочини. Було створено загальнодержавну поліцію. Контроль за її діяльністю здійснювала прокуратура. Статут про прокурорську посаду (1874 р.) зобов'язав її стежити за роботою судових чиновників.

Реформи підірвали більшість з феодалських порядків: скасовано внутрішні митниці, уведено єдиний тиловий зв'язок, натуральні податки і збори перетворено на грошову плату. Важливе значення для розвитку ринкових відносин мали перетворення в сільському господарстві. Аграрна реформа 1872—1873 рр. скасувала феодалні закони та звичаї стосовно розпорядження землею. Офіційно визнавалася приватна власність на землю, її купівля-продаж, дарування, застава, що давало простір розвитку капіталізму в сільському господарстві Японії.

На початку 80-х років XIX ст., в Японії виникли перші буржуазно-поміщицькі партії, опозиційні до уряду. Поштовхом до їх утворення став рух за прийняття конституції, створення парламенту, котрий дістав назву «Рух за свободу і народні права».

Пануючі кола виявили при цьому неспокій, оскільки в цьому русі, крім радикально налаштованої частини дворянства, стали брати участь дрібна буржуазія та інші демократичні сили. У 1881 р. виникла ліберальна партія (дзіюто), до якої увійшли шовіністсько налаштовані заможні землевласники. Партія дістала нову назву — *сейюхай*. Її патроном була монополія «Міцці». Роком пізніше виникла партія *кайсінто* (партія

реформ). До неї увійшли деякі представники з фінансових і торгових кіл, діячі ліберальної інтелігенції. Її підтримував концерн «Міцубісі».

У 1885 р. сформовано перший в історії Японії кабінет міністрів європейського типу. Створений за пруським зразком, кабінет міністрів був поставлений у залежність від сильного глави уряду (за аналогією до становища міністра-президента Бісмарка. — Л. Б., С. Б.). Водночас, на противагу кабінету, було засновано Міністерство імператорського двору, куди ввійшли міністр двору, охоронець печатки й головний камергер. У 1888 р. створюється Таємна рада для підготовки рекомендацій і затвердження проекту конституції.

Форма японської держави за Конституцією 1889 р.

Перша японська Конституція була *октройована* (дарована) особисто імператором 11.02.1889 р. і набула чинності з 01.04.1890 року. Цьому передувало створення комісії з підготовки конституції на чолі з графом Іто, котра їздила в Європу для ознайомлення з державним устроєм інших монархій. Найбільше враження на них справила Конституція Пруссії 1850 р., що й послужила зразком для Основного закону Японії.

За *формою правління* Японська держава стала дуалістичною монархією: виконавча влада зосереджувалася в руках монарха і напівфеодальних поміщиків, а законодавча — в руках ще не зміцнілої буржуазії.

Згідно з Конституцією, імператор, династія якого проголошувалася «вічною на всі часи», був главою держави і главою виконавчої влади. Він очолював збройні сили держави, оголошував війну та укладав мирні договори, призначав на всі вищі посади в державі, надавав звання та титули, нагороджував орденами, пом'якшував вироки тощо. Особа імператора проголошувалася «священною й недоторканою», він не ніс ніякої відповідальності, оскільки всі «закони, імператорські укази та акти іншого роду, які стосуються державних справ», мали бути контрасигновані відповідним міністром.

Свою владу імператор здійснював за посередництвом міністрів, яких він сам призначав та усував. Японський уряд, правовий статус котрого був коротко викладений у двох статтях (55, 56), навіть при обговоренні фінансових питань був незалежним від парламенту. У тих випадках, коли парламент не міг бути скликаний, уряд міг вирішувати ці питання шляхом видання імператорських указів (ст. 70). Якщо парламент не вотивав запропонований урядом бюджет або бюджет не було складено, тоді урядові дозволялося використовувати бюджет попереднього року (ст. 71). Хоча парламент Японії в декількох випадках мав право виносити вотум недовіри урядові, останній, не будучи відповідальним перед парламентом, залишався при владі, оскільки призначався імператором і звітував тільки йому. На відповідальність міністрів перед парламентом Конституція навіть не вказувала.

Законодавча влада була представлена двопалатним парламентом з нижньою Палатою депутатів і верхньою Палатою перів. До верхньої палати входили 3 категорії довічних перів (принци крові, князі, маркізи, а також призначувані імператором 125 осіб з «особливими заслугами перед монархією і державою») та три категорії перів, яких обирали терміном на 7 років (150 представників від графів, віконтів, баронів, 66 представників від найбільших платників податків, 4 представники академії наук).

Палата депутатів обиралася населенням, котре мало активне виборче право. Таким правом володіли лише особи чоловічої статі не молодші 25 років, що сплачували не менш як 15 йен прямого податку. У результаті в перших виборах взяло участь лише 1% населення Японії. Депутати нижньої палати обиралися терміном на 4 роки.

Парламент скликався щороку. Він мав право: за ініціативою імператора розглядати й вирішувати питання про зміни в конституції; вносити власні та приймати на розгляд урядові законопроекти; вводити нові податки; розглядати на своїх засіданнях питання взаємовідносин Японії з іншими державами тощо.

Кожна з палат парламенту мала право законодавчої ініціативи, однак доля цієї ініціативи залежала від імператора, оскільки на нього покладалося затвердження законів

(фактично імператор володів правом абсолютного вета. — Л. Б., С. Б.) і подання вказівок щодо їх оприлюднення та виконання. Фактично парламент розглядав лише законопроекти, що надходили з уряду. Рішення приймалися абсолютною більшістю голосів. Запроваджувалася депутатська недоторканість, депутатів не можна було притягувати до будь-якої відповідальності за свої виступи в парламенті.

На становищі парламенту позначалось існування позапарламентських інститутів: таємної ради, найближчих радників імператора та міністра-охоронця печатки, котрий навіть не входив до складу кабінету. Коротке й нечітке згадування було в Конституції лише про таємну раду, яка фактично набула такої сили, що її нерідко називали третьою палатою парламенту.

Форма державно-територіального устрою не знайшла закріплення в Конституції. Вона набула своїх рис задовго до прийняття Конституції: взаємовідносини між центральною та місцевою владами регулювалися головним чином указами імператора. Місцеві органи управління суворо підпорядковувалися центральним органам — уряду. Із заснуванням міністерства внутрішніх справ (1874 р.) контроль за місцевими органами управління покладено на це відомство.

На чолі префектур стояли губернатори, яких призначав голова кабінету за поданням міністра внутрішніх справ. Уся діяльність чиновників у Японії здійснювалася на основі особливих правил, що обумовлювали порядок несення цивільної служби. Її принципами були: суворота відповідальності усіх посадових осіб держави перед імператором, обіймання посади — після складання іспитів — шляхом призначення, встановлення суворої напіввійськової дисципліни в цивільній службі.

Форма політичного режиму визначалася розділом II «Про права та обов'язки підданих». Конституція вперше визначила коло прав і свобод підданих: свободу вибору і зміни місця проживання; право на судове вирішення спірних питань; недоторканість особи, майна, листування і власності; свободу віросповідання, слова, друку, зборів і союзів; право на подання петицій. Встановлюючи, що власність кожного підданого Японії недоторкана, Конституція виступала гарантом розвитку вільних ринкових відносин, скасування феодальних установлень у цій сфері. Однак застереження на зразок «встановлених законом меж», «відповідності законам», того, що права підданих «не можуть перешкоджати здійсненню тих повноважень, які має імператор під час війни, або у випадку національного лиха», вказували на обмеження де-юре встановленого Конституцією 1889 р. «демократичного режиму».

Еволюція форми японської держави (1905—1945 рр.)

Незважаючи на проголошення буржуазно-демократичних свобод громадян, Конституція 1889 р. мала консервативну природу, зумовлену сильними позиціями військово-феодальних сил. Останні, по суті, стали на чолі військово-промислового комплексу, який завдяки швидкому розвитку ринку й піднесенню промисловості поступово зміцнювався. Це наклало певний відбиток на історію Японії першої половини ХХ ст., що відзначилася військово-експансіоністськими прагненнями — війнами із сусідами, колоніальними захватами, участю в новому перерозподілі світу в союзі з нацистською Німеччиною і фашистською Італією.

Після русько-японської війни 1904—1905 рр. мілітаристський уряд Японії встановлює в 1905 р. свій протекторат над Кореєю, а в 1910 р. — анексує (приєднує силою) її. У 1918—1920 рр. здійснена інтервенція проти Радянської Росії на Далекому Сході, яка завершилася невдачею. У 1931 р. Японія окупує Маньчжурію, а в 1937 р. почалася війна з метою захоплення всього Китаю. Тобто за формою державно-територіального устрою Японія виходила за межі, визначені пореформним законодавством унітарної держави і перетворювалася на колоніальну імперію.

Значним відходом від закріплених у Конституції 1889 р. норм характеризувався *політичний режим* Японії після Першої світової війни. Якщо до початку 30-х років прав-

лячі кола Японії змушені були поєднувати метод насильства в управлінні державою з методами лібералізму, реформ (вибірчі реформи 1919 та 1925 рр. скасували майновий указ; у 1923 р. легалізовані реформістські профспілки), то надалі вони стають на шлях прямого терору й насильства, які завершуються встановленням у 1940 р. *диктатури фашистсько-нацистського типу*. І це не дивно, оскільки до цього року міцність «осі Берлін — Токіо — Рим» досягла, можна сказати, апогею, а досвід Німеччини та Італії з тоталітаризації державного і суспільного життя давав багатий матеріал для наслідування (копіювання).

У 1940 р. саморозпускаються всі буржуазні партії й організації, а також профспілки. Над пресою та радіо встановлюється жорстокий контроль. У березні 1941 р. був прийнятий новий закон **«Про небезпечні думки»**, який проголошував злочином всяляку діяльність, спрямовану на «зміну державної політики». Виданий того ж місяця закон **«Про забезпечення національної оборони»** передбачав каторжні роботи за поширення ідей, «що завдають шкоди суспільному спокою та порядку».

Характерно, що цей режим не був наслідком державного перевороту й не супроводжувався значною перебудовою державного апарату: він був уведений конституційним урядом шляхом створення **«нової політичної структури»**. Водночас не тільки зберігалася сильна монархічна влада, такі феодальні атрибути японської монархії, як Таємна рада, міністерство двору, але й досяг апогею той фанатичний культ імператора, наполегливо насаджуваний з активізацією мілітаристських, украй агресивних кіл. «Нова політична структура», відображаючи монархо-профашистський режим в Японії, не була фашистською партією. Вона являла собою розвинену поліцейсько-бюрократичну мережу органів «руху допомоги трону» — від верховної «Асоціації допомоги трону» до сільських відділень руху.

На чолі «Асоціації допомоги трону» стояв прем'єр-міністр. Асоціація включала всю бюрократію, а через товариство резервістів — все войовництво. «Саморозпущені» буржуазно-політичні партії також були включені до складу «нової політичної структури» шляхом створення в 1942 р. «Політичної асоціації допомоги трону», котра об'єднала більшість депутатів парламенту й увесь актив партій. Жінки примусово об'єдналися в «Жіночу асоціацію оборони вітчизни». Замість профспілок було сформовано «Товариство служіння батьківщині» на чолі з урядовими чиновниками.

В умовах існування «нової політичної структури» був посилений закон «Про охорону порядку», який передбачав смертну кару. Запроваджувалася система тотального поліцейського стеження, з цією метою відроджувалася мережа таких середньовічних інститутів, як сільські сусідські общини, котрі через місцеві відділення «Асоціації допомоги трону» набули низки адміністративних та поліцейських функцій.

«Новій політичній структурі» відповідала **«Нова економічна структура»**, яка слугувала тому, щоб повністю підкорити японську економіку завданням посилення військової могутності, готовності до війни. Відповідно до «нової економічної структури» в основних галузях промисловості, торгівлі й фінансах створювалися «контрольні асоціації», що примусово об'єднували всі підприємства тієї чи іншої галузі або району. На них покладалася контроль за виробництвом, сировиною, цінами, регулювання розподілу робочої сили тощо. Це практично призвело до встановлення військово-каторжного режиму праці для трудящих, позбавленню їх будь яких-прав, легальних можливостей обстоювати свої права.

У роки війни чітко проявилася тенденція до зрощування функцій адміністративного, поліцейського та військового апаратів. Посилення централізації місцевого управління супроводжувалося створенням надпрефектурних органів, очолюваних спочатку губернаторами великих префектур, а потім генеральними комісарами, командувачами військами округів. Діяльність поліції підтримувалася військовою жандармерією, воєнізованими загонами, створюваними на зразок штурмових загонів нацистської Німеччини.

Як відомо, в результаті Другої світової війни, Японія досягла таких же «успіхів», як і її європейські союзники. Перемога держав антигітлерівської коаліції у війні на Далекому Сході призвела до беззаперечної капітуляції Японії та її тимчасової окупації аме-

риканськими військами. Головні напрямки діяльності знов створеного японського уряду були обумовлені Потсдамською декларацією 1945 р., яка передбачала знищення японського милітаризму, ліквідацію влади великих монополій (дзайбану), покарання військових злочинців, розпуск збройних сил та заборону існування військової промисловості, демократизацію всього суспільно-політичного життя держави.

Історичні засади сучасної японської держави

Організаційно-правові засади нової за суттю та формою японської держави були закладені в умовах військової окупації, що її мали здійснювати американські збройні сили. При головнокомандувачі окупаційними військами як консультативний орган було створено **Союзу раду**, що складалася з представників Великої Британії, СРСР та Китаю. Для розробки головних напрямків політики, пов'язаної з виконанням Японією зобов'язань щодо умов капітуляції, була створена далекосхідна комісія з представників 11 держав, котрі воювали з Японією. Відповідно до Потсдамської декларації, розпускалися армія та військово-морський флот, ліквідовувалися військові міністерства й генеральний штаб. Водночас були розпущені всі військово-фашистські організації та віддано наказ про очищення державного апарату від осіб, котрі були пов'язані з фашистською або милітаристською діяльністю. Було віддано під суд 28 головних військових злочинців, у тому числі декілька колишніх прем'єр-міністрів.

На початок жовтня 1945 р. було видано наказ про «демократичні свободи», який проголосив політичні права та свободи (свободу слова, друку, мітингів і демонстрацій, створення партій тощо). У листопаді почали зростати буржуазні політичні партії, кількість яких досягла 120. Найбільшою з них були ліберальна партія, створена на базі колишньої партії мігкейто. У жовтні 1945 р. були визволені з в'язниць керівники комуністичної партії, котра поновила свою діяльність, у той же час була створена соціалістична партія. З 17 грудня 1945 р. запроваджувалося загальне виборче право: активне з 20, а пасивне — з 25 років. У цьому ж місяці 1945 р. на засаді директиви окупаційної влади синтоїстська релігія була відокремлена від держави, а в новорічному зверненні до народу імператор публічно відмовився від свого «божественного походження». Далі була проведена демократична реформа освіти, що скасувала у школах «моральне виховання» в дусі «імператорського шляху».

Ці реформи знаменували якісно новий етап у розвитку японського суспільства й держави, однак вони не були послідовними. Відокремлення «синто» від держави не позбавляло імператора ролі духовного лідера держави, «символу держави та єдності нації», не була виконана й головна вимога Потсдамської декларації про створення насправді демократичного уряду.

Завершенням буржуазно-демократичних перетворень стало прийняття в жовтні 1946 р. нової **Конституції**, що набула чинності **3 травня 1947 р.** Питання про майбутній державний устрій Японії було предметом гострої політичної боротьби між силами демократії та реакції. Остання зустріла значну протидію з боку окупаційної влади, котра визначила вимоги, яких беззаперечно необхідно було дотримуватися при складанні проекту конституції: Японія повинна була відмовитися від війни та знищити свої збройні сили; суверенітет мав належати народові, палата перів скасована; власність імператорського дому мала перейти в розпорядження держави.

Підготовлений у березні 1946 р. офіційний проект конституції був заснований на проекті окупаційної влади, але він враховував низку пропозицій із партійних проектів. Формально Конституція була прийнята японським парламентом і затверджена Тайною Радою як зміна Конституції 1889 р. (можливість цього була передбачена статтею 7 Конституції 1889 р.). Але це була цілковито нова Конституція. Уперше в історії розвитку держави вона була збудована на засадах парламентської демократії.

Форма державного правління. У преамбулі Конституції було закріплено принцип народного суверенітету, але монархічна влада під тиском правих сил та консервативно-

монархічної свідомості більшості японців була збережена. За змістом Конституції 1947 р., Японія *стала державою з парламентсько-монархічною формою державного правління*.

На це вказувало передусім те, що главою держави Конституція визначала Імператора, котрий, згідно зі ст. 1 Конституції, став «символом японської держави та єдності японського народу». Усі акти Імператора, пов'язані з реалізацією ним конституційних повноважень, потребували «поради й ухвали» (контрасигнації) уряду — Кабінету Міністрів, який і мав нести відповідальність за ці акти. Перелік повноважень Імператора чітко визначався Конституцією: оприлюднення поправок до Конституції, законів, урядових указів і міжнародних договорів; скликання парламенту; розпуск Палати Представників; проголошення парламентських виборів; затвердження призначень і звільнень міністрів та інших урядовців; затвердження повноважень та вірчих грамот послів і посланників; затвердження рішень щодо амністій, пом'якшень або скасування покарань, а також поновлення у правах; присвоєння нагород і затвердження різного роду дипломатичних документів.

Конституція підривала політичні та економічні позиції імператорського дому. Згідно зі ст. 88, майно імператорської сім'ї було передане державі, націоналізована імператорська земельна власність, капітали у вигляді акцій компаній. Прибутки імператорської сім'ї обмежувалися бюджетними асигнуваннями, затверджуваними парламентом. Таке становище закріплювалося Законом про господарство імператорського двору 1947 року. Було ліквідоване старе Міністерство імператорського двору. Замість нього створено Управління імператорського двору, що діяло при канцелярії Прем'єр-міністра і займалося рішенням питань, пов'язаних з повсякденним веденням справ імператора й імператорського дому, організацією імператорського церемоніалу, утриманням та охороною імператорської власності. Начальник цього управління призначався Прем'єр-міністром за схваленням Імператора. Тобто влада монарха, порівняно з Конституцією 1889 р., була суттєво обмежена, і, як показав подальший досвід, Японія стала однією з тих країн, де монархічний елемент форми правління є найслабшим.

За Конституцією, «виконавча влада належить Кабінетові Міністрів» (ст. 65). Глава уряду — Прем'єр-міністр — призначався парламентом з числа членів парламенту. Якщо позиції палат щодо такого призначення не збігалися (в тому числі і при проведенні з відповідною метою їх спільного засідання), рішенням парламенту вважалося рішення, прийняте нижньою палатою парламенту — Палатою представників. Призначений у такий спосіб Прем'єр-міністр сам призначав інших членів уряду (державних міністрів). При цьому він мав враховувати конституційний припис, за яким більшість членів уряду повинна призначатися з числа членів парламенту. Прем'єр-міністр міг звільнити членів уряду з посад на власний розсуд.

Як зазначено вище, рішення глави уряду щодо призначень і звільнень інших його членів формально затверджувалися Імператором. Однак слід пам'ятати, що відповідні акти глави держави не мали юридичної сили без контрасигнування з боку Прем'єр-міністра. Кабінет Міністрів ніс колективну політичну відповідальність перед парламентом. Палата Представників дістала право висловити недовіру урядові, що тягнуло за собою відставку останнього.

За ст.41 Конституції, парламент визначався як «вищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган держави». Його побудова залишалася двопалатною, але з іншими назвами палат: нижня — Палата Представників; верхня — Палата Радників. Обидві палати мали складатися з обраних членів, які представлятимуть увесь народ. Палата Представників могла бути розпущена Імператором, котрий приймав відповідне рішення «з поради й ухвали» уряду. У разі розпуску нижньої палати Палата Радників припиняла своє функціонування до початку роботи новообраної Палати Представників. Проте уряд за умов «надзвичайної необхідності» міг вимагати скликання верхньої палати на спеціальну сесію. У такому випадку Палата Радників вповноважувалася сама здійснювати основні парламентські функції. Рішення, прийняті верхньою палатою на її спеціальній сесії, вважалися тимчасовими й мали бути ухвалені новообраною Палатою Представників протягом десяти днів її першої сесії.

Головною функцією парламенту Конституція визначала законотворчість. Законопроект, ухвалений Палатою Представників, однак відхилений Палатою Радників, ставав законом після повторного ухвалення нижньою палатою за рішенням двох третин присутніх її членів. Проект державного бюджету спочатку мав розглядатися Палатою Представників. У разі, коли Палата Радників ухвалила інше рішення щодо проекту бюджету, останнє слово належало нижній палаті, яка простою більшістю голосів її членів могла прийняти державний бюджет власним рішенням, ухваленим протягом тридцяти днів.

Політичний режим, закріплений у Конституції, визначався як демократичний. Його засади були закріплені в Розділі III Конституції «Права і обов'язки народу». Стаття 11 Конституції проголошувала, що «народ безперешкодно користується всіма основними правами людини. Ці основні права людини, що гарантуються народу Конституцією, надаються нинішньому і майбутньому поколінням як непорушні вічні права». У наступних конституційних положеннях очевидні запозичення з досвіду інших країн, передусім Сполучених Штатів. Наприклад, стаття 13 Конституції майже повторює формулювання американської Декларації незалежності 1776 року «Усі люди повинні поважатися як особистості. Їх право на життя, волю, прагнення до щастя є, оскільки це не порушує суспільного добробуту, вищим предметом турботи у сфері законодавства й інших державних справ». Конституція також проголошувала, що всі люди рівні перед законом і не можуть піддаватися дискримінації в політичному, економічному та соціальному відношеннях за мотивами раси, релігії, статі, соціального стану, а також походження. У зв'язку з цим підкреслюється, що «перство» та інші аристократичні інститути не визнаються. Конституцією визнавалося невід'ємне право народу обирати (на основі загального виборчого права при таємному голосуванні) публічних посадових осіб та усувати їх з посади, тобто брати участь в управлінні державними справами. Достатньо широкий перелік соціальних і соціально-економічних прав був закріплений у Конституції під впливом Веймарської Конституції й досвіду регулювання цих прав у період «Нового курсу» Рузвельта.

Форма державно-територіального устрою. Як і в колишній Конституції, Конституція 1947 р. обходить питання про **форму державно-територіального устрою** взагалі. Втративши після Другої світової війни всі території, окуповані Японією до цього, вона перетворилася на *унітарну* державу, територія котрої поділена на префектури, повіти й общини. На всіх зазначених трьох рівнях адміністративно-територіального поділу вводилося місцеве самоврядування, якому вперше в історії Японії надавалася певна автономія. Окремим VIII розділом Конституція надавала місцевим органам право в межах своєї компетенції видавати постанови, утримувати податки, керувати своїм майном та справами.

1.2. Китайська держава

Китай — Китайська Народна Республіка — є однією з небагатьох тих держав, котрі продовжують будувати «соціалізм». Причому цей «соціалізм із китайською специфікою» дає таке вражаюче зростання народного добробуту, який і може стати яскравим прикладом для багатьох постсоціалістичних країн, у тому числі й України. Успіхи, досягнуті завдяки наполегливій праці китайського народу, є водночас і результатом тієї політики, яку проводить держава.

Сучасна китайська держава бере свій початок з кінця 40-х рр. XX ст., але цьому передували історичні події (кінець XIX — перша половина XX ст.), які з'єднали в один ланцюг історію держави, що нараховує багато тисячоліть.

Падіння монархії та встановлення республіки в Китаї

Процес переходу до держави нового типу в Китаї був обумовлений зародженням нових буржуазних відносин, які мали прийти на зміну старим, феодальним. Як і в Японії, своєрідним каталізатором розвитку буржуазних відносин стало проникнення в еко-

номіку Циньської імперії іноземного капіталу, який сприяв виникненню на території країни багатьох промислових і торговельних підприємств. Маньчжурська династія, побачивши в іноземцях союзників у боротьбі проти китайського народу за збереження своєї влади, погодилася, по суті, на низку нерівноправних договорів із західними країнами. Перша така угода була підписана в 1842 р. з Англією. Незабаром такі ж договори були підписані між Китаєм і США, Китаєм і Францією та з іншими країнами. На кінець XIX ст. Китай, поділений західними країнами на сфери впливу, перетворився на напівколоніальний придаток цих держав.

Циньська династія своїм потуранням іноземцям викликала ненависть, презирство, обурення серед населення країни, яке знаходило свій прояв в антицинських та антиіноземних виступах. Одним з таких виступів було повстання іхетуанів у 1898 році. Незважаючи на його поразку, був закладений початок майбутнім соціальним виступам, піднесенню національно-визвольного руху, яке сталося на початку XX століття. Очолив його відомий революціонер-демократ Сунь Ятсен, котрий у 1905 р. з розрізнених емігрантських революційних організацій створив загальнокитайський союз Тунменхуей (Об'єднаний союз товариств). В основу його програми були покладені три принципи: 1) *націоналізм* — боротьба за повалення маньчжурської династії Цинь; 2) *народовладдя* — створення в Китаї демократичної республіки; 3) *народне благоденство* — наділення селян землею і забезпечення «рівних прав на землю».

Така радикальна програма союзу Тунменхуей стала поштовхом до революційних дій. 10 жовтня 1911 р. із повстання в найбільшому місті Центрального Китаю Учані почалася так звана **Синьхайська революція** (у рік «синьхай» за китайським календарем), що фактично привело до розподілу Китаю на дві частини — Південь і Північ.

На Півдні в листопаді 1911 р. конференція представників 11 революційних провінцій розробила Положення про організацію тимчасового уряду Китайської республіки. Ішлося про тимчасового президента і тимчасовий парламент. 29 грудня 1911 р. конференція делегатів провінцій (пізніше вона перетворилася на Національні збори) проголосила утворення Китайської республіки. Тимчасовим президентом був обраний Сунь Ятсен. Столицею республіки стало місто Нанкін.

На Півночі маньчжури спромоглися утримати владу. Останні свої надії вони пов'язували з генералом Юань Шикаєм, котрий у листопаді 1911 р. був призначений головою імператорської ради і прем'єр-міністром з правом командування урядовими військами. Юань Шикай улаштувався в Пекіні і став повновладним диктатором на півночі Китаю. Він сформував кабінет міністрів, до складу якого увійшли представники торговельно-промислових кіл. У листопаді династія склала урочисту присягу конституції. «Піднебесна імперія» перетворювалася на конституційну монархію.

Таким чином, країна поділилася на дві частини: революційний Південь, де вирішальну роль відігравала ліберальна буржуазія, і реакційна Північ, де влада, як і раніше, належала маньчжурській аристократії та пекінському імператорському урядові.

Конфронтація між Північчю і Півднем призвела до того, що панівні кола Китаю мали погодитися на ліквідацію монархії у країні й разом із тим Циньської династії, але водночас висунули як умову залишення Сунь Ятсеном посади глави держави. 10 березня 1912 р. в Нанкіні Національні збори прийняли Тимчасову Конституцію Китайської Республіки, а 3 квітня президент Сунь Ятсен подав у відставку на користь Юань Шикая.

Національні збори з Нанкіна переїхали до Пекіна, куди й було перенесено столицю. Союз ліберальної буржуазії з Юань Шикаєм відбувся внаслідок прагнення скорішого припинення революції. Ліберали отримали перемогу в Тунменхуей. Вони вимагали розпуску партії та об'єднання з помірними буржуазними партіями. У відповідь на це Сунь Ятсен створив нову партію — Гоміндан (Національна партія). Коли у квітні 1913 р., в Пекіні відкрився парламент, більшість місць у ньому отримав Гоміндан. Депутати від цієї партії вимагали обмеження повноважень президента. На підтримку Юань Шикая виступила партія Гунхедан (Республіканська партія), заснована внаслідок злиття дрібних конституційно-монархістських партій.

У липні 1913 р. керівники Гоміндану підняли повстання (друга революція), спрямоване проти реакційної політики Юань Шикая. Придушивши цю революцію, Юань Шикай позбавив членів партії Гоміндан депутатських мандатів і заборонив діяльність Гоміндану. Потім він розпустив увесь парламент, а у травні 1914 р. вніс зміни до конституції, значно розширивши повноваження президента за рахунок парламенту: термін повноважень президента збільшувався до 10 років. Ці нововведення були частиною плану, спрямованого на відновлення монархії, і було вже офіційно заявлено про проголошення Юань Шикая богдыханом.

Спроби здійснення цього плану викликали загальне обурення у країні. Проти відновлення монархії виступали практично всі прошарки китайського суспільства. Але єдиною силою, що могла протистояти військовому перевороту Юань Шикая, були місцеві мілітаристи, що не бажали посилення центральної влади. Імператорська система, скомпрометована правлінням Цинів, уже не могла претендувати на владу. Китаєві потрібна була сильна влада, але не монархія. І ця влада прийшла у вигляді військової диктатури мілітаристів.

Саме в 1911—1913 рр. відбувалася стрімка мілітаризація всіх сфер суспільно-політичного життя Китаю. У провінціях головними чиновниками ставали військові губернатори або воєначальники меншого рангу. Цьому посиленню частково сприяла політика Юань Шикая, котрий у роки свого президентства скасував провінційні збори та місцеві органи самоврядування. Піднесення провінційних військових лідерів супроводжувалося різким зростанням відцентрових сил, на місцях воєначальники затверджували свою безконтрольну владу. Саме ця сила розпочала «каральну експедицію» проти Юань Шикая. Крім цього, після Сінхайської революції в Китаї «виросла» бюрократична буржуазія (чиновники-капіталісти, шеньши-буржуа), що створювала собі багатство шляхом казнокрадства, хабарництва, використання службового становища. Це була та «національна бюрократія», що могла претендувати на традиційне місце в бюрократичному апараті держави.

В останніх числах 1915 р. мілітаристи почали збройний заколот проти президента. Рух поширився на всю територію Китаю. На чолі повстання стали місцеві мілітаристи за підтримкою буржуазних і ліберальних елементів. Юань Шикай був змушений заявити про відмову відновлення монархічного ладу, а 6 червня 1916 р. він зненацька помер.

На початку жовтня 1916 р., в Гуанджоу парламент оголосив Сунь Ятсена «генералісимусом Південного Китаю». Таким чином, у Китаї знову існували два уряди: пекінський і гуанджоуський, але жоден із них не мав практично ніякої політичної сили, будучи цілком залежними від мілітаристських клів. Кожна провінція на чолі з мілітаристом вважалася незалежною від урядів у Пекіні, що безупинно змінювалися. У Китаї почався період правління мілітаристських клів.

Китайський мілітаризм (1917—1949 рр.)

Сінхайська революція не вирішила головного питання — питання про владу. Традиційні соціальні сили не могли, а нові не готові були узяти владу у свої руки. У результаті політичне керівництво перейшло до військових — генералів-мілітаристів, котрі, незважаючи на існування парламенту, конституції, фактично керували країною, як і раніше.

Мілітаризм формувався у вигляді *дуцзюнату* — системи місцевих військових режимів, фактично незалежних від пекінського уряду. Мілітаристи вели між собою безупинні війни за розширення сфер впливу, за контроль над Пекіном і провінційними центрами. Військові лідери являли собою найбільш модернізовану частину циньської бюрократії, і стали ніби проміжною ланкою між традиційною та сучасною державністю. У механізмі влади мілітаризму з'явилися нові елементи й одночасно зберігалися старі. Їх взаємодія була заснована на традиційній конфуціанській ідеології.

Як проміжна ланка мілітаризм проіснував нетривалий час (влада бейянських мілітаристів — 1917—1925 рр.), поступившись більш мілітаризованій і більш організованій системі влади, яка проводила політику об'єднання, була близькою та зрозумілою китайському народу. Революція в Китаї 1925—1927 рр. розгорнулася під гаслами повного відновлення суверенітету країни, ліквідації влади мілітаристів-феодалів, об'єднання Китаю, створення демократичного, національного уряду. Політичне керівництво революцією здійснювалося партією Гоміндан і створеною в 1921 р. Комуністичною партією Китаю (КПК). Але єдність цих партій була нетривалою. У липні 1927 р. лідери правого крила Гоміндану на чолі з Чан Кайши, котрі належали до так званих «*нових мілітаристів*» (соціальної групи, що з'явилася в середині 20-х років. — Л. Б., С. Б.), побоюючись збільшення впливу КПК, розірвали єдиний фронт і здійснили контрреволюційний переворот.

Створений ними в Нанкіні уряд став будувати буржуазно-мілітаристську державу. При цьому він оголосив себе «спадкоємцем» і «продовжувачем» учення Сунь Ятсена (помер в 1925 р.), який після Жовтневої революції в Росії побачив повну реалізацію своїх ідеалів. Ця система ніби поєднувала в собі традиційне китайське (конфуціанське) прагнення до сильної централізованої влади й ідеали соціалізму, що почали впроваджуватись у Радянській Росії. Тепер три народних принципи Сунь Ятсена — націоналізм, народовладдя і народне благоденство — мали такий вигляд: сильна влада — диктатура народної партії (принцип народовладдя) — повинна об'єднати весь Китай у формі національної держави (принцип націоналізму) і забезпечувати народу всі блага.

У жовтні 1928 р. нанкінський уряд опублікував «Програму політичної опіки» та «Органічний закон Національного уряду Китайської республіки», в котрих було визначено політичний устрій країни. З посиланнями на тезу Сунь Ятсена про три періоди правління (військової диктатури, політичної опіки і республіки) у цих документах проголошувалося, що з 1 січня 1929 р. Китай вступає в «період політичної опіки», тобто в період правління партії Гоміндан. Гоміндан отримував виключне право формувати уряд, його з'їзди наділялися правами вищого політичного органу. У період між ними вища влада належала вузькій групі осіб — Центральній політичній раді Гоміндану.

«Органічний закон» представив Чан Кайши як главу Національного уряду, давши йому право безконтрольного розпорядження військами. І з цього часу Чан Кайши, вже генералісимус, почав активні й успішні військові дії проти мілітаристських клік, але фактично ці дії не посилити нанкінський уряд: Китай продовжував складатися з провінцій на чолі з мілітаристами.

У 1932—1935 рр. уряд здійснив низку адміністративно-політичних, військових та ідеологічних заходів, спрямованих на посилення централізації влади. До середини 30-х років на чолі 20 з 22 провінцій Китаю стояли військові — ставленики чанкайшистського угруповання. У ряді найважливіших провінцій було уведено новий адміністративний розподіл: території повітів поділялися на райони, глави яких призначалися з центру. У межах провінцій створювалися підпорядковані безпосередньо центру особливі округи. Відповідно до указів 1932—1933 р., начальники повітів, особливих округів і районів мали проходити спеціальну підготовку на різних курсах. Провінційні чиновники володіли, власне кажучи, безконтрольним правом на збір податків. Адміністративний механізм був не злагоджений, центральний уряд не міг контролювати чиновників на місцях.

У столиці було не краще. Державні заклади ставали притулком для казнокрадів і хабарників. Характерною рисою гомінданівського режиму було найсильніше поширення корупції. Сімейні зв'язки цементували вищий шар гомінданівської еліти, котра взяла у свої руки контроль над економічним життям. Проникнення родичів і найближчих друзів на важливі державні посади стало ще однією характерною рисою чанкайшистської диктатури. Уся фінансова й економічна сфери перебували в руках родичів Чан Кайши, так звана «кліка чотирьох родин» (Чан Кайши, братів Чень, Сун Цзи-вень, Кун Сян-сі).

Крім вищезгаданих «чотирьох родин» і їх повної переваги в економіці країни, одночасно розвивався й приватний бізнес. Але слід зазначити, що навіть при стабільному розвитку приватного капіталу гомінданівський Китай продовжував залишатися краї-

ною державного капіталізму. І це не дивно, оскільки традиційно в Китаї будь-які реформи й перетворення насаджувалися зверху державою, що своїм авторитарним режимом чітко регламентувала будь-які відносини у всіх сферах життя.

Гомінданівський режим став одним з етапів розвитку державності в Китаї, що будувалася на традиційних конфуціанських принципах — централізації, авторитаризму, підпорядкування молодших старшим. Гомінданівська бюрократична машина була подібна до імператорської, влада диктатора (імператора) спиралася на армію та силові структури.

Як уже було зазначено, гомінданівський мілітаристський режим не зміг охопити всю територію Китаю. Гоміндану продовжував протистояти його недавній союзник — КПК. Після контрреволюційного перевороту 1927 р. комуністична партія обрала тактику створення революційних баз на селі — територіях, які були під контролем революційних сил. На початку 30-х років виникли всі необхідні умови для політичного об'єднання революційних баз і створення центральних органів влади.

7 листопада 1931 р., у провінції Цзянсі відкрився I-й з'їзд робітничих і селянських депутатів — представників революційних баз Китаю. Найважливішими рішеннями з'їзду були закони про землю, про працю, про економічну політику. З'їзд ухвалив проєкт Тимчасової конституції робітничо-селянської республіки. Вища влада належала з'їздові робітничих і селянських депутатів, а в перервах між з'їздами — Тимчасовому центральному виконавчому комітетові, котрий призначав раду народних комісарів. З'їзд обрав центральний уряд революційних районів Китаю на чолі з Мао Цзедуном.

У квітні 1932 року Тимчасовий уряд революційних районів оголосив війну Японії, яка восени 1931 р. розпочала свою агресію проти Китаю. На пропозицію уряду Мао Цзедуна припинити наступ на райони революційних баз і вести спільну боротьбу проти японських загарбників Гоміндан не погодився. Громадянська війна припинилася лише в 1937 р., коли був створений єдиний національний антияпонський фронт.

Друга світова війна загострила політичну ситуацію в Китаї. Гомінданівське керівництво відмовлялося від створення коаліційного уряду. Переговори з Гомінданом закінчилися безрезультатно в 1945 р. Побачивши, що за підтримкою СРСР, війська якого розгромили японську Квантунську армію в Маньчжурії, КПК стає найвпливовішою політичною силою, Чан Кайши в 1946 р. розв'язав чергову — третю громадянську війну. У 1949 р. вона закінчується для Гоміндану поразкою, і Чан Кайши зі своїм оточенням змушений був облаштуватися на о. Тайвань, створивши там однойменну державу.

Китайська народна республіка (1949—1976 рр.)

На континенті після військових перемог народно-визвольної армії в червні 1949 р. розпочалися засідання підготовчого комітету зі скликання Політичної консультативної ради, до якої увійшли представники всіх демократичних партій та груп. Перша сесія Народної політичної консультативної ради Китаю відкрилася 21 вересня 1949 року. Сесія прийняла Організаційний статут, Загальну програму і Закон про організацію Центрального народного уряду Китайської Народної Республіки. Рада обрала Центральний народний уряд (ЦУНР) КНР на чолі з Мао Цзедуном, водночас він обіймав також і посади голови Народно-революційної військової ради та Голови ЦК КПК. **1 жовтня 1949 р.** було урочисто проголошено утворення **Китайської Народної Республіки**.

У країні почався період відновлювання, який, насамперед, ознаменувався затвердженням державно-територіальної єдності Китаю. Після майже піввікового періоду роздробленості та воєн у Китаї встановився мир, була утворена єдина адміністрація, зруйновані політичні й економічні бар'єри між окремими провінціями. До рук держави перейшла практично вся велика й середня промисловість, фінансова система, транспорт, засоби зв'язку, торгівля, що поклато початок перебудові системи виробничих відносин у країні. У 1953 р. ЦК КПК оголосив про вступ китайського суспільства на шлях будівництва соціалізму.

13 січня 1953 р. ЦНУР КНР прийняв Постанову про скликання Загальнокитайських зборів народних представників та місцевих зборів народних представників. Були створені комісії з розробки закону про вибори й Конституцію КНР. Закон передбачав обрання вищого органу влади — Загальнокитайського з'їзду народних представників, котрий мав прийняти Конституцію. Перші в історії країни загальні вибори в демократичні органи влади — збори народних представників — відбулися в 1953—1954 роках.

15 вересня 1954 р., в Пекіні зібралася перша сесія ВЗНП, яка **20 вересня** прийняла **Конституцію КНР**. Згідно з Конституцією, були внесені значні зміни до структури державних органів республіки. КНР визначалась як держава народної демократії, в котрій влада «належить народові й уособлюється Загальнокитайськими зборами народних представників та місцевими зборами народних представників» (ст.2). Конституція проголошувала рівність громадян перед законом і національне рівноправ'я, а також гарантії соціально-економічних та інших прав громадян. Окремо проголошувалися принципи здійснення правосуддя тільки судами, повноправної участі в судових процесах народних засідателів, незалежність суддів та підпорядкування їх тільки закону, гласність суду й забезпечення обвинуваченому права на захист.

Загальнокитайські збори народних представників (ВЗНП) ставали єдиним органом, який здійснював законодавчу владу. Значна самостійність була надана Постійному Комітетові (ПК) ВЗНП. До системи вищих органів влади Конституцією було включено посаду Голови КНР, статус котрого виявився деякою модифікацією правового положення голови ЦНУ.

За Конституцією Голова КНР представляв державу в міжнародних відносинах і очолював збройні сили як голова Державного Комітету оборони. До його обов'язків належало також скликання верховних державних нарад, які розробляли пропозиції «з найважливіших державних питань». Замість Адміністративної ради утворювалася Державна рада — центральний урядовий орган, у веденні якого були в повному обсязі всі галузі управління державою.

Після прийняття Конституції 1954 р. була сформована нова система державних органів, прийнята низка нормативних актів, якими приводилась у відповідність до Конституції державна правова система. Однак цей процес мав перешкоди як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Це стосувалося передусім до положення представницьких органів влади: законодавчі функції поступово переходили від ВЗНП до ПК ВЗНП, а влада на місцях — до виконавчих органів (народних комітетів). Керуючий склад цих органів майже завжди збігався зі складом партійних комітетів КПК.

У 1958 р. Мао Цзедун проголосив нову політику в галузі соціально-економічного й політичного будівництва, яка отримала найменування курсу «трьох прапорів» («генеральна лінія», «великий стрибок», «народні комуни»). «Генеральна лінія» орієнтувала на форсований перехід до комунізму протягом декількох років. З цього моменту Мао Цзедун, отримавши перемогу над своїми супротивниками, розпочав побудову військово-бюрократичної диктатури. Керівництво у країні будувалося на багатоступеневій ієрархії, яка забезпечувала нічим не обмежену владу Мао: у статуті КПК він був названий «вождем», а його ідеї — «теоретичною основою».

Відповідно до нових настанов був змінений адміністративний розподіл країни: провінція, округ, повіт, народна комуна, бригада. Влада на місцях здійснювалася через місцеві партійні органи. Хоча постійно звучали маоїстські заклики до «спрощення і здешевлення» адміністративного апарату; процес цей не тільки не припинявся, але й значно посилювався, що призводило до розростання бюрократичного апарату. Таким чином, система влади і в маоїстському Китаї ґрунтувалася на традиційних конфуціанських принципах сильної центральної влади, непорушному авторитетові правителя, розгалуженому бюрократичному апараті, спіранні на чиновництво, здійсненні механізму влади через *ганьбу* — партійних чиновників (номенклатуру) тощо.

Але зі становленням культу особистості, коли Мао став претендувати на роль не тільки вождя всієї країни, але й головного ідеолога, чії ідеї мали сприйматись як «вища істина», китайський керівник зустрів конкурента з боку Конфуція — «учителя десяти

тисяч поколінь». Висловлення Мао стали зазнавати критики з боку опозиціонерів, які почали використовувати цитати Конфуція на противагу «вищій істині» Мао. Відбулося те, що завжди існувало в Китаї: протягом століть у середовищі китайської бюрократії апеляція до авторитету Конфуція при вирішенні складних політичних задач завжди була найбільш вагомим і незаперечним аргументом.

Посилення культури Мао Цзедун викликало невдоволення в партії, і саме опозиція стала апелювати до авторитету Конфуція, щоб звинуватити голову Мао в порушенні основної його доктрини — турботи правителя про благо народу. З критикою виступили професор У Хань, маршал Пен Дехуай, головний редактор партійної газети «Женьмінь жибао» Ден Те. Критика «несправедливого правління» продовжувала поширюватися, її підтримали ряд вищих чиновників і простих працівників партійних органів.

У відповідь на це Мао Цзедун починає т.зв. «культурну революцію» (1966—1976 рр.) за роки якої його прихильники розпочали кампанію тотальної «чистки» партії та органів народної влади від своїх супротивників. Однак проти Мао продовжували таємно поширювати висловлення Конфуція: цей рух очолив офіційний спадкоємець Мао Цзедун — Лін Бяо. Останній, подібно до У Ханя і Ден Те, звертався не тільки до авторитету Конфуція, а й протиставляв маоїстській сваволі та насильству конфуціанську гуманність, культ знань, тобто використовував як аргументи в боротьбі з маоїзмом ті раціональні елементи вчення Конфуція, що міцно увійшли в повсякденну свідомість китайців.

Побачивши таку погрозу своєму авторитетові, Мао розпочав кампанію критики «Лін Бяо і Конфуція», яка тривала понад 3 роки (1972 — поч. 1975 рр.). Мао ставив на-самперед мету — викоринити зі свідомості народу ті конфуціанські ідеали, що були несумісні з його ідеалом правителя і людини. Маоїстських пропагандистів давно турбувала традиційна міцність сімейних зв'язків: шанобливість до батьків, повага до старшого за віком, інтереси родини завжди ставилися вище за особисті. Китайська родина («цзун цзу» — патронімія) протягом багатьох століть була тією нижчою соціальною організацією, що зберігала певну автономію від влади.

Похід проти Конфуція був задуманий у два етапи: на першому повинні були попрацювати фахівці — історики й філософи, на другому — теоретики з народу й широкі маси. Своїми наслідками особливо відзначився другий етап кампанії — кінець 1973 — поч. 1974 рр., коли основними критиками Конфуція виступали широкі маси. У вищих навчальних закладах організовувалися спеціальні курси, що готували програми «критики положень Конфуція». Робітники, селяни, студенти, кадрові працівники виступали на масових зборах і писали критичні статті. Спочатку Конфуція критикували за заклик до «збагачення народу», що не відповідало установці Мао «бідність — це добре», а в лютому 1974 р. його почали критикувати за гасло «у бідності є радість». Пекінська пропаганда затверджувала, що традиція «синівської шанобливості» перешкоджає відправленню молоді в глухі райони, а конфуціанська мораль «не роби іншим того, чого собі не побажаєш» зводить нанівець «розгортання революційної критики в низах». Ці заклики особливо неохоче сприймалися на селі, де селяни не підтримували ідеї про правильність доносів дітей на батьків і навпаки. Тому традиційні сімейні зв'язки дуже заважали маоїстським пропагандистам. Що стосується системи виховання, розробленої Конфуцієм, то її також критикували, затверджуючи, що головне — це відданість «лінії Мао», а інше не важливо.

У ході проведення кампанії в 1974 р. була зроблена спроба відмежувати «ідеї Мао Цзедун» від конфуціанства, надавши їм значення традиції. Китайська пропаганда виставляла Мао Цзедун майже імператором, живим богом, вказівки та рішення котрого сприймалися як «абсолютна істина». Як колись, перед початком важливої справи китаєць просив ради й заступництва у предків, так тепер перед початком будь-якої роботи китаєць робив ритуал перед портретом Мао, читаючи витяги з його цитатника, «просив у нього вказівок».

«Культурна революція» призвела до серйозної деформації народної демократії в Китаї, що знайшло своє відображення в новій Конституції КНР 1975 року. Основний

закон 1975 р. обмежив повноваження Всекитайських зборів Народних представників, зафіксував принцип призначення депутатів замість виборів, обмежив права національних меншин. Але щодо повного перевиховання народу, то можна відзначити, що на шляху Мао як охоронець національних цінностей стояла традиційна китайська родина. І, незважаючи на те, що частина населення (швидше за все дитячого і юнацького віку) потрапила під вплив антиконфуціанської пропаганди, викоринити ці традиції не вдалося. Про це свідчать події, які відбувалися після смерті Мао Цзедуна в 1976 р.

Модернізація Китайської народної республіки

Колективне правління було в Китаї нетрадиційним: за конфуціанським поняттям, на чолі країни повинен стояти правитель, котрий спирається на вірних радників і чиновницький апарат. Комуністичний Китай та його керівництво не змогли відійти від цієї традиції, і тому культ правителя в Китаї не зник, а тільки набув іншого забарвлення. Після смерті Мао китайському керівництву потрібно було вирішувати проблему нового лідера. Ним став Ден Сяопін, затверджений Пленумом ЦК КПК у липні 1977 р. заступником голови ЦК, заступником голови Військової ради, начальником Генштабу. У Китаї настав період реформ (модернізації), батьком яких по праву називається Ден Сяопін.

Однією з ключових проблем, вирішуваних Ден Сяопіном при розробці політики реформ, було не тільки засудити діяльність Мао Цзедуна, скільки домогтися повної відмови від усіх його установок, що заважали оздоровленню китайського суспільства та подоланню економічної й культурної відсталості країни. Для нього важливим було змусити китайських комуністів відмовитися не від самого Мао, а від його ідей, і насамперед від ідеї класової боротьби як чудодійного засобу вирішення всіх проблем, переконати партію і народ у тому, що першорядним завданням є зростання виробництва, чого не можна досягти без використання науково-технічних досягнень. Ден Сяопін, даючи негативну оцінку «культурній революції», спробував не вдаватися до масових політичних кампаній, а піднімати дух народу шляхом підвищення матеріальної зацікавленості, відводячи в такий спосіб ідеологічному вихованню допоміжну роль. Якщо Мао в роки «культурної революції» проводив політику ізоляції від зовнішнього світу, то Ден Сяопін наполягав на включенні Китаю у світове співтовариство і проводив політику відкритості: повне заперечення «культурної революції» необхідно було для створення ідеологічного ґрунту, на якому посіяні ним насіння реформ дали б гарні сходи.

Початком нових реформ у політичній, соціально-економічній, технологічній та військовій областях («чотири модернізації») став грудневий пленум ЦК КПК 1978 року.

Політична модернізація КНР. У 1978 р. була прийнята нова Конституція КНР. Однак вона, будучи своєрідним компромісом між ідеями періоду культурної революції та прагматичними концепціями побудови державного механізму, частково запозичених з попереднього державотворчого досвіду, стала тимчасовим Основним Законом. **4 грудня 1982 р.** після всенародного обговорення (це раніше не практикувалося), була прийнята **нова Конституція**, котра є чинною й сьогодні.

Сутність китайської держави закріплена у ст. 1 Конституції 1982 року. КНР визнається «соціалістичною державою демократичної диктатури народу, керованою робітничим класом і такою, що ґрунтується на союзі робітників та селян». Соціалістичний лад визнаний як «основний лад Китайської Народної Республіки».

Форма китайської держави. За змістом Конституції 1982 р., Китайську державу можна визначити як соціалістичну республіку з унітарним децентралізованим державно-територіальним устроєм та недемократичним політичним режимом.

На соціалістичний вид республіки вказують такі конституційно-правові та політичні ознаки.

По-перше, закріплене у відповідних конституційних нормах верховенство та повновадження представницького органу державної влади, яким, за Конституцією КНР (ст. 57),

є Загальнокитайські Збори Народних Представників (ЗЗНП). Вони, згідно з виборчим законодавством складаються не більше ніж з 3000 представників народу (найбільший парламент світу), здійснюють свою роботу шляхом дво-трижневих сесій один раз на рік, тобто функціонують на характерній для соціалістичної республіки непостійній основі. У період між сесіями ВЗНП усі їх функції виконує відповідальний і підзвітний їм Постійний комітет Загальнокитайських зборів народних представників. Обидва вони повноважені здійснювати законодавчу владу.

По-друге, законодавча та виконавча влади об'єднуються в особі працюючих представницьких установ, причому виконавчо-розпорядчі органи підзвітні й підконтрольні органам законодавчої влади. У Китаї всі вищі органи виконавчої влади формуються Загальнокитайськими Зборами Народних Представників на термін повноважень самих зборів. Серед них:

1. Голова і заступник Голови КНР — посади, на яких обрання тієї чи іншої особи більше, ніж два терміни Конституцією не припускається. Голова КНР — ним може бути правосуб'єктний громадянин КНР, не молодший 45 років, котрий на підставі рішень ЗЗНП та їх Постійного Комітету оприлюднює закони, призначає й усуває з посад Прем'єра Державної Ради та інших членів уряду, здійснює інші повноваження. Згідно з Конституцією, Голова КНР представляє Китайську Народну Республіку й реалізує деякі інші повноваження у сфері зовнішньополітичної діяльності держави;

2. Державна Рада КНР — визначена як «центральный народний уряд, виконавчий орган державної влади, вищий державний адміністративний орган» (ст. 85 Конституції). Кандидатуру Прем'єра Державної Ради, за поданням Голови КНР затверджують Загальнокитайські Збори Народних Представників. Вони ж, за поданням Прем'єра, затверджують кандидатури інших членів Державної Ради. До її складу, окрім Прем'єра, котрий є керівником Ради, входять заступники Прем'єра, члени Державної Ради, міністри, голови комітетів, головний ревізор та начальник секретаріату. Державна Рада несе відповідальність і підзвітна ЗЗНП, а в період між сесіями зборів — перед їх Постійним Комітетом.

За зразком вищих органів влади місцеві представницькі органи обирають народні уряди та їх керівників: губернаторів провінцій, мерів міст, начальників повітів і районів, волосних і селищних старост, які є «виконавчими органами місцевих органів державної влади, державними адміністративними органами на місцях» (ст.105 Конституції).

Якщо брати до уваги тільки дві вищезазначені юридичні ознаки форми правління Китаю, то її можна було б схарактеризувати як парламентську республіку, оскільки уряд формується парламентом і юридично відповідальний перед ним.

По-третє, соціалістичний характер китайської республіки зумовлює те, що вона не визнає принципу поділу влад. Виходячи з цього, вищі та місцеві органи об'єднуються в єдину представницьку систему, засновану на принципі «демократичного централізму». Цей принцип, покладений не тільки в основу державного, а й партійного та господарчого керівництва, реалізується в єдності двох організаційних засад — демократизму і централізму.

Демократизм передбачає виборність усіх без винятку державних органів, їх відповідальність та підзвітність народові. Порядок формування представницьких органів у Китаї здійснюється на основі багатоступеневих виборів. Раз на п'ять років зборами народних представників нижчого ступеня утворюються збори народних представників провінцій, міст центрального підпорядкування й міст, що мають районний поділ. У свою чергу депутати зборів народних представників провінцій та міст центрального підпорядкування, а також обрані представники від автономних районів та збройних сил обирають на той же п'ятирічний термін депутатів Загальнокитайських Зборів Народних Представників. Депутати ЗЗНП, а також нижчих представницьких установ, підконтрольні органам, які їх обрали, і мають право їх відклику. Останнє означає, що депутат у КНР володіє т.зв. імперативним мандатом (у переважній більшості сучасних держав прийнятий вільний мандат, коли депутат не може бути відкликаним своїми виборцями. — Л. Б., С. Б.), який теж характерний саме для соціалістичної республіки.

Централізм виявляється у проведенні єдиної політики, підпорядкуванні меншості більшості. Прийняті вищими органами рішення є обов'язковими для нижчих.

Відсутність принципу розподілу влад особливо виявляється при формуванні органів судової влади, котрі, як і органи виконавчої влади, є повністю підконтрольними представницьким органам. За Конституцією 1982 р., судова влада представлена Верховним Народним Судом, місцевими народними судами, військовими трибуналами та іншими спеціальними народними судами. Голову Верховного Народного Суду обирають Загальнокитайські Збори Народних Представників на термін їх власних повноважень. Інших суддів вищого суду, а також голів військових трибуналів призначає Постійний Комітет ВЗНП за поданням голови Верховного Народного Суду. У такий же спосіб формується склад верховної прокуратури. Повітові та вищі місцеві збори народних представників обирають голів народних судів і головних прокурорів відповідних рівнів. Верховний Народний Суд несе відповідальність перед ВЗНП та їх Постійним Комітетом, а місцеві народні суди — перед місцевими органами державної влади.

По-четверте, суто політичною ознакою (водночас як у СРСР та інших колишніх соціалістичних республіках вона, завдяки закріпленню відповідної норми в конституціях, набула юридичного змісту. — *Л. Б., С. Б.*) є визнання керуючої ролі партії робітників та селян — Комуністичної партії Китаю. Практика показує, що всі державні органи є «приводними ременями» фактичної влади Комуністичної партії.

За *формою державно-територіального устрою* взагалі Китай можна визначити як *унітарну державу*, котра складається з адміністративно-територіальних одиниць трьох рівнів: *провінція, повіт, волость*. Але *децентралізованого характеру* їй додає наявність у її складі автономних утворень, які з'явилися після 1982 р. і мають вирішувати актуальне й до сьогодні для Китаю національне питання. Хоча ханьці (власне китайці) складають майже 90 % населення країни, 9 % неханських народів (маньчжури, монголи, тибетці, уйгури та ін.) нараховують більше 90 млн чол. і займають біля половини території Китаю. Тому у відповідних регіонах створені автономії також трьох рівнів: *6 автономних районів* (Внутрішня Монголія, Сіньцзян-Уйгурський, Тибетський, Нінся-Хуеський, Гуансі-Чжуанський і Сянган (Гонконг — особливий автономний район, який має найбільшу автономію); *30 автономних округів та повітів* і *124 національних волостей*.

В автономних районах, автономних округах та автономних повітах створюються органи самоврядування — це збори народних представників і народні уряди відповідних територій. Їх організацію характеризують деякі особливості: так, вищими посадовими особами автономії мають бути представники національності, що утворює цю автономію.

Закріплений у Конституції *політичний режим КНР* у цілому є типовим для соціалістичних країн — тоталітарним. На це, *по-перше*, вказує встановлена диктатура фактично однієї комуністичної партії, хоч юридично у країні існує багатопартійна система: крім КПК, діють ще 8 політичних партій. Однак усі вони малочисельні — по декілька тисяч чол., мають бути лояльними стосовно до існуючого ладу та дружні КПК. Остання, котра нараховує біля 60 млн чол., є дійсним державним апаратом. Генеральний секретар КПК (восени 2002 р. Цзянь Цземіня на цій посаді замінив Ху Цзіньтао. — *Л. Б., С. Б.*) одночасно є Головою КНР і головою Центральної Військової Ради КНР, а всі найважливіші державні справи вирішуються Політбюро або Пленумами ЦК КПК, з'їздами КПК, які лише формально узаконюються представницькими установами всіх рівнів.

По-друге, стан конституційних прав і свобод людини в Китаї не завжди відповідає міжнародним стандартам: спираючись на соціалістичні конституційно-правові традиції, китайський законодавець основну свою увагу приділяє не стільки правам людини, скільки правам громадянина. Водночас Основний закон 1982 р. у цій сфері зробив значний крок уперед порівняно з колишніми конституціями: так, Конституція 1975 р. містила тільки 4 статті про права і свободи, Конституція 1978 р. — 16, а Конституція 1982 р. — 24. Але в переліку цих конституційних прав громадянина відсутні норми про свободу

думки, про право на життя. І тому не дивно, що КНР посідає одне з перших місць у світі за винесеними смертними вирокami.

Конституція містить великий перелік обов'язків громадянина: захищати Вітчизну, охороняти безпеку, честь та інтереси батьківщини; зберігати державну таємницю; захищати єдність держави і згуртованість всіх національностей; зберігати суспільну власність; дотримуватися трудової дисципліни й оберігати громадський порядок; поважати норми громадської моралі; вчитися, трудитися; сплачувати податки; дотримуватися конституції й законів тощо.

Слід, однак, відзначити, що, на відміну від колишнього тоталітарного режиму радянського типу, китайський «тоталітаризм» періоду реформ майже не поширювався на економічну сферу. Економічна функція держави, яка фактично була позбавлена від ортодоксальних соціалістичних форм і методів її здійснення, стає основним напрямком державної діяльності на шляху «соціалістичної модернізації».

Модернізація економічної сфери КНР. Економічні реформи в Китаї, як уже зазначалося вище, почалися також за рішенням пленуму 1978 року, коли була проведена реабілітація деяких опальних і репресованих політичних, наукових діячів, прийнята постанова про розвиток системи виробничої відповідальності в селі, що стала відправним пунктом китайської економічної реформи.

Розвиток економічних реформ у Китаї був запланований на тривалий триетапний період до середини ХХІ століття.

На першому етапі (до 1990 року) передбачалося подвоєння валової продукції промисловості й сільського господарства, вирішення проблеми забезпечення населення країни продовольством та одягом.

На другому (1991—2000 рр.) — потроєння валового національного продукту, що, відповідно до розрахунків, мало створити в КНР суспільство «середнього достатку».

На третьому (до 2050 року) — досягнення національного валового продукту світового рівня середньорозвинутих країн і, в основному, завершення комплексної модернізації народного господарства. Як бачимо, реформи в Китаї були розтягнуті на 72 роки.

Реформи були започатковані з села, де проживало майже $\frac{4}{5}$ китайського населення. За Ден Сяопіном, «розвиток промисловості, торгівлі й інша економічна діяльність не можуть базуватися на бідності 80 % населення»⁶. Слід відзначити, що такий підхід виявився вдалим — успішне реформування сільського господарства надало імпульсу реформі в інших галузях: реформа перекинулася на міста і промисловий комплекс. Слід акцентувати на одній важливій рисі китайських реформ — поступовому перетіканні однієї реформи в іншу, їх тісний взаємозв'язок і взаємовплив. Реформа на селі плавно перейшла в реформу торгівлі (від сільських ринків до торгівлі з іноземними державами), потім — у реформу фінансової, податкової, валютної системи, транспорту тощо. Ця плавність і взаємопов'язаність усіх китайських реформ і стала однією з причин їх успіху.

Почавши свої реформи, Ден Сяопін став послідовно й рішуче відновлювати традиційну роль родини в китайському суспільстві. Закладаючи підвалини для сільськогосподарської реформи, він орієнтувався на традиційну для Китаю міцність сільської громади, прагнення глав родин забезпечити статок для своїх рідних. Тому введення сімейного підряду селянські родини зустріли з ентузіазмом. З 1980 року почалося повсюдне поширення сімейно-підрядної системи при одночасному скасуванні «маоїстських» народних комун. Уже до кінця 1984 р. абсолютна більшість виробничих бригад і селянських дворів використовували систему повної відповідальності за виробництво (сімейний чи подвірний підряд), котра передбачала повну свободу використання продукції, що залишалася після розрахунків за державним договором, за статтями податкового законодавства й після відрахувань у місцеві фонди органів влади.

Ця система швидко підвищила продуктивність селянського господарства за рахунок приватної зацікавленості виробників. Роль посередника у взаєморозрахунках між роди-

⁶ Ден Сяопін. Основные вопросы современного Китая / Пер с кит. — М.: Изд-во политической литературы, 1988. — С. 136.

ною, двором і державою виконує виробнича бригада. Отже, в Китаї знову стала налагоджуватися система прямих, традиційних зв'язків держави зі своїм народом через систему сімейного підряду (родина, двір, бригада, держава), як в імператорському Китаї через систему баоцзя.

Одним із ключових моментів вступу на шлях реформ стало повернення до традиційної багатокладної економіки. Відбувалося й захоплення індивідуальних, кооперативних і навіть приватних господарств. Але при цьому все ж домінує державна власність як основна ознака соціалістичного суспільства, і офіційна лінія відводить для цих недержавних секторів, а також іноземного й змішаного капіталу допоміжну роль в економіці Китайської Народної Республіки.

Пристаюючи до здійснення реформ, Ден Сяопін розраховував об'єднати китайські трудові та моральні традиції з капіталістичними відносинами. У принципі це було нескладно, оскільки китайське суспільство традиційно вміє вбирати в себе різні некітайські досягнення, акумулювати їх і подати вже в іншому вигляді. Крім цього, капіталістичні відносини вже були знайомі китайському народові ще на початку століття, а така форма виробничих відносин, як наймана праця існувала в Китаї ще у стародавності. Складність для Ден Сяопіна становили саме соціалістичні традиції, точніше, маоїстсько-соціалістичні, котрі потрібно було переломити у вигідному для держави вигляді.

Реформи Ден Сяопіна стали кроком до відродження таких традиційних китайських цінностей, як повага до знань і посилення ролі інтелігенції в суспільстві, опора на традиційні інститути — родину, громаду, клан. у березні 1985 р. У Китаї почалася реформа системи науки й техніки: ця реформа надала науково-дослідним організаціям та їх фахівцям сприятливі можливості для розвитку науково-технічних досягнень і їх поширення в різних сферах китайської економіки. Поряд зі зростанням науково-технічного потенціалу, широкого розвитку в Китаї набула реформа освіти: Державний комітет зі справ освіти розробив «дев'ятирічний план у галузі освіти і план його розвитку до 2010 р.». Цей курс був спрямований на розвиток обов'язкової дев'ятирічної загальної освіти. Крім цього, була проведена реформа вищої школи, що змінило ставлення до інтелігенції: традиційне поважне ставлення до освічених людей знову стало відроджуватися на державному рівні.

У 1995 р. Китай вступив у постденівський період. Фізичний стан уже не дозволяв Ден Сяопіну активно брати участь у державних справах, але розпочаті ним реформи й їх перші вражаючі результати дали Британській газеті «Індепендент» вагомий підстави назвати саме Ден Сяопіна одним із політиків-феноменів ХХ століття.

Сучасний Китай, який буде досить швидкими темпами «соціалізм із китайською специфікою», за прогнозами спеціалістів, до середини ХХІ століття може стати провідною країною світу. І це завдяки тому, що, починаючи процес модернізації, китайці не стали сліпо використовувати досвід західної цивілізації, як, скажімо, країни СНД, а спиралися на свій власний традиційний досвід. В основу своїх реформ Ден Сяопін поклав три ідеї: *соціалізм, конфуціанство і капіталізм*, при цьому:

- *ідея соціалізму передбачала* побудову соціалізму з китайською специфікою; провідну роль однієї партії в політичному й економічному житті країни; диктатуру народу; марксизм-ленінізм та ідеї Мао;

- *ідея конфуціанства означала* потребу в нових ідеях для розвитку традиційної ідеології; термін «*сяо кан*» («суспільство малого благоденства»); відновлення і посилення ролі інтелігенції як носія традиційної ідеології; поступовість і пристосовність; відродження традиційних підходів до родини, громади тощо).

Для здійснення суто економічних реформ ним були узяті на «озброєнні» дві основні *капіталістичні ідеї*: а) про ринкові форми виробництва; б) розширення зв'язків з іншими країнами на ґрунті економічного співробітництва.

Побудова в такій своєрідній соціалістично-конфуціанській оболонці соціальної держави не вміщується в західних уявленнях про сутність сучасної держави як держави демократичної, правової й лише потім соціальної. Але вже досвід Китаю показує, що для міцності держави, її процвітання з трьох вищезазначених базисних принципів пер-

шочергове значення має саме принцип соціальної держави, тобто держави, яка намагається забезпечити кожному громадянину гідні умови життєдіяльності та соціальну захищеність.

§2. Держава в країнах Близького Сходу

2.1. «Нафтові монархії» Перської затоки

Однією з особливостей держави цього регіону є високий рівень її соціального складника; інша особливість полягає в тому, що все це досягнуто в межах архаїчних державних форм. Район Перської затоки — це регіон, де досі існують такі характерні для середньовіччя форми державного правління, як абсолютні або дуалістичні монархії.

Загальні риси «нафтових» монархій

Серед загальних рис, що характеризують форми правління держав цього регіону, можна відзначити те, що головою держави в цих країнах є монарх (король, емір, шейх). Монарх очолює всю урядову адміністрацію, призначає на важливі державні посади, нагороджує, приймає рішення про страту й помилування, активно втручається у правосуддя. Уряд (рада міністрів) призначається монархом і проводить засідання під його головуванням (прем'єр-міністр головує тільки за відсутності монарха).

У той же час абсолютна влада монарха певною мірою може бути обмежена деякими іншими органами. Наприклад, особливу та важливу роль при монархові відіграє т.зв. сімейна рада, котра обговорює всі найважливіші питання державної політики. Іноді може створюватися парламент, який однак, відіграє дуже незначну роль у системі державних органів. Його можна розглянути як особливу форму мусульманського інституту *аш-шур* — наради володаря з авторитетними чоловіками, де проводяться консультації та приймаються рішення шляхом *консенсусу*, тобто незаперечення тому, що запропоновано монархом. Якщо парламентом все ж таки прийнято якесь рішення, то монарх має право абсолютного вета стосовно до прийнятих актів.

Монарх у цих країнах — це також вища духовна особа країни (*імам*). Поєднуючи світську владу з релігійною, монарх обмежений у владі тільки приписами шариату. Хоч у цих країнах можуть існувати документи під назвою конституція, вони не є основним законом держави. Справжньою ж конституцією вважають Коран. Норми священної книги мусульман є незмінними, вони мають вищу силу. Будь-яке конституційне положення, що суперечить Корану, є недійсним. Конституція, незалежно від того, прийнята вона парламентом чи іншим органом, лише зовні розглядається як створена людьми, оскільки з точки зору мусульманської концепції права, вона повинна являти собою вираження волі Аллаха; а призначення людей, законодавства полягає насамперед у тому, щоб виявити цю волю і представити її у вигляді глав, параграфів, статей. Тому те, що зазвичай зветься конституцією, — це лише королівський *нізам* (акт конституційного характеру. — Л. Б., С. Б.), дарований монархом. З огляду на це більшість монархій Перської затоки за ідеологічною спрямованістю характеризуються також як теократичні монархії, тобто держави, де повнота світської та релігійної влади зосереджені в руках однієї особи.

Особливості «нафтових» монархій Близького Сходу

Поряд з загальними рисами в кожній країні за умов особливостей історичного розвитку проявились і певні специфічні риси.

Саудівська Аравія — батьківщина ісламу (водночас і терориста номер один початку ХХІ ст. — Усами Бен Ладена). Історія сучасної Саудівської Аравії бере свій початок

ще з XVIII ст., коли клан Саудитів у союзі з Мухаммедом ібн Абдель Ваххабом та його послідовниками почав об'єднаний рух, який завершився у 1902 р. встановленням панування Саудитів над Ер-Риядом — нинішньою столицею Саудівської Аравії. У 1932 р. процес об'єднання країни був офіційно завершений проголошенням Королівства Саудівської Аравії.

Саудівська Аравія — абсолютна теократична монархія. Главою держави є Король, котрий виступає уособленням влади сімейства Саудитів, якому історично належить роль лідера в політичному житті країни. Це знайшло своє закріплення в *низамі* про владу 1992 року, згідно з яким влада у країні належить нащадкам Короля — засновника Абдель Азиза Абдель Рахмана аль-Рей-сала Аль Сауда по чоловічій лінії.

Король одночасно є головою Ради міністрів, верховним головнокомандувачем збройними силами; він має право оголошувати війну, надзвичайний стан і загальну мобілізацію, призначати на всі відповідальні цивільні, військові й дипломатичні посади.

Рада міністрів розглядається як орган виконавчої та регламентарної влади; вона формується Королем, перед котрим несе відповідальність. Рада міністрів разом із Королем фактично здійснює законодавчі функції: схвалені ним *низамі* (регламенти) уводяться в дію королівськими декретами. Організація й діяльність Ради міністрів регулюється спеціальним низамом 1958 року.

Консультативна рада, організація якої регулюється спеціальним низамом 1992 р., є дорадчим органом, котрий висловлює свою думку з приводу проектів низамів, підготовлених Радою міністрів. Він призначається Королем у складі голови і 60 членів терміном на 4 роки. Консультативна рада також висловлює свою думку щодо проектів планів соціально-економічного розвитку, обговорює звіти міністрів та міжнародні договори й угоди.

Відсутність виборчих процедур формування тих чи інших органів державної влади, офіційна заборона діяльності політичних партій і профспілок вказують на відсутність у цій країні політичної демократії.

Бахрейн як незалежну державу проголошено 14 червня 1971 року. До цього її території перебували у складі Португалії, Персії, а з 1871 по 1971 рр. — під протекторатом Великобританії.

За прийнятою у 1973 р. Конституцією Бахрейну, главою держави визначався емір, він же — верховний головнокомандувач збройних сил. Виконавчу владу мала здійснювати Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначав емір. Конституція передбачала створення однопалатного парламенту — Національних зборів у складі членів уряду та 30 депутатів, що обиралися населенням на 4 роки. У 1975 р. дія конституції призупинена, а парламент розпущено. Через 17 років, у грудні 1992 р. емір сформував раду (шуру) з 30 чоловіків. Як прийнято в цих країнах, рада є державним органом з дорадчими функціями, котрий розробляє проекти законів, що затверджуються главою держави. Як бачимо, певні спроби Бахрейну відійти від абсолютної монархії не вдалися. Більше «успіхів» у цьому плані досягнув Кувейт.

Кувейт як держава почав формуватися майже одночасно з Саудівською Аравією, коли наприкінці XVIII ст. династія Сабахів (править і донині) заснувала емірат Кувейт. У 1889 р. Великобританія нав'язала Кувейту підписання договору, який надав англійцям необмежений контроль над територією країни. Піднесення національно-визвольного руху змусило Великобританію в червні 1961 р. скасувати договір про протекторат. 11 листопада цього ж року набула чинності тимчасова конституція країни.

Главою держави є емір. Він же — верховний головнокомандувач збройних сил країни, верховний суддя і духовний лідер мусульман Кувейту. Виконавча влада належить емірові та раді міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначає монарх. За поданням прем'єр-міністра емір призначає міністрів з числа депутатів парламенту. Ключові посади в уряді обіймають члени правлячої династії.

Законодавча влада належить еміру та однопалатному парламентові — Національним зборам у складі 50 депутатів, які обираються на 4 роки шляхом загальних прямих виборів (право голосу мають чоловіки, котрі досягли 30 років) при таємному голосу-

ванні. Парламент відіграє роль переважно консультативного органу при емірові. Це дає певні підстави визначити Кувейт як *теократичну дуалістичну монархію*.

У новітню історію Кувейт увійшов як держава, територія якої на кілька місяців (серпень 1990 р. — лютий 1991 р.) була окупована Іраком. Міжнародне співтовариство і, зокрема, Рада Безпеки ООН засудила анексію Кувейту як юридично недійсну. В ніч з 16 на 17 січня 1991 р. війська багатонаціональних сил (США, Великобританії, Франції та ряду арабських країн) на основі резолюції РБ ООН від 29 листопада 1990 р. розпочали бойові дії проти військ Іраку. У результаті Ірак зазнав поразки, а державну незалежність і територіальну цілісність Кувейту було відновлено.

2.2. «Нафтові республіки» Перської затоки

Незважаючи на те, що переважна більшість мусульманських країн району Перської затоки обрали монархічну форму державного правління, деякі з них на певному історичному етапі висловлювалися на користь республіки. Серед них, насамперед, такі держави, як Іран та Ірак, зміст форми правління яких має специфічні особливості у порівнянні як між собою, так із класичними республіками.

Ісламська республіка Іран

Після розпаду Арабського халіфату Персія (Іран — тільки з 1936 р.) в XI ст. підпадає під владу турків-сельджуків, а у XIII ст. — монголів. На початку XX ст. Персію перетворено на напівколонію Росії та Великобританії.

Сучасна іранська державність бере початок з революційних подій початку XX ст., коли було скликано національну раду — *меджліс*, котрий у 1906—1907 рр. прийняв Конституцію держави, яка після підписання шахом запровадила конституційно-монархічну форму державного правління.

Проіснувавши 70 років, монархія в Ірані була скинута в результаті революції 1979 року. Ісламська релігійно-політична революція відбулася в умовах кризи, створеної іншою, індустріальною революцією ініційованою монархічним урядом. Ним удалося провести індустріалізацію, але вона не встигала за приростом міського населення й армії безробітних. Розпочата аграрна реформа, спрямована на обмеження феодалного землеволодіння й землеволодіння релігійних мусульманських громад, теж виявилася невдалою, і країна була змушена імпортувати продукти харчування. Усе це, а також посилення корупції у правлячій верхівці викликало обурення населення. Виразником масового незадоволення й організатором антиурядових виступів стало мусульманське духовенство.

У лютому 1979 р. у країну з політичного заслання повернувся аятола Хомейні, котрий очолив боротьбу за повалення шахського уряду і створення національної ісламської держави. Шах був скинутий і емігрував, а Іран, за результатами референдуму, офіційно проголошено ісламською республікою. Того ж року тимчасовий уряд запропонував проект нової конституції, який після доопрацювання спеціальною радою експертів за участю мусульманських правознавців був затверджений керівником іранської революції аятолою Хомейні. Конституція Ісламської Республіки Іран набула чинності за результатами референдуму, проведеного 2—3 грудня 1979 року.

У Конституції зроблено акцент не стільки на політико-правовій характеристиці іранської держави, скільки на її ідеологічно-релігійній спрямованості. Важливим нововведенням стало положення про те, що країною керує авторитетний мусульманський богослов-законник — Керівник («рахбар»), котрий вирішує найважливіші державні справи. Так, з метою «забезпечення державних інтересів» за пропозицією парламенту або за рішенням Верховного Суду, він має право зміщувати Президента, призначати на вищі державні посади, оголошувати мобілізацію збройних сил, війну, укладати мир тощо. Ця посада, яка стояла над усіма іншими державними посадами й інститутами, була представлена аятолі Хомейні (*аятола* — букв. «вуста Аллаха»).

За Конституцією, «формою державного ладу Ірану є *ісламська республіка*» (ст. 1). У статті 4 записано, що «всі закони та інші правові акти мають відповідати принципам ісламу». Контроль за виконанням цього конституційного припису покладено на *факіхів* — членів так званої спостережної ради. До її складу входять шість авторитетів у сфері мусульманського права, призначуваних Керівником, і шість правознавців, обраних парламентом за поданням вищого суду.

Пост Президента вважається другим у державній ієрархії після посту Керівника. Його обирають шляхом загальних і прямих виборів терміном на чотири роки. Кандидатом у Президенти, за Конституцією, може бути особа з числа політичних діячів відповідної релігійної належності. Президент здійснює керівництво органами виконавчої влади за межами повноважень, віднесених до Керівника. Водночас Президент забезпечує узгодженість у діях органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Президент пропонує кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, і після отримання цієї кандидатурою довіри в парламенті здійснює формальне призначення глави Кабінету міністрів. Він подає Президентові кандидатури на посади міністрів, котрі після призначення мають отримати довіру в парламенті. Перед останнім також політичну відповідальність несе Прем'єр-міністр за діяльність уряду.

Конституцією визначено, що Президент і всі члени Кабінету міністрів мають бути перевірені Верховним Судом до і після зайняття поста або посади на предмет їх майнового стану з метою запобігання зловживання владою.

Органом законодавчої влади визнано Національну Раду — Меджліс, до складу якого входять 270 депутатів. Однопалатний Меджліс формується шляхом загальних і прямих виборів. Термін його повноважень — 4 роки.

Таким чином, ми бачимо, що й у формі правління Ірану наявний певний дуалізм, котрий репрезентований, з одного боку, ідеологічно-релігійними, а з іншого — суто політичними інституціями. Останні, взяті в систему, нагадують змішану форму республіканського правління, де глава держави обирається безпосередньо народом, а уряд залежний як від Президента, так і від парламенту.

Іран сьогодні дає приклад відродження ісламу в одному з районів світу, що здавна був місцем зустрічей та взаємовпливів кількох культур і цивілізацій. «Ісламська революція» 1979 р. надала потужного стимулу поживленню ісламу, котрий заявив про себе як про один з могутніх ідейних та соціальних факторів сучасного політичного і конституційного розвитку країн Близького Сходу.

Республіка Ірак

Історія Іраку, який нині розташовується на території колишньої давньої Вавилонської держави, в середні віки має багато спільного з історією Ірану: з VII ст. обоє вони входять до складу Арабського халіфату, в XI ст. їх території захоплені турками-сельджуками, а в XIII ст. — монголами. З 30-х рр. XVI ст. їх шляхи розходяться: іракські землі до початку Першої світової війни перебувають під владою Османської імперії. Під час війни вони захоплені Великобританією, котра встановила свій протекторат над Іраком.

З початку 30 р. XX ст., по суті, починається сучасна історія Іраку. Згідно з англо-іракською угодою 1930 р., Ірак з 1932 р. формально проголошено незалежною державою з конституційно-монархічною формою правління. У середині липня 1958 р. в результаті антифеодальної революції у країні повалено монархію й проголошено республіку. Її правові засади були визначені тимчасовою конституцією Іраку, яка набула чинності 16.07.1970 р. (з подальшими змінами вона діяла до квітня 2003 р., тобто до повалення режиму Саддама Хусейна військами «союзників» — американців, англійців та ін.).

За змістом Конституції, форма правління Іракської держави за часів Саддама Хусейна нагадувала *президентську республіку*. Виконавчу владу здійснювали такі вищі органи: Президент, Рада революційного командування (РПК) та уряд.

Глава держави — Президент — до вересня 1995 р. обирався РПК зі своїх членів. Відповідно до внесених у подальшому поправок до Конституції, Президент Іраку став обиратися на всенародному референдумі терміном на 7 років. Він мав надзвичайно широкі конституційні повноваження, одночасно був головою держави, головою РПК і головнокомандувачем збройних сил. Кабінет міністрів очолював Прем'єр-міністр.

Рада революційного командування видавала закони та інші акти, що мають силу закону, вирішувала питання діяльності Міністерства оборони, громадської безпеки, оголошувала часткову або повну мобілізацію у країні, оголошувала війну й укладала мир, ухвалювала проекти державного бюджету та інші фінансові документи, ратифікувала міжнародні договори й угоди.

Законодавчий орган — однопалатний парламент (Національна рада) у складі 250 депутатів (220 депутатів обиралися загальними прямими виборами при таємному голосуванні, а 30 депутатів призначав Президент з числа жителів трьох північних провінцій. — *Л. Б., С. Б.*) наділявся обмеженими повноваженнями. Він ухвалював законопроекти, прийняті РПК, самостійно від імені $\frac{1}{4}$ складу парламент міг ініціювати розгляд законопроектів, які, однак, не могли стосуватися військових та фінансових питань, а також питань державної безпеки. Прийнятий у такий спосіб законопроект набував чинності, якщо протягом 15 днів він був ухвалений РПК. За згодою Президента, парламент міг викликати міністрів для отримання необхідних роз'яснень.

На практиці ж уся державна влада була зосереджена в руках Саддама Хусейна, який тривалий час очолював всі органи виконавчої влади (Посаду Президента, голови РПК і головнокомандувача — з 1979 р., посаду Прем'єр-міністра — з 1994 р.). Відповідно, політичний режим Іракської республіки, яка з 1992 р. рішенням Президента перейменована на Республіку Ірак, можна визначити як недемократичний у формі військової диктатури. Це нерідко приводило до конфліктних відносин Іраку зі своїми сусідами. Зокрема, загострення ірако-іранських відносин у вересні 1980 р. переросло у виснажливий воєнний конфлікт, який закінчився в 1988 році.

Мілітаристська політика Саддама Хусейна яскраво проявилася в ніч з першого на друге серпня 1990 р., коли іракські війська вторглися на територію сусіднього Кувейту і протягом тижня окупували його. Багдад оголосив про «довічне об'єднання» Іраку та Кувейту і в односторонньому порядку проголосив Кувейт своєю 19-ю провінцією. Як уже зазначалося, за допомогою коаліційних сил агресія була припинена, державна незалежність і територіальна цілісність Кувейту відновлена.

Після цього Ірак, опинившись в міжнародній ізоляції, активізував свою діяльність з виготовлення зброї масового знищення. ООН спробувала поставити цей процес під свій контроль, але у другій половині 1990-х років міжнародні експерти були вислані з країни. Саддам Хусейн погодився знову прийняти їх тільки у 2002 р. під загрозою військового вторгнення з боку США. Хоча інспектори почали працювати в Іраку досить плідно, в березні 2003 р. керівництво США та її союзники (насамперед Великобританія) під приводом боротьби зі зброєю масового знищення, без санкції ООН (в РБ ООН проти військових дій виступили Китай, Росія та Франція. — *Л. Б., С. Б.*), почали військову операцію, яка в наступному місяці (08.04.2003 р.) закінчилася перемогою над Саддамом Хусейном. У результаті в окупованій союзними військами (США, Великобританія, Італія, Польща та ін.) країні, де, до речі, зброї масового знищення так і не було знайдено, почалися процеси впровадження стандартів «західної демократії», які на «східному» ґрунті поки ще не приживаються.

Одним з найактивніших союзників США в іракській кампанії був сусід Іраку, умовно й України — Туреччина.

2.3. Турецька республіка

Туреччина історію своєї сучасної державності починає з XIX ст., коли в надрах Османської імперії стали народжуватися буржуазні відносини й утворюватися нові політичні інститути. Перехід до них був обумовлений усебічною кризою, що охопила Туре-

цький султанат на початку XIX століття. Нездатність держави протистояти зовнішньо-політичному та військовому тискові європейських держав і Росії, територіальний розпад імперії, внутрішня військова й адміністративна дезорганізація, різка правова нерівність мусульман та іновірського населення, інші причини вказували на необхідність проведення політичних змін.

Першою спробою здійснення таких перетворень стали реформи Селіма III (1789—1807 рр.), спрямовані передусім на перебудову армії. Скинення Селіма III, нова невдала російсько-турецька війна й тимчасові поступки консервативним колам дещо загальмували процес реформ. Але згодом вони були продовжені: в 1826 р. був ліквідований корпус яничар, 1831—1839 рр. — модернізована армія, в ці ж роки центральний уряд перетворений на європейський зразок: великий візир став прем'єр-міністром, з'явилися кілька урядових рад, загалом склалася система міністерств.

Турецький султанат епохи «танзимату»

Вищезазначені та інші перетворення стали безпосередньою передумовою проведення протягом кількох десятиліть (1840—1870-і рр.) широких політико-правових реформ, що дали цьому періоду назву *танзимат* («реформи», «перетворення»). Перехід до танзимату став можливим завдяки зосередженню в османському уряді групи проєвропейські налаштованих державних діячів. Лідером нового курсу виступив колишній посол імперії у Франції, міністр закордонних справ Мустафа Рашид-паша.

Зі сходженням на престол нового султана Абдул-Меджида програма Рашид-паші була схвалена вищими урядовими радами Порти, а потім, **3 листопада 1839 р.**, оприлюднена у вигляді державного маніфесту, що отримав назву **Гюльханейський хатт-і-шериф**. У маніфесті вперше в мусульмансько-східній традиції була висловлена ідея громадянської рівності й забезпечення природних прав людини. Найважливішими з природних прав проголошувалися: безпека життя, охорона честі й гідності, недоторканність та охорона майна. У забезпеченні прав гарантувався справедливий суд з попереднім розслідуванням і процесуальними правами; особливо була декларована свобода власності. Проголошуючи відмову від феодальних привілеїв, громадянської нерівності і правової сваволі, маніфест установлював принципи нового державного й правового укладу імперії.

Після застою, пов'язаного з Кримською війною 1853—1856 рр., реформи були продовжені. Принципи оновленого політичного курсу були заново проголошені в особливому султанському указі — **хатт-і-хумаюне** (18.04.1856 р.). Найважливішим нововведенням цього указу було проголошення повної рівності мусульман і немусульман у політичних, особистих та майнових правах. Однак ці та інші політико-правові перетворення періоду танзимату, котрі нагадували перетворення пройденого вже в Європі етапу «освіченого абсолютизму», не могли задовольнити певну частину суспільства. Під впливом європейських держав (і на противагу своєму споконвічному суперникові — самодержавній Росії. — *Л. Б., С. Б.*) серед певних кіл Османської імперії зароджується рух за продовження реформ у бік обмеження хоча й «освіченої», але все-таки абсолютної влади монарха конституційними рамками.

Носієм нових конституційних ідей у державній політиці став рух «нових османів», що виник у 1865 р. спочатку у вигляді таємного товариства. Навколо руху зосередилися політичні сили, які соціально виграли від реформ танзимату й мали підтримку в урядових колах, у тому числі великого візира Мидхат-паші. Він, зокрема, вважав, що конституційна османська монархія краще зможе протистояти Російській імперії, спираючись на підтримку європейських держав.

У травні 1876 р. під час внутрішньополітичної кризи й народних виступів в імперії колишній монарх був скинутий з престолу. Новий султан Абдул-Хамід гарантував видання конституції. Розроблена при активній участі Мидхат-паші, вона була оприлюднена 23 грудня 1876 року.

За Конституцією, Османську державу можна визначити як *дуалістичну монархію*, тобто різновид конституційної монархії, при якій у системі органів законодавчої й виконавчої влади домінують останні. На це вказувало насамперед те, що за главою держави — султаном — зберігалися повноваження стосовно призначення уряду, а також усі його попередні релігійні та зовнішньополітичні прерогативи (виключні права). Він наділявся правом: призначення членів верхньої палати — Сенату; розпуску парламенту у випадку законопроектних розбіжностей з урядом; оголошення воєнного стану; обмеження громадянських прав і свобод, включаючи право довільного висилання з країни «шкідливих для безпеки» підданих.

Передбачений Конституцією законодавчий орган — двопалатний парламент — був типовим для дуалістичної монархії, тобто слабким. Це було зумовлено обмеженням переліком реальних повноважень, а також порядком його формування. Як уже зазначалося, верхня палата призначалася султаном, причому довічно, а нижня формувалася на основі виборчого права, яке було обмежене майновим та іншим цензами.

Конституція проголошувала за підданими султана громадянські права незалежно від віросповідання й національності — на особисту свободу, власність, право займатися будь-якою промисловою не забороненою законами діяльністю, свободу преси, право на обіймання будь-яких адміністративних посад.

Однак існування османської конституційної монархії виявилось нетривалим. Скликаний на початку 1877 р. парламент зумовив затягу протидію з боку клерикально-палацевої опозиції й був розпущений. Новий парламент, обраний у червні 1877 р., також не знайшов взаєморозуміння з султанським двором, котрий зберіг за собою всю повноту урядової влади. За обвинуваченням у змові була репресована значна частина «нових османів», серед яких і Мидхат-паша. Рух конституціоналізму з виключно націоналістичними відтінками став переживати кризу. У лютому 1878 р. новий парламент був остаточно розпущений, а Конституція 1876 р. припинила свою дію. В Османській імперії, що поступово підпадала під усе більший фінансовий тиск європейських держав, знову встановилася абсолютна монархія й режим політичної диктатури, що отримав назву *зюлюм* («тиранія»).

«Младотурецька» революція

До початку ХХ ст. зюлюм привів країну до соціально-політичної кризи. Поліцейська сваволя постійно викликала порушення навіть тих громадянських прав, що були проголошені в період «танзимату». Прагнення влади дотримати існуючий порядок за рахунок протиставлення корінного, турецького населення немусульманським народам на практиці оберталось масовими погромами (як, наприклад, у Вірменії (1894 р.)). Ідейно-політична доктрина зюлюму — *панісламізм* — суперечила розвиткові начал світської держави, що були закладені перетвореннями танзимату. Архаїчність султанського режиму стала викликати побоювання навіть у західноєвропейських держав (Англії, Франції, Німеччині), які внаслідок величезної фінансової заборгованості імперії встановили над нею напівколоніальний контроль.

Цілком закономірно, що така політика обумовила появу опозиційних владі сил. З них найбільш дієвою силою заявило про себе таємне товариство *младотурків*, перші організації якого оформилися в 1889 році. Воно склалося з освічених офіцерів, котрі прагнули реформувати державу в бік світської й конституційної монархії, що могла б урятувати країну від остаточного поневолення, розпаду і взагалі від краху нації. Через кілька років товариство перетворилося практично у військово-політичну партію, що поставила на меті здійснення державного перевороту в імперії. На початку липня 1908 р. її загони підняли заколот проти уряду. Армія загалом підтримала рух і 24 липня 1908 р. султан Абдул-Хамід був змушений проголосити відновлення конституції.

Відроджена конституційна монархія відзначалася своєрідністю: главою держави залишався султан, зберігався також старий уряд, але поруч з ними створювалися адмініс-

тративні комітети партії младотурків, які контролювали рішення влади. Їх позиції зміцнилися і в органах законодавчої влади: у скликаному наприкінці 1908 р. парламенті вони зайняли близько 60 % місць. Офіційна програма нової влади передбачала: надання виборчих прав тільки тим, хто володіє турецькою мовою; проведення аграрно-податкової реформи; зміцнення державності на основі ідей османізму.

Після невдалої спроби контрреволюційного перевороту, у квітні 1909 року, Абдул-Хамід був скинутий з престолу й новим султаном став Мехмед V. Оскільки його влада стала номінальною, революція 1908—1909 рр. завершилася повним переходом влади до партії младотурків. Реформи їх уряду були спрямовані на збереження національної турецької держави. Однак зовнішньополітичне становище імперії все більш ускладнювалося: у 1913 р. вона позбавилася всіх європейських володінь. Участь країни в Першій світовій війні на боці Німеччини закінчилася поразкою. Вона викликала, з одного боку, протиріччя в партії младотурків, котрі в жовтні 1918 р., по суті, відмовилися від влади, а з іншого боку — окупацію в 1919 р. країни військами Антанти й США. Основні державно-політичні інститути припинили своє існування. Султанський двір та уряд тільки номінально зберегли владу й управління. За умовами капітуляції, турецька армія вважалася демобілізованою, що полегшувало західним державам подальше розчленування країни.

Кемалістська революція та формування засад сучасної турецької держави

Погроза розпаду країни та припинення державності підштовхнула національно-прогресивні сили турецького суспільства до революції. Опозиція організувалася навколо т. зв. товариств захисту прав, що стали виникати в окремих областях з кінця 1918 року. Найбільш активну роль у товариствах відіграло офіцерство армії на чолі з генералом Мустафою Кемаль-пашою. Під його керівництвом були проведені вибори до Палати депутатів, яка зібралася у Стамбулі 20 січня 1920 р. (з 176 депутатів 116 були кемалістами). Вона проголосила програму політичного самовизначення й боротьби за незалежність. У відповідь західні держави зайняли столицю, парламент був розігнаний. Новий уряд султана виступив проти прихильників Кемалю.

Після січневих подій 1920 р., у країні, по суті, склалося двовладдя. Поряд з офіційним султанським двором, котрий був змушений піти на співробітництво з західними державами, у східній частині Туреччини — Анатолії (з центром в Анкарі) — сформувалася влада національно-республіканської опозиції. Її представляли Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ), у складі 233 обраних у квітні 1920 р. депутатів, до яких приєдналися 105 депутатів розігнаного Стамбульського парламенту. Відповідно до Тимчасового конституційного закону про статус ВНЗТ (20 січня 1921 р.), парламентові доручалася вся державна влада — і законодавча, і виконавча. Тому головою як Зборів, так і уряду став Кемаль.

Протягом року новому урядові вдалося переломити негативний для країни розвиток зовнішньополітичної ситуації. Був розгромлений грецький інтервенційний корпус, укладений важливий для нової Туреччини договір про взаємодопомогу з Радянською Росією. Великі національні збори Туреччини прийняли закони про пільги для власників підприємств, перші у країні закони про регулювання трудових відносин. Західні держави погодилися на перегляд раніше нав'язаного Севрського договору 1920 р., за яким визначався подальший поділ Туреччини, Новий Лозаннський договір підтвердив незалежність Туреччини та її сучасні кордони.

Швидко поширення впливу нового уряду М. Кемалю дозволило остаточно вирішити основну проблему державного устрою. 01 листопада 1921 р. був ліквідований султанат, а **29 листопада 1923 р.** нова **Туреччина** була **проголошена республікою**. У **1924 р.** всі члени правлячої раніше династії були вислані з країни, а ВНЗТ, з ініціативи кемалістської партії, прийняло **нову Конституцію** країни. За цією конституцією країна, прого-

лошувалася суверенною й неподільною державою, в котрій уся влада належить народу (ст. 3). Республіка проголошувалася світською державою, однак іслам залишався офіційною релігією. За громадянами визнавалися свобода совісті, думки, слова, преси, права на охорону й недоторканність життя тощо.

Верховним органом законодавчої та виконавчої влади були Великі національні збори Туреччини. Законодавчу владу вони здійснювали безпосередньо, виконавчу — через Президента й Раду Міністрів. Збори обирали Президента, котрий мав статус глави держави і володів великими повноваженнями: він опубліковував закони і міг відкладати їх, керував дипломатичними відносинами, був головнокомандувачем армії та флоту, призначав вищих посадових осіб, призначав голову Ради міністрів при згоді ВНЗТ. І уряд, і президент звітували перед Великими національними зборами і за певних умов могли бути змінені з своїх посад. Тобто в результаті здійснених політичних реформ форма державного правління Туреччини набула рис *парламентської республіки*.

Установлення республіканського ладу і проголошення конституції поклали початок оформленню сучасних політичних партій. Чільною політичною силою десятиліття у країні залишалася заснована в ході революційного руху Народна, а з 1924 р. — Народно-республіканська партія (НРП). На перших виборах у ВНЗТ за Конституцією 1924 року НРП здобула вагому перемогу, а її лідери — М. Кемаль і Ісметпаша — були обрані на вищі урядові посади. Правління НРП ознаменувалося великими політичними змінами, які знаходили відбиття в тих чи інших напрямках державної діяльності — функціях держави.

Найважливішим з напрямків діяльності того часу була загальна *секуляризація* держави. Вона була взаємозалежна з європеїзацією державно-адміністративних структур, культури, освіти. Зі скасуванням *халіфату* — релігійної влади османської династії, в 1924 р. було ліквідоване Міністерство вакуфів (духовного майна), земельна та інша власність духовенства — секуляризована. У травні 1924 р. були скасовані суди шариату, а правосуддя стало цілком світським і державним. Ліквідувалися мусульманські медресе (духовні школи), духовні ордени, подоби монастирів. З 1925 р. країна перейшла на європейське літочислення, були введені прізвища (сам Кемаль одержав від парламенту офіційне ім'я Ататюрка — «батька турків», Ісмет-паша став І. Іненю), латинізовані алфавіт. Держава увела єдину систему світської освіти (1924 р.), істотно розширювала цивільні й політичні права жінок. Завершенням державної секуляризації стало скасування ст. 2-й Конституції 1924 р., яка проголошувала іслам офіційною релігією (1928 р.).

Другим з основних напрямків перетворень було *посилення державного регулювання господарчого* життя, в тому числі з метою створення могутнього економічного укладу, заснованого на державній власності. Це було важливо і для підтримки національного приватного капіталу (історично дуже слабкого в економіці Османської імперії, де банки й великі підприємства належали здебільшого західним підприємцям. — Л. Б., С. Б.). Був скасований режим експортних і податкових пільг для іноземців. Створювалися привілейовані фінансові державні концерни, яким віддавалася перевага в економіці. З 1931 р. був офіційно проголошений режим економічного етатизму (державовласництва), обмежувалися свобода фінансового ринку, валютних операцій у країні. У 1932 р. (за зразком СРСР) був прийнятий перший п'ятирічний державний план розвитку господарства, котрий, на відміну від СРСР, стосувався тільки до розподілу інвестицій, розвитку транспорту, митних тарифів тощо.

Високий рівень державного регулювання обертався суворим контролем за різними сферами соціальної діяльності. Видані в 1936—1938 рр. закони про працю і про товариства, закріплюючи 8-годинний робочий день для всіх працівників, суттєво обмежували права профспілок, ставили будь-які громадські збори під прямий контроль поліції. Для більш твердого контролю за діяльністю духовенства було створено спеціальне Управління по справах релігії (1935 р.).

Посилення курсу суворого державного регулювання припало в основному на період Другої світової війни. Це було пов'язано не тільки з об'єктивними обставинами зміц-

нення національної безпеки у воєнний час: смерть М.Кемалю в 1938 р. послабила безумовне панування НРП. І хоча вона залишилася правлячою (президентом став його соратник І. Іненю), тиск опозиційних сил на її курс почав зростати.

У роки Другої світової війни НРП розпочала відновлення Конституції. Це було пов'язано здебільшого з націоналістичними прагненнями до тюркізації тексту, звільнення його від арабських термінів та деяких застарілих положень. Новий текст був затверджений 10 січня 1945 р., але потім, у силу різних обставин, відтворений у колишньому вигляді. **Конституція 1945 р.** в основному закріпила систему органів державної влади й управління зразка 1924 року. Нововведення були пов'язані з розширенням повноважень президента, деякими положеннями, що визначали напрямки державної політики в нових умовах.

Форма турецької держави у другій половині ХХ ст.

У системі елементів форми турецької держави цього періоду найбільш мінливим був **політичний режим**. Його особливістю було те, що встановлений конституцією демократичний режим, який під впливом різних обставин набував на практиці антидемократичного змісту, відновлювався представниками військових кіл. На те, що в цьому процесі простежується певна циклічність, вказують історичні факти.

Після Другої світової війни НРП втрачає свої лідерські позиції: поряд з нею сформувалися Демократична партія (1946 р., близька до НРП за програмою, але більш соціально та зовнішньополітичне орієнтована); Соціалістична партія (1946 р. — подібна до британських лейбористів), інші соціалістичні та комуністичні рухи. Вибори 1946 р. відбулися вже за багатопартійною системою, і, незважаючи на перемогу НРП, Демократична партія (ДП) сформувала значну фракцію у ВНЗТ. На виборах 1950 р. позиції ДП у парламенті ще більше зміцнилися, вона стала самою найвпливовішою політичною силою. Але незважаючи на свою назву, ДП стала проводити недостатньо демократичну політику, і насамперед стосовно до опозиції НРП, партія політичних опонентів, була розпущена, її майно конфісковане, а судові процеси над комуністичною партією нерідко завершувалися смертними вироками. Законодавство встановлювало численні заборони на громадську діяльність, обмеження громадянських свобод. Законом про пресу (1956 р.) були заборонені публікації будь-яких економічних матеріалів, за критику з боку депутатів передбачалися кримінальні покарання. У квітні 1960 р., у боротьбі з опозицією ДП фактично встановила поліцейсько-диктаторський режим, створивши особливу парламентську комісію з надзвичайними повноваженнями.

У сукупності з іншими обставинами життя країни ця політична диктатура викликала масове невдоволення громадськості. Вкотре рух інтелігенції та студентів за відновлення демократії підтримала армія. У **кінці квітня 1960 р.** військові здійснили **державний переворот**, у результаті чого Демократична партія була заборонена, парламент та уряд розпущені, влада — передана Комітетові національної єдності під головуванням генерала Д. Гюрсея. Комітет (до його складу входило 38 осіб. — Л. Б., С. Б.) вважався вищим законодавчим органом, уряд — виконавчим, суд був проголошений цілком незалежним. Практично вперше в Туреччині був реалізований принцип поділу влади, проведена реальна демократизація громадського життя. Установчі збори (складені з членів Комітету національної єдності й обраних представників — усього близько 300 чол.) розробили і прийняли нову **Конституцію** країни, схвалену на національному референдумі **9 липня 1961 року**.

Конституція 1961 р. істотно змінила державну систему країни, жорстко був проведений принцип поділу влади, встановлені значні гарантії громадянських свобод. Великі національні збори Туреччини будувалося на принципі бікамералізму — двопалатності. Національна (нижня) палата складалася з 450 депутатів, що обиралися населенням на 4 роки. Верхня палата — Сенат — нараховувала 150 депутатів, котрі обиралися на 6 років з відновленням на третину кожні два роки. Для депутатів встановлювалися підви-

щені цензи пасивного права. Законодавчі права палат були практично рівними. Разом із тим значно укріпилися позиції виконавчої влади — президента і особливо уряду. Для забезпечення вищої сили Конституції вводився Конституційний суд із правами контролю за правовим змістом законів.

Демократизація політичного життя викликала створення нових партій — усього близько 20. Найважливішою політичною силою наступних десятиліть стали відроджена Національно-республіканська партія і створена на основі ДП нова Партія справедливості на чолі з С.Демірелем. Однак запекла боротьба політичних партій за владу, наростання право-консервативної опозиції та правого екстремізму, погіршення стану державної економіки та зовнішньополітичних відносин знову призвели до загальнодержавної кризи.

У вересні 1980 р. у Туреччині відбувся черговий військовий переворот: парламент і всі політичні партії були розпущені, влада перейшла до Ради національної безпеки, яку представляли головним чином військові кола. Після нормалізації обстановки, в тому числі шляхом масових репресій щодо фашистських організацій і правоісламістських рухів, Рада національної безпеки затвердила проект нової Конституції країни, яка на референдумі 7 листопада 1982 р. була ухвалена народом.

Оскільки Конституція 1982 р. є чинною й сьогодні, вона визначає форму та сутність сучасної турецької держави. Так, за формою правління Туреччина визначається як парламентська республіка. На це вказує насамперед те, що главою держави є Президент, котрого обирають на спеціальному засіданні Великих Національних Зборів, як правило, з членів самого парламенту терміном на 7 років без права на переобрання. Віковий ценз для кандидатів у Президенти — 40 років. Однак особливістю парламентської республіки в Туреччині є те, що Президент наділений більш широкими владними повноваженнями, ніж глави інших парламентських республік: згідно зі ст.104 Конституції, він «забезпечує застосування норм Основного Закону, а також регулює і узгоджує діяльність органів державної влади». Серед конкретних повноважень Президента треба виділити його право скликати парламент у будь-який момент, відправляти прийнятий парламентом закон на повторний розгляд, скликати засідання уряду і головувати на них, ратифікувати міжнародні договори, виносити на референдум поправки до Конституції тощо. Президент очолює Раду національної безпеки. Ця рада, до складу якої входять найавторитетніші за посадою члени уряду і керівництво збройних сил, надає рекомендації, які уряд повинен розглянути у пріоритетному порядку.

За безпосередньою участю Президента формується і Уряд Туреччини — Рада Міністрів. Він призначає Прем'єр-міністра з числа членів Великих Національних Зборів, а також за поданням Прем'єр-міністра — інших членів уряду. Усі вони, як правило, мають бути членами парламенту. Сформований у такий спосіб уряд постає зі своєю програмою перед Великими Національними Зборами для затвердження (процедура інвеститури). У Конституції передбачено можливість делегування парламентом більшості зі своїх законодавчих повноважень уряду зі збереженням контролю за змістом відповідних актів з боку Великих Національних Зборів. Водночас уряд несе колективну й індивідуальну відповідальність перед парламентом.

Органом законодавчої влади є парламент — Великі Національні Збори, — до складу якого входить 450 депутатів, обраних шляхом загальних і прямих виборів. Термін повноважень парламенту — 5 років. Вибори до Великих Національних Зборів проводяться за пропорційною системою. Віковий ценз для активного і пасивного виборчого права становить відповідно 20 і 30 років. За рішенням парламенту, депутат, котрий після виборів перейшов з лав однієї політичної партії до іншої, може бути позбавлений мандата. У разі вчинення Президентом дій, що визначаються як державна зрада, парламент може усунути його з поста. Відповідна процедура ініціюється двома третинами членів Великих Національних Зборів, а саме рішення про усунення Президента приймається трьома чвертями від загальної кількості членів парламенту.

За формою державно-територіального устрою Туреччина є унітарною державою. З метою врядування територія держави поділяється на провінції (вілайєти), райони (ка-

за) та *підрайони* (бусаки). До складу підрайонів входять громади (села). У провінціях функціонують обрані населенням терміном на 5 років представницькі органи місцевого самоврядування — ради. Останні створюють виконавчі органи. У кожній провінції діє призначуваний урядом губернатор (валі), котрий не тільки репрезентує інтереси центрального уряду, а й здійснює більшість рішень провінційної ради. Інститути місцевого самоврядування створюються також у містах та на інших рівнях адміністративно-територіального поділу.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття	Терміни
«Вестернізація»	Аш-шура
«Нові мілітаристи»	Аятола
Танзимат	Дуцзюнат
Зюлюм	Імам
Секуляризація	Нізам
	Халіфат

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за запропонованою раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи матеріал теми та додаткову літературу, *підготуйте коротку довідку* про історичні обставини розробки та прийняття **Конституції Японії 1947 року**.

Завдання 4. Використовуючи текст Конституції Японії 1947 року (Документ № 1), визначте:

- а) правовий статус імператора, парламенту та кабінету міністрів;
- б) форму державного правління японської держави після Другої світової війни.

Перевірте себе

Завдання 5. Продовжте думку:

1. До сер. XIX ст. Японія була....., яка за своєю формою характеризувалася.....
2. Усе населення Японії поділялося на чотири стани:..... Звідси і назва цієї системи —.....
3. У березні 1868 р., в Японії було проголошено програму перетворювань, яка доводилася до:.....
4. Основні зміни в організації державної влади в Японії протягом 70—80-х рр. зводилися до такого:.....
5. Перша японська Конституція була..... і набула чинності з.....
6. Зразком для Основного закону Японії 1889 р. послужила.....
7. Згідно з Конституцією 1889 р. форма правління Японської держави стала....., що виявилось у.....

8. Обмежений характер «демократичного режиму» в Японії, за Конституцією 1889 р., виявився в тому, що:.....
9. За формою державно-територіального устрою, Японія в 30-х рр. XX ст., перетворюється.....
10. Еволюція політичного режиму Японії у 30-ті рр. XX ст. характеризувалася....., що призвело до встановлення в 1940 р. ....
11. За Конституцією 1947 р. Японія стала..... з..... формою державного правління.
12. На кінець XIX ст. Китай перетворився на.....
13. 10 жовтня 1911 р. в Китаї розпочалася....., яка призвела до.....
14. Основними наслідками революційних подій 1925—1927 рр. для розвитку китайської держави було:.....
15. Опубліковані в жовтні 1928 р., в Китаї «Програма політичної опіки» та «Органічний закон Національного уряду» встановлювали.....
16. Гомінданівський режим став одним із....., що будувалася на.....
17. 1 жовтня 1949 р., в Китаї було урочисто проголошено утворення.....
18. За конституцією КНР, прийнятою..... 1954 р., КНР визначалась як.....
19. У 1958 р. Мао Цзедун проголосив нову політику в галузі соціально-економічного і політичного будівництва, яка отримала найменування курсу..... I мала здійснюватися за такими напрямками:.....
20. Система влади в маоїстському Китаї ґрунтувалася на.....
21. «Культурна революція» призвела до серйозної деформації народної демократії в Китаї, що знайшло своє відображення в....., яка була прийнята у..... році.
22. 4 грудня 1982 р., у Китаї була прийнята.....
23. Своєрідність сучасної Китайської держави полягає в наявності.....
24. Особливостями держави у країнах Близького Сходу є.....
25. Серед загальних рис, що характеризують форми правління держав Близького Сходу, є.....
26. Історія сучасної Саудівської Аравії бере свій початок.....
27. Саудівська Аравія за формою правління є....., основними рисами якої є.....
28. Бахрейн як незалежну державу проголошено.....
29. Кувейт як держава почала формуватися.....
30. Становлення сучасної іранської держави бере свій початок з подій.....
31. Ісламська республіка в Ірані була проголошена у.....
32. Особливістю Конституції Ісламської республіки в Ірані є те, що.....
33. Сучасна історія держави Ірак починається з.....
34. За Конституцією 1970 р. форма держави Іраку характеризувалася.....
35. Турецький султанат епохи танзимату (період.....) характеризувався.....
36. За Конституцією 1876 р. Османська держава за формою правління визнавалася як.....
37. 29 листопада 1923 р. Туреччина була проголошена....., що було закріплено.....
38. Форма і сутність сучасної Турецької держави закріплені в Конституції..... року.

Завдання 6. Схарактеризуйте:

1. Форму японської держави за Конституцією 1889 року.
2. Еволюцію форми японської держави в 1905—1945 рр.
3. Форму японської держави за Конституцією 1947 року.
4. Процес державного будівництва в Китаї в першій половині ХХ ст.
5. Форму держави Китаю в 1949—1976 роках.
6. Процес встановлення маоїстського режиму в Китаї та розкрийте його наслідки.
7. Форму китайської держави за Конституцією КНР 1982 року.
8. Основні напрямки модернізації КНР у 80-х рр. ХХ — поч. ХХІ століть.
9. Спільні риси та особливості державного устрою країн Перської затоки.
10. Основні етапи становлення та розвитку буржуазної держави в Туреччині у ХХ столітті.

Джерела

Документ № 1

КОНСТИТУЦІЯ ЯПОНІЇ (3 травня 1947 р.) (витяги)

Ми, японський народ, діючи за посередництвом наших належним чином обраних представників у Парламенті і сповнені рішучості забезпечити для себе і для своїх нащадків мирну співпрацю з усіма націями, свободи для всієї нашої країни, сповнені рішучості не допустити жахів нової війни в результаті дій урядів, проголошуємо, що народ наділений суверенною владою, і встановлюємо цю Конституцію...

Глава I. Імператор

Стаття 1. Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада.

Стаття 2. Імператорський трон є династичним та успадковується відповідно до Закону про імператорську сім'ю, прийнятого Парламентом.

Стаття 3. Усі дії Імператора, що стосуються до справ держави, можуть бути вчинені не інакше як з ініціативи і схвалення Кабінету, і Кабінет несе за них відповідальність.

Стаття 4. Імператор здійснює тільки такі дії, що стосуються до справ держави, передбачених цією Конституцією, і не наділений повноваженнями, пов'язаними із здійсненням державної влади.

Імператор, відповідно до закону, може доручати кому-небудь здійснення своїх дій, що стосуються до справ держави.

Стаття 5. Якщо відповідно до Закону про імператорську сім'ю встановлюється регентство, Регент здійснює дії, що стосуються до справ держави, від імені Імператора. У цьому випадку застосовується абзац перший попередньої статті.

Стаття 6. Імператор призначає Пре-м'єр-міністра за поданням Парламенту. Імператор призначає головного суддю Верховного суду за поданням Кабінету.

Стаття 7. Імператор за порадою й зі схвалення Кабінету здійснює від імені народу такі дії, що стосуються до справ держави: промульгацію поправок до Конституції, законів, урядових указів і договорів; скликання Парламенту; розпуск Палати представників; оголошення загальних парламентських виборів; підтвердження призначень і від-

ставок державних міністрів та інших посадових осіб відповідно до закону, а також повноважень і вірчих грамот послів та посланців; підтвердження загальних і часткових амністій, пом'якшень та відстрочок покарань і відновлення у правах; дарування нагород; підтвердження ратифікаційних грамот, інших дипломатичних документів відповідно до закону; прийом іноземних послів та посланців; здійснення церемоніалу.

Стаття 8. Ніяке майно не може бути передане імператорській родині чи отримане нею, і ніякі дарунки не можуть бути прийняті нею інакше як відповідно до резолюції Парламенту.

Глава IV. Парламент

Стаття 41. Парламент є вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом держави.

Стаття 42. Парламент складається з двох палат: Палати представників і Палати радників.

Стаття 43. Обидві палати складаються з виборних членів, котрі представляють весь народ.

Число членів кожної палати встановлюється законом.

Стаття 44. Кваліфікація членів обох палат, а також кваліфікація їх виборців визначаються законом. Однак при цьому не повинна проводитися дискримінація за мотивами раси, релігії, статі, соціального стану, походження, утворення, майнового чи стану прибутків.

Стаття 45. Термін повноважень членів Палати представників — чотири роки. Однак їх повноваження припиняються до витікання повного терміну в разі розпуску Палати представників.

Стаття 46. Термін повноважень членів Палати радників шість років, причому кожні три роки переобирається половина членів палати.

Стаття 47. Виборчі округи, спосіб голосування й інші питання, що стосуються до виборів членів обох палат, визначаються законом.

Стаття 48. Ніхто не може бути одночасно членом обох палат.

Стаття 49. Члени обох палат щорічно одержують відповідно до закону визначену винагороду з державної скарбниці.

Стаття 50. Члени обох палат, за винятком випадків, передбачених законом, не можуть бути арештовані в період сесії Парламенту; члени Парламенту, арештовані до відкриття сесії, за вимогою відповідної палати повинні звільнитися з-під варті на період сесії.

Стаття 51. Члени обох палат не несуть відповідальності за стінами палати у зв'язку зі своїми промовами, висловленнями й голосуванням у палаті.

Стаття 52. Чергові сесії Парламенту скликаються один раз на рік.

Стаття 53. Кабінет може приймати рішення про скликання надзвичайних сесій Парламенту. Кабінет повинен приймати рішення про скликання надзвичайних сесій Парламенту, якщо цього зажадали більш однієї четвертої частини загального числа членів однієї з палат.

Стаття 54. Якщо Палата представників розпущена, то протягом сорока днів з дня її розпуску повинні бути проведені загальні вибори в Палату представників, а протягом тридцяти днів з дня виборів повинен бути скликаний Парламент.

У разі розпуску Палати представників одночасно припиняє засідання Палата радників. Однак Кабінет може скликати надзвичайну сесію Палати радників, якщо це вкрай необхідно в інтересах країни.

Заходи, прийняті на надзвичайній сесії, згаданій в умові попереднього абзацу, є тимчасовими і втрачають силу, якщо вони не будуть схвалені Палатою представників протягом десяти днів з моменту відкриття наступної сесії Парламенту.

Стаття 55. Кожна палата дозволяє суперечки, пов'язані з кваліфікацією її членів. Однак для того, щоб позбавити кого-небудь депутатських повноважень, необхідне прийняття резолюції про це більшістю не менше двох третин присутніх членів.

Стаття 56. Кожна палата може проводити роботу тільки за наявності на засіданні не менш однієї третини загального числа її членів.

За винятком випадків, особливо передбачених цією Конституцією, в кожній з палат усі питання вирішуються більшістю голосів присутніх членів; при рівності голосів голос головуючого є вирішальним.

Стаття 57. Засідання кожної палати є відкритими. Однак можуть проводитися закриті засідання в разі, якщо резолюція про це прийнята більшістю не менш двох третин голосів присутніх членів.

Кожна палата веде протоколи своїх засідань. Ці протоколи повинні публікуватися й поширюватися для загального ознайомлення, за винятком тих протоколів закритих засідань, що визнаються секретними.

За вимогою не менш однієї п'ятої присутніх членів голосування кожного члена з будь-якого питання повинно відзначатись у протоколі.

Стаття 58. Кожна палата обирає голову та інших посадових осіб.

Кожна палата встановлює свої правила ведення засідань, процедури, внутрішньої дисципліни й може застосовувати покарання стосовно відношенню до своїх членів за поведінку, що порушує дисципліну. Однак для виключення члена палати з її складу необхідне прийняття резолюції про це більшістю не менш двох третин голосів присутніх членів.

Стаття 59. Законопроект, за винятком випадків, особливо передбачених Конституцією, стає законом після прийняття його обома палатами.

Прийнятий Палатою представників законопроект, за яким Палата радників винесла рішення, відмінне від рішення Палати представників, стає законом після його вторинного схвалення більшістю не менше двох третин голосів присутніх членів Палати представників.

Положення попереднього абзацу не забороняє Палаті представників вимагати, відповідно до закону, скликання спільного засідання обох палат.

Якщо Палата радників не схвалить остаточного рішення стосовно законопроекту, прийнятого Палатою представників, протягом шістдесяти днів, за винятком часу перерви в роботі Парламенту, після його одержання, то Палата представників може розглянути це як відхилення цього законопроекту Палатою радників.

Стаття 60. Бюджет спочатку подається на розгляд Палати представників.

Якщо Палата радників прийняла стосовно бюджету рішення, відмінне від рішення Палати представників, і якщо угода не досягнута навіть за допомогою передбаченого законом об'єднаного засідання обох палат чи якщо Палата радників не прийняла остаточного рішення протягом тридцяти днів, за винятком часу перерви в роботі Парламенту, після отримання бюджету, прийнятого Палатою представників, рішення Палати представників стає рішенням Парламенту.

Стаття 61. Другий абзац попередньої статті застосовується щодо схвалення Парламенту, необхідного для висновку договорів.

Стаття 62. Кожна палата може здійснювати розслідування з питань державного управління і має право при цьому вимагати явки та свідчень свідків, а також надання протоколів.

Стаття 63. Прем'єр-міністр та інші державні міністри, незалежно від того, є вони чи не є членами однієї з палат, можуть у будь-який час бути присутніми на засіданнях кожної з палат для виступу стосовно законопроектів. Вони також повинні бути присутніми на засіданнях, якщо це необхідно для дачі відповідей і пояснень.

Стаття 64. Парламент утворює з числа членів обох палат суд для розгляду в порядку імпичменту порушень тих суддів, проти яких порушена справа про звільнення з посади.

Питання, що відносяться до розгляду справ у порядку імпичменту, регулюються законом.

Глава V. Кабінет

Стаття 65. Виконавча влада здійснюється Кабінетом.

Стаття 66. Кабінет, відповідно до закону, складається з Прем'єр-міністра, котрий очолює його та інших державних міністрів.

Прем'єр-міністр та інші державні міністри повинні бути цивільними особами.

Кабінет при здійсненні виконавчої влади несе колективну відповідальність перед Парламентом.

Стаття 67. Прем'єр-міністр висувається резолюцією Парламенту з числа своїх членів. Це висування повинно передувати всім іншим справам Парламенту.

Якщо Палата представників і Палата радників прийняли різні резолюції про висування і якщо угода не була досягнута й за допомогою передбаченого законом об'єднаного засідання обох палат або якщо Палата радників не прийняла рішення про висування протягом десяти днів, за винятком часу перерви в роботі Парламенту, після того, як Палата представників зробила таке висування, то рішення Палати представників стає рішенням Парламенту.

Стаття 68. Прем'єр-міністр призначає державних міністрів, при цьому більшість міністрів повинна бути обрана з числа членів Парламенту.

Прем'єр-міністр може на власний розсуд звільнити державних міністрів з посади.

Стаття 69. Якщо Палата представників приймає проект резолюції про недовіру чи відхиляє проект резолюції про довіру, Кабінет повинен піти у відставку в повному складі, якщо протягом десяти днів Палата представників не буде розпущена.

Стаття 70. Якщо посада Прем'єр-міністра стає вакантною чи якщо скликається перша сесія Парламенту після загальних виборів членів Палати представників, Кабінет повинен вийти у відставку в повному складі.

Стаття 71. У випадках, згаданих у двох попередніх статтях, Кабінет продовжує виконувати свої функції доти, доки не буде призначений новий Прем'єр-міністр.

Стаття 72. Прем'єр-міністр як представник Кабінету вносить на розгляд Парламенту законопроекти, доповідає Парламенту про загальний стан державних справ і зовнішніх зносин, а також здійснює контроль і спостереження за різними галузями керування.

Стаття 73. Кабінет виконує поряд з іншими загальними функціями управління такі обов'язки:

сумлінне проведення в життя законів, ведення державних справ;

керівництво зовнішньою політикою;

укладання договорів; при цьому потрібно попереднє або залежно від обставин подальше схвалення Парламенту;

організація та керівництво цивільною службою відповідно до норм, встановлених законом;

складання бюджету й внесення його на розгляд Парламенту;

видання урядових указів з метою проведення в життя положень цієї Конституції та законів; при цьому в урядових указах не можуть міститися статті, котрі передбачають кримінальне покарання інакше як з дозволу відповідного закону;

прийняття рішень про загальну й часткову амністії, пом'якшення й відстрочку покарань та поновлення у правах.

Стаття 74. Усі закони й урядові укази підписуються компетентними державними міністрами й контрасигнуються Прем'єр-міністром.

Стаття 75. Державні міністри в період обіймання ними своїх посад не можуть залучатися до судової відповідальності без згоди на те Прем'єр-міністра. Однак це не стосується права притягнення до судової відповідальності.

Примітка:

Документ № 1 використаний з: Конституции зарубежных государств. — М.: БЕК, 1996. — С. 291—306.

ДОДАТКОВА ЛИТЕРАТУРА

1. *Ахметшин Н. Х.* Переходные процессы в КНР: государство и общество (80—90-е годы) // Вестник Московского ун-та. — Сер. 13. — 1996. — № 2.
2. *Белов Е. А.* Революция 1911—1913 гг. В Китае. — М.: Издательство восточной литературы, 1958.
3. *Георгиев А. Г., Озолинг В. В.* Нефтяные монархии Аравии. — М.: Наука, 1983.
4. Государственная власть и общественно-политическая структура в арабских странах. — М.: Наука, 1984.
5. Государственность и модернизация в странах Юго-Восточной Азии. — М., 1997.
6. *Дэн Сяопин.* Основные вопросы современного Китая / Пер с кит. — М.: Изд-во политической лит-ры, 1988.
7. *Зубов А. Б.* Парламентская демократия и политическая традиция Востока. — М., 1990.
8. *Каминский С. А.* Институт монархии в странах арабского востока. — М.: Наука, 1981.
9. *Карпов М. В.* «Социализм с китайским лицом» или капитализм по-китайски? (о типологии общественно-экономической системы КНР) // Восток. — 1996. — № 3.
10. *Карпов М. В.* Проблема демократизации в КНР и опыт реформирования авторитарных режимов // Восток. — 1997. — № 5.
11. Китайская Народная Республика: законодательные акты 1984—1988 гг. / Пер. с кит. / Под ред. Л. М. Гудошникова. — М.: Прогресс, 1989.
12. Китай после «культурной революции»: политическая система, внутривластное положение. — М.: Мысль, 1979.

§1. Право далекосхідних країн

1.2. Право Японії

Починаючи з епохи Мейдзі розвиток японського права відзначається двома (в цілому характерними для більшості східних країн) тенденціями: вестернізацією та збереженням традиційного у праві.

Основні тенденції розвитку японського права

«Вестернізація» у японському праві. У силу особливостей державно-правового розвитку Японія зазнала найбільшого впливу західного права, що було обумовлено прагненням покінчити з нерівними торговими договорами, котрі були нав'язані їй у 1858 р. деякими західними державами (США, Великобританія, Франція, Голландія й ін.). З 1872 р. була підготовлена ціла серія кодексів, розроблених за допомогою європейських юристів: французьких, німецьких і навіть англійських.

Важливі зміни були внесені в японське право після 1945 року. Реформи, здійснені в той період з метою демократизації країни, мали американізований, а не специфічно японський характер. Вони дали Японії нову Конституцію (1946 р.), реорганізували систему управління, статус публічної служби. Була перебудована судова система, внесені зміни до чинних кодексів. Таким чином, після 1945 р. помітний вплив на розвиток права починає здійснювати поряд з романським і англо-американське право.

Традиційне в японському праві. Але право, скопійоване за західним зразком, по суті, регулювало лише незначну частину громадського життя Японії. Японське суспільство значно відрізняється від суспільства європейського і за своєю структурою, і за своїм духом. Традиції та спосіб мислення у більшості японців спирається на конфуціанські ідеї ієрархічного порядку, що базується на самій природі речей, а індивідуалізм ніколи не мав міцних коренів у Японії. Соціальні структури й ліберальний дух, що передбачалися кодексами європейського зразку, лише незначною мірою оволоділи японським суспільством.

Ідея права не проникла в повсякденне життя японців. Абстрактний характер норм права, його логічний характер, як і раніше, далекі для японців. Головне для них — норми поведінки (*сирі*), встановлені для кожного виду людських відносин традицією й засновані (принаймні зовні) на почутті прихильності (*нинхо*), що поєднує індивідів у їх відносинах. Той, хто не дотримується цих норм, діє лише у своїх інтересах, замість того, щоб підкорятися шляхетним поривам своєї душі; при цьому і він сам, і його родина викликають презирство.

Якщо відкинути відносини між великими підприємствами, то рідко хто звертається до суду для здійснення своїх прав, як це передбачається кодексами. Кредитор готовий чекати від боржника виконання зобов'язань добровільно, без застосування примусу. Жертва нещасливого випадку, переживаючи своє нещастя, відмовиться від звернення до суду для реалізації свого права і з вдячністю прийме разом із вибаченнями скромне відшкодування, що його винуватець поспішить запропонувати потерпілому. Звертання до суду для задоволення претензії, яку право називає законною, мало відрізняється в розумінні японців від вимагання.

На думку японців, поняття суб'єктивного права знеособлює людські відносини, воно ставить усіх людей у рівне положення всупереч ієрархічному порядку, котрий, відповідно до доктрини конфуціанства, є основою японської традиції, існує у природі. Це поняття далеке почуттям японців, а вони воліють керуватися почуттями, а не розумом. Суди Японії досить активні, але велику частину їх діяльності у сфері відносин між приватними особами складає їх примирення, а не вирішення справ по суті.

На відміну від інших країн, керівники Японії, уводячи кодекси, зовсім не мали наміру змінити спосіб життя населення. Бажання розвинути країну в плані економічному, яке привело до сприйняття західних правових форм, співіснувало з бажанням зберегти традиційний дух.

Цивільне та суміжні з ним галузі права

Цивільне право і процес. У 1873 р. на посаду юридичного радника японського уряду був запрошений французький юрист, професор Г. Буассонад. Підготовлений ним проект Цивільного кодексу Японії був опублікований у 1891 році. Але набуття ним чинності відкладалося на 1894 р. У ході обговорення багато з його положень викликали серйозні зауваження, зокрема порушення національних традицій. Це й обумовило підготовку нового проекту кодексу, що складався під значним впливом проекту німецького Цивільного уложення 1896 року. На цьому варіанті, але з використанням багатьох положень проекту Г. Буассонада, і був заснований новий Цивільний кодекс Японії, що набув чинності у 1898 році. Такою ж була й доля іншого проекту Г. Буассонада — Торгового кодексу Японії 1890 року, який у 1899 році замінено іншим, побудованим за німецьким зразком.

Цивільний і Торговий кодекси кінця XIX ст. діють у Японії й понині, незважаючи на велику кількість внесених у них змін. Особливо значимими були перетворення японського законодавства після Другої світової війни, коли Конституцією 1946 р. була проголошена рівність у правах подружжя, а в галузі торгових відносин і діяльності компаній значною мірою проявився вплив американського права (почасти це проявилось в Законі про довірчу власність (1922 р.), який мав на меті залучити у країну англо-американський капітал. — Л. Б., С. Б.).

Цивільний кодекс Японії складається з загальної частини й чотирьох розділів, присвячених речовому, зобов'язальному, сімейному й спадковому праву. У них знайшли відображення властиві буржуазному цивільному праву принципи охорони права приватної власності, свободи договору тощо. У розділах про сімейне і спадкове право Кодекс 1898 р. затверджував владу батьків і чоловіка: вступ у шлюб вимагав згоди батьків (для чоловіка — до досягнення 30, для дівчини — 25 років), дружина не вважалася дієздатною, не мала права успадковувати майно чоловіка тощо. Після прийняття Конституції саме ці розділи кодексу, а також загальна частина його піддалися найбільшій зміні.

Питання **цивільного процесу** тривалий час регулювалися Законом про організацію суду та Цивільним процесуальним кодексом 1890 року. Цими актами, власне кажучи, вперше в історії Японії вводилася судова процедура розгляду спорів, яка здійснювалася до цього здебільшого методом примусового посередництва феодалів. У 1926 р. японський ЦПК був виданий у новій редакції, підготовлений за зразком австрійського законодавства й надалі, навіть після Другої світової війни, суттєвих змін не зазнав.

Суміжні галузі права. Торгове право. Торговий кодекс Японії складається з чотирьох розділів, у яких найдокладнішим чином регулюються такі питання: загальна частина, торгові компанії, торгові угоди, морська торгівля. До нього, як і до Цивільного кодексу, після видання неодноразово вносилися зміни, однак значно частіше видавалися додаткові закони. Серед найбільш важливих — видані у 1899 р. закони про ліцензії, про торгові знаки і про авторське право; у 1921 р. — закони про оренду землі та про оренду житла, а також прийняті після Другої світової війни закони про обіг цінних паперів (1948 р.), про відновлення компаній (1952 р.) і про відшкодування збитку, пов'язаного з рухом автомобільного транспорту (1955 р.) чи з використанням атомної енергії (1961). У 1947 р. був виданий Закон про заборону приватної монополії й підтримку приватної торгівлі, віднесений до числа «антимонопольних», хоча він аж ніяк не перешкодив посиленню ролі монополій у японській економіці.

Джерелами цивільного і торгового права в Японії поряд із кодексами та окремими законодавчими актами визнаються *діючі звичаї й норми моралі* (відсилання до них є як

у Цивільному, так і в Торговому кодексі), хоча сфера їх застосування поступово звужується у зв'язку з розширенням сфери законодавчого регулювання (наприклад, у галузі рибальського промислу, використання гарячих джерел тощо). Рішення ж японських судів формально не вважаються джерелом права, однак на практиці постанови вищих судів, і особливо Верховного суду, сприймаються судами (а в ряді випадків і державними установами) як нормативні акти, що підлягають неухильному виконанню.

Трудове право. Трудові права робітників та службовців у Японії регулюються низкою нормативних актів, багато з яких були прийняті в результаті активної боротьби трудящих за свої інтереси. Зокрема, Конституція 1946 р. проголосила свободу укладання й розірвання трудового договору, заборону наймання на роботу дітей до 15 років, рівну оплату праці чоловіків і жінок та інші демократичні положення. Прийнятій у 1947 р. Закон про трудові стандарти визначає умови праці, тривалість робочого часу, надання відпустки (це залежить від стажу роботи, але в цілому дуже короткого) тощо. Правовий статус об'єднань трудящих (право на їх створення проголошено Конституцією) визначається Законом про профспілки 1949 року. У Японії профспілки будуються, як правило, по підприємствах і нині охоплюють не більше третини всіх працюючих у країні.

Соціальне законодавство. У Японії існує дуже складна система пенсійного законодавства. Близько 10 законів щодо сплати пенсій за старістю регулюють різні частки страхових внесків, котрі підлягають сплаті самим працівником, підприємцем і державою, і різні розміри пенсій залежно від безлічі обставин. Виплачуються також порівняно невеликі пенсії в разі втрати годувальника. Майже все японське населення охоплене страхуванням на випадок хвороби, багато працюючих застраховані від нещасливих випадків на виробництві, а також від безробіття.

Екологічне право. За останні десятиліття все більш важливе місце в системі японського законодавства посідають норми, спрямовані на захист **навколишнього середовища**. З кінця 1940-х рр. такого роду акти приймалися лише муніципальною владою, а не на загальнонаціональному рівні. У 1958 р. видані перші закони про охорону вод від забруднення промисловими відходами, в 1962 р. — Закон про контроль над кількістю диму й сажі, що викидаються в навколишнє середовище; у 1967 р., виданий так званий Основний закон про контроль за забрудненням навколишнього середовища, а на його базі прийняті у 1968 р. закони про запобігання забруднення атмосферного повітря і про обмеження шуму. У 1970 р. виданий Закон про покарання за злочини, що полягають у небезпечному для здоров'я людей забрудненні навколишнього середовища. Ним передбачені позбавлення волі для працівника, котрий порушив відповідні правила виробничої діяльності, і штраф для юридичної особи, що завдала збитку здоров'ю людей. Особливо велика увага приділяється утилізації відходів та підтримці чистоти в міських умовах. Контроль за виконанням законодавства в цій сфері здійснюється муніципалітетами.

Більш інтенсивного розвитку зазнало законодавство про охорону навколишнього середовища в 1970-х рр., коли були видані закони про запобігання смороду (1971 р.), про відшкодування за збиток, заподіяний відпрацьованими маслами (1975 р.), про регулювання вібрації (1976 р.) та ін.

Кримінальне право і процес

Джерела кримінального права і процесу. Першим з усіх японських кодексів, виданих в епоху Мейдзі, став Кримінальний кодекс 1870 р. (з доповненнями 1873 р.). Власне кажучи, це був систематизований збірник феодальних законів, які відрізнялися від колишніх лише тим, що їх перестали приховувати від населення. Про це говорить, наприклад, те, що катування як головний спосіб розслідування кримінальних справ скасовано лише в 1879 р. завдяки наполегливим звертанням Г. Буассонада до японського уряду.

У 1882 р. були видані складені (під керівництвом Г.Буассонада) за зразком французьких законів Кримінальний кодекс і Закон про карну процедуру. Ці акти стали значним кроком уперед у розвитку й відновленні японського права. Зокрема, Кримінальний кодекс 1882 р. уперше запровадив у японську суддівську практику принцип «немає злочину і покарання без вказівки про те в законі» і заборону надання зворотної сили закону, що вводить чи підсилює кримінальну відповідальність. Цей кодекс закріпив низку гуманних положень давньояпонського права: наприклад, застереження про обов'язкове пом'якшення відповідальності за всіма злочинами, якщо винний добровільно повідомить владі про свою участь у розслідуванні злочинної справи. Кодекс остаточно скасував тілесні і ганебні покарання й так звані кваліфіковані види страти.

Однак з посиленням реакційних, військово-бюрократичних тенденцій у політиці японського уряду підготовка карних законів у Японії (подібно до цивільного і торгового законодавства) стала орієнтуватися не на «класичні» буржуазні французькі кодекси, а на «споріднене з японським духом» німецьке буржуазно-поміщицьке законодавство. У 1907 р. був виданий Кримінальний кодекс, що значно поширив повноваження суддів як у визначенні розмірів санкції, так і у встановленні складу того чи іншого злочину. Цьому значною мірою сприяли і формулювання кодексу, що містили лише самі загальні дефініції злочинів, і широкі межі передбачених покарань.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст., у карне законодавство Японії було внесено чимало змін самого реакційного характеру, спрямованих на жорсткість репресій та розширення надзвичайних повноважень поліції (Закон про підтримку громадського спокою 1928 р. тощо).

Крах японського мілітаризму в результаті Другої світової війни мав своїм наслідком суттєві перетворення у всій державно-політичній і правовій системі країни. Великим завоюванням демократичних сил Японії стало включення до Конституції положень про непорушення основних прав людини (ст. 11), повагу до особистості (ст. 13), рівність всіх перед законом (ст. 14), свободи думки, совісті, віросповідання, зборів, об'єднань, слова, преси й інших способів вираження думок (ст.ст. 19—23).

Незважаючи на деякі зміни, що відбулися в 1947 р. (скасування деяких статей, що стосувалися замаху на імператора і його сім'ю, а також інших явно застарілих положень), у Японії й понині діє Кримінальний кодекс 1907 р. (у редакції 1947 р. з подальшими виправленнями та доповненнями), котрий доповнюється Законом про малозначні злочини 1948 р., Законом про неповнолітніх 1948 р. та деякими іншими. Спроби повної реформи карного законодавства, тобто заміни Кримінального кодексу 1907 р. іншим починалися неодноразово (проекти 1927, 1947, 1972 рр. тощо), однак щоразу з тих чи інших причин виявлялися безрезультатними.

Інститути кримінального права і процесу. Злочини. Чинний Кримінальний кодекс Японії не проводить формального розподілу злочинних діянь на окремі категорії за ступенем тяжкості. Якщо дотримуватися порядку, закріпленого у главі Особливої частини кодексу, що присвячена складам чи групам складів злочинів, то вони такі: внутрішні безладдя; злочини, що відносяться до зовнішніх ускладнень; злочини, пов'язані з дипломатичними відносинами; перешкоджання виконанню публічних обов'язків; втеча; приховування злочинця й усунення доказів злочину; безладдя; підпал і необережний підпал; злочини, що відносяться до затоплення й водопостачання; перешкоди транспорту; порушення таємниці (особистої); злочини, пов'язані з опіумом; підробка грошей; підробка документів; підробка цінних паперів; підробка печаток; лжесвідчення; обмова; непристойні дії, згвалтування й багатожонство; злочини, пов'язані з азартними іграми; злочини, що пов'язують з місцями відправлення релігійного культу; хабарництво; убивство; заподіяння тілесних ушкоджень; необережне заподіяння тілесних ушкоджень; аборт; затримування й позбавлення волі; погрози; захоплення людей; злочини проти честі; злочини проти кредиту та професійної діяльності; крадіжка та розбій; шахрайство і вимагання; привласнення; злочини, пов'язані з вкраденим; знищення і приховування (документів, будівлі тощо).

Покарання. Основними покараннями, передбаченими статтею 9 другого розділу КК, є: страта, позбавлення волі з примусовою працею (каторга), позбавлення волі без примусової праці (тюремне ув'язнення), карний арешт.

Страта передбачена за кілька видів злочинів, однак фактично смертні вироки виносяться в останні роки лише за тяжке вбивство і приводяться у виконання вкрай рідко — не більше двох-трьох страчених у рік.

Стосовно *позбавлення волі* склалася стійка (хоча й не абсолютна) практика призначення двох видів за ті чи інші злочини. *Позбавлення волі з примусовою працею* признається за так званій «*харентідзай*» (злочини за «ганебним» або «безчесним» мотивом, до яких належать убивство, зґвалтування тощо). *Позбавлення волі без примусової праці* признається за злочини, що мають політичний характер, і за злочини, скоєні за необережністю.

Позбавлення волі з примусовою працею і без примусової праці може признаватися довічно. Однак типовим у цих випадках є застосування ст.28 КК, що допускає умовне звільнення засудженого довічно за умови відбування ним десятилітнього терміну й виправлення. На практиці засуджені довічно залишають стіни в'язниці, не пробувши в них — у максимально тривалому варіанті — двадцяти років.

Карний арешт признається за малозначні злочини; *штраф і малий штраф* (пеня) пов'язані з майновими позбавленнями. Пеня признається за малозначні злочини. При несплаті штрафу або малого штрафу несплачена частина компенсується шляхом поміщення засудженого в робітний дім.

Найбільших змін зазнало японське законодавство в галузі **кримінального процесу**. У 1890 р. був прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс Японії, складений в основному за зразком французького Закону про кримінальну процедуру 1880 р. У 1922 р. його замінено новим КПК, складеним тепер уже за зразком німецького Кримінально-процесуального кодексу 1877 р., котрий діяв до кінця Другої світової війни.

Проголошені в Конституції 1946 р. права громадян у сфері кримінального судочинства — заборона застосовувати покарання без відповідної процедури (ст. 31), право на судовий розгляд будь-якого обвинувачення (ст. 32), заборона незаконного арешту (ст. 33), право на захист (ст. 34), заборона незаконних обшуків (ст. 35), застосування катувань і жорстоких покарань (ст. 36), право кожного обвинувачуваного по карній справі на швидкий і відкритий розгляд його справи безстороннім судом, на безкоштовну (якщо в цьому є необхідність) юридичну допомогу (ст. 37) тощо, стали базою для перегляду багатьох положень КПК та інших кримінально-процесуальних актів.

Прийнятий у 1947 р. Закон про поліцію ліквідував колишній гранично централізований поліцейський механізм і поставив її під контроль місцевої влади. У 1948 р. набув чинності новий Кримінально-процесуальний кодекс, який увібрав у себе ряд інститутів американського права і, порівняно з колишнім КПК, підсилив захист прав підозрюваного й обвинувачуваного. У цей же період прийняті закони про судоустрій (1947 р.), про прокуратуру (1947 р.), про адвокатуру (1949 р.), які із змінами продовжують діяти й сьогодні.

Верховний суд, відповідно до наданих йому Конституцією великих повноважень, видав документ за назвою «Кримінально-процесуальні правила» (1948 р.), у яких розвивалися й деталізувалися положення Кримінально-процесуального кодексу (відповідні правила були прийняті Верховним судом і для цивільного процесу, і для розгляду сімейних суперечок, і з ряду питань управління судами. — Л. Б., С. Б.). У цілому реформа системи японського судочинства значно зміцнила позиції демократичних сил у країні і створила правову базу для їх подальшої боротьби з реакцією.

У чинній судовій процедурі переплітаються елементи минулого, пов'язані насамперед з «інквізиційним процесом», у якому вирішальна роль належить визнанню обвинувачуваного, і елементи, запозичені з англо-американської системи судочинства, де всіляко підкреслюється змагальний характер судового процесу й зовні безстороння позиція судді. Незважаючи на всі зміни в кримінально-процесуальному законодавстві і навіть на пряму конституційну заборону піддавати покаранню будь-кого, якщо єдиним

доказом проти нього служить власне визнання, попереднє слідство в Японії, що проводиться поліцією та прокуратурою, як і раніше, орієнтоване на те, щоб вирвати таке визнання.

Психологія багатьох японських суддів також значною мірою прив'язана до традиційної формули японського права, що включалася аж до уведення Кримінально-процесуального кодексу 1948 р. в усі судові настанови — «Визнання є найпершим із усіх доказів». Під очевидним впливом середньовічного письмового судочинства встановлений порядок, відповідно до якого до сучасного суду прокурор подає письмові свідчення свідків, і лише в разі їх заперечування захистом той чи інший свідок викликається для допиту в суд. Доказова сила письмових свідчень, отриманих у ході попереднього слідства, настільки велика, що, згідно зі ст.321 КПК, прокурор за певних умов може вимагати слідувати їм навіть у разі відмови свідка від них у судовому засіданні.

Новим інститутом у післявоєнній судовій процедурі став і перехресний допит, що підсилює змагальний початок й оцінюється як дуже прогресивний.

Специфічним для Японії став інститут «роз'яснення», котрий з'явився у ході післявоєнних реформ кримінального процесу. Після того, як виголошувався обвинувальний вирок, і до розгляду питання про те, чи визнає підсудний свою провину, захист одержував право вимагати, щоб прокурор роз'яснив окремі пункти обвинувального вироку. У відповідних випадках це дає можливість відразу ж показати слабкість обвинувачення.

З кінця 1950-х рр. у Японії реалізується ідея інтенсифікації кримінального процесу, породжена переважанням судів цивільними і кримінальними справами, затягуванням розгляду та зволіканнями, що викликають невдоволення населення і зростання недовіри до всієї системи судочинства. Так, з метою прискорення процесу приблизно за тиждень до суду проводиться «попередня підготовка», тобто нарада судді, прокурора й захисника, котрі братимуть участь у справі. На такій нараді вони домовляються з багатьох суттєвих питань майбутнього суду, в тому числі про кількість свідків, яких може викликати кожна зі сторін, про регламент їх допиту тощо. При цьому обговорюються й документальні докази, що їх сторони подають до суду.

Наступним елементом інтенсифікації стало встановлення чіткого графіка судового розгляду конкретної справи, що не допускає його розтягування на місяці. З цією метою була введена навіть процедура складання протоколів судових засідань — до них стали вносити не буквальный запис, а загальний зміст показань свідків та виступів сторін.

При всіх недоліках система інтенсивного судового розгляду визнається відомим виходом із кризи юстиції, породженої переважанням суддів і тривалими термінами розгляду справ.

1.2. Право Китаю

Китайське право в 1911—1949 рр.

Після революції 1911 р. та проголошення республіки велася редакційна робота зі створення кодексів. Цивільний кодекс, що включав у себе і цивільне, і торгове право, набув чинності в 1929—1931 рр., Цивільний процесуальний кодекс — у 1932 р., Земельний кодекс — у 1930 році. Зовні китайське право європейзувалося і ввійшло, як стверджують деякі вчені, до сім'ї правових систем, заснованих на римському праві.

Однак за цим фасадом продовжували існувати традиційні поняття і, за деякими виятками, саме вони переважали в реальній дійсності. Прагнення кількох людей, що бажали вестернізації своєї країни, не могли негайно змінити китайське мислення й протягом кількох років укоренити у свідомості юристів і китайського населення романську концепцію права, що розроблялася більше тисячі років на Заході. Кодекси та закони застосовувалися в Китаї, як і в Японії, тільки тією мірою, якою вони відповідали народному почуттю справедливості і пристойності.

Практика ігнорувала закони, як тільки вони порушували традицію. До судів не зверталися не тому, що люди не знали своїх прав, а тому, що вони не хотіли заслужити несправедливості суспільства. Суспільні відносини, таким чином, практично регулювалися так само, як і колись. Китайські судді виносили рішення за стандартами конфуціанства. Замість того, щоб застосовувати норми писаного права, вони відмовлялися виселити наймача з приміщення, оскільки він бідний і ні в чому не винен, тоді як власник — багатий і не має потреби у зданому приміщенні; вони надавали відстрочку боржникові, якщо він був у скрутному становищі. У результаті прийняття нових кодексів, як того й побоювалися, збільшилося число судових процесів, і це здавалося китайцям ознакою занепаду, що зумовлювало прагнення повернутися до ідей конфуціанства.

Китайське право в 1949—1976 рр.

Ставши з 01 жовтня 1949 р. Народною республікою, Китай як і Радянський Союз, почав керуватися ідеологією марксизму-ленінізму. Але в той час, коли Радянський Союз і країни європейської «народної демократії» легко прийшли до визнання головної ролі закону для створення й організації нового суспільства, у Китаї, навпаки, принцип законності нехтувався, оскільки в очах китайців він пов'язаний з періодом західної імперіалістичної залежності, від якої він звільнився лише тепер. Хоча в Китаї того часу відмовилися від учення про зв'язок між гармонією в суспільстві та порядком речей у природі, країна більшою мірою, ніж Радянський Союз, була підготовлена до того, щоб моральне виховання й виховання громадянської чесноти витіснили правові методи регулювання соціальних відносин.

У 1949 р. були скасовані всі раніше видані закони й декрети, закриті суди. Органічні закони 1949 р., на яких ґрунтувалася нова правова система, виходила з радянської моделі. На Верховний суд покладалося керівництво всіма новими судами; на створену прокуратуру — затвердження принципу «соціалістичної законності». У 1950—1951 рр. були видані закони: про шлюб, профспілки, про аграрну реформу, про судову організацію тощо. Була створена кодифікаційна комісія, яка приступила до підготовки кодексів.

Великі труднощі виникали у зв'язку з відсутністю підготовлених юристів. Функції судів найчастіше виконували органи поліції й державної безпеки. Поряд із народними судами загальної компетенції діяли особливі суди. Над самими ж народними судами превалювали органи виконавчої влади. З труднощами відбувалося створення прокуратури і, оскільки було відсутнє законодавство, вона не знала, що має робити. У 1952—1953 рр. принцип законності, котрий і так затверджувався досить важко, був підданий нападкам; критикувалися відділення права від політики, незалежність суддів, юридичний формалізм, принцип недодання закону зворотної сили, термін давності, принцип «немає покарання без закону».

Проте від радянської моделі не відмовлялися, і принцип соціалістичної законності мав перемоги. Цю тенденцію підтвердила Конституція 1954 р., побудована за зразком моделі радянської Конституції 1936 року. Вона містила широко декларовані права, а її ст. 78 гарантувала незалежність суддів. У тому ж році були реорганізовані суди та прокуратура. У 1957 р. діяло більш 2700 народних судів. Постанова 1954 р. містила гарантії проти арешту і затримання.

Після 1957 р., коли виявилися перші непорозуміння з Радянським Союзом, китайська революція взяла інший курс. Принцип законності, що й так не був міцним ні в суспільній свідомості, ні у практиці, виявився знову відкинутим. Були припинені кодифікаційні роботи. Партійні директиви замінили закони. Обмежено діяльність судів, поставлених під контроль виконавчих органів; підкреслювалося підпорядкування права (як і економіки) політиці. Усе це вело до повернення старої шанованої традиції: соціальний мир і порядок мають бути досягнуті шляхом виховання, для створення нового ладу необхідний загальний консенсус. Згода і примирення — найголовніше, а право може відігравати лише підпорядковану роль. Мао Цзедун у промові, проголошеній у лютому

1957 р., говорив, що право створене не для всього світу. Є два способи вирішення протиріч, що виникають у суспільстві. Один — це право та його санкції. Це диктаторський спосіб, що його колись вважали придатним для варварів, і сьогодні застосовують до непоправних контрреволюціонерів. Право непридатне, коли мова йде про прості внутрішні протиріччя, що відрізняються від антагоністичних протиріч. Народним масам важко виносити диктаторський характер права. Якщо навіть громадянин винен, то це не означає, що його варто розглядати як злочинця, ставити перед судом, засуджувати й карати. Громадянина варто відгородити від такого безчестя. Виховання і переконання протистоять приниженню, яким є судовий осуд — кримінальний чи цивільний.

Стосовно повернення до традиції, варто мати на увазі, що поняття «повернення» слід розуміти лише у формальному, технічному змісті. Власне кажучи, й тут існують фундаментальні розходження між старим та сучасним Китаєм.

Перше таке розходження полягає в тому, що зникла ідея про загальний порядок, властивий усій природі, включаючи як природні явища, так і поведінку людей. Статичну концепцію, характерну для минулого, замінила динамічна, прагнення створити новий лад.

Друге розходження — заміна органів, на які в минулому покладалося завдання примирення, новими. Колись щоб досягти примирення зверталися до родини, клану, сусідів, знатних осіб. Тепер інша ситуація, і справа довірена тим, хто досвідчений політично, оскільки моделлю служить тепер не природа, а політична доктрина. Було створено понад 200 тис. напівофіційних «народних посередницьких комітетів», що вирішували мільйони спорів. Існували й інші органи-посередники, котрі розв'язували чимало справ (профспілки, інші громадські організації, вуличні комітети, партійні організації тощо). Діяльністю всіх цих органів, їх роллю, можливо, пояснюється те, чому в Китаї відмовилися від створення державного арбітражу, подібного до того, який існував в інших соціалістичних країнах.

Третє розходження полягає в тому, що в минулому, шукаючи компромісного примирення, кожна сторона для досягнення гармонії робила якісь поступки. Звичайно, і сьогодні такий підхід зберігається при вирішенні великої кількості спорів. Однак першорядного значення набуває й інший фактор: важливо не стільки привести до згоди супротивників, скільки забезпечити політичний успіх. У багатьох випадках вирішення конфлікту закінчується лише тим, що обом сторонам виноситься щось на зразок осуду, їм пропонується припинити «феодалне поводження» і бути свідомими учасниками суспільного виробництва. При вирішенні спорів керувалися насамперед не загальними правовими нормами, як на Заході, а зверталися до директив, оскільки в ідеях Мао Цзедунда можна знайти вирішення будь-якої проблеми.

У новому Китаї, як і в традиційному, до суду доходить невелика кількість справ. Основна їх маса вирішувалася на досудових стадіях. Перед судом мали стати «вороги народу», невинуваті розпусники. Правові санкції не повинні застосовуватися до тих, хто, хоча й помилявся, залишається добрими громадянами. Право — це крайній засіб, що використовується тільки тоді, коли всі інші засоби не дали результату.

Китайське право в пореформений період

Після смерті Мао в 1976 р. настав час змін. Причина цих змін полягала в тому, що тодішні керівники КНР, які самі потерпали під час «культурної революції», усвідомлювали необхідність умиротворення у країні і вважали, що законодавство може стати перешкодою на шляху несправедливостей.

Після прийняття Конституції 1978 р. були видані: Виборчий закон, Органічний закон про суди, Закон про спільні підприємства, Закон про іноземні інвестиції, Закон про шлюб тощо. Але, починаючи реформу, Китай фактично виявився без цивільного законодавства.

Цивільне та суміжні з ним галузі права. Цивільне право і процес. Відмова від командно-адміністративних методів управління і будівництво багатокладної економіки змішаного (планово-ринкового) типу зажадали розробки правових норм, необхідних для регламентації ринкових відносин. Створення нового цивільного законодавства надзвичайно ускладнювалося тим фактом, що у керівництва КНР не було чіткого уявлення про остаточну суспільну модель, яка мала затвердитися в результаті тривалих економічних реформ. Оскільки ця модель повинна була втілювати «соціалізм із китайською специфікою», законодавець був позбавлений можливості запозичити «готові» цивільні закони капіталістичних країн, як це було зроблено наприкінці XIX ст., у Японії й у 1920-і рр. у гомінданівському Китаї.

І сьогодні цивільне право КНР перебуває на стадії формування, багато з його інститутів дотепер законодавчо не закріплені, немає власного Цивільного кодексу. Завдання його розробки ставилося ще в 1950-і рр., робота в цьому напрямку активно велася на початку 1980-х рр., коли було підготовлено кілька проектів ЦК. Однак китайський законодавець відмовився від Цивільного кодексу. Замість нього в 1986 р. були прийняті й у 1987 р. набули чинності **Загальні положення цивільного права (ЗПЦП)**. Вони закріплюють основи систематизації цієї галузі, її роль та місце в системі сучасного китайського права.

У ЗПЦП урегульовані лише ті питання цивільного права, що не викликали різких розбіжностей у поглядах китайських законодавців. У цьому акті визначено, яка галузь суспільних відносин регулюється цивільним правом; який метод його регулювання; хто є суб'єктами цивільного права і яке їх правове становище; за якими утвореннями може визнаватися статус юридичної особи; який зміст права власності; у яких правових формах передбачається реалізація права державної і колективної власності. Водночас у ньому відсутні норми, котрі дозволяють провести класифікацію юридичних осіб, які закріплюють порядок їх утворення. Не спостерігається значного (порівняно з Конституцією) розвитку положень про види власності — державної, колективної, приватної, про їх режими тощо. Те ж саме можна сказати і про індивідуальну (особисту) власність громадян. У Конституції ця власність ніяк не характеризується, а в ЗПЦП будь-яка власність громадян іменується нейтрально — індивідуальне майно. Не містять ЗПЦП також основ для регламентації основних видів цивільних договорів, для регулювання спільної діяльності. Неповно відображений правовий статус індивідуальних господарств у промисловості й торгівлі, а також артилей. Чимало питань виникає з приводу відповідальності за відсутності провини, правил відшкодування збитків тощо.

Разом із ЗПЦП була прийнята низка законів і положень, якими регулюється правовий статус різних суб'єктів господарської і підприємницької діяльності та в яких водночас міститься визначена регламентація відносин власності. Ще в 1981 р. був прийнятий Закон КНР про господарчий договір — основний акт, що регулює відносини господарського обігу (крім цього Закону у КНР діє ряд положень про окремі види господарчих договорів). Відносини, пов'язані з об'єктами виключних прав, регламентуються законами про технічний договір (1987 р.), авторське право (1990 р.), про патенти (1984 р.) і товарні знаки (1982 р.). Спадкоємним відносинам присвячений окремий Закон 1985 року.

Цивільне законодавство КНР передбачає такі види суб'єктів господарської діяльності: державні підприємства, колективні підприємства (міські, волосні, сільські підприємства колективної власності), приватні підприємства, спільні підприємства з китайським та іноземним капіталом, підприємства іноземного капіталу, селянські пайові та кооперативні підприємства. Приватні підприємства (за Законом про приватні підприємства 1988 р.) поділяються на три види: самостійні, артильні підприємства й компанії з обмеженою відповідальністю. У 1993 р. був прийнятий Закон про компанії, яким передбачені також акціонерні компанії з обмеженою відповідальністю. У 1997 р. прийнятий Закон про господарські товариства.

У галузі **сімейного права** в період реформ був прийнятий Закон про шлюб 1980 року. Він скасував Закон 1950 р., яким закріплювався старий, феодальний лад

сімейних відносин. У новому Законі чітко простежується прагнення заохочувати пізні шлюби, що повинно було сприяти вирішенню демографічних проблем країни; ст. 2 Закону наказує подружжям обов'язок «планування сім'ї». Підтверджено принцип свободи шлюбу, який має здійснитися за згодою обох сторін. У ст.9 проголошений принцип рівності подружжя. Якщо обоє згодні на розлучення і при цьому домовилися про долю й утримання дітей, то таке розлучення здійснюється з мінімальними формальностями: досить звернутися до чиновника, котрий видає актами цивільного стану, й заповнити відповідний формуляр. Чиновник видає подружжю свідчення про розлучення, але за умови, якщо він визнає угоду справедливою, а угоду на розлучення — відповідною намірам сторін. В іншому разі справа про розлучення передається до суду.

Цивільний процесуальний кодекс (ЦПК) КНР був спочатку прийнятий ПК ВЗНП для застосування в експериментальному порядку (1982 р.). Як експериментальний закон він діяв 9 років. З розвитком регульованої ринкової економіки треба було внести зміни в положення, що регулюють процесуальну сторону розгляду цивільних справ у судах. Нова редакція ЦПК у постійному варіанті була прийнята сесією ВЗНП 09.04.1991 року. Кодексом, зокрема, була уточнена процедура розгляду цивільних справ, що стосуються іноземних громадян, апатридів (осіб без громадянства), іноземних підприємств та організацій.

Трудове право. Значної трансформації відповідно до концепцій «соціалістичної ринкової економіки» піддалося і **трудове право** КНР. Поряд зі збереженням деяких колишніх, соціалістичних рис, нове китайське трудове законодавство сприйняло ряд положень і конструкцій, властивих країнам із розвинутою ринковою економікою. У 1986 р. були видані чотири Тимчасові правила щодо регулювання трудових відносин: про трудові контракти, про працевлаштування, про звільнення, про страхування за старістю й безробіттям.

Ці акти вводили нову модель індивідуальних трудових відносин, покликану поступово замінити систему довічної зайнятості, що діяла колись, і за якої наймання, переміщення, звільнення значної частини працівників допускалися тільки з дозволу державного органу. Нова система ґрунтувалася на свободі наймання і звільнення й передбачала визначення термінових трудових контрактів тривалістю не менше одного року, детально визначені обов'язки, умови праці, засоби забезпечення трудової дисципліни, порядок звільнень.

У Законі про працю КНР 1994 р. (набув чинності з 01.01.1995 р.), який закріпив результати першого етапу реформи трудового права, простежується тенденція до формування сучасного трудового законодавства, що відповідає загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного трудового права, стандартам ООН та її спеціалізованій організації — МОП (Міжнародній організації праці). З метою розвитку Закону про працю планується розробити і прийняти закони про трудовий договір, про сприяння працевлаштуванню, про охорону праці, про умови праці, про заробітну плату, про робочий час, про трудові суперечки, про соціальне страхування.

Екологічне право. Починаючи з 1979 р., у КНР набула чинності значна кількість нормативних актів у галузі **охорони навколишнього середовища**. Так, у 1979 р. були прийняті експериментальні Лісовий кодекс КНР і Закон КНР про охорону навколишнього середовища, що став основою для формування всієї системи природоохоронного законодавства. Експериментальний Лісовий кодекс 1979 р. був переглянутий і в 1984 р. затверджений як постійний закон. Прийняті також закони про охорону навколишнього середовища морів та океанів (1982 р.), про запобігання забруднення водного середовища (1985 р.), про запобігання забруднення атмосфери (1987 р.), Водяний кодекс (1988 р.), Закон про охорону диких тварин (1988 р.), Закон про запобігання шумового впливу на навколишнє середовище (1996 р.) тощо.

Кримінальне право і процес. **Кримінальне право.** Новий Кримінальний кодекс КНР був прийнятий у 1979 р. (набув чинності з 01.01.1980 р.). У подальші роки до нього були внесені суттєві поправки і зміни, а в 1997 р. він прийнятий у новій редакції.

Кримінальний кодекс 1979 р. відкрито закріпив ідеологію марксизму-ленінізму і китайського соціалізму, його норми мали відверто класовий характер. У КК розгорнуто визначається поняття злочину, яке засновано на ознаках суспільної небезпеки злочинних діянь та їх карної протиправності й також має класовий характер. З моменту прийняття КК було переглянуто коло суб'єктів кримінальної відповідальності. У 1989 р. Постановою ПК ВЗНП про додаткові заходи покарання за корупцію уперше була уведена кримінальна відповідальність для юридичних осіб. У 1995 р. така ж відповідальність уведена постановою ПК ВЗНП про санкції за порушення Закону про компанії. Ці постанови інкорпоровані в нову редакцію Кодексу.

У КК 1979 р. дається вичерпний перелік покарань. До їх системи входять п'ять основних видів (нагляд, короткостроковий карний арешт, термінове позбавлення волі, безстрокове позбавлення волі, страта) і три додаткових (штрафи, позбавлення політичних прав і конфіскація майна). Стосовно іноземців як основне або додаткове покарання може застосовуватися ще й висилання з країни — експатріація.

Нагляд передбачає обмеження волі засудженої особи. Термін нагляду — від трьох місяців, до двох років (а при призначенні покарання за сукупністю злочинів — до трьох років). Він може поєднуватися з додатковим покаранням у вигляді позбавлення політичних прав.

Короткостроковий арешт передбачає позбавлення волі, як правило, з відбуванням за місцем проживання засудженого. Його тривалість — від 15 днів до 6 місяців (при призначенні покарання за сукупністю злочинів — до одного року). Відбувається такий арешт у спеціальних місцях позбавлення волі або (за відсутності останніх у цій місцевості) у в'язниці.

Позбавлення волі на термін може бути призначено від шести місяців до 15 років, за сукупністю злочинів — до 20 років.

Безстрокове позбавлення волі передбачається в санкціях статтей Особливої частини КК як покарання, альтернативне страті.

Позбавлення політичних прав припускає, що засудженого позбавляють права обирати й бути обраним; конституційних прав і свобод; права обіймати посади в державному апараті; права обіймати керівні посади на підприємствах, в установах і народних організаціях.

Страта не застосовується до осіб, котрі не досягли на момент скоєння злочину 18-річного віку, і до вагітних під час судового розгляду жінок. Правда, у КК зроблено застереження, що особи від 16 до 18 років за особливо тяжкі злочини можуть бути засуджені до страти з відстрочкою виконання вироку на два роки.

З моменту прийняття в 1979 р. КК зазнав кардинальних змін. Він неодноразово доповнювався окремими законодавчими актами, що нині інкорпоровані в нову редакцію Кодексу 1997 р. У зв'язку з цим у Кодексі різко зросла як загальна кількість статей (з 192 до 452), так і статей Особливої частини (з 101 до 351). З Кодексу також виключено поняття контрреволюційного злочину, значно збільшилося число статей у главі про економічні злочини — «Злочини проти порядку соціалістичної ринкової економіки», що раніше називалася «Злочини проти соціалістичного економічного порядку». Якщо колишня глава містила всього 15 складів, то нова — понад 190 статей.

У новій редакції Кодексу переглянутий перелік статей (їх 60), що передбачають страту. За кількістю смертних вироків, що приводяться у виконання, КНР посідає перше місце у світі.

В окрему (заклучну) главу Кодексу виділені військові злочини, окремі глави складають такі злочини, як корупція і хабарництво, злочини проти інтересів національної безпеки. У цілому Кримінальний кодекс у редакції 1997 р. може бути схарактеризований як крок вперед у кримінальному праві КНР. Він поєднує завдання підтримки строгого порядку в державі та суспільстві з гуманізацією права і правосуддя.

Кримінальний процес у КНР ґрунтується на принципах «соціалістичної» законності. У 1996 р. був прийнятий у новій редакції Кримінально-процесуальний кодекс КНР (замість КПК 1979 р.), що значно підсилив гарантії прав особистості в суді.

Відповідно до Конституції, ніхто з громадян не може бути підданий арешту інакше, як органами громадської безпеки чи з санкції за постановою народної прокуратури або народного суду; розгляд справ у всіх народних судах ведеться відкрито, за винятком особливих випадків, передбачених законом. Обвинувачуваний має право на захист. У Конституції й законодавстві закріплено також принцип незалежності суддів, рівноправність громадян при розгляді справ, право громадян різних національностей на використання своєї мови у процесі судочинства.

Нова редакція КПК, що набула чинності в 1997 р., передбачає більш ранній і більш широкий допуск захисника до обвинувачуваного і скасовує спрощену процедуру за деякими справами, за якими можливе винесення смертних вироків. Колись обвинувачувани могли консультиватися з адвокатом не раніше ніж за 7 днів до початку суду. Тепер затримані мають право на юридичну допомогу до пред'явлення обвинувачення.

Незважаючи на численні позитивні зміни в законодавстві, з 1979 р., на практиці кримінальний процес, як і раніше, має обвинувальний характер, особливо з політичних справ. Багато процесуальних прав є формальністю, але прийняття нових редакцій КПК і КК КНР свідчить про те, що у країні продовжує нарощуватися процес прийняття модернізованого законодавства в різних галузях права. Однак забезпечення дії права в соціально-економічному і політичному житті Китаю — непросте завдання, яке тісно пов'язане з усім ходом розвитку країни, подоланням економічної і культурної відсталості, поширенням освіти, відродженням від залишків минулого.

§2. Право мусульманських країн

2.1. Основні риси права близькосхідних країн

Багато держав з мусульманським населенням (близько 500 мільйонів) продовжують заявляти у своїх законах і нерідко навіть у конституціях про вірність принципам ісламу. Підпорядкування держави цим принципам проголошено конституціями Марокко, Тунісу, Сирії, Мавританії, Ірану, Пакистану; цивільні кодекси Єгипту (1948 р.), Сирії (1949 р.), Іраку (1951 р.) пропонують суддям заповнювати прогалини закону, керуючись принципами мусульманського права. Конституція Ірану й закони Індонезії передбачають процедуру, що забезпечує їх відповідність принципам мусульманського права.

Мусульманське право незмінне, але поряд з його незмінністю слід зазначити і його гнучкість, котра полягає в тому, що воно надає такі можливості звичаю, угоді сторін, адміністративним регламентам, які дозволяють, не змінюючи самого права, вводити положення, що задовольняють потреби сучасного суспільства. У зв'язку з цим зазвичай говорять про «загальне мусульманське право», яке залишається незмінним, і про мілківе право «мусульманських країн».

У нову епоху (XIX—XX ст.) правові, як, утім, і державні інститути багатьох мусульманських країн, зазнають впливу західного права. Це знайшло свій прояв у значному підвищенні рівня правового регулювання «світськими» засобами. Мусульманське право завжди визнавало за владою право приймати рішення, спрямовані на охорону громадського порядку. Однак використовувалося воно ними протягом багатьох століть досить стримано, не затьмарюючи теологів ісламу.

Інакше склалося у XX ст., коли в ряді мусульманських країн владою назване повноваження стало застосовуватися настільки інтенсивно, що привело до утворення нових галузей. Це відбулося шляхом прийняття кодексів в одних країнах, спеціальних законів — в інших, за допомогою судової практики — у третіх. Результат усюди виявився майже однаковий: за межами персонального статусу (особа, сім'я, спадкування), у сферах, що не торкаються «священних основ» мусульманського права, застосування норм останнього поступилося місцем застосуванню норм, запозичених у романо-германській сім'ї або в сім'ї загального права. У результаті вестернізованими виявилися конститу-

ційне й адміністративне, цивільне й торгове право, процесуальне і кримінальне право, трудове право багатьох мусульманських країн. Усі ці галузі зберегли лише невелику кількість норм, що виходять з мусульманського права.

Що стосується персонального статусу, то тут стояла проблема принаймні консолідації, тобто приведення відповідних норм у визначену систему, без зміни їх змісту. Провести таку роботу було доцільно, оскільки це б позбавило від необхідності посила-тися на численні праці, що були складені незрозумілою арабською мовою для багатьох мусульманських країн.

Удосконалення права, котре могло б відбуватися під впливом кодифікованого європейського права, викликало занепокоєння у мусульманських традиціоналістів. Тому тривалий час владі не дозволялося прийняти закони з питань персонального статусу і релігійних інститутів, навіть якщо вони хотіли тільки знову викласти вже застосовувані раніше норми. Кодекси персонального статусу, підготовлені в Єгипті Мохаммедом Кадри-пашею, в Алжирі — Л. Мораном, залишилися лише приватними працями, хоч їх висока наукова цінність і в той же час повна відповідність ортодоксальним положенням були повсюдно визнані. У Туреччині навіть Цивільний кодекс і Цивільний процесуальний кодекс, опубліковані в 1870 і в 1876 рр. за назвою «Мессель»⁵⁷, не регулювали особистих прав, а також сімейне і спадкоємне право, незважаючи на велику незручність, пов'язану з цим (туркам доводилося використовувати джерела арабською мовою). У Саудівській Аравії король Ібн-Сауд оголосив у 1927 р. про свій намір створити кодекс мусульманського права на базі його доктринального викладу Ібн-Таймой; опозиція виявилася такою, що проект створення кодексу був відкинтий.

Зрештою, ідея, що так важко пробивала собі шлях, перемогла в різних країнах. Першою кодифікацією мусульманського права, котра набула сили закону в галузі сімейного права і спадкування, був іранський Цивільний кодекс, промудрований у 1927—1935 роках. Кодекси персонального статусу були прийняті у Сирії, Тунісі, Марокко, Єгипті, Йорданії, Іраку, Південному Йемені. В Алжирі законодавець реформував режим опіки та інститут безвісної відсутності. Реформи сімейного і спадкоємного права проведені в Пакистані. У багатьох мусульманських країнах відкинута в минулому тенденція зміцнюється в наш час.

Якщо розглянути кримінальні чи кримінально-процесуальні, зобов'язальний, торговий чи цивільно-процесуальний кодекси, а також нові положення адміністративного або трудового права, то цілком очевидно, що всі зазначені акти в різних країнах послужили справі рецепції західних концепцій.

Сталий у такий спосіб дуалізм міг здаватися цілком життєздатним, доки в різних країнах існували два види самостійних судів, призначених для застосування двох вказаних систем. Одна з них була заснована на порівняльному праві й на розумі, інша — на аргументації авторитету й віри. Перша система зазнала помітних змін, друга — по суті своїй незмінна. Згодом друга система стала поступатися позиціями першій. Ті самі судді стали одночасно застосовувати і «сучасне право», і мусульманське право. Традиційні мусульманські суди, ліквідовані в Туреччині з 1924 року, припинили своє існування в Єгипті, Тунісі, Пакистані, Алжирі, Марокко, Гвінеї і Малі. Для застосування норм шаріату, як і для застосування сучасних кодексів, тепер і в цих країнах доводиться звертатися до юристів, що отримали освіту, як правило, західного зразка.

Позитивні правові системи мусульманських країн у їх сучасному вигляді різняться між собою, оскільки суспільний розвиток цих країн не є однаковим і традиції також різні. Відтак загальну картину правових систем мусульманських країн дати дуже важко. Однак деякі загальні риси можна встановити, виділивши при цьому дві групи країн.

---

⁵⁷ «Мессель» перекладений французькою мовою Г. Юнгом у 6-м томі його роботи «Corps de droit ottoman» (1906 р.). «Мессель» складений сучасною турецькою мовою; написання «Medjelle» було найбільш поширеним до переходу турків на латинський алфавіт. «Мессель» залишається основою чинного права хамішительської Йорданії й подекуди застосовується у Лівані.

Першу групу складають держави, котрі найменше зазнали впливу сучасних ідей: Саудівська Аравія, ЙАР, Аден, емірати Перської затоки. Ці країни теоретично живуть за нормами мусульманського права, а фактично — звичаєвого, що визнає перевагу й доконаність мусульманського права, але нерідко з ним розходиться.

Другу групу складають держави, в яких мусульманське право більш-менш зведене прецедентами до звичаю, збереглося тільки для регулювання окремих сторін громадського життя, персонального статусу й релігійних установ, іноді земельного режиму, у той час як існує «сучасне» право, що регулює нові сфери суспільних відносин. Ця група у свою чергу підрозділяється на три підгрупи залежно від того, чи було зазначене сучасне право вироблене на зразок загального права (Пакистан, Індія, Малайзія, Нігерія), на зразок французького (африканські держави з французькою мовою, ряд арабських держав) або радянського права (мусульманські республіки колишнього СРСР).

Говорячи про вестернізацію мусульманського права, зазначимо, що мусульманські країни зуміли об'єднати відповідно до їх традиції й мислення різні елементи — як традиційного походження, так і сприйняті з західних країн. Очевидно, така тенденція буде розвиватися й надалі. Очікується, що на шляху подальшої модернізації права в мусульманських країнах виникне синтез категорій і понять, запозичених із західного права, та методів міркування й підходу, глибоко пронизаних традицією мусульманського права. Яскравим прикладом цьому є право Туреччини — країни, котра посідає особливе місце серед країн з мусульманським населенням.

2.2. Право Туреччини

Цивільне та суміжні з ним галузі права

Цивільне право і процес. Засади сучасного цивільного права Туреччини формувалися, починаючи з 1926 р., під впливом швейцарський Цивільний кодексу і частково — швейцарський Зобов'язальний кодексу (у редакції 1911 р.). Вибір саме швейцарського цивільного законодавства був обумовлений його загальновизнаною високою якістю, а також (почасти) суб'єктивними факторами (тодішній турецький міністр юстиції вивчав право у Швейцарії).

Уведення швейцарського Цивільного кодексу призвело до різкого розриву з традиційними мусульманськими уявленнями про сімейне і спадкоємне право. Нове законодавство заперечувало багатощлюбність, одностороннє розірвання шлюбу чоловіком, нерівний розподіл спадщини між синами й дочками померлого. У такий спосіб, пориваючи певним чином з віковими традиціями ісламського звичаєвого права, якого не торкнулися законодавчі реформи останнього султана Османської імперії, законодавець мав намір радикально модернізувати турецьке суспільство.

При рецесії швейцарського Цивільного кодексу до нього все-таки були внесені деякі важливі зміни, що враховували місцеві особливості: розширені підстави розлучення, як законний встановлено режим роздільності майна чоловіків тощо. Проте ЦК дуже важко сприймався населенням і був згодом суттєво підправлений законодавцем та судовою практикою. Найбільші труднощі виникли у сфері сімейного права. Наприклад, коли, згідно з новим ЦК 1926 р., став обов'язковим цивільний шлюб, селяни й основна частина міського населення продовжували залишатися вірними традиційному релігійному шлюбному обряду. У результаті число дітей, котрі, відповідно до писаного права, вважалися позашлюбними, а в очах населення лишалися законнонародженими, збільшилося настільки, що довелося шляхом прийняття ряду спеціальних законів (1933, 1945, 1950, 1956, 1965 рр.) визнати їх народженими у шлюбі. Союз їх батьків визнавався шлюбом, якщо обидві сторони були поза офіційним шлюбом на момент видання закону.

Цивільний процесуальний кодекс являв собою рецепцію ЦПК швейцарського кантону Neuchatel. У подальшому до нього вносилися численні зміни.

Торгове право. Незважаючи на рецепцію ЦК Швейцарії, турецькі законодавці ви-рішили за прикладом більшості країн континентальної Європи присвятити торговому праву окрему кодифікацію. Торговий кодекс був уведений двома книгами: перша у 1926, друга — у 1929 рр., діяв до сер.1950-х років. Новий Торгівельний кодекс 1956 р. по суті являє собою нову редакцію ТК 1926 р. (набув чинності з 1 січня 1957 р.), який, згідно з його першою статтею, є складовою частиною Цивільного кодексу. Він складається зі вступу, п'яти частин і заключних положень. Частина перша дає визначення підприємця (торговця), містить положення про торговий реєстр, торгове ім'я, несумлінну конкуренцію, ведення торгових книг, комерційне представництво; частина друга стосується торгових компаній, третя включає правила про комерційні документи (у тому числі векселя, чеки, товаророзпорядчі документи); частина четверта присвячена торговому мореплаванню; п'ята — страхуванню.

Трудове право. Процес вестернізації торкнувся і трудового права, що формувалося поза мусульманськими традиціями, згори, з ініціативи сил, зацікавлених у перетворенні Туреччини на суспільство «західного типу». При цьому прийняття відповідних законів часом передувало формуванню умов для їх реалізації; розвиток законодавства випереджало соціальна еволюція, що викликало необхідність його змін, котрі мають на меті пристосувати його до національних традицій і особливостей.

Сформоване в Туреччині трудове право близьке за своїми формальними характеристиками континентальним європейським зразкам. Головним його джерелом є Конституція, відповідно до якої держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожному справедливий частку в національному прибутку, ліквідувати економічну та соціальну нерівність і надати особливого захисту економічно слабким особам. Кожен має право на працю і свободу, укласти трудовий договір у будь-якій обраній сфері суспільного життя; право відмовитися від роботи, що не відповідає вікові, стану здоров'я чи статі; проголошено право працівників і роботодавців створювати асоціації, укласти колективні договори; право працівників на страйк, а роботодавців — на локаут; держава зобов'язується приймати адекватні економічні, соціальні й фінансові заходи для захисту інтересів працівників, для забезпечення справедливої заробітної плати, достатньої для пристойного існування. Доповнюють у цій частині Конституцію Туреччини закони: про працю (1971 р.), про працю моряків (1967 р.), про працю журналістів (1953 р.), про профспілки (1983 р.), про колективні договори, страйки й локаути (1983 р.), про трудові суди (1950 р.) тощо.

Специфіка турецького трудового права полягає у встановленні державної монополії на діяльність з питань трудового посередництва, заборони приватних бірж праці і в більш низькому, ніж у Західній Європі, рівні правових гарантій умов та охорони праці. Закон закріплює однаковий статус за профспілками працівників і профспілками підприємців. Закон гарантує профспілковий плюралізм, однак як працівникові, так і підприємцю заборонено бути членом більш ніж однієї профспілки.

Кримінальне право і процес

Кримінальне право. Одним із перших Кримінальних кодексів Туреччини був кодекс, складений під впливом Французького кримінального кодексу 1810 р., і прийнятий в Османській імперії на початку танзимату (1840 р.). Він діяв до періоду кемалістських реформ, під час яких був замінений новим Кримінальним кодексом 1926 р., що спирався головним чином на італійський КК 1889 року. У подальшому КК 1926 р. неодноразово переглядався. Так, у 1930-і рр. були зроблені запозичення з карного законодавства фашистської Італії, зокрема, передбачена кримінальна відповідальність за комуністичну діяльність і пропаганду. У 1971 р., у відповідь на розростання політичного насильства у країні була підвищена кримінальна відповідальність за викрадення людей та введені нові склади злочинів — викрадення повітряного судна, володіння, виготовлення і транспортування вибухових речовин, неправомірне проникнення в публічні будинки.

Проект повного перегляду Кримінального кодексу був поданий до парламенту в середині 1986 року. Передбачалося дещо знизити відповідальність за загальні карні злочини й підсилити її за злочини політичні. Збереження репресивних тенденцій у турецькому кримінальному праві зумовлене збереженням напруженості в республіці, особливо у зв'язку зі збройною боротьбою курдського народу за самовизначення, що триває й досі. У 1997 р. була закінчена підготовка проекту нового КК Туреччини.

Кримінальні діяння, за турецьким КК, поділяються на *кримінальні злочини* і *провини*; мінімальний вік кримінальної відповідальності — 11 років. Види покарання: *страта, суворе ув'язнення, звичайне ув'язнення, великі штрафи*.

До 1990 р. 16 статей КК 1926 р. (зі змінами) передбачали страту як обов'язковий захід за злочини проти держави, уряду й Конституції. Крім того, вісім статей передбачали обов'язкову страту за такі злочини, як убивство або злочин, у результаті якого несправедливо страчена інша людина.

Дванадцять статей Військово-кримінального кодексу Туреччини, дві статті Закону про зраду й одна стаття Закону про контрабанду також передбачали страту як обов'язковий вид покарання.

Інші види покарання: *суворе ув'язнення, звичайне ув'язнення, великі штрафи*. Суворе ув'язнення означає каторжні роботи на термін від одного року до довічних. Для рецидивістів воно може починатися з одиночного ув'язнення. Звичайне ув'язнення призначається на термін до 20 років і також пов'язане із примусовою працею. У деяких випадках осуд може тягти за собою заборону на обіймання публічних посад, а також заняття деякими професіями або видами діяльності.

Закон про виконання покарань (1965 р.) мав на меті дещо пом'якшити суворість КК, передбачивши альтернативні заходи карного впливу і штрафи, а також стимулювати використання коротких тюремних термінів (до 6 місяців, нині — до одного року). Були також уведені нові форми умовного звільнення, такі, як тюремні відпустки, домашній арешт тощо. Усе це дозволило розвантажити перенаселені в'язниці на 50 %.

Антитерористичний закон 1991 р. анулював статті КК, котрі встановлювали відповідальність за «ідеологічні злочини». Однак він увів широке й заплутане визначення тероризму, надавши урядові право використовувати закон не тільки для боротьби з терористами, а й накладати покарання на звичайних громадян за письмову й усну пропаганду, мітинги та демонстрації, що мають на меті «завдати шкоди нерозривній єдності держави».

Кримінальний процес у цілому побудований за німецьким зразком. КПК запозичений у Німеччині у період кемалістських реформ. Розгляд справ у суді (крім дрібних) — колегіальний. Конституція проголошує багато загальноновизнаних демократичних принципів кримінального судочинства. Однак фактично в ході судового розгляду змагальність сторін не забезпечується, захист не має рівних прав з обвинуваченням, адвокат зобов'язаний поводитися на засіданні лояльно. Суду присяжних у Туреччині не існує.

Постійна політична напруженість і нестабільність у країні здійснює украй негативний вплив на кримінальний процес. У справах про політичні та терористичні злочини права обвинувачуваних суттєво обмежені законом і ще більше на практиці. Такі справи розглядаються військовими або надзвичайними судами. Так, після військового перевороту 1980 р. більшість смертних вироків виносили військові суди, розглядаючи справи про злочини, що «призвели до уведення воєнного стану». Адвокатам політичних ув'язнених усіляко заважали й перешкождали. Досить поширена була практика застосування катувань у кримінальному процесі з будь-яких категорій справ.

У 1990-і рр. під тиском європейських держав і міжнародних правозахисних організацій у кримінально-процесуальному законодавстві Туреччини відбулися деякі позитивні зміни. Зокрема, у 1992 р. закон встановив, що обвинувачуваний у «групових злочинах» не може бути затриманий поліцією без наказу судді на термін більше чотирьох діб (раніше цей термін складав 15 діб). Обвинувачуваний тепер має право на неконтрольоване спілкування з адвокатом у будь-який момент. Максимальний термін утримання

під вартою в період попереднього розслідування — шість місяців. За справами, переданими до суду, максимальний термін утримання під вартою, включаючи досудове слідство, не може перевищувати двох років. Одна лише тяжкість скоєного злочину відтепер не є достатньою підставою для взяття особи під варту.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Виконайте такі завдання:

Завдання 1. Продовжте роботу над складанням словника основних понять та термінів з історії держави і права зарубіжних країн. Розкрийте зміст таких понять та термінів:

Поняття	Терміни
«Загальне мусульманське право» Право «мусульманських країн»	Гирі

Завдання 2. Продовжте роботу над складанням хронологічної таблиці за пропонуваною раніше формою.

Завдання 3. Використовуючи матеріал теми та додаткову літературу, *підготуйте коротку довідку* про історичні обставини розробки й прийняття **Кримінального кодексу Японії 1907 року**.

Завдання 6. Використовуючи текст Кримінального кодексу Японії 1907 року з подальшими змінами, випишіть:

- статті, в яких закріплені окремі види злочинів;
- статті, які підтверджують тенденцію гуманізації японського кримінального законодавства.

Перевірте себе

Завдання 4. Продовжте думку:

- Основними тенденціями розвитку японського права, починаючи з епохи Мейдзі, є....., що означає.....
- На цивільне законодавство Японії значний вплив здійснило право.....
- Особливістю кримінального законодавства епохи Мейдзі було те, що.....
- Сутність системи інтенсивного судового розгляду в японському кримінально-процесуальному праві полягає в тому, що.....
- Спільне в китайському та японському праві полягає в тому, що.....
- Фундаментальні розходження між старим китайським правом і новим (періоду правління Мао) полягає в тому, що.....
- Основною особливістю права мусульманських країн є....., про що свідчить.....
- Початок сучасному цивільному праву Туреччини було покладено.....

9. «Вестернізація» трудового права Туреччини виявилася в тому, що.....

10. Збереження репресивних тенденцій у турецькому кримінальному праві обумовлено..... і виявилось у.....

Завдання 5. Схарактеризуйте:

1. Основні тенденції становлення й розвитку сучасного японського права.
2. Кримінальне законодавство Японії.
3. Основні тенденції розвитку китайського права в пореформений (80-ті рр. ХХ ст.) період.
4. Основні риси права близькосхідних країн.
5. Загальні риси та особливості права Туреччини.

Джерела

Документ № 1

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС ЯПОНІЇ
(Закон № 45 від 24 квітня 1907 р. З подальшими змінами
за станом на 25 листопада 1997 р.)
(витяги)

ЧАСТИНА ПЕРША. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Розділ 1. ПРАВИЛА ЗАСТОСУВАННЯ ЧИННОГО ЗАКОНУ

Стаття 1. Злочин у межах Японії

Чинний закон застосовується до кожної особи, що скоїла злочин у межах Японії.

Те ж саме стосується будь-якої особи, що скоїла злочин на японському судні чи японському повітряному апараті, що знаходиться поза межами Японії....

Розділ 2. ПОКАРАННЯ

Стаття 9. Види покарань

Основними покараннями встановлюються страта, позбавлення волі з примусовою працею, позбавлення волі без примусової праці, штраф, кримінальний арешт і малий штраф; додатковим покаранням встановлюється конфіскація.

Стаття 10. Тяжкість покарань

1. За своєю тяжкістю основні покарання розподіляються в тому порядку, в якому вони зазначені в попередній статті; однак безстрокове позбавлення волі без примусової праці є більш тяжким покаранням, ніж строкове позбавлення волі з примусовою працею, і строкове позбавлення волі без примусової праці є більш тяжким покаранням, ніж строкове позбавлення волі з примусовою працею, якщо максимальний термін, передбачений для першого, удвічі перевищує максимальний термін, передбачений для останнього.

2. При покараннях того самого виду більш тяжким є покарання з великим максимальним терміном або з більшою максимальною сумою; якщо максимальні терміни чи максимальні суми однакові, то більш тяжким вважається покарання з великим мінімальним терміном або з більшою мінімальною сумою.

Стаття 11. Страта

1. Страта приводиться у виконання у в'язниці шляхом повішення.

2. Засуджений до страти до приведення покарання у виконання утримується у в'язниці.

Стаття 12. Позбавлення волі з примусовою працею

1. Позбавлення волі з примусовою працею встановлюється безстрокове і строкове; строкове позбавлення волі з примусовою працею встановлюється на термін від 1 місяця до 15 років.

2. Позбавлення волі з примусовою працею полягає в утримуванні у в'язниці й виконанні примусової праці.

Стаття 13. Позбавлення волі без примусової праці

1. Позбавлення волі без примусової праці встановлюється безстрокове і строкове; строкове позбавлення волі без примусової праці встановлюється на термін від одного місяця до 15 років.

Стаття 14. Межі посилення й пом'якшення

При посиленні покарання у вигляді термінового позбавлення волі з примусовою працею або без неї термін покарання може бути подовжений до 20 років; у разі ж пом'якшення він може бути скорочений до терміну менше одного місяця.

Стаття 15. Штраф

Штраф становить від 10 тисяч йєн і більше, однак у разі у пом'якшення покарання він може бути скорочений до менш як 10 тисяч йєн.

Стаття 16. Кримінальний арешт

Кримінальний арешт встановлюється на термін від одного дня до 30 днів і полягає в утримуванні в арештному будинку.

Стаття 17. Малий штраф

Малий штраф встановлюється в сумі від 1 тисячі йєн до 10 тисяч йєн.

Стаття 18. Утримування в робітному будинку нездатних повністю внести штраф або малий штраф

1. Той, хто не може цілком сплатити штраф, піддається утримуванню в робітному будинку на термін від одного дня до двох років.

2. Той, хто не може цілком сплатити малий штраф, піддається утримуванню в робітному будинку на термін від одного дня до 30 днів.

3. Якщо призначені разом кілька штрафів або разом штраф і малий штраф, то термін утримування за несплату не повинен перевищувати трьох років. Якщо разом призначені кілька малих штрафів, то термін утримування не повинен перевищувати 60 днів.

6. Якщо особа, засуджена до штрафу або малого штрафу, сплачує його частково, утримування в робітному будинку скорочується на число днів, що відповідає цій сумі, з огляду на співвідношення між загальною сумою штрафу або малого штрафу й числом днів утримування за вироком.

7. Якщо під час виконання утримування за несплату частина штрафу або малого штрафу виплачується, число днів, що залишається, скорочується у співвідношенні, зазначеному в попередній частині.

8. Не може стягуватися сума, менша, ніж відповідна одному дню утримування за несплату.

Стаття 19. Конфіскація

1. Нижчепойменовані предмети можуть бути конфісковані:

- 1) предмет, що є елементом скоєння злочину;
- 2) предмет, що був використаний при скоєнні злочину чи призначався для цього;
- 3) предмет, що з'явився в результаті злочину або був отриманий на підставі злочину, або був отриманий як винагорода за злочин.

2. Конфіскація можлива, якщо предмет не належить іншій, крім злочинця, особі; однак цей предмет може бути конфіскований, навіть якщо він належить іншій, крім злочинця, особі, якщо інша, крім злочинця, особа одержала цей предмет після злочину, будучи поінформованою про його характер.

Стаття 20. Злочини, за які неможливе призначення конфіскації

Конфіскація не може призначатися за злочин, що тягне тільки кримінальний арешт або малий штраф, якщо це не передбачено спеціальними положеннями; однак це не відноситься до конфіскації предмета, названого в п. 1 ч. 1 ст. 19.

Стаття 21. Зарахування перебування в попередньому ув'язненні

Число днів, проведених у попередньому ув'язненні, може бути цілком або частково зараховане в термін самого покарання.

Розділ 5. УМОВНЕ ЗВІЛЬНЕННЯ З В'ЯЗНИЦІ

Стаття 28. Умови умовного звільнення з в'язниці

Якщо особа, засуджена до позбавлення волі з примусовою працею або без неї, виявляє справжнє виправлення, адміністративна влада своїм рішенням може дозволити їй умовне звільнення з в'язниці після того, як вона відбула третину терміну при терміновому покаранні або 10 років — при безстроковому.

Розділ 6. ДАВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ Й ПОГАШЕННЯ ВІДБУТОГО ПОКАРАННЯ

Стаття 31. Дія давності

Особа, засуджена до покарання, залежно від давності може бути звільнена від його виконання.

Стаття 32. Терміни давності

Давність минає повністю, коли покарання не виконане протягом будь якого з наведених нижче термінів після того, як вирок став остаточним:

1. Страта — протягом 30 років.
2. Безстрокове позбавлення волі з примусовою працею або без неї — протягом 20 років.
3. Строкове позбавлення волі з примусовою працею або без неї — протягом 15 років, якщо термін покарання становить від 10 років і більше; протягом 10 років, якщо термін покарання складає від трьох років і більше; і протягом п'яти років, якщо термін покарання складає менше трьох років.
4. Штраф — протягом трьох років.
5. Кримінальний арешт, малий штраф і конфіскація — протягом одного року.

Стаття 34-II. Погашення відбутого покарання

1. Вирок до покарання втрачає силу, якщо особа відбула позбавлення волі без примусової праці або більш тяжке покарання, або їй було надане звільнення від відбуття покарання й після цього минуло 10 років, протягом яких ця особа не була засуджена до штрафу або більш тяжкого покарання. Також якщо було цілком виконане призначене особі покарання у вигляді штрафу чи більш м'яке покарання або їй було надане звільнення від виконання покарання й після цього минуло п'ять років, протягом яких ця особа не була засуджена до штрафу чи більш тяжкого покарання.

2. Вирок про визнання винною зі звільненням від покарання втрачає силу, якщо особа була визнана винною у злочині зі звільненням від покарання й після того, як вирок про це став остаточним, минуло два роки, протягом яких ця особа не була засуджена до штрафу або більш тяжкого покарання.

Розділ 7. НЕУТВОРЕННЯ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ.

ПОМ'ЯКШЕННЯ ПОКАРАННЯ І ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ

Стаття 35. Дії відповідно до законодавства або у здійсненні правомірного заняття

Дія, виконана відповідно до законодавства або в здійсненні правомірного заняття, некарана.

Стаття 36. Правомірна оборона та перевищення її меж

1. Дія, що неминуче необхідна для того, або захистити себе або іншу особу від безпосередньої загрози неправомірного нанесення збитку якому-небудь праву, некарана.

2. Покарання за дію, що перевищує межі оборони, залежно від обставин може бути пом'якшене або ця особа може бути звільнена від покарання.

Стаття 37. Укряй необхідні дії для запобігання небезпеки й перевищення її меж (необхідна оборона)

1. Дія, неминуче необхідна для того, щоб відвернути від себе або іншої особи наявну небезпеку для життя, здоров'я, волі або майна, некарана лише тоді, коли якщо збиток, котрий виник у результаті цієї дії, не перевищує ступінь збитку, що відвертається; однак якщо ця межа була перевищена, то залежно від обставин покарання може бути пом'якшене чи ця особа може бути звільнена від покарання.

2. Положення попередньої частини не застосовуються щодо тієї особи, на якій лежить спеціальний борг у силу виду її занять.

Стаття 38. Умисел, необережність, помилка

1. Некарана дія, скоєна при відсутності умислу скоїти злочин; однак це не стосується випадків, коли закон містить спеціальні положення.

2. Якщо особа під час скоєння злочину не знала, що скоює злочин більш тяжкий, ніж той, який вона, на її думку, скоює, до неї не можуть застосовуватися заходи, відповідні скоєному нею в дійсності більш тяжкому злочину.

3. Відсутність умислу скоїти злочин не може утворюватися через незнання закону; однак залежно від обставин можливе пом'якшення покарання.

Стаття 39. Психічна ненормальність і слабоумство

1. Дія, вчинена психічно ненормальним, некарана.

2. Покарання за дію, вчинену людиною, хворою на слабоумство, підлягає пом'якшенню.

Стаття 41. Недосягнення віку, за який настає кримінальна відповідальність

Дія, вчинена особою, котра не досягла віку 14 років, некарана.

Стаття 42. Явка з повинною й зізнання у скоєному злочині

1. Покарання особи, яка, скоївши злочин, з'явилася з повинною до того, як була виявлена владою, може бути пом'якшене.

Розділ 12. Пом'якшення покарання за пом'якшувальними обставинами

Стаття 66. Пом'якшення покарання за пом'якшувальними обставинами

Якщо в обставинах злочину наявні пом'якшувальні моменти, що потребують урахування та свідчать на користь особи, котра скоїла злочин, покарання може бути пом'якшене з урахуванням пом'якшувальних обставин.

Стаття 67. Посилення або пом'якшення покарання в силу закону та пом'якшення за пом'якшувальними обставинами

Навіть у тому випадку, коли покарання підлягає посиленню або пом'якшенню відповідно до закону, може мати місце пом'якшення покарання за пом'якшувальними обставинами.

Розділ 13. Правила посилення та пом'якшення покарань

Стаття 68. Спосіб пом'якшення відповідно до закону

Якщо наявна одна чи більше передбачених законом підстав для пом'якшення покарання, то підлягають застосуванню такі правила:

1. Якщо має бути пом'якшене покарання стратою, воно пом'якшується призначенням позбавлення волі з примусовою працею чи без неї безстроково чи на термін не коротший 10 років.

2. Якщо має бути пом'якшене безстрокове позбавлення волі з примусовою працею чи без неї, воно пом'якшується призначенням позбавлення волі з примусовою працею чи без неї на термін не коротший семи років.

3. Якщо має бути пом'якшене строкове позбавлення волі з примусовою працею чи без неї, термін призначення скорочується наполовину.

4. Якщо має бути пом'якшений штраф, сума його скорочується наполовину.

5. Якщо має бути пом'якшений кримінальний арешт, його максимальний термін скорочується наполовину.

Примітка:

Документ № 1 використаний з: Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина. — М.: Зерцало, 1999. — С. 327—346.

Тести для самоконтролю

1. Становий характер японського суспільства сер. XIX ст. був представлений такими основними категоріями населення:

- 1) самураї, селяни, ремісники, торговці;
- 2) воїни, селяни;
- 3) селяни, ремісники, торговці.

2. Реставрацію Мейдзі та початок становлення буржуазної держави в Японії пов'язують з подіями:

- 1) 1868 р., повалення влади сьогуна і початком правління імператора Муцухіто.
- 2) 1889 р., октроюванням першої японської конституції.
- 3) 1904—1905 рр., російсько-японською війною.

3. За Конституцією 1889 р., форма правління японської держави була:

- 1) республікою;
- 2) дуалістичною монархією;
- 3) парламентською монархією.

4. Становлення Японії як колоніальної імперії пов'язують з:

- 1) октроюванням Конституції 1889 р.;
- 2) анексією Кореї 1910 р., окупацією Маньчжурії 1931 р.;
- 3) наслідками російсько-японської війни 1904—1905 рр.

5. Встановлення в 1940 р., в Японії режиму диктатури фашистсько-нацистського типу було здійснено:

- 1) шляхом державного перевороту;
- 2) шляхом створення «нової політичної структури»;
- 3) шляхом перебудови державного апарату.

6. За Конституцією 1947 р., Японія стала:

- 1) дуалістичною монархією;
- 2) державою з парламентсько-монархічною формою державного правління;
- 3) республікою.

7. Зразком для Основного закону Японії 1889 р. послужила:

- 1) Конституція Німеччини 1871 р.;
- 2) Конституція Пруссії 1850 р.;
- 3) Конституція Франції 1791 р.

8. Конституційне закріплення утворення Китайської Народної республіки було здійснено:

- 1) 1 жовтня 1949 р.;
- 2) 13 січня 1953 р.;
- 3) 20 вересня 1954 р.

9. Чинна Конституція КНР була прийнята:

- 1) 1954 р.;
- 2) 1978 р.;
- 3) 1982 р.

10. Базовими принципами модернізації сучасного Китаю є:

- 1) демократизм, конфуціанство, капіталізм,
- 2) маоїзм, конфуціанство, капіталізм;
- 3) соціалізм, конфуціанство, капіталізм.

11. Загальною рисою форми правління «нафтових» монархій Близького Сходу є:

- 1) її абсолютистський характер;
- 2) її ідеологічне спрямування як теократичної монархії;
- 3) її світський характер.

12. Становлення сучасної іранської державності пов'язано з:

- 1) запровадженням конституційно-монархічної форми державного правління у 1906—1907 рр.;
- 2) прийняттям Конституції Ісламської Республіки Іран в грудні 1979 р.;
- 3) перейменуванням Персії в Іран 1936 р.

13. Проголошення Іраку як незалежної держави з конституційно-монархічною формою правління відбулося:

- 1) 1930 р.;
- 2) 1932 р.;
- 3) 1958 р.

14. Конституційне закріплення республіканської форми правління в Іраку здійснено:

- 1) 1932 р.;
- 2) 1958 р.;
- 3) 1970 р.

15. Вперше в мусульмансько-східній традиції ідея громадянської рівності та забезпечення природних прав людини знайшла відображення в:

- 1) Конституції Ісламської Республіки Іран 1979 р.;
- 2) Конституції Іраку 1970 р.;
- 3) Державному маніфесті «Гюльханейський хатт-і-шериф» Османської імперії 1839 р.

16. За Конституцією 1876 р., форму державного правління Туреччини можна визначити як:

- 1) конституційну (дуалістичну) монархію;
- 2) республіку;
- 3) теократичну монархію.

17. Республіканська форма правління в Туреччині була закріплена:

- 1) 1908 р.;
- 2) 1923 р.;
- 3) 1924 р.

18. За Конституцією 1982 р., форма правління сучасної турецької держави визначається як:

- 1) парламентська монархія;
- 2) парламентська республіка;
- 3) президентська республіка.

19. Починаючи з епохи Мейдзі й до цього часу, в розвитку японського права проявилася:

- 1) всеохоплююча вестернізація;
- 2) максимальне збереження традиційного у національному праві;
- 3) вестернізація, збереження традиційного у національному праві.

20. Цивільний кодекс Японії 1898 р. складався під значним впливом:

- 1) ЦК Франції 1804 р.;
- 2) Австрійського Цивільного уложення 1811 р.;
- 3) Німецького Цивільного уложення 1896 р.

21. Кримінальне законодавство Японії кінця XIX — початку XX ст.ст. складалося під впливом:

- 1) англійського буржуазного права;
- 2) французького буржуазного права;
- 3) німецького буржуазного права.

22. Розвиток китайського права в 1911—1949 рр. характеризувався:

- 1) всеохоплюючою вестернізацією;
- 2) максимальним збереженням традиційного у національному праві;
- 3) вестернізацією, збереженням традиційного у національному праві.

23. Першою кодифікацією мусульманського права в галузі сімейно-шлюбних відносин і спадкування вважається:

- 1) іранський Цивільний кодекс 1927—1935 рр.;
- 2) турецький Цивільний кодекс 1870 р.;
- 3) єгипетський та алжирський кодекси персонального статусу.

24. Засади сучасного цивільного права Туреччини формувалися під впливом:

- 1) французького цивільного законодавства;
- 2) німецького цивільного законодавства;
- 3) швейцарського цивільного законодавства.

25. Традиціоналізм у розвитку японського буржуазного права проявився у:

- 1) збереженні доктрини конфуціанства;
- 2) посиленні індивідуалізму;
- 3) консервуванні правових норм феодального походження.

26. Батьком модернізації Китайської народної республіки вважається:

- 1) Ден Сяопін;
- 2) Мао Цзедун;
- 3) Чан Кайші.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Куманин Е. В.* Юридическая политика и правовая система Китайской Народной Республики. — М., 1999.
2. *Лубський В. І., Борис В. Д.* Мусульманське право: курс лекцій. — К.: Вілбор, 1997.
3. Мусульманское право. — М.: Инст-т гос-ва и права ИГПАН, 1984.
4. *Страхов М., Солодовнік І.* З історії прийняття Кримінального кодексу Японії 1907 року // Вісник Академії правових наук. — 1999. — № 3.
5. *Сюкяйнен Л. Р.* Мусульманское право. — М., 1986.
6. *Инако Цунэо.* Современное право Японии / Пер с япон. — М.: Прогресс, 1981.
7. *Цмай В. В.* Регулирование семейно-брачных отношений мусульман «правом личного статуса». — СПб: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000.

Додатки

Додаток А. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН» (ЗА ВИМОГАМИ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЇ СИСТЕМИ)

Додаток Б. СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ: ПЛАНИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Додаток В. ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ УСПІШНОСТІ ТА ЯКОСТІ НАВЧАННЯ

Додаток В.1. ВХІДНИЙ (нульовий) КОНТРОЛЬ [Тести]

Додаток В.2. ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОМІЖНОГО КОНТРОЛЮ [Тести]

Додаток В.3. ЗАВДАННЯ ДЛЯ РУБІЖНОГО КОНТРОЛЮ [ККР]

Додаток Д. КУРСОВА РОБОТА: МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ТЕМАТИКА

Додаток Е. СПИСОК ФАХОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ (БІБЛІОГРАФІЯ)

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

ЗАПОРІЗЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ*
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ПРОГРАМА
навчальної дисципліни

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

(за вимогами кредитно-модульної системи)

Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. Програма навчальної дисципліни (за вимогами кредитно-модульної системи). — Запоріжжя: Юридичний ін-т Дніпропетровського держ. Ун-ту внутрішніх справ, 2006 — 35 с.

Рекомендовано:

Міністерством освіти і науки України
лист № 14/18.2-1088 від 28.04.2006 р.

Розробники:

- Бостан Л. М.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;
- Бостан С. К.**, кандидат історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Рецензенти:

кафедра теорії і історії держави та права Гуманітарного університету
«Запорізький інститут державного і муніципального управління»;

Пархоменко Н. М., кандидат юридичних наук, вчений секретар Інституту держави і права ім. В. М. Корецького;

Батліна Л. М., кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Затверджено вченою радою

Запорізького юридичного інституту МВС України.

Протокол № 6 від 30 червня 2005 р.

ББК 67.3 (О) я73

© Запорізький юридичний інститут, 2006
© Бостан Л. М., Бостан С. К., 2006

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН» (за вимогами ECTS)

Опис предмета навчальної дисципліни

Предмет: «Історія держави і права зарубіжних країн»

Курс: підготовка бакалаврів, спеціалістів, магістрів	Напрямок, спеціальність, освітньо- кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів ECTS — 5 Модулів — 2 Змістових модулів — 5 Загальна кількість годин — 180 Тижневих годин: 5	7.060101 Правознавство бакалавр, спеціаліст магістр	Нормативна (обов'язкова) I-й курс Семестри: 1, 2 Лекції: 36 год. Семінари: 24 год. Самостійна робота: 108 год. Контроль: — проміжний (тести): 8 год. — рубіжний (ККР): 4 год. — підсумкова оцінка з навчальної дисципліни визначається як серед- ньозважена результатів сумарного рейтингу окремих залікових модулів

Мета: ознайомлення з історичними основами процесу виникнення та розвитку державно-правових інститутів в зарубіжних країнах, що є невід'ємною складовою світової правової культури, формування вмінь та навичок історичного мислення, необхідних для розуміння суті сучасних державно-правових явищ.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА **нормативної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»** **для підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів** **зі спеціальності** **7.060101 «Правознавство»**

Пояснювальна записка

«Історія держави і права зарубіжних країн» вивчається як нормативна дисципліна в усіх вищих навчальних закладах України, які здійснюють підготовку юристів вищої кваліфікації. *Мета* її вивчення — ознайомлення тих, хто навчається, з історичними основами частини світової правової культури, яка є результатом процесу становлення та розвитку державно-правових інститутів в зарубіжних країнах, формування в них вмінь та навичок історичного мислення, котре має велике значення для розуміння суті сучасних держави і права, подальшої їх розбудови.

Пропонована навчальна програма дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» відповідає загальним вимогам, які пред'являються до такого роду документів, але в той же час має свої особливості, зумовлені специфікою організації навчального

процесу у зв'язку з приєднанням в 2005 р. України до Болонської конвенції та необхідністю переосмислення сталих положень та оцінок історичного процесу державо- і правотворення в зарубіжних країнах.

По-перше, структурно програма побудована на базі кредитно-модульної системи. Суть такої побудови полягає в тому, що весь навчальний курс, програмний матеріал розподілено на окремі блоки — *модулі* та *підмодулі* (змістові модулі). Модуль розглядає одне фундаментальне явище, підмодуль (змістовий модуль) — блок споріднених, логічно і функціонально пов'язаних між собою питань (тем), висвітлення котрих дозволяє вивчити це явище окремими порціями навчального матеріалу. Виходячи з періодизації історії держави і права зарубіжних країн, яке базується на положенні про те, що держава і право є надбудовними елементами суспільства програмний матеріал доцільно поділити на два модулі (1. Держава і право епохи станово-кастового суспільства; 2. Держава і право епохи громадянського суспільства) та п'ять підмодулів (змістових модулів). Безпосередній результат від такого структурування програмного матеріалу — ефективна організація навчального процесу, обумовлена раціональним розподілом годин аудиторної та позааудиторної роботи, комплексним підходом до вивчення основних проблем навчального курсу, стимулюванням самостійної роботи студентів. Цьому сприяє модульно-рейтингова форма оцінювання знань, вмінь та навичок тих, хто навчається.

По-друге, зміст програми визначений значними хронологічними та географічними межами предмету вивчення. Виходячи з цього, пріоритетними є проблеми, що розглядаються через призму історії країн, які стикалися з державною та правовою історією України, вплинули на її державно-правовий розвиток. Тому у програмі по-іншому, порівняно із традиційною схемою, визначено місце і роль Візантії у розвитку держави і права континентальної Європи, перш за все південно-східних слов'ян, особливу увагу приділено історичному досвідові нашого південного сусіда — Туреччини, під певним впливом якої традиційно перебуває мусульманське населення півдня України. Але все ж «ядром» світового державно-правового досвіду і, відповідно, предметом більш прискіпливого вивчення є такі країни західної цивілізації, як Англія, Франція, США та Німеччина — країни, котрі, поклавши початок двом найбільшим і найвпливовішим правовим сім'ям світу — англо-американській та романо-германській, визначили основні тенденції державно-правового розвитку в епоху становлення громадянського суспільства.

Інтерес до деяких країн східної цивілізації зумовлений дещо іншими причинами. Країни далекосхідної локальної цивілізації або ієрогліфічної культури (насамперед Японія і Китай) є яскравим прикладом гармонійного поєднання традиційного та західного елементів у державно-правовому будівництві, а досвід соціалістичного Китаю, котрий останнім часом розвивається досить динамічно, є повчальним для постсоціалістичних країн, у тому числі й України. Деякі країни Перської затоки, звідки бере свій початок іслам (Саудівська Аравія), зацікавили нас своєрідним поєднанням монархічних (теократично-абсолютистських) державних форм і високого рівня «соціальності» держави (Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт); інші — Іран і Ірак — специфічним змістом встановлених там республіканських форм правління та політичних режимів.

По-третє, до матеріалу програми включено окремі питання з історії політико-правової думки, оскільки теоретичні здобутки мислителів суттєво доповнюють «матеріальну» історію державо- і правотворення, сприяють більшому розумінню суті тієї чи іншої моделі державно-правового розвитку. Крім цього знайомство першокурсників з окремими вченнями, концепціями, теоріями цієї великої спадщини створює певний фундамент для більш глибокого вивчення ними в наступному такої навчальної дисципліни як «Історія вчень про державу та право».

Навчальна програма передбачає засвоєння матеріалу курсу у процесі лекційних, семінарських занять, а також самостійної роботи тих, хто навчається. *Лекційний курс* націлений на розкриття основних проблем історії держави і права зарубіжних країн; *семінарські заняття* — на поглиблене засвоєння актуальних теоретичних знань,

отриманих студентами на лекціях і в процесі позааудиторної роботи, формування в них певних вмінь та навичок майбутньої професійної діяльності. Особливу увагу приділено самостійній роботі, значення котрої, згідно з вимогами Болонської конвенції, суттєво має зростати. З огляду на це в обсягах навчальних годин, що відводяться для опанування дисципліни, пропонується змінити традиційне співвідношення, де аудиторні години переважають позааудиторні на користь часу, відведеного для самостійної роботи. Якщо раніше в загальній кількості 189 годин частка аудиторних (лекційних та семінарських) зазвичай була 108 годин, а позааудиторних відповідно — 81, то в нових умовах доцільним було б для оволодіння дисципліною виділити 180 годин (5 кредитів по 36 год. кожний), з котрих 72 години (два кредити виділити) на аудиторну роботу (два семестри по 36 годин), а на самостійну — 108 годин (3 кредити). Таке співвідношення зумовлює зміну акцентів в питаннях організації самостійної праці тих, хто навчається, та перевірки і оцінки набутих ними у ході цієї роботи знань, вмінь та навичок.

Контроль самостійної роботи студентів денної форми навчання здійснюватиметься під час семінарських занять, нульового (вхідного), проміжних та рубіжних (модульних) контролів, у ході індивідуальної роботи з викладачем під час консультацій. Оцінювання — рейтингове за багатобальною шкалою, яке дає можливість оцінити усі види здійснених робіт за наперед заданими параметрами без психолого-фізичного перевантаження учасників навчального процесу. Підсумки — відповідно до кількості набраних упродовж усього періоду вивчення дисципліни балів. Специфіка заочного відділення, пов'язана з незначним обсягом аудиторних годин, що відводиться для опанування дисципліни, звужує можливість проведення кількох рубіжних (модульних) контролів: студентам-заочникам необхідно виконати самостійну (домашню) контрольну роботу, завдання якої охоплюють частину або ж весь курс навчальної дисципліни та скласти іспит з неї.

Навчальна програма спрямована на те, щоб в результаті опанування передбаченого нею матеріалу ті, хто навчаються

знали:

1) хронологічні межі, найважливіші події та явища в історії державно-правового розвитку зарубіжних країн, що характеризують:

— процес виникнення та розвиток держави і права на усіх стадіях державно-організованого суспільства;

— загальні закономірності та особливості процесів державо- і правотворення в країнах західної та східної цивілізацій;

— сутність держави, її функції та механізм в епоху станово-кастового та громадянського суспільств;

— форми держави: форма державного правління, форма політичного режиму та форма державно-територіального устрою країн станово-кастового та громадянського суспільств;

— сутність права в епоху станово-кастового та громадянського суспільств;

— форми (джерела) права країн станово-кастового та громадянського суспільств;

— процес становлення права нового (буржуазного) типу у країнах західної цивілізації, формування її світових правових сімей;

— процес становлення та розвиток галузей права: конституційного (державного), цивільного та суміжних з нею галузей права, кримінального права та кримінального процесу;

— основні інститути конституційного, цивільного, кримінального і кримінально-процесуального права в країнах західної та східної цивілізацій.

2) поняття та терміни, притаманні для відповідного етапу розвитку держави і права в зарубіжних країнах.

вміли:

— використовувати методологічні принципи й методи історико-правової науки при аналізі та оцінці різних подій історії державо- і правотворення,

— *аналізувати* процеси державотворення в зарубіжних країнах, визначати його загальні та специфічні риси в країнах західної та східної цивілізацій;

— *систематизувати* та *узагальнювати* досвід державно-правового розвитку зарубіжних країн;

— *визначати* межі можливого використання зарубіжного досвіду в розбудові української держави;

— *аналізувати* і *тлумачити* історичні пам'ятки права, на основі їх реконструювати державно-правові явища,

набули:

— навичок пошуку необхідної інформації, вирішення тих чи інших ситуаційних (юридичних) задач.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

ВСТУП

«ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН» ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. «Історія держави і права зарубіжних країн» як наука. Предмет науки «Історія держави і права зарубіжних країн», її мета, завдання та місце в системі юридичних наук. Основні етапи розвитку науки «Історії держави і права зарубіжних країн»: виникнення та розвиток загальної історії держави і права; вітчизняна наука історії держави і права. Методологічні засади науки «Історія держави і права зарубіжних країн». Періодизація історії держави і права зарубіжних країн. Основні історичні типи держави та права: різноманітність підходів. Значення вивчення історії держави і права у сучасних умовах.

1.2. «Історія держави і права зарубіжних країн» як навчальна дисципліна. Мета та завдання навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн», її місце в системі юридичних дисциплін, взаємозв'язок та спадкоємність між ними. Система навчального курсу, програмне та навчально-методичне його забезпечення: навчальна програма, робоча навчальна програма, методичні рекомендації щодо проведення аудиторних занять та виконання завдань для самостійної роботи, методики оцінювань знань, вмінь та навичок. Джерела і література.

МОДУЛЬ 1.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ КАСТОВО-СТАНОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Перший модуль об'єднує у своїх межах групу споріднених питань, які розкривають зміст та сутність держави і права кастово-станово суспільства. Він у свою чергу складається з двох змістових модулів: «1.1. Держава і право країн стародавніх цивілізацій» та «1.2. Держава і право країн середньовічних цивілізацій».

Змістовий Модуль 1.1.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Програмний матеріал змістового модуля 1.1. спрямований на формування системи знань про виникнення держави і права, їх зміст та сутність на початковому етапі цивілізованого організованого суспільства в країнах стародавніх цивілізацій. Для оволодіння

сукупністю цих знань ті, хто навчаються, повинні опрацювати у процесі аудиторної та самостійної роботи питання наступних шести тем:

Тема 1. Виникнення держави у країнах давньосхідної цивілізації, основи їх суспільного ладу

1.1. Первісне суспільство і додержавні форми соціального управління. Неолітична революція та її вплив на формування політико-правового суспільства. Протодержави і ранні держави. Розклад родоплемінних відносин і виникнення державної організації в країнах Сходу: Аккад, Хетська держава, Фінікія, єврейські царства, Урарту. Загальне і особливе у процесі становлення державності в стародавніх Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї, давньоєврейському царстві та інших країнах Стародавнього Сходу. Роль природно-географічного фактора.

1.2. Особливості суспільної організації країн Стародавнього Сходу. Загальні риси суспільного ладу давньосхідних країн: багатокладність господарського життя; основні соціально — класові утворення (пануючий соціальний прошарок, вільні дрібні виробники, особи, позбавлені засобів виробництва). Особливості суспільного ладу: (авілум і мушкенум) у Стародавньому Вавилоні; система варн (брахмани, кшатрії, вайш'ї, шудри) у Стародавній Індії; рабство та його особливості. Роль релігії у давньосхідному суспільстві.

Тема 2. Функції, механізм та форми давньосхідних держав

2.1. Функції та механізм давньосхідних держав. Внутрішні функції: організаційно-господарська, охорона рабовласницької власності, утримування в покорі рабів і інших соціально-принижених категорій населення, ідеологічна; зовнішні функції: оборони країни і мирного контакту з іншими народами, захоплення чужих територій, управління завойованими територіями.

Державний механізм країн Стародавнього Сходу, його характерні риси, принципи організації та діяльності. Центральний державний апарат: фараон у давньоєгипетській державі, імператор у Стародавньому Китаї, цар у Стародавньому Вавилоні, особливості їх правового статусу; правитель, мантрипаришад, раджа-сабха у Стародавній Індії. Місцевий апарат управління. Судові органи: рада десяти, рада шести, кенбет — центральний суд країни, кенбети округів і окремих міст — в Єгипті; суд жерців, світський суд — у Стародавньому Вавилоні. Поліція, військо, принципи формування та задачі.

2.2. Форми давньосхідних держав. «Східна деспотія», її загальні риси та особливості у стародавніх країнах. Давньосхідні монархії: «класичні» східні деспотії Стародавнього Єгипту і Стародавнього Китаю. Конфуціанство і легізм у державному житті Китаю. «Обмежені» деспотії Стародавнього Вавилону та Індії. Брахманізм в Стародавній Індії, політико-економічний трактат «Артхашастра».

Давньосхідні республіки: міста-держави з аристократичною формою республіканського правління в Месопотамії; «гани» і «сантхи» в Стародавній Індії.

Тема 3. Право країн Стародавнього Сходу

3.1. Виникнення права. Право і справедливість в уявленні древніх. Спільні риси та особливості права давньосхідних країн. Джерела права: звичаї, шумерські закони, законодавство Мойсея, письмові закони Стародавнього Китаю: «Книга законів царства Вей». Найважливіші правові пам'ятки давньосхідних країн: стародавніх Вавилону та Індії: Закони царя Хаммурапі, Закони Ману.

3.2. Правові інститути давньосхідного права. Державно-правові відносини, специфічність їх правового закріплення та регулювання у країнах Стародавнього Сходу. Цивільно-правові інститути: право власності; право зобов'язань; сімейно-шлюбні відносини і їх правова регламентація; правове регулювання спадкових відносин. Злочини і покарання: загальне та особливе. Судовий процес, його основні види (звинувально-змагальний, розшуковий).

Тема 4. Виникнення держави в країнах античної цивілізації, основи їх суспільного ладу

4.1. Передумови виникнення держави на півдні Європи. Вплив східної цивілізації на становлення античної державності. Держави крито-мікенської епохи: Кносське, Мікенське царства. «Велика колонізація» VIII—VII ст. до н. е. Особливості становлення державності в Спарті, Афінах та Римі. Полісна система державної організації, значення природно-географічного фактора в її установах. Роль суб'єктивного чиннику у прискоренні процесів державотворення: реформи легендарного Тезея, Солона, Клісфена в Афінах; Сервія Тулія — в Римі.

4.2. Основи суспільного ладу античних країн, спільні риси та особливості. Соціальна структура: *вільні* — повноправні (заможні верстви в Стародавніх Афінах, спартіати — в Спарті, патриції — в Стародавньому Римі; *обмежені в правах* (метеки — в Афінах, переєки — в Стародавній Спарті, клієнти, плебеї, переєрини — в Стародавньому Римі), *неповноправні* (люмпен-пролетарі — в Стародавніх Афінах і Римі, ілоти — в Стародавній Спарті); *невільні* — державні раби і раби приватних осіб.

Тема 5. Функції, механізм та форми античних держав

5.1. Внутрішні та зовнішні функції античної держави: організаційно-господарська, охорона рабовласницької власності, придушення соціального опору, ідеологічна; зовнішні функції: оборони країни і мирного контакту з іншими народами, захоплення чужих територій, управління завойованими територіями.

5.2. Державний механізм античних республік — Афін, Спарти та Риму. Законодавчі органи — народні збори: екклесія в — Афінах, апелла — в Спарті, центуриатні, трибутні, куриатні коміції — в Римі. Виконавчі органи: архагети, ефори, герусія — в Спарті, Рада п'ятисот (буле) — в Афінах; сенат — в Римі, магістрати: принципи їх організації та діяльності. Армія, поліція: принципи формування та діяльності. Судові органи: зв'язок з адміністративними органами — в Спарті і Римі, особливості судової організації Стародавніх Афін: геліея — вищий судовий орган країни.

5.3. Загальні риси та особливості форм республіканських античних держав. Поліси стародавньої Греції. Афінська «демократична» республіка, «аристократична» республіка в Спарті та «змішана» (аристократично-демократична) республіка в Римі. Антична державно-правова думка: «Сім наймудріших», Піфагор, Геракліт, Демокріт, ідеальна держава Платона, Аристотель про правильні і неправильні форми держави. Цицерон про «кругообіг» різноманітних форм держави.

5.4. Форма та державний механізм монархічного Риму. Криза республіканізму, поява військово-політичної диктатури: диктатура Сулли (82—79 рр. до н. е.), Юлія Цезаря (45—44 рр. до н. е.), правління Октавіана Августа (30(27) р. до н. е. — 14 р. н. е.). Становлення монархічної форми правління: принципат і домінат. Особливості державного механізму Риму в період принципату і домінату. Чиновництво. Органи управління у провінціях. Зміни в державно-територіальній організації: поділ Римської імперії на Західну та Східну (395 р.). Падіння Західної Римської імперії (476 р.). Східно-Римська (Ромейська) імперія. Правління імператора Юстиніана (528—565 рр.).

Тема 6. Право країн античної цивілізації

6.1. Право давньогрецьких полісів. Основні риси права Афін і Спарти. Закон як основна форма правотворчості. Сократ, Платон і Аристотель про збіг справедливого і законного. Закони Драконта (біля 621 р. до н. е.). Правові інститути Стародавніх Афін і Спарти: цивільно-правові інститути (право власності, зобов'язальне (договірне), шлюбне, спадкове право; злочини (проти держави, проти особистих інтересів) і покарання (смертна кара, продаж в рабство, позбавлення волі, штраф, атимія). Судовий процес: *dike*, *graphe* — в Афінах.

6.2. Римське право, його періодизація.

Джерела римського права, їх розвиток. *Пам'ятки права найдавнішого періоду:* правові звичаї (*mores majorum*), законодавство царів (*leges regiae*), Закони XII таблиць (*leges duodecim tabularum*), право квіритське та ін.

Джерела права класичного періоду: преторське право (*jus praetorium*) і «право народів» (*jus gentium*); кодифікація преторського права — «Вічний едикт» Юліана (*edictum perpetuum*) II ст.; конституції — акти імператорської влади: едикти, рескрипти, декрети, мандати. Роль римських юристів у розвитку права. Тиберій Корунканій, Гней Флавій, Катон Старший, Марк Манілій, Квінт Муцій Сцевола, Публій Муцій Сцевола, Сервій Сульпіцій Руф; основні школи права: сабін'янці, прокуль'янці. Папініан, Павел, Ульпініан, Модестін і Гай.

Джерела права посткласичного періоду: кодифікація римського права, кодекси Грегоріана, Гермоніана (III ст.н. е.), Феодосія (438 р.) та Юстиніана (Звід законів Юстиніана) 528—534 рр.

Інститути римського права. *Цивільно-правові інститути:* право власності — цивільна (квіритська) власність, сервітути, преторська, бонітарна власність, власність перегринів; право зобов'язань — зобов'язання з договорів, зобов'язання з деліктів, вербальний, літеральний, реальний та консенсуальний договір (контракт); шлюбно-сімейне право — шлюб із «владою чоловіка», інститут усиновлення, конкубат; правове регулювання спадкових відносин — спадкування за законом і за заповітом.

Злочини та покарання у римському праві: злочини публічного і приватного характеру, смертна кара, принцип таліону, принцип композиції — в архаїчний період історії римського права; поява понять провина, необережність і випадок, нова класифікація злочинів: проти держави, проти релігії, проти моральності, проти приватних осіб — у класичний період, екстраординарні злочини посткласичного періоду.

Судовий процес у Римі, основні його види: легісакційний, формулярний, екстраординарний, інквізиційний.

Роль римського права у світовій історії.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.2.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Програмний матеріал змістового модуля 1.2. спрямований на формування системи знань про державу і право країн середньовічних цивілізацій, про характерні та особливі риси становлення феодальної держави і права в країнах західної та східної цивілізацій. Для оволодіння сукупністю цих знань ті, хто навчаються, повинні опрацювати у процесі аудиторної та самостійної роботи питання наступних п'яти тем:

Тема 7. Ранньофеодальна держава і право в країнах Європи

7.1. Розклад рабовласницьких і первіснообщинних відносин та виникнення феодалізму. Основні риси європейського феодалізму. Шляхи утворення ранньофеодальних держав.

7.2. Візантія — державо — і — правонаступниця давньоримської держави. Особливості суспільного ладу та державного устрою Візантії в V—VII ст. Еволюція форми держави та державного механізму у VIII—XV ст. Подальший розвиток римського права у Візантії. Післяюстиніанівські кодифікації: Еклога, Землеробський закон, Номоканон, Прохірон, Базиліки. Вплив Візантії на становлення та розвиток державно-правових інститутів у слов'ян.

7.3. Держава і право франків й англосаксів. Створення ранньофеодальної держави у племен, які населяли територію Північної та Північно-Західної Європи. Виникнення держави у франків, основні етапи її розвитку (Меровингський VI—VII ст., Каролінгський VIII — перша пол. IX ст.). Суспільний лад та форми їх державної організації.

Державний механізм. Королівська (княжа) влада і палацево-вотчинна система управління. Розпад франкської держави. Верденський договір (843 р.) та його вплив на подальші процеси державного розвитку в Західній Європі.

Виникнення англосаксонських держав на Британських островах та їх роль у державотворенні Англії.

7.4. Основи риси ранньофеодального права. Джерела права. Звичаєве право. Варварські правди. Салічна правда, англосаксонські правди. Королівське законодавство. Регулювання общинного побуту Салічною правдою, правове становище франків. Злочини й покарання. Судовий процес у державах раннього середньовіччя (франків та англосаксів).

Тема 8. Феодална держава в країнах Європи

8.1. Соціально-економічні та політичні передумови виникнення нових держав в Європі. Розпад імперії Карла Великого і утворення Франції та Німеччини (Священної римської імперії германської нації). Утворення Великого князівства Литовського. Нормандське завоювання Британії, утворення Англії.

8.2. Форми середньовічних держав. Християнська доктрина «двох мечів». Хома Аквінський про політичні форми правління. Державно-політичні погляди Марселія Падуанського. Загальні риси та особливості розвитку державних форм Англії, Франції, Німеччини: сеньйоріальна (ленна), станово-представницька та абсолютна монархії у Франції, Німеччині та Англії. Утворення та розвиток Російської (Московської) централізованої держави. Теорія Філофея, державно-політичні погляди О. М. Курбського та І. С. Пересвєтова. Шляхетська Річ Посполита.

Міські республіки середньовіччя в Італії, Німеччині, Франції, Іспанії, особливості їх державного устрою. Союзи міст.

8.3. Механізм середньовічних держав Європи. Зміни в суспільному ладі країн Європи у XIII—XV ст. Формування основних станів: духовенства, дворянства, городян та їх вплив на державні функції та структуру державного механізму західноєвропейських країн. Органи влади і управління у сеньйоріальних та станово-представницьких монархіях. Станово-представницькі установи Європи: кортеси в Іспанії, парламент в Англії, Генеральні Штати у Франції, з'їзди курфюрстів, рейхстаг і ландтаги в Німеччині, Боярська дума — в Росії, Сейм — в Польщі, їх структура, компетенція, значення.

Особливості західноєвропейського абсолютизму (класичний абсолютизм у Франції, незавершений абсолютизм в Англії, князівський (обласний) абсолютизм у Німеччині). Еволюція державного механізму європейських країн у період абсолютизму. Особливості становлення російського абсолютизму. Державні реформи першої чверті XVIII ст.

Судові та правоохоронні органи в механізмі феодальної держави.

Тема 9. Європейське феодальне право

9.1. Основні риси права країн континентальної Європи. Пилип де Бомануар про сутність права. «Партикулярне право» в країнах континентальної Європи: звичаєве право, міське право, канонічне право, рецепійоване римське право, королівське законодавство.

Основні риси феодального права Англії: загальне право, право справедливості, судовий прецедент. Дуалістичний характер судово-правової системи Англії.

9.2. Основні кодифікації феодального права. Перші державно-правові джерела феодальної епохи: Велика хартія вільностей 1215 р. в Англії, Золота булла 1356 р. у Німеччині, Великий березневий ордонанс у Франції 1357 р.; Кодифікації часів короля Людовика XIV у Франції (Цивільний ордонанс 1667 р., Карний ордонанс 1670 та ін.). «Саксонське дзерцало» 1232 р., і «Карна Конституція» Карла V («Кароліна») 1532 р. — в Німеччині; Новгородська і Псковська судні грамоти, Судебники 1497 та 1550 рр., Соборне Уложення 1649 р., Військові Артикули, Звід законів Російської імперії, Уложення про кару кримінальну і виправну 1845 р.

9.3. Основні інститути феодального права у країнах Західної Європи. *Зародження державно-правових інститутів:* устрій органів державної влади, взаємозв'язок держави й особистості.

Цивільно-правові інститути. Види майнових прав на землю: право власності (алод); утримання: вільні, шляхетні (бенефіцій, феоде (лен), лицарська служба, (довірча власність); нешляхетні (цензіва, короткострокова оренда). Право зобов'язань: поява нових видів договорів (найму, підряду, доручення), поява перших банків, векселя. Сімейно-шлюбне право, роль канонічного права. Спадкове право: спадкування за законом та за заповітом, принцип майорату.

Злочини і покарання. Спроби класифікації злочинів: тяжкі, середні і легкі — у Франції; тризн, фелонія, місдімінор — в Англії; злочини і проступки; злочини проти релігії, проти держави, проти приватних осіб — в Німеччині. Види покарань, їх залякувально-каральний характер. Загальні поняття кримінального права: замах, співучасть, необережність, необхідна оборона тощо, принцип особистої відповідальності злочинця.

Судовий процес, його основні види: формальний — у цивільному судочинстві, змішаний, розшуковий — у карному судочинстві Німеччині та Франції. Особливості англійського судочинства: інститут роз'їзних суддів, інститут присяжних.

9.4. Особливості розвитку правових інститутів руського феодального права.

Цивільно-правові інститути: основні форми земельної власності: вотчина (спадкоємне землеволодіння) і помістя (умовне землеволодіння) та їх різновиди; зобов'язальне право: відповідальність третіх осіб, усний та письмовий (кабала) види договорів, вплив церковного права на регулювання сімейно-шлюбних відносин; спадкування за законом і за заповітом. Поява поняття «нерухома власність», нові види договірних відносин (договір товариства), зміни у спадкоємному та сімейно-шлюбному праві.

Кримінально-правові інститути: поняття злочину та його видів (державний, крамола, майновий, проти особи). Суб'єкти кримінально-правових відносин за Соборним Улодженням 1649 р., класифікація злочинів: умисні, необережні, випадкові. Поняття необхідної оборони, крайньої необхідності. Поділ злочинів на стадії: умисел, замах на злочин, закінчений злочин. Зміни в класифікації злочинів за «Військовими артикулами» 1715 р.. Характерні ознаки покарання: індивідуалізація, становість, невизначеність формулювань, каральний характер; основні їх види.

Судовий процес, його основні види: змагальний — у цивільному судочинстві; розшуковий, інквізиційний — у кримінальному судочинстві.

Тема 10. Феодальна держава у країнах Сходу

10.1. Основні риси східного феодалізму, його вплив на сутність та форму держави. Становлення феодальної держави в країнах Сходу. Основні етапи розвитку держави у Китаї, її форма та механізм, подальша модифікація східної деспотії у феодальному Китаї. Делійський султанат і імперія Великого Могола в Індії. Виникнення держави в Японії, особливості її форми та механізму, військово-олігархічний режим сьогунату.

10.2. Виникнення та розвиток мусульманських держав. Становлення державності у арабських племен. Утворення Арабського халіфату, авторитарно-теократичний характер його форми та механізму. Іслам: сунізм і шіїзм про державу, її сутність та призначення. Утворення турецької держави, основні етапи її розвитку. Форма і механізм Турецького султанату.

Тема 11. Право країн середньовічного Сходу

11.1. Особливості права в країнах середньовічного Сходу. Загальні риси східного права: консерватизм, стабільність, традиційність норм права і моралі.

Джерела права далекосхідних країн: «Кодекс династії Тан. VII ст.», «Виправлені і переглянуті зібрання кримінальних законів» X ст., «Звід законів династії Мін» XIV ст.

(Китай), Конституція Сьотокутайсі (604 р.), Звід законів Тайка 702 р., Тайхо Йоро рьо, Кодекс із 100 статей. 1742 р. (Японія).

Основні інститути далекосхідного права. Цивільно-правові інститути: форми земельної власності в Китаї (неподільна сімейна власність, родова власність, власність буддійських і даосійських общин, приватна власність); Японії (державна, громадська, великосімейна); зобов'язальне право, його особливості в Китаї та Японії, їх історична обумовленість; сімейно-шлюбне право, спільне і особливе в Китаї та Японії, особливості спадкового права. Злочини і покарання. Класифікація злочинів в Китаї: концепція «10 зол», в Японії — «8 зол». Судовий процес: інквізиційний — у Китаї, змішаний — у Японії.

11.2. Становлення мусульманського права, основні його риси. *Джерела мусульманського права:* Коран, сунна, іджма, фетва, кияс, місцеві звичаї, фірмани і кануни.

Основні інститути мусульманського права. Цивільно-правові інститути: право власності, категорії земельних володінь (святина земля, державна земля, землі, що знаходились в приватній власності, общинна земля); зобов'язальне право, особливості договірних відносин. Сімейно-шлюбне та спадкове право. Злочини і покарання в мусульманському праві. Класифікація злочинів і відповідність їм покарань. Судовий процес, його обвинувальний характер.

МОДУЛЬ 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Другий модуль об'єднує у своїх межах групу споріднених питань, які розкривають зміст та сутність держави і права громадянського суспільства. Він складається з трьох змістових модулів: «2.1. Держава в країнах західних цивілізацій», «2.2. Право в країнах західних цивілізацій» та «2.3. Держава і право країн східних цивілізацій».

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.1. ДЕРЖАВА В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Програмний матеріал змістового модуля 2.1. спрямований на формування системи знань про становлення та розвиток буржуазної держави як держави нового типу в країнах західної цивілізації. Для оволодіння сукупністю цих знань ті, хто навчаються, повинні опрацювати у процесі аудиторної та самостійної роботи питання наступних трьох тем:

Тема 12. Становлення держави нового типу

12.1. Громадянське суспільство як історичний етап у розвитку людської цивілізації. Соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови переходу від кастово-станового суспільства до громадянського. Соціально-правова сутність громадянського суспільства, основні етапи його становлення.

12.1. Ранні революції та їх вплив на становлення держави нового типу. Голландська революція та її роль у формуванні основ держави нового типу. Утрехтська унія від 23 січня 1579 р.

Англійська революція та її вплив на становлення держави нового типу: соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови англійської революції. Концепція Т. Гоббса про абсолютність державної влади. Тривалий парламент. Основні політичні течії: пресвітеріани, індепенденти, левеллери. Форма та сутність англійської держави в роки революції: «конституційна монархія» (1640—1649 рр.), індепендентська республіка (1649—1653 рр.), Протекторат Кромвелля (1653—1658 рр.). «Знаряддя управління»

(1653 р.). Реставрація Стюартів (1660 р.). Політична програма Дж. Локка, державно-правові ідеї Мільтона.

12.2. Революції останньої чверті XVIII ст. та їх вплив на становлення держави нового типу. Соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови американської революції. Т. Пейн про народний суверенітет. Державно-правові ідеї Т. Джефферсона. Декларація незалежності США 1776 р. Боротьба за здійснення принципів Декларації незалежності (1776—1783 рр.). Статті конфедерації і вічного союзу 1781 р. Утворення держави США. Ідея сильної виконавчої влади О. Гамільтона. Сутність та форма держави США за Конституцією 1787 р. Біль про права 1791 р.

Соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови Великої французької революції. Державно-правові ідеї Вольтера, Ж.-Ж.Руссо, Ш. Монтеск'є. Основні етапи революції. Декларація прав людини і громадянина (26 серпня 1789 р.). Становлення конституційної монархії. Конституція від 3 вересня 1791 р. Перша республіка (1792—1804 рр.) та її модифікації: жирондистська республіка (1792—1793 рр.); якобінська республіка (1793—1794 рр.), Конституція 1793 р., якобінська диктатура; директоріальна республіка (1795—1799 рр.), Конституція 1795 р.; консульська республіка (1799—1804 рр.). Конституція 1799 р.

12.3. Революції середини XIX століття в Німеччині та їх вплив на становлення держави нового типу. Розпад «Священної римської імперії германської нації». Соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови революції 1848 р. В Німеччині. Природно-правова доктрина І. Фіхте; Г. Гегель і І. Кант про державу і право. Франкфуртська конституція 1849 р., Прусска конституція 1850 р. Посилення Пруссії й Австрії та їх боротьба за гегемонію на німецьких землях. Об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. Ідея конституційної монархії Л. Штейна. Утворення Германської імперії. Імперська конституція 1871 р.

12.4. Буржуазна і капіталістична держава — держава перехідного типу. Основні риси буржуазної та капіталістичної держави. Ознаки перехідної держави.

Тема 13. Форми держави та їх розвиток в епоху громадянського суспільства

13.1. Основні тенденції розвитку елементів форми держави: форми державного правління, форми державно-територіального устрою та форми політичного режиму.

13.2. Форми державного правління та їх розвиток після буржуазних революцій XVII—XVIII ст. Становлення *парламентсько-монархічних форм* правління та їх еволюція. Реставрація монархії в Англії: становлення обмеженої (конституційної) монархії: боротьба вігів і торі в парламенті, прийняття «Акту про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнення за морями» 1679 р., («славна революція») 1688 р; «Білль про права» 1689 р., «Акт про влаштування» 1701 р. Формування основних принципів британської (вестмінстерської) моделі парламентаризму: відповідальний уряд, партійне правління, регулярна зміна кабінету міністрів. Виборчі реформи 1832, 1867, 1884—1885 рр. Організаційне оформлення політичних партій: ліберальної та консервативної. Еволюція парламентської монархії у Великобританії наприкінці XIX — у XX ст.: становлення домініонів, занепад парламентаризму, посилення виконавчої влади її міністеріалізація. Законодавчі акти про парламент 1911 р., 1949 р., 1999 р.:

Становлення *республіканських форм правління* та їх розвиток. Президентська республіка в США та її еволюція: поправки XII (1804 р.), XV (1870 р.), XVII (1913 р.), XX (1933 р.), XXII (1951 р.), XXIV (1964 р.), XXVI (1971 р.) до Конституції США; використання «вашингтонської» моделі президентської форми правління в інших країнах. Становлення парламентської республіки у Франції та її розвиток в роки III і IV республік; парламентська республіка в Німеччині (кінець 1940-х рр. — поч. XXI ст.). Змішана республіка та її розвиток: Республіка Фінляндія (Суомі) та Веймарська республіка (1919—1933 рр.) — перший досвід змішаної республіки; французька модель змішаної форми республіканського правління (V республіка); становлення змішаних республік в інших країнах.

13.3. Форми політичних режимів в зарубіжних країнах. Буржуазні революції XVIII—XIX ст., їх вплив на становлення політичних режимів в країнах Західної Європи та США. Демократичний режим, його історичні форми: демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Недемократичний режим: бонапартистський режим у Франції (сер. XIX ст.), поліцейський режим в Німеччині напр. XIX — поч. XX ст. Фашистська концепція міцної «надкласової» влади. Тоталітаризм в Західній Європі у першій половині XX ст. (Італія, Іспанія, Румунія, Угорщина). Німецький нацизм як крайня форма тоталітаризму. Закони 1933 р. «Про усунення злигоднів народу і держави», «Проти утворення нових партій», «Про забезпечення єдності партії і держави».

13.4. Форми державно-територіального устрою в зарубіжних країнах. *Складна форма державно-територіального устрою та її розвиток:* імперія та федерація в епоху громадянського суспільства. «Класична» імперія в Європі: Російська імперія 1721—1917 рр., Друга імперія в Німеччині 1871—1918 рр.; Австро-Угорська імперія 1866—1918 рр. Британська та французька колоніальні імперії. Федерація, причини побудови форм державно-територіального устрою зарубіжних країн на основі принципу федералізму. Історичні засади сучасного американського та німецького федералізму.

Проста форма державно-територіального устрою. Особливості становлення унітарної держави в епоху громадянського суспільства. Історичні основи сучасного унітаризму. Характерні риси та особливості французького та британського унітаризму.

Тема 14. Функції та механізм держави, основні тенденції їх розвитку

14.1. Сутність держави та її еволюція в епоху громадянського суспільства. Основні етапи побудови «демократичної», «правової» та «соціальної» держави в зарубіжних країнах.

14.2. Функції держави, основні тенденції їх розвитку. *Зовнішні функції держави:* вплив історичних обставин на зміст військової функції держави. Виникнення та розвиток в другій половині XX ст. — поч. XXI ст. функцій: 1) забезпечення миру та світового порядку; 2) співробітництва держав; 3) інтеграції в європейську та світову економіку. *Внутрішні функції держави та основні тенденції їх розвитку в епоху громадянського суспільства:* політична, ідеологічна, соціальна, правоохоронна, економічна.

14.3. Механізм держави нового типу. *Органи законодавчої та виконавчої влади у державному механізмі зарубіжних країн.* Становлення парламентів, їх місце та роль у системі вищих органів державної влади. Основні тенденції розвитку виконавчої влади в епоху громадянського суспільства: еволюція інститутів глави держави та урядової влади. Поліцейські органи в державному механізмі розвинутих країн: Історичні основи сучасних поліцейських служб Великобританії, США, Франції та Німеччини.

Судові органи в механізмі держави країн епохи громадянського суспільства. Еволюція судових систем Великобританії, США, Франції та Німеччини після буржуазних революцій: розвиток кримінальної та цивільної юстиції в Англії (Великобританії); Закон про судоустрій США (24.09.1789), «державна» та «народна» юстиція в США у XIX ст., судоустрій США та його специфіка у XX ст.; розвиток цивільної, кримінальної та адміністративної юстиції Франції у XVIII—XX ст.; історичні основи сучасної німецької юстиції: утворення ФРН та кардинальна реорганізація судоустрою країни, його специфічні риси.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.2.

ПРАВО КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Програмний матеріал змістового модуля 2.2. спрямований на формування системи знань про становлення та розвиток права нового типу в країнах західної цивілізації. Для оволодіння сукупністю цих знань ті, хто навчаються, повинні опрацювати у процесі аудиторної та самостійної роботи питання наступних чотирьох тем:

Тема 15. Становлення буржуазного права — права нового типу

15.1. Буржуазні революції XVIII — XIX ст., їх роль у становленні буржуазного права як права нового типу в країнах Західної Європи та США. Принципи та характерні риси нового (буржуазного) права: принципи індивідуалізму, свободи, законності, «верховенства права».

15.2. Основні тенденції розвитку буржуазного права. Становлення світових правових сімей: англо-американська та континентальна (романо-германська). Демократизація та соціалізація права. Зміни у джерелах та структурі права. Нові інтеграційні процеси у праві.

Тема 16. Становлення та розвиток конституційного (державного) права у зарубіжних країнах

16.1. Теоретичні засади конституційного права. Формування засад конституційного права як галузі юридичної науки. «Класична (юридична) школа» конституційного права та її засади (А. Дайсі, Г. Єллінек, А. Есмен, Ф. Кокошкін, М. Коркунов та ін.) Юридично-соціологічна школа конституційного права (Л. Дюгі, М. Оріу, Л. Гумплович і ін.). Демократична доктрина конституційного права.

16.2. Основні етапи та тенденції у розвитку конституційного (державного) права як галузі права. Формування основ конституційного права на засадах парламентаризму та конституціоналізму. Велика хартія вільностей 1215 р., Петиція про право 1628 р., «Біль про права» 1689 р. (Англія), Декларація незалежності 1776 р. (США), Декларація прав людини і громадянина 1789 р. (Франція). Основні тенденції розвитку конституційного права у XIX ст.: політизація та демократизація конституційного права (перехід від цензового до загального й рівного виборчого права). Реформи виборчого права в Англії 1832, 1867, 1884—1885 рр.; XIII, XIV, XV поправки (1865—1870 рр.) до Конституції США, Франкфуртська 1849 р. Конституція Германської імперії. Історичні засади назв галузі права: «конституційне» та «державне» право. Основні тенденції розвитку конституційного права у XX ст.: соціалізація, інституціоналізація політичних партій та громадських об'єднань, інтернаціоналізація конституційного (державного) права, його подальша демократизація. Політична конституція Мексиканських Сполучених Штатів (1917 р.), Веймарська Конституція 1919 р., Конституція СРСР (1936 р.), Основний Закон ФРН (1949 р.); XIX (1920 р.), XXIV (1964 р.), XXVI (1971 р.) поправки до Конституції США.

16.3. Джерела конституційного (державного) права. Конституції — основне джерело конституційного (державного) права. Буржуазні революції XVIII — сер. XIX ст. та їх роль у появі перших конституцій. Конституції першої «хвилі» (XVIII — поч. XX ст.), їх характерні риси. Зміни на політичній карті Європи після першої світової війни. Конституції другої «хвилі» (1919—1939 рр.). Друга світова війна, її політичні наслідки для конституційного розвитку зарубіжних країн. Конституції третьої «хвилі» (1945—1960 рр.). Падіння світової колоніальної системи наприкінці 50-х-початку 60-х рр. XX ст. Конституції четвертої «хвилі» (1960 — сер. 70-х рр.). Падіння тоталітарних режимів в Європі, прийняття демократичних конституцій, розпад СРСР. Конституції п'ятої та шостої «хвиль» (сер. 70-х — 90-ті рр. XX ст.), їх характерні риси та особливості.

16.4. Основні інститути конституційного (державного) права. *Інститут конституційного статусу особи.* Громадянство, засоби набуття («право крові», «право ґрунту»), право на власне ім'я, запис актів цивільного стану, поява перших ідентифікаційних документів. Основні права та свободи особи. Три хвилі (покоління) прав і свобод людини: особисті права й свободи людини, політичні права та свободи людини і громадянина, соціально-економічні та культурні права і свободи людини і громадянина.

Інститут начал організації держави. Парламентаризм і парламент, структурна побудова парламентів (двопалатні, однопалатні). Органи виконавчої влади: глава держави (монарх, президент) і уряд, порядок їх формування. Виборчі системи. Започаткування конституційної юстиції (поч. XIX ст.). Формування трьох основних систем конституційної юстиції: американської, австро-німецької, французької.

Тема 17. Цивільне право англо-американської та континентальної світових правових сімей

17.1. Теоретичні засади цивільного буржуазного права. Концепція цивільного права у природно-правовій доктрині. Історична школа права та її вплив на концепцію цивільного права. Інші цивілістичні теорії: вольова теорія, догматична цивілістика, теорія інтересу.

17.2. Джерела цивільного права. *Джерела цивільного права й процесу в країнах англо-американської правової сім'ї:* судовий прецедент, закон, делеговане законодавство. Законодавство 1844—1867 рр. про компанії та консолідовані статuti (Акт про перевідний вексель 1882 р., Акт про товариства 1890 р., Акт про продаж товарів, Акт про компанії 1908 р., Закон про компанії 1985 р., Закон про шлюбно-сімейні справи 1979 р.) у Великобританії. Основні джерела цивільного права США: Конституція, федеральні закони, конституції і закони штатів, кодифіковане законодавство — Цивільно-процесуальний кодекс штату Нью-Йорк 1848 р., Цивільний кодекс Каліфорнії 1872 р., Цивільний кодекс Луїзіани 1870 р. Спроби уніфікації цивільного права: федеральний Звід законів (1926 р.), (Одноманітний закон про шлюб та сім'ю 1970 р.), Одноманітний торговельний кодекс, «Оновлене викладення права».

Джерела цивільного права країн континентальної правової сім'ї. Кодифікації як основне джерело цивільного права й процесу: Цивільний кодекс французів (Кодекс Наполеона) 1804 р., Цивільно-процесуальний кодекс Франції (1806 р.), Австрійське цивільне уложення 1811 р., Саксонське цивільне уложення 1863 р., Цивільний процесуальний кодекс Німеччини 1877 р. Німецьке цивільне уложення 1900 р.

17.3. Основні інститути цивільного права.

Основні інститути цивільного права країн англо-американської правової сім'ї. Суб'єкти цивільного права: фізична та юридична (корпорація) особи. Інститут власності: право власності в Англії, його особливості, право власності в США: індивідуальна приватна власність, асоційована корпоративна форма власності; інститут трасту (довірчої власності). Зобов'язальне право: впровадження буржуазних принципів у традиційну англійську доктрину договору: свободи договору, рівності сторін у договорі, юридичної непорушності та їх обмеження. Деліктне право, його особливості. Шлюбно-сімейне право, його демократизація.

Основні інститути цивільного права країн континентальної правової сім'ї. Суб'єкти цивільного права у французькому та німецькому праві. Принцип юридичної рівності. Право власності: індивідуальна, державна, общинно-комунальна, комерційна (Франція); інститут речового права (поділ речей на рухомі та нерухомі) у Німеччині, його особливості. Інститут зобов'язань. Шлюбно-сімейне право. Інститут спадкування: спільні риси і особливості.

17.3. Суміжні з цивільним правом галузі права. *Торгове право* в історичному розвитку: італійський, французький, німецький періоди. Торговий кодекс Франції 1807 р., Торговий кодекс Німеччини 1897 р. Основні тенденції розвитку сучасного торгового права: міждержавна уніфікація національних норм цивільного й торгового права, соціалізація і демократизація основних інститутів торгового права.

Трудове право і соціальне законодавство. Основні тенденції правового регулювання праці в країнах Західної Європи та США. Закон Ле Шапел'є 1791 р., Цивільний кодекс 1804 р., Кодекс законів про працю 1973 р., у Франції; фабричне законодавство в Англії першої половини XIX ст., становлення системи соціального забезпечення: закон про національну службу охорони здоров'я 1977 р., закон про соціальне забезпечення 1985 р.; антиробітниче законодавство США XIX — поч. XX ст., законодавство Ф. Рузвельта періоду «нового курсу»: закони Норріса Ла Гардія (1932 р.), Вагнера (1935 р.), закон про справедливі умови праці (1938 р.), федеральний закон про соціальне забезпечення (1935 р.); тарифні угоди в Німеччині кінця XIX — початку XX ст., становлення «соціального законодавства», закон 1871 р. про матеріальну відповідальність, Соціальний кодекс 1911 р., і подальших редакцій, закон про тарифні угоди 1949 р.

Правове регулювання охорони навколишнього середовища. Становлення екологічно-го права. Закон про лісові резервати (1891 р.), федеральні закони про заповідники 1918, 1958, 1966 рр., про національну політику з питань навколишнього середовища 1969 р. в США; законодавство Великобританії про охорону навколишнього середовища: закони про чисте повітря 1958, 1968 рр., закон про охорону природи 1968 р., закон про контроль над забрудненням атмосфери 1978 р., державна програма з охорони навколишнього середовища Франції 1970 р., система нормативних актів екологічного характеру ФРН, їх попереджувальний характер: закон про захист навколишнього середовища 1974 р., закон про охорону природи 1976 р.

Тема 18. Кримінальне право і кримінальний процес англо-американської та континентальної правових сімей

18.1. Теоретичні засади буржуазного кримінального права. Просвітницько-гуманістична теорія кримінального права. (Ч. Беккарія, Вольтер, Ш.Монтеск'є). Класична школа кримінального права. (А. Фейербах, І. Бентам). Антрополого-соціологічна школа кримінального права (Ч. Ломброзо).

18.2. Джерела кримінального права. *Джерела кримінального права країн англо-американської правової сім'ї.* Загальне право: «Збірники судових звітів», Всеанглійські судові звіти, «Коментарі до законів Англії» Блекстона; статутне право: лібералізація кримінального законодавства на поч. XX ст., реформа кримінального законодавства 1830—1880 рр.; делеговане законодавство у Великобританії.

Джерела федерального кримінального права в США: Конституція 1787 р., акти Конгресу (Звід законів США «Злочини і кримінальний процес», Зразковий кримінальний кодекс 1962 р.), підзаконні акти, прецедентне та загальне право, договори про екстрадицію. Джерела кримінального права штатів: Конституція США, конституції штатів, кримінальні кодекси штатів (Нью-Гемпшир, Луїзіана, Делавер, Орегон, Каліфорнія, Небраска, Юта, Айова, Вісконсін, Нью-Йорк), підзаконні акти, загальне право.

Джерела кримінального права країн континентальної правової сім'ї. Джерела кримінального права Франції: Кримінальний кодекс Франції 1791 р., 1810 р. та 1992 р., Кодекс військової юстиції 1982 р., міжнародні угоди.

Кримінальне уложення Північно-Германського союзу 1871 р., в Німеччині, кримінальне законодавство періоду фашистської диктатури, закони про зміну кримінального права 1951 р., закони про реформу кримінального права 1954 р., додаткове кримінальне право.

18.3. Основні інститути кримінального права. Збереження феодальних кримінально-правових норм, трьохчленної структури в класифікації злочинів в англійському праві у XIX — першій полов. XX ст. Сучасні класифікації злочинів в англійському і американському праві: за об'єктом, за ступенем небезпеки діянь, за їх ставленням до моральних норм права. Мета кримінального покарання: відплата, залякування й виправлення. Основні види покарань: страта, позбавлення волі, штраф, додаткові види покарань, пробація.

Основні інститути кримінального права країн континентальної світової правової сім'ї. Класифікація злочинів за Кримінальними кодексами Франції 1810 р. та 1992 р., Кримінальним кодексом ФРН. Мета кримінального покарання: відплата, залякування, ресоціалізація (виправлення). Система покарань у Франції за КК 1791 р., 1810 р., 1992 р.: кримінальні, виправні, поліцейські; у Федеративній республіці Німеччині за Кримінальним кодексом: основні, додаткові, наслідки як вид кримінально-правових заходів.

18.4. Кримінальний процес в зарубіжних країнах. *Джерела кримінального процесу Англії:* «Петиція про право» 1628 р., «Народна угода» 1647 р., «Акт з метою кращого забезпечення свободи особистості і попередження заточень за морями» 1679 р., Білль про право 1689 р., Статут 1696 р., демократизація процедури розгляду кримінальних справ у XIX — поч. XX ст.: закон про адвокатуру (1836 р.), закон про свідчення в суді обвинуваченого за власним бажанням (1898 р.), закон про кримінальну апеляцію

(1907 рр.), закони про кримінальне правосуддя (1925 р.) з подальшими змінами, закон «Про переслідування за злочини» 1985 р., закон про поліцію та магістерські суди 1994 р., закон про кримінальний процес та розслідування 1996 р. *Дуалізм кримінально-процесуального законодавства США*, вплив судової традиції англійського загального права. Конституція 1787 р., Біль про права 1791 (поправки IV—VII), XIV, Звід законів США, розділ 18 «Кримінальний процес», законодавство штатів.

Джерела кримінального процесу Франції та Німеччини. Революційне законодавство 1789—1794 рр., Кодекс кримінального розслідування 1808 р., КПК Франції 1958 р. Закон про судоустрій 1877 р., Кримінально-процесуальне уложення 1877 р., Закон про зміни кримінального судочинства та судоустрою 1964 р. («Мала реформа кримінального процесу ФРН») в Німеччині.

Основні риси кримінального процесу. Обвинувальний або змагальний характер кримінального процесу в Великобританії, США. Принципи невинуватості, гласності розгляду справ. Змішаний характер кримінального процесу у Франції: попереднє розслідування, розгляд справ у суді. Особливості побудови кримінального процесу в Німеччині: обмеження слідчого початку на користь змагального, незалежність слідчого судді від прокурора, допущення захисника на стадії попереднього розслідування.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.3.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Програмний матеріал змістового модуля 2.3 спрямований на формування системи знань про становлення та розвиток нового історичного типу держави і права в країнах східної цивілізації. Для оволодіння сукупністю цих знань ті, хто навчаються, повинні опрацювати у процесі аудиторної та самостійної роботи питання наступних двох тем:

Тема 19. Держава у країнах далекого і близького Сходу

19.1. Становлення й розвиток буржуазної держави — держави нового типу в далекосхідних країнах. Японська держава: Реставрація Мейдзі і становлення буржуазної держави в Японії; форма японської держави за Конституцією 1889 р., її еволюція в 1905—1945 рр.; історичні засади сучасної японської держави. Конституція 1947 р. Китайська держава: Сінхайська революція 1911 р. та її вплив на становлення держави нового типу в Китаї; падіння монархії та встановлення республіки; китайський мілітаризм 1917—1949 рр.; Китайська народна республіка 1949—1976 рр., її модернізація після смерті Мао Цзедуна: Конституція 1982 р., реформи Ден Сяопіна.

19.2. Держава в країнах близького Сходу. Загальні риси та особливості державного ладу «нафтових монархій» Перської затоки (Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт). «Нафтові республіки» Перської затоки та специфіка їх державного ладу: Ісламська республіка Іран; республіка Ірак. Турецька республіка та основні етапи її розвитку: історичні передумови становлення республіки у Туреччині (турецький султанат епохи «танзимату»); младотурецька революція 1908—1909 рр.; кемалістська революція та формування засад сучасної турецької держави у 20—40-х рр. ХХ ст.; форма турецької держави у другій пол. ХХ ст. Конституція 1982 р.

Тема 20. Право країн східної цивілізації

20.1. Право далекосхідних країн. Право Японії: основні тенденції розвитку права після революції Мейдзі; цивільне та суміжні з ним галузі права; кримінальне право і процес. Право Китаю: китайське право та його специфіка в 1911—1949 рр.; право КНР часів Мао Цзедуна (1949—1976 рр.); китайське право у пореформений період: основні риси цивільного та суміжних з ним галузей права, кримінального права і процесу.

20.2. Право мусульманських країн. Основні риси права близькосхідних країн. Право Туреччини: цивільне та суміжні з ним галузі права; кримінальне право і процес.

*Орієнтована структура залікових кредитів
навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»*

№ з/п	Тематичний зміст дисципліни	Заняття за розкладом (в годинах)					Самостійна робота	Обсяг навантаження	
		лекційні	семінарські	Контроль				В годинах	В кредитах
				вхідний	проміжний	рубіжний			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Перший семестр (перший заліковий кредит)									
1	Вступ: «Історія держави і права зарубіжних країн» як наука і навчальна дисципліна	2	2	*			3		
2	Модуль 1: Держава і право країн епохи кастово-станового суспільства								
3	<i>Змістовий модуль 1.1: Держава і право країн стародавніх цивілізацій.</i>								
4	Т.1: Виникнення держави у країнах давньо-східної цивілізації. Основи їх суспільного ладу	2					3		
5	Т.2: Функції, механізм та форми давньосхідних держав						4		
6	Т.3: Право країн Стародавнього Сходу		2				4		
7	Т.4: Виникнення держави в країнах античної цивілізації. Основи їх суспільного ладу	2	2				3		
8	Т.5: Функції, механізм та форми античних держав	2					5		
9	Т.6: Право античних країн	2	2				4		
10	ПК.1.1.				2				
11	<i>Змістовий модуль 1.2: Держава і право країн середньовічних цивілізацій</i>								
12	Т.7: Ранньофеодальна держава і право в країнах Європи	2					4		
13	Т.8: Феодальна держава в країнах Європи	2					3		
14	Т.9: Європейське феодальне право	2	4				4		
15	Т.10: Феодальна держава у країнах Сходу	2					4		
16	Т.11: Право країн середньовічного Сходу						4		
17	ПК.1.2.				2				
18	ПК.1.					2			
19	Усього за I-й семестр	18	12	*	4	2	45	81	2,25

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Другий семестр (другий заліковий кредит)									
20	Модуль 2: Держава і право країн епохи громадянського суспільства								
21	<i>Змістовий модуль 2.1: Держава в країнах західної цивілізації</i>								
22	Т.12: Становлення держави нового типу	2	2				2		
23	Т.13: Форми держави та їх розвиток в епоху громадянського суспільства	2					8		
24	Т.14: Функції та механізм держави, основні тенденції їх розвитку	2							
25	ПК.2.1.				2				
26	<i>Змістовий модуль 2.2: Право в країнах західної цивілізації</i>								
27	Т.15: Становлення права нового типу	2	2				4		
28	Т.16: Становлення та розвиток конституційного (державного) права у зарубіжних країнах	2	2				4		
29	Т.17: Цивільне право англо-американської та континентальної світових правових сімей	4	2				8		
30	Т.18: Кримінальне право і кримінальний процес англо-американської та континентальної правових сімей	2	2				10		
31	ПК.2.2.				2				
32	<i>Змістовий модуль 2.3: Держава і право країн східної цивілізації</i>								
33	Т.19: Держава у країнах далекого і близького Сходу	2					8		
34	Т.20: Право країн східної цивілізації						7		
35	РК.2.					2			
36	Усього за II-й семестр:	18	12		4	2	63	99	2,75
37	Усього за навчальний рік:	36	24	*	8	4	108	180	5

Примітка:

* Вхідний (нульовий) контроль проводиться під час семінарського заняття № 1 (20 хв.)

Семінарські заняття

1. Кількість годин — 24 (Перший модуль — семінари № 1—6; Другий модуль — семінари № 7—12.)

2. Теми занять:

Семінар № 1 «Історія держави та права зарубіжних країн як наука й навчальна дисципліна».

Семінар № 2. «Правові пам'ятки давньосхідного права».

Семінар № 3. «Антична держава».

Семінар № 4. «Право Стародавнього Риму».

Семінар № 5. «Джерела феодального права країн Західної Європи».

Семінар № 6. «Право і судовий процес у середньовічних державах Західної Європи».

Семінар № 7. «Становлення держави нового типу — буржуазної держави в країнах Західної Європи і Північної Америки».

Семінар № 8. Міні-конференція: «Основні тенденції розвитку буржуазної держави в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства».

Семінар № 9. «Становлення та основні тенденції розвитку права в зарубіжних країнах в епоху громадянського суспільства».

Семінар № 10. «Конституції зарубіжних країн XVII — XVIII ст. як джерело вивчення історії становлення конституційного права».

Семінар № 11. «Цивільне право в країнах континентальної правової світової сім'ї в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства».

Семінар № 12. Ділова гра: «Судовий процес за кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством Франції 1808—1810 рр.».

3. Оцінювання: Рейтингове з виставленням відповідної кількості балів за такі види діяльності:

— виступ — від 0 до 5;

— участь в обговоренні виступу:

а) поставити запитання — від 0 до 2;

б) доповнення — від 0 до 3.

Мінімальна кількість балів, котру необхідно набрати за один семінар — 5

Завдання для самостійної роботи

1. Кількість годин — 108 (Перший модуль — 45 год.; Другий модуль — 63 год.)

2. Теми занять: кожна тема забезпечена комплектом завдань для самостійної роботи, які, залежно від кількості годин, відведених на самостійну роботу, виконуються вибірково, за настановами викладача. Завдання, які підлягають зарахуванню, структуровані відповідно до змістових модулів.

Комплекти завдань для самостійної роботи містяться в навчальному посібнику: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2004 та в цьому виданні.

3. Оцінювання: Рейтингове з виставленням відповідної кількості балів (від 0 до 6) за виконання завдань кожного з 5 змістових модулів, що становитиме в підсумку від 0 до 30 балів.

Контрольні заходи

1. Кількість годин — 12 (Перший модуль — 6 год.; Другий модуль — 6 год.)

2. Методи: а) *тестування* — вхідний (нульовий) контроль (ВК) 20 хв.; проміжний контроль (ПК 1.1., ПК 1.2., ПК 2.1, ПК 2.2. по 2 год. кожний);

б) *комплексна контрольна робота (ККР)* — рубіжний (модульний) контроль (ККР 1, ККР 2 по 2 год. кожна).

3. Оцінювання: Рейтингове з виставленням відповідної кількості балів за:

вхідний (нульовий) контроль (ВК) — від 0 до 10 бал.;

проміжний контроль (ПК) — від 0 до 10 бал.;

рубіжний контроль (РК) — від 0 до 30 бал.;

Загальне оцінювання успішності та якості навчання з дисципліни

Підсумкова оцінка з навчальної дисципліни визначається як середньозважена результатів **сумарного рейтингу** залікових модулів: $R_{\text{сум}} = R_{M_1} + R_{M_2}$. Сумарний рейтинг успішності та якості навчання студента за *першим модулем* розраховується за формулою $R_{M_1} = R(\text{сем}) + R(\text{сп}) + R(\text{БК}) + R(\text{ПК}) + R(\text{РК})$, а за *другим модулем* — $R_{M_2} = R(\text{сем}) + R(\text{сп}) + R(\text{ПК}) + R(\text{РК})$.

$$R_{M_1} = (6 \times 5) + (2 \times 6) + (1 \times 10) + (2 \times 10) + (1 \times 30) = 102 \text{ бал.}$$

$$R_{M_2} = (6 \times 5) + (3 \times 6) + (2 \times 10) + (1 \times 30) = 98 \text{ бал.}$$

$R_{\text{сум. макс.}} = 102 + 98 = 200 \text{ бал.}$ за рейтинговою шкалою навчальної дисципліни. Для оцінювання успішності та якості навчання студента за національною шкалою та шкалою ECTS використовується така перехідна таблиця.

За шкалою навчальної дисципліни, (бали)	За шкалою навчального закладу, (%)	За національною шкалою	За шкалою ECTS
180—200	90—100	відмінно	A
150—179	75—89	добре	BC
120—149	60—74	задовільно	DE
70—118	35—59	незадовільно з можливістю повторного складання	FX
1—69	1—34	незадовільно з обов'язковим повторним курсом	F

Методичне забезпечення:

1. Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» за умов кредитно-модульної системи організації навчального процесу (КМСОНП).

2. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 672 с.

3. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. — 2-ге див. переробл. та доп. — К.: ЦНЛ, 2008. — 729 с.

Література

Основна

1. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.

* * *

2. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник.—К.: Центр навчальної літератури, 2004.

3. *Глиняний В. П.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Одеська національна юридична академія. — 5-е вид., перероб. і доп. — К.: Істина, 2005.

4. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / За ред. О. М. Джужі. — К., 2000.

5. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — 5-е вид., доп. — К.: Атіка, 2006.

6. *Федоров К. Г.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. — К., 1994.

7. *Хома Н.М.* Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. — К.: Каравела, 2004.

8. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995; 2-е вид. переробл. і доп. — К.: Олан, 2003.

Додаткова

9. *Бачур Б. С.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч.-метод. посіб. / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Кафедра загальноправових дисциплін і міжнародного права. — О.: Астропринт, 2005.
10. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право станово-кастового суспільства): Навчальний посібник для курсантів, студентів, слухачів. — Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000; 2-е вид. — Запоріжжя: Просвіта, 2003.
11. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн. (Держава і право епохи громадянського суспільства): Навчальний посібник для курсантів, студентів, слухачів. — Запоріжжя: Просвіта, 2003.
12. *Всеобщая история государства и права / Под ред. К. И. Батыра.* — М.: Былина, 1996; М.: Юрист, 1999.
13. *Графский В. Г.* Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Изд-во НОРМА, 2000.
14. *История государства и права зарубежных стран: Учебник для юрид. фак. и инст. / Под общ. ред. проф. П. Н. Галанзы.* — Т. 1. — М.: Юрид. лит-ра, 1963.; Т. 2. — М.: Юрид. лит-ра, 1969.
15. *История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов по спец. «Правоведение» / Под ред. О. А. Жидкова и Н. А. Крашенинниковой.* — Ч. 1. — 2. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1998.
16. *Ковалевська О. О.* Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посібник для дистанційного навчання / Відкритий Міжнародний ун-т розвитку людини «Україна». — К.: ВМУРОЛ, 2003.
17. *Ластовський В. В.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / Науково-навчальне об'єднання «Академкомплекс» / О. П. Коцюба (ред.). — К.: Дієз-продукт, 2004.
18. *Мудрак І. Д.* Історія держави і права зарубіжних країн: Курс лекцій / Державна податкова адміністрація України; Академія державної податкової служби України. — Ч. I—II. — Ірпінь, 2001.
19. *Омельченко О. А.* Всеобщая история государства и права: Учебник: В 2 т. Т. 1—2. — М.: Остожье, 1998.
20. *Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина и Н. Н. Страхова.* — Харьков, 1981.
21. *Тицик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник. — Т. 1: Історія держави і права країн Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. — Львів: СПОЛОМ, 1999.
22. *Тицик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посібник: — Т. 2. Історія держави і права Стародавнього Риму. — Львів: СПОЛОМ, 1999.
23. *Тицик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посібник: — Львів: СПОЛОМ, 2001.
24. *Хома Н. М.* Історія держави та права зарубіжних країн. Част. 1 — Історія держави та права країн Стародавнього Сходу. — Львів, 2002.
25. *Черниловский З. М.* Всеобщая история государства и права: (Ист. гос-ва и права заруб. стран): Учебник для вузов по спец. «Правоведение». 2-е изд. перераб. и доп. — М.: Высшая школа, 1983; 3-е изд. — М., 1996; М.: Юрист, 2000.

Ресурси

Нормативна база (джерела):

1. Документи по истории зарубежного права. — М., 1987.
2. Законодательство Английской революции 1640—1660 гг. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946.
3. Законы Великой династии Мин со сводным комментарием и приложением постановлений: Пер., исслед. и примеч. Н. П. Свистуновой. — Ч. 1. — М., 1997.
4. «Каролина». Уголовно-судебное уложение Карла V. — Алма-Ата: Наука, 1967.
5. Книга законов султана Селима I / Комментар. и предислов. А. Тверитиновой. — М., 1990.
6. Конституция и законодательные акты Французской Республики. — М.: Изд-во юрид. лит. 1958.
7. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв. Англия, США, Франция, Италия, Германия: Сб. док. / Под ред П. Н. Галанзы. — М.: Госюриздат, 1957.
8. Конституции государств американского континента. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959.

9. Конституции государств Юго-Восточной Азии и Тихого океана.— М.:Изд-во иностр. лит., 1960.
10. Памятники истории Англии XI—XIII вв.: Пер. Д. М. Петрушевского. — М., 1986.
11. *Перетерский И. С.* Дигесты Юстиниана. — М., 1956.
12. Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. Перевод. / Отв. ред. В. М. Корецкий. — М.: Наука, 1985.
13. Салическая правда: Пер. проф. П. Н. Грацианского / Под ред. проф. В. Ф. Семенова.—М., 1950.
14. Сборник документов по всеобщей истории государства и права. — Л.: ЛГУ, 1977.
15. Свод законов «Тайхо Рицу рё» 702—718 гг./ Отв. ред. А. Искендерова. — М., 1989.
16. Синьхайская революция 1911—1913 гг: Сб. док. и матер. — М.: Наука, 1968.
17. Французский гражданский кодекс 1804 года: Пер. И. С. Перетерского. — М.: Юрид. изд-во, 1941.
18. Французский уголовный кодекс 1810 года: Пер. Н. С. Лапшиной. — М.: Юриздат, 1947.
19. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и) / Введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. — СПб., 1999.
20. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина. — М.: Зерцало, 1999.
21. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. акад. В. М. Корецкого. — М.: Госюрид., 1961.
22. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: Новое и Новейшее время / Составитель Н. А. Крашенникова. — М.: Зерцало, 1999.
23. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. У 2 т. — Т. 1—2 / За ред. В. Д. Гончаренка. — К.: ІнЮре, 1998.
24. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. для студ. юридичних спец. вищ. закл. освіти / В. Д. Гончаренко (ред.), В. Д. Гончаренко (упоряд.). — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ: ПЛАНИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Семінарське заняття є одним з основних видів навчальних занять, в ході котрого викладач організовує обговорення питань з визначених тем робочої програми. Воно проводиться у формі виступів з наступним обговоренням викладених у ньому положень (тез), бесіди, рецензування рефератів і доповідей, дискусій тощо. Семінарські заняття сприяють розвиткові творчої самостійності тих, хто навчаються, набуттю ними вмінь та навичок роботи з першоджерелами, підготовки виступу (доповіді, реферату), його обговорення, дискусії.

З метою ефективної підготовки до семінарських занять пропонуються наступні методичні рекомендації, які містять тематику та плани семінарських занять, а також методичні рекомендації щодо підготовки до них. Згідно з наведеним тематичним планом усього семінарських занять за весь період вивчення дисципліни 12 по 2 години кожне: у першому семестрі (модулі) — 6 (12 год.) і другому семестрі (модулі) також 6 (12 год.). Звертаємо увагу на те, що тема семінару не завжди співпадає з загальною темою програми, оскільки іноді вона охоплює ту частину останньої, яке потребує поглибленого засвоєння.

Відзначимо також, що зазвичай до планів семінарських занять додають перелік літератури. Обмеженні обсяги видання не дозволили нам це зробити, але ми відсилаємо Вас до списку додаткової літератури, що міститься наприкінці кожної теми або ж до загального бібліографічного списку (наприкінці додатків).

ВСТУП

СЕМІНАР № 1

*Тема: «Історія держави та права зарубіжних країн
як наука й навчальна дисципліна»
(2 год.)*

План

1. Предмет науки «Історія держави та права зарубіжних країн», її методологія, основні етапи розвитку.
2. Періодизація історії держави та права зарубіжних країн: основні підходи.
3. Історія держави та права зарубіжних країн як навчальна дисципліна, її місце в системі юридичних дисциплін.

Методичні рекомендації

Підготовку до семінарського заняття необхідно починати з ознайомлення з планом семінару. Правильно зорієнтуватися в проблемі допоможе конспект лекції. З метою поглибленого вивчення питань, винесених на обговорення, слід звернутися до рекомендованої літератури, виконати завдання для самостійної роботи, серед яких складання словника термінів та понять, хронологічної таблиці, схеми «Місце історії держави та права зарубіжних країн в системі юридичних дисциплін».

Рівень підготовленості до семінару можна перевірити самостійно, відповівши на питання, зазначені в завданні для самостійної роботи під рубрикою «Перевірте себе...» в навчальному посібнику (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права за-*

рубiжних країн: Навчальний посiбник. — К.: ЦНЛ, 2004 — С. 24—25; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубiжних країн: Навчальний посiбник. — 2-е вид. перероб. і доп. — К.: ЦНЛ, 2006 — С. 23).

1. При висвітленні *першого питання* слід визначитися в понятті «наука» взагалі і наука «Історія держави та права зарубiжних країн» зокрема; чим вона відрізняється від загальної історії, яка її мета. Все це разом дасть можливість визначити предмет історії держави та права зарубiжних країн, відповісти на запитання, для чого потрібно її вивчати майбутньому юристу.

Визначивши предмет вивчення історії держави та права зарубiжних країн, необхідно звернутися до витоків становлення її як науки, схарактеризувати історичний процес розвитку знань про загальні закономірності й особливості розвитку державно-правових явищ в історичному часі та географічному просторі (в зарубiжних країнах, в Україні).

Особливу увагу в процесі підготовки має привернути до себе такий аспект проблеми як методологічні засади досліджень історико-правових явищ, тому окремо слід зупинитися на них, а саме: загально філософських методах пізнання і пізнавальних принципах; загальнонаукових дослідницьких методах і прийомах; спеціальних методах та прийомах, які разом і складають її методологію.

Розкривати застосування кожного з названих методів і принципів необхідно, звертаючись до знань шкільної програми всесвітньої історії.

2. Окремо винесено в плані семінарського заняття питання про періодизацію історії держави та права зарубiжних країн (*друге питання*). Це зумовлено несталістю підходів до визначення основних історичних періодів держави та права, відповідно й до типологізації їх в цілому.

Готуючи це питання, слід коротко схарактеризувати основні історичні періоди всесвітньої історії; окремо зупинитися на формаційному і цивілізаційному підходах, визначивши поняття «формація», «цивілізація», показавши переваги і недоліки кожного з них. Звернувшись до позиції авторів пропонованого навчального посiбника щодо періодизації історії держави та права, покажіть, в чому полягає її новизна.

3. Висвітлення *третього питання* плану семінару слід побудувати на основі підготовленої самостійно схеми «Місце історії держави та права в системі юридичних дисциплін», показавши її взаємозв'язок з базовою навчальною дисципліною всієї юридичної освіти — теорією держави та права, історико-правовими дисциплінами: історія вчень про державу та право, історія держави та права України; галузевими дисциплінами: конституційне, цивільне, кримінальне право, що все разом дасть можливість відповісти на запитання про значення вивчення історії держави та права для майбутнього юриста, правоохоронця.

МОДУЛЬ 1. **ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ КАСТОВО-СТАНОВОГО СУСПІЛЬСТВА**

СЕМІНАР № 2

*Тема: «Правові пам'ятки давньосхідного права»
(2 год.)*

План

1. Виникнення права в країнах Стародавнього Сходу, його загальні риси та особливості.
2. Джерела права країн Стародавнього Сходу. Закони царя Хаммурапі і Закони Ману — найважливіші правові пам'ятки давньосхідної цивілізації.
3. Основні правові інститути давньосхідного права: спільні риси і особливості.

Методичні рекомендації

Семинарське заняття з вищезазначеної теми є продовженням обговорення загальної проблеми «Держава і право у країнах давньосхідної цивілізації», розпочатого на лекції, тому під час підготовки до нього слід повторити вже розглянуті питання, виконати завдання для самостійної роботи № № 1, 2 теми № 1, № 1, 2, 4; 5 теми 2 (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004 — С. 42—43, 55—56; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп.— К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729).

Організаційно *заняття* складається з *двох частин*.

В *першій частині* розглядаються питання № 1 та № 2 у формі доповідей та їх обговорення.

В *другій частині*, при висвітленні третього питання, передбачено окрім загальної характеристики правових інститутів, застосування елементів практичного характеру, а саме, складання і вирішення юридичних казусів з використанням таких правових пам'яток як Закони Хаммурапі і Закони Ману.

Для ефективної роботи на семінарському занятті необхідно виконати завдання, винесені на самостійну роботу № 1, 2, 3 теми № 3. Перевірити свою готовність до роботи на семінарі можна, відповівши на контрольні запитання під рубрикою «Продовжте думку» (див.: *Бостан Л.М., Бостан С.К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004 — С. 73; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп.—К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729).

1. Висвітлення *першого питання* слід почати з визначення поняття «право» і звернути увагу на особливості його виникнення в країнах давньосхідної цивілізації, його відмінності від норм, які діяли в додержавний період. Назвіть та схарактеризуйте чинники, які обумовили характерні риси права і його особливості в таких стародавніх країнах як Єгипет, Вавилон, Індія, Китай, Іудейське царство.

2. Характеристику Законів царя Хаммурапі, Законів Ману (*друге питання*) як найважливіших правових пам'яток Стародавнього Сходу, слід розпочати з визначення історичної обумовленості їх прийняття.

Розкриваючи структуру і загальний зміст пам'яток, необхідно подумати, чим можна пояснити особливості давньовавилонського, давньоіндійського права, яка з них більше відповідає сучасним уявленням про збірку законів і чому.

В визначенні історичного значення цих пам'яток слід обґрунтувати їх місце і роль в історії розвитку світового права в цілому.

3. Розгляд *третього питання* плану розпочніть з визначення таких понять: *правовий інститут, державно-правові відносини володарювання, майнові відносини, право власності, право зобов'язань, сімейно-шлюбні відносини, злочини і покарання*. Характеризуючи їх слід показати специфічність їх правового закріплення та регулювання в окремих країнах на конкретних прикладах, використовуючи при цьому письмові пам'ятки права країн Стародавнього Сходу.

Теоретичні знання першоджерел мають стати основою при виконанні практичної частини, а саме, складання і вирішення юридичних казусів.

СЕМІНАР № 3

Тема: «Антична держава»
(2 год.)

План

1. Формування держави в країнах античної цивілізації. Поліс як своєрідна форма античної державної організації.
2. Форма республіканських античних держав: спільні риси та особливості.
3. Історичне значення досвіду державотворення в античних країнах для сучасності.

Методичні рекомендації

Підготовка до семінарського заняття передбачає повторення навчального матеріалу з історії виникнення та розвитку державної організації в країнах давньосхідної цивілізації, що має дати в подальшому можливість відповісти на запитання, чому новий, більш високий рівень розвитку державної організації, пов'язують з античним (греко-римським) суспільством.

В процесі роботи над темою семінару необхідно звернутися до конспекту лекцій, матеріалам навчальних видань, виконати завдання для самостійної роботи (тема № 4, завдання № 1, 2, 5, 7; тема № 5, завдання № 1, 2, 3, 4), що містяться на сторінках 95—96 та 120—121 вказаного вище навчального посібника (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник.* — К.: ЦНЛ, 2004; *Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник.* — 2-е вид. перероб. і доп.—К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729).

Підготовленість до участі в роботі семінару перевірте, відповівши на контрольні питання під рубрикою «Перевірте себе».

1. Розкриваючи *перше питання*, слід звернути увагу на те, що антична державність складалася не в ізолюваному світі, а зазнала впливу давньосхідних цивілізацій. В чому це проявилось, показати, яку роль відіграв тут географічний фактор порівняно з давньосхідними державами. Чим зумовлена була поява саме полісної організації античної державності, які її особливості в Афінах, Спарті, Римі?

2. При висвітленні *другого питання* зверніть увагу на те, яку роль відіграли реформи VI ст. до н. е. в Спарті, Афінах, Римі для процесу державотворення в цілому і становлення республіканської форми правління зокрема.

Характеризуючи державний механізм античних республік, відзначте загальні риси та особливості в організації законодавчої, виконавчої та судової влади в Спарті, Афінах, Римі. Обумовленість різновидів республіканської форми правління в них слід шукати в характері державних режимів, які там склалися, формі державно-територіальної організації, а саме полісу, своєїрідної «унітарної держави», як виявилось, найбільш сприятливої до втілення ідей республіканізму.

3. *Третє питання* передбачає певною мірою узагальнення висвітленого матеріалу по 1, 2 питаннях і акцентування уваги на тих аспектах з історії античного республіканізму, які мали свій розвиток у подальшому (міста-республіки середньовіччя, буржуазні республіки), серед них: принципи побудови і діяльності державного механізму в республіканських країнах, наявність елементів політичного стримування у взаємодії влад, безперспективність «імперіалізму» як основного принципу державно-територіальної організації країни.

СЕМІНАР № 4

Тема: «Право Стародавнього Риму»
(2 год.)

План

1. Виникнення та основні етапи розвитку римського права. Роль римського права в світовій історії.
2. Джерела римського права, їх загальна характеристика.
3. Основні правові інститути давньоримського права, їх загальна характеристика.

Методичні рекомендації

Підготовка до семінарського заняття з зазначеної проблеми має розпочатися з ознайомлення з матеріалом шостої теми і виконання завдань для самостійної роботи № 1, 2, 4, 5. З метою самоконтролю підготовки до роботи на семінарі слід відповісти на запи-

тання під рубрикою «Продовжте думку.» (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004 — С. 150—151; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп. — К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729).

1. При висвітленні *першого питання* акцентуйте увагу на тому, що римське право представляє собою найвищу ступінь в розвитку права в античному суспільстві і в стародавньому світі в цілому. Поясненням тому є те, що саме у римлян вперше приватна власність і інші майнові права і інтереси стали предметом досконалого для свого часу юридичного регулювання. Саме на базі римського права склалася світова правова культура, складовими елементами якої була римська юриспруденція як наука і як професія. Характеризуючи основні історичні етапи в розвитку римського права, зверніть увагу, що існують різні підходи в визначенні історичних меж окремих періодів, подумайте над питанням, чому періодизація історії римського права не співпадає з періодизацією історії Римської держави.

2. *Друге питання* доцільно розкривати, виходячи із знань періодизації історії римського права, його особливостей на кожному історичному етапі. Так, характеризуючи найдавніший період, слід приділити увагу правовим звичаям, законодавству царів, законам XII Таблиць, квіритському праву; розкрити зміст *преторського* права і «права народів» як джерел права класичного періоду, показати значення діяльності римських юристів для розвитку права, схарактеризувати роботу щодо систематизації римського права, зупинитися окремо на Кодексі Юстиніана, відзначивши тим самим особливості пост класичного періоду в історії розвитку римського права.

3. В *третьому питанні*, висвітлюючи основні цивільно-правові інститути римського права, слід особливо зупинитися на характеристиці права приватної власності, видах договорів, показати, яким чином норми цивільного права, що були закріплені в Законах XII таблиць, знайшли подальший розвиток в класичний період. Слід також звернути увагу на особливості правової регламентації злочинів та покарань, судового процесу в різні історичні періоди розвитку римського права. Теоретичні знання першоджерел мають стати основою при виконанні практичної частини, а саме, складання і вирішення юридичних казусів.

СЕМІНАР № 5

Тема: «Джерела феодального права країн Західної Європи»
(2 год.)

План

1. Становлення ранньофеодального права в Західній Європі. «Варварські правди» — як джерело ранньофеодального права.
2. Джерела права країн континентальної Європи.
3. Правові джерела Англії, їх особливості.

Методичні рекомендації

У вступній частині до семінарського заняття передбачено блищопитування протягом 10—12 хв. по темі: «Феодальна держава в країнах Західної Європи», підготуватись до якого можна, виконавши завдання для самостійної роботи № № 1, 2, 3, 4, 5, 6 теми № 8 (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004. — С. 211—212; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. переробл. і доп. — К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729), відповівши на запитання під рубрикою «Продовжте думку».

Ефективній роботі щодо висвітлення питань плану зазначеного семінару сприятиме звернення до конспекту лекцій, матеріалам першого видання навчального посібника (тема № 7, № 1, 2, 3, 4, 5; тема № 9, С. 218—238), виконання завдань для самостійної роботи № 1, 2, відповіді на запитання під рубрикою «Продовжте думку...» № 1—7, 13, 14, 15.

1. При висвітленні *першого питання* слід акцентувати увагу на характеристиці «варварських» прав, англосаксонських записів норм звичаєвого права, пояснивши при цьому обумовленість спільних рис, особливостей в їх змісті. Особливої уваги заслуговує Салічна правда — правова пам'ятка стародавніх франків. Коротко зупиніться на історії її прийняття; розкриваючи зміст основних її положень, подумайте над питанням, чим визначається саме феодальний характер цієї правової збірки.

2. *Друге питання* присвячується розгляду джерел права, притаманних країнам континентальної Європи (Франції, Німеччини), а саме: «писаного» звичаєвого права (збірки звичаїв); королівського законодавства, статутів та ордонансів; канонічного права, рецепційованого римського права; права міст; феодальних кодифікацій і з'ясуванню особливостей їх виникнення і дії протягом всього періоду існування середньовічних держав. Особливу увагу слід звернути на «Саксонське дзерцало» (1232 р.) і «Кароліну» (1532 р.) у Німеччині. Аналіз цих та інших джерел має відповісти на запитання про найбільш характерну, суттєву рису права країн континентальної Європи — його партикуляризм, обумовлений значною мірою пануванням там протягом тривалого часу політичної роздробленості.

3. *Третє питання* присвячується розгляду правових джерел Англії. При підготовці цього питання необхідно звернути увагу на: а) історичні умови становлення системи загального права та права справедливості, судового прецеденту; особливості їх розвитку.

СЕМІНАР № 6

Тема: «Право і судовий процес у середньовічних державах Західної Європи»
(2 год.)

План

1. Характеристика основних правових інститутів феодального права:
  - а) державно-правові інститути;
  - б) цивільно-правові інститути;
  - в) злочини і покарання.
2. Судовий процес в державах середньовіччя: загальне та особливе.

Методичні рекомендації

Семінарське заняття є продовженням розгляду питань теми: «Феодальне право країн Західної Європи», що обумовлює і вимоги щодо його підготовки: поглиблене вивчення матеріалу теми № 9 навчального посібника (С. 218—240; С. —), виконання відповідно завдань для самостійної роботи (тема № 9, № 4, 5.) Контроль за самопідготовкою здійснюйте відповідями на запитання в рубриці «Продовжте думку» № 8—12; 16—22. Особливістю цього семінарського заняття є застосування елементів практичного характеру, а саме: складання і вирішення юридичних казусів, складання «міні-сценарію» судового засідання за джерелами, які вивчаються, зокрема, Саксонського дзеркала, Кароліни та ін.

1. Характеристику основних правових інститутів феодального права (*перше питання*) треба розпочати із з'ясування питань:

- 1) що нового, порівняно з попередніми часами, з'являється в регулюванні:
  - державно-правових відносин володарювання;
  - майнових відносин, особливо права власності (земельної власності перш за все);
  - відносин злочину та покарання;
- 2) чим був обумовлений різний рівень розвитку договірного права, права зобов'язань в західноєвропейських державах епохи середньовіччя.;

3) чим можна пояснити значну схожість в правовій регламентації сімейно-шлюбних відносин в державах Західної Європи.

2. При розкритті *другого питання* акцентувати увагу необхідно на особливостях кримінального процесу в країнах Західної Європи. Крім того передбачено, що курсанти (студенти), добре ознайомившись з джерелами феодального права, зможуть скласти юридичні казуси на задані правові інститути і «міні сценарії» їх розгляду за законодавством тієї чи іншої країни.

МОДУЛЬ II.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

СЕМІНАР № 7

*Тема: «Становлення держави нового типу — буржуазної держави в країнах Західної Європи і Північної Америки»
(2 год.)*

План

1. Перші буржуазні революції в країнах Західної Європи та Північної Америки (XVI—XVIII ст.), їх вплив на становлення держави нового типу.
2. Пошук та затвердження нових форм державної організації в країнах Західної Європи та Північної Америки в роки перших буржуазних революцій:
  - а) форма англійської держави;
  - б) форма держави США за Конституцією 1787 р.;
  - в) форма держави Франції 1789—1799 рр.
3. Буржуазна і капіталістична держава — держава перехідного типу.

Методичні рекомендації

Визначене семінарське заняття є продовженням розпочатого на лекції вивчення історії держави і права зарубіжних країн епохи становлення громадянського суспільства. Тому, готуючись до нього, слід передусім уважно прочитати конспект лекції, ознайомитись з матеріалами тем № 12, 13 (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004. — С. 291—296; 307—334; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп. — К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729), виконати завдання для самостійної роботи № 1, 2 теми 12, № 1, 2 теми 13. Перевірити рівень засвоєння матеріалу можна, відповівши на запитання під рубрикою «Продовжте думку» № 1—10 теми 12 та запитання № 1—21 теми 13.

1. Підготовка до висвітлення *першого питання* плану має ґрунтуватися на знаннях шкільної програми всесвітньої історії (8 клас), відновити які певною мірою допоможуть виконані завдання для самостійної роботи.

Звернувши увагу на спільне та особливе в соціально-економічних, політичних та ідеологічних передумовах переходу від феодального ладу до буржуазного, які мали місце в країнах Західної Європи та Північної Америки, слід згадати, що перехід людства від середньовіччя до нового часу бере свій початок ще в XV—XVI століттях, тобто в епоху Відродження та Реформації. Саме в цей час починається переворот перш за все в політичній і правовій свідомості людей, в економіці, яка все більше орієнтується на капіталістичне підприємство. В цьому вам допоможе вивчення політичних і правових програм ідеологів ранньої буржуазії. Необхідно також показати, що було відмінного в процесі зародження капіталістичних відносин в Голландії, Англії, англійських колоніях Північної Америки, Франції і як ці особливості вплинули на становлення тут держави нового типу — буржуазної держави.

2. Розкриваючи *друге питання*, необхідно наголосити на тому, що з часом перших буржуазних революцій почався процес затвердження сучасної держави, яка принципово відрізнялась від держав попередньої епохи. Характеристика основних програмних документів перших буржуазних революцій, конституцій, прийнятих в роки революцій, їх порівняльний аналіз сприятимуть висвітленню боротьби республіканських та монархічних тенденцій у встановленні форми держави в цих країнах у новий час. Розуміння характеру революцій в Голландії, Англії, Франції, англійських колоніях Північної Америки за їх наслідками допоможе відповісти на питання, чим був обумовлений вибір тих, чи інших державних форм в цих країнах.

3. Зміст *третього питання* передбачає спробу узагальнення матеріалу по 1,2 питаннях плану семінару і відповідно, пошук відповіді на запитання, чому держава нового типу, становлення якої розпочалося в період перших буржуазних революцій, увійшла в історію як буржуазна, капіталістична держава, які її характерні риси, яким є її місце в історії державотворення?

СЕМІНАР № 8

**Тема: «Основні тенденції розвитку буржуазної держави в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства»
(2 год.)**

Методичні рекомендації

Особливістю семінару є його націленість значною мірою на самостійну роботу, результатом якої мають стати підготовлені реферати на зазначені теми, найкращі з яких заслуховуватимуться на семінарському занятті (доповідь на 10—12 хв.), котре проходить у формі «міні-конференції». Тематика доповідей передбачає узагальнення і конкретизацію знань, отриманих на лекціях та під час самостійної роботи.

Окрім того, для активної участі в обговоренні доповідей на семінарі необхідно: звернутися до конспекту лекцій, матеріалам навчального посібника (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004 — С.344—388; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп.—К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729), виконати завдання для самостійної роботи, зазначені в темах № 13, 14, № 1, 2, відповіді на запитання «Продовжте думку» № 1—45.

Тематичні повідомлення:

1. Історичні витоки сучасного парламентаризму (досвід державотворення в Англії XVIII—XIX ст.).

2. Історичні витоки змішаної форми республіканського правління (досвід західноєвропейських країн).

3. Історичний розвиток республіканської форми правління у Франції XVIII — сер. XX ст. Змішана республіка.

4. Історичні витоки сучасної президентської форми правління (досвід США XVIII—XX ст.).

5. Особливості історичного розвитку унітаризму як форми державно-територіального устрою в епоху становлення і розвитку громадянського суспільства.

6. Історичні основи сучасного федералізму (досвід США XIX—XX ст. та ФРН — XX ст.).

7. Історичні засади сучасного демократичного державного режиму (досвід країн західної цивілізації).

8. Тоталітарні режими XX століття (історичний досвід країн Західної Європи).

9. Економічна функція держави в її історичному розвитку.

10. Соціальна функція держави в її історичному розвитку.
11. Правоохоронна функція держави в її історичному розвитку.
12. Проблеми форми сучасної української держави в контексті історичного досвіду зарубіжних країн.

СЕМІНАР № 9

**Тема: «Становлення та основні тенденції розвитку права в зарубіжних країнах в епоху громадянського суспільства»
(2 год.)**

План

1. Історичні витoki буржуазного права — права нового типу.
2. Буржуазні революції XVII—XVIII ст. та їх роль у формуванні права нового типу.
3. Структурні та змістовні зміни у праві: загальна характеристика.

Теми рефератів: 1) «Становлення англо-американської світової правової сім'ї». 2) «Становлення континентальної (романо-германської) світової правової сім'ї».

Методичні рекомендації

Зазначене семінарське заняття є першим в переліку семінарів, присвячених історії права зарубіжних країн в епоху громадянського суспільства. За своїм змістом воно має методологічне значення для наступних семінарів, оскільки передбачає, що в процесі роботи над матеріалами курсанти (студенти) мають визначити й засвоїти те, що надало праву саме нової якості — його принципи, основні риси, основні тенденції розвитку, без чого неможливо скласти чітке уявлення про історію галузей права на новому етапі розвитку.

Підготовку до семінару необхідно розпочати із звернення до конспекту лекцій, матеріалів вже вивчених тем № 6, 9, 12, виконання завдань для самостійної роботи до теми № 15 пропонованого посібника.

1. Працюючи над *першим питанням* плану, слід виходити з того, що становлення сучасного права — це досить тривалий в часі історичний процес, який розпочався ще в раннє середньовіччя, проходив еволюційно і мав своїми витокami рецепційоване римське право, міське право, міжнародне торгівельне право. Залучивши вже відомий матеріал з історії права попередньої епохи, коротко схарактеризуйте ці джерела і спробуйте відповісти на запитання, чому саме вони стали тим ґрунтом, на якому формувалося право нового типу — буржуазне право.

2. Важливу роль в становленні права нового типу відіграли перші буржуазні революції (XVII—XVIII ст.). Поклавши початок перевороту в галузі економіки й політико-державних структур, вони започаткували й новий правовий порядок, котрий ґрунтувався на визнанні людей вільними від народження, рівними перед законом — принципах, покладених в основу нового, юридичного, світогляду. Тому для розкриття *другого питання* слід обов'язково звернутися до програмних документів перших буржуазних революцій, серед яких Велика Хартія вольностей 1215 р., Habeas Corpus Act 1679 р., Біль про права 1689 р. (Англія); Декларація незалежності 1776 р., Конституція 1787 р., Біль про права 1791 р. (США); Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Конституція Франції 1791 р.; революційне законодавство і на конкретних прикладах показати особливості процесу правотворення в кожній країні, назвати і розкрити ті нові риси, яких воно набувало, а саме, поява нового засобу існування правових систем — системи законодавства і системи права; домінування в правових системах конституційного права; закріплення основних його принципів — верховенства права, верховенства закону, індивідуалізму, свободи, рівності, законності.

3. Готуючи *третє питання*, зверніть увагу, що подальший розвиток буржуазних і капіталістичних відносин зумовлював і нові зміни, які відбувалися в праві, і знайшли свій прояв:

- у появі світових правових сімей;
- соціалізації права, тобто наповнення права соціальним змістом через визнання за ним пріоритетними загальносоціальних, загальнорегулятивних функцій, здійснення державою цілеспрямованої соціальної політики,
- інтернаціоналізації права, тобто посилення впливу норм міжнародного права на національне право.

Слід також відзначити зміни, що відбувалися в джерелах права, структурі права, назвати і розкрити причини і фактори, які їх обумовили.

3 зазначеного питання передбачено заслуховування рефератів (дивись наведену вище тематику).

СЕМІНАР № 10

**Тема: «Конституції зарубіжних країн XVII—XVIII ст. як джерело вивчення історії становлення конституційного права»
(2 год.)**

План

1. Становлення конституційного права як галузі права. Основні історичні етапи його розвитку.

2. Конституції періоду перших буржуазних революцій XVII—XVIII ст. та їх роль у формуванні засад галузі конституційного права.

3. Основні конституційно-правові інститути в їх історичному розвитку: загальна характеристика.

Методичні рекомендації

Самостійна підготовка до семінарського заняття вимагає повторення знань з основ правознавства в таких поняттях як галузь права, конституція, конституційні акти, конституційне право, конституційно-правові інститути; роботи з конспектом лекції, матеріалами теми № 16 (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004 — С. 438—458; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп. — К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729), текстами конституцій, конституційних актів зазначеного періоду; виконання завдань для самостійної роботи (Тема № 16 № 1, 2, 6, документи № 1—2, 3, 4). Перевірити свою готовність до роботи на семінарі може, відповівши на контрольні питання під рубрикою «Продовжте думку».

1. Відповідь на *перше питання* передбачає аналіз історичних передумов виникнення конституційного права як галузі права, в тому числі і особливостей регулювання державно-правових відносин володарювання в епоху станово-кастового суспільства; висвітлення впливу на цей процес ідей епохи Відродження, західноєвропейського Просвітництва і як результат, відповідь на питання, чому неможливим було виникнення конституційного права як галузі права рашіне?

Характеризуючи основні історичні етапи в історії розвитку цієї галузі права, слід відзначити, що обумовлювало зміни в процесі його історичного розвитку?

2. *Друге питання* семінару передбачає вивчення текстів перших конституцій, конституційних актів: Велика Хартія вільностей 1215 р., Петиція про право 1628 р., Знряддя управління 1653 р. Habeas Corpus Act 1679 р. Біль про права 1689 р. (Англія); Декларція незалежності 1776 р., Конституція 1787 р., Біль про права 1791 р. (США); Декларція прав людини і громадянина 1789 р., Конституцій Франції 1791 р., 1793,

1795, 1799 pp., висвітлення історичних умов їх появи; характеристику структури, загального змісту і визначення їх ролі у формуванні засад галузі конституційного права.

3. Предметом розгляду *третього питання* мають стати такі загальні конституційно-правові інститути як:

- інститут конституційного статусу особи;
- інститут начал організації і діяльності державного механізму;
- інститут територіальної організації держави.

Проаналізувавши конституційне законодавство держав Західної Європи, США, необхідно показати, коли, в конституціях яких держав вони з'являються вперше; яких змін вони зазнали, чому; що було спільного і особливого в них. Така робота сприятиме визначенню основних тенденцій в розвитку зарубіжного конституційного законодавства в XIX — на поч. XX ст., розумінню сучасного стану цієї правової галузі.

СЕМІНАР № 11

Тема: «Цивільне право в країнах континентальної правової світової сім'ї в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства» (2 год.)

План

1. Історичні витоки буржуазного цивільного права.
2. Джерела цивільного права країн континентальної правової сім'ї, їх загальна характеристика.
3. Основні цивільно-правові інститути буржуазного права країн континентальної правової сім'ї.

Реферат: «Основні тенденції історичного розвитку цивільно-правових інститутів країн англо-американської світової правової сім'ї».

Методичні рекомендації

Підготовка до семінару передбачає самостійну роботу з конспектом лекції, матеріалами навчального посібника (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004. — С. 471—475; 488—498; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп. — К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729), текстами кодексів; виконання завдань для самостійної роботи. Перевірку підготовленості до участі в роботі семінарського заняття здійсніть, відповівши на запитання № 11—20, 41—61, 68, 69 під рубрикою «Продовжте думку» теми № 17.

1. В *першому питанні* необхідно коротко схарактеризувати континентальну світову правову сім'ю, притаманні їй праву риси і особливості, дати загальну характеристику історичних витоків буржуазного цивільного права як галузі, в тому числі таких джерел права епохи станово-кастового суспільства як: римське право, право міст, міжнародне торгівельне право, передреволюційного у Франції і революційного цивільного законодавства і відповісти на запитання, яку саме вони відіграли роль у становленні буржуазного цивільного права. Особливо звернути увагу на ідеї світоглядного змісту, які вплинули на доктринальні положення цивільного буржуазного права.

2. *Друге питання* присвячено джерелам цивільного права країн континентальної світової правової сім'ї і передбачає їх коротку загальну характеристику й змістовну та всебічну таких основних, якими є Цивільний кодекс французів 1804 р., Цивільно-процесуальний кодекс Франції 1806 р., Торгівельний Кодекс Франції 1807 р., а також Австрійський цивільний кодекс 1811 р., Саксонське цивільне уложення 1863 р., та Цивільне Уложення Німеччини 1900 р.: історію їх розробки та прийняття, структуру, основні положення, відзначивши спільне й особливе, пояснивши відмінності.

3. Третє питання семінару передбачає порівняльну характеристику основних цивільно-правових інститутів: суб'єктів цивільного права, права власності, зобов'язань, сімейно-шлюбного, спадкового за Цивільним Кодексом Франції 1804 р. і Цивільним Уложением Німеччини 1900 р. і відповіді на запитання:

1. Чим зумовлено невизнання французьким цивільним законодавством на відміну від німецького, в якості суб'єкта цивільно-правових відносин юридичної особи?

2. Що з'являється нового в розумінні права власності у німецькому цивільному праві порівняно з французьким і чим це зумовлено?

3. Що спільного і чим відрізняється інститут зобов'язального (договірного) права за французьким Цивільним Кодексом та німецьким Цивільним Уложением, чим обумовлені відмінності?

4. Чим пояснюється збереження в нормах сімейно-шлюбного права Цивільного Кодексу Франції контрреволюційних тенденцій і більша їх прогресивність у Німецькому Цивільному Уложенні?

5. В чому проявилась більша правова захищеність подружжя, дітей при успадкуванні майна за НЦУ порівняно з ЦКФ?

СЕМІНАР № 12

Це семінарське заняття може бути проведено за двома варіантами: перший — за традиційним планом, із заслуховуванням підготовлених виступів, доповідей, рефератів та їх обговорення, другий — у формі ділової гри.

Варіант № 1.

Тема: «Кримінальне буржуазне право Франції в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства»

(2 год.)

План

1. Теоретичні засади кримінального буржуазного права.
2. Кримінальне буржуазне законодавство Франції та його роль у становленні і розвитку буржуазного кримінального права країн континентальної світової правової сім'ї.
3. Загальна характеристика основних кримінально-правових інститутів в їх історичному розвитку.

Реферат: «Особливості кримінального права країн англо-американської світової правової сім'ї в епоху становлення громадянського суспільства».

Методичні рекомендації

Підготовка до семінарського заняття передбачає роботу з конспектом лекції, матеріалом теми № 18 навчального посібника (див.: *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: ЦНЛ, 2004. — С. 527—530; 539—548; 555—560; *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — 2-е вид. перероб. і доп. — К.: ЦНЛ, 2008. — С. 729), виконання завдань для самостійної роботи (Тема № 18, завдання № 1, 2, 6, 7, 8). Перевірку готовності до роботи на семінарі здійснити, відповівши на запитання під рубрикою «Продовжте думку» № 1—7, 19—24, 39—42.

1. Становлення та розвиток сучасного кримінального права значною мірою здійснювалося під впливом ідей епохи західноєвропейського Просвітництва, лібералізму, зумовивших появу нових теорій кримінального права: просвітницько-гуманістичної теорії, класичної та соціологічної шкіл кримінального права, положення яких склали в основному теоретичні засади цієї сучасної галузі, що і є предметом розгляду *першого питання*. Недостатньо обмежитися характеристикою основних положень цих теорій.

Звернувшись до додаткової літератури, схарактеризуйте наукову й професійну спадщину відомих західноєвропейських мислителів-юристів, які стояли у їх витоків: Ч. Беккарія, А. Фейербаха, І. Бентама, Ч. Ломброзо.

2. *Друге питання* присвячено характеристиці кримінального законодавства Франції в епоху становлення громадянського суспільства, що потребує висвітлення процесу розробки кримінального кодексу ще в період буржуазної революції (1789—1799 рр.); розробки й прийняття кримінального Кодексу 1810 р., характеристики його структури, основних положень, подальших змін, які відбувалися протягом ХІХ ст. Окремо слід зупинитися на умовах, в яких з'явився новий КК Франції 1992 р., показати, в чому проявилася його спадкоємність з КК 1810 р., а в чому — еволюційний характер?

Звернувшись до додаткової літератури, покажіть вплив кримінального законодавства Франції на право інших країн континентальної світової правової сім'ї, зокрема, сучасної України.

3. В *третьому питанні*, характеризуючи основні кримінально-правові інститути (злочин і покарання) необхідно, звернувшись до текстів законів, показати як і коли починає проявлятися основна тенденція розвитку цієї галузі права на сучасному етапі — його гуманізація.

Варіант № 2

Тема: «Судовий процес за кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством Франції 1808—1810 рр.».

Пропоноване заняття проводиться у формі ділової гри.

Методичні рекомендації

Дидактичною метою використання такої форми роботи як ділова гра, є закладання основ для формування вмінь та навичок майбутнього юриста, зокрема:

- орієнтуватись в системі чинного законодавства;
- тлумачити чинне законодавство;
- давати правильну оцінку окремих доказів, їх сукупності в юридичній справі в конкретних процесуальних і кримінальних справах;
- застосовувати кримінально-правові та кримінально-процесуальні норми;
- складати процесуальні та ділові документи по справі;
- використовувати принципи історичного підходу при інтерпретації різних подій політичного, державного життя як минулого, так і сучасного.

Виховна мета полягала в набутті тими, хто навчається, досвіду професійного спілкування, відпрацювання позитивної установки на сприйняття нового.

Ігровою метою є розгортання самого процесу гри з зазначеної теми.

При підготовці сценарію ділової гри треба виходити з того, що «сценарій» — це опис предметного змісту, послідовності і характеру дій гравців, викладача і має відображати основні принципи ділової гри: проблемність, двоплановість, сумісна діяльність.

Предметом гри є підготовка та розгляд судової справи по звинуваченню француза Жана Жака Олів'єра 1785 року народження, мешканця м.Парижа у навмисному вбивстві.

Ігрове протиріччя створюється з урахуванням змісту професійної діяльності майбутніх юристів і інтересів інших учасників гри.

З метою надання організаційного характеру складаються правила гри, в основу яких покладено повноваження учасників гри згідно чинного законодавства Франції початку ХІХ ст., а саме: Кримінального та Кримінально-процесуального Кодексів.

Процес підготовки та проведення гри складається з чотирьох етапів.

Перший етап — підготовчий. Студенти ознайомлюються з наступними задачами: вивчити відповідні розділи курсу: становлення буржуазної державності у Франції на-

прикінці XVIII — початку XIX ст.; особливості французького буржуазного права, вивчення джерел кримінального і кримінально-процесуального права: Кримінального Кодексу 1810 р. та Кримінально-процесуального Кодексу 1808 р. При цьому слід визначити відмінні риси суду і кримінального процесу буржуазної Франції, а саме, для попереднього слідства: відсутність змагальності, таємниця слідства, писемний характер, обмеження особистої волі звинувачуваного; для судового розгляду: гласність, усний характер, змагальність.

Другий етап. Розподіляються ролі учасників гри з урахуванням побажань студентів (курсантів), знань, здібностей, взаємовідносин. Складається «міні-сценарій» судового засідання.

Третій етап — це проведення безпосередньо «судової дії». Оскільки предметом самої гри є судові засідання, всі попередні процесуальні дії, передбачені Кримінально-процесуальним Кодексом (дізнання, попереднє слідство, віддання справи до суду, призначення судді, формування журі (присяжних засідателів), перекличка присяжних опущені, вважаються, що вони успішно проведені.

В процесі гри її учасники, використовуючи свої права згідно чинного законодавства, студенти, які перебувають в аудиторії, мають можливість вводити нові дані по справі. Цей захід застосовується ведучим з метою додаткової перевірки глибини знань студентів-учасників гри змісту Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів, особливостей історичної епохи.

Четвертий етап — підведення підсумків гри. Ведучий, студенти з аудиторії аналізують, оцінюють внесок кожного учасника у підготовку і проведення гри, прояв рівня сформованості окремих професійних вмінь та навичок кожного гравця і колективу в цілому, аналізують знайдене у результаті гри рішення, тобто судовий вирок.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ УСПІШНОСТІ ТА ЯКОСТІ НАВЧАННЯ

У вітчизняній педагогіці тривалий час основною формою поточного контролю успішності та якості навчання було семінарське заняття. Перехід на кредитно-модульно-рейтингове навчання зумовив диференціацію форм та засобів навчального контролю. Окрім контролю успішності та якості навчання під час семінарських занять, виконання самостійної роботи, індивідуальних завдань, вважаємо за доцільне виокремити такі форми як: вхідний (нульовий), проміжний (за результатами засвоєння програмного матеріалу змістового модулю) та рубіжний (за результатами засвоєння програмного матеріалу цілого модулю) контролю. Сукупність набраних балів за названими видами контролю дозволяє визначити остаточний рейтинг студента без складання іспиту з урахуванням шкали ECTS і її відповідності національній системі оцінювання.

Оцінювання успішності та якості навчання

Підсумкова оцінка з навчальної дисципліни визначається як середньозважена результатів **сумарного рейтингу** залікових модулів: $R_{\text{сум}} = R_{M_1} + R_{M_2}$. Сумарний рейтинг успішності та якості навчання студента за *першим модулем* розраховується за формулою: $R_{M_1} = R(\text{сем}) + R(\text{сп}) + (BK) + R(\text{ПК}) + R(\text{ПК})$, а за *другим модулем* відповідно: $R_{M_2} = R(\text{сем}) + R(\text{сп.}) + R(\text{ПК}) + R(\text{ПК})$.

$$R_{M_1}(\text{max}) = (6 \times 5) + (2 \times 6) + (1 \times 10) + (2 \times 10) + (1 \times 30) = 102 \text{ бали.}$$

$$R_{M_2}(\text{max}) = (6 \times 5) + (3 \times 6) + (2 \times 10) + (1 \times 30) = 98 \text{ балів.}$$

$R_{\text{сум. max}} = 102 + 98 = 200 \text{ балів}$ за рейтинговою шкалою навчальної дисципліни. Для оцінювання успішності та якості навчання студента за національною шкалою та шкалою ECTS використовується така перехідна таблиця.

За шкалою навчальної дисципліни, (бали)	За шкалою навчального закладу, (%)	За національною шкалою	За шкалою ECTS
180—200	90—100	Відмінно	A
150—179	75—89	Добре	BC
120—149	60—74	Задовільно	DE
70—118	35—59	Незадовільно з можливістю повторного складання	FX
1—69	1—34	Незадовільно з обов'язковим повторним курсом	F

Студенти з найнижчим (35-59) рейтингом за шкалою навчального закладу (незадовільно з можливістю повторного складання за національною шкалою та FX за шкалою ECTS) мають право допрацювати матеріал і за умов його позитивної оцінки підвищити свій рейтинг; студенти які набрали від 1 до 34 балів отримують оцінку незадовільно з обов'язковим повторним курсом.

ВХІДНИЙ (НУЛЬОВИЙ) КОНТРОЛЬ

Вхідний (нульовий) контроль проводиться на початку вивчення навчальної дисципліни. Його мета полягає у тому, щоб визначити рівень базових шкільних знань із всесвітньої історії студентів (курсантів), їх «стартові» позиції для оволодіння матеріалом навчального курсу «Історія держави і права зарубіжних країн». Пропонуємо цей контроль організувати під час першого семінарського заняття (20 хв.), попередньо підготувавши кілька варіантів контрольних робіт з 25 тестових завдань. Один з таких варіантів наводимо нижче.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Неолітична революція і перехід людства від привласнюючого господарства до виробляючого відбувалося:

- 1) VII—V тис. до н. е.
- 2) V—IV тис. до н. е.
- 3) I тис. до н. е.

2. Початок становлення цивілізовано організованого суспільства пов'язують з країнами

- 1) античної цивілізації;
- 2) давньосхідної цивілізації;
- 3) середньовічної цивілізації.

3. «Батьком» історії вважають давньогрецького мислителя:

- 1) Аристотеля;
- 2) Полібія;
- 3) Геродота.

4. У витоків сучасної західної цивілізації стояли держави:

- 1) Стародавній Єгипет, Стародавній Вавилон, Стародавня Індія;
- 2) Стародавні Афіни, Стародавня Спарта, Стародавній Рим;
- 3) стародавніх франків, англосаксів, Візантія.

5. Основними історичними типами держави і права за формаційним підходом є:

- 1) рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична;
- 2) давньосхідна, антична;
- 3) давня, середньовічна, нового часу.

6. Виникнення демократичної рабовласницької республіки пов'язують з:

- 1) Стародавню Спартою;
- 2) Стародавніми Афінами;
- 3) Стародавнім Римом.

7. Період історії середніх віків охоплює:

- 1) I тис. до н. е.;
- 2) V—X ст.;
- 3) V—XVII—XVIII ст.

8. Найдавнішою письмовою пам'яткою давньоримського права є:

- 1) Законодавство Мойсея;
- 2) Закони XII таблиць.
- 3) Кодекс Юстиніана.

9. Основною формою правління в західноєвропейських країнах епохи середньовіччя була:

- 1) монархія;
- 2) республіка;
- 3) імперія.

10. Виникнення першої станово-представницької установи (парламенту) у країнах Західної Європи пов'язують з:

- 1) Францією;
- 2) Англією;
- 3) Німеччиною.

11. Перші буржуазні революції в країнах Західної Європи відбулися в:

- 1) Німеччині, Нідерландах, Англії;
- 2) Нідерландах, Англії, Франції;
- 3) Англії, США, Франції.

12. Ідеологічним підґрунтям перших буржуазних революцій стали ідеї:

- 1) теологічного світогляду середньовіччя;
- 2) ідеї епохи Західноєвропейського Відродження;
- 3) ідеї Західноєвропейського Просвітництва.

13. Програмним документом Великої буржуазної революції у Франції була:

- 1) Велика хартія вільностей;
- 2) Декларація незалежності;
- 3) Декларація прав людини і громадянина.

14. Держава США утворилася в результаті:

- 1) національно-визвольної боротьби 1775—1783 рр.;
- 2) громадянської війни Півночі та Півдня 1864—1865 рр.;
- 3) колонізації Північної Америки англійцями на початку XVII ст.

15. Початок становлення буржуазної держави як держави нового типу в країнах Західної Європи та Північної Америки пов'язаний з:

- 1) буржуазними революціями;
- 2) буржуазними реформами;
- 3) буржуазними революціями і буржуазними реформами.

16. Основними тенденціями політичного розвитку країн Західної Європи та США в післяреволюційний період (друга половина XIX ст.) стали:

- 1) конституційне обмеження монархічної форми правління;
- 2) втілення та подальший розвиток ідей республіканізму та демократизму;
- 3) відновлення старих, феодальних за походженням, форм правління.

17. Перша світова війна відбулася:

- 1) 1904—1905 рр.;
- 2) 1914—1919 рр.;
- 3) 1917—1921 рр.

18. Ініціатором Першої та Другої світових війн була:

- 1) Росія;
- 2) США;
- 3) Німеччина.

19. Виникнення фашизму як крайнього прояву тоталітарного режиму пов'язано з:

- 1) Італією, Німеччиною;
- 2) Італією, Румунією;
- 3) Румунією, Болгарією.

20. Хронологічні межі II світової війни:

- 1) 01.09.1939—02.09.1945;
- 2) 22.06.1941—09.05.1945;
- 3) 01.08.1914—28.07.1919.

21. Загальна Декларація прав людини була прийнята ООН:

- 1) 1945 р.;
- 2) 1948 р.;
- 3) 1950 р.

22. Проголошення V Республіки у Франції пов'язано з ім'ям:

- 1) Жоржа Клемансо;
- 2) Шарля де Голя;
- 3) Франсуа Міттерана.

23. Політика «культурної» революції проводилася в:

- 1) Японії;
- 2) КНДР;
- 3) КНР.

24. Об'єднання Німеччини в другій половині XX ст. відбулося:

- 1) 1945 р.;
- 2) 1989 р.;
- 3) 1990 р.

25. Серед сучасних західноєвропейських країн, де зберігаються характерні для стародавнього світу і середньовіччя елементи форми державного правління є:

- 1) Великобританія, Франція, Німеччина, Японія;
- 2) США, Великобританія, Франція, Німеччина, Іспанія;
- 3) Великобританія, Швеція, Норвегія, Іспанія, Японія.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОМІЖНОГО КОНТРОЛЮ

Проміжний контроль проводиться за результатами опанування програмного матеріалу підмодулів (змістових модулів):

«1.1. Держава і право країн стародавніх цивілізацій»;

«1.2. Держава і право країн середньовічних цивілізацій»;

«2.1. Держава в країнах західної цивілізації в епоху громадянського суспільства»;

«2.2. Право країн західної цивілізації в епоху громадянського суспільства».

Проміжний контроль, як і вхідний (нульовий), пропонуємо провести шляхом тестування. Для цього з переліку тестових завдань, наведених у цьому навчальному посібнику наприкінці кожного підмодуля під рубрикою «Готуйтеся до тестового контролю», необхідно сформулювати певну кількість варіантів з 70 (якщо «навчальна пара» дорівнює 80 хв.) або 80 (якщо «навчальна пара» дорівнює 90 хв.) тестів: 10 хв. на організаційні питання (початок та завершення контрольної роботи, і по одній хвилині на кожний тест). Тестування здійснюється у письмовій формі або, якщо є така можливість, за допомогою технічних засобів навчання.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ РУБІЖНОГО КОНТРОЛЮ

Рубіжний контроль проводиться за результатами опанування програмного матеріалу двох модулів: «1. Держава і право країн епохи кастово-станового суспільства» та «2. Держава і право країн епохи громадянського суспільства» у формі письмової комплексної контрольної роботи (ККР), розрахованої на дві академічні години. На відмінну від тестових контрольних робіт, результати котрих свідчать про певний репродуктивний рівень знань тих, хто навчається, ККР спрямована на з'ясування не тільки певної суми знань, а й реалізацію набутих відповідних вмінь та навичок, їх аналізу та синтезу. Зразки варіантів ККР(1) і ККР(2) наводимо нижче.

РУБІЖНИЙ КОНТРОЛЬ № 1

Комплексна контрольна робота (ККР 1)

Варіант № __

1. Назвати та аргументувати основні підходи у визначенні історичних типів держави та права.

2. Скласти порівняльну таблицю: «Форма держави в країнах давньосхідних цивілізацій».

3. Порівняти механізм державної влади у Стародавньому Римі епохи доміану та у середньовічній Франції періоду абсолютизму.

4. Ознайомившись із пропонуваним текстом, визначте назву документа, історичні умови його появи, коротко схарактеризуйте його структуру та зміст.

«...31. Задля процвітання світів він (божественна суть — Пуруші) створив із своїх вуст, рук, стегон і ступнів відповідно брахмана, кшатрія, вайшія і шудру.

88. Навчання, вивчення Вед, жертвопринесення для себе і жертвопринесення для інших, подання і отримання милостині він встановив для брахманів.

89. Охорону підданих, подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед і неسخильність до мирських утіх він вказав для кшатрія.

90. Пасіння тварин, а також подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед, торгівлю, лихварство і землеробство — для вайш'я.

91. Але тільки одне заняття Владика (Ману) вказав для шудри — смиренне служіння цим варнам. ...»

5. Вирішити задачу (юридичний казус):

«У 448 р. до н. е. у римському суді децемвірами розглядалася справа про визнання власністю патриція Апія Клавдія дочки плебея Виргінія.

Патрицій Апій Клавдій обманним шляхом прагнув заволодіти молодою красивою дівчиною Люцінією — дочкою плебея, начальника когорти Виргінія, нареченою молодого воїна Максимуса. З цією метою він підмовив свого клієнта свідчити в суді про те, що Люцінія була його дочкою від рабині, а значить власністю Апія Клавдія.

Батько Люцінії, збурений рішенням суду, і, прагнучи захистити честь своєї сім'ї, під час прощання з дочкою вбив її. Римляни обурилися проти суддів, підтримавши Виргінія, котрий звернувся до війська з закликом до помсти.

Яким має бути судове рішення по справі?»

6. Скласти юридичний казус, відобразивши особливості регулювання васальних відносин в Німеччині в першій половині XIII ст.

7. Доведіть або спростуйте, спираючись на досвід державо- і правотворення в рабовласницьких і феодалних країнах положення про те, що соціальна сутність держави в епоху станово-кастового суспільства залишалася незмінною.

РУБІЖНИЙ КОНТРОЛЬ № 2

Комплексна контрольна робота (ККР 2)

Варіант № __

1. Назвати та обґрунтувати історичні межі становлення буржуазної держави як держави нового типу, в країнах західної цивілізації.

2. Ознайомившись з текстом документа, визначте і коротко схарактеризуйте історичні умови його прийняття та значення в процесі державотворення країн західної цивілізації.

«...Оголошується й затверджується цим парламентом і владою його, що народ ... й усіх належних їй володінь та територій є і буде республікою та вільною державою, що віднині він управлятиметься як республіка і вільна держава верховною владою нації, представниками народу в парламенті і тими, кого вони призначать і затвердять як підлеглих їм урядових осіб та міністрів, на благо народу і без будь-якого короля і латини лордів...»

3. Скласти хронологію основних заходів французької буржуазії, спрямованих на вирішення питання про владу в період першої буржуазної революції.

4. Скласти узагальнену таблицю основних прав та свобод людини і громадянина, які знайшли закріплення в американській «Декларації незалежності» 1776 р. французькій «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р., Загальній Декларації прав людини 1948 р.

5. Доведіть або спростуйте, посилаючись на відповідні правові джерела, тезу про те, що економічна і соціальна функція держави в зарубіжних країнах значно посилюється у ХХ ст.

6. Вирішити задачу (юридичний казус).

«Люсі де Брюньон 1788 року народження, єдина дочка багатих французьких буржуа, мешканка м. Безансон, у віці 20 років одружилась без згоди батьків з 25-річним Франсуа де Бюссі — вчителем, сином фермера. Прагнучи визнати шлюб недійсним, її батьки звернулися до суду. Але в суді виявилось, що, по-перше, вік Люсі на момент розгляду справи вже становив 21 рік, по-друге, вона була на третьому місяці вагітності.

Яке рішення прийме суд згідно чинного законодавства Франції?»

7. Заповнити таблицю: «Форма держави сучасних країн східної цивілізації»:

Назва країни	Форма держави		
	Форма правління	Форма державно-територіального устрою	Форма політичного режиму
Японія			
Китай			
Туреччина			
Іран			
Ірак			

КУРСОВА РОБОТА: МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ТЕМАТИКА

Методика підготовки курсової роботи

Курсова робота є формою поглибленого вивчення і самостійного викладу студентами навчального матеріалу. Тому важливо, щоб у процесі виконання вони навчилися: а) здійснювати пошук інформаційних джерел з обраної теми; б) відбирати й опрацьовувати необхідну літературу для більш детального її вивчення; г) аналізувати, узагальнювати і синтезувати наукові погляди щодо основних проблем теми; д) викладати й обґрунтовувати власну позицію з аналізованих питань; е) виокремлювати основні, характерні для науково-дослідної роботи такого роду компоненти; ж) здійснювати літературне і редакційно-технічне оформлення роботи; з) викладати положення теми курсової роботи при її захисті, демонструючи при цьому навички етичної і професійної культури майбутнього юриста.

Вибір теми курсової роботи. Із запропонованого кафедрою переліку тем курсових робіт студенти самостійно обирають одну з них. У той же час вони мають право запропонувати свій варіант теми. Після схвалення обраної теми науковим керівником (консультантом), вона реєструється на кафедрі.

Своєчасність вибору теми дає можливість планомірно виконувати основні етапи науково-дослідної роботи, глибоко і всебічно розкрити її взаємозв'язки і взаємозумовленості, а також визначити основні шляхи вирішення проблеми.

Невчасність вибору теми може призвести до порушення режиму роботи, формуванню психофізіологічного стану напруги і невпевненості у своїх силах, що негативно позначиться на якості роботи.

Підготовка курсової роботи. Роботу над темою необхідно почати з усвідомлення її суті, знайомства з методичними вказівками і рекомендованою літературою. Якісне виконання роботи, на думку укладачів, можливе за умов поетапної її підготовки за наступною схемою:

На **першому етапі** здійснюється пошук інформації з проблеми, бібліографічний опис літератури і знайомство з нею. Пошук інформації з проблеми припускає вміння знайти необхідну літературу у відповідних інформаційних ресурсах: бібліотеці, Інтернеті тощо. Здійснивши пошук літератури, слід правильно ознайомитись з нею та зробити її бібліографічний опис. У попереднє ознайомлення входить з'ясування: заголовку, автора публікації, де, ким і коли вона була видана, анотації на неї, змісту, передмови, довідково-бібліографічного апарату. Халатність при описі літературного джерела призводить до нераціонального використання часу при її додатковому пошуку. Тому необхідно пам'ятати, що описувати книгу, статтю, документ слід точно, відповідно до існуючих правил: в бібліографічному описі важливий кожний знак, кожна кома, тире, двокрапка тощо.

На **другому етапі** складається план роботи і готується вступ. План курсової роботи має складатися з вступу, двох-трьох розділів (допускається наявність підрозділів), висновку, списку літератури, додатків. Старанно продуманий план допоможе скоротити кількість джерел і матеріалів, що збираються «на всяк випадок». Не виключено, що в ході роботи план буде уточнюватися, деталізуватися. Вступ передбачає таку обов'язкову структуру: обґрунтування актуальності обраної теми; огляд літератури; визначення об'єкта і предмета її вивчення; постановка мети та завдань дослідження; обрання методів, за допомогою яких має виконуватися робота; стислий опис структури роботи.

На *третьому етапі* старанно вивчаються найбільш важливі нормативні і літературні джерела, розробляється основна частина курсової роботи, її висновок, складається список використаної літератури, готуються, якщо передбачені, додатки.

Основну частину курсової роботи складають розділи, підрозділи. Їх зміст має органічно впливати один з одного і подавати єдине ціле. Такий підхід забезпечить закінченість і логічність дослідження. Одна з основних вимог до змісту курсової роботи полягає в тому, щоб студент показав глибокі знання проблеми, висловив свої думки вільно, грамотно й аргументовано. В історико-правових дослідженнях особлива увага звертається на джерела, які, зазвичай, знаходять відображення у наведених цитатах, статистичних даних, історичних прикладах тощо. Усі вони мають бути достовірними і підкріплені посиланнями на джерело. Це звичайно, робиться насподі сторінки (або в кінці роботи) відповідно до існуючих правил. Наприклад, цитати з книги російською (або іншою) мовою перекладаються на державну мову, але зноска на цю літературу робиться на російське джерело, тобто на оригінал.

При використанні цитат і посилань необхідно дотримуватися наступних вимог: 1) текст цитати переписується абсолютно точно, із збереженням існуючої пунктуації; 2) незалежно від розміру цитати, що цитується, слова беруться у лапки; 3) якщо цитується фраза не цілком, а тільки її початок, три крапки ставляться наприкінці; середина цитати виділяється трьома крапками з двох сторін; кінець — три крапки ставляться перед початком цитати; 4) якщо цитата цілком не наводиться, а дається лише її переказ, тобто висвітлюється основна думка автора джерела, то слова не беруться в лапки, але посилання на джерело обов'язкове.

Кожний розділ курсової роботи слід закінчувати короткими *висновками*. Вони мають відрізнятися ясністю, бути чіткими і логічними. *Список використаних джерел* оформлюється одним із таких способів: у порядку появи посилань у тексті (найбільш зручний для користування і рекомендований при написанні дисертацій), в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків, у хронологічному порядку. Відомості про джерела, включені до списку, необхідно давати відповідно до вимог державного стандарту з обов'язковим наведенням бібліографічного опису, який складають безпосередньо за друкованим твором або виписують з каталогів і бібліографічних покажчиків повністю без пропусків будь-яких елементів, скорочення назв тощо.

На *четвертому етапі* проводиться літературне і редакційно-технічне оформлення курсової роботи, її представлення на кафедру для рецензування.

Титульний аркуш має містити в собі вичерпні дані про курсову роботу і її автора. Обсяг роботи не повинен перевищувати 25—30 аркушів формату А4 (верхній, нижній та лівий береги — не менше 20 мм., а правий — не менше 10 мм.) комп'ютерного тексту з використанням шрифтів (як правило, Times New Roman) текстового редактора Word розміру 14 з полуторним міжрядковим інтервалом. Текст роботи слід старанно відредагувати, усунути всі погрішності у граматиці і стилі викладу, виключити суперечливі висловлення, зайві слова, фрази, вивірити всі цитати, посилання, виправити орфографічні помилки.

Виконана курсова робота має бути представлена для рецензування на кафедру у терміни, визначені завчасно керівником. За умов отримання позитивної рецензії студент допускається до привселюдного захисту своєї роботи.

Захист курсової роботи. Для захисту курсової роботи розпорядженням по кафедрі створюється комісія із викладачів кафедри.

Захист здійснюється у наступному порядку:

Студент виступає з короткою доповіддю (5—7 хв.), в якій викладає мету, завдання, основний зміст своєї роботи, а також висновки, до яких він прийшов, відповідні пропозиції.

Члени комісії, інші присутні на захисті, ставлять студенту запитання, на які він повинний дати вичерпні відповіді, а також пояснити ті або інші положення своєї роботи;

Керівник знайомить членів комісії з відзивом (рецензією) на курсову роботу.

Остаточню курсову роботу оцінює комісія. При цьому враховується попередня оцінка, виставлена науковим керівником (консультантом), і результати самого захисту. Оцінка фіксується у відповідній відомості і заліковій книжці.

*Орієнтовна тематика курсових робіт
з «Історії держави і права зарубіжних країн»*

1. Історичні витоки сучасного парламентаризму (досвід державотворення в Англії XVIII—XIX ст.).
2. Історичні витоки змішаної форми республіканського правління (досвід західноєвропейських країн).
3. Історичний розвиток республіканської форми правління у Франції XVIII — сер. XX ст. Змішана республіка.
4. Історичні витоки сучасної президентської форми правління (досвід США XVIII—XX ст.).
5. Особливості історичного розвитку унітаризму як форми державно-територіального устрою в епоху становлення і розвитку громадянського суспільства
6. Історичні основи сучасного федералізму (досвід США XIX—XX ст. та ФРН — XX ст.).
7. Історичні засади сучасного демократичного державного режиму (досвід країн західної цивілізації).
8. Тоталітарні режими XX століття (історичний досвід країн Західної Європи).
9. Економічна функція держави в її історичному розвитку.
10. Соціальна функція держави в її історичному розвитку.
11. Правоохоронна функція держави в її історичному розвитку.
12. Форма сучасної української держави в контексті історичного досвіду зарубіжних країн.
13. Римське право як «материнська» правова система.
14. Право у системі візантійської цивілізації.
15. Візантійська традиція права в Україні.
16. Християнські старожитності і право.
17. Історичні витоки сучасної юриспруденції як науки і професії.
18. Континентальна (романо-германська) правова сім'я: історичні витоки і шляхи становлення.
19. Англо-американська світова правова сім'я: історичні витоки і шляхи становлення.
20. Західна традиція в європейському праві.
21. Права і свободи людини як конституційно-правовий інститут в його історичному розвитку.
22. Інститут конституційного статусу особи: історичні витоки і сучасність.
23. Юридична особа як суб'єкт правових відносин: історичні витоки і юридичне закріплення в законодавстві буржуазних країн.
24. Еволюція права власності в західноєвропейських країнах в епоху становлення та розвитку громадянського суспільства.
25. Історико-теоретичні засади буржуазного кримінального права.
26. Історичні засади кримінального процесу країн англо-американської та континентальної світових правових сімей.
27. Гуманізація кримінального законодавства: історичні витоки і тенденції розвитку.
28. Інститут суду присяжних: історія і сучасність.
29. «Вестернізація» у праві країн східної цивілізації в епоху становлення громадянського суспільства.
30. Історична традиція у праві країн східної цивілізації в епоху становлення громадянського суспільства.

СПИСОК ФАХОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ (БІБЛІОГРАФІЯ)

І. Джерела

1. Вестминстерские статуты. — М.: Юрид. изд-во, 1948.
2. Византийский земледельческий закон / Под ред. — К., Медведєва. — Л., 1984.
3. *Воробьев М.* Японский кодекс «Тайхо ёро рё» (VII в.) и право раннего средневековья. — М., 1990.
4. *Дембо А. И.* Саксонское зеркало — выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зеркало: памятник, комментарий, исследования. — М., 1985.
5. Документы по истории зарубежного права. — М., 1987.
6. Законодательство Английской революции 1640—1660 гг. — М-Л.: Изд-во АН СССР, 1946.
7. Законы Великой династии Мин со сводным комментарием и приложением постановлений: Пер., исслед. и примеч. Н. П. Свистуновой. — Ч. 1. — М., 1997.
8. Историчні джерела права: Навчальний посібник / Укл. В. І. Граб. — Полтава, 1998.
9. Історія держави і права зарубіжних країн (практичні завдання для вивчення пам'яток права) / Укл. Бостан Л. М., Бостан С. К. — Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 1998.
10. «Каролина». Уголовно-судебное уложение Карла V. — Алма-Ата: Наука, 1967.
11. Книга законов султана Селима I / Комментар. и предислов. А. Тверитиновой. — М., 1990.
12. Конституция и законодательные акты Французской Республики. — М.: Изд-во юрид. лит. 1958.
13. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв. Англия, США, Франция, Италия, Германия: Сб. док. / Под ред. П. Н. Галанзы. — М.: Госюриздат, 1957.
14. Конституции государств американского континента. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959.
15. Конституции государств Юго-Восточной Азии и Тихого океана. — М.: Изд-во иностр. лит., 1960.
16. *Крестовская Н. Н.* История государства и права зарубежных стран: Практикум. — Х.: Одиссей, 2002.
17. *Лавровский В. М.* Сборник документов по истории английской буржуазной революции XVII в. — М.: Высш. шк., 1973.
18. Памятники истории Англии XI—XIII вв.: Пер. Д. М. Петрушевского. — М., 1986.
19. *Перетерский И. С.* Дигесты Юстиниана. — М., 1956.
20. *Попов К.* Законодательные акты средневековой Японии. — М., 1984.
21. Саксонское зеркало: памятник, комментарий, исследования. Перевод. / Отв. ред. В. М. Ко-рецкий. — М.: Наука, 1985.
22. Салическая правда: Пер. проф. П. Н. Грацианского / Под ред. проф. В. Ф. Семенова. — М., 1950.
23. Сборник документов по всеобщей истории государства и права. — Л.: ЛГУ, 1977.
24. Свод законов «Тайхо Рицу рё» 702—718 гг. / Отв. ред. А. Искендерова. — М., 1989.
25. Синьхайская революция 1911—1913 гг: Сб. док. и матер. — М.: Наука, 1968.
26. *Филитов А.* «Стостатейные установления Токугава 1616 г.» и «Кодекс из 100 статей 1742 г.» // Право, общество и идеология Японии первой половины эпохи Эдо. — СПб., 1998.
27. Французский гражданский кодекс 1804 года: Пер. И. С. Перетерского. — М.: Юрид. изд-во, 1941.
28. Французский уголовный кодекс 1810 года: Пер. Н. С. Лапшиной. — М.: Юриздат, 1947.
29. Новый уголовный кодекс Франции / Пер. с франц. — М., 1993.
30. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и) / Введ., пер. с кит. и коммент. В. М. Рыбакова. — СПб., 1999.
31. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Япо-нии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина. — М.: Зерцало, 1999.
32. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. ака-дем. В. М. Корецкого. — М.: Госюрид., 1961.
33. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: для вузов по спец. «Пра-воведение» / Под ред. и предисл. З. М. Черниловского. — М., 1984; 2-е изд. — М., 1994.

34. Хрестоматія по історії держави і права зарубіжних країн: Новое и Новейшее время / Составитель Н. А. Крашениникова. — М.: Зерцало, 1999.
35. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. У 2 т. — Т. 1—2 / За ред. В. Д. Гончаренка. — К.: ІнЮре, 1998.
36. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. для студ. юридичних спец. вищ. закл. освіти / В. Д. Гончаренко (ред.), В. Д. Гончаренко (упоряд.). — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.
37. Хрестоматія по всеобщей истории государства и права / Под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой. — Т. 2. — М.: Юристъ, 1996.
38. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія. — К.: Вентурі, 1995.

II. Література

2.1. Підручники, навчальні посібники, курси лекцій

39. Бачур Б. С. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч.-метод. посіб. / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Кафедра загальноправових дисциплін і міжнародного права. — О.: Астропринт, 2005
40. Всеобщая история государства и права / Под ред. К. И. Батыра. — М.: Былина, 1996; М.: Юристъ, 1999.
41. Глиняний В. П. История государства и права зарубежных стран. — Ч. 1. — Х.: Одиссей, 2000; Ч. 1. — Х.: Одиссей, 2003.
42. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Одеська національна юридична академія. — 5-е вид., перероб. і доп. — К.: Істина, 2005.
43. Графський В. Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Изд-во НОРМА, 2000.
44. Захарченко П. П., Ковалевська О. О., Кузьминець О. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. для дистанц. навч. / Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини «Україна». — К.: Університет «Україна», 2005.
45. История буржуазного государства и права (1640—1917). — М.: Высш. школа, 1964.
46. История государства и права зарубежных стран: Учебник для юрид. фак. и инст. / Под общ. ред. проф. П. Н. Галанзы. — Т. 1 — М.: Юрид. лит-ра, 1963; Т. 2. — М.: Юрид. лит-ра, 1969.
47. История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов по спец. «Правоведение» / Под ред. О. А. Жидкова и Н. А. Крашениниковой. — Ч. 1 — 2. — М.: НОРМА — ИНФРА, 1998.
48. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. — М., 1988.
49. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / За ред. О. М. Джужі. — К., 2000.
50. Історія держави та права зарубіжних країн: Конспект лекцій / Міжнародний науково-технічний ун-т / В. С. Калиновський (укладач). — К.: МНТУ, 1995.
51. Кащенко С. Загальна історія держави і права. — К., 2006.
52. Ковалевська О. О. Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посібник для дистанційного навчання / Відкритий Міжнародний ун-т розвитку людини «Україна». — К.: ВМУРОЛ, 2003.
53. Ластовський В. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / Науково-навчальне об'єднання «Академкомплекс» / О. П. Коцюба (ред.). — К.: Дієз-продукт, 2004.
54. Макарчук В. С. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2000.
55. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — 4-е вид., доп. — К.: Атіка, 2004.
56. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: Курс лекцій / Державна податкова адміністрація України; Академія державної податкової служби України. — Ч. I—II. — Ірпінь, 2001.
57. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: Учебник: В 2 т. Т. 1—2. — М.: Остожье, 1998.

58. *Петерский И. О.* Всеобщая история государства и права. — Ч. I. — Вып. 2: Древний Рим. — М., 1954.
59. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А. И. Рогожина и Н. Н. Страхова. — Харьков, 1981.
60. *Страхов М. М.* Всесвітня історія держави і права. — Учбовий посібник: Вип. 1. Держава і право Стародавнього світу: Харків.: УВС, 1994.
61. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. — Харків: Право, 1999, 2001.
62. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.
63. *Тищик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник. — Т. 1: Історія держави і права країн Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. — Львів: СПОЛОМ, 1999.
64. *Тищик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навчальний посібник: Львів: СПОЛОМ, 1999. — Т. 2. Історія держави і права Стародавнього Риму. — Львів: СПОЛОМ, 1999.
65. *Федоров К. Г.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. — К., 1994.
66. *Хачатурян В. М.* История мировых цивилизаций с древнейших времен до конца XX века: Пособие для общеобразоват. учебных заведений. — 4-е изд. — М.: Дрофа, 2000.
67. *Хома Н. М.* Історія держави та права зарубіжних країн. Част. 1. — Історія держави та права країн Стародавнього Сходу. — Львів, 2002.
68. *Хома Н. М.* Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. — К.: Каравела, 2004.
69. *Черниловский З. М.* История феодального государства и права. Учеб. пособие. — М., 1959.
70. *Черниловский З. М.* Всеобщая история государства и права: (Ист. гос-ва и права заруб. стран): Учебник для вузов по спец. «Правоведение». 2-е изд. перераб. и доп. — М.: Высшая школа, 1983; 3-е изд. — М., 1996; М.: Юристь, 2000.
71. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995; 2-е вид. переробл. і доп. — К.: Олан, 2003.

2.2. Навчальні програми

72. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальна програма дисципліни (за вимогами кредитно-модульної системи). — Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2006.
73. *Никифорак М. В.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. програма / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2005.
74. *Онищенко Н. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Програма курсу для студ. Київського ун-та права / Київський ун-т права. — К.: Видавництво Київського ун-ту права, 2001.
75. Програма курсу «Історія держави і права зарубіжних країн» для перепідготовки слухачів за спеціальністю 7.060101 «Правознавство» / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Юридичний факультет; Інститут післядипломної освіти / В. Г. Ціватий (підгот.). — К., 1997.
76. Програма навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М. М. Страхов (уклад.). — Х., 2002.

2.3. Монографії

77. *Авксентьев А. В.* Коран, шариат и адаты. — М., 1966.
78. *Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис. — Л., 1976.
79. Английская буржуазная революция XVII в. — М.: Изд-во АН СССР, 1954.
80. *Аннерс Е.* История европейского права: Пер. со швед.) / Ин-т Европы. — М.: Наука, 1996.
81. Арабские страны: история и современность. — М., 1981.
82. *Аристотель.* Афинская полития // Соч.: В 4 т. — Т. 4. — М., 1983.
83. *Бабанцев Н. Ф., Прокопьев В. П.* Германская империя 1871—1918 гг. Историко-правовое исследование. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1984.

84. *Барг М. А.* Кромвель и его время. — М.: Учпедгиз, 1960.
85. *Барг М. А.* Исследования по истории английского феодализма в XI—XIII вв. — М., 1962.
86. *Бартошек М.* Римское право: понятия, термины, определения. — М., 1989.
87. *Батьяр К. И.* История феодального государства Франции. — М., 1975.
88. *Батьяр К.* История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789—1794 гг. — М., 1984.
89. *Белов Е. А.* Революция 1911—1913 гг. в Китае. — М.: Изд-во восточной литературы, 1958.
90. *Бельсон Я. М.* Бюрократия, полиция и вооруженные силы в современном буржуазном государстве. — М.: Юрид. лит., 1969.
91. *Бельсон Я. М.* Полиция «свободного общества». Империализм: события, факты, документы. — М.: Юрид. лит., 1984.
92. *Беляев Е. А.* Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. — М., 1965.
93. *Бельсон Я. М., Ливанцев К. Е.* История государства и права США. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982.
94. *Беляева Г. П., Ливанцев К. Е.* Государство и право Англии (1640—1871 гг.) и Франции (1789—1871 гг.). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967.
95. *Берман Г.* Западная традиция права: эпоха формирования. — М.: МГУ, 1998.
96. Библиография по всеобщей истории государства и права (1918—1978 гг.) / Составитель В. Н. Садиков. — М.: Юрид. лит-ра, 1979.
97. *Бирюков Ю. М.* Государство и право Древнего Рима. — М., 1969.
98. *Боботов С. В.* Конституционная юстиция (сравнительный анализ). — М.: ИЧП ЕАВ, 1994.
99. *Боботов С. В.* Наполеон Бонапарт — реформатор и законодатель. — М., 1998.
100. *Большаков О. Г.* История Халифата: В 2 т. — Т. 1—2. — М., 1989.
101. *Бостан С. К.* Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. Монографія. — Запоріжжя: Юридичний ін-т, Дике поле, 2005.
102. *Бромхед Питер.* Эволюция британской конституции. — М.: Юрид. лит., 1978
103. *Бонгард-Левин Г. М.* Индия эпохи Маурьев. — М., 1973.
104. *Васильев Л. С.* История Востока: В 2 т. — Т. 1—2. — М., 1993.
105. Властелины Рима: биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. — М., 1992.
106. *Волков И.* Законы Вавилонского царя Хаммурапи. — М., 1914.
107. Вопросы государства и права во французской буржуазной революции XVIII в. — М.: Юриздат, 1940.
108. *Галанза П. Н.* Государство и право Древнего Рима. — М., 1969.
109. *Галанза П. Н.* Феодальное государство и право. — М., 1963.
110. *Геллнер Э.* Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники. — М., 1995.
111. *Георгиев А. Г., Озолинг В. В.* Нефтяные монархии Аравии. — М.: Наука, 1983.
112. *Гиленсен В. М.* Полиция ФРГ: Организация и деятельность. — М.: Юрид. лит., 1973.
113. *Гиленсен В. М.* Федеральное бюро расследований США: История развития, современная организация и деятельность. — М.: Изд-во ИМО, 1979.
114. Государственное право Германии: В 2 т. — М.: ИГП РАН, 1994.
115. Государственная власть и общественно-политическая структура в арабских странах. — М.: Наука, 1984.
116. Государственность и модернизация в странах Юго-Восточной Азии. — М., 1997.
117. Государство и социальные структуры на Древнем Востоке. — М., 1989.
118. *Громаков В. С.* История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим). — М., 1986.
119. *Громаков В. С.* История буржуазного государства и права в период общего кризиса капитализма; США, Великобритания, Франция, довоенная Германия, Италия, ФРГ и Япония. — М.: Изд-во ВЮЗИ, 1967.
120. *Громаков В. С., Лисневский Э. В.* История государства и права США (1870—1917). — Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1973.
121. *Губанов А. В.* Полиция государств Западной Европы: основные черты организации и деятельности. — М., 1990.
122. *Гутнова Е. В.* Возникновение английского парламента: Из истории английского общества и государства XIII века. — М.: Изд-во МГУ, 1960.
123. *Давид Р., Жоффре-Спинозы К.* Основные правовые системы современности. — М., 1997.

124. *Давид Р.* Основные правовые системы современности / Вступительная статья Туманова В. А. — М.: Прогресс, 1998.
125. *Дандамаев М. А.* Рабство в Вавилоне. — М., 1974.
126. *Дегтерев Л. М.* Полиция буржуазных государств: США, Англия, Франция, Германия. Лекции // Под ред. доцента Г. С. Меркурова. — М.: Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел, 1966.
127. *Добролюбовский К. П.* Термидор: Очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794—1795 гг. — Одесса, 1949.
128. *Драбкин Я. С.* Становление Веймарской республики. — М.: Наука, 1978.
129. *Дьяконов И. М.* Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. — М., 1959.
130. *Дэн Сяопин.* Основные вопросы современного Китая / Пер с кит. — М.: Изд-во политической лит-ры, 1988.
131. *Ерофеев Н. А.* Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII веке. — М.: Наука, 1964.
132. *Ерофеев Н. А.* Английский колониализм в середине XIX века: Очерки. — М.: Наука, 1977.
133. *Желубовская Э.* Крушение Второй империи и возникновение Третьей республики во Франции. — М.: Изд-во АН СССР, 1956.
134. *Жидков О. А.* История государства и права Древнего Востока. — М., 1963.
135. *Загрядский Г. В.* Правовые системы современности. — М., 1995.
136. *Зайчук О.* Правовая система США (историко-теоретический анализ). — К., 1992.
137. *Зубов А. Б.* Парламентская демократия и политическая традиция Востока. — М., 1990.
138. *Зюбанов О., Попов В.* Далекое прошлое Рима и Афин: правовые основы глубинной старины. — Воронеж, 2000.
139. *Иванян Э. А.* Белый дом: президенты и политика. — М.: Изд-во полит. лит., 1975.
140. *Ильинский И. П.* Система органов власти и управления ФРГ. — М.: МГИМО, 1977.
141. *Инако Цунэо.* Современное право Японии / Пер с япон. — М.: Прогресс, 1981.
142. *Индия в древности* / Под ред. В. В. Струве. — М., 1964.
143. *Институции Юстиниана* / Ред. В. Томсинов. — М., 1998.
144. *Историческое и логическое в познании государства и права.* — Л., 1988.
145. *История буржуазного конституционализма. XVII—XVIII.* — М., 1983.
146. *История органов внутренних справ: Науково-бібліографічний довідник* / За ред. Л. О. Зайцева, О. А. Гавриленко, В. М. Часнікова. — Харків: Ун-т внутр. справ, 2000.
147. *Калинович В. І.* Сполученні Штати Америки (1776—1917). — Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1965.
148. *Каленский В. Г.* Билль о правах в конституционной истории США. — М.: Юрид. лит., 1983.
149. *Каминский С. А.* Институт монархии в странах арабского востока. — М.: Наука, 1981.
150. *Каппелер А.* Россия — многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. — М., 2000.
151. *Кареев Н.* Государство-город античного мира. Изд. 3-е. — СПб., 1913.
152. *Карлейль Т.* История французской революции. — М.: Мысль, 1991.
153. *Карри Д. П.* Конституція Сполучених Штатів Америки. — К.: Веселка, 1993.
154. *Катрич В. М.* Історія рабовласницької держави і права стародавньої Греції. — К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1969.
155. *Катрич В. М.* Держава і право стародавнього Риму. — К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1974.
156. *Кечекьян С. Ф.* Государство и права Древней Греции. — М., 1966.
157. *Киралфи А.* Источники английского права // История права: Англия и Россия. — М., 1990.
158. *Кистяковский А. Ф.* Исследование о смертной казни. — Тула: Автограф, 2000.
159. *Китай после «культурной революции»: политическая система, внутривластные отношения.* — М.: Мысль, 1979.
160. *Китайская Народная Республика: законодательные акты 1984—1988 гг.* / Пер. с кит. / Под ред. Л. М. Гудошникова. — М.: Прогресс, 1989.
161. *Колесницкий Н. Ф.* Феодалное государство. — М., 1967.
162. *Колобова К. М.* Возникновение и развитие Афинского государств. — М., 1958.
163. *Коломойцев В.* Формування ідеології «нового курсу» президента США Ф. Д. Рузвельта. — Луганськ, 1997.

164. Конституция США: История и современность. — М.: Юрид. лит., 1988.
165. *Корсунский А. Р.* Образование раннефеодального государства в Европе. — М., 1963.
166. *Косарев А. И.* Римское право. — М., 1989.
167. *Кострицина (Крашенинникова) Н. А.* Ограничение гарантий неприкосновенности личности в английском праве: Habeas Corpus Act 1679 года и чрезвычайное законодательство. — М.: Госюриздат, 1957.
168. *Кошеленко А. Г.* О некоторых проблемах становления и развития государственности в Древней Греции // От доклассовых обществ к раннеклассовым. — М., 1987.
169. *Крашенинникова Н. А.* Индусское право: история и современность. — М.: МГУ, 1982.
170. *Крашенинникова Н.* История права Востока: Курс лекций. — М., 1994
171. *Крамер С.* История начинается в Шумере: Пер. с англ. — 2-е изд. — М., 1991.
172. *Крутоголов М. А.* Государственный строй современной Франции: Четвертая республика. — М.: Изд-во АН СССР, 1958.
173. *Крутоголов Н. А.* Президент Французской республики. — М.: Наука, 1980.
174. *Крутоголов Н. А.* Парламент Французской республики. — М.: Наука, 1988.
175. *Крылов Б. С.* Парламент буржуазного государства. — М.: Юрид. лит., 1963.
176. *Крылов Б. С.* Полиция Великобритании: основные черты организации и деятельности. — М.: Юрид. лит., 1974.
177. *Крылов Б. С.* Полиция США: основные черты организации и деятельности. — М.: Юрид. лит., 1972.
178. *Кудрявцев М. К.* Кастовая система в Индии. — М., 1992.
179. *Куманин Е. В.* Юридическая политика и правовая система Китайской Народной Республики. — М., 1999.
180. *Курбатов Г. Д.* История Византии. — М., 1984.
181. *Куценков А. А.* Эволюция индийской касты. — М., 1992.
182. *Кычанов Е.* Основы средневекового китайского права (VII—XIII вв.). — М., 1986.
183. *Ламберт-Карловски К., Саблов Дж.* Древние цивилизации. — Ближний Восток и Мезоамерика: Пер. с англ. — М., 1992.
184. *Лавровский В. М., Барг М. А.* Английская буржуазная революция. — М.: Изд-во АН СССР, 1958.
185. *Лапина З.* Учение об управлении государством в средневековом Китае. — М., 1999.
186. *Лапова Р. А.* Ноябрьская революция 1918 г. в Германии и образование Веймарской республики (1918—1919 гг.). — Саратов: Изд-во Сарат. юрид. ин-та, 1962.
187. *Лебек Ст.* Происхождение франков. V—IX вв.: Пер. с франц. — М., 1993.
188. *Ливанцев К. Е.* История буржуазного государства и права. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986.
189. *Ливий Тит.* История Рима от основания города: В 3 т. — Т. I. — М., 1989; Т. 2. — М., 1992.
190. *Литишиц Е. Э.* Право и суд в Византии в IV—VIII вв. — Л., 1976.
191. *Литишиц Е. Э.* Законодательство и юриспруденция в Византии в XI—XI вв. — Л.: ЛГУ, 1981
192. *Лисневский Э. В.* История государства и права Великобритании (1870—1917). — Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1975.
193. *Лисневский Э. В., Беркович Е. Ф.* История двухпартийной системы США. — Ростов: Изд-во Ростовск. ун-та, 1985.
194. *Лисневский Э. В.* История феодального государства и права Англии. — Ростов н/Д, 1981.
195. *Литаврин Г. Г.* Византийское общество и государство в X—XI вв.: Проблемы истории одного столетия. 976—1081. — М., 1977.
196. *Лубський В. І., Борис В. Д.* Мусульманське право: курс лекцій. — К.: Вілбор, 1997.
197. *Лурье И. М.* Очерки древнеегипетского права. XVI—X вв.: Памятники и исследования. — М., 1960.
198. *Маяк И.* Рим первых царей. Генезис римского полиса. — М., 1963.
199. *Медведев И. П.* Развитие правовой науки // Культура Византии. Втор. пол. VII—XII вв. — М., 1985.
200. *Мечников Л. И.* Цивилизации и великие исторические реки: Географическая теория развития современных обществ: Перевод с франц. — М., 1996.
201. *Манфред А. З.* Великая французская буржуазная революция XVIII века (1789—1794 гг.). — М.: Политиздат, 1956.

202. Мишин А. А. Государственный строй США. — М.: ВЮЗИ, 1953.
203. Михесенко М. М., Молдован В. В., Радзієвська Л. К. Порівняльне судове право. — К., 1993.
204. Молдован В. В., Молдован А. В. Порівняльно кримінально-процесуальне право. Україна, ФРН, Франція, Англія, США: Навчальний посібник. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
205. Молчанов Н. Н. Четвертая республика. — М., 1963.
206. Музиченко П. Методологічні принципи та методи пізнання історико-правових явищ / Юридична освіта і правова держава. — Одеса, 1997.
207. Мусульманское право. — М.: Инст-т гос-ва и права ИГПАН, 1984.
208. Немировский А. И. История раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства. — Воронеж, 1962.
209. Нечай Ф. М. Образование Римского государства. — Мн., 1972.
210. Неновски Н. Преемственность в праве: Перевод с болгар. — М., 1987.
211. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. — М., 1972.
212. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774—1918 рр.) / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2004.
213. Никонов В. А. От Эйзенхауэра к Никсону: Из истории республиканской партии США. — М.: Изд-во МГУ, 1984.
214. Николайчик В. М. «Билль о правах» и полицейское расследование. — М.: Наука, 1973.
215. Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов: Пер. с англ. — М., 1998.
216. Образование раннефеодального государства в Европе. — М., 1963.
217. Омельченко О. А. Основы римского права. — М., 1992.
218. Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура общества. — М., 1990.
219. Очерки кодификации и новеллизации буржуазного гражданского права. — М.: ВЮЗИ, 1983.
220. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. Руков. авт. коллектива д. юр. наук В. В. Залеский. — М.: Норма, 2000.
221. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. Сухарев А. Я. — М.: Норма, 2001.
222. Парфенов И. Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века. — М.: Наука, 1991.
223. Полонский Н. Н. Уголовное право и уголовный суд Англии. — М., 1967.
224. Прокопьев В. П. История германской государственности X—XVIII вв. — Калининград, 1984.
225. Прокопьев В. П. История германской государственности XIX—XX вв. — Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1985.
226. Покровский И. А. История римского права. — СПб., 1998.
227. Право Византии. VII—XI вв // Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — Т. 2. — М., 1999.
228. Разумович Н. Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. — М., 1989.
229. Ревуненков В. Г. Очерки по истории Великой французской революции (1789—1799 гг.). — 2-е изд. доп. — Л.: ЛГУ, 1989.
230. Розанов Г. Германия под властью фашизма (1933—1939). — М., 1964.
231. Рогожин А. И., Страхов Н. Н. История государства и права рабовладельческого Китая. — М., 1960.
232. Рубель В. Походження військово-самурайської державності у традиційній Японії (сер. I тис. до н. е. — XIV ст. н. е.): Автореф. дис.... докт. іст. наук. — К., 1999.
233. Рубель В. Історія Середньовічного Сходу. — К., 2002.
234. Руге В. Как Гитлер пришел к власти: германский фашизм и монополии. — М.: Мысль, 1985.
235. Савельев В. А. Английский кабинет в XVIII — начале XIX вв. // Труды ВЮЗИ. — Т. 43. — 1977.
236. Савельев В. А. Капитолий США: прошлое и настоящее. — М.: Мысль, 1989.
237. Савельев В. А. Германское гражданское уложение. — М.: ВЮЗИ, 1983.
238. Савельев В. А. Гражданский кодекс Германии. — М.: ВЮЗИ, 1994.
239. Самозванцев А. М. Правовой текст драхмашастри. — М., 1991.

240. *Соколова А.* Варварские правды. — Чита, 1969.
241. *Соловьев С.* Раннегреческая тирания (к проблеме возникновения государства в Греции). — М., 1964.
242. *Страхов Н. Н.* Возникновение государства и права. — Харьков: Изд. Харьк. юрид. ин-та, 1954.
243. Средневековое городское право. XII—XIII вв. — Саратов, 1989.
244. *Страхов Н. Н.* Основные закономерности становления буржуазного государства и права Англии, Франции, Германии и Северной Америки. — Харьков, 1978.
245. *Страхов М. М.* Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. — К.: УМК ВО, 1981.
246. *Страхов М., Солодовнік І.* З історії прийняття Кримінального кодексу Японії 1907 року // Вісник Академії правових наук. — 1999. — № 3.
247. *Серебренников В. П.* Конституционное право Франции. — Минск: Изд. БГУ, 1976.
248. *Сюкияйнен Л. Р.* Мусульманское право. — М., 1986.
249. *Тальберг Н. Д.* Очерки истории империи Российской. — М., 2001.
250. *Тицик Б.* Історія держави і права Німеччини (1918—1945 рр.). — Львів, 1973.
251. *Тойнби А.* Постижение истории. — М., 1991.
252. *Урьяс Ю. П.* Политический механизм ФРГ. — М.: Наука, 1978.
253. *Уолкер Р.* Английская судебная система / Пер. с англ. Т. В. Апаровой. — М.: Юрид. лит., 1980.
254. *Федоров К. Г.* Афины — правовое государство античности. — Краснодар, 1991.
255. Феномен восточной деспотии: структура управления и власти. — М., 1993.
256. *Фролов Э. Д.* Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986.
257. *Фурсенко А.* Американская революция и образование США. — Л., 1978.
258. *Хессе К.* Основы конституционного права ФРГ. — М.: Юрид. лит., 1981.
259. *Хайдарова М. С.* Основные направления и школы мусульманского права // Мусульманское право (структура и основные институты). — М., 1994.
260. *Харитонов Є. О.* Приватне право у Стародавньому Римі. — Одеса, 1996.
261. *Харитонов Є. О.* Історія приватного права Європи: Східна традиція. — Одеса, Юрид. літ., 2000.
262. *Харитонов Є. О.* Історія приватного права Європи: Західна традиція. — Одеса, 2001.
263. *Цмай В. В.* Регулирование семейно-брачных отношений мусульман «правом личного статуса». — СПб: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000.
264. *Чельцов-Бebutov М. А.* Курс уголовно-процессуального права, очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческом, феодальном и буржуазном государствах. — СПб, 1995.
265. *Шишова К.* Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. — Л., 1991.
266. Эволюция современного буржуазного государства и права. — К.: Наукова думка, 1991.
267. *Юзовская А. Я.* Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII—XX). — СПб., 1996.

2.4. Статті

268. *Ахметшин Н. Х.* Переходные процессы в КНР: государство и общество (80—90-е годы) // Вестник Московского ун-та. — Сер. 13. — 1996. — № 2.
269. *Бостан Л. М.* Можливості та перспективи використання модульно-рейтингової системи оцінки знань, вмінь і навичок курсантів при вивченні історико-правових дисциплін // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1997. — № 2.
270. *Бостан Л. М.* Реалізація діяльнісного підходу при вивченні курсу «Історія держави і права зарубіжних країн» // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1998. — № 1.
271. *Бостан Л. М.* До питання про модульну побудову робочої програми навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1999. — № 2.
272. *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Деякі методологічні і методичні аспекти викладання історії держави і права зарубіжних країн у вищих юридичних закладах системи МВС України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. — К.: КІВС; «МП Леся», 2003. — № 8.

273. *Бостан С. К.* Змішана форма республіканського правління: проблеми теорії і практики // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. — 2002. — № 2.
274. *Бостан С. К.* Історичні засади форми політико-територіального устрою та перспективи її розвитку // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2003. — № 3.
275. *Бостан С. К.* Форми державно-територіального устрою в епоху громадянського суспільства: основні тенденції розвитку // Матеріали X-ї Міжнародній історико-правовій конференції «Історико-правові проблеми автономізму та федералізму» 23—24 вересня 2003 року, м. Севастополь. — Сімферополь, 2004.
276. *Бостан С. К.* Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління // Вісник Запорізького національного університету (юридичні науки). — 2005. — № 4.
277. *Бражников М. К.* вопросу об отражении средневекового менталитета в нормах обычного средневекового права // государство и право. — 2002. — № 10.
278. *Буткевич О.* Международное право Древнего Египта // Государство и право. — 2000. — № 5.
279. *Васильев Л. С.* Китай. У истоков политической культуры: Чжоу-гун // Азия и Африка сегодня. — 1983. — № 12.
280. *Грацианский Н. П.* О материальных взысканиях в Варварских правдах // Из социально-экономической истории западно-европейского средневековья. — М., 1960.
281. *Дрьомін В.* Пробація: зарубіжний досвід обмеження тюремної популяції // Право України. — 2000. — № 12.
282. *Жданов А. А.* Возникновение и эволюция доверительной собственности в общем праве // Известия вузов. Серия: Правоведение. — 2001. — № 6.
283. *Завальнюк В.* Принцип історизму в право- і державознавстві // Право України. — 1998. — № 2.
284. *Кашкин С. Ю.* Конституция на переломе цивилизаций: формирование глобального конституционного идеала // Государство и право. — 1992. — № 11.
285. *Карпов М. В.* «Социализм с китайским лицом» или капитализм по-китайски? (о типологии общественно-экономической системы КНР) // Восток. — 1996. — № 3.
286. *Карпов М. В.* Проблема демократизации в КНР и опыт реформирования авторитарных режимов // Восток. — 1997. — № 5.
287. *Ковалев А. М.* Современное состояние Конституции V республики во Франции: Проблема реформы Конституции // Государство и право. — 1997. — № 4.
288. *Кондратьев С. В.* Английские юристы накануне буржуазной революции // Известия вузов. Правоведение. — 1994. — № 4.
289. *Косарев А. И.* Этапы рецепции Римского права // Советское государство и право, 1983. — № 7.
290. *Кучма В. В.* Создание и деятельность органов общественной полиции во Франции в период абсолютизма // Античная древность и Средние Века. — М., 1978. — № 15.
291. *Мулукаева О. Р.* Из истории формирования биллей о правах в американских штатах // Государство и право. — 1983. — № 2.
292. *Ніведа Рікс.* Історія виникнення юридичних осіб в англо-саксонській та континентальній системах права // Право України. — 1998. — № 9.
293. *Новицкая Т. Е.* Вопросы методологии истории государства и права // Вестник Московского государственного университета. Серия «Право». — 1997. — № 1.
294. *Ощепков Д.* Національна жандармерія Франції // Міліція України. — 1998 — № 4.
295. *Переломов Л. С.* Становление императорской системы в Китае // Вопросы истории. — 1973. — № 5.
296. *Рубанов А. А.* Эволюция права собственности в основных странах Запада: тенденции и перспективы // Государство и право. — 1987. — № 4.
297. *Страхов М., Солодовник І.* З історії прийняття Кримінального кодексу Японії 1907 року // Вісник Академії правових наук. — 1999. — № 3.
298. *Темнов Е. О.* Деидеологизация методологических подходов в историко-политических и государственно-правовых исследованиях // Государство и право. — 1992. — № 3.
299. *Томсинов В. А.* О сущности явления, называемого рецепцией римского права // Вестник Московского государственного университета. Серия «Право». — 1998. — № 4.
300. *Степанова О. Л.* Импичмент // Вопросы истории. — 1974. — № 11.
301. *Штаерман Е. М.* К проблеме возникновения государства в Риме // Вестник древней истории. — 1989. — № 2.
302. *Якобсон В. А.* Некоторые проблемы исследования государства и права древнего Востока // Народы Азии и Африки. — 1984. — № 2, 3.

Зміст

Передмова	3
Вступ	7
§1. Історія держави і права зарубіжних країн як наука	7
1.1. Виникнення й розвиток загальної історії держави і права	8
1.2. Вітчизняна наука загальної історії держави і права	9
1.3. Методологічні засади історії держави і права зарубіжних країн	11
1.4. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн	13
1.5. Значення вивчення історії держави і права зарубіжних країн	15
§2. Історія держави і права зарубіжних країн як навчальна дисципліна	16
2.1. Особливості історії держави і права зарубіжних країн як навчальної дисципліни	16
2.2. Система навчального курсу, його програмне забезпечення	17
2.3. Джерела та література	20
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	22
<i>Додаткова література</i>	23
МОДУЛЬ 1. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ КАСТОВО-СТАНОВОГО СУСПІЛЬСТВА	27
Підмодуль 1.1. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	27
Тема 1. Виникнення держави у країнах давньосхідної цивілізації. Основи їх суспільного ладу	27
§1. Загальні закономірності виникнення держави	27
1.1. Соціальна влада у первісному суспільстві	28
1.2. Протодержава	29
1.3. Рання держава	31
§2. Виникнення давньосхідної держави	31
2.1. Стародавній Єгипет	32
2.2. Стародавній Вавилон	32
2.3. Давньоєврейська державність	33
2.4. Стародавня Індія	34
2.5. Стародавній Китай	35
§3. Особливості суспільного ладу країн Стародавнього Сходу	36
3.1. Загальні риси суспільного ладу давньосхідних країн	36
3.2. Особливості суспільного ладу давньосхідних країн	37
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	39
<i>Додаткова література</i>	40

Тема 2. Функції, механізм та форми давньосхідних держав	41
§1. Функції давньосхідних держав	41
§2. Державний механізм країн Стародавнього Сходу	42
2.1. Центральний державний апарат	42
2.2. Місцевий апарат управління	44
2.3. Судові органи	45
2.4. Поліція	46
2.5 Військо	46
§3. Форми давньосхідних держав	48
3.1. Давньосхідні монархії	48
3.2. Давньосхідні «республіки»	49
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	50
<i>Додаткова література</i>	51
Тема 3. Право країн стародавнього Сходу	52
§1. Виникнення права	52
§2. Спільні риси та особливості права давньосхідних країн	52
2.1. Спільне у праві давньосхідних країн	52
2.2. Особливе у праві давньосхідних країн	54
§3. Джерела права країн Стародавнього Сходу	55
3.1. Джерела права Вавилоу. Закони царя Хаммурапі	55
3.2. Давньоєгипетські та давньоєврейські пам'ятки права	55
3.3. Правові джерела Китаю	56
3.4. Правові пам'ятки Індії	57
§4. Правові інститути давньосхідних країн	58
4.1. Цивільно-правові інститути	58
4.2. Злочини і покарання	60
4.3. Судовий процес	64
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	65
<i>Додаткова література</i>	72
Тема 4. Виникнення держави в країнах античної цивілізації. Основи їх суспільного ладу	73
§1. Виникнення держави в античному світі	73
1.1. Передумови виникнення держави на півдні Європи	73
1.2. Виникнення держави в Афінах	74
1.3. Виникнення держави у Спарті	78
1.4. Виникнення держави у Римі	79
§2. Спільні риси та особливості суспільного ладу античних країн	82
2.1. Вільні категорії населення	82
2.2. Невільні категорії населення	84
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	85
<i>Додаткова література</i>	90
Тема 5. Функції, механізм та форми античних держав	91
§1. Функції держав античного світу	91
§2. Державний механізм античних республік	92
2.1. Законодавчі органи	92
2.2. Виконавчі органи	93

2.3. Судові органи	98
§3. Форми республіканських античних держав	99
3.1. Форма афінської держави	99
3.2. Форма спартанської держави	100
3.3. Форма римської держави	101
§4. Форма та державний механізм монархічного Риму	102
4.1. Рим від полісу до імперії	102
4.2. Принципат	104
4.3. Домінат	105
4.4. Східно-Римська (Ромейська) імперія	107
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	109
<i>Додаткова література</i>	114
Тема 6. Право країн античної цивілізації	115
§1. Право грецьких полісів	115
1.1. Основні риси права Афін і Спарти	115
1.2. Правові інститути Стародавніх Афін і Спарти	116
§2. Римське право	120
2.1. Періодизація римського права	120
2.2. Джерела римського права	120
2.3. Інститути римського права	127
2.4. Роль римського права у світовій історії	135
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	135
<i>Додаткова література</i>	154
Підмодуль 1.2. Держава і право країн середньовічних цивілізацій	155
Тема 7. Ранньофеодальна держава і право в країнах Європи	155
§1. Основні риси феодалізму	155
§2. Держава і право Візантії	156
2.1. Візантійська держава	156
2.2. Право Візантії	158
2.3. Вплив Візантії на державно-правовий розвиток інших держав	159
§3. Держава і право франків й англосаксів	161
3.1. Держава у франків й англосаксів	162
3.2. Право у франків й англосаксів	166
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	173
<i>Додаткова література</i>	182
Тема 8. Феодальна держава в країнах Західної Європи	183
§1. Сеньйоріальна (ленна) монархія	183
1.1. Сеньйоріальна монархія у Франції	183
1.2. Ленна монархія у Німеччині	184
1.3. Сеньйоріальна монархія в Англії	185
§2. Станово-представницька монархія	186
2.1. Станово-представницька монархія у Франції	186
2.2. Станово-представницька монархія у Німеччині	189
2.3. Станово-представницька монархія в Англії	190
2.4. Міські республіки	192
§3. Абсолютна монархія	194
3.1. Абсолютна монархія у Франції	195

3.2. Особливості англійського абсолютизму	197
3.3. Особливості абсолютизму в Німеччині	197
§4. Судові й правоохоронні органи в механізмі феодальної держави	199
4.1. Судоустрій феодальних держав	199
4.2. Феодальна поліція	201
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	204
<i>Додаткова література</i>	209

Тема 9. Західноєвропейське феодальне право 210

§1. Основні риси феодального права	210
1.1. Основні риси права континентальної Європи	210
1.2. Основні риси феодального права Англії	217
§2. Основні інститути феодального права у країнах Західної Європи	218
2.1. Державно-правові інститути	218
2.2. Цивільно-правові інститути	221
2.3. Злочини і покарання	224
2.4. Судовий процес	226
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	227
<i>Додаткова література</i>	235

Тема 10. Феодальна держава у країнах Сходу 236

§1. Основні риси східного феодалізму	236
§2. Виникнення і розвиток феодальних держав Далекого Сходу	237
2.1. Феодальна держава у Китаї	237
2.2. Японська феодальна держава	240
§3. Виникнення і розвиток мусульманських держав	243
3.1. Арабський халіфат	243
3.2. Турецький султанат (Османська імперія)	246
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	249
<i>Додаткова література</i>	254

Тема 11. Право країн середньовічного Сходу 256

§1. Право далекосхідних країн	256
1.1. Джерела китайського і японського права	256
1.2. Основні інститути далекосхідного права	258
§2. Мусульманське право	267
2.1. Основні риси мусульманського права	267
2.2. Джерела мусульманського права	268
2.3. Основні інститути мусульманського права	269
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	274
<i>Додаткова література</i>	292

МОДУЛЬ 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЕПОХИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 297

Підмодуль 2.1. ДЕРЖАВА В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ 297

Тема 12. Становлення держави нового типу 297

§1. Громадянське суспільство як історичний етап у розвитку людського суспільства	297
§2. Ранні революції і їх вплив на становлення держави нового типу	299
2.1. Голландська революція та її вплив на формування основ держави нового типу	299
2.2. Англійська революція та її вплив на становлення держави нового типу	301
§3. Революції останньої чверті XVIII століття та їх вплив на становлення держави нового типу	304
3.1. Американська революція та її вплив на становлення держави нового типу	304
3.2. Французька революція та її вплив на становлення держави нового типу	310
§4. Революції середини XIX століття в Німеччині та їх вплив на становлення держави нового типу	317
4.1. Соціально-економічні та політичні передумови революцій у Німеччині	317
4.2. Революція 1848 р. В Німеччині	318
§5. Буржуазна і капіталістична держави — держави перехідного типу	319
5.1. Основні риси буржуазної держави	319
5.2. Ознаки перехідної держави	320
<i>Завдання для самостійної роботи . . . . .</i>	323
<i>Додаткова література . . . . .</i>	331
Тема 13. Форми держав та їх розвиток в епоху громадянського суспільства	332
§1. Форми держави та основні тенденції їх розвитку	332
§2. Форми державного правління та їх розвиток після буржуазних революцій	334
2.1. Становлення парламентсько-монархічних форм правління та їх еволюція	335
2.2. Становлення республіканських форм правління та їх розвиток	342
§3. Форми політичного режиму зарубіжних країн	358
3.1. Демократичний режим	359
3.2. Недемократичний режим	360
§4. Форми державно-територіального устрою та їх розвиток	363
4.1. Складна форма державно-територіального устрою та її розвиток	364
4.2. Проста (унітарна) форма політико-територіального устрою	374
<i>Завдання для самостійної роботи . . . . .</i>	377
<i>Додаткова література . . . . .</i>	388
Тема 14. Функції та механізм держави в епоху громадянського суспільства	390
§1. Сутність держави та її еволюція в епоху громадянського суспільства	390
§2. Функції держави та основні тенденції їх розвитку	391
2.1. Зовнішні функції держави	391
2.2. Внутрішні функції держави	392
§3. Механізм держави та основні тенденції його розвитку	397
3.1. Органи законодавчої влади у державному механізмі зарубіжних країн	397
3.2. Органи виконавчої влади у державному механізмі зарубіжних країн	399
§4. Органи судової влади та їх еволюція в епоху громадянського суспільства	410
4.1. Судові органи Англії (Великобританії)	410
4.2. Судові органи Сполучених штатів Америки	413

4.3. Судові органи Франції	414
4.4. Судові органи Німеччини.	418
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	420
<i>Додаткова література</i>	440
Підмодуль 2.2. ПРАВО В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	441
Тема 15. Становлення права нового типу	441
§1. Принципи та характерні риси права нового типу	441
1.1. Принципи буржуазного права	441
1.2. Основні риси буржуазного права	442
§2. Основні тенденції розвитку буржуазного права	442
2.1. Становлення світових правових сімей	442
2.2. Соціалізація права	445
2.3. Зміни у джерелах права	446
2.4. Структурні зміни у праві	447
2.5. Нові інтеграційні процеси у праві	447
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	447
<i>Додаткова література</i>	448
Тема 16. Становлення та розвиток конституційного права в зарубіжних країнах	449
§1. Теоретичні засади конституційного права	449
1.1. Формування засад конституційного права як галузі юридичної науки	449
1.2. «Класична» школа конституційного права	450
1.3. Юридично-соціологічна школа (напрямок) конституційного права	450
1.4. Демократична доктрина конституційного права	451
§2. Основні етапи та тенденції розвитку конституційного права як галузі права в країнах західної цивілізації	452
2.1. Формування засад конституційного права	452
2.2. Основні тенденції розвитку конституційного права у XIX столітті	454
2.3. Основні тенденції розвитку конституційного права у XX столітті	454
§3. Джерела конституційного права зарубіжних країн	456
3.1. Кодифіковані конституції	456
3.2. Некодифіковані конституції.	459
§4. Основні інститути конституційного права в зарубіжних країнах	459
4.1. Інститут конституційного статусу особи	459
4.2. Інститут начал організації держави	465
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	468
<i>Додаткова література</i>	475
Тема 17. Цивільне право країн англо-американської та континентальної правових сімей	477
§1. Теоретичні засади цивільного буржуазного права	477
1.1. Доктринальні ідеї цивільного права у природно-правовій теорії	477
1.2. Доктринальні ідеї цивільного права в історичній школі права	477
1.3. Цивілістичні теорії періоду промислового капіталізму	478
§2. Джерела цивільного права і процесу.	478

2.1. Джерела цивільного права і процесу країн англо-американської правової сім'ї	478
2.2. Джерела цивільного права і процесу країн континентальної правової сім'ї	482
§3. Основні інститути цивільного права	486
3.1. Основні інститути цивільного права країн англо-американської правової сім'ї	486
3.2. Основні інститути цивільного права країн континентальної правової сім'ї	497
§4. Суміжні з цивільним правом галузі права	506
4.1. Торгове право	506
4.2. Трудове право і соціальне законодавство	509
4.3. Правове регулювання охорони навколишнього середовища	515
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	517
<i>Додаткова література</i>	532

Тема 18. Кримінальне право і кримінальний процес країн англо-американської та континентальної правових сімей 533

§1. Теоретичні засади буржуазного кримінального права	533
1.1. Просвітницько-гуманістична теорія кримінального права	533
1.2. Класична школа кримінального права	534
1.3. Антрополого-соціологічна школа кримінального права	535
§2. Джерела кримінального права	535
2.1. Джерела кримінального права країн англо-американської правової сім'ї	535
2.2. Джерела кримінального права країн континентальної правової сім'ї	543
§3. Інститути кримінального права	551
3.1. Основні інститути кримінального права країн англо-американської правової сім'ї	551
3.2. Основні інститути кримінального права країн континентальної правової сім'ї	556
§4. Кримінальний процес	561
4.1. Джерела кримінального процесу	561
4.2. Основні риси кримінального процесу	566
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	575
<i>Додаткова література</i>	601

ПІДМОДУЛЬ 2.3. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ 602

Тема 19. Держава у країнах далекого і близького сходу 602

§1. Становлення й розвиток держави нового типу в далекосхідних країнах	602
1.1. Японська держава	602
1.2. Китайська держава	609
§2. Держава в країнах Близького Сходу	621
2.1. «Нафтові монархії» Перської затоки	621
2.2. «Нафтові республіки» Перської затоки	623
2.3. Турецька республіка	625
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	632
<i>Додаткова література</i>	638

Тема 20. Право країн східної цивілізації	639
§1. Право далекосхідних країн	639
1.2. Право Японії	639
1.2. Право Китаю	644
§2. Право мусульманських країн	650
2.1. Основні риси права близькосхідних країн	650
2.2. Право Туреччини	652
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	655
<i>Додаткова література</i>	662

Додатки

Додаток А. Програма навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» (за вимогами кредитно-модульної системи)	665
Додаток Б. Семінарські заняття: плани, методичні рекомендації	689
Додаток В. Завдання для контролю успішності та якості навчання	703
<i>Додаток В.1. Вхідний (нульовий) контроль [Тести]</i>	704
<i>Додаток В.2. Завдання для проміжного контролю [Тести]</i>	707
<i>Додаток В.3. Завдання для рубіжного контролю [ККР]</i>	708
Додаток Д. Курсова робота: методика підготовки та тематика	710
Додаток Е. Список фахової літератури для самостійного опрацювання (Бібліографія)	713

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Людмила Миколаївна БОСТАН
Сергій Костянтинович БОСТАН

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗРУБІЖНИХ КРАЇН

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 11.04.2008. Формат 70x100 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 46.
Тираж – 1500 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006